



विद्या प्रसारक मंडळ, ठाणे

Title	:	Vyavaharamayukha of Bhatta Nilakantha
Author	:	Kane, P.V.
Publisher	:	Poona : Secretary, Bhandarkar Oriental Research Institute
Publication Year	:	1926
Pages	:	883 pgs.

गणपुस्तक

विद्या प्रसारक मंडळाच्या

‘ग्रंथालय’ प्रकल्पांतर्गत निर्मिती

गणपुस्तक निर्मिती वर्ष : 2014

गणपुस्तक क्रमांक : 069

DATE LABEL

THE ASIATIC SOCIETY

1, Park Street, Calcutta-16

The Book is to be *returned on the date last stamped*:

Bombay Sanskrit and Prakrit Series No. LXXX.

THE
VYAVAHĀRAMAYŪKHA
OF
BHATTA NILAKANTHA
WITH AN INTRODUCTION, NOTES AND APPENDICES

BY

P. V. KANE, M. A. LL. M.,

JAIL, HIGH COURT, BOMBAY;

ZALA VEDANTA PRIZERIAN; MANDLIK GOLD MEDALLIST; SOMETIME
PROFESSOR OF SANSKRIT, ELPHINSTONE COLLEGE, BOMBAY;
FELLOW OF THE BOMBAY ASIATIC SOCIETY; MEMBER OF
THE SENATE OF THE BOMBAY UNIVERSITY; AUTHOR OF
'THE HISTORY OF SANSKRIT POETICS' &c.

First Edition, 1000 Copies.



1926

SUPPLIED BY
Poona Oriental Book Ho.
330. A. Sadashiv P.
POONA.

Price Rupees Ten.

Published by Dr. V. G. Paranjpe, M. A., LL. B., D. Litt.,
Secretary, Bhandarkar Oriental Research Institute, Poona.

Printed by Ramchandra Yesu Shedge, at the 'Nirnaya-sagar' Press,
26-28, Kolbhat Lane, Bombay.

भद्रश्रीनीलकण्ठकृतः व्यवहारमयूर्खः ।

एम्. ए., एल्एल्स. एम्., इत्युपपदधारिणा
काणेकुलसमुद्भवेन वामनस्त्रुतुना पाण्डुरङ्गशार्मणा
पाठान्तरप्रदर्शनपूर्वकं संशोध्याङ्गलभाषाटिप्पन्या परिष्कृतः

पुण्यपत्तनस्थ—

प्राच्यविद्यासंशोधनमन्दिराधिकृतैः
मुम्बख्यां निर्णयसागरमुद्रणालये मुद्रयित्वा प्राकाश्यं नीतः

शाके १८४७, सिस्ताढ्डे १९२६

मूल्यं दश रुप्यकाः ।

PREFACE.

This edition of the Vyavahāramayūkha was entrusted to me by the late Prof. S. R. Bhandarkar. I am very sorry that the edition took so many years. But, owing to various causes over many of which I had no control, I could not finish the work quickly. At one time I had almost made up my mind to give up the undertaking altogether. For one reason I do not regret the long delay that has occurred. The years that I spent in collecting materials have been of great help to me in making the annotations exhaustive and have also induced me to undertake another work, *viz.* the history of Dharmas'āstra Literature.

I am under a deep debt of gratitude to several friends for help in various directions. I must make special mention of Dr. S. K. Belvalkar, Prof. H. D. Velankar of the Wilson College, Bombay, Mr. V. C. Koparkar of Nagpur and Mr. D. K. Karandikar of Dapoli.

TABLE OF CONTENTS.

Introduction pp.	I-XLVII
Critical apparatus	„ „ „	I-IV
Family and personal history of Nilakantha	„ „ „	V-XVI
The works of Nilakantha	„ „ „	xvii-xxiv
Period of Nilakantha's literary activity	„ „ „				xxv-xxvii
The contents of the twelve Mayukhas	„ „ „				xxviii-xxxiv
The position of Nilakantha in Dharmas'āstra Literature	„ „ „	xxxv-xxxvii
Nilakantha and other writers on Vyavahāra	„ „ „	xxxviii-xl
The position of the Vyavahāramayūkha in modern Hindu Law	„ „ „	xli-xlv
The present edition	„ „ „	XLVI-XLVII
Analysis of the contents of the Text	„ „ „	XLIX-LIX
Errata	„ „ „	LX
Text	„ „ „	1-256
Notes	„ „ „	1-440
Appendix A (Text of Vyavahāratattva)	... „				441-473
Appendix B (Information about authors and works quoted in the work)	... „				475-486
Appendix C (List of works and authors quoted in the twelve Mayukhas)	... „				487-507
Appendix D (Mitakṣarā passages expressly criticized or quoted)	... „				509-511
Appendix E (Madanaratna passages quoted or criticized)	... „				513-515
Appendix F (Pūrvamīmānsā doctrines referred to)	... „				517-518
Appendix G (Index of quotations)	... „				519-539
General Index	... „				541-560

List of abbreviations and of some of the works relied upon in this edition.

B. G. = Bombay Gazetteer volumes.

B: I. = Bibliotheca Indica (edition of a work).

Bik. = Bikaner (catalogue of mss. at).

Bom. L. R. = Bombay Law Reporter.

Cat. = Catalogue.

E. I. = Epigraphia Indica.

I. A. = Indian Antiquary.

I. L. R. = Indian Law Reports.

I. O. Cat. = Catalogue of mss. at the India Office in London.

J. B. B. R. A. S. = Journal of the Bombay Branch
Royal Asiatic Society.

L. R. I. A. = Law Reports, Indian Appeals.

Moo. I. A. = Moore's Indian Appeals.

Nirn. = Nirṇaya-sāgar edition (of a work).

S. B. E. = Sacred Books of the East (series, edited by
Prof. Max Müller).

अनिपुराण—(Ānandāśrama edition, Poona).

अपराक्ष—(Ānandāśrama edition, Poona).

आप. ध. सू. = आपस्तम्बधर्मसूत्र (Bühler's edition of 1868).

आप. गृ. सू. = आपस्तम्बगृह्णसूत्र (Mysore Govt. Bibliographica
Sanskritica No. 1).

आप. श्रौ. सू. = आपस्तम्बश्रौतसूत्र (B. I. edition).

आश्व. गृ. सू. = आश्वलायनगृह्णसूत्र.

आश्व. श्रौ. सू. = आश्वलायनश्रौतसूत्र (Ānandāśrama edition).

ऋ. = ऋग्वेद.

का. श्रौ. सू. = कात्यायनश्रौतसूत्र (Weber's edition).

गौ. ध. सू. = गौतमधर्मसूत्र (Ānandāśrama edition).

चतुर्वर्गो—चतुर्वर्गचिन्तामणि of Hemādri (Bibliotheca Indica edition)

चतुर्विंशतिमतसंग्रह—Benares Sanskrit (Pandit) series.

तत्त्ववार्तिक—Benares Sanskrit (Pandit) series.

तै. सं. = तैत्तिरीयसंहिता.

दाय० = दायभाग of जीमूतवाहन (edition of 1829 with the commentary of श्रीकृष्णतर्कालकार).

द्वैतनिर्णय—A ms. from the Deccan College Collection.

नारद—नारदस्मृति (edited by Dr. Jolly).

निर्णय० = निर्णयसिन्धु of कमलाकरभट्ट (Nirn. edition).

न्यायसुधा—commentary on the तत्त्वार्तिक (Chaukhamba Sanskrit series).

परा. मा. = पराशरमाध्वीय (Bombay Sanskrit series).

पा. = The अष्टाघायी of पाणिनि.

पू. भी. सू. = पूर्वभीमांसासूत्र of जैसिनि (B. I. edition, with the भाष्य of शब्द).

प्र. = प्रकरण.

बौ. ध. सू. = बौधायनधर्मसूत्र (Mysore Govt. Sanskrit Series).

मद. पा. = मदनपारिजात (B. I. edition).

मनु० = मनुस्मृति (Nirn. edition).

महा० = महाभारत (Bombay edition).

सिता० = सिताक्षरा, commentary on the याज्ञवल्क्यस्मृति (ed. by Mr. Gharpure).

भी. परि. = भीमांसापरिभाषा (Nirn. edition).

मेधा० = मेधातिथि's भाष्य on the मनुस्मृति (Mandlik's edition).

याज्ञ० = The याज्ञवल्क्यस्मृति (ed. by Mr. Gharpure).

व. ध. सू. = वसिष्ठधर्मसूत्र (Bombay Sanskrit Series).

विचि० = विवादचिन्तामणि.

वि. ध. सू. or विष्णु. ध. सू. = विष्णुधर्मसूत्र (edited by Dr. Jolly)

वि. र. = विवादरत्नाकर (B. I. edition).

विश्वरूप = Trivandrum edition of the याज्ञवल्क्यस्मृति.

वीर० = वीरभिन्नोदय (Jivananda's edition of 1875 of the व्यवहार portion).

व्य. = व्यवहार.

व्यव. मा. or व्य. मा. or व्यवहारमा. = व्यवहारमात्रुका of जीमूतवाहन.

सरस्वती० = सरस्वतीविलास (edited by Foulkes).

सि. कौ० = सिद्धान्तकौमुदी of भट्टोजिरीक्षित (Nirn. edition).

सुबोधिनी = edited by Mr. Gharpure.

स्मृतिचन्द्रका० = स्मृतिचन्द्रका of देवण्णभट्ट (edited by Mr. Gharpure).

INTRODUCTION

I.

Critical Apparatus

The present edition of the Vyavahāramayūkha of Nilakantha is based on the following editions and manuscripts :—

- (A.) The oblong lithographed edition of 1826 published at Bombay by 'Shreecrustna Jagannathjee' under the patronage of the Government of Bombay and printed at the Courier Press. This edition is, for the time when it was published, a very accurate one. There are a few misprints and mistakes. It does not say what mss. were consulted and no various readings are given. It gives references to editions of the Manusmṛti and Yājñavalkyasmṛti that were published before it. At the end there is a table of contents and a list of *errata* is given at the beginning. This edition contains 244 pages with eight lines on each page.
- (B.) This is a paper ms. belonging to the Deccan College Collection, No. 67 of 1879-80, written on 73 folios, having 16 lines on each page up to folio 32 and 12-15 thereafter. There is no date at the beginning or at the end. It looks to be about 100 years old. The handwriting is not good. Red vertical double lines are used to indicate quotations.
- (C.) This ms. is No. 120 of the Vis'rambag collection (i) written on 85 folios. There are generally eleven

lines on each page. It is written very carelessly, though in a good hand. There is no date at the beginning or at the end. The ms. appears to be a hundred years old. There are many omissions of words and lines through oversight.

- (D.) This ms. is No. 121 of the Vis'rambag collection (i). There are 100 leaves with 10 or 11 lines on each page. It is written in a clear bold hand, but rather carelessly. The copyist was probably altogether ignorant of Sanskrit and wrote to dictation. The colophon at the end shows that it was copied in *savivat* 1820 i. e. 1764 A. D.
- (E.) This ms. is No 296 of the Vis'rambag collection (ii). It is incomplete and contains 98 folios, out of which 1, 5-34, 48 and 85-94 are wanting. The writer was an illiterate and careless scribe, though he wrote a good hand. This ms. omits very frequently words and sentences through oversight.
- (F.) This is a ms. belonging to the Bhau Daji collection of the Bombay Branch of the Royal Asiatic society. It contains 91 folios with 9 or 10 lines on each page. It is well written and is tolerably correct, but frequently omits words and even lines. Corrections are made in a smaller and more beautiful hand, probably by another scribe. The original readings of F agree remarkably with B and D, but the corrections make it differ from them. In a few cases whole pages are omitted, though the ms. itself presents consecutively numbered pages.
- (G.) A ms. from the Library of the Calcutta Sanskrit College, containing 95 folios with 12 lines (sometimes only 8 or 10) on each page. It is written in a bold and beautiful hand. Corrections are made

in another ink but probably by the same hand. Two folios, 44-45, are missing, though on the first page it is described as complete. From folio 80 there is confusion. Probably the leaves of the original were carried off by the wind when the scribe was copying. He collected the leaves together but changed their order and copied down the leaves so shuffled up. The ms. looks modern and must not be more than 100 years old.

- (H.) A ms. from the Library of the Calcutta Sanskrit College in Bengali characters containig 78 folios with 8 or 9 lines on each page. Though described as complete on the title page, it stops at the title called जीसंप्रहण. This ms. is very incorrect and full of *lacuna*, very often due to the fact that the scribe's eye ran from one word to the same word occurring a few lines later. The ms is modern, about 50 years old.
- (K.) This is the Benares lithographed edition of 1879 printed at the Kāśī-Sanskṛta Yantrālaya. This edition often confounds the letters प and य, ब and ष, त and न. There are numerous mistakes arising from the inability to read correctly the original from which this edition was printed. This edition does not give various readings and was probably based upon a single ms. This edition agrees remarkably with A, C and G, particularly with C even in the matter of omissions.
- (M.) This is the edition of the late Raosaheb V. N. Mandlik published in 1879 containning the text, translation and critical notes. This is a scholarly edition. It is based on six mss. and two printed editions. This edition is not now available in the

market. It gives in the footnotes various readings and also references to some of the works quoted or referred to in the text.

(N.) This is a ms. belonging to the library of Srimant Raje Lakshmanrao Saheb Bhonsle of Nagpur (junior). It is well written and is tolerably correct. It has 136 folios with fourteen lines on each page. It is about a hundred years old. It is full of omissions. From the section on श्रीसंप्रहण, a great confusion is visible. Probably the leaves of the original were blown away by the wind when the scribe was copying. The leaves were collected without any attempt at arranging them in consecutive order.

It will be seen from the above that mss. belonging to different parts of India have been utilised in preparing this edition. Among the mss. B, D, E, and F agree very closely, even in their mistakes and are probably copies of the same *codex archetypus*. C sometimes agrees with B D F and sometimes with G. C G and K show a remarkable agreement even in omissions. H is akin to G. M very often follows A. N seems to be an independent ms, though it generally presents the same readings as C and K and sometimes agrees with A and M. In the footnotes all important readings have been collected, only very palpable mistakes of copyists being generally omitted. Even such mistakes will sometimes be found in the footnotes purposely given for the sake of comparison.

The Vyavahāramayūkha quotes very largely from the Manusmṛti, the Yājñavalkya-smṛti, the Nārada-smṛti and other smṛti works. In the footnotes important variations from the printed editions of these works have been pointed out.

II

The family and personal history of Nilakantha.

For several generations the family of which Nilakantha was a worthy scion held the first place among learned men in that ancient and far-famed seat of Sanskrit learning, the city of Benares. The Pūrvamīmāñsā system and religious and ceremonial lore were the special *forte* of this family. Although biographies of learned men are very rare in India, as regards this family the case is somewhat different. Mahāmahopādhyāya Haraprasad Sāstri has brought to light a biography of this family written by a distinguished member of the family, S'āmkarabhatta, son of Nārāyanabhatta and father of Nilakantha (*vide Indian Antiquary* for 1912 vol. 41. pp 7-13).

Unfortunately the copy supplied to the Mahāmahopādhyāya does not contain the first folio and the work, which is full of inaccuracies and omissions, comes abruptly to an end. The last chapter shows that S'āmkarabhatta, who was a very old man then, was weighed down with grief for the loss of a promising nephew. The work is styled Gādhivains'ānucarita from the fact that the *gotra* of the family was Vis'vāmitra.

The family migrated to Benares from the Deccan. According to tradition the home of the family was in the ancient and famous town of Paithan. The first member of the family, of whom some notices are preserved in works that were beyond doubt composed by the members of the family, was Govinda¹. As the first folio of the

¹ श्रीमहाक्षिणदेवेगत्य इवासीत्स भट्टगोविन्दः । तत्तदनुः श्रीरामेश्वरभट्टेभूत्स सर्वदिक्ल्यातः ॥ Introduction to ज्योतिषोमपद्धति of रामकृष्ण. But it has to be noted that in the commentary on the वृत्तरालाकर composed by नारायणभट्ट, two more ancestors are mentioned. 'भट्टः श्रीनारायणशाश्वात् समजनि विवृष्टशाङ्करदेवाल्यभट्टः प्रासोष्टासौ तनुजं रघुपतिनिरतं भट्टगोविन्दसंबंधम् । विश्वामित्रान्वांयाम्बुधिविभुरविकं वथरे तत्तदनुजो विद्याब्धीं लक्ष्यपरः प्रथिपत्यश्चयशा भट्टरामेश्वराल्यः ॥' I. O. Cat. part II p. 303. I take चाङ्कदेव as the name and not अङ्कदेव as some do. चाङ्कदेव was a famous name in Mahārāṣṭra.

Gādhivāṁśānucarita is not available, information about the founder of the family and its early fortunes is not forthcoming from that work. In the Tristhalisetu of Nārāyaṇabhaṭṭa, the author refers to his ancestor Govinda and informs us that the *gotra* of the family was Visvāmitra¹. Rāmēśvara was the son of Govinda. The copy of the Gādhivāṁśānucarita opens (on its second page) with a panegyric of Rāmēśvarabhaṭṭa. He is said to have been very strong in Mīmāṁsā, grammar, logic and in philosophy. He wrote a poem styled Rāmakutūhala in order to eclipse the fame of the Naiṣadhiya of S'riharṣa. Numerous pupils flocked to him at Paithan on the Godāvarī. He is said to have cured of leprosy the son of an influential Mahomedan officer of the Ahmednagar state. He went to Kolhapur and thence to Vijayanagar, which was then ruled over by the famous Kṛṣṇarāya. He then started on a pilgrimage to Dvārakā. On his way to Dvārakā a son was born to him in s'ake 1435 caitra i. e. March 1513 A. D. This son later on became famous as Nārāyaṇabhaṭṭa. Rāmēśvara, after staying for four years at Dvārakā, came back to Paithan. After spending four more years at Paithan, Rāmēśvarabhaṭṭa left for Benares². A second son named S'rīdhara was born on the way and a third named Mādhaba at Kāsi³. Rāmēśvara was advanced in age when his first son Nārāyaṇabhaṭṭa was born. So he must have been quite an old

1 विष्णाभिग्रहकुलोदयौ विषुविवाखण्डः कलाना निषिकांगुष्ठे निखिलेषि यस्य बद्धा शिष्यप्रशिष्यैश्चिता । विष्णापचाविकासनैकतरणः श्रीभट्टोविन्दजः संख्यावद्विज्ञानाप्रणीविजयते श्रीभट्टरामेश्वरः ॥ विस्लीसेतु (mss. Deccan College No. 104 of 1892-95 and Vis'rambag i. No. 149).

2 The Introduction to the विस्लीसेतु bears this out, भिता वाराणसी देन नगरी न गरीयसी । यतोन्या नगरी हेमनगरीतिषुप्तेषुप्ती ॥

3 यस्यान्तिता ब्राह्मणीशकर्लैः स्वस्त्रुभिर्यश्च तुरीयहृषः ॥ नारायणश्रीधरमाघवाल्यै रामेश्वरः सोजनि गाचिवंशे । vide I. O. Cat p. 531, Nos 1667-68 शास्त्रस्वविवेचन of रघुनाथ, son of माधव.

man when he came to Benares. For some of his famous pupils, *vide Indian Antiquary* for 1912, p 9. Students from all parts of India came in crowds to Benares to learn at his feet and spread his fame throughout the length and breadth of India. Rāmesvara died at a very advanced age and his wife became a *sati*.

Nārāyaṇabhaṭṭa learnt all the sāstras at the feet of his father¹. He is said to have engaged in constant disputations with the *pandits* of Eastern India. He vanquished Maithila and Gauda *pandits* at the house of Todarmal. It was he who raised Dākṣinātya *pandits* to that position of high eminence which they hold even now at Benares. He was the most illustrious member of his family and shed lustre on it by his giant intellect, his holiness and his ceaseless efforts in the cause of Sanskrit literature. Pandits all over India looked upon him as their patron and he spared neither money nor pains to help them. He was very fond of collecting and copying manuscripts. It is related that, when the Mussalmans razed the temple of Vis'ves'vara at Benares to the ground from religious bigotry and hatred, there was severe drought for a long time and that the Mahomedan ruler implored Nārāyaṇabhaṭṭa to propitiate Vis'ves'vara. Nārāyaṇabhaṭṭa propitiated Vis'ves'vara and copious rain fell in a day. Thereupon Nārāyaṇabhaṭṭa induced the Mahomedan ruler to allow him to rebuild the temple of Vis'ves'vara. For his piety and learning Nārāyaṇabhaṭṭa was given the title of 'Jagadguru' and his family was given the first place of honour in the assembly of learned Brāhmaṇas and at the recitations of the Vedas (*mantrajāgaras*). The latter distinction continues in the family, it is said,

1 शास्त्रज्ञीती पितुरेव स भूतीः स्मृतीः समालोच्य च देशरीतीः । नारायणस्तत्त्वनये-
विमुक्ते तीर्थत्रयीसेतुमसी विष्वते ॥ Intro. to त्रिलोकीसेतु.

even now. That Nārāyaṇabhaṭṭa was concerned with the rebuilding of the temple of Vis'ves'vara is vouched for by Divākarabhaṭṭa, a daughter's son of Nilakanṭha, who was the grand-son of Nārāyaṇabhaṭṭa¹. But it is rather strange that the Gādhivainśānucarita is silent on this point (I. A. vol. 41 at p. 10). In the colophons to the several works of his descendants, Nārāyaṇabhaṭṭa is frequently styled 'Jagadguru'.² Nārāyaṇabhaṭṭa wrote the Prayogaratna, the Tristhalisetu, the Antyeṣṭipaddhati, Rudrapaddhati, Divyānuṣṭhānapaddhati,³ and numerous other works. He wrote a commentary on the Vṛttaratnākara in the year 1602 of Vikramārka i. e. 1546 A. D.⁴ His works are even now used all over India and regulate the performance of religious ceremonial in modern times. His descendants speak of him as almost an *avatāra*⁵ of the Deity and as a profound Mimānsaka.⁶ He appears to have composed a commentary on the Sāstradīpikā of Pārthaśārathimis'ra,

1 श्रीरामेश्वरसूरिसनुरभवशारायणारूपो महान्येनाकार्यविमुक्तके सुविधिना विशेषरसापना। Introductory verse 4 to the दानहीरावलिप्रकाश. *Vide* I. O. Cat. part III p. 547, No. 1708.

2 e. g. 'श्रीमज्जगद्गुरुमीमांसकनारायणभट्टसूरिसनुरामकृष्णभट्टमजदिनकरभट्टानुजकमला-करभट्टकृते शद्वधर्मतत्त्वे' &c. Aufrecht's cat. of Sanskrit mss. in the Bodleian Library p. 277, No 654.

3 It is probably to this work that नीलकण्ठ in his व्यवहारतत्त्व refers in the words 'एतदनुष्ठानपद्धतिस्तु भट्टकृता द्रष्टव्या' p. 457.

4 'याति विक्रमशक्तके द्विखण्डभूसमिते सितानकार्तिकलदे। ग्रन्थपूर्तिसुदृढं किल तुमो रामचन्द्रपदपूज (न?) पुष्पम्॥' I. O. Cat. part II p. 304.

5 वेदार्थधर्मरक्षायै मायामानुष्ठपिणम्। पितामहै हर्ते वन्दे भट्टनारायणाहयम्॥ Introductory 3rd verse to the निर्णयसिद्ध्यु of कमलाकरभट्ट (Nirñ. ed.).

6 मीमांसासरसीसरोजमकरन्दासादनैकनेत्रो हंसः स्वीयशःसिताद्वयमतेरस्ताव्यरूपाभिधः। वागदेव्या गतमत्सरां त्रियमयं नित्यानुरक्तां भजन्ते मुञ्जन्नविमुक्तं विजयते श्रीभट्टनारायणः॥ Intro. 4th verse to the द्वैतनिर्णय of शंकरभट्ट (No. 109 of the Deccan College collection of 1895-1902).

as his son Śāṅkarabhaṭṭa informs us.¹ As he was born in 1513 and wrote a work in 1546 A. D., the literary activity of Nārāyaṇabhaṭṭa must be ascribed to the period between 1540 A. D. and 1580 A. D.

Nārāyaṇabhaṭṭa had three sons, Rāmakṛṣṇabhaṭṭa, Śāṅkarabhaṭṭa and Govindabhaṭṭa, the first being the eldest². Rāmakṛṣṇa also was a very learned man. He is spoken of as a helmsman in the deep ocean of the philosophy of the Bhāṭṭa (Kumārilabhaṭṭa) school and as unravelling the knotty points in other sāstras also and as having made his opponents look like glow-worms in the brilliance of his lore.³ He wrote a commentary on the Tantravārtika, the Jīvatpitṛka-kartavya-nirṇaya, the Jyotiṣṭomapaddhati, the Māśikas'rāddhanirṇaya and other works. The Gādhivains'ānucarita says that he died at the age of 52.

Śāṅkarabhaṭṭa, the second son of Nārāyaṇabhaṭṭa, was a profound Mīmāṃsaka. He wrote a commentary on the Sāstradipikā, to which frequent reference is made in his own work called the Dvaitanirṇaya and in the

1 My friend, Pandit Bakres'āstri of Bombay, has a copy of the comment of शंकरभट्ट on the शास्त्रादीपिका. While commenting on the first अध्याय, शंकरभट्ट says 'प्रागद्वृत्ते गुरुचरणैर्व्याख्या संख्यावतां तु विल्पयाता । विहिता हिता तत्संविद्याय विष्णुमोमि संचर्तुं भावन् ॥'. At the end of the 6th अध्याय we have these words 'प्रागद्विष्णुगले टीका कृता गुरुभिरेव यतः । लक्षणेनावशिष्टा पद्मपादी व्याख्यायते मया ॥'. This shows that नारायणभट्ट commented on the first pāda of the first अध्याय and the first two pādas of the sixth अध्याय (of the पूर्वमीमांसाद्यक्षम).

2 In the प्रयोगरत्न (Nirn. ed.) we read in one place इति श्री...प्रयोगरत्ने तज्ज्ञेषु तरामकृष्णोच्चीता दुष्टरजोदर्शनशान्तिः समाप्ता.

3 यो भाद्रूतञ्चगहनाणीवकर्णधारः शास्त्रान्तरेषु निखिलेष्वपि मरमेत्ता । योऽन्त श्रमः किल कृतः कमलाकरेण प्रीतोमुनास्तु सुकृती तु धरामकृष्णः ॥ Introductory verse to the शूद्रकलमाकारः विष्णुप्रथोतनोद्योतव्यस्तोतीकृतवादिनम् । पितरं रामकृष्णाख्यं वन्दे लोहभरान्वितम् ॥ Intro. 4th verse to the आचाररत्न of लक्षणभट्ट.

Saṅskāramayūkha, where it is styled Sāstradīpikāprakāśa. For an account of his Dvaitanirṇaya, the Annals of the Bhandarkar Institute (vol. III, part 2, pp. 67-72) may be consulted. In this latter work, he distinctly states that he will conform to the views of southern writers.¹ He wrote a work called Mīmāṃsābālaprakāśa (printed at Benares), in which he summarises the conclusions established in the twelve chapters of the Pūrvamīmāṃsāsūtra. Another work of his is the Dharmaprakāśa or Sarvadharma-prakāśa, in which his mother's name is given as Pārvati² and in which he refers to his Sāstradīpikāprakāśa. Some of his other works are Vidhira-sāyanadūṣaṇa, in which he refutes the Vidhira-sāyaṇa of Appayyadikṣita, the Nirṇayacandrikā, Vratamayūkha. Bhaṭṭoji Dikṣita, author of the Siddhānta-kau-mudi, was the most famous of his pupils.

The third son of Nārāyaṇabhaṭṭa was Govinda who died at the age of 48, leaving four sons (*vide* I. A. vol. 41 at p. 11).

Rāmakṛṣṇa, the son of Nārāyaṇa, had three sons, Dinakara alias Divākara, Kamalākara and Lakṣmaṇa. The eldest of these was Dinakara³ and Lakṣmaṇa was the youngest.⁴ Their mother's name was Umā and she

1 वाक्षिणाथमते स्तिता धर्मद्वैतेषु निर्णयम् । तनुरेसौ विगाहैव नावमान्यः कर्मचन्च ॥
8th intro. verse in the ms. of the द्वैतनिर्णय (No. 109 of 1895-1902 of the Deccan College Collection).

2 संपूज्य प्राप्युत्तुः श्रीहरिमुदधिसुतां देवतां चैव वाचं स्वां विद्यां सत्त्वकारान्तुरुमथ सकला-
न्तर्मीशालग्रन्थैन् । श्रीमत्तारायणाहुं गुरुमथ जननीं पार्वतीं शंकरः श्रीमीर्मासान्व्याथसारं शिवपुरि-
तनुते सर्वधर्मप्रकाशम् ॥ I. O. Cat. part III, p. 482 No. 1564.

3 विन्दुमाधवपादाभ्यरोलम्बीकृतविग्रहम् । ज्यायासं आतरं भट्टदिवाकरसुपासहे ॥ 6th
intro. verse to the निर्णयसिन्धु; येनोद्भृता स्वस्य कुलप्रतिष्ठा महावराहेण महाव तोषात् ।
गङ्गेष्व विद्याभिसार यस्यादिवाकरं नौमि तमग्रजाय्यम् ॥ 6th intro. verse to the
आचाररत्न of लक्ष्मणभट्टृ.

4 अवीत्य लक्ष्मणास्येन कमलाकरसोदरात् । आचाररत्नं द्विषिया यथामति वित्तस्ते ॥
7th intro. verse, आचाररत्न.

seems to have immolated herself on the funeral pyre of her husband. The sons offer most touching reverence to their mother in their works.¹ Dinakara alias Divākara wrote the Bhāṭṭadīnakaṛī or Bhāṭṭadīnakaramimānsā which is a commentary on the Sāstradīpikā, the Sāntisāra, the Dinakaroddyyota. This latter was a comprehensive digest, commenced by Dinakara and completed by his son Viśvesvara or Gāgābhāṭṭa.² Kamalākara bhāṭṭa wrote no less than twenty-two works. Next to Nārāyaṇa-bhāṭṭa, Kamalākara and his cousin Nilakanṭha stand out as the most prominent and far-famed scions of this family of Bhāṭṭas. In some of Kamalākara's works such as the Sāntikamalākara and the commentary on the Kāvyaprakāṣ'a verses occur highly eulogising his proficience in all the sāstras.³ He tells us that he composed his commentary on the Kāvyaprakāṣ'a for the diversion of his son Ananta. He composed his Nirṇayasindhu in the year 1668 of the Vikrama era. i. e. in 1612 A. D.⁴ We learn from another source that this was his first work. Therefore his literary activity must have fallen between 1610 A. D.

1 सर्वांगिनिवेशादुमया प्राप्तामुमासमाल्यातः । इनदीं निर्भावितां मातरमेकां सतीं सदा बन्दे ॥ 5th intro. verse to the आचाररत्न; सर्वकल्याणसंदोहनिदानं यत्पदद्यथम् । इनदीसोदरीमन्मासुमाल्यां नौमि सादरभू ॥ Intro. to the निर्णयसिन्धु and शूद्रकमलाकर.

2 मीमांसार्णवकर्णधारविदुः श्रीभट्टनारायणस्तद्वशस्य करीतां भजति यो विशेषरात्मः कृती । गागाभट्ट इति प्रथा दिनकरात्मासः पितुर्लालनात्मेनाचारनिवन्धनो दिनकरोद्योतोऽनुना पूर्यते ॥ vide Dr. Mitra's Bikaner cat. pp. 386-387; vide also I. O. Cat. part III, p. 505.

3 तके दुर्लक्षमेष्ठः फणिपतिभणितिः पाणिनीये प्रपञ्चे न्याये प्रायः प्रगस्थः प्रकाटितपठिमा भाष्यशास्त्रप्रवद्दे । प्राभः प्राभाकरीये पथि प्रथितदुर्लक्षान्तवेदान्तसिन्धुः श्रौते साहित्यकाव्ये प्रक्षुरतर-गतिर्भैश्चालेत्पुर्यथ ॥ काव्यमकाशब्दाल्या No. 433 of 1895-1902 of the Decoan College Collection and a ms. of the Sāntiratna in the Bhau Deji collection of the B. B. R. A. S.

4 द्वुष्टुतुष्टुभूमिते गतेष्वे नरपतिविक्रमतोथ याति रौद्रे । तपसि शिवतिथौ समाप्तिवोमं रुपतिपादसरोष्टुपितथ ॥ 6th verse at the end.

and 1640 A. D. Some of his important works are the Nirṇayasindhu, the Śūdrakamalākara, the Vivādatāndava, the Sāntikamalākara, the Vratakamalākara, the Pūrtakamalākara and the commentary on the Kāvyaprakāś'a. For a complete list *vide* the foot-note.¹ The youngest of the three brothers, Lakṣmaṇa, studied under Kamalākara and wrote the Ācāraratna, the Gotrapravararatna and a few other works.

Sāṃkarabhaṭṭa had four sons, Raṅganātha, Dāmodara, Nṛsimha and Nilakanṭha. Mandlik is not right in saying that Sāṃkarabhaṭṭa had two sons. In the Vyavahāratattva (*vide* appendix A) the colophon makes it clear that Nilakanṭha was the younger brother of the first three mentioned above. Similarly in the colophon to the Nitimayūkha (Benares edition of 1880) Nilakanṭha is described as the younger brother of the first three mentioned above. The Dvaitanirṇaya of Sāṃkarabhaṭṭa says that the author's son Dāmodara wrote a supplement to the Dvaitanirṇaya². In the Vyavahāratattva Nilakanṭha refers to the work on matters forbidden in the

1 In the विवादताण्डव he says at the end (I. O. Cat. part III, p. 455 No. 1502) 'येनाकारि प्रोद्धटा वार्तिकस्य टीका वान्या (चान्या) विशतिग्रन्थमाला । श्रीरामाङ्ग्घोरपिता निर्णयेषु सिन्धुः शास्ते तत्त्वकौतूहले च ॥'; at the end of the शान्तिरत्न (also called शान्तिकमलाकर) after the verse तके दुसर्कमेष्ठः there is a list of 22 works 'आदौ निर्णयसिन्धुस्तु वार्तिके टिप्पणी पुनः । काव्यप्रकाशगा व्याख्या दाने च कमलाकरः ॥ शान्तिरत्नं ततः पूर्वत्रतयोः कमलाकरः । अन्यो वेदान्तरत्नं च सभादर्शकृतूहलम् । प्रायश्चित्ते रक्षमेकं व्यवहारे तथापरम् । बद्धवाहिक (?) मन्यव्व गोत्रप्रवरदर्पणः । रत्नं कर्मविपाकाङ्गं कार्त्तीर्थ्यस्य पद्धतिः । सोमप्रयोगः शूद्राणां धर्मो रुद्रय पद्धतिः । टिप्पणी च तथा शास्त्रदीपिकालोकसंक्षिप्ता । मीमांसायां तथा शास्त्रतत्त्वस्य कमलाकरः । सर्वतीर्थविधिश्चैव भक्तिरत्नं तथोत्तमम् । रामकृष्णसुतेनेतर्ण कमलाकरशर्मणा । व्याधिका विशतीनां च अन्यानां रक्षमालिका । सेवां कर्तुमशक्तेन शार्पिता रामपादयोः ॥

2 अस्तुतदामोदरभट्टकोत्तमाकृतदैतनिर्णयस्य परिशिष्टे दत्ताक्षतायाः कन्यायाः पुनर्दानं परस्य चेति कलिनिषेषव्याख्याने उत्तमः. *Vide Annals of the Bhandarkar Institute*, vol. III, part 2, p. 72.

Kali age composed by his eldest brother Dāmodara¹. In the Ācāramayūkha Nilakantha refers to the Kalivarjyanirṇaya of his elder brother (bhrātṛcaranāḥ) and in the Prāyasācittamayūkha to his eldest brother, without naming him. In the other Mayūkhas also (such as those on S'rāddha and Samaya) references occur to an elder brother. It is difficult to reconcile the fact that Dāmodara is spoken of as the eldest brother in the Vyavahāratattva with the fact that Raṅganātha's name occurs before that of Dāmodara in the colophon to the same work. An explanation may be hazarded that Raṅganātha probably died early so that Dāmodara became the eldest or that Raṅganātha might have been given away in adoption. It is also possible that the colophon is not exact as to the seniority among the brothers. It is significant that the Gādhivams'anucarita speaks of only Dāmodara, Nr̥siṁha and Nilakantha. So it looks very probable that when S'āmkarabhaṭṭa wrote the work in his old age, Raṅganātha had passed away. The works of Nilakantha will be dealt with separately later on.

Dinakara alias Divākara had a son Vis'ves'vara better known as Gāgābhaṭṭa. He officiated at the coronation of S'ivaji, the founder of the Maratha empire. Besides completing his father's digest, the Uddyota, he wrote the Bhāttacintāmaṇi, the Mīmāṁsākusumāñjali, the Kāyasthadharmadīpa and other works. His S'ivārkodaya is modelled on the lines of the S'loka-vārtika of Kumārila. In the Kāyasthadharmadīpa reference is made to Aurangzeb, to Rājagiri (Raigad

1 पृष्ठं कलिवर्ज्यादिविवेकोस्त्र्येष्टभारुभद्रामोदरकलिवर्ज्यनिर्णयादवसेयः । p. 465.

2 In the भाद्रविन्तामणि (तर्कपाद p. 88 Chowkhamba series) he says 'इदं शुस्तमं तु मद्विहितस्त्रवृत्तौ मग्या विचार्ये कुमुमाजलौ वदु च दूषितं भूषितम् । अपेक्षितम् याप्युपेक्षितमिदं कठोरत्वतः शिशुप्रतिविवोधनार्थं कृतभाद्रविन्तामणौ ॥'.

fort) as the capital of S'iva (S'ivaji), to S'ahaji and Jijā (the mother of S'ivaji) and to Bälaji Kāyastha, a minister of S'ivaji at whose instance the work was composed by Gāgābhāṭṭa¹. Kamalākarabhaṭṭa had three sons one of whom Ananta wrote a digest-styled Rāmakalpadruma on ācāra, samaya, s'rāddha, utsarga, prāyas'citta and similar matters.

Dāmodarabhaṭṭa had a son Siddhes'vara, who wrote a work called Saṃskāramayūkha in saṃvat 1736 (i. e. 1679–80 A. D.). Nilakanṭha had two sons, S'amkara and Bhānu and a daughter. His wife's name was Gaṅgā². Nilakanṭha's son S'amkarabhaṭṭa had a hand in editing the Saṃskāramayūkha, as will be seen later on. He wrote the Kuṇḍoddyotādars'ana (or Kuṇḍabhāskara) in 1671 A. D.³ Besides these he wrote the Vratārka, the Kuṇḍārka, the Karmavipāka. Bhānubhaṭṭa, another son of Nilakanṭha, wrote the Dvaitanirṇayasiddhantasamgraha, which is an epitome of the Dvaitanirṇya, the Ekavastrasnānavidhi, and the Homanirṇaya. The name of Nilakanṭha's daughter was Gaṅgā (probably in her husband's family). She was married to Bhaṭṭa Mahādeva, of the Bhāradvāja gotra, surnamed Kāla (Kāle in

1 I. O. Cat. vol III, pp. 525–527, No. 1653.

2 श्रीभास्करं शिवकरं शिरसा प्रणम्य श्रीनीलकण्ठपितरं जनर्मी च गङ्गाम् । तत्पाद-विन्दनबलो बुधशंकरारूपः संस्कारभास्करमधुं वित्तनोति काश्याम् ॥ Intro. 2nd verse to the संस्कारभास्कर of शंकर (I. O. Cat. part III p. 433 No. 1464); रसी नारायणं नत्वा सीतया सहितं रुद्धम् । गङ्गायुतं नीलकण्ठं गुरोः पादाम्बुजं तथा । पितामह-कृतद्वैतनिर्णयार्थस्य संग्रहम् । नीलकण्ठात्मजेनेह कियते भाजुनायुना ॥ द्वैतनिर्णयसिद्धान्तसंग्रह I. O. Cat. part III, p. 488 No. 1575.

3 I. O. Cat. part III p. 427 (foot-note). Peterson in his cat. of Ulwar ms. says that the Kuṇḍārka was printed in the कुण्डग्रन्थविशिष्ट (p. 2), that that work was commented upon by रुदीर-दीक्षित, son of विद्युत and that रुदीरदीक्षित wrote one of his works, the मुहूर्तसर्वस, in 1636 (?).

Marathi). Her son Divākarabhaṭṭa was a very learned man and compiled an extensive digest called Dharmasāstrasudhānidhi. Parts of that work are Ācārārka, the Dānacandrikā, the Āhnikacandrikā, the Dānahirāvaliprakās'a &c. He composed his Ācārārka in the (Vikrama) year 1743 (i. e. 1686-87 A. D.)¹. In that work he speaks of his maternal grandfather as the foremost among Mīmāṃsakas. In the Dānahirāvaliprakās'a he speaks of Nilakaṇṭha as possessed of the unclouded wisdom of Br̥haspati and S'ukra². From the introductory verses to the Dānasāṅkṣepacaṇḍrikā we find that his mother's name was Gaṅgā and father's name Mahādeva³. In that work he distinctly says that he follows the Dānoddyyota, Dānaratna and Dānamayūkha⁴. The last is one of the twelve *māyūkhās* of Nilakaṇṭha.

It is not necessary to pursue the pedigree of the family beyond the immediate descendants of Nilakaṇṭha.

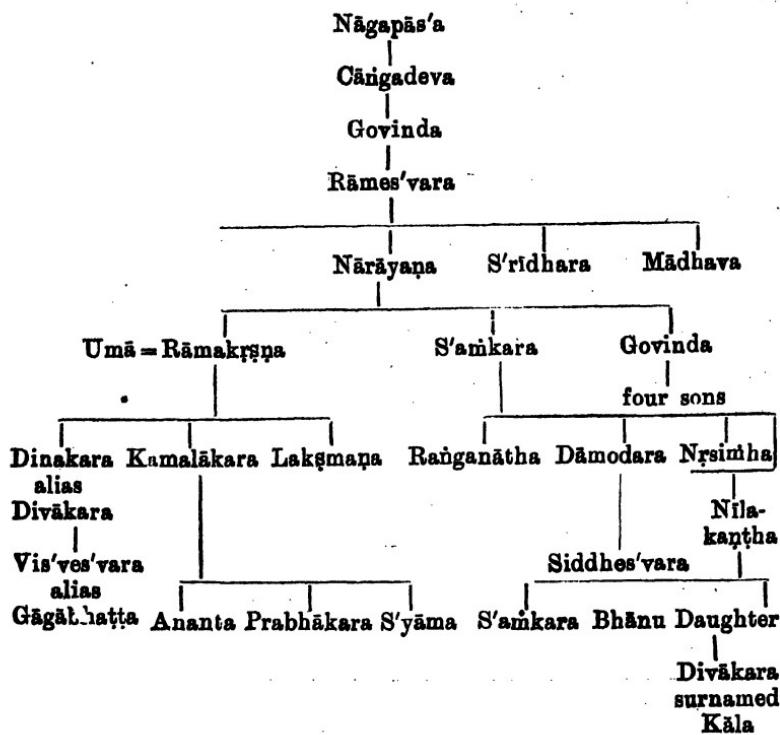
1 Vide I. O. Cat. part III, p. 509-510, No 1616. The verses at the end are 'यदाक्याद्विवाक्यार्थमपूर्वार्थमिधातुता । नीलकण्ठो जयत्येष मीमांसकधुरं-धरः ॥ श्रीवाल्कृष्णाभ्यजस्तुविर्मितं वर्षेभिवेदाश्वहिमांशुसंयुते । जनाः प्रकुरुः किल धर्मका-र्यमाचारसूर्यं किल संविलोक्य ॥'.

2 I. O. Cat. part III, p. 547, No. 1708, intro. verses 4-5 'श्रीरामेश्वरद्वार...स्थापना (p. VIII, note 1) । तत्पुत्रो विकुञ्जाभिःः क्षितितले श्रीशंकरस्तसुतो जीवेन्द्रारिपुरोहिताभ्यमतिः श्रीनीलकण्ठाभिःः ॥ तत्पुत्रीतनयो दिवाकरकृती शास्त्रेष्वधीती पितुर्मीमांसानयकोविदः पुरभिदः क्षेत्राभिवारी सुधीः ॥'.

3 ग्रणम्य भातरं गङ्गां भैरवं वनशंकरम् । महादेवाख्यपितरं श्रौतसार्तविशारदम् ॥ दिवाकरेण सुधिया सारमुद्भूत शाकतः । शिद्यनां तन्यते तुष्ट्यै दानसंक्षेपचन्द्रिका ॥ I. O. Cat. part III, p. 548, No. 1709.

4 Vide Cat. of the Bod. Library by Winternitz and Keith vol. II, p. 280 No. 1494 'इति श्रीदानोद्घोतदानशक्तानमयूक्षाणनुसारेण च कालोपनामक-भद्रदिवाकरकृतदानसंक्षेपचन्द्रिकायां तात्रशास्त्रितुलापुरुषप्रयोगः समाप्तः'.

Therefore the pedigree of the family is



For a more detailed pedigree Mandlik's edition may be consulted. It is however to be remembered that the pedigree of the family given by Mandlik on information supplied by modern *sāstris* is not quite accurate. Dr. Ganganatha Jha was not able to find recently any living descendant of Nilakantha in Benares. In Mandlik's edition Gāgābhāṭṭa is shown to have had no descendants, while Dr. Gaganatha Jha says that a descendant of Gāgābhāṭṭa by name Rāmabhāṭṭa lives at Benares near 'Ratanphāṭak'.

III

The works of Nilakantha.

Nilakantha composed an encyclopædia embracing various topics connected with ancient and mediæval Hindu civil and religious law, ceremonial, politics and cognate matters. That encyclopædia is generally styled Bhagavanta-bhāskara in honour of the author's patron, Bhagavantadeva, a Bundella chieftain of the Sengara (Śringivara) clan that ruled at Bhareha near the confluence of the Jumna and the Chambal (carmanvatī). Some variation in the name of the encyclopaedia is perceptible in the various colophons to the different parts of it. That the patron's name was Bhagavanta (-deva or -varman) is quite clear.¹ It is therefore natural to expect that the work should be styled Bhagavanta-bhāskara.² But in the colophons to some of the Mayūkhas the work is called Bhagavantabhāskara³ or simply Bhāskara.⁴ In some other colophons it is called Vidvadbhāskara.⁵ As the whole work was styled Bhāskara (the Sun) it was divided into twelve parts, just as there were twelve Ādityas and each part came to be called a Mayūkha (a ray) by a continuation of the metaphor. Nilakantha distinctly says in most of the Mayūkhas that he composed

1 Vide the concluding verse of the Vyavahāramayūkha and the 12th verse to the प्रायश्चित्तमयूक्त (Benares ed.) 'तिथेभैरवं प्रतिपाद सम्गाराध्य धामाथ गिरामगोचरम् । शास्त्रं वदलत्र स नीलकण्ठः सप्रेरितः श्रीभगवन्तबर्मणः ॥'.

2 e. g. in the शान्तिमयूक्त the 14th introductory verse (in the Benares ed. of 1879) is 'भगवन्तभास्कराम्बे ग्रन्थेस्मिन् शिष्टसंमते च ततः । शान्तिवैकमयूक्तः प्रतन्तरे नीलकण्ठेन ॥'.

3 Vide Mandlik's edition of the व्यवहारमयूक्त.

4 Vide the शास्त्रमयूक्त (Benares ed. of 1879), the नीतिमयूक्त (Benares ed. of 1880).

5 Vide the समयमयूक्त (Benares ed. of samvat 1937).

the work at the command of Bhagavantadeva or that he was urged or inspired by his patron to do so.¹

The introductory verses in the mss. of all the Mayūkhas present a perplexing problem. Hardly any two mss. of the same Mayūkha contain the same introductory verses. For example, one of the three mss. of the Samaya-mayūkha in the Bhau Daji collection of the Bombay Royal Asiatic Society has only one introductory verse²; while in the other two that verse does not occur at all. In one of these two latter there are four introductory verses and in the other there are five, the Benares edition agreeing with the last. The Benares edition of the Sāntimayūkha (of 1879) contains fourteen introductory verses, nine of which (from the second) give the genealogy of the family of Bhagavantadeva; while one ms. of the Sāntimayūkha in the Bhau Daji collection has only one introductory verse which is not found in the Benares edition; and another ms. of the same in the same collection has three verses, only one of which is found in the Benares edition. In the same way the printed editions of the Prāyas'cittamayūkha and the Ācāramayūkha (Benares, 1879) contain fourteen introductory verses each; while mss. of these two Mayūkhas in the Gaṭṭulalji collection in Bombay have only two and three verses respectively. This perplexing variance in the number of introductory verses cannot be satisfactorily explained by supposing that in all cases of such differences the scribes of the mss. and others introduced unauthorised

1 Note the word भगवन्तदेवादिष्ट in the colophon to the व्यवहारमयूक्ष and the प्रतिष्ठामयूक्ष (Bombay edition of 1891 printed at the शानदण्ड press), the word सप्रेरित in the introduction to the प्रायश्चित्तमयूक्ष (p. XVII. note 1 above), the word आश्रस in the 11th intro. verse to the शान्तिमयूक्ष (Benares ed. of 1879).

2 भगवन्तभास्कराल्ये ग्रन्थेसिन् शिष्टसंगते च ततः । समवस्य विधिमयूक्षः प्रतन्त्वते नीलकण्ठेन ॥

interpolations. The hypothesis which, after a careful consideration of all the introductions, seems most probable is that Nilakantha himself (or probably his son) from time to time revised his works, recast the introductory verses, added to them and also made slight alterations and additions in the body of the works.

Some of the Mayūkhas such as the printed editions of the S'ānti, Prāyas'citta, S'rāddha and Ācāra Mayūkhas contain the genealogy of the family of Bhagavantadeva. The genealogy is more or less mythical, but there are no weighty reasons to suppose that the verses are spurious and not from the pen of Nilakantha himself¹. The genealogy is: from Brahmā was born Kas'yapa, whose son was Vibhāndaka, whose son was Rṣyas'rīga. In the family of the latter was born S'rīngivara, after whom the family came to be known as Sengara. King Karna was born in that family. Then follows a line of eighteen kings, the last being Bhagavantadeva.

1 The verses are:—‘जहे पितामहतनोः खलु कश्यपो यस्तसादजायत मुनिस्तु विभान्धकाख्यः । तं पुत्रिणां धूरमरोपयद्व्यशक्तसान्वयेष्यजनि शृङ्गिवराभिधानः ॥ तस्मिन्वंशे महति वितते सेक्षराख्ये नृपाणां राजा कार्णः समजनि यथा सागरे शीतरसिमः । कीर्त्या यस्य प्रथित तत्या श्रोत्रजातेभिर्पूर्णे कर्णस्यापि प्रविततकथा नावकाशं लभन्ते ॥ विशेषाख्यदेवस्ततस्तस्तुतो-भूदिशोकीकृता येन सर्वा धरित्री । ततोप्यास राजास्तंशब्दुत्तातोभूद्यैरख्यो रथेणैव सर्वाहितमः ॥ वभूवाथ वैराट्टराजस्ततोभूक्षणो मेदिनीवृष्णिभूमो वीतुरोजः (v. l. मेदिनीशो वभौ वीतुराजः) । नरब्रह्मदेवस्ततो मैन्युदेवस्ततोभूत्रूपश्चन्द्रपालाभिधानः (v. l. श्रेण्ड०) ॥ शिवगणाख्यस्तुः समजन्यथो शिवगणाख्यपुरं प्रचकार यः । शिवगणेन समः सकलैर्युणैः शिवशिवप्रथमो गणनासु यः ॥ रोलिंचन्द्र इति तत्तनयोभूकर्मसेनैनपतिस्तमथातु । लोकपो नरहरिनैरपराजो रामचन्द्र इति तत्तनुजातः ॥ अशेषोदेवस्ततो जातस्तारैचन्द्रनृपस्ततः । चक्रसेनस्तोते राजा राजसिंहनृपो यतः ॥ ततोप्यभूद्यपतिसैंहिदेवः स्वकीर्तिभिर्निर्जितदुर्घसिन्धुः । अभूततः श्रीर्भगवन्तदेवः सदैव भाग्यो-दयवान् क्षीतीशः ॥ यद्यानद्रविणाद्रिनिर्जितवपू रत्नाचलो लज्जाद्यै लज्जाद्यै निविशते नो यत्र पुंसां गतिः । किं च त्रस्यदरातिवामनयनानेत्राम्बुधिर्विर्धितस्तेजोमिर्विर्धवामुखोत्थडुतमुक्तुत्यः कर्णं नो भवेत् ॥ आज्ञास्तेन राजा विद्युत्कुलमणिर्दाक्षिणाल्यावतंसो मट्टः श्रीनीलकाठः स्त्रीषु इद्यमतिजैमिनीयेद्वितीयः । आज्ञामादाय मूर्खा सविनयममुना तस्य सर्वाश्विवन्धान्द्वाष्ट सम्यविविच्य प्रविततकिरणस्तन्यते भास्करोयम् ॥. Vide also Aufrecht's Bod. Cat., p. 280. No. 656 and I. O. Cat. part III, p. 429, No. 1444 and Mandlik's Introduction LXXVII.

The order in which the twelve Mayūkhas were composed is an interesting question. In the introductory verses to the Benares editions of the Ācāramayūkha, the Prāyas'cittamayūkha and the S'āntimayūkha, the order is given as follows¹ :—(1) Saïnskāra ; (2) Ācāra ; (3) Samaya ; (4) S'rāddha ; (5) Nīti ; (6) Vyavahāra ; (7) Dāna ; (8) Utsarga ; (9) Pratiṣṭhā ; (10) Prāyas'citta ; (11) S'uddhi ; (12) S'ānti. The same order occurs in another verse in the introduction to the Samayamayūkha². In the colophon at the end of the Ācāramayūkha it is described as the second; while the S'āntimayūkha is described as the twelfth. But it is worthy of note that in the colophon to the edition of the Pratiṣṭhāmayūkha published in Bombay in 1891, it is described as the eighth while it is the ninth according to the order set forth above. The introductory verses to many of the Mayūkhas and the internal evidence contained in them is sufficient to establish the order in which almost all the Mayūkhas were written³. Nilakantha very frequently says that a particular subject has been already treated of by him in another Mayūkha or that he will dilate on it in a subsequent Mayūkha. From the cross

1 संस्काराचारकालः समुचितरत्वनाः श्राद्धनीतीं विवादो दानोत्सर्गप्रतिष्ठा जगति जयकराः संगतार्थानुवद्धाः। प्रायश्चित्तं विशुद्धिस्तदनु निगदिता शान्तिरेवं क्रमेण ख्याता अन्येत्र शुद्धे कुप्तं जनसुखदा द्रादशैते मयूखाः॥

2 संस्काराचारकालः श्राद्धं नीतिर्विवाददाने च। अत्रोत्सर्गः प्रतिष्ठा प्रायश्चित्तं विशुद्धिशान्ती च॥ (Benares ed. of *samvat* 1937). Vide I. O. Cat. part III, p. 428, No 1441.

3 तिथेर्मयूखं प्रतिपाद्य सम्यगाराध्य धामाथ गिरामगोचरम्। श्राद्धं बदल्यत्र स नीलकण्ठः संप्रेरितः श्रीभगवत्पर्मणा॥ Intro. to the श्राद्धमयूख. This shows that the श्राद्ध was composed after the समयमयूख that speaks of *tithis*. पितृसौहित्यसंसिद्धिहेतुमुक्त्यात तत्सुतः। नीलकण्ठः प्रकुरुते राजनीति नृपावृताम्॥ नीतिमयूख. The first verse of the व्यवहारमयूख shows that it was written after the नीतिमयूख. उक्त्वा द्रावदिधि नाम राममाराध्य भास्करम्। उत्सर्गविषये भट्टनीलकण्ठो बदलथ॥ उत्सर्गमयूखः महो महत्समाराध्य जलोत्सर्गमयोक्तवान्। प्रतिष्ठां सर्वदेवानां नीलकण्ठो बदल्यसौ॥ प्रतिष्ठमयूख.

references contained in the several Mayūkhas it appears that the order set forth above is tolerably correct.¹ Considerations of space and utility require that the cross references should not be set out here in detail.

The next question is whether Nilakantha composed other works than the twelve Mayūkhas. In appendix A there is a work called Vyavahāratattva. Four different reasons lead irresistibly to the conclusion that that work was composed by Nilakantha. In the first place the colophon at the end of that work describes it as the composition of Nilakantha, the son of the Mimāṃsaka Sāṅkarabhaṭṭa. In the second place, in the section on *dattāpradānika*, the author of the Vyavahāratattva speaks of the Dvaitanirṇaya as composed by his father. Besides, at the beginning of the section on *Dāyavibhāga*, the author of the Vyavahāratattva says that the proposition that the sources of ownership are those well known from worldly dealings has been established by him in the discussion on ownership. This is obviously a reference to the Vyavahāramayūkha wherein there is an elaborate discourse on 'svatva'. Besides there is a very close correspondence in language and doctrines between the Vyavahāratattva and the Vyavahāramayūkha. Therefore there can be no room for doubt that both works are by the same author.² The Nirṇayasindhu of Kamalākara several times quotes a Vyavahāratattva, which, however, is certainly a different work altogether as the quotations show that that work dwelt upon ceremonial matters and

1 e. g. the आदमयूक्त (Benares ed.) says 'प्रपञ्चितं चेदं संस्कारमयूक्ते' (p. 46); in the आचारमयूक्त (Benares ed.) we find 'एषां प्रतिष्ठापनजारि सर्वं प्रतिष्ठामयूक्ते वक्ष्यते' (p. 69); 'दुःस्माकाचारमयूक्ते उत्ता:' (नीति० p. 48); 'दानमयूक्ते वक्ष्यते (p. 87 of समय०); 'निर्णीतं चेदं समयमयूक्तेसामिः' व्यवहार०

2 For a discussion about the व्यवहारतत्त्व *vide* 21 Bom. L. R. p. 1-4 (Journal portion).

religious rites. The only important points in which the Vyavahāratattva differs from the Vyavahāramayūkha are two, viz. the former work places the mother before the father in the matter of succession, while the latter reverses the order and the former makes no reference to the sister as an heir, while the latter assigns her a high place among *gotraja* heirs. The reason probably lies in the fact that the Vyavahāratattva was a mere epitome and the author rather followed in both matters the orthodox school of Vijñānes'vara, who was a southern writer like Nilakanṭha himself; while in the Vyavahāramayūkha he propounded the views prevalent or favoured in the territories of his patron or at his court. About the position of the father, he distinctly states that the eastern writers preferred him to the mother. It is noteworthy that neither Mandlik in his learned introduction nor the learned authors of the Digest of West and Bühler refer to the Vyavahāratattva of Nilakanṭha. That work is for the first time placed in print before Sanskrit scholars. It is not possible to say that the Vyavahāratattva is an abridgment of the Mitākṣarā. A comparison of the contents of the former with the latter shows that the topics dealt with are arranged in different ways in the two works.

Nilakanṭha seems to have also composed a work on adoption styled Dattakanirṇaya. In the Vyavahāratattva the author refers to a Dattakanirṇaya written by himself. The Dharmasindhu also says that the Dattakanirṇaya of Nilakanṭha prescribes that on the death of an adopted son his natural and adoptive fathers had both to observe mourning for three nights and the sapindas for one night, while on the death of an adoptive son whose thread-ceremony had been performed (in the family of

adoption) the adoptive father and his sapindas would have had to observe mourning for ten days.¹ The quotation from the Dharmasindhu shows that what is referred to is not the section on adoption in the Vyavahāramayūkha, but an independent work, since in the Vyavahāramayūkha there is nothing corresponding to the quotation.

Nilakantha is said to have written (according to Aufrecht) two works styled Dharmaprakāś'a and S'rāddhaprakāś'a. The former is referred to in the Saṃskāra-mayūkha.² It is extremely doubtful whether the Dharmaprakāś'a is a work of Nilakantha. We saw above that Saṃkarabhatta wrote a work called Dharmaprakāś'a. It is probable that there is some confusion owing to the defective text of the Saṃskāramayūkha, wherein editorial additions were made by the son of Nilakantha.

The edition of the Saṃskāramayūkha published by the Gujarati Press in Bombay presents a curious problem. The introductory verses make it clear that the work was composed by Saṃkara, the son of Nilakantha and not by Nilakantha himself. The colophon at the end also makes this clear. In the body of the work the other Mayūkhas are in several places referred to as 'composed by my father'. For example, on pp. 7 and 10 of the printed edition we have श्राद्धमयूखे तातचरणाः. In other places such expressions as the following are met with:—‘शान्तिस्तु शान्तिमयूखे वक्ष्यते’ (pp. 14 and 23); ‘कलिवर्ज्यानि च समयमयूखे दर्शयिष्यामः’ (p. 70); पुत्रिकाकरणप्रकारादिकं व्यवहारमयूखे दर्शयिष्यामः’ (p. 82); ‘विशेषस्तु आचारमयूखे वक्ष्यते’ (p. 129). In

1 ‘दत्तकस्य मरणे पूर्वापरिष्ठोजिरात्रं सपिण्डानामेकाहमाशौचमुपनीतदत्तकमरणादौ पालक-सपिण्डानां दशाहादीति नीलकण्ठीये दत्तकनिर्णये’ धर्मसिन्धु (परिच्छेद III. पूर्वी).

2 p. 37 of the edition issued by the Gujarati Press in 1913 (असंप्रकाशे तातचरणाः).

most of these places, there are different readings in some mss., as the foot-notes point out, to some such effect as 'तात्पर्यानुतमयूके हेयम्'. On p. 120 we read 'विवाहोत्तरं पञ्चशास्त्रानुषासनं कुलाकारमयूके दर्शयिष्यामः । अष्टकारिश्वादक्षानं धादमयूके' and on p. 130 'अन्यै लाभर्था आशौचादयस्तत्र तत्र वश्यन्ते शान्तिकारवप्यविकारः शान्तिमयूके स्नापयिष्यते'. In these cases there are no different readings pointed out in the foot-notes. In this state of the printed text, several mss. of the Saṃskāramayūkha were consulted. It was found that they all contained the introductory verses and the colophon ascribing the work to Nilakanṭha's son. In the present state of our knowledge all that can be said is that the Saṃskāramayūkha of Nilakanṭha was edited by his son Saṃkara with additions of his own, but that what we now have is substantially the work of Nilakanṭha. If ever a ms. of the Saṃskāramayūkha comes to light containing the text as it left the hand of Nilakanṭha, it will afford an interesting comparison with the printed text.

IV

The period of Nilakantha's literary activity.

The period of the literary activity of Nilakantha can be determined with tolerable precision. Nilakantha frequently quotes his father's Dvaitanirṇaya in the Mayūkhas on Vyavahāra, Prāyas'citta, Samaya, S'rāddha, and S'ānti. The Dvaitanirṇaya quotes the Toḍarānanda, an encyclopaedia of religious and civil law, astronomy and medicine, compiled by Todarmal, the famous finance minister of Akbar. The Jyotiṣasaukhya, a portion of the Toḍarānanda, was composed in 1572 A. D. and a ms. of the Vyavahārasaukhya was copied in 1581 A. D. Therefore it is reasonable to suppose that the Dvaitanirṇaya could not have been composed much earlier than 1600 A. D. Kamalākara, who was the first cousin (paternal uncle's son) of Nilakantha composed the Nirṇayasindhu, which was one of the earliest of his numerous works, in 1612 A. D. Nilakantha, who was the youngest of the four sons of S'āmkarabhaṭṭa, could not have begun his literary career earlier than Kamalākara who was only the second son of his father Rāma-kṛṣṇa, the latter again being older than S'āmkarabhaṭṭa. Therefore it is highly probable that Nilakantha's literary activities began later than 1610 A. D. One ms. of the Vyavahāratattva bears the date *samvat* 1700 (*i. e.* 1644 A. D.). This may be the date when the ms. was copied or it may be the date when the work was composed. At all events the Vyavahāratattva is not later than 1644 A. D. The Vyavahāratattva presupposes the Vyavahāramayū-

d

kha and refers to the author's Dattakanirṇaya. Hence Nilakanṭha must be deemed to have written a good deal before 1644 A. D. A ms. of the Sāntimayūkha in the Bhau Daji collection (in the Bombay Royal A. Society) seems to bear the date *sāṁvat* 1706, i. e. 1650 A. D.¹ Whether this is the date of the composition of the work or only the date of its being copied does not make much difference to the argument. The Sāntimayūkha is the last of the twelve Mayūkhas that Nilakanṭha composed. Hence the above quotation makes it clear that the last of the Mayūkhas was composed not later than 1650 A. D. Therefore the literary activity of Nilakanṭha must be placed between 1610 and 1650 A. D. Since the Vyavahāratattva was either composed or copied in 1644 A. D. and presupposes the Vyavahāramayūkha, the latter could not have been composed later than 1640 A. D. This conclusion about the period of the literary activity of Nilakanṭha and the date of the Vyavahāra-mayūkha is corroborated by several circumstances. Gāgābhāṭṭa, who was the son of Dinakara, the first cousin of Nilakanṭha, was a famous man in 1674 when he officiated at the coronation of S'ivaji. Nilakanṭha, being of the same generation as Gāgābhāṭṭa's father, must have attained eminence about 1650 at the latest. S'āmkara, the son of Nilakanṭha, wrote the Kundabhbhāskara in 1671 A. D. Divākarabhāṭṭa, the son of Nilakanṭha's daughter, wrote his Ācārārka in 1686 A. D. Therefore

1 The colophon is 'श्रीनीलकण्ठरचितः सृतिभास्कराख्यो ग्रन्थो मया रसवर्णिकुर्तं मितेऽदे । चैत्रे सिते रवितिथौ रविपादपद्मे पश्चीमुतो विकसतां जनतोयकृष्णौ ॥ चेन्नाद्वृतः कलिपयैरपि दुष्टभावैः किं तेन भावनिषुणाः खलु सन्ति सन्तः । किं दग्धचञ्चुपुटकाक्षदम्बकेन पक्षं रसालफलमुज्ज्वितमेव सम्यक् ॥ इति श्री मीमांसकभट्टनीलकण्ठकृते भास्करे शान्तिमयूखः समाप्तिमन्तम् । It will be noticed that one letter after मया is wanting.

Nilakantha must have been a man of mature years in 1650. In the same direction points the fact that Siddhesvara, the son of Dāmodara and nephew of Nilakantha, wrote his Saṅskāramayūkha in 1680 A. D. It is significant to note that Puruṣottamaji, perhaps the most illustrious descendant of Vallabhācārya, who was born in *śaṇivat* 1724 (*i. e.* 1668 A. D.) and who wrote at Surat, refers to the S'uddhimayūkha in his work styled Dravyas'uddhi.

V

The contents of the twelve Mayūkhas.

It will not be out of place to give a brief outline of the contents of the twelve Mayūkhas.

(1) *The Saṁskārmayūkha*: The worship of Gaṇeśa and Svastivācana (which are necessary in all *saṁskāras*); the enumeration of *saṁskāras*; the procedure and details about Garbhādhāna, Pumsavana, Jātakarma, Nāmakarana, Cūḍākarana, Upanayana, Samāvartana (return of the student from the teacher's house), and marriage; the duties of Brahmacārins; holidays; *gotras* and *pravaras*; sapinda relationship; different forms of marriage, viz. Brāhma, Asura &c; the time of marriage; the duties of married women and of widows; the duties of the four castes and of the orders of householder, of the forest hermit, and of the ascetic.

(2) *The Ācāramayūkha*: the use of the right hand in all ritual; the time of rising from bed; meditation on various deities, immortal persons &c; directions as to the time and the place of answering calls of nature and as to the manner of purification thereafter; sipping water by way of purification (*ācamana*); rinsing the mouth; daily bath and baths on special occasions; applying *tilakas* and ashes; the performance of the daily *saṁdhyā*; offering water to the Sun; muttering of prayers (*japa*); offering of oblations to fire (*homa*); division of the day into eight parts with the actions and engagements appropriate to each; the five great daily *yajñas*; offering water to sages, heroes and ancestors; worship of deities such as Hara, Hari, Sālagrāma; the flowers and leaves

appropriate to the worship of each deity; the offering called Vais'vadeva; mid-day meal and accessory matters; engagements after dinner; sleep; dreams, good and evil.

(3) The *Samayamayūkha*: division of *tithis* into *pūrṇa* and *khaṇḍa*; the sāstrārtha as to each *tithi* from the *pratipad* to the *amāvāsyā*; important festivals like Kṛṣṇajanmāśtami, Rāmanavamī, Navarātra, Mahāśivārātra, and the rites to be performed on each of these; the *utsarjana* and *upākarma* rites on the full moon of Śrāvāna; the time for performing an *isti*; offering of *pīṇḍa* (rice-ball) to the Manes on the *amāvāsyā*; eclipses and the rites to be performed when they occur; the fortnight (bright or dark) appropriate to different rites; three kinds of months, *cāndra*, *sāvana*, and *saura* differing in their duration; the rites appropriate to each month from *caitra*; the intercalary month, the rites appropriate to it and the actions to be eschewed in it; the determination of the seasons; the sixty years' cycle; rites to be performed on the birthday of a person; proper and improper times for shaving; things prohibited in the Kali age.

(4) The *S'rāddhamayūkha*: the definition of S'rāddha; two varieties of it, *pārvana* and *ekoddista*; the proper time and place for S'rāddha; persons competent to perform S'rāddha; cases in which women were competent to perform S'rāddha; such S'rāddhas as mahā-laya; materials to be used in S'rāddha; use of flesh prohibited in S'rāddha though allowed in former ages; discourse on kus'a and sesame; brāhmaṇas unfit to be invited at S'rāddhas; the way in which the sacred thread was to be worn at the time of performing S'rāddhas and other rites; the places where *pīṇḍas* were to be offered and

the size of *pindas*; gifts to brāhmaṇas; places where *pindas* are ultimately to be cast; the *prayoga* (procedure) of S'rāddhas; how S'rāddha is to be performed by him who is unable to go through the whole ritual of it; the letting loose of a bull; the sixteen S'rāddhas that led to *sapindana*; S'rāddhas on auspicious occasions; daily S'rāddha as one of the Mahāyajñas.

(5) The *Nitimayūkha*: definition of king (*rājan*); the proper time for coronation; characteristics of a throne; the king's crown; the seven constituent elements of a state, viz. the king, the ministers, allies, people, forts, treasury and army; the principal vices of kings and their effects; evils of gambling and drinking; the qualities of a good king; the duties of kings; the five great *yajñas* in the case of kings, viz punishing the wicked, honouring the good, increase of wealth by lawful means, impartiality and protection of the state; messengers and envoys (*dūtas*), their qualities and three classes; fate and human effort; eulogy of the brave that sacrifice their lives in battle; varieties of elephants; the game of chess.

(6) The *Vyavahāramayūkha*: definition of vyavahāra; eighteen titles of vyavahāra; the courts of justice; judge and assessors; other tribunals than the king's courts; conflict between *dharmaśāstra* and *arthashaśāstra*, and between different rules of *dharmaśāstra*; force of local or family usage; the plaintiff or complainant; the defendant or opponent; the plaint, its contents and defects; the defence and its four varieties; sureties for the litigants; the *pramāṇas*, viz. documents, possession and witnesses; description of various kinds of documents; characteristics of false witnesses; ordeals in the absence of other means of proof; principal ordeals, viz. of fire, water, poison and balance; persons fit to undergo ordeals and

the proper times and places for ordeals ; other ordeals such as holy water, rice, heated golden *māsa* &c.; ownership; meaning of *dāya*; two kinds of heritage, *sapratibandha* and *apratibandha*; partition of heritage; time for partition; shares on partition; the rights of the father, mother, and eldest son on partition; partition after father's death; twelve kinds of sons; adopted son; who should adopt, when one should adopt; persons competent to give in adoption; who should be adopted; the ceremonial of adoption; two kinds of *dattaka*; *dvyāmusyāyana* defined; how far *sapinda* relationship of the adopted son extends in the family of adoption and in the family of birth; property not liable to partition; evidence of separation; order of succession to *sapratibandha* heritage; the compact series of heirs from the wife to the brother's son; *gotrajas* as heirs; sister's right to succeed; *samanodakas* and *bandhus*; strangers as heirs; re-union; definition of *strīdhana*; its varieties; succession to *strīdhana*; persons excluded from inheritance; debts, recovery of debts and rates of interest; mortgages and pledges; suretyship; three or four kinds of sureties; deposit; sale by one not an owner; partnership; resumption of gifts; non-payment of wages; rescission of sales; disputes as to boundaries; assault and abuse; theft; adultery; violent offences; gambling and other miscellaneous matters.

(7) The *Dānamayūkha*: definition of *dāna*; eulogy of *dāna*; persons competent to make gifts and receive them; things proper to be given as gifts; *ista* and *pūrta*; proper times and places for making gifts; measures of corn and distance; postures of idols of various deities such as Ganes'a, Nārāyaṇa, Kāma; the *mandapa* described; settling the four principal directions; the ceremonial of the worship of the planets; the sixteen *mahādānas*

such as weighing against gold &c; gifts of lands, houses, elephants, horses; prohibition against the resumption of gifts; description of a *prapā* (where water was distributed gratis) for travellers.

(8) The *Utsargamayūkha*: eulogy of the dedication of a reservoir of water to the public; proper time for making such a dedication; the ritual of such a gift; wells and tanks; pandal to be erected near the reservoir at the time of dedication; twenty-four priests required in the dedication and their duties; the deities invoked at such a dedication; purification of wells and tanks polluted by dogs, cats, asses, pigs or corpses; the planting of trees and rites appropriate thereto.

(9) The *Pratisthāmayūkha*: the time for consecrating temples; the preparations for consecration, such as collecting firesticks, saffron, musk &c; worship of the mandapa (pavilion or pandal); bathing the image; consecrating the image in two ways, *cala* and *acala*; the procedure of repairing old temple buildings and re-establishing idols pulled down or carried away by a river or defaced by accident &c.

(10) The *Prāyas'cittamayūkha*:—definition of *prāyas'citta*; no necessity for *prāyas'citta* in certain cases such as killing an ātatāyin; the description of various hells in order to induce sinners to repent; the different births to which sinners are condemned; the constitution of an assembly that is to prescribe a *prāyas'citta*; the preliminaries to undergoing a *prāyas'citta*, such as shaving, applying cowdung and mud to the body; the rites common to all *prāyas'cittas*; the various kinds of *Kṛcchras* as *prāyas'cittas*; description of Brahmakūra, Paraka, Sāntapana, Cāndrāyaṇa; visits to various

tīrthas prescribed in the case of various classes of sinners; various causes of sinfulness and pollution, such as murder, drinking, theft, adultery, eating forbidden things, giving up vedic study, contact with certain persons; prāyas'-cittas for killing a Brāhmaṇa and members of other castes, for killing various male and female relatives, for relatives of persons committing suicide and for those that attempt suicide, for killing a cow and other animals, for drinking liquors and eating flesh, onions, garlic and other prohibited articles; prāyas'cittas for taking food in certain S'rāddhas from men of other castes or from S'ūdras; prāyas'cittas for thefts of various articles and for adultery; prāyas'citta for contact of nine kinds; no sin arises from contact at *tīrthas*, in marriage processions, fairs, battles, national calamities, burning of a village; prāyas'cittas for lesser transgressions of various kinds such as selling oil, honey or salt by Brāhmaṇas, for receiving forbidden gifts, for being an actor &c.

(11) The *S'uddhimayūkha*: purification of vessels of gold, silver, copper, iron, lead &c.; purification of vessels scratched by birds or beasts, or plates licked by S'ūdras or cows, or soiled by contact with wine &c.; purification of cloth of various kinds when soiled; rules as to purification left to local usage by Marīci; periods of impurity on account of mis-carriage or still-birth or ordinary birth; periods of impurity on death before the first year, before the thread ceremony or marriage in the case of women; instantaneous purification in the case of persons killed in battle or killed by a stroke of lightning &c.; how the sick are to be purified in case of impurity due to birth or death; prāyas'citta for death on a cot, death due to snake bite; the death of a *brahmacārin* specially ominous; the merit of helping to carry the corpse of an

unknown or poor person; no impurity on the death of a *samnyāsin*; when the ashes are to be collected after cremation of a body; the merit of casting the ashes in the Ganges at Benares or at Prayāga; the nine S'rāddhas to be performed on death; the letting loose of a bull on the 11th day after death; procedure about S'rāddha if the day or month of death not known; practice of *sati*; women that were unfit to perform *sahagamana*; procedure, if before one impurity ceases, another occurs; periods of impurity on hearing of the death of a sapinda abroad after the lapse of three months, six months &c.; the period of impurity on the death of *samānodakas* and on the death of one's teacher; purification on the death of a married sister and other relatives.

(12) The *Sāntimayūkha*: definition of Sānti; even Sūdras authorised to perform the propitiatory rites for averting evil; Vināyakasānti; characteristics of the nine *grahas* (the sun, the moon, Mars and the rest, Rāhu and Ketu); propitiatory rites on the conjunctions of certain planets; how heroes like Saudāsa, Nala, Rāma, the Pāṇḍavas suffered from the evil aspects of planets; rites on the birth of an infant with teeth or for the birth of a child on the 14th day of the dark half of a month or when the moon is in the constellation of Mūla, or when a child is born on certain *Yogas* like Vaidhṛti and Vyatipāta; rites on the birth of a son after three daughters or vice versa, and on the birth of twins; rites for birth on particular *tithis* or days of the week or particular lunar mansions; rites on certain extraordinary events (such as weeping or laughing of trees); solemn propitiatory rites at the time of coronation &c.

VI.

**The position of Nilakañtha in Dharmas'āstra
Literature.**

The development of religious and civil law in India falls into four well-marked but somewhat overlapping periods. The first period starts in the midst of antiquity and culminates in the ancient Grhya and Dharma sūtras. Most of the Grhya and Dharma sūtras even in their extant form are several centuries earlier than the Christian era. The present writer is not one of those who hold that metrical *smṛtis* in continuous s'loka metre are in a body later than the sūtra works (at least the older ones among those extant). It seems very probable that metrical *smṛtis* were composed even before the sūtra style attained its full vigour. It may be readily admitted that most of the extant metrical *smṛtis* are much later than some of the extant Dharmasūtras (such as those of Gautama, Baudhāyana, Āpastamba). But the same cannot be said of the *smṛti* material contained in the Mahābhārata and of the Manusmṛti. Therefore it must be said that while several attempts were being made to compose sūtra works on ritual and law, metrical works also were being composed for the same purpose. The second period is that of the metrical *smṛtis* like those of Yājñavalkya, Nārada, Brhaspati, Kātyāyana and a host of other writers. This period extends from the centuries immediately preceding the Christian era to about 600 A. D. The third period is that of eminent commentators and it extends from the 7th century to the 12th. Among its earlier representatives are Asahāya, Vis'vārūpa and Medhātithi. To this period belong several well-known names such as those of Bhāruci, S'rīkara,

Govindarāja and Dhāres'vara. But the best exponents of this period are Vijñānes'vara and Aparārka, who respectively flourished in the latter half of the 11th and the first half of the 12th century. From the 13th century to the 18th is the period of the Nibandhakāras, the writers of digests and encyclopædias. One finds that many writers in this period compose treatises in which they review all the work done by their predecessors from the earliest times, introduce order and system in the heterogeneous and scattered mass of material that had accumulated during the lapse of centuries, examine the views of different authors, express their adherence to some one view and discard or refute the rest. Nilakanṭha is one of the foremost representatives of this period. His position is analogous to that of Bhatṭoīi Dikṣita in Grammar or of Jagannātha in Poetics. Nilakanṭha makes a difference in dealing with the conflicting views of writers believed to be inspired sages like Atri, Angiras, Devala, Manu and of later writers like Medhātithi, Hemādri, Mādhava and others. As regards the former class of writers, he hardly, if ever, says that they are wrong, but tries to reconcile the differences amongst them as best as he can and, where the conflict is utterly irreconcilable, has recourse to the theory that their views had reference to a different *yuga*. As regards writers of the second class his method is different. He has the highest admiration and reverence for authors like Vijñānes'vara, Mādhava and Hemādri. But his veneration for these authorities does not make him slavishly follow their dicta and bow to their authority in everything. He very often expresses frank dissent from their views. But his criticisms of these writers are always impartial and most courteous as befits a scholar whose passion is the search of truth as it presents it to himself. He boldly criticizss the

opinions of every one, not sparing even his own father who was a profound mīmāñsaka¹. He is profuse in acknowledging the debt he owes to others. Wherever he did not personally verify a quotation from an ancient work but took it over from one of his predecessors, he distinctly says so². In the vastness of the material drawn upon, in the ease and flow of style, in the conciseness and perspicuity of his remarks, in sobriety of judgment, in acuteness of vision, in the orderly presentation of various topics for discussion, Nilakantha is hardly rivalled, much less surpassed, by any writer of this period. When this is said, it is not meant that all the twelve Mayūkhas are equal in execution and workmanship. The best are the Mayūkhas on Vyavahāra, S'rāddha, Prāyas'citta, Ācāra and Samaya. The weakest of the whole lot are the Mayūkhas on Nīti and Utsarga. From appendix C it will be seen that Nilakantha quotes no less than about a hundred smṛtis and several hundred other works on Dharmas'āstra.

Nilakantha, being bred and brought up in an atmosphere redolent with the Pūrvamīmāñsā system, very frequently discusses the doctrines of that system and makes very acute use of them in all the Mayūkhas. In the Vyavahāramayūkha alone he draws upon the Pūrvamīmāñsā in dozens of places. In Appendix F are brought together most of the passages from the Vyavahāramayūkha in which the Pūrvamīmāñsā system is relied upon or appealed to by Nilakantha.

1 For example, *vide* आद्यमयूख (p. 25 Benares ed.) “अत्र ‘कुलदध्येयं चोच्छिष्ठे स्मिभिः कार्या नृप कियाः’ इति वाक्ये खीग्रहणं भार्यापरमभिप्रेत्य मातुलालाभावे आस्तरादिविवाहोढा क्रियाकारीणिति” तातचरणाः। प्रमाणं त्वं न जाने। किं च यथा ‘पितुः पुत्रेण कर्तव्यः’ इत्यत्र पुत्रशब्देन द्वादशविष्यपुत्रग्रहणं तथा पलीशब्देनापि सकलविवाहोढाग्रहणमपि प्रतिभाति!”; शान्तिमयूख (p. 25 Benares ed.) ‘तातचरणास्तु अयुतहोमादीनामेव प्राचार्यं प्रह्लादोमस्त्वज्ञमित्याकुस्तदाशयं न जाने!...अत एव ग्रहपूजाहोमयोरपि प्राचार्यं भाति!’.

2 For example, *vide* the words ‘हेमाद्रौ पारिजाते, हेमाद्रौ विष्णुराणे, दानहेमाद्रौ गारुडपुराणे, माधवीये नारायणः’ &c.

VII

Nilakantha and other writers on Vyavahāra.

The Vyavahāramayūkha stands in a special relation to the Mitākṣarā of Vijñānes'vara and the Madanaratna. When Nilakantha wrote it appears that Vijñānes'vara had come to be looked upon as the most authoritative writer on Dharmasāstra. In the Dvaitanirṇaya his father speaks of Vijñānes'vara as the foremost among writers of 'nibandhas'.¹ Nilakantha himself looked upon Vijñānes'vara as the first among 'sāṃpradāyikas' (those who are repositories of traditional lore).² Of all the Mayūkhas it is in the Vyavahāramayūkha that Nilakantha most frequently quotes and also criticises the Mitākṣarā. In appendix D are collected together all those passages from the Vyavahāramayūkha wherein the Mitākṣarā is either quoted or criticised. It will be seen that the most important points on which the Vyavahāramayūkha differs from the Mitākṣarā are the preference of the father over the mother, the high place assigned to the sister as an heir, the postponement of the half brother and his son to the paternal grand-mother and sister, the various kinds of *stridhana* and the different rules of succession as to each. It seems that Nilakantha highly esteemed the Madanaratna. He quotes that work as frequently as he does the Mitākṣarā and in most places follows its views in preference to those of others. In appendix E all those passages where the Madanaratna is quoted or referred to have been brought together. Unfortunately it was not possible to secure a copy of the Madanaratna (*Vyavahāroddyota*) even after a good deal

1. The words are 'सर्वनिबन्धकृद्दरिष्टेन विज्ञानेश्वरयोगिना'.

2. Mark the words 'साम्प्रदायिका विज्ञानेश्वरादयः' (text p. 171, ll. 6-7).

of inquiry and search. A comparison of the original text of the Madanaratna with the Vyavahāramayūkha would have cleared up many difficult points. The Vīramitrodāya, however, has been of great help in pointing certain views as those of the Madanaratna.

In the division of his encyclopædic work into twelve parts and in the general method of treatment Nilakantha had several predecessors. Hemādri, minister of the Devagiri Yādava kings Mahādeva (1260–1271 A. D.) and Rāmacandra (1271–1309 A. D.), composed a vast encyclopædia styled Caturvargacintāmaṇi on Vrata, Dāna, Tīrtha, Mokṣa, Kāla &c. Cāndes'vara, minister of the king of Mithilā, wrote a voluminous work divided into seven parts called ratnākaras (oceans, as in Hindu mythology there are seven oceans) on Dāna, Vyavahāra, S'uddhi, Pūjā, Vivāda &c. He weighed himself against gold in *s'ake* 1276 i. e. 1314 A. D. His Vivādaratnākara is a work of paramount authority in Mithilā and is quoted in the Vyavahāramayūkha. King Madanasimha composed a large work called Madanaratna in seven Uddyotas on Samaya, Ācāra, Vyavahāra, Prāyas'citta, Dāna, S'uddhi and Sānti. The Madanaratna and Hemādri are quoted at every step by Nilakantha. The Nr̥siṁhaprasāda is a work of enormous extent, being nearly half as much in bulk as the Mahābhārata. It was composed by Dalapati (is it a proper name?), who was the chief minister of king Nizamshah,¹ probably the founder of the Nizamshāhi dynasty of Ahmednagar (1489–1508). A ms. of that work was written in *saṁvat* 1568 i. e. 1512 A. D. This

¹ *Vide* I. O. Cat. part III. pp. 434–435 No. 1467, Mitra's Bik. Cat. pp. 429–430, Benares 'Pandit', New Series, vol. V. p. 377 for an account of the work.

work is divided into twelve parts called *sāras* on Saṁskāra, Āhnika, S'rāddha, Kālanirṇaya, Vyavahāra, Prāyas'citta, Karmavipāka, Vrata, Dāna, Sānti, Tirtha and Pratiṣṭhā. It is remarkable how closely the parts of this work agree in number and nomenclature with those of the Bhagavantabhāskara. The Nṛsimhaprasāda is quoted in the Samayamayūkha and the Dvaitanirṇaya. Raghunandana, who is later than 1450 and earlier than 1600 A. D. and who wrote a commentary on the Dāya-bhāga, is the author of a comprehensive work called Smṛtitattva, divided into twenty-eight parts styled *tattvas* on Dāya, Divya, Saṁskāra, S'uddhi, Prāyas'citta, Tirtha, Vyavahāra, Pratiṣṭhā &c. His Divyatattva is quoted in the Vyavahāramayūkha and the other *tattvas* also are frequently referred to in the other Mayūkhas. He is designated Smārtabhaṭṭācārya and Gaudamimāñsaka by Nilakantha. Todaramalla, the famous finance minister of Akbar, compiled an encyclopædia of religious and civil law, medicine and astronomy styled Todarānanda. The various sections of this work are called *saukhya*s and deal with Ācāra, Dāna, Vyavahāra, Prāyas'citta, Samaya, S'uddhi, Vrata &c. We saw above that his Jyotistattva was composed in 1572 A. D. and a ms. of his Vyavahārasaukhya was copied in 1581 A. D. The Todarānanda is quoted in the Vyavahāramayūkha and other Mayūkhas.

VIII

The position of the Vyavahāramayūkha in modern Hindu Law.

It has been repeatedly laid down by the Bombay High Court and by the Privy Council, the highest judicial tribunal for India, that the three books of chief authority in western India are Manu, the Mitākṣarā and the Mayūkha.¹ In the Maratha country and in the Ratnagiri district the Mitākṣarā is of paramount authority and a subordinate place, though still a very important one, is assigned to the Vyavahāramayūkha.² The Vyavahāramayūkha is of paramount authority in Guzerat, the town and island of Bombay and in northern Konkan.³ Though the pre-eminence of the Mitākṣarā in the Maratha country is admitted, yet its doctrines have in several instances been set aside in favour of those put forward in the Vyavahāramayūkha.⁴ For example, though the Mitākṣarā nowhere recognises the sister as a

1 *Vide Murarji v Parvatibai* I. L. R. 1 Bom. 177 at p. 187; *Savitribai v Luxmibai* I. L. R. 2. Bom. 573 at p. 606; *Lallubhai v Cossibai* I. L. R. 5 Bom. 110 at p. 117 (P. C.); *Pranjivandas v Devkuvarabai* 1 Bom. H. C. R. (O. C. J.) 130 at p. 131.

2 *Krishnaji v Pandurang* 12 Bom. H. C. R. 65, 67-68. *Vide also* 5 Bom. H. C. R. (A. C. J.) 181, 185, 7 Bom. H. C. R. (A. C. J.) at p. 169 and *Jankibai v Sundra* I. L. R. 14 Bom. 612, 616 (Ratnagiri District).

3 *Lallubhai v Mankuvarbai* I. L. R. 2 Bom. 388 at p. 418; I. L. R. 6 Bom. 541, 546; *Jankibai v Sundra* I. L. R. 14 Bom. 612, at pp. 623-24; *Vyas Chimanlal v Vyas Ramchandra* I. L. R. 24 Bom. 367 (F. B.) at p. 373.

4 *Bhagirithibai v Kahnujirao* I. L. R. 11 Bom. 285 (F. B.), at p. 293.

gotraja sapinda, the courts, following the Mayūkha, have assigned her a high place as heir even in the Maratha country. It is interesting to see how the Vyavahāramayūkha came to be recognised as an authoritative work in Guzerat. We saw above that the family of Nilakantha came from the Deccan. Naturally all the members of that family preferred the usages of the Deccan and S'āmkarabhaṭṭa expressly says in his Dvaitanirṇaya that he will conform to the views of Deccan writers. Therefore the works of these Bhaṭṭas of Benares were highly esteemed by the learned men of the Maratha country. When the Marathas extended their sway over Guzerat in the 18th century, the works of Kamalākara (particularly the Nirṇayasindhu) and of Nilakantha (particularly the Vyavahāramayūkha) were relied upon by the Sāstris at the court of the Maratha rulers of Guzerat. Thus the Vyavahāramayūkha had come to be looked upon as a work of high authority in Guzerat before the advent of the British in the beginning of the 19th century.¹ The result was that so early as 1827 Borradaile translated the Vyavahāramayūkha in English. That the Mayūkhas of Nilakantha were eagerly sought for even as far to the south as the Belgaum district in the times of the Peshwas is established by a letter of Naro Vinayak, Mamlatdar of Athni in the present Belgaum District, dated 28th June 1797. In that letter reference is made to the copying of the six Mayūkhas on Saṃskāra, Ācāra, Samaya, S'rāddha, Nīti and Vyavahāra and a request is made that the other

1 *Vide Lallubhai v Mankuvarbai* I. L. R. 2 Bom. 388, 418-19 and *Bhagirithibai v Kahnujirao* I. L. R. 11 Bom. 285 (F. B.), 294-95 for the reasons of the ascendancy of the Vyavahāramayūkha in Guzerat.

six Mayūkhas may be sent for a copy being made.¹ It appears that even in Northern India the Vyavahāramayūkha was referred to by the British courts as early as 1813 A. D.²

The general principle on which the courts of Western India act in construing the rules laid down by the Mitākṣarā and the Vyavahāramayūkha is that they are to be harmonised with one another, wherever and so far as that is reasonably possible.³

It was said above that the Vyavahāramayūkha is of paramount authority in Northern Konkan. As there is divergence between the views of the Mitākṣarā and the Mayūkha in matters of succession, it becomes of

1 *Vide* ऐतिहासिकलेखसंग्रह vol X. p. 5172 letter No. 4006 (edited by Mr. Vāsudevaśāstri Khare, 1920). As the letter is interesting the whole of it is reproduced below. “राजश्रिया विराजित राजमाय राजश्री गंगाकर राजजी स्वामीचे शेवेसी पोत्य नारो विनायक कृतानेक साईंग नमस्कार वि ॥. येथील कुशल तांगायत छ अ मोहोरम. यथास्थित असे. विशेष. आपण पत्र पाठविले तें पावळे. ‘सहा मयूखांचे पुस्तक नेले लाला फार दिवस झाले. हड्डी पुस्तकांचे प्रयोजन आहे. तरी बंदोबस्ताने पाठवावें.’ शेणोज लिहिले तास येथें मयूखांचे पुस्तक लिहविले आहे. तें शोधावयाचे होतें याजमुळे पोटी डेविली होती. हड्डी पाठविली आहे. पत्रे सुमार—

७१ संस्कार

७२ आचार

७३ समय

७४ आद

७५ नीति

७६ व्यवहार

४८९

सहा मयूखांची ४८९ पत्रे खाली वर फल्या घालून वरते मेणकापड व लावर आणली दमाळ बांधून आपल्याकडील जायद एक व येथून दोन गडी देऊन पुस्तक पाठविले आहे. येऊन पोहोचेल. पुढील सहा मयूखांचे पुस्तक पाहिजे तें पाठवून थावें. लाजवरून येथील पुस्तक सम प्रत करून माघारे पाठवून देऊ. बहुत काय लिहिणे कृपालोम करावा हे विनंति”.

2 *Bhagwan Singh v Bhagwan* I. L. R. 17 All 294, at p. 314.

3 *Gojabai v Shrimant Shahajirao* I. L. R. 17 Bom. 114, 118 quoted with approval in *Kesserbai v Hunsraj* I. L. R. 30 Bom. 431, 442 (P. C.).

great practical importance to settle with precision the exact limits in Northern Konkan up to which the Mayūkha must be regarded as a work of paramount authority. It has been judicially decided that Karanja, which is an island opposite the Bombay harbour, is governed by the principles of the Mayūkha¹, that Mahad, the southernmost Taluka of the Kolaba District, is not so governed and that the predominance of the Mayūkha cannot either on principle or authority be taken further south than Chaul and Nagothna² (in the northern part of the Kolaba District).

Though the authority of the Vyavahāramayūkha is supreme in Guzerat, the island of Bombay and northern Konkan and high in the Maratha country, it is not to be supposed that the whole of it has been either adopted by the people or accepted by the courts. There are several matters, such as the twelve kinds of sons and the fifteen kinds of slaves and the marriage of a person with girls belonging to lower castes than his own, on which Nilakantha expatiates with as much learning, patience and zest as any ancient writer, although those usages had become obsolete centuries before his time.³ Nilakantha says that the paternal great-grand-father, the paternal uncle and the half-brother's son succeed together. But the courts have never recognised this rule, nor has it ever been made the foundation of a claim in a court of law. On the other hand, the views of Nilakantha

1 *Sakharam Sadashiva Adhikari v Sitabai I. L. R.* 3 Bom. 353.

2 *Vide Narhar v Bhau I. L. R.* 40 Bom. 621. (where the authorities are collected).

3 *Vide* the remarks in *Rahi v Govind I. L. R.* 1 Bom. 97 at p 112 and *Lallubhai v Mankuvarbai I. L. R.* 2 Bom. 388 at pp. 420 and 447.

that the sister is a *gotraja sapinda* and that even a married man may be taken in adoption have been followed by the courts, although hardly any eminent writer before him propounded these views. Kamalākara, a first cousin of Nīlakanṭha, criticises those who would include sisters in the term brothers (*vide* Sarvādhikari's Tagore Law Lectures p. 664, ed. of 1882). Among the other Mayūkhas, the Samskāramayūkha is frequently cited in the law reports.¹ In a case reported in 22 Bom. L. R. (p. 334) both sides seem to have relied upon the Pratiṣṭhāmayūkha.

1 *Vide* I. L. R. 2 Bom. 388 at p. 425, 3 Bom. 353 at p. 361, 4 Bom. 219 at p. 221, 32 Bom. 81 at pp. 88, 96.

IX

The present edition

In section I above the material on which the text of the present edition is based has been indicated. No efforts have been spared to arrive at a correct text of the Vyavahāramayūkha. Great labour was spent in trying to trace the quotations to their sources. Some of the quotations had to be found out from mss. Only those who have ever done the work of identifying quotations can form an adequate idea of the labour involved in this task. In spite of this there are still several quotations that have defied all efforts to trace them. Often times there is great divergence between the printed texts of the authors quoted by Nilakantha and the readings of the mss. In most of such cases, the readings of the mss. have been given in the text and in the footnotes the readings of the printed editions are indicated. As regards various readings only the important ones have been pointed out. The footnotes would have been encumbered with unnecessary details if every variation and every omission contained in the mss. had been indicated.

The annotations have been purposely made copious. The Vyavahāramayūkha is full of difficulties. An attempt has been made to fully explain every possible difficulty. The numerous references to the doctrines and technical terms of the Pūrvamimānsa have been explained at length. Parallel passages from other works have been added at every step. References to modern developments of the Hindu law have been frequently given.

In order to enhance the utility of the work several appendices have been added. Appendix A contains the

text of the Vyavahāratattva which is based on two mss. Appendix B contains the names of all the authors and works quoted in the Vyavahāramayūkha with brief notes in the case of some. Appendix C contains a consolidated list of all the authors and works occurring in the twelve Mayūkhas. Appendix D collects together all those passages in which the Mitākṣarā and Vijñānes'vara are quoted or criticized. In Appendix E are gathered together the passages where the Madanaratna is quoted, criticised or referred to. Appendix F contains the passages where the doctrines of the Pūrvamīmānsā have been appealed to or relied upon in the Vyavahāramayūkha. Appendix G gives an index of the *pratikas* of the verses occurring in the work.

As regards the system of transliteration, the one adopted by the Bhandarkar Institute has been followed in the Introduction. Unfortunately in the notes this system was not consistently followed with regard to four letters, viz. ः, ऄ, ङ and ञ.

A brief analysis of the contents of the text.

Subject.	page.
मङ्गलाचरणम्	1
व्यवहारलक्षणम्	1
व्यवहारपदानि	1- 2
व्यवहारमात्रकाः	2-21
सभास्थानम्	2- 3
प्राइविवाकामाल्यसभ्यादीनां खरूपम्	3- 4
राजसभातो निर्णयकान्तराणि पूगादीनि	5- 6
व्यवहारर्दर्शनकालः	6
धर्मशास्त्रार्थशास्त्रयोर्विप्रतिपत्तौ कार्यम्	6
स्मृतिविरोधे कार्यम्	6
देशाचारादीनाभवेक्षणम्	7
कार्यार्थिनि समागते कर्तव्यम्	8
आसेधस्य चातुर्विध्यम्	8
आसेधातिक्रमे दण्डः	8
क्वचिदासेहुरेव दण्डः	9
अनासेध्याः	9
आहानानाहाने	9-10
आहूतस्यानागच्छतो दण्डः	10
आहूतागमने कार्यम्	10
प्रतिनिधिनियोजनम्	11
क्वचित् प्रतिनिध्यभावः	11
भाषालक्षणम्	12
भाषायाः शोधनस्यावधिः	13
पक्षाभासाः	13
उत्तरलक्षणम्	14
उत्तरस्य चातुर्विध्यम्	14
सिद्ध्योत्तरलक्षणम्	15
संप्रतिपत्त्युत्तरलक्षणम्	"
प्रत्यवस्कन्दनोत्तरलक्षणम्	"
प्रादृश्यायोत्तरलक्षणम्	"

	L
	Page.
उत्तराभासः	15-16
अनुत्तरवे कारणम्	17
साधनोक्तौ क्रमः	17-18
व्यवहारस्य चतुष्पाठम्	18
हीनवादिलक्षणम्	19
प्रतिभूः	"
प्रतिभूतेनाप्राणाः	19-20
लभकाभावे कार्यम्	20
हीनवादिलक्षणानि	20-21
प्रमाणनिरूपणम्	21-24
प्रमाणप्रकाराः	21
प्रमाणबलविचारः	21-22
क्वचिद्व्यप्रावल्यम्	22
क्वचित्साक्षिदिव्ययोर्विकल्पः	23
लेख्यम्	24-30
लेख्यभेदाः	24
लेख्यभेदानां लक्षणानि	24-25
राजशासनस्य प्रकाराः	27
अन्यलेख्यकरणे कारणानि	29
संदिग्धलेख्यशुद्धिः	29
दुष्टलेख्यम्	30
भुक्तिः	30-33
भोगप्रामाण्यचिन्ता	30-31
भोगागमयोर्बलाबलविचारः	31
अनागमोपभोगः	31-32
भोगमात्रानाश्यानि	33
साक्षिणः	33-44
साक्षिभेदाः	34
साक्षिभेदस्वरूपनिरूपणम्	35
वज्याः साक्षिणः	36-37
साक्षिदोषाः	38-39
साक्षिदोषकारणमशुवतो दण्डः	39
कूटसाक्षिकर्तुर्दण्डः	40

	Page.
दुष्टसाक्षिणां निश्चयोपायाः	40
साक्षिप्रश्नप्रकारः	40-41
शपथप्रकाराः	42
साक्षिणां विप्रतिपत्तौ नियमः	43
साक्ष्यमज्जीकृत्यानभिघाने दण्डः	43
साक्ष्यानज्ञीकारे दण्डः	43
अनृतवादिनां साक्षिणां दण्डः	„
क्वचिदगृतवचनाभ्यनुज्ञा	44
दिव्यम्	44-88
दिव्यभेदाः	45
विविधेषु विवादेषु दिव्ययोजना	„
शपथाः	46
शपथप्रकाराः	„
दिव्याधिकारिव्यवस्था	47-48
दिव्यकारिणोऽशक्तौ प्रतिनिविग्रहणम्	49-50
दिव्यकालः	50-51
दिव्ययोग्यो देशः	51
सर्वदिव्यसाधारणो विधिः	52-55
धर्मविधिः	56-61
धर्मदिव्यप्रयोगः	62-68
अमिदिव्यविधिः	69-74
अमिदिव्यप्रयोगः	74-76
जलविधिः	76-79
जलविधिप्रयोगः	79-80
विषदिव्यविधिः	80-81
क्षेत्रदिव्यविधिः	82
तण्डुलदिव्यविधिः	83
तस्माषदिव्यविधिः	83-84
फालदिव्यविधिः	84-85
धर्मजविधिः	85-86
धर्मजविधिप्रयोगः	86-87
शपथाः	87-88

	Page.
दायनिर्णयः	89-166
सत्त्वलक्षणम्	89
सत्त्वकारणानि	89-93
दायलक्षणम्	93
सप्रतिबन्धो दायः	93
अप्रतिबन्धो दायः	”
दायस्य विभागः	94
विभागकालाः	94-96
पितृयसमर्थे ज्येष्ठपुत्रानुमत्या विभागः	96
ज्येष्ठविभागे विशेषः	97
ज्यैष्ठनिर्णयः	97
यमलयोजयैष्ठविचारः	”
उद्धारविभागस्य कलौ निषिद्धत्वम्	98
विभागे नारदोक्तं पितुरंशद्वयम्	”
पितामहार्जिते पितुः पुत्रस्य च समांशित्वम्	98
विभागे माताप्यंशभागिनी	99
पितुरुच्च विभागः	100
अनेकप्रातृपुत्राणां विभागप्रकारः	”
दायप्रहणे पुत्रपौत्रादीनामवधिः	101
क्वचिन्मातृतो विभागः	102
विजातीयपुत्रविभागः	102-103
त्रैवर्णिकानां शूद्रापुत्रो न रिकथभाक्	103
विभागानन्तरोत्पञ्चे विशेषः	104-105
आतुभगिनीसंस्कारे विशेषः	105-106
द्वादशविधपुत्राः	106-107
दत्तकनिरूपणम्	107-122
शौनकोको दत्तकपुत्रप्रतिग्रहप्रकारः	109-111
दौहित्रभगिनेयौ एव शूद्रस्य मुख्यौ	111
दानप्रतिग्रहाधिकारविचारः	112
खीणां दत्तकविधौ अधिकारविचारः	112-113
परिणीतोपि दत्तको ग्राह्यः	114
केवलदत्तकः	114-115
व्यामुच्यायणदत्तकः	व्यामुच्यायणदत्तकः

	Page.
दत्तकसापिष्ठविचारः	117-120
पुन्रदानप्रतिप्रहविधिः	120-122
ऋणविभागे विशेषः	122-123
अविभाउयधनभेदाः	124-128
क्रमागतोद्युतम्	”
विद्याधनस्त्रूपम्	125-126
अन्यदप्यविभाज्यम्	128-130
वश्वनया स्थापितस्य पुनर्विभागः	131
विभागसंदेहे निर्णयकानि	132
विभक्तक्षलयम्	133-136
सप्रतिबन्धदायहरणक्रमः	137-145
पत्नी	137-140
दुहिता	141
दौहित्रः	141
पिता	141-2
माता	”
सोदरो भ्राता	142
सोदरभ्रातृपुत्रः	”
गोत्रजाः सपिष्टाः	143
पितामही	”
भरिनी	”
पितामहसपत्नभ्रातरौ	”
अन्ये गोत्रजाः सपिष्टाः	”
संमानोदकाः	”
बन्धवः	144
आचार्यशिष्यसहाद्याग्यश्रोत्रियादीनामधिकारः	144
एतेषामभावेन्यो ब्राह्मणो दायग्रहणाधिकारी	”
यत्यादिरिक्ये विशेषः	145
संसृष्टिनिर्णयः	145-152
संसर्गलक्षणम्	146
केषां संसृष्टत्वं भवति	”
संसृष्टिनां पुनर्विभागः	”
संसृष्टिधनाधिकारिणः	147-152
खीचनम्	152-162

	Page.
तद्वेदाः	152-153
स्त्रीधनमेदानां लक्षणानि	153
स्त्रीभ्यो धनदाने विशेषः	154
कर्सिंश्चिद्गते लियाः स्वातक्षयम्	155
भर्तृपुत्रादीनां स्त्रीधनेऽस्वातक्षयम्	155-156
एतस्यापवादाः	156
प्रतिदाने भर्तुः विकल्पः	”
कच्चिदकामोपि भर्ता दाप्यः	”
अन्वाधेयाख्यस्त्रीधनग्रहणकमः	157
भगिनीषु विशेषः	158
यौतके विशेषः	”
अन्वाधेयभर्तृप्रीतिदत्तमित्रे पारिभाषिके स्त्रीधनेधिकारिणः	159
दुहितौदौहित्रीदौहित्रपुत्रादीनामधिकारकमः	159-160
एतेषामभावे विवाहमेदेन स्त्रीधनग्रहणाधिकारिभ्यवस्था	160-161
मातुतुल्याः लियः	161
शुक्ले विशेषः	162
मृतकन्यायाः धनेधिकारिणः	”
अनंशाः	162-166
तेषामुदेशः	162-163
अनंशा यावज्जीवं पोषणीयाः	164-165
तत्पुत्रा निदौषा भागहारिणः	165
अनंशपत्नीकन्या भर्तव्याः	166
अङ्गादानम्	166-190
धनिकस्य प्रयोगप्रकारः	166
वृद्धिः	167
तद्वेदाः	167-168
वृद्धिविषये नियमः	168-170
वृद्धिः सकृतप्रयोगे द्वैगुण्यं नात्येति	171
आधिविधिः	171-175
आधिलक्षणम्	171
तद्वेदाः	”
आधिभोगे विशेषः	172
आधिनाशो मूल्यदानम्	”

	Page.
अस्यापवादः	172-173
आधिमोक्षः	174
धनामोचने आधिनाशः	"
गोप्याधौ विशेषः	"
चरित्रबन्धककृते विशेषः	174-175
प्रतिभूतः	175-178
तत्रैविध्यम्	175-176
बृहस्पतिमतेन तत्त्वातुर्विध्यम्	176
नष्टर्णिकान्वेषणाय कालो देयः	"
प्रतिभूतस्त्वप्रक्षर्ण दाप्यः	"
प्रातिभाव्यकृतमृणं पौत्रैर्न देयम्	"
बहुषु प्रतिभूष्वकेन ऋणदानम्	177
ऋणिकः प्रतिभूदत्तं प्रतिदाप्यः	178
उत्तमर्णस्यर्णग्रहणप्रकारः	178
सामादय उपायाः	178-182
अनेकोत्तमर्णानां युगपदुपस्थितौ क्रमः	183
पुन्रपौत्रैश्चणं देयम्	184-185
पुन्रादिभिरदेयमृणम्	186
ऋणदानाधिकारिणां क्रमः	186-187
प्रोपितविषयैर्न्यैश्चणदानम्	188
उत्तमर्णस्त्वप्राद्यभावे ऋणदानप्रकारः	189
निक्षेपः	190-195
निक्षेपस्त्रैलुपम्	190
उपनिधिलक्षणम्	"
याचितादाने	191
दैवराजोपघाते न दोषः	192
निक्षेपविधेरन्वाहितादिव्यतिदेशः	"
सुवर्णादिषु हासनियमः	193
ओर्णकार्पासादिषु बृद्धिनियमः	194
अस्यामिविक्रयः	195-200
ताळक्षणम्	195
फेतुः कृत्यम्	195-196
मष्टापद्मोद्धारे नियमः	198

SANSKIT ANALYSIS OF VYAVAHĀRMATŪKA

lvi

	Page.
एतद्विषये राजो भूतिरूपो भागः	198
परस्मामिकनष्टलब्धपश्चान् भूतिः	199
निधिप्राप्तौ कर्तव्यम्	,,
चौरापहृतधने विशेषः	200
संभूयसमुथानम्	200-202
दक्षाप्रदानिकम्	202-206
तत्खलूपम्	202
अदेयानि	,,
देयम्	203
दत्तम्	204
अदत्तम्	,,
उत्कोचखलूपम्	205
उपधिप्रयुक्तदानाधमनविषये नियमः	205-206
अभ्युपेत्याशुश्रूषा	206-211
तत्खलूपम्	206
तत्रैविद्यम्	206
दास्यं विप्रं नैव कारयेत्	206-208
दासमेदाः	208-209
दासमोक्षः कथं कदा च भवति	209-210
दासमोक्षस्य विधिः	210-211
वेतनादानम्	211-214
तत्खलूपम्	211
भूतिमनिश्चित्य कर्मकरणे भूतिनियमः	212
प्रतिश्रुत्य कर्माकरणे विशेषः	212
स्वामिसेवकयोर्बिवादे	212
प्रस्थानविघ्नकृत्सेवकादौ विशेषः	213
भाटकम्	213-214
संविद्वयतिक्रमः	214-216
तत्खलूपम्	214
तत्र राजकृत्यम्	215
संविलङ्घने दण्डाः	216
क्रीतानुशायः	216-217
	216

INTRODUCTION TO VYAVAHĀRAMAYŪKHA

LVII

	Page.
पञ्चपरीक्षाकालः	216
परिमुक्ते पञ्चं केतुरेव	217
विक्रीयासंप्रदानम्	217-219
तत्स्वरूपम्	217
मूल्यं गृहीत्वा पञ्चादाने दण्डः	218
तदपवादः	"
पञ्चे शीयमाने अगृह्णतो विशेषः	"
मत्तोन्मत्तादिविकीर्ते विशेषः	"
सदोषपञ्चविक्रये दण्डः	219
स्वामिपालविवादः	219-221
पालदोषेण पशुनाशे दण्डः	219
पश्चादिमरणनिश्चायकानि लिङ्गानि	219
गवादिप्रचारार्थं कियती भूः कर्तव्या	219-220
परसस्यादिभक्षणे पशुखास्मिनो दण्डः	220
तदपवादाः	221
सीमाविवादः	221-226
सीमाज्ञानोपायाः	221
तत्र साक्षिणां विशेषः	"
ज्ञातुचिङ्गाभावे राहा सीमा निवेतव्या	222
गृहादिनिवेशप्रश्निभोगो रक्षणीयः	223
मेखलाभ्रामादिषु विशेषः	"
संसरणनिरोधप्रतिषेधः	224
मर्यादायाः प्रमेदे दण्डः	225
सीमामध्यजातवृक्षादीनामुपभोगः साधारणः	"
स्वामिनोनिवेदैव सेतोः प्रवर्तयितरि	225-226
चाकपारम्भम्	227-229
प्रथमोत्तममध्यमभेदेन त्रैविष्यम्	227
दण्डाः	227
ब्राह्मणाद्याक्षोशे दण्डाः	227
शूद्रस्य विप्रादीनाक्षोशातो दण्डः	227
मात्रादीनामाक्षारणे दण्डः	228
अङ्गादिविनाशवाच्चिके दण्डः	228

	Page.
अश्लीलाक्षेपे दण्डः	229
क्वचिहृष्टाधकल्पना	229
दण्डपीरुष्यम्	229-232
विविधा दण्डः	229-231
पशुताङ्नादौ दण्डः	232
बृक्षोपथाते दण्डः	"
स्तेयम्	232-238
क्षुद्रमध्यमोत्तमद्रव्यादिभेदाः	232-233
प्रकाशातस्कराः	233-34
अप्रकाशातस्कराः	235
नवविधाश्चौराः	"
खीहरणे दण्डः	236
पशुहरणे दण्डः	"
सुवर्णरजतरङ्गादिस्तेये दण्डाः	237
विविधा दण्डाः स्तेयविषये	237-238
साहसम्	238-245
तद्वक्षणम्	238
तद्वेदाः	239
प्रकाशधातकाः	"
उपांशुघातकाः	"
आरम्भकृत्सहायादीनां दण्डः	240
विग्रदण्डे विशेषः	"
आततायिखरूपम्	240-241
आततायिवधविचारः	241-243
हीनमध्योत्कृष्टद्रव्यहरणे दण्डाः	243
साहसप्रयोजकस्य दण्डः	"
साधीं विप्रां बलादूच्छतो दण्डः	244
बलात्सजातीयभार्यागमने दण्डः	"
हीनमध्यमोत्तमसाहसेषु दण्डाः	244-245
स्त्रीसंग्रहणम्	245
छलेन सजातीयपरभार्यागमने दण्डः	245
हीनमध्यमोत्तमत्रिविषयस्त्रीसंग्रहणे दण्डः	245

INTRODUCTION TO VYAVAHĀRAMAYŪKHA

LIX

	Page.
दुर्वृत्तस्य परखिया सह संभाषणे दण्डः	246
निवारितयोः छ्रीपुरुषयोर्दण्डः	”
उभयोरजुरागकृते संभोगे दण्डः	”
व्यभिचरितविप्रागमने दण्डः	”
व्यभिचरिताखतुलोमाद्यु गमने दण्डः	247
प्रातिलोम्येन गमने दण्डः	247-248
मातृतुल्यछ्रीगमने दण्डः	248
ब्राह्मणस्य दासादिगमने दण्डः	249
खीकृते संप्रहणे तस्या दण्डः	250
ब्राह्मणादीनां शूद्रादिगमने दण्डः	250
व्यभिचारनिश्चयोपायाः	”
स्त्रीपुंधर्मः	251
चूतसमाहृयौ	252
द्यूते कपटकर्तुर्दण्डः	”
राजाज्ञां विना द्यूते दण्डः	”
द्यूतधर्मस्य समाहृयेतिदेशः	”
प्रकीर्णकम्	253-256
विविधेषु अपराधेषु दण्डाः	253-255
सर्वस्वापहारदण्डे विशेषः	255-256
अन्यायाद्वृहीतस्य दण्डस्य विधिः	256

ERRATA.

TEXT

-
- 58, l. 2 read धटकर्क० for धक्टर्क०
70, l. 1 „ तदा for तद
90, l. 18 „ यन्तु for यत
92, l. 10 „ लूसम् for क्सम्
175, l. 8 „ प्रयोजकेसति for प्रयोजके सति
179, l. 16 „ निबन्धं वा for निबन्ध वा
185, l. 9 „ ६.२७ for ६.२५
194, l. 9 „ याचितेदते for याचिते दते
197, l. 6 „ वाप्यविशोधयन् for वप्याविशोधयन्
206, l. 9 „ शुश्रूषां for शुश्रेष्ठां
214, l. 3 „ स भाटकम् for सभाटकम्
227, l. 18 „ माकुश्य for माकश्य
230, l. 2 „ आकष्टस्तु for आकष्टस्तु
247, l. 10 „ शङ्खेगुसां for शङ्खे गुसां
252, l. 15 „ तदभिज्ञ for तद्विज्ञ
256, l. 10 „ चर्मेष्वतीतरणिजाशुभ० for चर्मेष्वती तरणिजा शुभ०

NOTES.

- 1, l. 10 read द्विज for दिज
14, l. 22 „ पौर for पैर
64, l. 6 „ पश्यतोऽनुवत for पश्यतो अनुवत
79, l. 30 „ तत्पूर्वमावेदित for तत्पूर्वमावेदितं
96, l. 3 „ शिक्षद्रव्य for शिक्षद्रूव
168, l. 19 „ त्रिभिर्ऋणैर्ऋणवा for त्रिभिर्ऋणैर्वा
196, l. 19 „ सापिष्वं for सापिष्वं
229, l. 31 „ ms. for mss.
345, l. 13 „ आत् for भात्
-

भट्टनीलकण्ठकृतः

व्यवहारमयूखः ।

उक्त्वा नृपनयरीतिं नत्वा भास्तपदाम्बुजं सम्यक् ।
 विरचयति नीलकण्ठो व्यवहारविनिर्णये किंचित् ॥ १ ॥
 द्विंजराजैकमूर्धन्यं वृषाध्यक्षं शिवान्वितम् ।
 काश्यां सर्वोपदेष्टारं भावये शंकरं गुरुम् ॥ २ ॥
 ५ विरोधिमार्गद्वयदर्शनार्थं द्वेधा बभूवात्र परः पुमान्यः ।
 श्रीशंकरो भट्ट इहैकरूपो मीमांसकाद्वैतमुरीचकार ॥ ३ ॥
 प्रतारकैराद्वतमत्र किंचिन्मया तु निर्मूलतया तदुज्ज्ञितम् ।
 ऊनोक्तिता नात्र हि तेन काचित्खपुष्पहीनापचिर्तिर्न हीयते ॥४॥
 विप्रतिपद्यमाननरान्तरगताज्ञाताधर्मज्ञापनानुकूलो व्यापारो व्यव-
 १० हारः । वादिप्रतिवादिकर्तृकः संमैवद्वेगसाक्षिप्रमाणको विरोधिकोटि-
 व्यवस्थापनानुकूलो वा व्यापारः सः । संप्रतिपत्त्युत्तरे तु व्यवहार-
 पदप्रयोगो भाक्त इति मदनरत्ने । वादवितपण्डादिव्यावृत्यर्थमुत्तरदलम् ॥

॥ अथ व्यवहारपदानि ॥ १ ॥

अथ तत्पदम् । याज्ञवल्क्यः (२. ५)

१५ स्मृत्याचारव्यपेतेन मार्गेणाधर्षितः परैः ।
 आवेदयति चेद्राक्षे व्यवहारपदं हि तत् ॥

1 G reads before the verse 'उक्त्वा नृप' eleven other verses for which see Introduction.

2 C, G, H, K, N omit the three verses 'द्विंज...हीयते'

3 B, D ऊनोक्तितानेन हि तेन.

4 H संभोगसाक्षिं

5 H, K नुकूलो व्यापारः

6 G व्यावृत्यर्थ द्वितीयदलं for व्यावृत्यर्थमुत्तरदलम्; H व्यावृत्यर्थमनन्तरं द्वितीयपटलम्.

7 B, C, D, K यद्राक्षे for चेद्राक्षे.

१ [व्यवहारमयूख]

आधर्वितस्तिरस्तुतः ॥ तस्याष्टादश भेदानाह मनुः (C. ४-७)

५ तेषामाद्यमृणादानं निष्ठेपोऽख्यामिविक्रयः ।
संभूय च समुथानं इत्तस्यानपकर्म च ॥
वेतनस्यैव चादानं संविदश्च व्यतिक्रमः ।
क्रयविक्रयानुशयो विवादः स्वामिपालयोः ॥
सीमाविवादधर्मश्च पारुष्ये दण्डवाचिके ।
स्तेयं च साहसं चैव स्त्रीसंग्रहणमेव च ॥
स्त्रीपुन्धर्मो विभागश्च द्यूतमाहये एव च ।
पदान्यष्टादशैतानि व्यवहारस्थिताविह ॥ इति ॥

१० अनपकर्माप्रदानम् । अनुशयः पश्चात्तापः । द्यूतमप्राणिकरणिका
क्रीडा । प्राणिकरणिका समाहँयः ॥ अत्र

मनुष्यमारणं स्तेयं परदारामिमर्शनम् ।
पारुष्यमुभयं चेति साहसं स्याच्चतुर्विधम् ॥ इति

१५ बृहस्पत्युक्तेः स्त्रीसंग्रहणवाक्पारुष्यदण्डपारुष्याणां साहसभेदत्वेषि
पृथिक्कुर्देशो गोबलीवर्दन्यायेन । एतेषां चाष्टादशपदानां स्वरूपमये
व्यक्तीकरिष्यते ॥ १ ॥

॥ अथ व्यवहारमातृकाः ॥ २ ॥

बृहस्पतिः ।

दुर्गमध्ये गृहं कुर्याज्जलवृक्षाश्रितं पृथक् ।

२० प्राग्दिशि प्राच्युखीं तस्य लक्षण्यां कल्पयेत्सभाम् ॥

1 B, D, E, F, H द्यूतमाहयमेव for द्यूतमाहय एव.

2 G, H साहयः for समाहयः.

3 B, D, E अत्र मनुष्यदण्डपारुष्याणां for स्त्रीसंग्रहणवाक्पारुष्यदण्डपारुष्या-
णाम्; A, F स्त्रीसंग्रहणवाक्पारुष्याणाम्.

4 वीर० (p. 10) reads 'वृक्षान्वितं' and परा० मा० 'वृक्षावृतं', and स्मृतिच०
'जलमध्योच्छ्रुतं पृथु'.

सैव च धर्माधिकरणम् ।

धर्मशास्त्रविचारेण सारासारविवेचनम् ।

यत्राधिक्रियते शाने धर्माधिकरणं हि तत् ॥

इति कात्यायनोक्तेः । मनुः (८. १-२)

५ व्यवहारान्दद्विष्टु ब्राह्मणैः सह पार्थिवः ।

मच्छैर्मणिभिर्मैव विनीतः प्रविशेत्सभाम् ॥

विनीतवेषाभरणः पश्येत्कार्याणि कार्यिणाम् ॥

याज्ञवल्क्यः (२. १)

व्यवहारान्त्रपः पश्येद्विद्विद्विर्ब्राह्मणैः सह ।

१० धर्मशास्त्रानुसारेण ऋथलोभविवर्जितः ॥

नृपः प्रजापालनाधिकृतो यः कश्चिन्न क्षत्रिय एव । कात्यायनः

सप्राद्विवाकः सामात्यः सब्राह्मणपुरोहितः ।

ससभ्यः प्रेक्षको राजा स्वर्गे तिष्ठति धर्मतः ॥

अत्र ब्राह्मणोऽनियुक्तः । सभ्यास्तु नियुक्ताः । सथा चोक्तम् (नारदः

१५ ३. २)

नियुक्तो वानियुक्तो वा धर्मज्ञो वक्तुमर्हति ॥ इति ।

प्राद्विवाकस्वरूपमाह बृहस्पतिः

विवादे पृच्छति प्रश्नं प्रतिप्रश्नं तथैव च ।

प्रियपूर्वं प्राग्बद्धति प्राद्विवाकस्ततः स्मृतः ॥ इति ।

1 B, D, E ०विवेचना for ०विवेचनम्; C विवेचने. N omits the verse धर्मशास्त्र०. स्मृतिच० (p. 19) reads मूलसारविवेचनं, परां मा० reads मूलशास्त्रविवेचनं and वीर० (p. 10) 'धर्मशास्त्रानुसारेण अर्थशास्त्रविवेचनम्'.

अमात्यस्वरूपमाह व्यासः

सर्वशास्त्रार्थवेत्तारमलुब्धं न्यायभाविणम् ।

विप्रं प्राङ्मं क्रमाथात्ममात्यं स्थापयेद्विजम् ॥ इति ।

अत्र पुनर्द्विजग्रहणं विप्राभावे क्षत्रियवैद्ययोरुपादानार्थम् । तथा च
५ कालायनः

यत्र विद्वान्न विप्रः स्यात्क्षत्रियं तत्र योजयेत् ।

वैद्यं वा धर्मशास्त्रां शूद्रं यत्रेन वर्जयेत् ॥ इति ।

सभ्यांश्चाह याज्ञवल्क्यः (२. २.)

श्रुताध्ययनसंपत्रा धर्मज्ञाः सत्यवादिनः ।

१० राज्ञा सभासदः कार्या रिपौ मित्रे च ये समाः ॥ इति ।

एतेषां संख्यामाह बृहस्पतिः

लोकवेदज्ञधर्मज्ञाः सप्त पञ्च त्रयोऽपि वा ।

यत्रोपविष्टा विप्राः स्युः सा यज्ञसहशी सभा ॥ इति ।

सं एव

१५ शब्दमिधानतस्वज्ञौ गणनाकुशलौ शुची ।

नानालिपिज्ञौ कर्तव्यौ राज्ञा गणकलेखकौ ॥

शब्दः शब्दशास्त्रम् । अभिधानं कोशः । कालायनः

श्रोतारो वणिजस्तत्र कर्तव्या न्यायदर्शिनः ॥

तत्र सभायाम् । बृहस्पतिः

२० आकारणे रक्षणे च साक्ष्यर्थिप्रतिवादिनाम् ।

सभ्याधीनः सत्यवादी कर्तव्यस्तु स्वपूरुषः ॥

1 The व्यवःमाऽ reads यदि विप्रो न विद्वान् स्यात् (p. 279).

2 B, F बृहस्पतिः for सं एव; E omits सं एव.

अथं च शूद्र एव । तथा च व्यासः

साध्यपालस्तु कर्तव्यो राजा साध्यस्य साधकः ।

ऋग्मायातो दृढः शूद्रः सभ्यानां च मते स्थितः ॥ इति ।

याज्ञवल्क्यः (२. ३.)

५ अपश्यता कार्यवशाद्यवहारान्तर्पेण तु ।

सभ्यैः सह नियोक्तव्यो ब्राह्मणः सर्वधर्मवित् ॥

नृपाध्यक्षादीनां कार्यमाह बृहस्पतिः

वक्ताध्यक्षो नृपः शास्ता सभ्याः कार्यपरीक्षकाः ।

गणको गणयेदर्थं लिखेऽन्यायं च लेखकः ॥

१० स एव

पूर्वामुखस्तूपविशेषाजा सभ्या उद्भुताः ।

गणकः पश्चिमास्यस्तु लेखको दक्षिणामुखः ॥

राजसभातो निर्णायकान्तरमाह याज्ञवल्क्यः (२. ३०)

नृपेणाधिकृताः पूर्णाः श्रेणयोऽथ कुलानि च ।

१५ पूर्वं पूर्वं गुरु ज्ञेयं व्यवहारविधौ नृणाम् ॥

नृपेणाधिकृताः प्राण्डिवाकादयः । पूर्णाः नानाकर्मोपजीविनामेकग्रामस्थानां विजातीयानां समूहाः । पूर्णविपरीताश्च श्रेणयः । कुलानि ज्ञातिसंबन्धिन्दूनां समूहाः ॥ बृहस्पतिरपि

ये चारण्यचरास्तेषामरण्ये करणं भवेत् ।

२० सेनायां सैनिकानां तु सार्थेषु वणिजां तथा ॥

1 H सत्यधर्मवित् for सर्वधर्मवित्.

2 B निर्णायकं तमाह for निर्णायकान्तरमाह; D, E निर्णायकान्तरमाह.

3 E omits the words from नृपेणाधिकृताः to पूर्णो

4 C, G, K एकग्रामस्थविजातीयानां for एकग्रामस्थानां विजातीयानाम्; D, B omit एकग्रामस्थानाम्.

5 B, D, E ये वारण्यचराः for ये चारण्यचराः.

करणं सभा ।

व्यवहारदर्शने कालमाह कात्यायनः

संभास्थाने तु पूर्वाङ्गे कार्याणां निर्णयं नृपः ।

कुर्याच्छास्त्रप्रणीतेन मार्गेणामित्रकर्शनः ॥

५ दिवसस्याष्टमं भागं मुक्त्वा भागत्रयं तु यत् ।

स कालो व्यवहाराणां शास्त्राष्ट्रः परः स्मृतः ॥ इति ।

आद्यामार्धमष्टमो भागस्तदुत्तरमावर्तनात्प्राचीनं भागत्रयम् ॥ वर्ज्या-
स्तिथीश्वाह संवर्तः

चतुर्दशी ह्यमावास्या पौर्णमासी तथाष्टमी ।

१० तिथिष्वासु न पैश्येत व्यवहारान्विचक्षणः ॥ इति ।

बृहस्पतिः

पूर्वाङ्गे तामधिष्ठाय वृद्धामात्यानुजीविभिः ।

पश्येत्पुराणधर्मार्थशास्त्राणि शृणुयात्तथा ॥

तां सभाम् । अर्थशास्त्रं नीतिशास्त्रम् ॥

१५ धर्मशास्त्रार्थशास्त्रयोर्विप्रतिपत्तावाह नारदः (१. ३९)

यत्र विप्रतिपत्तिः स्याद्धर्मशास्त्रार्थशास्त्रयोः ।

अर्थशास्त्रोक्तमुत्सृज्य धर्मशास्त्रोक्तमाचरेत् ॥ इति ।

धर्मशास्त्रयोर्विरोधे त्वाह याज्ञवल्क्यः (२. २१)

स्मृत्योर्विरोधे न्यायस्तु बलवान्व्यवहारतः ।

1 B, C, D, E, G, H, M सभास्थानेषु for सभास्थाने तु; H सभा साने तु; K सभ्याः सानेषु.

2 B, G, K आद्यामार्धमष्टमो भाग पतदुत्तरमावर्तमात् for आद्यामार्धमष्टमो भागः तदुत्तरमावर्तनात्.

3 परा० मा० reads पश्येत्पु व्यवहारान्विचक्षणः; वीरा० 'पश्येत्पु व्यवहारान्विचक्षणः'.

4 C omits बृहस्पतिः before पूर्वाङ्गे.

न्यायमनालोचयतो दोषमाह वृहस्पतिः

केवलं शास्त्रमाश्रित्य न कर्तव्यो हि निर्णयः ।
युक्तिहीने विचारे तु धर्महानिः प्रजायते ॥ इति ॥

देशाचारादप्यालोचयेदित्याह वृहस्पतिः

देशजातिकुलानां च ये धर्माः प्राक्प्रवर्तिताः ।

तथैव ते पालनीयाः प्रजा प्रक्षुभ्यतेऽन्यथा ॥

जनापरक्तिर्भवति बलं कोशश्च नश्यति ।

उदूहृते दाक्षिणात्यैर्मातुलस्य सुता द्विजैः ॥

र्मध्यदेशे कर्मकराः शिल्पिनश्च गंवाशिनः ।

१० मत्स्यादाश्च नराः पूर्वे व्यभिचाररताः स्थियः ॥

उत्तरे मध्यपा नार्यः स्पृश्या नृणां रजस्वलाः ।

अनेन कर्मणा नैते प्रायश्चित्तदमार्हकाः ॥ इति ।

पूर्वे प्राच्याः । कचित्सर्वे इति पाठः । सर्वे ब्राह्मणादयः । दमो दण्डः ।

यत्त्वत्र प्रायश्चित्तादिस्मरणं तदेतद्वाक्यानुपात्तदेशपरभिति केचित् ।

१५ अन्ये तु प्रायश्चित्तरूपो यो दम इति व्याचक्षाणा दण्डाभावमात्रम्
अन्यदेशे दण्डः प्रायश्चित्तं चेत्याहुः । व्यासः

1 परा० मा० औ० व्यव० मा० read न कर्तव्यो विनिर्णयः ।

2 H, K प्रजाः प्रक्षुभ्यते for प्रजा प्रक्षुभ्यते.

3 A, E, F, K उदूहृते for उदूहृते. E reads सुतो for सुता.

4 A, F मध्ये देशे for मध्यदेशे.

5 D, E गवादिनः for गवाशिनः ।

6 H सर्वे for पूर्वे.

7 C यत्त्वन्यत्र प्रायश्चित्तादि० for यत्त्वत्र प्रायश्चित्तादि०.

8 B, D, E व्याख्यानुपात्त० for वाक्यानुपात्त० C तदन्तवाक्यानुपात्त० for तदेतद्वाक्यानुपात्त०; K वाक्यमुपात्तदेश०

9 C रूपो दमः for रूपो यो दमः ।

वणिकशिल्पप्रभृतिषु कृषिरङ्गोपजीविषु ।
अशक्यो निर्णयो ह्यान्यैस्तज्ज्ञेरेव तु कारयेत् ॥

मनुः (८. ३१०)

आश्रमेषु द्विजातीनां कार्यं विवदतां मिथः ।
५ न विक्रयान्वपो धर्मं चिकीर्षन्वितमालनः ॥ इति ।

काल्यायनः

काले कार्यार्थिनं पृच्छेत्प्रणतं पुरतः स्थितम् ।
किं कार्यं का च ते पीडा मा॒ भैषीब्रौहि मानव ॥
केन कस्मिन्कदा कस्मात्पृच्छेदेवं संभागतम् ।
१० एवं पृष्ठः स यद्यूयात्ससभ्यैर्ब्राह्मणैः सह ॥
विचार्य कार्यं न्यायं चेदाहानार्थमतः परम् ।
मुद्रां वा निश्चिपेत्तस्मिन्पुरुहं वा समादिशेत् ॥

नारदः (१. ४७)

वक्तव्येर्थे ह्यतिष्ठन्तमुत्क्रामन्तं च तद्वचः ।
१५ आसेधयेद्विवादार्थी यावदाहानदर्शनम् ॥
आसेधस्य चातुर्विध्यमाह स एव (नारद १. ४८)
स्थानासेधः कालकृतः प्रवासात्कर्मणस्तथा ।
चतुर्विधः स्यादासेधस्तमासिद्धो न लङ्घयेत् ॥
आसिद्धसासेधातिक्रमे दण्डमाह स एव (नारद १. ५१)
२० आसेधयोग्य आसिद्ध उत्क्रामन्दण्डमहीति ।

१ व्यव० मा० reads भैषीर्याहि मानद.

२ B, D, E, F, G, H, K समागतं for सभागतम्. व्यव० मा० reads समां गतः.

३ B, C, D, E, G, K वक्तव्येर्थे for वक्तव्येर्थे. नारद reads न तिष्ठन्तम्.

४ B विवादार्थ for विवादार्थी. अपराकै reads विवादार्थम्.

५ नारद reads '०सेधो नासिद्धस्तं विलङ्घयेत्.'

कचिदासेद्गुरेव दण्डमाह स एव

यस्मिन्द्रियनिरोधेन व्याहारोच्छसनादिभिः ।

आसेधयेदनासेध्यैः स दण्डयो न त्वतिक्रमात् ॥ इति ।

कचिदासेधातिक्रमे दण्डाभावमाह नारदः (१. ४९)

५ नदीसन्तारकान्तारदुर्देशोपद्गवादिषु ।

आसिद्धस्तं परासेधमुल्कामन्नापराभ्रुयात् ॥ इति ।

अनासेध्यानासेद्गुर्दण्डमाह कालायनः

आसेधयस्त्वनासेध्यं राजा शास्य इति स्थितिः । इति ।

अनासेध्यानाह स एव ।

१० वृक्षपर्वतमारुडा हस्त्यश्वरथनौस्थिताः ।

विषमस्थाश्च ते सर्वे नासेध्याः कार्यसाधकैः ॥

व्याध्यार्ता व्यसनस्थाश्च यजमानस्तथैव च ।

आहाने व्यवस्थामाह नारदः

अकल्पबालस्थविरविषमस्थकियाकुलान् ॥

१५ कार्यातिपातिव्यसनिनृपकार्योत्सवाकुलान् ।

मत्तोन्मत्तप्रमत्तार्तभृत्याभ्राहानयेन्नृपः ॥

न हीनपक्षां युवतिं कुलेजातां प्रसूतिकाम् ।

सर्ववर्णोत्तमां कन्यां ता ज्ञातिप्रभुकाः स्मृताः ॥

1 Vide S. B. E. vol. 33 p. 235.

2 B, E, G आसेधयेदनासेध्ये for आसेधयेदनासेध्यैः. स्मृतिच० reads न त्वतिक्रमी.

3 B उल्कमन् for उल्कामन्.

4 G अनासेध्यासेद्गुः for अनासेध्यानासेद्गुः.

5 A, F, G, K वृक्षं पर्वत० for वृक्षपर्वत०; G, K पर्वतं वारुडा for पर्वतमारुडा.

6 A, B, D, E, F, G, M omit आहाने व्यवस्थामाह नारदः.

२ [व्यवहारमयूल]

तदधीनकुटुम्बिन्यः स्वैरिष्यो गणिकाश्र याः ।
 निष्कुला याश्च पतितास्तासामाहानमिष्यते ॥
 ज्ञात्वाभियोगं येऽपि स्युर्वने प्रब्रजिताद्यः ।
 तानप्याहानयेद्राजा गुरुकार्येष्वकोपयन् ॥
 ५ कालं देशं च विज्ञाय कार्याणां च बलाबलम् ।
 अकल्पादीनपि शनैः शनैराहानयेन्द्रूपः ॥

यानैरिति क्वचित्पाठः ॥

आहूतोनागच्छन् दण्डयः । तथा च बृहस्पतिः ।
 आहूतो यंत्र नागच्छेद्विष्ट्रुद्विष्ट्रुकुलान्वितः ।
 १० अभियोगानुरूपेण तस्य दण्डं प्रकल्पयेत् ॥
 अभियोगभेदेन दण्डभेदमाह कात्यायनः ।
 हीने कर्मणि पञ्चाशन्मध्यमे तु शतावरः ।
 गुरुकार्येषु दण्डः स्यान्तियं पञ्चशतावरः ॥ इति ।
 आहूतस्यागमने यत्कार्यं तदाह पितामहः ।
 १५ सभायाः पुरतः स्थाप्योभियुक्तो वादिना तथा । इति ।
 तृतीया सहार्थे ।

कात्यायनः

त्रिभियोक्ता प्रब्रूयादभियुक्तस्त्वनन्तरम् ।
 तयोरन्ते सदस्यास्तु प्राङ्गिवाकस्ततः परम् ॥

1 अपराक (p. 606) reads 'आहानमईति'.

2 'यस्तु' for यत्र in व्यव. मा. and परा. मा.

3 B, D नागच्छेदर्थद्विष्ट्रु for नागच्छेद्विष्ट्रु ०.

4 B, D अभियोगादिरूपेण for अभियोगानुरूपेण.

5 C, K पञ्चशतावरः for पञ्चशतावरः.

6 B, F ततोभियोक्ता for तत्राभियोक्ता; K यत्राभियोक्ता.

7 The व्यव० मा० and सृष्टिच. read प्राग् ब्रूयात्, for प्रब्रूयात्.

बृहस्पतिः

अहंपूर्विकया यातावर्थिप्रत्यर्थिनौ यदा ।
वादो वर्णानुरूपेण प्राणः पीडामवेक्ष्य वा ॥
अप्रगत्यभजडोन्मत्तवृद्धस्त्रीबालरोगिणाम् ।
५ पूर्वोत्तरे वदेद्वन्धुर्नियुक्तोन्योथवा नरः ॥

नारदः (२. २२)

अर्थिना सन्नियुक्तो वा प्रत्यर्थिप्रेरितोपि वा ।
यो यस्यार्थे विवदते तयोर्जयपराजयौ ॥

यतु कात्यायनः (=नारद २. २३)

१० यो न भ्राता न च पिता न पुत्रो न नियोगकृत् ।
परार्थवादी दण्ड्यः स्याद्यवहारेषु विश्रुतवन् ॥ इति

तदनियुक्तपरम् ॥ कचित्प्रतिनिध्यभावस्तेनैवोक्तः ।

त्रिहृत्यासुरापाने स्तेये गुर्वङ्गनागमे ।
मनुष्यमारणे स्तेये परदारामिमर्शने ॥
१५ अभक्ष्यभक्षणे चैव कन्याहरणदूषणे ।
पारुष्ये कूटकरणे नृपद्रोहे तथैव च ॥
प्रतिवादी न दाव्यः स्यात्कर्ता तद्विवदेत्स्वयम् । इति ।

1 B, D दण्डो वर्णानु० for वादो वर्णानु०.

2 B, C, G, H, K पूर्वोत्तरं for पूर्वोत्तरे०; वीर० (p. 53) reads पूर्वोत्तरम्.
A, G, H, K वदेत् for वदेत्.

3 H omits नारदः before अर्थिना.

4 मित्तां०, परा. मा. read प्रहितः for प्रेरितः.

5 F प्रतीवादी for प्रतिवादी.

6 H दान्तः for दाव्यः.

7 E, M तद्विवदेत् for तद्विवदेत्; C, G, K कर्ता तु विवदेत्. वीर० (p. 54)
read न दाव्यः कर्तांपि विवदेत्स्वयम्.

आत्मन्तिकप्रतिनिधिनिषेधार्थं पुनः स्तोयप्रहणम् । प्रतिवादी प्रतिनिधिः ॥

प्रत्यर्थिनि स्थापितेर्थिनः कार्यमाह याङ्गवल्क्यः (२. ६.)

प्रत्यर्थिनोप्रतो लेख्यं यथावेदितमर्थिना ।

समामासतदर्धाहर्नामजात्यादिचिह्नितम् ॥

५. स्मृत्यन्तरे

अर्थवद्धर्मसंयुक्तं परिपूर्णमनाकुलम् ।

साध्यवद्वाचकपदं प्रकृतार्थानुबन्धं च ॥

प्रसिद्धमविरुद्धं च निश्चितं साधनक्षमम् ।

संक्षिप्तं निखिलार्थं च देशकालाविरोधि च ॥

वर्षतुमासपक्षाहोवेलादेशप्रदेशवत् ।

स्थानावस्थसाध्याख्याजात्याकारवयोग्युतम् ॥

साध्यप्रमाणसंख्यावदात्मप्रत्यर्थिनामवत् ।

परात्मपूर्वजानेकराजनामभिरङ्गितम् ॥

क्षमालिङ्गात्मपीडावत्कथिताहर्षदायकम् ।

यदावेदयते राज्ञे तद्वाषेत्यभिधीयते ॥ इति ।

१०

१५

अत्रोक्तवर्षादीनामाध्यादिषूपयोगो वक्ष्यते ॥ देशादीनां च कचिदुपयोग
उक्तः स्मृत्यन्तरे

देशश्चैव तथा स्थानं संनिवेशस्तथैव च ।

जातिः संज्ञाधिवासश्च प्रमाणं क्षेत्रनाम च ॥

१ B, C, D, F, K, N omit प्रतिवादी प्रतिनिधिः.

२ F, G, K, N यदावेदितं for यथावेदितम्.

३ H जात्यादिनिश्चितं for जात्यादिनिचिह्नितम्.

४ F omits स्मृत्यन्तरे.

५ D लिखितार्थं for निखिलार्थम्.

६ वीर० (p. 64) reads देशं for देशः.

७ स्मृतिच० reads निवासः for अधिवासः.

८ B, D क्षेत्रनाम for क्षेत्रनाम.

पिण्डपैतामहं चैव पूर्वराजानुकीर्तनम् ।
स्थावरेषु विवादेषु दृशैतानि प्रवेशयेत् ॥ इति ।

कात्यायनः

पूर्वपक्षं स्वभावोक्तं प्राङ्गिवाकोभिलेखयेत् ।
५ पाण्डुलेखेन फलके ततः पत्रे विशोधितम् ॥

शोधनस्यावधिमाह नारदः

शोधयेत्पूर्ववादं तु यावन्नोत्तरदर्शनम् ।
अवष्टुब्धस्योत्तरेण निवृत्तं शोधनं भवेत् ॥
भाषाया उत्तरं यावत्प्रत्यर्थी न निवेशयेत् ।
१० अर्थी तु लेखयेत्तावद्यावद्वस्तु विवक्षितम् ॥ इति (नारद २. ७)

एवं पक्षलक्षणे स्थिते तद्विद्वाः पक्षाभासा अर्थसिद्धा अप्युक्ताः
स्मृत्यन्तरे

अप्रसिद्धं निराबाधं निरर्थं निष्प्रयोजनम् ।
असाध्यं वा विरुद्धं वा पक्षाभासं विवर्जयेत् ॥ इति ।
१५ अप्रसिद्धं खपुष्पं ममापहृतमिति । निराबाधं मम दीपप्रकाशेनायं
व्यवहरतीति । निरर्थं कचटतपं ममापहृतमिति । निष्प्रयोजनं मत्ता-
तिवेशिकः सुखरमधीत इति । असाध्यं सञ्चूभङ्गं हस्तितोनेनेत्यादि ।
विरुद्धं मूकेनाहं शस्त्र इति । पुरराष्ट्रादिविरुद्धं वा । तथा च सर्वते
राङ्गा विवर्जितो यस्तु यश्च पौरविरोधकृत् ।
२० राष्ट्रस्य वा समस्तस्य प्रकृतीनां तथैव च ॥

1 H पूर्वराजप्रकीर्तिं for पूर्वराजानुकीर्तनम्; K पूर्वराजानुकीर्तनम्.

2 अपराकं, स्मृतिचं and वीरं read निवेशयेत्.

3 D विचक्षणं for विवक्षितम्.

4 F उपहसितोनेन for हसितोनेन.

5 B, C, D, G, K राजा त्रु वर्जितो for राजा विवर्जितो.

अन्ये वा ये पुरग्रामेमहाजनविरोधकाः ।
अनादेयास्तु ते सर्वे व्यवहाराः प्रकीर्तिताः ॥ इति ।

- ५ नं चानेकप्रतिज्ञत्वमपि पक्षाभासत्वमिति
बहुप्रतिज्ञं यत्कार्यं व्यवहारे सुनिश्चितम् ।
कामं तदपि गृहीयाद्राजा तत्त्वबुभुत्सया ॥ इति
कालायनीयेन विरोधापत्तेः ॥ यत्तु—अनेकपदसंकीर्णः पूर्वपक्षो न
सिध्यति—इति तथुगपन्न सिध्यति क्रमेण तु सिध्यतीति व्याख्येयम् ॥
एवं पूर्वपक्षे लिखिते यत्कार्यं तदाह याज्ञवत्क्यः (२. ७)
श्रुतार्थस्योत्तरं लेख्यं पूर्वावैदकसंनिधौ ॥ इति ।

१० उत्तरं लक्ष्यति नारदः

पक्षस्य व्यापकं सारमसंदिग्धमनाकुलम् ।
अव्याख्यागम्यमित्येतदुत्तरं तद्विदो विदुः ॥

- अस्य चातुर्विध्यमाह कालायनः (=नारद २. ४)
मिथ्या संप्रतिपत्त्या वा प्रत्यवस्कन्दनेन वा ।
प्राज्ञन्यायप्रतिसिद्ध्या वा उत्तरं स्याच्चतुर्विधम् ॥ इति ।

- 1 H पौरविरोधकाः । अनादेयास्तु, omitting by oversight the intervening words.
- 2 B, C omit न before चानेकप्रतिज्ञत्वमपि.
- 3 अपराकं and दीर० read व्यवहारेषु निश्चितम्, and व्यव. मा. (p. 296) reads व्यवहारेष्वनिश्चितम्.
- 4 N omits तथुगपन्न सिध्यति before क्रमेण तु सिध्यति.
- 5 नारद (II. 4) reads संप्रतिपत्तिर्वा प्रत्यवस्कन्दमेव वा । प्राज्ञन्यायविधि-साध्यं वा. अपराकं reads प्राज्ञन्यायविधिसिद्ध्या वा.

सिद्धोत्तरं च लक्षयति स एव

अभियुक्तोभियोगस्य यदि कुर्यादपहवम् ।

सिद्ध्या ततु विजानीयादुत्तरं व्यवहारतः ॥ इति ।

तत्र चतुर्विधमित्याह स एव (नारद २. ५)

५ सिद्ध्यैतन्नाभिजानामि तदा मेभूदसंनिधिः ।

अज्ञातश्चास्मि तत्काल इति सिद्ध्या चतुर्विधम् ॥ इति ।

संप्रतिपत्त्युत्तरं तूकं स्मृत्यन्तरे

साध्यस्य सत्यवचनं प्रतिपत्तिरुदाहृता ॥ इति ।

प्रत्यवस्कन्दनोत्तरं लक्षयति नारदः

१० अर्थिनौ लिखितो योर्थः प्रत्यर्थो यदि तं तथा ।

प्रपद्य कारणं ब्रूयात्प्रत्यवस्कन्दनं स्मृतम् ॥ इति ।

प्राङ्मन्यायोत्तरं लक्षयति कात्यायनः

आचारेणावसन्नोऽपि पुनर्लेखयते यदि ।

सोभिषेयो जितः पूर्वं प्राङ्मन्यायस्तु स उच्यते ॥ इति ।

१५ एवमुत्तरलक्षणे स्थिते तद्रहितानामुत्तराभासत्वमर्थसिद्धमपि स्पष्टीकृतं
स्मृत्यन्तरे

संदिग्धमन्यत्प्रकृतादत्यत्पमतिभूरि च ।

पक्षैकदेशव्याप्यन्यत्तथा नैवोत्तरं भवेत् ॥

यद्यस्तपदमव्यापि निगूढार्थं तथाकुलम् ।

२० व्याख्यागम्यमसारं च नोत्तरं स्वार्थसिद्धये ॥ इति ।

1 B अभियुक्तो नियोगस्य for अभियुक्तोभियोगस्य.

2 B, D, F अज्ञातश्चास्मि for अज्ञातश्चास्मि. D तत्कालं for तत्काले.

3 व्यव. मा. and परा. मा. read अर्थिनाभिहितः.

कालायनोपि

पक्षैकदेशे यत्सत्यमेकदेशे च कारणम् ।
मिथ्या चैवैकदेशे च संकरात्तदनुत्तरम् ॥ इति ।

अनुत्तरत्वे च कारणमाह स एव

न चैकस्मिन्विवादे तु क्रिया स्याद्वादिनोर्ध्योः ।
न चार्थसिद्धिरुभयोर्नै चैकत्र क्रियाद्वयम् ॥ इति ।

अत्रायमर्थः । मिथ्याकारणोत्तरयोः संकरे द्वयोरपि वादिनोः क्रिया प्राप्नोति—मिथ्या क्रिया पूर्ववादे कारणे प्रतिवादिनि—इति नारदोक्तेः । तदुभयमेकस्मिन्यवहारे विरुद्धम् । तथा कारणप्राङ्म्यायसंकरे तु १० प्रत्यर्थिन एव क्रियाद्वयम् । प्राङ्म्यायकारणोक्तौ तु प्रत्यर्थी निर्दिशे-त्क्रियाम्—इति व्यासोक्तेः । अत्र च—प्राङ्म्याये जयपत्रेण प्राङ्म्यवाकादिभिस्तथा—इति व्यासोक्तयैव प्राङ्म्याये जयपत्रेण प्राङ्म्यायदर्शिभिर्वा भावयितव्यम् । कारणोत्तरे तु साक्षिलेख्यादिभिरित्यत्रापि विरोधः । एवं त्रिचतुर्संकरेपि द्रष्टव्यम् । एतेषां चानुत्तरत्वं यौग-१५ पथेन । क्रमेण तूत्तरत्वमेव ॥ क्रमशार्थप्रत्यर्थिसम्ब्येच्छया भवति ।

तथा च हारीतः

मिथ्योत्तरं कारणं च स्यात्तमेकत्र चेदुभ्ये ।
सत्यं चापि सहान्येन तत्र प्राप्यं किमुत्तरम् ॥
यत्प्रभूतार्थविषयं यत्र वा स्यात्क्रियाफलम् ।
२० उत्तरं तत्र तज्ज्ञेयमसंकीर्णमतोन्यथा ॥

1 C चैवैकदेशं for चैवैकदेशे.

2 G द्वयोरपि वादिप्रतिवादिनोः for द्वयोरपि वादिनोः.

3 D एषां वानुत्तरत्वेन for एतेषां चानुत्तरत्वं; K एषां चानुत्तरत्वं.

4 N reads क्रमशार्थिसम्ब्येच्छया भवति.

5 B, C, D सत्यं वापि for सत्यं चापि.

संकीर्ण भवतीति शेषः । अस्त्वार्थः । सुवर्णवस्त्राभियोगे सुवर्णं न गृहीतं वस्त्रं तु गृहीतं प्रतिदत्तं चेत्यत्रादौ सुवर्णविषये ठ्यवहृत्य पश्चाद्वस्त्रविषये व्यवहर्तव्यम् । एवं मिथ्याप्राङ्मन्याययोः कारणप्राङ्मन्याययोश्च संकरे योज्यम् । तथा तत्रैवाभियोगे सुवर्णं गृहीतं वस्त्रं तु न गृहीतं प्रतिदत्तमिति वा वस्त्रविषये पूर्वं जित इति वोच्यते । तत्र वस्त्रविषय एव व्यवहर्तव्यं न सुवर्णविषये भूरिविषयत्वेषि क्रियाभावात् । यत्र त्वियं गौर्मदीयामुकस्मिन्काले नष्टाद्यास्य गृहे दृष्टेत्यभियोगे मिथ्यैतदेतत्प्रदर्शितकालात्पूर्वमेवासमद्गृहे स्थितेति मिथ्याकारणयोः कृत्स्नपक्षव्यापित्वं तत्र नानुत्तरत्वम् । सकारणं मिथ्योत्तरमिदम् । अत्र १० च प्रत्यर्थिन एव क्रिया नार्थिनोपि मिथ्याकारणयोर्वापि प्राह्णं कारणमुत्तरम्—इति हारीतोक्तेः ॥ एवं मिथ्याप्राङ्मन्याययोः कारणप्राङ्मन्याययोश्च कृत्स्नपक्षव्यापित्वे सति नानुत्तरत्वम् । अत्रोभयत्रापि प्रत्यर्थिन एव क्रियेति न काष्ठेकस्मिन्व्यवहारे द्वयोः क्रियेत्यलम् ॥

उत्तरलेखनोत्तरं साधनोत्कौ क्रममाह याज्ञवल्क्यः (२. ७-८)

१५

ततोर्थं लेखयेत्सद्यः प्रतिज्ञातार्थसाधनम् ।

तसिद्धौ सिद्धिमाप्नोति विपरीतमतोन्यथा ॥ इति ।

1 A, E, M दत्तं वेत्यत्रादौ for दत्तं चेत्यत्रादौ; B चेत्यादौ for चेत्यत्रादौ.

2 C चोच्यते for वोच्यते.

3 B, C, D, G, H नष्टाद्यास्य गृहे for नष्टाद्यास्य गृहे; K नष्टा व्याधगृहे.

4 F, G सकारणमिथ्योत्तरं for सकारणं मिथ्योत्तरम्.

5 A, E, M नार्थिनः for नार्थिनोपि.

6 B, C, D, F, G, H, K, N कृत्स्नपदव्यापित्वे for कृत्स्नपक्षव्यापित्वे.

7 N omits न काष्ठेकस्मिन्...क्रियेत्यलम्.

३ [व्यवहारमयूख]

इदं च मिथ्योत्तरविषयम् । उत्तरान्तरे तु प्रत्यर्थिन एव साधनोपन्यासः । यथाह हारीतः

प्राङ्मन्यायकारणोक्तौ तु प्रत्यर्थी निर्दिशेक्लियाम् ।

मिथ्योक्तौ पूर्ववादी तु प्रतिपत्तौ न सा भवेत् ॥ इति ।

५ एवं व्यवहारस्य चतुष्पात्त्वमाह याज्ञवल्क्यः (२. ८.)

चतुष्पात्त्ववहारोयं विवादेष्पदर्शितः ॥ इति ।

पादचतुष्टयं तु व्यक्तीकृतं स्मृत्यन्तरे ।

भाषोत्तरक्रियासाध्यसिद्धिभिः क्रमवृत्तिभिः ।

आक्षिप्तचतुरंशस्तु चतुष्पादभिधीयते ॥ इति ।

१० इदं च संप्रतिपत्त्यतिरिक्तोत्तरविषयम् । संप्रतिपत्तेद्विपात्त्वात् । यथाह
बृहस्पतिः

मिथ्योत्तरे चतुष्पात्त्वं प्रत्यवस्कन्दने तथा ।

व्यवहारस्तु विज्ञेयो द्विपात्त्वं संप्रतिपत्तिषु ॥ इति ।

याज्ञवल्क्यः (२. ९—१०)

१५ अभियोगमनिस्तीर्य नैनं प्रयमियोजयेत् ।

अभियुक्तं च नान्येन नोक्तं विप्रकृतिं नयेत् ॥

कुर्यात्प्रत्यभियोगं च कलहे साहसेषु च ॥

1 D, F तथा च हारीतः for यथाह हारीतः.

2 B, F पदचतुष्टयं for पादचतुष्टयम्.

3 F संप्रतिपत्तौ for संप्रतिपत्तेः.

4 C, K यथा बृहस्पतिः for यथाह बृहस्पतिः.

5 व्यव. मा. reads मिथ्योक्तौ च चतुष्पात्त्वात् प्रत्यवस्कन्दने तथा । प्राङ्मन्याये च स विज्ञेयः.

6 G साहसेषु वा for साहसेषु च.

नारदः (२. २४)

पूर्ववादं परित्यज्य योन्यमालम्बते पुनः ।

वादसंक्रमणाङ्गेयो हीनवादी स वै नरः ॥

हीनवादी दण्डयो भवति न प्रकृतादर्थाद्वीयत इत्यर्थः । एतच्चार्थव्य-
वहारे ज्ञेयम् । यथाह स एव (नारद २. २५)

सर्वेष्वर्थविवादेषु वाक्छले नावसीदति ।

परखीभूम्यूणादाने शास्योप्यर्थान्न हीयते ॥ इति ।

पूर्वार्धस्योदाहरणार्थमुत्तरार्धम् । याज्ञवल्क्यः (२. १७)

साक्षिषूभयतः सत्यु साक्षिणः पूर्ववादिनः ।

१० पूर्वपक्षेभरीभूते भवन्त्युत्तरवादिनः ॥

पूर्ववादिनः प्रतिज्ञावादिनः । पूर्वपक्षः प्रतिज्ञा । अधरीभूते कारणो-
त्तरोपन्यासेन प्रत्यर्थस्त्रीकारेणासाध्ये । साक्षिग्रहणं प्रमाणान्तरस्या-
प्युपलक्षणार्थम् । स एव (याज्ञवल्क्य २. १०)

उभयोः प्रतिभूर्गाहाः समर्थः कार्यनिर्णये ।

१५ निर्णयस्य कार्यं कार्यनिर्णय इति ॥ प्रतिभूत्वेनाग्राहानाह कात्यायनः

न स्वामी न च वै शत्रुः स्वामिनाधिकृतस्तथा ।

निरुद्धो दण्डतश्चैव संशयस्थो न च कचित् ॥

नैव रिक्ती न रिक्तश्च नै चैवान्यत्र वासितः ।

राजकार्यनियुक्तश्च ये च प्रब्रजिता नराः ॥

1 नारदस्मृति reads सर्वेष्वपि विवादेषु and पशुज्ञी०.

2 B, G omit पूर्वार्ध...र्धम्.

3 C, K, N विरुद्धो for निरुद्धो.

4 स्मृतिच०, परा. मा. and वीर० read न चैवात्यन्तवासिनः (वीर० also notices the reading अन्यत्र वासिनः).

नाशको धनिने दातुं दण्डं राज्ञे च तत्समम् ।
नाविज्ञातो ग्रहीतव्यः प्रतिभूत्वक्रियां प्रति ॥ इति ।

निरुद्धो निगडादिबद्धः । संशयस्तो व्यसनी । रिक्थी पुत्रपौत्रादिर्द्रव्य-
ग्रहणाधिकारी । रिक्तो दरिद्रः । अन्यत्र वासितो देशाद्विष्टतः ॥
५ याङ्गवल्क्यः (२. ५२)

आतृणामथ दम्पत्योः पितुः पुत्रस्य चैव हि ।
प्रातिभाव्यमृणं साक्ष्यमविभक्ते तु न स्मृतम् ॥

लभकाभावे त्वाह कात्यायनः

अथ चेत्प्रतिभूर्नस्ति कार्ययोग्यस्तु वादिनः ।
१० स रक्षितो दिनस्यान्ते दद्याद्दूत्याय वेतनम् ॥ इति ।

स एव

द्विजातिः प्रतिभूहीनो रक्ष्यः स्याद्वाहचारिभिः ।
शूद्रादीन्प्रतिभूहीनान्बन्धयेनिगडेन तु ॥ इति ।

हीनवादिलक्षणान्याह नारदः (२. २४)

१५ पूर्ववादं परिलक्ष्य योन्यमालम्बते पुनः ।
वादसंक्रमणाज्ज्ञेयो हीनवादी स वै नरः ॥ इति ।

1 B, D, G धनिनो दातुं for धनिने दातुम्; F नाशको for नाशको.

2 D, B omit the words निरुद्धो...धिकारी and अन्यत्र...ष्टुतः.. F, G also did the same, but the words were added in another hand.

3 G, K न तु स्मृतं for तु न स्मृतम्. The printed editions of याङ्ग
read न तु स्मृतम्.

4 C, H, K, N कार्ययोग्यस्य वादिनः: for कार्ययोग्यस्तु वादिनः: सृतिच०
reads वादयोग्यस्य and दूताय for भूत्याय.

5 C, H, K, N omit हीनवादि...नर इति.

दुष्टं लक्षयति याज्ञवल्क्यः (२. १३-१५)

देशादेशान्तरं याति सृक्षिणी परिलेढि च ।
 ललाटं स्थिते चास्य मुखं वैवर्ण्यमेति च ॥
 परिशुष्यतस्वलद्वाक्यो विरुद्धं बहु भाषते ।
 ५ वाक्चक्षुः पूजयति नो तथोष्टौ निर्मुजत्यपि ॥
 स्वभावाद्विकृतिं गच्छेन्मनोवाक्यायकर्मभिः ।
 अभियोगेथ साक्ष्ये वा दुष्टः स परिकीर्तिः ॥
 सृक्षिणी ओष्टप्रान्तौ ॥ २ ॥

॥ अर्थं प्रमाणनिरूपणम् ॥ ३ ॥

१० याज्ञवल्क्यः (२. २२)

प्रमाणं लिखितं भुक्तिः साक्षिणश्चेति कीर्तिम् ।
 एषामन्यतमाभावे दिव्यान्यतममुच्यते ॥

कात्यायनोपि

यदेको मानुषीं क्रूर्यादन्यो क्रूर्यान्तु दैविकीम् ।
 १५ मानुषीं तत्र गृहीयान्त तु दैवीं क्रियां नृपः ॥
 यदेकदेशव्याप्तापि क्रिया विद्येत मानुषी ।
 सा प्राणा न तु पूर्णापि दैविकी वदतां नृणाम् ॥

- 1 G स्थिते वास्य for स्थिते चास्य.
- 2 B, C, D, F, K अभियोगे च साक्ष्ये च for अभियोगेथ साक्ष्ये वा; A, G अभियोगेथ साक्ष्ये च.
- 3 C, G, K अथ प्रमाणं for अथ प्रमाणनिरूपणम्.
- 4 अपराकं reads मानुषीं कुर्यादन्यः कुर्यान्तु.
- 5 अपराकं reads देशप्राप्तापि and न्याय्या for प्राणा.
- 6 B, C, D, H, K पूर्णापि for पूर्णापि.

क्रिया न दैविकी प्रोक्ता विद्यमानेषु साक्षिषु ।
 लेख्ये च सति वादेषु न स्याहिव्यं न साक्षिणः ॥
 पूर्गश्रेणिगणादीनां या स्थितिः परिकीर्तिता ।
 तस्यास्तु साधनं लेख्यं न दिव्यं न च साक्षिणः ॥

५ दत्तादत्ते तथादत्ते स्वामिनो निर्णये सति ॥
 विक्रियादानसंबन्धे क्रीत्वा धनमनिच्छति ॥
 घूटे समाहये चैव विवादे समुपस्थिते ।
 साक्षिणः साधनं प्रोक्तं न दिव्यं न च लेख्यकम् ॥
 द्वारमार्गक्रियाभोगे जलवाहादिके तथा ।
 भुक्तिरेव हि गुर्वा स्यान्न लेख्यं न च साक्षिणः ॥

.१०

कचिंहिव्यप्राबल्यमाह बृहस्पतिः

मणिमुक्तानाणकानां कूटकुञ्ज्यासहारकः ।
 हिंसकोन्याङ्गनासेवी परीक्ष्याः शपथैः सदा ॥
 महापापामिशापेषु विद्यमानेषु साक्षिषु ।
 दिव्यमालम्बते वादी न पृच्छेत्तत्र साक्षिणः ॥ इति ।

१५

१ C, G, H, K, N omit the verse पूर्ग...साक्षिणः.

२ मिता० reads दत्तादत्तेथ भूत्यानां स्वामिना; अपराकं ‘दत्तादत्ते तथादत्ते स्वामिना’. वीर० (p. 112) reads ‘दत्तादत्तेषु भूत्यानां स्वामिनां’; अपराकं and वीर० (p. 112) read ‘विक्रियादानसंबन्धे’. A, B, C, F, K स्वामिनां for स्वामिनः; G स्वामिना. वीर० reads ‘धनमयच्छति’.

३ C, H, K, N before कचिंहिव्य० read दत्तादत्ते (K, N दत्तादत्ते) दत्तमिति प्रतिशूत्यानपिते तथादत्ते दत्त्वा पुनराच्छिद्य गृहीते । स्वामिनां निर्णये सपीति (तीति ?) एतत्स्वामिकमेतदिति निश्चये सति.

४ B, D मुक्ताप्रवालानां for मुक्तानाणकानाम्; F also read प्रवालानां but corrects to नाणकानां in another hand. The परा० मा. and वीर० (p. 114) read मुक्ताप्रवालानां.

५ H अन्यागमासेवी for अन्याङ्गनासेवी.

व्यासः

न मर्यैतत्कृतं लेख्यं कूटमेतेन कारितम् ।
 अधरीकृत्य तत्पत्रमर्थे दिव्येन निर्णयः ॥
 अरण्ये विज्ञेन रात्रावन्तर्वेशमनि साहसे ।
 ५ न्यासापहवने चैव दिव्या संभवति क्रिया ॥

बृहस्पतिः

लिखिते साक्षिवादे च संदिग्धं यत्र जायते ।
 अनुमाने च संभ्रान्ते तत्र दिव्यं विशोधनम् ॥

क्वचित्साक्षिदिव्ययोर्विकल्पमाह स एव

१० प्रक्रान्ते साहसे वादे पारुष्ये दण्डवाचिके ।
 बलोद्भूतेषु कार्येषु साक्षिणो दिव्यमेवं वा ॥
 ऋणे लेख्यं साक्षिणो वा युक्तिलेशाद्योपि वा ।
 दैविकी वा क्रिया प्रोक्ता प्रजानां हितकाम्यया ॥ इति ।

युक्तिलेशो युक्तयेकदेशः । वाचिके पारुष्ये ब्रह्मासीत्येवमाद्याक्रोशा-
 १५ त्मक इत्यर्थः । यत्तु कालायनः—वाक्पारुष्ये च भूमौ च दिव्यं न
 परिकल्पयेत्—इति तदल्पवाक्पारुष्यपरम् । भूमिग्रहणं स्थावरमात्रो-
 पलक्षणार्थम् । यथाह पितामहः—स्थावरेषु विवादेषु दिव्यानि परि-
 वर्जयेत्—इति । साक्ष्यादिसत्त्वेयं दिव्यनिषेधः । तथा च सं एव-
 साक्षिभिर्लिखितेनाथ भुक्त्या चैतान्प्रसाधयेत्—इति । स एव

1 C विजये for विज्ञेन.

2 D, F दण्डवाचके for दण्डवाचिके.

3 B, D, H, K दिव्यमेव च for दिव्यमेव वा.

4 D ०लेशाद्योपि for लेशाद्योपि.

5 C, D, F, G, K ०मात्रोपलक्षणं for मात्रोपलक्षणार्थम्; H मात्रोपलेशनम्.

6 C, F, G, H, K पितामहः for स एव.

लेख्यं यत्र न विद्येत न भुक्तिर्न च साक्षिणः ।
 न च दिव्यावतारोत्ति प्रमाणं तत्र पार्थिवः ॥
 निश्चेतुं ये न शक्याः स्युर्वादाः संदिग्धरूपिणः ।
 तेषां नृपः प्रमाणं स्थात्स सर्वस्य प्रभुर्यतः ॥

५

॥ अथ लेख्यम् ॥ ४ ॥

तत्रै बृहस्पतिः

राजलेख्यं स्थानकृतं स्वहस्तलिखितं तथा ।
 लेख्यं तु त्रिविधं प्रोक्तं भिन्नं तद्वद्वधा पुनः ॥ इति ।

यत्तु वसिष्ठेन (व. ध. सूत्र appendix 10)—लौकिकं राजकीयं च
 १० लेख्यं विद्याद् द्विलक्षणम्—इति द्वैविध्यमुक्तं तत्स्थानकृतस्वहस्तलिखितै-
 योरभेदमाश्रित्य । लौकिकं जानपदमिति पर्यायौ राजकीयं जानपदं
 लिखितं द्विविधं स्मृतम्—इति संग्रहकारोक्तेः ॥ बृहस्पतिः

भागदानक्रयाधानसंविद्वासत्रणादिभिः ।

सप्तधा लौकिकं लेख्यं त्रिविधं राजशासनम् ॥

भातरः संविभक्ता ये स्वरुच्या तु परस्परम् ।

विभागपत्रं कुर्वन्ति भागलेख्यं तदुच्यते ॥

1 G न वा दिव्याऽ for न च दिव्याऽ.

2 A, M, N add the words इति व्यवहारमातृकाः समाप्ताः before अथ लेख्यम्.

3 B, D, K omit तत्र.

4 B, C, D, G, K लिखितयोरभेदमाश्रित्य for लिखितयोरभेदमाश्रित्य.

5 B, D, F संग्रहोक्तेः for संग्रहकारोक्तेः.

6 B, D, G भागधान for भागदान; C भागप्रदान. B दासक्रमणादिभिः for दासक्रमणादिभिः.

7 H विभागं यत्र for विभागपत्रं.

भूमिं दत्त्वा तु यत्पत्रं कुर्याच्चन्द्रार्ककालिकम् ।

अनाच्छेदमनाहार्यं दानलेख्यं तु तद्विदुः ॥

गृहक्षेत्रादिकं क्रीत्वा तुल्यमूल्याक्षरान्वितम् ।

पत्रं कारयते यत्तु क्रयलेख्यं तदुच्यते ॥

५ जङ्गमं स्थावरं बन्धं दत्त्वा लेख्यं करोति यत् ।

गोप्यभोग्यक्रियायुक्तमाधिलेख्यं तदुच्यते ॥

आँमो देशश्च यत्कुर्यान्मतं लेख्यं परस्परम् ।

राजाविरोधि धर्मार्थं संवित्पत्रं वदन्ति तत् ॥

वस्त्रान्वहीनः कान्तारे लिखितं कुरुते तु यत् ।

१० कर्माणि ते करिष्यामि दासपत्रं तदुच्यते ॥

धनं वृद्ध्या गृहीत्वा तु स्वयं कुर्याच्च कारयेत् ।

उद्घारपत्रं तत्प्रोक्तमृणलेख्यं मनीषिभिः ॥

आदिशब्दाद्विशुद्ध्यादिपत्रप्रहणम् ॥

विशुद्ध्यादिपत्राण्याह कात्यायनः

१५ अभिशापे समुक्तीर्णे प्रायश्चित्ते कृते जनैः ।

विशुद्धिपत्रकं ज्ञेयं तेभ्यः साक्षिसमन्वितम् ॥

उत्तमेषु समस्तेषु अभिशापे समागते ।

वृत्तानुवादे लेख्यं यत्तज्ज्ञेयं सन्धिपत्रकम् ॥

सीमाविवादे निर्णीते सीमापत्रं विधीयते ॥ इति ।

1 B, D चन्द्रार्कसाक्षिकं for चन्द्रार्ककालिकम्; G has °कालिकं in the text and °साक्षिकं in the margin.

2 D क्रमलेख्यं for क्रयलेख्यं.

3 परा. मा. reads आमादिसमयात्कुर्यान्मतं; अपराके reads मतलेख्यं, वीर० reads सत्यलेख्यम्.

4 H कुर्यात्प्रकारयेत् for कुर्याच्च कारयेत्.

5 B, D, F विशुद्धिपत्राण्याह for विशुद्ध्यादिपत्राण्याह.

6 वीर० (p. 189) reads दैयं for देवम्.

४ [व्यवहारमूलः]

अन्वाधिपत्रमाह् प्रजापतिः

धनी धनेन तेनैव परमार्थं नयेद्यदि ।

कृत्वा तदाधिलिखितं पूर्वं चास्य समर्पयेत् ॥

याज्ञवल्क्योऽपि (२. १४)

५ दत्तवर्णं पाटयेलेख्यं शुद्धौ वान्यतु कारयेत् ॥

पूर्वोक्तयोः स्वहस्तकृतान्यहस्तकृतयोर्विशेषमाह नारदः (४. १३५)

लेख्यं तु द्विविधं प्रोक्तं स्वहस्तान्यकृतं तथा ।

असाक्षिमत्साक्षिमञ्च सिद्धिर्देशस्थितेस्तयोः ॥ इति ।

याज्ञवल्क्यः (२. ८९)

१० विनापि साक्षिभिलेख्यं स्वहस्तलिखितं तु यत् ।
तत्रमाणं स्मृतं लेख्यं बलोपधिकृताद्वते ॥

बलं बलात्कारः । उपधिलेख्योऽभादिः । अन्यकृते विशेषमाह स एव (या.
२. ८४-८५)

१५ यः कश्चिद्दर्थो निष्णातः स्वरुच्या तु परस्परम् ।
लेख्यं तु साक्षिमत्कार्यं तस्मिन्धनिकपूर्वकम् ॥
समामासतदर्धाहर्नामजानिस्वगोत्रकैः ।
सत्रहाचारिकात्मीयपितृनामादिचिह्नितम् ॥ इति ।

१ C पूर्वं वास्य for पूर्वं चास्य.

२ A, D, E, M स्वहस्तान्यहस्तकृतयोः for स्वहस्तकृतान्यहस्तकृतयोः.

३ D साक्षिमलेख्यं for साक्षिभिलेख्यं.

४ B, C, D, G, K omit अन्यकृते before विशेषमाह; F also did so,
but corrected it.

५ B, D कश्चिद्दर्थोभिमतः for कश्चिद्दर्थो निष्णातः.

६ D धनिकपूर्वके for धनिकपूर्वकम्.

सब्रह्मचारिकं बहूचादिशाखाप्रयुक्तं गुणनाम् बहूचः कठ इत्यादि
स एव (या. २. ८६-८८)

समाप्तेर्थे ऋणी नाम स्वहस्तेन निवेशयेत् ।

मतं मेमुकपुत्रस्य यदत्रोपरि लेखितम् ॥

५ साक्षिणश्च स्वहस्तेन पितृनामकपूर्वकम् ।

अत्राहममुकः साक्षी लिखेयुरिति ते समाः ॥

उभयाभ्यर्थितेनैतन्मया हासुकसूनुना ।

लिखितं हासुकेनेति लेखकोन्ते ततो लिखेत् ॥

समाः संख्यातो गुणतश्च । कचिदसमा इत्यकारप्रश्लेषः ॥ नारदः

१० अलिपिङ्ग ऋणी यः स्यात्स्वमतं तु स लेखयेत् ।

साक्षी वा साक्षिणान्येन सर्वसाक्षिसमीपतः ॥

त्रिविधं राजशासनमित्युक्तं तदर्शयतो याज्ञवल्क्यबृहस्पती (या.

१. ३१८-३२०)

दत्त्वा भूमिं निबन्धं वा कृत्वा लेख्यं तु कारयेत् ।

१५ आगामिभद्रनृपतिपरिज्ञानाय पार्थिवः ॥

पटे वा ताम्रपटे वा स्वमुद्रोपरिचिह्नितम् ।

अभिलेख्यात्मनो वंश्यानात्मानं च महीपतिः ॥

प्रतिग्रहपरीमाणं दानं च्छेदोपवर्णनम् ।

स्वहस्तकालसंपन्नं शासनं कारयेत्तिथरम् ॥

1 N reads क्विदसमाः समा इत्यकारे प्रश्लेषः.

2 H धारयेत् for कारयेत्.

3 F दानं च्छेदोपवर्णनं for दानच्छेदोपवर्णनम्.

निबन्धः आकरादौ राजादिदत्तं नियतलभ्यम् । प्रतिगृह्यते यत्स प्रति-
प्रहो भूम्यादिः तस्य परिमाणमियत्ता । दीयते यत्तदानं गृहादि तस्य
छेदो मर्यादा तस्या उपवर्णनं कथनम् । तथा

देशादिकं यस्य राजा लिखितेन प्रयच्छति ।

- ५ सेवाशौर्यादिना तुष्टः प्रसादलिखितं तु तत् ॥
पूर्वोत्तरक्रियावादनिर्णयान्ते यदा नृपः ।
प्रदद्याज्जयिने लेख्यं जयपत्रं तदुच्यते ॥ इति ।

राजोनुकल्पमाह व्यासः

राजा तु स्वयमादिष्टः सन्धिविग्रहलेखकः ।

- १० तात्रपटे पटे वापि प्रलिखेद्राजशासनम् ॥

अत्र च राजा स्वमतं लेख्यमित्याह स एव
संनिवेशं प्रमाणं च स्वहस्तेन लिखेत्स्वयम् ।
मतं मेमुकपुत्रस्य अमुकस्य महीपतेः ॥

- संनिवेशं प्रमाणं चेति पूर्ववाक्येनान्वयः । वसिष्ठस्तु राजलेख्यस्य
१५ चातुर्विध्यमाह

शासनं प्रथमं ज्ञेयं जयपत्रं तथापरम् ।

आज्ञाप्रज्ञापनापत्रे राजकीयं चतुर्विधम् ॥

१ C आकारादौ for आकरादौ.

२ B, D यत्प्रतिग्रहः for यत्स प्रतिग्रहः; G, K यत्सप्रतिग्रहः.

३ B, D omit the words परिमाणमियत्ता...यस्य; F also did the same, but corrects in another hand.

४ F तस्योपवर्णनं for तस्या उपवर्णनम्.

५ C, D राजा तु स्वयमादिष्टसन्धिं for राजा तु स्वयमादिष्टः सन्धिं; K दिष्टसन्धिं.

६ A तात्रपटे वापि पटे for तात्रपटे पटे वापि.

७ H has a confused text here. It reads प्रमाणं च कुर्याच्चन्द्राकं कालिकम्. H seems to have gone back several pages, copied a few lines and then returns to मतं मे.

सामन्तेष्वथ भृत्येषु राष्ट्रपालादिकेषु च ।
 कार्यमादिश्यते येन तदाज्ञापत्रमुच्यते ॥
 ऋत्विक्पुरोहिताचार्यमान्येष्वभ्यर्हितेषु च ।
 कार्यं निवेदयते येन पत्रं प्रज्ञापनाय तत् ॥

५ शासनजयपत्रे प्रागुक्ते ॥ याज्ञवल्क्यः (२. ९१)

देशान्तरस्ये दुर्लेख्ये नष्टोन्मृष्टे हृते तंथा ।
 मित्रे दृग्ये तथा छिन्ने लेख्यमन्यतु कारयेत् ॥

नारदः (४. १४२)

लेख्ये देशान्तरन्यस्ते शीर्णे^१ दुर्लिखिते हृते ।

१० सतस्तत्कालकरणमसतो द्रष्टृदर्शनम् ॥

द्रष्टारः साक्षिणः । तदभावे दिव्यम् । अलेख्यसाक्षिके दिव्यं
 व्यवहारे विनिर्दिशेत्-इति कालायनोक्तेः । याज्ञवल्क्यः (२. ९२)

संदिग्धलेख्यशुद्धिः स्यात्स्वहस्तलिखितादिभिः ।

युक्तिप्राप्तिक्रियाचिह्नसंबन्धागमहेतुभिः ॥

१५ युक्तिरर्थापत्तिः । प्राप्तिर्द्वयोरेकत्रावस्थानम् । चिह्नं सुद्रादि । क्रिया
 साक्ष्यादिः । संबन्धोनागतः । आगमः संभावितः प्राप्त्युपायः ।
 हेतुरलुमानम् ॥ प्रजापतिः

1 H reads प्रदिश्यते येन पत्रे प्रज्ञापनाय तत्, omitting two lines.

2 B, D अभ्यर्हितेषु तु for अभ्यर्हितेषु च; F also read तु but corrected it to च.

3 B, C, D, G, H, K तथा हृते for हृते तथा; F also at first wrote तथा हृते but corrected into हृते तथा.

4 B, D देशान्तरे न्यस्ते; for देशान्तरन्यस्ते; F देशान्तरं न्यस्ते.

5 B, D, K दैवीं for दिव्यम्.

6 B, D, F place क्रिया साक्षादि: before चिह्नम्.

7 G, K साक्षादि for साक्ष्यादिः.

कार्यो यत्रेन महता निर्णयो राजशासने ।

राज्ञां स्वहस्ततो मुद्रालेखकाक्षरदर्शनात् ॥

दुष्टलेख्यान्याह बृहस्पतिः

मुमूर्षुशत्रुभीतार्तम्भीमत्तव्यसनातुरैः ।

५ निशोपधिबलात्कारकृतं लेख्यं न सिध्यति ॥

दूषितो गर्हितः साक्षी यत्रैको विनिवेशितः ।

कूटलेख्यं तु तत्मोक्तं लेखको वापि तद्विधः ॥ इति ॥

॥ इति॑ लेख्यप्रकरणम् ॥ ४ ॥

अथ भुक्तिः ॥ ५ ॥

१० नारदः (४. ८५)

आगमेन विशुद्धेन भोगो याति प्रमाणताम् ।

अविशुद्धागमो भोगः प्रामाण्यं नैव गच्छति ॥

सागमत्ववद्विशेषणान्तरवैशिष्ट्यमप्याह व्यासः

सागमो दीर्घकालश्चाविच्छेदोपरवोजिज्ञतः ।

१५ प्रत्यर्थिसंनिधानश्च पञ्चाङ्गो भोग इज्यते ॥

भुक्तिमात्रेण साध्यासिद्धिमाह नारदः (४. ८६)

संभोगं केवलं यस्तु कीर्तयेन्नागमं कचित् ।

भोगच्छलापदेशेन विज्ञेयः स तु तस्करः ॥ इति

1 G लेखकान्तरदर्शनात् for लेखकाक्षरदर्शनात्.

2 A, B, C, D, F, G, H, K omit इति लेख्यप्रकरणम्.

3 अपरार्क reads 'च्छेदोपधिविवर्जितः'; व्यव. मा. 'निविछेदोन्यरवोजिज्ञतः'; परा. मा. and धीरो '०कालश्च विच्छेदोपरमो०' D, F ०विच्छेदोपरवोधितः for ०विच्छेदोपरवोजिज्ञतः; H विच्छेदोपनबोधितः (?).

4 H अन्याधेसनिधानश्च for प्रत्यर्थिसंनिधानश्च.

5 नारद reads भोगं केवलतो यस्तु and स विज्ञेयस्तु तस्करः.

इदं चागमस्मरणयोग्ये काले ज्ञेयम् । तद्योग्ये तु भुक्तिमात्रमपि प्रमाणमिल्याह स एव (नारद ४. ८९)

स्मार्ते काले किया भूमेः सागमा भुक्तिरिष्यते ।

अस्मार्तेऽनुगमाभावात्क्रमात्रिपुरुषागता ॥ इति ।

५ अनुगमाभावाद्योग्यानुपलब्ध्या आगमाभावनिश्चयस्यासंभवात् ॥
अस्मार्तेऽप्यागमाभावस्मरणानुवृत्तावाह स एव (नारद ४. ८७)

अनागमं तु यो भुक्ते बहून्यबद्शतान्यपि ।

चौरदण्डेन तं पापं दण्डयेत्पृथिवीपतिः ॥ इति ।

यत्तु स एव (नारद ४. ९१)

१० अन्यायेनापि यद्युक्तं पित्रा पूर्वतरैखिभिः ।

न तच्छक्यमपाहर्तु क्रमात्रिपुरुषागतम् ॥ इति

तदागमं विनाप्यन्यायेनापि यत्पित्रा सह पूर्वतरैखिभिर्भुक्तं तदपाहर्तु
न शक्यं, ^०किं पुनरागमाभावनिश्चयासंभव इति योज्यम् । यदपि
हारीतीयम्

१५ यद्विनागममत्यन्तं भुक्तं पूर्वैखिभिर्भवेत् ।

न तच्छक्यमपाहर्तु क्रमात्रिपुरुषागतम् ॥ इति

१ A प्रमाणमाह for प्रमाणमिल्याह.

२ नारदस्मृति reads भुक्तेः for भूमेः.

३ B, D, F omit अस्मार्ते...संभवात्.

४ C निश्चयस्य संभवात् for निश्चयस्यासंभवात्.

५ नारदस्मृति reads पितुः for पित्रा and व्यव. मा. reads अपाकर्तुम्.

६ B omits किं before पुनः.

७ B, D हारीतायां for हारीतीयम्; F हारीतायाम्.

८ B, C, D, F, G, H, K अपाकर्तु for अपाहर्तु.

तदत्यन्तोपलभ्यमानागमं विनेति व्याख्येयं न चागमस्वरूपं विनेति ॥
यत्पुनर्याङ्गवल्क्यम् (२. २८)

आगमस्तु कृतो येन सोभियुक्तस्तमुद्धरेत् ।

न तत्सुतस्तसुतो वा भुक्तिस्त्र गरीयसी ॥ इति

५ तदागमकर्तुरेवागमानुद्धारे दण्डो न तत्पुत्रादीनामपीत्येवंपरं
न त्वर्थसिद्धिरिति । यथाह हारीतः

आगमस्तु कृतो येन स दण्ड्यस्तमनुद्धरन् ।

न तत्सुतस्तसुतो वा भोग्यहानिस्तयोरपि ॥ इति ।

याङ्गवल्क्यः (२. २९)

१० योभियुक्तः परेतः स्यात्तस्य रिकथी तमुद्धरेत् ।
न तत्र कारणं भुक्तिरागमेन विना कृता ॥

रिकथी अंशभागी पुत्रादिः । तमागमम् ॥ ननु दीर्घकालो भोगः
प्रमाणमिति विरुद्धम् । यतः स्वल्पकालोपभोगेनाप्यभियोकुर्वन्ति:
प्रतीयते । यथाह स एव (या. २. २४)

१५ पश्यतोश्रुतो भूमेर्हानिर्विशतिवार्षिकी ।
परेण भुज्यमानाया धनस्य दशवार्षिकी ॥ इति ।

1 B, C, D, F, G न त्वागम० for न चागम०; K न आगम०.

2 G, K पुत्रादीनामपीत्येवंपरं for पुत्रादीनामपीत्येवंपरम्.

3 G यथा हारीतः for यथाह हारीतः; K यदाह.

4 न तु दीर्घ० for ननु दीर्घ०.

5 B reads प्रमाणमिति यदुक्तं तत्कथं स्वल्पहानिप्रतीतेर्यथाह; D दीर्घकालो भोगः
प्रमाणमिति यदुक्तं तत्कथं स्वल्पकालोपभोगेनाप्यभियोकुर्वन्ति प्रतीतेः.

6 F omits परेण...इति. A omits इति.

उच्यते । एतत्पश्यतोप्रतिषेधतस्तावत्कालीनतद्भूम्यादिजन्यफलहानि-
र्भवतीत्येवंपरम् । न तु तद्भूम्यादिवस्तुहानिरपीति । अनागमं तु यो
भुङ्क्ते (नारद ४. ८७)—इत्युदाहृतवचनविरोधात् ॥ कालायनः

नोपभोगे बलं कार्यमाहत्रा तत्सुतेन वा ।

५ पशुब्लिपुरुषादीनामिति धर्मो व्यवस्थितः ॥

नारदः (४. ८१)

आधिः सीमा बालधनं निक्षेपोपनिधिक्षियः ।

राजस्वं श्रोत्रिंयस्वं च नोपभोगेन नश्यति ॥ (=मनु ८. १४९)

मनुः (८. १४६)

१० संप्रीत्या भुज्यमानानि न नश्यन्ति कदाचन ।

वेनुरुष्ट्रे वँहन्नश्वो यश्च दस्यः प्रयुज्यते ॥

दस्यः प्रयुज्यते दमनार्थं यः समर्थ्यते ॥

॥ ईति भुक्तिप्रकरणम् ॥ ५ ॥

॥ अथ साक्षिणः ॥ ६ ॥

१५ टोडरानन्दे नारदः (४. १४७)

संदिग्धेषु तु कार्येषु द्वयोर्विवदमानयोः ।

दृष्टक्षतानुभूतत्वात्साक्षिभ्यो व्यक्तदर्शनम् ॥

१ B, D, F तावत्कालीनभोगे तद्भूम्यादि० for तावत्कालीनतद्भूम्यादि०.

२ नारदस्मृति reads श्रोत्रियद्रव्यं न भोगेन प्रणश्यति.

३ B, D, F वहः शास्त्री यश्च for वहन्नश्वो यश्च; H, G, K वहन्नास्यो यश्च.

४ A, B, C, D, F, G, H, K omit ईति...प्रकरणम्.

५ नारद reads सन्दिग्धेषु च, क्षतदृष्टानुभूतार्थात्, व्यक्तदर्शनम्.

५ [व्यक्तदर्शनम्]

तद्वेदानाह वृहस्पतिः

लिखितो लेखितो गूढः स्मारितः कुल्यदूतकौ ।

याद्वच्छिकश्चोत्तरश्च कार्यमध्यंगतोपरः ॥

नृपोध्यक्षस्तथा ग्रामः साक्षी द्वादशधा स्मृतः ॥

५ अर्थिना पत्रे निवेशितो लिखितः । प्रत्यर्थिनार्थिप्रेरणया निवेशितो
लेखितः । कुड्यादिव्यवधानेन श्रावितो गूढः । पुनः पुनः कार्य
स्मार्यमाणः स्मारितः । यद्वच्छियैवागतः साक्षीक्रियमाणो याद्वच्छिकः ।
अवणाच्छ्रावणाद्वा साक्षिणामध्युपर्युपरि भाषमाण उत्तरः । अध्यक्षः
प्राणिवाकः । इदं च सभ्यादीनामुपलक्षणम् । लेखकः प्राणिवाकश्च
१० सभ्याश्चैवानुपूर्वशः—इति कात्यायनवाक्यात् । स एव

न व सप्त पञ्च वा स्युश्चत्वारख्य एव वा ।

उभौ वा श्रोत्रियौ ग्राह्यौ नैकं पुच्छेत्कदाचन ॥

लिखितौ द्वौ तथा गूढौ त्रिचतुःपञ्च लेखिताः ।

यद्वच्छास्मारिताः कुल्यास्तथा चोत्तरसाक्षिणः ॥

१५ दूतकः खटिकाग्राही कार्यमध्यगतस्तथा ।

एक एव प्रमाणं स्यान्नपोध्यक्षस्तथैव च ॥

लिखितादीनामुभ्यानुभूतत्व एकस्यापि म्रहणमाह याज्ञवल्क्यः (२. ७२)

उभ्यानुभूतः साक्षी भवत्येकोपि धर्मवित् ।

1 The व्यव. मा. (p. 321) reads लिखितोऽलिखितो गूढः.

2 D, F सारितस्तुल्य० for सारितः कुल्य०.

3 D कार्यपृष्ठगतः.

4 B, C, D, F, K, N omit अर्थिना. B, D, F पत्रनिवेशितः for पत्रे निवेशितः. G अर्थिना स्वयं पत्रे निवेशितः.

5 H omits कुड्यादि...श्रावणाद्वा.

6 F सर्वमाणः.

7 In G, H the words अध्यक्षः...वाक्यात् precede कुड्यादि above.

8 F omits उभ्यानु...व्यासः.

9 B, O, D, G, K भवेदेकोपि for भवत्येकोपि.

व्यासः

शुचिक्रियश्च धर्मज्ञः साक्षी यस्त्वनुभूतवाङ् ।

प्रमाणमेकोपि भवेत्साहसेषु विशेषतः ॥

अनुभूतवाङ् प्रायो दृष्टसंत्यवचाः ॥ निष्ठेपादिष्वनामप्मध्येकमाह
५ कात्यायनः

अभ्यन्तरस्थनिष्ठेपे साक्ष्यमेकोपि वाच्यते ।

अर्थिना प्रहितः साक्षी भैवेदेकोपि याचिते ॥

याचितं विवाहार्थमानीतर्माभरणादिकं कुण्डलादि । पण्यविवादे-
प्येकमाह स एव

१० संस्कृतं येन यत्पर्यं तत्तेनैव विभावयेत् ।

एक एव प्रमाणं स विवादे तत्र कीर्तिः ॥

तेषां च स्वरूपमाह व्यासः

धर्मज्ञाः पुंत्रिणो मौलाः कुलीनाः सत्यवादिनः ।

श्रौतस्मार्तक्रियायुक्ता विगतद्वेषमत्सराः ॥

१५ श्रोत्रिया न पराधीनाः सूरयश्चाप्रवासिनः ।

युवानः साक्षिणः कार्या ऋणादिषु विजानता ॥

1 C, K प्रमाणमेको भवति.

2 B, C, D, F, G, K ०सत्यवचनः.

3 The वीर० reads अभ्यन्तरस्तु निष्ठेपे and the सृतिच० 'आभ्यन्तरस्तु'.
The सृतिच० reads भवेत्सेकोपि दृतकः.

4 F, K नीतं for आनीतम्.

5 F पौत्रिणः for पुत्रिणः.

6 B, D, F न पदाधीनाः for न पराधीनाः.

नारदः (४. १५५)

श्रेणिषु श्रेणिपुरुषाः स्वेषु वर्गेषु वर्गिणः ।
बहिर्वासिषु वासाः स्युः खियः खीषु च साक्षिणः ॥

वर्गिण आह कात्यायनः

५ लिङ्गिनः श्रेणिपूरुष वणिजातास्तथापरे ।
समूहस्थाश्च ये चान्ये वर्गस्तानत्रवीद्युगुः ॥
दासचारणमल्लानां हस्यश्वरथजीविनाम् ।
प्रत्येकैकसमूहानां नायका वर्गिणः स्मृताः ॥

विजातीयानाह याज्ञवल्क्यः (२. ६९)

१० उत्तराः साक्षिणो झेयाः श्रौतसार्तक्रियापराः ।
यथाजाति यथावर्णं सर्वे सर्वेषु वा स्मृताः ॥

वर्ज्यानप्याह स एव (याज्ञवल्क्य २. ७०—७१)

खीबालवृद्धकितवमत्तोन्मत्ताभिशस्तकाः ।

रङ्गावतारिपाखणिडकूटकद्विकलेन्द्रियाः ॥

१५ पतिताप्तार्थसंबन्धिसहायरिपुतस्कराः ।

साहसी हष्टदोषश्च निर्धूताद्यास्त्वसाक्षिणः ॥

निर्धूतः खजनैस्त्वक्तः । आदिशब्देन दासाद्याः । वृहस्पतिः

मातुः पिता पितृव्यश्च भार्याया भ्रातृमातुलौ ।

भ्राता सखा च जामाता सर्ववादेष्वसाक्षिणः ॥

1 B, C, D, F, K श्रेणिषु for श्रेणिपूरुष.

2 अपराके and धीर० read वणिग्नाताः.

3 C, G, H, K ऋथवाजिनां for ऋथजीविनाम्. अपराके and धीर० read हस्यश्वायुषजीविनाम् and प्रत्येकैकसमूह०

4 C, D, F, G, H, K विजातीयानप्याह.

5 A, E, M वर्ज्यानाह.

6 B, D, F, G, N पतिताप्ताभिसंबन्धिं०.

नारदः (४. १६१)

अनिर्दिष्टस्तु साक्षित्वे स्थयमेवैत्य यो वदेत् ।
स्थयमुक्तिः स शास्त्रेषु न स साक्षित्वमर्हति ॥

काल्यायनः

५ साक्षिणां लिखितानां च निर्दिष्टानां च वादिना ।
तेषामेकोन्यथावादी भवेत्सर्वे न साक्षिणः ॥

एतेषामपि क्वचित्साक्षित्वमाह नारदः (४. १८८)

असाक्षिणो ये निर्दिष्टा दासंनैकृतिकादयः ।
कार्यगौरवमासाद्य भवेयुक्तेषि साक्षिणः ॥

१० असंभवे मनुः (८. ७०)

खिर्याप्यसंभवे कार्य बालेन स्थविरेण वा ।
शिष्येण बन्धुना वापि दासेन भृतकेन वा ॥

याङ्गवल्क्यः (२. ७२)

सर्वः साक्षी संग्रहणे चौर्यपारुप्यसाहसे ॥

१५ अत्र खीसंप्रहणादीनां साहसत्वेषि पृथगुपादानं गुप्ततया क्रियमाण-
खीसंप्रहादिपरम् । उशनाः

दासोन्धो बधिरः कुष्ठी खीबालस्थविरादयः ।
एतेष्यनभिसंबद्धाः साहसे साक्षिणो मताः ॥

1 नारदस्मृति reads सूचीत्युक्तः स शास्त्रेषु.

2 व्यब. मा. and वीर० read वादिना for वादिना and मेदात्सर्वे न साक्षिणः.

3 A, E, M नैकृतिकादयः for नैकृतिकादयः. नारदस्मृति and अपराकं read नैकृतिकादयः. अपराकं reads आश्रित्य for आसाद्य.

4 B, D, F खियाथ संभवे.

5 C, D, F, G, H, K खीसंग्रहादीनः.

6 C, D, F, G, H, K oसंग्रहपरम्.

अनभिसंबद्धा अपक्षपातिनः ॥ वृहस्पतिः

साक्षिणोर्थे समुद्दिष्टान्सत्सु दोषेषु दूषयेत् ।

अदुष्टान्दूषयन्वादी तत्समं दण्डमर्हति ॥

धायत्र प्रत्यर्थो । तत्समं विवादविषयीभूतद्रव्यसमम् । व्यासः

५ साक्षिदोषाः प्रयोक्तव्याः संसदि प्रतिवादिना ।

पत्रेभिलिखितान्सर्वान् वाच्याः प्रत्युत्तरं तु ते ॥

पत्रे लिखितान्साक्षिदोषान्प्रतिलक्षीकृत्य तद्विषयं परिहारं ते साक्षिणः
सभ्यैर्वाचनीया इत्यर्थः । स एव

प्रतिपत्तौ न साक्षित्वमर्हन्ति तु कथंचन ।

१० अतोन्यथा भावनीयाः क्रियया प्रतिवादिना ॥

अभीवयन्वमं दाप्यः प्रत्यर्थो साक्षिणः स्फुटम् ।

भाविताः साक्षिणो वर्ज्याः साक्षिधर्मनिराकृताः ॥

तथैवं विनयं दाप्यः शास्त्राद्देन कर्मणा ।

यदि वादी निराकाङ्क्षः साक्षिसत्त्वे व्यवस्थितः ॥ इति ।

१५ अतोन्यथा असंप्रतिपत्तौ । भावनीयाः अङ्गीकारयितव्याः ।

क्रियया प्रमाणेन । स्फुटं यथा स्यात्तर्थाभावयन्नित्यन्वयः ॥ यत्तु

सभासदां दूषणं यलोकसिद्धमथापि वा ।

साक्षिणां दूषणं ग्राह्यं नं साध्यं दोषवर्जनात् ॥ इति

1 सृतिच० reads साक्षिणोर्थिसमु० and वीर० reads साक्षिणोर्थे० समुद्दिष्टान्० B, C, D, F साक्षिणोर्थैसमुद्दिष्टान्०

2 अपराकै reads असाध्यन्० for अभावयन्०

3 B, C, D, F, H, K, N omit the words तथैव...व्यवस्थित इति अपराकै and वीर० read जितः स विनयं दाप्यः०

4 A साक्षिसत्त्वे० for साक्षिसत्त्वे० अपराकै and परा. मा. read साक्षिसत्त्वे०

5 C, D तथा भावयन्० for तथा भावयन्०

6 अपराकै, सृतिच०, परा. मा. and वीर० read असाध्यम्० परा. मा. reads नान्यदिष्यते० for दोष० and सृतिच० reads दोषवर्जनात्; while म्यव. मा. reads दोषदर्शनात्.

तल्लोकावधारिताप्तसाक्षिविषयम् । प्रतिवादिना दोषाङ्गाने स एव

प्रमाणस्य हि ये दोषा वक्तव्यास्ते विवादिना ।

गूढ़स्तु प्रकटाः सभ्यैः काले शास्त्रप्रदर्शनात् ॥

गूढाः शास्त्रप्रदर्शनेन साक्षिवादात्पूर्वकाले वक्तव्या इत्यर्थः । अनन्तरं
५ तु न वक्तव्या इत्याह बृहस्पतिः

लेख्यदोषास्तु ये केचित्साक्षिणां चैव ये स्मृताः ।

वादकाले तु वक्तव्याः पश्चादुक्तान् दूषयेत् ॥ .

उक्तान् उक्तवतः वक्तुमारब्धवत इत्यर्थः । आदिकर्मणि क्तः कर्तरि च
(पा. ३.४. ७१)—इति कर्तरि क्तः ॥

१० अत्र दण्डमाह कात्यायनः

उक्तेर्थे साक्षिणो यस्तु दूषयेत्प्रागदूषितात् ।

नं च तत्कारणं ब्रूयात्प्राप्नुयात्पूर्वसाहसम् ॥

साक्षिणां स्वदूषणपरिहाराशक्तावर्थी तं कुर्यादित्याह बृहस्पतिः

लेख्यं वा साक्षिणो वापि विवादे यस्य दूषिताः ।

१५ तस्य कार्यं न सिंध्येत्तु यावन्तन्न विशोधयेत् ॥

तल्लेख्यादिकम् ॥

दृष्टसाक्षिकर्तुर्दण्डमाह कात्यायनः

1 B, D, F वर्जनादिति तदा सत्वेन (तस्वेन ?) लोकेवधारितसाक्षिविषयम्.

2 N omits गूढास्तु...प्रदर्शनात्.

3 B, D, F, H अनन्तरं तु वक्तव्याः.

4 G लेख्ये दोषास्तु for लेख्यदोषास्तु.

5 D, F omit the words उक्तानुक्तः.....कर्तरि क्तः; B, C, H, K, N omit वक्तुमारब्ध...कर्तरि क्तः.

6 परा. मा. reads स च तत्कारण for न च &c.

7 F न सिंध्येत.

8 C यावज्ञानम्; H यावन्तन्न.

येन कार्यस्य लोभेन निर्दिष्टाः कूटसाक्षिणः ।
गृहीत्वा तस्य सर्वस्वं कुर्यान्निर्विषयं ततः ॥

निर्विषयं विवादविषयीभूतार्थरहितम् ॥

दुष्टसाक्षिणां निश्चयोपायमाह नारदः (४. १९३—१९६)

५ यस्त्वात्मदोषदुष्टत्वादस्यस्य इव लक्ष्यते ।
स्यानात्स्थानान्तरं गच्छेदेकैकं चाँनुधावति ॥
कासैत्यकस्माच्च भृशमभीक्ष्यं निश्चसित्यपि ।
विलिखत्यवनिं पद्मां बाहू वासश्च धूनयेत् ॥
मिद्यते मुखवर्णेऽस्य ललाटं स्थिद्यते तथा ।
१० शोषमागच्छतश्चौष्ठावूर्ध्वं तिर्यक् च वीक्षते ॥
त्वरमाण इवांबद्धमपृष्ठो बहु भाषते ।
कूटसाक्षी स विज्ञेयस्तं पांपं विनयेद्भृशम् ॥

साक्षिणां प्रभप्रकारमाह कात्यायनः मनुरपि (c. ८७, ७९—८०)

१५ देवत्राह्णणसान्निध्ये साक्षं पृच्छेदृतं द्विजान् ।
उदज्ञुखान्प्राज्ञान्वा पूर्वाङ्गे च शुचिः शुचीन् ॥

1 D, F °साक्षिनिश्चयो° for °साक्षिणां निश्चयो°.

2 नारद reads °मित्रत्वात् for °दुष्टत्वात्.

3 A, C, E, G, H, K, M वानुधावति.

4 D काकत्य° for कासत्य°. नारद reads क्रामत्यनिभृतोकसात्.

5 F अभीक्षणे for अभीक्षणम्.

6 D, F विद्यते for मिद्यते.

7 नारद reads इवाकसादपृष्ठो.

8 D omits पांप...पृच्छेदृतम्.

9 F, K, N omit मनुरपि.

10 वीर° reads ऋते द्विजान्.

11 A, E, M प्राज्ञुखांश्च for प्राज्ञुखान्वा.

12 B, D, F, G, H पूर्वाङ्गे वा for पूर्वाङ्गे च.

सभोन्तः साक्षिणः सर्वानर्थिप्रत्यर्थिसंनिधौ ।
 प्राद्विवाकोनुयुजीत विधिनानेन सान्त्वयन् ॥
 यद्युयोरनयोर्वेत्थ कार्येस्मिंश्चेष्टितं मिथः ।
 तद्भूत सर्वं सत्येन युष्माकं ह्यत्र साक्षिता ॥

५ गवाश्वादिविवादेषु विप्रतिपन्नार्थसान्निध्यमप्याह स एव
 अर्थिप्रत्यर्थिसान्निध्ये साध्यार्थस्य च संनिधौ ।
 प्रत्यक्षं चोदयेत्साक्ष्यं न परोक्षं कथंचन ॥
 अर्थस्योपरि कर्तव्यं तयोरपि विना कचित् ।
 चतुर्ष्णादेषु धर्मोर्यं द्विपदस्थावरेषु च ॥
 १० तौल्यगणिममेयानामभावेपि हि वादयेत् ।
 क्रियाकारेषु सर्वेषु साक्षित्वं न त्वतोन्यथा ॥

तयोरपि विना कचित् तयोर्वादिप्रतिवादिनोर्विनाप्यर्थसंनिधाने क्वचि-
 चतुर्ष्णादादिष्वित्यर्थः । तौल्यं तोलनयोग्यं सुवर्णादि । गणिमं गणनीयं
 नाणकादि । भेयं मानयोग्यं ब्रीहिगोधूमादि । अभावेपि साध्यार्थ-
 १५ संनिधानाभावेपि । क्रियाकारेषु व्यवहारेषु ॥ वधरूपे विवादपदे
 साक्षिभाषणं शिवसंनिधावित्याह स एव
 वधे चेत्प्राणिनां साक्ष्यं वादयेच्छवसंनिधौ ।
 सदभावे तु चिह्नस्य नान्यथैतत्प्रवादयेत् ॥

1 मनु० reads प्राप्तान् for सर्वान्.

2 D, F कार्येस्मिन्धितम्.

3 H विप्रतिपत्यर्थ० for विप्रतिपन्नार्थ०.

4 वीर० reads वादयेत् for चोदयेत्.

5 H पूर्वेषु for सर्वेषु.

6 A, B, C, D, E, M तत्त्वतो० for न त्वतो०.

7 B, C, D, H तयोर्वादिनोर्विनाप्यर्थसंनिधाने; K तयोर्वादिनो विना अपि.

8 परा. मा. and वीर० read वादयेच्छवसंनिधौ.

9 G विप्रस्य for चिह्नस्य.

10 B, C, D, H, K नान्यथैव for नान्यथैतत्. सृतिच०, परा. मा. and वीर० read नान्यथैव. B, D विवादयेत् for प्रवादयेत्.

६ [व्यवहारमयूख]

तत्साक्षिभाषणं वधचिह्नस्याभावे कार्यम् । अन्यथा वधचिह्नसङ्कावे ॥
स एव

न कालहरणं कार्यं राज्ञा साक्षिप्रभाषणे ।

महादोषो भवेत्कालाद्धर्मव्यावृत्तिलक्षणः ॥

५ नारदः (४. १९८)

आहूय साक्षिणः पृच्छेन्नियम्य शपथैर्भृशम् ।
समस्तान्विदिताचारान्विज्ञातार्थन्पृथक् पृथक् ॥

वसिष्ठः

समवेतैस्तु यद्युष्टं वक्तव्यं तु तथैव तत् ।

१० विभिन्नैवैव तत्कार्यं वक्तव्यं तु पृथक् पृथक् ॥

भिन्नकाले तु यत्कार्यं विज्ञातं यत्र साक्षिभिः ।

एकैकं वादयेत्तत्र विधिरेष प्रकीर्तिः ॥

मनुः (८. ११३, १०२)

सत्येन शापयेद्विप्रं क्षत्रियं वाहनायुधैः ।

१५ गोवीजकान्वनैवैश्यं शूद्रं सर्वैस्तु पातकैः ॥

गोरक्षकान्वाणिजकांस्तथा कारुकुशीलवान् ।

प्रेष्यान्वार्युषिकांश्चैव विश्रान् शूद्रवदाचरेत् ॥

ये छ्यपेताः स्वकर्मम्यः परपिण्डोपजीविनः ।

द्विजत्वमभिर्बाङ्ग्लन्ति तांस्तु शूद्रवदाचरेत् ॥ इति ।

१ B, D भाषणं च चिह्नस्याभावे; F चिह्नस्य भावे कार्ये.

२ F राज्ञा साक्षिप्रभाषणं for राजा साक्षिप्रभाषणे.

३ अपराके reads विभिन्नैवैव तत्कार्यं; परा. मा. and वीरो read यत्कार्यं for तत्कार्यम्.

४ B, C, D, F, G परपीडोपजीविनः for परपिण्डोपजीविनः.

५ B, D, F अभिकाङ्क्षन्ति for अभिगाङ्क्षन्ति.

अन्यथा श्रवतः सत्यं ते नश्यतीत्येवमादिप्रकारेणेत्यर्थः ॥ साक्षि-
वचनपरीक्षामाह ।

देशकालवयोद्रव्यसंज्ञातिप्रमाणता ।

अन्यूनं चेत्तिगदितं सिद्धं साध्यं विनिर्दिशेत् ॥

५ साक्षिणां विप्रतिपत्तौ निर्णयमाह याज्ञवल्क्यः (२. ७८)

द्वैषे बहूनां वचनं समेषु गुणिनां तथा ।

गुणद्वैषे तु वचनं प्राहं ये गुणवत्तमाः ॥

साक्ष्यमङ्गीकृत्यानभिधाने दण्डमाह स एव (याज्ञवल्क्य २. ७६)

अशुवन् हि नरः साक्ष्यमृणं सदशबन्धकम् ।

१० राज्ञां सर्वं प्रदाप्यः स्यात् षट्चत्वारिंशकेहनि ॥

सर्वं वृद्धिसहितम् । सदशबन्धकं दशमांशसहितम् । दशमांशो राजा
प्राप्यः सवृद्धिकमृणमुत्तमर्णेन प्राप्तमिति मिताक्षरायाम् ॥ जानतः
साक्ष्यानङ्गीकारे दण्डमाह स एव (याज्ञवल्क्य २. ८२)

यः साक्ष्यं श्रावितोन्येभ्यो निहृते तत्तमोदृतः ।

१५ स दाप्योष्टगुणं दण्डं ब्राह्मणं तु विवासयेत् ॥

विवादपराजये यो दण्डस्तमष्टगुणं दाप्यः । दण्डदानासमर्थस्तु ब्राह्मणो
निर्वास्यः क्षत्रियादिः स्वोचितं कर्म कारयितव्य इति मिताक्षरायाम् ॥
मनुः (८. १०८)

यस्य दृश्येत सप्ताहादुक्तवाक्यस्य साक्षिणः ।

रोगोमिर्णातिमरणमृणं दाप्यो दमं च सः ॥

१ B, D, F ०परीक्षोपायमाह for ०परीक्षामाह.

२ वीर० reads ०व्योजातिसंज्ञाद्रव्यप्रमाणतः and परा. मा. reads जाति for ज्ञाति. G जाति for ज्ञाति.

३ D, F साक्षिणः for साक्षिणाम्.

४ H omits राजा... सदशबन्धकम्.

५ B, C, G, K तं दण्डमष्टगुणं; D यो दण्डमष्टगुणम्.

याज्ञवल्क्यः (२. ८०)

उक्तेषि साक्षिभिः साक्ष्ये यद्यन्ये गुणवत्तमाः ।
द्विगुणा वान्यथा ब्रूयुः कूटाः स्युः पूर्वसाक्षिणः ॥

नारदः (१. ६२)

५ निर्णिके॑ व्यवहारे तु प्रमाणमकलं भवेत् ।
लिखितं साक्षिणो वापि पूर्वमावेदितं न चेत् ॥

कचित्साक्षिणोनृतवचनानुज्ञां प्रायश्चित्तं चाह याज्ञवल्क्यः (२. ८१)

वर्णिनां हि वधो यत्र तत्र साक्ष्यनृतं वदेत् ।
तत्पावनाय निर्वाप्यश्च्रहः सारस्वतो द्विजैः ॥

१० शूद्रस्य प्रायश्चित्तमाह विष्णुः (विष्णुधर्मसूत्र c. १७) शूद्रश्चैकाहिकं
गोदशकस्य आसं दद्यात्—इति । ऐकाहिकमेकस्मिन्नहनि भक्षणितुं
पर्याप्तम् ॥

॥ इति साक्षिप्रकरणं समाप्तम् ॥ ६ ॥

॥ अथ दिव्यम् ॥ ७ ॥

१५ ततु मानुषप्रमाणानिर्णीतार्थनिर्णीयकम् । तच्च तत्कालकालान्तर-
निर्णीयकतया द्वेधा । तत्राद्यभेदानाह बृहस्पतिः

1 B, F read before उक्तेषि साक्षिभिः: the verse वर्णिनां हि...द्विजैः: and add शूद्रस्य प्रायश्चित्तमाह विष्णुः । उक्तेषि साक्षिभिः &c.

2 B, C, D, F, G, K गुणवत्तराः ।

3 B, D, F add after साक्षिणः 'अनृतवदनानुक्षिणः' (?); G adds अनृतवादिनः ।

4 नारदस्मृति reads 'निर्णिकव्यवहारेतु' ।

5 C, H, K वर्णिनो हि for वर्णिनां हि ।

6 B, D, F ०श्चैकाहिकं; विष्णुधर्मसूत्र reads शूद्र एकाहिकम् ।

7 A, F omit इति...समाप्तम्; C, G, H, K read इति साक्षिनिरूपणं for इति...समाप्तम् ।

धटोभिहृदकं चैव विषं कोशश्च पञ्चमम् ।

षष्ठं च तण्डुलाः प्रोक्तं सप्तमं तस्माषकांः ॥

अष्टमं फालमित्युक्तं नवमं धर्मजं स्मृतम् ।

तत्राद्यानि पञ्च महाभियोग एवेत्याह याज्ञवल्क्यः (२. १५.)

५ तुलाभ्यापो विषं कोशो दिव्यानीह विशुद्धये ।

महाभियोगेष्वेतानि शीर्षकस्थेभियोक्तरि ॥

शीर्षकस्थे पाँराजयिकदण्डभाजि ॥ पितामहः

सावष्टम्भाभियुक्तानां धटादीनि विनिर्दिशेत् ।

तण्डुलाश्चैव कोशश्च शङ्कास्वेतानि योजयेत् ॥ इति ।

१० अवष्टम्भो निश्चयः । तेन कोशोवष्टम्भे शङ्कायां च भवति । कालिकापुराणे

परदाराभिशापे च चौर्यागम्यागमेषु च ।

महापातकशस्ते च स्यादिव्यं नृपसाहसे ॥

विप्रतिपत्तौ विवादेवर्णस्य स्थापने कृते ।

तत्रैव स्थापयेहिव्यं शिरःपूर्वं महीपतिः ॥

१५ परदाराभिशापे च बहवो यत्र वादिनः ।

शिरोहीनं भवेहिव्यमालनः शुद्धिकारणात् ॥

अगम्याः परदारभिन्नाः साधारणा वेश्याद्याः । शस्तेभिशस्ते ।

साहसं बलादन्यायः । अवर्णो निन्दा । शिरो दण्डः । परदारलूपं

1 B, D धटो for धटो; F धटोभिं for धटोभिं; K धटोनिरुदकं.

2 A, C, G, H °माषकः for °माषकाः; D °माषकम्; K समाषकः; F omits तस्माषकाः...नवमम्.

3 A पराजयिक० for पाराजयिक०.

4 A शङ्कास्वेव नियोजयेत् for शङ्कास्वेतानि योजयेत्.

5 B, C, F, K omit अवष्टम्भो निश्चयः.

6 H omits चौर्याः...शापे च.

7 G परदारभिन्नाः for परदारभिन्नाः.

8 B, C, D, F, K omit शिरो दण्डः.

विशेषणमविवक्षितं अभिशापसानुवाचत्वम् । एवं वैहृष्ट इत्याधपि ।
तेन वाच्यभावेषि सर्वाभिशापे दिव्यं भवति । शुद्धिकारणादिति हेतु-
निर्देशोप्येवं संगच्छते । विनापि शीर्षकं कुर्यात् प्रदोहेथ पातके
(याज्ञवल्क्य २. १६)—इति सामान्योक्तिंश्च ॥ नारदः

५ राजभिः शङ्खितानां च निर्दिष्टानां च दस्युभिः ।
आत्मशुद्धिपराणां च देव्यं दिव्यं शिरो विना ॥ इति ।

कालान्तरे निर्णायकं दिव्यं शपथः ॥ तद्देवानाह नारदः (४. २४८)

सत्यं वाहनशस्त्राणि गोबीजकनकानि च ।

देवतापितृपादांश्च दत्तानि सुकृतानि च ॥

१० स्यूचेच्छिरांसि पुत्राणां दाराणां सुहृदां तथा ।

अभियोगेषु सर्वेषु कोशपानमथापि वा ॥

इत्येते शपथाः प्रोक्ता मनुना स्वस्पकार्णणात् ॥ (नारद ४. २५०) ।

कोशस्य कालान्तरनिर्णायकत्वेषि महाभियोगविषयतया आधेषु पाठः ।

याज्ञवल्क्यः (२. १६)

१५ तद्या वान्यतरः कुर्यादितरो वर्तयेच्छिरः ॥

1 C एवं च वैहृष्टः.

2 D, F अभिशापेषि दिव्यं for अभिशापे दिव्यम्.

3 G omits च after सामान्योक्तिः.

4 H reads after नारदः ‘प्रायश्चित्तं चाह याज्ञवल्क्यः । वर्णिनो हि वधो (the verse above).

5 B, D, F शापः for शपथः.

6 D, F, G सत्यवाहन० for सत्यं वाहन०, K सत्यवाहन०.

7 B, K कोशयान० for कोशपान०; C कोशपात०.

8 नारद० read अकारणे for अकारणात् and दिव्यतत्त्वं ‘अकारणाः’.

9 B, D, F वर्जयेत्.

अथं च विकल्पोभियोकुरिच्छायामेव । तदनिच्छायां स्वभियोज्यस्यैव
दिव्यम् ।

न कश्चिदभियोक्तारं दिव्येषु विनियोजयेत् ।

अभियुक्ताय दातव्यं दिव्यं दिव्यविशारदैः ॥ इति

५ दिव्यतत्त्वे कात्यायनीयोक्तेः ॥

अथाधिकारिव्यवस्था । याज्ञवल्क्यः (२. ९८)

तुला खीबालवृद्धान्धपकृष्ट्राक्षणरोगिणाम् ।

अग्निर्जलं वा शूद्रस्य यवाः सप्त विषस्य वा ॥

खी जातिवयोवस्थाविशेषानादरेण । षोडशाब्दावधिको वालः सर्व-
१० जातीयोपि । अशीतिवर्षाधिको वृद्धः । अत्र ब्राह्मणस्य वक्ष्यमाण-
साधारणकाले तुलैव नियता । अङ्गादिकाले तु काम्यपि भवन्ति ।
अत एव पितामहः

सर्वेषामेव वर्णानां कोशाच्छुद्धिर्विधीयते ।

सर्वाण्येतानि सर्वेषां ब्राह्मणस्य विनां विषम् ॥ इति ।

१५ कालिकापुराणे

वर्णान्त्यस्य सदा देयं माषकं तस्मैमजम् ॥

नारदः

छीबान्नरान्स्त्वहीनान्परितश्चार्दितान्तरान् ।

बालवृद्धातुरान्स्तीश्च परीक्षेत धटे सदा ॥

1 B, C, D, F, K अभियोज्येच्छायाऽ for अभियोकुरिच्छायाऽ.

2 B, C, D, F, K कातीयोक्तेः.

3 A व्यवस्थाः for व्यवस्था.

4 B, D, F वक्ष्यमाणसाधारण० for वक्ष्यमाणसाधारण०.

5 B, C, D, F, G, K विषं विना for विना विषम्. मिता० and दिव्यतत्त्व
read विषं विना.

6 वीर० reads छीबान्नराम् सस्त्र० and दितान्नराम्.

३. खीणां तु न विषं प्रोक्तं न चापि सलिलं स्मृतम् ।
धटकोशादिभिस्तासामन्तस्तत्वं विचारयेत् ॥
नार्तानां क्षेयशुद्धिः स्योन्न विषं पित्तरोगिणाम् ।
श्वित्यन्धकुनखादीनां नाग्निकर्म विधीयते ॥

५ न मज्जनीयाः खीबाला धर्मशास्त्रविचक्षणैः ।
रोगिणो ये च वृद्धाः स्युः पुमांसो ये च दुर्बलाः ॥
निरुत्साहान्व्याधिछिट्टान्नार्तास्तोये निमज्जयेत् ।
सद्यो विध्यन्ते मज्जन्तः स्वल्पप्राणा हि ते स्मृताः ॥
साहसेष्यागतानेतान्नैव तोये निमज्जयेत् ।

१०. न चापि हारयेदभिन्नं न विषेण विशोधयेत् ॥ (last four are:
नारद ४. २५५, ३१३—३१५)

विष्णुः (=विष्णुधर्मसूत्र १. २९)

न श्लेष्मिणां व्याधितानां भीरुणां श्वासकासिनाम् ।

कालायनः

१५ न लोहशिल्पिनामग्निः सलिलं नाम्बुसेविनाम् ।
मञ्चयोगविदां चैव विषं दद्यात् न कचित् ॥
तण्डुलैर्न नियुज्जीत ब्रतिनं मुखरोगिणम् ॥

1 C, K अतस्तत्वं for अन्तस्तत्वम्.

2 C, K नाग्निकार्यम्.

3 नारद reads न मज्जनीयं खीबालम्.

4 A, E, H, M छिट्टास्तास्तोये न निमज्जयेत् for छिट्टान्नार्तास्तोये निमज्जयेत्.

5 F अग्निमविशेषे न शोधयेत्.

6 C, G, K श्लेष्मिकाणां; D, F श्लेष्मिकानाम्.

7 B श्वासकासिकानां.

8 C तु युज्जीत for न नियुज्जीत.

ब्रती पयोब्रतादिमाहः । पितामहः

मध्यपञ्चीव्यसनिनां कितवानां तथैव च ।
कोशः प्राङ्गर्न दातव्यो ये च नास्तिकवृत्तयः ॥

नारदः (४. ३३२)

५ महापरावे निर्धर्मे कृतन्ते छीबकुटिसते ।
नास्तिके दृष्टदोषे च कोशदानं विवर्जयेत् ॥

कात्यायनः

अस्युश्याधमदासानां स्लेच्छानां पापकारिणाम् ।
प्रातिलोम्यप्रसूतानां निश्चयो न तु राजनि ॥
१० तत्प्रसिद्धानि दिव्यानि समये तेषु निर्दिशेत् ।

तत्प्रसिद्धानि धटसर्पादीनि ॥ दिव्यकारिणोशक्तौ प्रतिनिधिमाह दिव्य-
तत्त्वे स एव

देशकालांविरोधे तु यथायुक्तं प्रकल्पयेत् ।
अन्येन हारयेहिद्यं विधिरेष विपर्यये ॥

१५ अन्येन हारयेत्प्रतिनिधिना कारयेत् । विपर्यये दिव्यकारिणोसामध्ये ।
युरुं प्रकल्पयेत् । पूर्वं पित्रादिधातो महापापं वा कृतमिति निश्चये
कालान्तरे चार्यान्तरसंदेहेषि प्रतिनिधिद्वारैव दिव्यमाह स एव

1 B, D, F व्यसनिनां for व्यसनिनाम्.

2 नारद reads नास्तिकज्ञात्यदासेषु कोशपानम्.

3 मिताऽ, स्मृतिच०, धीर० read संशये for समये.

4 B, E, M दिव्यतत्त्वे.

5 G ऋकालविरोधे.

6 B, C, F, K, N omit युक्तं प्रकल्पयेत्.

7 A, B, D, M read विपर्यये before पूर्वम्.

8 B निश्चये वा for निश्चये.

9 After स पद B, D, F add दिव्यप्रकरणे कालसामयनः.

० [व्यवहारमयूक्]

मातापितृद्विजगुरुद्वयीबालघातिनाम् ।
 महापातकयुक्तानां नास्तिकानां विशेषतः ॥
 लिङ्गिनां प्रमदानां च मन्त्रयोगक्रियाविदाम् ।
 वर्णसंकरजातानां पापाभ्यासप्रवर्तिनाम् ॥
 ५ एतेष्वेवाभियोगेषु निन्देष्वेवै प्रयत्नतः ।
 दिव्यं प्रकल्पयेत्रैव राजा धर्मपरायणः ॥
 एतैरेव नियुक्तानां साधूनां दिव्यमहृति ।
 न सन्ति साधवो यत्र तत्र शोध्याः स्वकैर्नैरः ॥

खकैरातैः ॥

१० अथ कालः । पितामहः

चैत्रो मार्गशिरश्चैव वैशाखश्च तथैव च ।
 एते साधारणा मासा दिव्यानामविरोधिनः ॥
 घटः सर्वतुकः प्रोक्तो वाति वाते विवर्जयेत् ।
 अभिः शिशिरहेमन्तवर्षासु परिकीर्तिः ॥
 १५ शरद्वीष्मे तु सलिलं हेमन्ते शिशिरे विषम् ॥
 विषे हेमन्तशिशिरयोरेवोपादानं कालान्तरस्याप्युपलक्षणं—वर्षे चतुर्यवा
 मात्रा (=नारद ४. ३२४)—इलाद्यमे वक्ष्यमाणत्वात् ॥ नारदः
 कोशस्तु सर्वदा देयस्तुला स्यात्सार्वकालिकी ॥

- 1 सृतिच०, दिव्यतत्त्व read ०द्विजगुरुबालस्तीराजघातिनाम्.
- 2 सृतिच० reads प्रशठानां for प्रमदानाम्.
- 3 वीर० reads निन्देष्वेवै प्रवर्तितः.
- 4 दिव्यतत्त्व reads प्रयुक्तानां for नियुक्तानाम्.
- 5 B, D, F न संनिधानसाधवः for न सन्ति साधवः.
- 6 C, K omit विषे before हेमन्त०.
- 7 C, B, D, F, G कोशं तु सर्वदा देयं (B, D देयः) for कोशस्तु सर्वदा देयः.

पितामहः

पूर्वाहेमिपरीक्षा स्यात्पूर्वाहे च धटो भवेत् ।
मध्याहे तु जलं देयं धर्मतत्त्वमभीप्सेता ॥
दिवसस्य तु पूर्वाहे कोशशुद्धिर्विधीयते ।
५ रात्रौ तु पश्चिमे यामे विषं देयं सुशीतलम् ॥ इति ।

एतानि दिव्यान्यादित्यवारे कार्याणीति शिष्टाः ॥

अथ देशः । पितामहः

प्राङ्गुखो निश्चलः कार्यः शुचौ देशो धटः सदा ।
इन्द्रस्याने सभायां वा राजद्वारे चतुष्पथे ॥

१० नारदः (४. २६५)

सभाराजकुलद्वारे देवायतनचत्वरे ॥ इति ।

कालायनः

इन्द्रस्यानेभिशस्तानां महापातकिनां नृणाम् ।
नृपद्रोहप्रवृत्तानां राजद्वारे प्रयोजयेत् ॥
१५ प्रतिलोमप्रसूतानां दिव्यं देयं चतुष्पथे ।
अतोन्येषु तु कार्येषु सभामध्ये विदुर्बुधाः ॥ इति ।

नारदः

अदेशकालदत्तानि बहिर्वादिकृतानि च ।
व्यमिचारं सदार्थेषु कुर्वन्तीह न संशयः ॥ इति ।

1 A, E, M अभीप्सता for अभीप्सता.

2 B, C, D, F, K एतानि च दिव्यानि for एतानि दिव्यानि.

3 D, F, K प्रतिलोम्य० for प्रतिलोम०.

4 अपरार्क, स्मृतिच० and वीर० read बहिर्वासकृतानि and वीर० reads व्यमिचारे सदर्थेषु.

अथ सर्वदिव्यसाधारणो विधिः । पितामंहः

तत आवाहयेदेवान्विधिनानेन धर्मवित् ।

प्राञ्छुखः प्राञ्छलिभूत्वा प्राञ्छिवाकस्ततो वदेत् ॥

एषेहि भगवन्धर्म अस्मिन्दिव्ये समाविश ।

५ सहितो लोकपालैश्च वस्त्रादित्यमहूर्णैः ॥

आवाह तु धैर्टे धर्मं पश्चादङ्गानि विन्यसेत् ॥

स एव

इन्द्रं पूर्वे तुं संखाप्य प्रेतेशं दक्षिणे तथा ।

वहणं पश्चिमे भागे कुबेरं चोत्तरे तथा ॥

१० अश्यादिलोकपालांश्च कोणभागेषु विन्यसेत् ।

इन्द्रः पीतो यमः इयामो वहणः स्फटिकप्रभः ॥

कुबेरस्तु सुवर्णाभः अभिश्चापि सुवर्णाभः ।

तथैव निर्कृतिः इयामो वायुर्धूम्रः प्रशस्यते ॥

ईशानस्तु भवेद्रक्तं एवं ध्यायेक्लमादिमान् ।

१५ इन्द्रस्य दक्षिणे पार्श्वे वसूनावाहयेद्गुधः ॥

धरो श्रुवस्तथा सोम आपश्चैवानिलो नलः ।

प्रत्यूषश्च प्रभासश्च वस्त्रोष्ट्रौ प्रकीर्तिराः ॥

द्वेषेशानयोर्मध्य आदिसानां तथार्थनम् ।

धातार्थमा च मित्रश्च वरुणोशो भगस्तथा ॥

1 C, D, F विधिना तेन for विधिनानेन.

2 C धर्मं धर्म for धर्टे धर्मैम्.

3 B, F पूर्वे तु for पूर्वे तु.

4 B omits अभिश्चापि सुवर्णाभः.

5 F भवेद्रक्तं for भवेद्रक्तः.

6 मिताऽ reads तथा गणम् for तथायनम्.

7 B, D, F वरुणोशो for वरुणोशो; मिताऽ and दिव्यतस्य read वरुणोशु; and परा. मा. reads वरुणोशो.

इन्द्रो विकलान्पूषा च पर्जन्यो दक्षमस्तथा ।

ततस्त्वष्टा ततो विष्णुरजघन्यो जघन्यजः ॥

इत्येते द्वादशादित्या नामैभिः परिकीर्तिताः ।

अम्रेः पश्चिमभागे तु लक्षणाभयनं विदुः ॥

५ वीरभद्रश्च शंभुश्च गिरिशश्च महायशाः ।

अजैकपादहिर्बुद्धयः पिनाकी चापरजितः ॥

भुवनाधीश्वरश्चैव कपली च विशांपतिः ।

स्थाणुर्भवंश्च भगवान् लक्ष्मस्त्वेकादश स्मृताः ॥

प्रेतेश्वरक्षोमध्ये च मातृस्थानं प्रकल्पयेत् ।

१० ब्राह्मी माहेश्वरी चैव कौमारी वैष्णवी तथा ॥

वाराही चैव माहेन्द्री चामुण्डा गणसंयुता ।

निर्झतेरुत्तरे भागे गणेशायतनं विदुः ॥

वहणस्योत्तरे भागे मरुतां स्थानमुच्यते ।

गगनस्पर्शनो वायुरनिलो माहतस्तथा ॥

१५ प्राणः प्राणेशजीवौ च मारुताः सप्त कीर्तिताः ।

धटस्योत्तरभागे तु दुर्गामावाहयेद्वृधः ॥

एतासां देवतानां च स्वनामा पूजनं विदुः ।

1 B, D, F दशमः स्मृतः for दशमस्तथा.

2 H ऊजघन्यतः for ऊजघन्यजः.

3 दिव्यतस्त्व reads मनुना for नामभिः.

4 C omits महायशाः...भवश्च.

5 A अहिर्बुद्धः.

6 G भगश्च for भवश्च; परा. मा. reads भगश्च.

7 मिता० reads गगनः स्पर्शनः, वीर० reads पवनः स्पर्शनः and दिव्यतस्त्व reads शसनः.

8 B, C, D, F, H, K मरुतः for मारुतः.

9 G मरुतोद्दौ. स्मृतिच०, मिता०, परा. मा, दिव्यतस्त्व, वीर० read मरुतोद्दौ.

10 B, C, D, F, H, K देवतानां तु for देवतानां च.

भूषावसानं धर्माय दत्त्वा चार्धर्यादिकं क्रमात् ।
 अर्धर्यादि पश्चादङ्गानां भूषान्तरमुपकल्पयेत् ।
 गन्धादिकां निवेद्यान्तां परिचर्या प्रकल्पयेत् ॥
 चतुर्दिक्षु तथा होमः कर्तव्यो वेदपारगैः ।
 ५ आज्येन हविषा चैव समिद्धिर्होमसाधनैः ॥
 सावित्र्या प्रणवेनाथ स्वाहान्तेनैव होमयेत् ॥

हविश्चरः । आज्यहविःसमिधां संप्रतिपन्नदेवताकत्वान्मिलितानामेव
 होमः सान्नाय्ययोरिवेति दिव्यतत्त्वे गौडमीमांसकाः । तत्र । आज्ये
 सुवेणावद्यतीति सुवस्यं, चरौ सकृदुपस्तृणाति मध्यात्पूर्वार्धाच्च द्विर्ह-
 १० विषोवद्यति अभिघारयति हविरवत्तं चैषोवद्वर्त्तधर्म इत्याश्वलाय-
 नादिसूत्रात्सुच्च॑ः, समित्सु सामर्थ्यात् हस्तस्येति भिन्नसाधनकत्वात्तत्र-
 तात्मुपपत्तेः । सान्नाय्यहोमयोस्तु जुह्वा^{११} एव साधनत्वाद्युक्ता तत्रतेति ।
 स एव ।

१५ यमर्थमभियुक्तः स्यालिखित्वा तं तु पत्रके ।
 मन्त्रेणानेन सहितं तत्कार्यं च शिरोगतम् ॥

- 1 D, F भूषावसानं for भूषावसानम्.
- 2 C, K चार्धादिकं; H चार्धादिकम्.
- 3 B अर्धादि for अर्धादि.
- 4 B, D, F भूषान्तरमुप० for भूषान्तरमुप०.
- 5 मिता० and परा. मा. read नैवेद्यान्ताम्.
- 6 C ०समिधो for समिधाम्.
- 7 B, C, F, H, K ०मीमांसकः.
- 8 G सुवस्थचरौ for सुवस्य चरौ.
- 9 B, D, F अवदानं धर्मः for अवदानधर्मः.
- 10 A, C, G, H, M read सुवः for सुचः.
- 11 D, F जुहान एव for जुहा एव.
- 12 दिव्यतत्त्व reads सहितं कुर्याच्चस्य शिरोगतम्.

मन्त्रश्च (महाभारते आदिपर्वणि ७४. ३०)

आदित्यचन्द्रावनिलोनलश्च द्यौभूमिरापो हृदयं यमश्च ।

अहश्च रात्रिश्च उभे च सन्ध्ये धर्मश्च जानाति नरस्य वृत्तम् ॥ इति ।

नारदः

५ प्राञ्छिवाकस्तो विग्रो वेदवेदाङ्गपारगः ।

श्रुतवृत्तोपसंपन्नः शान्तचित्तो विमत्सरः ॥

सत्यसंधः शुचिर्दक्षः सर्वप्राणिहिते रतः ।

उपोषितश्चार्द्रवांसाः कृतदन्तानुधावनः ॥

सर्वासां देवतानां च पूजां कृत्वा यथाविधि ॥ इति ।

१० याज्ञवल्क्यः (२. ९७)

सचैलं स्नातमाहूय सूर्योदय उपोषितम् ।

कारयेत्सर्वदिव्यानि नृपत्राह्णणसंनिधौ ॥

पितामहोपि

एकरात्रोपोषिताय त्रिरात्रोपोषिताय वा ।

१५ नियं देयानि दिव्यानि शुचये चार्द्रवाससे ॥ इति ।

स एव

सद्दिः परिवृतो राजा एतां शुद्धिं प्रपूजयेत् ।

ऋत्विक्पुरोहिताचार्यान् दक्षिणामिस्तु तोषयेत् ॥

एवं कारयिता राजा भुक्त्वा भोगान्मनोरमान् ।

२० महतीं कीर्तिमाप्नोति ब्रह्मभूयाय कल्पते ॥

1 D, F omit च after मन्त्रः.

2 मिताऽ and दिव्यतत्त्व read शुद्धवासाः for आर्द्रवासाः and कुर्यात् for कृत्वा.

3 D उपोषितः for उपोषितम्; F उपोषिताः.

4 B omits त्रिः...ताय. मिताऽ reads 'त्रिरात्रोपोषिताय स्युरेकरात्रोपिताय वा.'

5 B, C, D, F, G, K शुद्धिमेतां for एतां शुद्धिम्.

॥ अथ धटविधिः ॥

पितामहः

विशालामुच्छ्रुतां शुभ्रां धटशालां तु कारयेत् ।
 यत्रस्यो नोपहन्येत श्वभिश्चाण्डालवायसैः ॥
 ५ कपाटबीजसंयुक्तां परिचारकरक्षिताम् ।
 पानीयादिसमायुक्तामशून्यां कारयेन्नपः ॥

नारदः (४. २६४)

खादिरं कारयेत्तत्र निर्वणं शुक्लवर्जितम् ॥
 शुक्लखादिरवर्जितमित्यर्थः ॥
 १० शांशपं तदभावे वा शालं च कोटरैर्विना ।
 अजनं तिन्दुकीसारं तिनिशं रक्तचन्दनम् ॥
 माधवस्तु—अर्जुनस्तिलकोशोकस्तिनिशो रक्तचन्दनः—इति पपाठ ॥
 एवंविधानि काष्ठानि धटार्थं परिकल्पयेत् ॥ (नारदः ४. २६५)
 एवंविधानीयादीन्यन्यान्यपि यज्ञियान्यौदुम्बरादीनीति मंदनः ।

१५ अत एव पितामहः

छित्वा तु यज्ञियं वृक्षं यूपवन्मध्यपूर्वकम् ।
 प्रणन्य लोकपालेभ्यस्तुला कार्या मनीषिभिः ॥

- 1 D, F, K यत्रस्या नोपहन्यन्ते (K ०हन्येत) for यत्रस्यो नोपहन्येत.
- 2 नारद and वीर० read शुक्लवर्जितम्.
- 3 B, D शालां for शालं. B, C, D, F, G, K च for च after शालं.
- 4 B, D, F तिन्दुकां for तिन्दुकी०; F ०सारतिनिशं for ०सारं तिनिशम्.
- 5 B, D, F अशोकतिनिशी for अशोकस्तिनिशः. परा. मा. reads तिनिशो for तिनिशो.
- 6 C ०चन्दनमिति for ०चन्दनः इति.
- 7 D, F omit इति before मदनः..
- 8 परा. मा. reads याङ्गिकं वृक्षं हेतुवन्मध्य०; वीर० reads यज्ञियं कार्यं; स्मृतिच० has विभिवत् for शूपवत्.

मत्रः सौम्यो वानस्पत्यश्छेदने जप्य एव च ।

यूपवत्—ओषधे त्रायस्वैनम् (वाज. सं. ४. १) इत्यादिमत्रपूर्वकम् ।

सौम्यवानस्पत्ययोर्जपमत्रत्वेनाहष्टार्थत्वात्समुच्चयः । सौम्याः प्रसिद्धाः ।

वानस्पत्यो—वनस्पते शतवलशो विरोहै (ऋ. सं. ३. ८. ११) ।

५ अस्य यूपवदित्यतिदेशात्सिद्धस्यैवानुवादः ॥ पितामहः

चतुर्हस्ता तुला कार्या पाँदौ कार्यौ तथाविधौ ।

अन्तरं तु तयोर्हस्तौ भवेदध्यर्थमेव च ॥

व्यासः

हस्तद्वयं निखेयं तुं पादयोरुभयोरपि ॥ इति ।

१० पितामहः

चतुरस्ता तुला कार्या दृढा त्रज्वी तथैव च ।

कटकानि च देयानि त्रिषु स्थानेषु यत्रतः ॥

स एव

शिकयद्वयं समासंज्ञ पार्श्वयोरुभयोरपि ।

१५ प्राग^{१०}ग्रान्कल्पयेद्भाँडिष्ठक्ययोरुभयोरपि ॥

पश्चिमे तोलयेत्कर्तृनन्यसिन्मृत्तिकां शुभाम् ।

इष्टकाभस्यपाषाणकपालास्थिविवर्जिताम् ॥

1 D, F वानस्पत्यश्छेदने for वानस्पत्यश्छेदने; G वानस्पत्यकेदने.

2 A, M जाप्यमत्रत्वेन for जपमत्रत्वेन.

3 A, B, F, M वरोह for विरोह.

4 B, D, F अतिदेशादेव for अतिदेशात्. A, H, M सिद्धस्य for सिद्धस्यैव.

5 B omits चतुर्हस्ता...रपीति पितामहः.

6 दिव्यतत्त्व reads 'पादौ चोपरि तत्समौ'.

7 मिताऽ, परा. मा, स्मृतिच० read भवेदध्यर्थमेव वा; अपराकृ reads 'अध्यर्थ एव वा'.

8 स्मृतिच०, वीर०, परा. मा. read 'तु प्रोक्तं मुण्डकयोद्दयोः'

9 दिव्यतत्त्व reads समासाद्य for समासञ्ज्ञ.

10 F omits प्राग्ग्रान्...भयोरपि.

८ [व्यवहारमयूख]

नारदः (४.२७१—२७२)

शिक्यद्वयं समासज्य धकट्कटयोर्द्वदम् ।
एकत्र शिक्ये पुरुषमन्यत्र तुलयेच्छिलाम् ॥
धारयेदुच्चरे पार्श्वे पुरुषं दक्षिणे शिलाम् ।
५ पिटकं पूरयेत्तस्मिन्निष्ठंकापांसुलोष्टकैः ॥

परीक्षाप्रकारमाह स एव

कार्यः परीक्षकैर्नित्यमवलम्बसमो धटः ।
उदकं च प्रदातव्यं धटस्योपरि पण्डितैः ॥
यस्मिन्न पूरवते तोयं स विश्वेयः समो धटः ॥

१० साम्र्थ्यमवलम्बावाह पितामहः

तोरणे च तथा कार्ये पार्श्वयोरुभयोरपि ।
धटादुच्चतरे स्यातां नित्यं दशभिरङ्गुलैः ॥
अवलम्बौ च कर्तव्यौ तोरणाभ्यामधोमुखौ ।
मृन्मयौ सूत्रसम्बद्धौ धटमस्तकचुम्बिनौ ॥

१५ पितामहः

तोलयित्वा नरं पूर्वं तस्मात्तमवतार्य तु ।
धटं तु कारयेन्नित्यं पताकाध्वजशोभितम् ॥
तत आवाहयेदेवान् विधिनानेन मन्त्रवित् ।
वादित्रतूर्यनिधोर्वैर्गन्धमाल्यानुलेपनैः ॥

- 1 F शिवा for शिलाम्.
- 2 A, H, M पीठकं for पिटकम्.
- 3 स्मृतिच० reads इष्टकाग्रावपांसुभिः; नारद reads इष्टकालोष्टपांसुभिः.
- 4 C, G अवालम्बावाह; K सामर्थ्यमवलम्बाह.
- 5 C धटामस्तक० for धटमस्तक०.
- 6 अपरार्क, स्मृतिच०, परा. मा., वीर० read पश्चात्तम् for तस्मात्तम्.
- 7 F अवतीर्य for अवतार्य.

नारदः:

रक्तैर्गन्धैश्च मालैश्च दध्यपूपाक्षतादिमिः ।
अर्चयेत् धटं पूर्वं ततः शिष्टांस्तु पूजयेत् ॥

याज्ञवल्क्यः (२. १००—१०२)

५ तुलाधारणविद्वद्विरभियुक्तस्तुलाश्रितः ।
प्रतिमानसमीभूतो रेखां कृत्वावतारितः ॥
त्वं तु ले सत्यधामासि पुरा दैवैर्विनिर्मिता ।
तत्सत्यं वद कल्याणि संशयान्मां विमोचय ॥
यद्यस्मि पापकृन्मातस्ततो मां त्वमधो नय ।
१० शुद्धश्चेद्रमयोर्धं च मां तुलामित्यभिमन्त्रयेत् ॥

नारदः (४. २७६)

समयैः परिगृह्याथ पुनरारोपयेन्नरम् ।
निर्वाते वृष्टिरहिते शिरस्यारोप्य पत्रकम् ॥

संमयैः परिगृह्य शपथैर्नियम्य । तानाह विष्णुः (विष्णुध. सू.
१५ १०. ९.)

ब्रह्मानां ये स्मृता लोकाः ये लोकाः कूटसाक्षिणः ।
तुलाधारस्य ते लोकास्तुलां धारयतो मृषा ॥ इति ।

पुनरारोहणकालेभिर्मन्त्रणमाह नारदः (=४. २७८—२७९; विष्णुध.
सू. १०. १०—११)

1 G विमोचयेति for विमोचय.

2 B, D, F ऋद्धं तु for ऋद्धं माम्.

3 B, D, F परिदृश्य for परिगृह्य.

4 B, D, F समयैः for शपथैः.

5 D, F निमन्त्रणं for अभिमन्त्रणम्.

त्वं वेत्सि सर्वभूतानां पापानि सुकृतानि च ।
 त्वमेव देव जानीषे न विदुर्यानि मानवाः ॥
 व्यवहाराभिशस्तोयं मानवस्तोत्यते त्वयि ।
 ५ तदेन संशयारूढं धर्मतत्त्वातुमर्हसि ॥
 देवासुरमनुष्याणां सत्यैस्त्वमतिरिच्यसे ।
 सल्पसंधोसि भगवत् शुभाशुभविभावने ॥
 आदित्यचन्द्रावनिलोनलश्च द्यौभूमिरापो हृदयं यमश्च ।
 अहश्च रात्रिश्च उभे च सन्ध्ये धर्मश्च जानाति नरस्य वृत्तम् ॥

इति ।

१० पितामहः

ज्योतिर्विद्वाहैणः श्रेष्ठः कुर्यात्कालपरीक्षणम् ।
 विनाड्यः पञ्च विज्ञेयाः परीक्षाकालकोविदैः ॥
 साक्षिणो ब्राह्मणश्रेष्ठा यथादृष्टार्थवादिनः ।
 १५ ज्ञानिनः शुचयोलुब्धा नियोक्तव्या नृपेण तु ॥
 शंसन्ति साक्षिणः सर्वे शुद्ध्यशुद्धी नृपे तदा ॥
 विनाड्यः पलानि । दशगुर्वक्षरः प्राणः षट् प्राणाः साद्विनाडिका—
 इति स्मृतेः ॥ नारदः (४. २८३)

तुलितो यदि वर्धेत विशुद्धः स्वान्न संशयः ।
 समो वा हीयमानो वा न विशुद्धो भवेत्तरः ॥

२० दृद्धिरुर्ध्वगतिः । हानिरधोगतिः । पितामहः

अत्यपापः समो ज्ञेयो बहुपापस्तु हीयते ॥

१ D, F अतिरिच्यते; H अतिरिच्यते.

२ B मनश्च for यमश्च; D धर्मश्च; F नमश्च.

३ B ब्राह्मणश्रेष्ठः for ब्राह्मणः श्रेष्ठः

४ B, D, F सर्व for सर्वे.

५ D omits हानिरधोगतिः.

अल्पत्वं सकृदमतिकृतत्वेन । यत्र तु शिरःस्थायिवचनेनैव सकृदमति-
कृतत्वनिश्चयः पापमात्रे च विप्रतिपत्त्या तंदिव्ये कृते समता तत्र
दोषाल्पत्वासंभवात्पुनः करणम् । अत एव वृहस्पतिः

तत्समस्तु पुनस्तोल्यो वृद्धिगो विजयी भवेत् । इति ।

५ पुनःकरणे कारणान्तरमाह कात्यायनः

शिक्यच्छेदे तुलाभङ्गे तथा चापि गुणस्य वा ।

शुद्धेश्च संशये चैनं परीक्षेत पुनर्नरम् ॥

व्यासः

कक्षच्छेदे तुलाभङ्गे धटकर्कटयोस्तथा ।

१० रजुच्छेदेक्षभङ्गे वा दद्याच्छुद्धिं पुनर्नृपः ॥

इदं तु दृष्टकारणकभङ्गपरम् । आकस्मिकभङ्गादौ त्वशुद्ध एव

कक्षच्छेदे तुलाभङ्गे धट्टकर्कटयोस्तथा ।

रजुच्छेदेक्षभङ्गे वा तथैवाशुद्धिमादिशेत् ॥ इति

स्मृत्यन्तरात् । कक्षं शिक्यतलम् । अक्षः स्तम्भोपरि स्थापितस्तुलाधारः ।

१५ आवृत्तिस्तोलनमात्रस्य न साङ्गप्रयोगस्येति प्राच्याः । एवं तु वैगुण्या-
परिहारात्साङ्गः प्रयोग आवर्तनीय इति मदनः ॥

1 B, D, F शिक्यवचनेनैव for शिरःस्थायिवचनेनैव.

2 B, D, F, G दिव्यकृते for तदिव्ये कृते; C, H विप्रतिपत्त्या च दिव्ये;
K पापमात्रे च प्रतिपत्त्या च दिव्ये कृते.

3 B, C, D, F, K वर्णितो for वृद्धिगो; H वर्णितो.

4 G चाधिगुणस्य for चापि गुणस्य.

5 B, F शुद्धेत्तु for शुद्धेश्च; D शुद्धेस्य.

6 H omits धटकर्कटयो...तथैवाशुद्धि.

7 F च्छेदेक्षयो भागस्तथैवाऽ for च्छेदेक्षभङ्गे वा तथैवाऽ.

8 F न योगप्रयोगस्य for न साङ्गप्रयोगस्य.

9 A, M एवं वैगुण्याऽ for एवं तु वैगुण्याऽ.

अथ प्रयोगः ॥ कर्ता शुभेहि पूर्वाहे पूर्वोक्तान्यतमवृक्षसमीपे
गत्वा—ओषधे त्रायस्तैनम् (वाज. सं ४. १) इति मक्षेण वृक्षं
छित्त्वा सोमो धेनुं गौतमः सोमंखिष्टुप् जपे विनियोगः । सोमो धेनुं
(ऋ. सं. १. ९१. २०) । वनस्पते गाथिनो विश्वामित्रो वनस्प-
५ तिखिष्टुप् जपे विनियोगः । वनस्पते शतवलशो (ऋ. सं. ३. ८.
११)—इति जह्वा इन्द्रादिलोकपालान्प्रत्येकं नत्वा चतुर्हस्तदीर्घी
चतुरङ्गुलस्थूलां चतुरस्तां मध्येन्तयोश्चतुरङ्गुलवृत्तां मध्य उपरिभागे
तयोश्चाधोभागे च त्रिभिः कर्कटैः कटकैर्वा युतां तुलां कुर्यात् ।
ततः सप्तहस्तां पञ्चहस्तां वा चतुरङ्गुलोन्नतां वेदिं च कुर्यादिति
१० केचित् । ततस्तस्यां शुचिदेशान्तरे वा चतुरस्तं षट्हस्तं षट्हस्ता-
धिकांशकृतचूडं स्तम्भद्वयं हस्तद्वयं भूमौ निखेयम् । भूमेहृपरि हस्त-
चतुष्टयं चूडांशश्चाधिकः । स्तम्भान्तरं तु हस्तद्वयं सार्धहस्तं वा ।
तच्छूडयोर्मध्येधोभागे लोहकर्कटकटकबडिशाद्याकारतुलावलम्बनयुतं
काष्ठं निवेश्यम् । तस्मिस्तु^{११} स्वोपरितनकर्कटबडिशादिनावलम्बिनी
१५ प्रान्तयोश्च फलकद्वयं तिसृभिस्तिसृभी रजुमिर्बन्धनीयम् । तुलायाः
प्राच्यां हस्तद्वयान्तरालं दक्षिणोत्तरयोः स्तम्भद्वयं निखाय तयोरुप-

1 B, D, F add पितामहः before अथ प्रयोगः.

2 B omits पूर्वाहे.

3 C सौमखिष्टुप् for सोमखिष्टुप्.

4 D, F गाथिनो for गाथिनो.

5 C, H, K चतुर्हस्तां दीर्घा for चतुर्हस्तदीर्घाम्; G चतुर्हस्तां तुलां दीर्घाम्.

6 D चतुरङ्गुलां for चतुरङ्गुलस्थूलाम्; F omits चतु...स्थूलाम्.

7 C कण्टकैः for कटकैः; B, D omit ततः.

8 D, F omit पञ्चहस्ताम्. D, F वेदिं कुर्यात् for वेदिं च कुर्यात्.

9 B, F omit स्तम्भद्वयं...सार्धहस्तम्.

10 F मध्ये भागे for मध्येधोभागे.

11 C तुलास्तोपरि for तुलास्तोपरि.

12 B, F omit लम्बिनी...हस्तद्वयान्तरा.

13 D, F स्तम्भद्वये.

युत्तराङ्गं काष्ठं दद्यात् । तदेतत्तोरणम् । तच्च धटाहशाङ्कुलोच्चम् ।
 एतादृशं पश्चिमायामपि कार्यम् । तोरणाभ्यामधो लम्बमानौ मृन्मयौ
 सूत्रसंबद्धौ गोलकरूपावलम्बौ तुलाप्रान्तस्पृशौ कायौं साम्यज्ञानाय ।
 फलकयोश्च प्रागग्रान् कुशानास्तृणीयात् । ततः कृतैकोपवासं शक्तौ
 ५ महाभिंयोगे कृतोपवासत्रयं रविवारे सूर्योदयोत्तरं सचैलस्त्रातं शोध्यं
 कृतैकोपवासः प्राण्डिवाकः पूर्णश्चिमे शिक्य आरोप्य पूर्वशिक्ये पाषा-
 णेष्टकामृदाद्यारोप्य समं तोलयेत् । तत्परीक्षामुदकप्रक्षेपादिना सत्य-
 वादिनो विप्रा हेमकाराश्च कुर्युः । ततस्तोलनकाले येन संनिवेशेनो-
 पविष्टं तत्संनिवेशज्ञानाय तादृशीं रेखां कृत्वा तमवतारयेत् । ततः
 १० शोध्यो देशकालौ संकीर्त्यत्मशुद्धिज्ञापनायामुकदिव्यं करिष्य इति
 संकल्प्य प्राण्डिवाकमेकं चतुर ऋत्विजश्च वस्त्रादिना वृणुयात् । स्वस्ति-
 वाचनाद्यपि कार्यमिति स्मार्तभट्टाचार्याः । प्राण्डिवाकश्च प्राज्ञलिः
 सतूर्यनीदं

ओम् । एष्वेहि भगवन्धर्म अस्मिन्दिव्ये समाविश ।

१५ सहितो लोकपालैश्च वस्त्रादित्यमरुद्गणैः ॥ इति

एवं धटे धर्ममावाह्य पश्चादङ्गदेवता आवाहयेत् ॥ इन्द्रं विश्वा
 माधुरुच्छन्दस इन्द्रोनुष्टुप् इन्द्रावाहने विनियोगः । एवं सर्वत्र विनि-
 योगः । इन्द्रं विश्वा० (ऋ. सं. १. ११. १) इन्द्र इहागच्छेह
 तिष्ठेति पूर्वं इन्द्रमावाह्य पीतं ध्यायेत् । यमाय सोमं यमो यमोनुष्टुप् ।

1 B, D, F एतादृशं च पश्चिमा० for एतादृशं पश्चिमा०.

2 B, D, F, G, K कुशानास्तृणीयात् for कुशानास्तृणीयात्.

3 C, G, K ०योगे वा कृतो० for ०योगे कृतो०.

4 G ०दयानन्तरं for दयोत्तरम्.

5 B, D, F पश्चिमशिक्ये.

6 C, K ०नाद ओमेत्येहि for ०नादमोमेष्वेहि; G सन् तूर्यनाद०.

7 B, C, D, F, H, K add ओम् before इन्द्रं विश्वा.

8 B, D, F, H omit पूर्वं इन्द्र...तिष्ठेति (p. 64 l. 1).

यमाय सोमं० (क्र. सं. १०. १४. १३) यम इहागच्छेह तिष्ठेति
दक्षिणे यममावाहा इयामं ध्यायेत् । त्वं नो वामदेवो वरुणस्त्रिष्टुप् ।
त्वं नो अग्ने वरुणस्य० (क्र. सं. ४. १. ४) वरुणेहागच्छेह
तिष्ठेति पश्चिमे वरुणमावाहा स्फटिकाभं ध्यायेत् । राजाधिराजाय
५ (तै. आ. १. ३१. ६) इति यजुषा कुबेर इहागच्छेह तिष्ठेति
उत्तरे कुबेरमावाहा सुवर्णवर्णं ध्यायेत् । अग्निं मेधातिथिरपिर्गायत्री ।
ओमग्निं दूतं० (क्र. सं. १. १२. १) अग्ने इहागच्छेह तिष्ठेति
आग्नेये अग्निमावाहा सुवर्णवर्णं ध्यायेत् । मो षु णो घोरः कण्वो
निर्कृतिर्गायत्री । मो षु णो० (क्र. सं. १. ३८. ६) इहेत्याद्यावाहा
१० इयामं ध्यायेत् । तत्र वायो व्यश्चो वायुर्गायत्री । तंव वायो० (क्र. सं.
८. २६. २१) इहेति पूर्ववत् धूम्रं ध्यायेत् । तमीशानं गौतम
ईशानो जगती । तमीशानं० (क्र. सं. १. ८९. ५) इहेत्यावाहा
रक्तं ध्यायेत् ॥ इन्द्रादक्षिणतः जमया अत्र वसवो मैत्रावरुणो वसिष्ठो
वसवस्त्रिष्टुप् । जमया अत्र वसवो० (क्र. सं. ७. ३९. ३) इहागच्छ-
१५ तेह तिष्ठेतेयष्टौ वसून् ।

धरो ध्रुवस्तथा सोम आपश्चैवानिलोनलः ।

प्रत्यूषश्च प्रभासश्च वसवोष्टौ प्रकीर्तिः ॥

1 C, G, K. add ओम् before यमाय सोमम्.

2 C, G, K add ओम् before त्वं नो अग्ने.

3 C स्फटिकाभं for स्फटिकाभम्.

4 B, C, D, F, G स्वर्णवर्णं for सुवर्णवर्णम्.

5 D अग्निमेधाऽ for अग्निं मेधाऽ.

6 D, F, G, K add ओम् before मो षु णो.

7 G काण्वो for कण्वो.

8 C तवा वायो for तत्र वायो.

9 F, D, G, K add ओम् before तमीशानम्.

10 B, F omits त्यावाहे...तिष्ठते (l. 15).

11 D प्रभावश्च for प्रभासश्च; F प्रभाषश्च.

इन्द्रेशानयोर्मध्ये लाङ्गु सांमदो मत्स्यो द्वादशादित्या गायत्री । लाङ्गु
क्षत्रियान् (क्र. सं. ८. ६७. १) इत्यादि द्वादशादित्यानावाहा ।

धातार्यमा च मित्रश्च वरुणेशो भगस्तथा ।

इन्द्रो विवस्वान्पूषा च पर्जन्यो दशमस्तथा ॥

५ ततस्त्वष्टा ततो विष्णुरजघन्यो जघन्यजः ।

इत्येते द्वादशादित्या नामभिः परिकीर्तिः ॥

अग्नेः पश्चिमे आ रुद्रासः इयावाश्च एकादश रुद्रा जगती औं
रुद्रासः० (क्र. सं. ५. ५७. १) इहेति रुद्रानावाहा ।

वीरभद्रश्च शंभुश्च गिरिशश्च महायशाः ।

१० अजैकपादहिर्बुद्ध्यः पिनाकी चापराजितः ॥

भुवनाधीश्वरश्चैव कपाली च विशांपतिः ।

स्थार्णुर्भवश्च भगवान् रुद्रा एकादश स्मृताः ॥

यमनिर्क्षितिमध्ये ब्रह्म जडानं गौतमो वामदेवो ब्रह्मा त्रिष्टुप् ब्रह्म
जडानं० (वाज. सं. १३. ३) इहेत्यादि ब्रह्माणमावाहा ।

१५ गौरीर्मिमायेत्यस्य दीर्घतमा उमा जगती गौरीर्मिमाय० (क्र. सं. १०.
१६४. ४१) मातर इहागच्छतेह तिष्ठतेति मातृरावाहा ।

ब्राह्मी माहेश्वरी चैव कौमारी वैष्णवी तथा ।

वाराही च तथेन्द्राणी चामुण्डा सप्त मातरः ॥

१ B, D, F add ओम् before लाङ्गु.

२ D, F दशः स्मृतः for दशमस्तथा.

३ B, F, G add ओम् before आ रुद्रासः.

४ A अहिर्बुद्धः for अहिर्बुद्ध्यः.

५ B भर्गश्च for भवश्च; C, D, F, G, K भगश्च for भवश्च.

६ B, D, F omit ब्रह्म जडानं...वाहा.

७ H वासुदेवो for वामदेवो.

८ C, G, H, K omit गौरीर्मिमायेत्यस्य...मिमाय (१. १५).

९ [व्यवहारमयूख]

निर्कृतेहत्तरतो गणानां त्वा गृत्समदो गणाधिपतिर्जगती गंणानां त्वा०
(ऋ. सं. २. २३. १) इहेत्यादि गणेशम् । वरुणादुक्तरे मरुतो यस्य
राहुगणो मरुतो गायत्री मरुतो यस्य० (ऋ. सं. १. ८६. १)
इहेत्यादि मरुतः ।

५ गगनस्पर्शनो वायुरनिलो मारुतस्था ।

प्राणः प्राणेशजीवौ च मरुतः सप्त कीर्तिः ॥

धटादुक्तरे जातवेदसे कश्यपो दुर्गा त्रिष्टुप् जातवेदसे० (ऋ. सं.
१. ९९. १) इहेति दुर्गाम् ॥ एवमेता देवता आवाह पूजयेत् । औं
धर्मायाध्यं प्रकल्पयामि नमः इत्यादिप्रयोगेणाध्यंपाद्याचमनीयमधु-
१० पर्काचमनीयस्नानवस्त्रयज्ञोपवीताचमनीयमुकुटकटकादिभूषान्तं धर्माय
दत्त्वा इन्द्रादीनां प्रणवाद्यैः स्वस्वनाममिश्रतुर्ध्यन्तनमोन्तैरध्यादिभूष-
णान्तं पदार्थानुसमयेन दत्त्वा धर्माय गन्धपुष्पधूपदीपनैवेद्यानि
दध्यपूपाक्षतांदि च दत्त्वा इन्द्रादीनां गन्धादीनि पूर्ववदद्यात् ॥
गन्धपुष्पादीनि च धटे धर्मपूजायां च रक्तानि कार्याणि । इन्द्रादीनां
१५ यथालाभम् । एतदन्तं प्राढिवाकः कुर्यात् । ततश्चतुर्भिर्क्रतिविभिश्च-
तस्तु दिक्षु लौकिकाभिस्थापनादिपूर्वं होमः कार्यः । तत्र सप्रणवां

1 A, D, F गणानां गृत्समदो.

2 D, F, K add ओम् before गणानाम्.

3 D, C, F, K read ओम् before मरुतो.

4 B, C, D, F, G, K मरुतोष्टै for मरुतः सप्त.

5 B तत्र धर्माय; D, F तत्र औं धर्माय; A, G, K, M omit औं before धर्माय.

6 C अर्धादि for अर्धादि; B अर्धाभूषान्तं for अर्धादिभूषणान्तं; D भूषान्तं
for भूषणान्तम्. A, M चतुर्ध्यन्तैः for उर्ध्यन्तनमोन्तैः.

7 B, C, D, F, K उक्षतानि for उक्षतादि.

8 D, F मधुपूर्ववत्.

9 B, D, F omit गन्धपुष्पा...कुर्यात् (l. 15).

गायत्रीमुज्जार्य पुनः स्वाहाकारोन्तं प्रणवमुज्जार्य आज्ञचरुसमिधः
प्रत्येकमष्टोत्तरशंतं सवित्रे जुहुयुः । ततोभियुक्तमर्थं पत्रे लिखेदभि-
युक्तः ।

आदित्यचन्द्रावनिलोनलश्च धौर्भूमिरापो हृदयं यमश्च ।

५ अहश्च रात्रिश्च उभे च सन्ध्ये धर्मश्च जानाति नरस्य वृत्तम् ॥ इति
(महाभारते आदि. ७४. १६) मञ्चं च लिखेत् । तत्र पत्रं संशो-
ध्याभियुक्तशिरोगतं कुर्यात् । इदं च धर्मावाहनादि शिरःपत्रदानान्तं
सर्वदिव्यसाधारणम् । ततः प्राण्डिवाको धटमभिमन्त्रयेत्

त्वं धट ब्रह्मणा सृष्टः परीक्षार्थं दुरात्मनाम् ।

१० धकाराद्वर्भूतस्त्वं टकारात्कुटिलं नरम् ॥

धृतो भाव्यसे यस्माद्वटस्तेनाभिधीयसे ।

त्वं वेत्सि सर्वभूतानां पापानि सुकृतानि च ॥

त्वगेव सर्वं जानीषे न विदुर्यानि मानवाः ।

व्यवहाराभिश्लोयं मानुषः शुद्धिमिच्छति ॥

१५ तंदेवं संशयादस्माद्वर्मतस्मातुर्महसि ॥ इति

मष्टेण । ततोभियुक्तः

त्वं तुले सत्यधामासि पुरा देवैविनिर्भित्तां ।

तत्सत्यं वद कल्याणि संशयान्मां विमोचय ॥

1 D, F ऽकारान्तः for ऽकारान्तं.

2 G ऽशतमर्काय for ऽशतं सवित्रे.

3 B, D, F सत्त्वमिति for वृत्तमिति.

4 मिताऽ, अपराकै, स्मृतिच०, वैजयन्ती read धर्ममूर्तिः.

5 C भावयते for भावयसे. दिव्यतत्त्व reads धारयसे.

6 B, D, F तदेवं.

7 D, F अईतीति for अईसीति.

8 D, F, K देवविनिर्भिता for देवैविनिर्भिता.

यद्यहं पापकृन्मातस्ततो मां त्वमधो नय ।

शुद्धशेद्रमयोर्ध्वं मां तुलामित्यभिमन्त्रयेत् ॥ (याज्ञवल्क्य. २.

१०१—१०२)

ततः प्राण्डिवाकः शिरोगतपत्रकमभियुक्तं यथास्थानं यथासंनिवेशं
५ च घटमारोप्य पञ्चपलकं तथैव तत्र स्थापयेत् । तस्मिंश्च काले शुद्धशुद्धी
परीक्ष्य शुचिभिर्त्रिहाणै राङ्गे सभ्येभ्यश्च निवेदनीये^१ इति । ततस्ततो-
वतीर्य प्राण्डिवाकब्रह्मर्विजो यथाविभवं दक्षिणाभिस्तोषयेत् । ततो
देवताः उत्तिष्ठ ब्रह्मणस्पते (ऋ. सं. १. ४०. १) यान्तु
देवगणाः इति विसूज्य सर्वं प्राण्डिवाकाय समर्पयेत् ॥

1 B, C, D, F, G, K मामिति तुलामधिमन्त्रयेत्.

2 F omits यथास्थानम्.

3 B, D, F read after स्थापयेत्-पलं च पष्टिगुर्वश्चरोच्चारमितः कालः ।
तथाथात्माकांते (मा त्वं कान्ते?) पक्षस्यान्ते पर्याकाशे स्वाप्सीः । कान्तं वक्त्रं वृत्तं
पूर्णं चन्द्रं मत्वा रौत्रौ (रात्रौ?) चेत् भुत्याम (भ्रुत्यामः?) प्राण्डेतः (?)
(प्राण्डेतः?) खेतो राहुः प्राचात्कूरस्तसाद् ध्वान्ते हर्मस्यान्ते शश्यकान्त
(न्ते?) कर्तव्या.

4 After निवेदनीये B, D, F read तलक्षणं च पितामहः-साक्षिणो ब्राह्मणः
श्रेष्ठाः यथादृष्टार्थवादिनः । ज्ञानिनः शुचयोलुब्धा नियोक्तव्या नृपेण तु ॥
शंसन्तु साक्षिणः सर्वे शुद्धयशुद्धी नृपे तदा । इति । शुद्धशुद्धिनिर्णयहेतुश्च ।
तुलितो यदि वर्धेत स शुद्धः स्यात् संशयः । समो वा हीयमानो वा न विशुद्धो
भवेत्तरः ॥ वर्धते ऊर्ध्वं स्यात् । हीयमानः अधोगामी इत्यर्थः । तेन मन्त्रलिङ्गा-
विरोधः । तत्र समत्वे सकृदमतिपूर्वतेता (?) स (अ?) दोषता । हीनत्वे सकृन्मति-
पूर्वत्वे न बदुदोषतोति विवेकः । यदा त्वसति दृष्टकारणे शिक्षयतररञ्जुच्छेदौ
तुलाकर्कटपादस्तम्भोत्तरङ्गादीनां भङ्गश्च तदाप्यशुद्धता । यदा तु दृष्टकारणकौ
पषां भङ्गच्छेदौ तदा पुनरारोपयेत् । ततस्ततोवतीर्य &c. This passage
is very corrupt in the three MSS. I have not noted
all these corrupt readings.

5 D, F, K दक्षिणादिभिः for दक्षिणाभिः.

6 B, D, F add सर्वे after देवगणाः.

॥ अथाग्निविधिः ॥

पितामहः

- अग्रेर्विधिं प्रवक्ष्यामि यथावच्छास्त्रोदितम् ।
कारयेन्मण्डलान्यष्टौ पुरस्तान्नवमं तथा ॥
- ५ आग्रेयं मण्डलं चाद्यं द्वितीयं वारुणं तथा ।
तृतीयं वायुदैवतं चतुर्थं यमदैवतम् ॥
पञ्चमं त्विन्द्रदैवतं पष्ठं कौबेरमुच्यते ।
सप्तमं सोमदैवतं सावित्रं त्वष्टमं तथा ॥
नवमं सर्वदैवत्यमिति वेदविदो विदुः ।
- १० मदनस्तु—अष्टमं सर्वदैवतम् । पुरस्तान्नवमं यत्तु तन्महत्पार्थिवं विदुः ॥ गोमयेन कृतानि स्युरद्धिः पर्युक्षितानि च—इति पपाठ ॥
मण्डलानां परिमाणमाह स एव (=नारद ४. २८५—२८६)
- द्वात्रिंशद्ङुलं प्राहुर्मण्डलान्मण्डलान्तरम् ॥
अष्टमिर्मण्डलैरेवमङ्गुलानां शतद्वयम् ।
- १५ षट्पञ्चाशत्समधिकं भूमेस्तु परिकल्पना ॥
- मण्डलान्मण्डलादेः । मण्डलभुवोन्तरालभुवश्च मिलित्वा द्वात्रिंश-
दङ्गुलानीत्यर्थः । तत्र षोडशाङ्गुलं मण्डलं मण्डलयोरन्तरालं च
तावदेव । षोडशाङ्गुलकं हेयं मण्डलं तावदन्तरम्—इति याज्ञवल्क्योक्तेः
(२. १०६) । यदि शोध्यपदं षोडशाङ्गुलाधिकं तदान्तरालं

1 D वार्य for चाद्यम्.

2 B, D, F ०देवतं for ०दैवतं or दैवतम् everywhere.

3 G पर्युक्षितानि वेति.

4 H omits षोडशाङ्गुलकं...शोध्यपदम्.

5 B, D, F याज्ञवल्क्योक्तं for याज्ञवल्क्योक्तेः.

6 C शोध्यं पदं for शोध्यपदं.

7 B, D, H तदान्तरालं (D ०ले) षोडशाङ्गुलकं हेयं न्यूनमेव; F तदान्तराले षोडशाङ्गुलाधिकं तदान्तराले षोडशाङ्गुलकं हेयं (न्यू?) नमेव.

षोडशाङ्कुलन्यूनमेव भवति । यदि शोध्यपदं षोडशाङ्कुलादल्पं तद
षोडशाङ्कुलमण्डलमध्ये पदपरिमाणमवान्तरमण्डलं कार्यम् ॥ यत्तु
नारदः—एवं शतद्वयम् (नारद ४. २८६) इत्यसाग्रे चत्वारिंशत्स-
मधिकं भूमेरङ्कुलमानतः—इति पपाठ तदष्टमनवममण्डलान्तरा-
५ लभूभागं विहाय योज्यं तस्य गमनानहृत्वात् । एवं चतुर्विंशतिरा-
ख्याता भूमेस्तु परिकल्पना—इति कल्पतरुक्ते पाठेष्याद्यमवस्थितिमण्डलं
विहायाङ्कुलपरिमाणं योज्यम् ॥

मण्डले मण्डले देयाः कुशाः शाखप्रचोदिताः ।

विन्यसेच्च पदं तेषु कर्ता नियमिति स्थितिः ॥

१० मिताक्षरायां मदनरके च—शान्तर्थं जुहुयादग्नौ घृतमष्टोत्तरं
शतम् । अयं च होमोग्नये पावकाय स्वाहेति मञ्चेण कार्य इति
विज्ञानेश्वरः ॥ नारदः (२. २८८—२८९)

जायैव लोहकारो यः कुशलश्चाग्निकर्मणि ।

हृष्टप्रयोगश्चान्यत्र तेनायोग्नौ प्रतापयेत् ॥

१५ अग्निवर्णमयःपिण्डं सस्फुलिङ्गं सुरक्षितम् ।

पितामहः

अस्त्रिहीनं समं कृत्वा अष्टाङ्कुलमयोमयम्^६ ।

पिण्डं तु तापयेदग्नौ पञ्चाशत्पलिकं समम् ॥

१ C, G कल्पतरुक्तेषि पाठे; K कल्पनस्त्रक्तेषि पाठे.

२ E, G, M अङ्कुलं परिमाणं for अङ्कुलपरिमाणम्.

३ D, F अर्थवहोमो (?) for होमः.

४ B, D, F omit अग्नये before पावकाय.

५ नारद reads सुरक्षितम् for सुरक्षितम्; अपरार्क reads सुयत्रितम्; मिता० सुरक्षितम्.

६ C adds by mistake five lines after अष्टाङ्कुलमयोमयं, which refer to शरक्षेप ‘क्षत्रियस्तद्विर्बाह्यणो वानायसाग्रान्...शरग्राही द्रुततरं तोरणं गत्वा’.

७ B, D, F वहौ for अग्नौ. K पातयेत् for तापयेत्.

कालिकापुराणे^१

शतार्धपलिं वृत्तं द्वादशाङ्गुलमायतम् ।
लौहमग्निमयं ध्मातं देयं राज्ञाभिंशापिने ॥

शङ्खलिखितौ तु पिण्डस्य षोडशपल्लत्वमाहतुः—अथवा सप्ताश्वत्थ-
५ पत्रान्तरितं षोडशपल्मग्निवर्णं पिण्डमज्जलिनादाय—इत्यादि । एतच्चा-
शक्तौ । दृतीयतापे तप्यन्तम् (नारद ४. २९०)—इति नारदोक्ते-
खिवारं पिण्डः संताप्यः । तत्र संताप्य जले क्षित्वा पुनः संताप्य
जले क्षित्वा पुनस्ताप्यमाने प्राणिवाको धर्मावाहनादिशिरःपत्रारोप-
णान्तं कुर्यात् ॥ तत्र वहिंपूजायां विशेषमाह पितामहः

१० तत्र पूजां ह्रुताशस्य कारयेन्मनुजाधिपः ।
रक्तचन्दनधूपाभ्यां रक्तपुष्टैस्तथैव च ॥

हारीतः

प्राञ्छुखस्तु ततस्तिष्ठेत्प्रसारितकराङ्गुलिः ।
आर्द्रवासाः शुचिश्चैव शिरस्यारोप्य पत्रकम् ॥

१५ शोध्य इति शेषः । पितामहः

प्रथमे मण्डले तिष्ठेत्प्राञ्छुखः प्राञ्जलिः शुचिः ॥

1 B ०पुराणे तु; D, F पुराणेषि.

2 C, D, F लौह० for लौह०.

3 B, D, F अतिशापिने for अभिशापिने.

4 B ०वर्णमयं पिण्ड०; D, F अग्निमयं पिण्ड०.

5 D, F पिण्डं संतर्प्य for पिण्डः संताप्यः.

6 F क्षित्वा तु पुनः.

7 B, D, F धर्मपूजायां for वहिंपूजायाम्.

8 C, G, H, N omit पितामहः ...शुचिः. स्मृतिच० and अपरांके read पश्चिमे for प्रथमे.

नारदः (४. ३०१)

हस्तक्षतेषु सर्वेषु कुर्याद्दंसेपदानि तु ।
तान्येव पुनरालक्षेद्वस्तौ बिन्दुविचित्रितौ ॥

याज्ञवल्क्यः (२. १०३)

५ करौ विमृदितब्रीहेरक्खयित्वा ततो न्यसेत् ।
सप्ताध्यत्थस्य पत्राणि तावत्सूत्रेण वेष्टयेत् ॥

तावदिति क्रियाविशेषणम् । तेन सप्तवारं वेष्टयेदिति विज्ञानेश्वरः ।
तावतां सूत्राणां समाहारस्तावत्सूत्रं तेन सप्तसूत्र्या सकृदेष्टयेदित्यर्थ
इति मदनः ॥ पितामहः:

१० सप्त पिण्डलपत्राणि अक्षतान्सुमनो दधि ।
हस्तयोर्निर्क्षिपेत्तत्र सूत्रेणावेष्टनं तथा ॥

अत्र प्राण्डिवाकस्य पिण्डस्थाद्यभिमत्राः प्रयोगे वक्ष्यन्ते ॥ याज्ञ-
वल्क्यः (२. १०४—१०५)

१५ त्वमग्ने सर्वभूतानामन्तश्चरसि पावकं ।
साक्षिवत्पुण्यपापेभ्यो ब्रूहि सत्यं कवे मम ॥
तस्येत्युक्तवतो लौहं पञ्चाशतपल्लिंकं समम् ।
अग्निवर्णं न्यसेत्पिण्डं हस्तयोरुभयोरपि ॥

पितामहः

२० ततस्तं समुपादाय राजा धर्मपरायणः ।
संदंशेन नियुक्तो वा हस्तयोस्तस्य निक्षिपेत् ॥

1 नारद reads काकपदानि.

2 D, F तावत्सूत्राणां for तावतां सूत्राणाम्.

3 B, C, D, F, G, K read तावत्सूत्रेण before सप्तसूत्र्या.

4 C पावकः for पावक.

5 D, F ओप्लिके समे for ओप्लिकं समम्.

6 C, K संशयेन for संदंशेन; F सन्दंशेन (?).

नारदः

हस्ताभ्यां तं समादाय प्राण्डिवाकसमीरितः ।
स्थित्वैकस्मिस्ततोन्यानि ब्रजेत्सप्त त्वजिद्वगः ॥

पितामहः

५ त्वरमाणो न गच्छेत् स्वस्थो गच्छेच्छनैः शनैः ।
न मण्डलान्यंतिक्रामेन्नान्तरा स्थापयेत्पदम् ॥
अष्टुमं मण्डलं गत्वा नवमे निक्षिपेद्गुधः ॥ इति ।

पिण्डस्तु संतृणे नवममण्डले निक्षेप्यः
मण्डलानि तंथा सप्त षोडशाङ्गुलमानतः ।
१० तावदन्तरतो गच्छेद्रत्वा नवतृणे क्षिपेत् ॥ इति

कालिकापुराणात् ॥ पितामहः

ततस्तद्वर्त्तयोः प्रास्येद्वीहीन्वा यदि वा यवान् ।
निर्विशङ्केन तेषां तु हस्ताभ्यां मर्दने कृते ॥
निर्विकारे दिनस्थान्ते शुद्धिं तस्य विनिर्दिशेत् ॥

१५ काल्यायनः

प्रस्वल्यमियुक्तश्चेत्स्थानादन्यत्र दृश्यते ।
न तद्वर्धं विदुर्देवास्तस्य भूयोपि दापयेत् ॥

1 G स्वस्थैर्गच्छेत्.

2 B, D, F मण्डलमतिक्रामेत्; C, K मण्डलं व्यतिक्रामेत्.

3 M कृत्वा for गत्वा.

4 C नवमं for नवमे.

5 B, D, F omit इति after बुधः.

6 G सरृणनवममण्डले.

7 C reads मण्डलानि ततस्तद्वस्तयोः प्रासेत् for मण्डलानि तथा &c.

8 B, D, F omit तस्याः प्रासेत्....तस्य वि (निर्दिशेत्).

१० [अवहारमयूज]

याज्ञवल्क्यः (२. १०७)

अन्तरा पैतिते पिण्डे संदेहे वा पुनर्हरेत् ॥

अथ प्रयोगः ॥ पूर्वेषु भूशु द्विं विधाय परेषु नेव मण्डलानि कार्याणि । तत्रायां षोडशाङ्कुलं विधायामे द्वात्रिंशद्वुलं भूभागं द्विधा^१ विभज्य द्वितीयभागे गन्तुपदप्रमाणं द्वितीयं मण्डलं कार्यम् । अवशिष्टमन्तरालं भवति । एवमेव तृतीयाद्यष्टमपर्यन्तमन्तरालसहितं निर्वर्त्त्यग्रे षोडशाङ्कुलमन्तरालं मुक्त्वा नवममपरिमिताङ्कुलप्रमाणं कार्यम् । तथा चाष्टानां मण्डलानामन्तरालं च मिलित्वाङ्कुलानां षट्पञ्चाशदधिकं शतद्वयं संपद्यते ॥

१० तिर्यग्यवोदराण्यष्टावूर्ध्वाग्रा त्रीहयस्यः ।
प्रमाणमङ्कुलस्योक्तं विर्तस्तिर्द्वादशाङ्कुलः ॥
हस्तो वितस्तिद्वितयं दण्डो हस्तचतुष्टयम् ।
तत्सहस्रद्वयं क्रोशो योजनं तत्त्वुष्टयम् ॥

वितस्त्याद्युत्तरत्रोपयोक्ष्यते ॥ ततः पश्चिमादिषु नवमु मण्डलेष्य-^{१५} धिदेवताः क्रमेणाभ्यं वरुणं वायुं यममिन्द्रं कुबेरं सोमं सवितारं सर्वदेवताश्च संपूज्य मण्डलभूभागादक्षिणप्रदेशे लौकिकमभिमुपसमाधायामये पावकाय स्वाहेत्याज्येनाष्टोत्तरशतं जुहुयात्माद्विवाकः शान्त्यर्थम् । ततस्तस्मिन्नमावस्त्रिरहितं वृत्तं श्लश्णमष्टाङ्कुलायाम पञ्चाशतपलसंमितमयःपिण्डं प्रक्षिप्य तस्मिस्ताप्यमाने धर्मावाहनादि^{२०} हवनाम्तं धटविष्युक्तमनुष्ठानकाण्डं कृत्वा तृतीये तापे वर्तमानेयः-पिण्डशमभिममभयेदेभिर्मन्त्रैः प्राद्विवाकः

१ C पातिते पिण्डे.

२ F ०पर्यन्तमन्तरालं मुक्त्वा नवम०.

३ C, K नवमपरिमिताऽ; F ०परिमिताङ्कुलानां षट्पञ्चाशदधिकम्.

४ B, D, F वितस्तिर्द्वादशाङ्कुलम् for ०कुलः.

५ D, F उपयोज्यते for उपयोक्ष्यते.

६ D, F तृतीयतापे for तृतीये तापे.

त्वमग्ने वेदाश्चत्वारस्त्वं च यज्ञेषु हूयसे ।
त्वं मुखं सर्वदेवानां त्वं मुखं ब्रह्मवादिनाम् ॥
जठरश्चो हि भूतानां ततो वेत्सि शुभाशुभम् ।
पापं पुनासि वै यस्मात्स्यात्पावक उच्यते ॥

५ पापेषु दर्शयात्मानमर्चिष्मान्भव पावक ।

अथवा शुद्धभावेषु शुद्धो भव हुताशन ॥
त्वमग्ने सर्वभूतानामन्तश्चरसि साक्षिवत् ।
त्वमेव देव जानीषे न विदुर्यानि मानवाः ॥
व्यवहाराभिश्लोयं मानुषः शुद्धिमिच्छति ।

१० तदेनं संशयादसाद्वर्तत्वातुभर्हसि ॥ इति । (last two are
विष्णुष. सू. ११. ११-१२)

लोहशुद्धर्थं सुतप्तं लोहपिण्डमुदके निक्षिप्य पुनः संताप्योदके
निक्षिप्य पुनः संतापनं तृतीयसापः । एवमभिमण्डितं सुतप्तमभि-
वर्णमयः पिण्डं संदंशेन^१ गृहीत्वा प्राण्डिवाक उपोषितस्य ज्ञातस्याद्रे-
१५ वाससः शिरोबद्धप्रतिज्ञापत्रस्य पश्चिमे मण्डले तिष्ठतो दिव्यकर्तुः
पुर्त आनीय

त्वमग्ने सर्वभूतानामन्तश्चरसि पावक ।

साक्षिवत्पुण्यपापेभ्यो ब्रूहि सत्यं कवे मम ॥ इति (याज्ञवल्क्य
२. १०४)

२० दिव्यकर्त्राभिमण्डितं तस्य कृतसंस्कारयोर्हस्तयोर्निक्षिपेत् । कृतसंस्कार-
योर्ब्रीहीन्मर्दयित्वा जलीकृतयोस्तिलकालकब्रणकिणादित्यानेष्वलक्कर-

1 C, D, G, F, K उच्चते for उच्यते.

2 मिताऽ and अपरार्के read शीतः for शुद्धः, and वीरऽ reads शान्तः.

3 A, M omit इति after अहंसि.

4 C, D, F, K तृतीयस्यापः..

5 F संदंशेन for संदंशेन.

6 B परतः for पुरतः..

सादिनाकृथित्वा सप्त समान्यश्वत्यस्य पत्राणि अलाभेर्कपत्राणि सप्त
शमीपत्राणि सप्त वा दूर्वापत्राणि अक्षतान्दध्यक्षाक्षतान्पुष्पाणि च
विन्यस्य सप्तभिः शुच्छसूत्रैः सप्तकृत्वो वेष्टितयोस्ततो दिव्यकर्ता
द्वितीयादीन्यर्थमान्तानि मण्डलानि तेष्वेव पदं निश्चिपन् सप्त पदानि
५ शनैर्गत्वाज्ञलिस्थमयःपिण्डं नवमे निश्चिपेत् । ततः पुनः कराभ्यां
श्रीहीन् संघट्यादग्धहस्तश्चच्छुद्धो भवति ॥ इत्यभिदिव्यविधिः ॥

॥ अथ जलविधिः ॥

पितामहः

तोयस्यातः प्रवक्ष्यामि विधिं धर्म्यं सनातनम् ।

१० मण्डलं धूपदीपाभ्यां कारयेत विचक्षणः ॥

शरान्संपूजयेद्वत्त्वा वैणवं च धनुस्तथा ।

मङ्गलैः पुष्पधूपैश्च ततः कर्म समाचरेत् ॥

धूपदीपाभ्यां शरान्संपूजयेदित्यन्वयः । पूजा च मण्डले कार्या ॥
धनुःपरिमाणान्याह नारदः (४. ३०७)

१५ कूरं धनुः सप्तशतं मध्यमं षट्शतं स्मृतम् ।

मन्दं पञ्चशतं ज्ञेयमेष ज्ञेयो धनुर्विधिः ॥

मध्यमेन तु चापेन प्रक्षिपेच्च शरत्रयम् ।

हस्तानां तु शते सार्धे लक्ष्यं कृत्वा विचक्षणः ॥

1 B, C omit वा after सप्त.

2 B, C, F, G, K ऊष्मान्तानि मण्डलेष्वेव पदम् .

3 C, K सरुणे नवमे निश्चिपेत् .

4 A, D, M omit इत्य...विधिः.

5 B (by oversight) reads मण्डलं धूपदीपाभ्यां शरान्पूजयेदित्यन्वयः.
दिव्यतत्त्व reads मण्डपं for मण्डलम् .

6 D, F मण्डलं for मण्डले.

7 B, C, D, F, G, H, K धनुःपरिमाणाणाह .

सप्तशतं सप्ताधिकशताङ्कुलम् । एवं षट्शतं पञ्चशतं च ॥ कात्यायनः
शरांश्चानायसाप्रांश्च प्रकुर्वीत विशुद्धये ।
वेणुकाण्डमयांश्चैव क्षेत्रा तु सुहृदं क्षिपेत् ॥

नारदः

५ गत्वा तु तज्जलस्थानं तटे तोरणसुच्छ्रुतम् ।
कुर्वीत कर्णमात्रं तु भूमिभागे समे शुचौ ॥
गन्धमाल्यैः सुरभिभिर्मधुक्षीरघृतादिभिः ।
वरुणाय प्रकुर्वीत पूजामादौ समाहितः ॥
ब्राह्मणः क्षत्रियो वैश्यो रागद्वेषविवर्जितः ।
१० नाभिमात्रे जले स्थाप्यः पुरुषः स्थाणुवंदुली ॥

पितामहः

स्थापयेत्पथमं तोये स्तम्भवत्पुरुषं नृपः ।
आगतं प्राञ्जुखं कृत्वा तोयमैष्ये तु कारिणम् ॥
ततस्त्वावाहयेदेवान्सलिलं चानुमन्नयेत् ॥

१५ देवान्धर्मादीन् । धर्मावाहनादि शिरःपत्रारोपणान्तं कुर्यादित्याधनु-
मध्येणमध्याः प्रयोगे द्रष्टव्याः । व्यासः (=याज्ञवल्क्य २. १०८)
सत्येन माभिरक्ष त्वं वरुणेत्यभिशाप्य कम् ।
नाभिद्वोदकस्थस्य गृहीत्वोरु जलं विशेत् ॥

क्षुद्रकमभिशाप्याभिमध्येत्यर्थः । बृहस्पतिः
२० अप्सु प्रवेद्य पुरुषं प्रक्षिपेत्सायकत्रयम् ॥

१ B, C, D, F, G, H, K तोरणमण्डते (D, F ०मण्डते :).

२ C, G, H सतोरणाय कुर्वीत for वरुणाय प्रकुर्वीत.

३ B, D स्थाणुवदनी. नारद reads स्तम्भवत्.

४ C ०मध्येनुकारणम्; K मध्येनुकारिणम् .

पितामहः

क्षेपा तु शत्रियः कार्यस्तद्विद्वान्नाणोपि वा ।
अकूरहृदयः शान्तः सोपवासस्तथा शुचिः ॥

कालायनः

५ क्षिप्तेषु मज्जनं कार्यं गमनं समकालिकम् ॥

मज्जनसमंकालिकमित्यर्थः । नारदपितामहौ (नारद ४. ३०९-३१२)

शरप्रक्षेपणस्थानाशुवा जवसमन्वितः ।
गच्छेत्परमया शत्रूया यत्रासौ मध्यमः शरः ॥
मध्यमं शरमादाय पुरुषोन्यस्तथाविधः ।
१० प्रत्यागच्छेत्तु वेगेन यतः स पुरुषो गतः ॥
आँगतस्तु शरप्राही न पश्यति तीथा जले ।
अन्तर्जलगतं सम्यक्तदा शुद्धं विनिर्दिशेत् ॥
अन्यथा न विशुद्धः स्यादेकाङ्गस्यापि दर्शनात् ।
स्थानाद्वान्यत्र गमनाद्यस्मिन्पूर्वं निवेशितः ॥

१५ एकाङ्गस्येति कर्णपरम् । तथा च कालायनः

शिरोमात्रं तु दृश्येत न कर्णो नापि नासिका ।
अप्सु प्रवेशने यस्य शुद्धं तमपि निर्दिशेत् ॥

पितामहः

शरस्य पतनं ग्राह्यं सर्पणं परिवर्जयेत् ॥

1 B, D, F मज्जनं समकालिकम्.

2 C मज्जनसमकालिकमित्यर्थः.

3 F अगतस्तु.

4 नारद reads यदा जले । अन्तर्जलं यदा सम्यक् तदा शुद्धिम् ।

5 D, F न च नासिका.

6 B, D, F सर्पणं परिवर्जयन्.

नारदः

पञ्चाशतो धावकानां यौ स्यातामधिकौ जवे ।
तौ च तत्र नियोक्तव्यौ शरानयनकारणात् ॥

अथ प्रयोगः । जलस्थानं नदीसागरहृदैवखातसरस्तडागादि स्थिर-
५ तोयं योज्यम् । अल्पमाहार्यतृणशैवालोर्मिपङ्क्राहजँलैकामत्स्यादियुक्तं
शीघ्रवेगसिलादि वर्जयम् । तत्र नाभिद्वे जले यज्ञियवृक्षोऽद्वा धर्म-
स्थूणा कार्या । तत्संनिधौ पश्चिमतीरदेशे शोध्यकर्णोच्छ्रुतं तोरणं
कार्यम् । तत्समीपे षडुत्तरशताङ्कुलं वैर्णवं धनुरनायसाम्रा वैणवाख्यः
शराश्च स्थाप्याः । तोरणात्सार्धशतहस्तमिते सुदेशे लक्ष्यं स्थाप्यम् ।
१० ततः सशरं धनुः श्वेतगन्धभास्यादिभिः संपूज्य जलाशये वरुणमा-
वाह्य पूजयित्वा तत्तीरे धर्मावाहनादि हवनान्तं पूर्वोक्तं निर्वर्त्त्य शोध्य-
शिरसि प्रतिश्नापत्रमावध्य प्राङ्गिवाको जलमभिमन्त्रयेदैवं

तोय त्वं प्राणिनां प्राणाः सृष्टेर्णायं तु निर्मितम् ।

शुद्धेश्च कारणं प्रोक्तं द्रव्याणां देहिनां तथा ॥

१५ अतस्त्वं दर्शयात्मानं शुभाशुभपरीक्षणे ॥ इति ।

ततः शोध्योपि—सत्येन माभिरक्ष त्वं वरुण (याज्ञवल्क्य २. १०८)
इत्यभिमन्त्रयेत् । तं तोवष्टब्धधर्मस्थूणस्य प्राङ्गुखस्य नाभिद्वोदकाव-
स्थितस्य बलीयसः पुरुषस्य समीपं गच्छेच्छोध्यः । ततो धनुःस्थानात्

- 1 D, F पञ्चाशतं धावकानाम् .
- 2 D, F अधिकौ यतौ for अधिकौ जवे.
- 3 A, B, C, D, F, K जलूकः; G जलौक.
- 4 D, F वैणवे for वैणवम् .
- 5 B, C, D, F, H, K धनुरानीय साम्रा.
- 6 D, F निर्मिते तु देशे.
- 7 C, F प्राणिनां प्राणाः.
- 8 D, F सृष्टेशमनुनिर्मिते.
- 9 B, D, F omits ततोव...धनुःस्थानात्.

क्षत्रियस्तद्विर्बाहणो वानायसाग्रांखीन् शरान् लक्ष्यं प्रति सुहृदं
प्रक्षिपेत् । तत एकस्मिज्जिविनि पुरुषे मध्यमं शरं गृहीत्वा तस्य
प्रसरणस्थानं विहाय पतनस्थाने स्थितेन्येन जिविना शरमोक्षस्थाने
तोरणमूले स्थातव्यम् । जवी च पञ्चाशतो धावकानां मध्ये जवा-
५ धिकः । ततस्तोरणमूलस्थितेन प्राङ्गिवाकेन करतालिकात्रये दत्ते वृतीय-
करतालिकासमकालमेव शोध्यतोरणमूलस्थजिभ्यां मज्जनद्वितरगमने
कार्ये । मज्जनं चावष्टब्धधर्मस्थूणस्योरु गृहीत्वा कार्यम् । ततस्तस्मि-
न्मध्यमशरपातस्थानं गते तत्र स्थितः शरग्राही द्वितरं तोरणं गत्वा
जलान्तर्गतं शोध्यं यदा पश्यति तदासौ शुद्धः । शिरोमात्रदर्शनेपि
१० शुद्धो न कर्णीघङ्गन्तरदर्शने निमज्जनस्थानादन्यत्र गते वा ॥ इत्युदक-
विधिः ॥

॥ अथ विष्णविधिः ॥

तत्र नारदः

दद्याद्विषं सोपवाँसो देवत्राह्वाणसन्निधौ ।

१५ धूपोपहारमञ्चैश्च पूजयित्वा महेश्वरम् ॥

द्विजानां संनिधावेव दक्षिणाभिमुखे स्थिते ।

उद्भुखः प्राञ्जुखो वा दद्याद्विप्रः समाहितः ॥

तत्परिमाणमाह स एव

वैर्षे चतुर्यवा मात्रा ग्रीष्मे पञ्चयवा स्मृता ।

२० हेमन्ते सा सप्तयवा शरद्यल्पा ततोपि हि ॥ (नारद ४. ३२४)

१ C, D, F, H, K सुहृदं क्षिपेत्.

२ G तत्र स्थितम्.

३ C करणाचङ्गान्तर०.

४ A, H, M omit इत्युदकविधिः.

५ B, C, D, F, H, K विषदिव्यविधिः.

६ F सोपवासौ.

७ D, F omit तत्परिमाणमाह स एव.

८ नारद reads वर्षासु पश्यवा मात्रा ग्रीष्मे पञ्च यवाः स्मृताः । हेमन्ते सप्त वाष्टौ वा शरथस्यापि नेष्यते ॥

अत्पा त्रियवा । हेमन्तः शिशिरस्याप्युपलक्षकः तयोः समासश्चतेः ।
वसन्तस्तु सर्वदिव्यसाधारण्येन प्राप्त एव । तत्रापि सप्तयवा मात्रेति
विज्ञानेश्वरः । विषं च त्रिंशद्गुणघृतयुतं देयं

पूर्वोहं शीतले देशे विषं देयं तु देहिनाम् ।

५ वृतेन योजितं सम्यक्षिप्तं त्रिंशद्गुणान्वितम् ॥ इति
कात्यायनोक्तेः । विषाभिमब्रणमाह याज्ञवल्क्यः (२. ११०)
विषं त्वं ब्रह्मणः पुत्रः सत्यधर्मे व्यवस्थितः ।
त्रायस्वासादभीशापात्सत्येन भव मेष्टतम् ॥

नारदः (४. ३२६)

१० छायानिवेशितो रक्ष्यो दिनशेषमभोजनः ।
विषवेगक्रमातीतः शुद्धोसौ मनुरब्रवीत् ॥

विषपरिमाणबाहुल्ये तु अवध्यन्तरमाह स एव
पञ्चतालशतं कालं निर्विकारो भवेद्यदा ।
तदा भवति संशुद्धस्ततः कुर्याच्चिकित्सितम् ॥ इति ।

१५ विषवेगाश्च विषतत्रे

वैगो रोमाभ्यमादो रचयति विषजः स्वेदवक्त्रोपशोषौ
तस्योर्ध्वस्तप्तरौ द्वौ वपुषि जनयतो वर्णभेदप्रवेषौ ।
यो वेगः पञ्चमोसौ नीयनविवशतां कण्ठभङ्गं च हिङ्गां
षष्ठो निश्चासमोहौ वितरति च मृतिं सप्तमो भक्षकस्य ॥

२० अत्र सोपवासेन प्राङ्गिवाकेन महादेवाग्रे विषं संस्थापितं भक्षयेदिति ॥

१ B प्राप्तः स एव.

२ मिताऽ, अपराक्तं, वीर०, दिव्यतत्त्वं read क्षक्षणं for सम्यक् and अपराक्तं and दिव्यतत्त्वं read त्रिंशद्गुणेन.

३ याज्ञवल्क्य reads त्वं विष.

४ नारद reads कुमातीतः.

५ H प्रवेशौ for प्रवेषौ.

६ The मिताऽ, परा. मा. and वीर० read नयति विवशताम्.

११ [व्यवहारमयूक्त]

॥ अथ कोशाविधिः ॥

पितामहः

भक्तो यो यस्य देवस्य पाययेत्स्य तज्जलम् ।
 समभावे तु देवानामादित्यस्य तु पाययेत् ॥
 ५ दुर्गायाः पाययेच्चौरान् ये च शङ्कोपजीविनः ।
 भास्करस्य तु यत्तोयं ब्राह्मणं तन्न पाययेत् ॥

बृहस्पतिः

यद्भक्तः सोभियुक्तः स्यात्देवायुधमण्डलम् ।
 प्रक्षाल्य पाययेत्साज्जलात् प्रसूतित्रयम् ॥

१० नारदः

तमाहूयाभिशस्तं तु मण्डलाभ्यन्तरे स्थितम् ।
 आदित्याभिमुखं कृत्वा पाययेत्प्रसूतित्रयम् ॥
 पूर्वोक्तेन विधानेन स्नातमार्दीम्बरं शुचिम् ॥

नारदः

१५ अर्चयित्वा तु तं देवं प्रक्षाल्य सलिलेन तु ।
 एनश्च श्रावयित्वा तु पाययेत्प्रसूतित्रयम् ॥

अत्र सोपषासः प्राण्डिवाकः पूर्वाह्वे देवमध्यर्च्यं तत्क्षानोदकं गृहीत्वा
 धर्मावाहनादि शिरःपत्रारोपणान्तं कृत्वा जलदिव्योक्तमश्चेण तज्जलम्-
 भिमश्चयेत् । शोध्योपि तदुक्तेनैवाभिमङ्ग्य भक्षयेदिति ॥

२० बृहस्पतिः

सप्ताहाद्वा द्विसप्ताहाद्यस्यार्तिर्नं प्रैदृश्यते ।
 पुत्रदारधनानां च स शुद्धः स्यान्न संशयः ॥

1 D, F शुलिः for शुचिम्.

2 C ने दृश्यते for ने प्रदृश्यते.

॥ अथ तण्डुलविधिः ॥

तत्र पितामहः (=नारद ४. ३३७-३३९)

तण्डुलानां प्रवक्ष्यामि विधिं लक्षणबोधितम् ।

चौर्ये तु तण्डुला देया नान्यत्रेति विनिश्चयः ॥

५ तण्डुलान्कारयेच्छुलाजूशालेनान्यस्य कस्यचित् ।

मृन्मये भाजने कृत्वा आदित्यस्याग्रतः शुचिः ॥

खानोदकेन संसिश्रान् रात्रौ तत्रैव वासयेत् ।

आवाहनादि पूर्वं तु कृत्वा रात्रौ विधानतः ॥

कात्यायनोपि

१० देवतास्तानपानीयदिव्यधत्तण्डुलभक्षणे ।

शुद्धनिष्ठीवनाच्छुद्धो नियम्योशुचिरन्यथा ॥

पितामहः (=नारद ४. ३४२)

शोणितं दृश्यते यस्य हनुस्तालु च शीर्यते ॥

गात्रं च कम्पते यस्य तमशुद्धं विनिर्दिशेत् ॥

१५

॥ अथ तस्माषविधिः ॥

पितामहः

तस्माषस्य वक्ष्यामि विधिमुद्घारणे शुभम् ।

कारयेदायसं पात्रं तान्न वा षोडशाकुलम् ॥

चतुरकुलस्वातं तु मृन्मयं वापि मण्डलम् ।

२० पूर्येद्वृततैलाभ्यां विशंत्या च पलैस्तु तत् ॥

1 F, K omit तत्र before पितामहः.

2 F ऋक्षणैः for ऋक्षणे.

3 वीर० reads शुक्त for शुद्ध.

4 D, F, G, K शीर्यति for शीर्यते.

5 F शुमे for शुभम्.

6 D, F विशत्यपिपलस्तु तत्.

सुवर्णमाषकं तस्मिन्सुतसे निश्चिपेत्ततः ।
 अङ्गुष्ठाङ्गुलियोगेन तप्तमाषकमुद्धरेत् ॥
 करामं यो न धुनयाद्विस्फोटो वा न जायते ।
 शुद्धो भवति धर्मेण निर्विकारकराङ्गुलिः ॥

५ प्रकारान्तरमाह स एव (=नारद ४. ३४४—३४८)

सौवर्णे राजते ताम्रे आयसे मृत्येषि वा ॥
 गव्यं धृतमुपादाय तदग्नौ तापयेच्छुचिः ।
 सौवर्णीं राजतीं ताम्रीमायसीं वा सुशोभिताम् ॥
 सलिलेन सकृद्धौतां प्रक्षिपेत्तत्र मुद्रिकाम् ।
 १० अमद्वीचितरङ्गान्धे अनखस्पर्शगोचरे ॥
 परीक्षेतार्द्वपर्णेन चुरुकारं सुधोषकम् ।
 ततश्चानेन मध्रेण सकृत्तदभिमन्त्रयेत् ॥
 परं पवित्रमसृतं धृतं त्वं यज्ञकर्मणि ।
 दह पावक पापं त्वं हिमशीतं शुचौ भव ॥
 १५ उपोषितं ततः स्नातमार्द्ववाससमागतम् ।
 ग्राहयेन्मुद्रिकां तां तु धृतमध्यैगतां तथा ॥
 प्रदेशिनीं च तस्याथ परीक्षेयुः परीक्षकाः ।
 यस्य विस्फोटका न स्युः शुद्धोसावन्यथाशुचिः ॥

॥ अथ फालविधिः ॥

२० वृद्धस्पतिः

आयसं द्वादशपलं घटितं फालमुच्यते ।
 अष्टाङ्गुलं भवेदीर्धं चतुरङ्गुलविस्तृतम् ॥

- 1 वीर० and दिव्यतत्त्व read पितामहवचो यथा for निर्विकारकराङ्गुलिः
- 2 C चरुकारं for चुरुकारम्.
- 3 D धृतमध्ये गताम्.

अग्निवर्णं तु तच्चौरो जिह्वया लेलिहेत्सङ्कृत् ।
न दग्धश्चेच्छुद्धिमियादन्यथा तु सं हीयते ॥

॥ अथ धर्मजविधिः ॥

पितामहः

- ५ अधुना संप्रवक्ष्यामि धर्माधर्मपरीक्षणम् ।
हन्तृणां याचमानानां प्रायश्चित्तार्थिनां वृणाम् ॥
राजतं कारयेद्धर्ममधर्मं सीसकायसम् ।
लिखेद्गूर्जे पटे वापि धर्माधर्मैः सितासितौ ॥
अभ्युक्ष्य पञ्चगव्येन गन्धमाल्यैः समर्चयेत् ।
१० सितपुष्पस्तु धर्मः स्यादधर्मैसितपुष्पधृक् ॥
एवंविधायोपलिप्य पिण्डयोस्तौ निधापयेत् ।
गोमयेन मृदा वापि पिण्डौ कार्यौ समन्ततः ।
मृद्घाण्डकेनुपहते स्थाप्यौ चानुपलक्षितौ ।
उपलिसे शुचौ देशे देवब्राह्मणसंनिधौ ॥
१५ आवाहयेत्ततो देवान् लोकपालांश्च पूर्ववत् ।
धर्मावाहनपूर्वं तु प्रतिज्ञापत्रकं लिखेत् ॥
यदि पापविमुक्तोहं धर्मस्त्वायातु मे करे ।
अभियुक्तसतश्चैकं प्रगृहीताविलम्बितम् ॥
धर्मे गृहीते शुद्धः स्यादधर्मे तु स हीयते ।
२० एवं समासतः प्रोक्तं धर्माधर्मपरीक्षणम् ॥

1 स्मृतिच० and वीर० read लेहयेत्.

2 A, M शुद्धिमीयात् for शुद्धिमियात्.

3 C, H अन्यथा तु महीपते for अन्यथा तु स हीयते.

4 D, F प्रतीगृहीता० for प्रगृहीता०.

बृहस्पतिः

पत्रद्वये लेखनीयौ धर्माधर्मौ सितासितौ ।
 जीवदानादिकैर्मचैर्गायत्रायैश्च सामभिः ॥
 आमङ्गय पूजयेद्गन्धैः कुम्भैश्च सितासितैः ।
 ५ अभ्युक्ष्य पञ्चगवयेन मृत्पिण्डान्तरितौ ततः ॥
 समौ कृत्वा तु कुम्भे तौ स्थाप्यौ चानुपलक्षितौ ।
 ततः कुम्भात्पिण्डमेकं प्रगृहीताविलम्बितम् ॥
 धर्मे गृहीते शुद्धः स्थात्संपूज्यश्च परीक्षकैः ॥

अथ प्रयोगः ॥ पत्रद्वये शुक्लं धर्मं कृष्णमधर्मं पुत्तलकरूपं विधाय
 १० आँहींकौँहाँयंरंलंवंशंषंसंहंसो धर्मस्य प्राणा इह प्राणाः पुनरपीमं मन्त्रं
 पठित्वा धर्मस्य जीव इह स्थितः पुनरपि तमेव पठित्वा धर्मस्य सर्वेन्द्रियाणि
 वाञ्छानोनेत्रशोत्रंप्राणप्राणा इहागत्य सुखं चिरं तिष्ठन्तु स्वाहा
 इत्यनेनैव जीवदानं धर्मप्रतिमायाः कृत्वा गायत्रादिसामज्ञाने तेनैव
 नो चेत्सव्याहृतिप्रणवां गायत्रीं पठित्वा आवाहनादि कृत्वा यथाक्रमं
 १५ शुक्लंकृष्णपुष्पाभ्यां धर्माधर्मौ संपूज्य प्रणवेन पञ्चगव्यमादायाभ्युक्ष्य
 शुक्लंपुंष्पयुक्तं धर्मं कृष्णपुष्पयुक्तमधर्मं मृत्पिण्डद्वये कृत्वा नवे कुम्भे

1 दिव्यतत्त्व and वीर० read नवे कुम्भे for तु कुम्भे तौ.

2 B, C, D, F, G, H अविलम्बितः for अविलम्बितम्.

3 H omits आ हीं...हंसो.

4 B, D, F संहंसों धर्मस्य; K षंहंसों धर्मस्य. M ०संहंसों हं धर्मस्य; दिव्यतत्त्व reads ०संहंसों धर्मस्य.

5 M reads प्राणा इहागत्य सुखं चिरं तिष्ठन्तु स्वाहा इत्यनेन जीवदानं धर्मप्रतिमायाः कृत्वा गायत्रादिसामज्ञाः पुनरपीमं मन्त्रं पठित्वा धर्मस्य जीव इह...गच्छते इति षष्ठत स्वाहा.

6 H पठित्वा आवाहनादि कृत्वा धर्मस्य.

7 C omits शोत्रः; F reads वाञ्छानो भूतिसेवा, omitting several pages upto भूतिः सेवा in दायनिर्णय.

8 E शुक्लकृष्णशुभाभ्याम्.

9 C शुक्लयुक्तं धर्मं कृष्णयुक्तमधर्मम्.

स्थापयेत् । प्राण्डिवाकस्ततो धर्मावाहनादि हवनान्तं कर्म कृत्वा सम-
अकप्रतिश्वापत्रं संशोध्य शिरसि बन्धीयात् । शोध्यस्तु—यदि पापवि-
शुद्धोहं धर्मस्वायातु मे कैरे—इत्युच्चार्यं कुम्भान्तयोरेकं गृहीयात् ।
धर्मे गृहीते शुद्ध इति । ततो दक्षिणां दद्यात् ॥

५

॥ अथ शपथाः ॥

मनुः (८. ११३)

सत्येन शापयेद्विप्रं क्षत्रियं वाहनायुधैः ।
गोबीजकाज्ञनैवैश्यं शूद्रं सर्वैस्तु पातकैः ॥

बृहस्पतिः

१० सत्यं वाहनशस्त्राणि गोबीजकनकानि च ।
देवब्राह्मणपादांश्च पुत्रदारशिरांसि च ॥
एते च शपथाः प्रोक्ताः स्वल्पेर्थे सुकराः सदा ।
साहसेष्वभिश्वापेषु दिव्यान्याहुर्विशोधनम् ॥
याज्ञवल्क्यः (२. ११३)

१५ अर्वाक् चतुर्दशादहो यस्य नो राजदैविकम् ।
व्यसनं जायते घोरं स शुद्धः स्यान् संशयः ॥

घोरं महत् । स्वल्पस्य देहिनामपरिहार्यत्वादिति मिताक्षरायाम् । काला-
यनोपि ।

1 D, E पापविशुद्धं धर्मस्वायातु; G पापविमुक्तोहम्.

2 B, C, D, F, G, K करमित्युच्चार्यं.

3 M कुम्भान्तयोःः.

4 D, E वाहनादिभिः for वाहनायुधैःः.

5 D, E शिरांसि वा.

6 C राजदैविकः.

7 B, D, E देहिना परिहार्यत्वात्; C स्वल्पदेहिनामपरिहार्यत्वात्.

आचरुद्देशकादहो यस्य नो राजदैविकम् ।

व्यसनं जायते घोरं स ज्ञेयः शपथैः शुचिः ॥

व्यसनमापत् । घोरमतिपीडाकरम् । स्वल्पस्य शरीरधर्मत्वादिति वाच-
स्पतिमिश्रसार्तभट्टाचार्यैः ॥ पुनः कालायनः ॥

५ अथ दैवविसंवादे द्विसप्ताहात्तु दापयेत् ।

अभियुक्तं प्रयत्नेन तमर्थं दण्डमेव च ॥

तस्यैकस्य न सर्वस्य जनस्य यदि तद्भवेत् ।

रोगोमिर्ज्ञातिमरणमृणं दाप्यो दमं च सः ॥

ज्वरांतीसारविस्फोटगृहास्थिपरिपीडनम् ।

१० नेत्रहुगलरोगस्तु तथोन्मादः प्रजायते ॥

शिरोहुगभुजभङ्गश्च दैविका व्याधयो नृणाम् ॥

दैवविसंवादे ज्ञातिमरणादौ । तस्यैकस्येति तेन देशव्यापकमार्यादि-
व्यावृत्तिः ॥ अत्र तस्येत्यनेन पूर्वोक्ताभियुक्तपरामर्शादभियुक्तस्यैव
रोगादिर्भङ्गलिङ्गं न तु तत्पुत्रादेः सोपि च महान् स्वल्प इति प्रागे-
१५ षोक्तम् । एतदभिप्रायेणैवाभियुक्तस्यासाधारणरोगादिर्भङ्गलिङ्गमित्यर्थं
इति वाचस्पतिमिश्राः । अत एव ज्ञातिमरणमित्येवोक्तं न तु ज्ञाति-
रोगादिरिति ॥ ७ ॥

1 H reads दापयेत् । ज्वरातिसार० (omitting some lines by oversight).

2 D, E तस्यैकस्य न धर्मस्य.

3 A, M ज्वरातिसार०.

4 C मार्यादेव्यावृत्तिः; D, E मर्यादिऽ; H मर्यादाव्यावृत्तिः. K मर्यादादिव्या०.

5 B, D, E, H भगलिङ्गं for भङ्गलिङ्गम्.

6 B omits प्रागेवो...ज्ञातिं.

॥ अथ दायनिर्णयः ॥ ८ ॥

अथ दायादिनिर्णयोपयोगि स्वत्वम् । तथ क्रयप्रतिप्रहादिजन्यः
शक्तिविशेषः । तत्कारणता तु क्रयादीनां लोकव्यवहारादेव गम्यते
न शास्त्रात् । तदनभिज्ञानामपि तदर्थनात् । शास्त्रकल्पनायां गौर-
५ वाच । नयविवेके भवनाथोप्येवम् ॥ यत्तु गौतमः—स्वामी रिक्थ-
क्रयसंविभागपरिप्रहाधिगमेषु ब्राह्मणस्याधिकं लब्धं क्षत्रियस्य विजितं
निर्विष्टं वैश्यशूद्रयोः (गौ. ध. सू. १०. ३९-४२)—इति तस्मो-
कसिद्धकारणानुवादकम् । स्वामिस्वत्वध्वंसमात्रेण यत्स्वेस्य भवति
तस्मिन् रिक्थमिति प्रयुज्जते लोकाः । क्रयप्रतिप्रहादि व्यावर्तयितुं
१० मात्रपदम् । अत्र तादृशध्वंस एव रिक्थपदं शीर्कं क्रयादिस्वत्वोपाय-
समभिव्याहारात् । नागृहीतविशेषणान्यायाच्च ॥ पितरि जीवति
तद्वये पुत्रादीनां पूर्वमनुत्पन्नमेव स्वत्वं संविभागेन जन्यत इति
धारेश्वराचार्यः स्मृतिसंग्रहकारश्च । तन्न । उत्पत्त्यैवार्थस्वामित्वं
लम्भन्त इत्येवमादिवचनेन पुत्रोत्पत्तेरेव पितृधने पुत्रात्वनिरूपितस्वत्वो-
१५ त्पादकत्वबोधनात् ।

भूर्या पितामहोपात्ता निबन्धो द्रव्यमेव च ।

तत्र स्यात्सहशं स्वाम्यं पितुः पुत्रस्य चोभयोः ॥ इति

1 A, B, C, D, E, K omit अथ दायनिर्णयः ; A reads अथ दायनिर्णयोपयोगि.

2 E ○संविभोग for ○संविभाग.

3 B, C, D, E, G, H, K, N विजितं क्षत्रियस्य.

4 B, D यत्स्वं भवति; E यत्संभवति.

5 B, C, D, E, G, H, K वारयितुं for व्यावर्तयितुम्.

6 B, D, E शक्यं for शक्तम्.

7 G, H, K धारेश्वराचार्यः.

8 G लभेत for लभन्ते.

9 B, C, D, E, G, K पुत्रनिरूपितः०.

याह्नवल्क्यवचनाच (२. १२१) । न चेदं पितामहमरणस्यैव स्वत्वोत्पत्तिहेतुत्वं गमयति न पुत्रोत्पत्तेः । मरणकालेनुत्पन्ने पौत्रे तदभावप्रसङ्गात् । वस्तुतस्तु पितामहपदमविवक्षितम् । अन्यथा प्रपितामहाद्युपाते सदृशस्वाम्याभावप्रसक्तेः । अनुवादविशेषणत्वाच ॥ यत्तु देवलः

५ पितर्युपरते पुत्रा विभजेयुर्धनं पितुः ।

अस्वाम्यं हि भवेदेषां निर्देषे पितरि स्थिते ॥ इति

तत्र पूर्वार्धं तावद्विभागकालविधायकं विधिप्रत्ययश्रवणात् उत्तरार्धं तु तस्यैव स्तुत्यर्थतयास्वातत्त्वपरं न तु स्वत्वाभावपरम् ॥ एतेन—न जीवति पितरि पुत्रा रिकथं विभजेरन् यद्यपि स्यात्पश्चादधिगतं तैर-१० नहीं एव पुत्रा अर्थधर्मपरेस्वातत्त्वात्—इति शङ्खवचोपि व्याख्यातम् । पूर्वनिषेधार्थवादार्थानन्तरास्वातत्त्वयोक्तिरिति । यद्यपि तैः पश्चादधिगतमित्यन्वयः । तैः पुंत्रैः । पश्चादुत्पत्तेः । अधिगतं प्रतिप्रहादिना प्राप्तम् । पुत्रादिप्रतिगृहीते स्वत्वाविवादात्तत्राप्यस्वातत्त्वं किमुत पित्रिंजित इति तात्पर्यार्थः ॥ इदं चास्वातत्त्वं विभागकाम्यधर्मव्यवसायादिविषयम् । अत एव हारीतः—जीवति पितरि पुत्राणामर्थादानविसर्गविभागाक्षेपेष्वस्वातत्त्वयम्—इति । आदानविसर्गपदेन व्यवसायो लक्ष्यते । आक्षेपो दास्यादिभर्त्सनमिति मद्दनः ॥

• यत्त

मणिमुक्ताप्रवालानां सर्वस्यैव पिता प्रभुः ।

२० स्थावरस्य तु सर्वस्य न पिता न पितामहः ॥ इति

1 C, G, K omit याह्नवल्क्य before वचनाच.

2 E स्वाम्याभावाप्रसक्तेः.

3 B, C, D, E, G, K भजेरन् for विभजेरन्.

4 C यदि स्यात् for यद्यपि स्यात्. The स्मृतिच० and वीर० read यद्यपि स्वाम्यं पश्चात् &c. अपराकैं, स्मृतिच०, वीर० and परा. मा. read अर्थधर्मयोरस्वातत्त्वात्.

5 B, C, D, E, G पुत्रादिभिः for पुत्रैः.

6 D, E इति प्राप्तं तात्पर्यादैः.

तत्कुण्डलाङ्गुलीयकधारणादावेव पितुः स्वातन्त्र्यमात्रार्थं न तु दानादौ न वा पुत्रोत्पत्तेः स्वत्वकारणत्वनिवृत्त्यर्थम् । भोगानाइयमण्याशुपादानादप्येष एवार्थः प्रतीयते ॥ अत एव

स्थावरं द्विपदं चैव यद्यपि स्वयमर्जितम् ।

५ असंभूय सुतान्सर्वान्न दानं न च विक्रयः ॥ इति
 दानविक्रयादीनामेव निषेधो न भोगस्य । अतः पूर्वमनेकभ्रात्रादी-
 नामपरिच्छन्नं स्वत्वं संविभागेन व्यवस्थाप्यते ॥ तत्र समुदितद्रक्ष्य-
 गतपूर्वस्वत्वनाशेन तदेकदेशे विलक्षणं तदुत्पद्यत इति केचित् ।
 युक्तं तु पूर्वनाशस्वत्वान्तरोत्पत्तिकल्पने गौरवात्पूर्वमेकदेशस्थितमे-
 १० वोत्पन्नं विभागेन पदार्थविशेषनिष्ठतया ज्ञाप्यते ॥ प्रकृतमुच्यते ।
 ब्राह्मणस्याधिकं लब्धमिति प्रतिग्रहलब्धं विप्रस्याधिकं फलजनक-
 मिति केचित् । रिकथाद्यपेक्ष्या विप्रस्यैवायमधिक उपायः एवं
 क्षत्रियादेर्जयादिरिति तु युक्तम् । जयेषि जितस्य यत्रै गृहक्षेत्रद्र-
 व्यादौ स्वत्वमासीन्तत्रैव जेतुररप्युत्पद्यते । जितस्य करप्राहितायां तु
 १५ जेतुरपि सैव न स्वत्वम् । अत एव सार्वभौमेन संपूर्णा पृथ्वी
 माण्डलिकेन च मण्डलं न देयमित्युक्तं षष्ठे (पूर्वमी. सू. ६. ७.
 ३) । संपूर्णपृथ्वीमण्डलस्य तत्तद्रामक्षेत्रादौ स्वत्वं तु तत्तद्वौमि-
 कादीनामेव राजां तु करग्रहणमात्रम् । अत एवेदानीन्तनपाप्तिभा-
 षिकक्षेत्रदानादौ न भूदानसिद्धिः किं तु वृत्तिकल्पनमात्रमेव । भौमि-
 २० केभ्यः क्रीते तु गृहक्षेत्रादौ स्वत्वमप्यस्येव । तेन तत्र भूदानस्यापि
 फलं भवति ॥ निर्विष्टं कुसीदक्षिषिवाणिज्यपशुपालनलब्धं सेवालब्धं
 च । निर्वेशो भृतिभोगयोः (अमर. ३. ३. २१६)—इत्यमिधा-

१ C, H, K ०निवृत्यर्थः for ०निवृत्यर्थम्.

२ D, E यत्र गृहे क्षेत्र० for यत्र गृहक्षेत्र०.

३ C, D, E, H, K करग्रहमात्रम्.

४ B, D, F क्षत्रदानादौ for क्षेत्रदानादौ.

५ N omits निर्वेशो...भानात्.

नात् । भृतिः सेवा । भोगः कुसीदादिः । तत्राद्यं वैश्यस्य द्वितीयं शूद्रस्य । अतो लोकसिद्धैव क्रयादीनां कारणता ॥ एवं च स्वीयग-वादिजातवर्त्सादौ स्वत्वव्यवहारः संगच्छते । उपायानां शाखगम्यत्वे तु न स्यात् । स्वीयगवादिजननरूपोपायस्य शाखेणाबोधनात् ॥ नैनु
 ५ स्वीयगवादिजननेनेव स्वभार्यायामुत्पन्न्या कन्यापुत्रादावपि स्वत्वं स्यात् । इष्टपत्नौ—विश्वजिति सर्वस्वं ददाति—इति विहिते सर्वस्वदाने कन्यापुत्रादिदानापन्न्या कन्यापुत्रादि न देयमिति षाष्ठिसिद्धान्तवि-रोधः (पूर्वमी. सू. ६. ७. १) इति चेन्न । गवादाविव भार्याणां स्वत्वाभावेन तत्यामुत्पन्नेर्पत्ये तदभावात् लोके च स्वत्वास्पदीभूतो-
 १० त्पत्तेरेव स्वत्वकारणत्वं कपम् । भार्यायामपि प्रतिग्रहेण स्वत्वं स्या-दिति चेन्न । क्षत्रियादीनां प्रतिग्रहाभावेन तद्वार्यासु स्वत्वाभावात्-दृपत्येष्वपि तदभावः ॥ तेन सजातीयेष्वयं प्रोक्तस्तनयेषु मया विधिः (याज्ञवल्क्य २. १३३)—इति सजातीयस्यैव दत्तकस्य ग्राहत्वाक्षत्रियादीनप्रति तावदत्तकप्रतिग्रहो गौण एव न च विप्रान्प्रति स मुख्यः
 १५ संभवति । तद्विधौ युगपद्वृत्तिद्वयविरोधात् । न च पुत्रप्रतिग्रहवि-धिर्विप्राधिकारिक एव न क्षत्रियाद्यधिकारिक इति वाच्यम् । दौहित्रो भागिनेयश्च शूद्रस्यापि च दीयते इत्यादिशौनकादिवचोमित्तदधिका-रिकत्वस्याप्यवगमात् । एवं ब्राह्मिविधिना क्षत्रियादिकन्यया सह विप्रस्योद्घादे दानप्रतिग्रहयोर्गौणत्वमङ्गीकार्यम् अन्यत्र मुख्यत्वमिति
 २० वृत्तिद्वयविरोधः । क्षत्रियान्प्रति ब्राह्मिविवाहप्रवृत्तिस्तु सर्वेषामांवि-

१ C, N सेवा भृतिः.

२ E ऽवत्सरादौ for ऽवत्सादौ.

३ B, D, F न तु स्वीय० for ननु स्वीय.

४ B, D, E, F, H षष्ठिसिद्धान्त०.

५ B, C, D, E, F, H, K अपलेपि.

६ B, C, D, E, F, G, K सादेवेति for स्यादिति.

७ E ब्राह्मणविधिना for ब्राह्मिविधिना.

८ D, F सर्वेषामतिप्रतिपञ्चैव.

प्रतिपन्नैव । अत एव पुत्रादीनां दानं गौणमिति तत्त्वरत्ने मिश्राः ॥ न च स्वा भार्यापुत्रकन्या इति शाब्दव्यवहारात्स्वत्वकल्पना । तस्य स्वः पिता स्वा मातेत्यादाविव ज्ञातिवाचकत्वेनाप्युपपत्तेः ॥ अस्ति च ज्ञातावपि स्वशब्दस्य शक्तिः । स्वो ज्ञातावात्मनि स्वं त्रिष्वात्मीये^५ स्वो क्षियां धने—इति कोशात् (अमरकोश ३. ३. २१२) ॥ यत्तु धष्टे गर्भदासदानमुक्तं (पूर्वमी. सू. ६. ७. ६) तच्चिन्त्यं तन्मातारि मुख्यदानप्रतिग्रहक्यविक्रयाद्यभावेन स्वत्वाभावे तदुत्पन्ने गर्भदासे सुतरां तदयोगादित्यस्तु प्रासङ्गिकम् ॥

अथ दायः ॥ असंसृष्टं विभजनीयं धनं दायः । लाभाद्यर्थसं-
१० सृष्टधनव्यावृत्तये संसृष्टमिति । वणिगिभरेकीकृत्य विभज्यमाने दाय-
भागशब्दाप्रयोगात् । एवं वक्ष्यमाणपारिभाविकसंसर्गवतोपि निवृत्तिः ।
अत एव स्मृतिसंग्रहे

पितृद्वारागतं द्रव्यं मातृद्वारागतं च यत् ।
कथितं दायशब्देन तद्विभागोधुनोच्यते ॥ इति ।

१५ निघंटौ च—विभक्तव्यं पितृद्रव्यं दायमाहुर्मनीषिणः—इति ।
पितृपदं संबन्धिमात्रोपलक्षणम् ॥

अयं दायो द्वेष्ठा सप्रतिबन्धोप्रतिबन्धश्च । यत्र धनस्वामिनस्त-
त्पुत्रादेश्च जीवनं प्रतिबन्धकं स सप्रतिबन्धो यथा पितृव्यदिधनम् ।
यत्तु स्वामिसंबन्धादेव पुत्रादेष्वनार्जनोपायान्तरनिरपेक्षत्वात्स्वत्वं
२० भवति सोप्रतिबन्धः । यथा पितृधनम् । इति दायस्वरूपम् ॥

1 B, D, E, F स्वो क्षियो धने; A त्रिष्वात्मीये स्वं निजे धने.

2 C लाभाद्यर्थ संसृष्ट०.

3 D, E, D निघंटौ वा.

4 E, F द्विधा for देष्ठा.

5 C जीवनं प्रतिबन्धः यथा पितृव्यादिं.

6 D, E, G निरपेक्षत्वात्स्वत्वम्; F पुत्रादेष्वनोपायान्तरनिरपेक्षात्.

अथ तद्विभागः ॥ तमाह नारदः (१६. १)

विभागोर्धस्य पित्र्यस्य पुत्रैर्यत्र प्रकल्प्यते ।
दायभाग इति प्रोक्तं तद्विवादपदं बुधैः ॥

पुत्रैरिति पौत्रादीनामुपलक्षणम् । पित्र्यस्येति पितामहादीनाम् ।
५ मदनस्तु पित्र्यादेरिलेव पपाठ । इदं च दायभागस्वरूपमुक्तम् ॥ द्रव्य-
सामान्याभावेषि त्वत्तोहं विभक्त इति व्यवस्थामात्रेणापि भवत्येव
विभागः । बुद्धिंविशेषमात्रमेव हि विभागः । तस्यैवाभिव्यजिकेयं
व्यवस्था ॥

अथ विभागकालः ॥ मनुः (९. १०४)

१० ऊर्ध्वं पितुश्च मातुश्च समेत्य भ्रातरः समम् ।
भजेरन्पैतृकं रिक्थमनीशास्ते हि जीवतोः ॥

चशब्दोपादानेषि मरणसमुच्चयो न विवक्षितः । अत एव मद-
नरत्वे स्मृतिसंग्रहे

पितृद्रव्यविभागः स्याज्जीवन्त्यामपि मातरि ।
१५ न स्वतन्त्रतया स्वाम्यं यस्मान्मातुः पतिं विना ॥
मातृद्रव्यविभागोपि तथा पितरि जीवति ।
सत्खपत्येषु यस्मान्न स्त्रीधनस्य पतिः पतिः ॥

एतदपवदति बृहस्पतिः

पित्रोरभावे भ्रातृणां विभागः संप्रदर्शितः ।
२० मातुर्निवृत्ते रजसि जीवतोरपि शस्यते ॥

१ F, H प्रकल्पते.

२ B, C, D, E, G, K पौत्रादीनामप्युप०.

३ D, F omit बुद्धिं...विभागः.

४ G द्रव्यं for रिक्थम्.

५ F omits from जीवति several pages.

नारदः (१६. २—३)

अत ऊर्ध्वं पितुः पुत्रा विभजेयुर्धनं समम् ।
मातुर्निवृत्ते रजसि प्रत्तासु भगिनीषु च ।
निवृत्ते चापि रमणे पितर्युपरतस्थृहे ॥

५ रमणः कामः । उपरतस्थृहे विरक्तः । प्रत्तासु भगिनीषु चेति
काकाश्विवद्रजोरमणनिवृत्योर्विशेषणम् ॥ गौतमः (२८. १-२)
ऊर्ध्वं पितुः पुत्रा रिक्थं विभजेरन् । निवृत्ते रजसि मातुर्जीवति पितरि
चेच्छति-इति । इच्छतीत्यनेन रजोनिवृत्तिं विनापि पितुरिच्छया
विभाग उक्तः ॥

१० कचित्तदिच्छां विनापि विभागमाह बृहस्पतिः

ऋगते गृहक्षेत्रे पितापुत्राः समांशिनः ।
पैतृके न विभागार्हाः सुताः पितुरनिच्छया ॥

अर्थात्पितामहाद्यजिते तदनिच्छयापि विभागार्हा इत्यर्थः ॥
पैतामहेषि कचित्पितुरिच्छयैव विभागमाहतुर्मनुविष्णु (मनु. ९.
१५ २०९; विष्णुध. सू. १८. ४३)

पैतृकं तु पिता द्रव्यमनवासं यदाप्नुयात् ।
न तत्पुत्रैर्भजेत्सार्धमकामः स्वयमर्जितम् ॥

- 1 नारद reads पितर्युर्ध्वं गते पुत्रा विभजेरन् धनं क्रमात्.
- 2 B निवृत्ते वापि मरणे; D निवृत्तेर्वापि मरणे; E निवृत्ते वापि मरणे; K निवृत्ते चापि मरणे. नारद reads वापि रमणे and so also विवादरसाकर. मदनपारिजात reads चापि रमणात्. वीर० reads वापि रमणात्; दायभाग reads विनष्टे वाप्यशरणे पितर०.
- 3 G पितरि चेच्छतीत्यनेन.
- 4 F, G पैतामहाद्यजिते.

बृहस्पतिः

पैतामहं हृतं पित्रा स्वशक्तया यदुपार्जितम् ।
विद्याशौर्यादिनावामं तत्र स्वास्थ्यं पितुः स्मृतम् ॥
प्रदानं स्वेच्छया कुर्याद्वोगं चैव ततो धनात् ॥

५ नारदः

व्याधितः कुपितश्चैव विषयासक्तमानसः ।
अन्यथाशास्त्रकारी च न विभागे पिता प्रभुः ॥

हारीतः—अकामे पितरि रिक्थभागो वृद्धे विपरीतचेतसि दीर्घरो-
गिणि च—इति । अकामे विभागेच्छारहित इति मदनरत्ने । विपरीत-
१० चेता अधर्मवर्ती । पितुरनिच्छायामपि विभागो भवतीति भावः ॥

पितर्यसमर्थे ज्येष्ठपुत्रानुमत्या विभागमाह हारीतः—कामं दीने
प्रोषिते आर्ति गते वा ज्येष्ठोर्धाश्रिन्तयेत्—इति । शङ्खलिखितौ—पित-
र्यशक्ते कुदुम्बस्य व्यवहारं ज्येष्ठः कुर्यात्तदनन्तरो वा कार्यज्ञस्तदनु-
मतेन—इति । अनन्तरोनुजः । कुदुम्बभरणादिसमर्थेच्छया विभागः ।
१५ सर्वेषां तथात्वे त्वनियम इति निर्धक्षः ॥ याज्ञवत्स्क्यः (२.
११४)

विभागं चेत्पिता कुर्यादिच्छया विभजेत्सुतान् ।
ज्येष्ठं वा श्रेष्ठभागेन सर्वे वा स्युः समांशिनः ॥

१ E ऋौर्यादिना व्याप्तम्.

२ C रिक्थभोगो for रिक्थभागः.. The मिता० and अपराके read रिक्थविभागः
and मिता० reads रोगिणि.

३ B भागः for विभागः.

४ M निष्कृष्टार्थः; A निष्कृष्टार्थः.

५ B, C, D, E, G, K, N ज्येष्ठभागेन.

ऐच्छिकविभाग एव विवृत उत्तरार्थेन । इच्छायाः संभवति उक्त-
पक्षद्वयावैलम्बनत्वे स्वातन्त्र्यायोगात् । वाक्यभेदापत्तेः । एकस्मै लैक्षं
कस्मैचित्कपीर्दिकामन्यस्मै न किमपीत्यव्यवस्थापत्तेश्च ॥

ज्येष्ठविभागे विशेषमाह मनुः (९. ११२, ११६—११७)

५ ज्येष्ठस्य विंश उद्धारः सर्वद्रव्याच्च यद्वरम् ।
तदर्थं मध्यमस्य स्यात्तदर्थं तु कनीयसः ॥
उद्धारेनुज्ञृते त्वेषामियं स्यादंशकल्पना ।
एकाधिकं हरेज्येष्ठः पुत्रोर्धर्थं ततोपरः ॥
अंशमंशं यवीयांस इति धर्मो व्यवस्थितः ।

१० यमलयोर्मध्ये प्रथमप्रसूतस्य ज्यैष्ठयमाह मनुः (९. १२६)

जन्मज्येष्ठेन चाहानं सुब्रह्मण्याख्यपि स्मृतम् ।
यमयोश्चैव संज्ञासु जन्मतो ज्येष्ठता मता ॥
यस्य जातस्य यमयोः पश्यन्ति प्रथमं मुखम् ।
संतानंः पितरश्चैव तस्मिन् ज्यैष्ठयं प्रतिष्ठितम् ॥ इति ।

१५ यत्तु पिण्डसिद्धादिवैद्यकं ग्रन्थेनन्तरप्रसूतस्य ज्यैष्ठयमुक्तं तदनेन
कार्याशो वाध्यते तस्य^{१०}श्रुतिमूलत्वात् । मासेन शूद्रीभवतीतिवत् ।

1 B, D, F द्वयालम्भ (म्ब?) नत्वे; K, N द्वयालम्बनत्वे.

2 D omits लक्षं...अन्यस्मै.

3 A, C कपदिकं; B, F, G, K कपर्दकम्.

4 B, C, D, E तदर्थे तु.

5 G, H पुत्रोर्धर्थम्.

6 B, C, D, E, G, H, K मनुराह for आह मनुः.

7 The मनुस्यृति reads गमेषु for संज्ञासु.

8 C संजातः for संतानः.

9 D, E वैदिकग्रन्थे.

10 D, E तस्य श्रुतिं.

11 A, B, C, D, E, M शुद्धिर्भवतीति.

१३ [व्यवहारमयूक्त]

यत्तु—द्वौ तदा भवतो गर्भैं सूतिर्वेशविपर्ययात्—इत्यादिना भागवते
पश्चाज्जातस्य ज्येष्ठयमुक्तं तदप्यनेन बाध्यते । पुराणेषु स्मृतिविरुद्धा-
चाराणां बहुशो दर्शनात् । देशाचारतो व्यवस्था ज्ञेयेति केचित् ।
युक्तं तु पूर्वोक्तमेव ॥ अयं चोद्धारविभागः कलौ नेष्टः । कलिवर्जेषु
५ पाठात् । निर्णीतं चेदं समयमयूखेसामिः ॥

पितुरंशद्वयमाह नारदः:

द्वावंशौ प्रतिपद्येत विभजनात्मनः पिता ।

इदं त्वेकपुत्रपरम् । स यद्येकपुत्रः स्याद्वौ भागावात्मनः कुर्यात्—
इति शङ्खलिखितोक्तेरिति मदनरत्ने । एकपदं श्रेष्ठपरम् । एके मुख्या-
१० न्यकेवलाः—इत्यमरोक्तेः (अमरकोश ३. ३. १६) । गुणवत्पुत्र इति
यावदिति पारिजाते ॥

पितामहार्जिते त्वेकपुत्रेणापि सह समांशित्वमाह बृहस्पतिः

द्रव्ये पितामहोपात्ते स्थावरे जङ्गमे तथा ।

समांशित्वमाल्यातं पितुः पुत्रस्य चैव हि ॥

१५ याज्ञवल्क्यः (२. १२१)

भूर्या पितामहोपात्ता निबन्धो द्रव्यमेव वा ।

तत्र स्यात्सदृशं स्वाम्यं पितुः पुत्रस्य चोभयोः ॥

कालायनः

सकैलं द्रव्यजातं यद्वागैर्गृह्णन्ति तत्समैः ।

२० पितरो ऋतरश्चैव विभागो धर्म्ये उच्यते ॥

१ A, M सूतिवेशः.

२ G अयमुद्धारः.

३ B, C, D, E, G, K, N कलौ निषिद्धः.

४ D, E सकलद्रव्यजातम्.

यत्तु याज्ञवल्क्यः (२. ११६) न्यूनाधिकविभक्तानां धर्म्यः पितृकृतः स्मृतः—इति तत्र पितृकृतो धर्म्यश्चेत्स्मृतो न परावर्तनीय इति मदनविज्ञानेश्वरादयः ॥ यदपि नारदः (१६. १५)

पित्रैवं तु विभक्ता ये समन्यूनाधिकैर्धर्मैः ।

५ तेषां स एव धर्मः स्यात्सर्वस्य हि पिता प्रभुः ॥ इति त्युगान्तरपरम् ॥

स्वस्य पुत्राणां च समांशपक्षे पक्ष्या अप्यंशमाह याज्ञवल्क्यः (२. ११५)

यदि कुर्यात्समानंशान्पद्यः कार्याः समांशिकाः ।

१० न दत्तं स्त्रीधनं यासां भर्त्री वा शशुरेण वा ॥ इति ।

दत्ते त्वर्ध देयम् । दत्ते त्वर्ध प्रकल्पयेत् (याज्ञवल्क्य २. १४८)—इति वचनात् । अर्धं पूर्वदत्तं स्त्रीधनं यावता पुत्रांशसमं भवति तावदित्यर्थः । अंशाधिकधनायास्तु नांशः ॥

अर्जनसमर्थस्य पुत्रस्यानीहमानस्य दायजिघृक्षाभावमाह स एव
१५ (याज्ञवल्क्य २. ११६)

1 D, E, H धर्मैः for धर्म्यः.

2 E धर्मश्चेत्स्मृतः; G धर्म्यश्चेच्छातो न परावर्तनीयः.

3 D, E पितृवत्तु विभक्ता ये.

4 नारद reads हीनाधिकसमैः.

5 C युगान्तरं for युगान्तरपरम्.

6 D, E, K शशुरेण च.

7 A, C, G, H, K omit वचनात् after प्रकल्पयेत्.

8 G पूर्वदत्तस्त्रीधनम्.

9 B, C, D, E, N omit अनीहमानस.

10 B, C, D, E, G, K, N oमिष्यक्षाभावे; B omits आह.

शक्तस्यानीहमानस्य किंचिहत्वा पृथक्क्रिया ॥

किंचिहानं च तत्पुत्राणां दायजिघृक्षानिवृत्यर्थमिति मिताक्ष-
रायाम् ।

पितृमरणानन्तरं समविभाग उक्तः स्मृत्यन्तरे (याज्ञवल्क्य २. ११७)

५ विभजेरन्सुताः पित्रोरुद्धर्वं रिक्थंसृणं समम् ॥

हारीतः—समानो मृते पितरि रिक्थभागः—इति ॥

याज्ञवल्क्यः (२. १२३)—पितुरुद्धर्व विभजतां माताप्यंशं समं
हरेत् । विष्णुः (विष्णुध. सू. १८. ३४)—मातरः पुत्रभागानु-
सारिभागहारिण्यः । स्मृत्यन्तरे

१० जननी त्वंधना पुत्रैर्विभागेशं समं हरेत् ॥

सधना तु यावता स्वधनस्य पुत्रांशसमभागता भवति तावदेव
हरेदित्यर्थः । अंशाधिकधनायास्तु नांशः । सापर्नमातुः पितामहा-
आंशमाह व्यासः

असुताश्च पितुः पत्न्यः समानांशाः प्रकीर्तिताः ।

१५ पितामहश्च ताः सर्वा मातृतुल्याः प्रकीर्तिताः ॥

सर्वा इत्यनेन पितामहीसपव्योपि गृह्णन्ते ॥

अनेकभ्रातुपुत्राणां विभागप्रलारमाह याज्ञवल्क्यः (२. १२०)

अनेकपितृकाणां तु पितृतो भागकल्पना ॥

एकस्यैकः पुत्रोपरस्य द्वावन्यस्य त्रयस्तेषां पितृसंख्ययैव विभागो

1 B, D, E उक्तस्तेनैव विभजेरन्; B समभागः for समविभागः.

2 B, D, E समसृणम्.

3 B, C, D, E, N जनन्यस्वधना. परा. मा. and स्मृतिच० read अस्वधना.

4 B, D, E भवति तावति तावदेव; E समभोगता for समभागता.

5 A, B, C, D, E, H, K सपहमातुः.

6 B अनेकमातुपुत्राणाम्.

न विभाजकसंख्ययेत्यर्थः । कात्यायनः

अविभक्तेनुजे प्रेते तत्सुतं रिक्थभागिनम् ।
 कुर्वीत जीवनं येन लब्धं नैव पितामहात् ॥
 लभेतांशं स पित्र्यं तु पितृव्यात्तस्य वा सुतात् ।
 ५ स एवांशस्तु सर्वेषां भ्रातृणां न्यायतो भवेत् ॥
 लभते तत्सुतो वापि निवृत्तिः परतो भवेत् ॥

अनुजपदं ज्यायसोप्युपलक्षणम् । परतः प्रपौत्रात् । प्रपौत्रपु-
 त्रादिः पितृपितामहप्रपितामहेषु मृतेष्वनन्तरं वृद्धप्रपितामहे मृते-
 न्यसिंश्च तत्पुत्रादिके जीवति तद्धनं न लभते । पुत्रपौत्रप्रपौत्रसा-
 १० मान्याभावे सोपि लभते एवेत्यर्थः । इदं च नाविभक्तपरं किं तु
 संस्कृष्टपरं

अविभक्तविभक्तानां कुल्यानां वसतां सह ।
 भूयो दायविभागः स्यादाचतुर्थादिति स्थितिः ॥ इति
 देवलोकेः ॥

१५ क्रृणं लेख्यं गृहं क्षेत्रं यस्य पैतामहं भवेत् ।
 चिरकालप्रोषितो वा भागभागागतस्तु सः ॥
 गोत्रसाधारणं लक्ष्यता योन्यं देशं समाश्रितः ।
 तद्वंशस्यागतस्यांशः प्रदातव्यो न संशयः ॥

1 B न भाजकसंख्यया.

2 E omits कुर्वीत जीवनं येन.

3 B omits लभेतांशं...परतो भवेत्.

4 D, E प्रपौत्रादिः.

5 E, F omit प्रपौत्र.

6 F omits अविभक्तविभक्तानां...संशयः.

7 B, D omit क्रृणं लेख्यं...न संशयः; C omits लक्ष्यता यो. लिकादस्मिन्ता-
 मणि reads क्षेत्रं साधारणं for गोत्रसाधारणम्.

अविभक्तविभक्तानां वृद्धप्रपितामहत्पुत्राणां च संसृष्टानामि-
त्यर्थः । इदं च समदेशस्थितपरम् । देशान्तरस्थस्तु पञ्चमादिरपि
लभते एव ।

तृतीयः पञ्चमश्चैव सप्तमश्चापि यो भवेत् ।

५ जन्मनाम॑परिज्ञाने लभेतांशं क्रमागतम् ॥ इति

देशान्तरप्रकर्मेण वृहस्पतिस्मृतेः ॥

कचिन्मातृतो विभागमाह वृहस्पतिः

यद्येकजाता बहवः समाना जातिसंख्या ।

सापद्व्याचैर्विभक्तव्यं मातृभागेन धर्मतः ॥

१० व्यासः

समानजातिसंख्या ये जातास्त्वेकेन सूनवः ।

विभिन्नमातृकास्तेषां मातृभागः प्रशस्यते ॥

एतत्प्रत्युदाहरणमाह वृहस्पतिः ।

सर्वां भिन्नसंख्या ये पुंभागस्तेषु शस्यते ।

१५ विजातीयविभागमाह याज्ञवल्क्यः (२. १२५)

चतुर्थित्र्येकभागः स्युः क्र॑मशो ब्राह्मणात्मजाः ।

क्षत्रजात्प्रथेकभागा विङ्जास्तु द्येकभागिनः ॥

1 B, D, E, F, G संसृष्टिनाम्.

2 B, D, E, F put after लभत एव the verses क्रणं लेख्य...संशयः.

3 B, D, E, F जन्मनामापरिज्ञाने.

4 C वृहस्पतिः for वृहस्पतिस्मृतेः.

5 G सर्वांभिन्नसंख्या ये.

6 याज्ञवल्क्यस्मृति reads वर्णशः for क्रमशः.

ब्राह्मणात्मजा ब्राह्मणीक्षत्रियावैश्याशूद्रासु जाताः । क्षत्रजाः क्षत्रि-
यावैश्याशूद्रासु जाताः । विद्वजा वैश्याशूद्रोर्जाताः ॥ वृहस्पतिः
न प्रतिप्रहभूदेया क्षत्रियादिसुताय वै ।
यद्यप्येषां पिता दद्यान्मृते विप्रासुतो हरेत् ॥

५ देवलः

शूद्राणां द्विजातिभिर्जातो न भूमेर्भागमर्हति ।
सजातावाप्रयात्सर्वमिति धर्मो व्यवस्थितः ॥

भूमेः क्रयादिप्राप्ताया अपि । द्रव्यस्य तु लभत एव । अपरिणीतश्श-
द्रापुत्रस्तु द्रव्यांशमपि न लभते । तथा च मनुः (१. १५५)

१० ब्राह्मणक्षत्रियविशां शूद्रापुत्रो न रिक्थभाक् ।
यदेवास्य पिता दद्यात्तदेवास्य धनं भवेत् ॥

पितृमरणोत्तरं विशेषमाह वृहस्पतिः

अनपत्यस्य शुश्रूषुर्गुणवान् शूद्रयोनिजः ।
लभेत जीवनं शेषं सपिण्डाः सममाप्नुयः ॥

१५ गौतमः (२८. ३७)—शूद्रापुत्रोप्यनपत्यस्य शुश्रूषुश्चेष्टभते वृत्तिमूलम् ।
वृत्तिमूलं जीवनकारणम् । स एव (गौ. ध. सू. २८. ४३)—शूद्रा-
पुत्रवत्प्रतिलोमास्तु—इति । प्रतिलोमास्तूपादकापेक्षयोत्कृष्टवर्णखीषू-
त्पञ्चाः ॥ शूद्रेणापरिणीतायामुत्पन्ने विशेषमाह याज्ञवल्क्यः (२.
१३३—१३४)

1 D, F शूद्रासुताः.

2 C, G, K omit जाताः after शूद्रासु ; D, F शूद्रास्तु.

3 B, C, D, H, K शूद्राः । वृहस्पतिः.

4 दायभाग reads यद्यप्यस्य for यद्यप्येषाम्.

5 C, N omit भूमेः...प्राप्ताया अपि.

6 दायभाग and वि. चिं. read लभेताजीवनम्.

7 A, B, D, F, G खीषूपन्नेष्वित्यर्थः; C खीषूपन्न इत्यर्थः.

जातोपि दास्यां शूद्रेण कामतोऽशहरो भवेत् ॥
मृते पितरि कुर्युस्तं भ्रातरस्त्वर्धभागिकम् ।

कामः पितुरिच्छा । शूद्रेणेति पैदात् द्विजातिभिर्दास्यामुत्पन्नस्तु
पित्रिच्छयापि नांशभाक् । नौपि पितृमरणोत्तरमर्थं नापि पुत्राद्यभावे
५ सर्वमिति मदनरत्नादिषु ॥

विभागानन्तरोत्तरपुत्रे विशेषमाह गौतमः (२८. २७.)—विभ-
रुजः पित्र्यमेव—इति । बृहस्पतिर्तर्पि

पुत्रैः सह विभक्तेन पित्रा यत्स्वयमर्जितम् ।
विभक्तर्जस्य तत्सर्वमनीशाः पूर्वजाः स्मृताः ॥

१० यथा धने तथर्णे च दानादानकर्येषु च ।
परस्परमनीशास्ते मुक्त्वाशौचोदकक्रियाम् ॥

ऋणमात्रसंन्त्वे तु पूर्वविभक्तेभ्यो विभागग्रहणं विना तेनर्ण नैव
देव्यम् । रिकथग्राह ऋणं दाप्यः (याज्ञवल्क्य २. ५१)—इति वक्ष्य-
माणत्वात् ॥ कस्मिंश्चित्संसृष्टे तु तेन सह विभागः ।

१५ ऊर्ध्वं विभागाज्ञातस्तु पित्र्यमेव हरेष्वनम् ।
संसृष्टास्तेन वा ये स्युर्विभजेत स तैः सह ॥ इति

1 D, E, F कुर्युस्ते आतरा द्विभागिकम्.

2 C, H, K, N omit पदात् after शूद्रेणेति.

3 H omits after नापि the words पितृमरणोत्तर....विभक्तेन.

4 E ०त्पश्चपुत्रविशेष०. B reads ०विशेषमाह बृहस्पतिः पुत्रैः; C reads ०रोत्पन्ने विशेषमाह । A, G, K omit गौतमः.

5 A, C, G, K omit अपि after बृहस्पतिः.

6 F विभक्तं तथा तत्सर्व०.

7 A, C, G, M दानादानकर्येषु च.

8 B ०क्षणमात्रसत्त्वं तु.

9 B, D, E, F, G कस्मित्संसृष्टे (G संसृष्टे तु)

10 M, N धनं हरेत्.

मनूकेः (९. २१६.) । पितृमरणोन्तरविभागकालेस्पष्टगर्भायां
मातरि तत्सपद्यां भ्रातृपद्यां वानन्तरसमुत्पन्ने विशेषमाह याज्ञवल्क्यः
(२. १२२.)

विभक्तेषु सुतो जातः सवर्णीयां विभागभाक् ॥

५ विभागश्च सर्वे भ्रात्रादिभिः स्वस्वांशालिंचिलिंचिदुद्धत्य यथा
खांशसमो भवति तथां कार्यः । विष्णुः (विष्णुध. सू. १७. ३.)—
पितृविभक्ता विभागानन्तरोत्पन्नस्य विभागं दद्युः । इदं च तदंशेषु
रेक्सेकसहितेषु झेयम् । तत्सत्त्वे तु स एवाह (याज्ञवल्क्य २. १२२)

दृश्याद्वा तद्विभागः स्यादायव्ययविशेषधितात् ॥

१० दृश्याद्विद्यमानद्रव्यात् ॥ भ्रातृणां विभागकाले विशेषमाह वसिष्ठः
(वसिष्ठध. सू. १७. ४०—४१)—अथ भ्रातृणां दायविभागो
याश्रानपत्याः खियस्तासामापुत्रलाभात्—इति । प्रतीक्षा कार्येति शेषः ॥
पितृमरणोन्तरं विभागे विशेषमाह बृहस्पतिः ।

असंस्कृता भ्रातरस्तु ये स्युस्त्र यवीयसः ।

१५ संस्कार्याः पूर्वजैनैवै पैतृकान्मध्यकाद्वनात् ॥

यवीयस इति नुम्दीर्घाभावश्च छान्दसः । भ्रातृग्रहणं भगिनीना-
मुपलक्षणम् ॥ तथा च स एव

1 B omits (through oversight) °काले...सवर्णीयां विभाग°.

2 D, E, F वानन्तरसुत्पन्नं; G, K अनन्तरसुत्पन्ने.

3 B, C, F omit one किंचित् .

4 E omits तथा कार्यः and adds यथा before विष्णुः.

5 D, E, F read पितृविभागानन्तरो० विष्णुध. सू. reads भागं for विभागम्.

6 B, D, E, F रंकसेवकसहितेषु; K रेतःसेकसहितेषु.

7 E, F विद्यमानत्वात् .

8 D, E, H °मरणोन्तरविभागे.

9 C, K, N read भ्रातरस्तु संस्कार्यांसे यवीयसः.

10 C, H, K, N omit संस्कार्याः...छान्दसः.

11 G पूर्वजैस्तै वै पितृकात्.

12 D, E, F °लक्षणं तथा च नारदः । असंस्कृतास्तु. G भगिनीनामप्युपलक्षणम्.

असंस्कृतास्तु यास्त्रं पैतृकादेव ता धनात् ।
संस्कार्या आदृभिर्ज्ञेष्टः कन्यकाश्च यथाविधि ॥ इति ।

भगिनीसंस्कारे विशेषमाह याज्ञवल्क्यः (२. १२४)

ॐ संस्कृतास्तु संस्कार्या आदृभिः पूर्वसंस्कृतैः ।
५ भगिन्यश्च निजादंशादत्त्वांशं तु तुरीयकम् ॥

यज्ञातीयाः कन्यास्तज्जातीयपुत्रस्य यावान् भागस्तस्य चतुर्थमंशं
प्रत्येकं भगिनीभ्यो दत्त्वा ताः संस्कर्तव्या इत्यर्थः ॥

दायप्रहणव्यवस्थोपयोगितया मुख्यगौणपुत्रव्यवस्थामाह याज्ञ-
वल्क्यः (२. १२८—१३२)

१० औरसो धर्मपत्नीजस्तत्समः पुत्रिकासुतः ।
क्षेत्रजः क्षेत्रजातस्तु सगोत्रेणतरेण वा ॥
गृहे प्रच्छब्द उत्पन्नो गूढजस्तु सुतः स्मृतः ।
कानीनः कन्यकाजातो मातामहसुतो मतः ॥
अक्षतायां क्षतायां वा जातः पौनर्भवः स्मृतः ।
१५ दद्यान्माता पिता वा यं स पुत्रो दत्तको भवेत् ॥
क्रीतश्च ताभ्यां विक्रीतः कृत्रिमः स्यात्स्वयङ्कृतः ।
दत्तात्मा तु स्वयंदत्तो गर्भे विन्नः सहोदजः ॥
उत्सृष्टो गृह्णते यस्तु सोपविद्धो भवेत्सुतः ।

1 अपरार्क, स्मृतिच०, वीर० read ये तत्र for यास्त्रं.

2 G भगिनीना संस्कारे; C, N omit भगिनी...माह.

3 B omits असंस्कृतास्तु...याज्ञवल्क्यः.

4 A, M, N अंशं दत्ता तुरीयकम्.

5 A, F, K यज्ञातीया कन्या तज्जातीय०.

6 C, D, E, F, G, K repeat चतुर्थम्.

7 D, E, F चतुर्थमंशं प्रतिभगिनि दत्ता. G प्रतिभगिनीभ्यः.

8 B, D, E, F वित्तः for विज्ञः.

सर्वर्णयां धर्मपद्म्यामुत्पन्न औरसः पुत्रो मुख्यः । पुत्रिकासुतो
द्वेधा । तत्राद्यमाह वसिष्ठः (वसिष्ठध. सू. १७. १७)

अभ्रातृकां प्रदास्यामि तुभ्यं कन्यामलङ्घताम् ।

अस्यां यो जायते पुत्रः स मे पुत्रो भविष्यति ॥ इति ।

५ अन्त्यमाह स एव (वसिष्ठध. सू. १७. १५)—तृतीयः पुत्रिकैव-
इति । अस्मिन्पक्षे कन्ययैव पितुरौर्ध्वदेहिकादि कार्यम् । क्षेत्रजोपुत्र-
भ्रात्रादिपद्म्यां गुर्वाङ्गया देवरादिसगोत्रेणोत्पन्नः । अक्षतायां पूर्ववो-
द्धमुक्तायां क्षतायां तेन भुक्तायां वा वोद्धन्तरेणोत्पन्नः पौनर्भवः ।
अत्र दत्तकमित्रा गौणाः पुत्राः कलौ वर्ज्याः । दत्तौरसेतरेषां तु पुत्र-
१० त्वेन परिग्रहः—इति तत्रिषेषेषु पाठात् ॥

॥ अथ दत्तकप्रकरणम् ॥

अथ दत्तकविधिः ॥ मनुः (९. १६८)

माता पिता वा दद्यातां यमद्दिः पुत्रमापदि ।

सदृशं प्रीतिसंयुक्तं स हेयो दत्तिमः सुतः ॥

१५ वाशब्दान्मात्रभावे पितैव दद्यात् पित्रभावे मातैव उभयसत्त्वे तु
उभावपीति भदनः ॥ आपद्वहणादनापदि न देयः ॥ अयं निषेधो दातु-
रेव पुरुषार्थो न क्रत्वर्थ इति विज्ञानेश्वरः । तत्र । अस्य वार्क्याद-
दृष्टार्थतया क्रत्वर्थत्वावगमात् । कथंचिद्वृष्ट्यार्थत्वेषि वा नियमादृष्टस्य
आवश्यकत्वान्न तदतिक्रमे कार्यविशेषं प्रयोजकादृष्टसिद्धिः ॥ केचित्त्वा-

1 B, D, E, F और्ध्वदेहिकम् ; M और्ध्वदेहादि.

2 B, D, E क्षेत्रज अपुत्रपद्म्याम्.

3 A, B, C, D, E, F, H, K, N omit अथ दत्तकप्रकरणम्.

4 F वाक्याद् दृष्टार्थ०.

5 G दृष्टार्थत्वेषि च.

6 A, E, F, G, H आवश्यकत्वात्तदतिक्रमे.

7 G विशेषयोजकादृष्ट०.

पच्छुब्दस्य स्वार्थलागाद्यापत्तेरनापत्परिसंख्यापैकत्वाभावेन न निषेधार्थकत्वं किं त्वापदो निमित्तमात्रबोधकत्वमेव । न च नैमित्तिकत्व आपदि पुत्रादाने प्रत्यायापत्तिः । एतद्वाक्यस्य संज्ञासंज्ञिसंबन्धमात्रबोधकत्वात् । आपदि निमित्ते दानविधायकत्वाभावात् ॥ यदपि ५ विर्वाहप्रकरणे तेनैवोक्तं रोगिण्यादिनिषेधातिक्रमे दृष्टविरोध एव भार्यात्वं तृप्यदत एवेति तदप्यनेनैवापास्तम् ॥ सदृशं कुलगुणादिमिन्ने जात्या । अतः श्वत्रियादिरपि विप्रादेदर्दत्तको भवतीति मेधातिथिः । सदृशं जात्येति कुल्लकभट्टः । युक्तं चेदम् । याज्ञवल्क्येन (२. १२८) औरसो धर्मपत्नीजः इति द्वादशापि पुत्राननुक्रम्य—सजातीय० येष्वयं प्रोक्तस्तनयेषु मया विधिः (याज्ञवल्क्य २. १३३) इत्युपसंहारात् । स्पष्टीकरिष्यते चेदं वक्ष्यमाणशौनकवचोभ्याम् । विज्ञानेश्वरोप्येवम् । ज्येष्ठेन जातमात्रेण पुत्रीभवति मानवः (मनु. ९. १०६)—इति ज्येष्ठसैव पुत्रकार्यकरणे मुख्यत्वात्स न देय इत्ययमपि निषेधो दातुरेव न प्रतिप्रहीतुरित्यपि सः । स्यादयं प्रतिषेधो १५ दातुरेव यद्येतस्य ज्येष्ठदाननिषेधकता स्यात् । न तु सास्ति । मानाभावात् । पुत्रीभवतीत्यनेन पुत्रित्वमात्रोक्त्या ऋणापाकरणोक्तिमात्रपरत्वाच्च । अत एव पितृणामनृणश्चैव स तस्मात्सर्वमहृति (मनु. ९. १०६)—इत्युत्तरार्थं संगच्छते । सर्वं द्रव्यम् ॥ दत्तकश्च पुमानेव भवति न कन्या । स ज्ञेयो दत्रिमः सुतः (मनु. ९. १६८)—इति संज्ञा-२० संज्ञिसंबन्धबोधकवाक्यगतेन स इति सर्वनाम्ना मातापितृकर्तृक्ष्रीतिजलगुणकापनिमित्तकदानकर्मभूतसजातीयपुंस एव—अष्टवर्षे ब्रा-

1 A, B, D, E, F, H परिसंख्यायकत्वात्; C, E, G, H omit न after भावेन.

2 D निमित्तमात्रबोधकत्वात् आपदि निमित्ते दानविधायकत्वाभावात्.

3 B पुत्रादाने for पुत्रादाने.

4 C, G, K विवादप्रकरणे.

5 C omits पुत्रित्वमात्रोक्त्या; K भवतीत्यनेन पुत्रित्वोक्ते ऋणापाकरणमात्र०.

6 D, E omit संज्ञि; E omits बोध०.

7 B, D, F मातापितृकर्तृति०.

ज्ञाणमुपनयीत तमध्यापयीत—इति तच्छब्देनाष्टवर्षब्राह्मणपुंस्त्वोपनयनादिसंस्कृतस्येवं परामर्शात् । एतेन—त्रैर्मम् नित्यम् (पा. ४. ४. २०)—इति मर्बन्तो दत्तिर्मशब्दो दाननिर्वृत्तकर्मत्वाविशेषाद्वारायान्यसै वा दत्तां कन्यामव्यभिधत्त इति केषांचिदुक्तिः परास्ता ॥

^५ पुत्रप्रतिप्रहप्रकारमाह शौनकः

शौनकोहं प्रवक्ष्यामि पुत्रसंप्रहमुत्तमम् ।
 अपुत्रो मृतपुत्रो वा पुत्रार्थं सैमुपोष्य च ॥
 वाससी कुण्डले दत्त्वा उष्णीषं चाङ्गुलीयकम् ।
 आचार्यं धर्मसंयुक्तं वैष्णवं वेदपारगम् ॥
 १० वर्द्धिः कुशमयं चैव पालाशं चेष्ममेव च ।
 एतानाहृत्य बन्धूंश्च ज्ञातीनाहूय सत्तमः ॥
 बन्धूननेन संभोज्य ब्राह्मणांश्च विशेषतः ।
 अन्वाधानादि यत्तत्रं कृत्वाज्योत्पवनादिकम् ॥
 दातुः समक्षं गत्वा तु पुत्रं देहीति याचयेत् ।
 १५ दाने समर्थो दातासै ये यज्ञेनेति पञ्चभिः (ऋ. सं. १०. ६२. १-५) ॥

देवस्य त्वेति मन्त्रेण (वाज. सं. २०. ३; काठकसं. १. २, ४) हस्ताभ्यां प्रतिगृह्ण च ।

1 D, E उपनीयत.

2 M reads ०संस्कृतसैव.

3 B, C, D, E, F, K ममन्तो.

4 D omits the words समुपोष्य...कुशमयम्.

5 A, B, E, F कुशसमं for कुशमयम्.

6 A, G, M ज्ञातिमाहूय.

7 दत्त. मी. reads अस्याधानादिकं for अन्वाधानादि.

8 निर्णयसिन्यु reads आज्योत्पवनान्तकम्.

9 F गत्वा तम्.

10 F परिगृह्ण.

अङ्गादज्ञेत्यूचं (शत. ब्रा. १४. ९. ४. ८; मा. गृ. सू. १. १८. ६.; आश्व. गृ. सू. १. १५. ११; नि. ३. ४) जस्ता
चाद्याय शिशुमूर्धनि ॥

५ वाकादिभिरलंकृत्य पुत्रच्छायावहं सुतम् ।
नृत्यगीतैश्च वादैश्च स्वस्तिशब्दैश्च संयुतम् ॥
गृहमध्ये तमादाय चर्हं हुत्वा विधानतः ।
यस्त्वा हृदैत्यृचा (ऋ. सं. ५. ४. १०) चैव तुभ्यमग्र ऋचै-
क्या (ऋ. सं. १०. ८५. ३८) ॥

१० सोमो ददित्येताभिः (ऋ. सं. १०. ८५. ४१) प्रत्यूचं
पञ्चमिस्तथा ।

स्थिष्ठकृदादिहोमं च कृत्वा शेषं समापयेत् ॥
प्राक्षणानां सपिण्डेषु कर्तव्यः पुत्रसंग्रहः ।
तदभावेऽसपिण्डो वा अन्यत्र तु न कारयेत् ॥
क्षत्रियाणां स्वजातौ वा गुरुगोत्रसमोपि वा ।
१५ वैश्यानां वैश्यजातेषु शूद्राणां शूद्रजातिषु ॥
सर्वेषामेव वर्णानां जातिष्वेव न चान्यतः ।
दैहित्रो भागिनेयश्च शूद्रस्यापि च दीयते ॥

1 A, B, D, E, F read गृहीत्वा as a separate clause before the
verses गृहमध्ये &c.

2 C तुभ्यमग्र ऋचैक्या.

3 दत्त. मी. reads ०सपिण्डे वा for ०सपिण्डो वा and ०गोत्रसमे for
०गोत्रसमो.

4 A, G, M वैश्यजातिषु.

5 B शूद्रजातेषु.

6 C, D, E, F, H, K सर्वेषां चैव वर्णानाश्च.

7 B, C, D, E, F, H, K च नान्यतः.

8 दत्त. मी. reads शूद्रेस्तु कियते सुतः for शूद्रस्यापि च दीयते and reads
प्राक्षणादित्रये नास्ति भागिनेयः सुतः कवित् before नैकपुत्रेण &c.

नैकपुत्रेण कर्तव्यं पुत्रदानं कदाचन ।
 बहुपुत्रेण कर्तव्यं पुत्रदानं प्रयत्नतः ॥
 दक्षिणां गुरवे इत्वा यथाशक्ति द्विजोक्तमः ।
 नृपो राष्ट्रधर्मेवापि वैश्यो वित्तशतत्रयम् ॥
 ५ शूद्रः सर्वस्वमेवापि अशक्तश्चेदथाषलम् ॥

छायावहं सदृशम् । दौहित्रो भागिनेयश्चेति यथा भूतभाव्युप-
 योगित्वेन दण्डस्य—मैत्रावरुणाय दंडं प्रयच्छति—इत्यत्र संभवत्यपि
 भाव्यत्वे चतुर्थ्या—दण्डी प्रैषानन्वाह—इति प्रैषानुवचनकर्तृत्वेन भाव्यु-
 पयोगिनो मैत्रावरुणस्यैव भाव्यत्वमुक्तं तथेहाप्यनपाकृतर्णत्वेन चतु-
 १० र्थर्थवष्टुथा शूद्रस्यैव दौहित्रभागिनेयावपि प्रति शेषितया भाव्यत्वम् ।
 अतस्तयोरेव विधेयत्वेन दौहित्रभागिनेयावेव शूद्रस्येति नियमवि-
 धिविषयताप्युक्ता । शूद्रस्य त्वविधेयत्वेन तद्विषयत्वायोगात् । तौ
 शूद्रस्यैवेति वचनव्यक्तौ विप्रादिशेष्यन्तरपरिसंख्यापत्तेः । तस्मादौ-
 हित्रभागिनेयावेव शूद्रस्य मुख्यौ । तदेभावे त्वन्योपि सजातीयः ।
 १५ शूद्राणां शूद्रजातिष्ठिति तेनैवोक्तेः । न चेदं जातिपदं दौहित्रभागि-
 नेययोरेवोपसंहित्यते । दौहित्रत्वभागिनेयत्वयोः सजातीयत्वस्य च
 परस्परव्यभिचारित्वात् । एकस्मृतौ सामान्यवाक्यवैयर्थ्योपत्तेश्च ।
 विवृतं चैतहौतनिर्णये तातचरणैः । शिष्टाचारोपेयेवम् ॥ एवं च निषा-

1 D, E, F द्विजोक्तम्.

2 दत्त. मी. reads राज्यार्थ० for राष्ट्रार्थ०.

3 F omits वैश्यो...सर्वस्वमेवापि.

4 A, G, M अशक्तौ तथात्.

5 C, H, K, N भूतोपयोगित्वेन.

6 H omits दण्डं प्रयच्छ...मैत्रावरुण (by oversight).

7 A, M तदभावेन्योपि.

8 F सजातीयत्वस्यैव.

9 D, E, F अभिचारत्वाद्.

दृथपतिवक्तस्याधिकारे सिद्धे यच्छुद्धिविवेक उक्तं वैदिकमन्त्रसाध्य-
होमवति पुत्रप्रतिप्रहे शूद्रस्यानधिकारः—इति तदपास्तम् । समन्त-
होमस्तु तेन विप्रद्वारा कार्यः ।

उपवासो ब्रतं होमस्तीर्थलानजपादिकम् ।

५ विष्रेः संपादितं यस्य संपन्नं तस्य तत्फलम् ॥ इति

पराशरोक्तेः (पराशरस्मृति ६. ६३—६४) । स्मार्तहरिनाथा-
वप्त्येवमेव ॥ यत्तु पराशर एव (पराशरस्मृति १२. ३९)

दक्षिणार्थं तु यो विप्रः शूद्रस्य जुहुयाद्विः ।

ब्राह्मणस्तु भवेच्छूदः शूद्रस्तु ब्राह्मणो भवेत् ॥ इति

१० तत्तु शूद्रस्य कर्मसाकुण्ठं विप्रस्य च दोषं प्रतिपादयतीति माधवः ॥

खिया अपि शूद्रवदेवाधिकारः । खीशूद्राश्च सधर्मीणः—इति
बाक्यात् ॥ वसिष्ठः (वसिष्ठध. सू. १५. १—९) शुक-
शोणितसंभवः पुरुषो मातापितृनिमित्तकः । तस्य प्रदानविक्रयप-
रित्यागेषु मातापितरौ प्रभवतः । न त्वेकं पुत्रं दद्यात्प्रतिगृहीयाद्वा ।
१५ सं हि त्रायते पुरुषम् । न तु खी पुत्रं दद्यात्प्रतिगृहीयाद्वान्यत्रानुज्ञा-
नाद्वर्तुः । पुत्रं प्रतिप्रहीष्यन्बन्धुनाहूय राजनि च निवेद्यं निवेशनस्य
मध्ये व्याहृतिभिर्हृत्वादूरेवान्धवं संनिकृष्टमेव प्रतिगृहीयात् । संदेहे

1 A, M पुत्रपरिग्रहे.

2 F ब्राह्मणस्य भवेच्छूदः शूद्रस्य ब्राह्मणो.

3 A, M शूद्रकर्मसाकुण्ठं विप्रस्य दोषम्.

4 D, E, F सधर्मीण इति.

5 वसिष्ठध. स्. reads स हि संतानाय पूर्वेषाम् for स हि त्रायते पुरुषम्.
अपराकं, वि. र., वीर०, दत्त. मी. follow the वसिष्ठ. ध. स्.

6 A, C, G, M गृहीयात् for प्रतिगृहीयात्. अपराकं omits प्रतिगृहीयादा.

7 B, C, D, E, F, H, K चावेद्.

8 The वसिष्ठ. ध. स्. and मद. पारि. read अदूरेवान्धवं बन्धुसंनिकृष्टमेव; the

* * * मिता० and वीर० read अदूरेवान्धवं बन्धुसंनिकृष्ट एव; अपराकं and स्मृतिच०
ग्रन्थं अदूरेवान्धवमसंनिकृष्टमेव; वि. र. ‘अदूरेवान्धवमसंनिकृष्टमेव’.

चोत्पन्ने दूरेबान्धवं शुद्रमिव स्थापयेत् । विज्ञायते होकेन अहूंस्तार-
येदिति । तस्मिंश्चेत्प्रतिगृहीत औरस उत्पद्येत चतुर्थभागभागी स्थात् ।
इति ॥ भर्त्रेनुज्ञां तु सधवाया एव हृष्टार्थत्वात् । विघवायास्तु तां
विनापि पितुस्तदभावे ज्ञातीनामाज्ञया भवति । अत एव

५ रक्षेत्कन्यां पिता विज्ञां पतिः पुत्रास्तु वार्धके ।
अभावे ज्ञातयस्तेषां न स्वातङ्गं कच्चित्प्रियाः ॥ इति

याज्ञवल्क्येन (१. ८५) अवस्थाविशेष एव भर्तुः पारतङ्ग-
मुक्तम् । तदभावे वार्धकादिना तस्याक्षमतायां वा पुत्रादीनामपि ।
कात्यायनेनापि

१० नारी खल्वननुज्ञाता पित्रा भर्त्रा सुतेन वा ।
विर्फलं तद्वेत्तस्या यत्करोत्यौर्ध्वदेहिकम् ॥ इति

अवस्थाविशेष एव पितृभर्त्राद्यनुज्ञोक्ता । और्ध्वदेहिकं पारलौकि-
कम् । अतो यस्यामवस्थायां भर्त्रेनुज्ञा प्राप्ता सैवात्रानूद्यते न त्वपूर्वा
विधीयते । अतो विघवाया भर्तुरज्ञां विनाप्यधिकारः ॥ अदूरे
१५ बान्धवो यथायथं संनिहितः सपिण्डः । संनिहितेष्वपि भ्रातृपुत्रो
मुख्यः

भ्रातृणामेकजातानामेकश्चेत्पुत्रवान् भवेत् ।

सर्वे ते तेन पुत्रेण पुत्रिणो मनुरब्रवीत् ॥ इति

मनूक्तेरिति (मनु. ९. १८२) मिताक्षरायाम् । इदमेव चैतद्व-
२० चसः प्रयोजनं युक्तम् । अन्यासंभवात् ॥ दूरेबान्धवं विजातीयम् ॥

१ O भागभागः स्यात्.

२ F भर्त्रेनुज्ञाता.

३ B, D, E, F तां विना पितुः.

४ E omits विफलं...नुज्ञोक्ता. B विकलं for विफलम्; D, F विकलम्.

५ B, C, D, E, F, K भर्तुरज्ञाः.

१५ [व्यवहारमयूक्त]

दत्तकस्तु परिणीत उत्पन्नपुत्रोपि च भवतीति तातचरणाः । युक्तं
चेदं वाधकाभावात् । यत्तु कालिकापुराणे

पितुर्गोत्रेण यः पुत्रः संस्कृतः पृथिवीपते ।
आचूडान्तं न पुत्रः स पुत्रां याति चान्यतः ॥

५ चूडोपेनयसंस्कारा निजगोत्रेण वै कृताः ।
दत्ताद्यास्तनयास्ते स्युरन्यथा दास उच्यते ॥

अर्थं तु पञ्चमाद्वर्षान्न दत्ताद्याः सुता नृप ।
गृहीत्वा पञ्चवर्षीयं पुंत्रेष्टि प्रथमं चरेत् ॥ इति

तदस्तगोत्रपरम् । आचूडान्तमिलाङ्गमिव्यास्थर्थः । मर्यादार्थत्वे चूडोप-
१० नयसंस्कारा इत्यनेन विरोधापत्तेः । इदं तु वचो न तथा विस्तम्भणीयं
द्वित्रिकालिकापुराणपुस्तकेष्वदर्शनात् ॥

अयं च दत्तको द्विविधः । केवलो आमुष्यायणश्च । संविदं विना
दत्त अद्याः । आवयोरसाविति संविदा दत्तस्त्वन्त्यः । तत्राद्यः
प्रतिग्रहीतुरेवौर्ध्वदैहिकशाङ्कादि कुर्यात् । तथाहि पुत्रप्रतिग्रहस्य भाव्या-
१५ काङ्क्षायां पुत्रं प्रतिग्रहीष्यन् (वसिष्ठध. सू. १५. ६)-इत्यादिके
तद्विधौ पुत्रमिति द्वितीयान्तेन पुत्रस्य भाव्यत्वमुक्तम् । न च जन्य-
पुस्त्वाख्यं पुत्रत्वं भावयितुं शक्यम् । तेन पुत्रशब्देन सर्वं पुंत्रकार्यं
लक्ष्यित्वा तत्प्रयोजकमद्विष्टं भाव्यमङ्गीकर्तव्यम् । अतः प्रतिग्रहीतुरुक्तुले

१ दत्त. मी. reads चूडाद्या यदि संस्काराः.

२ G गोत्रेण चेत्कृताः; G दत्तकाद्याः सुतास्ते. H omits संस्कारा...मर्यादार्थत्वे चूडोपेनयसंस्कारा इत्यनेन.

३ E omits पुत्रेष्टि.

४ E omits तदस्तगोत्र...विरोधापत्तेः.

५ A, C, D, E, F, G, K द्वित्रिकालिका.

६ E, F सर्वपुंत्रकार्यम्.

पुत्रपित्रादिसंबन्धविशेषप्रयुक्तानि कार्याणि प्रवर्तन्ते । अत एवाह
मनुः (१० १४२)

गोत्ररिकथे जनयितुर्न भजेहत्रिमः सुतः ।

गोत्ररिकथानुगः पिण्डो व्यपैति ददतः स्वधा ॥

५ गोत्ररिकथे अनुगच्छतीति गोत्ररिकथानुगः प्रायस्त्समनियत इति
यावत् । दत्रिमः केवलः व्यामुष्यायणे गोत्राद्यनुवृत्तेर्वक्ष्यमाणत्वात् ।
पिण्डः श्राद्धमौर्धवदेहिकादीति मेधातिथिकुद्धूकभट्टादयः । पिण्डः
सापिण्डव्यं स्वधौर्ध्वदेहिकश्राद्धादीत्यपरे । वस्तुतस्तु यथा—जातपुत्रः
कृष्णकेशोमीनादधीत—इत्यत्र वयोवस्थाविशेषः यथा वा—अर्धमन्तर्वेदि
१० मिनोत्यर्थं बहिर्वेदि—इत्यनेन देशविशेषो लक्ष्यते तीथात्र गोत्ररिकथ-
पिण्डस्वधार्पदैर्जनकादीनां पिण्डसंबन्धप्रयुक्तं कार्यमात्रं लक्ष्यित्वा
तत्रिवृत्तिरुच्यते । तेन सोदरपितृव्यादिसंबन्धनिवृत्तिरपि सिद्धा
भवति । अत एव केवलदत्तकजन्यः पुत्रोपि पितुः सपिण्डीकरण-
पार्वणश्राद्धादि प्रतिग्रहीत्रैव सह कुर्यात् । एवं तत्पुत्रोपि ॥ यत्तु—
१५ अथ चेदत्तकीतपुत्रिकापुत्राः परपरिग्रहेणानार्थेयात्ते व्यामुष्यायणा
भवन्ति—इत्यादिना व्यामुष्यायणानुपक्रम्य कात्यायनः अथ यदेषां
स्वासु भार्यास्वपत्यं न स्याद्रिकथं हरेयुः पिण्डं चैभ्यलिपुरुषं दद्युरथ
यद्युभयोर्न स्यादुभाभ्यां दद्युरेकस्मिन् द्वाद्वे पृथगुदिश्य द्वावनुकीर्तयेत्
प्रतिग्रहीतारं चोत्पादयितारं चावृतीयातपुरुषात्—इति तदूद्यामुष्यायणप-

1 G ०संबन्धप्रत्यक्तानि.

2 B, D, E, F न भवेत्.

3 G तथात्रापि गोत्र०

4 G स्वधाशब्दे for स्वधापदैः.

5 B, C, D, F, G, H, K जनकादीनां संबन्धप्रयुक्तं; D, F प्रयुक्तकार्यमात्रम्.

6 G दत्तकीत०.

7 निर्णय० reads उभाभ्यामेव दद्युः and पृथगुदिश्यैकपिण्डे द्वावनु०.

8 G, H ऋहीतारमुत्पादयितारम्.

स्मृते । द्वामुख्यायणा भवन्तीत्युपक्रमात् । तेन द्वामुख्यायणो जनकस्य प्रतिप्रहीतुर्वा पुत्रान्तरासत्त्वे तस्मै पिण्डं दद्यात् रिक्थं च गृहीयात् । न तस्सत्त्वे ॥ यदा तूभयोरप्यौरसाः पुत्राः सन्ति तदा कस्मा अपि न दद्यात् प्रतिप्रहीत्रौरसांशस्य चतुर्थं भागं च हरेत् । तस्मिश्चेत्प्रति-५ गृहीते औरसे उत्पद्येत चतुर्थभागभागी स्थात्—इति वसिष्ठोक्ते: (वसिष्ठध. सू. १५. ९)

उत्पन्ने त्वौरसे पुत्रे चतुर्थांशहराः सुताः ।

सबर्णा असबर्णस्तु प्रासाच्छादनभाजनाः ॥ इति

कात्यायनोक्तेश्च । तृतीयांशहरा इति कल्पतरौ पाठः । सबर्णाः क्षेत्र-
१० जद्यत्तकादय इति विज्ञानेश्वरः ॥ यदा तूभयोः पुत्राभावस्तदैकस्मिन्न-
द्वाद्ध इत्याद्युक्तप्रकारे रोभयोरप्येकमेव श्राद्धं कुर्यात् ॥ यदपि
हेमाद्रौ कार्णजिनिः:

यावन्तः पितृवर्गाः स्युस्तावद्विर्द्वितीकादयः ।

प्रेतानां योजनं कुर्युः स्वकीयैः पितृभिः सह ॥

१५ द्वाभ्यां सहाथ तत्पुत्राः पौत्रास्त्वेकेन तत्समम् ।

चतुर्थे पुरुषे ^{१०}छन्दस्तस्मादेषी त्रिपौरुषी ॥

1 G औरसपुत्र उत्पद्येत्.

2 वसिष्ठध. सू. reads ०साद्यतकः.

3 B, C, D, F, G, H, K इति तु कल्पतरौ.

4 G तूभयोरपि पुत्राभावः.

5 B, D, F तदपि for यदपि.

6 A, H, K कार्णजिनिः.

7 G पितृवर्गाः.

8 G पुत्रकादयः for दत्तकादयः.

9 B, C, D, F, K चतुर्थपुरुषे.

10 दत्त. मी reads छेदः for छन्दः.

11 A, C, D, M तस्मादेषा त्रिपौरुषी for तस्मादेषा त्रिं.

साधारणेषु कालेषु विशेषो नास्ति वर्गिणाम् ।
मृताहे त्वेकमुहिश्य कुर्युः श्राद्धं यथाविधि ॥ इति

तदपि कालायनीयसमानार्थमेव । अयमर्थः । आमुष्यायणदत्तकादयो
जनकप्रतिग्रहीत्रोः कुले मृतानां स्ववर्गैस्तत्पित्रादिभिः सह सपिण्डीक-
५ रणं कुर्युः दत्तकादिपुत्रास्तु तेषां जनकप्रतिग्रहीतृभ्यां सह कुर्युः
तत्पौत्रा अपि स्वपितरं दत्तकेन पितामहेन तज्जनकेन प्रपितामहेन
चतुर्थे पुरुषे तत्प्रपौत्रे छन्दः इच्छा प्रतिग्रहीतारमुच्चारयेऽन्नं वेति
जनकं तूच्चारयेदेव साधारणेष्वमावास्यादिकालेषु जनकप्रतिग्रहीतृव-
र्गिणां श्राद्धं कार्यं मृताहे त्वेकमेवोहिइयैकोहिँष्टं श्राद्धं कुर्यादिति ॥
१० केचिच्चु केवलदत्तकस्याविधानात्स नास्त्येव आवयोरसाविति संवि-
दश्च विधानाभावात्तां विना गृहीतोपि आमुष्यायण एव तेनैव च जन-
कप्रतिग्रहीत्रोहृदेशेनामावास्यादिषु श्राद्धद्वयमेकं वा श्राद्धं कार्यं तत्पु-
त्रेण तु दत्तकस्य तज्जनकप्रतिग्रहीतृभ्यां द्वाभ्यामपि सह सपिण्डीकर-
णपार्वणश्राद्धादि कार्यं एवं तत्पुत्रादिभिरपीत्याहुः । तच्चिन्त्यम् ।
१५ यद्यपि केवलदत्तकः क्वापि शब्दतो नोक्तस्तथापि पूर्वोक्तमनुवचनेन
(मनु. ९. १४२) जनकादीनां संबन्धमात्रनिवृत्तेरुक्तत्वात् आमु-
ष्यायणे तदभावादर्थात्सिध्यलेव । किं च । ऊर्ध्वं सप्तमात्पितृबन्धुभ्यो
बीजिनश्च मातृबन्धुभ्यः पञ्चमात्-इति गौतमीयेन (गौ, ध. सू. ४. ३)

1 G मृताहे त्वेकमुहिश्य.

2 G कालायनेन for कालायनीय.

3 E omits प्रपितामहेन.

4 B, C, D, E, F, H तत्पौत्रे.

5 G न वा जनकं तूः.

6 G एकोहिँष्टं कार्यम् । केविच्चु.

7 F तत्पुत्रेण दत्तकस्य.

8 G तत्पुत्रादिभिरपीत्युक्तं तच्चिन्त्यम्.

9 G omits बीजिनश्च; B, D, E, F read जीविनश्च for बीजिनश्च.

बीजिकुले सप्तपुरुषं यावद्विवाहो निषिद्धः स व्यामुष्यायणे व्यर्थः सात् ।
तस्मिन्सापिण्ड्यसत्त्वात् । अतोवश्यमेतत्सार्थक्यार्थं केवलदत्तको
वाच्यः । तत्र सापिण्ड्यनिवृत्तेरुक्तत्वात् । अपि च प्रवराध्याये

व्यामुष्यायणका ये स्युर्दत्तकक्रीतकादयः ।

५ गोत्रद्वयेष्यनुद्वाहः शौङ्गशैशिरयोर्यथा ॥ इति ।

एतेन गोत्रद्वयं व्यामुष्यायणस्योक्तं मानवीयेन (मनु. ९. १४२) च
जनकगोत्रनिवृत्तिरुक्तेति विरोधः केवलद्वयामुष्यायणभेदैनैव परिहर-
णीयः । तेन सिध्यत्येव केवलोपि दत्तकः ॥ अत एव शूरेण कुन्ति-
भोजाय दत्तिरुक्तेन दत्तायाः कुन्त्याः सुतस्यार्जुनस्य शूरपुत्रवसुदेवदु-
१० हितुः सुभद्रायाः सापिण्ड्यनिवृत्तिं मनुवचनेनोक्त्वास्य गौतमीयस्य
बीजसंतानजाया अपि निषेधमात्रपरत्वमेव चोक्त्वार्जुनेन सुभद्रापरिणे-
येत्याशङ्क्य वार्तिकोक्तं संबन्धवर्यवधानकल्पनाख्यं समाधानमाह
भट्टसोमेश्वरः ॥ यत्तु कश्चित्सोमेश्वरेण गौतमवचनात्कुन्त्याः शूरकु-
लेपि साप्तपौरुषं सापिण्ड्यमुक्तमित्याह तद्रन्थानध्ययननिबन्धनम् ।
१५ तेन हि सापिण्ड्यनिवृत्तिं पूर्वमुक्त्वा गौतमीयस्य जनककुले निषेध-
परत्वमुक्तं न तु सापिण्ड्यबोधकत्वम् ॥ एवं सिद्धे केवले व्यामुष्या-
यणे चावयोरसाविति संविदपि सिध्यति । प्रतिग्रहीतुव्यामुष्यायणज्ञा-

१ E वाजिकुले for बीजिकुले.

२ B, C, D, E, F निषिद्धः सात्. A, H, K विवाहोतिविशदः सात्
व्यामुष्यायणे.

३ दत्त. मी. reads शूरशैशिरयोः and दत्तकचन्द्रिका 'शूक्र'.

४ B, C, D, E, F, G, K गोत्रद्वयमपि.

५ D, E, F मानुषीयेन च.

६ G गौतमवचनस्य.

७ A, M अर्जुनेन न सा सुभद्रा.

८ G संबन्धवधानाख्यम्.

नीर्यत्वेन दृष्टार्थत्वात् ॥ अत्रं च केवलदत्तकस्य पालकपितृकुले
सासपौरुषं मातृकुले च पाञ्चपौरुषं सापिण्ड्यम् ॥ यत्तु वृद्धगौतमः
स्वगोत्रेण कृता ये स्युर्दत्तक्रीतादयः सुताः ।
विधिना गोत्रमायान्ति न सापिण्ड्यं विधीयते ॥

५ यच्च बृहन्मनुः:

दत्तक्रीतादिपुत्राणां बीजवप्तुः सपिण्डता ।
पञ्चमी सप्तमी चैव गोत्रित्वं पालकस्य च ॥

यदपि नारदः

धर्मार्थं वर्धिताः पुत्रास्तत्तद्दोत्रेण पुत्रवत् ।

१० अंशपिण्डंविभागित्वं तेषु केवलंमिष्यते ॥ इति

तान्यनाकरणि । साकरत्वेषि व्यामुष्यायणस्य प्रतिग्रहीतकुले सासपौ-
रुषसापिण्ड्यभावप्रतिपादनार्थम् । केवलदत्तके पूर्वोक्तगौतमीयेन
(गौ. ध. सू . ४. ३) पालककुले सासपौरुषसापिण्ड्यत्वोक्तत्वात् ।
मानवीयेन (मनु. १. १४२) च जनककुले सापिण्ड्यनिवृत्तेरुक्तत्वात् ॥

१५ यस्तु सापिण्ड्यनिर्णये केषांचिन्मान्यानां लेखः—जनैकगोत्रेणोपनय-

1 G व्यामुष्यायणत्वज्ञानार्थत्वात्.

2 B, C, D, E, F, H, K अत्र केवल०.

3 F omits यत्तु...सापिण्ड्यम् (l. 4). G यत्तु गौतमः.

4 दत्त. मी. reads स्वगोत्रेषु for स्वगोत्रेण and गोत्रां यान्ति; निर्णय०
reads स्वगोत्रेषु.

5 दत्त. मी. reads सप्तमी तद्दोत्रं तत्पालकस्य च. D, E, F पालकस्य वा;
G पालकस्य तु.

6 B, C, D, E, F अंशपिण्डं विभागित्वम्.

7 G केवलभीरितम्. दत्त. मी. and निर्णय० read ईरितं for ईष्यते.

8 G यच्च for यस्तु.

9 G लेखनं for लेखः.

10 G जनकगोत्रेण संस्कृतस्य.

नादिसंस्कृतस्य तु जनककुले पितृतो मातृतश्च पाञ्चपौरुषं साप्तपौरुषं च
सापिण्ड्यं प्रतिग्रहीतुः कुले त्रिपुरुषं प्रतिग्रीहीतरि पितृत्वप्रयोजकस्यो-
त्पादकत्वस्योपनेतृत्वस्य चाभावात् प्रतिग्रीहीतुगोत्रेण संस्कृतस्य तु प्रति-
ग्रहीत्रादिभिरेव साप्तपौरुषं पाञ्चपौरुषं च—इति तंस्य मूलं न विश्वः ।
५ किं च । यदि प्रतिग्रहीतर्युत्पादकत्वोपनेतृत्वाद्यभावात् पितृत्वं कथं तर्हि
त्रिपुरुषं सापिण्ड्यं प्रतिग्रहीत्रादिश्राद्धादिकर्तृत्वं वा दत्तकस्य । न च
पितृत्वं सापिण्ड्यसमनियतं येन तदभावात्सापिण्ड्याभावः स्यात् ।
वस्तुतस्तु—ऊर्ध्वं सप्तमात्पितृबन्धुभ्यः (गौ. ध. सू. ४. ३) इति
गौतमादिवचनैः प्रतिग्रहीत्रादिभिः सह सापिण्ड्यं पूर्वमुक्तमेवेति दिक्ष ॥

१० अथ पुत्रदानप्रतिग्रहविधिः ॥ तत्रानेकपुत्राणामज्येष्ठदान एवाधि-
कारः सर्वेषाम् । प्रतिग्रहे त्वजातपुत्राणां मृतपुत्राणां वा । स्त्रीणां
सधवानां भर्तुरनुज्ञया भर्त्रभावे पित्रादीनाम् । शूद्राणां दौहित्रो
भागिनेयो वा ग्राहो नान्यः । अन्यैस्तु संनिहितः सपिण्डस्तद-
भावे विप्रकृष्टो न त्वन्यजातीय इति ॥ अत्र दाता प्रतिग्रहदिने
१५ कालादि स्मृत्वास्मदादीनामस्य च पुत्रस्य परस्परवर्तमानपितृपुत्रादित-
त्तसंबन्धनिमित्तकतत्त्वार्थनिवृत्तये प्रतिग्रहीत्रादीनामस्य च परस्परं
पितृपुत्रादितत्तसंबन्धनिमित्तकतत्त्वार्थप्रवृत्तये च पुत्रदानं करिष्य

1 B, C, D, E, F, H, K omit तु after ०संस्कृतस्य.

2 A, B, C, D, E, G, K add तु after प्रतिग्रहीतुः कुले; G प्रतिग्रहीतुकुले.

3 A, B, C, D, E, F, G, H, K, N प्रतिग्रहीतरि गौणपितृत्व०.

4 B, D, E, F, G जनकगोत्रेण for प्रतिग्रहीत०.

5 B, C, D, E, F, G, K तत्र मूलम्.

6 E न च पितृत्वव्याप्तं सापिण्ड्यं पूर्वमुक्तं तदिं त्रिपुरुषं सापिण्ड्यं पूर्वमुक्तं सेवेति
(पूर्वमुक्तमेवेति १) दिक्; B, D, F न च पितृत्वव्याप्तं सापिण्ड्यं पूर्वमुक्तमेवेति
दिक् (omitting words by oversight); C, K, N न च पितृत्व-
व्याप्तं सापिण्ड्यं येन तदभावात्; G ०पितृत्वव्याप्तं सापिण्ड्यसम०; H न च
पितृत्वं सापिण्ड्यं येन.

7 B, D, E, F, G after दिक् read मकृतमनुसरामः.

8 C, H, K निवृत्तये for प्रवृत्तये.

इति संकल्प्य गणेशपूजास्वस्तिवाचनमातृकापूजावृद्धिआद्वादि कुर्यात् । प्रतिप्रहीता तु प्रतिप्रहदिनपूर्वदिन उपोष्यापरदिने बन्धूनाहूय पुत्रप्रतिप्रहं राहे निवेद्य कालादि स्मृत्वा प्रहीष्यमाणपुत्रस्य तज्जनकादीनां च परस्परं वर्तमानपितृपुत्रादितत्त्संबन्धनिवृत्तयेस्मदादीनां च परस्परं पितृपुत्रादितत्त्संबन्धनिमित्तकतत्त्कार्यप्रवृत्तये च पुत्रं प्रतिप्रहीष्य इति संकल्प्य गणेशपूजास्वस्तिवाचनमातृकापूजावृद्धिआद्वाचार्यवरणकुण्डलाङ्गूलीयकवासोयुगलोष्णीषमधुपर्काचार्यपूजनानि संकल्पपूर्वकं कृत्वा त्रीनिविप्रान्बन्धूंश्च भोजयेत् । अथाचार्यः स्वर्कर्म करिष्य इति संकल्प्य स्थणिडलोलेखनाद्यभिप्रतिष्ठापनान्तं कृत्वान्वाधाने चक्षुषी आडयेनेत्यन्तमुक्त्वा अत्र प्रधानमभिं वायुं सूर्यं प्रजापतिं चैकैकयाहुत्याभिमेकया सूर्यासावित्रीं च षड्जश्वर्वाहुतिभिर्यक्षये शेषेण स्विष्टकृतभित्याद्याज्योत्पवनान्तं कुर्यात् । अथ प्रतिप्रहीता दातृनिकटे गत्वा पुत्रं देहीति याचयेत् । दाता तु ये यज्ञेन (क्र. सं. १०. ६२ १-५) इति ऋकपञ्चकमुक्त्वा कालादि स्मृत्वास्मदादीनाभित्यादि प्रवृत्तय इत्यन्तमुक्त्वा अमुं पुत्रं यथाशक्त्यलंकृतं तुभ्यमहं संप्रदद इति वदेत् । ये यज्ञेन—इति पञ्चानां मानवपुत्रो नाभानेदिष्टो विश्वे देवा जगती पुत्रदाने विनियोगः । प्रतिप्रहीता तु देवस्य त्वा (काठकसं १. २; आश्व. गृ. सू. १. २०. ४) इत्यनेन प्रतिगृह्ण स्वशाखोक्तां कामस्तुतिं पठित्वा अङ्गादङ्गादित्यृचं जपित्वा पुत्रं मूर्धन्याद्वाय वस्त्रादिभिरलंकृत्य मङ्गलशब्दैर्गृहान्तर्नयेत् । अथाचार्य आज्यस्थापनाद्याज्यभागान्तं कृत्वाज्येनैव व्यस्तसमस्तव्याहृतिभिरुत्वा चरुणा जुहुयात् ।

1 C, K oशाद्वानि for श्राद्धादि.

2 N omits प्रतिप्रहीता तु...पुत्रप्रतिप्रहम्.

3 C, H, K निवृत्तये for प्रवृत्तये.

4 A, H, K, N मधुपर्कादिभिराचार्यपूजनानि.

5 A सूर्या सावित्रीं च.

6 C यो यज्ञेन.

7 C अङ्गादङ्गादित्यृचं च जप्त्वा.

यस्त्वा हृदा वसुशुतोमिलिष्टुप् पुत्रप्रतिप्रहप्रधानचरुहोमे विनियोगः ।
यस्त्वा हृदा० (क्र. सं. ५. ४. १०) अग्रय इदं न ममेति त्यागः ।
तुभ्यमैग्र इत्यस्य सूर्यासावित्री सूर्यासावित्र्यनुष्टुप् । तुभ्यमप्र० (क्र.
सं. १०. ८५. ३८) सूर्यासावित्र्यां इदं न मम । सोमो दददिति
५ पञ्चानां (क्र. सं. १०. ८५. ४१-४५) सूर्यासावित्री सूर्या-
सावित्र्यनुष्टुप् । विनियोगः प्राग्वत् । सोमो ददत० । ततः
स्थिष्ठकुदादि समापयेदिति विधिः ॥

प्रकृतमनुसरामः ॥ क्रणविभागे विशेषमाह कात्यायनः

पित्र्यं पित्र्यर्णसंबङ्घमात्मीयं चात्मना॑ कृतम् ।

१० क्र० पर्णमेवंकृतं शोध्यं विभागे बन्धुभिः सह ॥

पित्र्यर्णसंबङ्घं पितुर्क्षणापाकरणार्थं कृतम् । आत्मीयं स्वकुदुम्बभरणा-
र्थमन्येन कृतम् । स एव

आत्रा पितृव्यमातृभ्यां कुदुम्बार्थमृणं कृतम् ।

विभागकाले देयं तद्रिक्तिभिः सर्वमेव तु ॥

१५ रिकथादल्पर्णविषयेषि स एव

क्रणं प्रीतिप्रदत्तं तु दत्त्वा शेषं विभाजयेत् ।

प्रदत्तं प्रतिश्रुतम् । नारदः (१६. ३२)

1 C adds एवमेवेषि after त्यागः.

2 H, K तुभ्यमन्ते.

3 C, K ०सावित्र्यै इदं.

4 A, M पित्र्यर्णसंबन्धम्.

5 C, K वात्मना for चात्मना.

6 B, D क्रणमेव; E क्रणमेककृतम्. F omits क्रणमेव...मन्येन कृतम् .

7 A, M ०पित्र्यर्णसंबन्धम्.

8 G भरणार्थमन्येन.

दत्त. च० reads प्रीतिप्रदानं for प्रीतिप्रदत्तम्.

यच्छिष्टं पितृदायेभ्यो दत्त्वर्णं पैतृकं च यत् ।

भ्रातृभिस्तद्विभक्तव्यमृणी स्यादन्यथा पिता ॥

पितृदायः पित्रा प्रतिश्रुतम् । स एव

धर्मार्थं प्रीतिदत्तं च यदृणं स्वेन योजितम् ।

५ तदृश्यमानं विभजेत्र दानं पैतृकाद्धनात् ॥

धर्मार्थं प्रीत्या च यदृत्तं दातुं प्रतिश्रुतं पित्रा स्वेन योजितं स्वयं
कृतम् । तदृणं दृश्यमानं च द्रव्यं विभजेत् । एतदृणातिरिक्तस्य
पैतृकाद्धनादानं नास्तीत्यर्थः ॥ अदृश्यमानशङ्कायामपि स एव

दृश्यमानं विभज्येत गृहक्षेत्रं चतुष्पदम् ।

१० गृहद्रव्याभिशङ्कायां प्रत्ययस्तत्र कीर्तिः ॥

गृहोपस्करवाह्याश्च दोह्याभरणकर्मिणः ।

दृश्यमाना विभज्यन्ते कोशं गृहेत्रवीन्मनुः ॥

कर्मिणो दासाद्याः । अत एव दिव्यप्रकरणेस्मिन्विषये कोश एव
नियमितस्तेनैव ।

१५ शङ्काविश्वाससंधाने विभागे रिक्तिनां सदा ।
क्रियासमूहकर्तृत्वे कोशमेव प्रदापयेत् ॥ इति ॥

अथाविभाज्यम् ॥ मनुः (९. २०६)

1 नारद reads कणी न स्याद्यथा पिता.

2 अपराकं reads स्वनियोजितम् for स्वेन योजितम्.

3 G पैतृकाद्धनानम्.

4 F omits अदृश्य...स एव.

5 E चतुष्पथः for चतुष्पदम्.

6 C, E, D दोषाभरणः; C, D, E, F, K °भरणकर्मिभिः; G, N °कर्मिभिः.

अपराकं, व्य. मा., स्मृतिच० read °ब्रवीद्गृहुः.

7 B नियमतः; D, E नियमस्तत्रैव.

विद्याधनं तु यद्यस्य तत्त्वैव धनं भवेत्
मैत्रमौद्गाहिकं चैव माधुपर्किकमेव च ॥

व्यासः

५ विद्याप्राप्तं शौर्यधनं यज्ञ सौदायिकं भवेत् ।
विभागकाले तत्त्वस्य नान्वेष्टव्यं स्वरिक्तिभिः ॥

सौदायिकं वक्ष्यते । एतज्ञ पितृद्रव्याविरोधेनार्जितं ज्ञेयम् । तथा च
याज्ञवल्क्यः (२. ११८—११९)

१० पितृद्रव्याविरोधेन यदन्यत्स्वयमर्जितम् ।
मैत्रमौद्गाहिकं चैव दायादानां न तद्वेत् ॥
ऋग्मादभ्यागतं द्रव्यं हृतमभ्युद्धरेत् यः ।
दायादेभ्यो न तद्याद्विद्युत्या लब्धमेव च ॥

ऋग्मागतायामुद्धृतायां भुवि विशेषमाह शङ्खः

पूर्वनष्टां तु यो भूमिमेकश्चेदुद्धरेत्कमात् ।
यथाभागं लभन्त्यन्ये दत्त्वांशं तु तुरीयकम् ॥

१५ उद्धृतायाश्रतुर्थमंशमुद्धरेत् दत्त्वावशिष्टमुद्धर्त्रा सह विभजेयुः ॥ मनुः
(अ. ९. २०८ ; विष्णुध. सू. १८. ४२)

अनुपग्रन्थिपितृद्रव्यं श्रमेण यदुपार्जयेत् ।
दायादेभ्यो न तद्याद्विद्युत्या लब्धमेव च ॥

व्यासः

- १ E, F स्वरिक्तिभिः.
- २ B याज्ञवल्कः.
- ३ G द्रव्याविरोधेनार्जितद्रव्यविषयं ज्ञेयम्.
- ४ G औद्गाहिकं वापि.
- ५ E omits (through oversight) विद्यया लब्ध...न तद्यात् (l. 18).

अनाश्रित्य पितृद्रव्यं स्वशक्त्याप्रोति यद्धनम् ।
दायादेभ्यो न तद्विद्याद्विद्यालब्धं च यद्धनम् ॥

विद्यालब्धं विशिनष्टि कात्यायनः

परभक्तोपयोगेन विद्या प्राप्तान्यतस्तु या ।
५ तेया लब्धं धनं यतु विद्याप्राप्तं तदुच्यते ॥

एतदेव विशदेयति स एव

उपन्यस्ते तु यलब्धं विद्या पणपूर्वकम् ।
विद्याधनं तु तद्विद्याद्विभागे न विभज्यते ॥
शिष्यादाचार्यतः प्रभात्संदिग्धप्रभनिर्णयात् ।
१० स्वज्ञानशंसनाद्वादालब्धं प्राध्ययनाच्च यत् ॥
विद्याधनं तु तत्प्राहुर्विभागे न विभज्यते ।
शिल्पिष्वपि हि धर्मोयं मूल्याद्यच्चाधिकं भवेत् ॥
विद्यालब्धं कृतं चैव याज्यतः शिष्यतस्तथा ।
एतद्विद्याधनं प्राहुः सामान्यं यदतोन्यथा ॥
१५ परं निरस्य यलब्धं विद्यया पणपूर्वकम् ।
विद्याधनं तु तद्विद्यान्न विभाज्यं बृहस्पतिः ॥
विद्याप्रतिज्ञया लब्धं शिष्यादाप्तं च यद्वेत् ।
ऋत्विङ्गन्यायेन यलब्धमेतद्विद्याधनं भृगुः ॥

उपन्यासः क्रमजटादीनां संकलितानां पाठ इति मदनरते । सभायां

1 B, D, E, F यथा लब्धम्.

2 G विशेषयति for विशदेयति.

3 अपराके, स्मृतिच०, परा. मा. read आतिव्यतः for आचार्यतः.

4 G प्रश्यायनाच्च for प्राध्ययनाच्च.

5 अपराके reads विद्यापणकृतावेव; वि. र. 'विद्यापणकृतं चैव' and स्मृतिच० and परा. मा. 'विद्यावलकृतं चैव'; दायभाग reads विद्या यूतपूर्वकम्.

गृहप्रमेयविवृतिरिति केचित् । पणपूर्वकमुपैन्यस्त इत्यन्वयः । शंसनं प्रख्यापनम् । प्राध्ययनं प्रकृष्टाध्ययनम् । शिल्पिष्वपीति अर्यं विद्याधर्मः शिल्पिष्वपि ह्येय इत्यर्थः । मूल्याधिकं पारितोषिकम् । ऋतिवद्धन्याय उपदर्शनम् । अत्र सर्वत्रापि विद्याधिगमे तथा द्रव्यार्जने च पितृद्रव्यापि विरोधे सत्येवाविभाज्यत्वं विरोधे तु विभाज्यमेव ॥ अत एव कात्यायनः

कुले विनीतविद्यानां आतृणां पितृतोषि वा ।

शैर्यप्राप्तं तु यद्वित्तं विभाज्यं तद्वहस्पतिः ॥

पितृद्रव्यविरोधेष्प्यर्जकस्यांशद्वयमस्त्वेव । येन चैषां स्वर्यमुपार्जितं १० स्यात्स व्यांशमेव हरेदू इति वसिष्ठोक्तेः (वसिष्ठध. सू. १७. ५१) । कस्मिन्निविद्याधने विशेषमाह नारदः (१६. १०)

कुदुम्बं विभृयाद्धातुर्यो विद्यामधिगच्छतः ।

भागं विद्याधनात्समात्स लभेताश्रुतोषि सन् ॥

अश्रुतोविद्य इति मदनरबे । भागं दास्यामीत्यप्रतिश्रुत इति तु युक्तम् ॥ १५ पितृद्रव्याविरोधार्जिते विशेषमाह गौतमः (गौ. ध. सू. २८. २८) - स्वर्यमर्जितं वैद्यो वैद्येभ्यः कामं दद्यात् इति । विद्यां वेत्तीति वैद्यः । सं इच्छया विद्वद्धयो आतृभ्यो दद्यादित्यर्थः । कात्यायनः

नावैद्यानां तु वैद्येन देयं विद्याधनं क्वचित् ।

समविद्याधिकानां तु देयं वैद्येन तद्ववेत् ॥

1 C, D, E, F, G, H, K पणपूर्वमुप०.

2 B, C, D, F, G, H, K ०न्यस्तमित्यन्वयः.

3 B, D, E, F समुपार्जितम्. वसिष्ठध. सू. reads उत्पादितं for उपार्जितम्.

4 B, C, D, E, F, G, H, K जितेषि विशेष०.

5 H reads स्वमर्जितं वैद्येन देयं (omitting a few lines).

6 D, E, F omit सः before इच्छया.

वैद्यो वैद्याय नाकामो दद्यादंशं स्वतो धनात् ।

पितृद्रव्यं समाश्रित्य न चेतेन तदाहृतम् ॥ (the last is
नारद १६. ११)

अयं च निषेधो विद्यमानभातृणां धनान्तरसन्त्वे । धनान्तराभावे तु
५ तेभ्योपि देयमेवेति मदनः ॥ पित्रादिदत्तस्याविभाज्यत्वमाह बृहस्पतिः
पितामहपितृभ्यां च दत्तं मात्रापि यद्भवेत् ।
तस्य तन्नापहर्तव्यं शौर्यभार्याधने तथा ॥

नारदः (१६. ६.)

शौर्यभार्याधने चोभे यज्ञ विद्याधनं भवेत् ।

१० त्रीण्येतान्यविभाज्यानि प्रसादो यश्च वै पितुः ॥

कात्यायनः

ध्वजाहृतं भवेद्यत्तु विभाज्यं नैव तत्सृतम् ।
संग्रामादाहृतं यज्ञ विद्राव्य द्विषतां बलम् ॥
स्वाम्यर्थे जीवितं त्यक्त्वा तद्वजाहृतमुच्यते ॥

१५ स एव

आरुद्य संशयं यत्र प्रसभं कर्म कुर्वते ।

तस्मिन्कर्मणि तुष्टेन प्रसादः स्वामिना कृतः ॥

तत्र लब्धं तु यत्किंचिद्विनं शौर्येण तद्भवेत् ॥

अत्र विशेषमाह व्यासः

२० साधारणं समाश्रित्य यत्किंचिद्वाहनादिकम् ।
शौर्यादिनाप्नोति धनं भ्रातरस्तत्र भागिनः ॥
तस्य भागद्वयं देयं शेषास्तु समभागिनः ॥

1 E omits वैद्याय नाकामोदद्यात्.

2 नारद reads पितृं द्रव्यं and so do अपराकं, दायभाग.

3 E omits तस्य तन्नाप...धनं भवेत् (१. ९).

4 D, E, F कस्मिन्कर्मणि for तस्मिन्कर्मणि.

सौदायिकस्वरूपमाह व्यासः

ऊढया कन्यया वापि पत्युः पितुर्गृहादपि ।
भ्रातुः सकाशात्पित्रोर्वा लब्धं सौदायिकं स्मृतम् ॥

कालायनः

५ यल्लब्धं लभकाले तु सजात्या कन्यया सह ।
कन्यागतं तु तद्वित्तं शुद्धं वृद्धिकरं स्मृतम् ॥
वैवाहिकं तु तद्विद्याद्वार्यया यत्सहागतम् ।
धनमेवंविधं सर्वं विज्ञेयं धर्मसाधनंम् ॥

आदायार्षस्तु गोद्यम् (याज्ञवल्क्य १. ५९)–इति प्रकारेण लब्धं
१० कन्यागतम् । अत्रापि विद्याधनवदेव पितृद्रव्याविरोधश्चेदविभाज्यत्वम् ।
विद्यादिव्यतिरिक्तप्रकारेण तु लब्धं विभाज्यमेव । तथा च मनुः (९.
२०५)

अविद्यानां तु सर्वेषामीहात्शेष्वेद्धनं भवेत् ।
समस्तत्र विभागः स्यादपित्र्य इति धारणा ॥

१५ ईहा कृष्यादिचेष्टा । अपित्र्ये पितृद्रव्यानाश्रयणे ॥ अन्यदप्यविभाज्य-
माह मनुः (९. २१९; विष्णुध. सू. १८. ४४)
वस्त्रं पत्रमलंकारं कृतान्नमुदकं स्त्रियः ।
योगक्षेमं प्रचारं च न विभाज्यं प्रचक्षते ॥

1 F omits a long passage from कालायनः.

2 B, C, D, E, G, H, K, N यल्लब्धं लभकाले. स्मृतिच० reads दानकाले for लभकाले.

3 B, D, E वृत्तिकरम्.

4 A विन्यात् for विद्यात्.

5 E ०सादनं for ०साधनम्.

6 E ईहातश्च तद्दनं.

पत्रं वाहनम् । वस्त्रपत्रालंकारा ये येन धृतास्ते तस्यैव सममूल्याश्रेत् ।
न्यूनाधिकमूल्यास्तु विभाज्या एव । पितृधृतं तु वस्त्रादि तच्छ्राद्धभोक्त्रे
देयम् ।

५ वस्त्रालंकारशस्यादि पितुर्यद्वाहनादिकम् ।
गन्धमाल्यैः समभ्यर्च्य श्राद्धभोक्त्रे तदर्पयेत् ॥ इति
बृहस्पत्युक्तेः ॥ विषमेष्वजादिषु विशेषमाह मनुः (९. ११९) ।

अजाविकं सैकशफं न जातु विषमं भजेत् ।
अजाविकं सैकशफं ज्येष्ठस्यैव विधीयते ॥

१० कृतान्नोदके यथासंभवमुपयोज्ये । खियो दास्यो विषमा यथासंभवं
कर्म कारणीयाः । समास्तु विभाज्याः । पित्रवरुद्धास्तु समा अपि न
विभाज्याः । स्त्रीषु च संसक्षास्यविभागः—इति गौतमोक्तेः (गौ. ध.
सू. २८. ४५) । योगक्षेमशब्देन मणिपुरोहितादय उच्यन्त इति
कल्पतरौ । लौगक्षिस्तु ।

१५ क्षेमं पूर्तं योगमिष्टमित्याहुस्तत्त्वदर्शिनः ।
अविभाज्ये तु ते प्रोक्ते शयनासनमेव च ॥

इत्याह । तत्र पूर्तं तडागारामादि । इष्टं यागविप्रभोजनादि । तदर्थ-
मविभागदशायां सर्वानुमत्या यद्वयं येनोत्सृज्य पृथक् स्थापितं तेन
द्रव्येण स धर्मस्तेनैव कार्यो नान्येन न वा संभूय सर्वैरित्यर्थः ।
प्रचारो गृहादिमार्गः गवादिप्रचारार्था भूश्च ॥ यत्तु शङ्खलिखितौ—न
२० वास्तुविभागो नोदपात्रालंकारोपयुक्तवाससाम्—इति यैष व्यासः:

1 H पितृधनं तु for पितृधृतं तु.

2 B, D, E विषमे for विषमम्. मनु० reads अजाविकं तु विषमम्. The
मिताक्षरा, मदनपारिजात read as in the text.

3 E करणीयाः for कारणीयाः.

4 B, D, E यच्च व्यासोश्चनसौ for यच्च व्यासः.

१७ [व्यवहारमयूस]

अविभागः संगोत्राणामासहस्रकुलादपि ।

याज्यं क्षेत्रं च पत्रं च कृतान्नमुदकं खियः ॥ इति

वास्तुक्षेत्रयोरविभाज्यत्वमाहुस्तद्वर्मवास्तुगोप्रचारक्षेत्रादिपरम् । प्रति-
प्रहोपात्तयोस्तयोः क्षत्रियादिविभागप्रतिषेधंपरं पूर्वोक्तनिषेधात् ।
५ अल्पमूल्ययोर्भूल्येन विभागो न स्वरूपत इत्येवंपरं वा । वस्त्रादिषु
विशेषमाह बृहस्पतिः

वस्त्रादयोविभाज्य यैहक्तं तैर्न विचारितम् ।

धनं भवेत्समृद्धानां वस्त्रालंकारसंश्रितम् ॥

मध्यस्थितमनाजीवां दातुं नैकस्य शक्यते ।

युक्त्या विभजनीयं तदन्यथानर्थकं भवेत् ॥

विक्रीय वस्त्राभरणमृणमुद्राह लेखितम् ।

कृतान्नं चाकृतान्नेन परिवर्त्य विभज्यते ॥

उद्धृत्य कूपवार्प्यमभः स्वानुसारेण भुज्यते ।

एकां छाँ कारयेत्कर्म यथांशेन गृहे गृहे ॥

१५ बहूथः समांशतो देया दासानामप्ययं विधिः ।

यथाभागानुसारेण सेतुः क्षेत्रं विभज्यते ॥

प्रचारश्च यथांशेन कर्तव्यो रिक्तिभिः सदा ॥ इति ।

1 The मिताऽ, वि. र., मद. पा., दायभाग read अविभाज्यं for अविभागः.

2 D, E आहतुः; G आह.

3 D, E निषेधपरं for प्रतिषेधपरम्.

4 D, E तेन विचारितम्.

5 B लेखितः for लेखितम्.

6 E व्याप्यन्तः स्वानुऽ for वाप्यमभः स्वानुऽ.

7 B, E समांशेनादेया for समांशतो देया.

उद्ग्राहेति अधर्मणादुद्ग्राहेत्यर्थः ॥ कात्यायनः
 धनं पत्रनिविष्टं तु धर्मार्थं यन्निरूपितम् ।
 उदकं चैव दासश्च निबन्धो यः क्रमागतः ॥
 धृतं वस्त्रमलंकारो नानुरूपं तु यद्वेत् ।
 ५ यथा कालोपयुक्तानि तथा योज्यानि बन्धुभिः ॥ इति ।
 धनभिति धर्माशेनोत्सृज्य पत्रे लिखितमित्यर्थः । उदकं कूपादिगतम् ।
 निबन्धो वृत्तिः । नानुरूपं विभागांयोग्यम् ॥

आत्रादिवच्चनया स्थापितद्रव्यस्य विभागमाह याज्ञवल्क्यः
 (२. १२६)

१० अन्योन्यापहृतं द्रव्यं विभक्ते यत्तु दृश्यते ।
 तत्पुनस्ते समैरंशैर्विभजेरन्निति स्थितिः ॥

अन्योन्यापहृतं ज्येष्ठकनिष्ठाद्यपहृतम् ॥ यत्तु मनुः (९. २१३)

यो लोभाद्विनिकुर्वीत ज्येष्ठो आतृन्यवीयसः ।
 सोज्येष्ठः स्यादभागश्च नियन्तव्यश्च राजभिः ॥ इति

१५ तत्रापि ज्येष्ठपदं दण्डापूषिकनीत्या दायादमात्रोपलक्षकम् । ज्येष्ठस्यापि
 दोषः किमुत यवीयसामित्यर्थः । अत एव गौतमः (ऐ. आ. २.
 १. ७) यो वै भागिनं भागान्नुदते चयत एवैनं सं यदि चैनं न

1 D, E omit उद्ग्राहेति.

2 B, D, E धृतवस्त्रं for धृतं वस्त्रम्.

3 B, D, E धर्मोद्देशेन.

4 C, K विभागयोग्यम्.

5 B, D, E यो ज्येष्ठो विनिकुर्वीत लोभाद आतृन्. This is the reading
of the मनुस्मृति also.

6 D, E दण्डापूषिकनीत्या; C दण्डापूषिकनीत्या (? दण्डापूषिकी).

7 D, E omit स यदि चैनम्.

चयते थ पुत्रमथ पौत्रं चयते—इति । भागिनं भागाहै भागान्तु दतेपाक-
रोति स नुञ्च एनं नोत्तारं चयते नाशयति । यदि तं न नाशयति
तत्पुत्रं पौत्रं वा नाशयतीर्थः ॥ नारदः

विभक्तेनैव यत्प्राप्तं तत्स्यैव धनं भवेत् ।

५ हृतं नष्टं च यज्ञधं प्रागुक्तं च पुनर्भवेत् ॥ इति ।

प्रागुक्तं दायादमध्ये केनचित्प्रच्छादितम् । पुनर्भवेद्विभाग इति शेषः ॥
मनुः

विभागे तु कृते किंचित्सामान्यं यत्तु दृश्यते ।

नासौ विभागो विज्ञेयः कर्तव्यः पुनरेव हि ॥ इति ॥

१० केनचिद्विभागस्यापलापे निर्णयकान्याह याज्ञवल्क्यः (२. १४९)

विभागनिहृवे ज्ञातिबन्धुसाक्षयमिलेखितैः ।

विभागभावना ज्ञेया गृहक्षेत्रैश्च यौतकैः ॥

यौतकैः पृथग्दैत्यैर्गृहक्षेत्रैरिति विशेषणविशेष्यभावः । नारदः (१६.
३६)

१५ विभागधर्मसंदेहे दायादानां विनिर्णयः ।

ज्ञातिभिर्भागलेख्येन पृथक्कार्यप्रवर्तनात् ॥

स एव (नारद १६. ३७)

आतृणामविभक्तानामेको धर्मः प्रवर्तते ।

विभागे सति धर्मोपि भवेत्तेषां पृथक्पृथक् ॥

२० अत्राविभक्तानामित्येवोद्देश्यसमर्पकम् । आतृणामिति तु तद्विशेषणत्वा-
दविवक्षितम् । तेन पितृपितामहपुत्रपौत्रपितृव्यञ्जातु भ्रातुपुत्रादिष्प्रय-

1 स्मृतिच० reads भजेत् for भवेत्.

2 B, D, E पृथक्कैः.

3 E omits आतु before भ्रातुपुत्र.

विभक्तेष्वेकं एव धर्मः ॥ अत्र देशकालकर्त्रादीनामैक्ये कर्मणोनेक-
प्रयोगविषयिणी न्यायेन प्राप्तापि तत्राताविभक्तकर्तुभेदेष्वि वचनेन
बोध्यते । तेन श्रौतस्मार्तामिसाध्यास्तावद्वर्मा अविभक्तानां पृथगेव ।
आहवनीयत्वावसर्थ्यत्वादीनां संसंबन्धिकत्वेन भेदात् । एवं आद्य-
५ मपि पितृव्यभ्रातृपुत्रादीनाममावास्यादौ देवताभेदात्पृथगेव । भ्रातृणां
तु निरमिकानां तंत्रेणैव देवतैक्यात् । प्रवासादिना देशभेदे तु पृथ-
गेव । सामिकानाममिसाध्यान्यपि पृथगेव । गृहदेवंतापूजावैश्वदेवादि
तु तंत्रेणैव । अत एव शाकलः

एकपाकेन वसतामेकं देवार्चनं गृहे ।

१० वैश्वदेवं तथैवैकं विभक्तानां गृहे गृहे ॥ इति ।

यत्तु पारिजाते आश्वलायनः

एकपाकेन वसतां विभक्तानामपि प्रसुः ।

एकस्तु चतुरो यज्ञान् कुर्याद्वाग्यज्ञपूर्वकान् ॥

अविभक्ता विभक्ताश्च पृथक्पाका द्विजातयः ।

१५ कुर्युः पृथग्पृथग्यज्ञान् भोजनात्प्राग्दिने दिने ॥ इति

तत्संसृष्टिपरम् । विभक्तानामप्येकपाकेन वसतामित्यनेन विभक्ता
अविभक्ताश्चेत्यनेन च तत्प्रतिपादनात् । अतः संसृष्टिनां कदाचित्पृथ-
क्पाके पृथञ्चाहायज्ञाः । वाग्यज्ञो ब्रह्मयज्ञः । तत्पूर्वकानित्यत्तुणसं-

1 B, D, E ऐक्येनेकप्रयोगविषयिणी कर्मणो न्यायेन.

2 C, G, K ०वसर्थ्यादीनाम्.

3 A संबन्धिकत्वेन; C, K संसंबन्धिकत्वे भेदात्.

4 D तंत्रेणैव.

5 B, D, E ०साध्यानि तु पृथगेव.

6 B, D, E, H, K गृहस्थदेवता; G गृहस्त०.

7 D, F गृहेति प्रयोगपारिजाते.

8 A, B, D, E अविभक्तानामपि for विभक्तानामपि.

9 D, E ०नेन विभक्ताश्चेत्यनेन.

विज्ञानः । तदुणसंविज्ञाने तु वाग्यज्ञेत्याद्यनर्थकं प्रथमत्यागे कारणाभावात्—इति न्यायादेव चतुर्णा प्राप्तिसंभवात् । अतो ब्रह्मयज्ञः पृथगेव कार्यः । इदं तु वचनद्वयं शिष्टैस्तथा नाद्रियते ॥ यानि तु धर्मप्रवृत्तौ वचांसि

- ५ अविभक्ताः सुताः पित्रोरेकं कुर्युर्मृताहिकम् ।
देशान्तरे पृथक्कुर्युर्देशश्राद्धानुमासिकम् ॥
- प्रामान्तरं ब्रजेयुश्चेदविभक्ताः सदैव हि ।
दर्शं च मासिकं श्राद्धं कुर्युः पित्रोः पृथक्पृथक् ॥
- अविभक्ताः पृथग्ग्रामाः स्वस्वार्जितधनाशिनः ।
- १० कुर्युस्ते भ्रातरः श्राद्धं पार्वणं च पृथक्पृथक् ॥ इति

यच स्मृतिसमुच्चये

वैश्वदेवः क्षयाहश्च महालयविधिस्तथा ।
देशान्तरे पृथक्कार्यो दर्शश्राद्धं तथैव च ॥ इति

तान्यपि देशान्तरस्यसंसृष्टविषयाणीति केचित् । वस्तुतस्त्वेतानि
१५ निर्मूलान्येव । अथवा देशकालकर्त्रादीनामैकये न्यायेन प्राप्ता तत्राता
कर्तृभेदे तु वाचनिकी देशभेदे तु वचनस्य न्यायस्य चाभावात्पृथगेव
श्राद्धादीनीति युक्तिमूलकानि केनचित्कृतानीति दिक् ॥ अन्यान्यपि
विभागलिङ्गान्याह नारदः (१६, ३०, ३८, ४०)

- साक्षित्वं प्रातिभाव्यं च दानं ग्रहणमेव च ।
२० विभक्ता भ्रातरः कुर्युर्नाविभक्ताः परस्परम् ॥

1 H omits सुताः...अविभक्ताः (1. 9).

2 B देशान्तरस्यासंसृष्ट०; C, G, K ०स्यासंसृष्ट०.

3 B, D, E श्राद्धादीति युक्ति०.

4 D, E omit इति दिक्.

5 A, K, M प्रातिभाव्यं तु; A, C, E, M दानग्रहण०.

6 E omits विभक्ता भ्रातरः...प्रतिग्रहाः.

दानग्रहणं पश्चन्नगृहस्त्रप्रतिग्रहाः ।
विभक्तानां पृथग्ज्ञेया दानंधर्मागमव्ययाः ॥
येषामेताः क्रिया लोके प्रवर्तन्ते स्वरिक्षिथु ।
विभक्तानवगच्छेयुर्लेख्यमप्यन्तरेण तान् ॥ इति ।

५ दानंग्रहणे ऋणविषये । ते एव दानग्रहणे द्वितीय श्लोकेनूद्येते स्पष्टतार्थम् । पश्चादिग्रतिग्रहा विभक्तानां पृथक्पृथग्नुष्ठिता एव स्वत्वोत्पादकाः । अविभक्तानां त्वेकेन कृताः परस्यापि स्वत्वजनका इत्यर्थः । दानधर्मो लेख्यादिः । आगमो मूलकलाप्रवेशादिः ॥ बृहस्पतिः पृथग्गायव्ययाधानं कुसीदं च परस्परम् ।

१० वणिकपथं च ये कुर्यार्बिभक्तास्ते न संशयः ॥

वणिकपथं वाणिज्यम् ॥ याज्ञवल्क्यः (२. ५२)

आतृणामथ दम्पत्योः पितुः पुत्रस्य चैव हि ।

प्रातिभाव्यमृणं साक्ष्यमविभक्ते न तु स्मृतम् ॥

एतलिङ्गाभावे तु दिव्यम् । एषामन्यतमाभावे दिव्यान्यतममुच्यते १५ (याज्ञवल्क्य २. २२)—इति तेनैवोक्तत्वात् ॥ यत्तु वृद्धयाज्ञवल्क्यः

विभागधर्मसंदेहे बन्धुसाक्ष्यभिलेखितैः ।

विभागभावना कार्या न भवेद्विकी क्रिया ॥ इति

तलिङ्गान्तरसङ्घावपरम् । कथंचिदपि विभक्ताविभक्तसंदेहानपगमे पुनर्विभागमाह मतुः

1 अपरार्क reads दारग्रहण० and क्षेत्रपरिग्रहाः. वि. र., वीर० read ०परिग्रहाः.

2 अपरार्क, वि. र., वीर० read पाकधर्म० for दानधर्म०.

3 C एते एवं दानविषये ग्रहणे; D, E दानग्रहणे ऋणविषयः.

4 E स्पष्टतार्थः; K स्पृष्टतार्थम्.

5 E omits बृहस्पतिः....संशयः.

6 अपरार्क, स्मृतिच०, परा. मा., वि. र., वीर० read पृथग्गायव्ययव्यवनाः.

विभागे यत्र संदेहो दायादानां परस्परम् ।
पुनर्विभागः कर्तव्यः पृथक्स्थानस्थितैरपि ॥

विभक्तकृत्यमाह नारदः (१६. ४२-४३)

यद्येकजाता बहवः पृथग्धर्माः पृथक्क्रियाः ।

५ पृथक्कर्मगुणोपेता न चेत्कार्येषु संभताः ॥

स्वभावाद्यदि दद्युस्ते विक्रीणीयुरथापि वा ।

कुर्युथेष्टु तत्सर्वमीशास्ते स्वधनस्य वा ॥ इति ।

धर्मा वैधाः पौच्छमहायज्ञाद्याः । क्रिया वाणिज्याद्या लौकिकर्याः ।
कर्मगुणाः कर्मसाधनानि गृहोपस्करादीनि । एतेषां पार्थक्येन विभागो
१० लक्ष्यते । ते विभक्ताः परस्परानुमतिं विनापि दानविक्रियादि कुर्युरि-
त्यर्थः ॥ यत्तु बृहस्पतिः

अविभक्तां विभक्ता वा दायादाः स्थावरे समाः ।

एको ह्यनीशः सर्वत्र दानाधमनविक्रये ॥ इति

१५ तद्व्यांशे विभक्तानामप्यविभक्तक्षेत्रानुत्पन्नस्यादिदानादावनुमतिं
विनाधिकारप्रतिषेधार्थमिति मदनः विभक्ताविभक्तसंदेहनिरासार्थ
विभक्तानुज्ञया व्यवहारसौकर्यार्थमिति विज्ञानेश्वरादयः । स्वेच्छया
विभक्तं पुनश्च विवदमानं प्रयाह स एव

1 D, E संगताः for संभताः. नारद reads न ते कृत्येषु संभताः. The
मद. पा., वि. र. read संगताः for संभताः.

2 नारद, सृष्टिच०, वीर० read स्वान्भागान्यदि दद्युस्ते; अपराक्र reads
स्वभागान्यदि वा दद्युः; वि. र. reads स्वभागान्यदि ते दद्यः.

3 D, E पञ्चयज्ञादाः.

4 C लौकिका कर्मगुणाः.

5 D दानक्रियादि.

6 अपराक्र reads विभक्ता वाविभक्ता वा. मिता reads सपिण्डाः for दायादाः.

7 B, D निरासार्थ विभागो यः उक्तानुज्ञया व्यवहार०.

स्वेच्छाकृतविभागो यः पुनरेव विसंबद्देत् ।
स राजांशे स्वके स्थाप्यः शासनीयोनुबन्धकृत् ॥
अनुबन्धो निर्बन्धः ॥

अथ सप्रतिबन्धदायहरणक्रमः ॥ तत्र विभक्तसासंस्तृष्टिनो धन-
५ प्रहणे क्रममाह याज्ञवल्क्यः (२. १३५—१३६)

पत्नी दुहितरञ्जैव पितरौ भ्रातरस्था ।
तत्सुता गोत्रजा बन्धुशिष्यसत्रज्ञाचारिणः ॥
एषामभावे पूर्वस्य धनभागुत्तरोत्तरः ।
स्वर्योत्तस्य ह्यपुत्रस्य सर्ववर्णेष्वयं विधिः ॥ इति ।

१० पत्नी पतित्रता धनंहारिणी न व्यभिचारिणी । पत्नी भर्तुर्धनहरी या
स्यादव्यभिचारिणी—इति कात्यायनोक्तेः ।

विधीवा यौवनस्था चेन्नारी भवति कर्कशा ।
आयुर्षः क्षपणार्थं तु दातव्यं जीवनं तदा ॥ इति
हारीतोक्तेः (लघुहारीत ६७) । प्रजापतिः

१५ पूर्वं मृता त्वमिहेत्रं मृते भर्तरि तद्वनम् ।
लभेत्पतित्रता नारी धर्म एष सनातनः ॥

अग्निहोत्रममीन् । स एव

जङ्गमं स्यावरं सर्वं कुप्यं हेमरसाम्वरम् ।
आदाय दापयेच्छाद्वं मासषाण्मासिकादिकम् ॥

1 D, E, F दायहरक्रमः विभक्तस्य.

2 D, E, F पतित्रतैव.

3 B, D, E, F धनग्राहिणी.

4 E omits विधीवा...हारीतोक्तेः.

5 D, F, K आयुर्षक्षपणार्थम्.

6 B, D, E, I^१ स्यावरं जङ्गमं हेमं कुप्यं हेम० (B हेमकुप्यं). The दायभाग
and स्मृतिच० read स्यावरं हेम कुप्यं धान्यं रसाम्वरम् ; अपराकै reads
स्यावरं हेम रूप्यधान्यरसाऽ०.

7 स्मृतिच०, अपराकै and दायभाग read षाण्मासिकादिकम् ; परा. मा. reads
माससंबस्तरादिकम्.

१८ [व्यवहारमयूक्त]

पितृव्यगुरुदौहित्रान् भर्तुः स्वस्तीयमातुलान् ।
पूजयेत्कव्यपूर्ताभ्यां वृद्धांश्चात्यतिथीन् लियः ॥ इति ।

कुम्हं त्रपुसीसादि ॥ यत्तु वृहस्पतिः

यद्विभक्ते धनं किंचिदाध्याँदि विविधं स्मृतम् ।

५ तज्जाया स्थावरं मुक्त्वा लभेत सृतभर्तुका ॥

वृत्तस्थापि कृतेष्यंशो न स्त्री स्थावरमर्हति । इति

तद्विहितरहितपलीपरम् । द्विहितमती तु स्थावरमपि लभत इति स्मृति-
चन्द्रिकायाम् । दायादानुमतिं विना स्थावरविक्रीँदिनिषेधपरमिति
माघवः ॥ यत्तु कात्यायनः

१० सृते भर्तुरि भर्त्रशं लभेत कुलपालिका ।

यावज्जीवं न हि स्वाम्यं दानाधमनविक्रये ॥ इति

तद्विन्द्वारणार्थदानादिनिषेधपरम् । अदृष्टार्थदानतदुपयोग्याधमनादि
तु भवत्येव । स्थावरं जडमं च—इत्यादिपूर्वोक्तवाक्यात् ।

त्रतोपवासनिरता ब्रह्मचर्ये व्यवस्थिता ।

१५ दमदानरता नित्यमपुत्रापि दिवं त्रजेत् ॥ इति

कात्यायनाच । यदपि स एत

1 D, E, F पूर्येत for पूजयेत.

2 अपराकै, दायभाग, वि. र. read वृद्धानाथातिथीन् लियः; स्मृतिच० 'वृद्धा'
'नाथातिथीस्तथा'; परा. मा. 'वृद्धानप्यतिथीस्तथा'.

3 B, D, E आयादि for आध्यादि.

4 A, G, M omit इति after अर्हति. C, K after अर्हतीति read
तद्विहितमती तु.

5 F चन्द्रिकायां for स्मृतिचन्द्रिकायाम्.

6 B, D, E, F विक्रयादिपरम्.

7 B, C, D, E, F, K कातीयाच.

अद्वायिकं राजगामि योषिष्ठूलौर्ध्वदेहिकम् ।
अपास्य श्रोत्रियद्रुव्यं श्रोत्रियेभ्यस्तदर्पयेत् ॥ इति

यदपि नारदः (१६. ५२)

अन्यत्र ब्राह्मणात्किंचिद्राजा धर्मपरायणः ।
५ तत्खीणां जीवनं दद्यादेष दायविधिः स्मृतः ॥ इति

तदवरुद्धखीपरम् । पत्नीपदाश्रवणात् । यत्तु नारदः (१६. २५—२६)

भ्रातृणामप्रजाः प्रेयात्कश्चेत्प्रब्रजेत वा ।
विभजेरन्धनं तस्य शेषात्ते स्त्रीधनं विना ॥
भरणं चास्य कुर्वारन् खीणामाजीवनक्षयात् ।
१० रक्षन्ति शश्यां भर्तुश्चेदाच्छिन्नुरितरासु तु ॥ इति

तदविभक्तसंसृष्टमृतखीपरं तत्प्रक्रमे पाठादिति मदनः ॥ कात्यायीनः
स्वर्याते स्वामिनि खी तु ग्रासाच्छादनभागिनी ।
अविभक्ते धर्मनांशं तु प्राप्नोत्यामरणान्तिकम् ॥

अविभक्तपदं संसृष्टस्याप्युपलक्षणम् । तुशब्दे वाशब्दार्थे । तेन
१५ पक्षद्वयम् । तत्रान्त्यः पत्नीपर आद्योवरुद्धापर इति मदनः ॥
एतत्ववस्थामूलं चिन्त्यम् । तात्त्विकीं तु व्यवस्थामाह स एव

1 B, C, D, E, F, G, K अदायकम्.

2 C, F omit श्रोत्रियद्रव्यम्.

3 B यमपरायणः for धर्मपरायणः.

4 A, C, G, H, K इतरास्तिः; G, K इति तु तदविभक्तः.

5 E omits कात्यायीनः.

6 E धनांशे for धर्मनांशम्.

7 B, C, D, E, F, H, K ०स्याप्युपलक्षकम्.

8 E, F ०मूलं तु चिन्त्यम्.

भोक्तुमर्हति कूपांशं गुरुशुश्रूषणे रता ।
न कुर्यादिशुश्रूषां चैलं पिण्डं नियोजयेत् ॥ इति ।

गुरुः शशुरादिः । तदिन्छायामंशभाक्त्वमन्यथा आसाच्छादनमा-
त्रमित्यर्थः ॥ स एव

५ अपकारकियायुक्ता निर्लेजा चार्यनाशिनी ।
व्यभिचाररता या च स्त्री धनं न च सार्हति ॥

यतु

एवमेवं विधिं कुर्याद्योषित्सु पतिताख्यपि ।
वस्त्रान्नमासां देयं तु वसेयुश्च गृहान्तिके ॥ (मनु. ११.
१०) इति

तद्वर्तुपरमिति ग्रन्थकृतः । एवं विधिं पतितत्यागरूपम् ॥ शङ्कितव्य-
मिचाराया अपि भरणमात्रमेव

विधवा यौवनस्या चेन्नारी भवति कर्कशा ।
आयुषः क्षपणार्थं तु दातव्यं जीवनं तदा ॥ इति

१५ हारीतोक्तेः । कर्कशा शङ्कितव्यभिचारेति मिताक्षरायाम् ॥ तत्सिद्धं
संयता पक्षी धनप्राहिणीति । अनेकास्तु ता विभज्य गृहीयुः ॥

तस्या अभावे दुहिता । अत एव मनुः (९. १३०)

- 1 E omits चैलं...चाररता या. The स्मृतिच० reads चैलपिण्डे नियोजयेत्.
- 2 B, D, F omits गुरुः...च्छादनमात्रमित्यर्थः.
- 3 B, D, F वार्यनाशिनी.
- 4 D, E, F नैव सार्हति for न च सार्हति.
- 5 B, D, E, F after सार्हति read नारदः । भरणं चास्य...तरासु स्तिति.
- 6 A, M यत्मेव for यद्यमेव.
- 7 G एवं विधिपरित्याग०.

यथै^१वात्मा तथा पुत्रः पुत्रेण दुहिता समा ।
तस्यामात्मनि तिष्ठन्त्यां कथमन्यो धनं हरेत् ॥

दुहितरोनेकाश्रेद्विभज्य गृहीयुः । तत्रापि काचिद्दूढा काचिदनूढा चेद-
नूढैव

५ पत्नी भर्तुर्धनहरी या स्यादव्यभिचारिणी ।
तदभावे तु दुहिता यथनूढा भवेत्तदा ॥ इति

कात्यार्थीनीयात् । ऊढासु काचित्सधना परा निर्धना चेत्सैव लभेत ।
स्त्रीधनं दुहितृणामपत्तानामप्रतिष्ठितानां च—इति गौतमोक्ते : (गौ.
ध. सू. २८. २२) । अप्रतिष्ठिता निर्धनाः । स्त्रीपदं पितुरप्युपलक्ष-
१० कमिति सांप्रदायिकाः ॥

दुहित्रभावे दौहित्रः ।

अपुत्रपौत्रसंताने दौहित्रा धनंमामुयुः ।
पूर्वेषां तु स्वधाकारे पौत्रां दौहित्रका मताः ॥ इति

१५ दौहित्रभावे पिता । तदभावे माता । तथा च कात्यायनः
अपुत्रस्यात् कुलजा पत्नी दुहितरोपि वा ।
तदभावे पिता माता भ्राता पुत्राः प्रकीर्तिः ॥

1 B, D, E, F तथैवात्मा.

2 E, F काचिद्दूढापरानूढा चेत्.

3 B, C, D, E, F, G, H, K कातीयात्.

4 F omits ०नमामुयुः up to चांशान several pages below.

5 D, E पुत्रा दौहित्रकाः.

6 D, E विष्णुनोक्तेः.

7 मिता० reads अपुत्रस्यार्यकुलजा; परा० मा० reads अपुत्रस्यात् कुलजा०

8 B भ्रातपुत्राः for भ्राता पुत्राः.

विष्णुश्च (विष्णुध. सू. १७. ४—११)—अपुत्रधनं पूर्वमिगामि । तदभावे दुहित्रगामि । तदभावे दौहित्रगामि । तदभावे पितृगामि । तदभावे मातृगामि । तदभावे भ्रातृगामि । तदभावे भ्रातृपुत्रगामि । तदभावे सकुल्यगामि—इति । यत्तु विज्ञानेश्वरः द्वन्द्वापवादके पितृ-५ रावित्येकशेषे क्रमाग्रतीतावपि तदर्थबोधके विग्रहवाक्ये मातृशब्दस्य पूर्वनिपातादपवाद्यद्वन्द्वक्रमानुसारात्पितुः पुत्रान्तरसाधारण्यान्मातुस्त्व-साधारण्याद्वादौ मातुस्तदभावे पितुर्धनप्रहणमूचे तदेतद्वचोविरोधादपा-स्तम् । विग्रहवाक्ये मातृशब्दपूर्वनिपात एकशेषस्य द्वन्द्ववैकल्पिक-१० त्वेन तदपवादत्वे साधारण्यासाधारण्ययोः क्रमनियामकत्वे मानाभा-वाच ॥

मातुरभावे भ्राता सोदरः । तदभावे तत्पुत्रः ॥ यत्तु विज्ञानेश्वरा-दयः सोदराभावे मिन्नोदरास्तदभावे सोदरसुता इत्याहुस्तन्न । भ्रातृपदस्य सोदरे शक्त्या मिन्नोदरे च गौण्या वृत्तिद्वयविरोधात् ॥ १५ केचित्तु भ्रातर इत्यत्र—भ्रातृपुत्रौ स्वस्तदुहितृभ्याम्(पा. १.२.६८)—इत्य-नुशासनाद् भ्रातरश्च स्वसारश्च भ्रातर इति विरूपैकशेषेण भ्रात्रभावे भगिन्य इत्याहुस्तन्न । विरूपैकशेषे मानाभावात् ॥ भ्रातृपुत्रा अपि पितृव्यमरणकाले जीवत्पितृकर्त्यासंजातधनसंबन्धाश्वेत्—अनेकपितृ-काणां तु पितृतो भागकल्पना (याज्ञवल्क्य २. १२०)—इति न्यायेन पितृव्यमंशं पितृव्यान्तरैः सह विभव्य गृहीयुः ॥

1 C, D omit तदभावे दौहित्रगामि. The मिताऽ also omits these words.

2 B मातृगामि तदभावे भ्रातृपुत्रगामि.

3 A, M omit इति after सकुल्यगामि.

4 E उच्यते for ऊचे.

5 B, D, E वृत्तिद्वयविरोधात्.

6 B, C, D, E असंज्ञातधनऽ; K ऽपितृकर्त्यासंज्ञानधनऽ.

आतृपुत्राभावे गोत्रजाः सपिष्ठाः । तत्राप्यादौ पितामही । मार्तर्यपि च वृत्तायां पितुर्माता हरेद्धनम्—इति मनूक्तेः (९. २१७) । यद्यपीयं मातुरनन्तरं श्रुता तथापि बद्धक्रमभ्रातृपुत्रान्तेषु मध्ये निवेशायोगादागन्तूनामन्ते निवेश इतिवद्ध्रातृपुत्रान्ते निवेश्या ॥

५ तदभावे भगिनी ॥ अनन्तरः सपिष्ठाच्यस्तस्य तस्य धनं भवेत्—इति मनूक्तेः (९. १८७)

बहवो ज्ञातयो यत्र सकुल्या बान्धवास्तथा ।

यस्त्वासन्नतरस्तेषां सोनपत्यधनं हरेत् ॥ इति

बृहस्पत्युक्तेः । तस्या अपि भ्रातृगोत्र उत्पन्नत्वेन गोत्रजत्वाविशेषाच्च ।
१० सगोत्रता परं नास्ति । न च सात्र धनग्रहणप्रयोजकत्वेनोक्ता ॥

तदभावे पितामहसपत्नभ्रातरौ विभज्य गृहीतः । स्वंजनकजनकत्वेन स्वजनकजन्यत्वेन च समानप्रत्यासत्तेः । प्रत्यासत्तिसाम्ये पाठकमाद्य-
णुविशेषान्तराभावे चान्यत्राप्येवमेव तेन तयोरभीवे प्रपितामहपितृ-
व्यमिनोदरभ्रातृपुत्रा विभज्य गृहीयुः । सर्वसपिष्ठाः समानोदकाश्च
१५ प्रत्यासत्तिक्रमेण । तांश्चाह मनुः (५. ६०)

सपिष्ठता तु पुरुषे सप्तमे विनिवर्तते ।

समानोदकभावस्तु जन्मनान्नोरवेदने ॥ इति ।

सप्तमेतीत इत्यर्थः ॥

सोदकाभावे बन्धवः । ते च स्मृत्यन्तरे

१ H धनापहरणं प्रयोजकत्वेनोऽ.

२ D, E omit स्वजनकजनत्वेन; C omits स्वजनकजन्यत्वेन.

३ E omits भावे प्रपिता...प्रत्यास.

४ C adds दित्र before प्रत्यासत्ति०.

५ D ते स्मृत्यन्तरे for ते च स्मृ०.

आत्मपितृष्वसुः पुत्रा आत्ममातृष्वसुः सुताः ।

आत्ममातुलपुत्राश्च विज्ञेया आत्मबान्धवाः ॥

पितुः पितृष्वसुः पुत्राः पितुर्मातृष्वसुः सुताः ।

पितुर्मातुलपुत्राश्च विज्ञेयाः पितृबान्धवाः ॥

५ मातुः पितृष्वसुः पुत्रा मातुर्मातृष्वसुः सुताः ।

मातुर्मातुलपुत्राश्च विज्ञेया मातृबान्धवाः ॥

अत्र क्रमः पाठिक एव । ननु पञ्चादीनां सर्वेषां मृतनिरूपितानामेव धनभाक्त्वं बान्धवानामपि तथैवास्तु । अतः कथं पितुर्मातुश्च बान्धवानां धनसंबन्धः । पितुः पितृष्वसुः पुत्राः—इत्यादि तु संज्ञासंज्ञि-
१० संबन्धमात्रार्थं न धनसंबन्धार्थमिति चेदुच्यते । विनायेतद्वचनं पितृमातुलपितृपितृव्यादिभिव पितृमातृबान्धवेष्वपि योगेनैव तच्छद्व-प्रवृत्तिसंभवे संज्ञासंज्ञिसंबन्धबोधनानर्थक्यापैत्तिः ॥ तेन बन्धु-नुहित्य धनसंबन्धविधौ पितृमातृबन्धुप्रापणेनैव वचोर्थवत्ता । बन्धुदे-शेनाशौचादिविधावयेवमेवेति दिक् ॥

१५ बन्धूनामभाव आचार्यः तदभावे शिष्यः— पुत्राभावे प्रत्यासन्नः सपिण्डस्तदभाव आचार्यस्तदभावेन्तेवासी (आप. ध. सू. २. ६. १४. २-३)—इत्यापस्तम्बोक्तेः ॥ शिष्याभावे सहाध्यायी तदभावे श्रोत्रियः—श्रोत्रिया ब्राह्मणस्यानपत्यस्य रिक्थं भजेरन—इति गौतमोक्तेः (गौ. ध. सू. २८. ३९) । तदभावेन्यो ब्राह्मणः ।

२० सर्वेषामप्यभावे तु ब्राह्मणा रिक्थभागिनः ।

त्रैविद्याः शुचयो दान्तास्तथा धर्मो न हीयते ॥ इति

१ E आत्मबन्धवः ।

२ C मातुलपितृव्यादिभिव; E पितृपितृमातुलः ।

३ A ०नानर्थक्यापैत्तिः ।

४ D, E आशौचाचाविधावयेव ।

कात्यायनीयात् (= मनु. ९. १८८) । नारदश्च
सर्वत्रादायिकं राजा हरेद्वज्ञस्ववर्जितम् ।
अदायिकं तु ब्रह्मस्वं श्रोत्रियेभ्यः प्रदापयेत् ॥

बृहस्पतिः

५ ये पुत्राः क्षत्रविद्शद्राः पत्नीभ्रातृविवर्जिताः ।
तेषां धनहरो राजा सर्वस्यापि पतिहिं सः ॥
यत्यादिरिक्थे विशेषमाह याज्ञवल्क्यः (२. १३७)
वानप्रस्थयतिब्रह्मचारिणां रिकथभागिनः ।
क्रमेणाचार्यसच्छिष्यधर्मभ्रात्रेकतीर्थिनः ॥

१० ब्रह्मचारी नैष्ठिकः । उपकुर्वाणस्य तु पित्रादय एव । धर्मभ्राता प्रतिपन्नो भ्राता । एकतीर्थः एकाश्रमी । धर्मभ्राता चासावेकतीर्थी चेति कर्मधारयः । आचार्यादीनां प्रातिलोम्येन क्रम इति विज्ञानेश्वरः । वनस्थीस्य धनमाचार्यों गृहीयाच्छिष्यो वा (विष्णुध. सू. १७. १५-१६)—इति विष्णूक्तेरानुलोम्येनेति मदनः ॥

१५ मृतस्य रिकथभ्राहिणा येन केनापि राजपर्यन्तेनैर्धर्वदेहिकं दशाहान्तं कार्यम् । तथा च विष्णुः (विष्णुध. सू. १५. ४०) यश्चार्थहरः स पिण्डदायी स्मृतः—इति । निरूपितं चेदं श्राद्धमयूखेधिकारिनिर्णये मया ॥

अथ संसृष्टिनिर्णयः ॥ तत्र संसर्गमाह बृहस्पतिः

२० विभक्तो यः पुनः पित्रा भ्रात्रा वैकत्र संस्थितः ।
पितृव्येणाथ वा प्रीत्या स तत्संसृष्टु उच्यते ॥

१ B, C, D, E, G, K कातीयात्.

२ B, C, D, E, G, K सर्वत्रादायकम्.

३ B, D, E, H प्रत्तो भ्राता.

४ G एकतीर्थी.

५ B, D, E, H omit oलोम्येन क्रम इति... धूक्तेरानु०.

६ G वानप्रस्थभन०. The विष्णुध. सू. reads वानप्रस्थभन०.

११ [व्यवहारमयूल]

अत्र पितृभ्रातृपितृव्यैरेव सह संसृष्टता नान्येन वचनेनुपादानादिति
मिताक्षरादिषु । विभागकर्तृसामानाधिकरण्येनैव सेति युक्तम् । पित्रा-
दिपदानि तु विभागकर्तृमात्रोपेलक्षकाणि । अर्धमन्तवेंद्रि मिनोर्त्यर्थ
बहिर्वेदीतिवत् । अन्यथा वाक्यभेदात् । तेन पलीपितामहभ्रातृपौत्र-
५ पितृव्यपुत्रादिभिरपि सह संसृष्टता भवति । विभक्तो य एकत्र स्थितः
स संसृष्ट इति सामानाधिकरण्याद्विभक्तभ्रात्रोः पुत्रादीनां न संसर्गः ।
विद्यमानं भावि वा धनमावयोः पुनर्विभागावधि साधारणमित्याका-
रिका बुद्धिरिच्छा वा संसर्गः ॥ तत्र संस्कृतानां पुनर्विभागे विशेष-
माह ममुः:

१० संसृष्टाः सह जीवन्तो विभजेरन्पुनर्यदि ।
समस्तत्र विभागः स्याज्यैष्टुयं तत्र न विद्यते ॥

अत्र समस्तत्र विभागः स्यादित्यनेनैव वैषम्ये निरस्ते पुनर्ज्येष्ठ्यप्रतिषेधो
ज्यैष्टुयकृतमेव वैषम्यं नास्ति संसर्गकालिकद्रव्यन्यूनाधिक्यकृतं तु
विभागे वैषम्यमस्येवेति ज्ञापनार्थमिति केचित् । ज्यैष्टुयमित्यादेवर्थवाद-
१५ मात्रत्वात् द्रव्यन्यूनाधिकयेति सर्वं एव विभागः । आचारोप्येवम् ।
तेनाचारमूलकत्वेत्य वचसः संभवति तद्विरुद्धशुतिकल्पनमन्याव्यम् ।
व्यवहारशास्त्रस्य व्याकरणव्यत्प्रायेणाचारमूलकत्वादेति तु परे ॥ शुह-
स्पतिः

1 B, C, D, E, G, H, K ०कर्तृमात्रलक्षकाणि.

2 B ०भ्रातृव्यपुत्रादि०.

3 The मनुस्मृति, विष्णु. सू. दायमाग, स्मृतिच०, मिता० read विभक्ताः
for संसृष्टाः.

4 C omits the words 'प्रतिषेधो उम्है...संभ०' (l. 16). E omits
निरस्ते पुनः...वैषम्य.

5 G, H, K संसर्गकालीन०.

6 E, G, H, K ज्ञापनार्थ इति.

7 B, D, E, H, K सम व्यवहारः.

संसृष्टिनां तु यः कश्चिद्विद्याशौर्यादिभिर्धनम् ।

प्राप्नोति तस्य दातव्यो व्यंशः शेषाः समांशिनः ॥

अर्जकस्य द्वौ भागावित्यनेनैव भागद्वयसिद्धावसंसृष्टिविभागे पितृद्वया-
विरोधेनैवार्जने भागद्वयं संसृष्टिभागे तु संसृष्टधनविरोधेनाप्यर्जने
५ भागद्वयमित्यर्थवदेसद्वचनमिति मदनः ॥

संसृष्टिधनहरणाधिकारिणमाह याज्ञवल्क्यः (२. १३८)

संसृष्टिनस्तु संसृष्टी सोदरस्य तु सोदरः ॥

पक्षी दुहितरः (याज्ञवल्क्य २. १३५)–इत्यादेरपवादोयम् । तेनायमर्थः ।

संसृष्टधनहरणाधिकारितावच्छेदकं न पक्षीत्वादि किं तु संसृष्टत्वमिति ।

१० यतु विज्ञानेश्वरमदनादयोपवादस्योत्सर्गसमानविषयत्वनियमात्पूर्वो-
क्तस्यातस्यापुत्रस्येतत्पदानुषङ्गाचैतदपि पुत्रपौत्रप्रपौत्रहीनविषयम्,
अतस्तादशमृतसंसृष्टिधनसंसृष्टिसंनिहितपूर्णादिसद्वावेष्यन्यः संसृ-
ष्टेव गृहीयादिति, तच्चिन्त्यम् । तेन विनापि गतौ संभवन्त्यामनुषङ्गे
मानाभावात् । समानविषयत्वं तु न सर्वाशेषेक्षितं किं तु यथाकथंचि-
१५ न्मृतसपिण्डविषयतया । अपुत्रस्येति पदस्यानुषङ्गाभावे स्वर्यातस्येत्य-
स्याप्यनुषङ्गाभावेन मृतस्येति न लभ्येतेति चेत् । हीयेतांशप्रदानतो
क्षियेतान्यतरो वापि (मनु. ९. २११)–इति वक्ष्यमाणमनूक्ष्या
तङ्गाभात् । अनुषङ्गे तु पित्रा संहं संसृष्टासंसृष्टिनोः पुत्रयोः पुत्रपौत्र-

1 सृतिच० and मदनपारिजात read संसृष्टानां...०दिनाधिकम्. वि. चि.
reads संसृष्टानां and वीर० reads ०दिनाधिकम्.

2 B, D, E हरणाधिकारिण आह.

3 A विज्ञानेश्वरः मदनादयः.

4 B, D, E स्वर्यातस्याप्यपुत्रस्य.

5 E पौत्रहीनविषये.

6 D, E, K मृतसंसृष्टिसंनिहित०.

7 G, K पत्न्यादिसद्वावे.

8 D, E पित्रा सह संसृष्टिनोः पुत्रपुत्रयोर्वा.

योर्वा तुल्यांशापत्तिः । सपुत्रं प्रत्येतद्वचनाप्रवृत्तेः । तत्र च व्यवहार-
शास्त्रप्रामाण्यनिदानव्यवहारविरोधः ॥ नन्वनुष्णाभावे सपुत्रं प्रत्यप्ये-
तद्वचनप्रवृत्तेरसंसृष्टिपुत्रसंसृष्टिभ्रात्रादीनां समवाये भ्रात्रादिरेव लभेत
न पुत्रादिरिति चेत्र । उत्तरार्थव्याख्यायां परिहरिष्यमाणत्वात् ।
५ अमुं प्रथमपादार्थमपवदति सोदरस्येति । संसृष्टिनः संसृष्टीत्यनुष्णज्यते ।
मृतसंसृष्टिनो धनं संसृष्टिनोः सोदरासोदरयोः समवाये सोदर एव
संसृष्टी गृहीयादित्यर्थः ॥ उत्तरार्थं दद्यात्प्रापहरेष्वांशं जातस्य च मृतस्य
च (याज्ञवल्क्य २. १३८)—इति । मृतसंसृष्टिनो द्रव्यविभागकाले
१० तत्प्रव्यामस्पष्टगर्भायां पश्चादुत्पन्नस्य पुत्रस्यांशं तस्मै संसृष्टः पितृव्या-
दिर्दद्यात् तदभावे तु स्वयमेवांशं हरेदित्यर्थः । अत्र पुत्रत्वमात्रं
पित्रंशप्रहणाधिकारितावच्छेदकं न विभागोत्तरोत्पन्नत्वम् । अप्रयोजक-
त्वाद्वौरवादेशान्तरे विभागात्प्रागुत्पन्नेज्ञाते चांशानधिकारितापत्तेः ।
अतः पूर्वोत्पन्नायासंसृष्टिनेपि पुत्राय संसृष्टपि पितृव्यादिस्तदंशं
दद्यादेव ॥ असंसृष्टिसोदरसंसृष्टिभिन्नोदरयोर्विभज्य धनप्रहणमाह
१५ स एव (याज्ञवल्क्य २. १३९)

अन्योदर्यस्तु संसृष्टी नान्योदर्यो धनं हरेत् ।

असंसृष्टपि चादद्यात्संसृष्टो नान्यमातृजः ॥ इति ।

अन्नान्योदर्यान्यमातृजादिपदैर्न सार्पलो भ्रातैवोच्यते किं तु पितृव्यादि-

1 B, C, D, E, G, H, K, N omit सपुत्रं...प्रवृत्तेः.

2 C तत्र व्यवहार०.

3 C ऋज्ञाभावे तत्सपुत्रं; E न तनुष्णाभावे.

4 B सोदरस्येति संसृष्टीत्यनु०.

5 F omits उत्तरार्थ...हरेदित्यर्थः.

6 B, C, D, G, H, K तदसत्त्वे for तदभावे.

7 B, D, E, F सपलैव भ्रातैवोच्यते; C न सपलौ भ्रातैवोच्यते; G, K सपलयो
भ्रातैवोच्यते.

रपि । योगाविशेषात् । अन्यथा पितृव्यादिभिः संसर्गप्रतिपादनस्यान्तर्थक्यापत्तिः संसृष्टिताप्रयुक्तकार्यान्तराभावात् । असंसृष्टिपीति देहलीदीपत्पूर्वोत्तरपैदाभ्यामन्वेति । संसृष्टपदं चावृत्त्या द्रव्यसंसर्गवत उदरसंसर्गवतश्च सोदरस्य बोधकम् । आधेर्ये अपिशब्दोपि तदनन्तरं ५ बोध्यः । श्लोकान्ते एवकारोध्याहार्याः । तदेते वाक्यार्थाः । अन्योदर्यो भिन्नोदरः पक्षीपितृपितामहसाँप्लभ्रातृपितृव्यादिः संसृष्टी चेद्धनं हरेत् । असंसृष्टप्यन्योदर्यो नेति । तेनान्योदरस्यान्वयव्यतिरेकाभ्यां संसर्गो धनग्रहणे कारणमुक्तम् । असंसृष्टपि संसृष्टाख्यसोदरो गृह्णीयात् । अनेन सोदरत्वमात्रमेव कारणमुक्तम् । संसृष्टो द्रव्यसंसर्गवान् १० न्यमावृज एव केवलं न गृह्णीयादिति । तेनैकः संसृष्टत्वेन परः सोदरत्वेनेति द्वावपि विभज्य गृह्णीयाताभिति निर्गर्वः ॥ एतमेवार्थं संसृष्टधिकारे स्पष्टयति मनुः (९. २११-२१२)

येषां ज्येष्ठः कनिष्ठो वा हीयेतांशप्रदानतः ।

म्रियेतान्यतरो वापि तस्य भागो न लुप्यते ॥

१५ सोदर्या विभजेयुस्तं समेत सहिताः समम् ।

भ्रातरो ये च संसृष्टा भगिन्यश्च सनाभयः ॥ इति ।

हीयेताभ्रमान्तरगांतिपातित्यादिना । सोदर्या भ्रातर इत्यन्वयः । ये च

1 G, K ऊपादाभ्यां for पदाभ्याम्.

2 H omits वृत्त्या द्रव्य...भिन्नोदरः.

3 B, C, D, E, F, G, K सप्तत्वभ्रातृः.

4 A, C, K संसृष्टाख्यः सोदरः.

5 G, H, K कारणत्वमुक्तम्.

6 F निर्गर्वः.

7 C, G, H, K add before एतमेवार्थ the words असंसृष्टिसोदरपुत्रै संसृष्टसोदरपुत्रे चायमेव पन्थाः । G, K एवमेवार्थम्.

8 A, M विभजेयुस्ते.

9 A, M ऊतपातित्याऽः F आक्रमोत्तरः.

संसृष्टाः पलीपितृपितामहसापत्नभ्रातृपितृव्यादयः । अत्र विशेषमाह प्रजापतिः

अन्तर्धनं तु यद्भव्यं संसृष्टानां तु तद्भवेत् ।

भूमि गृहं त्वसंसृष्टाः प्रगृहीयुर्यथांशतः ॥

५ अन्तर्धनं भूमिनिक्षेपींदिना गोपितुं शक्यं सुर्वर्णरूप्यादि । संसृष्टो मिन्नोदरो गृहीयात् । मुवं तुं सोदरभ्रातरः । गवाश्वादि तु सोदरा-सोदरभ्रातर इत्यर्थः । मिन्नोदरः संसृष्टेव गवाश्वाद्यपीति भ्रदनः । तत्त्वेतद्वचनानारूढम् । अन्तर्धनभूमिगवाद्यन्यंतरमात्रसत्त्वे त्वसंसृष्टोपि सोदर एवेति स्मृतिचन्द्रिकायाम् । तत्र मानं चिन्त्यम् । १० सोदरेष्वपि केचित्संसृष्टिनः परे तु न तत्रापि संसृष्टिन एव गृहीयुः । सोदरत्वसंसृष्टित्वकारणद्वयसद्भावात् । अत एव गौतमः (गौ. ध. सू. २८. २६) संसृष्टिनि प्रेते संसृष्टो रिकथभाक्—इति ॥ ब्रह्मस्पतिः ।

संसृष्टौ यौ पुनः प्रीत्या तौ परस्परभागिनौ ॥ इति ।

अत्रायं निर्गलितोर्थः । पुत्रः पित्रा संसृष्टोसंसृष्टो वा कृत्लङ् पित्र्यमंशं १५ गृहीयात् । पुत्रत्वस्यैवांशग्रहणाधिकारितावच्छेदकत्वात् । पुत्रेष्वप्येकः संसृष्टः परो न चेत्संसृष्ट एव । संसृष्टिनस्तु संसृष्टी (याज्ञवल्क्य २. १३८)—इत्युक्तेः । संसृष्टपुत्रापुत्रसमवाये पुत्र एव । दद्याश्वापद्वरेष्वांशम्—इत्यत्र व्याख्यातत्वात् । पुत्रभिन्नसंसृष्टपितृभ्रातृपितृव्यादीनां समवाये

1 B, C, D, E, F, G, K सप्तव.

2 C, G, H, K यत्किञ्चित् for यद्भव्यम्.

3 B, C, D, E, F, G, K भूनिक्षेपाऽ.

4 F सुर्वर्ण रूप्यादि.

5 B, D, E मुवं तु सोदरभ्रातृभगिन्यौ विभज्य । गवाश्वादि तु सोदरासोदरभ्रातरो भगिन्यश्वेत्यर्थः; C मुवं तु सोदरः गवाश्वादि तु सोदर इत्यर्थः; F सोदरभ्रातरो भगिन्यश्वेत्यर्थः; G मुवं तु सोदरासोदरभ्रातरः; M सोदरोऽसोदरः; A, C, K, M गृहाश्वाद्यपि for गवाश्वाद्यपि.

6 B, D, E omit अन्तर्धनभूमिगवादि before अन्यतर.

7 C पितृभ्रातृव्यादीनां; F संसृष्टपितृव्यादीनाम्.

पितरावेव । तत्राप्यादौ माता ततः पितेति मदनः । भ्रातृपितृव्याद-
यस्तु विभज्यैव गृहीयुः । सर्वेषु संसृष्टत्वरूपग्रहणाधिकारितावच्छेद-
कसङ्घावात् । असंसृष्टभ्रातुः संसृष्टपितृव्यसापत्रभ्रात्रादीनां च
समवायेपि विभज्यैव ।

५ असंसृष्टपि चादृशासंसृष्टो नान्यमातृजः ॥
संसृष्टिनस्तु संसृष्टी सोदरस्य तु सोदरः ।

(याज्ञवल्क्य २. १३९—१३८)—इत्युक्तेः । केवलायाः पन्था एव
संसृष्टत्वे सैव गृहीयात् । संसृष्टिनस्तु संसृष्टीत्युक्तेः । संसृष्टयापि
तया सहान्येषां संसृष्टिनां समवाये त एव न सा । तथा च संसृष्टि-
१० प्रक्रमे शङ्खनारदौ (नारद १६. २५—२७)

भ्रातृणामप्रजाः प्रेयात्कश्चित्प्रब्रजेत वा ।
विभजेरन्धनं तस्य शेषात्ते स्त्रीधनं विना ॥
भरणं चास्य कुर्वीरन्ध्रीणामाजीवनक्षयात् ।
रक्षन्ति शश्यां भर्तुश्चेदाच्छिन्न्युरितरासु तु ॥
१५ या तस्य दुहिता तस्याः पित्रंशङ्खरणं मतम् ।
आसंस्काराद्वरेद्वागं परतो विभृयात्पतिः ॥

अत्र यथा—यस्य हविर्निर्हस्तं पुरस्ताच्चन्द्रमा अभ्युदियात्स त्रेधा तण्डु-
लान्विभजेत् (तै. सं. २. ५. ४. १—२) हत्र-हविर्निर्मि

- 1 B, D, E, F पितेति वक्ष्यते for पितेति मदनः.
- 2 B, D, E, F omit असंसृष्टभ्रातुः before संसृष्टपितृव्य०
- 3 B, E, F after विभज्यैव omit असंसृष्टपि चाद...संसृष्टी.
- 4 C, G, H, K, N नान्यमातृज इत्युक्तेः केवलायाः.
- 5 D, E, F संसृष्टीत्युक्तं for संसृष्टीत्युक्तेः.
- 6 E omits तु after इतरासु. A, G, K आच्छिष्युः. H इतरा (र?)
सियात् for इतरासु तु.
- 7 नारद reads पित्र्योशो भरणे मतः । आसंस्कारं भजेरन्तस्ताम्.
- 8 E, F निरुक्तं for निरसम्.
- 9 A, B, C, D, E, F, G, M हविरभिन्न उदियात् for हविरभि उदियात्.

उदियात् (शतपथब्रा. ११. १. ४. १) इत्यनेनैव हविःप्रवृत्त्यवगमा-
न्निर्वापाविवक्षा तथा प्रक्षेपादेव मरणप्रब्रज्याविभागादिषु संस्कृष्टिनां
कर्तृत्वावगमाद्वातृणामिल्यविवक्षितम् । यत्तु संस्कृष्टिप्रक्रमे शङ्खः—
खर्यातस्य ह्यपुत्रस्य भ्रातृगमिद्रव्यं तदभावे पितरौ हरेयातां ज्येष्ठा
५ वा पल्ली—इति तद्येन पितृव्यभ्रातृपुत्रसांपल्लभ्रात्रा सह संसर्गस्तन्मरणो-
क्तरं संस्कृष्टिमरणे तदीयासंस्कृष्टिभ्रात्रादीनां क्रमनियमार्थमिति मदनः
तत्राप्यादौ माता ततः पितेयपि स एव । ज्येष्ठा संयता ॥ पत्न्यभावे
भगिनी । तथा च वृहस्पतिः

या तस्य भगिनी सा तु ततोऽसं लब्धुमर्हति ।

१० अनपत्यस्य धर्मोयमभार्यापितृकस्य च ॥

केचित्तु या तस्य दुहितेति पेतुः । दुहितुभगिन्योरभावेनन्तरः
सपिण्डः ॥

अथ स्त्रीधनम् ॥ मनुः (९. १९४)

अध्यक्ष्यधर्यावहनिकं दत्तं च प्रोतिकर्मणि ।

१५ भ्रातृमातृपितृप्राप्तं षड्विधं स्त्रीधनं स्मृतम् ॥

षडिति न्यूनसंख्याव्यवर्च्छेदार्थम् । तेन

पितृमातृपतिभ्रातृदत्तमध्यक्ष्ययुपागतम् ।

आधिवेदनिकाद्यं च स्त्रीधनं परिकीर्तितम् ॥ इति (याज्ञवल्क्य

२. १४३)

1 D, F प्रक्रमादिव.

2 D, E, F संस्कृष्टिक्रमे.

3 B, C, D, G, K सप्तत्वभ्रात्रा.

4 B यत्रादौ; E यत्राप्यादौ.

5 D, F, H ऋद्यावाहनिकं.

6 D, E, F विच्छेदार्थ for व्यवच्छेदार्थम्.

7 D, E, F उपादृतं for उपागतम्.

याज्ञवल्कीयमाचपदं संगच्छते । विष्णुश्चाधिकमाह—पितृमातृसुतभ्रातृ-
दत्तमध्यम्युपागतमाधिवेदनिकं बन्धुदत्तं शुल्कान्वाचेयकम् (विष्णुध.
सू. १७. १८) —इति । अध्यश्यादीन्याह कात्यायनः

- ५ विवाहकाले यत्स्तीभ्यो दीयते त्वभ्रिंसंनिधौ ।
तदध्यमिक्तुं सद्ग्रिः खीधनं परिकीर्तिम् ॥
यत्पुनर्लभते नारी नीयमाना पितुर्गृहात् ।
अध्यावहनिकं नाम खीधनं तदुदाहृतम् ॥
प्रीत्या दत्तं तु यक्किचिच्छुश्वा वा श्वशुरेण वा ।
पादवन्दनिकं चैव प्रीतिदत्तं तदुच्यते ॥
१० विवाहात्परतो यत्तु लब्धं भर्तुकुलात् खिया ।
अन्वाधेयं तु तत्प्रोक्तं यज्ञब्धं स्वकुलात्तथा ॥
गृहोपस्करवाद्यानां दोहीभरणकर्मणाम् ।
मूल्यं लब्धं तु यक्किचिच्छुल्कं तत्परिकीर्तिम् ॥

१५ लर्थः । आधिवेदनिकं विवृणोति याज्ञवल्क्यः (२. १४८)
अधिविज्ञाखियै दद्यादाधिवेदनिकं समम् ।
न दत्तं खीधनं यासां दत्ते त्वर्धं प्रकल्पयेत् ॥

अर्धमिति यावताधिवेदनिकद्रव्यसमं भवति तावदित्यर्थः । देवलः
भर्त्रा प्रतिश्रुतं देयमृणवत्खीधनं सुतैः ॥

- 1 B याज्ञवल्कीये आदिपदं; K आदिपदं for आचपदं; E, D, F याज्ञवल्कीयपदम्.
- 2 B, C, E, F, G, K श्वस्त्रि० for त्वस्त्रि०.
- 3 अपरार्के reads पादवन्दनिकं तत्तु लावण्याजितमृच्यते; so does वि. R.; E, F पादौवन्दनिकम्.
- 4 स्मृतिच०, अपरार्के read भर्तुः पित्रोः सकाशादा अन्वाधेयं तु तद्भृगुः ।
- 5 D, F, H दौत्याभरण० (F दैत्यात०); अपरार्के, स्मृतिच० read दोषा-
भरणकर्मणाम्; so does दायभाग.
- २० [व्यवहारमयूर्क]

प्रसिद्धुतं स्त्रियै । खीभ्यो धनदाने विशेषमाह काल्यायनः

पितृमातृपतिभ्रातृज्ञातिभिः खीधनं स्त्रियै ।

यथाशक्तया द्विसाहस्रादातव्यं स्थावराद्वते ॥

स्थावरातिरिक्तं^१ सहस्रद्वयपणावधि देयमिति मदनः । व्यासोपि

५ द्विसाहस्रः परो दायः स्त्रिया देयो धनस्य च ॥

इदं च द्विसहस्रावधिकं दानं प्रतिवर्षम् । अनेकवर्षेष्वितोषिकमपि
शक्तौ स्थावरमपि च देयमित्यपि स एव ॥ दायादवभ्वनेन दत्ते द्रव्ये
धारणमात्रार्थं दत्ते च भूषणादौ खीस्वत्वं नास्तीत्याह काल्यायनः

तत्र सोपधि यहत्तं यज्ञ योगवशेन वा ।

१० पित्रा आत्राथ पत्ना वा न तत्खीधनमुच्यते ॥

शिल्पप्राप्ते पित्रादिभिन्नसख्यादिप्राप्तेषि खीधनत्वं नास्तीत्याह स एव

प्राप्तं शिल्पैस्तु यत्किञ्चित्तीत्या चैव यदन्यतः ।

भर्तुः स्वाम्यं तदा तत्र शेषं तु खीधनं स्मृतम् ॥

यत्तु

१५ भार्या पुत्रश्च दासश्च निर्धनाः सर्व एव ते ।

यत्ते समधिगच्छन्ति यस्यैते तस्य तंद्वनम् ॥

(मनु ८. ४१६=महाभारते उद्योग. ३३. ६४) इति

१ E, F, K पितृमातृपितृभ्रातृ०

२ F ऽतिरिक्तसहस्र०

३ अपराकं, सृतिच०, वीर० read स्त्रियै देयः.

४ B, E, F खीसं for खीसत्वं; A खीसत्वम्.

५ A तत्र सोपधि.

६ D, E, F omit न before तत्खी०

७ C, D, E, F पित्राभिन्नसख्यादिप्राप्ते; G, K पित्राभिन्न० for पित्रादिभिन्न०.
K सख्यादिप्राप्ते.

८ C, E, F, G, K तदनं भवेदिति.

तदपि शिल्पाद्यर्जितधनपरम् । आधिवेदनिकाविष्वप्यस्त्रातक्षयपरमिति
तु युक्तम् । अत एव मनुः (९. १९९)

न निर्हारं स्थियः कुरुयः कुटुम्बाद्वहुमध्यगात् ।
स्वकादपि च विचाद्वि स्वस्य भर्तुरनाश्चया ॥ इति ।

५ निर्हारो व्ययः ॥ कस्मिंश्चिद्द्वने स्वातक्षयमाह कात्यायनः

अँडया कन्यया सार्धं पत्युः पितृगृहेथवा ।
आतुः सकाशात्पित्रोर्वा लङ्घं सौदायिकं स्मृतम् ॥
सौदायिकं धनं प्राप्य स्त्रीणां स्वातक्षयमिष्यते ।
यस्मात्तदानुशंस्यार्थं तैर्देत्तमुपजीवनम् ॥
१० सौदायिके सदा स्त्रीणां स्वातक्षयं परिकीर्तितम् ।
विक्रये चैव दाने च यथेष्टं स्थावरेष्वपि ॥

भर्तृदत्ते स्थावरे तु न स्वातक्षयम्

भ्रत्रा प्रीतेन यहत्तं खियै तस्मिन्मृतेषि तत् ।
सा यथाकाममश्रीयाहृद्याद्वा स्थावरादृते ॥ इति

१५ नारदोर्केः । भ्रत्रादीनां स्त्रीधने स्वातक्षयाभावमाह स एव

न भर्ता नैव च सुतो न पिता भ्रातरो न च ।
आदाने वा विसर्गे वा स्त्रीधने प्रभविष्णवः ॥
यदि त्वेकतरो 'हेषां स्त्रीधनं भक्षयेद्वलात् ।
सवृद्धिकं स दाप्यः स्याद्दण्डं चैव समाप्नुयात् ॥

1 D, F, H, K बहुमध्यकात्.

2 F स्वकादपि वा विचार०.

3 अपरार्क reads ऊढायाः कन्यकाया वा; स्मृतिच० reads ऊढाया कन्यया वापि.

4 D, E ०स्थावरे तु न स्वातक्षयं भवेत्तदा.

5 B, C, M ऐषां for हेषाम्.

तदेव यद्यनुशाप्य भक्षयेत्प्रीतिपूर्वकम् ।
मूलमेव स दाप्यः स्यादादा स धनवान् भवेत् ॥

मनुः (८. २९; ९. २००)

- ५ जीवन्तीनां तु तासां ये तद्वरेण्यः स्वबान्धवाः ।
ताङ्गिष्ठाचौरदण्डेन धार्मिकः पृथिवीपतिः ॥
पल्लौ जीवति यः खीमिरलंकारो धृतो भवेत् ।
न तं भजेरन् दायादा भजमानाः पतन्ति ते ॥ इति ।
- १० धृतो भर्त्रादिना तस्यै दत्तः स तया धृत इत्यर्थः । देवलः
वृत्तिराभरणं शुलं लाभश्च खीधनं भवेत् ।
भोक्त्री च स्वयमेवेदं पतिर्नाहृत्यनापदि ॥
वृथा मोक्षे च भोगे च क्षियै दद्यात्स्वृद्धिकम् ।
पुत्रार्तिहरणे वापि खीधनं भोक्तुमर्हति ॥
- १५ वृत्तिर्जीवनार्थं पित्राविदत्तं धनम् । लाभो वृद्धिः । मोक्षस्यागो दान-
सिति यावत् । पुत्रपदं कुदुम्बोपलक्षकम् । याङ्गवल्क्यः (२. १४७)
- २० दुर्भिक्षे धर्मकार्ये च व्याधौ संप्रतिरोधके ।
गृहीतं खीधनं भर्ता नाकामो दातुमर्हति ॥
- अत्र भर्तुप्रहणात्तद्विनेन दुर्भिक्षाद्यापद्यपि खीधनं न प्राणमित्युक्तम् ।
धर्मकार्यमावश्यकम् । संप्रतिरोधके बन्धमे । कचिदकामो दद्यादि-
त्याह देवलः
- २० अथ चेत्स द्विभार्यः स्यान्न च तां भजते पुनः ।
प्रीत्या निसृष्टमपि च पतिर्दाप्यश्च तद्वलात् ॥

1 F omits धृतो...देवलः.

2 D, E, F सुवृद्धिकम्.

3 E दुर्भिक्षापद्यपि.

4 दायभाग and वीर० read विसृष्टं for निसृष्टम्.

5 अपराक्तं, दायभाग, स्मृतिं, वीर० read चेत्पतिदाप्यः स तद्वलात् for च
पतिर्दाप्यश्च तद्वलात्.

प्रासाच्छादनवासानामाच्छेदो यत्र योषितेः ।
तत्र स्वमाहदीत खी विभागं रिक्थनस्तदा ॥

रिक्थनः सकाशादित्यर्थः । इदं च साध्वीपरम् । दुष्टा तु न
विभागमर्हते । तथा च स एव

५ अपकारक्रियायुक्ता निर्मर्यादार्थनाशिका ।
व्यभिचाररता या च खीधनं न च सार्हते ॥

स एव

यज्ञार्थं द्रव्यमुत्पन्नं तस्माद्वयं नियोजयेत् ।
स्थानेषु धर्मयुक्तेषु न खीमूर्खविधर्मिषु ॥

१० खीमरणोत्तरमन्वावेयाख्यतद्वनप्रहणेविकारिव्यवस्थामाह

मनुः (९. १९५)

अन्वावेयं च यहत्तं पत्या प्रीतेन चैव यत् ।
पत्यौ जीवति वृत्तायाः प्रजायास्तद्वनं भवेत् ॥

प्रजां विशिनष्टि स एव (९. १९२)

१५ जनन्यां संस्थितायां तु समं सर्वे सहोदराः ।
भजेरन् मातृकं रिक्थं भगिन्यश्च सनाभयः ॥

यत्र दुहित्राद्यभावेन पुत्राणमेव साहित्येनाधिकारः प्राप्तस्तत्र तत्सा-

1 दायभाग, सृष्टिच० and वीर० read उच्छेदः for आच्छेदः.

2 B योषिताम् for योषितः.

3 दायभाग, अपरार्क, वीर० read विभागं रिक्थनां तथा.

4 अपरार्क, सृष्टिच० read निर्लज्जा चार्थनाशिका; वि. र. reads निलज्जार्थविनाशिका.

5 अपरार्क reads धर्मनिष्ठेषु for धर्मयुक्तेषु.

6 E दत्तायाः for वृत्तायाः.

7 E, F आतुरं रिक्थं; H पैतुरं रिक्थम्.

हितम् । यत्र तु कन्यानामेवाधिकारः प्राप्तस्तत्र तत्साहित्यमनूद्यते । न तु कन्यापुत्रयोः परस्परमप्राप्तं साहित्यं विधीयत इति मिताक्षरा-शयः । परे त्वन्वादेयभर्तृप्रीतिदत्तविषये कन्यापुत्र्योरपूर्वं साहित्यं विधीयत इत्याहुः ॥

५ भगिनीषु विशेषमाह मनुः

खीधनं स्वादपत्यानां दुहिता च तदंशिनी ।

अप्रत्ता चेत्समूढा तु लभते मानमात्रकम् ॥

तदंशिनी पुत्रसमांशिनी । अप्रत्ताविवाहिता । तस्याः सत्वे ऊढा मानमात्रं किञ्चिन्मात्रं लभते इत्यर्थः । अप्रत्ताभावे सधवानां भ्रातृ-
१० समोऽशः । भगिन्यो बान्धवैः सार्धं विभजेरन् सभर्तृकाः-इति कात्यायनोक्तेः । दौहित्रीस्योपि किञ्चिद्देयम्

यास्तासां स्युर्दुहितरस्तासामपि यथार्हतः ।

मातामहा धनात्किञ्चित्प्रदेयं प्रीतिपूर्वकम् ॥ इति

मनुक्तेः (९. १९३) ॥ यौतकं त्वनूढानामेव न पुत्राणाम् । तथा च
१५८ एव (मनु. ९. १३१)

मातुस्तु यौतकं यत्स्यात्कुमारीभाग एव सः ॥

यौतकं विवाहादिसमये पत्या सहैकांसने प्राप्तं युतयोर्यैतकमिति निघण्डूकेरिति मदनः ॥

1 E omits यत्र तु...साहित्यम्.

2 H मिताक्षरादयः.

3 D, E, F ०पुत्रयोरपरस्परमप्राप्तं सर्वसाहित्यं विधीयते; B पुत्रयोः परस्परमप्राप्तं साहित्यम्.

4 A मनुः दीकायां खीधनम्. दायभाग reads न लभेन्मातृकं धनम् for तु लभते मानमात्रकम्; परा. मा. reads लभते सा न मातुकम्; हरदत्त reads लभते तु समातुकम्.

5 E, F यौतकं किञ्चिद्विवाहादिं.

6 B, D, E, F एकासनप्राप्तम्.

अन्वायेषभर्तुप्रीतिदत्तमिन्ने पूर्वोक्ते पारिभाषिके स्त्रीधने तु विशेष-
माह गौतमः (गौ. ध. सू. २८. २२)—स्त्रीधनं दुहितृणामप्रत्यानाम-
प्रतिष्ठितानां च—इति । अप्रतिष्ठिता निर्धनाः । ब्राह्मणी कन्या तु
सप्तलीमातुरपि धनं गृह्णीयादित्याह मनुः (९. १९८)

५ खियास्तु यद्वेद्वित्तं पित्रा दत्तं कथंचन ॥

• ब्राह्मणी तद्वरेत्कन्या तदपत्यस्य वा भवेत् ॥

वाकारश्चार्थं तेन विभज्येति लभ्यते ॥ ब्राह्मणीपदं समोक्तमजातिक-
न्योपलक्ष्मिति केचित् । मानं तु तत्र चिन्त्यम् ॥

दुहितृणामभावे दुहित्रसंततिः ॥ मातुर्दुहितरोभावे दुहितृणां
१० तदन्वयः—इति नारदोक्ते: (१६. २) । मिन्नमातृकाणां दुहितृणां दौहि-
त्रीणां च अनेकपितृकाणां तु पितृतो भागकल्पना (याज्ञवल्क्य २. १२०)—
इति न्यायेनांशकल्पना ॥ यत्तु याज्ञवल्क्यः (२. ११७)—मातुर्दुहि-
तरः शेषमृणात्ताभ्य ऋतेन्वयः—इति तत्राप्यन्वयपदं कन्यासंतति-
परमिति केचित् । परे तु दुहित्रभावे पुत्रा एव गृहीयुः नारदीये
१५ तदा मातुरेव परामर्शादित्याहुः । आचारसंवादी चायं पक्षः ॥
शेषमृणादिति ऋणसमं तद्यूनं वा पुत्रा एव गृहीयुरिति सांप्रदायिकाः ॥

दुहित्रादीनामभावे पुत्रपौत्राद्या गृहीयुः । दुहितृणामभावे तु

1 B पूर्वोक्तपारिभाषिकस्त्रीधने; D, E, F oमिन्नपूर्वोक्तपारिभाषिके स्त्रीधने.

2 B, C, G, K सप्तलीमातुः. D, E, F omit oपत्तीमातुः...त्कन्या तद०
(१. ६).

3 C, G, K इति मनुः.

4 G, K तत्रापि चिन्त्यम्.

5 C omits दौहित्राणां before चानेकपितृकाणां; N reads दौहित्राणां
चानेकपितृतो भाग०.

6 E दुहित्रभावे तु.

7 C, H, K omit नारदीये...गृहीयुः (१. १६).

रिक्थं पुत्रेषु तद्वनम्—इति कालायनोरेः । अयं दुहित्रादीनां मातृधनाधिकारो ध्येयध्यावहनिकमित्यादिपूर्वोक्तपारिभाषिकस्त्रीधन एव । मातृस्त्रामिकधनमात्रपरत्वे परिभाषावैयर्थ्यम् । तेन—स्त्रीधनं स्यादपत्यानाम्, स्त्रीधनं दुहितृणाम् (गौ. ध. सू. २८. २२) इत्यादीनि पूर्वोक्तानि स्त्रीधनपदवन्ति बृहस्पतिगौतमादिवचनानि पारिभाषिकपराण्येव । यानि तु स्त्रीधनपदाभावेष्येकार्थकानि—भजेरन्मातृकं रिक्थम् (मनु ९. १९२)—इत्यादीनि तान्यप्येतत्पराण्येव । एकमूलकल्पनालाघवान् ॥ यतु—विभजेरन्सुताः पित्रोरुर्ध्वं रिक्थमृणं समम्—इति याज्ञवल्क्योक्तं (२. ११७) तत्पारिभाषिकातिरिक्तविभागकर्तनादि-१० लब्धपरम् । तेन पारिभाषिकातिरिक्तं मातृधनं दुहितृसत्त्वे पुत्रादय एव लभेरन् । उभयविधसंतत्यभावे तु पारिभाषिकस्त्रीधनं प्रकृत्य विशेषमाह याज्ञवल्क्यः (२. १४४)

अतीतायामप्रजसि बान्धवास्तदवाप्नुयुः ॥

विवाहभेदेन बान्धवव्यवस्थामाह स एव (याज्ञवल्क्य २. १४५)

१५

अप्रजस्त्रीधनं भर्तुर्ब्राह्मादिषु चतुर्ष्वपि ।

दुहितृणां प्रसूता चेच्छेषेषु पितृगामि तत् ॥

- 1 The दायभाग reads रिक्थं पुत्रे तु तद्वेत for रिक्थं पुत्रेषु तद्वनम्.
The स्मृतिच० reads रिक्थं पुत्रेषु तद्वेत.
- 2 G अयं च दुहित्रादीनां; K अथ दुहित्रादीनाम्.
- 3 E, F omit मातृकं रिक्थ...विभजेरन्; K reads स्त्रीधनं यदाभावेष्येकार्थकं विभजेरन् मातृकम्.
- 4 D, E, F ऋत्कविभागे कर्तनादि लब्धं परम्.
- 5 G दुहितृसत्त्वे च पुत्रादयः.
- 6 F reads विशेषमाह स एव (omitting the intervening words).
- 7 C विवाहभावेन.

भर्तुरभावे तत्कुले तस्याः प्रत्यासन्नो लभते पित्रभावे च पितृकुले तस्याः प्रत्यासन्नः । अनन्तरः सपिण्डाद्यस्तस्य तस्य धनं भवेत् इति मनुना (९. १८७) मृतनिरूपिताया एव प्रत्यासचेष्ठनाधिकारितावच्छेदकत्वेनाभिधानात् ॥ यत्तु मिताक्षरायां भर्त्रभावे तत्प्रत्यासन्नानां सपिण्डानां पित्रभावे च तत्प्रत्यासन्नानां सपिण्डानाभिति तत्रापि तेनास्याः प्रत्यासन्नास्तप्रत्यासन्नास्तद्वारा तत्कुले प्रत्यासन्ना इति यावद्दिल्येवं व्याख्येयम् । ब्राह्मादिषु चतुर्ब्जपीति विप्रपरम् । तेषामेव तं प्रति धर्म्यत्वात् । यस्य तु क्षत्रियादेगान्धर्वांपि धर्म्यस्तस्य तदूढाधनमपि भर्तुरेव । तथा च मनुः (९. १९६—१९७)

१० ब्राह्मदैवार्षगान्धर्वप्राजापत्येषु यद्धनम् ।
अतीतायामप्रजसि भर्तुरेव तदिष्यते ॥
यत्त्वस्यै स्याद्धनं दत्तं विवाहेष्वासुरादिषु ।
अतीतायामप्रजसि मातापित्रोत्तदिष्यते ॥

ब्राह्मादिविवाहेषु भर्तुरभाव आसुरादिषु च पित्रोत्तभावे पारिभाषि-
१५ कस्तीधनेधिकारिण आह बृहस्पतिः

मातृष्वसा मातुलानी पितृव्यस्त्री पितृष्वसा ।
श्वशूः पूर्वजपत्नी च मातृतुल्याः प्रकीर्तिः ॥
यदासामौरसो न स्यात्सुतो दौहित्र एव वा ।
तत्सुतो वा धनं तासां स्वस्त्रीयाद्याः समाप्नुयः ॥

१ E भर्तुरलाभे.

२ H विभिन्नभावे च पितृकुले.

३ E तत्रापि ते तस्याः प्रत्यासन्नाः.

४ D, G, K इत्येव for इत्येवम्.

५ D, E, F omit चतुर्ब्जपीति...धनमपि.

६ K reads विधिरयं for विप्रपरम्.

७ F यथास्यै for यत्त्वस्यै.

८ मनु०, दायभाग, वीर० read अप्रजायामतीतायां in both verses and
यत्त्वस्याः for यत्त्वस्यै.

दुहितृदौहित्र्योरप्यभावोत्र बोध्यः । तदभाव एवौरसदौहित्र्योरधि-
कारात् । आसुरादिविवाहेषु बन्धुदत्तेषु कात्यायनः
बन्धुदत्तं तु बन्धूनामभावे पुत्रगामि तत् ॥

शुल्कविषये तु गौतमः (गौ. ध. सू. २८. २३)–भगिनीशुल्कं
५ सोदर्याणांमूर्ध्वं मातुः—इति । यत्तु शङ्खः—शुल्कं च स्वयं बोढा—इति
तद्विवाहात्प्राञ्जृतायां बोध्यम् । अत्र विशेषमाह याज्ञवल्क्यः (२. १४६)
मृतायां दत्तमादधात्परिशोध्योभयव्ययम् ॥

पूर्वं इत्तं शुल्कं मृतायां कन्यायां स्वस्य तस्याः पितुश्च व्ययादवशिष्टं
भर्ता गृहीयादित्यर्थः । कचिद्विशेषमाह बौधायनः

१० रिकथं मृतायाः कन्याया गृहीयुः सोदराः समम् ।
तदभावे तु तन्मातुस्तदभावे पितुर्भवेत् ॥ इति ।

इदं विवाहात्प्राञ्जृतायां मृतायां वाग्दानकालीनमातामहादिदत्तालंकारादि-
विषयमिति सांप्रदायिकाः ॥

अथानंशाः ॥ याज्ञवल्क्यः (२. १४०)

१५ कुबोथं पतितस्तज्जः पञ्चुरुन्मत्तको जडः ।
अन्धोचिकित्स्यरोग^{१०}श्च भर्तव्याः स्युर्निरंशकाः ॥

1 दायभाग, वीर० and स्मृतिच० read बन्धूनामभावे भर्तुगामि तत् for
भावे पुत्रगामि तत्.

2 C पूर्वं मातुः; D, E, F ०णा (?)मूर्ध्निं मातुः.

3 स्मृतिच० reads स्वं लीशुल्कं बोढा; वि. r. reads स्वं शुल्कं बोढा;
सरस्ती० 'स्वं च शुल्कं बोढा'.

4 D, E, F अत्र विशेषमाह कात्यायनः.

5 B, D, E, F पूर्वदत्तं; K एवं दत्तम्.

6 E मृतायां गृहीयुः.

7 वि. r. and वीर० read सोदराः स्वयम्; मद. पा. reads सोदराः सदा-

8 C, D, E, F, G, K इदं तु विवाहात्.

9 दायभाग, वि. r. read पतितस्तस्तुतः कुबः.

10 The मिता० reads ०रोगाद्याः for ०रोगश्च.

तज्जः पतितोत्पन्नः । विभागोत्तरैमौषधादिना पुंस्त्वादियुक्तास्त्वंशं
लभन्त एव विभक्तोत्पन्नवत् । मनुः (९. २०१)

अनंशौ कुबिपतितौ जात्यन्धबधिरौ तथा ।

उन्मत्तजडमूकाश्च ये च केचिन्निरिन्द्रियाः ॥

५ निरिन्द्रियाः ग्राणादिरहिताः । नारदः (१६. २१-२२)

पितृद्विद् पतितः षण्ठो यश्च स्यादपर्यात्रितः ।

औरसा अपि नैतेंशं लभेरन् क्षेत्रजाः कुतः ॥

दीर्घतीक्रामयग्रस्ता ये जडोन्मत्तपङ्गवः ।

भर्तव्याः स्युः कुलस्यैते तत्पुत्रास्त्वंशभागिनः ॥

१० अपैयात्रितः राजद्रोहादपराधेन बन्धुभिर्घटस्फोटादिना बहिष्कृत इति

मदनः । व्यवसायार्थं नावादिनौ समुद्रमध्ये द्वीपान्तरं गन्तेति तु
युक्तम् । द्विजस्याद्धौ तु नौयातुः शोधितस्यार्यसंग्रहः—इति तस्य कलौ
संसर्गनिषेधात् । राजद्रोहादौ घटस्फोटबहिष्कारयोरविधानाश्च । शङ्ख-
लिखितौ—अपर्यात्रिते रिक्थपिण्डोदकानि व्यावर्तन्ते—इति ॥ वसिष्ठः

१५ (वसिष्ठध. सू. १७. ५२) अनंशस्त्वाश्रमान्तरगताः—इति ।

नैषिकब्रह्मचारिवानप्रस्थयतय इतर्याः ॥

कात्यायनः

अक्रमोढासुतश्चैव सगोत्राद्यश्च जायते ।

प्रब्रज्यावसितश्चैव न रिक्थं तेषु कर्हिचित् ॥

1 C omits विभागोत्तर...लभन्त एव.

2 G, H, K अपपात्रितः.

3 G, H, K अपपात्रितः.

4 B, C, D, E, F, G नावा समुद्र०.

5 B, C, D, E, F, G, K शोधितस्यापि संग्रहः.

6 G, H अपपात्रिते; K अपपात्रितो.

7 The दायभाग, अपराक्त, सृष्टिच०, परा. मा., वीर० read चार्हति for
कर्हिचित्.

सगोत्रादिति सगोत्रेणोढायां तस्माज्जात इत्यर्थः । अक्रमोढासुतः क्षेत्र-
जकानीनादिरिति केचित् । ज्येष्ठायां कन्यायामपरिणीतायां कनिष्ठा
कृतविवाहा चेत्तदा ते द्वे अपि अक्रमोढाशब्देनोच्येते इति तु युक्तम् ।
तस्य पितृसर्वर्णत्वेशभाक्त्वमाह स एव

५ अक्रमोढासुतस्त्वृकथी सर्वर्णश्च यदा पितुः ।
असर्वर्णप्रसूतश्च क्रमोढायां च यो भवेत् ॥

प्रतिलोमप्रसूतायां भर्त्राप्युत्पन्नः पुत्रो नांशभाक् । तथा च स एव
प्रतिलोमप्रसूतायास्तस्याः पुत्रो न रिक्थभाक् ।
आसाच्छादनमत्यन्तं देयं तद्वन्धुभिर्मर्तम् ॥ इति ।

१० गुणवत्पुत्रान्तरसन्त्वे दुर्वृत्तस्यांशानहृतामाह मनुः (९. २१४)

सर्व एव विकर्मस्था नार्हन्ति भ्रातरो धनम् ॥ इति ।

बृहस्पतिः

१५ सर्वर्णजोप्यगुणवान्नार्हः स्यात्पैतृके धने ।
तस्मिण्डदाः श्रोत्रिया ये तेषां ततु विधीयते ॥
उत्तमर्णधर्मणेभ्यः पितरं त्रायते सुतः ।
अतस्तु विपरीतेन तेन नास्ति प्रयोजनम् ॥

एते चानंशा रिक्थग्राहिभिर्यावज्जीवं पोषणीयाः ।

सर्वेषामपि तु न्यायं दातुं शक्तया मनीषिभिः ।
आसाच्छादनमत्यन्तं पतितो हृदद्ध्रवेत् ॥

१ F, G असर्वर्णप्रसूतायां भर्त्राप्युत्पन्नः (omitting a few words).

२ दायभाग read ०च्छादनमात्रं तु देयं यद्वन्धुभिः कृतम्; वीर० 'मात्रं तु देयं तद्वन्धु'.

३ D, E, F पितृकैर्धनैः for पैतृके धने.

४ दायभाग, वि. R., वीर० read तेषां तदाभिधीयते for तेषां ततु विधीयते.

५ D, E यावज्जीवपोषणीयाः.

इति मनूकेः (१. २०२) । अत्यन्तं यावज्जीवम् । भर्तव्यास्ते निरं-
शकाः—इति पूर्वोक्तयाङ्गवल्क्योक्तेश्च (२. १४०) । आश्रमान्तरगत-
पतिततत्पुत्रास्तु न भर्तव्याः । तथा च वसिष्ठः (वसिष्ठध. सू.
१७. ५२—५४) अनंशास्त्वाश्रमान्तरगताः । क्षीबोन्मत्तपतिताश्च ।
५ भरणं क्षीबोन्मत्तानाम्—इति । अत्र द्वयोर्भरणे श्रीवणमितरयोः परि-
संख्यार्थम् ॥

देवलः

मृते पितरि न क्षीबकुष्ठयुन्मत्तजडान्धकाः ।
पतितस्तदपत्यं च लिङ्गी दायांशभागिनः ॥

१० तेषां पतितवर्जेभ्यो भक्तवैश्वं प्रदीयते ॥

लिङ्गी निषिद्धलिङ्गधारी ॥ बौधायनः (बौ. ध. सू. २. २.
३८—४१) अतीतव्यवहारान्प्रासाच्छादनैर्बिर्भृयुः । अन्धजडक्षीव-
व्यसनिव्याधितांश्चाकर्मिणः । पतिततज्जवर्जम् । इति ॥ सन्या-
सच्युततत्पुत्रावपि न भरणीयाविति मदनादयः ॥

१५ अनंशपुत्रास्तु निर्देषा भागं लभन्त एव । तेषामेवैरसाः पुत्रा
भागहारिणो न तु पतितस्य पतनीये कर्मणि कृतेनन्तरोत्पन्नाः
प्रतिलोमासु खीर्षूत्पन्नाश्चाभागिनस्तत्पुत्राः पैतामहेष्यर्थे—इति विष्णुर्केः
(विष्णुध. सू. १५. ३४—३८) । औरसाः क्षेत्रजास्तेषां निर्देषा

१ B, C, D, E, F याङ्गवल्क्याच्च.

२ C omits श्रवणं after भरणे; G भरणश्रवणम्; K भरणश्रवणे तरयोः
(इतरयोः ?). B, D, E omit नामिति । अत्र...न्मत्त० (l. 8); F reads
भरणं क्षीबोन्मत्तजडान्धकाः (omitting a line).

३ K भक्तवल्कः for भक्तवल्कम्.

४ H खीर्षु तत्पुत्राश्चाभागिनोस्तत्पुत्राः.

५ E, F पैतामहमर्थै इति.

भागद्वारिणः—इति याङ्गवल्क्योक्तेश्च (२. १४१) । तत्कन्यासु
पत्रीषु च विशेषमाह याङ्गवल्क्यः (२. १४१—१४२)

सुताश्चैषां प्रभर्तव्या यावद्वै भैर्वत्साल्कुताः ॥

अपुत्रा योषितश्चैषां भर्तव्याः साधुवृत्तयः ।

५ निर्वास्या व्यभिचारिण्यः प्रतिकूलास्तथैव च ॥

व्यभिचारे बहिर्निष्कासनमपोषणं च । प्रातिकूल्ये बहिर्निष्कासनमेव ।
भरणं तु कार्यमेवेति मदनादयः ॥

॥ इति दायविभागः ॥ ८ ॥

॥ अथ ऋणादानम् ॥

१० तत्र धनिकस्य प्रयोगप्रकारमाह बृहस्पतिः

परिपूर्णं गृहीत्वाधिं बन्धं वा साधुलभकम् ।

लेख्यारूढं साक्षिमद्वा ऋणं दद्याद्धनी सदा ॥

यावत्तावकमृणं न शोध्यते तावदेतद्वृहक्षेत्रादेवानविक्रयाधिकरणाद्यहं न
करिष्यामीति निर्बन्धो बन्धः । लभकः प्रतिभूः । स एव

1 B, C, E, F, G, H, K विशेषमाह स एव.

2 E मातृस्ताल्कुताः.

3 H omits व्यभिचारे नहि...लेख्यारूढं (l. 12).

4 B, D प्रातिकूल्येन.

5 B, D read इति श्रीमीमांसकभट्टाशंकरात्मजभट्टनीलकण्ठेन कृते भगवद्वास्करे व्यवहारमयूखे दायभागनिरूपणं षष्ठम् । श्रीरघुनाथाय नमः ।; E, F have the same passage except the words श्रीरघु...नमः and read शंकरभट्टात्मज; C has the same except that it reads शंकरात्मजेन and omits षष्ठ...नमः. A has the verse चर्मण्डती...भगवन्तदेवः and then इति दायविभागः समाप्तः. G, K read श्रीमांसकभट्ट-शंकरात्मजनीलकण्ठेन कृते भास्करे &c. K reads व्यवहारभास्करे.

6 G ऋक्षेत्रादिदानविकितः.

7 C निर्बन्धो बन्धः.

कुत्सितात्सीदतश्चैव निर्विशङ्कैः प्रगृहते ।
चतुर्गुणं चोष्णगुणं कुसीदात्म्यमतः स्मृतम् ॥

कात्यायनः

ऋणिकेन तु या वृद्धिरघिका संप्रकलिपता ।
५ आपत्कालकृता नित्यं दातव्या कारिता तु सा ॥
प्रतिकालं ददात्येव शिखावृद्धिस्तु सा स्मृता ॥ इति ।

प्रतिकालं प्रतिदिनं प्रतिमांसं प्रतिवर्षं चेत्यर्थः ॥ याज्ञवल्क्यः (२. ३७)

अशीतिभागो वृद्धिः स्यान्मासि मासि सबन्धके ।
वर्णक्रमाच्छतं द्वित्रिचतुष्पञ्चकमन्यथा ॥

१० अन्यथा अबन्धके ॥ व्यासः

सबन्धे भाग आशीतः पांष्ठो भागः सलभके ।
निराधाने द्विकशतं मासलाभ उदाहृतः ॥

याज्ञवल्क्यः (२. ३८)

कान्तारंगास्तु दशकं सामुद्रा विंशकं शतम् ।

१५ दद्युरित्युत्तरवाक्यं स्थस्यानुषङ्गः ।
दद्युर्वा खकृतां वृद्धि सर्वे सर्वासु जातिषु ॥ इति ।

- 1 F, K वाष्णगुणम्.
- 2 B, D, E, F स्मृतः.
- 3 E, F omit कात्यायनः.
- 4 B, D, E, F नित्ये for नित्यं; D, E, F दातव्यो for दातव्या.
- 5 D repeats प्रतिमासं and D, E, F, G, K read प्रतिवर्षं वेत्यर्थः.
- 6 E, F पाष्ठो भागः; वि. r. reads साष्ठभागः for पाष्ठो भागः.
- 7 B कान्तारकास्तु; D, E, F कारकास्तु.
- 8 C reads वाक्यानुषङ्गः; E वाक्यस्यानुषङ्गः.

विष्णुः (विष्णुध. सू. ६. ४०)

यो गृहीत्वा ऋणं सर्वं श्वो दास्योमीति सामकम् ।
न दद्यालोभतः पश्चात्तद्विनाहृद्विमाप्नुयात् ॥

याचिते वृद्धिमाह कात्यायनः

५ यो याचितकमादाय तमदत्त्वा दिशं ब्रजेत् ।
ऊर्ध्वं संकृतसरात्तस्य तद्धनं वृद्धिमाप्नुयात् ॥
कृत्वोद्भारमदत्त्वा यो याचितस्तु दिशं ब्रजेत् ।
ऊर्ध्वं मासत्रयात्तस्य तद्धनं वृद्धिमाप्नुयात् ॥
स्वदेशेवस्थितो यस्तु न दद्याद्याचितः कचित् ।
१० तं ततोकारितां वृद्धिमनिच्छन्तं च दापयेत् ॥

नारदः (४. १०८)

न वृद्धिः प्रीतिदत्तानां स्यादनाकारिता कचित् ।
अनाकारितमप्यूर्ध्वं वत्सरार्घाद्विर्धते ॥

कात्यायनः

१५ प्रीतिदत्तं न वर्धेत यावत्त्र प्रतियाचितम् ।
याच्यमानमदत्तं चेद्वर्धते पञ्चकं शतम् ॥

1 B, F त्वादास्यामि. स्मृतिच० and वीर० read ऋणं पूर्वम्.

2 B, C, D, E, F, G, K पश्चादिनाहृद्विमवाप्नुयात्. स्मृतिच० reads तदहृद्विच०.

3 C दिशे for दिशम्.

4 C ऊर्ध्वं मासत्रयात्तस्य.

5 B, D, E, F अनाकारि च कल्पितः.

6 B विवर्तेत्.

पण्यं गृहीत्वा यो मूल्यमदत्त्वैव दिशं ब्रजेत् ।
 क्रतुत्रैयस्योपरिष्टात्तद्वनं वृद्धिमांप्रयात् ॥
 निक्षिमं वृद्धिशेषं च क्रयं विक्रयमेव च ।
 याच्यमानमदत्तं चेद्वर्धते पञ्चकं शतम् ॥

५ नारदः (२. ३६)

पण्यमूल्यं भृतिन्यासो दण्डो यश्च प्रकल्पितः ।
 वृथादानाक्षिकपणा वर्धन्ते नाविवक्षिताः ॥

आक्षिकोक्षक्रीडासंबन्धी । अविवक्षिताः अपरिभाषिताः ।
 याज्ञवल्क्यः (२. ४४)

१० दीयमानं न गृह्णाति प्रयुक्तं यत्स्वकं धनम् ।
 मध्यस्थस्थापितं तत्स्याद्वर्धते न ततः परम् ॥

बृहस्पतिः

हिरण्ये द्विगुणा वृद्धिखिगुणा वस्त्रकुप्यके ।
 धान्ये चतुर्गुणा प्रोक्ता शदवाश्वलंवेषु च ॥

१५ शदः पुष्पमूलफलादिः । वाहो बलीवर्दादिः । लबो मेषोर्णीचमरीके-

- 1 D omits पण्य...पञ्चकं शतम्.
 - 2 C क्रतुत्रयोपरिष्टात्.
 - 3 C अवाप्त्यात् for आप्त्यात्.
 - 4 E पण्य मूल्यम्; K पण्यमूलम्.
 - 5 B, D, F omit वृथादानाक्षिकपणा...ततः परम् (1. 11). C वृथादानार्थंक०.
 - 6 याज्ञवल्क्य reads यः स्वकं धनम्.
 - 7 D, E, F वस्त्रकुप्यके; K गुणा वृद्धिकुप्यके.
 - 8 F लवेषु वा.
 - 9 G, K फलादि.
 - 10 F, G बलीवर्दादि and ओकेशादि. A चमरि for चमरी.
- २२ [व्यवहारमयूक्त]

शादिः । यत्तु मनुः (८. १५१)—धान्ये शेदे लवे वास्ये नातिक्रामति पञ्चताम्— इति तत्पांकुण्यादिनिषेधपरम् ॥ कात्यायनः

मणिमुक्ताग्रवालानां सुवर्णरजतस्य च ।

तिष्ठति द्विगुणं वृद्धिः फलकैटाविकस्य तु ॥

फैटं कीटप्रभवं पट्टुक्कलतसरीवस्त्रादि । वसिष्ठः

ताम्रायः कांस्यरीतीनां त्रपुणः सीसकस्य च ।

त्रिगुणा तिष्ठतो वृद्धिः कालांचिरकृतस्य तु ॥

व्यासः

शककार्पासवीजेषु षड्हुणा परिकीर्तिंता ॥

१० कात्यायनः

तैलानां चैव सर्वेषां मद्यानामथ सर्पिषाम् ।

वृद्धिरष्टगुणा ह्येया गुडस्य लब्णस्य च ॥

विष्णुः (विष्णुध. सू. ६. ११—१५)—हिरण्यस्य द्विगुणा वृद्धिर्खिंगुणा वस्त्रस्य धान्यस्य चतुर्गुणा रसस्याष्टगुणा संततिः खीपशू-
१५ नाम्—इति । पुष्पमूलकलानि च तुलाधृतमष्टगुणमिति (वसिष्ठ-
ध. सू. २. ४६—४७) ॥ नारदः:

1 D, E, F शदलववास्ये; K शदलवे वास्ये.

2 D, E, F षड्हुणादिं०.

3 D, E, F द्विगुणं for द्विगुणा.

4 C फलकैटाऽ; K फलं कैटाविकस्य.

5 D, F कीटप्रभवपट्ट०; K कीटभवम्.

6 C, F कास्य; D, E, F त्रिगुणः सीसकस्य.

7 F फलाच्चिर०.

8 A, B, D, F, M लब्णस्य तु.

9 H त्रिगुणा च चतुर्गुणा रसस्य. The printed विष्णुध. सू. reads परा वृद्धिर्खिंगुणा । धान्यस्य त्रिगुणा वस्त्रस्य चतुर्गुणा.

10 C पुष्पमूलानि च; D, F पुष्पमूलके फलाऽ.

ऋणानां सार्वभौमोयं विधिवृद्धिकरः स्मृतः ।

देशाचारस्थितिस्त्वन्या यथर्णमेवतिष्ठते ॥ (नारद ४. १०५)

सार्वभौमः सार्वत्रिकः । इदं च द्वैगुण्यादि सकृत्प्रयोग एव । कालान्तरेण पुरुषान्तरेण तत्रैव रेकंसेकादिना वा प्रयोगान्तरे तु परमवृद्धेरप्यधिका भवति । तथा च मनुः (८. १५१)

कुसीदृष्टिद्वैगुण्यं नात्येति सकृदाहिता ॥

एकप्रयोगमध्येन्तरान्तरा गृह्णमाणेषि परमवृद्धेरप्याधिक्यमिति सांप्रदायिका विज्ञानेश्वरादयः ॥

अथाधिविधिः ॥ बृहस्पतिः

१० आधिर्वन्धः समाख्यातः स च प्रोक्तश्चतुर्विधिः ।

जङ्घमः स्थावरश्चैव गोप्यो भोग्यस्तथैव च ॥

नारदः (४. १२४)

अधिक्रियत इत्याधिः स विज्ञेयो द्विलक्षणः ।

कृत्कालोपनेयश्च यावदेयोद्यतस्तथा ॥

१५ हारीतः

बन्धं यथा स्थापितः स्यात्तथैव परिपालयेत् ।

अन्यथा नश्यते लाभो मूलं नश्येद्यतिक्रमात् ॥

1 G यदर्णमव.

2 F रेके सेकादिना; K रेतःसेकादिना.

3 B, D, E, F वृद्धेरप्यधिका (क?) मिति; C, G वृद्धेराधिक्य०.

4 K द्वैगुण्यान्नात्येति.

5 E विलक्षणः for द्विलक्षणः.

6 B कृतः कालोप०; D, E, F कृतकालोपनेयश्च. अपराक्त reads कृतकालापनेयश्च and मिताऽ reads कृतकालोपनेयश्च.

7 B, D, E, F लाभो यावदेयोद्यतस्तथा.

व्यतिक्रमः आधिनाशः ॥ याज्ञवल्क्यः (२. ५९)

गोप्याधिभोगे नो वृद्धिः सोपकारेथ हापिते । इति ।

हापिते उपकाराक्षमतां नीते इत्यर्थः ॥ कात्यायनः

अकाममननुज्ञातमाधिं यः कर्म कारयेत् ।

५ भोक्ता कर्मफलं दाप्यो वृद्धिं वा न लभेत सः ॥

कर्म कारयेदुपयुज्जीत । कर्मफलं भाटकम् । याज्ञवल्क्यः (२.५९)

नष्टो देयो विनष्टश्चैवराजकृताद्वते ॥

नष्टो विकृतिं गतः पूर्ववत् कृत्वा देयः । बृहस्पतिः

भुक्ते त्वंसारतां प्राप्ते मूलहानिः प्रजायते ॥

१० आधेर्विनाशे तन्मूल्यं दातव्यमित्याह व्यासः

ग्रहीतृदोषान्नष्टश्चैद्वन्धो हेमादिको भवेत् ।

ऋणं सल्लाभं संशोध्य तन्मूल्यं दापयेद्वनी ॥

नारदः (४. १२६)

विनष्टे मूलनाशः स्यादेवराजकृताद्वते ॥

१५ मनुः (८. १४४)

मूलयेन तोषयेच्चैनमाधिस्तेनोन्यथा भवेत् ॥

बृहस्पतिः

दैवराजोपघातेन यत्राधिर्नाशमाप्नुयात् ।

तत्राधिं दापयेद्वात्सोदयं वा धनमृणी ॥

१ F भुक्ते तु सारतां.

२ K दोषाकृष्टश्चैद्वन्धा हेमादिको; C वन्धो होमाधिको.

३ E ऋणं सलामे.

४ E, F दैवराजोप०.

५ The शीर० reads तत्रान्यद् दापयेद्वन्धं शोधयेदा धनमृणी for तत्राधिं... धनमृणी.

व्यासः

दैवराजोपघाते तु न दोषो धनिनः कैचित् ॥ इति ।

काल्यायनः

न चेद्गनिकदोषेण निपतेद्वा म्रियेत वा ।

५ आधिमन्यं स दाप्यः स्यादृणान्मुच्येत् नर्णिकः ॥

याङ्गवल्क्योपि (२. ६०)

आधेः स्वीकरणात्सिद्धी रक्ष्यमाणोप्यसारताम् ।

यातश्चेदन्य आधेयो धनभाग्वा धनी भवेत् ॥

नारदः (४. १३९)

१० आधिस्तु द्विविधः प्रोक्तो जङ्गमः स्यावरस्तथा ।

सिद्धिरस्योभयस्यापि भोगो यद्यस्ति नान्यथा ॥

वसिष्ठोपि

तुल्यकाले निसृष्टानां लेख्यानामाधिकर्मणि ।

येन भुक्तं भवेत्पूर्वं तस्याधिर्बलवत्तरः ॥

१५ स एव

यद्येकदिवसे तौ तु भोक्तुकामावृपागतौ ।

विभज्याधिः सम्भस्तत्र भोक्तव्य इति निश्चयः ॥

१ A, M omit इति after कैचित्.

२ F ऋणान्मुच्यते.

३ D, E, F, G, K सिद्धो रक्ष्य०.

४ C ०काले विसृष्टानां; E ०कर्मभिः for ०कर्मणि.

५ C उपस्थितौ for उपागतौ.

६ स्मृतिन्च० and वीर० read समं तेन for समस्तत्र.

कात्यायनः

आधिमेकं द्वयोर्यस्तु कुर्यात् प्रति यद्गवेत् ।
तयोः पूर्वकृतं ग्राह्यं तत्कर्ता चौरदण्डभाक् ॥

याज्ञवल्क्यः (२. ५८)

५ आधिः प्रणश्येद्विगुणे धने यदि न मोच्यते ।
काले कालकृतो नश्येत्फलभोग्यो न नश्यति ॥

बृहस्पतिः

हिरण्ये द्विगुणीभूते पूर्णे काले धृतावधौ ।
बन्धकस्य धनी स्वामी द्विसप्ताहं प्रतीक्ष्य तु ॥

१० व्यासः

गोप्याधिर्द्विगुणादूर्ध्वं कृतकालः कृतावधेः ।
आवेदयित्वर्णिकुले भोक्तव्यस्तदनन्तरम् ॥

बृहस्पतिः

१५ हिरण्ये द्विगुणीभूते मृते नष्टेधमर्णिके ।
द्रव्यं तदीयं संगृह्य विक्रीणीत ससाक्षिकम् ॥

याज्ञवल्क्यः (२. ६१)

चरित्रबन्धककृतं सवृज्ज्या दापयेद्वनम् ।
सत्यंकारकृतं द्रव्यं द्विगुणं प्रतिदापयेत् ॥

- १ सृतिच०, वि. र. (p. 35) and वीर० (p. 312) read कुर्यात्का प्रतिपद्गवेत् for कुर्यात् प्रति यद्गवेत्; परा. मा. reads कृत्वा यथेका प्रतिपद् भवेत्.
- २ B, C, D, E F, K चोरदण्डभाक्; D, E, F पूर्वकृते for पूर्वकृतम्.
- ३ G, K N, फलभोगो for फलभोग्यो.
- ४ B, C, D, E पूर्णकाले for पूर्णे काले.
- ५ वि. र., अपराकं and वीर० read कृतेवधौ; मिता० and परा. मा. 'कृतावधेः'.
- ६ C द्रव्ये तदीयं.

धनिकविश्वासेनात्पद्रव्यार्थमतिबहुमूल्यः स्थापितश्चेद्विग्निकविश्वासेन
वात्यत्पमूल्योपि बहुद्रव्यार्थं स्थापितश्चेत्तरित्रबन्धकम् । अथवा चरित्रं
गङ्गाकानादिपुण्यमाधीकृतं चरित्रबन्धकम् । एतदुभयविधमपि चरित्र-
बन्धकं द्विगुणीभूतेषि द्रव्ये न नश्यति । द्विगुणीभूतमपि द्रव्यमेव
५ देयं नाधिनाश इति । सत्यंकारकृतं तदपि द्विगुणीभूते द्रव्ये न
नश्यतीत्यर्थः ॥ स एव (याज्ञवल्क्य २.६२-६३)

उपस्थितस्य मोक्तव्य आँधिः स्तेनोन्यथा भवेत् ।

प्रयोजके सति धनं कुलेन्यस्याधिमाप्नुयात् ॥

तत्कालकृतमूल्यो वा तत्र तिष्ठेदवृद्धिकः ॥

१० उत्तमर्णेसंनिहिते तस्य कुलेन्यस्य हस्ते सवृद्धिकं धनं दत्त्वाधिर्गाण्डः ।
आधिविक्रयेण तु धनदित्सायां तत्कालं मूल्यं कृत्वा वृद्धिरहितः स्थाप्य
इत्यर्थः । बृहस्पतिः

क्षेत्रादिकं यदा भुक्तमुत्पन्नमधिकं ततः ।

मूलोदयं प्रविष्टं चेत्तदाधिं प्राप्नुयाद्विणी ॥

१५ याज्ञवल्क्यः (२. ६४)

यदा तु द्विगुणीभूतमृणमाधौ तदा खलु ।

मोच्य आधिस्तदुत्पन्ने प्रविष्टे द्विगुणे धने ॥

अथ प्रतिभूः ॥ तत्रैविध्यमाह याज्ञवल्क्यः (२. ५३)

दर्शने प्रत्यये दाने प्रातिभाव्यं विधीयते ॥

१ E अत्यत्पमूल्यो बहु०.

२ C, H स्थापितश्चेत्तरित्रित्र०.

३ H, K आधिसेनो; G, K मोक्तव्य for मोक्तव्य.

४ K, N omit उत्तमर्णेसंनिहिते...स्थाप्य इत्यर्थः..

५ C विक्रयेण तु दित्सायां.

६ D, E, F ऋणमादौ for ऋणमाधौ.

प्रत्ययः समीचीनोयमित्युक्त्वा विश्वासोत्पादनम् ॥ बृहस्पतिस्तु चातुर्विध्यमाह

आहैको दर्शयामीति साधुरित्यपरोब्रवीत् ।
दाताहमेतद्विणमर्पयामीति चापरः ॥

५ अर्पयामि दापयिष्यामीत्यर्थः । कात्यायनः

नष्टस्यान्वेषणार्थं तु देयं पक्षश्रव्यं परम् ।
यद्यसौ दर्शयेत्तत्र मोक्तव्यः प्रतिभूर्भवेत् ॥

पक्षश्रव्यमित्युपलक्षणम् । यावान्कालोपेक्षितस्तावन्तं दद्यादित्यर्थः ॥
कात्यायनः

१० दर्शनप्रतिभूर्यसं देशे काले न दर्शयेत् ।
निबन्धमावहेत्तत्र दैवराजकृताहृते ॥

निबन्धमावहेद्वनिकद्रव्यं दद्यात् । बृहस्पतिः
आद्यौ तु वितथे दाप्यौ तत्कालावेदितं धनम् ।
उत्तरौ तु विसंवादे तौ विना तत्सुतौ तथा ॥

१५ कात्यायनः

प्रातिभाव्यागतं पौत्रैर्दातव्यं न तु तत्कचित् ।
पुत्रेणापि समं देयमृणं सर्वत्र पैतृकम् ॥

व्यासोपि

१ C, K इत्युक्त्वा for इत्युक्त्वा.

२ N omits पक्षश्रव्यमित्युप...दद्यादित्यर्थः.

३ G निबन्ध० for निबन्ध०.

४ E, F तौ विना जन्मनौ तथा.

५ G, K व्यासः क्रणं.

क्षणं पैतामहं पौत्रः प्रातिभाव्यागतं सुतः ।
समं दद्यात्तस्तौ तु न दाप्याविति निश्चयः ॥

पैतामैहसृणं पौत्रो मूलमात्रं दद्यात्प्रातिभाव्यागतं सुतोपि मूलमात्रं
दद्यात् । इदं तु द्रव्यमगृहीत्वा प्रातिभाव्याङ्गीकारे । द्रव्यंग्रहणे
प्रातिभाव्याङ्गीकारे तु पुत्रपौत्राभ्यामपि सदृढिकं देयम् । तथा च
काल्यायनः:

गृहीत्वा बन्धकं यत्र दर्शनेस्य स्थितो भवेत् ।
विना पितृधनात्तस्मादाप्यः स्यात्तद्दणं सुतः ॥

याज्ञवल्क्यः (२. ५५)

१० बहवः स्युर्यदि स्वांशैर्दद्युः प्रतिभुवो धनम् ।
एकच्छायाश्रितेष्वेषु धनिकस्य यथारुचि ॥

अहमेव सर्वं दास्यामीति प्रत्येकं प्रतिज्ञा एकच्छाया तामाश्रितेष्वापत्तेषु
धनिकेच्छाया यः कश्चिदद्यात् । अंशैर्दोस्यामीति प्रतिज्ञायां तु तथा
देयमित्यर्थः । काल्यायनः:

1 F omits समं दद्यात्...सुतो (1. 3).

2 K, N omit पैतामहसृणं...ङ्गीकारे.

3 G, K ग्रहणे for ग्रहणे; D adds प्रातिभाव्यग्रहणे after द्रव्यग्रहणे.

4 B, D, E, F दर्शनस्य स्थितौ (E ०तो).

5 C, D, E, F, K पितृधनात् for पितृधनात्. The मिता० and वीर०
read विना पित्रा धनात् for विना पितृधनात्.

6 K reads एकच्छायाश्रितेषु.

7 C omits धनिकस्य...पत्रेषु.

8 D, F च्छायानाश्रितेष्वापत्तेषु.

9 B, C, D, E, F, G दास्यामः for दास्यामि.

10 K, N omit काल्यायनः । एक...नुसारेण.

१३ [व्यवहारमयूल]

एकच्छायाप्रविष्टानां दाप्यो यस्तत्र दृश्यते ।
प्रोषिते तत्सुतः सर्वं पित्रंशान्तु मृते सुतः ॥

पित्रंशात्पित्रंशानुसारेण । याज्ञवल्क्योपि (२. ५६)

प्रतिभूर्दीपितो यन्तु प्रकाशं धनिनां धनम् ।
५ द्विगुणं प्रतिदातव्यमृणिकैस्तस्य तद्वेत् ॥

बृहस्पतिः

प्रातिभाव्यं तु यो द्यात्वीडितः प्रतिभावितः ।
त्रिपक्षात्परतः सोर्थं द्विगुणं लब्ध्यमर्हति ॥

अथोत्तमर्णस्यर्णग्रहणप्रकारः ॥ बृहस्पतिः

१० प्रतिपञ्चमृणं दाप्यः सामादिभिरुपक्रमैः ।
धर्मोप॑घिवलात्कारैर्गृहसंरोधनेन च ॥

प्रतिपञ्चमर्णनाङ्गीकृतम् । उपक्रमैरुपायैः । तान्विवृणोति स एव
सुहृत्सुब॑न्धुसंदिष्टैः सामोत्तयानुगमेन च ।
प्रायेण वा ऋणी दाप्यो धर्म एष उदाहृतः ॥

१५ छद्यना याचितं चार्थमानीय ऋणिकांद्रती ।
अन्वाहितादि संगृहा दाप्यते यत्र सोपधिः ॥

1 G मृते तु सः for मृते सुतः. मिताऽ reads पित्रंशं तु मृते समम्; वीर० 'पित्रंशं मृते तु सः'.

2 G, K omit अपि after याज्ञवल्क्यः.

3 F यस्तु for यन्तु.

4 G, K धनिने for धनिनाम्.

5 B, E, F, G, K प्रातिभाव्यं च यो.

6 B, D, E, F धर्मोपाधि०.

7 G, H, K, N सुहृत्सुबन्धिसंदिष्टैः.

8 D, F प्रायेण चा ऋणी.

9 D, E, F ऋणीकाङ्गी.

बद्धा स्वगृहमानीय ताडनादैरूपक्रमैः ।
 ऋणिको दाप्यते यत्र बलात्कारः स उच्यते ॥
 पुत्रदारपशून्बद्धा कृत्वा द्वारोपवेशनम् ।
 यत्रर्णिको दाप्यतेर्थं तदाचरितमुच्यते ॥

५ अनुगमोनुसरणम् । प्रायः प्रार्थना । अन्वाहितमन्यसै दापितुं
 दत्तमलंकारादि ॥ धर्माद्युपायानां नियममाह कात्यायनः

राजानं स्वामिनं विप्रं सान्त्वेनैव प्रदापयेत् ।
 रिक्थनं सुहृदं वापि छलेनैव प्रदापयेत् ॥
 वणिजः कर्षकाश्चैव शिल्पिनश्चाब्रवीद्गृहुः ।
 १० देशाचारेण दाप्याः स्युदुष्टानसंपीड्य दापयेत् ॥

सं एव

धार्योवरुद्धस्त्वृणिकः प्रकाशं जनसंसदि ।
 यावद्यात्तदादेयं देशाचारस्थिर्यथा ॥

अवरुद्धस्य विष्मूत्रशङ्खायामवरोधनं निषेधयति स एव
 १५ विष्मूत्रशङ्खा यत्र स्याद्वार्यमाणस्य देहिनः ।
 पृष्ठतश्चानुगन्तव्यो निबन्ध वा समुत्सृजेत् ॥

1 G, K स कीर्तिः for स उच्यते.

2 B, C, D, E, F, G, H, K दत्ता दारोप०. वि. र. reads स्वज्ञा for बद्धा.

3 D, E, G, H, K अन्यसै दातुम्.

4 K धर्मे उपायानां for धर्माद्युपायानाम्.

5 C सुहृदं चापि.

6 B, D, E, F दातव्याः for दायाः.

7 G omits स एव.

8 C यावदेयं तदादेयं. स्मृतिच०, वि. र. read यावज्ञ दद्यात्तदेयं च and वीर० reads यावज्ञ दद्यात्तदेयम्.

9 B, C, D, E, G, K निषेधयति for निषेधयति; C, G, K अवरुद्धविष्मूत्र०

निबन्धं स्वप्रतिनिधीभूतं पुत्रादिकम् । अवहृदो दर्शनप्रतिभुवं गृहीत्वा
भोक्तुं मोक्तव्य इत्याह स एव

स कृतप्रतिभूश्चैव मोक्तव्यः स्यादिने दिने ।
आहारकाले रात्रौ च निबन्धे प्रतिभूः स्थितः ॥

५ यो दर्शनप्रतिभुवं नाधिगच्छेन्न वाश्रयेत् ।
स चारके निरोद्धव्यः स्थाँप्यो वावेद्य रक्षिणः ॥
न चारके निरोद्धव्य आर्यः प्रात्ययिकः शुचिः ।
सोनिर्बन्धः प्रमोक्तव्यो निबद्धः शपथेन वा ॥

न वाश्रयेन्न दद्यात् । चारके कारागारे । रक्षिणो रक्षकानावेद्य
१० स्थाप्यः । प्रात्ययिको विश्वास्यः ॥ बृहस्पतिः

पूर्णावधौ शान्तलाभमृणमुद्राहयेद्वन्नी ।
कारयेद्वां ऋणी लेखयं चक्रवृद्धिव्यवस्थया ॥

पूर्णावधौ द्वैगुण्यादिके जाते । अत एव शान्तलाभतोपपद्यते । धैनी-
ऋणमुद्राहयेत् गृहीयात् । वृद्धिमपि मूले प्रक्षिप्य तस्यापि वृद्धिकरणं
१५ चक्रवृद्धिः ॥ नारदः (४. १३१)

१ The स्मृतिच०, and वीर० read निबद्ध for निबन्धम्.

२ F, K चारके for चारके; K निरोद्धव्यः for निरोद्धव्यः.

३ K स्थाप्यो वा येथ रक्षिणः for स्थाप्यो वावेद्य०.

४ C, H निबद्धव्यः.

५ D, F आर्यप्रत्ययितः; B, C, D, E प्रत्ययितः; A, G, K प्रत्ययिकः; H प्रत्ययितः.

६ स्मृतिच० and वीर० read सोनिबद्धः and वि. र. reads सोनिरुद्धः.

७ H प्रत्ययितो विश्वास्यः; C प्रत्ययितः; D, E, F, G, K प्रत्ययिको विश्वस्यः (K, G विश्वास्यः).

८ C omits बृहस्पतिः...जाते (१. १३).

९ D, E, F क्रणमुद्रुहयेद्वन्नी.

१० A कारयेद्वा धनी; D, E, F कारयेद्वा धर्मलिख्यम्.

११ H व्यवस्थिता for व्यवस्थया.

१२ N omits धनी क्रण...गृहीयात्.

अथ शक्तिविहीनः स्याहेणी कालविपर्ययात् ।
शक्तयपेक्षमृष्टं दाप्यः काले काले यथोदयम् ॥

मनुः (८. १७७)

५ कर्मणापि समं कुर्याद्वनिकस्याधमर्णिकः ।
समोपकृष्टजातिश्च दद्याच्छ्रेयांस्तु तच्छनैः ॥

यत्तु याज्ञवल्क्यः (२. ४३)

हीनजातिं परिक्षीणमृणार्थं कर्म कारयेत् ।
ब्राह्मणस्तु परिक्षीणः शनैर्दाष्ट्यो यथोदयम् ॥ इति

तत्र ब्राह्मणपदमुक्तृष्टजातिपरम् । स एव (याज्ञवल्क्य २. ४०)

१० प्रपञ्चं साधयन्नर्थं न वाच्यो नृपतेर्भवेत् ।
साध्यमानो नृपं गच्छन् दण्ड्यो दाप्यश्च तद्धनम् ॥

बृहस्पतिः

प्रतिपन्नस्य धर्मोयं व्यपलापी तु संसदि ।
लेख्येन साक्षिभिर्वापि भावयित्वा प्रदाप्यते ॥

१५ न रोद्वव्यः क्रियावादी संदिग्धेर्थं कथंचन ।
आसेधयंस्वनासेध्यं दण्ड्यो भवति धर्मतः ॥

आसेधो राजाज्ञयाव॑रोधः । स एव

प्रदातव्यं यद्ववति न्यायतस्तदाभ्यहम् ।
एवं यत्रर्णिको ब्रूते क्रियावादी स उच्यते ॥

१ B, D, E, F ऋणी for ऋणं; F दाप्यं for दाप्यः.

२ C अर्थमवाच्यो.

३ A, B, D, F, G, H, K दण्डं दाप्यश्च.

४ C राजाज्ञया विरोधः.

५ E यत्रर्णिको ब्रह्म.

कालायनः

पीडयेत्तु धनी यत्र ऋणिकं न्यायवादिनम् ।
तस्मादर्थात्स हीयेत तत्समं चाप्युदाहमम् ॥

बृहस्पतिः

५ अनावेद्य तु राज्ञे यः संदिग्धेऽर्थे प्रवर्तते ।
प्रेसह स विनेयः स्यात्सं चाप्यथो न सिध्यति ॥

यमः

ऋणिकः सधनो यस्तु दौरात्म्यान्न प्रयच्छति ।
राजा दापयितव्यः स्याद्वृहीत्वा द्विगुणं ततः ॥

१० याज्ञवल्क्यः (२. ४२)

राज्ञाधमर्णिको दाप्यः साधितादशकं शतम् ।
पञ्चकं च शतं दाप्यः प्राप्तार्थो शुत्तमर्णिकः ॥

दशकं दशोत्तरम् । दशांशो विंशांशश्चेत्यर्थः । तत्रैतावंशौ राज्ञोन्यदुन्त-
मर्णस्येति भावः । दशकग्रहणं निर्धनिकपर्म् । सधने तु विशेषमाह
१५ नारदः (४. १३२)

ऋणिकः सधनो यस्तु दौरात्म्यान्न प्रयच्छति ।
राजा दापयितव्यः स्याद्वृहीत्वांशं तु विंशकम् ॥

1 B, D, E, F, K वाप्युदात् for चाप्तु०

2 C स प्रसङ्ग for प्रसङ्ग स.

3 D, F सवांप्यर्थे न सिध्यति.

4 D, E, F, H प्राप्तार्थो शुत्तमर्णिकम् (H ओकः).

5 C, G, H, K read दशोत्तरं पञ्चकं पञ्चोत्तरं दशांशो; E दशांशश्चेत्यर्थः.

6 C निर्धनपर्म; G निर्धनर्णिकपर्म; K दशकग्रहणं निर्धनिकपरांशने तु विशेष०

7 B, D, E, F omit गृहीत्वांशं तु...याज्ञवल्क्यः. नारद reads 'गृहीत्वा
पञ्चकं शतम्'.

शतं प्रति विंशतिरित्यर्थः ॥

अनेकोत्तमर्णानां युगपदुपस्थितौ क्रममाह याज्ञवल्क्यः (२. ४१)

गृहीतानुक्रमादाप्यो धनिनामधमर्णिकः ।

दत्त्वा तु ब्राह्मणायैव नृपतेस्तदनन्तरम् ॥

५ विवादरब्लाकरे काल्यायनः

नानर्णसमवाये तु यद्यत्पूर्वकृतं भवेत् ।

तत्तदेवाग्रतो देयं राज्ञः श्रोत्रियतोनु च ॥

एकाहे लिखितं यत्र तत्र कुर्याहणं समम् ।

अहणं रक्षणं लाभमन्यथा तु यथाक्रमम् ॥

यस्य द्रव्येण यत्पूण्यं साधितं यो विभावयेत् ।

तद्वयमृणिकेनैव दातव्यं तस्य नान्यथा ॥

१०

याज्ञवल्क्यः (२. ९३)

लेख्यस्य पृष्ठेभिलिखेदत्त्वा दत्त्वर्णिको धनम् ।

धनी वोपगतं दद्यात्स्वहस्तपरिचिह्नितम् ॥

१५ नारदः (४. ११६)

लेख्यं दद्याद्विशुद्धर्णे तदभावे प्रतिश्रवः ।

धनिकर्णिकयोरेवं विशुद्धिः स्यात्परस्परम् ॥

1 A अनेकोत्तमर्णानां for अनेकोत्तमर्णानाम्.

2 C यद्वयेण for यस्य द्रव्येण.

3 B, D, E, F, G, K यत्पूण्यं for यत्पैण्यं.

4 D, E, F लेख्यं सपृष्टे लेखे दत्त्वा दत्त्वर्णिनः. B, D दत्त्वर्णिनो धनं for दत्त्वर्णिको धनम्.

5 C, H धनी चोपगतं; E, F स्वहस्ते परिऽ; K स्वहस्तपरिनिष्वात्. K transposes the halves of the verse लेख्यस्य...चिह्नितम्.

6 B, D, F omit नारदः after चिह्नितम्. नारद reads प्रतिश्रवम् for प्रतिश्रवः.

प्रतिश्रवः प्रतिदानश्रवणाय शुद्धिपत्रम् ॥ ऋणादानेधर्मर्णस्यानिष्टफल-
माह कात्यायनः

उद्घारादिकमादाय स्वास्मिने न दद्याति यः ।
स तस्य दासो भृत्यः स्त्री पशुर्वा जायंते गृहे ॥

५ उद्घार ऋणम् । आदिना याच्चितनिक्षेपयोर्ग्रहणम् । दासो गर्भदासः ।
भूत्यो मूल्योपात्तः । नारदः (४. ७-८)

याच्यमानं न दद्याच्चेहणं वापि प्रतिग्रहम् ।

तद्वयं वर्धते तावद्यावत्कोटिशंतं भवेत् ॥

ततः कोटिशते पूर्णे वेष्टितस्तेन कर्मणा ।

१० अश्वः स्त्रो वृषो दासो भवेजन्मनि जन्मनि ॥

प्रतिग्रहं दातुं प्रतिश्रुतम् । व्यासोपि (=नारद ४. ९)

तपस्त्री चामिहोत्री च ऋणवान्नियते यदि ।

तपश्चैवामिहोत्रं च सर्वं तद्वनिनो भवेत् ॥

बृहस्पतिः

१५ ऋणमात्मीयवत्पित्र्यं पुत्रैर्देयं विभावितम् ।
पैतामहं समं देयं न देयं तत्सुतस्य च ॥

याज्ञवल्क्यः (२. ५०)

पितरि प्रोषिते प्रेते व्यसनाभिष्टुतेषि वा ।

1 B, C, D, E, F, G, K अनिष्ट फलम्.

2 D, E, F ददाति च for ददाति यः.

3 A, K भूत्यस्त्री; D, E, F जायते श्रुतम् for जायते गृहे.

4 C omits दासो...प्रतिग्रहम्.

5 B, D, E, F कोटिगुणं for कोटिशतम्.

6 B, D, E, G, K, N याच्यमानं for प्रतिग्रहं; F याचमानं दानं प्रतिश्रुते.

7 E omits पैतामहं... भावितम् (p 185 l. 1).

8 C तत्सुतस्य तु.

पुत्रपौत्रैक्रणं देयं निहवे साक्षिभावितम् ॥

विंशतिवर्षबयसा पुत्रादिना क्रणं देयमित्याह नारदः (४. १४)

नार्वाक्संवत्सराद्विंशात्पितरि प्रोषिते सुतः ।

क्रणं दद्यात्पितृव्ये च ज्येष्ठे भ्रातर्यथापि वा ॥

५ कात्यायनः

विद्यमानेषि रोगार्ते स्वदेशात्प्रोषितेथंवा ।

विंशतिसंवत्सरादेयमृणं पितृकृतं तथा ॥

प्रोषितपदं मृतस्याप्युपलक्षकम् । अत एव विष्णुः (विष्णुध. सू. ६. २५) -धनग्राहिणि प्रेते प्रब्रजिते द्विदशाः समाः प्रोषिते वा १० तत्पुत्रपौत्रैर्धनं देयम् । नारदः (४. २)

पितर्युपरते पुत्रा क्रणं दद्युर्यथांशतः ।

विभक्ता अविभक्ता वा यो वा तामुद्घेषुरम् ॥

कात्यायनः

पित्रेण विद्यमाने तु न च पुत्रो धनं हरेत् ।

१५ देयं तद्दनिके द्रव्यमृते पुत्रस्तु दाप्यते ॥

द्रव्यमृते इति संबन्धः । द्रव्यं विनेत्यर्थः । बृहस्पतिः

पित्र्यमेवाग्रतो देयं पश्चादात्मीयमेव च ।

तयोः पैतामहं पूर्वं देयमेवमृणं सदा ॥

1 D, E, F अर्वाक्संवत्सरो for नार्वाक् &c.

2 G, K प्रोषिते तथा for प्रोषितेथवा.

3 E तद्दनिके देयं ऋते पुत्रस्तदाप्यते; G द्रव्यमृतपुत्रस्तु; परा. मा., स्मृतिच० read द्रव्यं मृते गृह्णस्तु दाप्यते; वीर० 'द्रव्यं मृते पुत्रैस्तु दाप्यते'.

4 F omits द्रव्यमृते...संबन्धः.

याज्ञवल्क्यः (२. ४७) ।

सुराकामद्यूतकृतं दण्डशुल्कोवशिष्टकम् ।

वृथादानं तथैवेह पुत्रो दद्यान्नं पैतृकम् ॥

बृहस्पतिः

५ सौराक्षिकं वृथादानं कामकोधप्रतिशुतम् ।

प्रातिभाव्यं दण्डशुल्कशेषं पुत्रं न दापयेत् ॥

उशनाः

दण्डं वा दण्डशेषं वाँ शुल्कं तच्छेषमेव वा ।

न दातव्यं तु पुत्रेण यच्च न व्यावहारिकम् ॥

१० क्रणदानाधिकारिणां क्रममाह याज्ञवल्क्यः (२. ५१)

रिकथग्राह क्रणं दाप्यो योषिद्वाहस्त्वयैव च ।

पुत्रोनन्याश्रितद्रव्यः पुत्रहीनस्य रिक्थिनः ॥

क्षेत्र्यादिदोषयुक्ते पुत्रे विद्यमानेषि यो न्यायेन दोषाभावेष्यन्यायेन
वा तत्पितृरिक्थं हरते स रिकथग्राहः । एवमेव परखीहृत् योषिद्वाहः ।

१५ अनन्याश्रितद्रव्यत्वं तूभयथापि । अन्याश्रितत्वरूपविशिष्टप्रतियोगिका-
भावाद् द्रव्यरूपविशेषणमात्रप्रतियोगिकाभावाच्च । अत्रादौ रिकथग्राहः
तदभावे योषिद्वाहस्त्वदभावेनन्याश्रितद्रव्यः पुत्रः तदभावे पौत्रो मूल-
मात्रं तदभावे प्रपौत्रपत्रीकन्यादयो रिक्थिनो द्रव्यग्राहिणश्चेदद्युरि-

1 C ०शुल्कोवशिष्टकं; D दण्डं शुल्काव०.

2 B, D, E, G पुत्रं तु दापयेत्; F दण्डशुल्कशेषं तु.

3 B, D, E, F, G, K दण्डशेषं च; B, C, E, F, G, K शेषमेव च.

4 B, E, F तच्च न for यच्च न.

5 K, N omit याज्ञवल्क्यः रिकथग्राह...क्षेत्र्यादिदोषयुक्ते.

6 B, D, E, F लेख्यादिदोष for क्षेत्र्यादिदोष०.

7 G, K ०खीहृता for खीहृत्.

8 F अन्याश्रितद्रव्यत्वं प्रतियोगिवा (?) भावाद् द्रव्यरूपविशेषण०.

9 H omits कन्यादयो...चाल्पमपि (p. 187 l. 2).

तर्थः । रिक्थग्रहणाभावे प्रपौत्रेण पव्यादिभिश्च न देयम् । रिक्थं चाल्पमपि गृहीतं भूयसोपि ऋणापाकरणे प्रयोजकं न तु तस्मं ततोधिकमेव वेति नियमः । पुत्रहीनसोक्तमर्णस्य रिक्थिनो द्रव्यग्रहणाधिकारिणः पक्षीकन्यादयः पलादीनामधमर्णादृणं गृहीयुरित्यन्योऽन्तिमपादार्थः । विष्णुः (विष्णुध. सू. ६. २९)—सपुत्रस्य वाप्यपुत्रस्य रिक्थग्राही ऋणं दद्यात् इति ॥ ब्रह्मस्पतिः—खीहारी च तथैव स्वार्द्धभावे धनहारिणः ॥ कात्यायनः

ऋणं तु दापयेत्पुत्रं यदि स्यान्निरुप्द्रवः ।
द्रविणार्हश्च धुर्यश्च नान्यथा दापयेत्सुतम् ॥

१० पूर्वं दद्याद्वन्नग्राहः पुत्रस्तस्मादनन्तरम् ।
योषिद्वाहः सुताभावे पुत्रे वायन्तनिर्धने ॥

नारदः (४. २१)

या तु सप्रधनैव स्त्री सापला चान्यमाश्रयेत् ।
सोस्या दद्यादृणं भर्तुरुत्सृजेद्वा तथैव ताम् ॥

१५ कात्यायनः

निर्धनैरनपत्यैस्तु यत्कृतं शौण्डिकादिभिः ।
तत्क्षीणामपि भोक्ता तु दद्यात्^{१०} दृणमेव हि ॥

1 B, D, E, F omit देयं...नियमः.

2 C, H ऋणस्यापाकरणे; K भूयसोपि ऋणस्वायाप्रकारेण.

3 K, N add after अन्तिमपादार्थः the words याज्ञवल्क्यः योषिद्वाह...रिक्थिनः ॥ क्षेवादिदोषयुक्तस्य.

4 A, F ऋणं दद्यादिल्यर्थः.

5 E omits अभावे...धुर्यश्च (1. 9).

6 D, F निश्चपद्रवम् for निश्चपद्रवः.

7 F तुर्यश्च for धुर्यश्च.

8 C, D, E, F, G तस्मादनन्तरः. वीर० ‘०निर्धनम्’; सृतिच० ‘पुत्रो...निर्धनः’.

9 G, H, K सापला वान्य०.

10 H omits कात्यायनः...याज्ञवल्क्यबाक्यात्. (p. 188 l. 5).

नारदः (४. २३)

धनखीहारिपुत्राणामृणभाग्यो धनं हरेत् ।

पुत्रोसतोः खीधनिनोः खीहारी धनिषुत्रयोः ॥ इति ।

सधनपुत्राभावे खीहारी ऋणं दद्यादित्यन्त्यपादार्थः । पूर्वोक्त्याज्ञवल्क्य-
५ वाक्यात् ॥ काल्यायनः

प्रोषितस्यामतेनापि कुदुम्बार्थमृणं कृतम् ।

दासखीमातृशिष्यैर्वा दद्यात्पुत्रेण वा भृगुः ॥

याज्ञवल्क्यः (२. ४६)

न योषितपिपुत्राभ्यां न पुत्रेण कृतं पितृा ।

१० दद्याहते कुदुम्बार्थान् पतिः खीकृतं तथा ॥

काल्यायनः

देयं प्रतिश्रुतं यत्स्याद्यज्ञ स्यादनुभोदितम् ॥

नारदः (४. ११)

कृतं वा यद्यनं कुच्छ्रे दद्यात्पुत्रस्य तत्पिता ॥

१५ याज्ञवल्क्यः (२. ४८)

गोपशौणिडकशैल्घरजव्याधयोषिताम् ।

ऋणं दद्यात्पतिस्तासां यस्माद्वृत्तिस्तदाश्रया ॥

स एव (याज्ञवल्क्य २. ४९)

1 E, F धनपुत्रयोः.

2 E, F इत्यन्यपादार्थः.

3 B, C, D, E, F omit पूर्वोक्त...वाक्यात्.

4 C omits काल्यायनः...तथा (l. 10).

5 D, E ये ये प्रतिश्रुतं for देयं प्रतिश्रुतम्.

6 H पतिस्ताभ्यां for पतिस्तासाम्.

प्रतिपन्नं स्त्रिया देयं पत्ना वा सह यत्कृतम् ।

स्वयंकृतमृणं यद्वा नान्यत्क्षी दातुमर्हति ॥

अप्रतिपन्नमपि रिकथग्राहिणी स्त्री दद्यात् । तथा च कालायनः

मरुकामेन यां भर्ता उक्ता देयमृणं त्वया ।

५ अप्रपन्नापि सा दाप्या धनं दद्यात्स्थितं स्त्रिया ॥

नारदः (४. २०)

पुत्रिणी तु समुत्सज्ज्य पुत्रं स्त्री यान्यमाश्रयेत् ।

तस्या ऋणं हरेत्सर्वं निःस्वायाः पुत्र एव तु ॥

इदं तु रिकथग्राहपुत्रपरम् । नारदः (४. ३)

१० पितृव्येणाविभक्तेन भ्रात्रा वा यद्वणं कृतम् ।

माँत्रा वा यत्कुदुम्बार्थे दद्युस्तसर्वरिकिथनः ॥

उत्तमर्णतपुत्राद्यभावे ऋणदाने प्रकारमाह नारदः (४. ११२-११३)

ब्राह्मणस्य तु यदेयं सान्वयश्च न चाल्ति सः ।

निर्वपेत्तसकुल्येषु तदभावेस्य बन्धुषु ॥

१५ यदा तु न सकुल्याः स्युर्न च संबन्धिवान्धवाः ।

तदा दद्याहृजेभ्यस्तु तेष्वसत्स्वप्सु निश्चिपेत् ॥

1 C, G, K स्वयं कृतं वा यद्वणं; D, E, F कृतं यवाहृणम्.

2 A या पक्षी उक्ता for या भर्ता उक्ता.

3 अपराकं reads धनं यत्संश्रितं स्त्रियाम्; वि. र. and वीर० 'धनं यथाश्रितं स्त्रिया'; परा. मा. 'धनं दद्यात्सुतो यथा'.

4 B, C, H स्त्रियाः for स्त्रिया.

5 C सर्वं न निस्वायाः.

6 C, D, E पितृव्येण विभक्तेन.

7 E omits मात्रा...रिकिथनः.

8 B, D, F repeat (from preceding page) ग्राहपुत्रपरं...कृतं कृतं after रिकिथनः; नारद reads तद्रिकिथनोखिलम्.

9 नारद reads सान्वयस्य for सान्वयश्च.

10 B, D, E, F स्वबन्धुषु for अस्य बन्धुषु.

प्रजापतिरपि

बन्धवभावेपि विप्रेभ्यो देयं क्षेप्यं जलेपि वा ।

जले क्षिप्तं तथामौ च धनं स्यात्पारलौकिकम् ॥

यदां तु जलादौ क्षिप्ते धन्यायाति तदासौ प्राप्नोत्येव ॥

५

॥ इति ऋणदानप्रकरणम् ॥ ९ ॥

॥ अथ निक्षेपः ॥ १० ॥

नारदः (५. १)

स्वद्रव्यं यत्र विस्म्भान्निक्षिपत्यविशङ्कितः ।

निक्षेपो नाम तत्प्रोक्तं व्यवहारपदं बुधैः ॥

१० असंख्यात्मविज्ञातं समुद्रं यन्निधीयते ।

तं जानीयादुपनिधिं निक्षेपं गणितं विदुः ॥

बृहस्पतिः

ददतो यद्यवेत्युप्यं हेमकुप्याम्बरादिकम् ।

तत्स्यात्पालयतो न्यासं तैर्थैव शरणागतम् ॥

१५ ख्यापितं येन विधिना येन यच्च यथाविधम् ॥

तैर्थैव तस्य दातव्यं न देयं प्रत्यनन्तरे ॥

१ B बन्धोरभावे विप्रेभ्यः; E, F बन्धुरभावे.

२ B, C, D, E, F, G, H तदा स प्राप्नोत्येव. N omits यदा तु...प्राप्नोत्येव.

३ B, D, E, F read इति श्री भट्टशंकरात्मजभट्टनीलकण्ठेन कृते भगवन्तभास्करव्यवहारमयूरे ऋणदानप्रकरणम् । ; G इति श्रीभास्करे व्यवहारमयूरे ऋणदानप्रकरणम् ; K इति श्रीमांसकभट्टनीलकण्ठकृते भगवन्तभास्करे व्यवहारमयूरे ऋणदानप्रकरणम् . C reads ओप्रकरणं समाप्तम्.

४ O, H, K यथैव शरणागतम्.

५ D, E, K यथाविधि.

न्यासो निक्षेपः । प्रत्यनन्तरः स्थापयितुः संनिहितः । मनुः (८. १९१)

यो निक्षेपं नार्यति यश्चानिश्चिप्य याचते ।

तावुभौ चौरवच्छासौ दाप्यौ वा तत्समं दम्भम् ॥ इति ।

बृहस्पतिः

५ भेदेनोपेक्षया न्यासं ग्रहीता यदि नाशयेत् ।

याच्यमानो न दद्याद्वा दाप्यं तत्सोदयं मवेत् ॥

भेदः स्वद्रव्यतारतम्यम् । तेन स्वद्रव्येण सहोपेक्षया नाशे न दोषः ।

याज्ञवत्स्क्यः (२. ६७)

आजीवन् स्वेच्छया दण्डयो दाप्यस्तं चापि सोदयम् ॥

१० आजीवन् भोगवृद्ध्यर्थप्रयोगादिनोपजीवन् । उदयो वृद्धिः । तस्मां

विशेषमाह कालायनः

निक्षेपं वृद्धिशेषं च क्रयं विक्रयमेव च ।

याच्यमानं न चेद्याद्वर्धते पञ्चकं शतम् ॥ इति ।

मनुः (८. १९२)

१५ निक्षेपस्यापहर्तारं तत्समं दापयेदम्यम् ।

तथोपनिधिहर्तारं विशेषैर्वं पार्थिवः ॥

1 B, C, D, E, G, K, N omit प्रत्यनन्तरः...हितः.

2 A, M omit इति after दम्यम्.

3 D, F omit बृहस्पतिः...स्वद्रव्येण सहो० (१. ७).

4 B, F omit न्यासं ग्रहीता...सहोपेक्षया.

5 K गृहीता for ग्रहीता.

6 B आजीवत्स्वेच्छया(य) श्र दाप्यस्तचापि; D, E, F आजीवत्स्वेच्छया वश and दाप्यस्तचापि; K स्वेच्छया दशादाप्यस्तत्रापि.

7 C, D, H तच्चापि सोदयम्.

8 B, D, E, F तस्या विशेष०.

9 मनु० reads ०हर्तारमविशेषेण पार्थिवः.

बृहस्पतिः

दैवराजोपघातेन यदि तन्नाशमाप्नुयात् ।

ग्रहीतृद्रव्यसहितं तत्र दोषो न विद्यते ॥

याह्नवल्क्यः (२. ६६)

५ न दाप्योपहृतं तत्तु राजदैविकतस्करैः ॥

मनुः (८. १८६)

स्वयमेव तु यो दद्यान्मृतस्य प्रत्यनन्तरे ।

न स राज्ञाभियोक्तव्यो न निक्षेपुश्च बन्धुभिः ॥

प्रत्यनन्तरः संनिहितः । प्रमाणं विनाधिकविषये नाभियोज्य^१ इत्यर्थः ॥

१० सर्वमप्यमुं निक्षेपन्यायमन्यत्राप्यतिदिशति बृहस्पतिः

अन्वाहिते याचितके शिल्पन्यासे सबन्धके ।

एष एवोदितो धर्मस्तथा च शरणागते ॥

अन्वाहितममुकेन मयि स्थापितं च त्वया तस्यै देयमिति पुरुषान्तरहस्तेर्पितम् । याचित्मुद्वाहादौ शोभार्थं नीतमलंकारादि । शिल्पन्यासो १५ हेमकारादिषु कुण्डलार्थं निक्षितम् । नारदोपि (६. १४)

1 C, D, E, F, H देवराजोप०.

2 A, B, D, M गृहीतद्रव्य० for ग्रहीतृद्रव्य.

3 D, E, F न दाप्योपकृतं तत्तु.

4 B, D, E, F, G, K omit मनुः before स्वयमेव.

5 D, E, F प्रत्यनन्तरं for प्रत्यनन्तरे.

6 B, D, E, F नाभियोज्यत इत्यर्थः.

7 B, C, G, K omit च after स्थापितम्. G reads तत्त्वया.

8 E omits याचित...निक्षिप्तम्.

एव एव विर्धिष्टो याचितान्वाहितादिषु ।
शिलिपशूपनिधौ न्यासे प्रतिन्यासे तथैव च ॥

प्रतिन्यासः स्वामिना यत्र निक्षिप्तं तेनाप्यन्यत्र निक्षिप्तम् । राजदैवा-
दिनष्टस्यापि शिलिपन्यस्तस्य कचित्प्रतिदानमाह कालायनः

५ यश्च संस्क्रियते न्यासो दिवसैः परिनिष्ठितैः ।
तदूर्ध्वं स्थापयेच्छलवी दाप्यो दैवाद्रतेपि तम् ॥

नारदः (१२. ८-९)

मूल्याष्टभागो हीयेत् सकुद्धौतस्य वाससः ।
द्विः पादस्त्रिस्तृतीयांशश्रुतुधौतिर्धमेव च ॥

१० अर्धक्षयात् परतः पादांशापचयः क्रमात् ॥

याङ्गवल्क्यः (२. २३८)

वसानस्त्रीन् पणान् दण्डयो नेजँकस्तु परांशुकम् ।
विक्रयावक्रयाधानयाचितेषु पणान् दश ॥

अवक्रयो भाटकं गृहीत्वान्यत्रार्पणम् । आधानमाधीकरणम् । सुवर्णभि-
१५ ऋधातावग्नौ धमायमाने ह्रासनिर्यममाह स एव (याङ्गवल्क्य
२. १७८)

अग्नौ सुवर्णमक्षीणं रजते द्विर्पलं शते ।
अष्टौ त्रपुणि सीसे च ताम्रे पञ्च दशायसि ॥

१ A, B, M शिलिपनस्तस्य for शिलिपन्यस्तस्य; K शिलिपन्यासस्य.

२ स्मृतिच० reads परिनिक्षितैः.

३ B, D, E, F तदूर्ध्वैः for तदूर्ध्वम्.

४ B, C, D, E, F, H omit नारदः...क्रमात्.

५ G, K read ०भागे हीयते.

६ D, E, F रजकस्तु for नेजकस्तु.

७ B ०नियमो नाह स यत्.

८ D, E, F द्विर्पलं शतम्.

२५ [ब्यवहारमयूल]

६१०] सुवर्णादिषु वस्त्रादिषु च ह्रासवृद्धिनियमः १९४

इतोधिके रूप्यादेः क्षये हेमकारादेर्दण्डः । कचिद्वृक्षाद्यर्थं तन्तुसंर्पणे वृद्धौ विशेषमाह स एव (याज्ञवल्क्य २. १७९)

शते दशपला वृद्धिरौर्णकार्पाससौत्रिके ।

मध्ये पञ्चपला वृद्धिः सूक्ष्मे तु त्रिपला मता ॥

५ कचित् क्षयमाह स एव (याज्ञवल्क्य २. १८०)

कार्मिके रोमबद्धे च त्रिशङ्खार्गक्षयो मतः ।

न क्षयो न च वृद्धिश्च कौशेये वल्कलेषु च ॥ इति ।

कार्मिके सिद्धपट्टादौ पट्टसूत्रादिना स्वस्तिकाद्याकारनिर्माणे । नियतावधिके शिल्पिन्यस्तेवधिमध्ये याचिते दत्ते नष्टेषि च शिल्पिनो १० दोषाभावमाह स एव

यदि तत्कार्यमुहिश्य कालं परिनियम्य वा ।

याचितोर्धकृते तस्मिन्नप्राप्ते तु न दाप्यते ॥

एतद्विपर्ययमाह स एव

प्राप्तकाले कृते कार्ये न दद्याद्याचितोपि सन् ।

१५ तस्मिन्नष्टे हृते वापि ग्रहीता मूल्यमावहेत् ॥

1 C हेमकरादेर्दण्डः.

2 E, F तन्तुसंसर्पणे.

3 B, C सूक्ष्मेषु त्रिपला.

4 B, C, D, E, F, G, H, K रोमबन्धे च.

5 F, G, K त्रिशङ्खागः क्षयः.

6 A शिल्पभ्यस्तदवधिं.

7 B, D, E, F याचितोनाकृते.

8 B, C, D, E, F, G, K अप्राप्ते न तु दाप्यते.

9 G, K, N read अवक्रयो भाटकं गृहीत्वा अन्यत्रार्पणम् after दाप्यते.

स एव

यो याचितकमादाय न दद्यात्प्रतियाचितः ।
स निगृह्ण बलादाय्यो दण्डयश्च न ददाति यः ॥

॥ इति निष्केपप्रकरणम् ॥ १० ॥

५

॥ अथास्वामिविक्रयः ॥ ११ ॥

व्यासः

याचितान्वाहितन्यासं हृत्वा चान्यस्य यद्धनम् ।
विक्रीयते स्वाम्यभावे स ज्ञेयोस्वामिविक्रयः ॥

कात्यायनः

१० अस्वामि विक्रयं दानमाधिं वा विनिवर्तयेत् ॥

अस्वामीति पृथक् पदं क्रियाविशेषणं च । नारंदः (७. २-३)

प्रकाशतः क्रयः शुद्धः क्रेतुः स्तेयं रहः क्रीयात् ॥

अस्वाम्यनुमतादासांदसतश्च जनाद्रहः ।

हीनमूल्यमवेलायां क्रीणस्तद्वभागभवेत् ॥

१५ तदोषः चौरदोषः । याज्ञवल्क्यः (२. १७१)

1 B, D, E, F, G इति व्यवहारमयूरे निष्केप०; G इति भास्करे व्यवहार०;
K इति भगवन्तभास्करे व्यवहारमयूरे निष्केप०.

2 D, E, F दन्वा for हृत्वा.

3 B, C, D, E, G, H, K नारदेषि. F omits प्रकाश...क्रयात्. नारदे
reads प्रकाशविक्रये शुद्धिः...क्रमात्.

4 B, C, D, E, K add नारदः after क्रयात्.

5 F दासादसनं च.

आगमेनोपभोगेन नष्टं भाव्यमतोन्यथा ।
पञ्चवन्धो दमस्तस्य राज्ञे तेनाविभाविते ॥

पञ्चवन्धो नष्टद्रव्यपञ्चमांशः । नाष्टिकोपन्यस्तसाक्षिणां विरुद्धोक्तौ
नष्टद्रव्याहिंगुणं दण्डमाह व्यासः

५ वादी चेन्मार्गितं द्रव्यं साक्षिंभिर्न विभावयेत् ।
दाप्यः स्याहिंगुणं दण्डं क्रेता तद्व्यमर्हति ॥ इति ।

क्रेतुः कृत्यमाह स एव

मूले समाहृते क्रेता नाभियोज्यः कथंचन ।
मूलेन सह वादस्तु नाष्टिकस्य विधीर्यते ॥

१० बृहस्पतिः

विक्रेता दर्शितो यत्र हीयते व्यवहारतः ।
क्रेत्रे राज्ञे मूलयदण्डौ प्रदद्यात्खाँसिने धनम् ॥

कालायनः

असमाहार्यमूलस्तु क्रयमेव विशोधयेत् ।

१५ मूलानयनकालश्च तत्र देयोध्वसंख्यया ॥
विशोधिते क्रये राज्ञः वक्तव्यः स न किंचन ॥
अभियोक्ता धनं कुर्यात्प्रथमं ज्ञातिभिः स्वकम् ।
पश्चादासविशुद्ध्यर्थं क्रयं क्रेता स्वबन्धुभिः ॥

1 C तेनाभिभाविते.

2 C साक्षितं न विभाषयेत्.

3 B, D, E, F तदाच्यमर्हति. A, M omit इति after अर्हति.

4 B विधार्यते for विधीयते.

5 B, C, D, E, F, G, H स्वामिनो धनम्; K स्वामिनो धने.

6 C शुद्ध्यर्थं क्रेता.

१९७ असमाहार्ये मूले क्रये साधितेपि द्रव्यं नाष्टिकस्य [६११

क्रेत्रा क्रये साधितेपि द्रव्यं नाष्टिक एव लभते । तथा च मनुः (८.
२०२)

अथ मूलमनाहार्य प्रकाशक्यशोधितम् ।

अदण्डयो मुच्यते राजा नाष्टिको लभते धनम् ॥

५ अनाहार्यप्रददर्श्य प्रकाशेन क्रयेण शोधित^२ द्रव्यमित्यर्थः । कात्यायनः

अनुपस्थापयन्मूलं क्रयं वस्त्राविशोधयन् ।

यथाभियोगं धनिने धनं दाष्यो दमं च सः ॥

बृहस्पतिः

वणिग्वीथीपरिगतं विज्ञातं राजपूरुषैः ।

१० अविज्ञाताश्रयाक्रीतं विक्रेता यत्र वा सृतः ॥

स्वामी दत्त्वार्धमूलं तु प्रगृहीत स्वकं धनम् ।

अर्धं द्वयोरपि हृतं तत्र स्याद्यवहारतः ॥

मरीचिः

अविज्ञातनिवेशत्वाद्यत्र मूलं न लभ्यते ।

१५ हानिस्तत्र समा कल्प्या क्रेत्रनाष्टिकयोर्द्वयोः ॥

निवेशो विक्रेतृस्थलम् । नारदः

उद्दिष्टमेव भोक्तव्यं स्त्री पशुर्वसुधापि वा ।

अन्पितं तु यो भुज्ञे भुक्तभागं प्रदापयेत् ।

1 अपरार्क reads मूलं for मूलम्.

2 C, H omit द्रव्यं after शोधितम्.

3 D, E, F राजपुरुषं for ०पूरुषैः.

4 F यत्र चासृतः.

5 D, E, F प्रगृहीतस्तु स्वबन्धनम्.

6 अपरार्क अविज्ञातविशेषत्वात् for ०निवेशत्वात्.

7 E अपितं तु.

8 C भुज्ञे भुज्ञे भोगं; E भुक्तभागं; K भुक्त्वा भोगम्.

उद्दिष्टमनुज्ञातम् । मुक्तभोगं भोगानुरूपकं भाटकम् ॥ याज्ञवल्क्यः
(२. १७३)

सौलिकैः स्थानपालैर्वा नष्टापहृतमाहृतम् ।

अर्वाक्संबत्सरात्स्वामी हरेत परतो नृपः ॥

धृयत्तु मनुः (८. ३०)

प्रनष्टस्वामिकं द्रव्यं राजा त्यब्दं निधापयेत् ।

अर्वाक् त्यब्दाद्वरेत्स्वामी परतो नृपतिहरेत् ॥ इति ।

तच्छ्रोत्रियस्वामिकद्रव्यविषयम् । स एव (मनु ८. ३३)

आददीताथ षड्गां प्रणष्टाधिगतान्त्रपः ।

१० दशमं द्वादशं वापि सतां धर्ममनुस्मरन् ॥ इति ।

तंत्र प्रथमे वर्षे सर्वं दृश्यात् । ^१द्वितीये वर्षे द्वादशं भागं गृहीत्वा
दृश्यात् । ^२तृतीये वर्षे दशमम् । चतुर्थादौ षष्ठमिति । हरेतं परतो
नृप इत्येतत्स्वामिन्यनागते त्यब्दादूर्ध्वं व्ययीकरणाभ्यनुज्ञामात्रपरं,
आगते तु स्वामिनि व्ययीकृतमपि देयमिति मिताक्षरायाम् । इदं तु
^३५ स्वामिनोज्ञाने । यदा त्वमुक्त इदं द्रव्यं विस्मृत्य गत इत्यवधारणं तदा

1 B, D, E, F मुक्तभोगानुरूपं; C, H, K भोगानुरूपम्.

2 C, D, E, F हरते परतो नृपः.

3 A, M प्रनष्टस्वामिनो द्रव्यम्.

4 C, H, K तच्छ्रोत्रियविप्रस्वामिं०

5 G, K omit तत्र प्रथमे वर्षे...कंचिद्गृहीयादेव (p.199 l. 2). E प्रथमवर्षे.

6 D, E, F द्वितीयवर्षे द्वादशभागम्.

7 B, C, D, E, F तृतीये दशमम्.

8 D, E, F, H हरते परतो.

9 C, H दृश्यात् for देयम्.

10 B, C, D, E, F इदं च स्वामिनः.

त्रिवर्षादूर्ध्वमणि लभते । राजोपि न व्ययाद्यधिकारः । भागं तु
कंचिद्दृष्टीयादेव । परस्वामिकनष्टलब्धपशुनामेकदिनरक्षणे भृतिमाह
याज्ञवल्क्यः (२. १७४)

पणानेकशफे दद्याच्चतुरः पञ्च मानुषे ।
५ महिषोष्ट्रगवां द्वौ द्वौ पादं पादमजांविके ॥

भक्षितं तु देयमेव ॥

निधिप्राप्तौ याज्ञवल्क्यः (२. ३४-३५)

राजा लब्ध्वा निधिं दद्याद्विजेभ्योर्ध्वं द्विजः पुनः ।
विद्वानशेषमादद्यात्स सर्वस्य प्रभुर्मैतः ॥
१० इतरेण निधौ लब्धे राजा षष्ठांशमाहरेत् ।
अनिवेदितविज्ञानो दाप्यस्तं दण्डमेव च ॥ इति ।

यदा तु कश्चिद्दृष्टिमानादिना स्वकीयं निधिं भावयति तदाधिग्रन्थे
द्वादशं भागं दत्त्वा स्वयं पष्ठं गृहीत्वा तंसै दद्यात् । यदाह मनुः
(८. ३५)

१५ ममायमिति यो ब्रूयान्निधिं सल्येन मानवः ।
तस्याददीत षड्गां राजा द्वादशमेवं च ॥ इति ।

1 B, D, E, F पणमेकशफे.

2 D, E अजादिके for अजाविके.

3 G, K, N omit from निधिप्राप्तौ to महीभृतेति (p. 200 l. 6).

4 C प्रभुर्मैतः.

5 B, C, D, E, F, H अनिवेदितविज्ञाने. The printed editions
of याज्ञवल्क्य read अनिवेदितविज्ञातः.

6 C, D, H द्वादशभागम्.

7 C, H स्वषष्ठम्.

8 D omits from तसै दद्यात् up to देयमाह (some pages below).
F omits only तसै दद्यात्.

9 B, F द्वादशमेव वेति.

द्वादशस्त्रविगच्छे । चौरैहृतं प्रत्याह स एव (मनु ८. ४०)

दातव्यं सर्ववर्णेभ्यो राजा चौरैहृतं धनम् ।

राजा तदुपभुज्ञानश्चौरस्याप्रोति किल्बिषम् ॥

यदा त्वाहरणेशक्तस्तदाह कृष्णद्वैपायनः

५ प्रत्याहर्तुमशक्तस्तु धनं चौरैहृतं यदि ।

स्वकोशात्तद्वि देयं स्यादशक्तेन महीभृता ॥ इति ।

॥ इत्यस्वामिविक्रयनिरूपणम् ॥ ११ ॥

॥ अथ संभूयसमुत्थानम् ॥ १२ ॥

नारदः (६. ७.)

१० वणिकप्रभृतयो यत्र कर्म संभूय कुर्वते ।

तत्संभूयसमुत्थानं व्यवहारपदं स्मृतम् ॥

बृहस्पतिः

बहूनां संमतो यस्तु दद्यादेको धनं नरः ।

करणं कारयेद्वापि सर्वैरेव कृतं भवेत् ॥

१५ परीक्षकाः साक्षिणस्तु त एवोक्ताः परस्परम् ।

संदिग्धेर्थे वञ्चनायां न चेद्विद्वेषसंयुताः ॥

यः कश्चिद्वञ्चकस्तेषां विज्ञातः क्रयविक्रये ।

शपथैः सोपि शोध्यः स्यात्सर्ववादेष्वयं विधिः ॥

1 B, C, E, F, H चौरैर्धनं हृतम्. G—the pages of this ms. got disarranged from this place.

2 C, E, F उपयुज्ञानः for उपमुज्ञानः.

याज्ञवल्क्यः (२. २६५, २६०)

जिह्वं लजेयुनिर्लाभमशक्तोन्येन कारयेत् ॥
प्रतिषिद्धमनादिष्टं प्रमादाद्यच्च नाशितम् ।
सं तद्याद्विप्रवाच रक्षिताद् दशमांशभाक् ॥

५ कात्यायनः

शिष्यकाभिज्ञकुशला आचार्याश्रेति शिल्पिनः ।
एकद्वित्रिचतुर्भागान् हरेयुसे यथोत्तरम् ॥

शिष्यकाः शिष्याः । अभिज्ञा ज्ञानवन्तः कुशला दक्षाः । आचार्या
नूतनमार्गप्रवर्तकाः । बृहस्पतिः

१० हर्म्य देवगृहं वापि धार्मिकोपस्कराणि च ।
संभूय कुर्वतां तेषां प्रमुखो व्यंशमर्हति ॥

स एव

नर्तकानामेष एव धर्मः सद्विरुदाहृतः ।
तालीज्ञो लभते त्वर्ध गायनास्तु समांशिनः ॥

१५ कात्यायनः

तेषां चेत्रसृतानां च ग्रहणं समवाप्न्यात् ।

1 B, E, F लजेयुनिलाभ अशोको (F ०मे); C लजेयुनिलोभशक्तो.

2 F प्रसादाद्यच्च.

3 G, K omit स...भाक्.

4 E, F शिल्पिकाः शिष्याः । अपरार्क, वि. र., वि. चि., वीर० read शिक्षकाभिज्ञ०

5 B, E, F, G, H वर्मिकोपस्कराणि; K चर्मिकोप०. The सृतिच०,
वि. र., वि. चि. read चार्मिकोपस्कराणि; वीर० reads चार्मिकोप०.

6 B, K लभतेध्यर्थः गायनाः; E, F लभतेध्यद्देः; अपरार्क, सृतिच०, वि. र.,
वि. चि. and वीर० read लभतेध्यर्थम्.

तन्मोक्षणार्थं यहत्तं वहेयुस्ते यथांशतः ॥
 वणिजां कर्षकाणां च चौराणां शिल्पिनां तथा ।
 अनियम्यांशकर्तृणां सर्वेषामेषे निर्णयः ॥

॥ इति संभूयसमुत्थानम् ॥ १२ ॥

५

॥ अथ दत्ताप्रदानिकम् ॥ १३ ॥

नारदः (७. १)

दत्त्वा द्रव्यमसम्यग्यः पुनरादातुमिच्छति ।
 दत्ताप्रदानिकं नाम व्यवहारपदं हि तत् ॥

असम्यगिति क्रियाविशेषणं निषिद्धमित्यर्थः । स एव (नारद
 १० ७. २, ४, ५)

अथ देयमदेयं च दत्तं चाँदत्तमेव च ।
 व्यवहारे^४ स विज्ञेयो दानमार्गश्रुतुर्विधः ॥
 अन्वाहितं याचितकमाधिः साधारणं च यत् ।
 निशेषं पुत्रदारांश्च सर्वस्वं चान्वये सति ॥
 १५ अदेयान्याहुराचार्या यज्ञान्यस्मै प्रतिश्रुतम् ॥

अत्र पुत्रदारान्तेषु खत्वाभावात्तद्विषये नान्तरिक्षे न दिवि—इतिव-
 भिषेधानुवादमात्रम् ॥ एतेन स्वं कुटुम्बाविरोधेन देयं दारसुताहृते—
 इति याज्ञवल्कीयः (२. १७५) पर्युदासोपि^५ व्याख्यातः । पुत्र-

1 F, K सर्वेषामेव.

2 B, C, E, F, G, K दत्ताप्रदानम्.

3 G, H दत्तं वादत्तमेव.

4 B, C, E, F व्यवहारसविज्ञेयो.

5 C साधारणं च तत्.

6 B, E, F, G, H, K पुत्रदारं च.

7 The printed याज्ञवल्क्यस्मृति reads स्वं कुटुम्बाऽ.

8 F omits ०पि व्याख्यातः पुत्र०.

दारेषु खत्त्वाभावः पूर्वसुपादितः खत्त्वंविवादे । एतदाने न केवलं
व्यवहारासिद्धिः किं तु प्रायश्चित्तमपीत्याहैतानि प्रकृत्य दक्षः

यो ददाति स मूढात्मा प्रायश्चित्तीयते नरः ॥

मनुः

५ अदेयं यश्च गृहाति यश्चादेयं प्रयच्छति ।
तावुभौ चौरवच्छास्यौ दाप्यौ चोत्तमसाँहसम् ॥ इति ।

देयमाह वृहस्पतिः

कुदुम्बभक्तवसनादेयं यदतिरिच्यते ॥

अवैश्यदेयमाह कात्यायनः

१० स्वेच्छया यः प्रतिश्रुत्य ब्राह्मणाय प्रतिग्रहम् ।
न दद्याद्यनवदाप्यः प्राप्नुयात्पूर्वसाहसम् ॥

गौतमः (गौ. ध. सू. ५. २१) प्रतिश्रुत्याप्यधर्मसंयुक्ताय न
दद्यात्—इति । वृत्तेऽर्दान्विक्रयौ प्रतिषेधति व्यासः

ये जाता येष्यजाताश्च ये च गर्भेष्ववस्थिताः ।

१५ वृत्तिं च तेभिकाङ्गनित न दानं न च विक्रयः ॥ इति ।

दत्तादत्तभेदानाह नारदः (७. ३, ८)

1 B, C, H, K खत्त्ववादे; E, F, G सत्त्ववादे.

2 C प्रायश्चित्तायते.

3 G, K साहसमिति वृहस्पतिः.

4 H, K omit अवैश्यदेय...दद्यादिति. C, G, H, K read वृत्तेऽर्दान्-
विक्रयौ...विक्रय इति (K विक्रयामिति) before अवैश्यदेयमाह.

5 C अधर्मसंहिताय.

6 A, D, M read दानविक्रयौ for दानविक्रयौ.

7 D, E, F गर्भेष्ववस्थितः.

8 B, D, E, H omit नारदः. नारदस्मृति reads 'स्त्रीभक्त्यनुग्रहार्थ च दत्तं
सत्त्वस्थिरं स्वृतम्'.

दत्तं सप्तविधं प्रोक्तमदत्तं षोडशात्मकम् ॥
पण्यमूल्यं भृतिस्तुष्ट्या खेहात्प्रत्युपकारतः ॥
खीशुल्कानुग्रहार्थाय दत्तं दानविदो विदुः ॥

अनुग्रहो धर्मः । नारदः (७. ९—११)

- ५ अदत्तं तु भयकोधशोकवेगरुगन्वितैः ।
तथोत्कोचपरीहासव्यत्यासच्छलयोगतः ॥
बालमूढास्तत्रार्तमत्तोन्मत्तापवर्जितम् ।
कैर्ता ममायं कर्मेति प्रतिलाभेच्छया च यत् ॥
अपात्रे पात्रभित्युक्ते कार्ये वार्धर्मसञ्ज्ञिते ।
१० यदत्तं स्यादविज्ञानाददत्तमिति तत्सूतम् ॥

रुगुपतापः । भयादिकृतोपतापान्वितैरिल्लन्वयः । ताडनादिभयाद्युपत-
स्तेन दत्तमित्यर्थः । एवं आत्रादिक्रोधाद्ययो भवत्विति बुद्ध्या दत्तम् ।
व्यत्यासो रूप्यं दातुं प्रवृत्तेन भ्रमात्सुवर्णं दत्तम् । छलयोगतः देवद-
त्ताय राजा गौर्देयेति ज्ञात्वा गृहीतदेवदत्तवेषायान्यस्मै पात्रभूतायापि
१५ दत्तां । आर्तो रोगेणास्थिरचित्तः । मत्तो मदनीयद्रव्येण । उन्मत्तो
बातादिना । अपवर्जितं दत्तम् । मामकमयं कर्म करिष्यतीति कर्मा-
कुर्वाणाय दत्तम् । अधर्मविनियोक्ते धर्मं करिष्यतीति बुद्ध्या दत्तम् ।
एतानि परावर्तन्ते ॥ काल्यायनः

1 B omits षोडशात्मकं...अदत्तम्.

2 D, E, F, H, K मेदात् for खेहात्.

3 नारदसूति reads °कोधदेशशोकरुगन्वितैः.

4 B, D, E, F ममायं कर्तेति.

5 नारदसूति reads अधर्मसंहिते and so does सूतिच०. मिता० reads
°संहिते.

6 B, D, E, F °न्वितैरिल्लन्वयः.

7 A राजा for ज्ञात्वा.

8 B, C, D, E, H, K °भूतायापि दत्तम्.

9 B, D, E omit from अयं कर्म...सान्वया तु सा (p. 210).

कामकोधास्वतार्त्त्वीबोन्मत्प्रभोहितैः ।
व्यत्यासपरिहाराय यद्यत्तं तत्पुर्नहरेत् ॥

कामात्परखीबच्चनार्थम् । छीबो भीतः । व्यत्यासपरिहाराय
दत्तमुत्कोच इत्यर्थः ।

५ यस्तु कार्यस्य सिद्धार्थमुत्कोचः स्यात्प्रतिश्रुतः ।
तस्मिन्नपि प्रसिद्धेर्थे न देयः स्यात्कथंचन ॥
अथ प्रागेव दत्तश्चेत्प्रतिदाप्यसतो बलात् ।
दण्डं चैकादशगुणमाहुर्गार्ग्यं मानवाः ॥

उत्कोचस्वरूपमाह स एव

१० स्तेर्यसाहसिकोद्वृत्तपारदारिकशंसनात् ।
दर्शनान्नष्टवृत्तस्य तथासत्यप्रवर्तनात् ॥
प्राप्तमेतैस्तु यत्किञ्चिदुत्कोचाख्यं तदुच्यते ॥

मनुः (C. १६५)

योगाधमनविक्रीतं योगदानप्रतिग्रहम् ।

१५ यस्य चाप्युपर्धि पदयेत्तत्सर्वं विनिर्वर्तयेत् ॥ इति ।

1 अपरार्क reads व्यत्यासात्परिहासाच्च; स्मृतिच० ‘व्यत्यासपरिहासाच्चाम्’.

2 H कामात्परखीबच्चनादम्पत्त्वर्थं छीबो भीतः..

3 H omits इत्यर्थः...मुत्कोचः (1. 5).

4 वि. चि. reads गार्गीयगालवाः.

5 A, F, H लेह for स्तेय. अपरार्क, स्मृतिच०, वि. चि. reads स्तेन for स्तेय. अपरार्क reads पारजापिक; स्मृतिच० ‘पारजायिक’.

6 G दर्शनाद्वृत्तनष्टस्य; K दर्शनाहृत्तनष्टस्य. अपरार्क read दर्शनाद्वृत्तनष्टस्य; स्मृतिच०, वि. र., वि. चि. and वीर० read दर्शनाद् वृत्तनष्टस्य.

7 H तदिष्पते.

8 C, F, K omit इति after विनिर्वर्तयेत्.

योग उपधिः । यस्य चाप्यन्यस्यापि कार्यस्य । तत्सर्वमुपध्यपगमे
परावर्तत इत्यर्थः ॥ कालायनः

स्वस्थेनार्तेन वा दत्तं श्रावितं धर्मकारणात् ।

अदत्त्वा तु मृते दाप्यस्तसुतो नात्र संशयः ॥

५ अन्न विस्तरो गुरुकृते द्वैतनिर्णये द्रष्टव्यः ॥

॥ इति दंत्ताप्रदानिकम् ॥ १३ ॥

॥ अथाभ्युपेत्याशुआशूषा ॥ १४ ॥

नारदः (८. १)

अभ्युपेत्य तु शुश्रां यस्तां न प्रतिपद्यते ।

१० अशुश्रूषाभ्युपेत्यैतद्विवादपदमुच्यते ॥

तत्र शुश्रूषकैविष्यमाह ब्रह्मस्पतिः

आयुधी तूत्तमः प्रोक्तो मध्यमस्तु कृषीवलः ।

भारवाहोधमः प्रोक्तस्था च गृहकर्मकृत् ॥

नारदः (८. २४)

१५ सर्वेष्वधिकृतो यः सात्कुदुम्बस्य तथोपरि ।

सोधिकर्मकृतो हेयः स च कौडुम्बिकः स्मृतः ॥

कालायनः

स्वतन्त्रस्यात्मनो दानादासत्वं दारवद्धूगुः ।

त्रिषु वर्णेषु विज्ञेयं दासं विप्रस्य न कन्चित् ॥

1 A, C, F यस्य बान्यस्यापि (F अन्यस्य वापि).

2 F परावर्तेन (त?) वा दत्तं श्रावितं (omitting a few words).

3 C, H इति दंत्ताप्रदानकनिर्णयः; G प्रदायिकनिर्णयः. F, K ०दानिकनिर्णयः.

4 H त्रैविष्यमाह कुदुम्बस्य तथोपरि (omitting two lines).

5 नारदस्मृति reads अर्थेषु for सर्वेषु; स्मृतिच०, वीर०, परा. मा. read सोधिकर्मकृतो हेयः.

वर्णानामानुलोम्येन दास्तं न प्रतिलोमतः ।
राजन्यवैश्यशूद्राणां त्यजतां हि स्वतन्त्राम् ॥

नारदः (८. ३९)

वर्णानां प्रातिलोम्येन दासत्वं न विधीयते ॥

५ कात्यायनः

प्रब्रज्यावसिता यत्र त्रयो वर्णा द्विजातयः ।
निर्वासं कारयेद्विप्रं दासत्वं क्षत्रिये भूङुः ॥

क्षत्रिग्रहणं विद्यशूद्रयोरुपलक्षणम् । विर्वनिर्वासनप्रकारमाहतुर्दक्षनारदौ
(दक्ष ७. ३३)

१० परिब्रज्यां गृहीत्वा तु यः स्वधर्मे न तिष्ठति ।
श्वपदेनाङ्गयित्वा तु राजा शीघ्रं प्रवासयेत् ॥

कात्यायनः

सवर्णेषि तु विप्रे तु दासत्वं नैव कारयेत् ॥
शीलाध्ययनसंपन्ने तदूनं कर्म कामतः ।

१५ तत्रापि नाशुभं किञ्चित्प्रकुर्वात् द्विजोत्तमः ॥

मनुः (८. ४११)

1 A त्यजतां हि स्वतन्त्रा.

2 H omits प्रब्रज्यावसिता...कात्यायनः.

3 G, K क्षत्रवद्भूङुः. अपराके reads क्षत्रविष्णृपः; वि. र. 'क्षत्रविद्मृपः'; वीर० 'क्षत्रविद्भूङुः'.

4 G, K omit क्षत्र...लक्षणम्.

5 F विप्रनिवासन०.

6 K पारिब्रज्यं for परिब्रज्याम्. अपराके, स्मृतिच० and वीर० read पारिब्राज्यम्.

क्षत्रियं चैव वैश्यं च ब्राह्मणो वृत्तिकर्षितौ ।
विभृयादानुशंस्येन स्वामिकर्म तु कारयेत् ॥

स्वामिकर्म उत्तमं तद्योग्यमित्यर्थः ॥ कात्यायनः

आदद्याद्वाह्णीणीं यस्तु विक्रीणीयात्तथैव च ।
५ राजा तदकृतं कार्यं दण्ड्याः स्युः सर्वं एव ते ॥
कामात् संश्रितं यस्तु कुर्यादासीं कुलखियम् ।
संक्रामयेत वान्यत्र दण्डयस्तच्चाकृतं भवेत् ॥
बालधात्रीमधात्रीं च दासीमिव भुनक्ति यः ।
परिचारकपत्रीं च प्राप्नुयात्पूर्वसाहसम् ॥

१० विष्णुः (विष्णुध. सू. ५. १५१) — यस्तूत्तमं वर्णं दास्येभियोजयति
तस्योत्तमसाहसो दण्डः । कात्यायनः

विक्रोशमानां यो भक्तां दासीं विक्रेतुमिच्छति ।
अनापदिशः शक्तः सन् प्राप्नुयात्पूर्वसाहसम् ॥

दासभेदानाह नारदः (८. २६—२९, ३७, ३०)

१५ गृहजातस्तथा क्रीतो लब्धो दायादुपागतः ।
अनांकालभृतस्तद्वदाहितः स्वामिना च यः ॥

1 A वृत्तिकर्षितः; K वृत्तिकर्षितम्.

2 A, M विभृयादानुशंस्येन. The मनुस्मृति, अपराक्ष, स्मृतिच०, वि. r. read स्वानि कर्मणि कारयेत्; वीर० reads स्वामी कर्मणि कारयन्.

3 G, K omit स्वामिकर्म...मित्यर्थः.

4 A आदद्याद् ब्राह्मणो यस्तु.

5 अपराक्ष reads महादासीं for अधात्रीम्; वि. r. and वीर० read अदासीं for अधात्रीम्.

6 C, G, F, K दासे नियोजयति. H omits विष्णुः । यस्तूत्तमं... साहसम्.

7 H omits अनाकालभृत...आभरणान्तिकम् । नारदः (p. 209 l. 12).

मोक्षितो महतश्चर्णायुद्धे प्राप्तः पणे जितः ।
 तवाहमित्युपगतः प्रब्रज्यावसितः कृतः ॥
 भक्तदासश्च विहेयस्थैव वडवाहृतः ।
 विक्रेता चात्मनः शाखे दासाः पञ्चदश समृताः ॥

५ तत्र पूर्वश्चतुर्वर्गो दासत्वान्न विमुच्यते ।
 प्रसादात्स्वामिनोन्यत्र दास्यमेषां क्रमागतम् ॥
 विक्रीणीते स्वतचः सन् य आत्मानं नराधमः ।
 स जघन्यतमस्तेषां सोपि दास्यान्न मुच्यते ॥
 यो वैषां स्वामिनं कश्चिन्मोचयेत्प्राणसंशयात् ।
 १० दासत्वात्स विमुच्येत पुत्रभागं लभेत च ॥

याङ्गवल्क्यः (२. १८३)

प्रब्रज्यावसितो राङ्गो दास आमरणान्तिकम् ॥

नारदः (८. ३१-३४, ३६)

अनाकालभृतो दास्यान्मुच्यते गोयुगं ददत् ।
 १५ आहितोपि धनं दत्त्वा स्वामी यद्येनमुद्धरेत् ॥
 क्रणं तु सोदयं दत्त्वा क्रणी दास्यात्प्रमुच्यते ।
 तवाहमित्युपगतो युद्धे प्राप्तः पणे जितः ॥
 प्रतिशीर्षप्रदानेन मुच्येऽनल्पकर्मणा ।
 कृतकालव्यपगमात्कृतो दासो विमुच्यते ॥

1 F विक्रेतात्मनः.

2 F निवर्तते for विमुच्यते.

3 C, F दासात् for दासात्.

4 C omits नारदः.

5 H omits तवाहमित्यु...दासो विमुच्यते. नारद reads धजप्राप्तः पणाजितः for युद्धे प्राप्तः पणे जितः.

6 नारद reads मुच्यते तुल्यकर्मणा. The मिता०, समृतिच०, वि. र., वि. नि., वीर० read तुल्यकर्मणा.

भक्तस्योपेक्षणात्सद्यो भक्तदासः प्रमुच्यते ।
निश्चाद्वाद्वायास्तु मुच्यते वडवासृतः ॥ इति ।

प्रतिशीर्षः प्रतिनिधिः । वडवां दासी ॥ याङ्गवल्क्यः (२. १८२)
बलादासीकृतश्चौरैर्विक्रीतश्चापि मुच्यते ॥

५ नारदः (८. ४०)

तवाहमिति चात्मानं योस्वतन्नः प्रयच्छति ।
न स तं प्राप्नुयात्कामं पूर्वस्वामी लभेत तम् ॥

अस्वतन्नः परदासः । अस्मिन्प्रकरणे दासपदगतपुंस्वस्याविवक्षित-
त्वादास्यामन्येष सर्वो विधिर्हेत्यः ॥ तत्र दासीत्वविमोक्कारणमाह
३० कालायनः

स्वां दासीं यस्तु संगच्छेत्प्रसूता च भवेत्ततः ।
अवेक्ष्य वीजं कार्या स्याददासी सान्वया तु सा ॥

बीजमपलं गुणवद्वेष्टयर्थः ॥ नारदः (८. ४२-४३)

स्वं दासमिच्छेद्यः कर्तुमदासं श्रीतमानसः ।
३५ स्कन्धादादाय तस्यासौ भिन्न्यात्कुम्भं सहाम्भसा ॥
साक्षतामिः सपुष्पामिर्मूर्धन्यद्विरवाकिरेत् ।
अदास इति चोक्त्वा त्रिः प्राणुसं तमयोत्सृजेत् ॥

१ The मिता०, स्मृतिच०, वीर० read भक्तस्योत्स्वेषणात्.

२ F omits प्रमुच्यते...प्रतिशीर्षः.

३ F omits वडवा दासी.

४ M पूर्वस्वामी.

५ F omits from बीजमपलं to गोपस्ताड्यस्तु गो० (स्तामिपालविवादे).
G, K omit बीज...त्वर्थः.

६ C, H स्वं दासं कर्तुमिच्छेत्प्रसूत्वदासम्.

७ D, E अवाकिरन् for अवाकिरेत्.

ततः प्रभृति वक्तव्यः स्वाम्यनुप्रहपालितः ।
भोज्यान्नोथ प्रतिप्राणो भवत्यभिमतः सताम् ॥

कात्यायनः

दासेनोढा त्वदासी या सोपि दासीत्वमाप्नुयात् ।
५ यस्माद्वर्ता प्रभुत्स्याः स्वाम्यधीनः प्रभुर्वर्तः ॥
दासस्य तु धनं यत्स्यात्स्वामी तस्य प्रभुर्वतः । इति ।

॥ इत्यभ्युपेत्याशुश्रूषा ॥ १४ ॥

॥ अथ वेतनादानम् ॥ १५ ॥

नारदः (१. १)

१० भृतानां वेतनसोक्तो दानादानविधिक्रमः ।
वेतनस्यानपाकर्म तद्विवादपदं स्मृतम् ॥

याङ्गवल्क्यः (२. १९४)

दाप्यस्तु दशमं भागं वाणिज्यपशुसस्यतः ।
अनिश्चित्य भृतिं यस्तु कारयेत्स महीक्षिता ॥

१५ एतदल्पायासपरम् । आयासबहुत्वे तु बृहस्पतिः
त्रिभागं पञ्चभागं वा गृहीयात्सीरवाहकः ।
भक्ताच्छादभृतः सीराद्वागं गृहीत पञ्चमम् ॥
जातसस्यान्निभागं तु प्रगृहीयादथाभृतः ॥

भक्ताच्छादभृतः अन्नवस्त्रदानेन पोषितः ।

1 अपरार्के reads सा दासात्सत्वमाप्नुयात् and notices a reading दासात्सत्वमाप्नु०.

2 C, G, H, K प्रभुः स्मृतः.

3 M शुश्राप्रकरणम्.

4 D, H omit तु after आयासबहुत्वे.

5 B, D read प्रगृहीयादथाभृतोन्नवस्त्र०; E प्रगृहीयादथाभृतो वस्त्रदानेन.

नारदः (९. ५)

कर्माकुर्वन्प्रतिशुल्य कार्यो दस्त्वा भृतिं बलात् ।

भृतिं गृहीत्वाकुर्वाणो द्विगुणां भृतिमाप्नुयात् ॥

मनुः (८. २१५)

५ भृतोनार्तो न यः कुर्याद्वर्षात्कर्म यथोदितम् ।
स दण्ड्यः कृष्णलानंष्टौ न देयं चास्य वेतनम् ॥

स पव (मनु ८. २१७, २१६)

यथोक्तमार्तः स्वस्थो वा यस्तत्कर्म न कारयेत् ।
न तस्य वेतनं देयमल्पोनस्यापि कर्मणः ॥

१० आर्तस्तु कुर्यात्स्वस्थः सन् यथाभाषितमादितः ।
सुदीर्घस्य कालस्यापि इत्यं लभेतैव वेतनम् ॥

विष्णुः (विष्णुध. सू. ५. १५३—१५४) भृतकश्चापूर्णे काले लज्ज-
न्सकलभेत भूल्यं जहाद्राज्ञे च पणशतं दद्यात्—इति । स एव
(विष्णुध. सू. १५७—१५९) स्वामी चेद्भृतकमपूर्णे काले जहान्तस्य
१५ सर्वभेत भूल्यं दद्यात्पणशतं च राजेन्यत्र भृतकदोषात् ॥ वृद्धमनुः
प्रमादानाशितं दाप्यः समं द्विद्रोहैन्नाशितम् ।
न तु दाप्यो हतं चौरैर्दग्धमूढं जलेन च ॥

1 E द्विगुणं for द्विगुणाम्. नारदसृति, अपराक्ष, and वीरो read भृतिमावहेत्.

2 मनुस्मृति reads कृष्णलान्यष्टौ and so do मिता० and अपराक्ष.

3 A, B, C, D, H स लभेतैव; D, E स दीर्घस्यापि; K लभेतैव तु वेतनम्.
The मनुस्मृति reads तलभेतैव; अपराक्ष reads स लभेतैव.

4 C भृतकश्च पूर्णे.

5 D, E स्वीकारामी चेत्.

6 D, E omit दद्यात्पणशतम्.

7 G, K राजन्यन्यत्र for राजेन्यत्र.

8 अपराक्ष reads द्विद्रोहनाशितं for द्विद्रोह०. D, E नाशितः for नाशितम्.

9 B, C, H, K जलेन वा; D, E जलं न वा.

द्रोहो द्वेषः । ऊढमपहृतम् । याज्ञवल्क्यः (२०. १९७-१९८)

प्रस्थानविभक्तैव प्रदाप्यो द्विगुणां भृतिम् ।

प्रक्रान्ते सप्तमं भागं चतुर्थं पथि संत्यजन् ॥

बृद्धमनुः

५ पथि विक्रीय तद्वाण्डं वणिगभृत्यं त्यजेद्यदि ।

अथ तस्यापि देयं स्याद्वृतेरर्धं लभेत सः ॥

कालायनः

यथा च पथि तद्वाण्डमासिध्येत हियेत वा ।

यावानध्वा गतस्तेन प्राप्नुयात्तावतो भृतिम् ॥

१० त्यजेत्पर्थ्यसहायं यः श्रान्तं रोगार्तमेव वा ।

प्राप्नुयात्साहसं पूर्वं ग्रामे त्यहमपालयन् ॥

आसिध्येत राजाज्ञयावरुद्ध्येत । बृहस्पतिः

प्रभुणा विनियुक्तः सन् भृतको विदधाति यः ।

तदर्थमग्नुभं कर्म स्वामी तत्रापराभृयात् ॥

१५ कृते कर्मणि यः स्वामी न दद्याद्वेतनं भृतेः ।

राजा दापयितव्यः स्याद्वेतनं चानुरूपतः ॥ इति ।

नारदः (९.७)

अनयन् भाटपित्वा तु भाण्डं च यानवाहने ।

दाप्यो भृतिचतुर्भागं सर्वामर्धपथे त्यजन् ॥

१ वि. र. reads अगतस्यापि for अथ तस्यापि.

२ अपरार्क, स्मृतिच०, वीर० read यदा च पथि for यथा च.

३ G पथि सहायं सः.

४ B, C, D, E भृते for कृते.

५ अपरार्क, स्मृतिच०, परा. मा. read विनयं चानुरूपतः.

६ B, C, D, E, H, K भाण्डं वा. नारदस्मृति, अपरार्क, स्मृतिच०, परा. मा., वि. र., वीर० read भाण्डवान्यान०.

यानं रथादि । वाहनं साक्षादधादि ॥ कालायनः

दस्त्यथगोखरोष्ट्रादीन्गृहीत्वा भाटकेन यः ।
नार्पयेत्कृतकृत्यः संस्तावदाप्यः सभाटकम् ॥

नारदः (१०. २०-२१)

५ परभूमौ गृहं कृत्वा स्तोमं दत्त्वा वसेतु यः ।
स तद्गृहीत्वा निर्गच्छेत्तृणकाष्ठेष्टकादिकम् ॥
स्तोमाद्विना वसित्वा तु परभूमावनिश्चित्तः ।
यान्येव तृणकाष्ठानि त्विष्टका विनिवेशिताः ॥
विनिर्गच्छस्तु तत्सर्वं भूमिस्वामिनि वेदयेत् ॥

१० स्तोमो भाटकम् ॥

॥ इति वेतनादानम् ॥ १५ ॥

॥ अथ संविद्यतिक्रमः ॥ १६ ॥

नारदः (१३. १)

पाखण्डनैगमादीनां स्थितिः समय उच्यते ।
१५ समयस्यानपाकर्म तद्विवादपदं स्मृतम् ॥

1 G, K omit याने रथादि...शादि; H omits वाहनं...शादि.

2 नारदस्मृति reads पराजिरे for परभूमौ.

3 M स्तोमादिना. अपराकं also reads स्तोमादिना.

4 नारदस्मृति reads अनिच्छतः for अनिश्चितः. So does ति. ति.

5 D, E त्विष्टिका for त्विष्टका.

6 B, D, E स्वामिने विनिवेदयेत्.

7 B, D, E स्तोमं भाटकम्.

8 B, C, D, E, G, H, K omit इति वेतनादानम्.

पाखण्डिनः वेदमार्गविरोधिनो वाणिज्यादिकराः । नैगमास्तद्विरोधिनः ।
आदिपदेन त्रैविद्या गृह्णन्ते । तत्र राजकृत्यमाह बृहस्पतिः

वेदविद्याविदो विप्रान् श्रोत्रियानप्रिहोत्रिणः ।

आहृत्य स्थापयेत्तत्र तेषां वृत्तिं प्रकल्पयेत् ॥

५ अनाच्छेद्यकरास्तेभ्यः प्रदद्यादृहभूमयः ।

मुक्तभाव्याश्च नृपतिलेखयित्वा स्वशासने ॥

अनाच्छेद्योग्राह्यः करो याभ्यस्ता अनाच्छेद्यकराः । मुक्तभाव्याः
मुक्तं उत्सृष्टं भाव्यं भूम्यादिफलं यासां ता इत्यर्थः । तेषां च श्रोत्रिया-
दीनां धर्ममाह याज्ञवल्क्यः (२. १८६)

१० निजधर्माविरोधेन यस्तु सामयिको भवेत् ।

सोपि यन्नेन संरक्ष्यो धर्मो राजकृतश्च यः ॥

नारदः (१३. २)

पाखण्डिनैगमश्रेणिपूगव्रातगणादिषु ।

संरक्षेत्समयं राजा दुर्गे जनपदेषु च ॥

१५ नानाजातीयानामेकजातीयं कर्म कुर्वतां संघाताः श्रेणयः । तेषामेव
भिन्नजातीयं कर्म कुर्वतां संघाः पूर्णाः । ब्राताः ज्ञातिसंबन्धिबन्धूतां
संघाताः । तं एव कुलानीत्यप्युच्यन्ते । पाखण्डिनो नैगमाश्च

1 B, C, D, E, H, K पाषण्डाः; G पाखण्डाः.

2 D, E पाषण्डवेदमार्ग०. H वेदविरोधिनः.

3 G वाणिज्यातिकराः; K वाणिज्यनिकराः.

4 C, H, K धर्मानाह.

5 A, D, E धर्मविरोधेन.

6 B, C, G पाखण्ड; D, E, H, K पाषण्ड.

7 B, D, E संघाताः पूर्णाः.

8 B, D, E एत च.

9 B, D, E, H पाषण्डिनः.

व्याख्याताः । एतेषां पाखण्डवादीनां ब्रातान्तानां संघाः गणाः ।
एतेषां समयभेदे दण्डमाह याज्ञवल्क्यः (२. १८७)

गणद्रव्यं हरेद्यस्तु संविदं लङ्घयेच्च यः ।
संवर्खहरणं कृत्वा तं राष्ट्राद्विप्रवासयेत् ॥ इति ।

५

॥ इति संविद्वितिक्रमः ॥ १६ ॥

॥ अथ क्रीतानुशयः ॥ १७ ॥

नारदः (१२. १)

क्रीत्वा मूल्येन यः पण्यं क्रेता न बहु मन्यते ।
क्रीतानुशय इत्येतद्विवादपदमुच्यते ॥

१० पण्यपरीक्षावधिमाह स एव (नारद १२. ५-६)

अयहादोहं परीक्षेत पञ्चाहाद्वाष्मेव तु ।
मुक्तावज्ञप्रवालानां सप्ताहं स्यात्परीक्षणम् ॥
द्विपदामर्धमासं च पुंसां तद्विगुणं स्थियाः ।
दशाहं सर्वबीजानामेकाहं लोहवाससाम् ॥

१५ कात्यायनः

भूमेर्दशादेनुशयः क्रेतुर्धिक्रेतुरेव वा ॥

बृहस्पतिः ।

अतोर्वाक् पण्यदोषस्तु यदि संजायते क्वचित् ।
विक्रेतुः प्रतिदेयं तत्क्रेता मूल्यमवाप्नुयात् ॥

1 C, D, E, H पाखण्डवादीनाम्.

2 B, D, E ब्राता संघा गणाः; G ब्रातानाम्.

3 G, K omit सर्वस्व...नारदः.

4 B, C, E, H ऋमासं तु; G, K ऋमासे तु.

कालायनः

अविज्ञातं तु यत्कीतं दुष्टं पश्चाद्विभावितम् ।
कीतं तत्स्वामिने देयं पण्यं कालेन्यथा न तु ॥

स्वपरीक्षया गृहीते तु नारदः (१२. २-३)

५ कीत्वा मूल्येन यः पण्यं दुष्कीतं मन्यते क्रीयी ।
विक्रेतुः प्रतिदेयं तत्सिम्नेवाहथवीक्षितम् ॥
द्वितीयेहि ददक्षेता मूल्याश्रिंशांशमावहेत् ।
द्विगुणं तत्तीयेहि परतः क्रेतुरेवं तत् ॥

नारदः (१२. ७)

१० परिमुक्तं तु यद्वासः कृष्णरूपं मलीमसम् ।
सदोषमपि तत्कीतं विक्रेतुर्न भवेत्पुनः ॥

॥ इति क्रीतानुशायः ॥ १७ ॥

॥ अथ विक्रीयासंप्रदानम् ॥ १८ ॥

नारदः

१५ विक्रीय पण्यं मूल्येन क्रेतुर्यन्न प्रदीयते ।
विक्रीयासंप्रदानं तद्विवादपदमुच्यते ॥

1 D, E omit स्वपरीक्षया गृहीते तु.

2 D, E क्रयं for क्रीयी.

3 C, H प्रतिदेयं तु.

4 A, B, C, D, E अहि वीक्षितम्. मिता०, स्मृतिच०, वीर० read अविक्षितं for अवीक्षितम्.

5 नारदस्मृति, वि. चि. and वीर० read आहरेत्; वि. र. reads आमुयात्.

6 G क्रेतुरेव तु.

7 नारदस्मृति reads छिष्टरूपम्.

8 D, E अथ विक्रीयासंप्रदानम्.

9 A, B, D, E, H, K क्रेतुर्यन्न दीयते.

२८ [अथवाहरमयूख]

याज्ञवल्क्यः (२. २५४)

गृहीतमूल्यं यः पण्यं क्रेतुर्नैव प्रयच्छति ।

सोदयं तस्य दाप्योसौ दिग्लाभं च दिगागते ॥

दिक्खं देशान्तरम् । तल्लभो देशान्तरीयपण्यलाभः । सोदयं सलाभम् ॥

५ स एव (याज्ञवल्क्य २. २५६)

राजदैवोपघातेन प॑ण्ये दोषमुपागते ।

हानिर्विक्रेतुरेवासौ याचितस्याप्रयच्छतः ॥

सं एव (याज्ञवल्क्य २. २५५)

हानिश्चेत्क्रेतृदोषेण क्रेतुरेव हि सा भवेत् ॥

१० नारदः (११.९)

दीयमानं न गृह्णाति क्रीत्वा पण्यं च यः क्रयी ।

विक्रीणानस्तदन्यत्र विक्रेता नापराभ्यात् ॥

याज्ञवल्क्यः

मत्तोन्मत्तेन विक्रीतं हीनंमूल्येन येन वा ।

१५ अस्वतत्रेण मूढेन लाजं तस्य पुनर्भवेत् ॥

अयं चं सर्वो विधिर्मूल्ये दत्ते तुभ्यमेव देयं नान्यस्येति विक्रेता समये

कृते बोध्यः

1 A omits दिक्खं देशान्तरम्.

2 A, B, C, D, E, H omit सोदयं सलाभम्; K reads सोदयं सलाभं before दिक्खं.

3 A प॑ण्ये दोष उपागते; B, D, E, G, K प॑ण्यदोष उपा०; C प॑ण्यं दोष उपा०.

4 E पातितस्य for याचितस्य.

5 H omits स एव.

6 E omits याज्ञवल्क्यः...पुनर्भवेत्.

7 C हीनं मूल्येन. स्मृतिच०, परा. मा., वीर० read हीनमूल्यं भयेन वा.

8 C अयं स च सर्वोपि; B, D, K सर्वोपि विधिः.

9 C, K नान्यसा (K नान्यस) इति क्रेता.

दत्तमूल्यस्य पण्यस्य विधिरेष प्रकीर्तिः ।

अदत्तेन्यत्र समयान्न विक्रेतुरतिक्रमः ॥ इति

नारदोक्तेः (११.१०) ॥ सदोषपण्यविक्रये याज्ञवल्क्यः

ज्ञात्वा सदोषं यः पण्यं विक्रीणाति विचक्षणः ।

५ तदेव द्विगुणं दाप्यस्तत्समं विनयं तथा ॥

॥ इति विक्रीयासंप्रदानम् ॥ १८ ॥

॥ अथ स्वामिंपालविवादः ॥ १९ ॥

पालदोषेणै पश्चादिनाशे याज्ञवल्क्यः (२. १६५)

पालदोषविनाशे तु पाले दण्डो विधीयते ।

१० अर्धत्रयोदशपणः स्वामिने द्रव्यमेव च ।

द्रव्यं गवादि ॥ पश्चादिमरणनिश्चायकमाह मनुः (८. २३४)

कण्ठै चर्म च वालांश्च वस्तिस्थायु च रोचनाम् ।

पशुस्वामिषु दद्यातु मृतेष्वद्वामिदर्दर्शने ॥

अङ्कः शृङ्गादीति मदनः ॥ गवादिप्रचारार्थभूम्भागमाह याज्ञवल्क्यः
१५ (२. १६७)

1 A, B, C, D, F, G, K, M read विक्रीणीताविं ; स्मृतिच०, परा. मा. and वीर० read विक्रीणिते विचक्षणः.

2 E omits several pages after स्वामिपालवि.

3 B दोषेण नाशे तु.

4 The मनुस्मृति reads वस्ति खायु च रोचनाम् । पशुषु स्वामिनां दद्यान्मृतेष्वद्वामिनि दर्शयेत्. C, D रोचनम्.

5 C, D दर्शनम् ; F ष्वद्वामिनिदर्शनम्.

6 B, D, E भूमिभाग० ; C, H, K प्रचारार्थं भू०.

धनुःशतं परीणाहो ग्रामाद्वामान्तरं भवेत् ।
द्वे शते खर्वटस्य स्यान्नगरंस्य चतुःशतम् ॥

परीणाहो गवादिप्रचारार्थो भूः । अयमेव परीहारः धनुःशतं परीहारो
ग्रामस्य स्यात्समन्ततः—इति मनूक्तेः (८.२३७) । अनेककारुकृषी-
५ वलयुक्तो ग्रामः खर्वटः । बहुकण्टकसंतान इति केचित् ॥ परस-
स्यादिभक्षणे पशुस्वामिनो दण्डमाह याज्ञवल्क्यः (२. १५९—१६१)

१० माषानष्टौ तु महिषी सख्यातस्य कारिणी ।
दण्डनीया तदर्धं तु गौस्तदर्धमजाविकम् ॥
भक्षयित्वोपयिष्टानां यथोक्ताद्विगुणो दमः ।
सममेषां विनीतेषि खरोष्टुं महिषीसमम् ॥
यावत्सस्य विनश्येतु तावत्स्यात्क्षेत्रिणः फलम् ।
गोपस्ताड्यस्तु गोमी तु पूर्वोक्तं दण्डमर्हति ॥

1 C, D धनुःशतपरीणाहः (D परि०). A परिणाहो.

2 याज्ञवल्क्यस्मृति reads ग्रामक्षेत्रान्तरम्.

3 K प्रचारस्य for नगरस्य.

4 A परीहारः.

5 C, H बडुकटक०.

6 B, D, F ऋभक्षणे स्वामिनो दण्ड०.

7 D अजादिकम्.

8 D भक्षयित्वोपयिष्टानाम्.

9 C विनीतेषि.

10 B, D read गोपस्ताड्यस्तु गोपं कर्म (D ०ड्यस्तु यं कर्म) करिष्यतीति
कर्माकुर्वाणाय दत्तं and then follow passages from दत्ताप्रदानिकनिर्णय
to the end of that section, then the words अथाभ्युपेलशुश्रूषा
and passages from that section to सान्वया तु सा and then we
have गोमी तु पूर्वोक्तम्.

विवीतं तृणकाष्ठादिसंचयस्थलम् ॥ एतदपवदत्युशनाः
अदृण्ड्याश्रोत्सवे गावः शाद्वकाले तथैव च ।

व्यासः

आक्रम्य च द्विजैर्मुक्तं परिक्षीणैश्च बान्धवैः ।
५ गोभिश्च नरशार्दूलं वाजपेयाद्विशिष्यते ॥

उशनाः

गोभिर्विनाशितं धान्यं यो नरः प्रतियाचते ।
पितरस्तस्य नाश्रन्ति नाश्रन्ति त्रिदिवौकसः ॥

॥ इति स्वाभिपालविवादः ॥ १९ ॥

१०

॥ अथ सीमाविवादः ॥ २० ॥

सीमाङ्गानोपायानाह वृहस्पतिः

करीषास्थितुषाङ्गारशक्तराइमकपालिकाः ।
सिकतेष्टकगोवालकार्पासास्थीनि भस्म च ॥
प्रक्षिप्य कुम्भेष्वेतानि सीमान्तेषु निधापयेत् ॥

१५ अत्र साक्षिणां विशेषमाह याङ्गवल्क्यः (२.१५२)

सामन्ता वा समग्रामांश्चत्वारोष्टौ दशापि वा ।
रक्तस्त्रग्वसनाः सीमां नयेयुः क्षितिधारिणः ॥

नारदः (१४. ९)

२० नैकः समुन्नयेत्सीमां नरः प्रत्यवानपि ॥
गुरुत्वादस्य कार्यस्य क्रियैषा बहुषु स्थिता ॥

1 B, D, F, G सीमावादः.

2 C, H प्रक्षिप्य (H oक्षिप्य) गन्धेष्वेतानि; D, F कुम्भे षेतानि.

3 B समग्रामांश्चत्वारो. अपरार्क reads समा ग्रामाः.

बृहस्पतिः

ज्ञातुचिहैर्विना साधुरेकोप्युभयसंमतः ॥
रक्तमाल्याम्बरधरो मृदमादाय मूर्धनि ॥
सत्यव्रतः सोपवासः सीमानं दर्शयेन्नरः ॥

५ काल्यायनः

सीमाचङ्कुमणे कोशे पादस्पर्शे तथैव च ॥
त्रिपक्षपक्षसंसाहं दैवराजिकमिष्यते ॥

मनुः (८. २५७)

१० यथोक्तेन नयन्तसे पूयन्ते सत्यसाक्षिणः ॥
विपरीतं नयन्तस्तु दाप्यास्तु द्विशतं इमम् ॥

नारदः (१४. ७)

अथ चेदनृतं ब्रूयुः सामन्ताः सीमनिर्णये ।
सर्वे पृथक् पृथग् दण्ड्या राजा मध्यमसाहसम् ॥

काल्यायनः

१५ बहूनां तु गृहीतानां न सर्वे निर्णयं यदि ।
कुर्यार्भयाद्वा लोभाद्वा दाप्यास्तूत्तमसाहसम् ॥

याज्ञवल्क्यः (२. १५३)

अभावे ज्ञातुचिहानां राजा सीमः प्रवर्तिता॑ ॥

1 G, F ज्ञातिचिहैः; K ज्ञातिचिहैः.

2 F omits सीमाचङ्कुमणे...स्तथार्थपञ्चा० (p. 228 l. 3).

3 B, C, D °ससाह देव°.

4 B, D नयन्तसे दाप्या०.

5 D मध्यमसाहसः.

6 D प्रवर्तिता॒.

मनुः (८० २६५)

सीमायामविषहायां स्वयं राजा च धर्मवित् ।
प्रदिशेऽन्नमिमेकेषामुपकारादिति स्थितिः ॥

स एव

५ निवेशकालादारभ्य गृहद्वारापणादिकम् ।
येन यावद्यथा भुक्तं तस्य तन्न विचालयेत् ॥

कात्यायनोपि

मेखलाभ्रमनिष्कासगवाक्षान्नोपरोधयेत् ।
प्रणालीं गृहवास्तुं च पीडयन् दण्डभागभवेत् ॥

१० मेखला भित्तिमूलबन्धः । भ्रमो जलनिर्गमः निष्कासो हर्म्यादिवि-
निर्गतकाष्ठादिनिर्भित्तमस्पृष्टभूमिकमुपवेशनस्थलभिति मदनः । धूमनि-
ष्कास इति कचित्पाठः धूमनिर्गमार्थं गवाक्षादि इति तदर्थः । आदि-
पदेन परमित्यादि ॥ स एव

निवेशसमयादूर्ध्वं नैते योज्याः कदाचन ।
१५ दृष्टिपातं प्रणालीं च न कुर्यात्परवेशमसु ॥

बृहस्पतिः

वर्चःस्थानं वहिचयं गर्तोच्छिष्टाम्बुसेच्चनम् ।
अत्यारात्परकुड्यस्य न कर्तव्यं कथंचन ॥

1 A सीमायामविषद्यानाम्.

2 अपराकं, स्मृतिच०, वि. र., वि. चि., परा. मा. read गृहवार्यापणादिकम्.

3 G मेखलाधूमिःकास०

4 अपराकं, वि. र. read oन्नोपधारयेत्.

5 B, D प्रणाली गृहवास्तु च.

6 G, K oसेवनं for oसेचनम्.

वर्चस्थानं शौचस्थानम् । अत्यारादतिसमीपे ॥ कालायनः
 विष्णुत्रोदैकसेकं च वहिश्वभ्रनिवेशनम् ।
 अरत्रिद्वयमुत्सृज्य परकुण्ड्यान्निवेशयेत् ॥

शृहस्पतिः

५ यान्त्यायान्ति जना येन पशवश्चानिवारिताः ।
 तदुच्यते संसरणं न रोद्धव्यं तु केनचित् ॥

नारदः (१४. १५)

अवस्करथलश्वभ्रमस्यन्दिनिकादिभिः ।
 चतुष्पथसुरस्थानराजमार्गान्न शोधयेत् ॥

१० कालायनः

सर्वे जनाः सदा येन प्रयान्ति स चतुष्पथः ।
 अनिषिद्धा यथाकालं राजमार्गः स उच्यते ॥

शृहस्पतिः

१५ यस्तत्र संकरं श्वभ्रं वृक्षारोपणमेवं च ।
 कामात्पुरीषं कुर्याच्च तस्य दण्डस्तु माषकः ॥

मनुः (९. २८२)

समुत्सृजेद्राजमार्गे यस्त्वमेध्यमनापदि ।
 स द्वौ कार्षीपणौ दद्याद्मेध्यं चाशु शोधयेत् ॥

1 C, G, K शौचस्थलं for शौचस्थानम्.

2 B, D ०सेचं च. अपराकं, वि. र., परा. मा. read ०दक्चकं च.

3 B, C, D, G, H, K स्यन्दिनिकादिभिः.

4 G राजभागान्न.

5 C omits यस्तत्र...माषकः.

6 G, H, K ०रोपणमेव वा.

कात्यायनः

तडागोद्यानतीर्थानि योमेष्येन विनाशयेत् ।
अमेष्यं शोधयित्वा तु दण्डयेत्पूर्वसाहस्रम् ॥

याङ्गवल्क्यः (२. १५५)

५ मर्यादायाः प्रभेदे तु सीमातिक्रमणे तथा ।
क्षेत्रस्य हरणे दण्डा अधमोत्तममध्यमाः ॥

मनुः (८. २६४)

गृहं तडागमारामं क्षेत्रं वा भीषया हरन् ।
शतानि पञ्च दण्डयः स्याद्वानाहुशतो दमः ॥

१० कात्यायनः

सीमामध्ये तु जातानां वृक्षाणां क्षेत्रयोर्द्वयोः ।
फलं पुष्टं च सामान्यं क्षेत्रस्वामिषु निर्दिशेत् ॥

कात्यायनैः

१५ अन्यक्षेत्रे तु जातानां शाखां यत्रान्यसंस्थिताः ।
स्वामिनं तं विजानीयाद्यस्य क्षेत्रेषु संस्थिताः ॥

याङ्गवल्क्यः (२. १५७)

स्वामिने योनिवेदैव क्षेत्रे सेतुं प्रवर्तयेत् ।
उत्पन्ने स्वामिनो भोगस्तदभावे महीपतेः ॥

1 B, D omit वृक्षाणां क्षेत्रयो...तु जातानाम् (1. 14).

2 C, G, K read स एव for कात्यायनः.

3 वि. र. reads शाखा यान्यत्र संस्थिता. स्मृतिच० reads यस्य क्षेत्रे तु संश्रिताः; परा. मा. 'यस्य क्षेत्रे तु संस्थिता'; वीर० 'यस्य क्षेत्रस्य संश्रिताः'; वि. र. 'यस्य क्षेत्रेषु संस्थिता'.

२९ [व्यवहारमयूर]

स एव (याज्ञवल्क्य २. १५६)

न निषेध्योल्पवाधस्तु सेतुः कल्याणकारकः ।

परभूमि हरन्कूपः स्वल्पक्षेत्रो बहूदकः ॥

न निषेध्य इत्यनुषङ्गः । नारदोपि (१४. १७)

^५ परक्षेत्रस्य मध्ये तु सेतुर्न प्रतिषिध्यते ।

महागुणोल्पदोषश्चेद्वद्विरिष्टा क्षये सति ॥

नारदः (१४. २०)

पूर्वप्रवृत्तमुत्सन्नपृष्ठा खामिनं तु यः ।

सेतुं प्रवर्तयेद्यस्तु न स तत्फलभागभवेत् ॥

१० व्यासः

क्षेत्रं गृहीत्वा यः कश्चिन्न कुर्यान्न च कारयेत् ।

खामिने स शंदं दाप्यो राज्ञे दण्डं च तत्समम् ॥

शदं क्षेत्रोत्पत्त्यर्हफलम् ॥

॥ इति सीमाविवादः ॥ २० ॥

1 B, D ऋपवाध्यस्तु; C ऋवालस्तु.

2 A, B, C, D, E, F, G, M read हरेत् for हरन्.

3 B, C, D, G, H, K स्वल्पक्षेत्रे.

4 नारद reads ऋपवाधश्च वृद्धिं.

5 A खामिने तु यः.

6 G, K सदं for शदम्.

7 B, C ऋह फलम्.

8 B, C, G, K सीमावादः

॥ अथ वाक्पारुद्ध्यम् ॥ २१ ॥

बृहस्पतिः

देशग्रामकुलादीनां क्षेपैः पापे नियोजनम् ।
द्रव्यं विना तु प्रथमं वाक्पारुद्ध्यं तदुच्यते ॥
५ भगिनीमातृसंबन्धं उपपातकशंसनम् ।
पारुद्ध्यं मध्यमं प्रोक्तं वाचिकं शास्त्रवेदिभिः ॥
अभक्ष्यापेयकथनं महापातकदूषणम् ।
पारुद्ध्यमुत्तमं प्रोक्तं तीव्रमर्माभिघट्टनम् ॥ इति ।

द्रव्यं विना द्रव्यवैशिष्ट्यं विना केवलं वाकूतमेवेतर्थः । अभिघट्टनमु-
१० द्वाटनम् । विष्णुः (विष्णुध. सू. ५. ३५)—समवर्णकोशने
द्वादश पणान्दण्डयः । स्मृत्यन्तरे

पारुद्ध्यदोषाद्यतयोर्युगपत्संप्रवृत्तयोः ।
विशेषश्चेन्न दृश्येत विनयः स्यात्समस्तयोः ॥

नारदः (१८. ९)

१५ पूर्वमाक्षारयेद्यस्तु नियतं स्यात्स दोषभाक् ।
पश्चाद्यः सोप्यसत्कारी पूर्वे तु विनयो गुरुः ।

मनुः (८. २६७)

शतं ब्राह्मणमाक्रश्य क्षत्रियो दण्डमर्हति ।
वैश्योध्यर्धशतं द्वे वा शूदस्तु वधमर्हति ॥

- 1 अपरार्के reads देशग्राम० for देशग्राम० and अपरार्के and परा. मा.
'पापेन योजनम्'. G पापेन योजनम्.
- 2 G क्षेपैः for क्षेपैः; H, K क्षेत्रम्.
- 3 अपरार्के reads ०मातृसंबद्धम्.
- 4 अपरार्के reads ०मर्मातिपातनम्; परा. मा. and वि. र. read
तीव्रं मर्मा०.
- 5 H omits अभि...टनम्.
- 6 D पूर्वे तु विनयो.

बृहस्पतिः

विप्रे शतार्धं दण्डस्तु क्षत्रियस्याभिशंसने ।
विशस्तथार्धपञ्चाशच्छूद्रसार्धत्रयोदश ॥

शूद्रविषये स एव

५ धर्मोपदेशकर्ता च वेदोदाहरणान्वितः ।
आकोशकस्तु विप्राणां जिह्वाच्छेदैन दण्डयते ॥

मनुः (८. २७५)

मातरं पितरं जायां भ्रातरं श्वशुरं गुरुम् ।
आक्षारयच्छतं दाप्यः पन्थानं चाददद्वयोः ॥

१० भ्राता ज्येष्ठः पित्रादिसाहचर्यात् । मात्रादीनां सापराधत्वे जायार्याश्च
निरपराधत्वे दण्ड इति मित्राक्षरादिषु ॥ याज्ञवल्क्यः (२. २०८-
२०९)

वाहुग्रीवानेत्रसक्थिविनाशो वाचिके दमः ।
शत्यस्तदर्थिकः पादनासाकर्णकरादिषु ॥

१५ अशक्तस्तु वदन्नेवं दण्डनीयः पणान् दश ।
तथाशक्तः प्रतिभुवं दाप्यः क्षेमाय तस्य तु ॥

1 B, C शतार्धदण्ड.

2 B, D विशस्तदर्थे पञ्चां.

3 D omits मनुः.

4 मनु० reads भ्रातरं तनयं गुरुम्.

5 F, H अक्षारयन्.

6 H omits जायाया...धत्वे.

7 B, D, F विनाशो वाचिके.

8 B, D, F पादनासकर्ण.

9 C यथाशक्तः for तथाशक्तः.

10 B, D, F दाप्यः योगक्षेमाय (D दाप्ययोग०).

स एव (याज्ञवल्क्य २. २०५, २११)

अभिगन्तास्मि भगिनीं मातरं वा तवेति च ।

शपन्तं दापयेद्राजा पञ्चविंशतिकं दमम् ॥

त्रैविद्यनृपदेवानां दण्डं उत्तमसाहसः ।

५ नारदः (१८. २१)

पतितं पतितेत्युक्त्वा चौरं चौरेति वा पुनः ।

वचनात्तुल्यदोषः स्यान्मध्या द्विर्दोषतां ब्रजेत् ॥

याज्ञवल्क्यः (२. २०४)

सत्यासत्यान्यथास्तोत्रैन्यूनाङ्गेन्द्रियरोगिणाम् ।

१० क्षेपं करोति चेदण्डयः पणानर्धत्रयोदशा ॥

उशनाः

मोहात्प्रमादात्संघर्षत्प्रीत्या वोक्तं मयेति यः ।

नाहमेवं पुनर्वक्ष्ये दण्डार्थं तस्य कस्पयेत् ॥

॥ इति वाक्पारुष्यम् ॥ २१ ॥

१५ ॥ अथ दण्डपारुष्यम् ॥ २२ ॥

नारदः (१८. ४)

परगात्रेष्वभिद्रोहो हस्तपादायुधादिभिः ।

भस्मादिभिश्चोपधातो दण्डपारुष्यमुच्यते ॥

1 G, K read स एव after दमम्.

2 The याज्ञवल्क्यस्मृति reads क्षेपः for दण्डः.

3 B, D, F चोरं for चौरं; C, K चोरं चौरेति.

4 D, F, G, H द्विरोषताम्.

5 B, C, D, F, G ऋयोदशान् (D अर्धं ऋयोदशात्).

6 नारदः reads भस्मादीमामुपक्षेपैः..

वृहस्पतिः

आकृष्टस्तु समाक्रोशंस्ताडितः प्रतिताडयेन् ।
हत्वापराधिनं चैव नापराधी भवेन्नरः ॥ इति ।

कात्यायनः

५ कर्णघ्राणपदाक्षीणि जिह्वाशिश्वकरस्य च ।
छेदने चोक्तमो दण्डो भेदने मध्यमो भृगुः ॥

याङ्गवल्क्यः (२. २१३—२१४)

भस्मपङ्करजःस्पर्शे दण्डो दशपणः स्मृतः ।
अमेध्यपार्जिणनिष्ठयूतस्पर्शने द्विगुणः स्मृतः ॥
१० समेष्वेवं परखीषु द्विगुणस्तूतमेषु च ।
हीनेष्वर्धदमो मोहमदादिभिरदण्डनम् ॥

पार्जिणः पादपञ्चाङ्गाः ॥ कात्यायनः

छर्दिंमूत्रपुरीषादैरापाद्यः स चतुर्गुणः ।
षङ्कुणः कायमध्ये स्यान्मूत्रे त्वष्टगुणः स्मृतः ॥

१५ याङ्गवल्क्यः (२. २१६)

उद्गूर्णे हस्तपादे तु दशविंशतिकौ दमौ ।
परस्परं तु सर्वेषां शक्ते मध्यमसाहसः ॥

1 D, F प्रतिताडयेत्.

2 K, N भवेत्तु सः for भवेन्नरः and omit कात्यायनः...भृगुः.

3 B, C, D ऋशिं करस्य च. अपराकं and स्मृतिच० read कर्ण-
ष्ठघ्राणपदाक्षिं०.

4 H द्विगुणो दमः.

5 B, C, D, F, H हीनेष्वर्धों दमो.

6 C, G, K, N omit पार्जिण...ञ्चाङ्गाः.

7 परा. मा. reads °पुरीषादैः पादादौ च; वीर० '०पुरीषादैः स्पर्शमे सः'.

8 D उद्गूर्णों.

9 B, C, D, F शक्ते for शक्ते; G शास्त्रमध्ये मध्यम०.

स एव (याज्ञवल्क्य २. २१७-२१८)

पादकेशांशुकरोलुभ्वनेषु पणान्दशः ।

पीडाकर्षांशुकावेष्टपादाध्यासे शतं दमः ॥

शोणितेन समं दुःखं कुर्वन् काष्ठादिभिर्नेतः ।

५ द्वार्त्रिंशतं पणान्दण्डयो द्विगुणो दर्शनेस्तुजः ॥

पीडेत्यादि । अंशुकेनावेष्टा दृढमाङ्गज्य पादेनाध्यासे शतसित्यर्थः ॥

स एव (याज्ञवल्क्य २. २१९, २१५)

करपाददतो भङ्गे भेदने कर्णनासयोः ।

मध्यो दण्डो ब्रणोङ्गेदे मृतकल्पहते तथा ॥

१० विप्रपीडाकरं छेद्यमङ्गमत्राज्ञाणस्य तु ।

उदूर्णे प्रथमो दण्डः संस्पर्शे तु तदर्थिकः ॥

मनुः (८. २७९-२८०)

येन केनचिदङ्गेन हिंस्याच्छ्रेयांसमन्त्यजः ।

छेत्तव्यं तत्तदेवास्य तन्मनोरनुशासनम् ॥

१५ पाणिंमुद्यन्य दण्डं वा पाणिंछेदनमर्हति ।

कात्यायनः

वाक्पारुष्ये यथैवोक्ताः प्रातिलोम्यानुलोमतः ।

तथैव दण्डपारुष्ये पात्या दण्डा यथाक्रमम् ॥

1 B, C, H ०शुकविष्टपादा०; D, F ०शुकविष्टां पादा०.

2 The मिता० and अपराकं read शोणितेन विना, while अपराकं reads पीडा० for दुःखम्. K दण्ड for दुःखम्.

3 D, F द्वार्त्रिंशतम्.

4 K छेदने for मेदने.

5 B मध्ये दण्डो.

6 B, C, D, F, H संशये तु for संस्पर्शे तु.

7 The printed मनुस्मृति reads हिंसाचेच्छेष्टमन्त्यजः; but the मिता०, अपराकं, वि. र., वीर० and other works read as in the text.

8 C, H पाणिमुद्यित्य. B, D, F दण्डे वा for दण्डं वा.

विष्णुः (विष्णुध. सू. ५. ७३)—एकं बहूनां निन्नतां प्रत्येकश उक्तो
दण्डो द्विगुणः ॥ कात्यायनः

देहेन्द्रियविनाशे तु यथा दण्डं प्रकल्पयेत् ।

तथा तुष्टिकरं देयं^१ समुत्थानं च पण्डितैः ॥

५ तुष्टिकरं ताङ्गिततोषकरम् । समुत्थानमौषधादिमूल्यं च पण्डितैरभिज्ञैः
कस्तिपतं देयमित्यर्थः ॥ पशुताङ्गनादौ याङ्गवस्त्रयः (२. २२५—२२६)

दुःखे च शोणितोत्पादे शाखाङ्गच्छेदने तथा ।

दण्डः क्षुद्रपशूनां तु द्विपणप्रभृतिः क्रमात् ॥

लिङ्गस्य छेदने मृत्यौ मध्यमो मूल्यमेव च ।

१० महापशुषु चैतेषु स्थानेषु द्विगुणो दमः ॥

वृक्षोपघाते मनुः (८. २८५)

वनस्पतीनां सर्वेषामुपभोगो यथा यथा ।

तथा तथा दमः कार्यो हिंसायामिति धारणा ॥

॥ इति दण्डपारुष्यम् ॥ २२ ॥

१५

॥ अथ स्तेयम् ॥ २३ ॥

तदुपयोगितया त्रिविधं द्रव्यमाह नारदः (१७. १४—१६)

मृद्घाण्डासनखद्वास्थिदारुचर्मतृणादि यत् ।

शमीधान्यं कृतान्नं च क्षुद्रद्रव्यमुदाहृतम् ॥

वासः कौशेयवर्जं च गोवर्जं पशवस्तथा ।

२०

हिरण्यवर्जं लोहं च मध्यं त्रीहियवादि च ॥

१ C omits देयं...तुष्टिकरम् (१. ५).

२ B, C, D, F, K द्विगुणः प्रभृतिक्रमात् (C प्रभृतिः क्रमात्).

३ B, D, F खड्गादिष्यदारु; C, K खड्गादिस्थि०. अपराकृ reads खड्गादि-
चारुचर्म०; परा. मा. reads तन्तुचर्म०. H oयवादिकम् for तुणादि यत्.

हिरण्यरत्नकौशेयं ईशीपुंगोगजवाजिनः ।
देवब्राह्मणराज्ञां च विज्ञेयं द्रव्यमुत्तमम् ॥

- तत्र प्रकाशतस्करांस्तावदाह स एव
नैगमा वैद्यकितवाः सभ्योत्कोचकवच्चकाः ।
५ दैवोत्पातंकराः क्षुद्राः शिल्पज्ञाः प्रतिरूपकाः ॥
अक्रियाकारिणश्चैव मध्यस्थाः कूटसाक्षिणः ।
प्रकाशतस्करा ह्येते तथा कुहकजीविनः ॥

स्मृत्यन्तरेपि (नारदपरिशिष्ट २-३)

- प्रकाशवच्चकास्तत्र कूटमानतुलाश्रिताः ।
१० उत्कोचकाः सोपधिका वच्चकाः पापयोषितः ॥
प्रतिरूपकराश्चैव मङ्गलादेशवृत्तयः ।
इत्येवमादयो ह्येयाः प्रकाशास्तस्करा भुवि ॥

बृहस्पतिः

- प्रच्छाद्य दोषं व्याप्तिश्च पुनः संस्कृत्य विक्रयी ।
१५ पण्यं तद्विगुणं दाप्यो वणिगद्दण्डं च तत्समम् ॥

- 1 B, C, D, H, K हिरण्यं रत्नः. K puts the verse हिरण्यरत्न... मुत्तमम् immediately after °तृणादि यत्.
- 2 B, C, F, H °पुंगौर्गजः.
- 3 A, B, C, D, F, H दैवोत्पादकराः (H °कृतः); K दैवोत्पातविदो मैन्द्राःः स्मृतिच०, वि. र., परा. मा. and वीर० read °त्पातविदो भद्राःः.
- 4 B, D, F मध्यमाः for मध्यस्थाः. F मूढसाक्षिणः.
- 5 N reads नारदोपि for स्मृत्यन्तरेपि.
- 6 वि. र., स्मृतिच०, परा. मा. read कितवाः for वच्चकाः and पण्ययोषितः for पापयोषितः. वीर० reads परयोषितः.
- 7 H पुनःसंस्कार०.
- 8 B, C, D, F, H वणिगदत्वा च; K वणिगदत्तं च.
- ९० [व्यवहारमयूख]

अज्ञातौषधिमन्त्रस्तु यस्तु व्याघेरतत्त्ववित् ।
रोगिभ्योर्थं समादत्ते स दण्ड्यश्चैरवद्धिष्ठक् ॥

कूटाक्षदेविनः क्षुद्रा राजभाँड्यहराश्च ये ।
गणकां वच्चकाश्चैव दण्ड्यास्ते कितवाः स्मृताः ॥

५ अन्यायवादिनः सभ्यास्तथैवोत्कोचजीविनः ।
विश्वस्तवच्चकाश्चैव निर्वास्याः सर्वं एव ते ॥

ज्योतिर्ज्ञानं तथोत्पातमविदित्वा तथा नृणाम् ।
शकुनैर्दि च ये ब्रूयुर्विनेयास्ते प्रयत्नतः ॥

दण्डाजिनादिभिर्युक्तमात्मानं दर्शयन्ति ये ।
हिंसन्ति च्छद्यना नृणां वध्यास्ते राजपूरुषैः ॥

१० स्वल्पमूल्यं तु संस्कृत्य नयन्ति बहुमूल्यताम् ।
ये चाङ्गकान्वच्चयन्ति दड्यास्तेर्थानुसारतः ॥

हेमरत्नप्रवालाद्यान् कृत्रिमान् कुर्वते तु ये ।
केतुर्मूल्यं प्रदाप्यास्ते राजे च द्विगुणं दमम् ॥

१५ मध्यस्था वच्चकाः स्युश्चेद्रागलोभादिना यदा ।
साक्षिणश्चान्यथा ब्रूयुर्दाप्यास्ते द्विगुणं दमम् ॥

1 अपराके (on II. 242) reads 'अजानद्वौषधं तत्र यश्च व्याघेरतत्त्वं'.

2 B, H राज्यभाव्यः; D, F राज्याभाव्यः. वि. र. reads राजद्रव्यहराश्च.

3 D गुणका for गणका.

4 परा. मा., वि. र. and वीर० read श्रावयन्त्यर्थेभेन विनेया०.

5 B, C, D, F, H वस्त्रालंकरणैर्युक्त० for दण्डाजिनादिभिर्युक्त०.

6 अपराके, वि. र., वीर०, परा. मा. read खीवालकान्वच्चयन्ति.

7 अपराके and वि. र. read हेमसुक्ताप्रवालाद्यम्.

8 C द्विगुणं समम्; K राजा तद्विगुणं दमम्.

व्यासः

साधनाद्यन्विता रात्रौ यदि प्रच्छन्नचारिणः ।
अविज्ञातनिवासाश्च ज्ञेयाः प्रच्छन्नतस्कराः ॥

स एव

५ उत्क्षेपकः सन्धिभेत्ता पान्थमुद्ग्रन्थिमोचकः ।
खींगोश्वपशुस्तेयी चौरो नवविधः स्मृतः ॥

सन्धिर्भिर्त्यादेः ॥ याङ्गवल्क्यः (२. २७४)

उत्क्षेपकग्रन्थिभेदौ करसंदंशहीनकौ ।
कायौं द्वितीयापराधे करपादैविहीनकौ ॥

१० संदंशस्तर्जन्यकुष्ठौ ॥ मनुः (९. २७६)

सन्धि भिर्त्वा तु ये चौर्यं रात्रौ कुर्वन्ति तस्कराः ।
तेषां छित्त्वा नृपो हस्तौ तीक्ष्णंशूले निवेशयेत् ॥

बृहस्पतिः

तथा पान्थमुषो वृक्षे गले बद्धावलम्बयेत् ॥

१५ अकुलीर्ग्रन्थिभेदस्य छेदयेत्प्रथमे ग्रहे ।
द्वितीये हस्तचरणौ तृतीये वधमर्हति ॥ (मनु ९. २७७)

अकुली तर्जन्यकुष्ठौ ॥ द्रव्यं गृहीत्वा चौरपलायने विशेषमाह नारदः
(नारदपरिशिष्ट १६—१७)

1 स्मृतिच०, परा. मा., वीर० read रात्रौ विचरन्त्विभाविताः; and परा. मा. and वीर० read साधनाङ्गन्विता.

2 K करपादैविहीनकौ. मिता० and अपराकं read करपादैविहीनकौ.

3 B, C, D, F, H omit मनुः.

4 B, C, D, F, H छित्त्वा for भित्त्वा.

5 F तीक्ष्णमूले; H तीक्ष्णसत्रे.

6 K after तर्जन्यकुष्ठौ adds प्रथमे ग्रन्थिभेदानामकुल्यकुष्ठयोर्वेषः; and omits the words द्रव्यं गृहीत्वा...खीहरणे.

7 D, F विशेषमाह याङ्गवल्क्यः.

गोचरे यस्य मुष्येत तेन चौरः प्रयत्नतः ।
 प्राहो दाप्योथवा द्रव्यं पदं यदि न निर्गतम् ॥
 निर्गते पुनरेतसान्न चेदन्यत्र पातितम् ।
 सामन्तान्मार्गपालांश्च दिक्खपालांश्चैव दापयेत् ॥

५ याह्नवल्क्योपि (२. २७२)

स्वसीम्नि दद्याद्वामस्तु पदं वा यत्र गच्छति ।
 पञ्चग्रामी बहिः क्रोशाद्वशग्राम्यथवा पुनः ॥ इति ।

खीहरणे व्यासः

१० खीहर्ता लोहशयने दग्धव्यो वै कटाम्निना ।
 नरहर्ता हस्तपादौ छित्वा स्थाप्यश्रुष्टपथे ॥

बृहस्पतिः

गोहर्तुर्नासिकां छित्वा बद्धाम्भसि निमज्जयेत् ।

नारदः (नारदपरिशिष्ट २८)

१५ सर्वस्वं हरतो नारी कन्यां तु हरतो वधः ।
 वाजिवारणलोहानां चाददीत बृहस्पतिः ॥

सर्वस्वमित्यनुषङ्गः ॥ व्यासः

पशुहर्तुस्त्वर्धपादं तीक्ष्णशखेण कर्तयेत् ॥

1 The printed नारदस्मृति reads चौराः for चौरः and मृग्याः for आशाः. परा. मा. reads as in the text.

2 D, E, F, निर्गते तु पुन०. नारद० reads निर्गते तु यदा यस्मिन्नेन्यत्र न पातयेत्; परा. मा. 'निर्गतं पुनरेतसान्न चेदन्यत्र याति तद्'; वि. र. and अपराकं read निर्गते तु पदे तसान्न.

3 F, H याक्षितं for पातितम्.

4 B, D, F omit सामन्तान्...गच्छति.

5 B, C, D, F, H omit बृहस्पतिः...मज्जयेत्. M reads वशान्तमिति वज्येत्. K reads वशा तमिति वज्येत्; G reads वद्वशा तमिति मज्जयेत्.

6 नारद (परिशिष्ट) reads सर्वस्वं खी तु हरता कन्यां तु. वि. र. reads वारणवालानाम्.

नारदः (नारदपरिशिष्ट २९)

महापशुं स्तेनयतो दण्ड उत्तमसाहसम् ।
मध्यमं मध्यमपशून् पूर्वं क्षुद्रपशून्कृते ॥

मनुः (८. ३२०)

५ धान्यं दशभ्यः कुम्भेभ्यो हरतोप्यधिके वधः ।
शेषेष्वेकादशगुणं दाप्यस्तस्य च तद्वनम् ॥

कुम्भो विंशतिप्रश्नः । स ऐव (मनु ८. ३२३)

मुख्यानां चैव रक्तानां हरणे वधमहति ॥

नारदः (नारदपरिशिष्ट २७=मनु ८. ३२१)

१० सुवर्णरजतादीनामुत्तमानां च वाससाम् ।
रक्तानां चैव सर्वेषां शतादभ्यधिके वधः ॥

मनुः (८. ३२१-३२२)

सुवर्णरजतादीनामुत्तमानां च वाससाम् ॥

पञ्चाशतस्त्वभ्यधिके हस्तच्छेदनमिष्यते ।

१५ शेषेष्वेकादशगुणं मूल्यादृण्डं प्रकल्पयेत् ॥

याङ्गवल्क्यः (२. २७०)

सचिहं ब्राह्मणं कृत्वा स्वराष्ट्राद्विप्रवासयेत् ॥

1 B, C, D omit नारदः before महापशुम्. K महापशुं स्तेनयोग्यं दण्डमुत्तम०.

2 B, C, D, F, G पशू दतः; K ०पशून्हतः.

3 B, C, D, F, K हरतोभ्यधिके वधः. The printed मनुस्त्रृति reads हरतोभ्यधिकं वधः.

4 G omits स एव.

5 F मूल्यदण्डः प्रकल्पते; B, C, D मूल्यादृण्डः प्रकल्पयते; K मूल्यादृण्डम्.

मनुः (१. २४०)

प्रायश्चित्तं तु कुर्वणाः पूर्वे वर्णा यथोदितम् ।
नाञ्छया राजा ललाटे तु दाप्यास्तूतमसाहसम् ॥

याज्ञवल्क्योपि (२. २७०)

५ चौरं प्रदाप्यापहृतं घातयेद्विविवैर्वधैः ॥

नारदः (नारद १७. १९)

भक्तावकाशादातारः स्तेनानां ये प्रसर्ताम् ।
शक्ताश्च य उपेक्षन्ते तेषि तदोषभागिनः ॥

तदण्डभागिनश्च ॥

१०

॥ इति स्तेयम् ॥ २३ ॥

॥ अथ साहसम् ॥ २४ ॥

तत्सरूपं नारदेनोक्तं (१७. १)

सहसा क्रियते कर्म यत्किञ्चिद्वूलदर्पितैः ।
तत्साहसमिति प्रोक्तं सहो बलमिहोच्यते ॥ इति ।

१५ वृहस्पतिः

मनुष्यमारणं चौर्यं परदाराभिमर्शनम् ।
पारुष्यमुभयं चेति साहसं स्याच्चतुर्विधम् ॥

1 B, D, F, K प्रायश्चित्तं च. C प्रायश्चित्तमकुर्वणाः.

2 F पूर्ववर्णाः. The printed मनुस्मृति reads सर्ववर्णाः;

3 K omits तदण्डभागिनश्च.

4 G, K omit तत्सरूपं...मिहोच्यते.

5 D, F दर्पितः for दर्पितैः.

उभयं वाक्पारुद्धयं दण्डपारुद्धयं चेति ॥ नारदः (१७. ४-६)

फलमूलोदकादीनां क्षेत्रोपकरणस्य च ।

भङ्गाक्षेपोपमर्दीयैः प्रथमं साहसं स्मृतम् ॥

वासःपश्चन्नपानानां गृहोपकरणस्य च ।

५ एतेनैव प्रकारेण मध्यमं साहसं स्मृतम् ॥

व्यापादो विषशस्त्रादैः परदाराभिर्मर्शनम् ।

प्राणोपरोधि यज्ञान्यदुक्तमुत्तमसाहसम् ॥

याज्ञवल्क्यः (२. २७३)

बन्दिग्राहांस्तथा वाजिकुञ्जराणां च हारिणः ।

१० प्रसह घातिनश्चैव शूलानारोपयेन्नरान् ॥

बृहस्पतिः

प्रकाशर्धातका ये तु तथा चोपांशुघातकाः ।

ज्ञात्वा सम्यग्धनं हृत्वा हन्तव्या विविधैर्विधैः ॥ इति ।

स एव

१५ एकस्य बहवो यत्र प्रहरन्ति रुषान्विताः ।

मर्मप्रहारको यस्तु धातकः स उदाहृतः ॥

1 वि. र. reads ○क्षेपापमर्दीयैः; स्मृतिच०, परा. मा. 'क्षेपावमर्दीयैः'.

2 B, K पश्चन्नपानानां; C पश्चन्नपापानाम्.

3 B, C, D, F, G, K कुञ्जराणां विहारिणः (D, F विहारिणा).

4 B, C, D, F, H आरोपयेन्नपः (F न्नप).

5 D, F प्रकाशपातका. G omits प्रकाश...स एव.

6 D हृत्वा for हत्वा; K दत्वा (हत्वा?).

7 B, C, D, F, H, K बृहस्पतिः for स एव.

8 B, C, D, F, G, K धातकास्तु उदाहृताः. F मर्मप्रहारकारं तु; वि. र. reads मर्मप्रहारदोषस्तु धातकस्य उदाहृतः.

कात्यायनः

आरम्भकृतसहायश्च तथा मार्गानुदेशकः ।
 आश्रयः शब्ददाता च भक्तदाता विकर्मणम् ॥
 युक्त्योपदेशकश्चैव तद्विनाशप्रवर्तकः ।
 ५ उपेक्षाकार्ययुक्तश्च दोषवक्तानुमोदकः ॥
 अनिषेद्वा क्षमो यः स्यात्सर्वे ते कार्यकारिणः ।
 यथाशत्र्यनुरूपं तु दण्डमेषां प्रकल्पयेत् ॥

विप्रदण्डे विशेषमाह नारदः (नारद १७. ९-१०)

१० अविशेषेण सर्वेषामेष दण्डविधिः स्मृतः ।
 वधाद्वते ब्राह्मणस्य न वधं ब्राह्मणोर्हति ॥
 शिरसो मुण्डनं दण्डस्तस्य निर्वासनं पुरात् ।
 ललाटे चाभिशस्ताङ्कः प्रयाणं गर्दभेन च ॥ इति ।

आतर्ताय्यपि विप्रो न वध्यः । नाततायिवधे दोषोन्यत्र गोब्राह्म-
 णात्-इति सुमन्तूक्तेः । कात्यायनः

१५ आततायिनि चोक्तुष्टे तपःस्वाध्यायसंर्युते ।
 वधस्तत्र तु नैव स्यात्पापे हीने वधो भृगुः ॥

1 C, D, F विकर्मणम्.

2 अपराक्तं, स्मृतिच० read ०नाशप्रदर्शकः and सर्वे तत्कार्यकारिणः. वि. लि.
 'युक्त्योपदेशकश्चैव'.

3 B, C, D, F, G, H विप्रस्य दण्डे (C दण्डविशेष०).

4 H गर्दभेन हि आत०.

5 G omits आतताय्यपि...कात्यायनः.

6 D, F स्वाध्यायसंयुतम्. स्मृतिच० reads ०स्वाध्यायजन्मतः and so does
 कुछूक on मनु ४. ३५०.

आततायिनं आह स एव

उद्यतासिविषामिश्र शापोद्यतकरस्तथा ।
आर्थर्वणेन हन्ता च पिशुनश्चापि राजनि ॥
भार्यातिक्रमकारी च रन्ध्रान्वेषणतत्परः ।
एवमाद्यान्विजानीयात्सर्वानेवाततायिनः ॥

वैसिष्ठोपि (वसिष्ठध. सू. ३. १६)

अग्निदो गरदश्चैव शब्दपाणिर्धनापहः ।
क्षेत्रदारहरश्चैव षडेते आततायिनः ॥

यत्तु मनुः (८. ३५०)

१० गुरुं वा बालवृद्धौ वा ब्राह्मणं वा बहुश्रुतम् ।
आततायिनमायान्तं हन्यादेवाविचारयन् ॥ इति

यच्च कात्यायनः (=वसिष्ठध. सू. ३. १७)

आततायिनमायान्तमपि वेदान्तपारंगम् ।
जिघांसन्तं जिघांसीयान्न तेन ब्रह्महा भवेत् ॥ इति

१५ तदपि शब्दद्वाशब्दाच्च ब्राह्मणभिन्नाततायिवधपरम् । ब्राह्मणग्रहणं तु
कैमुतिकन्यायार्थम् । आततायी ब्राह्मणोपि वध्यः किमुतान्य इति
मिताक्षरायां

१ F आततायिनमाह-

२ सृष्टिच० reads चापोद्यतकरस्तथा.

३ F omits आर्थर्वणेन...०वधार्थमागच्छन् (p. 242 l. 6).

४ D भयनिक्रमकारी.

५ C, H omit वसिष्ठोपि...तायिनः.

६ B, D बालवृद्धं वा for बालवृद्धौ वा.

७ सृष्टिच० and वीर० read वेदान्तं रणे.

८ B, D शब्दद्वाशब्दाच्च; C शब्दद्वादशब्दाच्च.

९ G कैमुतिकन्यार्थम्.

३१ [व्यवहारमयूख]

उद्यम्य शखमायान्तं भ्रूणमप्याततायिनम् ।

निहत्य भ्रूणहा न स्यादहत्वा भ्रूणहा भवेत् ॥ इति

गालवोक्तेः

स्वाध्यायिनं कुले जातं यो हन्यादाततायिनम् ।

५ अहत्वा भ्रूणहा स स्यान्नं हत्वा भ्रूणहा भवेत् ॥ इति

बृहस्पत्युक्तेश्च । स्ववधार्थमागच्छत्राततायित्राद्वाणोपि वध्य एव ।
क्षेत्रदायादिहरो ब्राह्मणो न वध्यः क्षत्रियादिस्तु ताहशोपि वध्य इति
चन्द्रिकाशयः । युक्तश्चायम् । मनुकात्यायनगालवबृहस्पतिवचसां
स्ववधोद्यताततायित्रिशेषविषयतया सामान्यविषययोः पूर्वोक्तसुमन्तु-
१० कात्यार्थीयवचसोर्बाधस्योचितत्वात् ॥ यतु बृहस्पतिः

आततायिनमुत्कृष्टं वृत्तस्वाध्यायसंयुतम् ।

यो नं हन्याद्वधप्राप्तं सोश्वमेधफलं लभेत् ॥ इति

११ पि स्ववधोद्यतमिन्नाततायिपरम् । किं च आततायिद्विजात्याणां
धर्मयुद्धेन हिंसनम्—इति कलौ वधोद्यतस्याततायिनो विप्रस्य हननं
१५ निषिद्धम् । तस्य विधितोप्राप्ते कलौ निषेधो व्यर्थः स्यात् । सर्वेषां
मपि कलिनिषेधानां विधिप्राप्तगोचरत्वस्य—इमान्धर्मान्कलियुगे वजर्णा-
नाहुर्मनीषिणः—इति धर्मपदस्वरसेन सर्वनिबन्धेषु व्यवस्थापितत्वात् ॥
अतः कलौ स्ववधोद्यतोप्याततायी विप्रो न वध्यः । युगान्तरे तु

१ B, D omit गालवोक्तेः.

२ H कुले जन्म.

३ B, D स्यादहत्वा भ्रूणहा भवेत्.

४ B, C, F, G सुमन्तुकात्यायवचसोः; H कात्यायनवचसोः.

५ F यो हन्याद्वयः.

६ G तदपि स्ववधोद्यतस्याततायिनो विप्रस्य (omitting a line).

७ C, G तस्याविधितो प्राप्तत्वे.

८ F omits व्यर्थः...निषेधा (नां).

९ F आततायिविप्रो.

वध्य एव । अन्यस्त्वाततायिविप्रः सर्वेष्वपि युगेष्ववध्यः क्षत्रिया-
दिस्त्वाततायी सर्वोपि सर्वयुगेषु वध्य इति दिक् ॥ हीनमध्योत्कृष्ट-
द्रव्यहरणे दण्डमाह बृहस्पतिः

क्षेत्रोपकरणं चैव पुष्पमूलफलानि च ।

५ विनाशयन् हरन्दण्ड्यः शतायमनुरूपतः ॥

पशुवस्त्रान्नपानानि गृहोपकरणं तथा ।

हिंसयन् चोरयज्ञास्यो द्विशताद्यं दमं तथा ॥

स्त्रीपुंसोहेमरत्नानि देवविप्रधनं तथा ।

यौषेयं चोत्तमद्रव्यमेषां मूल्यसमो दमः ॥

१० द्विगुणो वा कल्पनीयः पुरुषापेक्षया नृपैः ।

हर्ता वा घातनीयः स्यात्प्रसङ्गविनिवृत्तये ॥

यौषेयं स्त्रीधनम् । वाशब्दं एवार्थे । अत्र विनाशयन् हर्तेति पद्मस्व-
रसात्साहसविषयमेतद्वच इति मदनः ॥ साहसप्रयोजकंदण्डमाह
याज्ञवल्क्यः (२. २३१)

१५ यः साहसं कार्यति स दाप्यो द्विगुणं दमम् ।

यश्चैवमुक्त्वाहं दाता कारयेत्स चतुर्गुणम् ॥

द्वैगुण्यं चातुर्गुण्यं वा साक्षात्कर्तृदण्डापेक्षया ॥ साध्वीं विप्रां बला-
द्रुच्छतो दण्डमाह मनुः (८. ३७८)

1 वि. र. reads °करणं सेतुं पुष्पमूल०; स्मृतिच° ‘°करणं सेतुमूलपुष्पफलानि च’.

2 D, F, H स्त्रीपुंसो हेम०.

3 स्मृतिच° reads हन्ता वा for हर्ता वा.

4 M reads प्रासङ्गविनिवृत्तये for प्रसङ्गविनि०.

5 स्मृतिच° and वि. र. read कौशेयं for यौषेयम्. D, F यौषा स्त्रीधनम्.

6 D, F पक्षः स्वरसात्.

7 B, C, D, F, G, H साहसप्रयोजकस्य.

8 F दाता कारयति स दाप्यो.

9 B, C, G, H द्वैगुण्यचातुर्गुणये.

10 B, C, D, F, H omit साध्वीं (H विप्रां also).

२४४ साध्वीं विप्रां गच्छतां ब्राह्मणक्षत्रियादीनां दण्डः [§ २४

सहस्रं ब्राह्मणो दण्डयो गुप्तां विप्रां बलाद्रजन् ॥

तादृश्यां विप्रायां क्षत्रियांदेस्तु बृहस्पतिराह

सहसा कामयेद्यस्तु धनं तस्याखिलं हरेत् ।

उत्कृत्य लिङ्गं वृषणौ भ्रामयेद्रद्भेन तु ॥

५ कामयेत्परपर्वीं गच्छेत् ॥ क्षत्रियादीनामनुलोमानां प्रतिलोमानां च
बलात्सजातीयंभार्यागमने दण्डमाह कात्यायनः

खीषु कृतोपभोगः स्यात्प्रसह पुरुषो यदा ।

वधे तस्य प्रवर्तेत कार्यातिक्रमणं हि तत् ॥

स एव

१० अनिच्छन्ती तु या मुक्ता गुप्तां तां वासयेद्दृहे ।
मलिनाङ्गीमधःशत्यां पिण्डमात्रोपजीविनीम् ॥

स एव

हीनवर्णोपमुक्ता या त्याज्या वध्याथवा भवेत् ॥

वधस्त्वच्छन्त्यां बोध्यः ॥ हीनमध्यमोत्तमसाहसेषु दण्डमाह नारदः
१५ (१७. ७-८)

तस्य दण्डः क्रियापेक्षः प्रथमस्य शतावरः ।

मध्यमस्य च शाखाङ्गैर्दृष्टः पञ्चशतावरः ॥

1 B, C, F, H विप्रां गुप्ताम्.

2 B, D, F क्षत्रियाद्यस्तु.

3 B, C, G, H सजातीयपरभार्या०.

4 स्मृतिच० roads वृत्तोपभोगः; वि. र. 'वृत्तोपयोगः'.

5 A वधस्तत्र प्रवर्तेत ; B, C, D, F, G, H वधे तत्र प्रवर्तेत.

6 B, D यो मुक्त्वा ; A, B, D अनिच्छन्नीति.

7 H मध्यदण्डः.

उत्तमे साहस्रे दण्डः सहस्रावर इष्यते ।
वैधः सर्वस्वहरणं पुरान्निर्वासनाङ्कने ॥
तदझन्नच्छेद इत्युक्तो दण्ड उत्तमसाहस्रे ॥ इति ।

वर्धच्छेदनाद्युपदेशस्तु राजानं प्रति नान्यस्य तस्यैव दण्डकरणेधि-
५ कारात् ॥

॥ इति साहस्रम् ॥ २४ ॥

॥ अथ स्त्रीसंग्रहणम् ॥ २५ ॥

बलात्परभार्यागमनस्य साहस्रत्वात्पूर्वमेव दण्ड उक्तः । छलेन सजा-
तीयपरभार्यागमने त्वाह बृहस्पतिः

१० छद्यना कामीयेद्यस्तु तस्य सर्वहरो दमः ।
अङ्कयित्वा भगाङ्केन पुरान्निर्वासयेत्ततः ॥

सर्वहरः सर्वस्वहरः । अयं च दण्डः समायाम् । हीनायामेतदर्थम् ।
उत्तमायां वधः । तथा च स एव

दमो नेयः समायां यो हीनायामधिकस्ततः ।
१५ पुंसः कार्योधिकायां तु गमने संप्रमापणम् ॥

हीनमध्योत्तमत्रिविधस्त्रीसंग्रहणे दण्डमाह स एव
त्रयाणामपि चैतेषां प्रथमो मध्य उत्तमः ।
विनयः कल्पनीयः स्यादधिकोपि बलाद्रहः ॥

1 F वन्धः for वधः.

2 G omits वधच्छेद...धिकारात्.

3 D, E, F, G कारयेद्यस्तु.

4 B, D, E, F नयः for नेयः; the वि. र. and वि. वि. (p. 117) read
दमोन्तिमः समायां तु हीनायामधिकस्ततःः । B, D, E, F समायां च.

5 A, B, D, E, F स्यान्मध्यमोपि for स्यादधिकोपि । G अधिको द्रविणाधिके
for अधिकोपि बलाद्रहः; अपराकं, वि. र., वीर० read अधिको द्रविणाधिके.

दुर्वृत्तस्य परखिया सह संभाषणे दण्डमाह मनुः (८. ३५४)

परस्य पव्या पुरुषः संभोषं योजयेत्सह ।

पूर्वमाक्षारितो दोषैः प्राग्न्यात्पूर्वसाहसम् ॥

पित्रादिभिर्निवारितयोः स्त्रीपुंसयोः संभाषणे दण्डमाह याज्ञवल्क्यः
५ (२. २८५)

स्त्री निषेधे शतं दण्ड्या द्विशतं तु दमं पुमान् ।

प्रतिषेधे तयोर्दण्डो यथा संग्रहणे तथा ॥

प्रत्येकनिषेधविषयं पूर्वमर्धम् । उभयनिषेधे उत्तरम् ॥ उभयोरनुराग-
कृत्तसंभोगे दण्डमाह याज्ञवल्क्यः (२. २८६)

१० सजातावुत्तमो दण्ड आँनुलोम्ये तु मध्यमः ।
प्रातिलोम्ये वधः पुंसो नार्याः कर्णादिकर्तनम् ॥

कात्यायनः

सर्वेषु चापराधेषु पुंसो योर्थदमः स्मृतः ।

तदर्धं योषितो दश्युर्वधे^१ पुंसोऽङ्गकर्तनम् ॥

१५ व्यभिचरित्विप्रागमने तु मनुः (८. ३७८)

शतानि पञ्च दण्ड्यः स्यादिन्द्वन्त्या सह संगमे^२ ॥

- 1 G संभाषे for संभाषम्. The printed मनु reads संभाषां योजयन्नहः; वि. र. reads as in the text ; वीर० ‘संलापं योजयेत्.’
- 2 B, C, D, E, F, H स्त्रीपुंसो for स्त्रीपुंसयोः.
- 3 E omits स्त्री निषेधे—संभोगे दण्डमाह याज्ञवल्क्यः. A दमः पुमान् for दमं पुमान्; the printed याज्ञ० reads दधात् for दण्ड्या.
- 4 B, C, D, F, H ऋगकृते संभोगे.
- 5 E अनुलोमे for आनुलोम्ये.
- 6 F पुंसो योर्थः दमः
- 7 C, D, F वधो पुंसोऽङ्ग०.
- 8 E व्यभिचरितास्तनुलोमानुगविप्रागमने तु.
- 9 C, G, H संगतः for संगमे.

इदं सजातीयपरम् । व्यभिचरितास्तुलोमासु^१ गमने स एव
(मनु C. ३८५)

अगुप्ते वैश्यराजन्ये शूद्रां वा ब्राह्मणो ब्रजन् ।

शतानि पञ्च दण्डयः स्यात्सहस्रं त्वन्यजखिंयम् ॥ इति ।

^२यत्तु मनुः (C. ३८३)—सहस्रं ब्राह्मणो दण्डं दाप्यो गुप्ते^३ तु ते
ब्रजन्—इति तत्साध्वीपरम् ॥ शूद्रस्य प्रातिलोम्येन गमने दण्डमाह
मनुः (C. ३७४)

शूद्रो गुप्तमगुप्तं वा द्वैजातं वर्णमावसन् ।

अगुप्तं लिङ्गसर्वस्वं गुप्तं सर्वेण हीयते ॥

^{१०} शूद्रो गुप्तां द्विजां गच्छन् लिङ्गच्छेदनं सर्वस्वहरणं चार्हति गुप्तां तु
गच्छन्सर्वस्वहरणं वधं चार्हतीत्यर्थः ॥ गौतमः (गौ. ध. सू.
१२. २—३) आचार्यरूपयभिगमने लिङ्गोद्धारः सर्वस्वहरणं च गुप्ता
चेद्वधोधिकः—इति । मनुः (C. ३७६)

ब्राह्मणी तु यदा गुप्तां गच्छेतां वैश्यपार्थिवौ ।

^{१५} वैश्यं पञ्चशतं कुर्यात्क्षत्रियं तु सहस्रिंणम् ॥

स एव (मनु C. ३७७)

1 C सजातीयपरम्.

2 B, D, E, F ओलोमानुगमने; G ओगमनेपि.

3 H ब्रजेत् for ब्रजन्. The printed मनु reads अगुप्ते क्षत्रियवैश्ये.

4 B, C, D, E, F, G, H ओक्षियामिति for क्षियमिति.

5 A, B, C, D, E, F, H omit मनुः after यत्तु.

6 B, C, D, E, F दाप्यो गुप्ते विद्वक्षत्रिये ब्रजन्; A सहस्रं ब्राह्मणे दण्डो गुप्ते
विद्वक्षत्रिये ब्रजन्.

7 G अगुप्तमङ्गसर्वस्वं; the printed मनु reads अगुप्तमङ्गसर्वस्वैः.

8 E omits गुप्तं सर्वेण...गच्छन्सर्वस्वैः. B, C, H गुप्तः सर्वेण; D, F गुप्तसर्वेण.

9 D, E, F सहस्रिंयं for सहस्रिणम्.

उभावपि हि तावेव ब्राह्मण्या गुर्तया सह ।
विषुतौ शूद्रवदण्ड्यौ दण्डव्यौ वा कटामिना ॥

स एव (मनु ८. ३८२)

५ वैश्यश्चेत्क्षत्रियां गुप्तां वैश्यां वा क्षत्रियो ब्रजेत् ।
यो ब्राह्मण्यामगुप्तायां ताबुभौ दण्डमर्हतः ॥

अगुप्तंब्राह्मणीगमने यो दण्डः स इत्यर्थः ॥ वसिष्ठः (वसिष्ठध. सू. २१. ३-५) राजन्यश्चेद्वाब्राह्मणीमभिगच्छेच्छरपत्रैर्वेष्टयित्वा राजन्य-मग्नौ प्रास्येदेवं वैश्यो राजन्यायां मैथुनमाचरञ्ज्ञद्रस्तु राजन्यावै-इययोः—इति ॥ नारदः (१५. ७३-७५)

१० माँता मातृष्वसा श्वश्रूर्मातुलानी पितृष्वसा ।
पितृव्यसस्थिशिष्यद्वी भगिनी तत्सखी लुपा ॥
दुहिताचार्यभार्या च सगोत्रा शरणागता ।
राज्ञी प्रव्रजिता धात्री साध्वी वर्णोत्तमा च या ॥
आसामन्यतमां गच्छन् गुरुतल्पग उच्यते ।
१५ शिश्रस्योत्कर्तनात्तत्र नान्यो दण्डो विधीयते ॥

याज्ञवल्क्योपि (३. २३२-२३३)

पितुः स्वसारं मातुश्च मातुलानीं लुषामपि ।
मातुः सप्तनीं भगिनीमाचार्यतनयां तथा ॥
आचार्यपत्नीं स्वसुतां गच्छस्तु गुरुतल्पगः ।
छित्वा लिङ्गं वंधस्तस्य सकामायाः खिया अपि ॥

१ H omits उभावपि...कटामिना.

२ D omits गुप्ताया सह...यो ब्राह्मण्या०.

३ B, C, D, E, H अगुप्ताब्राह्मणी०. G omits अगुप्त...इत्यर्थः.

४ B, C, D, E, F पवं मातृसमा श्वशः (C पक्षमातृ०).

५ B, D, E, F तनयां for स्वसुताम्.

अयं च दण्डो न ब्राह्मणस्य

परदाराभिमर्शे तु प्रवृत्तं तु महीपतिः ।

उद्वेजनकर्दैष्टिक्षिहयित्वा प्रवासयेत् ॥

अब्राह्मणः संग्रहणे प्राणान्तं वधमर्हति ॥ इति

५ ब्राह्मणाधिकारे बृहस्पतिवचनात् । शङ्खलिखितौ—येनं येनाङ्गेनापराधं
कुर्यात्तदस्य छेत्तव्यमन्यत्र ब्राह्मणात् ॥ ब्राह्मणस्य दास्यादिगमने
दण्डमाह याज्ञवल्क्यः (२. २९०)

अवरुद्धासु दासीषु भुजिष्यासु तथैव च ।

गम्यास्वपि पुमान्दाप्यः पञ्चाशत्पणिकं दमम् ॥

१० अवरुद्धाः स्वामिना पुरुषान्तरं प्रति गन्तुं निषिद्धाः ॥ नारदः
(१५. ७८—७९)

स्वैरिण्यब्राह्मणी वेश्या दासी निष्कासिनी च या ।

गम्याः स्युरानुलोभ्येन खियो न प्रतिलोमतः ॥

आस्वेव तु भुजिष्यासु दोषः स्यात्परदारवत् ॥

१५ अब्राह्मणीति स्वैरिणीविशेषणम् । स्वैरिणी स्वतन्त्रा पुंश्चली । निष्का-
सिनी कुदुम्बान्निर्गता पुंश्चली ॥ याज्ञवल्क्यः (२. २९४)

अन्त्याभिगमने त्वङ्ग्यः कुर्बन्धेन प्रवासयेत् ।

शूद्रस्तथाङ्ग्य एव स्यादन्त्यस्यार्यागमे वधः ॥

1 B, D, E, F प्रवृत्तं तु स महीपतिः.

2 C omits one येन.

3 D, G ब्राह्मणदास्यादि ; E ब्राह्मणं दास्यादिं.

4 G omits प्रति गन्तुं...इति चूत० (p. 252 l. 17). C गन्तरं गन्तुं प्रतिषिद्धाः.

5 A वैश्या for वेश्या.

6 F, H निष्कासिता च for निष्कासिनी च.

7 H परदारिकी for परदारवत्.

8 B, C, H कवन्धेन for कुर्बन्धेन.

३२ [व्यवहारमयूख]

ब्रीकृते संग्रहणे तस्या दण्डमाह नारदः ।

गृहमागत्य या नारी प्रलोभ्य स्पर्शनादिना ।
कामयेत्तत्र सा दण्डया नरस्यार्धदमः स्वृतः ॥

ब्राह्मण्यादीनां शूद्रादिगमने दण्डमाह यमः ।

५ वृषलं सेवते या तु ब्राह्मणी मद्भोहिता ।
तां श्वभिः खादयेद्राजा संस्थाने वध्यघातिनाम् ॥
वैद्यं वा क्षत्रियं वापि ब्राह्मणी सेवते तु या ।
शिरसो मुण्डनं तस्याः प्रथाणं गर्दभेन तु ॥

वृषलः शूद्रः वध्यघातिनः सौनिकास्तेषां स्थान इत्यर्थः । अयं च
१० दण्डोत्यासक्ताविति चन्द्रिकायाम् ॥ व्यभिचारनिश्चयोपायमाह याज्ञ-
वल्क्यः (२. २८३)

पुमान्संग्रहणे ग्राह्यः केशाकेशि परखिँयाः ।
सद्यो वा कामजैश्चिह्नैः प्रतिपत्तौ द्वयोस्तथा ॥

द्वयोरित्यनेनान्यतरेण प्रतिपत्तेषि व्यभिँचारे न निश्चयः ॥ दूषण
१५ आह याज्ञवल्क्यः (२. २८९)

शतं ब्रीदूषणे दद्याहे तु मिश्याभिशंसने ॥
पशून् गच्छत्तुतं दाप्यो दीनां खीं गां च मध्यमम् ॥ इति ।

तथा

अयोनौ गच्छतो योषां पुरुषं चाभिमेहतः ॥

1 B, D, E, F, H omit नारदः after दण्डमाह.

2 F omits यमः.

3 H परखियाम्. F omits परखियाः...कुर्वत इत्यर्थः (p. 251 l. 2).

4 D, E व्यभिचारे निश्चयः.

5 B, C, D, E दीनां खीं चैव मध्यम०,

6 B, C, D, E पुरीषं for पुरुषम्.

चतुर्विंशतिको दण्डस्तथा प्रब्राजितागमे ॥ (याज्ञवल्क्य २.२९३)
दीनां दुःखितां स्वपक्षीमपि । खीसंमुखं पुरीषादि कुर्वत इत्यर्थः ॥

॥ इति श्लीसंग्रहणम् ॥ २५ ॥

॥ अथ श्लीपुंधर्मः ॥ २६ ॥

५ तत्र भर्तुः सुगुणपक्षीत्यागे दण्डमाह

अनुकूलामवागदुष्टां दक्षां साध्वीं पतित्रिताम् ।
त्यजन् भार्यामवस्थाप्यो राजा दण्डेन वै पतिः ॥

याज्ञवल्क्यः (१. ७६)

आज्ञासंपादिनीं दक्षां वीरसूं प्रियवादिनीम् ।
१० त्यजन् दाप्यस्तृतीयांशमद्रव्यो भरणं क्षियाः ॥

क्षियं प्रत्याह स एव (याज्ञवल्क्य १. ७७)

श्लीभिर्भर्तृवचः कार्यमेष धर्मः परः क्षियाः ।
आशुद्धेः संप्रतीक्ष्यो हि महापातकदूषितः ॥

इति श्लीपुंधर्मः ॥ २६ ॥

1 B, C, D प्रब्रजितागमे ; E प्रवृजिताऽ०.

2 H reads इति श्लीसंग्रहणम् । इति व्यवहारमयूखः समाप्तः (omitting the rest).

3 D, E श्लीपुंधर्माःः. F omits अथ श्लीपुंधर्म...गुणीकृतम् (p. 256 l. 7).

4 F सुगुण for सगुण. D, E omit तत्र भर्तु...याज्ञवल्क्यः.

5 नारद०, वि. र., परा. मा., वीर० read प्रजावतीं for पतित्रिताम् and भूयसा for वै पतिः.

6 B omits क्षियाः after भरणम्.

7 D, E स प्रतीक्ष्यो हि.

8 C इति पुंश्लीधर्मः.

अथ द्यूतसमाहयौ ॥ २७ ॥

याज्ञवल्क्यः (२. २०१)

प्राप्ते नृपतिना भागे प्रसिद्धे धूर्तमण्डले ।

जितं ससभिके स्थाने दापयेदन्यथा न तु ॥

५ प्रसिद्धे अप्रच्छन्ने । धूर्तमण्डले द्यूतस्थाने । सभिको राजा कृतो द्यूता-
ध्यक्षः । एवं प्रकारेण जितं राजा दापयेन्नान्यदिल्यर्थः ॥ द्यूते कपट-
कर्तुर्दण्डमाह स एव (याज्ञवल्क्य २. २०२)

राजा सचिहं निर्वास्याः कूटाक्षोपधिदेविनः ॥

उपधिः छलम् । राजाज्ञां विना द्यूते दण्डमाह मनुः (९. २२४)

१० द्यूतं समाहयं चैव यः कुर्यात्कारयेत वा ।
सर्वास्तान् घातयेद्राजा शूद्रांश्च द्विजलिङ्गिनः ॥

द्विजलिङ्गमुपवीतवेदपाठादि ॥ द्यूतधर्मं समाहयेतिदिशति याज्ञवल्क्यः
(२. २०३)

एष एव विधिर्ज्ञेयः प्राणिद्यूते समाहये ॥

१५ प्राणिद्यूत इति समाहयविशेषणं तंद्विज्ञ इत्यर्थः ॥

॥ इति द्यूतसमाहयौ ॥ २७ ॥

1 A, B, C, D, E अथ द्यूतम्.

2 D, E मूर्तिमण्डले for धूर्तमण्डले.

3 B, C, E द्यूतस्थले for द्यूतस्थाने.

4 B, C, E नान्ययेत्यर्थः.

5 वि. र. reads प्राणिद्यूतसमाहये.

6 A, B, F, G, M तद्विज्ञ इत्यर्थः.

7 B, C, E द्यूतसमाहयश्च for द्यूतसमाहयौ ; C द्यूतसमाहयश्च ; A द्यूतसमाहयः.

॥ अथ प्रकीर्णकम् ॥ २८ ॥

(याज्ञवल्क्यः (२. २९५-२९६)

ऊनं वाप्यधिकं वापि लिखेद्यो राजशासनम् ।
 पारदारिकचौरौ वा मुञ्चतो दण्ड उत्तमः ॥
 ५ अभक्षयेण द्विं दुष्ट्यन् दण्ड्य उत्तमसाहसम् ।
 मध्यमं क्षत्रियं वैश्यं प्रथमं शूद्रमर्धकम् ॥

अभक्षयं सुरामूत्रपुरीषादि ॥ स एव (याज्ञवल्क्य २. २९७)

कूटस्वर्णव्यवहारी विमांसस्य च विक्रयी ।
 अङ्गहीनेस्तु कर्तव्यो दाप्यश्चोत्तमसाहसम् ॥

१० विमांसं गवादिमांसम् । चंशब्देनाङ्गच्छेदनमपीति मिताक्षरायाम् । तर्था
 शक्तो ह्यमोक्षर्यन् स्वामी दंश्रिणां शृङ्गिणां तथा ।
 प्रथमं साहसं दण्डयो विकुष्टे द्विगुणं तथा ॥ (याज्ञवल्क्य २. ३००)

विक्रोशः कन्दनम् ॥ मनुः (८. २९६-२९८)

मनुष्यमारणे क्षित्रं चौरवत् किल्विषी भवेत् ।
 १५ प्राण^{१०}भृत्यु महत्स्वर्धं गोगजोष्ट्रहयादिषु ॥
 क्षुद्रकाणां पशूनां तु हिंसने द्विशतो दमः ।
 पञ्चाशतु भवेद्दण्डः शुभेषु मृगपक्षिषु ॥

- 1 A दूष्यन्. मिता० reads दूष्य; अपराकं 'द्विं प्रदुष्याभक्षयेण'.
- 2 B, C, D, E शूद्रमर्धकम्; G शूद्रमर्धकम्.
- 3 D, E निमांसस्य च विक्रयः.
- 4 B, D, E अङ्गहीनश्च; अपराकं reads अङ्गहीनस्तु.
- 5 G omits च शब्देना...क्षरायाम्.
- 6 B, C, D, E omit तथा.
- 7 B, C, D अमोक्षयत्रात् दंश्रिणं (B ०णा) शृङ्गिणम्.
- 8 D मनुष्यमारणम्.
- 9 B, D, F चौरवत्किलिषं; मनु reads क्षितं चौरवत्किलिषम्.
- 10 A, B, C, D, E प्राणिभृत्यु.

गर्दभाजाविकान् हन्तुर्दण्डः स्यात्पञ्चमाषकः ।

माषकस्तु भवेहण्डः शशूकरनिपातने ॥ इति ।

अयं दण्डो हतमूल्यदानानन्तरं बोध्यः । याज्ञवल्क्यः (२. ३०१)

जारं चौरेत्यभिवदन् दाप्यः पञ्चशीतं दमम् ।

५ उपजीव्य धनं मुञ्चस्तदेवाष्टगुणं स्मृतम् ॥

उपजीव्य गृहीत्वा ।

राज्ञोनिष्ठप्रवक्तारं तस्यैवाक्रोशकारिणम् ।

तन्मन्त्रस्य च भेत्तारं जिहां छित्त्वा प्रवासयेत् ॥

(याज्ञवल्क्य २. ३०२)

१० अनिष्टं मरणादि । आक्रोशस्तव राज्यब्रंशो भवत्वित्यादि ॥ मनुः

(९. २७५)

राज्ञः कोशापहर्तृश्च प्रतिकूलेष्ववस्थितान् ।

घातयेद्विविधैर्दण्डैररीणां चोपजांपकान् ॥

याज्ञवल्क्यः (२. ३०३)

१५ मृताङ्गलमविक्रेतुर्गुरोस्ताडयितुस्तथा ।

राजयानांसनारोदुर्दण्ड उत्तमसाहसः ॥

मृताङ्गलमं मृतकवस्तादि ॥ स एव (२. ३०४)

द्विनेत्रभेदिनो राजद्विष्टदेशकृतस्तथा ।

विप्रत्वेन च शूद्रस्य जीवतोष्टशतो दमः ॥

1 मनु reads गर्दभाजाविकानां तु दण्डः.

2 B, D, E अयं च हतमूल्यदानोत्तरबोध्यः ; C, G अयं च दण्डो मृत्यादिदानान्तरं बोध्यः (G हतमूल्यादि०).

3 B, C, D, E जारचौरेत्यभिः०.

4 D, E, G पञ्चशीतं दमः (दमं G).

5 B, D, E सुब्रतः.

6 A, B, C, D, E, G चोपजापकम्. वीर० reads दण्डैरेत्सर्वस्मेव च.

7 B, C, D, E, G ०यानसमारोद्धः ; E ०साहसं for ०साहसः.

8 B, C, D, E राजादिष्टदिशकृतस्तथा (C देशकृत० ; D ०कृतात्तथा).

नेत्रद्वयभेदे राजनिषिद्धकर्मकर्तुर्विप्रवृत्त्या जीवितुश्च शूदस्येत्यर्थः ।
श्राद्धभोजनार्थं तु यज्ञोपवीतधारणे तपशलाकया यज्ञोपवीतवद्रेखा
कार्येति स्मृत्यन्तरे मिताक्षरायाम् ॥ व्यवहारान्यथाकारिणां दण्डमाह
स एव (याज्ञवल्क्य २. ३०५-३०६)

५ दुर्दृष्टांस्तु पुनर्दृष्ट्वा व्यवहारान्तृपेण तु ।
सम्याः सजयिनो दण्ड्या विवादाद्विगुणं दर्मम् ॥
यो मन्येताजितोसीति न्यायतोपि पराजितः ।
तमायान्तं पुनर्जित्वा दापयेद्विगुणं दर्मम् ॥

अत्र सर्वत्रानुकसंख्येया संख्या पणविषयिणी होया । पणस्तु कषोन्मितं
१० तान्नम् । कार्षिके तात्रिके पणः—इति कोशात् (अमर. २. ९.
८८) । कर्षः पलचतुर्थाशः । वराटकानां दशकद्वयं यत्सा काकिणी
ताश्च पणश्चतस्मः—इति भास्कराचार्योक्तश्च (लीलावती २) पणः ॥
उत्तमसाहसादिकं तु

साशीतिपणसाहसो दण्ड उत्तमसाहसः ।

१५ तदर्थं मध्यमः प्रोक्तस्तदर्थमध्यमः स्मृतः ॥ इति (याज्ञवल्क्य
१. ३६६) ।
तथां उक्तापराधेषुक्तपरिमाणदण्डैर्दमनासंभवेविकोपि दण्डः । यथा-
हापस्तम्बः (?=गौ. ध. सू. ११. २८)—दण्डो दमनादित्याहुस्तेना-
दान्तान् दमयेत् इति ॥ तथा सर्वस्वापहारदण्डे विशेषमाह नारदः
२० (२०. १०-११)

1 G omits श्राद्ध...क्षरायाम्. E श्राद्धभोजने तु.

2 B, D, E omit स्मृत्यन्तरे.

3 अपराके reads सम्यग्दृष्ट्वा तु दुर्दृष्टान्.

4 E समं for दर्मम्.

5 E संख्यया पण०.

6 E omits पणस्तु...तुर्थाशः.

7 A, B, C, D, E, G कार्षिकस्तात्रिकः पण इति.

8 B, D, E स्मृतेः for कोशात्.

9 E तथापराधेषुक्त०.

आयुधान्यायुधीयानां वाहादीन्वाहाजीविनाम् ।
वेऽयाक्षीणमलंकारान् वाद्यांतोद्यादि तद्विदाम् ॥
यज्ञ यस्योपकरणं येन जीवन्ति कारुकाः ।
सर्वस्वहरणेष्येतन्न राजा हर्तुमर्हति ॥

५ अन्यायाद्गृहीतस्य दण्डस्य प्रतिपत्तिमाह् याज्ञवल्क्यः (२. ३०७)
राज्ञान्यायेन यो दण्डो गृहीतो वरुणाय तम् ।
निवेद्य दद्याद्विप्रेभ्यः स्वयं त्रिशद्गुणीकृतम् ॥
त्रिशद्गुणं वरुणोदेशेन संकल्प्य विप्रेभ्यो दद्यादिल्यर्थः ॥

॥ इति प्रकीर्णकम् ॥ २८ ॥

१० चर्मेष्वती तरणिजा शुभसंगमस्य
सात्रिध्यभाजि कृतशालिनि मध्यदेशे ।
ख्याता भरेहनगरी किल तत्र राजा
राजीवलोचनरतो भगवन्तदेवः ॥

इति श्रीसंगरवंशावतंसमहाराजाधिराजश्रीभगवन्तदेवादिष्टश्रीजगद्गुरु-
१५ भद्रनारायणसूरिसूतुपण्डितशिरोरत्नमीमांसापारावपारीणघुरीणभद्रशं-
करसूनोर्भद्रनीलकण्ठकृते भगवद्गास्करे व्यवहारमयूखः संमाप्तः ॥

1 D, E वाशजीविनाम्. नारद० reads शिल्पद्रव्याणि शिल्पिनाम्.

2 C विशां खीणाम्.

3 E वाद्यादि तद्विदाम्.

4 E जीवति कारुकः. नारद० reads कारवः.

5 A, B, C, D, F, G, N omit इति प्रकीर्णकम्.

6 A, B, C, D, F, G omit चर्मेष्वती...भगवन्तदेवः.

7 D, F इति सेङ्गरवंशाऽ; B, C, N इति श्रीमीमांसकशंकरभद्रात्मजभद्र-
नीलकण्ठकृते (B ०कण्ठस्य कृतौ ; N ०कण्ठेन कृते) भास्करे (B भगवद्गा-
स्करे) व्यवहारमयूखः समाप्तः (B omits समाप्तः).

8 D संपूर्णः for समाप्तः ; F संपूर्णम्.

D after संपूर्णः adds संवर् १८२० वर्षे ज्येष्ठमासे कृष्णपक्षे तिथौ १० दशम्यां
सोमवासरे लिखितमिदं पुस्तकम् । मङ्गलं लेखकानां च पाठकानां च मङ्गलम् ।
मङ्गलं सर्वलोकानां भूमिभूपतिमङ्गलम् ॥ लेखकपाठकयोः शुभं भवतु । कल्याण-
मस्तु । श्रीरस्तु ; F also has the verse मङ्गलं &c.



NOTES ON THE VYAVAHARAMAYÜKHA.

Page 1, lines 1-2. उक्त्वा नृपनय०—Nilakaṇṭha composed the Vyavahāramayūkha immediately after the Nītimayūkha. In the latter work (p. 59 Benares ed. of 1880) he says ‘व्यवहारमयूखे दर्शणिष्यामः’. For the order in which the twelve Mayūkas were composed, *vide* Introduction (sec. III.).

Page 1, lines 3-4. दिज...गुरुम्—This verse applies both to God S'āṅkara, the presiding deity of the sacred city of Benares and to S'āṅkara, the father of Nilakaṇṭha. दिज...न्यम्—who has the moon as the only (or principal) thing (by way of decoration) on his head (with god शंकर); who is the only leader among the best of Brāhmaṇas (with शंकरभट्ट). वृषाध्यक्षम्—who is the lord of the bull (with god शंकर); who supervised over religious duties (of people). ‘सुकृते वृषमे वृषः’ अमरः. ‘वृषो हि भगवान्धर्मः’ मनु० 8. 16. शिवया पार्वत्या अन्वितम् or शिवेन (कल्याणेन मञ्जलेन वा) अन्वितं (with शंकरभट्ट). काश्यां...देष्टरम्—who inspired all in Kāśī; who was the teacher of all in Kāśī. गुरुम्—पूज्यं (with god शंकर); पितरम्.

Page 1, lines 5-6. विरोधि...चकार—several meanings of this verse have been proposed. The idea seems to be that शंकरभट्ट, father of नीलकण्ठ, was the very embodiment of the God S'āṅkara. Following the words of the भगवद्ब्रीता (X. 41 ‘यद्विभूतिमत्सत्त्वं श्रीमद्विर्जितमेव वा । ततदेवावगच्छ त्वं मम तेजोशसंभवम् ॥’) men of genius were deemed to be the *avatāras* of the supreme Being (परः पुमान्). शंकरभट्ट was a profound Mīmāṁsaka and wrote several works on topics connected with the Pūrvamīmāṁsā. *Vide* Introduction (sec. II.). शंकरभट्ट is spoken of as मीमांसाद्वैतसाम्राज्यभुरंधर in the colophon at the end of the Ms. of his Dvaitanirṇaya.

and is styled भीमांसाद्वैतसाम्राज्यनीतिः: in the introductory verses of the same work. There were two divergent schools of the Pūrvamīmāṃsā, one headed by Prabhākara (called गुरु also) and the other by Kumārila (called भट्ट also). नीलकण्ठ says that in ancient times arose the two *avatāras*, viz. प्रभाकर and कुमारिल, who exhibited divergent paths (of the Pūrvamīmāṃsā system), but that now the Supreme Being (god S'āṅkara) combines in the single person (एकरूपः) of शंकरभट्ट the unity of the (two warring) mīmāṃsakas. The meaning is that शंकरभट्ट is the only correct expounder of the भीमांसा system and has reconciled the divergent views of प्रभाकर and कुमारिल. The words भीमां...चकार may also mean 'he wields undisputed sovereignty over mīmāṃsakas' (as परः पुमान् or परं ब्रह्म is एकमेवाद्वितीयं, so शंकरभट्ट is the only भीमांसक without a second, there being no one to dispute his pre-eminence). Mandlik understands that देखा refers to कुमारिल-भट्ट and शंकराचार्य and says that the last half of the verse tells us that शंकरभट्ट accepted the doctrine of the identity of the human soul with the divine essence propounded by the Mīmāṃsakas. It is no doubt true that the paths of Kumārila and S'āṅkarācārya diverge. But Mandlik's explanation is not satisfactory for the following reasons. In popular language the word भीमांसक stands only for a student of the Pūrvamīmāṃsā, the students of S'āṅkara's system being called Vedāntins or Advaitavādins. The *advaita* doctrine cannot in popular language be said to be propounded by the भीमांसकs. Moreover, शंकरभट्ट, the father of नीलकण्ठ, is known to have written several works on the Pūrvamīmāṃsā, but so far no work of his dealing with *advaitasiddhānta* has come to light, nor is it clear whether he was a thorough-going follower of S'āṅkarācārya's *advaita* system. Being a profound mīmāṃsaka, it is highly probable that he did *not* accept the *advaita* system.

Borradaile thinks that the first half refers to the views of Hemādri and Mādhava. There is no great divergence between the views of these two writers, nor is Hemādri known to have been a profound writer on the Pūrvamīmāṃsā.

Page 1, lines 7-8. प्रतारकै...हीयते—नीलकण्ठ says that some writers on व्यवहार accept certain doctrines which lead men astray, that he has omitted such unauthoritative (or baseless) matters, that thereby his work will not suffer, just as worship (अपचिति=पूजा) does not become deficient by the absence of a flower of the sky. खपुष्ट is an absolutely non-existent thing. Such absolutely non-existent things are summarised in the following verse:—
एष वन्ध्यादुतो याति खपुष्टकृतशेखरः । मृगतृष्णाम्भसि ज्ञातः शशशृङ्गधनुर्धरः ॥ (quoted by क्षीरखामी in his comment on अमर॰ ‘आहतं तु मृषार्थकम्’).

Page 1, lines 9-12. विप्रति...दलम्. व्यवहारः—legal proceeding or matter. व्यवहार is an operation or proceeding which helps in indicating the wrong that is not known (as done by a particular person, at the time when the judicial inquiry is started) and that pertains to one of two parties that have a dispute (about it). The author gives another definition in the words ‘वादि...व्यापारः सः’. वादिप्रतिवादिनौ कर्तारौ यस्मिन् सः ०कर्तृकः. संभवन्ति भोगः साक्षिणः (लिखितादीनि) प्रमाणानि च यस्मिन्—in which possession, witnesses and (other) means of proof (such as documents, oaths and ordeals) are possible (according to circumstances). विरोधि...व्यापारः—it is a proceeding that helps in establishing (the truth) in the midst of conflicting alternatives. सं...मदनरब्ले—for the मदनरब्ल, *vide* Appendix B. When the plaintiff (वादी) files his plaint (भाषा), the defendant (प्रतिवादी) has to file his reply (उत्तर). This latter is of four kinds (*viz.* मिथ्या, संप्रतिपत्ति, प्रत्यवस्कन्दन, प्राढन्याय), as we shall see later on (text p. 14, ll. 14-15). When the defendant

admits the truth of the matter stated in the plaint and does not put forward any ground why judgment should not be given in favour of the plaintiff, it is said to be संप्रतिपत्त्युत्तर (a reply of confession or admission). It will be noticed that in such a case, though there is a plaintiff and a defendant, there is no necessity to employ means of proof such as possession and there is no necessity to establish by reasoning one of two alternatives. Hence the word व्यवहार cannot be applied in its primary literal sense as defined above to a case of संप्रतिपत्त्युत्तर, but it can be applied to it only in a secondary (भास्क) sense (by analogy). This is the view of the मदनरत्न, which seems to be approved of by नीलकण्ठ. वाद...दलम्—the latter part of the definition (viz the word सम्भ...णकः) serves to exclude वाद, वितण्डा &c. According to the न्यायसूत्र, the भाष्य of वात्स्यायन and the वार्तिक thereon, a disputation (called कथा which is defined in the तर्कभाषा as 'नानावकृकः पूर्वोत्तरपक्षप्रतिपादकवाक्यसन्दर्भः') is of three kinds, वाद, जत्य and वितण्डा. In a वाद there are two opposing propositions both sought to be supported by the *pramāṇas* (such as प्रत्यक्ष, अनुमान, शब्द &c.) and by *reductio ad absurdum* and both put in the five-membered syllogism and at last one of them is established or accepted as the correct one. For example, one disputant may say that the soul exists, another may propound the opposite that there is no soul. Both support their positions by appealing to प्रत्यक्ष, अनुमान, शब्द &c. and at last it is established that there is a soul. A वाद takes place between teacher and pupil or between those who are earnest seekers after truth. A जत्य is a disputation where the only object is to gain a victory over one's opponent. A वितण्डा is mere cavilling. A वैतण्डिक simply finds fault with his opponent's proposition but does not seek to establish a proposition of his own. वाद and वितण्डा are similar to व्यवहार in that in both there are two disputants

opposed to each other (*i. e.* the word वाद...कर्तृकः may apply to वाद and वितण्डा). They are dissimilar in so far that वाद and वितण्डा employ प्रत्यक्ष, अनुमान, शब्द as प्रमाणः while in व्यवहार the प्रमाणाः relied upon are possession, witnesses and documents. This means that the word संभव...माणकः cannot apply to वाद and वितण्डा. ‘प्रमाणतर्कसाधनोपालम्भः सिद्धान्ताविरुद्धः पञ्चावयवोपपन्नः पक्षप्रतिपक्षपरिग्रहो वादः । यथोक्तोपपन्न, छलजातिनिप्रहस्थानसाधनोपालम्भो जल्पः । स प्रतिपक्षस्थापनाहीनो वितण्डा ।’ न्यायसूत्र I. 2. 42-44; ‘एकाधिकरणस्यौ विरुद्धौ धर्मौ पक्षप्रतिपक्षौ प्रत्यनीकभावादस्ति आत्मा नास्त्यात्मेति ।...प्रमाणैः तर्केण च साधनं उपालम्भशास्मिन् कियते साधनं स्थापना उपालम्भः प्रतिषेधः । यावदेकतरो निवृत्त एकतरो व्यवस्थित इति निवृत्तस्योपालम्भः ।...स जल्पो वितण्डा भवति, किंविशेषणः, प्रतिपक्षस्थापनया हीनः, यौ तौ समानाधिकरणौ विरुद्धौ धर्मौ प्रतिपक्षावित्युक्तौ तयोरेकतरं वैतण्डिको न स्थापयतीति परपक्षप्रतिषेधेनैव प्रवर्तत इति ।’ वात्यायनभाष्य; ‘तत्र गुर्वादिमिः सह वादः, विजिरीषुणा सह जल्पवितण्डे ।...द्वितीयपक्षवादी वैतण्डिको न किञ्चित् पक्षं स्थापयति । अपरे तु ब्रुवते दूषणमात्रं वितण्डेति ।’ न्यायवार्तिक. ‘तत्त्वद्वुभुत्सोः कथा वादः’ तर्कभाषा.

The मिताक्षरा (on याज्ञवल्क्य II. 1.) defines व्यवहार as ‘अन्यविरोधेन स्थात्संबन्धितया कथनं व्यवहारः । यथा कश्चिदिदं क्षेत्रादि मदीयमिति कथयति । अन्योपि तद्विरोधेन मदीयमिति’. ‘तस्मादत्र व्यवहारशब्देन वादिप्रतिवादव्यापार एव वक्तव्यः’ अपरार्क (on याज्ञवल्क्य II. 1). कात्यायन derives the word व्यवहार and defines it as follows:—प्रयत्नसाध्ये विच्छिन्ने धर्माद्ये न्यायविस्तरे । साध्यमूलस्तु यो वादो व्यवहारः स उच्यते ॥ (quoted by अपरार्क on याज्ञवल्क्य II. 1, by the स्मृतिच० and by वीर० p. 5); विनानार्थेऽव संदेहे हरणं हार उच्यते । नानासंदेहहरणाद् व्यवहार इति स्मृतः ॥ (quoted by कुल्लूक on मनु० 8. 1 and by वीर० p. 6).

Page 1, line 14—Page 2, line 16. तत्पदम्-तस्य व्यवहारस्य पदम्—a title (or division) of law. अपरार्क says ‘पदं स्थानं विषय इति यावत्’ (on याज्ञवल्क्य II. 1.) and ‘पदं स्थानं निमित्तमिति यावत्’ (on याज्ञवल्क्य II. 5.). स्मृत्याचाराभ्यां व्यपेतः लक्षः तेन आवेदयति चेद्राज्ञे—‘राजशब्दः पूर्णत्रैप्यादीनामुपलक्षणार्थः’ सुबोधिनी on मिताक्षरा. ऋणादानं—non-payment of debt. निक्षेपः deposit. अखामिविक्रय sale by one who is not the owner. संभूयसमुत्थान partnership. दत्तस्य अनपकर्म—resumption of gifts. वेतनस्य अदानं

non-payment of wages. संविद्व्यतिक्रमः nonperformance or breach of agreements or conventions. क्रय...शयः repentence about *i. e.* rescission of purchase and sale. खासिपालयोर्विवादः—dispute between owner (of cattle, or master) and herdsman (or servant). पारु...वाचिके roughness of speech (*i. e.* abuse or defamation) and of bodily injury (*i. e.* assault and beating). साहसं violence. श्वीसंग्रहण adultery. श्वीपुंधर्मः duties of man and wife. विभागः partition. घूतं gambling carried on with dice and other lifeless materials. आहृयः betting carried on by employing living beings (men, cocks, bulls, horses). *Vide* मनु० 9.223 ‘अप्राणिमिर्यत्क्रियते तत्त्वाके घूतमुच्यते । प्राणिमिः क्रियते यस्तु स विहेयः समाहृयः ॥’। अत्र...न्यायेन—बृहस्पति says that साहस is of four kinds viz. man-slaughter, theft, adultery and the twofold पारुष्य. मनु enumerates स्तेय, श्वीसंग्रहण, दण्डवाचिकपारुष्य and साहस as separate titles of law, while the first three are really subdivisions of साहस. The author says that the separate mention of the three is in accordance with the maxim called गोबलीवर्दन्याय. When a man says गाव आनीयन्तां बलीवर्दीश्व, the separate mention of बलीवर्दीः (bulls), that are really included under गावः, is due to the fact that बलीवर्दीs being more intractable than cows, they are specifically and prominently mentioned in order to invite special attention to them. So here also, though स्तेय, श्वीसंग्रहण and पारुष्य are included in साहस, they are separately enumerated to draw special attention to them. Compare the words of अपरार्क on याज्ञवल्क्य III. 230 (अश्वरत्ममनुष्यश्वीभूधेनुहरणं तथा । निष्क्रेपस्य च सर्वं हि सुवर्णस्तेयसंमितम् ॥) ‘गोबलीवर्दन्यायेन च पौनश्वक्यपरिहारः’. Compare वीर० p. 36 ‘सब्राह्मण-पुरोहितः ससभ्य इति पूर्वोदाहृतकात्यायनवचने ब्राह्मणानां सभ्यानां च मेददर्शनात्मियुक्तानियुक्तविशेषेण गोबलीवर्दन्यायेन सभ्यानां ब्राह्मणानां च राजसहायत्वं व्यवहारदर्शने वगन्तव्यम्’. This न्याय is the same as ब्राह्मणपरित्राजकन्याय (ब्राह्मण भोज्यन्तां परित्राजकाश्व), which occurs in the शांकरभाष्य on ब्रह्मसत्त्र III. 1. 11).

नारद also enumerates eighteen titles, but they are slightly different from those of मनु. ऋणादानं शूपनिधिः संभूयोत्थानमेव च । दत्तस्य पुनरादानमशूश्रूषाभ्युपेत्य च ॥ वेतनस्यानपाकर्म तथैवाखामिविक्रियः । विकीयासंप्रदानं च क्रीत्वानुशाय एव च ॥ समयस्यानपाकर्म विवादः क्षेत्रजलस्था । श्लीपुंसयोक्त्वा संबन्धो दायभागोथ साहसम् ॥ वाक्पारुष्यं तथैवोक्तं दण्डपारुष्यमेव च । घूतं प्रकीर्णकं चैवेत्यष्टादशपदः स्मृतः ॥ नारद (व्यवहारमातृकाध्याय 16-19). It should be noted that नारद includes स्तेय and श्लीपुंसयोक्त्वा under साहस as he does not separately mention them. Of घूत and समाहृत्य he makes one title, while for the single पद of पारुष्य, he makes two, viz. वाक्पारुष्य and दण्डपारुष्य. For निष्क्रेप and संविद्व्यतिक्रम he uses the titles उपनिधि and समयस्य अनपाकर्म. नारद omits सामिपालविवाद and adds अभ्युपेत्याशूश्रूषा, विकीयासंप्रदान and प्रकीर्णक as separate titles.

These eighteen, it should be noted, are only the principal heads of legal disputes. नारद himself says that their subdivisions would come to 132. 'एषामेव प्रमेदोन्यो द्वात्रिंशदधिकं शतम्' (व्यवहारमातृकाध्याय verse 20). So also काल्यायन says 'अष्टादश क्रियामेदाद्विनान्यष्टसहस्रशः' quoted in स्मृतिच० (व्य. p. 12).

These eighteen titles show that no clear distinction was made by Manu between civil and criminal law. But later writers like बृहस्पति made this distinction and laid down that fourteen out of the eighteen titles were of a civil nature (hence called अर्थसमुत्थ or धनसमुद्धव) and four were of a criminal nature (हिंसासमुद्धव). *Vide* स्मृतिचन्द्रिका (व्य. p. 9) 'कुर्सीदनिध्यदेयायासंभूयोत्थानमेव च । भत्यदानमशूश्रूषा भूवादोत्थामिविक्रियः ॥ क्रयविक्रियानुशायः समयातिक्रमस्थात्था । श्लीपुंसयोगः स्तेयं च दायभागोक्त्वादेवनम् ॥ एतान्यर्थसमुत्थानि पदानि तु चतुर्दशः । पुनरेव प्रमिनानि क्रियामेदादनेकधा ॥ पारुष्ये तु वधक्षेव परश्चीसंप्रहस्तथा । हिंसोद्धवानि चत्वारि पदान्याह बृहस्पतिः ॥'. *Vide* पराशरमाधवीय (vol. III. part 1 p. 21) for the same. The व्यवहारमातृका of जीमूतवाहन (p. 277) says 'एवमष्टादशपदानि व्यवहारस्य तत्र धनविषयश्चतुर्दशधा हिंसामूलश्च चतुर्धा । तदाह बृहस्पतिः । द्विपदो व्यवहारश्च धनहिंसासमुद्धवः । द्विसप्तधार्थमूलश्च हिंसामूलश्चतुर्विधः ॥'. This verse is quoted in the पराशरमाधवीय also (vol. III. part 1 p. 20).

It should not be supposed that these eighteen titles exhaust the whole realm of law. The words of यज्ञवल्क्य (आवेदयति चेद्राजे) indicate that he looks upon such matters alone as व्यवहारपद्स as follow on a complaint made by a private individual against another. The मनुस्मृति lays down that neither the king nor a king's officer should take upon himself the litigation among people 'नोत्पादयेत्खयं कार्यं राजा नायस्य पूरुषः । न च प्रापितमन्येन ग्रसेदर्थं कर्थ्यचन ॥' (8. 43). The व्यव० मा० says (p. 285) 'परेणात्र पराजयावधारणात् राजा च स्यं विवादो नोत्पादनीयः । यदाह काल्यायनः । न राजा तु वशित्वेन धनलोभेन वा पुनः । स्यं कार्याणि कुर्वीत न वागमविवादिनाम् ॥'. But there were other matters such as the collection of taxes, treasure trove, murder, in which the king was himself to set the judicial machinery in motion. The व्यव० मा० (p. 296) quotes बृहस्पति on this point 'अष्टादशपदो वादो विचार्यो विनिवेदितः । सन्त्यन्यानि पदान्यत्र तानि राजा विशेषत्वयम् । पद्मभागहरणं शुद्धं समयातिक्रमो विधिः । वधः संहरणं स्तेयमासेधाज्ञा-व्यतिक्रमः ॥ एतानि पदानि राजैव विशेत् । राजैव स्यमनुसरणीयमिति । अष्टादश विवादास्तु अर्थनिवेदिता एवानुसरणीयाः ॥'. The नारदस्मृति (प्रकीर्णकाध्याय 1-4) says that under प्रकीर्णक are included all legal matters that are set on foot by the king (such as the disobedience of his orders, mixture of castes &c.) and all matters that are not included in the other व्यवहारपद्स. 'प्रकीर्णके पुनर्जयो व्यवहारो नृपाश्रयः । राजामाज्ञाप्रतीघातस्तत्कर्मकरणं तथा ॥...न दृष्टं यच्च पूर्वेषु तत्सर्वं स्यात् प्रकीर्णके ॥'.

२ व्यवहारमातृकाः

Page 2, line 17. व्यवहारमातृकाः—Summary or list of categories in judicial procedure. जीमूतवाहन's work dealing with general topics of व्यवहार (viz. judge, plaint, reply, means of proof &c.) is styled व्यवहारमातृका. The मिता० also styles the first eight verses of याज्ञ० on व्यवहार 'साम्राणव्यवहारमातृका' and says 'एवं सर्वव्यवहारोपयोगिनीं व्यवहारमातृकामिधाय' (on या. II. 9). The word मातिका occurs frequently in Abhidhamma and other Pāli texts and 'Mātikādharo' is an epithet of a learned Bhikkhu (S. B. E. vol. XX p. 2 n. 1).

Page 2, line 19—page 3, line 16. गृहं means राजगृहम् (palace). तस्य refers to गृहम्. प्राग्दिशि—to the east (of the palace). स्मृतिच० (व्य. p. 19) quotes शङ्ख 'धर्मस्थानं प्राच्यां दिशि तच्चाभ्युदैः समवेतं स्यात्'. लक्षण्या—possessing the auspicious characteristics laid down in the वास्तुशास्त्र. अधिक्रियते—is authorised or is carried on (प्रस्तूयते). According to बृहस्पति a सभा is of four kinds 'प्रतिष्ठिताप्रतिष्ठा च मुद्रिता शासिता (v. l. शासिता) तथा । चतुर्विधा सभा ग्रोत्ता सभ्याश्वैव तथाविधाः ॥ प्रतिष्ठिता पुरे ग्रामे चला नामप्रतिष्ठिता । मुद्रिताध्यक्षसंयुक्ता राजयुक्ता च शासिता (v. l. शासिता) ॥ (quoted in अपराक्ष p. 600 on याज्ञ. II. 1 and by the स्मृतिच० व्यवहार. p. 18). मञ्चाहैः—who are expert in politics or statecraft. कार्यिणाम्—of litigants. नृपः....क्षत्रिय एव—There were Brāhmaṇa dynasties of kings like that of the Vākāṭakas and Śūdras and Ābhīras also ruled in India. सप्राङ्गविवाकः....धर्मतः—बृहस्पति enumerates ten *angas* of a सभा. 'नृपोधिकृतसभ्याश्व स्मृतिर्गणकलेखकौ । हेमाभ्यम्बुखपुरुषाः साधनाङ्गानि वै ददा ॥ वक्ताध्यक्षो नृपः शास्ता सभ्याः कार्यपरीक्षकाः । स्मृतिर्विनिर्णयं ब्रूते जयदानं दमं तथा । शपथार्थे हिरण्यामी अम्बु तृष्णितजन्तुषु । गणको गणयेदर्थं लिखेभ्यायं च लेखकः । प्रत्यर्थिसभ्यानयनं साक्षिणां च खपूरुषः । कुर्यादलम्भकौ रक्षेदर्थप्रत्यर्थिनीं सदा ॥' (quoted in

अपराक्ष p. 600). The पुरोहित was a very important adviser of the king. कौटिल्य's अर्थशास्त्र says 'पुरोहितमुदितोदितकुलशीलं पठड़े वेदे दैवे निमित्ते दण्डनीत्यां च अभिविनीतमापदां दैवमानुषीणामर्थवभिश्यायैश्च प्रतिकर्तां रुक्षां । तमाचार्यं शिष्यः पितरं पुत्रो भूत्यः स्वामिनमिव चानुवर्तते ।' (I. 9). The मनुस्मृति says 'पुरोहितं च कुर्वात वृण्यादेव चर्चिजः । तेस्य गृह्याणि कर्माणि कुर्युवैतानिकानि च ॥' (VII. 78). The सम्यस were somewhat like the assessors or jurors of modern times. According to the verse of याज्ञवल्क्य (II. 2) quoted below the king had to appoint certain persons as *Sabhyas* or *Sabhāsads* to help in the administration of justice. They were not to be less than three and they might be five or seven. 'सोय कार्याणि संपश्येत्सम्बैरेव त्रिभिर्द्वृतः । मनु० 8. 10 ; लोकवेदज्ञधर्मज्ञः quoted below (p. 4 lines 12-13) from वृहस्पति. The मिताक्षरा (on या० II. 2), the स्मृतिच० and the वीर० say that the सम्यस were to be ब्राह्मणs. The king was to preside over the सभा together with ब्राह्मणs and सम्यस. The question arises what difference was made between the two. नीलकण्ठ following the मिताक्षरा says that सम्यस are those who are appointed by the king to help in the disposal of judicial work; while ब्राह्मणs (in the verse of काल्यायन) are those that are not so appointed. Those who are appointed by the king had to dissuade the king from going against the decision arrived at by them, while the ब्राह्मणs in the सभा who were not appointed incurred no blame if they did not dissuade the king from going counter to their decision. 'तत्र नियुक्तानां यथावस्थितार्थकथनेपि यदि राजान्यथा करोति तदासौ निवारणीयोन्यथा दोषः । उक्तं च काल्यायनेन । अन्यायेनापि तं यान्तं येनुयान्ति सभासदः । तेपि तद्वाग्निस्तस्माद्वोधगीयः स तैर्वृपः ॥ इति । अनियुक्तानां पुनरन्यथाभिधानेनभिधाने वा दोषो न तु राज्ञोनिवारणे' मिता० (on या० II. 2). It is to such ब्राह्मणs as are not appointed that the following verse refers 'सभा वा न प्रवेष्टव्या वक्तव्यं वा समजसम् । अञ्जुवन्विष्वन्वन्वापि नरो भवति किञ्चिषी' ॥ मनु० 8. 13. The words 'नियुक्तो वानियुक्तो वा' are ascribed to वसिष्ठ in the स्मृतिचन्द्रिका and the वीरमित्रोदय (p. 37).

It is to be noted that some merchants also were to be associated with the judge in order to placate popular feeling 'लोकरजनार्थं कतिपयैर्वणिभिरप्यधिष्ठितं सदः कर्तव्यम् । यथाह काल्यायनः—कुलशीलवयोद्वृत्तवित्तवद्विरमत्सरैः । वणिभिः स्याक्तिपयैः कुलभूतैरधिष्ठितम् ॥ इति' (मिता० on या० II. 2). The स्मृतिच० also says 'तथा राष्ट्ररजनार्थं राजा कतिपयैर्वणिभिरपि सह संसदि स्थातव्यमित्याह काल्यायनः—कुलशील० इति । कुलभूतैर्वृन्दभूतैरित्यर्थः । तथा तेषां कार्यमान्याह स एव । श्रोतारो वणिजस्तत्र कर्तव्या न्यायदर्शिनः । इति'. It is in accordance with this that in the मृच्छकटिक we have the श्रेष्ठi associated with the judge.

Page 3, line 17—page 5, line 12. The word प्राइविवाक is derived here (*viz.* from प्रच्छ and वच् with वि). In the वाजसनेयसंहिता (XXX. 10) and the तै. ब्रा. (III. 4. 6. 1) we have the words 'मर्यादायै प्रश्नविवाकम्'. In the अर्थवेद (II. 27. 1 and 7) प्राश् seems to mean 'a debate' or 'debater'. 'नेच्छत्रुः प्राशं जयाति' (verse 1); 'तस्य प्राशं त्वं जहि यो न इन्द्राभिदासति । अभि नो ब्रूहि शक्षिभिः प्राशं मासुत्तरं कृथि ॥' (7th); गौ. ध. सू. (13. 26) 'राजा प्राइविवाको ब्राह्मणो वा शास्त्रवित्' on which हरदत्त says 'पृच्छतीति प्राद् । विविच्य वक्तीति विवाकः । न्यद्वक्वादिषु (पा. 7. 3. 53.) दर्शनाद् वृद्धिकृत्वे'. The मिता० (on या० II. 3) says 'अर्थप्रत्यार्थिनौ पृच्छतीति प्राद् । तयोर्वेचनं विरुद्धमविरुद्धं च सम्यैः सह विविनक्ति विवेचयति वेति विवाकः । प्राद् चासौ विवाकश्चेति प्राइविवाकः ।'. The व्यवहारमातृका (p. 278) quotes काल्यायन 'व्यवहाराश्रितं प्रश्नं पृच्छति प्राडिति स्थितिः । विवेचयति यस्तस्मिन् प्राइविवाकस्ततः स्मृतः ॥' and then says 'अर्थिन् भाषा ते कीदशी प्रत्यर्थिस्तवापि कीदशमुत्तरमिति पृच्छतीति प्राद् श्रुत्वा च युक्तायुक्तं विविनक्तीति विवाकः । विचार्य वा जयपराजयरूपं विविधमर्थं वक्तीति विवाकः ।'. अपराकं (p. 602) ascribes this verse to वृद्धवृहस्पति. विवादे...गवदति—In a controversy he asks a question and counter-question (*i. e.* he examines the plaintiff or plaintiff and the reply or defendant) and he speaks first (*i. e.* before the plaintiff lodges his information) in a gentle and agreeable manner. The moment a suitor arrives the judge has to ask him 'किं कार्य

का च ते पीडा मा भैषीः’ &c. The number of अमाल्यs was not fixed. कौटिल्य says ‘मन्त्रिपरिषदं द्रावशामाल्यान् कुर्वतेति मानवाः । षोडशेति बाहस्पत्याः । विंशतिमिलौशनसाः । यथासामर्थमिति कौटिल्यः ।’ (अर्थशास्त्र I. 15). In the verse सर्वशास्त्रां, both विप्र and द्विज are used and hence नीलकण्ठ says ‘अत्र उन्द्रिंजो’ . On the question of excluding a Sūdra from the position of a judge, compare मनु (VIII. 20-21) ‘जातिमात्रोपजीवी वा कामं स्याद् ब्राह्मणब्रुवः । धर्मप्रवक्ता नृपतेर्न तु शूद्रः कथंचन ॥ यस्य शूद्रस्तु कुरुते राजो धर्मविवेचनम् । तस्य सीदति तदश्चाङ्गं पक्षे गौरिव पश्यतः ॥’ . With श्रुताध्ययनं compare नारद (3.5 p. 41) ‘धर्मशास्त्रार्थकुशलाः कुलीनाः सत्यवादिनः । समाः शत्रौ च मित्रे च नृपतेः स्युः सभासदः ॥’ . यज्ञसद्विशी सभा—बृहस्पति has fine verses making व्यवहार a यज्ञे संपूज्यते विष्णुवृद्धवहारे महीपतिः । जयी तु यजमानोत्र जितः पशुरुदाहतः ॥ पूर्वपक्षोत्तरावाद्यं प्रतिज्ञा च हविः स्मृतः । त्रयी शास्त्राणि सम्भास्तु ऋत्विजो दक्षिणादने ॥’ quoted in व्य. मा. (p. 284). शब्दः—grammar. अभिधान lexicon. गणकलेखकौ accountant and scribe. आकारणे रक्षणे च for summoning and guarding. साध्यस्य साधकः who helps in arriving at the truth that is to be established (by calling the parties, witnesses &c). अपश्यता कार्यवशात्—compare मनु (VIII. 9) यदा स्वयं न कुर्यात् नृपतिः कार्यदर्शनम् । तदा नियुज्याद्विद्वांसं ब्राह्मणं कार्यदर्शने ॥. न्यायं legal proceeding.

Page 5, lines 14-20. नृपेणाधिकृताः—The king was the fountain of justice, next to him was the judge appointed by him, then came पूगा, श्रेणि and कुल. This was the gradation of courts. अपरार्क says ‘नेन कुलद्वये व्यवहारे कुलद(दु ?)ष्टवशङ्कायां श्रेण्या परीक्षणं युक्तम् । श्रेणिद्वये पूर्णैः पूर्णाद्वये नृपतिकृतैः न तु विपरीतकृतम्.’ मेधातिथि (on मनु. VIII. 2) quotes the verse of नारद (I. 7.) cited below and explains ‘तत्र कुलानि बन्धुजनसमूहः । तैर्या व्यवस्था कृता ततो न विचलितव्यम् । अथ तत्र तात्प स्युस्तवैतेधिकतरं संबन्धिन इति वदद्विस्तु तत् श्रेणिषु निवेदितव्यम् । श्रेणयः समानव्यवहारजीविनो वणिकप्रभृतयः । ’. विश्वरूप on या. (II. 211) says ‘पूगशब्दशात्र गणमात्रवचनः’ . पूगा was something like a village *Panchayat*. श्रेणि was a guild of persons belonging to the same caste and pursuing the same occupation, such as a guild of oilmen or weavers.

‘एकजातिनिविष्टानां समानवृत्त्युपजीविनां समूहः श्रेणिर्यथा रजकश्रेणिः’ अपराकं on या० II. 192. कुल—the kindred of the parties. One could appeal to his kindred in the first instance. Then in an appropriate case, he could proceed to the guild to which he belonged, then to the whole village *Panchayat*. In ancient India the organisation of guilds (श्रेणि) must have been efficient and complete, as they received deposits of money and paid interest on them from generation to generation for religious and charitable purposes. In one of the Nasik Inscriptions we read ‘गोदधनवाथवासु श्रेणिसु कोलीकनिकाये २००० वृथि पडिकशत अपरकोलीकनिकाये १००० वृथि पायुन पडिकशत एते च काहापणा अपडिदातवा वधिभोजा’ (Bombay Gazetteer vol. 16 p. 572).

Another Nasik Inscription speaks of a deposit of 1000 with a कुलरिकश्रेणि and of 500 with a तिलपिषकश्रेणि (B. G. vol. 16 p. 579). The Indore copperplate of Skandagupta (465-466 A.D.) speaks of a तैलिकश्रेणि (Gupta Inscriptions p. 70) and we are told that a guild of silk weavers from Lāṭa came to Das'apura in Malva and built a temple of the sun (I. A. vol 15. p. 194). याज्ञवल्क्य (II. 192) lays down that the king should enforce the special rules and customs of guilds &c. ‘श्रेणिनैगमपाखणिडगणानामप्ययं विधिः । मेदं चैषां नृपे रक्षेत् पूर्ववृत्तिं च पालयेत् ॥’. The विवादरत्नाकर (last तरङ्ग) quotes the following definitions from काल्यायन. ‘नानापौरसमूहस्तु नैगमस्तु प्रकीर्तिः । नानायुधधरवाताः (धरा व्राताः ?) समवेताः प्रकीर्तिः ॥ समूहो वणिजादीनां पूरा: संपरिकीर्तिः । प्रवर्जयावसिता ये तु पाषण्डः परिकीर्तिः ॥ ब्राह्मणानां समूहस्तु गणः संपरिकीर्तिः । शिल्पोपजीविनो ये तु शिल्पिनः परिकीर्तिः ॥ आर्हतसौगतानां तु समूहः सङ्घ उच्यते । चाण्डालश्वपनादीनां समूहो गुल्म उच्यते ॥ गणपाषाणपूरगाश्च व्राताश्च श्रेणयस्तथा । समूहस्थाथ ये चान्ये वर्गाव्यास्ते वृहस्पतिः ॥’. Even Pāṇini speaks of श्रेणि, पूरा and सङ्घ. ‘श्रेण्यादयः कृतादिमिः’ (पा. II. 1. 59) and ‘बहुपूरगणसङ्घस्य तिथुक्तुः’ (पा. V. 2. 52). For the gradation of courts, compare नारद (I. 7) ‘कुलानि श्रेण्य-

क्षैव गणाधिकृतो नृपः । प्रतिष्ठा व्यवहाराणां गुरुंभ्यस्तूतरोत्तरम् ॥'. The वीरभित्रोदय (p. 40) quotes the following verses from शृङ्खस्ति 'राजो ये विदिताः सम्यक्कुलश्रेणिगणादयः । साहसन्यायवर्जानि कुरुः कार्याणि ते नृणाम् ॥ कुलश्रेणिगणाध्यक्षाः प्रोक्तनिर्णयकारिणः । येषामग्रे निश्चितस्य प्रतिष्ठा तूतरोत्तरा ॥ विचार्य श्रेणिभिः कार्यं कुलैयन्न विचारितम् । गणैश्च श्रेष्ठविरुद्धातं गणाज्ञातं नियुक्तकैः ॥'. It remarks 'कुलादीनां ज्ञात्यादिरूपाणां दाक्षिण्यादिना अन्यथादर्शनमपि संभाव्यत इति कुदृष्टोद्भावकवचनेन राजादीनामसंभवः श्रेष्ठादी-नामुदासीनतया ततो बलवत्ता ।'. करणं seems to be an abbreviation of अधिकरणम्; compare नारद (II. 18) for this meaning of करण 'रागादीनां यदेकेन कोपितः करणं (v. l. करणे) वदेत् । तदादौ तु लिखेत्सर्व वादिनः फलकादिषु ॥'. ये चारण...करणं भवेत् for persons who are denizens of the forest, a court should be held in the forest.

Page 6, lines 2-14. दिवसस्याष्टमं &c.—The day (of twelve hours) is to be divided into eight parts (i. e. each part would be of half a प्रहर or one hour and a half). The proper time for holding the court of justice would be from half past seven till noon. The अर्थशास्त्र of कौटिल्य divides the day into eight parts and assigns to the second the work of looking into the affairs of the subjects. 'नाडिकाभिरहरष्टधा रात्रि च विभजेत् । छायाप्रमाणेन वा । ...तत्र पूर्वे दिवसस्याष्टभागे रक्षाविधानमायव्ययौ च शृण्यात् । द्वितीये पैरजानपदानां कार्याणि पश्येत् ।' (15th अधिक० 19th अध्याय); compare परा. मा (vol III part 1 p. 23) 'दिवसमष्टधा कृत्वा प्रथमं भागमभिहोत्रार्थं सुकृत्वा अनन्तरं भागत्रयं व्यवहारकालः'; वीर० p. 28 'अष्टमो भागः प्रथमप्रहरार्थम् । भागत्रयं तदुत्तरमावर्तनात् प्राक्तनम् । अन्यथा पूर्वाहविधिविरोधात् । प्रथमप्रहरार्धत्यागोपि निल्यहोमादिबाधपरिहैपथिकतया दृष्टार्थं एव ।'. अपरार्क (p. 601) quotes a similar verse from काल्यायन 'आद्याद्होषभागाद्यदृढं भागत्रयं भवेत् । स कालो व्यवहारस्य शास्त्रदृष्टे मनीषिभिः ।'. आवर्तनत्राचीन before mid-day. आवर्तन is mid-day. Compare 'आवर्तनात्तु पूर्वाहोप्यपराह्नस्तः परम् । मध्याहस्तु तयोः सन्धिर्य-दावर्तनमुच्यते ॥' quoted in the चतुर्वर्ग० (vol III part 2 p. 327). The स्मृतिच० (श्राद्ध० p. 363) quotes the verse as from स्कन्दपुराण. धर्मशास्त्र—the धर्मसूत्रs of गौतम, आपस्तम्ब, the मनुस्मृति,

the महाभारत &c. अर्थशास्त्र—(राजनीति) works on politics, like that of कौटिल्य. स्मृतिच० (व्य. p. 24) quotes the भविष्यपुराण ‘शाहूण्यस्य प्रयोगश्चाप्रयोगः कार्यगौरवात् । सामादीनामुपायानां योगो व्याससमाप्तः ॥ अध्यक्षाणां च निशेषः कण्टकानां निरूपणम् । दृष्टर्थेयं स्मृतिः प्रोक्ता ऋषिभिर्गहडाग्रज ॥ इति’ and then remarks ‘दृष्टर्थायाः स्मृतेरुदाहरणमात्रमेतत् । एवं च सन्धिविग्रहादिदृष्टर्थविषया स्मृतिरर्थशास्त्रमित्यर्थः’.

Page 6, line 15—page 8, line 10. The example of the conflict of धर्मशास्त्र and अर्थशास्त्र given by the मिताक्षरा (on या० II. 21), the स्मृतिचन्द्रिका and the वीर० is as follows:—“‘हिरण्यभूमिलामेभ्यो मित्रलघिर्वरा यतः । अतो यतेत तत्वासौ’ इत्यर्थशास्त्रम् । ‘धर्मशास्त्रानुसारेण क्रोधलोभविवर्जितः’ इति धर्मशास्त्रम् । तयोः क्वचिद्विषये विरोधो भवति । यथा । चतुष्पादद्व्यवहारे वर्तमाने एकस्य जयेवधार्यमाणे मित्रलघिर्भवति न धर्मशास्त्रमनुसृतं भवति । अन्यस्य जयेवधार्यमाणे धर्मशास्त्रमनुसृतं भवति मित्रलघिर्विपरीता । तत्रार्थशास्त्राद्धर्मशास्त्रं बलवत् ।”. That आपस्तम्ब also was of this opinion follows from his prescribing a heavy penance for preferring the dictates of अर्थशास्त्र over धर्मशास्त्र. ‘धर्मार्थसंनिपातेर्थग्राहिण एतदेव’ आप. ध. सू. I. 9. 24. 23. स्मृत्योर्विरोधे &c.—When two स्मृति texts conflict, that should be the preferable decision (or reasoning) which follows the practice of respectable old people. Compare नारद p. 40 धर्मशास्त्रविरोधे तु युक्तियुक्तो विधिः स्मृतः । व्यवहारो हि बलवान्धर्मस्तेनावहीयते ॥. परा० मा. explains ‘व्यवहारातो वृद्धव्यवहारात् प्रसिद्धो न्यायो बलवान्’; स्मृतिच० ‘श्रुतिमूलस्मृत्योर्विरोधे वृद्धव्यवहारावगतसावकाशनिरवकाशत्वादितर्कबलेन यथा व्यवस्थितविषयता तयोर्ज्ञायते तथा ग्रहीतव्यमित्यर्थः’; वीर० (p. 17) ‘न्यायानुपष्टव्यवहारादन्वयव्यवस्थाविकल्पादिरूपस्य न्यायस्य प्रत्यायकं हेतुमाह व्यवहारत इति । वृद्धव्यवहारादन्वयव्यवस्थाविकल्पादिरूपस्य न्यायस्य प्रत्यायकं याज्ञ्यायो ग्रहेतव्य इत्यर्थः’. When two texts conflict, they must either be explained as being a rule and its exception or as allowing an option or as both having a special province of their own separately. The examples cited in the commentary of नारद are:—मनु० (IX. 64-66) forbids the practice

of नियोग, while गौतमधर्मसूत्र (18. 4-8) and या० (I. 68) allow it. The decision, as laid down by the मिताक्षरा in another connection, is that नियोग is not allowed in the Kali age, as it is opposed to the sense of the people in these days. 'अयं विषमो विभागः शास्त्रदृष्टस्तथापि लोकविद्विष्टत्वान्नाश्रेयः । अस्वर्ग्यं लोकविद्विष्टं धर्म्यमप्याच-रेत् तु—इति निषेधात् । ...उक्तं च । यथा नियोगधर्मो नो नानुबन्ध्यावधोपि वा । तथोद्धारविभागोपि नैव संप्रति वर्तते ।' मिता० (on या० II. 117). केवल शास्त्रमाश्रित्य—युक्ति means 'लोकव्यवहार' according to the व्यव० मा०. The स्मृतिच० (व्य० p. 24) says 'अतस्तर्कानुशृहीतमेव शास्त्रार्थमाश्रित्य निर्णेतव्यमित्यर्थादुक्तं भवति'. गौ. ध. सू. (XI. 23) says 'न्यायाधिगमे तकोभ्युपायः'. देशाचारादप्यालोचयेत्—Marriage with a maternal uncle's daughter offends against the rule prohibiting marriage among near *sapindas*; but among many Brāhmaṇa sub-castes in the Deccan such marriages are not only allowed, but are looked upon with great favour. If a king were to follow the strict letter of the *smṛtis* on सापिण्डा, he would have to hold such marriages absolutely null and void. Such a proceeding however would arouse bitter opposition and discontent. Hence almost all *Smṛtis* ask the ruler to respect local and family usages. Compare या० (I. 343) 'यस्मिन्देशे य आचारो व्यवहारः कुलस्थितिः । तथैव परिपाल्योसौ यदा वशमुपागतः ॥'. The position of गौतम (ध. सू. XI. 20 देशजातिकुलधर्माश्वान्नायैरविरुद्धः प्रमाणम्) and of बोधायन was rather uncompromising. बोधायन says 'पञ्चधा विप्रतिपत्तिर्दक्षिणतस्तथोत्तरः । यानि दक्षिणतस्तानि व्याख्यास्यामः । यथैतदनुपेतेन सह भोजनं ब्रिया सह भोजनं पर्युषितभोजनं मातुलपितृष्वसदुहितृगमनमिति । इतरदितरस्मिन् कुर्वन्दुष्यतीतरदितरस्मिन् । तत्र तत्र देशप्रामाण्यमेव स्यात् । मिथ्यैतदिति गौतमः । उभयं चैव नाद्रियेत शिष्टगमविरोधर्दर्शनात् शिष्टस्मृतिविरोधर्दर्शनाच्च ।' (I. 1. 17-24). मध्यदेश &c.—In मध्यदेश (Brāhmaṇas) become (hired) labourers, engage in crafts of various kinds and eat beef. For मध्यदेश, see मनु० (I. 21) 'हिमवद्विन्द्य-गोर्मध्यं यत्प्राग्विनशनादपि । प्रत्यगेव प्रयागाच्च मध्यदेशः प्रकीर्तिः ॥'. पूर्वे—eastern people (like those in Bengal). अनेन...ईकाः by

doing such things they do not become liable to undergo प्रायश्चित्त and punishment (at the hands of the king). Before this line we have the line 'खशजाताः प्रशङ्खन्ति आतृभार्यामभर्तुकाम्' in वीर० (p. 29.) As to मातुलसुतापरिणयन see notes below on दत्तकप्रकरण. Compare यशस्तिलक (4th आधास p. 95) 'श्रूयते हि वज्ञीमण्डले नृपतिदोषाद्भूदेवेष्वासवोपयोगः पारसीकेषु च खसवित्रीसंयोगः सिंहलेषु विश्वामित्रस्तिप्रयोग इति ।'. यत्त्वत्र केचित्—In some स्मृतिः, प्रायश्चित्तः are prescribed for those who do the above—mentioned acts ; some think that those प्रायश्चित्तः are to apply only to such countries as are not mentioned in the passage of बृहस्पति quoted above and hence there is no conflict between बृहस्पति's dictum that these men are not liable to प्रायश्चित्त nor to punishment and between the स्मृतिः prescribing प्रायश्चित्त. The वीर० (p. 29) tells us that the view here set forth was held by मदनरत्नाकर (मदनरत्नाकर ?). अन्ये....हुः—others interpret the words of बृहस्पति 'अनेन...दमार्हकाः' differently. They say that those who practise the acts referred to by बृहस्पति are not liable to punishment (which is a way of atoning for their conduct), but they have to undergo प्रायश्चित्त ; while persons who practise those acts in countries other than those mentioned are liable to both punishment and प्रायश्चित्त. The वीरमित्रोदय holds this view. वणिकिशलिपि—This and the following verses do not lay down that the king is not at all to adjudicate upon disputes between merchants, artisans &c. or between the members of the higher castes about matters peculiar to the castes or the orders (आश्रमः) ; but the meaning is that the king should not hastily decide himself but should call in the aid of experts.

Page 8, line 11—page 10, line 13. विचार्य...
दिशेत्—having reflected over (the words of the complainant or plaintiff). If the matter be reasonable, then the king should, in order to summon (the

person complained against or defendant), hand over to that man (who complains or who is plaintiff) a sealed letter or should order the servant (called साध्यपाल above) to summon him. If a man were to say 'मया जन्मान्तरेरेसै दत्तमृणं न प्रस्तुप्यति', the king should dismiss the plaint, as it is not न्याय, and he should not put the defendant to unnecessary trouble by summoning him. Compare वृहस्पति 'यस्याभियोगं कुरुते तत्त्वेनाशङ्कयथवा । तमेवाहानयेद्राजा मुद्रया पुरुषेण वा ॥' quoted in वीर० p. 52 and in सृतिच० (व्य. p. 32). वक्तव्येर्थे &c. This is explained in परा० मा० (vol III part 1 p. 47) 'प्रथमं तावदर्थी प्रत्यर्थिनोये त्वयैतावन्महां देयमित्यादिकं कार्यं ब्रूयात् । तत्र यदि तदुक्तमनभ्युपगम्योत्कान्तुमिच्छेत्तदा स्वकार्यपर्यन्तं राजाज्ञया तं निरुच्यात् ।'. वक्तव्ये...वादार्थी—the plaintiff may put under restraint (a defendant) who does not stand up to meet (i. e. who absconds or avoids) the claim that is to be investigated and who minds not the words of the claimant. यावदा...शेन till the approach of the (royal servant) summoner 'आहूयतेनेनेति व्युत्पत्या राजपुरुष आहानः' अपराक. आसेधः restraint or arrest (under the king's order). स्थानासेधः—सृतिच० explains 'स्थानासेधो गृहदेवकुलादिस्थानात्र चलितव्यमित्यवोधनम् । कालकृतः पश्चस्यादौ आत्मा दर्शयितव्यो नो चेद्राजाज्ञामुद्दितवानिलेवंविधः । प्रवासादासेधो यात्रावारणम् । कर्मण आसेधः पण्यप्रसारणादेवारणम् । न पुनर्निरीक्षणादेः ।'. आसेधयोग्य—This is ascribed to व्यास in the सृतिच० (व्य० p. 30) and to कालायन in the वीर० (p. 56). यस्त्वनिद्र्य—This is ascribed to कालायन in सृतिच० (व्य. p. 30) and explained as 'इन्द्रियनिरोधादेः सङ्कृतत्वात्र तत्र राजाज्ञातिक्रमोपराधमावहतीत्यर्थः'. यस्त्वनिद्र्यः...दण्डः He who puts under restraint (his opponent) by such improper means as stopping his senses, or speech or breathing (i. e. by gagging his mouth) is liable to be punished. न त्वतिक्रान्ता॒र—'नद्या॑ संतरणं नदी॑संतारः । कान्तारो दुर्गमो मार्गः । दुष्ट्वोरब्याघ्रादिदेशो दुर्देशः । उपहङ्कः परबलादिभिर्व्याकुलता॑ । एवमादावाज्ञातिक्रमेभि

नापराधः।' स्मृतिच० (व्य. p. 30). आसेधयंस्त्वनासेध्यं—This is ascribed to व्यास in स्मृतिच०. विषमस्थाः—चोराद्यपहतसर्वस्त्राः (according to स्मृतिच०). कार्यसाधकैः by those who seek to establish their claims. यजमानः one engaged in a sacrifice. अकल्प...त्रृपः—These lines are attributed to काल्यायन by वीर० (p. 52) and to हारीत by स्मृतिच० (व्य० p. 33) and परा. मा. They are not found in नारद; but compare नारद I. 52-54. अकल्पः=व्याधितः. क्रियाकुलः—निख्यनैमित्तिकर्मकरणव्यव्रः engaged in religious duties. 'कार्यातिपाती यस्य तत्कालमागच्छतो गुरुतरकार्यविनाशः, व्यसनमिष्टवियोगादि' अपराक्त (p. 606). 'मत्तो मदनीयसेवनेन च्युतमतिः । उन्मत्तो ग्रहाद्याविष्टः । प्रमत्तस्तदानीं सर्वत्रानवधानवान् ।' वीर० p. 52. हीनपक्षां...मिष्टते—These are ascribed to काल्यायन by वीर० and परा. मा. हीनपक्षां—who has no relatives left. स्मृतिच० explains 'हीनपक्षा मदाकुल । युवतिमिति तस्या एव विशेषणम्'. ता...स्मृताः they are declared to be dependent on their kinsmen (and therefore their kinsmen should be summoned). ज्ञाता...त्रृपः—these two are ascribed to बृहस्पति by वीर० (p. 53) and कालं देशं च to नारद by अपराक्त (p. 607) and to हारीत by स्मृतिच० यानैः—शिविकाभिः. अभियोगानुरूपेण—in accordance with the matter in controversy. शतावरः—the minimum being one hundred. The numbers refer to पण्स, as काल्यायन says 'कल्पितो यस्य यो दण्डस्त्वपराधस्य यत्क्षतः । पणानां ग्रहणं तु सात्तन्मूर्यं वाथ राजनि ॥' quoted by स्मृतिच० (व्य. p. 34).

Page 10, line 15—page 12, line 1. अभियुक्तः—the defendant, the person charged. वादिना—supply सह after the word. अभियोक्ता—complainant or plaintiff. प्रबूयात्—should state his proposition. The व्यव. मा. remarks 'द्विविधश्चाभियोक्ता धनार्थी संमानार्थी च'. अभियुक्तस्त्वन्तरं—उत्तरं ब्रूयादित्यर्थः. तयोरन्ते...परम्—'सम्यप्राइविवाकयोरिदं पश्चादभिधानमनुयोगादिव्यतिरिक्तप्रस्याकलित्विषयकवचनपरम्, अनुयोगादीनां प्रागेव तत्कर्त्तव्यत्वादित्यवधेयम्' वीर० p. 57. The words refer to the final conclusion arrived at by the सम्यस and the judge. The latter could ask questions at any time. The words तत्राभियोक्ता state the general rule that the plaintiff or complainant

has a right to begin. 'आज्ञा लेखः पृष्ठकः शासनं वा आधिः पत्रं विक्षयो वा कर्यो वा । राहे कुर्यात्पूर्वमावेदनं यस्तस्य ज्ञेयः पूर्वपक्षो विधिष्ठैः ॥' नारद (II. 38). कात्यायन states an exception to this 'यस्य वाभ्यधिका पीडा कार्यं वाप्यधिकं भवेत् । पूर्वपक्षो भवेत्तस्य न यः पूर्वं निवेदयेत् ॥' quoted in स्मृतिच ० (व्य० p. 35) which further remarks 'एवंविधविषये अर्थप्रलयर्थभावस्य वैपरीत्यं परीक्षकैः कार्यमिल्यर्थः.' The same verse would suggest that if litigants were of different castes the gravity of loss or कार्यगौरव would determine priority. अहंपूर्विक्या—The idea seems to be that if a plaintiff and defendant come to the court, each having a claim against the other and each claiming to be first heard or if several pairs of plaintiffs and defendants come to the court at the same time, each pair claiming to have his suit heard first, then the investigation was to be made in accordance with the castes of the litigants or with reference to the seriousness of the loss involved in each litigation, where all were of the same caste. Compare मनु० (VIII. 24) 'अर्थानर्थाद्युभौ तुदृच्छा धर्माधर्मौ च केवलै । वर्णक्रमेण सर्वाणि पश्येत्कार्याणि कार्यणाम् ॥'. पूर्वोत्तरे—the complaint or plaint and the reply. This gives the direction that in the case of minors, insane persons and idiots their near relatives must act as next friends or guardians *ad litem*. In the case of old and infirm persons they could appoint (नियुक्त) some one who would look after their affairs and who would correspond to the recognised agent (of the Indian Civil Procedure Code Order III r. 1). यो...ज्यौ—an adverse decision against the next friend, guardian or other person representing the party or a favourable decision is a decision against the party or in favour of the party represented. Compare पितामह quoted in परा. मा० (vol III. part 1. p. 54). 'यः कश्चित्कारयेत् किञ्चिन्नियोगादेन केनचित् । तत्सैव कृतं ज्ञेयमनिवर्त्य हि तत्स्मृतम् ॥'. The व्यव० मा० (p. 287) says 'नियुक्तोऽनियुक्तो वा तद्वितैषी सभायामुत्तरं ब्रूयात्'. यत्तु...

नियुक्तपरम्—The words of काल्यायन making it punishable to carry on another's litigation in the absence of close relationship or in the absence of appointment (नियोग) refer only to unauthorised persons. This resembles the rule against champerty and maintenance in English law. The व्यव० मा० (p. 288) quotes a similar verse from बृहस्पति 'यो न भ्राता पिता वापि न पुत्रो न नियोजितः । परार्थवादी दण्डः &c.' वीर० (p. 54) reads 'अन्येषु चातिपापेषु प्रतिवादी न दीयते' after गुर्वद्वनागमे. कूटकरणे—forgery of a document. The word स्तेय is repeated in this passage and नीलकण्ठ says that this repetition serves the purpose of laying down an absolute prohibition against employing an agent to conduct litigation in this case. नीलकण्ठ here follows मदनरत्न according to the author of the वीर०, who thinks that the first word स्तेय refers to the theft of gold on account of its proximity to ब्रह्महत्या 'पुनः स्तेयग्रहणं सर्वथा तत्र प्रतिनिधिप्रतिषेधार्थमिति मदनरत्नकारः पूर्वं स्तेयग्रहणं ब्रह्महत्यादिसन्दिशात् (?) सुवर्णस्तेयपरमिति तु वयम्'. प्रतिवादी—व्यव० मा. says 'प्रतिनिधीभूय वदति प्रतिवादी' (p. 288).

Page 12, line 2-page 13, line 10. स्थापिते placed before the court. प्रत्यर्थिन्—defendant. यथा...र्थिना as the matter was reported (to the court) by the plaintiff (when he filed his complaint or information, on which the defendant was summoned). नाम the names of the plaintiff and his opponent. A question would arise:—why should the complaint or plaint be written down again in the presence of the defendant, when the matter of complaint had already been stated by the plaintiff? The answer is supplied by the मिता० and other works. 'यथावेदितं पूर्वावेदनमनतिक्रम्य येन प्रकारेणावेदनसमये स्वचनं लेखितं तत्रैव प्रत्यर्थिसमक्षमपि न पुनरन्यथा । तथा सत्यन्यवादित्वेन भङ्गप्रसङ्गात् । ...प्रागेवार्थिना स्वप्रतिज्ञातार्थस्य लिखितत्वादधुना लेखनमनर्थकमित्याशङ्कानिरासायाह । समामासेति । संवत्सरमासपक्षतिथिवारार्थप्रत्यर्थिनामतदीयजातिभिः । आदिशब्दोपात्तैश्च द्रव्यसंख्या—तज्जाति—ऋणप्रहणादि—स्थान—वेला—क्षमालिङ्गादिभिर्यथोपयोगं विहितमिति ।

कार्यमात्रमावेदनकाले लिखितमधुनोपयुक्तविशेषणसहितं लिख्यत इति नानर्थक्यमिति भावः' वीर० (p. 61). The स्मृतिच० says 'समा संवत्सरः स च धनप्रयोगादिकालीनो लेखनीयः । मासादिरपि तत्कालीन एव । आदिशब्दसंगृहीतानि विशेषणानि काल्यायनेन दर्शितानि—निवेश्य कालं वर्षं च मासं पक्षं तिथिं तथा । वेलां प्रदेशविषयं स्थानं जाल्याकृती वयः । साध्यद्वय्यप्रमाणं च संख्यां नाम तथात्मनः । राजां च क्रमशो नाम निवासं साध्यनाम च । क्रमातिपृष्ठाणां नामानि पीडामाहर्तृदायकौ । क्षमालिङ्गानि चान्यानि पक्षं संकीर्त्य कल्पयेत् ॥...आहर्ता प्रतिश्रहाद्यागमकर्ता । दायको दाता । क्षमालिङ्गानि आत्मीयधनादेः परोपभोगसहननिमित्तानि ।' (व्य० p. 36). अर्थवत्—These five verses are ascribed to संप्रहकार in the स्मृतिच०, परा. मा०, and the वीर० (p. 62). अर्थवत्—that discloses a cause of action. 'धर्मसंयुक्तमल्पाक्षरत्वप्रभूतार्थत्वादिगुणान्वितम् । परिपूर्णमध्याहारानपेक्षम् । अनाकुलमसंदिग्धाक्षरकम् । साध्यवत् सिषाध्यिषितार्थाहीनम् । वाचकपदं गौणलाक्षणिकरहितम् । प्रकृतार्थानुबन्ध प्रागावेदिताया अविरोधि । प्रसिद्धं लोकप्रसिद्धवस्तुविषयम् । अविरुद्धं पुरराष्ट्रप्राहविवाकनृपाद्यविरुद्धम् । तथा पूर्वापराविरुद्धं प्रलक्षादिप्रमाणाविरुद्धं व्यावहारिकधर्माविरुद्धं च ॥...निखिलार्थमनवशेषितवक्तव्यम् । देशकालाविरोधि मध्यदेशीयं क्रमुकक्षेत्रं शरत्कालीनमान्वफलसहस्रमपहतमित्येवमादिरहितम् । ...परः प्रतिवादी आत्मा वादी पूर्वजात्सयोः पित्रादयः । अनेके राजानो भुक्तिकालीनाः तेषां नामानि परात्म...नामानि तैश्चिह्नितम् । शिष्टमुक्तार्थम् । अर्थवत्त्वादीनि देशकालाविरोधित्वान्तानि अर्थिप्रत्यर्थिनामसहितानि सर्वव्यवहारभाषोपयोगीनि तेन तैः सर्वत्र भाषायामवश्यं भवितव्यम् । तैर्विना क्वचिदपि साध्यसिद्धे: सुखेन कर्तुमशक्यत्वात् । वर्षादीनि पुनर्विशेषणानि सर्वाणि न सर्वत्रोपयोगीनि । कतिपयैर्विनापि तत्र तत्र साध्यसिद्धिसंभवात् । अतो यत्र येषामुपयोगस्त्रैव तेषां निवेशनं कार्यम् । नेतरत्रापि प्रयोजनाभावात् ।' स्मृतिच० (व्य० pp. 36-37). अनाकुलं unambiguous in meaning. साध्यवत् distinctly stating the matter to be established. वाचकानि पदानि यस्य. अविरुद्धं not opposed (to public policy or to the national interest or to the king's interest &c.). साधनक्षमम् capable of proof. देश country (like Anga, Vanga &c.). प्रदेश location of a field &c. स्थानं village. आवस्था habitation (house &c.). साध्याख्या the name or appellation of the thing (or the relief claimed) sought to be established. आकार posture or features. प्रमाणसंख्या measure and number. क्षमालिङ्ग the reasons of forbearing (to sue for

some time, though another wrongly enjoyed the plaintiff's property). आत्मपीडावत् stating the loss or harm (caused to the plaintiff) or the harassment and restraint (caused to the plaintiff or his surety by the creditor). कथितौ आहर्तुदायकौ यस्मिन्. If a man claims land by way of gift, he has to state the donee and donor. भाषा—The word भाषा, पक्ष and प्रतिज्ञा mean the same thing (*viz.* plaint). परा. मा० (vol. III. part 1. p. 61) quotes similar verses from बृहस्पति. अत्रोक्त...वक्ष्यते—*vide* मिता० ‘संवत्सरविशेषणं यथपि सर्वव्यवहारेषु नोपयुज्यते तथाप्याधिप्रतिप्रहकगेषु निर्णयार्थमुपयुज्यते—आधौ प्रतिप्रहे कीते पूर्वा तु बलवत्तरा इति वचनात्’ (on याज्ञ. II. 6). When there are two mortgages or pledges of the same land or chattel, the first in time prevails. Hence the year is important. वक्ष्यते—This refers to the words of काल्यायन (quoted under आधि) ‘आधिमेकं द्वयोर्यस्तु &c. स्मृत्यन्तरे—The स्मृतिच० and the वीर० (p. 64) ascribe these verses to काल्यायन. स्थानं village. संनिवेश site, location (with boundaries) or features (being round, square &c). अधिवासः neighbour. जातिः caste (of the parties). संज्ञा names of parties. प्रमाणं measure (so many निवर्तेनs or, in modern nomenclature, acres). पितृ...कीर्तनम् the names of the fathers and grandfathers of the parties and the names of the three former kings. खभावोक्त—as told naturally (without any pressure from the king or judge). ‘खभावो भयाद्युपाधि-रहितत्वम्’ अपराक्त (p. 611). पाण्डुलेखेन with chalk. विशेषितम् corrected. Compare व्यव० मा० (p. 297) ‘स तु पक्षः सम्यैर्लेखनीयः । तदाहृतुर्ब्यासबृहस्पती—पाण्डुलेखेन फलके भूम्यां वा प्रथमं लिखेत् । न्यूनाधिकं तु संशोध्य पश्चात्पत्रे निवेशयेत् ॥’. Students of the मृच्छकटिक will note the great coincidence between the way in which the complaint was recorded there and the passage quoted above. शोधनस्थावधिम्—the time up to which amendment (of the plaint) may be allowed. शोधयेत् विवक्षितम्—The व्यव० मा० quotes the two verses as from नारद but reverses

the order. The second only is found in the printed नारदस्मृति. अवष्टव्यस्तोत्रेण—when it is once hemmed in by the reply (of the opponent). On these two verses, compare बृहस्पति (quoted in व्यव. मा. p. 295) “ऊनाधिकं पूर्वपक्षं यावद्वादी विशोधयेत् । न दद्यादुत्तरं तावत्प्रत्यर्थीं सभ्यसनिधौ ॥ ऊनाधिकमिति वचनात् पूर्वोक्तादविसिद्धं न्यूनं पूरणीयं, अधिकमपनेयं, न तु विरोधि, परस्परविरोधादेव भाषाया अनादेयत्वेन तस्य भग्नत्वात् । तदेवमुत्तरानन्तरं भाषाशोधननिषेधात्, ‘एकं प्रत्यर्थिनो वाक्यं द्वे वाक्ये पूर्ववादिनः’ इति पठितमनाकरम् ।”.

Page 13, line 11—page 14, line 7. एवं...स्थिते this being the definition of a proper पक्ष (plaint). पक्षाभासाः—that have only the appearance of a पक्ष. अर्थसिद्धाः—They follow from a reflection over the characteristics of a correct plaint (and are not therefore specifically described in such works as याज्ञवल्क्यस्मृति, but are expressly mentioned in other स्मृतिः). स्मृत्यन्तरे—The वीर० (p. 66) ascribes this verse to कात्यायन and the व्यव० मा० (p. 295) seems to do the same. The latter quotes from बृहस्पति ‘अप्रसिद्धं सदोषं च निरर्थं निष्ठयोजनम् । असाध्यं वा विशद्धं वा पक्षं राजा विवर्जयेत् ॥ तदेव व्याकरोति । न केनचिन्कृतो यस्तु सोप्रसिद्ध उदाहृतः । अन्यार्थः स्वार्थहीनश्च सदोषः परिकीर्तिः ॥...अप्रसिद्धनिरावाधमिति कात्यायने विशेषः शेषं समानम् ।’. अप्रसिद्ध...हतमिति—nobody has ever seen खपुण्ड and so this complaint is अप्रसिद्ध. The मिता० and अपराके give a similar example ‘मदीयं शशविषाणमनेनापहतमिति’. वीर० (p. 66) gives ‘फलसहस्रकृष्णक्षेत्रमपहतमिति’ as an example. It has to be noted that बृहस्पति would regard these as examples of असाध्य and not of अप्रसिद्ध. ‘ममानेन प्रदातव्यं शशशुद्गकृतं धनुः । असंभाव्यमसाध्यं तं पक्षमाहुर्मनीषिणः ॥’ (वीर० p. 67). निरावाधम् that discloses no injury (of which the court could take cognisance). निरर्थम् that makes no coherent sense. According to बृहस्पति, निरर्थ is that where the injury or loss is so slight that no man of ordinary temper would complain about it. ‘खल्पापराधः खल्पार्थो निरर्थक इति स्मृतः’ (quoted in वीर० p. 66). The examples of this

would be 'अहमनेन सस्मितमीक्षितः', 'मामकी शिक्षा तेन अपहृता'. निष्प्रयोजनम्—that gives no cause of action. वृहस्पति gives another interpretation of both निरर्थ and निष्प्रयोजन. 'कुसीदायैः पदैर्हनो व्यवहारो निरर्थकः । वाक्पारूपादभिश्वैव विज्ञेयो निष्प्रयोजनः ॥' (quoted in स्मृतिच ० and वीर ० p. 67). Where the information lodged by the अर्थी cannot be brought under anyone of the fourteen titles from क्रणादान (that are अर्थमूल or अर्थोद्भव), the पक्ष is निरर्थक; where it cannot be brought under the four titles beginning with वाक्पारूप्य (that are हिंसासमुद्भव), it is निष्प्रयोजन. असाध्य incapable of proof. अपरार्क explains 'असाध्योऽशक्यसाधनो यथा देवदत्तेनाहमक्षिनिकोचेनोपहसितः—इति । न हयं पक्षः साक्षिविषयः । अल्पकालत्वात् । नापि दिव्यविषयोल्पत्वात् । प्रमाणान्तरं तु नैव संभवति ।' (p. 609). तथा च स्मर्यते—These two verses are ascribed to वृहस्पति in परा० मा. (vol. III part 1 p. 67). पुराणादिविरुद्धं पुराणाचारविरुद्धः (opposed to public policy). 'राजा विवर्जितः निषिद्धः नास्त्राष्टे रूपकैर्यवहृतं व्यमित्यादि' अपरार्क (p. 609). प्रकृतीनां—of the subjects. अनादेयाः inadmissible, that cannot be entertained. न चानेक... विरोधापत्तेः—It may be urged that a plaint would be liable to be not entertained as being पक्षाभास if it contains more than one matter of grievance. To this नीलकण्ठ replies that it is not so. A plaint does not become a पक्षाभास on this ground; to say so would be opposed to the *dictum* of कालायन 'a king, from a desire to find out the truth, should surely entertain even such a matter as contains many propositions (or grievances) and as is definitely stated so far as judicial procedure is concerned'. 'यदि प्रतिज्ञासु प्रत्येकं भेदेन प्रमाणोपन्यासं करोति' अपरार्क (p. 610). If a plaintiff were to say that his opponent forcibly took away his gold, silver and corn, this is a good पक्ष, although there are numerous things charged against the defendant, as all can be proved by the same evidence; in such a case all these matters should be investigated at once. Suppose further that a man says that the opponent took from him a loan four years back, that he deposited two years back

some jewels with him which he does not return and that a year before the suit he was dispossessed by the opponent; here there is a joinder of several causes of action (several प्रतिज्ञाः of ऋणदान, निषेप &c.) that arose at different times. Should such a plaint be entirely rejected as पक्षाभास ? The answer is in the negative. Such matters as are to be proved by different evidence in each case should be tried one after another and not simultaneously. This is the meaning of another *dictum* of काल्यायन 'अनेक... सिद्धति' (a plaint in which there is a mixing up of several titles of the law cannot bear fruit or stand). The idea of काल्यायन, says नीलकण्ठ, is that there cannot be a simultaneous investigation where there is a joinder of several causes of action, but there may be an investigation into the several causes of action one after another. Thus there is no conflict between the two *dicta* of काल्यायन.

The words पक्ष, पूर्वपक्ष, प्रतिज्ञा, साध्य are likely to cause confusion on account of the technical senses in which they are used in works on तर्क. For example, काल्यायन and बृहस्पति (quoted in व्यव० मा० p. 291) define पूर्वपक्ष as 'प्रतिज्ञादोषनिर्मुकं साध्यं सत्कारणान्वितम् । निश्चितं लोकसिद्धं च पक्षं पक्षविदो विदुः ॥'. This shows that here साध्य, पक्ष and प्रतिज्ञा are identified; while in तर्कशास्त्र, a प्रतिज्ञा (as in पर्वतो वह्निमान्) is quite different from पक्ष (the mountain) or the साध्य (वह्निमत्त्व). पक्ष in the language of तर्कशास्त्र is 'संदिग्धसाध्यवान्'. जीमूतवाहन explains the position of व्यवहारशास्त्र as follows 'अर्थिना च तावदर्थमानं साध्यमवश्यं निर्देष्यं, अन्यथा अर्थित्वानुपपत्त्या व्यवहारप्रसक्तेः । तत्रिदेशकमेव वचनं प्रतिज्ञा तस्यैव विवक्षितार्थप्रतिपादकत्वेन प्रधानत्वात् । अत एव यत्र हेतुभिधानं न भवति तत्रापि प्रतिज्ञापुरस्कारेणैव व्यवहारो भवति । अतस्त्र परस्परविरुद्धार्थप्रतिपादकपदयोगादिदूषणेन साध्यस्यैवानवगतेः तत्रिमुक्तौ तु सम्यक्साध्यमवगम्यते इति तथोक्तम् । धर्मविशेषविशिष्टतया च धर्मिण एव साध्यत्वात् साध्यपक्षयोरप्यमेदाभिधानम् ।' व्यव० मा० (p. 291).

(भाषायाः अर्थः) येन तस्य श्रुतार्थस्य प्रतिवादिनः पूर्वा० in the presence of the plaintiff or complainant (lit. who is prior in lodging information). Time was allowed to the defendant to file his reply or written statement. नारद says (I. 44) गहनत्वाद्विवादानामसामर्थ्यात्स्मृतेरपि । ऋणादिषु हरेत् कालं कामं तत्त्वबुभुत्सया ॥. So says कात्यायन 'श्रुत्वा लेख्यगतं चार्थं प्रलयर्थी कारणाद्यदि । कालं विवादे याचेत तस्य देयो न संशयः ॥' (quoted in स्मृतिच० and परा. मा.). याज्ञवल्क्य and नारद (I. 45) lay down the cases in which no time was allowed to file a reply 'साहसस्तेयपारुष्यगोभिशापात्यये खियाम् । विवादयेत्सद्य एव कालोन्यत्रेच्छ्या स्मृतः ॥' (याज्ञ. II. 12). पक्षस्य व्यापकं—This is not found in the printed नारदस्मृति. This is ascribed to नारद and बृहस्पति in व्यव० मा० (p. 299), to नारद by अपरार्क, to प्रजापति in स्मृतिचन्द्रिका and परा. मा. and to नारद and प्रजापति by the वीर० (p. 73). पक्षस्य व्यापकं—that is capable of refuting the पक्ष (i. e. that meets all the points raised in the पक्ष). सारं=न्याय्यम्. अनाकुलम्' not inconsistent. अव्याख्यागम्यं capable of being understood without explanation. 'अप्रसिद्धप्रयोगेण दुःश्लिष्टविभक्तिसमाप्ताध्याहाराभिधानेन वा अन्यदेशभाषाभिधानेन वा यत् व्याख्येयार्थं न भवति' मिता०. उत्तर is of four kinds, viz. मिथ्या (denial), संप्रतिपत्ति (confession or admission), प्रत्यवस्कन्दन (special plea), प्राइन्याय (former judgment). मिथ्या संप्रतिपत्ति०—This is almost the same as नारद (II. 4) and is ascribed to नारद in व्यव० मा० (p. 300). अभियुक्तेभियोगस्य—This is ascribed to बृहस्पति in व्यव० मा० (p. 301) and in परा. मा. अभियुक्तः defendant. अभियोग statement of the claim. अपहृत denial. वीर० (p. 76) says 'अपहृतमात्रं कारणाद्यसंवलितं मिथ्योत्तरम्'. अपरार्क quotes another similar verse from कात्यायन 'श्रुत्वा भाषार्थमन्यस्तु यदा तं प्रतिषेधति । अर्थतः शब्दतो वापि मिथ्या तज्ज्ञेयमुत्तरम् ॥' (p. 612). If a man says 'you owe me a hundred rupees' and the other denies, saying 'I do not owe you', it is मिथ्योत्तर. मिथ्यैतत्—This is ascribed to व्यास in व्यव० मा० and वीर० and to प्रजापति in परा. मा. मिथ्यैतत्—This is a direct denial in words. नाभिजानामि=न स्मरामि (अपरार्क). This is an indirect or implied denial.

साध्यस्य...हता—This is ascribed to व्यास in व्यव० मा० and वीर० and to काल्यायन in स्मृतिच०. If the plaintiff says 'defendant owes me one hundred rupees' and if the defendant replies 'yes, it is true that I owe plaintiff one hundred rupees', it is संप्रतिपत्त्युत्तर. अर्थात्—This is ascribed to वृहस्पति in व्यव० मा० and परा. मा. प्रपद—accepting. कारण—plea. If a man says 'the defendant took one hundred rupees from me' and the defendant replies 'surely I took the rupees, but I returned them or that they were gifted to me', this is प्रत्यवस्कन्दन. आचारेणावसन्नोपि &c;—This is ascribed to नारद by अपरार्क, to वृहस्पति by परा० मा० and to काल्यायन and वृहस्पति by वीर०. 'आचारो व्यवहारः अवसन्नो जितः' अपरार्क. सोभि...पूर्वम् he should be addressed 'you were formerly defeated (in this matter)'.

In मिथ्योत्तर the whole of the statement in the plaint is denied, while in प्रत्यवस्कन्दनोत्तर only a portion of the matter stated in the plaint is accepted and causes are pleaded why in spite of such acceptance, plaintiff must be non-suited. In संप्रतिपत्त्युत्तर the whole of the statement in the plaint is admitted. 'यद्यपि भाषार्थस्य न सर्वाशश्वीकारोत्र संप्रतिपत्तित्वापत्तेः कारणोक्त्यानर्थक्यापाताच । तथा च ग्रहणेन धारणेन तेन प्रत्यर्पणीयत्वे साध्यत्वेन प्रतिज्ञातेन ग्रहणांशमभ्युपेत्य प्रतिदानेन प्रतिग्रहादिना वा धारणं प्रत्यर्पणीयत्वाभावं प्रत्यर्थी साधयति । मिथ्योत्तरादत एवास्य भेदः । तत्र भाषार्थस्य सर्वस्यापहवादत्र त्वेकदेशानपहवात्' वीर० p. 78.

Page 15, lines 15—20. स्मृत्यन्तरे—The following two verses are ascribed to काल्यायन in व्यव० मा०, अपरार्क, स्मृतिच० (with variations). All these are lucidly explained in the मिता०, अपरार्क (p. 614), स्मृतिच० and वीर० (p. 83). संदिग्ध—'यथा सुवर्णशतं मे धारयते यमित्यनुयुक्तो ब्रूते सुवर्णशतं पणशतं वेति' अपरार्क. प्रकृतादन्यत्—'यथा सुवर्णशताभियोगे पणशतं धारयामीति' मिता० or 'सुवर्णशतं धारयसे त्वं मदीयमित्युक्तो नाहं त्वां ताडयामीति वदति' अपरार्क. अत्यल्पम्—'सुवर्णशताभियोगे पञ्च धारयामीति' मिता०. अतिभूरि—'सुवर्णशताभियोगे द्विशतं धारयामीति' मिता०. पक्षैकदेशव्यापि—

‘हिरण्यवस्त्रादभियोगे हिरण्यं गृहीतमिलेतावन्मात्राभिधानम्’ वीर० OR ‘गोहिरण्याद्यनेकद्रव्यानुयोगे कृते न हिरण्यं धारयेहमिति’ अपरार्क. व्यस्तपदम् ‘ऋणादानाभियोगे पदान्तरेणोत्तरम् । यथा सुवर्णशताभियोगे अनेनाहं ताडित इति ।’ मिता० अव्यापि—‘देशविशेषेण कालविशेषेण वा विशिष्टं पूर्वपक्षं निराकरोति न स्वल्पेण यथा चैत्रमास्युज्जयिन्यां सुवर्णशतं मरीयमनेन गृहीतमिलयिथुक्तो ब्रूते न मयोज्जयिन्यां चैत्रे गृहीतमिति । नैवमाचष्टे न मया गृहीतमिति’ अपरार्क. निगूढार्थम्—‘यथा सुवर्णशताभियोगे किमहेवासै धारयामीत्यत्र ध्वनिना प्राङ्मिकाकः सम्यो वा अर्थो वा अन्यस्मै धारयतीति सूचयतीति’ मिता० OR ‘निगूढार्थमप्रसिद्धार्थपदम् । यथा अर्जुनीशब्देन गोरभिधानम् । काश्यपीशब्देन वा भूमेः ।’. आकुलं—‘पूर्वापरविरुद्धं यथा सुवर्णशतं मर्णं धारयतीत्यभियोगे धारयामि परं तु गृहीतमेव नेति, गृहीतं न तु धारयामीति वा’ वीर०. व्याख्यागम्यम्—‘दुःश्लिष्टविभक्तिसमासाध्याहाराभिधानेन व्याख्यागम्यम् । अदेशभाषाभिधानेन वा । यथा सुवर्णशतविषये पितृऋणाभियोगे गृहीतशतवचनात् सुवर्णानां पितुर्न जानामीति । अत्र गृहीतशतस्य पितुर्वचनात् सुवर्णानां शतं गृहीतमिति न जानामीति ।’ मिता०. असारम्—‘न्यायविरुद्धम् । यथा सुवर्णशतमनेन वृद्ध्या गृहीतं वृद्धिरेव दत्ता न मूलमिलेभियोगेन सर्वं वृद्धिर्दत्ता न मूलं गृहीतमिति’ मिता०.

Page 16, line 1—page 17, line 13. In the याज्ञवल्क्यस्मृति (II. 7) it is said that ‘the reply of the defendant who has heard the plaint should be written down’. Here the singular उत्तर is used. Hence it follows that there should not be a blending together of several kinds of उत्तर (viz. of मिथ्या, संप्रतिपत्ति, प्रत्यवस्कन्दन, and प्राङ्म्याय) as regards a single matter in dispute. If there is a mixture of the several kinds of उत्तर, then it is an उत्तराभास and not a proper उत्तर. This is the view of कालायन who says that a reply, which is a reply of confession as to a portion of the plaint (i. e. as to one count in the plaint or complaint), which is a reply of a special plea as to another portion and which is a reply of denial as to a different portion, is not a reply on account of there being a blending (of all three). The reason of this conclusion is furnished by कालायन in the verse ‘न चैकस्मिन्विवादे तु &c. The words किया and साधन

mean the same thing. 'कार्य हि साध्यसिद्धुर्कं साधनं तु कियोच्यते' काल्यायन (quoted by अपाराई p. 616). किया means such means of proof as documents, witnesses &c; it also means 'burden of proof'. When the reply is one of denial (मिथ्या), the burden of proof lies on the plaintiff; in the case of the reply of special plea (कारणोत्तर or प्रत्यक्षस्कन्दोत्तर) or former judgment (प्राइन्याय) the burden of proof lies on the defendant; when there is a reply of confession (सत्योत्तर or संप्रतिपत्त्योत्तर), there is no necessity to adduce proof. These propositions are set out in the two quotations cited by नीलकण्ठ, viz. मिथ्या किया...वादिनि and प्राइन्याय...कियाम् (the second half of which is मिथ्योक्तौ पूर्ववादी तु प्रतिपत्तौ न सा भवेत्). These being the rules about burden of proof, if a reply blends together several out of the four kinds of उत्तर, difficulties arise. If a reply is a combination of मिथ्या and कारण or मिथ्या and प्राइन्याय, then, according to the rules set out above, the burden of proof will be on both the plaintiff and the defendant. This is impossible. In one and the same proceeding the plaintiff and the defendant cannot both simultaneously proceed to discharge the burden of proof. Means of proof are resorted to to establish a certain proposition and in a single व्यवहार there is only a single साध्य. This is expressed by काल्यायन in the words 'न चैकस्मिन्...द्रव्योः'. If both the parties cannot be thus allowed to discharge the burden of proof simultaneously, they cannot both succeed in establishing what they seek to prove. For example, if the plaintiff shows by documentary evidence that the defendant owes him a hundred and the defendant who denies plaintiff's assertions also establishes that he does not owe to the plaintiff, then both cannot succeed, as the two propositions are inconsistent. This is the meaning of the words 'न चार्यसिद्धिरभयोः'. An example of मिथ्या-कारणोत्तरसंकर is 'भुवर्णं रूपकशतं चानेन गृहीतमित्यभियोगे भुवर्णं न गृहीतं रूपकशतं गृहीतं प्रसिद्धतं

चेति'. Here सुवर्ण न गृहीतं is मिथ्योत्तर and the rest is कारणोत्तर. An example of मिथ्योत्तर-प्राह्न्यायोत्तर-संकर would be 'सुवर्ण रूपकशतं च गृहीतमित्यभियोगे सुवर्ण न गृहीतं रूपकशतविषये तु वारी पूर्वन्यायेन पराजित इति'. If there is a combination of कारणोत्तर and प्राह्न्यायोत्तर, the defendant has to discharge the burden of proof twice by different evidence. An example is 'सुवर्णशतं रूपकशतं आनेन गृहीतमित्यभियोगे सुवर्णशतं गृहीतं प्रतिदत्तं रूपकशतविषये तु प्रागयं वारी मया व्यवहारेण जितः'. Here the कारणोत्तर (सुवर्णशतं गृहीतं प्रतिदत्तं) has to be proved by documentary evidence or by witnesses; while the प्राह्न्यायोत्तर (in रूपक...जितः) will have to be proved by the production of the former judgment (जयपत्र) or by calling the judge and सम्यस (in the former litigation). In this कारणप्राह्न्यायोत्तरसंकर, if the defendant were called upon to discharge simultaneously the two-fold burden of proof, there will be a conflict. With reference to the proof of कारण, the other proof of जयपत्र is of no use and vice versa. Hence a reply of कारणप्राह्न्यायसंकर is not a proper reply, as in one and the same व्यवहार two different means of proof will have to be simultaneously employed. This is expressed by काल्यायन in the words 'न चैकत्रं कियाद्वयम्' and explained by नीलकण्ठ in the words 'तथा कारणप्राह्न्यायसंकरे... इत्यत्रापि विरोधः (1.14)'. The words 'प्राह्न्याय...कियाम्' are ascribed to हारीत in अपराके (p. 616). An example where there will be a combination of the three kinds viz. मिथ्या, कारण (or प्रत्यबस्कन्दन) and प्राह्न्याय is 'अनेन सुवर्ण रूपकशतं वल्लाणि च गृहीतानीत्य-भियोगे सत्यं सुवर्ण गृहीतं तत्तु प्रतिदत्तं रूपकशतं न गृहीतं वल्लविषये तु पूर्वन्यायेन पराजितः'. No example should really be given here of a combination of the four kinds of उत्तर, as in a सत्योत्तर (or संप्रतिपत्त्युत्तर) there is no question of proof or burden of proof and hence only three kinds remain. These combinations (संकर) of several kinds of उत्तर make the उत्तर an improper one, only when they are sought to be given simultaneously. But if several kinds of उत्तर are inve-

tigated one after another (क्रमेण) then there is no fault. This is expressed by नीलकण्ठ in the words एतेषां चानु...तत्त्वमेव.

The upshot of the above discussion is that in all cases one reply should meet completely the matter stated in the plaint. If such a single उत्तर is not possible and there has to be a combination of several उत्तर, each meeting one of several counts in the plaint, then there should be several propositions and investigation should proceed with reference to one proposition after another and not simultaneously. Then the question arises, what should be the order (क्रम) in which the propositions (or issues) should be taken up for inquiry and decision. नीलकण्ठ replies that the order rests with the plaintiff, the defendant and the assessors. The two verses मिथ्योत्तर...मतोन्यथा lay down the order in certain cases independently of the wishes of the parties. These verses are attributed to व्यास by व्यव. मा. (p. 304) and by अपरार्क (p. 613) both of whom add a half verse 'मिथ्याकारणयोर्वर्णपि ग्राहं कारणमुत्तरम्' before यत्प्रभूत्यार्थं &c. The first verse contains a question :—if there is a combination of मिथ्योत्तर and कारणोत्तर, or a combination of सत्योत्तर with any one of the other three, then what kind of उत्तर should be first taken up (for investigation)? The reply is :—in the case of a combination of मिथ्योत्तर and कारणोत्तर, the latter should be first taken up; wherever a certain उत्तर is concerned with more valuable matters, that should be first taken up and then that kind of उत्तर which is concerned with small matters. Wherever the final result will follow on the adducing of proof or the claim will be more easily or quickly decreed or dismissed on the proof of one out of several उत्तर, that उत्तर should be first taken up. The result of this last rule is that where there is a combination

of सत्योत्तर with any one of the other three, the investigation must proceed with reference to the latter. नीलकण्ठ illustrates the application of these rules. When the plaintiff claims gold and cloth from the defendant and the latter replies that he did not receive the gold, but received the cloth and returned it, this is a case of मिथ्योत्तर and कारणोत्तर and therefore the issue about gold should be tried first because that is the more valuable (प्रभूतार्थ) out of the two (gold and cloth) and then the issue about cloth should be tried. Here the first rule (मिथ्याकारणयोर्वापि...मुत्तरम्) does not apply, but the second rule which lays stress upon प्रभूतार्थ applies. The same rule (viz. preference of प्रभूतार्थ) will apply where there is a संकर of मिथ्या with प्रादन्याय (सुवर्णवस्त्राभियोगे सुवर्ण न गृहीतं वस्त्रविषये पूर्वं पराजितः) or a संकर of कारण and प्रादन्याय (सुवर्णवस्त्राभियोगे सुवर्णं गृहीतं प्रतिदत्तं वस्त्रविषये पूर्वं पराजितो वारी). In the same suit if defendant replies 'I did receive the gold, but I did not receive the cloth', then the issue about the cloth should be tried first (and not about gold). This is a case of संप्रतिपत्त्युत्तर and मिथ्योत्तर. So far as the receipt of gold is concerned, there is an admission and so there is no necessity of proof (कियाभावात्), although gold is the more valuable of the two. Similarly if the reply is 'सुवर्णं गृहीतं वस्त्रं तु प्रतिदत्तं', it is a case of संप्रतिपत्त्युत्तर and कारणोत्तर and the issue about cloth should be tried first for the reason given in the preceding example. So also if the reply is 'सुवर्णं गृहीतं वस्त्रविषये तु पूर्वं जितः', the issue about the cloth should be tried first, as this is a case of संप्रतिपत्त्युत्तर and प्रादन्यायोत्तर.

The व्यवहारमातृका (p. 304) says 'प्रभूतार्थविषयस्वं च कारणोत्तर-ग्रहणापवादकं, द्वयोरेवापवादकं-यत्र वा स्यात् कियाफलमिति । किया हि पत्रिकादिः तस्याः फलं सम्यगिष्टनिर्णयः । तत्र यदि शतश्रहणे पत्रमस्ति शतापहवे च पश्चाशद्विशोधने साक्षिणस्तदा मिथ्योत्तरमेव प्राप्तम् । लिखितस्य साक्षिभ्यो बलवत्त्वेन सम्युडनिर्णयफलत्वात् ।'

In the example इयं गौः...पूर्वमेवासमद्दहे स्थिता, there is a total denial of the matter urged in the plaint and a plea (of prior ownership and possession) is set up which meets the पक्ष in its entirety. So it may be urged that here there is a संकर of two उत्तर (मिथ्या and कारण) and as both meet separately the whole of the पक्ष, there can be no investigation of the two one after another (क्रमेण) and hence this is not a proper उत्तर. This example and the discussion is abridged from the मिताक्षरा (on याज्ञवल्मीय II. 7 first half). The reply is that, as this is capable of totally refuting the पक्ष, it is a good उत्तर. But it is not a मिथ्योत्तर purely, as it puts forward a plea (of prior ownership), nor can it be said to be कारणोत्तर (प्रत्यवस्कन्दनोत्तर), as it does not admit a portion of the पक्ष (which is the case in कारणोत्तर). Therefore this is मिथ्योत्तर with a plea. In this case the burden of proof lies on the defendant and not also on the plaintiff (as would be the case in a simple reply of denial), in accordance with the rule of हारीत 'मिथ्या...मुत्तरम्'. 'इदं तावत्पक्षनिराकरणसमर्थत्वान्नानुत्तरं नापि मिथ्यैव कारणोपन्यासात्। नापि कारणम्। एकदेशस्याभ्युपगमाभावात्। तस्मात्सकारणं मिथ्योत्तरमिदम्। अत्र च प्रतिवादिनः किया। कारणे प्रतिवादिनीति बचनात्। न तु मिथ्या किया पूर्ववादे—इति पूर्ववादिनः कस्मात् किया न भवति। तस्य शुद्धमिथ्याविषयत्वात्। कारणे प्रतिवादिने—इत्येतदपि कस्मान्छुद्धकारणविषयं न भवति। नैतत्, सर्वस्यापि कारणोत्तरस्य मिथ्यासहचरितरूपत्वात् शुद्धकारणोत्तरस्याभावात्। प्रसिद्धकारणोत्तरे प्रतिज्ञातार्थैकदेशस्याभ्युपगमेनैकदेशस्य मिथ्यात्वम्। यथा सत्यं रूपकशतं गृहीतं न धारयामि प्रतिदत्तत्वादिति। प्रकृतोदाहरणे तु प्रतिज्ञातार्थैकदेशस्याभ्युपगमो मास्तीति विशेषः। एतच्च हारीतेन साष्टमुक्तम्। मिथ्याकारणयोर्वापि ग्राह्यं कारणमुत्तरम्—इति' मिता०. The same reasoning holds good where there is a combination of मिथ्योत्तर and प्राङ्म्यायोत्तर or कारणोत्तर and प्राङ्म्यायोत्तर and each one of the two उत्तरस meets the पक्ष in its entirety. An example of मिथ्याप्राङ्म्यायोत्तर which is कृत्त्वपक्षव्यापि is 'रूपकशतं धारयतीत्यभियोगे मिथ्यैतत्, अस्मिन्नर्थे पूर्वमयं पराजितः'. Here each of the two उत्तरas completely meets the whole पक्ष. In this case the burden of proof is on

the defendant, because the rule is ‘प्राइन्यायकारणोक्तौ तु प्रसर्णी निर्दिशेत् कियाम्’. Though the प्राइन्याय is coupled with a denial (मिथ्या), still that (प्राइन्याय) is the principal plea. A pure प्राइन्याय without any denial of the count or counts in the plaint is impossible. Hence the burden of proof is on the defendant who alleges प्राइन्याय. An example of कारण-प्राइन्यायोत्तर is ‘शतमने गृहीतमिलभियुक्तः प्रतिवदति सत्यं गृहीतं प्रतिदत्तं च, अस्मिन्नेवायै प्राइन्यायेनायं पराजित इति’. Here also the burden of proof is on the defendant, who will have the option either to prove कारण (viz. प्रतिदत्त) or to prove प्राइन्याय first at his choice. So these two combinations do not become bad उत्तरs and, as in both of them the burden is only on the defendant (and not on the plaintiff also), there is no case in which in the same controversy the burden of proof rests simultaneously on both sides.

The dictum of हारीत ‘उत्तरं तत्र तज्ज्ञेय...न्यथा’ means ‘in the circumstances specified (in the preceding lines of हारीत), the उत्तर (first litigated in accordance with the rules laid down) becomes one free from the fault of confusion (असंकीर्ण); but if those rules were not followed (अतोन्यथा) and two उत्तरs were simultaneously litigated, then the combination of उत्तरs would become confused (and hence faulty as an उत्तर). Where those rules are not applicable and a combination of उत्तरs dealing with various counts in the plaint separately is unavoidable, then the parties have a choice and each should be separately investigated. We have to supply the words ‘संकीर्ण भवति’ after अतोन्यथा. वीर० (p. 91) says ‘अतोन्यथा योगपदे संकीर्ण स्यादिति प्रागेव व्याख्यातम्’. वृद्धशातातप as quoted in व्यवहारमातृका (p. 305) adds two more kinds of उत्तरs viz. संस्कृत and विप्रतीति. The examples show that the first is a combination of मिथ्या and कारण and the second is really कारणोत्तर.

proof. This is the third stage in a litigation. प्रतिज्ञातस्य अर्थस्य साधनम्. अर्थी—*the plaintiff.* अतोन्यथा (साधनस्य असिद्धौ) विपरीतं (असिद्धि पराजयं) प्राप्नोति. The rule that the plaintiff should state the evidence whereby he seeks to establish his case applies to मिथ्योत्तर only, where the burden of proof is on the plaintiff. In कारणोत्तर and प्राङ्मुख्योत्तर, the *onus* being on the defendant, the latter must indicate the evidence whereby he seeks to establish his theory. It has been stated above that in संप्रतिपत्त्युत्तर there is no necessity to prove plaintiff's case; hence there is no third stage (*viz.* क्रियापाद) in this kind of उत्तर. प्रतिपत्तौ=संप्रतिपत्त्युत्तरे. सा=क्रिया. व्यवहारस्य चतुष्पात्त्वम्—a legal proceeding has four stages. The four stages are भाषा, उत्तर, क्रिया and साध्यसिद्धि (the establishment of what was sought to be established, the decision). 'तत्र प्रत्यर्थिनोप्रतो लेख्यमिति भाषापादः प्रथमः । श्रुतार्थस्योत्तरं लेख्यमिति उत्तरपादो द्वितीयः । ततोर्थो लेखयेत् सद्य इति क्रियापादस्तृतीयः । तत्सिद्धौ सिद्धिमाप्रोतीति साध्यसिद्धिपादश्चतुर्थः' मिता०. क्रमवृत्तिभिः—that succeed one after another. आस्मिताः चत्वारः अंशाः यस्मिन् इदं च...द्विपात्त्वात्—when there is an admission of the plaintiff's claim, there is no necessity to prove *i. e.* there is no क्रियापाद; and as, the moment there is a confession, there is nothing left to be established there is no साध्यसिद्धि *i. e.* there is no fourth पाद. The fourth पाद is called निर्णय, सिद्धि or प्रत्याकलित (by some). 'पूर्वपक्षः स्मृतः पादो द्वितीयस्तूतरस्तथा । क्रियापादस्तथा वाच्यश्चतुर्थो निर्णयस्तथा ॥' वृहस्पति (quoted by अपराक्त p. 616 and by व्यब० मा० p. 284); 'पूर्वपक्षश्चोत्तरं च प्रत्याकलितमेव च । क्रियापादश्च तेनायं चतुष्पात्त्वसुदाहृतः ॥' कालायन (quoted in अपराक्त p. 616); 'भाषापादोत्तरपादौ क्रियापादस्तथैव च । प्रत्याकलितपादश्च व्यवहारश्चतुष्पदः ॥' वृहस्पति (quoted in वीर० p. 59). According to others प्रत्याकलित has a different meaning. When the defendant files his reply, the next stage is the consideration of the question on which the सभ्यस and the judge enter as to who should begin and

on whom the burden of proof lies. This is called प्रत्याकलित् and the actual adducing of proof is किया. This seems to derive support from what वृहस्पति says 'ये तु तिष्ठन्ति करणे तेषां सम्यैविभावना । कलघित्वोत्तरं सम्यगदातव्यैकस्य वादिनः ॥' (quoted in स्मृतिच० and वीर०). वीर० (p. 92) says 'प्रत्याकलितं नाम भाषोत्तरयोरर्थिप्रत्यार्थिभ्यां लेखितयोः क्रियोपन्यासनमनयोर्भव्ये कस्य स्यात्का चास्मिन् पदे किया स्याद्दीनवारी वानयोर्भव्ये क इत्यादिः ससम्यग्राहविवाकस्य सभापते: सम्यस्य प्राद्विवाकस्य वा परामर्श उच्यते ।'. विज्ञानेश्वर says that, as this प्रत्याकलित has no direct relation to the litigants (i. e. it is a व्यापार of the judge and सम्यस only) and as याह० does not speak of it, it is not a व्यवहारपाद 'उत्तराभिधानानन्तरं सम्यानामर्थिप्रत्यार्थिनोः कस्य किया स्यादिति परामर्शलक्षणस्य प्रत्याकलितस्य योगीश्वरेण व्यवहारपादत्वेनानभिधानादू व्यवहर्तुः संबन्धाभावाच न व्यवहारपादव्यमिति स्थितम्' मिता० (on याज्ञ० II. 8).

Page 18, line 15—page 19, line 13. अभियोग...योजयेत् (a defendant) should not counter-charge (the complainant or plaintiff) until he has cleared himself of the charge. 'प्रत्यर्थी खस्मिन् वादिना संपादितमभियोगमपरिहत्य प्रत्ययियोगं न कुर्यात्' परा० मा०. It is true that a प्रत्यवस्कन्दनोत्तर is of the nature of a प्रत्ययियोग (a counter charge or claim); yet as प्रत्यवस्कन्दन serves the purpose of meeting the charge brought against oneself (the defendant), it (प्रत्यवस्कन्दन) does not come under the prohibition contained herein. The prohibition contained in this line is directed against a counter charge (or claim) that does not meet (or refute) the charge or claim brought against the defendant, but is an independent one. अभियुक्तं च नान्येन—when a person is already labouring under a charge brought by one, no other person should be allowed to charge the former, as long as that man has not been free from that litigation. 'अथी चान्येनार्थिना अभियुक्तं प्रत्यर्थिनं तदभियोगपरिहारात्पुरा खयं नाभियुक्त्यात्' परा०. मा०. नोक्तं विप्रकृतिं नयेत्—the plaintiff should not change what he has already declared. These words may be

taken as applicable to both plaintiff and defendant. Both of them should not change their pleadings. What was stated in the plaint or in the reply should be supported to the end of the litigation. 'उभाभ्यामपि प्रतिशारूपमुलरखरूपं वाचा यथाभिहितं तत्त्वैव समाप्तिपर्यन्तं निर्बाधम् ।' परा० मा०. The मिताक्षरा takes the first view. An objection may be raised that this direction is already given in the words 'प्रत्यर्थिनो... यथावेदितमर्थिना' and so this rule (नोकं विग्रहति नयेत्) is superfluous. The मिता० replies to this as follows :—'यथावेदितमर्थिनेत्यनेनावेदनसमये यद्वस्तु निवेदितं तदेव भाषासमयेपि तथैव लेखनीयम्, एकस्मिन्नपि पदे न वस्त्वन्तरगमित्युक्तम् । यथानेन रूपकशतं वृद्धथा गृहीतमित्यावेदनसमये प्रतिपाद्य प्रत्यर्थिं संनिधौ भाषासमये वस्त्रशतं वृद्धथा गृहीतमिति वक्तव्यम् । तथा सति पदान्तरगमनेपि वस्त्वन्तरगमनाद्विनवादी दण्डः स्यादिति । नोकं विग्रहतं नयेदित्यनेनैकवस्तुत्वेपि पदान्तरगमनं निषिध्यते । यथा रूपकशतं वृद्धथा गृहीत्वायं न प्रयच्छतीत्यावेदनकालेभिधाय भाषाकाले रूपकशतं बलादपहतवानिति वदतीति । तत्र वस्त्वन्तरगमनं निषिद्धमिह तु पदान्तरगमनं निषिध्यते इति न पौनरुक्त्यम् ।'. कुर्यात्प्र...साहसेषु च—This states an exception to the rule contained in the words 'अभियोग...योजयेत्', the meaning being 'a counter-charge is allowable (even before clearing one's self of the charge) in the case of the two-fold पाहृष्ट and violence'. कलहे वागदण्डपाहृष्टात्मके साहसेषु विषशब्दादिनिमित्प्राणव्यापादनादिषु. For example, if A were charged with beating B, then A may, without refuting the charge, countercharge B and say that B beat him first. In this case the counter charge does not refute or meet the charge brought by B; yet the counter charge serves the purpose of mitigating the punishment that may be awarded to A for beating B. This is clearly put by काल्यायन 'पूर्वमाक्षारयेदस्तु नियतं सात्स दोषभाङ् । पश्चाद्यः सोप्यसत्कारी पूर्वे तु विनयो गुहः ॥' (quoted by परा० मा०; ascribed by मिता० and अपराकं to नारद). आक्षारयेत्=अपराध्यात्.

पूर्ववाद...नरः He, who abandons his original claim and

puts forward a new one, is known as the losing party, because he wanders from one controversy (to another). There are various ways in which a man may become हीनवादी 'अन्यवादी कियाद्वेषी नोपस्थाता निश्चरः । आद्वृतप्रपलायी च हीनः पञ्चविधः स्मृतः ॥' (नारद II. 33). काल्यायन says that a हीनवादी should be fined 'अन्यवादी पणान् पञ्च कियाद्वेषी पणान् दश । नोपस्थाता दश द्वौ च षोडशैव निश्चरः ॥ आद्वृतप्रपलायी च पणान् ग्रामस्तु विंशतिम्' quoted in स्मृतिच ० (व्य. p. 47). So a man guilty of a change of pleading or making a new case makes himself liable to fine, but he does not lose altogether his claim that is under consideration. The judge should still try to find out the truth. This is expressed in the words 'हीनवादी... द्वीयत इत्यर्थः'. याज्ञवल्क्य० (II. 19) expresses this idea 'छलं निरस्य भूतेन व्यवहाराभ्येन्नपः । भूतमन्युपन्यस्तं हीयते व्यवहारतः ॥' (छलं प्रमादाभिहितं निरस्य परित्यज्य भूतेन वस्तुतत्त्वानुसारेण). एतच्चार्थ...हेयम्—This rule (that an अन्यवादी may be fined but does not lose his claim altogether) holds good only in civil disputes (that are अर्थमूल). नीलकण्ठ supports this position by quoting नारद. सर्वेष्वर्थ...हीयते—In all civil disputes verbal error does not lead to dismissal. So also in the case of disputes about another's wife, about land, about non-payment of debt, a man, though liable to fine (for verbal error) does not lose his claim (on account of it). वाक्छले=प्रमादाभिधाने. As in the case of परस्ती, भूमि and ऋणादान (two of which are अर्थविवाद॑s) a verbal error makes a man only liable to fine and not to lose his case, so is the case in all civil disputes. The words परस्ती० (which are the second half of the verse) illustrate the first half. But as regards disputes due to anger (i. e. criminal disputes), if a man commits a verbal error he loses his claim (i. e. he is defeated). Compare मिता० (which gives an example also) 'अर्थविवाद-प्रहणान्मन्युक्तविवादेषु प्रमादाभिधाने प्रकृतादप्यर्थाद्वीयत इति गम्यते । यथाहमनेन शिरसि पादेन ताढित इत्यावेदनसमये अभिधाय भाषाकाले हस्तेन पादेन वा ताढित इति बदल केवल दण्डः पराजीयते च' (मिता० on याज्ञ० II. 9). साक्षि-

षूभयतः सत्य—As to the interpretation of this verse there is a sharp difference of opinion. The मिताक्षरा explains:—when witnesses exist in support of both sides (i. e. both plaintiff and defendant), those witnesses who support the man that says that he was the first to enjoy the subject matter of dispute are to be first examined. पूर्ववारी means 'पूर्वसिन् काले मया प्रतिगृहीतमुपभुक्तं चेति यो वदत्यसौ पूर्ववारी' and does not mean 'he who first lodges information' (न पुनर्यः पूर्वं निवेदयति). Suppose A says that the field in dispute was given in gift to him by the king जयवर्मा. B replies 'no doubt the field was given to A and enjoyed by him; but subsequently it was purchased from A by king धर्मपाल and was gifted to me or that subsequently A himself made a gift of it to me'. In this case the पूर्वपक्ष has become weak or of little importance (अधरीभूत) and therefore those witnesses who support B that later on he became owner by gift &c; should be examined. This interpretation is supported by the परा० मा०. The other interpretation is that in a reply of denial, it is for the plaintiff to cite witnesses for proving his case, while in the case of a reply of special plea or former judgment it is for the defendant (उत्तरवारी) to prove his point by witnesses (or other evidence). अधरीभूते...साध्ये—In a कारणोत्तर, the defendant in part admits the plaintiff's case and so plaintiff's case ceases to be साध्य (does not require to be proved) to that extent. The word साक्षिन् is only illustrative and implies other means of proof (such as documents). It must be said that this interpretation of the verse looks natural and has been accepted by the व्यव० म०, अपरार्क and नीलकण्ठ. The objections against it are:—This verse, if interpreted in the way of नीलकण्ठ, is superfluous, as the verse ततोर्थी लेखयेत् सद्यः (याज्ञ० II. 7) lays down the same rule as is contained in the first half. Besides in the case of मिथ्योत्तर the words साक्षिषु उभयतः सत्य

are not applicable at all. If A says to B 'you owe me a hundred rupees' and B simply denies, B can produce no witnesses to support a mere negation. Further a verse of नारद appears to support the view of विज्ञानेश्वर 'द्वयोर्विवदतोर्ये द्वयोः सत्तु च साक्षिणु । पूर्वपक्षो भवेद्यस्य भवेयुस्तस्य साक्षिणः ॥'. As against विज्ञानेश्वर's view it must be urged that he puts a forced and strained construction on the words पूर्ववाद and उत्तरवाद. Compare 'यत्र सातु यथापूर्वं निर्दिष्टं पूर्ववादिना । संदिग्धसेव लेख्येन अष्टां भाषां तु तां विदुः ॥' (quoted in वीर० p. 66, where पूर्ववादी clearly means plaintiff); 'शोधयेत्पूर्ववादं तु यावत्तोत्तरदर्शनम्' नारद (quoted in वीर० p. 70); 'मोहाद्वा यदि वा शास्त्राद्यन्नोक्तं पूर्ववादिना । उत्तरान्तर्गतं वापि तद्वायमुभयोरपि ॥' काल्यायन (quoted by वीर० p. 74). The मिता. and परा. मा. supply 'प्रष्टव्याः' after साक्षिणः, while अपराकं supplies 'प्रमाणं भवन्ति'. Though the मयूख speaks of only कारणोत्तरोपन्न्यास, the same rule holds good in the case of प्राइन्याय.

The explanation of विश्वरूप is "क पुनर्विषये साक्षिसंभवः । यत्रोत्तरवादी प्रलयस्कन्दनेन व्यवहारमाक्षिपति यथा केनायुक्ते 'ममानेनामुष्मिन्काले देशे चैव द्रव्यं गृहीतम्' इति, अथापरो वदति 'सत्यं यदेवं, अहं पुनरस्तस्मिन्काले निर्दिष्टदेशादेशान्तरस्थमात्मानं साक्षिभिः साधयामि' इति । तत्र द्वयोः साक्ष्यभ्युपगमे पूर्ववादिन एव साक्षिणः स्युस्तात्प्राधान्याद् व्यवहारप्रवृत्ते । यत्र त्वप्रमाणीकृतः पूर्वः पक्षः, तत्रोत्तरवादिन एव साक्षिणः स्युर्यथा 'सत्यं यथैवायमाह, तत्तु मयाय प्रतिनिर्णयिति-मेवं च साक्षिभिः साधयामि' इति ।" (Trivandrum edition). उभयो...र्णये—A surety should be taken from both (the plaintiff and the defendant) who is capable of satisfying the judgment (i. e. of paying the claim of the winning party and of paying the fine to the king). प्रतिभू must be taken before the judgment from the very nature of things and it is the business of the judge to do so. कार्यनिर्णये is equal to निर्णयस्य कार्ये on the analogy of words like आहितामि (पा. II. 2. 37 'वाहिताम्यादिषु'). 'निर्णयस्य कार्यं च साधितधनदानं दण्डदानं च' मिता०.

employed. निरुद्धः restrained, imprisoned. संशयस्थ—one who is in danger of life (seriously ill). स्मृतिच० explains as अभिशस्त् (hurt or charged with a grave sin). रिक्षी—one who is a co-sharer in ancestral wealth (like a brother or son). रिक्तः empty (penniless). अन्यत्र वासितः exiled in a distant land or banished from his country. If we read अल्यन्तवासिनः, it would mean ‘who have taken the vow of perpetual studenthood and celibacy’ (नैषिक-ब्रह्मचारिणः). धनिने to (judgment) creditor. तत्समम् equal to the amount in dispute. This is only illustrative and means ‘the fine that may be decreed as payable to the king’. अविज्ञातः unknown, whose antecedents are entirely unknown. प्रतिभुवो भावः प्रातिभाव्यम्—Suretyship. Supply धने or इन्द्र्ये after अविभक्ते. न स्मृतं—add मन्वादिभिः. These three have been prohibited as long as there is no separation of interest. मिता० raises an objection that in the case of husband and wife there is no विभाग and hence the word अविभक्ते is meaningless with reference to husband and wife. आपस्तम्ब says ‘जायापत्योर्न विभागो विद्यते पाणिग्रहणादि सहत्वं कर्मसु । तथा पुण्यफलेषु इन्द्र्यपरिग्रहेषु च । नहि भर्तुर्विप्रवासे खिया नैमित्तिके दाने स्तेयमुपदिशन्ति’ आप. ध. सूत्र II. 6. 14. 16–18. विज्ञानेश्वर replies that husband and wife cannot become separate as regards religious rites to be performed in the sacrificial or domestic fire, but they are not inseparable in all actions and as regards all wealth. At the husband’s desire, a wife can become separate with regard to wealth, as is laid down by याज्ञ. II. 115 ‘यदि कुर्यात्समानंशान् पत्न्यः कार्याः समांशिकाः’. लम्कः=प्रतिभूः. अथ...वादिनः if there is no surety for any one of the parties, who is capable of meeting the result (of the decision, viz. the payment of fine and the decretal amount). For कार्य, compare above ‘कार्यनिर्णये’. सः—refers to the defeated party, according to अपरार्क. भूत्याय—to the king’s servant, called साध्यपाल above, who guarded him. बाल्यचारिभिः those (servants of the king) who are outside

the court. पूर्वादं परिलज्य—This verse has been explained above. देशादेशान्तर...परिकीर्तिः—the construction is यः मनो-वाक्यायकर्मभिः खभावाद्विकृतिं गच्छेत् स अभियोगे साक्ष्ये च दुष्टः परिकीर्तिः—He is said to be false as regards his claim or testimony who naturally (not through fear) undergoes change in mind, speech, body and actions. The first two verses specify changes that come over the body &c. of a false claimant or witness. देशा...याति he moves about i. e. is restless. परिशुष्यता आस्येनोच्चार्यमाणं वाक्यं परिशुष्यत् स्वललत् सगद्गदं वाक्यं यस्य. This indicates change in speech. विरुद्धं inconsistent. वाक्...नो he does not heed the speech or eye (of the judge or सम्यस) i. e. he does not reply to questions nor does he fix his eye on that of the judge. This is मनोविकृति. सुक्रिणी परिलेदि he licks the corners of his mouth. This is कर्मविकृति. निर्मुजति—bends 'वक्तीकरोति'. This is कायविकृति. It is to be remembered that these signs are not to be regarded as finally determining the truth or falsity of a claim. They simply help in determining the claim by raising a presumption against the party or witness who shows these signs. Even a truthful witness on his first examination in the court may exhibit these signs.

३ प्रमाणनिरूपणम्

Page 21, line 10—page 24, line 4. किया or साधन or प्रमाण is of two kinds मानुष and दैव. ‘द्विप्रकारा किया प्रोक्ता मानुषी दैविकी तथा । एकैकानेकधा भिजा सुनिभिस्तत्त्वदर्शिभिः ॥ साक्षिलेख्यानुमानं च मानुषी त्रिविधा स्मृता । धटाद्या धर्मजान्ता च दैवी नवविधा स्मृता’ बृहस्पति quoted in व्यव० मा० (p. 306) and अपरार्क (p. 628); नारद ‘किया तु द्विविधा प्रोक्ता मानुषी दैविकी तथा । मानुषी लेख्यसाक्षिभ्यां धटादिदैविकी स्मृता ॥’ (quoted in स्मृतिच०). प्रमाण—याज्ञवल्क्य says प्रमाण (मानुषप्रमाण) is threefold, viz. documents, possession and witnesses. भुक्ति is included under अनुमान (which is mentioned as the third मानुषप्रमाण by बृहस्पति) as it leads to the inference of ownership. When even one of these three cannot be had, then the proof must be by one of the supernatural or divine means of proof. यथेको...नृपः—‘यथा प्रथमं वारी ब्रूते सुवर्णसंहस्रं मे धारयतेऽयमिति मानुषेण प्रमाणेन साधयामीति । उत्तरवारी तु ब्रूते नाहं सुवर्णसंहस्रं धारय इति दिव्येन विभावयामीति’ अपरार्क (p. 628).. Here मानुषप्रमाण must be resorted to. यथेकदेश...नृणाम्—वदतां means विवदताम्. ‘यत्रापि प्रधानैकदेशसाधनं मानुषं संभवति तत्रापि न दैवमाश्रयणीयम् । यथा रूपकशतमनया बृद्धशा गृहीत्वायं न प्रयच्छतीत्यमियोगापहवे ग्रहणसाक्षिणः सन्ति नो संख्यायां बृद्धिविशेषे वा, अतो दिव्येन भावयामीत्युक्ते तत्रैकदेशविभावितन्यायेनापि संख्याबृद्धिविशेषसिद्धेन दिव्यस्यावकाशः’ मिता० (on याज्ञ. II. 22). The मिताक्षरा applies the maxim contained in याज्ञ. II. 20 ‘निहुते लिखितं नैकमेकदेशो विभावितः । दाप्यः सर्वं नृपेणार्थं’ which is similar to the maxim *Omnia praesumuntur contra spoliatorem* (every presumption is made against a wrong-doer). Even if a दिव्य (by defendant) meets the whole of the plaintiff's claim, it should not be resorted to. अपरार्क explains ‘तत्र सुवर्णसंहस्रांशे मानुषं प्रमाणं बृद्ध्यंशे तु दिव्यमिति यद्यपि प्रमेयैकदेशमपि व्याप्रोति मानुषी किया तथापि सैव ग्राह्या न तु संपूर्णप्रमेयव्यापिन्यपि दिव्या किया । यत्र तु प्रमेयांशे मानुषी न संभवति तत्र दिव्यैव ग्राह्या ।’. It is to be borne in mind that the एकदेश which can be established by human means of proof must be a sub-

stantial part of the whole claim and not a trifling one, as said by काल्यायन 'सारभूतं पदं मुक्त्वा असारणि बहून्यपि । संसाधयेत् क्रिया या तु तां जह्यात्सारवर्जितम् ॥' (quoted in स्मृतिच०). पू—These have been explained above (pp. 12–13). स्थितिः—peculiar conventions or customs. In this verse it is said that लेख्य is a stronger प्रमाण than witnesses. In the next two verses it is said that witnesses are a stronger प्रमाण than even a writing. दत्त्वा...दत्ते when a thing is promised to be given but not delivered; when it is given, but subsequently snatched away. This refers to दत्ताप्रदानिक-व्यवहारपद. खासिनो निर्णये—This may refer to खासिपालविवाद or to the ownership of a thing. विक्रयादानसंबन्धे in the matter of taking back a thing after it is sold. This refers to क्रयविक्रयानुशय. क्रीत्वा...च्छति After having purchased, if one does not wish to pay the purchase money. वीर० (p. 113) explains 'दत्तादत्तादिषु वृद्धानां लिखितकरण-प्रसिद्धे भुक्तेश्वासंभवात् साक्षिणश्वैतादशि विषये सुलभत्वान्मानुषप्रमाणसंभवे च दिव्यासंभवात् दिव्यं न च लेख्यकमित्युक्तम्'. In some cases enjoyment is a better proof than writing or witnesses viz. as to doors (passages for exit or entrance), rights of way, water flowing in a channel (जलवाह). The general rule is stated as follows—'तत्र काल्यायनः । अनुमानाद्गुरुः साक्षी साक्षिभ्यो लिखितं गुरु । अव्याहता त्रिपुरुषी भुक्तिरभ्यो गरीयसी ॥ तथा च व्यासः । शास्त्रेषु लेखसाक्षिभ्यां भुक्तिरभ्यधिका मता ।' व्यव० मा० p. 313. कूटकृत who fabricates or counterfeits. न्यासहारकः who misappropriates what is handed over to him in trust. शपथः—with oaths. The difference between दिव्य and शपथ (both of which are दैवप्रमाण) is 'महापराधे दिव्यानि दापयेत्तु महीपतिः । अल्पेषु तु दृप्तेषु शपथः श्रावयेभरम् ॥' नारद (ऋणादानप्रकरण 249). Some of the modes of शपथ are 'सखेन शापयेद्विप्रं क्षत्रियं वाहनायुधैः । गोबीजकाङ्गनैवैश्यं शूद्रं सर्वैस्तु पातकैः ॥' मनु० 8. 113. महा...शापेषु in charges of deadly sins (such as ब्रह्महत्या, मुरापान, सुवर्णस्तेय, गुरुत्वगमन). Compare काल्यायन 'समत्वं साक्षिणां यत्र दिव्यैस्तत्र विशेषयेत् । प्राणान्तिकविवादेषु विद्यमानेषु साक्षिषु । दिव्यमापद्यते वारी न पृच्छेत्तत्र साक्षिणः ॥' quoted in व्यव० मा०. कूटमेतेन

कारितम् he (the opponent) caused it to be forged. अधरीकृत्य disregarding that document. अर्थे...निर्णयः—‘निर्णेतव्येर्थे निर्णयं दिव्येन कुर्यादित्यर्थः’ स्मृतिच०. अन्तवेशमनि inside the house (unobserved by others). साहसे—This applies to such violence only as is punishable with death. ‘साहसपदं प्राणान्तिक—दण्डार्हपरम्’ व्यव० मा० (p. 316). This verse is found in नारद (ऋणादान verse 241). On this मिता० remarks ‘तदपि मानुषासंभव एव दिव्येन निर्णय इत्यौत्सर्गिकम्’. संदिग्धं जायते where a doubt arises. प्रकान्ते...काम्यया—These two verses are ascribed to कात्यायन in परा० मा०. These verses allowing an option between दिव्य and witnesses are an exception to the general rule that where any human proof is available there could be no divine proof. प्रकान्ते...वादे when the dispute relates to साहस. बलोद्भूतेषु कार्येषु in matters that spring from the use of force. As regards ऋण, there is option allowed between दैवी किया and लेख्य or witnesses or some reasoning (अनुमान). आकोशात्मके consisting of abuse or reviling. यत्तु...परम्—the prohibition of दिव्य in वाक्पारुष्य refers to defamation of a slight character. भूमि...लक्षणार्थम्—The mention of land implies all immoveable things (like houses). एतान्—refers to स्थावरविवाद. लेख्यं यत्र०—वीर० (p. 116) says ‘तादृग्व्यवहारे नृपैणौबयापीडया स्वेच्छया कांचन व्यवस्थां कृत्वा देया सोभाभ्यां नातिक्रमणीयेत्यर्थः’.

४ लेख्यम्

Page 24, line 5—page 25, line 13. राजलेख्यं...
 पुनः—writings are declared to be of three sorts viz. those written by the king, those written in a particular place, those written with one's own hand. Writings are further subdivided in numerous ways. The verse preceding this is interesting 'शास्मासिकेषि समये आन्तिः संजायते नृणाम् । धात्राक्षराणि सृष्टानि पत्रारूढान्यतः पुरा ॥' (quoted in the वीरो p. 188). यत्तु...प्रिय—When वसिष्ठ divides documents into two sorts, royal and common, he regards स्थानकृत and स्वहस्तलिखित as non-different. स्थानकृत seems to mean 'written in a well-known public place by professional scribes appointed by the king or his officers, and attested by witnesses.' Compare नारद (ऋग्वादान verse 135) 'लेख्यं तु द्विविधं हेयं स्वहस्तान्यकृतं तथा । असाक्षिमत्साक्षिमच्च सिद्धिदेशस्थितेस्तयोः ॥'. नारद says that the validity (सिद्धि) of both kinds of documents depends on the customs of the country. Compare विष्णुधर्मसूत्र VII. 1-3 for explanation of राजकृत 'अथ लेख्यं त्रिविधम् । राजसाक्षिकं ससाक्षिकमसाक्षिकं च । राजाधिकरणे तत्रियुक्तकायस्थकृतं तदव्यक्षकरन्विहितं राजसाक्षिकम् ।'. लौकिकं...र्यायौ—these two words are synonyms. जानपद (from जनपद country) pertaining to the subjects or common people. Compare मिता० (on याज्ञ० II. 84) 'लेख्यं द्विविधं शासनं जानपदं चेति । शासनं निरूपितम् (याज्ञ० I. 318-320) । जानपदमभिव्यते । तत्र द्विविधं स्वहस्तकृतमन्यकृतं चेति । तत्र स्वहस्त-कृतमसाक्षिकं अन्यकृतं ससाक्षिकम् । अनयोश्च देशाचारानुसारेण प्रामाण्यम् । यथाह नारदः । लेख्यं तु द्विविधं०'. According to व्यास, a जानपद deed was one attended with some publicity, being written by a scribe at a well-known place. 'लिखेज्जानपदं लेख्यं प्रसिद्धस्थानलेखकः । राजवंशक्रमयुतं वर्षमासार्धवासरैः ॥ पितृपूर्वं नामजाती धनिकर्णिकयोर्लिखेत् । द्रव्यमेदप्रमाणं च वृद्धिं चोभयसंमताम् ॥' quoted by

परा० मा० and स्मृतिच०. भाग....लेख्यं—writings of the common people are of seven kinds, *viz.* a deed of partition, gift, purchase, mortgage (or pledge), of agreement, of service (or bondage), of debt and other (such deeds). It will be noticed that the kinds of deeds actually enumerated are seven and yet the author puts in the word आदि at the end. There are other deeds like विशुद्धिपत्र and hence the word seven does not exclude more, but shows that there cannot be less than seven varieties. व्यास enumerates eight kinds of deeds 'चीरकं च खहस्तं च तथोपगतसंश्लितम् । आधिपत्रं चतुर्थं च पञ्चमं क्रयपत्रकम् ॥ ४७ तु स्थितिपत्रालेख्यं सप्तमं सन्धिपत्रकम् । विशुद्धिपत्रकं चैवमष्टधा लौकिकं स्मृतम् ॥' (quoted in स्मृतिच० and परा० मा०). A चीरक is defined by संग्रहकार 'चीरकं नाम लिखितं पुराणैः पौरलेखकैः । अर्थप्रलार्थनिर्दिष्टैर्थासंभवसंस्तुतैः ॥ खकीयैः पितृनामादैरर्थप्रलार्थसाक्षिणाम् । प्रतिनामभिराकान्तमार्थसाक्षिखहस्तवत् ॥ स्पष्टावगम-संयुक्तं यथास्मृत्युक्तलक्षणम् ।' (quoted in the स्मृतिच०). कात्यायन defines खहस्त and स्थितिपत्र. The definitions of the rest occur in the व्यवहारमयूख. 'आहकेण खहस्तेन लिखितं साक्षिवर्जितम् । खहस्तलेख्यं विज्ञेयं प्रमाणं तत्स्मत् बुधैः ॥ चातुर्विद्युपुरुषेणीगणपौरादिकस्थितिः । तत्सिद्ध्यर्थं तु यज्ञेश्वर्यं तद्भवेत्स्थितिपत्रकम् ॥' (in स्मृतिच०). संविभक्ताः खरुच्या separated according to their own wishes. चन्द्रार्ककालिकम् which is to endure as long as the sun and the moon exist. This is a very frequent expression used in land grants. Compare the words in the Madhuban copperplate inscription of Harsha (E. I. vol. VII. p. 155 and E. I. vol. I. p. 67) 'अयं सोमकुण्डकाग्रामः...स्वसीमापर्यन्तः...पुत्रपौत्रानुग्रन्थन्द्रार्कक्षितिकालीनो भूमिच्छिदन्यायेन मया पितुः...श्रीप्रभाकरवर्धनदेवस्य मातुः...श्रीयशोमती-देव्या: ज्येष्ठान्नातुः...श्रीराज्यवर्धनदेवपादानां च पुण्यशोभिशुद्धये सावर्णिसगोत्रच्छन्दोगसब्रह्मचारिभट्टवात्सामि—विष्णुशुद्धसगोत्रबहुवचसब्रह्मचारिभट्टशिवदेवसामिभ्यां प्रतिग्रहधर्मणाग्रहारत्वेन प्रतिपादितः ।'. अनाच्छेद्यः—that is not to be cut down or reduced. अनाहार्य—not to be taken away (or resumed). तुल्यं...न्वितम् containing words that state the exact price paid. बन्ध security or pledge. गोप्य...युक्तं which is to be preserved (intact without enjoyment)

or is to be enjoyed. Compare 'आधिवन्धः समाख्यातः स च प्रोक्षक्षतुविधः । जङ्गमः स्थानरक्षैव गोप्यो भोग्यस्त्वयैव च ॥' बृह० (quoted under आधिविधि below). ग्रामो...वदन्ति तद्—When (the people of) a village or a country execute a document of mutual agreement, which does not conflict with the king's interest and which is in furtherance of the sacred law, it is designated a deed of convention or agreement. धनं...मनीषिभिः that document of future repayment (उद्धार) which a man having taken money at interest executes (himself) or causes to be written (by another) is termed a bond of debt by the wise. 'उद्धारोर्धप्रयोगस्तु' अमरः (अर्थस्य प्रयोगः कालान्तरेण दानम्' क्षीरखाभी).

Page 25, line 14—page 27, line 11. अभिशापे...
 समन्वितम्—When some persons have performed (the prescribed) penance and have become free from the blame (attaching to the committing of a forbidden act) the deed attested by witnesses given to them is known as a deed of purification. उत्तमेषु...सन्धिपत्रकम्—That writing is called a deed of peace which recites what happened, when an accusation is brought before all the leading people. This is rather obscure. Probably the leading people compromise the matter and the terms settled upon are entered in a deed, which is called सन्धिः०

धनी...समर्पयेत्—If the creditor pledges to another the thing already pledged with him for the same amount (for which it was pledged with him), he should pass a (fresh) deed of pledge (or mortgage) and should hand over the former (deed of pledge or mortgage) to him (to his own creditor). This was called अन्वाधिपत्र (mortgage on a mortgage). दत्त्वण...कारयेत्—When a debtor has paid off the debt (with

interest) he should have the deed (of debt) torn off; but (if the original deed of debt be lost or be inaccessible at the time) he should cause (the creditor) to pass another deed (attested by witnesses) for the purpose of (being able to establish) his freedom from debt. Compare नारद (ऋणादान 116) 'लेख्यं दद्यादिशुद्धर्णे तदभावे प्रतिश्रयम् । धनिकर्णिकयोरेवं विशुद्धिः स्यात्परस्यरम् ॥'. विनापि...हते—A document written in a man's own hand though not attested by witnesses is to be accepted as proof except in the cases where it is obtained by force or fraud. 'कपटोऽल्ली व्याजदम्भोपध्यश्चद्वैतवे' अमरः. The primary meaning of उपधि is fraud and not लोभ as नीलकण्ठ says. मिता० says 'उपचिना छुल्लोभक्रोधभयमदादिलक्षणेन'. It is not only documents written in one's own hand but unattested that are made voidable by being induced by force or fraud but all documents whatever (even those that are attested). मनु० (VIII. 168) says 'बलाद्यं बलाद्युक्तं बलाद्यच्चापि लेखितम् । सर्वान् बलकृतानर्थानकृतान्मनुब्रवीत् ॥'. So also नारद says 'मत्ताभियुक्तली-बालबलाद्यारकृतं च यत् । तदप्रमाणं लिखितं भीतोपधिकृतं तथा ॥' (ऋणादान 137). यः कथि...पूर्वकम्—The मिता० comments 'धनिकाधर्मर्णयोर्थो हिरण्यादिः परस्यरं स्वरूप्या इयता कालेनैतावदेयमियती प्रतिमासवृद्धिरिति निष्णातो व्यवस्थितः तस्मिन्नर्थे कालान्तरे विप्रतिपत्तौ वस्तुतत्त्वनिर्णयर्थं साक्षिमत् उक्तलक्षणसाक्षियुक्तं धनिकपूर्वकं धनिकः पूर्वो यस्मिस्तद्विनिकपूर्वकं धनिकनामलेखनपूर्वकमिति यावत् कार्यम्'. Even in these days, the creditor's name occurs first in deeds. समा...गोत्रकैः—Most of these words occur above (p. 12 l. 4 text). नाम...त्रकैः the names (of the creditors and debtors), their castes and gotras. सब्रह्मचारिकं—कठादिना समानं अभिन्नं ब्रह्म वेदशास्त्रां चरति अधीते इत्येवंशीलः सब्रह्मचारी. 'चरणे ब्रह्मचारिणि' (पा. VII. 3. 86. 'चरणः शाखा, ब्रह्म वेदः' सि. कौ.). The words सब्रह्म...कठः इति are taken from the मिताक्षरा. गुणनाम a secondary name. A man studying the Rigveda may be described as a बहूच, one studying the Kathas'ākhā of the Yajurveda as कठ. Note the words छन्दोगसब्रह्मचारि and बहूचसब्रह्मचारि applied

to the donees in the inscription quoted above (p. 48). आत्मीयपितृनाम—the names of the fathers of the creditor and debtor. समासेये when the committing to writing of the matter agreed upon is finished. मत...लेखितम् whatever has been written above is acceptable to me, the son of so and so. समाः—even in number (i. e. two, four, six) and equal in qualities with the debtor and creditor (or not partial to either of them). कन्चि...श्लेषः—some understand that here (in ते समाः) the letter अ has coalesced (with the preceding ते i. e. there is अवग्रह) and so they read असमाः (uneven in number, i. e. three, five &c.). ‘यद्यधर्मणः साक्षी वा लिपिज्ञो न भवति तदाधमणोन्येन साक्षी च साक्ष्यन्तरेण सर्वसाक्षिसंनिधौ खमतं लेखेत् ।’ मिता० (on याङ्ग० II. 87).

Page 27, line 12—page 29, line 12. त्रिविध... वृहस्पती—The three kinds of राजशासन are दानपत्र, प्रसादलिखित and जयपत्र. The author quotes याज्ञवल्क्य for a description of the first and वृहस्पति for a description of the other two. Compare वृहस्पति ‘दत्त्वा भूम्यादिकं राजा तान्नपटे पटेथवा । शासनं कारयेद्दर्ढ्यं स्थानवंशादिसंयुतम् ॥ मातापित्रोरात्मनश्च पुण्यायामुक्तसूनवे । दत्तं मयामुकायाद्य दानं सब्रह्मचारिणे । चन्द्रार्कसमकालीनं पुत्रपौत्रान्वयानुगम् । अनाच्छेद्यमानाहार्यं सर्वभागविवर्जितम् । दातुः पालयितुः खर्यं हर्तुरेकमेव च । पष्ठि वर्षसहस्राणि दानोच्छेदफलं लिखेत् । ज्ञातं मयेति लिखितं सन्धिविग्रहलेखकैः । समुद्रं वर्षमासादिधनाध्यक्षरान्वितम् । एवंविधं राजकृतं शासनं समुदाहृतम् ॥’ (quoted in वीर० and परा० मा०).

निबन्धं कृत्वा having granted a corrody. निबन्ध—is a fixed payment every year or month to a person or temple under the orders of a king, as for example, of so many betelnut leaves or betelnuts out of each load of leaves or nuts. The मिता० says ‘एकस्य भाण्डभरकस्येयन्तो रूपकाः, एकस्य पर्णभरस्येयन्ति पर्णानीति वा;’ ‘निबन्धो वाणिज्यादिकारिभिः प्रतिवर्षं प्रतिमासं वा किंचिद्दनमस्मै ब्राह्मणाय देवतायै वा देयमित्यादिप्रभुसमयलभ्योर्थः । अत्र यद्यपि धनदातृत्वं वाणिज्यादिकर्तुस्थापि निबन्धकर्तुरेव पुण्यं तदुद्देशैनैवेतरस्य प्रवृत्तेः ।’ स्मृतिच०; ‘इयन्ति पर्णक्षमुक्तभारादै इयन्ति पर्णक्षमुक्ताशीन्यस्मै देयानीति राजे

‘नियतदानाज्ञानिबन्धं’ वीर० (p. 193). आगामि...ज्ञानाय in order that future good kings may come to know (what was given and to whom it was given). Bad kings may not abide by the gift made, but good kings may. पटे on a piece of cloth (of cotton or silk). Many of the copperplates on which grants were incised were held together by a ring which bore the seal of the king who granted the land. The seal of the Chālukyas of Badami had a boar, and of the Silāhāras of Northern Konkan, of whom Aparārka was one, an eagle. The same was the case with the राष्ट्रकूटs and the यादवs of देवगिरि. वंश्यान्—ancestors (such as प्रपितामह &c). प्रतिप्रहपरीमाणं the measurements or extent of the thing gifted. दान...वर्णनम्—a description of the boundaries of the land given. दीयते यत्तदानं. कथनम्—नीलकण्ठ follows the मिताक्षरा. अपरार्क explains differently ‘setting out of the Shastric passages that describe the sin incurred by snatching away or resuming a gift’ (दानस्य छेदः अपहारः स उपवर्यते प्रत्यवायजनकतया येन शास्त्रेण तदानच्छेदोपवर्णनम्). This latter seems to be the preferable explanation as it is natural and is supported by the quotation from बृहस्पति cited at the beginning of the para. व्यास says ‘षष्ठिवर्षसहस्राणि दानच्छेदफलं तथा । आगामिनृपसामन्तबोधनार्थं नृपो लिखेत्’ quoted in स्मृतिच० As to the language of the royal grants, संग्रहकार says ‘मुलिप्यनपशब्दोर्फि संपूर्णव्यवाक्षरम् । शासनं राजदत्तं स्यात् सन्धिविग्रहलेखकैः ॥’ (quoted in वीर० p. 193). In almost every grant we have these two verses ‘बहुभिर्वसुधा भुक्ता राजभिः सगरादिभिः । यस्य यस्य यदा भूमिस्तस्य तस्य तदा फलम् ॥ सदत्तां परदत्तां वा यो हरेत् वसुन्धराम् । षष्ठि वर्षसहस्राणि विष्णायां जायते कृमिः ॥’. सहस्रपत्रं marked with his own signature and stating the era (such as शकनृपकाल). Compare the words ‘स्वहस्तो मम महाराजाधिराजश्रीहर्षस्य’ on the Banskhera plate (E. I. vol. IV. p. 208). आकरादौ—from mines &c. नियतलभ्यम् to be obtained at fixed times. जयपत्र is the copy of the judgment which is given at the end, when the dispute is decided after hearing

the plaint, the reply and the evidence. There are numerous texts laying down what the judgment is to contain. नारद says 'सकलं पूर्वपादं च सोत्तरं सक्रियं तथा । सावधारणकं चैव तज्ज्ञेयं जयपत्रकम्' (quoted by अपराक p. 684); 'यदृतं व्यवहारेषु पूर्वपक्षोत्तरादिकम् । कियावधारणोपेतं जयपत्रेथ संलिखेत् ॥' (quoted in व्यव. मा. p. 309); 'पूर्वोत्तरकियापादं प्रमाणं तत्परीक्षणम् । निगदं स्मृतिवाक्यं च यथासभ्यं विनिश्चितम् । एतत्सर्वं समासेन जयपत्रेभिलेखयेत्' व्यास quoted in स्मृतिच०. These quotations show that the judgment was to contain a brief statement of the plaint, the reply, the evidence, depositions of witnesses, the precedents and (smriti) authorities relied upon together with the opinions of the assessors. Compare Civil Procedure Code, Order 20 rule 4. The जयपत्र was to be signed by the judge and sealed. 'प्राहविकाकादिहस्ताङ्गमुद्रितं राजमुद्रया । सिद्धेर्थे वादिने दयाज्जयिने जयपत्रकम् ॥' बृद्धवसिष्ठ quoted by अपराक p. 684. काल्यायन applied the name पश्चात्कार to those kinds of जयपत्र in which after a hot contest the plaintiff succeeds; while the judgment in a case where defendant admits plaintiff's case is called जयपत्र simply. 'निरस्तास्तु किया यत्र प्रमाणेनैव वादिना । पश्चात्कारो भवेत्तत्र न सर्वासु विधीयते ॥ प्रमाणेनैवेति वदंश्चतुष्पाद् व्यवहार एव पश्चात्कारो न द्विपाद् व्यवहार इति कथयति ।' स्मृतिच० (व्य. p. 57). अनुकल्य means a substitute. The सान्धिविभाइक when authorised by the king could exercise the same powers of issuing land grants as the king himself. On many copperplate grants we find the minister for peace and war declaring his signature. For example, on the Khoh copperplate of महाराज शर्वनाथ (Gupta Inscriptions p. 128) we read 'लिखितं भोगिकाकाल्युदत्तामायनस्त्रा भोगिकवराहादिज्ञपुत्रेण महासान्धिविप्रहिकमनोरथेन दूतको महाबलाधिकृतक्षत्रियशिवगुप्तः'. सन्धिविप्रहलेखकः who is entrusted with the making of treaty and war i. e. who is the minister for foreign affairs. संनिवेश... न्वयः—these two words संनिवेश and प्रमाण are to be connected with प्रलिखेत् in the passage quoted above from व्यास. For प्रज्ञापनापत्र compare कौटिल्य 'अनेन विज्ञापितमेवमाह तदीयतां चेद्यदि

तत्त्वमस्ति । राज्ञः समीपे परकारमाह प्रशापनैषा विविधोपदिष्टा ॥ भर्तुराज्ञा भवेयत्र निप्रहानुप्रहौ प्रति । विशेषेण तु भूलेषु तदाज्ञालेखलक्षणम् ॥' (II. 10. 28). दुर्लेख्य—when the letters or words have become doubtful or difficult to make out. 'तुष्टातिसंदिल्लामानानि अवाचकानि वा लेख्यानि लिप्यक्षराणि पदानि वा यस्मिन्' मिता० नष्ट lost. उन्मृष्ट when the ink has been rubbed off. हते stolen. भिन्ने torn into pieces. छिन्न cut into two parts. लेख्य...येत—This can be done only when both sides agree. If they do not agree, then the rule stated by नारद must be followed. देशान्तरन्यसे kept in a foreign (or distant or inaccessible) place. शीर्णे shattered (into pieces). दुर्लिखित is same as दुर्लेख्य above. सत...दर्शनम् In case the document should still exist time should be granted (for its production); if it does not exist, the matter must be decided on the evidence of those who witnessed it (i. e. who attested it). 'पूर्वं ये दृष्टारः साक्षिणः तैर्दर्शनं व्यवहारसमापनं कार्यम्' मिता० This is the view of असहाय (on नारद) also. अपराक्त explains differently. 'असति तु पूर्वलिखिते लिखितान्तरं कृत्वा तस्य दर्शयितव्यं येन तत्पूर्वं लिखितं हृष्टं द्वितीयस्य लेख्यस्यान्यथाभावनिराकरणाय ।'.

Page 29, line 13—page 30, line 8. संदिग्ध...
 लिखितादिभिः—The genuineness of a document about which there is a doubt may be established by (comparison with other) documents that (admittedly) are in the hand of the person (who is alleged to have written it). मिता० remarks 'आदिशब्दात् साक्षिलेखकस्यहस्तलिखितान्तरसंवादाच्छुद्धिरिति'. मिता० differs from नीलकण्ठ in the explanation of शुक्लप्रासि. अर्थापत्तिः—
 न्यायकन्दली (Benares ed. of 1895 p. 233) 'हृष्टः श्रुतो वार्थोन्यथा नोपवदते इत्यर्थान्तरकल्पनार्थापत्तिः । ...यत्रार्थोन्यथानुपपद्यमानोर्थान्तरं गमयति सा दृष्टार्थापत्तिः । यथा जीवति चैत्रो गृहे नास्तीति । अत्राभावप्रमाणेन गृहे चैत्रस्याभावः प्रतीतः जीवतीति श्रुतेष्व तत्र संभवोपि प्रतीयते जीवतो गृहावस्थानोपलभ्यात् । न चैत्रस्य युगपदेकत्र भावाभावसंभवस्तयोः सहावस्थानविरोधात् । तदयमभावः प्रतीयमानो जीवतीति श्रवणाज्ञोपपद्यते यथयं बहिर्न भवतीति । अनुपपद्यमानश्च यस्मिन् सत्युपपद्यते तत्कल्पयति ।'. An example is: when one sees a fat man and

is told that he does not take food by day, it follows as a presumption by the very force of these two facts that he must be taking food at night. This is अर्थापति. The मानमेयोदय says 'अन्यथानुपपत्त्या यदुपपादककल्पनम् । तदर्थापतिरित्येवं प्रमाणं भाष्यभाषितम् ॥ ३० तत्र च प्रमाणद्वयविरोधोनुपपतिरित्युच्यते ।...गणितागममूलेनानुमानेन देवदत्तो गृहे बहिर्वा क्वचिजीवतीति साधारण्येनावगम्यते । तस्य गृहे नास्तीत्यनेन विरोधे सत्यविरोधाय बहिरस्तीति कल्प्यते । तदिदं प्रमाणद्वयविरोधकरणकर्मर्थापतिज्ञानमिति ।'. प्राप्तिः—*the possibility of the two parties having been together at the time of the transaction alleged in the plaint.* मिता० explains 'युक्त्या प्राप्तिः युक्तिप्राप्तिः । देशकालपुरुषाणां द्रव्येण सह संबन्धः प्राप्तिः । अस्मिन्देशेस्मिन्कालेस्य पुरुषस्येदं द्रव्यं घटते इति युक्तिः ।'. वीर० follows the मिता०. अपरार्क explains as नीलकण्ठ does. संबन्धः—*नीलकण्ठ explains this as अनागत (future). What he means is not quite clear. It probably means 'how the parties behaved or acted after the alleged transaction'.* मिता० explains 'अर्थप्रत्यर्थिनोः पूर्वमपि परस्परविक्षासेन दानग्रहणादिसंबन्धः' i. e. dealings between the parties prior to the one in dispute. आगमः 'विवादास्वीभूतसार्थस्य स्वस्तामिसंबन्धोपायः क्रयादिः'—अपरार्क i. e. sale and other means whereby ownership in the thing in dispute could have arisen. मिता० 'अस्यैतावतोर्थस्य संभावितः प्राप्त्युपायः'. हेतुँ=अनुमानम्. This is the explanation of अपरार्क; while the मिता० says 'एभिहेतुभिः'. It appears that in those days also there were clever forgeries. अपरार्क says 'खहस्तलिखितादिकं न लेख्यस्य शुद्धौ युक्त्यादिनिरपेक्षं कारणं भवितुमर्हति अनैकान्तिकत्वात् । सन्ति खल्पुरुषाः कुशलाः ये पुरुषान्तरलिखिततुल्यं लेख्यमापादयन्ति ।...तथा व्यासः । लेख्यमालेख्यवत् केचिलिखन्ति कुशला नराः । तस्मात्तलेख्यसामर्थ्यात् सिद्धिनैकान्तिकी मता ॥'. अपरार्क further says 'लेख्यानामन्योन्यविरोधे यत्प्रमाणतरं तदाहव्यासः । खहस्तकाज्ञानपदं तस्माच्च नृपशासनम् । प्रमाणतरमिष्टं हि व्यवहारार्थमागतम् ।' (p. 691).

काल्यायन says that when a deed had been seen by the debtor or opponent and he raised no protest against it for twenty years though able to do so, the deed became

free from all faults ‘हे पत्रे स्फुटं दोषं नोक्तवानुणिको यदि । ततो विंशति वर्षाणि दिथतं पत्रं स्थिरं भवेत् ॥ शक्तय संनिधावर्थी यस्य लेख्येन भुज्यते । विशद्वर्षाप्यतिकान्तं तत्पत्रं दोषवर्जितम् ॥ (first in व्यव० मा० p. 340 and both in वीर० p. 200).

मुमूर्ख...सिद्धति a deed executed by the following persons does not hold good, viz. by a dying man, by an enemy, by one in fear, by one distressed, by a woman, by an intoxicated man, by one overwhelmed in calamity. ‘मुमूर्खदिकृतमयथार्थशङ्ख्या न प्रमाणतां प्रतिपद्यते’ स्मृतिच० दूषितो...तद्विधः where even a single witness who (whose signature) is placed on the deed is sinful and censured (by the popular voice) or where its writer is of the same sort, it is declared a false document. Compare विष्णुध. सू. VII. 8-9 ‘दूषितकर्मदुष्टसाक्ष्यद्वितं ससाक्षिकमपि । तादृशिवेन लेखकेन लिखितं च ।’.

५ भुक्तिः

Page 30, line 10—page 33, line 12. आगमेन...गच्छति possession acquires validity when accompanied by a clear title. Possession without a clear title does not make proof (of ownership). ‘विशुद्धेन प्रमाणपरिच्छेन’ अपरार्क. The sources of title have been variously enumerated. नारद् enumerates six “लब्धं दानक्यप्राप्तं शौर्यं वैवाहिकं तथा । बान्धवादप्रजाज्ञातं षहविधस्तु धनागमः ॥ लब्धं जन्मना लब्धं पैतृकादि अथवा दर्शनेन लब्धं निष्प्रादि” (स्मृतिच०); बृहस्पति mentions seven ‘विद्यया क्रयबन्धेन शौर्यभार्यान्वयान्वितम् । सपिष्ठस्याप्रजस्यांशः स्थावरं सप्तधाप्यते ॥’ (quoted in अपरार्क on यज० II. 27 and स्मृतिच०). बन्ध means ‘mortgage’. ‘बन्ध आधिः सोपि क्वचित्खल्तवनिमित्तं भवति’ स्मृतिच०. अन्वयान्वित is property in which a man has a share by birth. Compare गौ. ध. सू. ‘स्वामी रिक्षक्यसंविभागपरिग्रहाधिगमेषु । ब्राह्मणस्याधिकं लब्धम् । क्षत्रियस्य विजितम्’ (10. 39-41). सागम...माह व्यासः just as possession must be accompanied by title, so Vyāsa declares that possession must also be characterised by other attributes (before it can acquire validity). व्यव० मा० (p. 342) explains this verse ‘आगम्यते प्राप्यते स्वं भवति येन क्रयादिना स आगमः । शीर्षकालत्वं यस्मिन्पुरुषे यावान्कालो भोगस्योक्तः । छिद्रो विच्छेदः तद्रहितः निच्छेदः । अन्यरबः विप्रतिपत्तिः तद्रहितः । शक्तस्य लेहाद्युपेक्षाकारणरहितस्य प्रत्यर्थिनो द्रव्यस्यामिनः संनिधानम् ।’. वीर० (p. 204) explains ‘विच्छेदान्तरो य उपरव आक्रोश-स्वाम्यामुज्जितः रहितः । यद्वा च्छेदो व्यवधानं तद्विगमवान् विच्छेदो निरन्तर इति यावत् । अपरवो वर्जनविषयो रवः । मरीयं क्षेत्रादि त्वया किमिति भुज्यते इति प्रतिषेधः । अपशब्दस्य वर्जनार्थत्वात् । तेनोज्जितः’. Possession, in order to be valid, must have a title behind it (सागम), must be of long standing, unbroken (अविच्छेद = निरन्तर), free from protest (अपरव + उज्जित, or निराक्रोश) and before the very eye of the opponent. ‘पश्चाङ्ग इति वदज्जेकाङ्गवैकल्येषि अप्रामाण्यमेव भोगस्येति दर्शयति’ स्मृतिच०. Compare ‘सागमा शीर्षकाल नामिच्छापरवोज्जिता । प्रत्यर्थिसंनिधाना च भुक्तिः पश्चविधा स्मृतम् ॥’ पितासह

quoted in सृतिच० (व्यव० p. 70). भुक्तिः...नारदः—नारद declares that mere possession cannot establish what is desired to be established (viz. ownership). ‘न च भोगमात्रात्स्वत्वागमः । परकीयस्यापि अपहारादिनोपभोगप्रसङ्गात् ।’ मिता० (on याज्ञ० II. 27). भोग...देशेन on account of his (merely) putting forward the deceptive plea of enjoyment (which even a thief can put forward). इदं...ज्ञेयम् This rule (that mere possession is of no avail) applies only during such time in which it is possible to preserve the memory of the title. Title could be proved by oral testimony and so as long as witnesses were in existence who could speak from their memory of the origin of the title, mere possession did not count. साते काले &c.—In cases falling within the memory of man, the proof (of ownership) over land is required to be possession with a title. In cases beyond the memory of man, (possession) continued successively for three ancestors (is proof of ownership) on account of the absence of certainty (that there is no valid title). This verse is ascribed to कालायन in मिता०, व्यव० मा०, सृतिच० and परा. मा. According to the मिता० ‘सार्वकाल’ is a period of one hundred years; beyond that there is असार्वकाल. ‘सार्वकाले वर्षशतपर्यन्तः । शतायुर्वै पुरुष इति श्रुतेः । अनुग्रामाभावादिति योग्यानुपलब्धभावेनागमाभावनिश्चयाभावादिति । अतश्च वर्षशताधिको भोगः संततो-प्रतिरक्षः प्रस्थर्थप्रस्थक्षयागमाभावे वानिश्चिते अव्यभिचारादाक्षिण्यागमः खत्वं गमयति’ मिता० ; according to the परा. मा. ‘सार्व काल’ is a period of 105 years ‘सरणयोग्ये पञ्चाधिकशतवर्षपर्यन्तातीकालमध्ये प्रारब्धा भुक्तिः स्वेतरप्रमाणावगतागममूलैव खत्वे प्रमाणम्’. This is the opinion of the सृतिचन्द्रिका also. If there is possession for any period less than one hundred years, it is not valid unless title is shown. It is a period during which it is possible to prove title by oral testimony, as men ninety or hundred years old could be found to depose to the question as to how the possession arose. If, therefore, no title could be proved when possession was for less

than a hundred years, it is a case in which it may be held as certain that there was no title. But where possession is more than 100 years, no witnesses could depose to the origin of possession of such an ancient date and so it cannot be asserted with any degree of certainty that there was no title. Hence, as immemorial possession and title are always seen together without fail, there is a presumption in favour of title in such a case. Other sages say that 'अस्मार्तकाल' is that which is three generations beyond the present occupier, viz. father, grand-father and great-grand-father. 'प्रपितामहेन यद्युक्तं ततुत्रेण विना च तम् । तौ विना यस्य पित्रा च तस्य भोगलिपौरुषः ॥' व्यास quoted in व्यव. मा. (p. 341); 'अविच्छेदेन यद्युक्तं पुरुषैविभिरेव तु । तत्र नैवागमः कार्यो भुक्तिस्त्र गरीयसी ॥' बृहस्पति quoted in स्मृतिच०; 'भुक्तिस्तु द्विविधा प्रोक्ता सागमानागमा तथा । त्रिपौरुषी या खतञ्चानागमान्या तु सागमा ॥' काल्याशुन quoted in स्मृतिचन्द्रिका. The विताक्षरा remarks on this that त्रिपौरुषी भुक्ति is another way of saying the same thing as अस्मार्तकाल (as three generations would come to about 100 years) and that it is not to be taken too literally. Otherwise supposing that the great-grand-father takes possession of a field in a certain year and dies and the grand-father and father also die in the same year, then next year (i. e. in a year) possession would make a man owner, as three generations enjoyed the land (though only for one year). To avoid this rather absurd interpretation, some of the sages say that अस्मार्तकाल must be beyond sixty years and also three generations (each generation having possession for twenty years). 'वर्णणि विशति भुक्त्वा खासिनाव्याहता सती । भुक्तिः सा पौरुषी हैया द्विगुणा च द्विपौरुषी ॥ त्रिपौरुषी त्रिगुणिता तत्र नान्वेष्य आगमः' व्यास, according to व्यव. मा. (p. 341) and परा० मा. and नारद according to अपरार्क (p. 636). अनुगमा...संभवात्—नीलकण्ठ explains अनुगमाभावात्. अनुगम means आगमाभावनिश्चय. According to the मीमांसक१, अनुपलब्धिष्व (non-perception) is the 6th प्रमाण (the others being प्रस्तुष,

अनुमान, उपमान, शब्द and अर्थपति). The मानमेयोदय says अयोपलभ्ययोग्यत्वे सत्यानुपलभ्यनम् । अभावास्यं प्रमाणं स्यादभावस्यावबोधकम् ॥ (156) अत्र ह्यनुपलभ्यः करणम् । तस्य च ज्ञानभावरूपत्वादभावः प्रमाणं मित्युच्यते । विषयं तदधीनांशं संनिकर्षदिकान् विना । उपलभ्यस्य सामग्रीसंपत्तिः खलु योग्यता ॥ सा च ज्ञाततयाभावज्ञानस्य सहकारिणी ॥ (157-158)'. When we say 'अत्र भूतले घटो नास्ति' what we cognise is घटाभाव. The non-existence of घट cannot be said to be cognised by means of perception (प्रत्यक्ष), as the latter requires a direct positive contact of the sense-organ with the thing cognised. Here the contact is between भूतल and the eye and not between घटाभाव and the eye. So this is not a case of प्रत्यक्ष. Nor can it be said to be a case of inference or any other प्रमाण. So अनुपलब्धि is a distinct प्रमाण expressed in the form 'यदत्र घटोभविष्यतादा भूतलसिवादक्षयत् दर्शनाभावाज्ञास्तीति'. अनुपलब्धि is not recognised as a separate प्रमाण by the नैयायिकs (but is included under प्रत्यक्ष or अनुमान) and even by some ग्रीष्मांसकs like प्रभाकर. Vide प्रशस्तपादभाष्य 'अभावोप्यनुमानमेव । यथोत्पन्नं कार्यं कारणसङ्कावे लिङ्गं, एवमनुपत्तं कार्यं कारणसङ्कावे लिङ्गम् ।' (p. 225); कुमुमाज्ञलि (under III. 20) 'अनुपलब्धिस्तु न बाधिकेति चिन्तितम् । न प्रत्यक्षादेरतिरिच्यते ।'. So in the case of सार्तकाल, अनुपलब्धिप्रमाण may be employed. If there is भूक्ति for less than one hundred years, title can be established by oral testimony. As title cannot be established (in a particular case), it is certain there was none to begin with. This आगमाभावनिश्चय due to अनुपलब्धि is not possible in the case of असार्तकाल. असार्ते...सरणानुवृत्तौ—Even in a case of possession beyond the memory of man if there is a continuity (or persistence) of memory as to the absence of any title. This verse means that the first man who wrongly usurps without title should be fined; his sons and grandsons should not be fined, but the land should be taken from them though they might have enjoyed it very long, provided there is certainty that there was no title to begin with.

‘यदा तु चतुर्थसापि भुक्तौ वर्तमानायां वर्षशताप्ययेषि प्रथमभुक्तेरनागमत्वनिष्ठयोऽस्ति तदा ततोपहृतव्यैव भुज्यमाना भूः ।...एतद्विषयाण्येव अनागमं तु यो भुक्ते—इति नारदाशीनां वचनानि । अत्र च प्रथमभुक्तेरव दण्डे न तु तत्त्वाशीनां तेभ्यस्तु भूरेव ग्राह्या’ अपरार्क p. 637. पित्रा...ब्रिभिः—these words may mean ‘by the father and three prior ancestors’ (i. e. in all four before the present possessor) and would conflict with the texts laying down त्रिपौरुषी भुक्ति. So they are explained ‘by three ancestors including the father’. This verse if taken literally seems to be in conflict with the preceding one and so it is explained as ‘if what is wrongly enjoyed for three generations cannot be recovered, much more therefore is it not possible to restore what has been enjoyed for three generations and about which there is no certainty that it was unlawfully enjoyed’ (the object of the verse is not to prescribe the impossibility of recovering what is wrongfully possessed, but to prescribe that possession for more than three generations confers ownership when it is uncertain whether it was wrongfully taken). Compare मिता० (on याज्ञ. II. 27) ‘अन्यायेनापि यद्बुक्तमित्येतचान्यायेनापि भुक्तमपहर्तु न शक्यं किं पुनरन्यायानिष्ठय इति व्याख्येयमपिशब्दश्रवणात् ।’. The words ‘for three generations’ really stand for ‘असार्तकाल’. यद्विनागममस्तन्त—This is ascribed to व्यास by अपरार्क (p. 637) and व्यव० मा० (p. 341). यद्विना...स्तन्तम्—These words are explained quoting the मिता० as meaning ‘without a title that is very easy to perceive’. They do not mean ‘without even the semblance or appearance or a trace of a title’. If it is certain that there was not a jot of title, then it has already been said that possession for over a hundred years cannot confer ownership. Compare मिता० (on याज्ञ. II. 27) ‘तत्राप्यस्तन्तमागमं विनेति अल्यन्तमुपलभ्यमानमागमं विनेति व्याख्येयम् । न पुनरागममस्तरूपं विनेति । आगमस्तरूपाभावे भोगशरेनापि न खत्वं भवतीत्युक्तम् ।’. आगमस्तु...गरीयसी—That man, who first acquired a thing, should prove the source of his title, when he is proceeded against (by a .

plaintiff); his son or son's son is not required to prove title; in their case possession is more important. The idea is that the first acquirer, if he does not prove title, may be fined for unlawfully usurping possession; but the son and the grandson cannot be fined for the wrongful act of their ancestor. They should rely on their possession. If they prove that, they will not incur fine. But their possession not having ripened into ownership by possession over three generations, they will lose the subject of dispute if no title be proved by them.

योमियुक्तः—If a person who has taken possession is proceeded against and dies, his representative (or heir) must establish title (as much as the man who dies). He cannot say that as he comes into possession by succession, he will prove only possession (following the verse आगमस्तु कृतो येन). **पश्यतो...वार्षिकी—**These words literally mean 'a person loses land in twenty years' time when it is enjoyed by another before his very eyes without protest from him and chattels in ten years' time'. This verse has caused a great deal of controversy among the writers of निबन्धs from very early days. *Vide* मेधातिथि on मनु 8. 149 for several interpretations. नीलकण्ठ follows the सिताक्षरा. This verse apparently conflicts with the proposition that possession for over hundred years is required to create ownership. Therefore the words भूमेहर्वनिः are interpreted to mean 'the loss of the profits of the land' (and not the loss of the land itself). If A is in unlawful possession of B's land before the very eyes of B for twenty years and B does not protest or forbid him, then when B files a suit after twenty years (but before a hundred years) he may succeed in recovering the land itself, but the profits of the land he cannot recover. But the two words पश्यतः and अकृतः have to be carefully remembered. If the owner had gone abroad

and came after twenty years, he would be able to recover profits. If B's land was usurped and he protested, then even after twenty years he would be compensated for the profits (because of the word अद्वृतः). If less than twenty years have passed away, whether he was present or absent and whether he protested or not, he would recover the profits. This is the view of विज्ञानेश्वर, नीलकण्ठ and the वीर (which has a very long discussion on this passage pp. 209-219). Compare मनु 8. 147 with याज्ञवल्क्य's verse.

The व्यवहारमात्रका of जीमूतवाहन also has a very long and instructive discussion on this point. He criticizes the views of श्रीकर (whom बालक follows), विश्वरूप and मञ्जरीकार (probably गोविन्दराज author of स्मृतिमञ्जरी) and of योग्लोक. श्रीकर's view was that in twenty years the real owner lost ownership if he was present and did not protest and that passages speaking of त्रिपौरीभुक्ति applied only where the owner was not present. विश्वरूप thought that the owner (if asked why he did not protest when usurpation took place in his very presence) would have to remain silent before the court and would thus jeopardise his title and hence the object of this verse is to enjoin that no one should remain quiet in such a case but should protest. The words of विश्वरूप (Trivandrum edition) are 'पद्यजपि यः पैरसंबद्धैर्भुज्यमाने न किञ्चनेयता कालेनापि ब्रूयात् नूनं तदीयं न भवेदित्यमिप्रायः । . . . पैरभुज्यमानं नोपेक्षणीयमित्यमिप्रायः । . . उपेक्षानिषेधमात्रं चैतत् । हानिवचनं तु निन्दामात्रत्वेनोपेक्षकस्य व्यवहारप्रवृत्त्ययोग्यतामात्रसिफलं तदेव चात्र युक्तम् ।'. The व्यवहारमात्रका connects this verse with the preceding आधी प्रतिप्रहे कीते पूर्वा तु बलवत्तरा (याज्ञ. II. 23) and remarks that this verse says that if a person after a sale, gift or mortgage (or pledge) to him allows the thing for over twenty years to remain with the seller, the donor or mortgagor, who subsequently sells, or gives or mortgages

it to another, then the first dealing is of no use; though prior (because not accompanied with possession for over twenty years). ‘अयं तत्वार्थः कीताहितप्रतिश्वीतादिधनभूमिगतः परस्य दशविशतिवार्षिको भोगः क्षमाकारणजडपोग्णदत्ताद्यभावेषुपेक्षितत्वाद्वानिं कुरुते । खोपभोगार्थं तेन कथात् तस्य च तेनोपेक्षितत्वादिति मुनीनामभिप्रायः । ...तस्मात् पश्यतो ज्ञवत् इति वचनं आधौ प्रतिग्रहे कीते इत्यस्यापवादकम् । आधिक्यणप्रतिग्रहकर्तृ-णमाहितकीतप्रतिश्वीतेषु गवाश्वादेषु योग्येषु दशवर्षाणि परभोगोपेक्षया खत्वहानिं भूमौ तु विशतिवार्षिकी । तेन वचनात् कारणत्वेनावधारिता उपेक्षा कार्यभूतां खत्वहानिं ज्ञापयति’ (p. 349).

स्मृतिच० says ‘हानिधात्र लिखितबलेनात्मीयत्वप्रसाधनमात्रसाभिप्रेता न पुनर्भूम्यादौ तत्कले वा खत्वस्य, नोपेक्षामात्रेण खत्वमपैतीत्युक्तवात्’. नोपभोगे... वा—The wrongful possessor or his son should not rely upon (mere) possession (as their support or strong point). निष्ठेपः an open deposit. उपनिधिः a closed deposit. ‘असंख्यातमविज्ञातं समुद्रं यन्निधीयते । तज्जानीयाद्युपनिधिं निष्ठेपं गणितं चिदुः’॥ नारद quoted by मिता० (on याज्ञ० II. 65). द्वियः—दासादिद्वियः, says कुल्कृ. असहाय says ‘तथा छी निष्ठेपभूता या भुक्ता’. Compare याज्ञ० II. 25 ‘आधिसीमोपनिषेपजडबालधौर्विना । तथोपनिधिराजसीध्रोत्रियाणां धनैरपि’ on which मिता० says ‘पुरुषापराधस्य तथाविधस्याभावात् । उपेक्षाकारणस्य तत्र तत्र संभवात् ।...राजो बहुकार्यव्याकुलत्वात् । छीणामज्ञानात् अप्रागलभ्याच ।’. The वसिष्ठधर्मसूत्र (16. 18) has a similar verse. संग्रीत्या out of affection or friendship. न नश्यन्ति are not lost (through long possession by another). वहनशः a riding horse. य...ज्यते a beast handed over to another for breaking in.

It has to be noted that वृहस्पति speaks of thirty years' possession as conferring ownership. ‘अध्यासनात्समारभ्य भुक्तिर्यसाविधातिनी । त्रिशद्वर्षा त्वविच्छिन्ना तस्य तां न विचालयेत् ॥ अध्यासनं परिग्रहः’ स्मृतिच० (व्य. p. 70). It is probable that at different times the period of adverse possession for conferring title was cut down from one hundred years to thirty and then to twenty.

६ साक्षिणः

Page 33, line 15—Page 36, line 11. For टोडरानन्द, see Appendix B. वृश्चिन्म्—a definite (or clear) knowledge (conclusion) results from (the deposition of) witnesses on account of their having either seen, heard or experienced (the matter in dispute). वृश्चत्वात् श्रुतत्वात् अनुभूतत्वाच्. Or we may explain वृश्चत्वाभ्यां अनुभूतत्वात् because they have a direct cognition (of the matter) by sight or hearing. पाणिनि explains साक्षिन् as one who has actually seen ‘साक्षाद्वृष्टिरिं संज्ञायाम्’ (पा. V. 2. 91). मनु says ‘समक्षदर्शनात्साक्ष्यं श्रवणाच्चैव सिध्यते’ (8. 74) and विष्णु says ‘समक्षदर्शनात् साक्षी श्रवणाद्वा’ (8. 13). लिखितो...परः—A subscribing witness, one (whose name) is caused to be written (by another), a secret witness, one who has been reminded, a member of the family, a messenger, a witness coming by chance (not called on purpose), an indirect witness, one who is confided in by both sides. The difference between लिखित and लेखित is that the first subscribes his name and other details himself and the other is one whose name is written by another person. नारद omits लेखित and gives eleven sorts of witnesses (which are the same as वृहस्पति' s) एकादशविधः साक्षी शास्त्रदृष्टो मनीषिभिः । कृतः पञ्चविधस्तेषां षड्विधोकृत उच्यते ॥ लिखितः सारितश्चैव यद्यच्छाभिज्ञ एव च । गूढश्चोत्तरसाक्षी च साक्षी पञ्चविधः कृतः ॥ षड्विधे पुनरुद्दिशः साक्षिणस्त्वकृताः स्यथम् । ग्रामस्थ प्राह्विवाकश्च राजा च व्यवहारिणाम् ॥ कार्येभ्यन्यन्तरो यः स्यादर्थिना प्रहितश्च यः । कुल्याः कुलविवादेषु भवेयुत्सेपि साक्षिणः ॥ नारद (क्रणादान 149-152). The words कार्ये...यः स्याद् refer to the कार्यमध्यगत of वृहस्पति. कृतः appointed. प्रजापति says ‘साक्षी द्विभेदो विज्ञेयः कृत एकोपरोकृतः । लेख्यारूढः कृतो हेय उत्तरोकृत उच्यते ॥’ quoted in स्मृतिच०. व्यव. मा. (p. 329) reads मुक्तकोकृत उच्यते. लिखितः—अर्थिना स्यमानीतो यो लेख्ये संनिवेश्यते । स साक्षी लिखितो नाम सारितः पत्रकाद्वृते ॥ काल्यायन quoted in मिता० (on याज्ञ० II. 68); जातिनामादि लिखितं येन स्वं पित्र्यमेव च । निवासश्च स विज्ञेयः साक्षी लिखितसंज्ञकः ॥ वृहस्पति

(in अपरार्क p. 666). लेखितः—अर्थिना च क्रियाभैदैस्तस्य कृत्वा ऋणादिकम्। प्रत्यक्षं लिङ्घते यस्तु लेखितः स उदाहृतः ॥ बृहस्पति (in वीर०, who notices that कल्पत्रु and मदनरत्न read 'अर्थक्रियां क्रियाभैः'). अपरार्क reads संवित्कियाम्. The others are defined by बृहस्पति as follows :— 'कुच्छव्यवहितो यस्तु श्राव्यते ऋणभाषितम् । विनिहृते यथाभूतं गूढसाक्षी स उच्यते ॥ आहूय यः कृतः साक्षी ऋणन्यासक्रियादिके । स्मार्यते च सुहुर्यश्च सारितः स उदाहृतः ॥ विभागदाने विपणे ज्ञातिर्थोपयुज्यते । द्रयोः समानो धर्मज्ञः स कुल्यः परिकीर्तिः ॥ अर्थप्रत्यर्थिवचनं शृणुयात्रेषितस्तु यः । उभयोः संमतः साधुर्दृतकः स उदाहृतः ॥ क्रियमाणे तु कर्तव्ये यः कश्चित्स्वयमागतः । अत्र साक्षी त्वमसाकमुक्तो यादच्छिकस्तु सः ॥ यत्र साक्षी दिशं गच्छेन्मुमुर्षुर्वा यथाक्रमम् । अन्यं संश्रावयेत्तं तु विद्यादुत्तरसाक्षिणम् ॥ उभाभ्यां यस्य विश्वस्तं कार्यं चापि निवेदितम् । गूढधारी (गूढचारी in वीर० and व्यव. मा.) स विज्ञेयः कार्यमध्यगतस्तथा ॥ अर्थप्रत्यर्थिनोर्वाक्यं चच्छुतं भूत्वा खयम् । स एव तत्र साक्षी स्याद्विसंबादे द्रयोरपि ॥ निर्णाते व्यवहारे तु पुनर्न्यायो यदा भवेत् । अध्यक्षः सम्यसहितः साक्षी स्यात्तत्र नान्यथा ॥ मुषितं धातितं यत्र सीमायाश्च समन्ततः । अर्थतोपि (अकृतोपि in वीर०) भवेत्साक्षी प्रामाण्यत्र न संशयः ॥' (quoted in अपरार्क pp. 666-667). About सारित, काल्यायन says 'यस्तु कार्यप्रसिद्धर्थं दृष्टा कार्यं पुनः पुनः । स्मार्यते ह्यर्थिना साक्षी स सारित इहोच्यते ॥' मिता०. The वीर० explains दृष्टेति दर्शयित्वेत्यन्तर्भीवितार्थर्थम् । कार्यव्यवहारपदं दर्शयित्वा प्रमापय्य कार्यप्रसिद्धर्थं कालान्तरे व्यवहारनिर्णयसिद्धर्थं पुनः पुनः स्मार्यते च विस्मरणनिरासाय यः स सारितः'. उत्तरसाक्षी is one who learns from a witness who has personally seen or heard of a transaction when the latter is going to a distant country or is on the point of death. Such a साक्षी hears (श्रवणात्) what another has seen or is made to listen to (श्रावणात्) what another has heard and is only an indirect (or hearsay) witness. 'साक्षिणामपि यः साक्ष्यमुपर्युपरि भाषते । श्रवणच्छ्रावणाद्वापि स साक्ष्युत्तरसंशितः' काल्या० in मिता०. Dr. Jolly (S. B. E. vol. 33 p. 80) translates 'one who subsequently corroborates the statements of other witnesses, whether from his own knowledge or from hearsay, is called an indirect witness'. This does not seem to be accurate. The meaning is rather as explained above. If a man corroborates another from his own knowledge, he

cannot reasonably be called an indirect witness. विष्णुधर्मसूत्र says 'उदिष्टसाक्षिणि दृते देशान्तरगते वा तदभिहितश्रोतारः प्रमाणम्' (8. 12). लेखकः...पूर्वाः—the other half of the verse is 'नृपे पश्यति तत्कार्यं साक्षिणः समुदाहृताः' (quoted in the मिता० and व्यव० मा०). स एव—refers to वृहस्पति. उभौ...आहौ—only two may be accepted (for deciding the point in dispute) if they are Brāhmaṇas learned in the Vedas. लिखितौ...साक्षिणः of subscribing and secret witnesses there must be two at least; of lekhita, casual, reminded, family and indirect witnesses there should be three, four or five. खटिकाग्राही—गणकः the accountant. खटिका is explained as 'लेखनद्वय' called खडी in the vernacular. The स्मृतिच० reads घटिकाग्राही and explains as गणक. The words एक एव serve to show that there are exceptions to the rule 'नैकं पृच्छेत्कदाचन'. The पराशरमाधर्मीय says that this verse (दूतकः &c.) refers to a witness who is उभयानुमतः (accepted as trustworthy by both sides). उभयानुमतः—The general rule is stated by याज्ञः (II. 69) अ्यवराः साक्षिणो हेताः श्रौतसार्तकियापराः । यथाजाति यथावर्णं सर्वे सर्वेषु वा स्मृताः ॥. There should be at least three witness (त्रयो अवराः निकृष्टाः येषां). The exceptions are लिखित and गूढ (in both cases two may suffice) and उभयानुमत (where only one may be sufficient). The मिता० says 'यद्यपि श्रौतसार्तकियापरा इति अ्यवराणामपि धर्मवित्त्वं समानं तथापि तेषामुभयानुभव्यतयावेषि साक्षित्वं भवत्येकस्य द्वयोर्वेभयानुभव्यतयैव साक्षित्वं भवतीत्यर्थेवत् अ्यवरप्रहणम्'. The संग्रहकार says 'कर्तव्याः सर्वकार्येषु त्रिभ्य आरभ्य साक्षिणः । द्वयेकयोः प्रतिषेधः सादेकोप्युभयसंमतः ॥' (quoted in स्मृतिच०). For the meaning of साहस, see above p. 6. नारद (साहसप्रकारण verse 1) says 'सहसा क्रियते कर्म यत्किंचिद्दूलदर्पितैः । तत्साहसमिति प्रोक्तं सहो बलमिहोच्यते ॥'. अनास who is not truthful or trustworthy 'आसस्तु यथार्थवक्ता' तर्कसंप्रह or 'आसः प्रस्तयितब्रिष्टु' अमर०. अभ्य...वाच्यते even a single person may be made to depose as a witness in the case of a deposit made secretly in his presence. अर्थना...याचिते as regards things borrowed for use (on the

occasion of a marriage &c.), even a single person sent by the plaintiff (owner of the thing to the borrower with the thing) may be (enough) as a witness. The two halves of the verse are taken as separate sentences. Some took याचिते as qualifying निष्ठेपै; but there are several faults in that explanation as pointed out by the वीर०. The explanation of याचित given by नीलकण्ठ is that of the मदनरत्न. वीर० says 'याचित इति निष्ठेपविशेषणम् । न्यायतौल्याद-न्यत्रापीति वाचस्पतिः । मदनरत्नस्तु याचितं विवाहाद्यर्थं याचितं गृहीतमाभरणादिकं याचितकमिति यावदित्याह । निष्ठेपविशेषणवैयर्थ्यात् अयाचिते तस्मिन्नभ्यन्तर-स्यैकस्यासाक्षित्वप्रसङ्गाद् व्यवहितान्वयप्रसक्तेश्वोत्तरैव व्याख्या ।' वीर० p. 157. संस्कृतं येन—On this and the preceding verse the स्मृतिनृ० says 'तदेतत्सर्वमुभयानुमतसाक्षिविषयम्'. मौला:—born of a good or noble family. मौला: प्रख्यातकुलोद्धवाः इति कल्पतरुः । मूलं पूर्ववृत्तान्तस्तद्विद्वन्तीति मौला: तदधीते तद्वदेल्यणिति मदनरत्ने । वक्ष्यमाण-याज्ञवल्यवचनसंवादात्साक्षिवेनैव पूर्ववृत्तान्तवेदित्वाहेयात् (? ० वेदित्वज्ञानात्) तदर्थकमौलपदानर्थक्यप्रसङ्गाच्च कल्पतरुव्याख्यानमेव सम्यक् । रत्नाकरेपि मौला: कुलीना इत्येवं व्याख्यातम् । मूलं प्रतिष्ठा सा येषामस्ति ते मौलाः' वीर० p. 147. Compare मनु० (8. 62) 'गृहिणः पुत्रिणो मौलाः क्षत्रविदश्वयोनयः । अर्थुक्ताः साक्ष्यर्थहैन्ति न ये केचिदनापदि ॥'; and याज्ञ० 'तपस्विनो दानशीलाः कुलीनाः सत्यवादिनः । धर्मप्रधाना ऋजवः पुत्रवन्तो धनानिवताः ॥' (II. 68). मेधातिथि explains 'मौला जानपदास्तदेशाभिजनास्ते हि स्वजनज्ञातिमध्ये पापभीरुतया न मिथ्या वदन्ति । मूलं प्रतिष्ठा सा येषामस्ति ते मौलाः ।'. For श्रेणि see above p. 4. वर्गिणः members of a group or association. असहाय says that there were 18 kinds of guilds among the common people. 'खेषु वर्गेषु भाटवर्गेषु भाटिका इत्यादयः । बहिर्वासिषु अन्यजातिषु' असहाय. Compare मनु 'खीणां साक्ष्यं खियः कुरुंयुः' (8. 68) and वसिष्ठधर्मसूत्र (16. 30) 'खीणां साक्षिणः खियः कुरुंयद्विजानां सदृशा द्विजाः । शूद्राणां सन्तः शूद्राशान्ल्यानामन्त्ययोनयः ।'. वीर० says 'श्रेणिपुरुषाणां सत्यपि वर्गित्वे पृथग्निर्देशो गोवृष्टन्यायेन । प्रयोजनं चात्रापि अभ्यर्हितत्वबोधनम् ।'. 'गणपाषण्ड-पूगाश्च ब्राताश्च श्रेणयस्तथा । समूहस्थाश्च ये चान्ये वर्गव्याप्ते वृहस्पतिः ॥' (कात्यायन quoted in the विवादरत्नाकर). लिङ्गिनः—those who carry or wear symbols or marks peculiar to their sects, particularly Baeddhas and others who are वेदवाद्य. यथाजाति यथावर्णम्—

‘बादिप्रतिवादिजात्यनतिक्रमेण कार्यः । तज्जातीया एव कार्या इत्यर्थः । एतच्च वादिप्रतिवादिनोः सजातित्वे हेयम् । नानाजातित्वे तु यथावर्णं ब्राह्मणादिवर्णक्रमेणेत्यर्थः । सर्वे वा ब्राह्मणादयो वर्णाः सर्वेषु नानावर्णेषु व्यवहृतेषु साक्षित्वेन प्राप्याः ।’ अपरार्क.

Page 36, line 12—page 40, line 3. बाल—a minor.

‘बाल आषोदशाद्वर्षात्’ नारद (ऋणादान 35). बृद्ध—who is more than 80 years old. किंतव gambler. उन्मत्त—one possessed. अभिशस्तक charged with a deadly sin like ब्रह्महत्या. रङ्गावतारि—actors. कूटकूत् one who forges documents or fabricates coins or false measures. आस—‘तद्वित्तिजीविनो ये च तत्सेवाहितकारिणः । तद्वन्धुसुहदो भृत्या आसात्ते तु न साक्षिणः ॥’ कात्या० quoted by अपरार्क. अर्थसंबन्धी who has an interest in the matter in dispute. सहायः friend or one engaged in the same pursuit as the party (or a surety). दृष्टदोषः—‘दृष्टवितथवचनः’ मिता०; ‘स्तेनादिः’ अपरार्क. Compare नारद (ऋणादान 157-159) ‘असाक्ष्यपि हि शास्त्रेस्मिन्दृष्टः पञ्चविधो बृधैः । वचनाद्वेषतो मेदात्प्रथमुक्तिर्मुत्तान्तरः ॥ श्रोत्रियास्तापसा वृद्धा ये च प्रवर्जिता नराः । असाक्षिणसे वचनान्नात्र हेतुरुदाहतः ॥ स्तेनाः साहसिकाश्वर्णाः किंतवा वधकाश्व ये । असाक्षिणसे दुष्टत्वात्तेषु सत्यं न विद्यते ॥. Compare मनु 8. 64-67 for those not competent to be witnesses. मातुः पिता &c.—Compare कात्यायन ‘मातृष्वसुः सुताश्वैव सोदर्यासुतमातुलाः । एते सनाभयस्तूकाः साक्ष्यं तेषु न योजयेत् ॥’ कुल्याः संबन्धिनश्वैव विवाहो भगिनीपतिः । पिता बन्धुः पितृव्यथ शशुरो गुरवस्तथा । नगरप्रामदेशेषु नियुक्ता ये पदेषु च । वल्लभाश्व न पृच्छेयुर्भक्तास्ते राजपुरुषाः ॥’ quoted in the स्मृतिच०. साक्षिणां...साक्षिणः—If one out of the subscribing witnesses that are cited by the disputant deposes against the others, all of them are incompetent witnesses on account of contradiction. For a लिखित witness, see above. लिखित may also mean mentioned in the plaint or reply (उत्तर) and निर्दिष्ट may mean ‘pointed out or cited at the time of किया’. याज्ञवल्क्य says ‘द्वैषे बहूनां वचनं समेषु गुणिनां तथा । गुणिद्वैषे तु वचनं प्राप्यां ये गुणवत्तमाः ॥’ (II, 78) and मनु ‘बहुत्वं परिगृहीयात्साक्षिद्वैषे नरादिपः । समेषु तु गुणोक्तष्टान्गुणिद्वैषे द्विजोत्तमान् ॥’ (8. 73). Therefore the general rules were (1) in case of conflict of testimony, the statements of the many were to be accepted; (2) if the witnesses on

both sides were equal in number, the depositions of those that were persons of merit were to decide the matter; (3) in case of conflict between persons of merit, those of the highest merit prevailed. Generally at least three witnesses were required. Supposing that out of three witnesses, one deposed in one way and another's deposition contradicted him, then the two would nullify each other. If the king were to rely on the third witness, the result would be that the king would be deciding on the evidence of a single witness. Hence काल्यायन says that in such a case all are incompetent witnesses. These words of काल्यायन apply only where the witnesses (that give conflicting testimony) are equal in number or are equal in merit. Compare नारद 'राजा परिगृहीतेषु साक्षिवेकार्थनिश्चये । वचनं तत्र भिद्येत ते स्युभेदाद-साक्षिणः' || (ऋणादान 160). But suppose that ten witnesses are cited and three depose one way and the rest in a different way, then, all things being equal, the depositions of the remaining seven should be accepted on the principle द्वैधे बहुनां वचनम् व्यव० मा० p. 306 'तेन साक्षिवचनमेदे यत्रैकोधिकः स्यात् तत्र भेदादसाक्षित्वमिति वर्णनीयम् । द्वित्राधिके तु बहुत्वं परिगृहीयादित्यादिवचनमित्यविरोधः' । असाक्षिणो ये निर्दिष्टाः—नारद (ऋणादान 178-187) enumerates incompetent witnesses beginning with दास, नैकृतिक. नैकृतिक—परापकारशील. असहाय explains नैकृतिक (from निकृति) as छल-व्यवहारी (impostor). कार्यगौरवमासाद्य in case of a very grave matter (in dispute). भृतक a hired servant. सर्वः...साहसे—Anyone can be a witness in cases of adultery, theft, defamation and assault and violence (manslaughter). Compare मनु 'साहसेषु च सर्वेषु स्तेयसंग्रहणेषु च । वागदण्डयोश्च पारुष्ये न परीक्षेत साक्षिणः' || (8. 72); 'स्तेयसाहसवागदण्डपारुष्यसंग्रहणेषु साक्षिणो न परीक्ष्याः' विष्णुध. सू. 8. 6; 'अत्कृष्टमध्यमाभावे निविदा अपि साक्षिणः । साहसादिषु मन्तव्याः कालकार्यनिबन्धनाः ॥' संग्रहकार quoted in स्मृतिच०.

These persons become competent when there is a certainty that they are not telling a falsehood and when there is no other witness possessed of the requisite qualifications. अत्र ज्ञी...परम्—साहस as said by वृहस्पति is of four kinds, मनुष्यमारण, स्तेय, ज्ञीसंग्रहण, and पाश्य. So in सर्वः साक्षी &c. ज्ञीसंग्रहण, चौर्य and पाश्य need not have been specifically mentioned, the word साहस alone being sufficient. The separate mention of ज्ञीसंग्रहण and others serves the purpose of showing that anybody is a witness when ज्ञीसंग्रहण, स्तेय &c. are committed clandestinely (and not by force or violence). साहस as defined above means 'what is done by force'. Compare वीरो 'ज्ञीसंग्रहणादीनां सत्यपि साहसत्वे बलानवष्टमेन कियमाणानां तेषामसाहसत्वात्तसंप्रहार्थ ततः पृथगुपादानम्' p. 161. On अनभिसंबन्धः (वीरो reads this for अनभिसंबद्धः) it says 'विवादगोचरीभूतार्थसंबन्धिनः । अपक्षपातिन इति मदनरले' i. साक्षिणोर्धे...दूषयेत् one may find fault with the witnesses cited (by the opponent) for (proving) the matter in dispute, when the faults exist. वारी ordinarily means 'plaintiff,' but here it is used in the sense of a litigant (and the context requires it to be a litigant who is 'a defendant'). The reading अर्थिस् is preferable.

तत्सम—The explanation offered by नीलकण्ठ is the one generally given. But there are many disputes in which there is no standard for valuing the matter in dispute. In such cases तत्सम् means 'equal to the fine imposed on a false witness'. 'तत्समः दुष्टसाक्षिदण्डसमः' अपरार्क p. 671 and स्मृतिच०; तत्सम विवादविषयसमिति बहवस्तदर्थविषयविवादेष्व्यापकमिति तत्समं' कूटसाक्षिदण्डसमिति व्याख्येयम्' वीरो p. 163. Some of the causes that vitiate testimony are enumerated by मनु. 'लोभान्मोहाद्भूयान्मैत्रात्कामात् क्रोधात्तथैव च । अज्ञानाद्वालभावाच साक्ष्यं वित्युच्यते ॥' (8. 118); compare नारद 'बालोज्ञानादसत्यात्क्षी पापाभ्यासाच्च कूटकात् । विव्रयाद्बान्धवः ज्ञेहाद् वैरनिर्यातनादरिः ॥' (ऋणादान 191).

साक्षिदोषाः—This and the following three verses are ascribed to काल्याशन in the परा० मा०. पत्रे...ते—they (the witnesses)

should be made (by the judge and सम्बन्ध) to refute all the faults put down in writing on paper. प्रतिपत्तौ if (the witnesses) admit (the faults pointed out in them). अतो...वादिना—if otherwise (i. e. if the faults are not admitted), they (faults) should be brought out (established) by the defendant with evidence. किया (साधन) is some proof other than witnesses (i. e. documents or possession or inference). For if witnesses were cited to shake the credit of the witnesses at first cited by the plaintiff (by pointing out faults in them, and not as regards the matter in dispute) then other witnesses may be cited to shake the credit of the former and this process may be carried on *ad infinitum* and there will be no end to a litigation. Compare 'अन्यैस्तु साक्षिभिः साच्चे दूषणे पूर्वसाक्षिणाम् । अनवस्था भवेदोषस्तेषामप्यन्यसंभवात् ॥' quoted in अपरार्क, व्यव० मा० and स्मृतिच० (the latter two ascribe it to व्यास). अभावय...स्फुटम्—when the defendant cannot clearly establish the faults (pointed out by him) in (his opponent's) witnesses, he should be made to pay a fine. Understand दोष after साक्षिणः and connect स्फुटम् with अभावयन्. भाविताः...वज्याः when the witnesses (cited by the वारी) are proved to possess the faults pointed out by the defendant, they are to be given up (i. e. they cannot be accepted as witnesses). तथैव...दाप्यः (the plaintiff) should be made to pay a fine in the same way (as the defendant when the latter fails to prove the faults). विनयः=दण्डः. यदि...स्थितः if the plaintiff does not care for other means of proof and relies (only) on the goodness (सत्त्व) of his witnesses. This is to be connected with the preceding. सभासदां—most mss. read सभासदां दूषणं, while अपरार्क, स्मृतिच०, परा० मा० and the वीर० read सभासदां प्रसिद्धं, which latter seems to be the better reading. The reading सभासदां दूषणं would make this verse refer to the faults of the सम्बन्ध which render them ineligible for being सम्बन्ध. This

verse is ascribed to व्यास by अपराक्ष, स्मृतिच० and वीर० and to काल्यायन by परा० मा०. सभासदां...वर्जनात्—The idea is:—those faults of witnesses that are well-known (or obvious) to the assessors (and judge) or those faults that follow from ordinary experience of the world should be entertained (by the judge and assessors in considering their eligibility). Such faults do not require to be established by the defendant with proof (as they are patent to the judge and assessors), because they (judge and सम्भव) dismiss the witnesses on account of such (patent) faults. दोषवर्जनात् may also mean ‘as in such a case the fault of अनवस्था (mentioned above) is avoided’ (because the faults being प्रसिद्ध and लोकसिद्ध, no witnesses are required to establish them). ‘एवं प्रतिवादिना दूषणप्रतिपादनं न प्रकटे दूषणे कार्यम् । वैयर्थ्यात् किंतु सम्बैरेव तथाविधदूषणं प्रायमित्याह स एव । सभासदां प्रसिद्धं...वर्णनात् (?) प्रायां परीक्षकैरिति क्षेषः । असार्थं च प्रतिवादिना । तत्र दूषणस्य प्रसिद्धदोषाद्वर्जनसिद्धेरित्यर्थः’ स्मृतिच०. तलो...विषयम्—The above passage (laying down that it is not necessary to adduce evidence about faults that are लोकसिद्ध) refers to (faults) in trustworthy witnesses that (faults) can be ascertained from ordinary experience. The idea is that even if a witness is ordinarily trustworthy, but there is some drawback in him which is patent to any man of common sense, then he becomes ineligible as a witness. प्रति...ज्ञाने when the defendant does not know the defects in witnesses (cited by the वादी). In such a case the rule is that प्रकाश (patent) दोषः are to be entertained by the सम्भव themselves at the time of decision and only latent (not obvious) ones are to be declared and proved by the defendant. प्रमाणस्य—This verse is ascribed to काल्यायन by अपराक्ष, स्मृतिच०, परा० मा०, वीर०. प्रमाणस्य—प्रमाणतया निर्दिष्टस्य (साक्षिणः लिखितस्य वा). गूढः is to be connected with the first line. प्रकटाः दोषाः सम्बैः वक्तव्याः काले—वादकाले (with विवादिना) and निर्णयकाले (with सम्बैः). शास्त्रप्रदर्शनात्—

‘दुष्टानां शाखे साक्षित्वेनानुपादेयत्वदर्शनादिस्यर्थः’ वीर० p. 164. साक्षिबादा... वक्तव्यः the faults should be pointed out before the witness begins to depose. लेघ्यदोषाः—ascribed to काल्या० in स्मृतिच० and परा० मा०. वादकाले while the trial is going on. पश्च... दूषयेत्—(the judge) should not treat (the witnesses) as ineligible after they have deposed. पश्चादुक्तान्—naturally construed, उक्तान् should qualify दोषान्, but then दूषयेत् cannot well be connected with दोषान्. Therefore नीलकण्ठ is constrained to take उक्तान् (past passive participle) as equal to उक्तवतः (past active p.) and connect it with साक्षिणः. In support of this नीलकण्ठ cites a *sūtra* of पाणिनि. The affix त (क्त) is affixed to a root to denote the completion of the first of a series of acts and in the active voice. So उक्तान् means उक्तवतः (which is active) and the meaning is ‘when they have begun to speak’. The काशिका explains ‘आदिकर्मणि यः क्तः विहितः स कर्त्तरि भवति । चकाराद्यथाप्राप्तं भावकर्मणोः । आदिभूतः क्रियाक्षण आदिकर्मं तस्मिन् आदिकर्मणि भूतत्वेन विवक्षिते यः क्तो विहितः तस्यायमर्थनिर्देशः । प्रकृतः कर्तं देवदत्तः । प्रकृतः कटो देवदत्तेन । प्रकृतं देवदत्तेन ।’. न च...ब्रूयात् and he cannot give an (adequate) reason (for not pointing out the faults earlier). पूर्वसाहसम्—*Vide* मनु ‘पणानां द्वे शते सार्थे प्रथमः साहसः स्मृतः । मध्यमः पश्च विज्ञेयः सहस्रं त्वेव चोत्तमः ॥’ (8. 138). यावत्त...येत् as long as he has not cleared that (document or witness) of the faults pointed out. सर्वेस्मम्—‘सर्वेस्मिति गुरुलघ्वपराधानुसारेण दण्डतारतम्योपलक्षणम्’ वीर० 165. ततः on account of that (fault viz. कूटसाक्षकरण). स्मृतिच० (व्य० p. 93) explains ‘निर्विषयं खदेशान्विवासनम्’.

Page 40, line 4—page 42, line 12. Though the parties may not point out the faults it was the duty of the judge and सभ्यः to test witnesses. ‘उपस्थितान् परीक्षेत साक्षिणो वृत्पतिः स्वयम्’ काल्या० quoted in अपरार्क (p. 675 ;) ‘उपस्थिताः परीक्षाः स्युः स्वरवर्णेन्नितादिभिः’ वृहस्पति (in अपरार्क and परा० मा०). The texts enumerate certain circumstances which serve to indicate a

false witness. भिद्यते...णोस्य his face changes colour. अबद्धं—असंबद्धम्. On विनयेत्, वीर० says 'विनयेत् शिक्षयेदथा कौटसाक्षाद् विमेतीत्यर्थः । न तु दण्डयेदित्यर्थः । प्राकृति (? प्राकृतिक) वैदिकविकारविवेकस्य दुःखशक्यत्वात् संभावनामात्रेण च दण्डनस्यान्यास्यत्वादित्युक्तम्'. Compare यज० II. 13-15 which are quoted above (in the text p. 21). देवब्राह्मण—These three verses are quoted as from काल्यायन in the वीर०. अनुयुज्जीत should question. स एव—It is काल्यायन from whom these verses are quoted. तयोरपि विना क्वचित्—The स्मृतिच० and परा० मा० explain differently. 'तयोः पूर्वोक्तस्थानयोः ते स्थाने विनापि क्वचिद्वधरूपविवादे साक्ष्यं वक्तव्यमित्यर्थः' स्मृतिच० (व्य० p. 89). The two places for depositions are the court and, in the case of स्थावर, the immoveable property itself. 'सभान्तःस्यैत्तु वक्तव्यं साक्ष्यं नान्यत्र साक्षिभिः । सर्वसाक्षेष्यं धर्मो श्यन्यत्र स्थावरेषु तु ॥' काल्यायन (in स्मृतिच०). वीर० explains as नील० does. 'क्वचिदित्यस्यैव विवरणं चतुष्पादेष्विलादि' वीर०. The reading शवसंनिधौ is decidedly preferable. As in some cases witnesses were to depose in the presence of the matter in dispute, so in the case of destruction of life, it is but natural that witnesses should depose near the corpse. This verse seems to mean (if we read शवसंनिधौ)—witnesses should be examined before the corpse; if the corpse does not exist, then before some sign (such as the horn of a dead animal); witnesses should not be examined elsewhere (in case of वध). नीलकण्ठ explains differently. He separates तत् and अभावे and construes तत् (साक्ष्यं) चिह्नस्य अभावे वादयेत् (शिवसंनिधौ). As images and temples of शिव could be had anywhere, it was difficult to take the word तदभावे as meaning तस्य शिवस्य अभावे. अन्यथा—when वधचिह्न existed, a witness should not be made to depose (in the temple of शिव, it seems). वीर० explains 'चिह्नस्य वधचिह्नस्याभियोज्यसंबन्धिनोभावे तत् साक्ष्यं वादयेत् । अन्यथा तत्सद्गावे नैव वादयेत्साक्ष्यं वधचिह्नैव निर्णयसंभवादित्युत्तरार्थानुवादः । विवेयस्तु पूर्वाधीर्थः ।'. वीर० takes नान्य० to mean 'a witness need not be examined at all' (when वधचिह्न

exists). But this is rather far-fetched and not quite correct also. आहूय—connect पृथक् पृथक् with पृच्छेत्, विदिताचारान् whose conduct (character) is well-known. विज्ञातार्थान् who are familiar with the matter in dispute. असहाय explains that those who are विदिताचार should be asked in a group, while those whose character is not well-known should be examined one by one. समवैतस्तु—These two verses are ascribed to काल्यायन by अपराकृ. In some cases witnesses could answer simultaneously and in others they were to depose one by one. These two verses lay down the rules on that point.

Page 42, line 13—page 44, line 12. सखेन...
 पातकैः—वीर० explains ‘अन्यथा ब्रुवतसे सत्यं नक्ष्यतीति ब्राह्मणे शपथो देयः । क्षत्रिये वाहनायुधानि ते विफलतामेष्यन्तीति । वैश्ये गोबीजकाङ्गनानि तत्वापचयमुपयास्यन्तीति । शूद्रेन्यथावादिनस्तत्वं सर्वाणि पापानि भविष्यन्तीत्यर्थः’ (p. 169). सखेन शापयेत्—This occurs in नारद also (ऋणादान 199). कारुकुशीलवान्—mechanics and actors. The word विप्र is illustrative. क्षत्रियs and शूद्रs who follow some of the callings mentioned in the verse are to be treated like Sūdras. Compare वसिष्ठध. सू. (III. 1) ‘अश्रोत्रिया अननुवाक्या अनग्रयो वा शूद्रसधर्मणो भवन्ति’. The verse ये व्यपेताः...is not found in the मनुस्मृति. देशकाल०—This verse is ascribed to बृहस्पति in the परा० मा० and the वीर०. अन्यूनं...दितं—If the deposition of a witness is not less (than what is stated by the party citing him) in respect of place &c. Compare नारद ‘निर्दिष्टेष्वर्थजातेषु साक्षी चेत्साक्ष्य आगते । न ब्रूयादक्षरसमं न तजिगदितं भवेत् ॥ देशकालवयोद्द्वयप्रमाणाङ्गतिजातिषु । यत्र विप्रतिपत्तिः स्यात्साक्ष्यं तदपि चान्यथा ॥ ऊनं वाप्यधिकं वार्यं प्रबूर्युष्यत्र साक्षिणः । तदप्यनुकं विहेयमेष साक्ष्यविधिः स्मृतः ॥’ (ऋणा० 232-234). षट्चत्वारिंशकेहनि—‘एतच्च षट्चत्वारिंशकेहनि प्राप्ते वेदितव्यम् । ततोर्बांवदञ्च दाप्यः’ मिता०. Compare मनु (8. 107) ‘त्रिपक्षाद्ब्रुवन्साक्ष्यमृणादिषु नरोगदः । तदणं प्राप्युयात्सर्वं दशबन्धं च सर्वतः ॥’ and बृहस्पति ‘आहूलो यत्र नागच्छेत्साक्षी होगविवर्जितः । ऋणं दमं च दाप्यः स्यात् त्रिपक्षात्परतस्तु सः ॥’ (quoted in

अपराक्). यः साक्षं श्रावितः—This verse is cited by नीलकण्ठ with regard to a man who, knowing the truth about a matter in dispute, does not agree to come forward as a witness. But it has really a different purpose. The appropriate verse would be यज्ञ० II. 77 ‘न ददाति हि यः साक्षं जानन्नपि नराधमः । स कूटसाक्षिणां पापैस्तुल्यो दण्डेन चैव हि ॥’. The मिता० (on यज्ञ० II. 82) makes this clear. ‘यस्तु साक्षित्व-मङ्गलीकृत्यान्यैः साक्षिभिः सह साक्षं श्रावितः सक्षिगदनकाले... अन्येभ्यः साक्षिभ्यो निहृते नाहमत्र साक्षी भवामीति’. अपराक् remarks ‘स्वकीयसाक्षित्वापहवमन्यान्साक्षिणो ज्ञापयतीति अन्येभ्य इति चतुर्थ्या अर्थः । स्वयं तावस्ताक्षित्वापहवं क्षरोति परांक्षं कारयितुमिच्छतीत्यनिदुष्टत्वाददृश्युणं दण्डं दाप्यः ।’. The मिताक्षरा says ‘विवासनं च नमीकरणगृहभङ्गदेशनिर्वासनलक्षणं विषयानुसारेण दृष्टव्यम् । इतरेषां त्वं दृश्युणदण्डासंभवे स्वजात्युचितकर्मकरणनिगडबन्धनकारागृहप्रवेशादि दृष्टव्यम् ।’ यस्य...सः—the idea is:—a witness who meets with a misfortune such as sickness, or fire &c. is presumed to have incurred divine displeasure for depositing falsely and so was to be made to pay the debt and a fine. उक्तेषि साक्षिभिः—after some witnesses have deposed as to a matter in dispute, if other witnesses more meritorious (than those already examined) or double in number (of those already examined) depose to the contrary, then the witnesses already examined are false ones. This verse states an exception to the rule contained in the latter half of the preceding verse ‘यस्येचुः साक्षिणः सत्यां प्रतिशां स जयी भवेत् । अन्यथावादिनो यस्य ध्रुवस्तस्य पराजयः ॥’ (यज्ञ० II. 79). Suppose the plaintiff mentions ten witnesses of whom he examines only three because they are at hand and the others are not easily procurable. They depose against what he states in the plaint. The result according to verse 79 would be that he would be defeated. The plaintiff feels that he has a just cause and is dissatisfied with their depositions. This verse says that in such a case the plaintiff can call the remaining seven witnesses (ten being mentioned), who are more

than double of those that were at first examined or he may summon more meritorious witnesses (not necessarily double, but even less). If they depose in his favour, he will succeed, though the first batch of witnesses deposed against him. The मिता० says that the same result will follow even if the witnesses that are गुणवत्तर or double were not mentioned before 'यद्यमिहित-वचनेभ्यः साक्षिभ्यो गुणवत्तमा द्विगुणा वा पूर्वनिर्दिष्टा असनिहिताः साक्षिणः सन्ति तदा त एव प्रमाणीकर्तव्याः ।...पूर्वनिर्दिष्टानामसंभवे त्वनिर्दिष्टा अपि तथाविधा एव साक्षिणो प्राप्ता न दिव्यम् । संभवे साक्षिणां प्राप्तो वर्जयेदैविकीं कियाम्—इति स्परणात् । तेषामसंभवे दिव्यं प्रमाणं कर्तव्यम् ।'. It is to be noted that this method will be allowed only if the decision has not been pronounced. When once the judgment is pronounced, no one will be allowed to adduce fresh evidence. This is made clear by Nārada in the following verse quoted in the text. An objection may be raised that it is said before that the दोषः of witnesses cannot be proved by other witnesses (as there will be अनवस्था) and that therefore this verse of याज्ञ० is opposed to that rule. The answer is that that rule has reference to certain circumstances like greed or partiality which make a witness ineligible as a good witness. If one witness denies that he is a friend of one of the parties, other witnesses cannot be cited for proving that (because that is not the matter in dispute). But in the present case what happens is that some witnesses depose in one way (on the matter in dispute), while others depose in an opposite way (on the matter in dispute). In the मिता० two other interpretations of this verse are mentioned and disapproved. निर्णिके...चेत्—When a legal proceeding has proceeded far, evidence, whether it be a document or witnesses, becomes useless, if it has not been announced before. This provision (with reference to documents) is somewhat similar to Order

7, rule 14 (2) of the Indian Civil Procedure Code which requires a plaintiff to attach to his plaint a list of documents (whether in his possession or not) on which he relies and Order 7, rule 18, which enacts that where a document is not entered in a list it shall not be received in evidence at the hearing without the leave of the court. Suppose A says 'B owes me money. I can prove it by evidence.' He files a suit and does not announce his witnesses or documents. The suit proceeds and inquiry is almost finished. Then he produces a witness or a document. It is of no use. But suppose that A mentions in his plaint his witnesses or gives a list of documents on which he relies; later on after the reply is filed, he (at the beginning of the third stage viz. कियापाद) fails to call the witnesses or to produce the documents through oversight, accident or some tumult in the court. Then at a later stage, when the court is sitting (though the case has proceeded so far that sureties have been taken for carrying out the decretal order to be pronounced), if he produces his evidence, then the judge should examine it and then decide. This is the gist of the comment of असहाय and with great deference to Dr. Jolly it must be said that he has not rendered it quite accurately (*vide* S. B. E. vol. 33 p. 21 note). असहाय does not say that the claimant may renew a statement made formerly that he has witnesses and 'that such a statement shall be examined by the judges although the case had already been decided'. The words of असहाय are 'यदि पुनरेवं तत्खूर्वमावेदितं यथापि दैवयोगादा करणराजसभाक्षेमादा (क्षेभादा ?) मतिविभ्रमादा वादिना तृतीयपादे तशोपन्यस्तम् । तथापि प्रतिभूपर्यन्तनिर्णितव्यवहारेपि यावदद्यापि करणं तत्रैव तिष्ठति तावत्तेन तत्प्रमाणमुपन्यस्तं सम्यैः परीक्ष्य प्रमाणीकरणीयमेव ।'. निर्णित literally means 'cleansed or washed' i. e. where the process of inquiry has begun or

gone far, but no judgment has been pronounced. निर्णिक does not mean निर्णीत. The interpretation of Dr. Jolly would be opposed to the words of नारद, काल्यायन and the मिताक्षरा and to the provisions made about review of judgment. 'यथा पक्षेषु धान्येषु निष्कलः प्रावृषो गुणाः । निर्णिकव्यवहाराणां प्रमाणमफलं तथा ॥ अभूतमप्यभिहितं प्राप्तकालं परीक्षयेत् । यत्तु प्रमादान्नोच्येत् तद्भूतमपि हीयते ॥' नारद (I. 63-64); 'किं बलवर्तीं सुक्त्वा दुर्बलां योवैम्बते । स जयेवधृते सम्यैः पुनस्तज्जाप्याल्कियाम् ॥' काल्या० quoted in मिता०. The general rule about judgments once pronounced is stated by मनु 'तीरितं चानुशिष्टं च यत्र क्वचन यद्भवेत् । कृतं तद्भर्त्यो विद्यान् तद्भयो निर्वर्तयेत् ॥' (9. 23३) 'तीरितं । पार तीर-कर्मसमाप्तौ इति चुरादौ पर्यते । शास्त्रव्यवस्थानिर्णीतम् । अनुशिष्टं दण्डपर्यन्तां नीतम्' (कुल्कृ), while काल्यायन says 'असत्सदिति यः पक्षः सम्ये-वावधायते । तीरितः सोनुशिष्टस्तु साक्षिवाक्यात्रकीर्तिः ॥' (quoted in the स्मृतिच० and परा० मा०). Exceptions to the rule of मनु are:—(1) where a litigant either through folly or insolence thinks a decision to be wrong, he should agree to pay double the fine and a fresh trial may be held 'तीरितं चानुशिष्टं च यो मन्येत विधर्मतः । द्विगुणं दण्डमास्थाय तत्कार्यं पुनरद्वरेत् ॥' नारद० I. 65; यो मन्येताजितोसीति न्यायेनापि पराजितः । तमागान्तं पुनर्जित्वा द्वापयेद् द्विगुणं दमम् ॥ याज्ञ० II. 306; (2) where the former judgment is obtained by force, fraud, influence 'बलोपधिविनिर्वृत्तान्यवहारात्रिवर्तयेत्' याज्ञ० II. 30; (3) where the litigant was incompetent (like a minor or lunatic) or was unauthorised मत्तोन्मत्तात्व्यसनिबालभीतादियोजितः । असंबद्ध-कृतश्वैव व्यवहारो न सिद्धति ॥ याज्ञ० II. 32; see also मनु० 8. 163, नारद० I. 43, याज्ञ० II. 31 (latter half); (4) A king could set right a former wrong decision of his predecessor न्यायापेतं यदन्येन राजाज्ञानकृतं भवेत् । तदप्यन्यायविहितं पुनर्न्याये निवेशयेत् ॥ (quoted in the स्मृतिच० and परा० मा०). वर्णिनां हि—A witness is prohibited from telling a lie or from holding his tongue (याज्ञ० II. 76-77). In this verse a witness is allowed to depose falsely or not to depose at all where

by telling the truth the life of some human being will be sacrificed. तत्पावनाय—अनृतवचन—अवचननिमित्तप्रलयवायपरिहाराय. सारस्तः—सरस्ती देवता अस्य इति सारस्तः, according to ‘सास्य देवता’ (पा० 4. 2. 24). An oblation of boiled rice was to be offered to सरस्ती. Compare मनु 8. 105 ‘वागदैवत्यैक्षरुभिर्यजेरस्ते सरस्तीम् । अनृतस्यैनसस्तस्य कुवर्णा निष्कृतिं पराम् ॥’. The verse of याज्ञ० refers to the अनृतवचन of witnesses. Compare गौतमध. सू. ‘मिथ्यावचने याप्यो दण्ड्यश्च साक्षी । नानृतवचने दोषो जीवनं चेत्तददीनम् । न तु पापीयसो जीवनम् ।’ (13. 23-25). As to telling a lie in general, compare न नर्मयुक्तं वचनं हिनस्ति न छीषु राजन् विवाहकाले । प्राणात्यये सर्वधनापहारे पञ्चानृतान्याहुरपातकानि ॥ महाभारत आदिपर्व 82. 16; vide also वसिष्ठध. सू. 16. 36 ‘उद्वाहकाले रतिसंप्रयोगे प्राणात्यये सर्वधनापहारे । विप्रस्य चार्थे ह्यनृतं वदेयुः पञ्चानृतान्याहुरपातकानि ॥’.

७ दित्यम्

One of the earliest and clearest references to ordeals is in the छान्दोग्योपनिषद् (VI. 16) where a heated hatchet is made use of to find out the thief. Among the earlier धर्मसूत्रs, it is only आपस्तम्ब (II. 11. 29. 6 संदेहे लिङ्गतो हैवेन विचिन्त्य) who refers to the divine method of proof but gives no details. मनु० (8. 109-116) refers in detail to the administration of oaths (शपथ) but simply alludes to the ordeals of fire and water (अग्नि वाहारयेदेनमप्सु चैनं निमज्जयेत् । 8. 114). The विष्णुधर्मसूत्र speaks of the five ordeals of धट, अग्नि, उदक, विष and कोश (chap. IX-XIV). याज्ञ० also refers to five. नारद (ऋणादान 252) mentions the five ordeals, but knew also तस्माष (343 and तण्डुलभक्षण 337). बृहस्पति and पितामह knew nine. The पितामहस्मृति seems to have contained an elaborate treatment of ordeals. An inscription dated 1201 A. D. at Kittur in the Sampgaon Taluka (Belgaum District) gives a long description of फालदिव्य (vide J. B. B. R. A. S. vol. 9. p. 308) in connection with the claim to certain land. नीलकण्ठ has taken his remarks on ordeals almost entirely from the मिताक्षरा and the दिव्यतत्त्व of रघुनन्दनभद्राचार्य.

Page 44, line 14—page 47, line 5. धट balance. कोश sacred libation. तस्माषक a hot piece of gold. फाल ploughshare. महाभियोगे in cases where the matter charged is of great value or is of a serious nature. अपराके says ‘सहस्रादिपरिमाणद्व्यविषयो महापातकविषयो वाक्षेपो महाभियोगः’. This is expressed by याज्ञ० (II. 99) ‘नासहस्राद्वरेत्कालं न विषं न तुलां तथा । तृपार्थेष्वभिशापे च वदेयुः शुचयः सदा ॥’. The मिता० points out that कोश is a proper ordeal even in cases of slight matters, but is enumerated here along with तुला and the other three, in order to intimate that कोश may be administered not only when there is a

charge on mere suspicion (as said by पितामह and कात्यायन), but also when there is a charge made defiantly with certainty. 'कोशस्य तुलादिषु पाठो न महाभियोगेवेवेति नियमार्थः किंतु सावष्टम्भाभियोगेपि प्राप्तर्थः । अन्यथा शङ्काभियोग एव स्यात् । अवष्टम्भाभियुक्तानां धर्मादीनि विनिर्दिशेत् । तण्डुलाश्वैव कोशश्च शङ्काश्वैव न संशयः ॥ इति स्मरणात् ।' मिता० शीर्षकस्थेभियोक्तरि—when the complainant or plaintiff declares himself ready to undergo fine (following on defeat). मिता० explains 'शीर्षकं शिरः व्यवहारस्य चतुर्थः पादो जयपराजयलक्षणस्तेन च दण्डो लक्ष्यते तत्र तिष्ठतीति शीर्षकस्थः तत्प्रयुक्तदण्ड-भागित्यर्थः ।'. अपराक्त says 'अभियुक्तस्य दिव्यतो दोषाभावेहं दोषवान्दोषानुरूपस्य दण्डस्य दातेत्यभ्युपगम इति शीर्षम् । तदेव शीर्षकम् ।'. नन्दपण्डित (on विष्णुधर्मसूत्र 9. 20 अभियोक्ता वर्तयेच्छीर्षम्) says शीर्ष विवाद-पराजयनिमित्तं पणं वर्तयेत् अङ्गीकुर्यात्. So the result is that तुला and the other four दिव्यs are to be offered in case of महाभियोग and when the complainant or plaintiff offers to pay the fine of defeat (if the accused or defendant cleared himself by दिव्य). परदाराभिशापे in charges of adultery. अगम्यागम—sexual intercourse with women that are forbidden (such as incest). नीलकण्ठ explains अगम्या as 'a prostitute'. This is rather an unusual meaning of अगम्या. अभिशत्त—हरदत्त on आप. ध. सू. (I. 1. 3. 25) explains that अभिशत्त is one who is guilty of having committed one of the grave sins enumerated in आप. ध. सू. I. 7. 21. 8. 'स्तेयमाभिशास्यं पुरुषवधो ब्रह्मोज्ञं गर्भशातनं मातुः पितुरिति योनिसंबन्धे सहापत्ये खीगमनं भुरापानमसंयोगसंयोगः ।'. 'विप्रतिपत्तौ परदारगमनाद्यभियोगरूपायां विवादे ऋणादानादिविषये अवर्णो अपवादः' वीर० (p. 229). शिरःपूर्वम्—with an undertaking (on the part of अभियोक्ता) to pay a fine (in case the opponent succeeded in the ordeal). परदाराभिशापे च बहवः—In this third verse (from कालिका०), the word परदार is not material, as what is to be mentioned (or repeated) is the idea of अभिशाप (charge of a grave sin). In the words 'विशेषणमविवक्षितं...वायत्वात्' नीलकण्ठ refers to a भीमांसा doctrine. About the Vedic sentence ग्रहं संमार्षिः, there is a doubt whether all the vessels are to be cleansed

or only one *i. e.* whether the singular number (which is an attribute of ग्रह about which संमार्जन is prescribed) is really intended or not. The सिद्धान्त is उद्देश्यगतं विशेषण-मविवक्षितम्. *Vide* पू. मी. सू. III. 1. 13-15 एकत्वयुक्तमेकस्य श्रुतिसंयोगात्। सर्वेषां वा लक्षणत्वादविशिष्टं हि लक्षणम्। &c. on which the शास्त्रवीपिका says 'एवं हि श्रुतं ग्रहं संमार्जति। तत्र संशयः किमेकस्य प्रहस्य संमार्ग उत सर्वेषामिति। तदर्थं च किमुद्देश्यगता संख्या विवक्षिता नेति'। The word परदाराभिशाप has already occurred in the first verse. No special purpose is served by the repetition of it and so what is really to be repeated is अभिशाप. So also the words बहवो...वादिनः serve no special purpose. Therefore even when there is no particular person interested and yet a man is accused of *any one* of the grave sins (महापातकस), he may undergo an ordeal in order to clear himself. The general statement 'even without an offer to pay a fine (in case of success in दिव्य), the accused should undergo an ordeal in cases of high treason and the (grave) sins (of ब्रह्महत्या &c.)' is well construed only on this explanation (*viz.* that in such cases the chief point is the clearing of the character of the accused and it does not matter whether there is a वादी or whether he is ready to pay a fine). निर्दिष्टानां च दस्युभिः—(चोरयताम्-स्माकमेते संघातिन् इत्येवं दस्युभिर्निर्दिष्टानां दिव्यमधिरः। अपराक्रे)—when persons are pointed out as having been members of a gang of thieves by some of the thieves. सत्यं वाहन &c.—Compare मनु (8. 113) 'सत्येन' quoted above (text p. 42 ll. 14-15). Here सत्यं goes with विप्र (understood), वाहनशब्दाणि with क्षत्रियस and गोबीज० with वैश्यस. It would be better to read •पादाश्व with the printed नारदस्मृति. देवतापितृपादः applies to all men (who may be called upon to swear by them). The verse सृष्टेच्छरांसि does not occur in the printed नारद. Compare मनु 8. 114 'पुत्रदारस्य वायेन विरांसि स्पर्शयेत्पृथक् ॥'. स्वल्पकारणात् for trifling matters. कोश is a proper ordeal in great crimes (as well as in small). So, instead of

being included in शपथः, it was enumerated among the first series (*i. e.* among तुला, अभि &c.). आयेषु—तत्कालनिर्णयकेषु (दिव्येषु). रुच्या वान्यतः—the general rule (as stated in the quotation from काल्यायन below) is that the complainant or plaintiff is not to undergo a दिव्य, but that it is to be offered to the accused or defendant. Compare पितामह ‘अभियोक्ता शिरःस्थाने दिव्येषु परिकल्पते । अभियुक्ताय दातव्यं श्रुतिनिर्देशनादपि ॥’ (quoted by अपराक्). If the plaintiff so chooses he may himself undergo the ordeal and the defendant may offer to pay the fine. Compare नारद ‘परियोक्ता शिरःस्थाने सर्वत्रैकः प्रकल्पितः । इच्छया त्वितरः कुर्यादितरो वर्तयेच्छिरः ॥ (quoted in the वीर० p. 228).

Page 47, line 6—page 50, line 9. अभिः (फाल or तस्माष) is specially for क्षत्रियs and water for वैश्यs. अत्र... नियता—balance alone is prescribed for ब्राह्मणs, when the season is one in which any दिव्य can be carried out, as will be described later on. See the verse चैत्रो...तथैव च । एते साधारणा मासा दिव्यानामविरोधिनः ॥ (text p. 50 ll. 11-12). ‘तस्मात्साधारणे काले बहुदिव्यसमवधाने तुलादिनियमार्थमेवेदं वचनम् । कालान्तरे तु तत्कालविहितं सर्वेषाम् । तथाहि । वर्षाख्यग्रिरेव सर्वेषाम् ।’ मिता०. Compare काल्या० ‘सर्वेषु सर्वदिव्यं वा विषवर्ज द्विजोत्तमे’ (quoted in वीर०). वर्णान्त्यस्य—‘वर्णानामन्त्यः प्रल्यन्तः तस्येत्यर्थः’ वीर० (p. 237). So according to वीर० it means a म्लेच्छ. ‘प्रल्यन्तो म्लेच्छदेशः स्यात्’ अमर. क्षीबाघरान्—Out of these six verses four occur in the printed नारद. All of them are quoted as Nārada’s in the स्मृतिच० and वीर०. The verse न मज्जनीयं स्त्रीबालं धर्म० occurs in अपराक् (p. 699) as नारद’s. On क्षीबाघरान्, the स्मृतिच० remarks ‘निल्या त्वियं व्यवस्था । सदेत्यभिधानात् । धटग्रहणमध्यम्बुविषाणं परिसंख्यानार्थम् । न पुनः कोशादेरपि । यदाह स एव—खीणां तु...विचारयेत् ॥—इति । धटकोशादभिरिति वदञ्चभ्रेपि प्रतिषेधं दर्शयति.’ विष्णुः—The सूत्र (in the printed edition) is ‘न श्लेष्मव्याध्यदितानां भीरुणां श्वासकासिनामम्बुजीविनां चोदक्रम्’ and then it makes a complete sense. अम्बुजीविनाम्—for

fishermen. महापराधे—पूर्वसिद्धमहापराधशालिनीत्यर्थः (स्मृतिच०). निश्चयो न तु राजनि—the determination (of disputes among these people viz. अस्पृश्य &c.) by means of the दिव्यः should not be carried out by the king. On तत्प्रसिद्धानि &c. वीर० (p. 238) remarks 'तत्तैर्नियुक्तानां साधूनामभावे विहेयम् । तत्प्रसिद्धानि सर्पधटादीनि इति स्मृतितत्त्वे ।'. The idea is that this direction applies only when there are no persons appointed by them to undergo दिव्य. देश...प्रकल्पयेत्—(the king or judge) should prescribe the proper ordeal without conflict with the time and place. अन्येन...विपर्यये—Another man (a substitute) should carry out the ordeal in case of the inability (of the man accused). This is the rule. The word विपर्यये repeated before पूर्व in some mss. seems to be due to oversight. पूर्व...दिव्यमाह—when a man was once found guilty of patricide or of one of the grave sins and he is subsequently charged with another offence and the question is whether he was guilty of the later charge, the procedure is laid down (by कालायन). दिव्यं प्रकल्पयेन्नैव—This does not contain an absolute prohibition of दिव्य in case of such men ; but only prohibits them from undergoing दिव्य in their own person. Because the very next verse (एतैरेव &c.) lays down that the king should prescribe a दिव्य to be performed by some good persons appointed by them or in the absence of good persons by their relatives. 'यत्पुनः कालायनेनोक्तं—मातापितृ...प्रकल्पयेन्नैव राजा धर्मेपरायणः ॥—तत्तेषां साक्षादिव्यकर्तुत्वनिषेधार्थं न पुनर्दिव्येन परीक्षायाः ।' स्मृतिच०. Supply राजा कल्पयितुं after अर्हति. लिङ्गिनां—those who wear marks peculiar to sects outside the Vedic religion (such as Buddhists, Jains &c.). मध्योगकियाविदाम् who know incantations and yogic practices. Compare 'येषु पापेषु दिव्यानि प्रतिषिद्धानि यन्नतः । कारयेत्सज्जनैस्तानि नाभिशस्तं-ल्यजेन्मनुः ॥' (quoted from शृणु by अपरार्क p. 696 who explains

‘यः पूर्वं कृतमहापातकादिः स पुनर्विषयान्तरे जातमहापातकाभियोगः सच्च स्थयं दिव्यं कुर्यात् । ऋतिविक्ष्यानीवैस्तु सज्जनैः कारयेत् । न पुनरभिशस्त्वा दिव्यमकुर्वतोस्ति मोक्षं इति मनुर्मन्यत इति ।’).

Page 50, line 10,—page 51, line 6. विषे...वस्यमाण-त्वात्—In वर्षे चतुर्थवा (text p. 80, l. 19) various quantities of poison are mentioned as proper to be administered in वर्षा, ग्रीष्म, हेमन्त and शरद्, from which it follows that poison ordeal could take place in these seasons. कोशस्तु—This is ascribed to नारद in the स्मृतिच ॥ (व्य. p. 104) also. *Vide* विष्णुधर्मसूत्र 9. 24-30. पूर्वोऽ—these verses are quoted in the मिताक्षरा also, where it is said ‘अहनि त्रिधा विभक्ते पूर्वो भागः पूर्वाङ्गो मध्यो मध्याहः, उत्तमो अपराहः’। एतानि...शिष्टाः—*Vide* मिता० (on याज्ञ. II. 97) ‘अत्र च यथापि सूर्योदय इत्यविशेषणेकं तथापि विष्टसमाचाराद्घानुवारे दिव्यानि देयानि ।’ It is noteworthy that the फालदिव्य described in an inscription from Kittur referred to above was on a Sunday.

Page 51, lines 7-19. इन्द्रस्थाने—‘इन्द्रस्थानं प्रख्यातदेवायतनम्’ स्मृतिच ॥; ‘इन्द्रस्थानं प्रख्यातदेवायतनोपलक्षणम् ।’ परा० मा०; ‘इन्द्रस्थाने इन्द्रध्वजस्थाने’ दिव्यतत्त्व. The इन्द्रध्वज was a festival in honour of Indra when a banner was worshipped. *Vide* बृहत्संहिता chap. 43. It began on the eighth day of the bright half of भाद्रपद and continued till the 12th. The 11th was the principal day. ‘जागरमेकादश्यां नरेश्वरः कारयेचास्याः ।’ verse 29. इन्द्रस्थानेभिशस्तानां—this and the next verse are quoted from काला० in the मिता० (on याज्ञ. II. 99). अदेशकाल०—when (ordeals) are administered at an improper time and place and are undergone by the litigants (वादि) outside (the village) they always fail as to the matters in hand; there is no doubt about this. The idea is that if ordeals were administered without regard to time and place, they cease to be decisive in matters of dispute. Dr. Jolly is not right in translating ‘constitute a deviation

from the proper course of a law-sint' (S. B. E. vol. 33, p. 250). The स्मृतिच० says 'विहितदेशाधनादरे दिव्यप्रामाण्य-हानिर्भवतीत्याह स एव—अदेश०'. So says परा० मा० also. The reading बहिर्वासकृतानि means 'performed at a distance from human habitation.' 'वासो निवासो जनस्थानं तस्माद्विर्निर्जनप्रदेश इति यावत्' स्मृतिच०. पितामह says 'प्रलक्षं दापयेद्विव्यं राजा वाधिकृतोपि वा । ब्राह्मणानां श्रुतवतां प्रकृतीनां तथैव च ॥' (quoted in the स्मृतिच०, परा० मा०, वीर०).

Page 52, line 1—page 55, line 20. The whole of the following long quotation from पितामह occurs in the पिता०. प्राह्विवाकस्तो वदेत्—पितामह says 'दिव्येषु सर्वकार्याणि प्राह्विवाकः समाचरेत् । अच्चरेषु यथाध्वर्युः सोपवासो नृपाश्या ॥' (quoted in अपराकै). लोकपालैः—They are eight. सोमाऽन्यकानिलेन्द्राणां वित्ताप्त्योर्यमस्य च । अष्टानां लोकपालानां वपुर्धारयते नृपः ॥ मतु 5. 96. आवाश्य तु घटे धर्मम्—Invoking *Dharma* (Righteousness) to be present in the balance. 'धर्टग्रहणमुपकल्पितदिव्योपलक्षणार्थम् । सर्वेषु दिव्येषु धर्मावाहनसाङ्गविन्यासस्य च वक्ष्यमाणत्वात् ।' स्मृतिच०. पश्चादङ्गानि विन्यसेत्—This is explained in the words इन्द्रं पूर्वे तु...विन्यसेत्. धर्म is the principal deity to be invoked and the rest (from इन्द्र to दुर्गा) are अङ्गानि (subsidiary). कोणभागेषु in the (four) intermediate quarters (south-east, south-west &c.). देवेश=इन्द्र. अयनं=स्थानम्. The आदित्याः are to be invoked on a place between ईशान (in the north-east) and इन्द्र (in the east). विष्णुरज...जः—विष्णु, though born last, is not the least (of the twelve, but is the highest). Compare महाभारत (आदिपर्व 65. 14-16) 'अदित्यां द्वादशादित्याः संभूता भुवनेश्वराः । ये राजभास्तस्तांस्ते कीर्तयिष्यामि भारत ॥ धाता मित्रोर्यमा शक्तो वरणस्त्वंश एव च । भगो विवस्तान्षौ च सविता दशभस्त्वा ॥ एकादशस्तथा त्वष्टा द्वादशो विष्णुरुच्यते । जघन्यजस्तु सर्वेषामादित्यानां गुणाधिकः ॥'. The दानमयूख (Benares ed. p. 87) quotes हरिवश 'इन्द्रो विष्णुर्भगस्त्वष्टा वरुणोर्यमा रविः । पूषा मित्रो यमधैव पर्जन्यो द्वादश स्मृताः ॥'. In the two verses वीरभद्रश्च...कादश स्मृताः, the words महायशाः, विशांपतिः and भगवान् are mere adjectives and not names of the Rudras. See वाजसनेयसंहिता

39. 8-9 and कौषीतकिब्राह्मण VI. 1-9 for some of the names of रुद्र such as भव, शर्व, पशुपति, उम्र, महादेव, ईशान &c. ऐतेजा is यम (in the south) and रक्षः means the powers of evil, निर्झर्ति (in the south-west). मातृ—The मातृs are seven (and sometimes said to be eight). The names slightly differ in different authorities. हलायुध gives the seven as ‘ब्राह्मी माहेश्वरी चैन्द्री वाराही वैष्णवी तथा । कौबेरीस्यपि कौमारी ससैव मातरः स्मृताः ’. When eight they are ‘ब्राह्मी...तथा । कौमारी चर्मसुण्ड च कालसंकर्षणीति च ॥’. They are often described as the embodiments of the several passions. ‘कामं योगेश्वरीं विद्धि कोऽं माहेश्वरीं तथा । लोभस्तु वैष्णवीं प्रोक्ता ब्रह्माणी मद् एव च ॥ मोहः स्वयं तु कौमारी मातसर्य चैन्द्रजां विदुः । यामी दण्डधरा देवीं पैशुन्यं स्वयमेव च ॥ अनसूया (?) वराहाख्या इत्येता: परिकीर्तिताः ॥’ वराहपुराण. गणसंयुता—is a mere adjective and not a name. स्वनामा पूजनं विदुः—एतासां देवतानां यथास्थानमावाहितानां पूजनं कुर्यात्. भूषा (भूषण) अवसानं यस्य. The पूजा beginning with अर्च and ending with the presentation of भूषण is to be performed in the case of धर्मे and then in the case of अज्ञास (i. e. the deities from इन्द्र to दुर्गा mentioned above). गन्धादिकां...कल्पयेत्—he should offer गन्ध, पुष्प, धूप, रीप, नैवेद्य to all, धर्मे and the deities from इन्द्र to दुर्गा. चतुर्दिश्चु...पारगैः—a ऋत्विक् in each of the principal four quarters should light a fire and offer oblations. The materials of होम were to be आज्य, हविः and fuel-sticks. The मिता० explains साविष्या...होमयेत् as ‘प्रणवादिकां गायत्रीमुच्चार्यं पुनः स्वाहाकारान्तं प्रणवमुच्चार्यं समिदाज्यचर्वन् प्रत्येकमष्टोत्तरशतं जुहुयादित्यर्थैः’. Each of the three, आज्य, समिद् and हविः, was to be offered 108 times, though no number is specifically prescribed, according to the rule ‘अनुक्तसंख्या यत्र साच्छतमष्टोत्तरं स्मृतम्’ (quoted in स्मृतिच०). The word हविः here means चरु. चरु is boiled rice which still retains heat and from which the scum has not been allowed to trickle. ‘अनवक्षावितान्तरूपमपकौदने चरुशब्दः प्रसिद्धः’ मिता० (on याज्ञ० II. 83); ‘चरुशब्दोनवक्षावितमण्डान्तरूपमपकौविशदसिद्धौदनवाची’ हारलता. It is distinguished from पुरोडाश which is a cake of flour and which has to be divided for presentation.

to various deities. आज्यहविः...मीमांसकाः—नीलकण्ठ here states the view of रघुनन्दन (called गौडगीमांसक because he came from Bengal) and then refutes it. The view of रघुनन्दन is:—आज्य, हविः and समिध् are to be offered to the same deity (धर्मे as the प्रधान and इन्द्र and others as subsidiary) and therefore they should be thrown together on to the fire and not each separately, as is done in the case of the साज्जाय्य offerings. साज्जाय्य is the name given to a mixture of curds (दधि) and milk (पयस्) and offered to इन्द्र or महेन्द्र. As the two substances दधि and पयः are meant for the same deity (इन्द्र or महेन्द्र), they are offered together. Therefore आज्य, हविः and समिध् being meant for the same देवता should be offered together (and not separately as the मिताऽ says in the passage quoted above). कपर्दि on the यज्ञपरिभाषासूत्र of आपस्तम्ब (II. 33) says 'साज्जाय्यशब्देन यागसाधनभूते दधिपयसी उच्येते । ताभ्यां साज्जाय्यै ऐन्द्रयागौ माहेन्द्रयागौ वा ।' and हरदत्त says 'साज्जाय्यमिति हविषो दधिपयसोरभिधानम्'. *Vide S'atapathabrahmana*, SBE. vol. 12. p. 381. note 2. The words of the दिव्यतत्त्व are 'गायत्रीहोमे योगियज्ञवल्क्यः । प्रणवव्याहृतिभ्यां च साहान्ता होमकर्मणि । तेन प्रणवादिकां सव्याहृतिकां गायत्री-मुच्चार्यं स्वाहाकारान्तं पुनः प्रणवमुच्चार्यं समिदाज्यचरून् प्रस्त्रेकमष्टोतरशतं जुहुयादिति मिताक्षरा । वस्तुतस्तु...आज्यपायससमिधो मिलिता अष्टोतरशतं जुहुयात् । लाघवात् । अशक्तौ तु, होमो प्रहादिपूजायामष्टोत्रशतं भवेत् । अष्टाविंशतिरष्टौ वा शक्त्यपेक्षमथापि वा ॥ इति देवीपुराणीयात्'. रघुनन्दन seems to have in view काला० श्रौ० सूत्र I. 5. 13 'न द्रव्यमेदे गुणयोगादिति वात्यः 1', the com. on which is 'द्रव्याणां पुरोडाशचरूसांनाय्यपक्षादीनां मेदे पृथग्भावे नानात्वे बहुत्वे सत्यपि देवता चेत्समाना भवति यामुदित्य तानि लज्जन्ते तर्ह्यवदानं प्रदानान्तं न भवति किंतु सर्वाणि कर्मणावदाय सहैव तेषां प्रदानं कर्तव्यम् ।...तथा दर्शेष्टौ दधिपयसोर्यागे सर्वत्र स्थिष्ठक्षयागे चानेकहविषके सप्तदशषु प्राजापत्येषु च ।'. तज्ज...तञ्चतेति—The view of रघुनन्दन is refuted by नीलकण्ठ. The gist of the argument is that दधि and पयस् are both offered with the जुहू (a kind of spoon) and as the deity is the same and the पात्र (vessel) is the same (viz. जुहू), it is quite proper that they are offered

together; but in the case of आज्य, हविः and समिध् the means for offering are different, आज्य being offered with the सुब, चरू with a सुच् and समिध् with the hand. Hence these three must be offered separately and not together. आज्ये...सुबस्य, चरौ...सुचः, समित्यु...हस्तस्य are three separate clauses and we have to understand साधनत्वात् after all the three, viz. सुबस्य, सुचः and हस्तस्य. सुच् (f) is the name given in common to the ज्ञाह, उपभूत्, ध्रुवा, and सुब. A सुब is a piece of खदिर wood about 15 inches long with a spherical knob at one end in which there is a circular hollow about an inch deep and the same in diameter. With the सुब all offerings of ghee (melted) are made. The सुब may be made of पलाश or विकट्तुत wood. The आपसम्बन्धी. सू. says 'खादिरः सुबः पर्णमयी जुहूराश्वस्थ्युपभूद्वैकहृती ध्रुवा। एतेषां वा वृक्षाणामेकस्य सुचः कारयेत् ।' (I. 15. 10-11). The कालायन-श्रौ. सू. also says 'वैकहृतानि पात्राणि । खादिरः सुबः । स्फ्यथ्वा । पालाशी ज्ञाहः । आश्वस्थ्युपभूत् । बाहुमाश्यः सुचः पाणिमात्रपुष्करास्त्ववाग्विलाः हंसमुखप्रसेका मूलदण्डा भवन्ति । अरत्लिमाश्रौः सुवोक्षुष्टपर्ववृत्तपुष्करः ।' (I. 3. 31-35 and 37-38). All principal offerings are made with the ज्ञाह (a सुच्) which is of पलाश wood, about 18 inches long, one end being shaped like a *pippala* leaf with the beak of a swan and a hollow of about two inches, the rest being kept as a handle. 'जुहावचने' काल्या. श्रौ. सू. I. 8. 45 (होमसाधनान्तरस्यावचने जुहा होमः कार्यः). आज्ये...सुबस्य. As regards ghee, the सुब is the proper means (of offering it) as said in the words 'he (the priest) divides with the सुब.' चरौ...सुचः As regards चरू, सुच् (ज्ञाह) is the proper means (of offering it) as follows from the *sūtras* of आश्वलायन (गृह). सङ्कुपस्त्वणाति—he covers once (with ghee) the ज्ञाह, on which the offering of rice is to be then placed. For मध्यात्पूर्वार्धाद्यति compare आश्वलायनगृहसूत्र 'मध्यात्पूर्वार्धाच्च हविषोवद्यति' (I. 10. 18, on which the वृत्ति of गार्यनारायण is 'हविषो मध्यात्पूर्वार्धाच्चाक्षुष्टपर्वमात्रं हविरवद्यतीति देशो नियम्यते'). Compare also काल्या. श्रौ. सू. I. 9. 2 तस्य द्विरवद्यति । (तस्य हविषः पुरोडाशचरुधाना-

सामान्यादिरूपस्य द्विरवद्यति योगार्थं द्विरवलेण्डयति) and I. 9. 6 मध्यात्पूर्वार्धाचासंभिन्दजहुष्टपर्वमात्रमवदानम् । From the whole of the boiled rice, two portions (अवदान) are divided off, from the middle and पूर्वार्ध, which are placed in the जुहू after उपस्तरण (spreading of ghee) and on which ghee is sprinkled (अभिघारण) before being actually thrown into the fire. So the offerings becomes चतुरवत् (उपस्तरण, अवदान and अभिघारण). Compare the तत्त्वार्तिक on 'निरवदानात् शेषः स्यात्' (पूर्वमी० सू. III. 4. 44) 'अत्र पुनस्तस्मात्पुरोडाशादेनिष्कृष्य किञ्चिदेव होतव्यं श्रूयते । द्विर्विषेवद्यति मध्यात्पूर्वार्धाच द्विरवद्यति । अहुष्टपर्वमात्रमवदानं भवति ।'. The शाब्दरभाष्य on the same sūtra is 'स्तो दर्शपूर्णमासौ तत्र समाप्तायते—यदाभ्रेयोष्टाकपालेमावास्यायां पौर्णमास्यां चाच्युतो भवति—इति । तत्र संदेहः—कि कृत्वा हविरग्नये प्रदातव्यमुत शेषयितव्यं किञ्चित्किञ्चिद्वितव्यम्—इति । कि प्राप्तं कृत्वा हविः प्रदीयेत ।'. Then the सिद्धान्त is 'निष्कृष्यावदानं निरवदानं तद्दि श्रूयते—द्विर्विषेवद्यति—इति ।...तेन द्वथवदानमात्रं होतव्यम् । अन्यत् परिशेषणीयम् ।'. अभिघार...धर्मः—He sprinkles ghee over the *havis* and the portion divided from it (for being offered); this is the characteristic of all *avadānas*. For this compare 'प्रलभिघार्य हविः । अवत्तं च । एषोवदानधर्मः ।' आश्वलायनशृणुसूत्र I. 7. 10-12. समित्सु सामर्थ्याद्वस्तस्य—As regards fuel sticks, the hand is the proper means of offering them, on account of its special fitness (for that purpose). All कठिन (hard) substances were to be offered with the hand. As regards the सामर्थ्य (the appropriateness) of the लुब्ब, hand &c. for making particular offerings, *vide* पूर्वमी० सू. I. 4. 30 'अर्थाद्वा कल्पनैकदेशत्वात् ।'. The शास्त्रीपिका explains 'विभेरिदार्ता प्रतिपादितप्रामाण्यस्य संदिग्धार्थनिर्णयेषि सामर्थ्यसनाथस्य प्रामाण्यं प्रतिपाद्यते । लुबेणावद्यति खधितिनावद्यति हस्तेनावद्यतीत्यवदानाङ्गतया लुबारीनि विहितानि । अवदानं च द्रवाणामाज्यानां संहतानां च पुरोडाशारीनां मांसादीनां चास्ति तत्र किमविशेषेण लुबारीनि भवेयुर्यथासामर्थ्यं वा । तत्राविशेषनियम् इति प्रतिभायामुत्तरमुच्यते । अशक्यार्थविद्यसंभवादवश्यविधायकस्य शक्तिः सह-कारणीत्यज्ञीकर्तव्यं तस्माच्छक्तिसहायो विधिरेव यथासामर्थ्यं विधेयं व्यवस्थापयति ।'. तत्त्व is a technical word in the पूर्वमीमांसा. There are certain subsidiaries which, if performed once, effectually

help by that single performance more than one action. The help accorded to many primaries by a single performance of the subsidiary is called तत्त्र. For example, अन्याधान is to be performed only once, the same consecrated fire serving for all subsequent sacrifices. This is a case of तत्त्र. शबरभाष्य on पूर्वमीमांसा XII. 1. 1. says 'तत्त्रं साधारणे धर्मग्रामः यथा दर्शपूर्णमासयोराज्यभागादिः पूर्वः स्विष्टकृषादिरुत्तरः'. Elsewhere शबर says (पूर्वमी. सू. XI. 1. 1) 'यत्सकृत्कृते बहूनामुपकरोति तत् तत्त्रमित्युच्यते । यथा बहूनां ब्राह्मणानां मध्ये कृतः प्रदीपः'. काल्या. श्रौ. सू. says 'कर्मणां युगपद्मावलतत्त्रम्' (I. 7. 1.) The central idea in तत्त्र is the performance of some act only once (युगपद्माव or सहप्रयोग) and *not doing it separately* (पृथकप्रयोग). आज्ञ, हविः and समिध् cannot be offered at one time, but must be offered *separately* (i. e. there can be no तत्त्र), because the means with which they are offered are different.

स एव refers to पितामह. मन्त्रेणानेन with the following मन्त्र. आदित्यचन्द्रा—Compare a similar verse in मनु० 'योर्मिरापो हृदयं चन्द्राकार्णिन्यमानिलाः । रात्रिः सन्ध्ये च धर्मश्च वृत्तश्चः सर्वदेहिनाम् ॥' (8. 86). प्राहविवाकः—these verses are quoted in the मिताक्षरा without name. On सूर्योदये वीर० says 'अत्र सूर्योदयपदेन पूर्वाङ्ग एव ग्राहः । पूर्वाङ्गे सर्वदिव्यानां प्रदानमनुकीर्तिमिति नारदवचनानुरोधात्'. This is नारद (ऋणदान 268). On एकरात्रोपोषिताय मिता० remarks 'इत्युपवासविकल्पः पितामहेनोक्ते बलवद्बलवन्महाकार्याल्पकार्यविषयत्वेन व्यवस्थितो इष्टव्यः'. This procedure from the invocation of धर्म to placing the writing on the head of the accused is common to all ordeals. 'एतच्च धर्मावाहनादि विरसिपत्रारोपणान्तमनुष्ठानकार्यं सर्वदिव्यसाधारणम् । यथोक्तम् । इमं मन्त्रविधिं कृत्वा सर्वदिव्येषु योजयेत् । आवाहनं च देवानां तथैव परिकल्पयेत् ।' मिता० (on याज्ञ. II. 100-102).

Page 56, line 1—page 61, line 16. कपाटबीजसंयुक्तम्—'बीजानि यवबीजारीनि' वीर०. असहाय explains the reading शुष्कवर्जितम् as 'शुष्कक्षोटरवर्जितानि (withered portions). अजनं...

चन्दनम्—This does not occur in the printed नारद. शासप—This is derived from शिशपा according to देविकाशिशपादिलवाहृषीर्घेयसामात् पा. VII. 3. 1. एवंविधानि...कल्पयेत्—This is नारद (ऋणादान 265). यहियम्—i. e. of खदिर &c. यूपवत्—connect this with the words तुला कार्या. मञ्च—The मञ्च is 'ओषधे त्रायस्ते । खिते मैनं हिंसीः' वाज. सं. IV. 1. एन् refers to यजमान for whom the यूप is to be cut off. That मञ्च was to be recited at the time of cutting off a part of a tree for making a post out of it. Supply कृते after छेदने. The सौम्य mantras are सोमो धेनुं सोमो अर्वन्तं (ऋ. I. 91. 20) and आप्यायख समेतु ते (ऋ. I. 91. 16). Rigveda I. 91 is a hymn of 23 verses which are all सोमदेवताक. The वानस्पत्यमञ्च is वनस्पते शतवल्शो (शतशाखः) विरोह (ऋ. III. 8. 11.). सौम्य...सुब्दयः—The question is whether the सौम्यमञ्च and वानस्पत्यमञ्च are both to be muttered or there is an option. If each of them had the same visible result it would not have been necessary to mutter both; one would have sufficed; but as both of them have no seen result (i. e. the muttering of the mantras brings about some unseen result), they should be both muttered (i. e. there is समुच्चय and not विकल्प). Compare 'जपाश्च-कर्मसंयुक्ताः स्तुत्याशीरभिधानाश्च याजमानेषु समुच्चयः स्यादाशीः पृथक्त्वात्' पूर्वमी. सू. XII. 4. 1; 'धर्ममात्रेषु समुच्चयोविरोधे' कात्या. श्रौ. सू. I. 8. 7 (ये गुणा धर्ममात्रा अदृष्टार्थास्तेषु समुच्चयो भवति न विकल्पः । यतस्ते अविरोधे वर्तन्ते ।); while as regards विकल्प, vide 'एकार्थस्तु विकल्पेरन् समुच्चये श्यावृत्तिः स्यात्रधानस्य' पूर्वमी. सू. XII. 3. 10 and 'मञ्चाणां सत्रिपातिलादेकार्थाणां विकल्पः स्यात् ।' पूर्वमी. सू. XII. 3. 29. The सृतिच० says 'सौम्यवानस्पत्ययोर्विकल्पस्तुत्यकार्यत्वादिति कैश्चिदुक्तम् ।'. अस्य...वादः—The word यूपवत् occurs in the verse छित्ता तु; therefore those verses that are repeated at the time of cutting off the यूप for a sacrifice must also be muttered when cutting down a tree for making a balance. The मञ्च 'वनस्पते शतवल्शो विरोह' is recited when a tree is cut for making a sacrificial post. So it is not necessary to say in so many words that this *mantra* should be recited in cutting a tree.

for a तुला. But the line मङ्गः सौम्यो directly lays down that the वानस्पति *mantra* should be muttered on cutting the tree. That line therefore does not lay down anything new, but simply reiterates what is already known (on account of the extension of the *mantra* of यूप to the cutting of the tree for a तुला). चतुहस्ता—Henceforward there is a description of the apparatus for performing the ordeal by balance. It is briefly as follows:—I. Two wooden posts (पादौ) support a transverse beam (called अक्ष). The two posts should be fixed in the ground, the part above ground being four *hastas* and the part below ground being two *hastas*. The distance between the two posts should be two *hastas* and a half. If we read अधर्वमेव वा, then the meaning is two *hastas* or one and a half. Therefore the transverse beam placed on the two posts must be a little longer than this. ‘अक्षस्य तु प्रमाणं पादयोरन्तरालाभिधानेनैवार्थसिद्धमिति न पृथगुक्तम् । तेन पादस्तम्भमस्तकदेशाद् बहिरनिःस्तो यथा भवति तथा हस्तद्वयात्सार्थहस्ताद्वाभ्यधिकोक्षः कार्यं इत्यबगन्तव्यम्’ स्मृतिच ॥ The whole apparatus should face the east, as said by पितामह ‘प्राञ्छुखो निश्वलः कार्यः शुचौ देशे धटः सदा’ (quoted in the भिता ॥). Therefore the posts must be placed in the south and north. It seems that it was also allowed to plant the posts in the east and west ‘पूर्वपश्चिमसंस्थानौ कृत्वोदग्यामा वा कार्याः । धारयेदुत्तरे पार्श्वे पुरुषं दक्षिणे शिलामिति नारदस्मरणात्’ वीर ॥ II. Then there is the beam of the balance (तुला) from which the scales were to be suspended. This beam was to measure four *hastas* in length, was to be a square (four faced) log of the wood of खदिर, शिंशपा or other substantial timber. This beam of the balance had to be suspended from the transverse beam by a hook. III. Three iron rings (कट्टक=लोहमय बलय) were to be fastened on to the beam of the balance, two at the extremities and one in the middle. The ring in the middle of the beam of the balance was

for suspending the latter from the transverse beam by means of an iron string or chain. IV. Two scales (विक्रय) were to be suspended at the two ends of the beam by hooks (कर्कट) and strings from the iron rings fixed at the ends of the beam. V. On the two sides of the balance there should be two arches (तोरण), in which the scales should move, and which should be ten *angulas* higher than the balance. VI. There should be two perpendicular pendants (अवलम्बौ) hanging down from the arches (तोरण), made of clay and suspended by a thread and touching the upper part of the balance.

त्रिषु स्थानेषु—in the middle and at the two ends of the beam of the balance. प्राग्प्रान्—the points of which were turned towards the east. पश्चिमे...कर्त्तुन् one should weigh in the western scale the person undergoing the ordeal. मृत्तिकां...वर्जिताम्—the idea is that the other (eastern) scale should be filled with clay, but not mixed with bricks, ashes &c. This provides that these should not be employed together. But this passage does not altogether prohibit the use of bricks alone for weighing. For नारद says ‘धारयेदुत्तरे पार्श्वे पुरुषं दक्षिणे शिलाम् । पिटिकां पूर्येतस्मिन्निष्ठकालोष्टपांशुभिः ॥’ (क्रृष्णदान 272). ‘अत्र च मृत्ति-केष्टकाप्रावपांसूनां विकल्पः’ मिता०; ‘अत्र इष्टकापाषाणयोर्वज्यत्वोक्तः समुच्छय-निराकरणार्थो न तु विकल्पनिराकरणार्थो पूर्वोदाहृतनारदवचने तथोरपि विधानात् ।’ वीर०. धटककट्टयोः the two iron hooks at the ends of the beam of the balance (from which the pans are to be suspended with strings). ‘कर्कटौ तुलन्तयोः शिक्याधारावीषद्वक्तौ आयसक्लिलकौ कर्कटग्रन्थसंनिभौ’ मिता०. धारयेत—‘तुलायां धारयेद्विगगदीनामन्यतम् इति शेषः । तथा च विष्णुः । तां च विशिष्टसुवर्णकारकां स्यकाराणमन्यतमो विभृयादिति । तां तुलामित्यर्थः । अन्यतमेन धृतायाः समतानिरीक्षणार्थं राजा ते सर्वे लियोक्तव्याः । तथा च पितामहः । परीक्षका लियोक्तव्यास्तुलामानविशारदाः । वर्णिजो हेमकाराश्च कांस्यकारास्तथैव च ॥’ स्वरूपिच० (न्य० p. 109). स एव—These

three lines are ascribed to पितामह (and not to नारद as नील० does) by the स्मृतिच०, वीर०, परा. मा. अवलम्बसमो धटः—the beam of the balance should be brought in such a position that the rings at both its extremities will touch the two perpendicularly hanging pendants of the arches. ‘तोरणयोर्लम्बमानौ मृग्यावलम्बौ तयोः संबन्धः कटकद्वयोपरिभागेन समो यस सोवलम्बसमो धटः ।’ स्मृतिच० (व्य० p. 109). उदकं च...परि—a little water should be poured (carefully) over the upper surface of the beam of the balance. If the beam were perfectly horizontal and there were no dip in one direction or another, the water would remain still; but if there was a slight incline in any direction, the water would begin to flow down the length of the beam. अवलम्बसमत्व and उदकप्रशेष were to be employed for ascertaining that the beam was not inclined, but was सम. विधिनानेन—this refers to the procedure described above as common to all ordeals from the invocation of धर्म to placing a writing on the head of the person undergoing the ordeal. रक्तैर्गन्धैश्च मालैश्च—the flowers and the sandalwood were to be red. धट् means ‘धटाधिष्ठितं धर्मम्’ and शिष्टान् means ‘अवशिष्टान् इन्द्रादीन्’. तुलाधारणविद्वद्भिः—see above (p. 96) the note on धारयेत्. अभियुक्तः—is to be connected with अभिमन्त्रयेत्. प्रतिमानसमीभूतः—प्रतिमानेन मृदादिना समीभूतः—when he (the person accused) is equal (in weight) to the things (clay &c.) against which he is weighed. रेखां कृत्वा—a line with a piece of chalk is drawn on the arch showing the position of the two pans when the accused is weighed. Compare ‘प्रतिमानपुरुषौ समशृतौ सुचिहितौ कृत्वा पुरुष-मवतारयेत्’ विष्णुधर्मसूत्र 10. 6.; ‘समतादशायां येष्वयवेषु विक्यरज्ज्ववः संयुक्तात्त्र पाण्डुरेखाङ्किताविल्यर्थः’ स्मृतिच०. त्वं तुले...गमयोर्च्च मां—this is the मञ्च to be recited by the person who performs the ordeal. समयैः परिशृण्य—(the judge) should put him under (moral or spiritual) restraint by oaths (or exhortations about the results of untruth). असहाय says ‘तं पुरुषं

गृहीतसमयं सुकृतसत्यश्रावणं कृतदेवताहानं शिखारोपितयथाकृतान्ताभियोगसत्या-
वृतविचारपत्रं'. आरोपेत्—supply प्राहविवाकः. It seems that
असहाय thinks that the words समयैः परिगृह्ण apply to the शोध्य.
But others like the स्मृतिचन्द्रिका think that they refer
to तुलधारक (goldsmiths, merchants and others who are
to superintend the accurate weighing). In the विष्णु-
धर्मसूत्र, the words ब्रह्माणां are preceded by the sūtra तुलधारं
च (10. 8). विनाड्यः—each विनाडी is equal to the time spent
in reciting 60 long syllables. 60 विनाडीs make a नाडिका or
घटी. The दिव्यतत्त्व has an interesting note here. “तुलारोपितं
च न रं विनाडीपञ्चकालं शतत्रयगुर्वक्षरोचारणयोग्यं ‘मा कान्ते पक्षसान्ते पर्याकाशे
देशे स्वाप्सीः कान्तं वक्त्रं वृत्तं पूर्णं चन्द्रं मत्वा रात्रौ चेत्कुक्षामः प्राटंक्षेतक्षेतो राहुः
क्रूरः प्रायातसाद् ध्वान्ते हर्म्यसान्ते शश्यैकान्ते कर्तव्या’ इति पञ्चधा पाठ्योग्यपञ्च-
पलात्मकं यावत् तावत्स्थापयेत् ।”. Here we have a verse (the
metre is called लीलाखेल) in which there are sixty long letters (the words are addressed by a husband to his
fair wife). यदि वर्धेत if he (the accused) is found to be
lighter (than what he weighed at first). अल्पपापः—It
is not possible to ascertain the light or serious nature
of the complaint by mere ordeals. All that follows
from the weight being the same as before or the weight
being more than before is the inference that in the
first case the crime was committed for the first time by
the accused and without any set purpose and in the
second case that it was done purposely and was not the
first of its kind, the result being that in the first case
the fine and प्रायश्चित्त would be light and in the latter
heavy. Compare ‘तत्र यथभियुक्तस्यार्थसाल्पत्वं बहुत्वं च न दिव्येनाव-
धारयितुं शक्यते तथापि सकृदमतिपूर्वत्वेनाल्पत्वमसकृन्मतिपूर्वत्वेन च महत्वमिति
दण्डप्रायश्चित्ताल्पत्वमहत्वमवधारयते ।’ मिता० on याज्ञ० II. 102. यत्र तु...
करणम्—A writing (containing the matter of complaint)
was to be placed on the head of the accused. If that
writing distinctly expressed that the crime was the
first one committed by the accused and was not done of

set purpose, then the only dispute would be whether the accused committed it (and not whether his crime was light or heavy). In such a case, if in the ordeal by तुला, the weight was found to be the same, then, there being no inference possible about the crime being light, the ordeal was to be repeated. तत्समस्तु—This is explained by स्मृतिच० as follows “समस्याशुद्धित्वनिश्चयो न प्रथमतोलनपर्याये कार्यः किं तु पुनस्तोल्यमानस्य यदि समतैव भवति तदानीमशुद्धिरवधारणीयेति ।”. शिक्ष्य the scales, गुणस्य of the rope. विज्ञानेश्वर remarks that this verse applies where the causes of the breaking of the scales or of the beam &c. are visible. But where the breaking is not due to any visible cause, there the accused is to be declared to be guilty. ‘यदा चातुर्पलक्ष्यमाणहष्टकारण एव कक्षादीनां छेदो भज्जो वा भवति तदाप्यशुद्धिरेव’ मिता०. कक्ष... दिशेत्—This verse is ascribed to बृहस्पति by वीर०. आश्रितिः... मदनः—Ancient writers say that only the weighing is to be repeated and not the whole procedure, while मदन is of opinion that the whole procedure is to be repeated (at the time of the second weighing) because (by mere repetition of weighing) the defect is not removed. The opinion of मदन is in accordance with what is laid down in the S'rauta-sūtras. Compare कात्या. श्रौ. सू. ‘प्रधानद्रव्यव्यापत्तौ साङ्गावृत्तिस्तदादेशात् ।’ I. 7. 28 (com.) ‘प्रधानं यागस्तत्साधनभूतं इव्यं पुरोडाशचरुधानापयोदधिपश्वादि तस्य व्यापत्तौ विनाशे साङ्गावृत्तिः साङ्गस्य संनिपत्योपकारकाङ्गैः सहितस्य आश्रितिः पुनः करणं भवति । कुरुः । तदादेशात् । तस्य इव्यस्य संस्करणार्थमेव निष्पादनार्थमेव तेषामङ्गानां आदेशात् उपदेशात् ।’. Here the प्रधान is the finding out of truth. The apparatus of तुला is the साधन. If that apparatus breaks, it seems proper that all *angas* should be repeated. प्राच्याः—may mean ‘the eastern writers’. The principal stages of the procedure of the balance ordeal are:—
(1) ‘एकत्र शिक्ष्ये पुरुषमन्यत्र तुलयेच्छिलाम्’;
(2) तुलाधारणविद्वद्विरभियुक्तस्तुलाश्रितः ।
(3) प्रतिमानसमीभूतः रेखां कृत्वा;
(4) The accused should be made to descend from the scales;

साधारणदिव्यविधि should be performed ; (5) he should address the balance with a prayer to decide the truth ; (6) समयैः परिगृह्णाथ पुनरारोपयेन्नरम् ; (7) then a period of five विनाहींs should be allowed to pass ; (8) the result of the second weighing was to be compared with the first ; तुलितो यदि वर्षेत विशुद्धः स्यात् ; (9) provisions as to the breaking of the parts of the apparatus.

Page 62, line 1—page 68, line 9. पूर्वोक्तान्यतम-
बृक्षसमीपे—see the verse खादिरं कारयेत्तत्र (text p. 56, ll. 8-11). मध्ये...तुलां कुर्यात्—the beam should have in its middle but on the upper side and on its ends but on the lower side three hooks or rings (i. e. one hook in the middle to suspend the beam of the balance from the अक्ष or transverse beam and two hooks or rings at the ends of the beam to suspend the scales from). षहस्राधिकेन अशेन कृता चूडा यस्य—the posts, 6 cubits long, were to have a portion on the top in which the transverse beam was to be inserted. काँडं—the अक्ष, transverse beam. 'बद्धिं मत्स्यवेधनम्' अमर. There was to be an iron hook or ring or catch on the अक्ष for supporting (अबलम्बन) the beam of the balance. तस्मि...लभिन्नी (supply कार्यी or बन्धनीया) from that transverse beam, the beam of the balance should be suspended by means of the hook &c. fixed on the upper part of (the तुला). प्रान्तयोश्च at the ends of the तुला. फलकद्वयम्—these are the two pans. कृतः एकः उपवासः येन. शक्तौ...त्रयं who has fasted for three days, if he were able to do so or in cases of very grave charges. संनिवेशेन—the position (on the arch). चतुरो ऋत्विजश्च—he chooses four priests by presenting them with a piece of cloth. 'ऋत्विजो वृणीतेन्यूनातिरिक्ताङ्गान् ये मातृतः पितृतश्चेति यथोक्तं पुरस्तात् । ब्रह्माणमेव प्रथमं वृणीतेथ होतारमथाच्चर्युमयोद्भातारम् ।' आश्वलायनगृह्यसूत्र I. 23. 1 and 3. हेमादि (in चतुर्वर्गं vol. II. part I p. 307) quotes from लिङ्गपुराण 'वज्रयुग्ममयथोषीषं कुण्डले

कण्ठभूषणम् । अङ्गुलीभूषणं चैव मणिबन्धस्य भूषणम् । एतानि चैव सर्वाणि प्रारम्भे सर्वकर्मणाम् । पुरोहिताय दत्त्वार्धमृतिवग्भ्यः संप्रदापयेत् ॥'. स्वस्तिवाचन—‘स्वस्ति भवन्तो श्रुवन्त्वति स्वस्तिवाचनम्’ श्राद्धमयूख; ‘अथ स्वस्त्ययनं वाचयीत’ आश्व. गृ. सू. I. 8. 15 (ओं स्वस्ति भवन्तो श्रुवन्त्वति ते च ओं स्वस्तीति प्रत्यूचुः । गार्यनारायण). स्मार्तभट्टाचार्याः—This refers to रघुनन्दन, author of दिव्यतत्त्व. The दिव्यतत्त्व says ‘ब्राह्मणत्रयं गन्धादिनार्चयित्वा तान् स्वस्ति पुण्याहमृद्धिं वाचयित्वा होमार्थं ब्रह्मचतुष्यमृतिवक्त्रतुष्यं च पादादिभिरभ्यर्थ्यं वृणुयात् ।’ इन्द्रं...पीतं—For the colours, see text p. 52, ll. 11-14. राजाधिराजाय प्रसाद्यसाहिने नमो वर्णं वैश्ववणाय कुर्मेह—This is तै. आ. I. 31. 127 (in the Mysore edition). इन्द्राद्विष्णितः—see the verse ‘इन्द्रस्य दक्षिणे पार्श्वे वसूनावाहयेद्गुधः’ above (text p. 52, l. 15). धर्मायार्थ्य—This passage up to रक्षानि कार्याणि is taken almost verbatim from the मिताक्षरा on याज्ञा II. 100-102. The first ten out of the 16 items of worship are to be offered to धर्मे (the principal deity). इन्द्रादीनां—the देवताः from इन्द्र to दुर्गा mentioned above. प्रणवा...नमोन्तैः—for example the words will be ओमिन्द्रायार्थं प्रकल्पयामि नमः. अर्थ—‘पादार्थमर्घ्यार्थमाचमनार्थं चोदकं तथोक्तमिति’ गार्यनारायण on आश्व. गृ. सू. I. 24. 7. पदार्थानुसमयेन—is contrasted with काण्डानुसमयेन. The देवताः from इन्द्र to दुर्गा are subsidiary in the दिव्यप्रयोग, while धर्मे is the principal deity. In the case of the अङ्गदेवताः, the items from अर्थ to भूषण are not to be offered promiscuously to each of the deities one after another following the order of the words in the प्रयोग (काण्डानुसमय), but each of the items is to be offered to the deities and appropriateness is to be considered, that is, ornaments being peculiarly appropriate to females, the भूषण is to be offered to दुर्गा alone. Compare स्मृतिं—‘तेषामधार्यद्युपकल्पनं पदार्थानुसमयेन कार्यं न काण्डानुसमयेन । तथात्वे प्रयोगवचनावगतसहत्वाधापत्तेः । दुर्गायै भूषणं दत्त्वा धर्मस्येन्द्रादिदुर्गान्तानां च गन्धादिपरिचर्या पूर्ववत् कुर्यात् ।’ (व्य. p. 108). Vide also वीरा 244. गार्यनारायण on आश्व. गृ. सू. I. 24. 7. explains ‘ऋत्विजां मधुपर्कदाने द्वे गती संभवतः पदार्थानुसमयः काण्डानुसमय इति । तत्र पदार्थानुसमयो नाम सर्वेषां वरणकमेण विष्ट्रं दत्त्वा ततः पादं ततोर्ध्य-काण्डानुसमयो नाम एकस्यैव विष्ट्रादिगोनिवेदनान्तं समाप्य ततोन्यस्य सर्वं

ततोन्यसेति ।'. अर्थे is to be offered to all deities from इन्द्र to दुर्गा one after another in order, then पाय, then आचमनीय, but भूषण only to दुर्गा. The reference seems to be to the पूर्व. मी. सू. V. 2. 1-3. 'संनिपाते प्रधानानामैककस्य गुणानां सर्वकर्म स्यात् । सर्वेषां वैकजातीयं कृतानुपूर्वत्वात् । कारणादभ्यावृत्तिः ।' on which पार्थसारथि says 'प्रथमपदार्थं सर्वेषां कृत्वा ततो द्वितीयादिः कर्तव्यः । एवं दर्शपूर्णमासादिष्वनेकप्रधानसमवाये पदार्थानुसमय एव न्याय्यो न तु काण्डानुसमय इति स्थितम् ।'. गन्धपुष्टादीनि—see the verse of नारद 'रक्तैर्गन्धैश्च मालैश्च' quoted above (text p. 59, l. 2). इन्द्रादीनां यथालाभम्—The flowers and sandalwood used in the worship of the *devatās* from Indra to Durgā may be red if available or may be of another colour (as the texts do not prescribe any special colour for their worship.) 'इन्द्रादीनां तु विशेषानभिधानाद्यथालाभं रक्तैरन्यैर्वा पूजनमिति पूजाक्रमः' मिता०. लौकिकाभिं० (as opposed to वैतानिकाभिं) ordinary or domestic fire. संशोध्यश्च अभियुक्तश्च तस्य शिरोगतं. त्वं धट—these lines (up to महसि) occur in the मिताक्षरा without the name of the author. The स्मृतिच०, परा. मा०, वैजयन्ती and वीर० ascribe the words त्वं धट...धीयसे to पितामह, while अपरार्क seems to attribute them to व्यास. त्वं वेतिस... महसि—For these see above (text p. 60, ll. 1-4).

Page 69, line 1,—page 74, line 2. नवमं सर्वैदैवत्य०—
The reading in the text is supported by the मिता० and the स्मृतिच०; while the reading of मद्दन is supported by अपरार्क, परा. मा. and वीर०. As said below, the दिव्यकृत् is to stand in the first circle (प्रथमे मण्डले तिष्ठेत् &c.) and he is to walk into the 8th circle and throw. the red hot ball on to the 9th (अष्टमे मण्डलं गत्वा नवमे निक्षिपेद्बुधः). पुरस्तान्नवम्—the 9th circle was to be in front (to the east of all); so that the first circle would be the westernmost and each मण्डल would be to the east of its predecessor. आम्रेय—**the मण्डल** is called आम्रेय, वारुण, not because they could be offered to the respective deities as oblations, but because the various deities were to be worshipped in them. 'अमिसत्र

पूज्यत इत्यामेयं हविष्ट्रेन सूक्तत्वेन वा मण्डलस्यामेयत्वासंभवात् । एवं वारण-
त्वादिकमपि मण्डलस्य पूजाधिकरणतया द्रष्टव्यम् ।' स्मृतिच० (व्य. p. 112):
तन्महत्प्रार्थिवं विदुः 'नवमं महत् मण्डलान्तरापेक्षयाधिकपरिमाणमपरमिताहृलं
पार्थिवं पृथिवीदैवत्यम्' वीर० p. 255. द्वात्रिशदहृलं—नील० ascribes these
verses to पितामह (following the मिता०); while परा. मा.
ascrives them to प्रजापति and the verses are actually found
in नारद (वीर० ascribes them to नारद). Each मण्डल up
to the 8th was to be of 16 *angulas* (diameter) and
there was to be a space of 16 *angulas* between two मण्डलs.
This is expressed in the words द्वा...न्तरम्. From the
beginning of the first मण्डल to the beginning of the second
there would be 32 *angulas* (16 अहृलs of the first मण्डल
plus the अन्तराल of 16 अहृलs). After the 8th there
was to be a space of 16 *angulas* and the 9th मण्डल was
to be of any diameter (not 16 *angulas*). So that the eight
मण्डलs and the eight spaces after them would come to
256 *angulas*. The ninth being of uncertain dimensions
was left out of account in this calculation. This is
expressed in the word अष्टभि...समविकम्. भूमेष्टु परिकल्पना—
this is the way in which the ground is to be arranged
(or divided). वीर० reads चत्वारिंशत्समधिकं (i. e. 240 अहृलs).
This is arrived at by ignoring the space of 16 *angulas*
after the 8th मण्डल, as that space was not to be walked
over (but the accused standing in the 8th was to
throw the red hot ball into the 9th). To this reading
reference is made in the words यत्तु नारद...गमनानर्हत्वात्. The
कल्पत्र (as noticed by the वीर० also at p. 256) reads
चतुर्विंशतिराख्याता...कल्पना (i. e. 224 अहृलs in all). In this
case as the शोध्य stood in the first मण्डल and as the space
after the eighth was not to be traversed, both are
excluded. So that he actually walked seven मण्डलs
(excluding the first) and seven spaces (excluding the
one after the 8th मण्डल), which together come up to
224 *angulas*. This is expressed by याज. (II. 106) 'स

तमादाय सैव मण्डलानि शनैर्बजेत् ।’ So also विष्णुध. सू. (XI, 2) ‘धोडशाहूलं तावदन्तरं मण्डलसप्तकं कुर्यात् ।’ Each मण्डल was to be of 16 *angulas*, because that is the length of the foot of a man of ordinary height. ‘कर्तुः पदसमं कार्यं मण्डलं तु प्रमाणतः’ पितामह (quoted in अपराके on याज्ञ. II. 106); ‘मण्डलस्य प्रमाणं तु कुर्यात्तत्पद-संमितम्’ नारद (ऋणदान 299). If the foot of the man undergoing the दिव्य was less, then inside the circle with a diameter of 16 *angulas* another circle (with the same diameter as the length of the foot of the शोध्य) was to be drawn. This is the meaning of यदि शोध्यपदं...कार्यम्. If his foot was more than 16 *angulas* in length, then each circle and the interval were also to be of the same length as the foot. मण्डले मण्डले—This is from पितामह (according to the मिता० and अपराके). शान्त्यर्थ—the fire was to be kindled to the south of the first मण्डल. ‘प्रथममण्डलाद्दक्षिणतो नातिद्वरे लौकिकमग्निं प्रतिष्ठाप्य शान्तिहोमं कुर्यात् । शान्त्यर्थ...शतमिति तेनैव स्मरणात् । होमथ अग्नये पावकाय खाहा इत्यनेन मष्ट्रेण कार्यं इत्युक्तं व्याख्यातुभिः । ततस्तस्मिन्मौ लोहपिण्डं तापयेत् ।’ स्मृतिच० (व्य. p. 112). विज्ञानेश्वरः—see मिता० (on याज्ञ II. 104) “प्राहविवाकस्तु मण्डलभूमाग-द्दक्षिणप्रदेशे लौकिकमग्निमुपसमाधाय ‘अग्नये पावकाय खाहा’ इति आज्येनाषेत्तर-शतवारं ज्ञुह्यादमौ ।”. दृष्टप्रयोगश्चान्यत्र who has seen the procedure (of fire ordeal) on other occasions. सुरक्षितम्—‘चाण्डालादिसर्वौ ग्रथा न संपद्यते तथा रक्षितम्’ वीर० p. 258. अखिहीन without edges or points. पञ्चाशत्पलिकम्—A पल is explained by the लीलावती as ‘दशार्धंगुञ्जं प्रवदन्ति माषं माषाहृयैः धोडशभिश्च कर्षम् । कर्षेष्वतुभिश्च पलं तुलज्ञाः कर्षं सुवर्णस्य सुवर्णसंज्ञम् ॥’ i. e. 5 गुञ्जाः are equal to a माष, 16 माषाः are equal to a कर्ष, and 4 कर्षाः are equal to a पल (a पल being equal to 320 गुञ्जाः and a कर्ष to 80 गुञ्जाः). The same result is arrived at from मनु (VIII. 134-135) and याज्ञ० (I. 363-364). समं=सर्वतः (the first समं means ‘rounded’ or ‘even’). द्वादशाहूल—The कालिकापुराण says that the iron ball should be twelve *angulas* long, while पितामह says that it should be eight. So there is an option. शङ्खलिखितौ—the full Sūtra is ‘अथवा...वर्णं लोहपिण्डमज्ञ-

लिनादाय सप्तमर्यादं गच्छेत्' (quoted in सृतिच० and वीर० p. 258, which latter has सप्तमपदमर्यादं गच्छेत्). एताशक्तौ—the iron ball was to be of 16 पल्स when the शोध्य was weak (and could not carry a ball of 50 पल्स). The words of नारद are तृतीयतापतसं तं (ऋणादान 290). Iron is heated and then dipped into water, then heated a second time and again plunged into water, then it is heated a third time (this is called तृतीयताप). हुताशस्य—धर्मे is to be invoked in the red hot लोहपिण्ड. वीर० says 'अयःपिष्ठामौ हुताशस्यावाहितस्य धर्मरूपस्यामेः' p. 259. हस्त...चित्रितौ all sores of the hands should be marked with signs and the same should again be looked for (after the ordeal), the hands being marked with dots. 'अभिधारणात्प्राक्तनान्येतानि इति ज्ञानार्थं तस्य शोध्यस्य करद्रव्यस्थितब्रणादिस्थानेषु अलक्षकादिरसेन हंसपदानि कुर्यादिलक्ष्यः' सृतिच०. 'विमृदिताः विघर्षिताः ब्रीह्यः कराभ्यां येनासौ विमृदितब्रीहिः' मिता०. 'ब्रीहिमर्दनं तयोः (करयोः) यथावस्थितरूपज्ञानार्थम्' वीर०. तावत्सूत्रेण with as many threads (i. e. with seven threads). The seven leaves were to cover the folded hands and the leaves were to be fastened round the hands with seven strings. 'तानि च हस्तसहितानि सूत्रेण तावद्वेष्टयेत् यावन्त्यश्वत्पर्णानि सप्तहृत्वो वेष्टयेदिलक्ष्यः' मिता०. मदन takes तावत् as an adverb and सूत्रेण as standing for सूत्रैः) and explains that seven strings should be passed round the seven leaves once. अक्षतान्—These are to be placed over the seven अश्वत्थ leaves. सुमनः—flowers (the singular stands for the plural). The मिता० quotes another similar verse from a सृति 'सप्तपिष्ठलपत्राणि शभीपत्राण्यथाक्षतान् । दूर्वायाः सप्त पत्राणि दध्यक्तांश्वाक्षतान् न्यसेत् ॥'. साक्षि...सख्य like a witness declare the truth from (after sifting) merit and sin. सम्म—अस्त्रिरहितम्. हस्तयोरुभयोः—अश्वत्पत्रदधिद्वान्तरितयोः. न्यसेत्—supply प्राइविवाकः. संदेशेन with a pair of tongs. नियुक्तः—प्राइविवाकः (who is appointed by the king). समीरित urged, prompted. एकसिन्—प्रथमे मण्डले. सप्त ब्रजेत्—that is, he reaches the 8th. अजिङ्गः—

he should go straight (not in a zigzag way). न... कामेत् this shows that he must so plant his foot as to exactly cover the diameter of each मण्डल. अन्तरा—in the spaces left between the मण्डलs. तावदन्तरतः—with spaces of the same extent (*i. e.* 16 *angulas*). ततस्तद्... विनिर्दिशेत्—Compare याज्ञ० (II. 107) ‘मुक्त्वाभि मृदितव्रीहिरदग्धः शुद्धिमाप्नुयात् ।’. निर्विकारे—understand करतलद्वये स्थिते. स्थाना...दद्यते—if he suffers burns elsewhere than in the proper place (*i. e.* other parts of the body, not on the hand). ‘दाहस्य स्थानं इस्तौ ततोन्यत्रावयवे’ अपरार्क. अन्तरा—अष्टमण्डलादर्वाक्. संदेहे—when there is a doubt (whether his hands were burnt or not).

Page 74, line 2—page 76, line 6. तिर्यग्यबो०.—These verses are quoted in the मिता०. तिर्य...ब्रयः—eight *yavas* placed together by their breadth or three grains of rice with ends against each other (*i. e.* placed lengthwise). उत्तरत्रोपगोक्ष्यते—*Vide* the section on खासिपालविवाद (text p. 220), where a space of a hundred bows is directed to be set aside for grazing the cattle of the village. Besides in the जलदिव्यविधि also a space of 150 *hastas* has to be measured. त्वम्भे वेदाः—All these five verses occur in the मिता० (on याज्ञ II. 104). The first three are cited as पितामह's in अपरार्क (on याज्ञ. II. 105) and all the five as पितामह's in वीर०. The last two occur in the विष्णु. सू. (XI. 11-12). पश्चिमे मण्डले—in the first मण्डल which is the westernmost of the nine मण्डलs. शिरसि बद्धं प्रतिज्ञापत्रं यस्य—we saw above that a writing containing the matter of complaint and the शब्द ‘आदित्यचन्द्रा०’ was to be placed upon the head of the शोध्य. नारद says that several verses (ऋणादान 291-294) invoking fire to decide the truth were to be written and placed on the head of the man undergoing the fire ordeal. ‘अमुमर्थं च पत्रस्थमभिलिख्य यथार्थतः । श्रावितस्यैव तन्मूर्धिं तस्य देयं यथाक्रमम् ॥’ नारद (ऋणादान 295). अभिमन्त्रितम्—is to

be connected with अयःपिष्ठम्. The words 'तिल...इचिता' occur in the मिता० (on याज्ञ. II. 103). तिलकालकः—a dark spot on the body of the size of a sesamum seed. 'जडुलः कालकः पिपुस्तिलकः तिलकालकः' अमर०. अलामेर्कपत्राणि—Note 'अयस्तस्तु तु पाणिन्यामर्कपत्रैस्तु सप्तभिः । अन्तहितं हरन् शुद्धस्त्वदग्धः सप्तमे पदे ॥' (quoted in the मिता० on याज्ञ. II. 103).

Page 76, line 7—page 79, line 3. धूपदीपाभ्यां—'जलसमीपे संस्कृतायां भुवि मण्डलं कृत्वा तत्र शरादिकं संपूज्य प्रयोगारम्भः कार्यः' वीर० p. 268. The स्तृतिच० remarks that the जलदिव्य and विषदिव्य are no longer performed and therefore it passes them over. 'अथ जलविषयोरूपसज्जानुष्टानत्वात् तद्विधिमनाह्याय कोशविषिष्वच्यते' (व्य. p. 116). कूरं—formidable. सप्तशतं—'अद्वृलानां सप्ताधिकं शतं सप्तशतं' मिता० (on याज्ञ. II. 109). मध्यमेन...चक्षणः—This verse is ascribed to पितामह by the दिव्यतत्त्व. लक्षं—A target has to be placed at the distance of 150 *hastas* from the man shooting. अनायसाप्रान् the points of which are not made of iron (but of bamboo). For the archer, see below 'क्षेत्रा तु' (p. 78 l. 2). गत्वा तु—'तोरणं च निमज्जनसमीपस्थाने समे शोध्यकर्णप्रमाणोच्छ्रुतं कार्यम्' मिता० (याज्ञ. II. 109). This and the following two verses are ascribed to नारद in the मिता०, वीर०, अपराकै, परा. मा., but only the line नाभिमात्रे जले &c. occurs in the printed नारद (ऋणादान 308). स्तम्भवत्पुरुषं—'स्तम्भसमन्वितं पुरुषं' वीर० p. 269 ; 'कारिणं दिव्यकारिणं शोध्यमिति यावत्' वीर०. The पुरुष was to take hold of a post of a sacred tree (like खदिर) and stand in water as deep as his navel. 'उदके प्राण्युखस्तिष्ठेद्धर्मस्थूणां प्रगृह्य च' (quoted in मिता० on याज्ञ. II. 108). क्षिसेषु—understand शरेषु. मञ्जनं...कालिकम् the person undergoing the ordeal should plunge into the water and at the same time (a person) should run (to the place where the second arrow was lying). नारदपितामहौ—दिव्यतत्त्व ascribes to नारद and बृहस्पति. शरप्रशेषणस्थानात्—तोरणमूलात्. युवा जवसमन्वितः—This is explained below by नारद as 'पश्चाशतो धावकानां' &c. (quoted in the मिता०). The first two verses as quoted from

पितामह in the मिता० are ‘गन्तुश्वापि च कर्तुश्च समं गमनमज्जनम् । गच्छेतोरणमूलात् लक्षस्थानं जवी नरः ॥ तस्मिन्नाते द्वितीयोपि वेगदादाय सायकम् । गच्छेतोरणमूलं तु यतः स पुरुषो गतः’ . The third verse ascribed to पितामह in the मिता० is आगतस्तु &c. The process briefly described here is as follows :—Three arrows are to be discharged towards the target (which is 150 *hastas* from the तोरणमूल) from a middling bow. A strong man is to enter water navel-deep and stand there holding a sacred post. A swift young man goes to the place where the second arrow fell and remains there holding the second arrow. Another equally swift man stands near the arch whence the arrows were shot. Then the judge claps his hands thrice. At the third clap the शोध्य plunges into the water seizing the thighs of the man standing in water and the swift man standing near the arch at the same time runs at his best speed to the place where the second arrow fell. The other swift man who is already there holding the arrow starts off the moment the first man reaches the place of the fall of the second arrow and comes to the arch. If he does not see the limbs (the ear &c.) of the शोध्य, when he reaches the तोरण, the शोध्य is innocent. यत्रासौ मध्यमः शरः—“तत्रापि पतनस्थानादानेतव्यो न सर्पणस्थानात् । ‘शरस्य पतनं ग्राह्यं सर्पणं तु विवर्जयेत् । सर्पन् सर्पन् शरो यायाद् दूराद् दूरतरं यतः ॥’ इति वचनात्” मिता०. The place where the arrow first fell is to be noted and not where it went on creeping. स्थानाद्वान्यत्र गमनात् if he emerges at a place different from that where he plunged into water.

Page 79, line 4—page 80, line 11. जलस्थानं...वर्जयेत्—
Compare the words of पितामह ‘स्थिरतोये निमज्जेत् न ग्राहिणि न चालके । तृणशैवालरहिते जलैकामत्स्यवर्जिते । देवस्वातेषु यतोयं तस्मिन्कार्यं विशोधनम् । आहार्यं वर्जयेत्तिथं शीघ्रगासु नदीषु च । आविशेत्सलिले नित्यमूर्मिपहविवर्जिते ॥’ (quoted in the मिता०); नारद (ऋणादान 305) ‘नदीषु नातिवेगासु सागरेषु वहेषु

च । हृदेषु देवखातेषु तडागेषु सरःसु च ॥'. देवखात—a pond attached to a temple or a pond not dug by human agency, but which is a natural reservoir. 'पुष्करिण्यां तु खातं स्थादखातं देवखातकम्' अमर०. आहर्य—'तडागादिभ्य आहूत्य ताप्रकटा-हादिक्षितं जलम्' मिता०. ग्राह—shark. जलौका leech. तोय...परीक्षणे—These are quoted in the मिताक्षरा and ascribed to पितामह by वीर०. सखेन माभिरक्ष—वीर० says 'वरुणाभिमन्त्रमन्त्रः शङ्ख-लिखिताभ्यां दर्शितः । सदसञ्च त्वमेव वरुण उभयोः प्रतिष्ठितः त्वयि सखं त्विदं देव वरुण त्वमेव तदूबूहि वरेण्य तदादिशस्त्वेति(स्तेति ?)' p. 270.

Page 80, line 12—page 81, line 20. दधाद्विषं—These two verses do not occur in the printed नारद, though ascribed to नारद by the मिता० and अपरार्क. अल्पा is explained as षड्यवा by the मिता० and वीर०. तयोः समासश्रुतेः—Compare ऐ. ब्रा. I. 1. 'सप्तदशो वै प्रजापतिः द्वादश मासाः पञ्चत्वः संवत्सरस्य हेमन्तादिशिरयोः समासेन'. वसन्त...प्राप्त एव—see (text) p. 50 above where चैत्र and वैशाख are prescribed for all दिव्यs. विषवेगाश्च—'विषवेगो नाम धातो-र्धात्वन्तरप्राप्तिः—धातोर्धात्वन्तरप्राप्तिर्विषवेग इति स्मृतः—इति वचनात् । धातवश्च त्वगसूक्ष्मांसभेदोस्थिमज्जाग्रुकाणीति सप्त' मिता० (on याज्ञ. II. 111). The verse वेगो &c. occurs in the मिताक्षरा also. भक्षयेत्—supply शोध्यः.

Page 82, ll. 1-22. समभावे...देवानाम्—if he equally worships all deities. यद्गृह्णः...मण्डलम्—Compare पितामह 'दुर्गायाः क्षापयेच्छूलमादिलस्य तु मण्डलम् । अन्येषामपि देवानां क्षापयेदायुधानि तु ॥' (quoted in the मिता०). तमाहूर्णा०—गोमयस्य मण्डलं कृत्वा तत्र शोध्यमादित्याभिमुखं स्थापयित्वा पाययेदित्यर्थः. This verse is ascribed to नारद in the मिता० but is not found in the printed text. एनश्च...त्रयम्—This is ascribed to नारद in the वीर०. एनः=पापम्. जलदिव्यो...मन्त्रयेत्—The मन्त्र is 'तोय त्वं प्राणिनां प्राणः &c'. शोध्योपि—The मन्त्र which the शोध्य recites is सखेन माभिरक्ष &c. (याज्ञ. II. 108). सप्ताहाद्विसप्ताहात्—Compare याज्ञ. (II. 113) 'अर्वाकृचतुर्दशाद्हो यस्य नो राजदैविकम् । व्यसनं जायते धोरं स शुद्धः स्याज्ज संशयः ॥'. In the case of grave charges (महाभियोग)

if one who undergoes कोशदिव्य (ordeal by sacred water) suffers some serious misfortune due to the king's wrath or divine displeasure within fourteen days, then he is guilty. But if he suffers misfortune after a fortnight he is not guilty. The limit of seven days or less applies to less serious charges. विष्णुध. सू. (XIV. 4-5) 'यस्य पश्येद् द्विसप्ताहात्रिसप्ताहादथापि वा । रोगेमिर्जातिमरणं राजातङ्गमयथापि वा । तमशुद्धं विजानीयात्तथा शुद्धं विपर्यये ॥'; 'त्रिरात्रात्सप्तरात्रात्पु द्विसप्ताहादथापि वा । वैकृतं यस्य दृश्येत् पापकृत्स तु मानवः ॥' पितामह (quoted in मिता० and अपराक०).

Page 83, ll. 1-14. चौर्ये तु—This is only illustrative of all disputes about money or money's worth. The तण्डुलदिव्य cannot be resorted to in खीसंग्रहण and other disputes (which are not based on monetary affairs). 'अन्यसिन् खीसंग्रहणायधनविवाद इत्यर्थः । धनविवादे तु चौर्यादन्यत्रापि तण्डुला देयाः । तदर्धार्धस्य तण्डुलाः—इति कालायनेनोक्तात् । न च तद्वचनं चौर्यविषयमेवास्तिवति वाच्यम् । दत्तस्यापहवो यत्र—इति उपक्रमविरोधापत्तेः । अतश्चौर्यप्रहणमर्थविवादप्रदर्शनार्थमिति मन्तव्यम् ।' स्मृतिच० (व्य० p. 117). शुक्लान् from which the husk has been removed. शुचिः—refers to the judge. ज्ञानो...वासयेत्—the grains of rice should be mixed with water in which an image of the sun has been bathed and the grains of rice should be kept so immersed in that holy water for the night. आवाहनादि— the दिव्यसाधारणविधि should be first performed at night and then the grains should be washed in holy water. The निष्ठीवन should be on a leaf of अशत्य or भूर्ज. तण्डुलान्भक्षयित्वा तु पत्रे निष्ठीवयेत्ततः । अशत्यपत्रामावे तु भूर्जपत्रे ततः स्मृतम् ॥ नारद (ऋणादान 341).

Page 83, line 15—page 84, line 18. कारयेत्...मण्डलम्— the judge should have a round (मण्डल) vessel of iron, copper or clay, four *angulas* deep and 16 *angulas* in diameter. शूत—may be गव्य or माहिष. पलैः—As to 20 पल्स, the दिव्यतत्त्व says

‘लौकिकाष्टरक्तिकाधिकमाषकद्वयाधिकत्रित्रिशतोलकरूपवैदिकपलदशकसितं... धृतं तैलं च
निक्षिप्य लौकिकचतुरक्तिकाधिकसप्तमाषकषट्षष्ठितोलकरूपवैदिकविंशतिपलपरिसितं’
i. e. 20 पल्स are equal to 66 *tolas*, five *māshas* and four *guñjas*. This shows that 12 रक्तिकास in रघुनन्दन’s day were equal to a माषक and another remark later on shows that eight माषकs were equal to a तोलक. सुवर्णमाषकं—a सुवर्णमाषक (a golden coin or piece) is of five कृणलs (or गुजास). अहृष्टाहुलि०—स्मृतिच० explains ‘तर्जन्यकृष्टमध्यमानां समूहेनेत्यर्थः’. वीर० ascribes the verse करात्रं यो न &c. to वृहस्पति (p. 284). प्रकारान्तर-माह—In this alternative method only गव्यधृत is to be employed (while in the other धृत or तैल was to be used), a seal-ring was to be put into boiling ghee (of cow’s milk) instead of a golden piece and the ring was to be taken out with the तर्जनी (the finger near the thumb). अमद्वीचितरङ्गाव्ये when the ghee is full of whirling ripples and bubbles (*i. e.* when it is at the boiling point). अनख... चरे when it is so hot as not to be capable of being touched with the nails (much less with the soft fleshy fingers). परीक्षेता... घोषकम्—If one were to dip a fresh leaf into boiling ghee, it will produce a sound like ‘churu’. This last should be resorted to for finding out whether the ghee was properly heated. अभिमञ्चयेत्—supply प्राह्विवाकः. The शोध्य should invoke fire by the mantra ‘त्वम्भै सर्वभूतानाम्’ &c.

Page 84, line 20—page 85, line 2. फाल ploughshare. It is of iron and eight *angulas* long and four broad. ‘एवंविधं फालं प्रतिष्ठितेमौ प्रक्षिप्य प्राह्विवाको धर्मावाहनादिशोध्यशिरःपत्रारोपणान्तं साधारणं कर्मं कृत्वा त्वम्भै इत्यादिना प्रागुक्तमच्छेणाभिमञ्चय शोध्येन त्वम्भै सर्वभूतानामिल्यादिना प्रागुक्तमच्छेणामञ्चणं कारथित्वा लेहयेत् ।’ वीर० p. 284. ‘चोरप्रहणं शोध्योपलक्षणार्थम्’.

Page 85, line 3—page 87, line 4. हन्तूणां refers to those who are charged with साहस्रs, याचमानानां to cases in which

money is the matter in dispute, प्रायश्चित्तार्थिनौ to those who are guilty of पातकौ. राजतं धर्म—there should be a silver image of धर्म. सीम्बकायसं of iron mixed with lead (according to स्मृतिच०), of iron or lead (according to मिता०). This is one method. Another is to draw on a birch leaf or a fine piece of cloth Dharma and Adharma as white and dark. सित...धूक्—धर्म (image or drawing of धर्म) is to be worshipped with white flowers and अधर्म with dark ones. उपलिप्य having applied sandalwood paste. पिण्डयो...पयेत्—‘पिण्डयोरभ्यन्तरे तौ स्थापयेदित्यर्थः’ स्मृतिच०. The balls are to be of cowdung or clay. अनुपहत not used (i. e. new one). उपलिसे (देशे)—गोमयेनोपलिसे. पूर्ववत्—as laid down in the साधारणदिव्यविधि. धर्मस्त्वायातु—let धर्म come to my hands. This whole procedure resembles drawing lots. The मिता० reads यदि...करे । अशुद्धशेन्मम करे पापमायातु धर्मतः ॥. This verse is recited by the accused. जीवदानादिकैर्मन्त्रैः such mantras as are prescribed for प्राणप्रतिष्ठा in the case of images. ‘जीवदानादिकैर्मन्त्रैर्माणप(प्र ?)गाम य(प ?)थो वयेभित्यादिसूक्षपठितऋद्व्याख्यैः, अन्यैर्वागमोक्तैः प्राणप्रतिष्ठामन्त्रैरित्यर्थः । ते च शारदातिलक उक्ताः । पाशाङ्कशपटाशक्तिवाणी-विन्दुविभूषितः । पा(या ?)थाः सप्त सकारान्ता व्योमस्त्वेन्दुर्संयुतम् । तदन्ते हंसमन्त्रः स्यात् ततो मुख्यपदं भवेत् । प्राणा इति वदेत्पश्चादिह प्राणस्ततः परम् । अमुख्य(व्य ?)जीव इह तु स्थितो मुख्यपदं भवेत् । सर्वेन्द्रियाणिमुख्यं ते वाच्यनश्चक्षुरत्ततः । श्रोत्र-ग्राणपदे प्राणा इहागत्य सुखं चिरम् । तिष्ठन्त्वभिवधूरन्ते प्राणमन्त्रोयमीरितः । प्रत्यमुख्यपदात्पूर्वं पाशायानि प्रयोजयेत् । प्रयोगेषु समाख्यातः प्राणमन्त्रो मनीषिभिः ॥ इति’ वीर० p. 286. It will be noticed that the words आंहीं...तिष्ठन्तु खाहा in the प्रयोग closely follow the directions given here in the passage from शारदातिलक (where अभिवधू is खाहा). The मञ्चरत्नमञ्जूषा (पारिङ्गवमञ्चपटल 7. p. 64 Nir. ed.) says about प्राणप्रतिष्ठा ‘आं हीं कों अमुख्य प्राणा इह प्राणाः । अमुख्य जीव इह स्थितः । अमुख्य सर्वेन्द्रियाणि । अमुख्य वाच्यनश्चक्षुःश्रोत्रग्राणप्राणा इहागत्य बुखं चिरं तिष्ठन्तु खाहा ।’. गायत्र—is a साम. Vide सामवेद (B.

1. The मन्त्र is probably इहैव स्तं प्राणापानौ मापगातमितो युवम् । अथवेद 3. 11. 6.

I. edition, vol. V. p. 601). मृत्पिण्डान्तरितौ—concealed in the balls of clay. समौ—of the same size. प्रयोगः—The whole of this प्रयोग to the end occurs *verbatim* in the दिव्यतत्त्व. पुतलकरूपं painted as an image. आं नहीं...हंसो—For these mystical words see अभियुराज chap. 21. गायत्रा...तेनैव if a man know the गायत्रसाम, then that should be recited as an invocation.

Page 87, line 5—page 88, line 17. सखेन शापयेत्—
Vide above p. 42, ll. 14–15 (text). The दिव्यतत्त्व says
 ‘मथैतत्कृतं न कृतं वा सत्यमित्युच्चारणेन ब्राह्मणं शापयेत् ।’ सखं वाहनशालाणि—
 Compare नारद (ऋणादान 248–250) quoted in the text above
 (p. 46, ll. 8–12). अथ दैव...दण्डमेव च—If within a fortnight there is some stroke of fate (such as death of a near relative), then (the king or judge) should make the accused (or defendant) return the matter in dispute and also make him pay a fine. तस्यैकस्य...तद्भवेत्—
 The disease (which leads to the inference of guilt) must be peculiar to the अभियुक्त and not one affecting the whole locality (like an epidemic of cholera or plague).
 भज्जलिङ्गम्—an indication of defeat.

दायनिर्णयः

Page 89 line 2—page 93 line 8. तत्र...विशेषः—It (ownership) is a kind of capacity produced by purchase, acceptance (of a gift) and the like. तत्कारणता तस्य खत्वस्य कारणता. तत्कारणता...शास्त्रात् that purchase and the like are the causes of ownership is understood from worldly transactions and not from the (rules or dictates of) *s'āstras*. Whether ownership is शास्त्रैकसमधिगम्य or लौकिक has been elaborately discussed in the मिताक्षरा. The पूर्वपक्ष is that ownership is understood from the *s'āstras* alone. The reasons briefly are:—I. the words of the Gautamadharmaśūtra (स्वामी रिक्थ०) would be purposeless, if ownership could be known by other means (than *s'āstra*) i. e. गौतम need not have written an elaborate śūtra on this point, if खत्व were known from worldly experience. II. The words of Manu (VIII. 340), declaring that a Brāhmaṇa who knowingly obtains wealth from a thief by officiating as a priest for him or by teaching him is liable to be fined like the thief himself, would be inappropriate, if ownership were merely a worldly affair. The Brāhmaṇa earned the money from the thief by following what is prescribed as the duty of a Brāhmaṇa (viz. यजन, याजन, अध्ययन, अव्यापन &c.) and therefore should not be liable to fine. But if खत्व were शास्त्रैकसमधिगम्य, then those very words of मनु lay down that there is no ownership in the fee obtained knowingly from a thief and therefore the imposition of a fine would be quite proper. III. If ownership were *laukika* what would happen is this. The moment a thief stole wealth and got possession, the person robbed complains saying 'my property was stolen by him'. The other man says

'it is my own property'. Then the judge and *sabhyas* have a doubt as to who is the real owner. In the case of all ordinary things of worldly experience such as gold and silver, there is no doubt whether it is gold or silver. If then ownership were लौकिक, there should be no doubt in anybody's mind as to whether a particular thing belonged to A or to B. But such doubts do arise. Hence खत्व is not लौकिक, but शास्त्रगम्य. But if ownership were शास्त्रगम्य, then theft being forbidden by the *s'āstras* and so no ownership arising from theft, it could be said 'my property &c'. The सिद्धान्त is that ownership is *laukika* and various reasons are assigned by the मिताक्षरा in support of this proposition. I. Ownership is a means of accomplishing worldly actions. II. Even *Mlechchhas*, who are quite innocent of *s'āstras*, have the idea of ownership. III. That ownership is *laukika* is accepted by those who have made a profound study of the Pūrvamīmāṃsā, for example by Prabhākara (also called Guru) in the third alternative interpretation of the Pūrvamīmāṃsāsūtra (IV. 1. 2. यस्मिन्ग्रीतिः पुरुषस्य तस्य लिप्सार्थलक्षणाविभक्तत्वात्).

It will be noticed that नीलकण्ठ refers to the second of the reasons in the words तदनभिज्ञानामपि (शास्त्रानभिज्ञानामपि) तदर्थनात् (खत्वस्य दर्शनात्). शास्त्रो—To suppose that ownership springs from scripture is more cumbrous (than the other theory). नय...प्येवम्—Just as the मितां refers to the view of प्रभाकर in support of the सिद्धान्त, so नीलकण्ठ refers to भवनाथ, who was a writer on the पूर्वमीमांसा, quoted in the स्मृतिच० (व्य. p. 257). The वीरं (p. 523) quotes the very words of भवनाथ. 'लोकसिद्धं चार्जनं जन्मादि अत एवानिन्द्यं प्रथमलोकधीविषयव्यवस्थितं तत्रिबन्धनार्था स्मृतिर्व्याकरणादिस्मृतिविदिति'. The स्मृतिच० (व्य. p. 257) quotes these very words and explains them briefly 'लौकिकमिदं चार्जनं जन्मादि-इति । जन्मक्रय-

संविभागप्रिप्रहाधिगमादेव अनिदं (अनिन्यं ?) प्रथमलोकसिद्धमर्जनमेव खत्वापादकं
न पुनश्चैर्यदिकमित्यर्थः । यत्तु गौतमः—This is a long passage
interrupted by several digressions, in which नीलकण्ठ
considers the first of the reasons assigned in support
of the पूर्वपक्ष that खत्व is शास्त्रगम्य. The consideration
of Gautama's text extends up to तत्रायं वैश्यस्य द्वितीयं
शब्दस्य (p. 92, l. 2). यत्तु...वादकम्—The words of Gautama,
'(a man becomes) an owner by *riktha*, purchase, parti-
tion, seizure and finding ; in the case of a Brāhmaṇa,
what is acquired (by gift) is an additional (mode of
being an owner); in the case of a Kshatriya, conquest
(is an additional means of ownership) and what is gained
(by trade and service) is an additional source of ownership
in the case of the Vais'ya and Sūdra respectively', simply
repeat the sources (of ownership) that are already known
from popular experience. Just as grammar does not
create new words but deals with words that are used by
the people, so the text of गौतम does not lay down anything
new and unknown from other sources. Compare मनु•
X. 115 'सप्त वित्तागमा धर्म्या दायो लाभः क्रयो जयः । प्रयोगः कर्मयोगश्च
सत्प्रतिप्रह एव च ॥'. खासि...लोकाः—people apply the term '*riktha*'
to that which becomes one's own by the mere extinction
of the (previous) owner's property therein. क्रय...पदम्—the
word मात्र is inserted in the above definition (खासि...भवति) of
रिक्त्य in order to exclude purchase and acceptance. In the
case of a sale or a gift, the mere extinction of the property
of the vendor or donor in the thing sold or given would
not suffice ; something more is required to be done by the
purchaser or donee. The donee must show his willing-
ness to accept the gift (by taking possession &c.). But this is not necessary in the case of *रिक्त्य*. The
moment the previous owner dies, his son or grandson
becomes owner without any further act on his part.
So the popular meaning of *रिक्त्य* is भन that becomes

one's own on the death of another *i. e.* it is पूर्वस्थामिस्तत्त्वधंसे सति यत्खस्य भवति तत्. अत्र-in the passage from Gautama. शक्तम्—has the capacity to express as its primary meaning. Mandlik's translation (p. 32) 'in the extinction of the owner's property lies the capacity of the term *riktha'* is not quite clear, nor accurate. शक्ति is the same as अभिधा (the primary meaning of a word). There are several ways in which the शक्ति of a word (defined in the तर्कसंग्रह as 'अस्मात्पदाद्यमर्थो बोद्धव्य इतीश्वरेच्छासंकेतः शक्तिः') is learnt. शक्तिग्रहं व्याकरणोपमानकोशास्त्राक्याद् व्यवहारतश्च । वाक्यस्य शेषाद् विवृतेर्वदन्ति सान्निध्यतः सिद्धपदस्य वृद्धाः ॥ quoted in the परमलघुमञ्जूषा of नागेशभट्ट. One of these eight is सिद्ध (*i. e.* प्रसिद्ध) पदसान्निध्य. The same idea is expressed by the word समभिव्याहार (being uttered in association with others). In the *sūtra* of गौतम, the word रिक्थ is associated with क्रय, संविभाग &c. It is undisputed that क्रय and the rest are *means* of acquiring ownership (*i. e.* they are the *means* of wealth and not wealth itself). So रिक्थ also which is associated with क्रय must be a *means* (of obtaining wealth). But in popular usage रिक्थ means 'धन obtained on the mere death of another' (*i. e.* there are two ideas here, धन and extinction of स्तत्व by death as the means of obtaining it). But this popular meaning of रिक्थ would not do in the *sūtra* of गौतम and so instead of understanding the two ideas (of धन and extinction by death as the means to it) from रिक्थ we understand only one in the *sūtra* (viz. extinction by death as the means). This is the force of the word एव in 'ताद्वाच्चंसे एव रिक्थपदं शक्तम्'. Another reason why रिक्थ must be taken as expressing धनस (in स्तामी रिक्थ &c.) is the maxim नागृहीतविशेषणा. The maxim is usually expressed in the form नागृहीतविशेषणा बुद्धिविशेष्य उपजागृते. The तत्त्वबार्तिक of कुमारिल says (p. 948) 'शोणोपि नैव वाजित्वमनुकृत्वा तद्रोतेभिधा । दृष्टा हि न क्वचिद्द्विरगृहीतविशेषणा ॥' and 'व्यक्तिविशिष्टाकृतिमार्गोपि नागृहीत-

विशेषणेति न्यायात् व्यक्तेः प्रथम ग्रहण प्रसङ्गात्' (p. 258). When one says 'दण्डी पुरुषः', we cannot correctly apprehend the man (the विशेष्य), unless we first understand the attribute (विशेषण) दण्ड, of which the man is possessed. This is well brought out by शब्दर in several places. 'न चागृही-तविशेषणा विशेष्ये बुद्धिस्तप्यते । तस्माद् विशेषणं तावदभिधीयते विशेषणप्रत्ययाच्च सहचरिते विशिष्टे प्रत्ययः ।' (on पू. मी. सू. VII. 2. 13); 'न हि अप्रतीते विशेषणे विशिष्टं केचन प्रत्येतुमहंन्ति ।...न तप्रतीते दण्डे दण्डिप्रत्ययोत्ति, अस्ति तु दण्डशब्दैकदेशभूतो दण्डशब्दो येन दण्डः प्रत्यायितः ।' (on पू. मी. सू. I. 3. 33). In the present case the maxim applies as follows:—In the popular meaning of रिक्त्य there are as said above two elements, धन and extinction of ownership by mere death as the means (*i. e.* धन is the विशेष्य and extinction by death as the means is the विशेषण). Unless we understand the विशेषण we do not understand the विशिष्ट, because the apprehension of the विशिष्ट is due to the apprehension of the विशेषण. The न्यायकुसुमाजलि says (B. I. edition of 1894) नागृहीते विशेषणे विशिष्टबुद्धिरुद्देति तत्कार्यत्वात्' (III. 21. p. 527). So the first notion that strikes us in the case of रिक्त्य is स्वामिस्तत्वध्वंस. Hence the maxim of नागृहीतविशेषण also leads to the conclusion that the foremost notion that the word रिक्त्य conveys in the *sūtra* of गौतम is स्वामिस्तत्वध्वंस.

पितरि...जन्यते—The view of धारेश्वर was that sons have no ownership (in the father's property) while the father is alive and that ownership is produced in them (for the first time) by partition (at the father's desire or after his death). This raises the question which is discussed at length in the मिताक्षरा, viz. विभागात्स्वत्वमुत स्वस्य सतो विभागः—whether ownership arises on partition (of what did not belong to one before that date) or whether partition takes place of that which already belonged to one's self (though jointly with others). The second

alternative is the one accepted by the मिताक्षरा and the मयूख, the underlying proposition being that by his very birth the son acquires an interest in family property. We are told by the वीरमित्रोदय (pp. 528 and 536) that धारेश्वर held the view that ownership was शास्त्रैकसमधिगम्य. The स्मृतिच० (व्य. p. 257) quotes धारेश्वरसूरि as holding the same opinion along with the स्मृतिसंग्रह. The मिता० held the view that खत्व is लौकिक and that a son had ownership by birth, as well-known to people. धारेश्वर held that खत्व was शास्त्रैकसमधिगम्य and so according to him the son had no ownership by birth. शास्त्र lays down 'जातपुत्रः कृष्णकेशोशोभी-नादधीत'. If a son acquired ownership by birth, how could the father spend his son's wealth without his consent? There are other reasons assigned why ownership does not arise by birth but arises after the death of the previous owner or by partition. The text of Manu (ऊर्ध्व पितुश्च मातुश्च समेत्य भ्रातरः समम् । भजेरन् पैतृकं रिक्थमनी-शास्ते हि जीवतोः ॥ IX. 104) clearly shows that while the parents are living the sons have no ownership and so does the text of देवल 'पितर्युपरते पुत्रा &c.' (cited by नीलकण्ठ below). The दायभाग further says 'जीवत्यपि पितरि पितृधने पुत्राणां खामित्वे पितुरनिच्छयापि विभागः खात् । जन्मनैव खत्वमिलत्र प्रमाणाभावाच्च । अर्जनरूपतया जन्मनः स्मृतावनधिगमात्' (p. 25). हरदत्त while commenting on गौ. ध. सू. 28. 1 says 'ऊर्ध्वं पितुरिति वचनाज्जीवति तस्मिन्न तत्र पुत्राणां स्वास्थ्यम्'.

The principal reasons assigned by the मिताक्षरा for the view खस्य सतो विभागः (or जन्मनैव खत्व) are: I. 'लोकप्रसिद्धमेव खत्व-मित्युक्तम् । लोके च पुत्रादीनां जन्मनैव खत्वं प्रसिद्धतरं नापह्वमर्हति ।'; II. 'तथोत्पत्त्यैवार्थस्वामित्वं लभन्त इत्याचार्या इति गौतमवचनाच्च'. It will be noticed that नीलकण्ठ relies on the latter of the two and also on the verse of याज्ञ० (II. 122 भूर्या &c.) for establishing the same position.

The *sūtra* उत्पत्त्यैवा...लभन्ते is variously read and

explained. The सुबोधिनि on the मिताक्षरा says 'जन्मनैव खत्वे गौतमवचनं प्रमाणयति । तथा चोत्पत्त्यैवेति । जन्मनैवार्थसामिलात् तमर्थं लभन्ते इत्यर्थः'. The स्मृतिच० and the दायतत्त्व quote it as 'उत्पत्त्यैवार्थं सामिल्वालभत इत्याचार्याः' and the former explains 'उत्पत्त्यैव मातृगर्भसंशरीरोत्पत्त्यैवेत्यर्थः'. The बालम्भद्वी says 'उत्पत्त्यैव जन्मनैवाशं सामिल्वात्तमर्थं लभेतेत्याचार्यां मन्यन्ते इत्यर्थः । अस्मामिल्वादिति पाठान्तरम् । अर्थसामिल्वमिति पाठान्तरं तु प्रतुरं युक्ततरं च ।'. The परा. प्रा. has the same reading as the स्मृतिच०. The सरखतीविलास (para 460) reads 'उत्पत्त्यैवार्थं सामिल्वं लभत इत्याचार्याः.' This text attributed to गौतम is not found in the extant गौतमधर्मसूत्र and is not referred to by जीमूतवाहन, अपरार्क and some other writers. This fact has induced Dr. Jolly to go so far as to suggest that it was fabricated by विज्ञानेश्वर or his predecessors (see Tagore Law Lectures p. 110). But Dr. Jolly has failed to note that so early a writer as विश्वरूप (about 825 A. D.) was agitated by the same question (viz. विभागात्खत्वं or खत्व सतो विभागः) and that the text attributed to गौतम occurs in मेधातिथि also. विश्वरूप while commenting upon the verse भूर्या पितामहोपात्ता remarks 'उभयोरिति अविभक्तसैव खत्वज्ञापनार्थम् । भूम्यादेः पृथगुपादानमविभाज्यत्वात् स्थायित्वाद्वा द्रष्टव्यम् ।... अतः खत्वे सति विभाग इति सिद्धम्'. मेधातिथि on मनु० 9. 156 says 'उत्पन्नो वार्थसाम्यसामिल्वाचार्या इति' and on मनु० 9. 209 he says 'खत्वपूर्वकत्वाद्विभागस्य'. So it was not at all necessary for विज्ञानेश्वर to fabricate any text. Further he could secure his object simply by interpretation. The *sūtra* of गौतम (सामी रिक्ष &c.) easily lent itself to the view held by the मिताक्षरा and the verse of याज्ञ० (भूर्या पितामहोपात्ता) pointed in the same direction. The way in which the सूत्र 'उत्पत्त्यैव &c.' is explained by रघुनन्दन (who commented on the दायभाग and wrote the दायतत्त्व) is as follows 'पितृखत्वोपरमे अङ्गजत्वहेतुनोत्पत्तिमात्रसंबन्धाधकेन जनकधने पुत्राणां सामिल्वात् तद्धनं पुत्रो लभते नान्यः संबन्धीति आचार्या मन्यन्ते । न तु पितृखत्वे विद्यमानेषि जन्मना तद्धने पुत्रस्खत्वमिति । अग्रिमदेवल-वचनविरोधात् ।' दायतत्त्व; while also वीर० p. 524. श्रीकृष्णतर्कालङ्कार

(on दायभाग) says that the *sūtra* is not genuine (अमूल). • वचनेन पुत्रोत्पत्ते... चोधनात्—This text conveys that the birth of a son by itself produces over the father's wealth ownership which is limited by the relation of sonship.

भूर्या... चोभयोः—the ownership of father and son is the same in land acquired by the grand-father, or in Nibandha or wealth (acquired by the grand-father). निबन्ध has been explained above (notes p. 51). There are similar verses in बृह० and काल्या०. 'इव्ये पितामहोपाते स्थावरे जड्मेषि वा । सममंशिलमाल्यातं पितुः पुत्रस्य चैव हि ॥' बृह० (quoted in अपरार्क); 'पैतामहं समानं स्थात पितुः पुत्रस्य चोभयोः । ख्यं तूणार्जिते पित्रा न पुत्रः स्वास्यमर्हति ॥' काल्या० in अपरार्क). The meaning of the verse according to the मिता० is that in such property the son has ownership by birth and can compel partition even against the wish of his father during the latter's life-time. न चेद... प्रसङ्गात्—This is directed against those who, like जीमूतवाहन, hold that ownership even in ancestral property arises not by birth but on the death of the previous owner. Compare 'पूर्वेखामिसंबन्धीनं तत्स्वास्योपरमे यत्र खत्वं तत्र निरुद्धो दायशब्दः' दायभाग p. 9; 'अतो जीवतोः पित्रोर्धने पुत्राणां स्वास्यं नास्ति किं तूपरतयोस्तयोरिति ज्ञापनार्थं मन्वादिवचनम् । न चोपरममात्रमेव विवक्षितं किं तु पतितप्रवजितत्वाद्युपलक्षयति । खत्वविनाशहेतुतासाम्यात् ।' p. 33. मरणकाले=पितामहमरणकाले. तदभाव०=खत्वाभाव०. पितामह... तम्—as regards पितामहोपाता the word is not intended (to be strictly limited to the grand-father), as the same rule holds good in the case of property acquired by a great-grand-father. अनुवादविशेषणत्वात्—the word पितामह occurs in the compound पितामहोपाता which is an adjective (विशेषण) of भूः (which is the अनुवाद i.e. the subject). In the sentence above what is intended to be laid down (विवेय) is equal ownership of father and son. This is laid down with reference to भू &c. So these are अनुवाद (merely stated for the purpose of having something

enjoined about them). पितामहोपात्ता is an adjective of भू (अनुवाद) and so is not intended to be taken strictly, but is used simply to indicate the subject (अनुवाद) clearly enough. ‘यच्छब्दयोगः प्राथम्यं सिद्धस्वं खाप्यनूद्यता । तच्छब्दयोग औतर्यं साध्यत्वं च विधेयता ॥’. *Vide pp. 83-84.* According to the दायभाग the verse भूर्या पितामहो० may be explained in either of two ways. निरवद्यविद्योद्द्योत explained it as ‘यत्र द्वयोर्ब्राह्मोर्जावित्पतृक्योरप्राप्तभागयोरेकः पुनर्मुत्याद् विनष्टोन्यो जीवति, अनन्तरं पिता मृतस्तत्र पुत्र एव तद्दनं प्राप्नोतु अतिसंनिकर्षात् । तदर्थं सदृशं स्वाम्यमिति वचनम् । यथा पैतामहधने पितुः स्वाम्यं तथैव तस्मिन् मृते तत्पुत्राणामपि न तत्र संनिकर्षविप्रकर्षाभ्यां कोपि विशेषः । पार्वणविधिना पिण्डदानेन द्वयोरपि तदुपकारकत्वाविशेषादित्यभिप्रायः ।’ (दाय. p. 50); धारेश्वर thought ‘इच्छया विभागदानप्रवृत्तस्य पितुः पैतामहधने सदृशं स्वाम्यं पुत्रैः सह । न तत्र स्वोपार्जितधन इव न्यूनाधिकविभागमिच्छातः कर्तुमर्हतीति’.

यत्तु...स्थिते इति—This text of देवल is relied upon in the दायभाग, ‘देवलश्च पितृधने अस्त्वाम्यमेव स्पष्ट्यति’ (p. 23). ‘नीलकण्ठ’s explanation is that the verse simply lays down the time for partition but does not deny ownership by birth. विधिप्रत्ययश्रवणात्—In विभजेयुः we have the potential termination (विधिलिङ्ग). सत्वं and स्वातन्त्र्य are quite different. A person may be the owner of a thing and yet may not be able to dispose of it just as he pleases. For example, as regards स्त्रीधन (not of the सौदाधिक kind) the rule was that a woman, though owner, could not dispose of it irrespective of the wishes of her husband. निर्दोषे—‘पातिसादिसत्त्वापगमकदोषरहिते’ वीर०. एतेन...व्याख्यातम्—This explanation of the text of देवल (viz. the first part containing लिङ्गप्रत्यय is a विधि and the rest is a mere अर्थवाद recommending or expatiating upon the विधि) applies to the text of शङ्क. For the relation of विधि and अर्थवाद note the following सूत्र ‘विधिना त्वेकवाक्यत्वात्पुल्यर्थेन विधीनां स्युः’ (पू. भी. स. I. 2. 7). न जीवति...स्वातन्त्र्यात्—This is attributed to शङ्कलिखित by अपराक्ष and the वीर० (p. 525) and to शङ्क by the स्मृतिच० and परा. मा. Here the words

न...भजेरन् contain a prohibitory injunction (निषेध) and the rest is a mere अथवाद. The meaning of the whole, according to नील०, is that sons must not separate during their father's life-time; they are dependent on their father in matters of wealth and *dharma*, they are not independent even as regards what they have themselves acquired (by gift &c.). The स्मृतिच० (व्य. p. 256) explains 'यदपि तैः पुत्रैः स्वकीयजन्मनः पश्चादनन्तरमेव पितृधने स्वाम्य-मधिगतं प्राप्तं तथापि जीवति पितरि पितृधनं न विभजेरन् । यतोर्थधर्मयोरस्वातक्षयाद् विभागकर्तृतायामनर्हा: पुत्रा इत्यर्थः । अर्थात्स्वातक्षयमर्थादानप्रदानयोरस्वातक्षयम् ।'. This explanation is partly disapproved of by वीर०, because it seems to suggest that sons have a right by birth in their father's self-acquired wealth (which is not the case). The कल्पतरु explains 'यदपि पश्चादधिगतं पितृधनव्यापार-निरपेक्षैः पुत्रैर्विद्यादिभिरुपत्ते धने स्वाम्यं तथापि तत्राप्यस्वाम्यं जीवति पितरि किमुत पितृधने । अर्थधर्मयोस्तेषां पितरि जीवत्यस्वातक्षयात्' (वीर० p. 525). It will be noticed that नील० follows this latter explanation. Separate पूर्व...थैवादार्था अनन्तरा अस्वातक्षयोक्तिः. पुत्रादि...विवादात् nobody disputes that there is ownership in what the sons have acquired by gift. इदं...विषयम्—this dependence (of the sons on their father) exists in the case of partition, such rites as are to be performed for काम्य actions and mercantile transactions. Actions (कर्मणि) are नित्य (like संध्यावन्दन), नैमित्तिक (due to some special occasion, like पुत्रजन्म) and काम्य (to be performed voluntarily if one desires a certain result e. g. पुत्रेणि for one who is पुत्रकाम). On नित्य and नैमित्तिक actions sons may independently spend their acquisitions. अर्था...क्षेपेषु as regards receipt and giving of wealth, partition and censure. 'अर्थादानमर्थोपभोगः । विसर्गे व्ययः । आक्षेपो भृत्यादेः शिक्षार्थ-मधिक्षेपादिः । धर्मस्वातक्षयं पृथगिष्ठापूर्तादावप्रश्वृतिः ।' परा. मा.

मणिशुक्ता०—This verse is ascribed to नारद in अपराक (p. 730), to याज्ञवल्क्य in दायभाग (p. 56) and is cited in the

मिता० without name. Some hold that this verse contains a prohibition against alienating immovable property acquired by the grand-father, that when the grand-father is dead, the father and son have both of them rights over स्थावर, but that as regards jewels &c. they are at the disposal of the father 'पितामहश्रुतेस्तद्विषयकवचनं मणिमुक्ताद्युपादाय पुनः सर्वस्येत्युपादानात् सर्वेषां भूम्यादिव्यतिरिक्तानां दानादिषु पितुः प्रभुत्वं न स्थावरनिबन्धद्वयाणाम् । तत्रापि सर्वस्येत्युपादानात् सर्वस्य कुटुम्बवर्तनहेतोर्दानादिनिषेधः ।' दायभाग (p. 56). But this view is not accepted by the मिताक्षरा, as we have the words न पिता न पितामहः at the end. These words forbid even the grandfather who himself acquired immovable property when he has sons and grand-sons from alienating it, and thus suggest that the grand-son has rights by birth. Therefore this verse favours the view that ownership is by birth. According to the मिता० this verse only authorises the father to make a gift, out of affection, of jewels &c. (जङ्गम property) inherited from the grand-father (though in them the son has a right by birth). 'यथा परमते मणिमुक्तावस्थाभरणादीनां पैतामहानामपि पितुरेव स्वत्वं वचनात्, एवम् सम्बन्धेषि पित्रिर्जितानामप्येतेषां पितुर्दानाधिकारो वचनादित्यविशेषः ।' मिता०; vide also वीर० (p. 531). नीलकण्ठ goes even beyond these two and says that the father has a right to decide who will wear particular jewels &c. inherited from the grand-father, that he has no right to make a gift, nor does the verse negative the theory that the son has a right of ownership by birth. भोगेन अनाशयानि मष्यादीनि तेषामुपादानात्—The text mentions things like jewels which do not perish by mere use. Therefore the text suggests this meaning that the father has a right to regulate the use of them (as thereby they are not lost to the sons). अत एव...भोगस्य—the verse occurs in the मिता०, the परा० मा. and वीर०. द्विपदं—men, servants. असंभू—without consulting.

अतः...स्थाप्यते therefore the ownership of several brothers and others that was at first undefined is clearly defined by partition. तत्र समुदित...केचित्—नील० apparently refers to the views of जीमूतवाहन and particularly of रघुनन्दन. Compare 'दीयते हति व्युत्पत्या दायशब्दो ददातिप्रयोगश्च गैणः । मृतप्रज्ञितादिस्त्वनिश्चिपूर्वकपरस्त्वतोत्पत्तिफलसाम्यात् । न तु मृतादीनां तत्र लागोस्ति ।...एकदेशोपात्तस्यैव भूहिरण्यादावुत्पत्त्यस्य स्त्वत्य विनिगमनाप्रमाणाभावेन वैशेषिकव्यवहारान्हर्तथा अव्यवस्थितस्य गुटिकापातादिना व्यञ्जनं विभागः ।' दायभाग. The दायतत्त्व does not approve of this definition of विभाग given by the दायभाग and says 'वस्तुतस्य पूर्वस्खामिस्त्वत्वोपरमे संबन्धाविशेषात् संबन्धिनां सर्वधने प्रस्तुतस्य स्त्वत्य गुटिकापातादिना प्रादेशिकत्वव्यवस्थापनं विभागः । एवं कृत्वाधनगतस्त्वत्वोत्पत्तिविनाशाद्यपि कल्प्यते संस्थितायां प्रादेशिकस्त्वनाशकृत्वधनगतस्त्वत्वोत्पत्त्यादादित् ।'. पूर्व...ज्ञाप्यते (it is better to say that) ownership which previously existed in an (indeterminate) portion (of the things jointly owned) is made known by partition as subsisting in a definite thing. 'विभागो नाम द्रव्यसमुदाय-विशयाणामनेकस्वाम्यानां तदेकदेशेषु व्यवस्थापनम् ।' मिता०; 'प्रस्तेकवृत्तीनि संबन्धाविशेषात् स्वाम्यानि सन्त्येव । परस्परविभागागते परस्परस्यान्यदीयद्रव्ये तानि नश्यन्ति परमरणपारिव्यज्यादिनेवेति न काप्यनुपपत्तिः । व्यवस्थापनमपीदमेव, अन्यथैकदेश उत्पादनमिल्येव वदेत् । अत एव विनाशमात्रकल्पना । न तु स्त्वान्तरोत्पादकल्पना ।' वीर० p. 550.

प्रकृतमुच्यते—After digressing into the question whether ownership is by birth, the author reverts to the question whether the text सामी रिक्ष्य० supports the view of स्त्वत्व being लैकिक or शास्त्रगम्य. जितस्य...स्त्वम्—If the conquered (king) was entitled (only) to levy a tax, then the conqueror also would be entitled to the same and not to ownership (over the land or country). This passage contains a very important statement on the question whether the state is the owner of all lands and whether individuals are mere holders or occupants. The word मण्डळ is not used (as Mandlik thinks it is used) in

the sense of a circle of twelve chiefs as explained in मनु VII. 155-156. मण्डल simply means 'a country or district'. This follows from the juxtaposition of that word to सार्वभौम and माण्डलिक. See I. A. vol. 15 p. 107, where we read of a पानीयकग्राम in the श्रावस्तीभुक्ति belonging to the वालयिकविषय which was in the श्रावस्तीमण्डल. *Vide Article XXI* of the JBBRAS for 1917 on the Ancient Geography of Mahārāṣṭra pp. 650-51. The शुक्लनीतिसार I (ed. by Jivananda) says 'तदूर्ध्वं दशलक्षान्तो भूपो माण्डलिकः स्मृतः' (he is a माण्डलिक whose revenue is above three lakhs of rupees and up to ten lakhs). अष्टे—In the 6th अध्याय of the पूर्वमीमांसासूत्र. The सूत्र is 'न भूमिः स्यात् सर्वान्प्रत्य-विविष्टत्वात्' पू. मी. सू. VI. 7. 3. In the विश्वजित sacrifice, the Veda says 'a man should give everything'. A question arises whether a सार्वभौम could make a gift of the whole earth. The सिद्धान्त is that the earth cannot be given away, as all are equally entitled to it. भौमिक—one who is on the land or holds the land. इदानीतिन...मात्रमेव—when kings now make gifts of land technically so called there is really no gift of land that is effected, but only provision for maintenance of the donor is made (as what is given away is the right of the king, the donor, to the tax on the land). But if the king purchases a field from the cultivator and then makes a gift, then there is ownership of the field in the king and he secures the reward of a real भूदान. आद्य—This refers to कुसीद...पालनलब्धम्. अतो लोकसिद्धैव...कारणता—The object of this whole discussion on the question whether ownership is *laukika* is as follows:—मनु (XI. 193) lays down 'यद्हर्हितेनार्जयन्ति कर्मणा ब्राह्मणा धनम् । तस्योत्सर्गेण शुद्ध्यन्ति जप्येन तपसैव च ॥.' If ownership were शास्त्रैकसमधिगम्य, whatever a man obtained by means censured by the *sāstras* could not belong to him and so his sons could not divide it. But if ownership were *laukika*, then even

what is obtained by censurable means would be his property and his sons could divide it. The प्रायवित prescribed is for the man acquiring and not for the sons. The भिता० has the following lucid note on this. 'यदा द्रव्यार्जननियमानां कल्पर्थत्वं तदा नियमार्जितेनैव द्रव्येण क्रतुसिद्धिः, नियमातिक्रमार्जितेन द्रव्येण न क्रतुसिद्धिरिति न पुरुषस्य नियमातिक्रमदोषः पूर्वपक्षे । रादान्ते तु अर्जननियमस्य पुरुषार्थत्वात् तदतिक्रमेणार्जितेनापि द्रव्येण क्रतुसिद्धिर्भवति, पुरुषस्यैव नियमातिक्रमदोष इति नियमातिक्रमार्जितस्यापि स्वत्वमज्ञीकृतमन्यथा क्रतुसिद्धिभावात् ।'.

ननु...विरोध इति चेत्—An objection is raised against the view that, ownership being *laukika*, a calf born of a cow belongs to the owner of the cow and that this would not be so if ownership were शास्त्रगम्य. The objector says that this reasoning will have to be extended by analogy to one's sons and daughters and it will have to be admitted that there is ownership over them. इष्टापत्तौ—If it be said that this proposition (*viz.* children will have to be regarded as subjects of ownership) raised as an objection is not an objection at all, but is acceptable. विश्वजिति...विरोध इति चेत्—This is a further objection raised by the objector, if it were accepted that there is ownership in one's children. But it has to be carefully noted that नीलकण्ठ does not really admit that there is स्वत्वं in one's children. In what follows he rather fights hard against the view that there is *svatva* over one's children. In the पूर्वमीमांसा a question is raised whether in the विश्वजित् sacrifice (in which S'ruti says 'a man should give his all') one's own relations (like father, mother &c.) are to be given away. The पूर्वपक्ष is that they are to be given away (स्वदाने सर्वमविशेषात् । पू. मी. सू. VI. 7. 1. 'इदमामनन्ति विश्वजिति—सर्वस्वं ददाति-इति । तत्र संदेहः किं यावत्किंचित्स्वशब्देनोच्यते यथा माता पिता इत्येवमायपि सर्वं देयं, उत यत्र प्रभुत्योगेन स्वशब्दस्तदेयमिति । किं प्राप्तं—अविशेषात् माता पिता इत्येव-

मायथि दातव्यम् ।' शबरभाष्य). The *siddhānta* is that they are not to be given away, because there is no ownership (प्रभुत्व) over them (यस वा प्रभुः स्यादितरस्याशक्यत्वात् । पू. मी. स. VI. 7. 2. 'यस प्रभुत्वयोगेन स्वतं तदेव देयं नेतरत् । कस्मात् । प्रभुत्वयोगिनः शक्यत्वात् इतरस्य च अशक्यत्वात् ।' शबरभाष्य). लोके... कृप्तम्—This is to be taken with the preceding words (गवादाविव...तदभावात्). The argument is twofold. There is no *svatva* over the wife as there is in a cow &c.; and therefore in the children born of the wife there is no *svatva* as there is in the calf born of a cow. In worldly experience production from what is the subject of ownership is understood to be the cause of ownership (in the thing produced). The cow is the subject (आस्पदं) of *svatva* and, the calf being born of the cow, there is ownership over the calf also. There is no similar *svatva* over the wife, therefore there is none over the child born of her. It is to be noted that नील० is opposed to the view of the मिता० and the वीर० that there is स्वत्व (ownership) over one's wife. In commenting on याज्ञ. II. 175 (स्वकुटुम्बाविरोधेन देयं) the मिता० remarks 'एतदेयत्वमात्राभिप्रायेण न पुनः स्वत्वाभावाभिप्रायेण । पुत्रदारसर्वस्वत्तिश्रुतेषु स्वत्वस्य सङ्कावात् ।'. The वीर० replying to जीमूतवाहन says 'यच्चार्जन-पदवैरौप्यं तदप्यसत् । पुत्रेषि पितृस्वत्वस्येष्टत्वात् । न च सर्वस्वदाननयविरोधः । पित्रायसे तस्य तात्पर्यात् ।...अत एव पुत्रकन्यादानादिविधयो मुख्यार्थं एव न पुत्रादिपरतत्री-करणलप्गौणदानायर्थः ।' (p. 567). भार्या...सादेवेति चेत्—In the गृहसूत्र॑s, marriage is said to be the gift of the bride, whose hand the bridegroom accepts. Compare 'अलंकृत्य कन्यासुदकपूर्वो दद्यादेष ब्राह्मो विवाहः' आश्व. गृ. सू. I. 6. 1 and then 'तिष्ठन्त्यस्त्रूलः प्राणस्त्रूल्या आसीनाया गृभ्यामि ते सौभगत्वाय हस्तमित्यस्त्रूष्टमेव गृहीयात् &c' आश्व. गृ. सू. I. 7. 3. It may therefore be urged that there is ownership (by gift and acceptance) over the wife. To this the reply is that at least in the case of the *kshatriyas* and the other two castes there can be no *svatva* over the wife.

(and therefore over children born of her) by *pratigraha*, as these castes are not allowed to accept gifts. ‘अध्यापन-मध्यनं यजनं याजनं तथा । दानं प्रतिग्रहैव षट्कर्माण्यप्रजन्मनः ॥ त्रयो धर्मा निर्वर्तन्ते ब्राह्मणास्त्वत्रियं प्रति । अध्यापनं याजनं च तृतीयश्च प्रतिग्रहः ॥’ मनु X. 75 and 77. तेन...गौण एव—the author cites another case (*viz.* of the adopted son) where also the words ‘gift’ and ‘acceptance’ (that are often used by the text writers) cannot be held applicable in their strict primary sense (but only in a secondary sense) so far as the *kshatriyas* and the other two castes are concerned. ‘माता पिता वा दद्यातां यमङ्गिः पुत्रमापदि । सदृशं प्रतिसंयुक्तं स हेयो दत्रिमः सुतः ॥’ मनु० IX. 168. न च विप्रान्...विरोधात्—If once it is conceded that the words ‘gift’ and ‘acceptance’ are employed only in a secondary sense so far as *Kshatriyas*, *Vais'yas* and *S'udras* are concerned, then with regard to Brāhmaṇas also they must be deemed to be used in the same way (and not in the primary sense); for, in the passages laying down adoption, there will be conflict inasmuch as the same word (‘acceptance’) will have to be understood to be used in two different senses at the same time. ‘कः पुनर्मुख्यः को वा गौण इति । उच्यते । यः शब्दादेवावगम्यते स प्रथमोर्थो मुख्यः, मुखमिव भवति इति मुख्य इत्युच्यते, यस्तु खलु प्रतीतादर्थात्केनचित् संबन्धेन गम्यते स पश्चाद्द्वावाज्ञनमिव भवति इति जघन्यः, गुणसंबन्धात् गौण इति ।’ शब्दरभाष्य on पू. भी. सू. III. 2. 1. The word *pratigraha* with reference to Brāhmaṇas is to be taken in the primary sense and with reference to other castes in a secondary sense. The *vidhi* about adoption is in general terms (irrespective of caste) ‘अपुत्रेण सुतः कार्यो यादृक्तादृक् प्रयत्नतः ।’ अत्रि (in दत्तकीमांसा). वृत्तिद्वयविरोधात्—there are several functions (वृत्तिः) of a word; the first is अभिधावृति (primary sense), the second is लक्षणावृति (of which गौणी is a variety) and the third is व्यञ्जना. To suppose that a single word in a विधि is used in the primary sense in certain cases and in the secondary sense in some others is not allowed by

any learned writer. Note what शबर says (on पू. मी. सू. III. 2. 1.) ‘एवं प्राप्ते ब्रूमः । मुख्य एव विनियोक्तव्यो मत्रः न गौणे—इति । कुतः । उभयाशक्यत्वात् ।’ (the पूर्वपक्ष is मुख्ये गौणे च विनियोगः). *Vide* also शबरभाष्य ‘कथं सकृदुचारितं संबन्धमुभाष्यामेव्यति’ on पू. मी. सू. I. 4. 8; also ‘अन्यायश्चानेकशब्दत्वम्’ पू. मी. सू. I. 3. 23; *vide* वीर० p. 351 for similar words. Compare दायभाग p. 110 ‘पितरि चोपरते सोदरभ्रातृभिर्भागे क्रियमाणे मात्रे पुत्रांशसमांशो दातव्यः समांशहारणी मातोति वचनात् । मातृशब्दस्य जननीपरत्वाच सपलीमातृपरत्वमस्ति सद्गृच्छुतस्य मुख्यगौणत्वानुपपत्तेः ।’. न... वाच्यम्—विप्रः अधिकारी यस्मिन् स विप्राधिकारिकः (क may optionally be added to almost all बहुवीह compounds). It is established in the passage तेन...गमात् (p. 92 ll. 12-18) that the words दान and प्रतिग्रह are used in a secondary sense in adoption so far as all castes are concerned. The same fault of इतिहायविरोध is shown in the case of marriage, if दान and प्रतिग्रह were understood in the primary sense for Brāhmaṇas and in the secondary sense for others. For the ब्राह्म form of marriage (the first of the eight forms of marriage) see the quotation from the आश्वलयनगृह्णसूत्र above (p. 128). क्षत्रियान्...प्रतिपैव ल all are agreed (there is no dispute by anybody) that the Brāhma form and others are prevalent among the *kshatriyas* and others. This statement that ब्राह्म is the prevailing form even among क्षत्रियs is interesting. According to modern decisions the presumption as regards marriages (particularly in the three higher castes) is that they were celebrated in the Brāhma form. *Vide* I. L. R. 34 Bom. 553 and 31 Bom. 583, 587. For a क्षत्रिय girl the proper forms of marriage, according to मनु (III. 26), would be गान्धर्व and राक्षस. But by usage क्षत्रिय girls also came to be married in the ब्राह्म form. The argument of नील० seems to be that the ब्राह्म form, in which there is a gift of the bride according to मनु (III. 27), is inappropriate to a क्षत्रिय girl married to a ब्राह्मण and yet by usage she is married in that form and therefore, the form itself

being inappropriate, the prime element of that form (*viz.* दान) must be understood only in a secondary sense; while as regards a ब्राह्मण girl married in the ब्राह्म form, which is appropriate to her, the essential element (*viz.* दान) can very well be understood in its straightforward primary sense.

The words एवं ब्राह्मविधिना क्षत्रियादिकन्यया सह...सर्वेषामविप्रतिपत्तैव may be explained in another way also. If a क्षत्रिय married a क्षत्रिय woman by the ब्राह्म form, he will have no ownership over his wife, as, being a क्षत्रिय, he cannot accept a gift. So in such a marriage by ब्राह्म form where both parties belong to the क्षत्रिय caste, there can be no प्रतिग्रह in the primary sense. Hence in the daughter born of such a union there can be no ownership (as there is none over the wife). Therefore if a क्षत्रिय gives his daughter in marriage to a ब्राह्मण by the ब्राह्म form, the दान is also figurative in such a case. One can only give away what one owns. As there is no ownership in the daughter of a क्षत्रिय from a क्षत्रिय wife married in the ब्राह्म form, the gift, which is of the essence of the ब्राह्म form, of that daughter even to a ब्राह्मण is only गौण, though the ब्राह्मण bridegroom is capable of accepting. There being no real दान of such a daughter, the प्रतिग्रह also is nominal. Therefore in such cases we have to understand the words दानप्रतिग्रह in the गौण sense and in other cases in the primary sense. Thus there is the fault of युगपदृतिद्वयविरोध. This interpretation has to be resorted to for making the words 'क्षत्रियान्प्रति...पत्तैव have a purpose of their own. If a क्षत्रिय married a क्षत्रिय woman by the राक्षस form he may be regarded as having ownership over his wife because he conquered her relatives and won her from them. If he has ownership over such a wife, he will have ownership over the daughter born of such a wife. And then

the gift of the daughter will be real and not गौण. That the भास form is prevalent among क्षत्रियस् everybody admits. भिधाः—पार्थसारथिभित्राः । न...कल्पना—nor can it be assumed, from the popular use of such language as 'one's wife, one's son and daughter' that there is ownership in them. इति... पते: (the use of the word स्व) can be explained (in such cases) by taking it as expressing 'blood relationship'. यतु...तच्चन्त्यम् as regards the gift of a person born a slave spoken of in the 6th (अध्याय of the पूर्वमीमांसासूत्र), it is questionable. In the विश्वजित् sacrifice, all that belongs to one is to be given away. A doubt arises whether a Sūdra (who, according to Manusmṛiti 'एकमेव तु शदस्य प्रभुः कर्म समादित्वात् । एतेषामेव वर्णानां शुश्रूषामनसूयया ॥' I. 91, has to wait upon members of the higher castes), who serves the sacrificer as a mere matter of duty, can be given away. The conclusion is that such a Sūdra cannot be given away. 'शदस्व न धर्मशास्त्रत्वात्' पू. भी. स्. VI. 7. 6 (एवं प्राप्ते ब्रूमः । शदस्व न देय इत्यन्वादेशः । कुतः धर्मशास्त्रत्वात् । धर्मशास्त्रोपनतत्वात्तस्य । एवमसौ तस्मै त्रैवर्णिकाय उपनत इमं शुश्रूषमाणो धर्मेण संभन्त्यत इति । सोन्यस्यै हीयमाचो न इच्छेदपि । न च अनिच्छतः तस्य स प्रभवति ।' शबरभाष्य). Such a शूद्र fulfils his duty by serving any त्रैवर्णिक and so he is not bound to serve the man to whom the sacrificer may presume to give him. He may at his choice serve some one else. Neither in the भाष्य of शबर nor in the तत्त्वार्तिक is there any thing said about गर्भदास. But it follows as an inference from the above (viz. that a शूद्र who voluntarily serves a त्रैवर्णिक cannot be given away if the latter performs a विश्वजित् sacrifice) that one who is a slave of the sacrificer can be given away. And खण्डदेव in his comment on the above सूत्र expressly says 'गर्भदासादयस्तु देया एव.' नीलकण्ठ is probably referring to such commentators as खण्डदेव. What is meant by गर्भदास is not quite clear. नारद (अनुपेत्याशुश्रूषाप्रकरण 26-28) mentions fifteen kinds of दास, but the term गर्भदास does not occur

among them. It seems that his first variety (*viz.* गृहजात) is the same as गर्भदास (*i. e.* one who is born of a दासी kept by a man). 'यस्तु अत्यन्तं परार्थः तं वयं शेष इति ब्रूमः, यथा गर्भदासः कर्मार्थं एव स्वामिनोनद्वांश्च कीयते वक्ष्यति इत्येव' शब्दरभाष्य on पू. शी. सू. III. 1. 2. The idea of नील० seems to be:—The दासी, mother of the गर्भदास, was kept for sexual intercourse but there was no gift of her (as of a chattel), nor was she sold to the man who kept her. So there was no ownership over the दासी; much more therefore was there no ownership in the son born of her. So the son (गर्भदास) could not be given away.

Page 93 line 9—20. असंसृष्टं—not re-united. For the technical meaning of संसृष्ट and संसृष्टि see text pp. 145 ff. लाभा...वृत्तये for excluding such wealth as is lumped together (in a business, partnership &c.) for securing profit. 'तत्र दायशब्देन यद्दनं स्वामिसंबन्धादेव निमित्तादन्यस्य स्वं भवति तदुच्यते ।' मिता०; 'पूर्वस्वामिसंबन्धाधीनं तत्साम्योपरसे यत्र स्वत्वं तत्र निरुद्धो दायशब्दः' दायभाग. According to the दायभाग, the son has no ownership by birth in ancestral property. His right first arises on the death (either actual or civil) of the father. विभक्तव्यम्—विभागार्हम् fit to be divided. If a man has an only son, the wealth left by him is not to be divided, though it is capable of being divided. 'विभक्तव्यं विभागार्हं-मित्यर्थः । अन्यैकपुत्रादिस्वामिके विभागाभावादायशब्दवाच्यता न सात् ।' वीर० p. 521. The सृतिच० (व्य. p. 255) quotes धारेश्वर as saying 'दायशब्देन पितृद्वारागतं मातृद्वारागतं च द्वयमेवोच्यते ।'. पितृपद—The word दाय is applied not only to the father's wealth but also to the wealth of any other relative (such as the grand-father, uncle &c.). सप्रतिबन्ध—unobstructed. यत्र...प्रतिबन्धः—In the case of the paternal uncle, his nephew has no manner of right to the former's wealth as long as the former or his son, grand-son and great-grand-son are living. But in the case of अप्रतिबन्धदाय, the son by

the mere fact of his birth acquires rights in his father's property, though the father is alive (*i. e.* the father's life does not present any obstacle to the son's ownership). According to दायभाग, all heritage is सप्रतिबन्ध (even in the case of sons, as sons do not acquire ownership by birth but only on the death of the father).

Page 94 lines 1-8. 'पितृत आगतं पितृयं' दायभाग. पुत्रैः is indicative of grand-sons and great-grand-sons. इव्य... व्यवस्था even in the absence of some common property, severance (of interest) does take place by a mere declaration 'I am separate from you'; for separation is simply a particular mode of the mind and this declaration (त्वत्होऽविभक्तः) simply makes manifest this mode of the mind. The भिताक्षरा defines विभाग as 'द्रव्यसमुदायविषयाणामनेकसाम्यानां तदेकदेशोषु व्यवस्थापनम्'—the allotment of ownerships, which at first existed promiscuously over an aggregate of wealth, over definite portions of the latter. The दायभाग defines 'एकदेशोपात्तस्यैव भूहिरर्ण्यादावृत्यजस्य खल्य विनिगमनाप्रमाणाभावेन वैशेषिकव्यवहारानर्हतया अव्यवस्थितस्य गुटिकापातादिना व्यञ्जनं विभागः' (pp. 14-15). When a man dies and three heirs succeed, each has, before partition, only one-third share (in all the property left) and he cannot say he is the owner of the whole (*i. e.* even before विभाग, his खल्य is एकदेशोपात्त); but there is nothing (before partition) which can show that a particular part of the property left is his (विनि...भावेन) and therefore he cannot independently and exclusively deal with any portion of it (वैशे... हंतया). Therefore his ownership is vague and undefined (अव्यवस्थितस्य). Partition makes definite his ownership by throwing a pebble or other indicative sign on certain portions of the property left.

They have no power (over पैतृकरिकथ) while the parents are alive. Compare गौ. ध. सू. 28. 1. 'ऊर्ध्वं पितुः पुत्रा रिक्यं भजेरन्'; 'विभजेरन्सुताः पित्रोरुर्ध्वं रिक्थमृणं समम् ।' याज्ञ. II. 117. च...वक्षितः—In the verse ऊर्ध्वं &c. we read पितुश्च मातुश्च; so it may be thought that sons can partition only when both parents are dead. But that is not the meaning intended. And नीलकण्ठ quotes the स्मृतिसंग्रह in support of this view. यस्मात् अपत्येषु सत्तु पतिः श्वीधनस्य पतिः न (भवति). 'अनीशास्ते हि जीवतोरिल्पिति तत्तद्वने व्यवस्थाया अखातच्छयप्रतिपादकं न त्वख-त्वप्रतिपादकं जन्मना खत्वस्य पुत्राणां पितृधने व्यवस्थापनात्' वीर. (p. 551). एतदपवदति बृहः—The अपवाद is contained in the words मातुनिं...शस्यते and it is an exception to the rule in ऊर्ध्वं पितुश्च &c. मातु...शस्यते separation is declared (allowed) even when the parents are living, if the mother is beyond child-bearing. इरदत्त commenting on गौ. 28. 2. (निवृत्ते रजसि मातुर्जावति चेच्छति) explains 'उपरतरजस्कायां निवृत्प्रसवायामित्युक्तं भवति.' प्रत्ताषु—विवाहिताषु. निवृत्ते...स्मृहे when the father's sexual desire is extinguished and he has no interest left in money matters. प्रत्ताषु...विशेषणम्—The words प्रत्ताषु भगिनीषु च occur between मातु...रजसि and निवृत्ते चापि &c. The दायभाग rightly remarks 'दत्ताषु भगिनीषु चेति न कालर्थम् । किं तु तासामवश्यं दानर्थम्'. They are to be connected with both clauses, like the (pupil of) the crow's eye. Crows are popularly supposed to have only one eye, which as occasion requires, moves from the cavity on one side into that on the other. This न्याय is similar to that of देहलीदीप which occurs later on. Provision for the marriage of sisters must precede a division which takes place when the mother is past child-bearing and also when a division takes place on the father being without sexual desires &c. There are numerous readings of this passage from नारद. The दायभाग reads 'विनष्टे वाप्यशरणे' and explains 'विनष्टे पतिते अशरणे इति गृहस्थात्रमरहिते' and says that the reading निवृत्ते वापि स्तरणात् (रमणात्), which श्रीकृष्णतर्कालंकार tells us was

adopted by प्रकाश, is without any authority. But the मिता० reads निवृते चापि रमणे. The विचादरत्नाकर (p. 462) says 'निवृते रमणे रतिसामर्थ्ये निवृते उपरतस्थृहे विषयस्थृहाविच्छेदवति । प्रकाशे तु निरपेक्षे च रमणे निरस्ते चापि रमणे इति पाठद्वयं वाक्यपुरस्कारेण लिखितं तदपि तदीयार्थव्याख्यानेन फलतोऽविरुद्धम् । हलयुधस्तु रमणादिति पठितवांसत्रापि फलाविशेष एव ।'. निवृते...चेच्छति—हरदत्त in explaining this सूत्र takes the whole of it as laying down one time for partition, viz. though the father be alive, if he chooses he may separate the sons if their mother is past child-bearing. The मिता० makes out of the sūtra two times for partition. 'गौतमेनापि—ऊर्ध्वं पितुः पुत्रा रिक्यं विभजेरनित्युक्त्वा निवृते चापि रजसीति द्वितीयः कालो दर्शितः । जीवति चेच्छतीति तृतीयः कालो दर्शितः ।' (on गा. II. 114). The दायभाग says that the words मातुर्निवृते रजसि in नारद have reference to the grand-father's wealth 'मातुर्निवृते रजसीति तु पितामहधनाभिप्रायम् । निवृते रजसि पुत्रान्तरसंभावनाभावात् । तदानीमपि पितुरिच्छयैव पुत्राणां विभागः । अनिवृते रजसि क्रमागतधनविभागे पश्चाज्ञातानां वृत्तिलोपापत्तेः ।' (p. 42). The texts prescribe several times for partition. 'त्वारः काला विभागस्य । जीवयेव पितरि पितुर्यदा विभागेच्छा स तावदेकः । निवृत्तरजस्कायां मातरि ऋसुखानमिलाषिणि द्रव्यनिस्थृहे च पितरि पित्रनिच्छायामपि यदा पुत्रेच्छा सौन्यः । सरजस्कायामपि मातरि अनिच्छलपि पितरि तस्मिन् वृद्धे अधर्मवर्तिनि अच्छिकित्सितरोगप्रस्ते सति यदि पुत्रेच्छा सौन्यतरः । पितृमरणानन्तरमपर इति ।' भद० पा० p. 645. The first is expressed by the verse विभागं चेत् (गा. II. 114); the second by the verse of नारद 'मातुर्निवृते रजसि &c'; the third by the sūtra attributed to हारीत (in the मयूख) 'अकामे पितरि &c'; and the last by मनु० (IX. 104. ऊर्ध्वं पितुश्च) and याज्ञ० II. 117 (विभजेरन्मुत्ताः पित्रोर्हर्षं). These four are also clearly mentioned by the मिताक्षरा. The दायभाग says there are only two times; I when the father's ownership ceases owing to his being परित, or his having become निस्थृह or owing to his death; II when though living, he desires to divide his wealth. 'तस्मात्पतितत्वनिस्थृहत्वोपरमैः खत्वापगम इत्येकः कालोपरक्ष सति खत्वे तदिच्छात

इति कालद्वयमेव युक्तम्' दायभाग (p. 42). The वीरो quotes the दायभाग at great length and tries to show that it is inconsistent.

Page 95, line 10—page 97, line 3. कमागते handed down from an ancestor. नीलो adds a rider (to the first पक्ष mentioned above) by saying that in wealth derived from the grand-father, the sons can force a partition on the father even against his will. अर्थां... गाहा इत्यर्थः—The above quotation from the दायभाग shows that even as regards the grand-father's wealth, partition must be with the father's consent. पैतृकं—this refers to the property that originally belonged to the father of the father, was subsequently lost, but was again recovered by the father (with his own exertions). स्वयम्-जित्तम् (because) it is his self-acquisition. This constitutes the reason of the words न...कामः. हृतं seized (by others). These words of बृहो occur in the विवादरत्नाकर (p. 461) and अपराक (p. 728). अन्यथा—विधिनिषेधातिक्रमकारी. अकामे...रोगिणि च—(even) when the father does not desire (partition), partition of heritage takes place, if he is old, of perverted mind and suffering from a chronic disease. शीर्षरोगिणि—‘अचिकित्स्यरोगप्रले’ परा. मा. This is ascribed to शङ्क by the मिता०, अपराक, परा. मा., मदनपारिजात. The दायभाग ascribes it to शङ्कलिखित, reads ‘न त्वकामे पितरि रिक्थ०’ and remarks ‘न त्वकामे पितरि इत्येतदेव कार्याक्षमे पितरि रिक्थविभाग इति भ्रान्तलिखितम्’ (p. 42). दीने weak (through age). प्रोषिते gone to a distant land. आत्मि गते—अल्यन्तशोकरोगादिभिः पीडिते. विभागं चेत्—According to the मिता० (followed by श्रीलक्कण) the latter half is only an explanation of the first half. The first half says that the father may at his will separate the sons from him. His will may be exercised only in two ways, viz. he may give the best share to the eldest (as laid down in भृतु) or he may give equal shares to all sons. A man's will is unfettered

and to prevent the unfettered exercise of his whim, the text lays down a restriction, as said by the मिता० ‘इच्छाया निरकुशलादनियमप्राप्तै नियमार्थमाह ज्येष्ठं वा अष्टभागेनेति’. The मिता० is careful to point out that the unequal distribution (ज्येष्ठं... भागेन) applies only to self-acquired property; but as regards ancestral property there must be an equal distribution (*vide* याज्ञ. II. 117 ‘विभजेरन् सुताः पित्रोरुर्ध्वं रिक्यमृणं समम्’). ‘अयं च विषमो विभागः स्वार्जितप्रव्यविषयः पितृक्मायाते तु समस्वाम्यस्य अक्षयमाणल्वाभेद्यथा विषमो विभागो युक्तः’ मिता० The same is the view of अपराके (p. 718) and विवादरत्नाकर (p. 464). The दायतत्त्व (p. 8) quotes काल्यायन ‘जीबद्धिभागे तु पिता नैकं पुत्रं विशेषयेत्। निर्भाजयेत् चैवैकमकस्मात्कारणं विना ॥’. But it appears that this was only the later view. In ancient times the father could distribute ancestral wealth equally among his sons or could give the whole or a large portion to the eldest son. आपस्तम्ब cites two passages from the तै. सं. (III. 1. 9. 4 and II. 5. 2. 7) on this point ‘मनुः पुत्रे-भ्यो दायं व्यभजदित्यविशेषेण श्रूयते । अथापि तस्माज्येष्ठं पुत्रं धनेन निरवसाययन्ती-ल्यैकवच्छूयते ।’ (आप. ध. सू. II. 6. 14. 11-12). आपस्तम्ब himself approved of equal distribution ‘जीवन्पुत्रेभ्यो दायं विभजेत्समं क्लीबमुन्मत्तं पतितं च परिहाप्य’ आप. ध. सू. II. 6. 14. 1. मनु (IX. 112) gave to the eldest son $\frac{1}{20}$ th of the whole wealth and the best of all chattels as his additional share (called उद्धार); *vide* ‘ज्येष्ठस्य विश उद्धारः’ quoted just below. इच्छाया...योगात् when it is possible to restrict the will (of the father) to the two alternatives spoken of (in the text), it is not proper to give it (will) free scope. Two reasons are assigned for this proposition, viz. that otherwise there will be वाक्यभेद and there will arise confusion in that the father may give a lakh (of rupees) to one son, a cowrie to another and nothing to a third.

According to the दायभाग, the first half refers to the self-acquired property of the father (i. e. as regards

that property the father can give what he likes to any son); the latter half refers to ancestral property (and here the father is allowed only two alternatives). ‘असन्मते तु इच्छया विभजेदिति खोपात्तधनविषयम् । श्रेष्ठांशता—समानांशतयोरुत्पैतामहधनगोचरत्वमिति न किमप्यनर्थकम्’ दायभाग (p. 92). On this construction it will be noted that in the verse (which appears to be one syntactical whole) there are two distinct rules (*vidhis*) dealing with different subjects altogether (the first *vidhi* being about खार्जितधन and the second *vidhi* about पितामहधन). So in a single वाक्य there are two *vidhis*. This is the fault called वाक्यमेद. Mandlik’s translation of वाक्यमेद (p. 41) ‘because such a construction will involve the difficulty of three predicates’ is not clear and accurate. The rule is that in a single वाक्य there is to be a single विधि. ‘बहवोपि सर्वा युगपद्धेकेन संबन्धन्ते न च तावता वाक्यं भिद्यते । अनेकविधितो हि वाक्यमेद उक्तः’ तत्त्वार्थिक p. 555. On the Vedic passage ‘वायव्यं श्वेतमालभेत भूतिकामः, वायुर्वै क्षेपिष्ठा देवता वायुमेव खेन भागधेयेनोपधावति, स एवैन भूतिं गमयति’ (तै. सं. II. 1. 1. 1), शबर remarks ‘वाक्यं हि संबन्धस्य विधायकं, द्वौ चेत्संबन्धौ विद्ध्यात्—भूतिकाम आलभेत, आलम्भेन च एष गुणो भविष्यति—इति, भिद्येत तर्हेवं सति वाक्यम्’ (p. 44 on पू. मी. सू. I. 2. 7, where the conclusion is that वायव्यं...कामः is the विधिवाक्य and the rest is merely स्तुत्यर्थ and that there are not two *vidhis*). See also शबर pp. 175–176 on the Vedic sentence ‘वसन्ते ब्राह्मणोभीनादधीत’.

Page 97, line 4—page 98, line 5. उद्धारः lit. deduction (from the whole property). तदर्ध half of that i. e. of the twentieth part. ‘विभज्ये द्रव्ये विशतितमो विभागः यच्च विभज्यद्रव्ये श्रेष्ठं तज्जेष्टाय दातव्यम् । मध्यमस्य चत्वारिंशतमो भागो मध्यमद्रव्यं च । अशीतितमो भागो हीनं च द्रव्यं कनिष्ठाय दातव्यम् । ततोवशिष्टं द्रव्यं समं विभज्य गृहीयादिति ।’ मदनपारिजात p. 646. भागकल्पना apportionment of shares. एका...परः let the eldest son take one share in excess (i. e. two in all) and the one born after him take

a share and a half. Compare गौ. ध. सू. 28. 5-8 ‘विंशतिभागो ज्येष्ठस्य भित्तुनभयतोदद्युक्तो रथो गोवृषः । काणखोरकूटवणेटा मध्यमस्यानेकावेत् । अविर्बान्नायासी गृहमनोयुक्तं चतुर्थदां चैकैकं यत्रीयसः । समधा चेतरत्सवैर्म् ।’ वसिष्ठध. सू. 17. 42-45 ‘द्वयंशं ज्येष्ठो हरेत् । गवाश्वस्य चानुदशमम् । अजाययो गृहं च कनिष्ठस्य कार्णीयसं गृहोपकरणानि च मध्यमस्य ।’. जन्म...मता in the Subrahmanyā formula also, the invocation (of Indra) is to be made by the (man) senior in birth ; in naming (or calling) twins seniority is deemed to be due to the (priority of actual) birth. This verse occurs after ‘सदशब्दीषु जातानां पुत्राणामविशेषतः । न मातृतो ज्यैष्ठमस्ति जन्मतो ज्यैष्ठमुच्यते ॥’. If a man has several wives of the same caste as his own and sons are born to them at different times (the eldest by date of marriage having a son born later than the son of the wife who is younger or youngest), then it is declared that seniority by birth alone counts. To clinch this conclusion two illustrations are cited in the verse जन्मज्येष्ठेन &c. सुब्रह्मण्या is a loud invocation (निगद) addressed to Indra in the ज्योतिष्ठोषम्. According to काल्या. श्रौ. सू. it is the अव्यर्थु himself who recites it ‘सुब्रह्मण्यां चाहयति सुब्रह्मण्यों सुब्रह्मण्योमिति त्रिस्तव्या सकृत्विगदं यावदहे सुल्या भवति तथाह ।’ (VII. 9. 20. com. ‘चक्रादव्युर्वेव वाचनानन्तरं सुब्रह्मण्यामाहयति । अव्यर्थुवेदे एवं विधानात् ।’). According to some other श्रौतसूत्राः it is the सुब्रह्मण्य priest (who is an assistant of the उद्घातु) that recites the निगद. The निगद (‘यानि च यजूषि ऊचैरुच्चार्थान्ते ते निगदः’ शबरभाष्य on पू. मी. सू. II. 1. 42) is ‘सुब्रह्मण्यों सुब्रह्मण्यों सुब्रह्मण्योम् । इन्द्रागच्छ हरिव आगच्छ मेधातिथेमेष वृषणश्वस्य मेने गौरावस्कन्दज्ञहत्यायै जार कौशिक ब्राह्मणगौतमब्रुवाणैतावदहे सुल्याम्’. In place of एतावदहे, one had to recite द्वयहे सुल्यां, त्रयहे सुल्यां &c. (according as the time between the bringing of the plant and the actual pressing of the juice was two or three days or more). See द्राश्यायणश्रौतसूत्र I. 3. 2-4, लाङ्घायनश्रौत I. 3. 1 ff, शतपथब्राह्मण 3. 3. 4. 17-19; पू. मी. सू. IX. 1. 42-44. The लाङ्घायनश्रौतसूत्र says that before the words ‘एतावदहे सुल्यां’ in the सुब्रह्मण्यानिगद the names of the three paternal ancestors of

the यजमान are to be recited and also of his descendants for three generations according to their seniority in birth. Perhaps this is what is meant by जन्मज्येष्ठेनः। लंग्यायनश्चै. सू. I. 3. 17-19 प्राक्षुत्यादेशाश्रामप्राहः। अभीषोमीयवपायां हुतायां परिहृतासु वस्तीवरीषु प्रातरनुवाकोपक्रमवेलायामसौ यजत् हति प्रत्येकं गृहीयाथ्यजमानामधेयान्यमुष्यपुत्रः पौत्रो नसेति पूर्वेषाम्। अथावरेषां यथाज्येष्ठेण स्त्रीपुंसां ये जीवेयुः। (on which com. says यथाज्येष्ठेण उत्पत्तिक्रमतः). According to a passage from the ऐतरेयब्राह्मण (VI. 3) the eldest among those performing a *Satra* was asked to recite the सुब्रह्मण्या. 'ऋषयो वै सत्रमासत तेषां यो वर्षिष्ठु आसीत्मनुवन् सुब्रह्मण्यामाहय त्वं नो नेदिष्टाद् देवान् हृथिष्यसीति वर्षिष्ठमेवैनं तत्कुर्वन्ति।'. It is probably to this also that the word जन्मज्येष्ठेन refers. All editions of मनु० read गर्भेषु for संज्ञासु. कुल्क explain 'तथा यमयोर्गम्भे एककालं निषिक्तयोरपि जन्मक्रमेणैव ज्येष्ठता स्मृता। गर्भेष्विति बहुवचनं स्त्रीबहुत्वापेक्षया'. Among twins the question is whether the one born first is the elder of the two (or is the younger). यस...प्रतिष्ठितम्—This text is not found in मनु०, but is ascribed to देवल in the वि. र. (p. 477) and वि. चि. (p. 128). यत्तु...ज्यैष्मासुक्तं—Medical works like the पिण्डसिद्धि say that, among twins, the one born later is the elder of the two (on the ground that conception in his case was earlier in time). तदनेन...बाध्यते—That (opinion of the medical treatises) is set aside by this so far as things to be accomplished (कार्य = साध्य) are concerned. Whatever foundation there may be for the theory of medicine so far as the actual facts (सिद्ध) are concerned, that theory has no *Vedic* support, while the other theory (जन्मज्येष्ठता) has *Vedic* sanction (in the सुब्रह्मण्या) and the support of Manu. Therefore wherever *Vedic* and smārta rites are to be performed for securing unseen results the medical theory has to be discarded. मासेन...भवतीतिवत्—the author cites an example where there is कार्याशो बाध. In the Smṛtis it is often said that, if a Brāhmaṇa does this or that act, he becomes a Sūdra in three days or a month &c. Compare

‘त्यहेण शूद्रो भवति ब्राह्मणः क्षीरविक्यात् ।’ वसिष्ठध. सू. II. 27 and मनु० X. 92. These words do not mean that, so far as things prescribed to be done by persons who are born Brāhmaṇas are concerned, he ceases to be a Brāhmaṇa. All that these words mean is the accomplished fact that he has incurred blame and sin by doing acts fit for Śūdras and has fallen from his high estate. But so far as future actions are concerned (i. e. so far as कार्यांश goes) he must still perform the acts fit for ब्राह्मणs. Compare तत्त्ववार्तिक (p. 7) ‘तस्मात् पूर्वैव न्यायेन वर्णविभागे व्यवस्थिते मासेन शूद्रो भवतीति एवमादीनि कर्मनिन्दावचनानि, अथवा वर्णत्रयकर्महानिप्रतिपादनार्थानीति वर्कव्यम्’. Mandlik translates तदनेन...बाध्यते as ‘that is set aside by the above texts in the matter now under discussion’ (p. 42). But this is not right as the above remarks will show. Mandlik read मासेन शुद्धिर्भवतीति, but this reading cannot well be construed with the preceding. The quotation from the तत्त्ववार्तिक shows that नीलकण्ठ is simply quoting from it. द्वौ...यंयात्—then two foetuses come into existence and the birth (सूतिः) is in the reverse order of the entrance (of the seed). यत्तु...बाध्यते—It has to be noted that these words (द्वौ... यंयात्) do not occur in the भागवत, but in the comment of श्रीधर on the भागवतपुराण III. 17. 18 (प्रजापतिर्नाम तयोरकार्णीयः प्राक् स्वदेहाद्यमयोरजायत । तं वै हिरण्यकशिपुं विदुः प्रजायन्तं हिरण्याक्षमसूत साप्रतः ॥). The words of श्रीधर are ‘अयं भावः । यदा हि गर्भाधानसमये योनिषुष्यं विशद्वार्थं द्विधा विभक्तमादपश्चाद्भावेन प्रविशति तदा यमौ भवतः । तयोश्च पितृतः प्रवेशकमो विपर्ययेण मातृतः प्रसूतिः । यदा विशेषद्विधा भूतं बीजं पुष्पं परिक्षरत् । द्वौ तदा भवतो गर्भौ सूतिवैशविपर्ययात् ॥ इति पिण्डसिद्धिस्मरणात् ।’ हिरण्याक्ष and हिरण्यकशिपु were twins, the first born was हिरण्यकशिपु who is declared to be the younger. पुरा...दर्शनात्—This is an interesting remark. The rule is ‘श्रुतिः स्मृतिः सदाचारः सत्यं च प्रियमात्मनः । सम्यक्संकल्पजः कामो धर्ममूलमिदं स्मृतम् ॥’ वाज्ञ. I. 7, on which the मिता० says ‘एतेषां विरोधे पूर्वपूर्वस्य बलीयस्त्वम्’. Therefore आचार opposed to स्मृति is to be set aside. देशाचार...पूर्वोक्तमेव—Compare for a close correspondence the

निर्णयसिन्धु (III. पूर्वार्ध) 'देवलः—यस जातस्य यमयोः...ज्येष्ठधं प्रतिष्ठितम् । भागवते तु द्वौ...विपर्ययादिस्युक्तेः पश्चादुत्पन्नस्य ज्येष्ठमुक्तम् । अत्र देशाचारतो व्यवस्था । पूर्वमेव तु युक्तम् । गर्भाष्टमे इत्यादौ विशेषणिर्देश एव गर्भप्रहणं नान्यत्र । अन्यथा तद्वयर्थ्यात् ।'. अयं...पाठात्—This was a very valuable principle laid down very early. When the usages that were once prevalent became obnoxious to the sense of the whole community, they were relegated to bygone ages and passages of the Vedas and Smṛtis laying down such usages were said to have reference to past ages and not to the present *kali* age. Compare मिता० (on यज्ञ. II. 117) 'अथ विषमो विभागः शास्त्रदृष्टस्तथापि लोकविद्विष्टत्वाज्ञानुष्ठेयः । अखर्यं लोकविद्विष्टं धर्म्यमप्याचरेत् तु इति निषेधात् । यथा महोक्तं वा महाजं वा श्रोत्रियायो-पकल्पयेदिति विधानेपि लोकविद्विष्टत्वादननुष्ठानं यथा वा मैत्रावरुणीं गां वशामनुबन्ध्या-मालभेतेति गवालम्भनविधानेपि लोकविद्विष्टत्वादननुष्ठानम् । उक्तं च । यथा नियोगधर्मो नो नानुबन्ध्यावधोपि वा । तथोद्घाविभागोपि नैव संप्रति वर्तते । इति ।'. The last verse is attributed to the संग्रहकार in the स्मृतिच० (व्य. p. 266). निर्णातं...सामिः—The last section of the समयमयूक deals with कलिवर्ज्य, where the following verse is quoted from the आदित्यपुराण 'ऊदाया: पुनरुद्धाहं ज्येष्ठांशं गोवधस्तथा । कलौ पञ्च न कुर्वात ब्रातृजायां कमण्डलम् ॥ ज्येष्ठांशं विषमभागम्'.

Page 98, line 6—page 99, line 6. द्वावंशौ—According to the वीर० this can only apply to the self-acquired property of the father. 'पित्रा पुत्रेभ्यः स्वार्जितधनविभागं ददता स्वयमंशद्वयं प्राप्तमित्याह नारदः । द्वावंशौ &c.' (p. 566); while the दायभाग holds that it applies also to partition of ancestral estate by the father during his life-time. 'तेन पैतामहधनेपि कालद्वयं तत्र यदा पितैवेच्छातः पुत्रान् विभजति तदा पैतामहधनाद् भागद्वयं स्वयं गृहीयात् । जीवद्विभागे तु पिता गृहीतांशद्वयं स्वयम्—इति बृहस्पतिना द्वावंशौ—इति नारदेन चाविशेषेण प्रतिपादनात्' दाय० (p. 62). इदं...परम् this text (of नारद) relates to one having an only son. जील० quotes the मदनरत्न in support of this view. The विवादरत्नाकर (p. 465) quotes the same text of शङ्कलिखित in support of the same view and then (p. 466) remarks

‘पारिजातस्तु एकपुत्रः ज्येष्ठपुत्रः (श्रेष्ठपुत्रः?) इत्याह । भाष्यकारस्तु पुत्रशब्दं न पठितवान् । यदेकाकी स्यादिति पठितवान् । यदेकाकी पल्लीविरहितोपि स्यात्तदा अर्थशद्रयं गृहीयात्’. The view of पारिजात was that एकपुत्रः in the sūtra of शास्त्रलिखित meant ‘one having a son possessed of excellent qualities.’ The work called पारिजात seems to be व्यवहारपरिजात. वीर० (p. 566) says ‘व्यवहारपारिजातकार इदं वचनमेव व्याचषे । एकशब्दोत्र श्रेष्ठवाची । तथा च यदि पुत्रो गुणवत्तया धनार्जनशक्तदा तेन सह विभागे पित्रांशद्रयं ग्राह्यमिति’. जीमूतवाहन takes एकपुत्र (rather desperately) as एकस्य पुत्रः and explains it as meaning औरस (and not क्षेत्रज who is द्विपितृक). ‘एकस्य पुत्रः एकपुत्रः । न पुनरेक एव पुत्रो यस्येति बहुवीहिः । तस्यान्यपदार्थप्रधानत्वेन षष्ठीत-त्पुरुषाहुर्बलत्वात् । एकपुत्रशौरसः । तथाविभस्य पितुर्भागद्रयम् । न तु क्षेत्रजस्य पितृत्वेष्टि । तत्र स्यात्तदृशं स्वाम्यमिति वचनात् । क्षेत्रजपित्रमित्रायमेव वर्णनीयम् । क्षेत्रजो हि द्विपितृकः ।’ दाय० (p. 81). समर्मंशित्वं—जीमूतवाहन says that this does not mean that their shares are equal but that the father cannot give more or less at his choice when dividing during his life-time (as he can with regard to self-acquired property). ‘न च खेच्छया खोपात्तधनवद्धनूधिकविभागं दातुमर्हति । न पुनरेत्सः सम इति तस्यार्थः’ दाय० (p. 78). भूर्या पितामहोपात्ता—see above (p. 121) for explanation. On निबन्ध the सरस्वतीविलास says (para 214) ‘निबन्धो नाम नैगमादिपञ्चस्थले ऐकक्लिसिन पण्ये प्रतिदिनं प्रतिमासं वा इयत्पर्यमेतस्य जीवनार्थं दातव्यमिति राजामात्रप्रधानपुरुषाधिकृतो निबन्ध उच्यते ।’; अपराकर्ण ‘निबन्धो नामास्तिन्भागे प्रतिक्षेत्रं प्रतिगृह्यं चैतावद्धनमसुभै देयमिति’. न्यूनाधिक—A partition of sons divided by giving them less or more is declared, if according to the sāstras, to be valid when made by the father. The idea is that the only unequal partition is that allowed by मनु as regards उद्धारविभाग; if the father abides by that rule and does not whimsically give such shares as he pleases, then that partition must be upheld. ‘असौ न्यूनाधिकविभागे यदि धर्म्यः शास्त्रोक्तो भवति तदासौ पितृकृतः कृत एव न निवर्तते इति मन्वादिभिः स्मृतः । अन्यथा तु पितृकृतोपि निवर्तते इत्यमित्रायः ।’ मिता०. जीमूतवाहन does not restrict it to उद्धारविभाग and takes the plain meaning of the line ‘खार्जित-

धनात् यावदेव प्रहीतुमिच्छति तावदेव गृहीयात् । पुत्राणां तु पितामहधनादिशोऽर्थारं दस्त्वाऽदर्शैव वा विभजेत्स्वोपार्जितधनात् पुनर्गुणवर्वेन संभानार्थं बहुकुद्धम्बलेन वा भरणार्थं, अयोग्यत्वेन वा कृपया, भक्त्वेन वा प्रसन्नतयाधिकदानेच्छुर्ण्यनाधिकविभागं कुर्वेन् धर्मकारी पिता । तदाह याज्ञवल्क्यः न्यूनाधिक०' दाय० (pp. 88-89).

पितैव...प्रभुः—This verse confers absolute power on the father to give what he likes to the sons and therefore नील० following the आदित्यपुराण quoted above (p. 141) says that it refers to a past age. The दायभाग takes it as referring to the self-acquired property of the father.

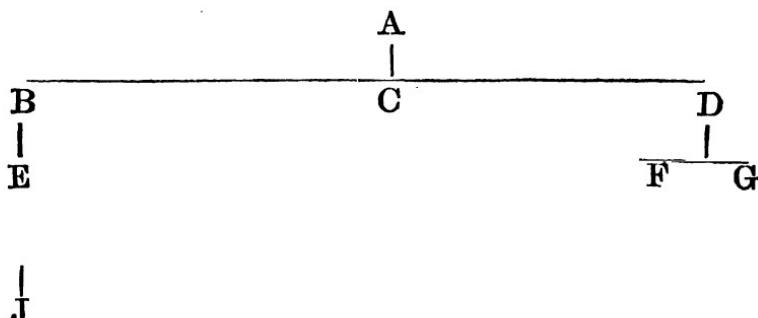
Page 99, lines 7—13. न दत्तं...शशुरेण वा—‘भ्रात्रादिप्रहणमुपलक्षणं च वक्ष्यमाणवीधनशून्या इत्यर्थः’ वीर० (p. 560). As regards विषमविभाग the मदनपारिजात remarks ‘यदा तु पिता ज्येष्ठं वा श्रेष्ठभागेनेत्याद्युक्तप्रकारे विषमविभागं करोति तदा पक्षीनां श्रेष्ठादिभागा न सन्ति किं तु श्रेष्ठादिभागोद्धारे कृते यदवशिष्टं समुदितशब्दं तस्मात्समानांशान् पढयो लभन्ते’ (p. 663). The wives also were entitled to certain special deductions. ‘यथाहापत्तम्बः परीभाण्डं च गृहेलंकारो भार्याया इति’ मिता० (which combines आप. ध. सू. II. 6. 14. 8-9 in Buhler's edition). ‘दृष्टुलखलमुसलसूर्पादि परीभाण्डमित्युच्यते’ मद० पा०. दत्ते तु—supply स्त्रीधने. अर्ध प्रकल्पयेत्—these words are used with reference to आधिवेदनिक (given on supercession by the husband marrying a second wife) स्त्रीधन. But it is relied upon here by analogy. अर्ध does not mean an exact half, but a portion. ‘अर्धशब्दशात्र समविभागवचनो न भवति अतथ यावता तत्पूर्वदत्तमाधिवेदनिकसमं भवति तावदेयमित्यर्थः’ मिता० (on याज्ञ. II. 148). अंशाधिकधनायाः—whose स्त्रीधन exceeds the share to be given to the son.

Page 99, line 14—page 100, line 16. अनीहमानस्य who does not desire (a share in paternal wealth). दाय...भावम् absence of the desire to take a share. किञ्चिद्दिग्य separation should be effected by giving a trifle. किञ्चिद्दिग्यनिवृत्यर्थम्—the giving of a trifle is (ordained) for preventing his sons from claiming (later on) a share in the heritage. It serves as a sign or proof of separation.

The सिता० says ‘यत्किंचित् असारम् । पृथक् किया विभागः कार्यः पित्रा । तत्पुत्रादीनां दायजिधक्षा मा भूदिति.’ माताप्य...हरेत्—‘अत्रापि न दत्तं खीधनं यासां भर्त्रा वा शशुरेण वा इति, तथा दत्ते त्वर्धं प्रकल्पयेत्—इत्येतद्वाक्यद्वयं योज्यं समानन्यायत्वात्प्रतिषेधाभावाच्च’ मद. पा. (p. 664). मातरः पुत्रभागा०—नन्दपण्डित explains ‘यज्ञातीयस्य पुत्रस्य यो भाग उक्तस्तदनुसारैव तज्जातीया माताप्यंशं हरेत् । ब्राह्मणी चतुरोऽशानाहरेत् क्षत्रिया त्रीन् वैश्या द्वौ शैदैकमिति’. अधना—one who has no खीधन of her own. साप्तनमातुः—The वीर० sets out the views of writers that are against giving a share to the step-mother who is sonless. ‘अत्र (पितुरुर्ध्वं विभजतामिल्यत्र) मातृपदस्य जननीवाचकत्वाच्चापुत्रसप्तनमातृपरत्वमपि । सङ्क-
च्छुतस्य मातृपदस्य मुख्यगौणोभयार्थत्वानुपपत्तेः’ वीर० (p. 578). Then the वीर० sets out the opposite view of the सिता० and the मदनरत्न ‘जननीग्रहणमपुत्राणामपि मातृसप्तनीनामुपलक्षणं पितामहीनां च । असुताश्च पितुः पद्य इत्यादिव्यासवचनादिति’ (p. 579). The वीर० seems to be inclined to the former view, yet it says ‘यदत्र युक्तं तदप्याहामिल्यलमधिकेन’ (580). असुताश्च—अपराक्त remarks that this refers to a case where no खीधन has been given. ‘अदत्तखीधनविषयमेतत्’ (p. 731).

Page 100, line 17—page 102, line 6. अनेक...
 कल्पना—Among (sons) by different fathers, the assignment of shares is according to the fathers. तेषां...संख्या the division takes place by the number of the fathers only and not by the number of the sharers. In the case taken in the text, there are six sharers. Each does not take one-sixth, but the only son of one brother takes one-third, the two sons of another brother take one-third and the three sons of the third take the remaining one-third. This is what is known as division *per stirpes* (the opposite being called division *per capita*). If out of three brothers one dies leaving sons, the two brothers, each, take one-third and the sons of the deceased brother take one-third. ‘यदपि पैतामहे द्रव्ये पौत्राणां जन्मना स्तत्वं पुत्रैरविशिष्टं तथापि तेषां पितृद्वारैव पैतामहद्रव्ये

विभागकल्पना ।... तथा केषु नित्यत्रैषु प्रियमणेषु केषु चित्पुत्रानुत्पाद्य विनेष्टु
अयमेव न्यायोऽप्रियमाणाः स्वांशानेव लभन्ते नष्टानामपि पुत्राः पित्र्यानेवांशाँलभन्त
इति वाचनिकी व्यवस्था ।' मिता०. जीवनं—here means 'a share of
the heritage.' 'जीवनं दायधनम्' स्मृतिच०; 'जीवनं भागः' वीर० (p.
573). लभेतादौ—'स कीदृशं भागं लभत इत्यपेक्षिते आह पित्र्यमंशसिति'
वीर०. This expresses the same idea as 'अनेकपितृ०.'
तत्सूतः—from the context this means 'the son of the grandson
of the man whose wealth is to be divided'. Suppose
A has two undivided sons, B and C. B dies undivided,
leaving a son D and then A dies. Even if C has
several sons, D on a partition will get half the property
and C and his sons the other half. If D dies undivided,
leaving a son E, the latter will get on a partition one half
of the property of A, his great-grandfather. नित्यत्वः...
भवेत् beyond this (*i. e.* the great-grandson) there is
a cessation (of the right to share in property) *i. e.* the
son of the great-grandson is not entitled to share, when
the *propositus* dies leaving a son or a grandson or a great-
grandson. This text of काल्यायन is the foundation of the
doctrine of the मिताक्षरा that पुत्र means son, grandson and
great-grandson in matters of inheritance and succession.
प्रपौत्र...लभते—This will be made clear by a diagram.



Suppose that A is the original owner having three undivided sons, B, C, D and suppose that B, his son E and grandson H die in the lifetime of A and then

A dies. In this case J, being the son of the great-grandson of A, will not get any share and C and D and the latter's sons will divide the property of A. But if when A dies, C, D and the latter's sons are dead and J is the only descendant left, he will take. इदं...संस्थापरम्—This text of काल्यायन (viz. निश्चितः परतो भवेत्) does not refer to those who are undivided, but to those who (being once divided) are re-united. Why नीलकण्ठ says so, it is difficult to understand. The वि. चि. (p. 131) says 'इदं सहवासपरम्'. काल्यायन distinctly starts with the words 'अविभक्तेनुजे' and there is nothing to show that the topic has changed to reunited coparceners. The only reason, that can be advanced, is that नील० takes the following text of देवल to refer to re-united coparceners on account of the word भूयः (again) occurring therein, which requires a previous partition and that the words आ चतुर्थात् (in देवल) and निश्चितः परतो भवेत् (in काल्यायन) mean the same thing and must be deemed, therefore, to refer to the same topic. This interpretation of देवल's verse is forced and further it is irrelevant in this place, as दाय has already been defined to be 'असंसृष्ट विभजनीयं धनं दायः' and in दायविभाग we should have nothing to do with re-union. अविभक्तविभक्तानां—who being once undivided became divided (आदौ अविभक्ताः पश्चात् विभक्ताः तेषां). सह वसतां—who began to live together (who reunited). आ चतुर्थात् up to the fourth in descent (including the propositus). The plain meaning of the verse, however, is 'of kinsmen, undivided or divided, and dwelling together, partition again takes place &c'. Those, who are undivided, dwell together. Those, who became divided, may again dwell together (by reunion). सह वसतां—has thus two senses. अविभक्ताः विभक्ताश्च (द्वन्द्व). This is the meaning proposed by the विवादरत्नाकर and the वीर०. 'अविभक्तानामेव वा विभक्तानां सहवसतां संसृष्टानां वा पुनर्विभागो श्रातृतत्सुतत्सुतपर्यन्तमेव तत्सुताचतुर्थान्निवर्तते इति' वि. र. p. 482; 'बीजिचतुर्थमभिव्याप्य दायभाग'

इत्यर्थः । विभक्तानामपि संसर्गादिना सहवासे सतीयं व्यवस्था वसतां सहेति वचनात् ।' वीर० p. 573. इदं च...परम्. This refers to those living in the same country. On the verse of बृहस्पति quoted below विष्णु रिक्ति विभक्तानामित्यादि देवलोकनियमः स सहवासादौ अयं तु दूरदुर्गमवासादाविल्यविरोधःः पञ्चमादिः—*the fifth in descent from the propositus (i. e. the son of the great-grandson of the propositus).* चिर...सः though gone abroad for a long time, he takes his share when he returns. The स्मृतिच० (व्य. p. 308) understands this verse to refer to a man coming after a partition has taken place. गोत्रसाधारणं—understand देशं after this. गोत्रसाधारणं ल्यक्त्वा—‘सर्वसहवासिनिवासदेशमुत्सज्ज्य’ स्मृतिच० (व्य. p. 307). जन्म...ज्ञाने on his birth and family name being ascertained. देशान्तरप्रक्रमेण when the matter of discussion is residence in a foreign country.

Page 102, lines 7—14.—एकजाताः born of the same (father). समानाद्याः who are equal in caste and number. When the sons are of the same caste and equal in number, no difference will result as to the share of each son whether there be a division with reference to the mothers or without. But the texts speak of division through the mothers simply to give prominence to them. ‘अत्र जातिसंख्या साम्ये सापत्नानामपि भागविशेषः खरूपकृतो नास्तीति मातृभागत्वविधानं मातृप्राधान्यपरमेवेति नायं पुत्राणां विभागः किं तु तन्मातृणामित्युद्दिश्य विभागः कर्तव्य इत्यत्र तात्पर्यम् ।’ वीर० p. 576; see दाय० p. 103 for the same view. प्रत्युदाहरणं opposite example.

Page 102, line 15—page 104, line 5.—विजाती...वल्क्यः—याज्ञ० declares the mode of partition among sons by different classes (of mothers). क्रमशः according to the order (of the castes to which the wives belong). A ब्राह्मण could marry a woman belonging to any one of the four castes (though मनु and याज्ञवल्क्य both declaim against

marrying a S'ūdrā wife), a क्षत्रिय could marry a woman of the same caste or of the वैश्य or शूद्र caste. शूद्रैव भार्या शूद्रस्य सा च स्वा च विशः स्मृते । ते च स्वा चैव राज्ञ ताथ स्वा चाग्रजन्मनः ॥ मतु० III. 13. The मिता० explains the verse 'ब्राह्मणेन ब्राह्मण्यासुत्पन्ना एकैकराज्ञतुरक्षतुरो भागाँलभन्ते । तेनैव क्षत्रियायासुत्पन्नाः प्रत्येकं त्रीलीन् भागान् लभन्ते । वैश्यायां द्वौ द्वौ शूद्रायामेकमेकमिति । क्षत्रजाः क्षत्रियोत्पन्नाः वर्णश इत्यनुवर्तते । यथाक्रमं त्रिद्येकभागाः क्षत्रियेण क्षत्रियायासुत्पन्नाः प्रत्येकं त्रीलीन् भागाँलभन्ते वैश्यायां द्वौ द्वौ शूद्रायामेकमेकम् । विह्जाः वैश्येनोत्पन्नाः अत्रापि वर्णश इत्यनुवर्तते । यथाक्रमं द्वयेकभागिनः वैश्येन वैश्यायासुत्पन्नाः प्रत्येकं द्वौ द्वौ भागौ लभन्ते । शूद्रायामेकमेकम् । शूद्रस्यैव भार्येति भिज्जातीयपुत्राणामभावात्पुत्राणां पूर्वोक्त एव विभागः' मिता०. न प्रतिग्रह...सुताय वै land obtained by acceptance (of a gift) should not be given to the son of a *Kṣatriya* woman or of other (wives of the *Vais'ya* or *S'ūdra* caste). This contains an exception to the general statement that the sons of all wives of whatever caste are entitled to a share. From this it follows that when land is acquired by a *Brahmaṇa* by sale or other means (than gift) his sons from a क्षत्रिय or वैश्य wife would take their proper share in it. 'प्रतिग्रहप्रहणादुपायान्तरप्राप्ता तु देयैव' अपराक्त. As regards a son born of a *S'ūdra* woman from a member of anyone of the three higher castes the rule is stated in the verse शूद्रां &c. शूद्रां—This verse is ascribed to बृहस्पति in the दायभाग. न भूमे...हंति he is not entitled to a share of land (whether acquired by gift or sale or in any other way). द्रव्यस्य of money and other movable property. अपरिणी...लभते—the son of a *S'ūdrā* not married (to a man of the three higher castes) does not get a share even of money (*i. e.* he is not entitled to a share even in chattels). In support of this नील० cites the verse ब्राह्मण &c. This verse contains a sweeping rule against the son of a *S'ūdrā* taking a share in the inheritance. The preceding verse (यद्यपि सातु सत्पुत्रोप्यसत्पुत्रोपि वा भवेत् । नाधिकं दशमाद्याच्छूद्रापुत्राय धर्मतः ॥) laid down that the son of a *S'ūdrā* from a द्विजाति was in no

case to get more than one-tenth of the inheritance whether the father had a son or not from a द्विजाति woman. The two rules are thus in conflict. कुल्कुट suggests an option (that if शूद्रापुत्र has good qualities he may get one-tenth, but if otherwise nothing at all). कुल्कुट further says that the exclusion applies to the son of a S'ūdra female not married to a द्विजाति (but only kept by him). 'अथवा अनुद्ध-शूद्रापुत्रविषयोर्यं दशमभागनिषेधः' कुल्कुट. नीलकण्ठ follows this latter interpretation of कुल्कुट. The मिताक्षरा and अपरार्क interpret this verse differently. They say that this refers to a case where the father has already out of favour given something to the son of a S'ūdrā, but that where there is no such gift, the शूद्रापुत्र does get his proper share (viz. one, according to याज्ञ. II. 125). On this interpretation the verse refers to the son of a married S'ūdrā and not to अपरिणीतशूद्रापुत्र as नील. says. 'यत्पुनः, ब्राह्मणक्षत्रियविशां० इति तदपि जीवता पित्रा यदपि शूद्रापुत्राय किमपि प्रदत्तं स्यात्द्विषयम् । यदा तु प्रसाददानं नास्ति तदैकांशभागित्यविरुद्धम्' मिता० (on याज्ञ. II. 125); 'यत्तु स्मरन्ति—ब्राह्मण० इति ततिपत्रप्रसादलब्धे धने सति विभागं प्रतिनिषेधति । अन्यथा शूद्रापुत्रं प्रति विभागविभिन्नर्थकः स्यात्' अपरार्क. The दायभाग (p. 219) agrees with the मिता० here. वीर० refers to this conflict of views and sides with the मिता०. 'यत्तु ब्राह्मा० इति मनुवचनं ततिपत्रीतिदत्तधनसङ्घावविषयमिति दाक्षिणात्याः । निर्गुणपरिणीत-शूद्रापुत्रविषयमिति तु पौरस्त्वाः । तन्मन्दम् ।' (p. 596). मेधातिष्ठ in his भाष्य on this verse quotes a text of शङ्क 'न शूद्रापुत्रोऽर्थभागी । यदेवास्य पिता दद्यात्स एव तस्य भागो गोमिषुनं त्वपरं दद्युः ।' and remarks 'विभागकाले भ्रातर इति वाक्यशेषः'. His own opinion is 'न रिक्षभाग् द्विजातीनां शूद्रापुत्रः । किं सदा । नेत्याह । यदेवास्य...भवेत् । ...अन्ये त्वनूढायाः शूद्रायाः पुत्रस्येमं विषिमिच्छन्ति ।'. लभेत जीवनं—he should be given maintenance (if he is obedient and of excellent qualities). क्षेषं the rest. Both the दायभाग and the विवादचिन्तामणि say that this verse refers to a son born of a S'ūdrā not married to the man (of the three higher castes). 'वर्तनोचितकृत्याद्यर्थं किंचित्तात्प्रसिद्धर्थः । निर्गुणस्यान्देवासिविभिन्ना वृत्तिमूलं

भक्तादिकं पादशुश्रूषया देयम् । यत्वाह मनुः यं ब्राह्मणस्तु शूद्रायां० तदपरिणीत-
शूद्रापुत्रविशयम् ।' दाय० (p. 220); 'अनपत्न्यस्य पितुब्रैवर्णिकपुत्रशूद्रन्यस्य
सपिष्ठाः संनिहितास्त्वभावे व्यवहिता अपि । इदं चानूदाशूद्रापुत्रपरं, अपरिणीत-
खीत्यधिकारात् ।' वि. चि. (p. 145). शृतिमूलं—provision for
maintenance. प्रतिलोमा:—These were mixed castes, born
of a woman of higher caste from a man of a lower caste.

हरदत् explains 'प्रतिलोम्येन जातानां सूतादीनामपि गुणोक्तृष्णानां शूद्रापुत्रवत्
शृतिमूलं दातव्यमिति.' Vide 'प्रतिलोमास्तु सूतमागधायोगवकृतवैदेहकचण्डालाः ।
ब्राह्मण्यजीजनत्पुत्रान्वर्णेभ्य आनुपूर्व्याद् ब्राह्मणसूतमागधचण्डालान् ।' गौ. ध. स.
IV. 15-16. शूद्रेणापरि०—In the preceding the author
dealt with a son born of a S'ūdra female not married to
a द्विजाति. जातो...भागिकम्—In this there are two propositions;
(I) the illegitimate son of a S'ūdra from a *dāsi* gets
a share during his father's lifetime if the father so chooses;
(II) after the father's death, the legitimate sons of
the S'ūdra should make the illegitimate son the receiver
of a half share. As the word शूद्रेण occurs in this verse,
it follows that a son, born of a दासी from a द्विजाति, cannot
get a share even if his father desires to give him, nor can
he get a half share after the father's death. From the
remark of नील० 'शूद्रेणापरिणीतायामुत्पन्ने' it appears that नील०
thought that दासी meant 'a woman not married' (to the
man from whom the son was born). The word दासी has
a somewhat vague import. It does not necessarily
mean 'a female slave.' याज्ञ० (II. 290 अवरुद्धासु दासीषु भुजिष्यासु
तथैव च । गम्याख्यपि पुमान्दाप्यः पञ्चाशत्पणिकं दस्मम् ॥) seems to distinguish
between a दासी in general and a दासी who is अवरुद्धा (in the
exclusive keeping of a man). A person male or female
became a दास or दासी in seven ways according to मनु 'च्चजाहूतो
भक्तदासो शृहजः क्रीतदत्रिमौ । पैत्रिको दण्डदासस्थ समैते दासयोनयः ॥ मनु०

8.415. च्चजाहूत is one who is made a captive in battle.
भक्तदासः who serves another for food. दण्डदास who becomes
so by way of punishment for debt &c. नारद enumerates
fifteen kinds of *dāsas*. Very often शूद्र and दास were

synonymous. Compare भगु० 8.413 'श्वरं तु कारयेदासां कीतमकीतमेव वा । दासायैव हि सुशोसो ब्राह्मणस्य खयम्भुवा ॥'. The दत्तकमीमांस (p. 71) says 'कीता या रमिता मूल्यैः सा दासीति निगद्यते । तसां यो जायते पुत्रः दासपुत्रस्तु स स्मृतः ॥'. अर्धभागिकम्—The idea is that the दासीपुत्र gets half of what each legitimate son gets. If a श्वर has one legitimate son and a दासीपुत्र, the legitimate son gets two thirds and the दासीपुत्र one-third. If there are two legitimate sons and one दासीपुत्र, then each legitimate son gets two fifths and the दासीपुत्र gets one-fifth. This is the meaning according to the मिता०, परा. मा., विवादरत्नाकर, धीर०. नापि पुत्रायभावे सर्वम्—This refers to the line 'अन्नातुको हरेत्सर्वं दुहितूणां शुतादते' याज्ञ० II. 134. If there are no sons born of a wedded wife, then the दासीपुत्र takes the whole inheritance in the absence of the daughter's son. This has been interpreted to mean 'if there be no daughter or daughter's son, he takes the whole; if the daughter or daughter's son exists, the दासीपुत्र becomes the recipient of a half share' (as above). 'यदि परिणीतादुहितरस्तत्पुत्रा वा न सन्ति । तत्सङ्क्षावे तु अर्धभागिक एव दासीपुत्रः । अत्र च शहव्रहणाद् द्विजातिना दासामुत्पद्यः पितुरिच्छ्याप्यर्थं न लभते नाप्यर्थं दूरत एव कृत्यम् । किं तु अनुकूलशेज्जीवनमात्रं लभते ।' मिता०. But the मिता० does not say what is to happen, if a श्वर dies leaving a widow and a दासीपुत्र. The idea probably is that the दासीपुत्र excludes the widow. The बालंभट्टी makes this clear 'तथा च तेषामन्यतमसत्त्वे जीवत्पितृकविभागे तदिच्छया तत्समांशभागित्वम् । मृतपितृकविभागे तद्भावे । एवं दुहितृदौहित्रसत्त्वेषि । एवं पत्नीसत्त्वेषि पुत्रपौत्रदुहितृदौहित्राणामभावे सर्वग्राहित्वम्'.

Page 104, line 6—page 105, line 12—विभ...
पिश्यमेव—the son, born to a person after partition, takes only the father's (share). इह इति explains Gautama's sūtra 'यस्तु विभागादूर्ध्वं जातः पुत्रस्तसामन्यसां वा भार्यायां स पिश्यमेव गृहीयात् । विभागादूर्ध्वं पित्रा यदर्जितं विभागकाले वा गृहीतं तदेव भजेदल्पं प्रभूतं वा ।'. अनीशा...स्मृताः—those born before (partition) are declared to have no right over it. धने—as regards

property. परस्पर...कियाम् they are independent of each other except as regards impurity (on death) and the offering of libations of water. क्रण...देयम् If there be only debts (i. e. if the father dies without leaving any assets, but leaves only debts and there is a son born after partition), the son born after partition need not pay off the debts unless he is allowed to take a share from those who are already separated from the father. The reason is contained in the verse of याज्ञ० (II. 51) 'रिक्षप्राह क्रणं दाप्यः' (one who, receives the heritage, should be made to pay the debt). This verse is quoted and explained in the title called क्रणादान (p. 186 text). कस्मिं...विभागः—If the father (after partition) re-united with any one (of those that separated) then the son born after partition divides with him (after the father's death) the property of the father. पितृ...समुत्तमे—If at the time of partition after the father's death, the mother (of the sons separating), or their step-mother or the wife of a deceased brother was pregnant but the fact was not evident (at the time of partition) and a son was born afterwards. विभक्तेषु—supply पुत्रेषु. विभागभाक् is explained by the मिता० as 'विभज्यते इति विभागः पित्रोर्विभागस्तं भजतीति विभागभाक् । पित्रोरुर्ध्वं तयोरेतशं लभते इत्यर्थः ।'. The मिता० thus makes this verse applicable to a case where there was partition in the father's lifetime when the father's wife was pregnant but that was not evident and when after partition the father dies and then a posthumous son is born; while the मध्यूक् applies it to the case of a posthumous son born after a partition which took place after the father's death. The वीर० (p. 599) follows the मिता०; while नील० seems to follow the स्मृतिच० and the वि. र. (p. 539). 'पितुरुर्ध्वम-विस्पष्टगर्भीयां आतृषु परस्परं विभक्तेषु पक्षात्सुतो यो जातः स विभागभाक् । भाग एव विभागोऽश इति यावत् । सर्वस्ताद् विभक्तधनादुदृतभागभागीति यावत् ।' स्मृतिच० (अ. p. 307). As regards one born of an असर्वा,

the मिता० says 'असर्वाण्यामुत्पन्नास्तु खांशमेव पित्र्यालभन्ते'. पितृविभक्ताः—those who became separate from their father. If evident pregnancy was ignored, then the partition became null and void. 'स्पष्टगर्भायां तु विभाग एव नास्ति प्रकाशकारः' वि. र. p. 539. इदं...हेयम्—This mode (of taking something from each brother's share and giving it to the son born after partition) must be understood to be applicable to the shares after taking into consideration the outgoings (रेक) and incomings (सेक). रेक means व्यय or अपचय and सेक means आय or उपचय. Whatever the brothers spent properly from their shares in discharging debts or on necessary family purposes must be deducted and whatever additions were made to their respective shares must be calculated in arriving at a decision as to what was to be given from each brother's share to the son born after the brothers separated after their father's death. On this point नील० cites याज्ञ०. दृश्यात्—ब्रातृभिर्घृहीताद्वनात्. वा is emphatic (अवधारणे). तस्य (पितरि प्रते ब्रातृविभागसमये) स्पष्टगर्भायां मातृरि ब्रातृविभागोत्तरकालमुत्पन्नस्य) विभागः० आय...तात् (दृश्यात् धनात्) that has been correctly ascertained after making allowance for income added and for expenditure. The मिता० remarks 'प्रातिस्थिकेषु भागेषु तदुत्थमायं प्रवेश्य पितृकृतं चर्णमपनीयावशिष्येभ्यः स्वेभ्यः स्वेभ्यो भागेभ्यः किञ्चित् किञ्चित् उद्भूत्य विभक्तजस्य भागः स्वभागसमः कार्यः'. The प्रयूख explains दृश्यात् as 'what exists (at the time of the birth of the brother born after partition)'; while the मिता० takes it to mean 'the share taken by each brother at partition'. तस्त्वे तु—The text of विष्णु is silent about आय and व्यय, while याज्ञ० is explicit. Though विष्णु is silent he means the same thing as याज्ञ०. This is the idea of नील० in the words इदं च...हेयं तस्त्वे तु &c. The same rule applies where one of the brothers died, then a partition took place and subsequently a son was born to the deceased brother's wife (the fact of her pregnancy not

being evident at the time of partition). But where pregnancy is evident, brothers should wait, as laid down by वसिष्ठ.

Page 105, line 13—page 106, line 7.—असंस्कृतः: whose संस्कारः (purificatory ceremonies) have not been performed. यतीयसः—This is irregular; it should be यतीयांसः. Therefore नील० remarks that the absence of अ and of the lengthening of the अ are after the manner of the Vedic language. *Vide* ‘उगिदचां सर्वनामस्थानेऽधातोः’ पा. VII. 1. 70. and ‘सान्तमहतः संयोगस्य’ पा. VI. 4. 10. पैतृका...द्वनात् from the paternal wealth which is common to all. गौ. ध. सू. enumerates forty संस्कारः (*vide* VIII. 14-22). They are गर्भाधान, उपनयन, सीमन्तोज्जयन, जातकर्म, नामकरण, अज्ञप्राशन, चौल, उपनयन, चत्वारि वेदव्रतानि, स्नान (*i. e.* समावर्तन), विवाह, पञ्चमहायज्ञ, सप्तपाक्यज्ञसंस्थाः, सप्तहविर्यज्ञसंस्थाः, सप्तसोमसंस्थाः. मतु, याज्ञवल्क्य and other writers give a smaller number. The संस्कारः were intended for purification. ‘एवमेनः शमं याति बीजगर्भसमुद्घवम् । तृष्णीमेताः क्रियाः स्त्रीणां विवाहस्तु समन्वकः ॥’ याज्ञ० I. 13. The संस्कारः specially intended in the text of वृहस्पति are उपनयन and विवाह in the case of males, विवाह in the case of females. ‘संस्कारा जातकर्मद्या उपनयनान्ता विवक्षिताः । अवश्यकार्या इत्यग्निधानात् । विवाहादिसं-स्कारस्य तु नैषिकादिपक्षान्तरर्द्धशेनात् अवश्यकार्यत्वाभावात् संस्कारशब्दस्य च संकोचोत्र विवक्षित इत्यनवयम् । कन्यकानां तु विवाहान्ताः उपनयनरहिताः’ स्मृतिच० (*v. p 269*). This shows that the स्मृतिच० did not regard marriage as a necessary samskāra for which money must be spent from the family property. But this is opposed to the meaning of संस्कार and to the *dicta* of text-writers. नारद says ‘येषां न कृताः पित्रा संस्कारविधयः क्रमात् । कर्तव्या भ्रातृभिस्तेषां पैतृकादेव ते धनात् ॥’ (*दायभाग्नि. verse 33*). The बालभट्टी explains असंस्कृतः as ‘विवाहान्तसंस्कारैः’. भ्रातृ...लक्षणम्—This is the view of the मदनरत्न ‘भ्रातृग्रहणं भगिनीनामयुपलक्षणमिति मदनरत्नशृता व्याख्यातम्’ वीर० p. 585. असंस्कृतास्तु याः—This is attributed to व्यास by अपराक, परा. मा., वीर०. असंस्कृतात्

संस्कार्याः—understand भ्रातरः after this. भगिन्य...तुरीयकम्—This text has caused a great deal of controversy. The plain meaning is that sisters should be got married by the brothers by giving them a fourth of their own share. Two questions arise: whether unmarried sisters are entitled to a share in their father's wealth or only entitled to provision for marriage (the words 'fourth share' being only indicative), and what the meaning of the fourth share is. If there are six brothers and an unmarried sister and if the text meant that each brother should give one fourth of his share, then the result would be that the aggregate received by the sister would exceed what was left to each brother. This is absurd. Hence the meaning is that the total of what the sister gets should be one-fourth of the share of each brother. This would have been further complicated by the fact that a Brāhmaṇa may have sons and daughters from wives of different castes. If he has sons and a daughter from a Brāhmaṇī and also from a Kṣatriya woman, the daughter of the Brāhmaṇī would be entitled to one-fourth of the share of each of her brothers born of the Brāhmaṇī wife. But the daughter born of the Kṣatriya woman would be entitled to one fourth of what her brother born of the Kṣatriya woman would get (and not of what her brother born of the Brāhmaṇī would get). This is the meaning of the words यज्ञातीया कन्या &c. We saw above that if a man has wives of different castes, the sons of the Brāhmaṇa wife are entitled to four shares, those of the ऋत्रिय wife to three and so on. The मनुस्मृति (9. 118) has a similar verse ‘खेभ्योशेभ्यस्तु कन्याभ्यः प्रदद्युप्रांतरः पृथक् । खात्खादंशाच्चतुभागं पतिताः स्युरदित्स्वः ॥’. The भिता० explains ‘यदि ब्राह्मणी सा कन्या तदा ब्राह्मणीपुत्रस्य यावानंशो भवति तस्य चतुर्थांशस्तस्या भवति । तदथा । यदि कस्यचिद्दृश्याद्यप्यैवैका प्रतीया पुष्ट्रक्षेकः कन्या चैका तत्र पिश्यं सर्वमेव द्रव्यं द्विधा विभज्य तत्रैकं भागं चतुर्भां विभज्य तुरीयमन्तं कन्यायै दत्त्वा शेषं पुष्ट्रो गृहीयात् ।...यदा तु ब्राह्मणीपुत्र

एकः क्षत्रिया कन्यैका तत्र पितृं धनं सप्तधा विभज्य क्षत्रियापुत्रभागांस्तु च तु अ
विभज्य तुरीयांशं क्षत्रियाकन्यायै दत्त्वा शेषं ब्राह्मणीपुत्रो घडाति ।' The मिता०
remarks that it is the fourth share that must be given (and not merely some money for marriage) as both
Manu and Yājñavalkya distinctly mention the fourth share and there is no reason why those words should be
taken as simply indicative and further Manu distinctly
lays down the incurring of sin on not giving the share.
The same was the view of असहाय and मेधातिथि. भारवि
on the other hand held that unmarried sisters were entitled
to as much wealth as would make provision for their
marriage and were not entitled in all cases to a definite
fourth share. 'भारचिस्तु—चतुर्भागपदेन विवाहसंस्कारमात्रोपयोगि इत्यं
विवक्षितम् । अतो दायभाकृत्वमसंस्कृतकन्यानां नास्तीति मन्यते ।' परा. मा.
The same is the view of the स्मृतिच०. There is a passage of
विष्णु 'अनूढानां च कन्यानां वित्तानुरूपेण संस्कारं कुर्यात्' cited in स्मृतिच० and
वि. र. The latter says 'विष्णुवाक्यदर्शनाच्चतुर्थाशदानमुपलक्षणम् । यावता
संस्कारो भवति तावस्येव तात्पर्यमिति हलायुधमतम् । युक्तं चैतत् कर्तव्यसंस्कारस्यौ-
चित्यात्' वि. र. p. 494. The दाय० says 'यथा याह्नवल्क्यः असंस्कृतात्मु...
तुरीयकम्—भगिनीनां संस्कार्यतामाह नाधिकारिताम् । एवं च बहुतरधने विवाहोचितधनं
दातव्यं न चतुर्थाशनियम इति सिद्ध्यति ।' (p. 114).

Page 106, line 8—page 107, line 10.—It should be noted that the verse following this enumeration of twelve sons is 'पिण्डदोषाहरवैषां पूर्वाभावे परः परः ॥ सजातीयेष्वयं
प्रोक्षत्तनयेषु मया विधिः ।'. Each succeeding out of the twelve sons took in the absence of each preceding one and this rule applied only when all these were (ascertained to be) of the same caste. The मदनपारिजात says 'यदि हीनवर्णादुत्पचासदा
प्रतिलोमजत्वेन निन्या एवेति विवेचनीयम्'. तत्समः=औरससमः. पुत्रिकासुतः—
this word is used in two senses. पुत्रिकायाः सुतः or पुत्रिका एव
सुतः The पुत्रिका is defined by वसिष्ठ. गौतम says 'पितोत्सजेत्पुत्रिका-
मनपत्योमि प्रजापति चेष्टासमादर्थमपत्यमिति संवादः । अभिसन्धिमात्रात्पुत्रिकेत्येकामः ।
तत्संशयानोपयच्छेष्टप्रातुकाम् ।' (28. 16-18). According to some,

a brotherless girl became a *putrikā* by the mere intention of the father (without any *homa* or agreement) and one should not marry a brotherless girl through fear of her being a *putrikā*. This practice of *putrikā* and the consequent difficulty of finding out husbands for brotherless girls is suggested even in the Vedas. ‘अभ्रातेव पुंस एति प्रतीची’ ऋग्वेद I. 124. 7; ‘अभ्रातर इव योषास्तिष्ठन्ति हतवर्त्मनः’ (quoted in निष्क III. 4 which is अथर्ववेद I. 17. 1 with variations). तृतीयः (पुत्रः) पुत्रिकैव—As the first two enumerated by the वसिष्ठधर्मसूत्र are औरस and क्षेत्रज, the पुत्रिका becomes the third. क्षेत्रजः—is a son begotten on a wife by a *sagotra* of her husband or another. This was due to the practice of नियोग. गौतमध. सू. says ‘अपतिरपलिष्टुर्देवरात् । गुरुप्रसूता नर्तुमतीयात् । पिण्डगोप्रविंसेवन्धेभ्यो योनिमात्राद्वा । नादेवरादित्येके । नातिद्वितीयम् ।’ (18. 4-8); ‘देवराद्वा सपिण्डाद्वा लिया सम्बद्धनियुक्तया । प्रजेप्सिताधिगन्तव्या संतानस्य परिक्षये ॥’ मनु० 9. 59-60. On गूढज the मिता० says ‘भर्तृशृहे प्रच्छज्ज उत्पन्नः । हीनाधिकजातीयपुरुषजत्वपरिहारेण पुरुषविशेषजत्वनिश्चयाभावेषि सवर्णजत्वनिश्चये सति बोद्धव्यम् ।’. कानीनः—कर्यकायासुत्यनः पूर्ववत्सवर्णात्स मातामहस्य पुत्रः । यथनूढा सा भवेत्था पितृगृहे एव संस्थिता. क्षता whose marriage has been consummated. कृत्रिमः...कृतः—the कृत्रिम son is one who is adopted by the man himself (without there being father or mother to give him). दत्तात्मा—is one who being without parents or being deserted by them approaches a man and gives himself in adoption saying ‘I become your son’. सहोडजः—is one who was in the womb when his mother was married and he becomes the son of the man who marries his mother. अपवृद्ध is one who was cast off or forsaken by the parents and was then adopted by another.

It is to be noted that the मनुस्मृति speaks of twelve sons. It omits the पुत्रिकापुत्र and adds one called शौक्र to the twelve sons of the याज्ञवल्क्यस्मृति. The पुत्रिकापुत्र is independently

mentioned by मनु० (9. 136) and was probably brought under औरस as मनु० says ‘यथैवात्मा तथा पुत्रः पुत्रेण दुहिता समा’ (9. 130). The twelve sons were divided into two classes; औरस, क्षेत्रज, दत्तक, कृत्रिम, गूढोत्पन्न (or गूढज) and अपविद्ध were called बन्धुदायाद and the remaining six, viz. कानीन, सहोड, कीत, पौर्नभव, खयंदत्त and शौद्र, were called अदायादबान्धव (मनु० 9. 159-160). The गौ. ध. सू. (28. 30-31) uses the nomenclature रिक्थभाजः and गोत्रभाजः for the two groups. हरदत्त (on गौ. ध. सू. 28. 32) says ‘बन्धुदायादा इति बन्धूनां सपिष्ठानामप्येते दायं हरेयुर्ने केवलं पितुरेव । इतरे पितुरेवेति । एष एव स्मृत्यन्तरेष्वपि बन्धुदायादशब्दस्यार्थः ।’.

We learn from quotations in अपरार्क (p. 735) that वृहस्पति spoke of thirteen sons (the twelve of मनु plus पुत्रिकापुत्र) ‘पुत्राञ्चयोदश प्रोक्ता मनुना येन पूर्वशः । संतानकारणं तेषामौरसः पुत्रिका तथा ॥ आज्यं विना यथा तैलं सद्भिः प्रतिनिधिः स्मृतम् । तथैकादश पुत्रास्तु पुत्रिकौरसयोर्विना ॥’. The दत्तकमीमांसा (p. 15) quotes a smṛti in which fifteen kinds of sons are enumerated.

अत्र दत्तक...वर्ज्याः—Even now the only two kinds of sons allowed are *aurasa* and *dattaka* (the कृत्रिम being allowed only in Mithilā). The दत्तकमीमांसा (p. 23) says ‘शौनकेन पुत्रान्तरनिषेधात् दत्तौरसावेवाभ्यनुज्ञायेते । दत्तपदं कृत्रिमस्याप्युपलक्षणम् । औरसः क्षेत्रजश्वेव दत्तः कृत्रिमकः सुतः । इति कलिधर्मप्रस्तावे पराशररसरणात् ।’. दत्तौ...परिग्रहः—This is ascribed to शौनक by अपरार्क, दत्तकमीमांसा (p. 23). अपरार्क says ‘अत एव कलौ निर्वतन्ते इत्यनुवृत्तौ शौनकेनोक्तं दत्तौरसे...ग्रह इति’ (739). The परा. मा. says ‘कलौ युगे तेषां पुत्रत्वेन परिग्रहणस्य स्मृत्यन्तरे निषिद्धत्वात्—दत्तौ...परिग्रहः । देवरेण सुतोत्पत्तिः वानप्रस्थाभ्रमग्रहः । कलौ युगे त्विमान् धर्मान्वर्ज्यानाहुर्मनीषिणः ।’. भट्टोजिदीक्षित in his commentary on the चतुर्विंशतिमत (p. 51 Benares ed.) ‘तथान्वेपि धर्मज्ञसमयप्रमाणकालत्वेन माधवदीपिकाकारादिभिः संगृहीताः—आताताथिद्विजाप्याणां धर्मयुद्धेन हिंसनम् ।...वरातिथिपितृभ्यक्ष पश्चपाकरणकिया । दत्तौरसेतरेषां तु पुत्रत्वेन परिग्रहः ।... एतानि लोकगुप्तस्य कल्पेरादौ महात्मभिः । निवर्तितानि कर्माणि व्यवस्थापूर्वकं त्रुघैः ॥’.

Page 107, line 11—page 109, line 4.—प्रीतिसंयुक्तम् is used adverbially ‘affectionately’ i. e. ‘not out of fear &c.’ (according to कृष्ण) or not out of avarice (according to मेधातिथि). अद्वः with water. A gift was to be made with water. आपदि in distress (due to want of a son). The बालम्भट्टी explains आपदि as ‘दुर्भिक्षादौ’. The दत्तकमीमांसा (p. 4) quotes काल्यायन ‘आपत्काले तु कर्तव्यं दानं विक्रय एव वा । अन्यथा न प्रकर्तव्यमिति शास्त्रविनिश्चयः ॥’. माता...दद्यातां three alternatives are possible; both parents should give or the father should give (when the mother is dead) or the mother should give (when the father is dead). नील० seems to be of the opinion that the mother (after the father’s death) can give away (without any permission from the husband when living). This is the opinion of वीर० also ‘मातापितरौ प्रत्येकं मिलितौ वा । अद्विरिति दानप्रतिग्रहप्रकारो-पलक्षणम् ।’ (p. 609). But the दत्तकमीमांसा (p. 55) says ‘मातुः पितृसमक्षतयाभिधानं तदपि भर्त्रतुजानविषयमेव ।’. आपद्व...देयः—from the employment of the word ‘āpad’, it follows that a son is not to be given away when there is no distress. मेधातिथि reads माता पिता च and notices the reading माता पिता वा. अयं निषेधः—that is ‘अनापदि न देयः’. दातुरेव...इति विज्ञानेश्वरः—The words of the मिताक्षरा are ‘आपद्वहणादनापदि न देयः । दातुरयं प्रतिषेधः’. The prohibition affects only the giver (but does not affect the receiver or the act of taking i. e. the adoption is valid). क्रत्वर्थ and पुरुषार्थ are technical words employed in the पूर्वमीमांसा. This is the subject of the fourth अध्याय of Jaimini’s sūtras. ‘क्रत्वे यः स क्रत्वर्थः पुरुषाय यः सः पुरुषार्थः’ शब्दरभाष्य. There are some actions prescribed in the Vedic texts for which the sole motive is the desirable result; while there are other actions which do not directly bring about what is desired by the agent, but are performed for helping forward some other action which brings about something desired by the agent. The former are पुरुषार्थ, the latter क्रत्वर्थ. क्रत्वर्थ is that which is

enjoined as making up the procedure of the भावना of a certain prescribed action; what is laid down for securing a result desirable to the agent and the result itself are पुरुषार्थं. 'यद्ग्रावनाकथंभावपूरणं विधीयते तत्कर्त्वार्थम् । अन्यत्करणं फलं च पुरुषार्थम्' शास्त्रीयिका on पृ. मी. सू. IV. 1. 2. For example, ज्योतिष्ठेम (which is prescribed as bringing about स्वर्गं which is a desirable result, स्वर्गकामः ज्योतिष्ठेमेन यजेत) and the fruit स्वर्गं are both पुरुषार्थं; while प्रयाजः which form part of the procedure of the दर्शपूर्णमासयाग are कर्त्वार्थं. All substances useful in sacrifices and their purifications are कर्त्वार्थं even though in some cases desirable results are mentioned from the employment of such substances (as in the case of the sentence यस पण्डिती जुहुर्भवति न स पापं श्लोकं शृणोति). 'द्रव्यसंस्कारकर्मसु परार्थत्वात्कलश्चुतिरर्थवादः स्यात्' पृ. मी. सू. IV. 3. 1. One result of this distinction is that, if a thing is कर्त्वार्थं and that is not done or is badly done, then there is a defect in the *kratu* itself, but if a thing is simply पुरुषार्थं and that thing is not done or is badly done, there is no defect in the *kratu* itself, but the blame attaches to the agent (पुरुष) alone. For example, if the rules about acquiring wealth (viz. a ब्राह्मण should acquire by gift from a pure person &c.) were कर्त्वार्थं and a याग was performed with money not acquired in the manner prescribed the याग itself would be vitiated; but if the rules about द्रव्यार्जन are पुरुषार्थं, then, even if याग were performed with money not acquired in the manner prescribed, there would be no defect in the याग, but only the agent would incur blame. This reasoning was applied by the मिता० to the prohibition about not giving a son when there was no 'distress' i. e. the निषेध was पुरुषार्थं and not कर्त्वार्थं and hence the adoption in spite of the prohibition would be valid.

नील० does not accept this. अस...गमात्—This निषेध

(in अनापदि न देयः) is understood to be क्रत्वर्थ, because it has an unseen result if we consider its syntactical connection. The adoption of a son is for spiritual purposes (i. e. it has an unseen result, just as खर्ग is an unseen result of याग). Whatever is enjoined or prohibited in connection with it is subsidiary (अङ्ग) to it and forms one syntactical whole with it. Being an अङ्ग it is क्रत्वर्थ and not पुरुषार्थ (as शब्द says 'अङ्गं क्रत्वर्थः प्रधानं पुरुषार्थः'). कथं... आवश्यकत्वात्—Even if it be conceded that a seen result somehow follows from this prohibition still it is necessary to postulate some unseen result for the positive restrictive rule (आपदि पुत्रः देयः). It is possible to give a son in आपद् as well as in अनापद्; but मनु restricts it to आपद्. This is a नियम and there must be some unseen result of such a नियम (as in the case of the नियमविधि, बीहीनवहन्ति). न...सिद्धिः—If one violates the restrictive rule, then one cannot secure the unseen result which is the motive of the particular act (viz. adoption here). For नियमादृष्टे विद्या the मीमांसापरिभाषा 'अवश्यातेनैव वैतुष्यकणे किञ्चिद्दृष्टं जन्यते इति नियमादृष्टाङ्गी-कारात्, नियमेन दृष्टकार्यालाभेष्यदृष्टयोत्पत्तेः । तत्त्वापूर्वं यागोत्पत्त्यपूर्वद्वारा फलापूर्वे उपगुज्यते । तेन नियमापूर्वभावे फलापूर्वमेव नोत्पद्यते इति कल्पनानियमापूर्वस्य न वैयर्थ्यम् ।'. प्रयोजक means 'that which prompts or makes a man do an act'. 'विधिर्यदर्थं यदनुष्ठापयति स प्रयोजकः । दर्शादिविधिः खर्गार्थं दर्शादिकमनुष्ठापयतीति खर्गादिदर्शादौ प्रयोजकः । प्रयाजादिविधिः प्रयाजान् दर्शाद्यर्थमनुष्ठापयतीति दर्शादिः प्रयाजानां प्रयोजकः ।' मीमांसापरिभाषा. केचि... त्वमेव—According to some the word आपद् does not serve the purpose of indicating a prohibition (against giving a son in अनापद्) but it only conveys this that 'distress' is an occasion (on which a son may be given in adoption). The words खर्गार्थ...भावेन constitute the reason why the word आपद् does not give rise to a prohibition. विधि, नियम and परिसंख्या are three technical words in the पूर्वमीमांसा. They are concisely defined in the कारिका 'विधिरत्यन्तमप्राप्ते नियमः पाक्षिके सति । तत्र चान्यत्र च प्राप्ते परिसंख्येति कीर्त्यते' तत्त्वातिक p. 59.

A विधि (or अपूर्वविधि) is that which enjoins the doing of something not at all known from any other source. For example, सर्वकामो ज्योतिषेभेन यजेत is an अपूर्वविधि, because it enjoins याग as a means of going to heaven, which is not known from any other source. A नियम is an injunction, which restricts the performance of something to be done to one of two or more alternatives (any *one* of which is possible, though not *all* at the same time) and thereby impliedly excludes the other alternative. A sacrifice is laid down as a duty; it cannot be performed without some plot of ground; so a plot of ground for a याग follows as a matter of course. A plot may be even or uneven. So it may follow that a man may perform a *yāga* either on even ground or on uneven ground but not on both (at the same time). So here there is पाक्षिकी प्राप्ति. Then the injunction समे देशे यजेत restricts the performance of the *yāga* to a level spot and impliedly excludes performance on an uneven plot. When a man desires to perform a याग on even ground, the injunction समे यजेत does not tell him anything new; but when he desires to perform a याग on uneven ground, then the injunction 'समे यजेत' makes it obligatory on him to sacrifice on level ground and impliedly prohibits him from offering याग on uneven ground. Another example of नियम is ब्रीहीनवहन्ति. We can separate chaff from grains of rice by using mortar and pestle or by peeling off with the nails. The sentence ब्रीहीनवहन्ति restricts us to the use of mortar and pestle in unhusking rice for sacrifice (when we could have proceeded in anyone of two ways). It lays down that निस्तुष्टीकरण must be accomplished by अवहनन and impliedly forbids the use of nails. This is expressed in 'नियमार्था वा श्रुतिः' पू. मी. सू. IV. 2. 24. In विधि there is a pure injunction to do something not otherwise known and nothing more; in नियम there is a restric-

tion to one out of two courses in which a thing already known from another source may be done i. e. विधि performs a single function, while नियम performs two and restricts us to one of two alternatives and forbids the other. A परिसंख्या gives expression to one of two alternatives, when both can be resorted to simultaneously, the object being to *allow* the performance of that one alternative and to exclude the other alternative. 'पञ्च पञ्च नवा भक्ष्यः' is cited as an example of परिसंख्या. The flesh of animals is eaten by men because they like it. No Sāstric injunction is necessary. So this is not a विधि. Nor is it a नियम. For if it were a नियम, he who did not eat the flesh of the five five-nailed animals, would incur sin. So this is परिसंख्या. This sentence does not lay down that five classes of animals *must* be eaten. It simply *allows* what one's appetite dictates and by restricting the permission to five classes of five-nailed animals excludes the flesh of other five-nailed animals (such as dogs &c.). In परिसंख्या there is युगपत्रासि (one may eat the flesh of five specified five-nailed animals, as well as other animals that are five-nailed). विधि enjoins something otherwise unknown and if we do not obey the injunction sin is incurred. In परिसंख्या (though the words have the semblance of a विधि) there is no intention to enjoin anything, but the object is to forbid one of two courses (both of which may be resorted to at the same time). The distinction between नियम and परिसंख्या is rather subtle and it is this. In नियम there is पाक्षिकीप्राप्ति and the injunction restricts us to one course and impliedly forbids the other; in परिसंख्या there is युगपत्रासि and the sentence does not lay down one course, but simply prohibits another course than the one expressed i. e. नियम performs two functions, पक्षे प्राप्तार्थस्य एकत्र नियमनं (this is directly done) and अन्यस्त पक्षस्य निश्चयः (this is implied). परिसंख्या performs

one function only, अन्यस्य व्यादृतिः. So both are similar in this that there is अन्यव्यादृति in both. परिसंख्या is generally spoken of as liable to three faults and is not resorted to as long as it is possible to explain away a passage differently. The three faults are 'श्रुतार्थस्य परित्यागादश्रुतार्थप्रकल्पनात् । प्राप्तस्य बाधादिस्वेवं परिसंख्या त्रिदूषणम् ॥' or as शबर says 'ननु परिसंख्यायां स्वार्थहानं परार्थकल्पना प्राप्तबाधश्च' on III. 7. 33. In पञ्च पञ्च नख भक्ष्यः the words apparently enjoin the eating of five पञ्चनख animals: but it is said that that is not the purpose of the words (as पञ्चपञ्चनखभक्षण is प्रमाणान्तरप्राप्त i. e. it is due to human cravings). So we have to give up the plain meaning (i. e. there is श्रुतार्थस्याग or स्वार्थस्याग); we assume that these words forbid the eating of other animals; but there are no words to that effect (i. e. there is अश्रुतार्थप्रकल्पन or परार्थकल्पन). Eating the flesh of other five-nailed animals follows from ordinary human cravings (i. e. it is रागतः प्राप्त), but that is forbidden by the परिसंख्याविधि (so there is प्राप्तबाध).

It is very often difficult to say whether a particular passage is a नियम or a परिसंख्या. For example, on the text 'अद्वौ भार्यासुपेयात्' there was a sharp difference of opinion (as the मिता० on याज्ञ I. 81 informs us) between भारुचि and विश्वरूप on the one hand who thought it to be a नियम and others who took it to be a परिसंख्या.

In the case of adoption the words 'माता...आपदि' were taken to be a नियम. Others were of opinion that these words did not contain a नियम (as, if a man did not give a son in another's distress, he would incur sin) nor a परिसंख्या. In the latter case there would result the faults of स्वार्थस्याग &c. (as explained above) and therefore आपदि does not serve the purpose of excluding (the giving of a son in) अनापदि and so this sentence does not imply any

prohibition. But the object is simply to convey that 'distress' is an occasion. न च...पतिः nor can it be said that, if giving in adoption were नैमित्तिक (incidental, i. e. to be done when the occasion arose), there would follow the undesirable conclusion that sin would be incurred by not giving a son when a man is in distress. If निष्य and नैमित्तिक actions were not performed a man incurred sin.

एतद्वाक्य...भावात्—this sentence does not contain an injunction commanding the giving of a son when the occasion, viz. distress, arises, but simply conveys the relation between words and the things denoted by them. This sentence simply defines दत्रिम (which is a संज्ञा). It does not contain a विधि.

The views of those referred to as केचित् extend up to विधायकत्वाभावात्.

यदपि...पास्तम्—विज्ञानेश्वर in commenting on the words 'अरोगिणी श्रातृमतीमसमानार्थगोत्रजाम् ।' (याज्ञ. I. 53) says 'सपिण्डासु समानगोत्रासु सप्रवरासु भार्यात्वमेव नोत्पद्यते रोगिण्यादिषु तु भार्यात्वे उत्पन्नेपि शृण्विरोध एव ।'. विज्ञानेश्वर means that the prohibition against marrying a sickly woman does not vitiate the marriage itself (i. e. it is not क्रत्वयै in the language of the पूर्वमीमांसा); but it is well known to all, that marriage with such a woman may cause worry and trouble to the husband and the progeny of such marriage also suffers from disease. In marrying a sickly girl in spite of the prohibition, one runs counter to the seen results (viz. happiness and healthy children) that follow from honouring the prohibition. अनेनैव—नीलो says the reasoning against the prohibition of giving a son when there is no distress being पुरुषार्थ (and not क्रत्वयै) applies to this view of विज्ञानेश्वर about marriage. सहशं...मेधातिथिः—The words of मेधातिथि

are 'सदृशं न ज्ञातितः किं तर्हि कुलानुरूपैर्गुणैः । क्षत्रियादिरपि ब्राह्मणस्य दत्तको
युज्यते ।'. युक्तं चेदं—नील० approves of the view of कुल्लकभाष
and supports it by reference to the words of याज्ञ०.
ज्येष्ठेन...सः—विज्ञानेश्वर says 'आपद्धहणादनापदि न देयः । दातुरयं प्रतिवेद्यः ।
तथा एकः पुत्रो न देयः । न त्वेवैकं पुत्रं दद्यात्प्रतिष्ठायादेति वासिष्ठस्मरणात् ।
तथानेकपुत्रसद्भावेषि ज्येष्ठो न देयः । ज्येष्ठेन जातमात्रेण पुत्रीभवति मानव इति तस्यैव
पुत्रकार्यकरणे मुख्यत्वात् ।'. It will be noticed that विज्ञानेश्वर does
not distinctly say that the prohibition about giving an only
son or the eldest son applies only to the giver. But from
the context नील० seems to understand विज्ञानेश्वर as so saying.
But the बालम्भद्वी understands the words differently. It
says 'तथेति । न देय इति । नापि प्रतिग्राश्य इति शेषः । तथा च तथाकरणे
उभयोदैष इति भावः ।'. एतस्य—refers to ज्येष्ठेन...मानवः. स्याद...
परत्वाच—नीलकण्ठ's argument is that the words ज्येष्ठेन...मानवः do
not prohibit the giving in adoption of the eldest son,
that there is nothing to establish that they do so, and
that these words simply assert that the debt (the father
owes to the ancestors) is paid off (by the birth of the
first son). 'जायमानो वै ब्राह्मणस्मिन्निर्णयैर्णवां जायते ब्रह्मचर्येण ऋषिभ्यो यहेन
देवेभ्यः प्रजया पितृभ्यः । एष वा अनृणो यः पुत्री यज्वा ब्रह्मचारिवासी' तै. सं.
VI. 3. 10. 5; 'ऋणमस्मिन्संनयत्यमृतत्वं च गच्छति । पिता पुत्रस्य जातस्य
पर्येचेजीवतो मुख्यम् ॥' ऐ. ब्रा. VII. 13; see शतपथब्रा. I. 7. 2. 1.
सः—ज्येष्ठः पुत्रः. सर्वनाम्ना—is to be connected with परामर्शात्.
स इति पुंस एव परामर्शात्—the pronoun 'he' ('sah' in the
passage स हेयो...सुतः) can only refer to a male of the same
caste (as that of the receiver) who is the object of gift
on the occasion of distress, the gift being made by the
parents, and affection and water being the accompaniments (of the act of adoption).
प्रीतिजलगुणक—प्रीतिजले गुणो
यस्मिन्. गुण is a technical word. In the sentence दद्या
ज्येष्ठायात्, दद्या is the principal action and दधि is subsidiary
to it and hence it is called गुण. Such subsidiary things
are put in the instrumental. The principal act is the
giving of the son. Water is only a subsidiary (अस्ति)

and hence it is put in the instrumental (अद्विः); similarly the gift is to be made affectionately (i. e. प्रीति also is a subsidiary matter in the act). In support of this conclusion that only a male could be adopted because of the pronoun 'he', the author cites a similar use of the pronoun 'him' in a Vedic passage, where from the circumstances of the case only a male can be intended.

अष्टवर्ष...नीति—That this is a Vedic passage is stated by सुदर्शनाचार्य in his comment on the आपस्तम्बगृह्यसूत्र 'गर्भाष्टमेषु ब्राह्मण-मुपनयीत' (IV. 10. 2) 'उपनयनं श्रौतस्मिति ज्ञापयितुम् । अष्टवर्षं ब्राह्मणमुपनयीत—इत्येतच्छुलनुकारिलात् ।'. एतेन...परासा—नीलो attempted to establish above that दत्रिम् is a technical word and only a male could be a दत्रिम्. That the gender of a word is विवक्षित in some cases, follows from the पूर्वमीमांसासूत्र IV. 1. 17 'तथा च लिङ्गम्.' He now says that that reasoning refutes the view of some that the word दत्रिम् (formed according to a rule of पाणिनि IV. 4. 20) expresses also a girl (as well as a male) given away to a bridegroom in marriage or another (in adoption), as (in both marriage and adoption) there is no distinction in the fact of being brought about by gift (which is the root-meaning of the word दत्रिम्). These people held that a female could be adopted. The sūtra is explained as follows 'त्रिप्रलयान्तप्रकृतिकात् तृतीयान्तान्निर्वृत्तेर्थे मप् सान्नित्यम् । कृत्या निर्वृत्तं कृत्रिमम् । पक्षिमम् ।' सि. कौ. So दत्रिम् means 'दानेन निर्वृत्त'. The word निर्वृत्त follows from the previous sūtra 'निर्वृत्तेऽक्षयूतादिभ्यः'. The काशिका explains 'निर्वृत्ते इत्येव । द्वितः कित्रिरलयं त्रिशब्दो गृह्यते । अन्यन्तान्नित्यं मप् प्रत्ययो भवति तेन निर्वृत्तं इत्येतस्मिन्नर्थे । दुपचश् पाके । पक्षित्रमम् । दुकृच् । कृत्रिमम् । नित्यप्रहणं स्वातन्त्र्यनिवृत्यर्थम् । तेन अन्यन्तं नित्यं मप्शत्रयान्तमेव भवति । विषयान्तरे न प्रयोक्तव्यमिति ।'. In the printed edition of the महाभाष्य (Kielhorn) the sūtra is read as 'त्रेमवृन्नित्यम्'.

of the passage from अपुत्रो मृतपुत्रो वा up to अन्यत्र तु न कारयेत् is quoted in the निषेधसिन्धु from पारिजात which also ascribes it to शैनक. अपुत्र—The word son stands for the son, grandson and great-grand-son. ‘अपुत्रेणेति पदं पौत्रपौत्रयोरप्युपलक्षणम्’ दत्त. मी. (p. 6.) where दत्तकमीमांसा relies upon मतु for this interpretation ‘पुत्रेण लोकाङ्गयति पौत्रेणानन्त्यमश्रुते । अथ पुत्रस्य पौत्रेण ब्रह्मस्याप्नोति विष्टपम् ॥’ IX. 137. समुपोष्य—having fasted (on the day previous to the adoption). वाससी...लीयकम्—These are to be given to the आचार्य. वैष्णवम्—who worships विष्णु. बन्धून्—‘आत्मपितृमातृबन्धून्’ (दत्त. मी.) and ज्ञातीन् is explained as सपिण्डान्. अन्वाधानं—placing of *samidhs* on the consecrated fire. तत्र—*the whole* of the details of a sacrifice or rites. On आप. श्रौ. स. I. 15. 1 ऋदत्त says ‘अङ्गसमुदायस्तत्त्वम्’. Compare आश्व. श्रौ. स. I. 1. 3. ‘दर्शपूर्णमासौ तु पूर्वं व्याख्यास्यामस्तत्त्वस्य तत्राप्न्रातत्वात्’ (on which the com. says ‘तत्त्वमङ्गसंहतिविष्टप्यन्त इत्यर्थः । स च अवस्थानादिः संस्थाजपान्तः प्रधानस्य तत्त्वात्तत्रमित्युच्यते’). आज्योत्पवनं—purification of the clarified butter by passing thrice two blades of कुश through it. ‘पवित्राभ्यामाज्यसोत्पवनम्’ आश्व. गृ. सू. I. 3. 2. For details see आश्व. गृ. सू. I. 3 and नारायणवृत्ति thereon. याचयेत्—दत्त. मी. says ‘याचनं कारयेत्पूर्ववृत्तैर्ब्राह्मणैरित्यर्थः’ (p. 73). दाने समर्थः—‘सामर्थ्यं बहुपुत्रत्वं पश्यनुमतिश्च’ दत्त. मी. (p. 73). पश्यमिः—supply ऋग्मिः. The मञ्च ‘देवस्य त्वा’ is variously read, particularly in the काठकसंहिता, to suit various occasions. For example, आश्व. गृ. सू. (I. 20. 4. says ‘देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेष्ठिनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्यां हस्तं गृह्णाम्यसाविति तस्य पाणिना पाणिं साहृष्टं गृह्णीयात्’ (this is with reference to the आचार्य holding the hand of the ब्रह्मचारी). In काठकसं. I. 4 the मञ्च is ‘देवस्य त्वा...पूष्णो हस्ताभ्यामप्रये जुष्टं निवेषपासि’ (which is the विषयवाक्य in प. मी. सू. 9. 1. 36). अङ्गादङ्गात्—The whole verse is अङ्गादङ्गात्संभवसि हृदयादधि जायसे । आत्मा वै पुत्रनामासि स जीव शरदः शतम् ॥. This is cited as a ऋक् in the निरुक्त (III. 4). About this verse the मानव-गृहसूत्र (I. 18. 6) says ‘प्रवासादेल्य पुत्रस्य मूर्खनि जपेत्’. So also in the आश्व. गृ. सू. (I. 15. 11) ‘प्रवासादेल्य पुत्रस्य विरः परिगृह्ण जपति अङ्गा...शतमिति मूर्खनि त्रिरथग्राय’. The first half is found in the

शतपथब्राह्मण 14. 9. 4. 8. The महाभारत (आदिपर्व 74. 63) quotes this verse and says that the father, on returning from a journey, placed his son on his lap and smelt his son's forehead and that this verse was recited also in the जातकर्म rites (verses 61-62). स्तिष्ठकृत् होम—is the one offered to अभि स्तिष्ठकृत् at the end of a sacrificial act. *Vide* आश्व. गृ. सू. I. 10. 22 'यदस्य कर्मणोल्यरीरिचं यदा न्यूनमिहाकरम् । अभिष्ठत्स्तिष्ठकृद्विद्वान् सर्वे स्तिष्ठं सुहुतं करोतु मे । अप्रये स्तिष्ठते सुहुतहुते सर्वप्रायवित्ताहुतीनां कामानां समर्थयित्रे सर्वाङ्गः कामान् समर्थय खाहा इति ।'. क्षत्रियाणां...समोपि वा—The क्षत्रियs were supposed to have no special *gotras* of their own; they were regulated by the *gotras* of their *purohita*. *Vide* the मिता० (on याज्ञ. I. 53) "असमानार्षगोत्र-जामित्यतत्रैवर्णिकविषयम् । यद्यपि राजन्यविशां प्रातिस्तिकगोत्राभावस्तथापि पुरोहितगोत्रप्रवरौ वेदितव्यौ । तथा च 'यजमानसार्षेयान् प्रवृणीते' इत्युक्त्वा 'पौरोहित्यान्राजन्यविशां प्रवृणीते' इत्याहाश्वलयनः". The reference is to आश्व. श्रौ. सू. I. 3. But at the end we are told that the प्रवरौ of क्षत्रियs are also 'मानव, ऐल, पौरुषवस'. 'पुरोहितप्रवरो राजाम् । अथ यदि सार्थं प्रवृणीरन् मानवैलपौरुषवसेति ।' आश्व. श्रौ. सू. VI. 15. The दत्त. मी. (p. 43) similarly remarks 'क्षत्रियाणां प्रातिस्तिक-गोत्राभावात् गुणनिर्देशः । अत एव व्यवधानात्सपिष्ठाभावे सगोत्रविधानम् । तथापि जातौ इत्येव । सर्वेषां चैव वर्णानां जातिष्वेव च नान्यत इति वाक्यशेषात् ।'. नैकपुत्रेण—because the only son is required for conferring spiritual benefits on his own father and ancestors. Compare the text of वसिष्ठ quoted below 'न त्वेकं पुत्रं दद्यात्' (text p. 112, l. 14). The महाभारत says that to have a single son is almost equal to have no son. 'अनपत्न्यतैक-पुत्रत्वमित्याहुर्धर्मवादिनः ।' आदिपर्व 100. 67; 'एकपुत्रो लापुत्रो मे मतः कौरवनन्दन । एकं चक्षुर्यथा चक्षुर्नाशे तस्यान्ध एव हि ॥' (quoted in दत्त. मी.). The दत्त. मी. explains राज्यार्थ and सर्वस्व as applicable to one year's income. "राज्यार्थमर्धराज्योत्पत्तमेकवर्षायं द्रव्यं 'प्रदद्यादर्धराज्योत्पत्तमेकवर्षाहृतं धनम्' इति वृद्धगौतमस्मरणात् । सर्वस्वमेकवर्षायभृतिलब्धं द्रव्यं 'सर्वस्वं चान्वये सति' इति निषेधाच्च" दत्त. मी. (pp. 75-76). वित्तशतत्रयम्—three hundred (coins of gold or silver). छायावहं सदशम्—This direction that the son to be adopted must bear a resemblance to

a son born to the adopter has caused great difficulty in interpretation. The दत्त. मी. interpreted this text to mean that the boy to be adopted must be such that he could have been produced by the adopter (from the mother of the adoptee) by *niyoga and the like*. 'तच्च (सादृश्यं) नियोगादिना खयमुतपादनयोग्यत्वं यथा ऋतूसपिष्ठसगोत्रादिपुत्रस्य' दत्त. मी. (p. 73). नियोग is forbidden in the Kali age, but when it was allowed it had a restricted operation. A man could produce by *niyoga* progeny only on the wife of a brother, or other *sapinda* or *sagotra*. He could not do so as regards his own mother, daughter, sister, aunt &c. So the idea of the दत्तकमीमांसा seems to have been to allow adoption only of the son of a brother or *sagotra* or *sapinda*, but not the son of one's daughter, sister or aunt. The word नियोगादिना was explained by Mr. Sutherland as 'by *niyoga, marriage and the like*' (vide Stoke's Hindu law texts p. 590). There was no warrant for this. Yet the courts following this explanation evolved the curious rule that no one could be adopted whose mother the adopter could not have married in her maiden state (vide I. L. R. 27 All 417 and 20 Mad 283). In another place the दत्त. मी. recommends the order in which a son should be chosen for adoption and ultimately remarks that a boy from another *gotra* may be taken, except a daughter's son, sister's son or mother's sister's son. 'एतेन भागिनेयपदं दैहिन्मातृख्येययोरुपलक्षणमिति स्पष्टमेव सिद्धम् । युक्तं चैतद्विरुद्धसंबन्धस्य त्रिष्वपि समानत्वादिस्यलं बहुना' दत्त. मी. नीलकण्ठ allows the adoption of the last three also. The Bombay High Court has come to the conclusion that any one may be adopted by men of the three higher castes except the three persons specified above (I. L. R. 32 Bom. 619, 34 Bom. 491 and 36 Bom. 533). The result has been rather strange. The Bombay High Court has upheld the adoption by a man of his own half-brother (I. L. R. 39 Bom. 410),

his own maternal uncle and have upheld the adoption by a widow of her deceased husband's son-in-law. नन्दपण्डित laid down that a widow adopting to her deceased husband could not adopt *her* brother's son. 'ब्राह्मणादित्रये नास्ति भागिनेयः सुतः कृपित्—इति भागिनेयपदं ब्रातृपुत्रस्यायुपलक्षणम् । तेन भगिन्या ब्रातृपुत्रो न ग्राह्य इत्यर्थः सिद्धो भवति ब्रातृणमेव ग्रहीतृत्वप्रतिपादनात्—ब्रातृणमेकजातानाम् (मनु IX. 182) इति.' But the High Courts have not at all accepted this view and the Privy Council has upheld the adoption by a widow of *her* brother's son (I. L. R. 37 All 359).

दौहित्रो भागिनेयश्चेति—In explaining this the author enters into a highly technical discussion based upon the पूर्वमीमांसा. Connect दण्डस with संभवत्सपि भाव्यत्वे. When the Veda says खर्गकामः यजेत्, the idea really conveyed is खर्गकामः यागेन खर्ग भावयेत्. खर्ग is the result (फल) which is to be accomplished or effected by means of याग (which is the करण). So खर्ग is भाव्य (to be attained or accomplished as a most desirable result) and is put in the accusative case in the sentence 'यागेन खर्ग भावयेत्' as Pāṇini's sūtra requires 'कर्तुरीप्सिततमं कर्म' (I. 4. 49). 'यच्च प्राक्कर्मणो नास्ति कर्मोत्तरकले च भवति तत्तेन कर्मणा भाव्यते, कृपित्, यथा कर्मणेन धान्यम्' शब्दरभाष्य on पू. मी. सू. XI. 1. 20. So what is भाव्य is generally put in the accusative case and is brought about by the activity of the agent. The शास्त्रदीपिका says on the भावार्थाधिकरण (पू. मी. सू. II. 1. 1) 'भावनैव हि भावयेन फलेनान्वेतुमर्हति । धात्वर्थः करणं तस्यां लाघवात्संनिर्कर्षतः ॥'. A staff (दण्ड) is given to the यजमान when he is initiated (दीक्षित) for a sacrifice like the अग्निष्ठोम. 'कर्व्यसदसि वानस्पत्यः सुद्युम्नो द्युम्नं यजमानाय धेहीत्यौदुम्बरं दीक्षितदण्डं यजमानाय प्रयच्छति' आप. श्रौ. सू. X. 10. 4. The staff thus effects a संस्कार in the case of the यजमान. The staff is a द्रव्य and as such is a thing already accomplished (भूत). What is भूत (and so is अज्ञ) cannot be भाव्य (to be effected by the activity of the agent). But दण्ड is not merely भूत.

It is of use in future also. The अधर्यु (or यजमान in some cases) gives the staff to the priest called मैत्रावरुण for a certain purpose, viz. that he should repeat the *praishas*, holding the दण्ड. 'मैत्रावरुणाय दण्डं प्रयच्छति मित्रावरुणयोस्त्वा प्रशास्त्रोः प्रशिषा प्रयच्छामीति' का. श्रौ. सू. VI. 4. 4. (com. 'वरणानन्तरं मैत्रावरुणाय दण्डं समर्पयति मित्रावरुणयोस्त्वेति सूत्रपठितेन मञ्चेण उपविश्य प्रयच्छति । शाखान्तरे यजमानः प्रयच्छति); 'दीक्षितदण्डं च मैत्रावरुणाय प्रयच्छति मित्रावरुणयोस्त्वा प्रशास्त्रोः प्रशिषा प्रयच्छाम्यवक्त्रोऽविधुरो भूयासमिति ।' आप. श्रौ. सू. X. 27.2. Therefore it is possible to say 'दण्डं भावयेत्' (as we say सर्वं भावयेत्). So that in this sentence दण्ड would become the principal matter, as सर्वं is the principal object in the sentence यागेन सर्वं भावयेत्. Though this looks plausible, the real conclusion is that it is not दण्ड that is भाव्य (and so the प्रधान), but it is मैत्रावरुण expressed in the dative case (मैत्रावरुणाय) that is भाव्य (i. e. प्रधान) in the sentence मैत्रा...यच्छति. Connect चतुर्थ्या with भाव्यत्वमुक्तम्. This conclusion is based on पू. मी. सू. IV. 2. 16-18. The विषयवाक्य is 'वाग्वै देवेभ्योऽपाक्रामद् यज्ञायातिष्ठमाना सा वनस्पतीन्द्राविशत् सैषा वाङ् वनस्पतिषु वदति या दुःदुभौ या च तूणवे या च वीणायां, यत् दीक्षिताय दण्डं प्रयच्छति वाचमेवावरुन्वे, क्रीते सोमे मैत्रावरुणाय दण्डं प्रयच्छति ।' तै. सं. VI. 1. 4. 2. On this a doubt arises whether the giving of the staff to मैत्रावरुण is a प्रतिपत्तिकर्म or अर्थकर्म. When a substance has been used in a sacrifice and is no longer required, but may cause obstruction to the priests, it is kept aside in a place prescribed (i. e. it is the संस्कार of the thing itself). This is called प्रतिपत्तिकर्म. 'उपगुक्तस्याकीर्णकरस द्रव्यस्य विहितदेशे प्रक्षेपः प्रतिपत्तिः' मी. परि. An example is the keeping the horn of the black antelope on the चात्वाल when the purpose (viz. कण्डूयन of the दीक्षित's body with it) has been served. अर्थकर्म is an act which produces some unseen result in the human agent. The पूर्वपक्ष is that दण्डप्रदान is a प्रतिपत्तिकर्म, as it served its purpose by being held by the दीक्षित and as it has to be kept somewhere (and so is handed over to मैत्रावरुण and there the matter ends). Besides दण्ड is in the accusative

case. So it is the प्रधान and not दान (i. e. मैत्रावरुणाय दान is a संस्कार of the दण्ड, which has already been used for another purpose). This पूर्वपक्ष is expressed in the sūtra 'प्रासनवन्मैत्रावरुणाय दण्डप्रदानं कृतार्थत्वात्' पू. मी. सू. IV. 2. 16. ('किं प्राप्तम् । मैत्रावरुणाय दण्डदानं प्रतिपत्तिः । कृतः दीक्षितधारणे कृतार्थत्वात् । दण्डेन दीक्षयन्ति—इति शेषभूतस्य अन्यत्र व्यापारः प्रतिपत्तिन्याय्या, यथा चात्वाले कृष्णविषाणं प्राप्यति—इति कण्ठयने शेषभूतायाः प्रासनं प्रतिपत्तिः । एवमत्रापि द्रष्टव्यम् । द्वितीया च दण्डे विभक्तिः । तस्मात्प्राधान्यमिति' शबरभाष्य). The सिद्धान्त is that दण्डप्रदान is अर्थकर्म, because the text speaks of the contact of the staff with the agent, who thereby becomes the principal, the staff being subsidiary. 'अर्थकर्म वा कर्तुसंयोगात् ।' पू. मी. सू. IV. 2. 17. The plea that दण्ड being in the accusative case must be the प्रधान, is met as follows :—The accusative is also employed even when the object expressed by it is not one desired. 'तथायुक्तं चानीप्सितम्' पा. I. 4. 50. An example is ओदनं भुजानो विषं भुज्ञे (here विषं though in the accusative is not desired by the agent). So दण्ड is not ईप्सितम्, but rather अनीप्सित; and मैत्रावरुण being in the dative, is really desired. पाणिनि says 'कर्मणा यमभिग्रैति स संप्रदानम्' I. 4. 32. (दानकियाकर्मणा कर्ता यमभिग्रैति संबन्धमीप्सति वा तत्कारकं संप्रदानसंज्ञकम्). Another reason why मैत्रावरुण is प्रधान and दण्डप्रदान is अर्थकर्म is this that मैत्रावरुण holding the दण्ड is spoken as reciting the प्रैषः i. e. the दण्ड serves him as a support when he loudly recites the प्रैषः standing. If it were a प्रतिपत्तिकर्म, by merely handing it over to मैत्रावरुण everything is finished, he may cast it aside and may not hold it in his hand (as required in दण्डी प्रैषानन्वाह). 'कर्मयुक्ते च दर्शनात्' पू. मी. सू. IV. 2. 18. ('दण्डी प्रैषानन्वाह इत्यनूयते । तेन प्रचरतो दण्डं प्रदर्शयति । तत् अर्थकर्मणि सति उपपद्यते । प्रतिपत्तौ तु दण्डो मैत्रावरुणाय दत्तस्ततोऽपवृज्येत कृतं च कर्तव्यमिति, न तेन प्रयोजनमिति न धार्येत तत्रैतदर्शनं नोपपद्यते' शबरभाष्य). So the idea is : दण्डदानेन मैत्रावरुणं भावयेत्. The principal is मैत्रावरुण and दण्डप्रदान effects a संस्कार in him as प्रोक्षण produces a संस्कार in the grains of rice. Therefore what is विधेय is the दण्डप्रदान. It is not दण्ड that

is प्रधान (if that were so the विधेय would be मैत्रावरुणाय प्रदान). नारायण commenting upon आश्व. श्रौ. सू. (V. 8. तेन तेनैव प्रेषितः प्रेषितः स स यथाप्रैषं यजति) says 'प्रैषास्तावत्सर्वे मैत्रावरुणेन वक्तव्याः'. मैत्रावरुण is an assistant of the होतृ. The शाङ्कायनश्रौतसूत्र says 'प्रैषा मैत्रावरुणस्य । सप्रैषे च पुरोनुवाक्याः । तथानुवचनानि । प्रहाणस्तिष्ठन् दण्डे पराक्रम्य समिधः प्रेष्येत्युक्तो होता यक्षदमि समिधेति प्रेष्यति । V. 16. 1-4. The भाष्य explains 'प्रैषा होता यक्षदमि समिधेवमादयः पाशुकाः होता यक्षदिन्दं हरिवानित्येवमादयश्च सौमिकाः प्रसिद्धाः । ते सर्वे एव मैत्रावरुणस्य भवन्तीति लाघवार्थम् । ...प्रहाणः कुवकः ।). The अच्चर्यु directs the मैत्रावरुण who loudly repeats a formula like होता यक्षदमि समिधा सुषमिधा...होतर्यज. Then the होता recites the याज्या &c. The आश्व. श्रौ. सू. III. 2. 1-2. 'दक्षिणो होतृष्टदनात् प्रहोवस्थाय वेदां दण्डमवष्टम्य ब्रूयात्पैषांश्चादेशम् । ...अच्चर्युप्रेषितो मैत्रावरुणः प्रेष्यति प्रैषेहोतारम् ।'. The above discussion (viz. मैत्रावरुण is the प्रधान in the sentence मैत्रा...यच्छति, though he is put in the dative and दण्ड is in the accusative and that दण्डप्रदान is the विधेय) is extended to the verse दौहित्रो...दीयते. Here also there is दान and the word शद् is put in the genitive (which has the sense of the dative). Therefore शद् is the प्रधान (शेषी) and therefore the भाव्य, and the gift of the daughter's son or sister's son is विधेय with reference to शद्. To pay off the debt of the ancestors by means of sons is a duty laid down for all (including S'ūdras). A sonless S'ūdra not having paid off this debt is called upon to adopt a son. This being the case the words दौहित्रो...दीयते do not lay down the adoption of a son (because that is already known from another source), but they lay down for a S'ūdra the adoption of a दौहित्र and भागिनेय, i. e. this is a नियमविधि, like त्रीहीनवहन्ति explained above. Adoption being known from another source it seems that one may adopt a भागिनेय or a दौहित्र or anyone else; the words दौहित्रो...दीयते restrict a S'ūdra to दौहित्र and भागिनेय (if of course they are available). The वाक्यार्थ would be दौहित्रभागिनेयदानेन शद्दं भावयेत्.

प्रति governs the accusative. So दौहित्रभागिनेयौ is in the accusative. शूद्र...भाव्यत्वम् with regard to दौहित्र and भागिनेय, शूद्र, being the शेषि, is the भाव्य. The words शेष and शेषि require explanation. These terms are more or less relative. What is शेषि from one point of view may be शेष from another. The topic is dealt with in पू. मी. सू. III. 1. 2-6. 'शेषः परार्थत्वात् । द्रव्यगुणसंस्कारे शूद्र बादरिः । कर्मार्थयपि जैमिनिः फलार्थत्वात् । फलं च पुरुषार्थत्वात् । पुरुषक्ष कर्मार्थत्वात् ।'. On 'शेषः परार्थत्वात्' शबर says 'यः परस्पोपकारे वर्तते स शेष इत्युच्यते । तद्यथा । ये परार्थाः ते वक्तारो भवन्ति शेषभूता वयमिहेति । ननु योपि प्रधानभूतः शिष्याणां विद्याविनयाधाने वर्तते । सल्यं वर्तते । यस्तु अत्यन्तं परार्थसं वयं शेष इति ब्रूमः ।'. Bādari thought that only द्रव्य (such as श्रीहि), गुण (मञ्चs and देवता) and संस्कार (such as प्रोक्षण, अवहनन) were शेष and not याग, फल and पुरुष. But जैमिनि was of opinion that these latter also became शेष (as well as शेषि), and that the three mentioned by बादरि were always subservient with regard to याग. याग is शेष to the result सर्ग, because it serves to bring about that result, though याग is शेषि with reference to द्रव्य. So the fruit (of याग), viz. heaven, is शेष with regard to पुरुष (whose purpose it serves), though it (सर्ग) is शेषि with reference to याग. Just as मैत्रावरुण was the शेषि with regard to whom the gift of the staff was शेष (as it served to effect a संस्कार in मैत्रावरुण), so शूद्र is the शेषि, whose purpose is served by the gift of a दौहित्र or भागिनेय (by enabling him to pay off a debt). *Vide* तत्त्वार्थिक pp. 660-675 for the elucidation of शेष and शेषि.

अत...प्युक्ता—How it is a नियम has been explained above. शूद्रस्य...पत्तेः—In the above passage (text p. 110, l. 17) what is विधेय i.e. दौहित्रभागिनेयदान and not शूद्र (as explained above); therefore the province of the नियमविधि is not शूद्र (तस्य नियमविधेः विषयः शूद्रः न भवितुं योग्यः) but दौहित्रभागिनेयौ. If this were not accepted then the text (of शौनक) will assume the form तौ (दौहित्रभागिनेयौ) शूद्रसैव (the meaning being that दौहित्र and भागिनेय are allowed to be adopted by Sūdras alone). This will

be a परिसंख्या forbidding the adoption of दौहित्र and भागिनेय by Brāhmaṇas, Kshatriyas and Vais'yas (all being शेषि with regard to the action of adoption). It has been shown above (p. 166) that a परिसंख्या is liable to three faults and hence should not be resorted to unless there is no other course possible. The दत्त. मी. remarks 'कथं च परिसंख्या । दौहित्रभागिनेयावेच शूद्राणामिति नियमः पक्षे दौहित्रादेः पक्षे च भ्रातुव्यादेः प्राप्तस्त्वात् । शूद्राणामेव दौहित्रभागिनेयाविति च परिसंख्या दौहित्रादेश्चतुष्विषि वर्णेषु युगपत्त्रासत्वात् ।' (p. 49). तस्मा...जातीयः therefore a daughter's son and a sister's son are the principal adoptees for a S'ūdra; failing them, anyone of the same caste (may be adopted). तेनैव-शौनकेनैव. न चेदं...हियते—nor can it be said that this word 'caste' (occurring in the text शूद्राणां शूद्रजातिषु) must be so narrowed down as to be limited to the daughter's son or sister's son (of a S'ūdra). In these words an objection is anticipated and answered. If there is a नियमविधि, viz. दौहित्रभागिनेयौ एव शूद्रस्य, then it follows that the शूद्र cannot adopt anyone except these two. But then there is the general rule शूद्राणां शूद्रजातिषु (पुत्रसंप्रहः कर्तव्यः). So these two must be so construed as not to conflict. That can be done by saying that a S'ūdra can only adopt a दौहित्र or भागिनेय who is of the same caste with him; and that he cannot adopt anyone else (even of his own caste). नीलो does not approve of this view and assigns two reasons. He says that the two propositions शूद्राणां शूद्रजातिषु and दौहित्रो...सीयते do not stand in the relation of सामान्यवाक्य (a general proposition) and विशेषवाक्य (a particular proposition). An उपसंहार (narrowing down) of one वाक्य to another is only possible when there is सामान्यविशेषभाव between the two. But between शूद्राणां शूद्रजातिषु and दौहित्रो...सीयते this relation is not possible as they are not co-existent; i. e. one is absent when the other is present and vice versa. The daughter's son or sister's son of a S'ūdra will not necessarily be a शूद्र, as his daughter or sister may

marry a person of a higher caste and her son will be of a mixed caste. Another reason why the view that there is उपसंहार of two sentences is not tenable is that on that view a general rule mentioned in the same Smṛiti (that mentions a special rule) will be useless. If a S'ūdra can adopt only a daughter's son or a sister's son and no one else (even of his own caste), the rule शद्गाणं शहजातिषु contained in the same passage of शौनक's स्मृति which contains the rule दैहित्रो ..वीयते will be altogether worthless. Therefore to give scope to both rules it must be said that for a S'ūdra the principal adoptees are दैहित्र and भागिनेय and that failing them any one of the same caste may be adopted. उपसंहार is a technical expression in the पूर्वमीमांसा 'उपसंहारो नाम सामान्यतः प्राप्तस्य विशेषे संकोचनरूपो व्यापारविशेषो विधेः' मीमांसान्यायप्रकाश. In the शतपथब्राह्मण we have the sentence 'तं चतुर्धा कृत्वा पुरोडाशं बार्हिषदं करोति'. In the दर्शपूर्णमास rites पुरोडाशः are offered to अमि, अमि and सोम, and इन्द्र and अमि (i. e. there are आम्रेय, अम्रीषोमीय and ऐन्द्राम पुरोडाशः). The question is whether all these purodāśas are to be divided into four parts. There is another sentence 'आम्रेयं चतुर्धा करोति.' Therefore the general rule that seems to be deduced from the शतपथ passage is narrowed down by the passage आम्रेयं... करोति and it is only the आम्रेयपुरोडाश that is to be divided into four parts (and not the अम्रीषोमीय and the ऐन्द्राम). This उपसंहारन्याय is treated of in पू. भी. सू. III. 1. 26-27 'शेषस्तु गुणसंयुक्तः साधारणः प्रतीयेत सिथस्तेषामसंबन्धात् । व्यवस्था वा अर्थसंयोगात् लिङ्गस्यायैन संबन्धात् लक्षणार्था गुणश्रुतिः ।' द्वैतनिर्णये—For an account of the द्वैतनिर्णय, *vide* Annals of the Bhandarkar Institute for 1921-22 vol. III. part 2 pp. 67-72. The passage from the द्वैतनिर्णय, which is summarised by नील० in the preceding few lines, is:—प्रयोगपारिजाते दत्तकोक्तौ पुत्रप्रतिप्रहविधिः शौनकोक्तो लिखितः । तत्र वाक्यं दैहित्रो भागिनेयश्च शद्गाणापि च वीयत इति । तत्र केचिच्छूद्यस्यैवेमे द्वौ नान्यस्य ब्राह्मणादेरिति नियमं प्रतिपेदिरे । तत्र

ब्राह्मणाय गां दद्यादित्यादाविव ब्राह्मणादेर्भूतभाव्युपयोगाभावाद्गुणत्वेन विधिमेदत्वात् (विधेयत्वात्?) नियमविधिविषयता युक्ता न त्विह शूद्रस्य सा युक्ता भाव्युपयोगित्वाच् गुणत्वेनाविधेयत्वादविधेये च नियमविध्यसंभवात्। कथं शूद्रो भाव्युपयोगीति चेत्, उच्यते। नापुत्रस्य लोकोस्ति जायमानो वै ब्राह्मणविभिर्कृणवाङ्मायते यज्ञेन देवेभ्यः प्रजया पितृन्यो विद्यया ऋषिभ्य इति च श्रुतिः। तत्र श्रुतौ ब्राह्मणग्रहणमुपलक्षणमित्युक्तं ब्राह्मणस्य सोमविद्याप्रजमृणवाक्येन संयोगादित्यधिकरणे। एवं च शूद्रस्यापि पितृकृणपाकरणविशिष्टवेन भाव्यत्वं चतुर्थ्यर्थषष्ठ्या भवति। यथा दण्डी प्रैषानन्वाहेति दण्डित्वेन प्रैषानुवचने मैत्रावरुणस्य विनियोगाद् भाव्युपयोगिनो मैत्रावरुणाय दण्डं प्रयच्छतीति दण्डितया भाव्यत्वं चतुर्थ्या, ततश्च यथा तत्र दण्डस्य यजमानसंस्कारेणाकृतकरस्यापि (ण कृत्?) भाव्यत्वं त्यक्त्वा दण्डदानेन मैत्रावरुणं भावयेदिति वाक्यार्थं दण्डस्य विधेयत्वम्, एवमिह पुत्रेण लोकाङ्गयति पौत्रेणानन्यमनुत्ते इति संभवत्यपि पुत्रस्य भाविविनियोगत्वेन भाव्यत्वे तत्त्यक्त्वा भागिनेयदौहित्रदानेन शूद्रं भावयेदिति वाक्यार्थं दौहित्रभागिनेययोर्विधेयत्वेन तयोरेव नियमविधिविषयत्वं युक्तम्। शूद्रस्य तु शेषितया तक्षियमे परिसंख्यापयेत् यथा—इमामगृह्णन्नरशनामृतस्येत्यश्वाभिधानीमादते इति। सा च त्रिदोषा। न चैकत्र वाक्ये नियमपरिसंख्ययोः संभवः। तेन ब्राह्मणादिभिरपि दौहित्रभागिनेयौ पुत्रत्वेन ग्राह्याविति सिद्धम्। तथा शूद्रेण सति संभवे दौहित्रभागिनेयावेव ग्राह्यौ। ननु दौहित्रभागिनेयनियमाच्छूद्रस्य तदव्यतिरिक्तो न स्यादेव। अतः सति संभव इतीदमप्रमाणकम्। तत्र केन्द्रित्। ब्राह्मणस्य सोमविद्याप्रजमित्यधिकरणे प्रजोत्पादनस्य नियत्वोक्तेः पुत्रप्रतिप्राहविधेयपि भाव्याकाङ्क्षायां पुत्रशब्देनोपस्थितस्य तत्कार्यस्य पितृकृणपाकरणादेव प्रजोत्पादनफलस्य भाव्यत्वावगमे प्रजोत्पादनवदेव फलतो नित्यत्वेन यथाशक्तिन्यायादौहित्रभागिनेयनियमानादरोपि युक्त इति। तत्र। प्रयोगविधिप्रयोज्येवाङ्मेषु यथाशक्तिन्यायप्रवृत्तेरिष्टत्वात्। अथश्च यत्प्रयोगविधिप्रयोज्यं प्रतिग्रहाङ्गं होमादितस्यैव यथाशक्तिन्यायेन त्यागो न तु प्रयोगविध्यप्रयोज्यस्य दौहित्रत्वभागिनेयत्वादेः। अत एव-सजातीयेष्वयं प्रोक्तस्तनयेषु मया विधिरिति मैनूक्तसजातीयत्वनियमस्यापि न त्यागः। तस्मात्सति संभवे इत्ययुक्तमिति। अत्रोच्यते। शौनकेनैव वैश्यानां वैश्यजातिषु शूद्राणां शूद्रजातिष्विति नियमान्मनुनापि सजातीयेष्वयं प्रोक्तस्तनयेषु मया विधिरिति सजातीयत्वनियमनाद् दौहित्रत्वशूद्रत्वयोश्च परस्परव्यभिचारात् सामान्यविशेषभावाभावेनोपसंहारस्याप्ययोगाद् वैयर्थ्यपरिहारार्थं दौहित्रभागिनेयातिरिक्तशूद्रविधानार्थत्वे शूद्रवाक्यस्य निर्णाते दौहित्रभागिनेययोः पूर्वत्र स्वावयवानामुत्तरत्र खपित्रवयवानामनुवृत्तेरन्तरङ्गत्वात्सति संभवे तावेव। तदसंभवे तु शूद्रान्तरमपि पुत्रो भवत्येवेति। एवं च न विष्णाचारविरोधोपि कश्चिदिति सर्वं निरवद्यम्।'

तस्य=शूद्रस्य. अधिकारे सिद्धे the right to adopt (a son) being established. निषादस्थपतिवत्—This is a well-known न्याय in the पूर्वभीमांसा. With reference to the Raudra *ishti*, the Veda says 'एतया निषादस्थपतिं याजयेत्.' A निषाद is one born from a Brāhmaṇa father and a S'ūdra mother. 'ब्राह्मणाद्वैश्य-कन्यायामम्बष्टो नाम जायते । निषादः शूद्रकन्यायां यः पारशव उच्यते ॥' मनु. X. 8. It has been established that only those who belong to the three higher castes are authorised to perform Vedic rites (*vide* पू. मी. सू. VI. 1. 25-38). A निषाद does not belong to the three castes. Therefore a doubt arises whether the निषादस्थपति (who was to perform रैद्रेष्टि) meant a man of one of the three castes, who was also the lord or chief (स्थपति) of the *nishādas* or whether he was a *nishāda* himself who was also a chief or a ruler, i. e. in short whether निषादस्थपति was to be dissolved as निषादानां स्थपतिः (षष्ठीतत्पुरुष) or as निषादश्वासौ स्थपतिश्च (कर्मधारय). The पूर्वपक्ष is that the S'ruti speaks of a त्रैवर्णिक who happens to be lord of *nishādas*. The सिद्धान्त is that he is a *nishāda* who is himself a lord, on the ground that a कर्मधारय is stronger than a तत्पुरुष and on the ground that by taking it as a कर्मधारय, both the words will be connected with the verb याजयेत् in the accusative case. स्थपतिर्निषादः स्याच्छब्दसामर्थ्यात् । पू. मी. सू. VI. 1. 51. So the result is that the निषाद, who is a chief, though not authorised to perform Vedic rites in general, has the right to perform the रैद्रेष्टि by the express words of the Veda. 'तत्र संशयः कि द्विजातिरेव यो निषादानामाधिपत्य करोति तस्यात्राधिकारः षष्ठीसमास एवायम्, उत निषाद एव यः स्थपतिस्तथ कर्मधारयश्चायमिति' शास्त्रीपिका. The निर्णयसिन्धु of कमलाकर contains a similar discussion. 'यत्तु समच्छकहोमस्य पुत्रप्रतिप्रहाङ्गत्वात् व्याहृत्यादिमञ्चपाठे च षष्ठीशूद्रयोरनधिकारात् तयोर्दत्तकः पुत्रो न भवत्येवेति शुद्धिविवेके रुद्धरेणोक्तं वाचस्पतिश्चैवमाह तत्र भर्तुरजुञ्जया लिया अपि प्रतिप्रहोक्ते । यदपि भेदातिथिना भार्यात्ववददृष्टरूपं दत्तकत्वं होमसाध्यमुक्तं लियात्वा होमासंभवत्थापि ब्रतादिवद् विप्रद्वारा होमादि कारयेदिति द्वारिनाथादयः । संबन्धत् वेष्येवम् । एवं शूद्रस्यापि षष्ठीश्वाश्च सधर्मणं इति स्मृतेः ।'

(परि० III. पूर्वार्थ). The निर्णय० quotes पराशर and माधव also. समच्च...कार्यः—The द्वैतनिर्णय contains a similar statement about नवरात्र. ‘अत्र तु ऋशद्वाणामपि प्रधानेधिकारोस्त्येव तत्र प्रधानेधिकारः श्रूयते भविष्योत्तरे ।...ततश्च प्रधानेधिकारात्तदङ्गहोमादावप्यधिकारसिद्धौ समच्चकोपि होमो विप्रद्वारा कारणीयः । अमच्चस्य तु शहस्र्य विप्रो मच्छेण गृष्णते—इति ब्रह्मपुराणात् ।’. The general rule is stated differently by नील० himself in the प्रायश्चित्तमयूख (p. 15 Benares ed.) ‘एतेन यन्महार्णवमदनरत्नयोः ऋशद्वारेविप्रद्वारा समच्चकौ जपहोमौ भवत इति तत्परात्तम्’. सार्व—अ रघुनन्दनभट्टाचार्य. The work to which reference is made seems to be the संबन्धतत्त्व, as the quotation from निर्णय० shows. For हरिनाथ, see appendix B. कर्मसाकुण्डं the merit of the act (goes to the शहस्र). दोषं—the ब्राह्मण incurs sin. The words of माधवाचार्य (in परा. मा. vol. II. part 2, p. 30) are ‘यो विप्रः शहस्राद्विष्णिणामादाय तरीयं हविः शान्तिपुष्ट्यादिसिद्धये वैदिकैर्मन्त्रैर्जुहोति तस्य ब्राह्मणस्यैव तत्र प्रत्यवायः शहस्र्तु होमफलं लभेतेति ।’.

Page 112, line 11—page 113, line 20. लिया... धाक्यात्. Women are often grouped together with S'ūdras and are said to be without *mantras*. Compare ‘ऋशद्वैर्नभिभाषेत ब्रह्मचारी हविर्व्रतः’ वौ. ध. सू. 4. 5. 4.; ‘नास्ति ऋणां क्रिया मन्त्रैरिति धर्मे व्यवस्थितिः । निरिन्द्रिया शमचाराश लियोऽनृतमिति स्थितिः ॥’ मनु० IX 18. नन्दपण्डित quotes the words ‘ऋशद्वाणाममच्चकम्’ (दत्त. मी. p. 10). But this applies only when a woman performed an act by herself. Along with her husband she was authorised to take part in all Vedic rites. *Vide* पू. मी. सू. VI 1. 17 खवतोस्तु वचनादैककर्म्य स्यात्. मातापितरौ निमित्तं यस्य. स त्रायते पुरुषम्— This refers to such words as ‘नापुत्रस्य लोकोत्तीति तत्सर्वे पश्चादो विदुः’, ‘शशस्पुत्रेण पितरोऽल्याग्न बहुलं तमः’ (both in ऐ. ब्रा. VII. 13). ‘पुंनाश्रो नरकाद्यसात्रायते पितरं सुतः ।’ मनु. 9. 138 and आदिपर्व 229. 14. स हि संतानाय पूर्वेषाम् he is (required) for continuing the line of the ancestors. ‘सन्तानोच्छेदे हि पिण्डोदककियानिवृति- मंहान्दोष इति प्रकाशः’ वि. र. p. 569. Decisions of the courts have upheld the adoption of an only son in spite of this prohibition, which is regarded as merely recom-

mendatory. *Vide I. L. R.* 22 Mad. 398 (P. C.), 24 Bom. 367 (F. B.), 14 All. 67 (F. B.). In connection with Vasishtha's words assigning a reason (स हि संतानाय) Jaimini's rule about texts like सूर्येण जुहोति तेन शम्भ कियते (which contain the statement of a reason) that they are merely recommendatory has been much discussed by the courts. Jaimini's rule is contained in what is called the हेतुवक्षिगदाधिकरण (पू. मी. स. I. 2. 26-30). न...भर्तुः—this has given rise to varying interpretations. The मयूख says that the husband's permission is required when he is living at the time of giving away the son. But when he is dead the widow may give away with the consent of her husband's father or of his kinsmen. The Bombay High Court holds that a widow can give her son away and the husband's authority is presumed, unless he has expressly prohibited her from giving away. The वि. र. (p. 569) says 'इयांस्तु विशेषः यत्सति पितरि तदनुजानान्मा-तुर्दातृत्वमसति तदभावेषि'. The वीर० also says 'तस्माददत्तात्रुहे सृतेषि भर्तरि भार्याया दत्तकादिकरणमविरुद्धम्' (p. 610). The स्मृतिच० (व्य. p. 191) 'ननु मातुः प्रभुत्वेषि पुत्रदानमयुक्तमस्तत्रत्वात् । सत्यम् । स्तत्रपुरुषानु-शया तु युक्तमेव ।'. But the दत्त. मी. seems to preclude a widow from adopting, because it is not possible to secure the husband's assent. 'अनेन विधवाया भर्त्रनुजानासंभवादनधिकारो गम्यते ।' (p. 7). निवेशनस्य=गृहस्य. अदूरे...मेव—There is great divergence of readings here. The meaning of the reading in the text is 'he should take a kinsman who is not very remote (in habitation and speech) and who is closely related.' 'अदूरबान्धवमित्यसन्तदेशभाषाविप्रकृष्टस्य प्रतिषेधः ।' मिता०. अपराकै explains 'अदूरे बान्धवो यस्य सोऽदूरेबान्धवः । बान्धवानामदूर-देशत्वेन तस्य कुलीनता शक्या ज्ञातुम् । तेन अदूरेबान्धवं विदिताभिजनं पुत्रं प्रति-गृहीयादित्यर्थः ।...असंनिकृष्टमसंबन्धिनमेव प्रतिगृहीयात् ।'. The स्मृतिच० explains 'अदूरेबान्धवं संनिहितमातुलादिबान्धवमसंनिकृष्टं संनिकृष्टत्रात् पुत्रादिव्य-तिरिक्तमेव गृहीयादित्यर्थः ।'. This explanation of असंनिकृष्ट cannot be accepted, as the दत्तकमीमांसा and other authorities and

also popular sentiment regard the brother's son as the most eligible and most desirable. So the explanation of वि. र. is preferable 'असंनिकृष्टमेवेत्येवकारोऽप्यर्थः' i. e. even a distant kinsman may be taken. The वीरो follows the मिता० and says that कल्पतरु explained अदूरबान्धवं as 'संनिहितमातुलादिकम्' (whose maternal uncle was near) and असंनिकृष्टमेव as 'अविज्ञातगुणदोषमपि'. The दत्त. मी. reads अदूरबान्धवं बन्धुसंनिकृष्टमेव and explains 'अदूरबासौ बान्धवश्च इत्यदूरबान्धवः संनिहितः सपिष्ठ इत्यर्थः । सांनिध्यं च द्विधा सगोत्रतया खल्पपुरुषान्तरे च भवति । तत्र सगोत्रः खल्प-पुरुषान्तरः सपिष्ठो मुख्यः, तदभावे बहुपुरुषान्तरोपि सगोत्रः सपिष्ठः, तदभावे असमानगोत्रः संपिष्ठः तस्याप्यभावे बन्धुसंनिकृष्टः सपिष्ठः बन्धुनां सपिष्ठानां संनिकृष्टः सपिष्ठः खस्यासपिष्ठः सोदक इत्यर्थः पर्यवस्थति'. संदेहे चोत्पन्ने when a doubt arises (as to the family and qualities of the boy to be taken). दूरे स्थापयेत्—he should treat one whose kinsmen are in a distant place as if he were a S'ūdra. 'जातिसंदेहे चोत्पन्ने दूरेबान्धवं व्यवहितदेशवर्तिबान्धवं शद्मिव स्थापयेत् आनिश्चयात् । महता यन्नेन निश्चयं कुर्यादिति तात्पर्यर्थः । अत्र हेतुत्वेन श्रुतिमुपन्यस्ति विज्ञायते...इति । तस्माज्जाताभिजनमेव गृहीयान्नेतरमिति'. The वि. र. seems to take these words as referring to one already adopted and says that if a doubt as to his caste arises, he should be treated as a S'ūdra i. e. he would only get maintenance. But this is not proper. 'अथ कथंचिद्दूरस्थवान्धवं गृहीतवतो ब्राह्मण्यादौ संशयः स्यात्तदा शौद्रपुत्रमिव भरणमात्रोपयुक्तं कृत्वा स्थापयेत् ।' (वि. र. p. 569). विज्ञायते ..दिति—The word विज्ञायते in the निरुक्त and the Sūtras generally introduces a quotation from the Brāhmaṇas or rarely a summary of a Brāhmaṇa passage. Compare व. ध. सू. 'अपि च काठके विज्ञायते' 12. 24; 'विज्ञायते हि त्रिभिर्कृष्णैर्कृष्णवान् ब्राह्मणो जायते इति &c' 11. 48. एकेन=पुत्रेण. As by means of a son (natural or adopted) one helps many ancestors, so great effort should be made to secure a worthy son of pure descent and caste. भर्त्र...र्थात्—The husband's permission is necessary for one whose husband is living, because that has a seen result. If a wife were allowed to adopt without her husband's

permission, she would be introducing a co-parcener in the family and would thus reduce the husband's property and powers. This is the seen result which makes it obligatory on her to take her husband's permission. विधवायास्तु तं (भर्तारं) विनापि पितुः (अनुजा). The word पितुः must be taken here as referring to the father of the husband (and not to the father of the widow), as the father of the widow has nothing to do with the property and family of the husband. So Mandlik is not right (p. 57) in translating it as 'her father'. Compare what सृतिच० (व्य. p. 299) says about the word पुत्राः occurring in काल्यायन's verse (अपुत्रस्याथ कुलजा पली दुहितरोपि वा । तदभावे पिता माता भ्राता पुत्राश्च कीर्तिताः ।) 'पुत्रशब्दः संबन्धशब्दत्वादिति न्यायेन भ्रातुपुत्रेष्वेव वर्तते'. The kinsmen also are her husband's and not her own. The words of याज्ञ० which are quoted in support by नीलकण्ठ (ज्ञातयस्तेषां) make this perfectly clear. विज्ञां—married. अव . मुक्तम् he has declared her dependence on the husband only in a particular state (i. e. during marriage and while he is living and energetic). तदभावे—भर्तुः अभावे. तस्य=भर्तुः. पुत्रादीनामपि (पारतक्यमुक्तम्)—याज्ञ० has declared a woman's dependence on her son and others. अतो...विधीयते—the idea is:—the words of वसिष्ठ (that a woman cannot give nor receive in adoption a son without her husband's permission) do not enjoin a new rule not known from other sources (i. e. those words do not contain an अपूर्वविधि), but they simply repeat the necessity of permission in those conditions in which it is required (according to rules to which expression is given by याज्ञ० and काल्यायन). The meaning is that वसिष्ठ's words contain an अनुवाद and not a विधि. The permission of the husband is required during his life-time (as याज्ञ० and काल्यायन say). So वसिष्ठ refers to cases where the husband is living. यथा...सपिष्ठः a near *sapinda* as far as may be (or according to circumstances). संनिहिं...मुख्यः Among

the near *sapindas*, the brother's son is the first (for being adopted). This is inferred from the words of the मिता० 'यत्तु आतृणमेक...ब्रवीदिति तदपि आत्पुत्रस्य पुत्रीकरण-संभवेन्येषां पुत्रीकरणेषेधार्थम् । न पुनः पुत्रत्वप्रतिपादनाय । तत्सुता गोत्रजा बन्धुरित्यनेन विरोधात्' (on याज्ञ० II. 132). The words of मत्तु have not the purpose of laying down that one brother's son is also the son of the other brothers (if they are sonless) because in that case the rule of याज्ञ० (II. 135) declaring the brother's son as an heir after a man's wife, daughter, father, mother and brother would come in conflict with it. So Manu's *dictum* must be taken to mean that if a brother's son is available he must be chosen for adoption. व. ध. सू. has a similar verse 'बहूनामेकजातानामेकश्चेत्पुत्रवाच्चरः । सर्वे ते तेन पुत्रेण पुत्रवन्त इति श्रुतिः ॥' (17. 10).

Page 114, lines 1—11. दत्तक...चरणः—my father (Sāmkarabhaṭṭa) was of opinion that one who is married and also has had sons may be taken in adoption. The व्यवहारमयूख practically stands alone in this view, most other eminent writers not permitting an adoption after उपनयन. पितु...अन्यतः—that son on whom the संस्कारs up to चूडा (i. e. including चूडाकरण) have been performed by the *gotra* of his father cannot become (by adoption) the son of another. अन्यतः means अन्यथ. On this the दत्त. मी. remarks 'अनेन जातकमीरीनां चूडान्तानां संस्काराणां पुत्रादेत्पुत्रमुक्तम्' (p. 60). निजगोत्रेण—by the गोत्र of the adopter. The propositions contained in these three verses are: (I) if all the संस्कारs from जातकमे to चूडाकरण (including चूडा०) have been performed on a boy in the family of his birth, he cannot be adopted in another family; (II) a boy becomes an adopted son if his चूडाकरण and other ceremonies are performed in the family of adoption; (III) a boy over five years cannot at all be adopted; (IV) if चूडाकरण has been performed in the family of birth, but the boy is not over

five, the पुत्रेष्टि must be performed (if he is to be taken in adoption) before any other ceremony can be performed for him in the family of adoption. चूडाकरण was intimately connected with गोत्र. 'जन्मनोधि तृतीये वर्षे चौलं पुनर्वस्तोः । अपरेणामि प्राच्यमुपवेश्य त्रेष्या शलल्या त्रिभिर्दभेपिङ्गूलैः शलालग्लस्नेति तूष्णीं केशान् विनीय यथर्षि शिखा निदधाति । यथा वैषां कुलधर्मः स्यात् ।' आप. गृ. सू. VI. 16. 3, 6-7. The चौल was to be performed in the third year of the boy, his head was to be tonsured and शिखास corresponding to the number of प्रवर्ष in his गोत्र were to be retained. If he was एकप्रवर, then only one शिखा was to be kept, if त्रिप्रवर then three, if पञ्चप्रवर then five. On पञ्चवर्षीय the दत्त. मी. (p. 64) says चूडान्तसंस्कारसंस्कृतमिलर्थः. A boy whose चूडाकरण was effected by one गोत्र and who was then adopted into another would become a member of two गोत्राः (आमुष्यायण). To prevent this and to complete his affiliation in the new *gotra* the पुत्रेष्टि was to be performed. 'अमये पुत्रवते पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेदिन्द्राय पुत्रिणे पुराडाशमेकादशकपालं प्रजाकामोग्निरेवासै प्रजां प्रजनयति वृद्धामिन्द्रः प्रयच्छतीति वाक्ये प्रजाफलकत्वमिष्टे: श्रूयते । तथ्यत्रानुपन्ना प्रजा तत्र तदुत्पत्तिरेव भाव्या यत्र तृपन्ना परिगृह्यते तत्रोत्पत्तेरभावात् तस्याः प्रजात्वमेव भाव्यमिति कल्प्यते' दत्त. मी. प्रथमम्—संस्कारेभ्यः प्राक्. तदसगोत्रपरम्—नील० says that these verses apply (if at all) to the adoption of a boy from a different *gotra*. As to the adoption of one of the same *gotra*, he may be a married man. आ चूडा...विरोधापत्तेः—There is a sūtra of Pāṇini saying that आ may be compounded with another word in the ablative to form an अव्ययीभाव in the sense of अभिविधि (inclusive limit) or मर्यादा (exclusive limit). 'आह् मर्यादाभिविध्योः पा. II. 1. 13 (एतयोः आह् पञ्चम्यन्तेन वा समस्यते सोव्ययीभावः । सि. कौ.). 'सह तेन इति अभिविधिः, विना तेन इति मर्यादा'. In the word आचूडान्तं, आ must be taken in the sense of अभिविधि. Otherwise there will be a conflict between the two verses. If the sense of मर्यादा is taken the first verse will mean that that boy whose *samskāras* excluding चूडा (and others that follow) have

been performed in the *gotra* of his father cannot become the son of another. In this चूडा is left over to be performed in the family of adoption. The second verse says that if चूडा and other संस्कारs are performed in the family of adoption, the boy becomes a दत्तक. इद...म्भणीयम्—this text should not be so much relied upon. नील० by these words suggests that even as regards the adoption of असगोत्र the rules of the कालिकापुराण need not be followed. These verses do not occur in early commentaries and *nibandhas* like the मिता०, अपराक॑, विवादरत्नाकर, though these works quote the कालिकापुराण for other purposes. The इत्तकचन्द्रिका also says that these vesres are not authoritative (अभूल०).

Page 114, line 12—page 120 line 9. आमुष्यायण the son of two fathers. संविद् a condition. The केवलदत्तक performs the श्राद् and other rites after death only for the adopter (and not for his natural father also). पुत्र...क्षायां—The text speaking of the acceptance of a son requires a भाव्य. In स्वर्गकामः यजेत्, the action denoted by the verb requires a भाव्य (viz. स्वर्ग), so the action of accepting requires a भाव्य (which is पुत्र). भाव्य is explained above. As we say यागेन स्वर्गं भावयेत्, so we shall say प्रतिप्रहेण पुत्रं भावयेत्. भावयेत् literally means 'one should cause to be or to come into existence'. But the boy to be adopted already exists. So भावयेत् cannot be used in the literal sense of 'producing a male as a son'. Therefore the word पुत्र must be regarded as indicating (by लक्षण) all the purposes served by a son and in प्रतिप्रहेण पुत्रं भावयेत् we have to understand as भाव्य the unseen result which incites or urges a man to the act (viz. of प्रतिप्रह). The विधि about ज्योतिष्ठोम prompts a man to perform the याग for securing स्वर्ग (which is an unseen reward and is the भाव्य and therefore स्वर्ग is said

to be the प्रयोजक of the याग, ज्योतिष्ठोम). Similarly पुत्रप्रतिप्रहविधि prompts the sonless man to engage in it for securing the unseen fruit (*viz.* freedom from debt due to ancestors, freedom from *put* hell &c.) and therefore that unseen result is the भाव्य and is the प्रयोजक of the प्रतिप्रह. For प्रयोजक see above (p. 163). अतः प्रवर्तन्ते hence (on the adoption taking place) those results which are brought about by the relation of father and son take place in the adopter's family (so far as the adopted boy is concerned).

गोत्र...स्वधा—*the son given shall not take the gotra and estate of his natural father. The funeral cake follows the gotra and estate. The obsequies (स्वधा) of him who gives (his son in adoption) cease (so far as that son is concerned). प्राय...यतः—generally co-extensive with the two (*viz.* गोत्र and रिक्ष). आ...माणत्वात् it will be declared later on that the gotra (of the natural father) persists in the case of the आमुष्यायण. पिण्ड is taken in the sense of श्राद्ध in which पिण्डs are offered to the deceased (here the father who gives away his son). मेधातिथि says 'यदीये गोत्ररिक्षे गृह्णेते तस्मै पिण्डोदकदानादौर्ध्वदेहिकं क्रियते । व्यपैति तस्मान्विवर्तते स्वधाकारसाधनं पिण्डश्राद्धादि लक्ष्यते ।'. कुल्लूक says 'यस्य गोत्ररिक्षे भजते तस्यैव स पिण्डे दीयते । तस्मात्पुत्रं ददतो जनकस्य स्वधा पिण्डश्राद्धादि तस्मुत्रकर्तुं निवर्तते ।'. Others take पिण्ड in the sense of सपिण्ड relationship and स्वधा in the sense of श्राद्ध performed for a man after his death. That there was a close relation between taking the estate and offering the funeral cake is frequently expressed. 'पिण्डगोत्रविंसंबन्धा रिक्षं भजेरन्मी बानपत्यस्य' गौ. ध. सू. 28. 19 ; 'यक्षायहरः स पिण्डदायी' विष्णुध. सू. 15. 40. 'The बालममृती remarks 'वस्तुतस्तु पिण्डशब्दः सापिण्डयपरः श्राद्धपरवे ददतः स्वधेलनेन पौनश्चक्ष्यापत्तेः ।'. वस्तुतस्तु...भिन्नतिरुच्यते—नीलकण्ठ does not like these literal or forced explanations of the word पिण्ड and स्वधा. His idea is that these words are not to be understood in their literal but only in their indicative sense (i. e. लक्ष्य sense). These words (गोत्र, रिक्ष, पिण्ड,*

खधा) indirectly convey (by लक्षण) everything that is based upon the connection of the natural father and others with the *pinda* (offered to them) and in the passage (गोत्ररिक्ये...ददतः खधा) what is declared is the cessation of all such things. तभिवृत्तिः कार्यमात्रस निवृत्तिः Compare दत्. मी. 'अत्र च खधापिण्डशब्दै आशौचादिसकलपितृकर्मेष्ठलक्षणम् । पिण्डदानादिनिमित्तीभूतगोत्ररिक्ययोर्निवृत्तिश्रवणात् प्रेतपिण्डदानादेशाशौचपूर्वकालत्वनियमात् । ततश्च पिण्डनिवृत्त्या आशौचनिवृत्तिरथसिद्धैव । तस्माद्वित्तकतज्जनकारीनां च परस्रं नाशौचादि' p. 117-118. The purport of Manu's verse is not merely to say that the son given in adoption has nothing to do with his natural father (as regards *gotra*, *pinda*, &c.), but the purport is more comprehensive, viz. to declare that the son given is severed from the family of his birth and that there is a cessation of connection even with his full brother, paternal uncle and the rest. नील० as usual cites two instances from the पूर्वभीमांस in support of the लक्षणिक sense given to Manu's words. जातपुत्रः...विशेषः—अस्थाधान (consecration of the sacrificial fires) is enjoined in such Vedic passages as वसन्ते ब्राह्मणोभीनादधीत. There is another passage with reference to आधान, viz. 'जातपुत्रः ...दधीत'. आधान being enjoined already, this sentence (जातपुत्रः &c.) must be taken as laying down merely some detail about आधान. If the passage were interpreted as prescribing आधान only when a man fulfils both conditions, जातपुत्रत्व and कृष्णकेशत्व, there would be two distinct विधिः in the same वाक्य, that is, there will be वाक्यमेद. It cannot be said that these two are one and that therefore there is no वाक्यमेद. जातपुत्रत्व and कृष्णकेशत्व are not co-extensive, nor do they stand in the relation of सामान्यविशेषभाव. A man may have a son when his hair is turned gray, in which case he cannot enter upon अस्थाधान. So also a man may have black hair, but no son. In this case also there will be no अस्थाधान. Therefore the two words जातपुत्रः and कृष्णकेशः

must be taken as indicating the time of manhood as the proper one for अन्याधान. They indicate that one must not be a mere boy (i. e. one must be of an age when one could beget a son) nor must one be advanced in years (as कृष्णकेश indicates) at the time of अन्याधान. So there is लक्षणा of the two *padas* जातपुत्र and कृष्णकेश, while, if the literal interpretation were taken, there would be वाक्यभेद (which is a वाक्यदोष). लक्षणा being a पददोष is preferable to वाक्यभेद (which is a वाक्यदोष). 'उभयोर्यैवनावस्थोपलक्षणार्थत्वमवसीयते ।' न्यायसुधा p. 148 ; 'अत एव जातपुत्रः...दधीत इत्यत्राधानानुवादेन जातपुत्रत्वकृष्णकेशत्वविधाने वाक्यमेदात् पदद्वयेनावस्थाविशेषो लक्ष्यत इत्युक्तम् । तस्माद्वाक्यभेदप्रसक्तौ लक्षणैव स्तीकार्या ।' मीमांसान्यायप्रकाश of आपदेव. अर्धं...वेदि—In the ज्योतिषोम the following passage occurs with reference to the यूप, 'वज्रो वै युपो यदन्तवेदि मिनुयात्तनिर्दहेत् ; यद्विहर्वेद्यनवरुद्धः स्यात्, अर्धमन्तवेदि मिनोति अर्धं बहिर्वेदि अवरुद्धो भवति न निर्दहति'. Here a doubt arises whether वेदि is spoken of as an अङ्ग of the यूप (the idea being in that case that the post should be so arranged as to be connected with the वेदि in that manner) or whether these words merely indicate the *region* where the post is to be planted. The *siddhānta* is that these words merely indicate a particular region where the यूप is to be planted. *Vide* पू. मी. सू. 'तथा यूपस्य वेदिः । देशमात्रं वाऽशिष्येणैकवाक्यत्वात् ।' (III. 7. 13-14). The reason is that otherwise there will be two विधिस and so वाक्यभेद; or if अर्धमन्तवेदि मिनोति be understood as meaning अर्धमेवान्तवेदि &c. then there will be परिसंस्था, which is liable to three faults. The यूप is actually on the border of the महावेदि, of which the उत्तरवेदि forms a part, but it is outside the उत्तरवेदि. The words अर्धं &c. if literally interpreted would require that the *yūpa* should have an exact half of it in the वेदि and the other half outside of it. The verse गोत्ररिक्ये has been interpreted in I. L. R. 40 Bom. 429 as divesting an estate already taken by a person absolutely and exclusively, if he were subsequently given away in

adoption. It may be urged with great respect that that decision is open to the fault of वाक्यमेद and also to that of running counter to the maxim 'भूतभव्यसमुच्चारणे भूतं भव्यायोपदिदिश्यते' (शब्दरभाष्य on पू. मी. सू. XI. 1. 9). *Vide* pp. 37-38 of my essay 'a brief sketch of the Pūrvamīmānsā system'. पितुः of his father (i. e. of the man adopted as केवलदत्तक). A आद् is defined as 'the bestowal of some substance (food or something similar) through piety with reference to the dead'. 'श्राद्धं नामादनीयस्य तत्स्थानीयस्य वा इव्यस्य प्रेतोदेशेन श्रद्धया खागः' मिता०; 'तत्र प्रेतोदेशेन श्रद्धया इव्यत्यागविशेषः श्राद्धम्' चतुर्विंशतिमतसंप्रहृष्टः; 'प्रेतं पितृत्वं निर्दिश्य भोज्यं यत्प्रियमात्मनः । श्रद्धया दीयते यत्र तच्छ्राद्धं परिकीर्तितम् ॥' मरीचि quoted in निर्णय०. In every श्राद् there are generally these three, viz. होम, पिण्डदान, ब्राह्मणभोजन. श्राद् is of two kinds पार्वण and एकोदिष्ट. The पार्वणश्राद् is that which is performed with regard to three paternal ancestors. In this the wives of the paternal ancestors and the maternal grandfather, great-grand-father and great-great-grand-father and their wives also are associated. पर्वणि भवं पार्वणम्. अमावास्या, चतुर्दशी, अष्टमी, पौर्णिमा, the sun's passage from one sign into another are called *parvans*. The एकोदिष्टश्राद् is one which is performed for a single person. श्राद् is again divided into three kinds, नित्य (obligatory, such as those on अमावास्या, अष्टकाः &c.), नैमित्तिक (to be performed on such uncertain occasions as पुत्रजन्म) and काम्य (performed on certain *tithis* or *nakshatras* for attaining some reward). Again श्राद् is divided into five kinds अहरहःश्राद्, पार्वणश्राद्, एकोदिष्ट, इदिशाल्ल and सपिष्ठीकरण. The सपिष्ठीकरण is performed for a deceased person at the end of one year or on the 12th day, whereby from being a प्रेत he is raised to the position of a *pitrī* and shares the funeral cakes along with the ancestors. *Vide* याज्ञ. I. 253-254 and the मिता० thereon. 'प्राज्ञनैकोदिष्टसहितेन सपिष्ठीकरणेन प्रेतत्वनिवृत्या पितृत्वं प्राप्नोती-स्ववगम्यते ।' मिता०. प्रतिश्रद्धीत्रैव in conjunction with the adopter only (and not with the natural father of the person

adopted). यत्तु—connect this with तत् धामुष्यायणपरम् अथ...कथ्य after having started with (a discussion about) धामुष्यायण in the words ‘if sons given, purchased or born of an appointed daughter are without (specific) *pravaras* (of their own), because they are taken over (as sons) by another, they become धामुष्यायणs.’ This passage is ascribed to पैठीनसि by हरदत्त on आप. ध. सू. II. 6. 14. 2, the reading being ‘अथ दत्तकीतकृत्रिमपुत्रिकापुत्राः परपरिग्रह आवेदेण जातात्सेसंहतकुलीनाः धामुष्यायणा भवन्तीति’. भट्टोजिदीक्षित in his गोत्रप्रवर-निर्णय quotes हरदत्त and the passage from पैठीनसि. In the निर्णयसिन्धु this passage is ascribed to काल्यायन and लौगक्षि “एतच्च प्रवरमङ्गर्या काल्यायनलौगक्षिभ्यां स्पष्टमुक्तं ‘अथ ये दत्तककीतकृत्रिमपुत्रिकापुत्राः परपरिग्रहेणानावेदेया जातात्से धामुष्यायणा भवन्ति यथा शौक्षशैशिरीणां यानि चान्यान्येवं सुपुत्रत्वानि कुलानि भवन्तील्यादिना द्वयोः पित्रोः प्रवरानुक्त्वोक्तम्’”. आवेदेय generally means प्रवर. एषां—of those who take sons in adoption, by purchase &c. उभयोः—of the adopters and those who give in adoption &c. एकस्मिन् श्राद्धे...पुरुषात् In one and the same S'rāddha, he should repeat (the names of) the two ancestors (of the giver and taker respectively) after having separately intended (the same *pinda* for both). Mandlik translates ‘making *pinda* separately in honour of each’ (p. 60). But the निर्णय० reads एकस्मिन् पिण्डे after उद्दिश्य. Besides the आप. श्रौ. सू. (I. 9. 7) says ‘यदि द्विपिता सादेकैकस्मिन् पिण्डे द्वौ द्वावृपलक्षयेत्’. The बौ. ध. सू. (II. 2. 19) says ‘अथापुदाहरन्ति । द्विपितुः पिण्डदानं स्यात्पिण्डे पिण्डे च नामनी । श्रयश्च पिण्डाः षणां स्वुरेवं कुर्वन्म सुखतीति ॥’. These quotations make it clear that the same *pinda* was to be intended for two; when the first पिण्ड was offered, the names of the natural father and of the adoptive father would be separately taken. With the second, the names of the father of the जनकपिता and of the पालकपिता would be separately taken. The दत्तकचन्द्रिका remarks ‘द्वे श्राद्धे कुर्यादेकश्राद्धे वा पृथग्नूद्दिश्य एकपिण्डे वा द्वावृकीर्त्येतप्रतिग्रहीतारं चोत्पादयितारं चातृतीयात्पुरुषात्—इति सांख्यायनप्रवराध्याये सामान्यतो दर्शनाच्च दत्तकस्यापि द्विपितृक्त्वसिद्धिः’.

This last quotation shows that two separate *pindas* were allowed by some authorities; see also the quotation from हारीत in वीर० (p. 604) and मदनपारिजात p. 608 and हेमाद्रि' s चतुर्वर्ग० vol. III, part I, p. 116. तत्...परम्—That passage refers to the द्वामुष्यायण and not to केवलदत्तक-तत्सत्त्वे-पुत्रान्तरसत्त्वे. प्रतिग्रही...हरेत—he should take the fourth of what the *aurasa* son of the adopter takes *i. e.* if there is a *dattaka* and then a son is born to the adopter, the former takes one-fifth and the latter four-fifths. तृतीयांश...पाठः—‘तत्र तृतीयांशहरा इति कल्पतरुलिखितपाठो यदि साकरस्त्वाहि दत्तकादीनामौरसापेक्षया सगुणत्वे तृतीयांशहरत्वमिति व्याख्येयः’ वीर० p. 617. The मिता० (on याज्ञ० II. 132) says ‘सवर्णा दत्तकक्षेत्रजादयस्ते सत्यौरसे चतुर्थांशहरा: । असवर्णाः कानीनगृदोत्प्रसहोठजपौनभवाल्ले त्वौरसे सति न चतुर्थांशहरा:’. यत्तु हेमाद्रै &c.—All the three verses are cited in the निर्णय०; the दत्तकमीमांसा cites only the first two. नील० says that these verses convey the same idea that is conveyed by the quotation from काल्यायन and therefore according to him these verses can only refer to a द्वयामुष्यायणदत्तक. This is opposed to the view of कमलाकर ‘अत्र केचित्—आवयोरयमिति परिभाष्य यो दत्तस्तस्येदं द्वयोः पित्रोः श्राद्धं, यस्तु अपरिभाष्य दत्तः स ग्रहीतुरेव स पालकपैव दयादित्याहुः । अत्र मूलं ते एव प्रष्टव्याः ।’ निर्णय० (III. परि० उत्तरार्थ). The first verse provides for the सपिष्ठीकरण of those who die respectively in the family of birth and of adoption in the case of a दत्तक and others. The सपिष्ठीकरण of any one dying in the family of birth should be made with other members of that family by the adopted son and the सपिष्ठीकरण of those dying in the family of adoption should be made by the adopted son with others that are dead in the latter family. The sons of the *dattaka* should perform the सपिष्ठीकरण of their father (the *dattaka*) with the natural father (जनक-पितृ of the दत्तक) and the adoptive father (पालकपितृ), both of whom become their grand-fathers and both become associated with the same *pinda*. The grand-sons of the

dattaka should perform the सपिष्ठीकरण of their father (the son of the दत्तक) with their grandfather (the *dattaka*) and the natural father of the *dattaka*. The सपिष्ठीकरण of a man is always with reference to three ancestors of his. In this case of the grand-son of the दत्तक the authorities are not clear whether the adoptive father is to be associated with the natural. But it seems that he is to be so associated. As regards the great-grand-son of the *dattaka*, he should perform the सपिष्ठीकरण of his father (grand-son of the दत्तक) with his grand-father (the son of the दत्तक) and his great-grand-father (the दत्तक). But as regards the adoptive father he (the प्रपौत्र of दत्तक) may recite his name or not. As सपिष्ठन is with three ancestors, in case of the सपिष्ठन of the father of the प्रपौत्र of the दत्तक, the son of the दत्तक and the दत्तक constitute two ancestors and the natural father of the दत्तक is the third ancestor. But the adoptive father may or may not be associated with the natural father of the दत्तक in the सपिष्ठीकरण of the grand-son of the दत्तक by the प्रपौत्र of the दत्तक. It is therefore that नीलो says 'प्रतिग्रहीतारं...तूचारयेदेव'. The reason is stated in the words तस्मादेषा...पौरुषी. The meaning is that in the case of adoption the सापिष्ठ्य relationship is due only to the circumstance of offering *pindas* and not due to blood-relationship and therefore सापिष्ठ्य extends only up to three generations i. e. the *dattaka*, his son and grand-son are connected by सापिष्ठ्य with the adoptive father; but the great-grand-son of the दत्तक is not so connected with the adopter. साधारणेषु...वर्गिणाम्—The same rules apply to such आद्व as are performed on the अमावास्या (which is an occasion on which आद्व is offered to all *pitrs*). The only difference is about एकोदिश, which is to be performed on the anniversary of the death of each separately. The words साधारणेषु कालेषु...वर्गिणाम् may also

mean 'No distinction is made between the ancestors of each group in श्राद्धs on such occasions as अमावास्या'. In सपिण्डीकरण persons belonging to each group (*viz.* of the natural father's line or of the adoptive father's line) were kept separate. But in other श्राद्धs, both पितृs (natural and adoptive) and both grand-fathers may be associated together with the same *pinda*. The निर्णय० explains 'दत्तकादयः जनकपालकयोः कुले प्रेतानां स्ववर्गीयैः सपिण्डनं कुर्युः दत्तकानां पुत्रास्तु पितृदत्तकस्य पितृभ्यां जनकपालकाभ्यां स्वपितामहाभ्यां सपिण्डनं कुर्युः । तेषां पौत्राः स्वपितरं दत्तकेन पितामहेन तज्जनकेन च सपिण्डयेयुः । चतुर्थोपि तत्कुलस्थ एव । तेषां प्रपौत्रस्तु दत्तकस्य प्रपितामहस्य पालककुलस्थं चतुर्थं योजयेच वा । छन्द इच्छा । दर्शमहालयादौ तु द्वयोः पित्रोः पितामहयोः प्रपितामहयोर्वा श्राद्धं देयं तत्र द्वयोः पित्रायोः पित्रायोः पृथक् पिण्डदानं द्वयोरुददेशेनैको वेति ।' (III. परि. उत्तरार्थ). The दत्तकमीमांसा first explains that the दत्तक can only have पिण्डान्वयसापिण्ड्य with the adoptive father and not अवयवान्वयसापिण्ड्य and then offers a very elaborate explanation differing in some respects from that of हेमाद्रि and the निर्णय० which considerations of space forbid us from quoting. 'द्विविधं हि सापिण्ड्यं अवयवान्वयेन पिण्डान्वयेन चेति । तत्रावयवान्वयसापिण्ड्यस्य दत्तके प्रत्यक्षबाधितवेन हेमाद्रिः पिण्डान्वयमेवोपादाय दत्तकादीनां प्रतिग्रहीतकुले त्रिपुरुषमेव सापिण्ड्यं व्यवातिष्ठिपत् ।' दत्त. मी. p. 95. On तस्मादेषा त्रिपौरुषी, the दत्त. मी. remarks "दत्तकानामेषा त्रिपिण्डान्वयरूपाशौचविवाद्यत्वादिप्रयोजिका त्रिपुरुष्येव सपिण्डता न 'लेपभाजश्च-तुर्थाद्याः पित्राद्याः पिण्डभागिनः । पिण्डदः सप्तमस्तेषां सापिण्ड्यं साप्तपौरुषम्' इति मात्स्याभिहिता साप्तपौरुषी तस्याः सामान्यरूपतया विशेषापवादात् ।".

The explanation of these verses given by हेमाद्रि (चतुर्वर्गचिन्तामणि vol. III, part I, p. 121) is as follows:— दत्तकादिद्यामुष्यायणानां यावन्तः पित्रोः संबन्धिनः पितामहवर्गः स्युस्तत्संबन्धेन च स्वं प्रति पितृव्यादिरूपतां गताः, ये च मुख्यगौणसंबन्धेन भ्रात्रादिरूपतां गताः ते सर्वे दत्तकादीनां पितृवर्गाः । तेषु मध्ये ये प्रेताः स्युस्तेषां तत्समानजातीयवर्गजैः पितृभिः सह ते दत्तकादयो योजनं सपिण्डीकरणं कुर्युः । द्यामुष्यायणपुत्रास्तु तेषु तेषु वर्गेषु मध्ये स्वकीयेन पित्रा तत्पूर्वाभ्यां च द्वाभ्यां तस्य तस्य प्रेतस्य सपिण्डीकरणं कुर्युः । द्यामुष्यायणपौत्रस्तु स्वेन पित्रा द्यामुष्यायणेन च पितामहेन तत्पित्रा चैकेन

तत्समं तत्तद्वर्गोत्पन्नं तेन तेन योजयेत् । द्रथामुष्यायणप्रपौत्रस्तु गैणपितृवर्गमध्यस्थितं प्रेतं योजयेद्वा न वा । एषा हि गैणपितृसंततिलिपौरुष्येव । यथा दत्तकादिभिः सर्वपितृवर्गसंबन्धिनः सपिण्डीकरणं कार्यं तथैवामावास्यादौ साधारणे काले सर्ववर्गसंबन्धेन नैयमिकं श्राद्धं कर्तव्यमिल्येतद्वक्तुमुक्तं साधारणेषु कालेषु विशेषो नात्ति वर्णणामिति । मृताहे त्वेकमुद्दिश्येति । यो यस्मिन्नहनि मृतस्तस्मिन्नहनि तु यच्चाद्धं तत्स्यैव नान्यस्येति । तदेवमेतत् सिद्धं, यावन्तः पितामहाः प्रपितामहाः स्युत्तावतां द्रथामुष्यायणैरमावास्यादिश्रादेष्वृद्धेशं कृत्वा पृथक्पिण्डाः प्रदेशाः । एकैकस्मिन् वा पिण्डे तावतां नामानि कीर्तनीयानि ॥” । केवल...नास्त्येव—There is no such thing as a *kevaladattaka*, because no text enjoins the taking of such a one. यद्यपि...नोक्तः although the *kevaladattaka* is not mentioned expressly by that particular word. पूर्वोक्तमनुवचनेन—by the verse गोत्ररिक्षे &c. (मनु. IX. 142). The argument is that मनु० speaks of the complete cessation of all relation with the natural father and that in the case of the द्रथामुष्यायण there is admittedly no such cessation and therefore it follows by implication (अर्थात्) that Manu० is speaking of another variety of दत्तक (i. e. केवलदत्तक). ऊर्ध्वं...पश्चमात्—The preceding sūtra is असमानप्रवैरिविवाहः. ऊर्ध्वं...पश्चमात्—हरदत्त explains ‘पितरमारभ्य तद्वन्धुवर्गे गण्यमाने सप्तमाच्छिरस ऊर्ध्वं जातां कन्यकामुद्दहेत् । मातरमारभ्य बन्धुवर्गे गण्यमाने पश्चमाच्छिरस ऊर्ध्वं जातामुद्दहेत् । बीजिनक्ष सप्तमादूर्ध्वमिति चकारात्सिध्यति । यथा क्षेत्रे वन्ध्यो रुग्णो वा देवरं प्रार्थयते मम क्षेत्रे पुत्रमुत्पादयेति । यद्वा संतानक्षये विधवां गुरवो नियुजते वर्षं विचिन्नवीर्यक्षेत्रे सत्यवतीवाक्याद् व्यासो धूतराष्ट्रादीनुत्पादितवानिति । यथाह याज्ञवल्क्यः—अपुत्रेण परक्षेत्रे नियोगोत्पादितः सुतः । उभयोरप्यसौ रिक्षी पिण्डदाता च धर्मतः ॥ इति तद्विषयमेतद्वीजिनश्चेति ॥’ । The द्रथामुष्यायण has relationship with both the fathers. He is a *sapinda* of the natural father from whom he is born (बीजिन्). नील० puts forward a specious argument. गौतम lays down rules about prohibited degrees for marriage. In doing so he does not take for granted what is known from other works. He is simply summarising the rules that obtained among respectable people of his day. It is doubtful whether he has the केवलदत्तक in view. Just as

मनु says 'असपिष्ठा च या मातुरसगोत्रा च या पितुः । सा प्रशस्ता द्विजातीनां दारकर्मणि मैथुने ॥' (III. 5), so गौतम says that the parties must be beyond seven degrees on the father's side and adds that they must be beyond seven degrees in the line of the *bijī* also. It is difficult to see how Gautama's rule leads to the establishment of the existence of केवलदत्तक. अतो...वाच्यः Therefore, in order to make the words of Gautama have their full scope (in order to give them a purpose of their own), the केवलदत्तक must be admitted. On ऊर्ध्व...पश्चमात्, the दच. मी. says "तत्र बीजिग्रहणं दत्तकाद्युत्पादकानां सर्वेषामपि संग्रहार्थं न केवलं क्षेत्रजोत्पादकसैव 'य एतेऽभिहिताः पुत्राः प्रसङ्गादन्वयबीजजाः । यस्य ते बीजतो जातास्तस्य ते नेतरस्य तु ॥' इति मनुस्मरणात् (मनु. 9. 181) । तस्य ते पुत्रा इति पुत्रत्वप्रतिपादनं सापिष्ठ्यप्रतिपादनार्थं न तु पुत्रत्वोद्योगादनार्थम्, 'पुत्रान्द्वादश यानाह' (मनु 9. 158) इत्यादिप्रतिग्रहीत्-पुत्रत्वप्रतिपादनविरोधात् । नेतरस्य प्रतिग्रहीतुरित्यर्थः ।" (p. 85). तत्र...रुक्तव्यात्—This refers to the verse गोत्रविक्षये &c. प्रवराध्याय—In the श्रौतसूत्रs there is a chapter dealing with *pravaras*. It is not possible to say from what work this quotation is taken. The दत्तकमीमांसा speaks of this verse as a स्मृति passage quoted in the प्रयोगपारिजात (p. 11 and p. 101). गोत्र and प्रवर are two different but allied topics. They both determine prohibitions about marriage. A man cannot marry a girl born of the same *gotra* as his, and also a girl whose father's प्रवर is the same as his. The *gotras* may be different, but one or more प्रवरs of two different *gotras* may be the same, as, for example, in the case of शापिडल्य and काश्यप *gotras*. 'गोत्रलक्षणमाह प्रवरमर्जया बौधायनः । विश्वासित्रो जमदग्निर्भरद्वाजोथ गौतमः । अत्रिवैसिष्ठः कश्यप इत्येते सप्त ऋषयः । सप्तानामृषीणामगस्त्याष्टमानां यदपत्यं तद्गोत्रसिति' निर्णय०. प्रवरs are those whose names are recited by the sacrificer at the time of selecting the *ritviks* at a sacrifice. According to others प्रवरs mean the ancestors of the founders of each *gotra*. Some *gotras* have only one *pravara*, some have three *pravaras* and some have five. शौक्लशैक्षिरयोर्यथा—The

आश्व. श्रौ. सू. says that from a male belonging to the शैशिरिः, a son was born to the wife of one who belonged to the S'aungas. ‘अथ य एते द्विप्रवाचना यथैतच्छौक्षैशिरयः । भरद्वाजा ह शुक्राः कताः शैशिरयः । तेषामुभयतः प्रवृणीतैकमितरतो द्वावितरतः ।’ आश्व. श्रौ. सू. (उत्तरपद्धति 6. 13). The वृत्ति of नारायण explains ‘य एते द्विप्रवाचना ऋषिद्वयव्यपदेश्या यथैते शौक्षैशिरा व्यामुष्यायणाः शौक्षेयस्य क्षेत्रे शैशिरेय-बीजोत्पन्नानं वंशाः, अन्येषां वा भिन्नार्थेयक्षेत्रजोत्पन्नानं वंशा इत्येवोदाहरणम् । शौक्षैशिरप्रहणं प्रदर्शनार्थम् । सर्वे ते भिन्नार्थेयाः । यस्माद्भूरद्वाजाः शुक्रास्ते-षामयं प्रवरः आङ्गिरसवार्हस्पत्यभारद्वाजेति । कताः शैशिरयस्तेषां वैश्वामित्रं कात्याक्षीलेति ।’. Vide also आप. श्रौ. सू. 24. 7. 2-5 for शुक्राशै०. शैशिरिः are a subdivision of the *Katas* who are a branch of the वैश्वामित्र *gotra*. The निर्णय० remarks ‘अथ द्विगोत्राः । शौक्षैशिरिणामाङ्गिरसवार्हस्पत्यभारद्वाजकात्याक्षीलेति पञ्च कात्याक्षीलयोः स्थाने शौक्षैशिरिर्वा आङ्गिरसकात्याक्षीलेति श्रयो वा एषां भरद्वाजैविश्वामित्रैश्चाविवाहः ।’. The descendants of the व्यामुष्यायण शौक्षैशिरि cannot marry any one in the भरद्वाज and वैश्वामित्र *gotras*. On the verse व्यामुष्यायणका ये स्युः the दत्त. मी. remarks (p. 101) “दत्तकादीनां च व्यामुष्यायणत्वे इदं वचनं, ‘नित्यानां व्यामुष्यायणानां’ इति सत्याषाढवचनं च प्रमाणम् ।”. मानवीयेन—This refers to गोत्ररिक्ये &c. (मनु. 9. 142). The conflict between the two texts (of the प्रवराध्याय and of मनु) leads to the inference that the former refers to व्यामुष्यायणदत्तक and the latter to केवलदत्तक. अत एव...भद्रसोमेश्वरः—The author now digresses into a question that very much exercised the minds of all writers on धर्मेशास्त्र. In the महाभारत we are told that सुभद्रा was the daughter of वसुदेव and the sister of वासुदेव (कृष्ण). मैथिषा भगिनी पार्थ सारणस्य सहोदरा । सुभद्रा नाम भद्रं ते पितुमें ददिता सुता ॥ यदि ते वर्तते बुद्धिवैश्यामि पितरं स्यम् । अर्जुन उवाच । ‘तुहिता वसुदेवस्य वासुदेवस्य च स्वसा’ आदिपर्व 219. 17-18. कुन्ती, the mother of अर्जुन, and वसुदेव, the father of सुभद्रा, were the children of शूर. So अर्जुन in marrying सुभद्रा married his maternal uncle's daughter who is a very near *sapinda* relation. A man was prohibited from marrying a girl who was a *sapinda* on the mother's side within five degrees. ‘अविषुत-

ब्रह्मचर्यो लक्षणां ख्रियमुद्धेत् । अनन्यपूर्विकां कान्तामसपिण्डां यवीयसीम् ॥... पञ्चमात्समाकूर्चं मातृतः पितृतस्तथा ॥' याज्ञ० (I. 52-53); 'गृहस्यो... असमानार्थेयामस्पृष्टमैथुनामवरवयर्सीं सहशीं भार्या विन्देत । पञ्चमीं मातृबन्धुभ्यः सप्तमीं पितृबन्धुभ्यः ।' व. ध. सू. 8. 1-2. सुभद्रा and अर्जुन were the grand-children of शर, सुभद्रा being only third from him, who was the maternal-grand-father of अर्जुन. So she came well within the prohibition mentioned above. We learn from the बौधायनधर्मसूत्र (I. 1. 17-24) that मातुलसुतापरिणयन was one of the five usages peculiar to the south, about which there was a conflict of views, Baudhāyana himself condemning those usages because they were opposed to authoritative *smṛtis* and to the usages of the शिष्ट. *Vide* notes p. 16 above. Numerous writers condemn the marriage with a maternal uncle's daughter. Among southern writers, the author of the स्मृतिचन्द्रिका and माधवाचार्य try to support it and quote the शतपथब्राह्मण and a passage from the *khilas* in favour of it¹. Even दाक्षिणात्य writers like शंकरभट्ट, the father of नीलकण्ठ, were against the practice of मातुलसुतापरिणयन. भट्टेजि in his चतुर्विंशतिमतसंग्रह (p. 49) says 'एतेन कृष्णार्जुनादीनां मातुलकन्यापरिणयोपि युगान्तरीयत्वात् विरुद्ध्यते । आधुनिकानां तु तदाचारोऽनाचार एव ।'. कुमारिलभट्ट in his तत्त्वावार्तिक makes very scathing remarks against this practice. 'खमातुलसुतां प्राप्य दाक्षिणात्यस्तु तुष्यति ।' p. 129 (तत्त्वावार्तिक). The तत्त्वावार्तिक, while discussing the scope of सदाचार (in connection with पू. मी. सू. I. 3. 7.), finds numerous lapses from right conduct in the case of the great men of the past and tries to explain away many of these so-called violations of good conduct. The charge brought against वासुदेव and अर्जुन, the two central figures of the महाभारत, is "वासुदेवार्जुनयोः प्रतिषिद्धमातुलदुहितृशक्मिणीसुभद्रापरिणयनं, 'उमौ मध्वासवक्षीबौ'

-
1. The passage from the शतपथ is 'तसात्समानादेव पुरुषादत्ता चायश्च जायेते इदं हि चतुर्थे पुरुषे तृतीये संगच्छामहे इति विदेवं दीव्यमाना जात्या आसते ।' I. 8. 3. 6. The खिल passage is 'आयाहीन्द पश्चिमिक्तेभिर्यज्ञमिमं नो भागजेयं ज्ञुषस्व । तृप्तां जहुर्मातुलस्येव योषा भागते पैतृष्वसेयी वपामिव ॥'.

(उद्योगपर्वे ५९. ५) इति सुरापानाचरणम्” तत्रवार्तिक p. 128. The first of these is answered as follows ‘यत्तु मातुलुहितृपरिणयनं तयोस्तन्मातृस्त्रीशादिसंबन्धव्यवधानेषि भ्रात्रादिव्यवहारादविरुद्धम् । यद्यपि वासुदेव-खसेति सुभद्राख्याता तथाप्युत्पत्तौ बलदेववासुदेवयोरेकानंशाशयाश्च निजत्वान्वाख्यानात् मातृस्त्रीया वा सुभद्रा तस्य मातृपितृस्त्रीशादुहिता वेति परिणयनाभ्युक्तानाद्विज्ञायते । वसुदेवाङ्गजाता च क्वान्तेयस्य विस्थिते । न तु व्यवेतसंबन्धप्रभवत्वे तद्विरुद्धता ॥ येन ह्यन्यत्रैवमुक्तम्—मम वर्त्मानुवर्तेन् मनुष्याः पार्थं सर्वशः^१ । यद्यदाचरति श्रेष्ठस्तत्तदेवतरो जनः । स यत्प्रमाणं कुरुते लोकस्तदनुवर्तते^२ ॥ इति—स कथं सर्वलोकादर्शभूतः सन् विरुद्धाचारं प्रवर्तयिष्यति । एतेन रुक्मिणीपरिणयनं व्याख्यातम् ।’ तत्रवार्तिक pp. 137-138. कुमारिल’s argument is as follows:—कृष्ण was the son of देवकी, बलराम of रोहिणी and एकानंशा was born of यशोदा. But the हरिवंश says (विष्णुपर्वे chap. 2. 31-38) that the seventh गर्भ of देवकी was transferred from her womb to the womb of रोहिणी at Vishṇu’s bidding by निद्रा for fear of कंस (verse 31) and became बलराम, that निद्रा herself was directed by विष्णु to be born of यशोदा as a daughter (called एकानंशा), that एकानंशा and कृष्ण (born of देवकी) were made to change places, that देवकी said to कंस that she gave birth to a daughter (एकानंशा), and that Vishṇu speaks of बलराम as his अंश and of निद्रा as of his own family. That is, these two, though born of different mothers, are yet styled his own (निज) by कृष्ण. Therefore सुभद्रा, though spoken of in the महाभारत as the sister of वासुदेव, need not have been the real sister of वासुदेव (कृष्ण). She (सुभद्रा) was probably the daughter of the sister of Vāsudeva’s mother or she (सुभद्रा) was the daughter’s daughter of the sister of the father of Krishṇa’s mother (step-mother रोहिणी). A maternal aunt’s daughter may be called a sister and is often so called. सोमेश्वर, author of न्यायसुधा, a commentary on the तत्रवार्तिक, notes that among the Lāṭas this is the case. In this way अर्जुन is not open to the charge of having married

1. भगवद्गीता III. 23.

2. भगवद्गीता III. 21.

a maternal uncle's daughter. कुमारिल asks 'how would कृष्ण, who gave vent to those lofty sentiments of the Gītā quoted above and who was the exemplar of all virtues to the world, encourage a usage that was sinful?'. So this explanation of सुभद्रा being called a sister though she was a very distant relative is referred to in the text in the words 'वार्तिकोक्तं...समाधानं' (the explanation offered by the वार्तिक i. e. by the तत्त्ववार्तिक, viz. the assumption of a distant relationship between कृष्ण and सुभद्रा). Mandlik is not right in his translation (p. 62) 'by an explanation founded on a Vārtika text that there was no relationship (between Arjuna and Subhadrā) after adoption'. श्वरेण...मात्रपरत्वमेव चोक्त्वा—पृथा, the daughter of श्वर, was given by him to his friend कुन्तिभोज in adoption and therefore she came to be called कुन्ती. See महाभारत, आदिपर्व chap. 111 'श्वरो नाम यदुश्रेष्ठो वसुदेवपिताभवत् । तस्य कन्या पृथा नाम रुपेणाग्रतिमा भुवि ॥ पितृघ्नीयाय स तामनपलाय भारत । अग्र्यमग्रे प्रतिज्ञाय खस्यापलं स सखवाक् ॥ अग्रजामथ तां कन्यां श्वरेनुग्रहकाह्विणे । प्रददौ कुन्तिभोजाय सखा सख्ये महात्मने ॥ 1—3. In the न्यायसुधा an objection is raised that, कुन्ती being given in adoption, there was cessation of relationship with the family of her birth (viz. श्वर's family) according to Manu's verse (गोत्ररिक्ये जनयितुः &c. IX. 142) and that therefore Arjuna, her son, could very well marry सुभद्रा, even if she was the real daughter of वसुदेव, and that there was no necessity to assume distant relationship. "नन्वर्जुनमातुः पृथाया वसुदेवभगिन्याः पित्रा श्वरेण कुन्तिभोजाय दुहितृत्वेन दत्तत्वात्, 'पिण्डरिक्ये जनयितुर्न भजेहत्रिमः क्वचित्' इति वचनात् सापिष्यनिवृत्तेर्वसुदेवाङ्गजाताया अपि सुभद्रायाः पृथात्मजस्यार्जुनस्य परिणयन-विरोधपरिहारसंभवाद् व्यवधानकल्पनमनर्थकमिति" न्यायसुधा (p. 195). This objection is referred to as 'श्वरेण...मनुवचनेनोक्त्वा' in the text. It is answered by the argument that, though पृथा was given in adoption to कुन्तिभोज and अर्जुन was her son, still, there is an explicit prohibition in the text of गैतम (कर्व

सप्तमात् पितृबन्धुभ्यो वीजिनश्च &c.) about marrying one in the line of the natural father (within certain degrees). पृथा's natural father was शूर and if सुभद्रा was really the daughter of वसुदेव, she would be वीजसंतानजा with reference to पृथा's son. So the result of admitting सुभद्रा to be the real daughter of वसुदेव would be to make her ineligible for marriage with अर्जुन. All this is expressed by the words 'अस्य गौतमीयस्य... परिणेयेत्याशङ्का' in the text. The words of सोमेश्वरभट्ट are "यद्यपि अर्जुनः कुन्तीभोजदत्तायाः पुत्रस्तथापि 'ऊर्ध्वं सप्तमात् पितृबन्धुभ्यः वीजिनश्च' इति निषेधात् वसुदेवाङ्गजा तस्यापरिणेयेत्याशयः।" न्यायसुधा. All this discussion serves the purpose of establishing that there are two kinds of दत्तक, केवल and आमुष्यायण. कुन्ती was केवलदत्तिम and therefore the objector could speak of सापिष्यनिवृत्ति and was met by simply relying on a prohibition as to marriage. अस्य... मात्रपरत्वमेव चोक्त्वा—the words of गौतम are interpreted as merely forbidding a marriage with a girl born in the line (संतान) of the natural father (and not as positively laying down a rule about सापिष्य). यत्तु... बन्धनम्—Some writer said that सोमेश्वर declared that, on the strength of गौतम's text (ऊर्ध्वं सप्तमात् &c), कुन्ती was connected by सपिष्य relationship with the family of शूर for seven generations. नील० replies that the view is due simply to the fact that the writer has not well studied the work of सोमेश्वर. तेन... बोधकत्वम्—This contains the reason of the remark तद्यन्था... न्यन्तम्. Who the writer here criticised is it is difficult to say. But the निर्णयसिन्धु of कमलाकर (a cousin of नील०) contains a similar view 'भद्रसोमेश्वरेणापि पृथायाः कुन्तिभोजस्य पालककन्यात्वेषि ऊर्ध्वं सप्तमातितृबन्धुभ्यो वीजिनश्चेति गौतमोक्तेर्दत्तिमायाः पृथाया जनकस्य शरसेनस्य कुलेषि सासपौरुषं पालककुलेषि ताववेव सापिष्यमुक्तं अपि वा कारणाग्रहणे (पू. मी. सू. १. ३. ७) इत्यत्र।' निर्णय० (III परि० पूर्वार्ध). तेन=सोमेश्वरेण. We saw above that an objector first spoke of सापिष्यनिवृत्ति in the case of पृथा (from her father's family) on the strength of Manu (IX. 142) and that then in answer Gautama's text was cited as

forbidding marriage with one in the line of the natural father (बैजि or जनक). सोमेश्वरभट्ट uses the very word निषेधात् (in the quotation cited above). सोमेश्वर did *not* say that that text of Gautama conveyed that there was *sapinda* relationship (of the दत्रिम) for seven generations in the family of birth. एवं...सिध्यति thus the two kinds of adopted sons being established, the agreement 'this belongs to us both' follows (as a matter of course in the case of the आमुष्यायण). That agreement has a seen purpose in that it conveys to the adopter that the son he is taking will be a आमुष्यायण. पालक...सापिण्ड्यम्—The स्तिता० (on याज्ञ० I. 52-53) has elaborated the theory of सपिण्ड relationship as based on the persistence of the particles of the same body *i. e.* on the fact of being descended from the same common ancestor. But this may make सपिण्ड relationship extend too far and so the limitation was introduced that if relationship were traced through the father of a man, सपिण्ड relationship extended up to only seven degrees and, if traced through the mother of a man, up to only five degrees. That is, a man and his six paternal ancestors and the six descendants of himself and of his six ancestors are his *sapindas* on the father's side. Similarly a descendant within five degrees of his mother's father, grand-father and great-grand-father would be his *sapinda* (in counting these five and seven degrees we have always to include in the calculation the ancestor and the descendant whose सापिण्ड्य is in question). 'एवं यत्र यत्र सपिण्डशब्दस्त्र तत्र साक्षात्परम्परया वा एकशरीरावयवान्वयो वेदितव्यः ।...असपिण्डाभिस्त्रैकशरीरान्वयद्वारेण साक्षात्परम्परया वा सापिण्ड्यमुक्तम् । तच सर्वत्र सर्वस्य यथाकथंचिदनादै संसारे भवतीत्यतिप्रसङ्ग इत्यत आह । पञ्चमात्सप्तमादूर्ध्वं मातृतः पितृतस्था ।...अतथायं सपिण्डशब्दोऽवयवशक्त्या सर्वत्र प्रवर्तमानोपि निर्मन्थ्य पङ्कजादिशब्दविनियतविषय एव । तथा च पित्रादयः षट् सपिण्डाः, पुत्रादयश्च षट्, आत्मा च सप्तमः । संतानभेदेपि यतः संतानभेदस्तमादाय गणयेद्यावत्सप्तम इति सर्वत्र योजनीयम् । तथा च मातरमारभ्य

तत्पितृपितामहादिगणनायां पञ्चमपुरुषवर्तिनी मातृतः पञ्चमीत्युपचर्यते । एवं पितरमारभ्य तत्पित्रादिगणनायां सप्तमपुरुषसंतानवर्तिनी पितृतः सप्तमीति । भिता० स्वगोत्रेण—the idea is that even if a man takes a सगोत्र in adoption the latter becomes his progeny (गोत्र=संतति) by the rites (of adoption) alone, but there is no सपिष्ठ relationship created by the rite of adoption. The दत्त. मी. remarks 'विधिनैव गोत्रतां यान्तीति नियमः' (p. 81) and 'सगोत्रमन्ये कृतास्ते विधिना गोत्रतां संततिलं यान्ति परं तु तैः सह विधिना सापिष्ठं न विधीयते नोत्पद्यते इत्यर्थः । सगोत्रेष्वपि सापिष्ठानुत्पत्तौ परगोत्रे सुतरां सापिष्ठानुत्पत्तिरूक्ता ।' (p. 86). वीजवसुः—of the natural father. The words पञ्चमी, सप्तमी go with सपिष्ठता and refer to what is said above about सपिष्ठ relationship being limited to seven degrees on the father's side and five degrees on the mother's side. गोत्रित्वं पालकस्य च—the sons adopted and others take the *gotra* of their adoptive father (though they have सपिष्ठ relationship with the natural father's family for seven generations). दत्त. मी. remarks 'जनकस्य सपिष्ठता अस्त्येव दानादिनापि न निवर्तते तस्या अवयव-रूपान्वयतया यावच्छीरं दुरपनेयत्वात् ।' (p. 85). धर्मार्थ—This is ascribed to देवल in the दत्त. मी. धर्मार्थ—refers to the fact that sons are adopted for repaying the debt due to ancestors and for averting the fall in hell. 'नापुत्रस्य लोकोत्स्थिः' ऐ. ब्रा. तत्तद्वेत्रेण—refers to the fact that one of a different *gotra* may be adopted. अंश...गित्वं being participants in the share (of property) and in the funeral cake. The word केवल suggests according to the दत्त. मी. that they have *no* सापिष्ठ with the adoptive father. 'केवलशब्देन सापिष्ठमेव निरस्तवान् गोत्रांशपिण्डानां विधानात्' दत्त. मी. (p. 87) and 'तस्मादत्र दत्तके न परिग्रहीतृसापिष्ठं किंतु जनककुल एव साप्तपौरुषिकं सापिष्ठमिति सिद्धम् ।' (p. 88). But the निर्णय० quotes the सापिष्ठमीमांसा as saying that these words do not altogether negative सापिष्ठ with the adoptive father, but negative सापिष्ठ for seven generations. 'तत्पालककुले साप्तपौरुषं सापिष्ठं नेत्येवंपरं न तु सर्वथा सापिष्ठनिषेधपरमिति सापिष्ठमीमांसायाम्' निर्णय०.

अनाकरणी—without any authority. The word आकर is often used in the sense of 'original authoritative work on any particular S'āstra'. For example, the तत्त्वबोधिनी (commentary on the सिद्धान्तकासुदी) applies the word आकर to the महाभाष्य of पतञ्जलि 'अत्राहुः—संज्ञातिकियाशब्दान् हित्वान्ये गुणवाचिनः। चतुष्टीय शब्दानां प्रवृत्तिरित्याकरप्रन्थनिष्कर्षदेव निर्णय इति' on पा. IV. 1. 44 (वोतो गुणवस्थनात्). The निर्णय० also says the same about these verses. 'वस्तुतस्तु पूर्वेवचसां महानिवन्धेषु क्वाप्यनुपलभ्मादपराकार्दिलिखनाभावात्पूर्वेत्कन्यवस्थायाश्च प्रातिभज्ञानतुल्यत्वादैरेतलिखितं तेषामेव शोभते ।' निर्णय० (परि० III पूर्वार्ध०). साकरत्वे...दनार्थम्—Even if the three verses be regarded as authoritative, yet they only declare that the द्यामुष्यायण has no सपिष्ठ relationship for seven generations in the family of the adopter. पूर्वोक्त-गौतमीयेन—by the sūtra ऊर्ध्वं सप्तमात् &c. मानवीयेन—by the verse गोत्ररिकथे &c. सापिष्ड्यनिर्णये—नील० appears to refer to the सापिष्ड्यनिर्णय of श्रीधरभट्ट, who seems to have been a paternal grand-uncle of नीलकण्ठ. It is therefore that नीलकण्ठ says केषां-चिन्मान्यानां लेखः. The words of the सापिष्ड्यनिर्णय (Deccan College Ms. no. 128 of 1895-98 folio 26) are 'तथा दत्तकन्त्रिमयोर्यदि जनकगोत्रेणोपनयनादिसंस्कारः तदा तयोर्जनककुले मातृतः पितृतश्च सासपौरुषं पावृष्टपौरुषमेवावयवान्वयसापिष्ड्यं पितृतः सप्तमादिति । येन च तौ लब्धौ तत्कुले मातृतः पितृतश्चोर्ध्वं त्रिपुरुषमेव निर्वाप्यसापिष्ड्यं ततु त्रयाणामेव तेषां पित्रारीनां निर्वाप्यत्वात् । यदा तु तयोर्नेत्पादकगोत्रेण संस्कारः तदा तयोर्लंघपितृकुले संस्कृत-योर्मातृतः पितृतश्च पावृष्टपौरुषं सासपौरुषं च निर्वाप्यसापिष्ड्यं पञ्चमात्सप्तमादूर्ध्वमिति न्यायात् । न च तेनैव न्यायेनोत्पादकगोत्रे संस्कृतयोर्लंघकुलेषि सासपौरुषादिसापिष्ड्यापतिः शंक्या । तत्पक्षे लब्धुः पितृत्वाभावेन पितृतः सप्तमादिति न्याय-प्रसरात् । पितृत्वं हि उत्पादकत्वेन वोपनयनकर्तृत्वेन वा वाच्यम् ।' The views criticized by नील० here were held by the author of the सापिष्ड्यदीपिका, as we learn from the निर्णय० 'सापिष्ड्यदीपिकायां तु दत्तकीतादीनां जनकगोत्रेणोपनयने कृते जनककुले सासपौरुषं सापिष्ड्यं पालकमातापितृकुले त्रिपुरुषम् । पिष्ठनिर्वापान्निर्वाप्यलक्षणं त्रिपुरुषं सापिष्ड्यम् । पालकगोत्रेणोपनयने तत्कुले सासपौरुषमित्युक्तम् । तत्र । चूडोपनयसंस्कारा निजगोत्रेण वै कृताः । दत्तायास्तनयास्ते स्युरन्यथा दास उच्यते । इति कालिकापुराणादुपनयनोत्तरं दत्तकनिषेधात् । त्रिपुरुषमित्यत्रापि मूलं सृग्यम् ।' It will be

noticed that कमलाकर, a cousin of नीलकण्ठ, did not allow adoption of a boy after his उपनयन was performed and relied upon the कालिकापुराण for support, while नील० allowed such an adoption and held that the passage from the कालिकापुराण was not quite reliable. प्रतिप्रहीतरि त्रिपुरुषं—the idea seems to be similar to the one contained in the words तस्मादेषा त्रिपौस्थी above (text p. 116, l. 16). मुख्यपितृत्व—as opposed to गौण. A man becomes द्विज by उपनयन; so उपनयन is his second birth. Therefore the argument is that a पिता is one from whom a man is born or who performs the man's उपनयन. न च ..नियतम्-पितृत्व and सापिष्य are not co-extensive (i. e. we cannot assert that wherever there is सापिष्य there is पितृत्व, nor can we assert that where there is पितृत्व there is सापिष्य). If we asserted the latter proposition (viz, where there is पितृत्व there is सापिष्य), it would fail in the case of केवलदत्तक, who according to मनु, has no सापिष्य with his natural father. As पितृत्व and सापिष्य are not co-extensive, supposing for argument that the adopter of a son whose उपनयन is performed in his family of birth is not a पितृ of the son adopted, it would not necessarily follow (from the supposed absence of पितृत्व in the adopter) that between the adopter and the adopted son there would be no सापिष्य. नील० argues that, even granting that the adopter is not the मुख्यपिता of a boy taken in adoption after the latter's उपनयन, on adoption there is the same सपिष्ड relationship between the two as there is when adoption takes place before उपनयन.

Page 120, line 10—page 122, line 7. अज्येष्ट...
 कारः—there is power to give only that son who is not the eldest. सर्वेषाम्—supply वर्णानाम्. कालादि—**the year of the era** (विक्रम or शालिवाहन) month, fortnight, *tithi* &c. मातृकापूजा—**for the मातृs see above (notes p. 89).** वृद्धिशाद्—**is a श्राद्ध performed when there is an addition to the family or a joyous**

occasion (like marriage). ‘वृद्धो यक्षियते श्राद्धं वृद्धिश्राद्धं तदुच्यते’ भविष्यपुराण quoted in मद. पा. (p. 476) : ‘एवं प्रदक्षिणादृत्को वृद्धो नान्दीमुखान् पितृन् । यजेत दधिकर्कन्धूमित्रान् पिण्डान् यत्वैः किंवा: ॥’ याज्ञ. I. 250 ; ‘उत्सवानन्दसंतानयज्ञोद्वाहादिमङ्गले । मातरः प्रथमं पूज्याः पितरस्तदनन्तरम् ॥ ततो मातामहानां च विशेदेवास्तथैव च ।’ मत्स्यपुराण quoted in मद. पा. p. 631; see आश्वलायनगृह्यपरिशिष्ट chap. II. The वृद्धिश्राद्ध is also called आभ्युदयिकश्राद्ध or नान्दीश्राद्ध. कुण्डलां...मधुपर्कादि—see above ‘वाससी कुण्डले...आचार्य धर्मसंयुक्तः’ (text p. 109, l. 9). मधुपर्क—it was so called because it was an offering of मधु and दधि or of दधि and सर्पिः made to an आचार्य after he is chosen for a rite or any honoured guest like a भ्रातक, or king, father-in-law, son-in-law, maternal uncle &c. ‘ऋतिजो वृत्वा मधुपर्कमाहरेत् । भ्रातकायोपस्थिताय । राज्ञे च । आचार्यश्वशुर-पितृवृथमातुलानां च । दधनि मध्वानीय । सर्पिर्वा मध्वलाभे । विष्ट्रः पाद्यमध्यमाचमनीयं मधुपकों गौरिस्तेषां त्रिलिंगेकैकं वेदयन्ते ।’ आश्व. गृ. सू. I. 24. 1—7. स्थणिडलोल्लेखन marking out lines on the sacrificial ground (slightly raised and levelled). ‘अथ होध्यन्धर्मं किञ्चिदुच्छ्रूता समाऽकृत्रिमा भूमिः स्थणिडलमुच्यते तदिषुमात्रावरं सर्वतो गोमयेन प्रदक्षिणमुपलिय्य यज्ञियशकलमूलेनोळिष्ट्य’ आश्व. गृह्यपरिशिष्ट I. 14. अन्वाधाने...आज्येन vide the स्थालीपाकप्रयोग in the नारायणभट्टी for the words चक्षुषी आज्येन. आज्योत्पवन—see above (notes p. 170). खशाखोक्तां कामस्तुतिं—In the आश्व. श्रौ. सू. (5. 13) occurs the following कामस्तुति ‘क इदं कस्मा अदात्कामः कामायादात्कामो दाता कामः प्रतिग्रहीता कामं समुद्रमाविश कामेन त्वा प्रतिगृह्णामि कामैतते वृष्टिरसि वौस्त्वा ददातु पृथिवी प्रतिगृह्णातु’. This occurs in the अथर्ववेद III. 29. 7, where we have कामः समुद्रमाविवेश. The passage is repeated and explained in तै. ब्रा. 2. 2. 5. 5—6. Vide आप. श्रौ. सू. 14. 11. 2 where the reading is ‘क इदं...कामः कामाय कामो दाता...कामैतते एषा ते काम दक्षिणा उत्तानस्त्वाङ्गीरसः प्रतिगृह्णात्विति’. आज्यभाग—These are two offerings made to Agni and Soma respectively to the north-east and south-east of the आहवनीय fire. ‘अथाज्यभागौ ज्ञहोत्यमये खाहेत्युत्तरार्धपूर्वार्धे सोमाय खाहेति दक्षिणार्धपूर्वार्धे समं पूर्वेण’ आप. गृ. सू. I. 2. 6 (com. अथ आधारानन्तरमर्थकृत्यमप्यकृत्वा आज्यभागनाम-कावपूर्वौ होमौ ज्ञहोति). In the तैतिरीयसंहिता (II. 6. 2. 1) we read

‘चक्षुषी वा एते यजस्य यदाज्यभागौ यदाज्यभागौ यजति चक्षुषी एव तद्यजस्य प्रतिदधाति ।’ व्यस्त...हुत्वा—having offered with the व्याहृतिः separately (व्यस्त) and also together (समस्त). The व्याहृतिः are the three mystical syllables भूः, भुवः, स्वः. Sometimes they are said to be seven भूः, भुवः, स्वः, महः, जनः, तपः and सत्यं, the first three being called महाव्याहृतयः. The offerings will be accompanied with the incantations as follows:—ओं भूः स्वाहा, ओं भुवः स्वाहा, ओं स्वः स्वाहा, ओं भूर्भुवः स्वः स्वाहा. Compare अकारं चाप्युकारं च मकारं च प्रजापतिः । वेदत्रयान्निरुद्धर्म्भुवःस्वरितीति च ॥ ओंकारपूर्विकस्तिस्थो महाव्याहृतयोऽव्ययाः । त्रिपदा चैव सावित्री विज्ञेयं ब्रह्मणो मुखम् ॥’ मनु. II. 76 and 81. In the मानवगृहसूत्र (edited by Dr. Knauer) we have तुभ्यमपे पर्यवहन् and अमे: for अमे, the whole verse being ‘तुभ्यमपे पर्यवहन् सूर्या वहतुना सह । पुनः पतिभ्यो जायां दा अमे प्रजया सह ॥’.

Page 122, line 8—page 123, line 16. क्रण...भाजयेत् after paying off the debt and what was bestowed (i. e. promised) through affection (by the father), one should divide the rest. यच्छिष्ट...पिता—compare याज. II. 117 ‘विभजेत् भुताः पित्रोरुचं रिक्थमृणं समम् ।’. ‘अविभक्तैः कृतमृणं यस्तिष्ठेत्स दद्यात् । पैतृकमृणमविभक्तानां आतृणां च । विभक्ताश्च दायानुरूपमंशम् ।’ विष्णुध. स. 6. 34-36. अपरार्क (p. 722) explains पितृदाय as ‘नवश्राद्धानि’ and quotes गौतम as laying down ‘नवश्राद्धं सह दद्युः’. स एव धर्मार्थं &c—अपरार्क (p. 723) seems to attribute it to कालायन. This verse is variously interpreted. नील० explains that sons should divide the paternal wealth that is found (दद्यमान) and the debts that are incurred by the father himself and (the debt for) whatever the father has promised for religious purposes and out of affection and that out of the paternal wealth there can be no deduction for any thing except these. अपरार्क explains स्वनियोजितं &c as ‘स्वस्मिन्नुत्रे त्वयैतदपाकरणीयमृणमिति पित्रा नियोजितं तदद्यमानसुपलभ्यमानं विभजेत्, न तु पैतृकाद्धनात्तदपाकृत्य धनविभागः कार्य इति ।’. The स्मृतिच० (व्य. p. 264) similarly explains ‘यच्च स्वैरपि पित्रा पुत्रैरपाकरणीयमिति

नियोजितं तदेतत्रिविधमृणं दृश्यमानं ज्ञायमानं विभजेदेवेत्यर्थः ।'. अदृश्यमान-शङ्कायाम्—If there is a suspicion that there is some (paternal wealth) not brought forward for division (*i. e.* concealed). प्रत्यय means 'दिव्य' according to अपरार्क. गृहोपस्क... ...कर्मिणः house-hold utensils, animals carrying burdens, milch cattle, ornaments and slaves. 'गूढद्रव्यवश्चनाशङ्कायां कोशात्यं दिव्यं भृगुरब्रवीदित्यर्थः' स्मृतिच. (व्य. p. 273). The word कोश here forbids the employment of other ordeals. The स्मृतिच० quotes a verse from वृहस्पति which is very similar 'गृहोपस्करवा-श्चादिदोष्यालंकारकर्मिणः । दृश्यमाना विभज्यन्ते गूढे कोशो विधीयते ॥'. शङ्का...त्वे in inspiring or securing confidence when there is a suspicion at the time of partition among heirs and when there are several persons on whom the burden of proof lies (in various ways).

Page 123, line 17—page 131, line 7. विद्याधन gains of learning or science. In modern times the tendency of judicial decisions is to widen the scope of विद्याधन and to make it the self-acquired property of the acquirer. Reading this verse of मनु with मनु 9. 208 and याज्ञ. II. 118-119 it follows that the विद्या must have been acquired without detriment to the paternal wealth (पितृद्रव्यानुपधातेन or पितृद्रव्याविरोधेन). Courts have laid down that mere rudimentary education would not make the earnings of a member of a joint family liable to be partitioned among other members. The family must have incurred special expenses for one member out of all proportion to its status and to the expenses incurred for other members in order to entitle other members to claim a share in the income earned by the member specially trained. *Vide* L. R. 45 Indian Appeals p. 41 and I. L. R. 2 Lahore p. 40 (P. C.). मैत्रमौद्राहिकं what is acquired from a friend as a gift or at the time of marriage. माधुपर्किक—what is obtained as a

present when मधुपर्क is offered to an honoured guest. For मधुपर्क see notes p. 208. A cow was often presented at the time of मधुपर्क. विद्याधन is further on elucidated by quoting काल्यायन. सौदायिक—this is defined with reference to a woman by काल्यायन quoted below on लङ्घन (ऊढया कन्या &c. text p. 155 ll. 6-7). The दायभाग explains ‘पितृपितृव्यादिभ्यः स्वदायसंबन्धिभ्यः प्रसादादिना लङ्घं सौदायिकम्’ (p. 169). पितृद्रव्या... जितम्—this is to be connected with each of the four kinds of acquisitions mentioned, viz. मैत्रं, औद्धाहिकं, क्रमादभ्यागतं उच्छृतं, विद्यालङ्घम्. The result is that if a man confers an obligation on a friend with paternal wealth and the friend makes a gift in return or if a man pays a large sum to the father of his bride out of ancestral estate in order to induce him to give his daughter and the father of the bride makes a gift at the time of marriage, then both these gifts are liable to be partitioned among all the coparceners. The मिता० makes this clear ‘तथा च पितृद्रव्यविरोधेन प्रत्युपकारेण यन्मैत्रम्, आसुरादिविवाहेषु यलङ्घम्, तथा पितृद्रव्यव्ययेन यत्क्रमायात्मुच्छ्रुतम्, तथा पितृद्रव्यव्ययेन लङ्घया विद्यया यलङ्घं तत्सर्वं सर्वैर्प्रातुभिः पित्रा च विभजनीयम् ।’. The मिता० further says that if a man acquired by प्रतिप्रह anything even without detriment to the father's estate, it is liable to be partitioned and that this was the usage in those days. ‘पितृद्रव्यविरोधेनेत्यस्य सर्वशेषत्वादेव पितृद्रव्यविरोधेन प्रतिप्रहलङ्घमपि विभजनीयम् ।... तथा पितृद्रव्यविरोधेनेत्यस्य भिज्ञावाक्यत्वे प्रतिप्रहलङ्घस्याविभाज्यत्वमाचारविरुद्धमापयेत् । एतदेव स्पष्टीकृतं मनुना (9. 208) अनुपग्रन्थिपुत्रद्रव्यं श्रमेण यदुपार्जयेत् । दायादेभ्यो न तद्याद्विद्यया लङ्घमेव च ॥ इति । श्रमेण सेवया युद्धादिना ।’ मिता०. विश्वरूप differs from the मिता०. The दायभाग also does not accept this. ‘तदयमर्थो यथा क्याचिद्विद्यया यलङ्घमर्जकसैव तत्रेतरेषां प्रदर्शनार्थं तु काल्यायनेन विस्तरेणोक्तं श्रीकरादिश्रमनिरासार्थम् । अतः सज्जानख्यापनादिना यत्प्रतिप्रहलङ्घं तदपि विद्याधनमेव ।’ (p. 196). The words पितृ... जितम् are not to be taken as a separate sentence altogether. For if that were so the result would be that a gift from a friend or at marriage, though obtained by using paternal

wealth, will not be liable to be partitioned (while if paternal wealth has been employed it should be so liable). The दायभाग says that मैत्र, औद्धारिक are only illustrative and therefore whatever has been acquired without पितृदब्यविनाश is imitable. This is reasonable. 'मैत्रादिग्रहणं प्रदर्शनार्थम् । एवमादिषु प्रायेणानुपधातसंभवात्' दायभाग p. 168. क्रमाद...यः He who recovers ancestral property that was lost to the family. The मिताक्षरा, अपरार्क and परा. मा. say that this is so when the property is recovered with the consent of the others. अपरार्क says that, if one recovers without the consent of others, the man who recovers gets one fourth of the estate and then divides the rest equally with others (p. 724). If it is land that is recovered, there is a special rule. पूर्वनष्टां &c.—This verse is ascribed to शङ्क in the मिता०, the दायभाग, स्मृतिच०, परा. मा. But अपरार्क (p. 724) ascribes it to ऋष्यशङ्क and the वि. र. notes that it occurred in the हारीतसंहिता 'यच्च संहितायां हारीतः पूर्वनष्टां तु...तुरीयकम् इति वाक्यं लिखति स तच्च स्मृतिमहार्णवकामधेनुकल्पतरुपारिजातप्रभूलिखनादयुक्तमेव' (p. 499). क्रमात—supply अभ्यागतम्. अनुपधन्...लब्धमेव च—There seems to be a confusion between मनु 9. 208 and याज्ञ. II. 119. The latter half of मनु's verse is 'खयमीहितलब्धं तत्राकामो दातुरमहति'. विष्णुध. सू. 18. 42 is the same as मनु. 9. 208. 'खयमीहितं वाऽन्तरं सत् मित्रादिभ्यो लब्धं'. परभक्तोपयोगेन by using boiled rice (i. e. food) belonging to a stranger. 'भक्तशब्दोत्र द्रव्यमात्रोपलक्षणकृतथा प्रयुक्तः' स्मृतिच० (व्य. p. 274). Construe पणपूर्वकमुपन्यस्ते यत् विद्यया लब्धम्—when a matter has been placed (before an assembly for discussion &c.) with a wager, whatever is gained by learning. The स्मृतिच० explains 'उपन्यस्ते वर्णत्यागादिवैचित्रेणोपन्यस्ते'. If we read आर्तिज्यतः, the meaning is 'by performing the work of a ऋत्विक् at a sacrifice'. प्रश्नात् by propounding a question. वि. चि. says 'प्रश्नात् खकृतात्' and स्मृतिच० says 'उपपातक्यादिकृतप्रायश्चित्तार्थप्रश्नात्'; 'यत्किंचिद् विद्यायां प्रश्ने निस्तीर्णे अपणितमेव यदि कश्चित्परितोषाद्दाति' दायभाग p. 194. 'शास्त्रार्थसंदेहे खज्ञानशंसनात्' वि. चि. or 'अग्रपूजादौ खज्ञान-

स्थापनात् स्मृतिच० (व्य. p. 274)—by exhibiting one's knowledge (when there is a knotty *s'āstric* point or when the question is as to who is to be honoured first as the leader among learned Brāhmaṇas). वाद—Disputation with an adversary. प्राच्यन—eminent or deep learning. मूल्या... भवेत् whatever is obtained (as a reward) over the (proper) price of an article (belonging to the joint family). The reward in such a case belonged to the member who got it. The वि. र. explains 'उचितमूल्यात्पुरुषवृद्धया (? बुद्धया) यदधिकं लभ्यते तदपि तस्यासाधारणमेवेत्यर्थः' (p. 503); 'अल्पमूल्येनैव यदुखद्वयं विकेत्रा कैतरि पुरुषेऽविद्यया दत्तं तत्राप्यधिकभागः केतुरसाधारणः' वि. चि. (p. 136). याज्यतः—from one who is a sacrificer. सामान्यं common to all (*i. e.* divisible by all). परं...पूर्वकम् After vanquishing an adversary in a wager, whatever is obtained by (superior) learning. 'विद्याप्रतिज्ञयेति अहमेवेमां विद्यामधीये इति प्रतिज्ञा तया लब्धम्' वि. र. ऋत्विड्न्यायेन on the analogy of ऋत्विक् *i. e.* by officiating as a priest (or by making one's knowledge useful to another). नील० says that ऋत्विड्न्याय means उपदर्शन (*i. e.* superintending or supervising over another's affairs). उप...पाठः—कम्, जटा, घन are complicated methods of reciting the Vedas, each more complicated than the preceding. In the महाभारत we are told that the कमपाठ was arranged by पाश्चाल वाब्रव्य (शान्तिपर्व 343. 102-103). Taking the *pādas* 'इदं विष्णुर्विचकमे त्रेधा निधे पदम्' the कम would be (without accents) 'इदं विष्णुः । विष्णुर्विः । वि चकमे । चकमे त्रेधा । त्रेधा नि । नि धे । धे पदम् । पदमिति पदम्'. Taking the *pādas* 'अग्निमीळे पुरोहितं यज्ञस्य देवमृत्विजम्' the जटा would be 'अग्निमीळे ईळेऽग्नि-ममिमीळे । ईळे पुरोहितं पुरोहितमीळ ईळे पुरोहितम् । पुरोहितं यज्ञस्य यज्ञस्य पुरोहितं पुरोहितं यज्ञस्य । पुरोहितमिति पुरः हितं । यज्ञस्य देवं देवं यज्ञस्य यज्ञस्य देवम् । देवमृत्विजमृत्विजं देवं देवमृत्विजम् । ऋत्विजमित्यृत्विजम्'. Construe कुले पितृतोपि वा विनीतविद्यानां—'कुले पितामहपितृव्यादिभ्यः पितृत एव वा शिक्षितविद्यानां आत्रादीनां यद्विद्याशौर्यप्राप्तं धनं तद्विभजनीयमेव' वि. र. p. 507. 'विद्यात्र शश्वशास्त्रयोः' वि. चि. कुटुम्बं विश्रयात्—'विभृयादित्येकवचननिर्देशाद्यदि विद्यामभ्यस्यतो आतुः कुटुम्बमपरो आता स्वधनव्ययशरीरायासाभ्यां संवर्धयति

तदा तदियोपार्जितधने तस्याप्यधिकारः' दायभाग p. 170. The स्मृतिच० explains अश्रुतः as अविद्यः and श्रीकृष्णतर्कलंकार as 'मूर्खः'. भागं... श्रुतः—one who has got no promise (from the brother studying at another's expense) that he would give a share of his acquisition (to the brother supporting his family). स्वयमर्जितं—The printed text of गौ. ध. सू. is 'स्वयमर्जित-मवैद्येभ्यो वैद्यः कामं न दद्यात्' which हरदत्त explains as 'विद्यामधीते इति वैद्यः स्वयमर्जितं विद्यारहितेभ्यो आतुभ्यः कामं न दद्यात्। अदानेपि न प्रत्यवायो दाने त्वभ्युदय इति ।'. The reading in the text means that a man who has become learned without help from paternal wealth may, if he chooses, give a share in his acquisitions to his learned brothers (the implication being that if they are not learned he should not give them any share). The reading of the printed editions of गौतम gives expression to what is implied by the reading in the text. The reading in the text is supported by the परा. मा. The दायभाग reads as the printed edition does. The text of काल्यायन (नावैद्यानां &c) means that there is a prohibition against giving self-acquisitions due to learning to brothers that are not learned. न अकामः दद्यात् he should not give if he has no desire to give. पितृद्वय implies all joint property. The दायभाग reads वैयोऽविद्याय and says 'वैयोऽविद्याय अनिच्छत दद्यात्' (p. 170). But this explanation would run counter to the words of काल्यायन 'नावैद्यानां तु वैद्येन' above and the explanations of the स्मृतिच० and the परा. मा. (अवैद्याय सकामोपि न दद्यात्). भार्याधन is explained by the दायभाग as 'भार्याप्रासिकाले लब्धं भार्याधनम् । औद्धाहिकमिल्यर्थः' (p. 169). घजाहृत is explained as 'संग्रामा...मुच्यते'. विद्रोह्य having put to flight. 'आरुण संशयं...तद्वेत्'—this is काल्यायन's definition of शौर्यधन, from which he distinguishes घजाहृत, while other writers do not make this distinction. आरुण संशयं putting one's life in danger. साधारण—common to all (the members of the joint family). तस्य—to him who acquires with the help of साधारणद्वय. सौदायिक is that which

is obtained by a woman, whether married (ऊङ्गा) or a maiden, from her husband, or her father's family, from her brother or parents. आदाय...लब्धं—In the आर्ष form of marriage the father takes a pair of cows or a cow and a bull or two pairs for religious purposes from the bridegroom. What he takes from the bridegroom is called कन्यागत and is his self-acquisition and not liable to be partitioned among his brothers. *Vide* मनु० III. 29. अविद्या...धारणा But if all of them being not learned acquire wealth by their own exertions (in trade or agriculture), the division of that wealth shall be equal, (as it is) property not acquired by the father; this is the established rule. When property had been acquired by the father, he could make an unequal division of it among his sons. Similarly in ancestral property, the eldest might be given the largest share. But when brothers acquire by their own efforts (but not by learning) some wealth they divide it equally. The words are अपित्रे इति (going with तत्र). नील० explains अपित्रे as meaning 'in which there is no help derived from the paternal estate'. कृतान्नं cooked food. उदकं—means 'wells and other reservoirs of water'. द्वियः female slaves. प्रचार pasture-ground. About the meaning of पत्र and योगक्षेम there is great divergence of opinion. मेधातिथि, कुल्लूक and other commentators (whom नील० follows) explain पत्र as 'a vehicle'. 'पत्रं वाहनं तत्रीशकटादि' मेधा०, 'पत्रं वाहनमश्चिबिकादि तदपि यथेनारूढं तत्स्यैव' मिता०. But अपरार्क (p. 725) says that this interpretation is opposed to the words of काल्यायन 'धनं पत्रनिविष्टं तु धर्मार्थं च निरूपितम्। उदकं चैव दाराश्च निबन्धो यः क्रमागतः ॥.' Therefore पत्र means 'a document'. This is followed by the मदनपारिजात (p. 685), स्मृतिच० (पत्रं पत्रारूढं ऋणं), वि. र. (p. 504). The मिता० remarks that this applies only to such clothes as are used for everyday wear. In that case whatever is worn by any member belongs to him;

what was worn by the father should be given to a Brāhmaṇa who partakes of the sṛāddha for the father (when partition takes place after his death). New and valuable clothes were to be divided. ‘धृतानामेव वस्त्राणामविभाज्यत्वं यदेन धृतं तत्तस्यैव पितृधृतानि तु पितृरुच्च विभजतां श्राद्धभोक्ते दातव्यानि । अभिनवानि तु वस्त्राणि विभाज्यान्येव ।’ मिता०. विषमेषु अजादिषु—when the number of goats &c. is uneven (*i. e.* they cannot be equally divided among the coparceners). ‘अस्मिन् प्रकरणे विषमत्वं नासांशदानापर्याप्तत्वं न त्वेकद्यादिसंख्याभिः । तदथा चत्वारः पुत्राद्ययोश्चाः । तथा चांशचतुष्टयापर्याप्तत्वादौषम्यम्’ मद. पा. p. 687. अजाविकं goats and sheep. This is a समाहारद्वन्द्व. Suppose there are four brothers and 17 goats and sheep. Each gets four on a division, the one that remains (it is विषम) cannot be divided. This should therefore be given to the eldest and it should not be sold and the proceeds should not be divided equally nor should there be any reduction made from the eldest brother's share in other objects. This is the meaning of the verse according to मेधातिथि, कुल्क and other commentators. एकशफेन सह सैकशफं—together with beasts having uncloven hoofs (like horses). About उदक, the मिता० says ‘उदकं तदकाधारः कूपादिः । तच्च विषमं मूल्यद्वारेण न विभाज्यं पर्यायेणोपभोक्तव्यम् ।’. About अलंकार the मिता० observes ‘अलंकारोपि यो येन धृतः स तस्यैव । अधृतः साधारणो विभाज्य एव । पत्यौ जीवति यः स्त्रीभिरलंकारो धृतो भवेत् । न तं भजेरन्दायादा भजमाना पतन्ति ते ॥ (मनु. 9. 200) इति । अलंकारो धृतो भवेदिति विशेषेणोपादानादधृतानां विभाज्यत्वं गम्यते ।.’ पित्रवरुद्धाः females who were kept as mistresses by the father (who is dead at the time of partition). Gautama's sūtras are ‘उदकयोगक्षेमकृतान्नेष्वविभागः । स्त्रीषु च संयुक्तासु । गौ. ध. सू. 28. 44-45). हरदत्त does not confine this to the mistresses of the father, but extends the rule to the partitioning brothers also. ‘यथा द्वियो दास्यो ब्रात्रादिषु केनचित्संयुक्ता उपभोगपरिगृहीतास्तात्स्यैव ।.’ The words योग and क्षेम and the word इष्टापूर्ते occur even in the Rigveda ‘अयं स तुभ्यं वरुण सधावो हृदि स्तोम उपश्रितश्चिदस्तु । शं नः क्षेमे शासु योगे

नो अस्तु यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ क्र. VII. 86. 8; ‘संगच्छस्य
पितृभिः सं यमेनेष्टापूर्तेन परमे व्योमन् ।’ क्र. X. 14. 8. योग is generally explained as अप्राप्तस्य प्राप्तिः and क्षेम as प्राप्तस्य परिरक्षणम्. ‘अलब्ध-
लाभो योगः लब्धस्य रक्षणं क्षेमं’ मस्करि on गौ. ध. सू. 9. 63. नील० following the मिता० seems to take योगक्षेम as meaning इष्ट and पूर्त or wealth set apart for these (in a state of union by one member). इष्ट means ‘sacrifices and gifts made at them’ and पूर्त means ‘charitable objects such as sinking wells for the public, building temples, annasatras, public parks’. The मिता० says that योग means sacrificial rites that bring about results that are not secured by other means (such as heaven &c.) and क्षेम means such acts as giving gifts outside the वेदि, building temples &c. that serve to preserve what is gained. ‘योगशब्देनालब्धलाभकारणं श्रौतसार्तामिसाध्यमिष्टं
कर्म लक्ष्यते । क्षेमशब्देन लब्धपरिरक्षणहेतुभूतं बहिर्वेदिदानतडागारामनिर्माणादिपूर्तकर्म
लक्ष्यते । तदुभयं पैतृकमपि पितृद्वयविरोधार्जितमपि अविभाज्यम् ।’ मिता०. अपरार्क (p. 24) quotes from the महाभारत the following verse ‘एकाभिकर्म हवनं त्रेतायां यच्च हृयते । अन्तर्वेदां च यद्वानमिष्टमित्यमिधीयते ॥
वापीकृपतडागादि देवतायतनानि च । अन्नप्रदानमारामः पूर्तमित्यमिधीयते ॥.’ Two sūtras of गौतम (‘योगक्षेमार्थमीश्वरमधिगच्छेत् ।’ गौ. ध. सू. 9. 63 and ‘तदधीनमपि शेके योगक्षेमं प्रतिजानते’ गौ. ध. सू. 11. 16) indicate that योगक्षेम meant ‘comfortable life or easy and happy way of maintaining oneself’. According to the मिता० some interpreted योगक्षेम as meaning ‘king’s counsellors and पुरोहित who brought about one’s material and spiritual welfare’. ‘योगक्षेमशब्देन योगक्षेमकारिणो राजमन्त्रिपुरोहितादय इति केचित् ।
छत्रचामरशब्दोपानत्प्रस्तुतय इत्यन्ये ।’ मिता०. मेधातिथि says ‘योगक्षेमं यतो योगे
क्षेमो भवति मन्त्रिपुरोहितामाल्यवृद्धा वास्तुचारादिभ्यस्ततो रक्षा भवति । स्मृत्यन्तरे च
पञ्चते वास्तुनि विभागो न विद्यते । प्रचारं यत्र गावश्वरन्ति ।’. The वि. र. and कुल्हूक give the meaning मन्त्रिपुरोहितादि. The स्मृतिच० explains ‘योगक्षेमार्थमुपासितेश्वरसकाशाद्यो रिकथानां लाभः स एवात्र योगक्षेमशब्देनोच्यते ।’ (व्य. p. 277); ‘योगक्षेमं पितृकमेण राजकुलादावुपजीव्यमिति प्रकाशः ।
हलायुधस्तु योगो योगहेतुनौकादिः क्षेमः क्षेमहेतुर्दुर्गादीत्याह ।’ वि. र. p. 504. न वा संभूय सर्वैः—not by all together. प्रचारः—according to

नील० this means 'ways to houses' and also 'land for grazing cattle'. The मिता० (गृहारामादिषु प्रवेशनिर्गममार्गः), अपरार्क, मदनपरिजात, परा. मा., वीर० accept the first meaning; the सृष्टिच० and कुल्लूक take the second and the former also says that प्रचार means अङ्गन. कात्यायन as quoted in अपरार्क (p. 726) seems to have ascribed both meanings to the word प्रचार occurring in Manu's verse 'गोप्रचारश्च रथ्या च वस्त्रं यज्ञाङ्गयोजितम् । प्रयोज्यं न विभज्येत धर्मार्थं च वृहस्पतिः ।.' न वास्तु०—This is variously read in the books. अपरार्क reads 'न चास्ति विभागोऽत्रोदपात्रालङ्घारसंयुक्त-स्त्रीवाससामुपचारार्थ्यानां विभागश्चेति प्रजापतिः ।'. The दायभाग (p. 201) reads (more correctly) 'न वास्तुविभागो नोदकपात्रालङ्घारानुपयुक्तस्त्रीवाससामपां प्रचारार्थानां विभागश्चेति प्रजापतिः ।.' वास्तु means 'building site or building'. The दायभाग remarks 'पितरि जीवति यस्मिन्वास्तौ येन गृहोदयानादि कृतं तत्स्याविभाज्यं पितुरप्रतिषेधेनानुमतत्वात् ।' (p. 201). उपयुक्त worn. अविभाग:—this verse is ascribed to उशनस् by the मिता०, सृष्टिच०, परा. मा., and to व्यास by the दायभाग, वि. र. याज्य means (according to मिता०) 'wealth obtained by officiating as a priest'. The दायभाग finds fault with this meaning by saying that wealth so obtained is declared to be विद्याधन and so it need not have been again mentioned as अविभाज्य. So दायभाग gives the meaning as 'यगस्थानं देवता वा' (p. 200). The मिता० and the मद. पा. explain that these words prohibiting the partition of वास्तु and क्षेत्र have reference to those sons of a Brāhmaṇa who are born of him from a क्षत्रिय or वैश्य woman, the Brāhmaṇa having acquired the वास्तु and क्षेत्र by gift. It will be noticed that नील० explains away the verses in three alternative ways, one of which is the same as that of the मिता०. The first explanation is that the verses refer to a site or dwelling for religious purposes and to a field that is meant for grazing cattle (धर्म...परम्). The second explanation is प्रतिप्रहो...षेधपरम्. The word पूर्वोक्तनिषेधात् refers to the prohibition contained in the verse quoted above 'न प्रतिप्रहूदेया क्षत्रियादिसुताय वै ।'. The third explanation

is that the prohibition against partition implies that when the वास्तु and क्षेत्र are of some value they should not be divided by metes and bounds, but that only their price should be divided. वस्त्रादयो...विचारितम्—This is a case where बृहस्पति (who has the highest regard for the मनुस्मृति and who closely follows it everywhere) seems to find fault with its words (*viz.* वस्त्रं...प्रचक्षते). It is to escape from this blame that the स्मृतिच० in explaining Manu's words adds after प्रचक्षते 'विचारहीनाः केचन स्मृतिकाराः'. अपराके introduces these verses of बृहस्पति with the words 'यत्र वस्त्रादीनामविभाज्यत्वमुक्तं तत्स्वरूपतः, मूल्यतस्तु विभजनीयमेव । यदाह बृहस्पतिः ।'. Valuable clothes and documents should not be torn into pieces in making partition, because then they would become worthless; so there should be a division only of their price. The स्मृतिच० says 'यथापि वस्त्रादवेकस्मिन् विदारणेन विभागे कियमाणे वस्तुनाशः । ऋणलेघ्ये तु तत्प्रामाण्यनाशः । कृतान्वे प्रभूते विभज्यमाने खल्पाशनभोक्तुभागे तन्नाशः । कूपादौ तु दुष्करो विभाग इति अविभाज्यत्वमेव प्रतिभाति तथापि यथा वस्तुनाशाद्यनवतारस्तथैव युक्त्या विभजनीयम् । अन्यथा साधारणतयावस्थिते सति असूयया परस्परोपयोगप्रतिबन्धे कस्यचिदप्युपकाराभावादनर्थकं भवेदिति' (व्य. p. 277). मध्य...शक्यते—If kept joint (मध्यस्थित) or undivided it cannot be enjoyed, nor can it be given to one alone (out of many). This latter course would be unjust to the rest and hence the author says 'युक्त्या...भवेत्'. विक्रीय...भज्यते clothes and ornaments are divided by selling them (*i. e.* by dividing the proceeds of sale or by dividing the amount that would be realised on a sale), debts consigned to writing are divided after they are recovered (from the debtor) and cooked food by being exchanged for uncooked grain. खानुसारेण=खभागानुसारेण. सेतुः embankment or water channel. धनं...पितम् wealth that is consigned to (entered in) a document and is set apart for a religious purpose. नील० takes the first half as one sentence. The मद. पा. explains differently 'अत्रायमभिप्रायः । यावत्पत्रनिविष्टमृणं नोद्विद्यते तावदविभाज्यमिति' (p. 685). In this latter case धर्मार्थं यश्चिरुपितम् constitutes a different clause.

Page 131, line 8—page 132, line 9. अन्यो...हृतं—concealed by the eldest (from the youngest and others) or by the youngest (from the eldest brother and others). विभक्ते—supply पितृधने. The words समैः अंशैः prohibit the taking of a larger share (उद्धार) by the eldest in such concealed wealth and the word विभजेन्त् provides that all are entitled to a share and not he alone who finds out the concealed joint estate. यत्तु मतुः...नाशयतीत्यर्थः—this discussion is abridged from the मिता० on याज्ञ. II. 126. The मिता० raises the question whether one who conceals a part of the joint property incurs sin. The पूर्वपक्ष is that what a member of a joint family conceals is partly his also and so there is no दोष and that मतुः declares that blame attaches to the eldest son when he conceals some portion of the joint estate, but there is no such declaration as regards others. So they at least will not incur sin. According to the दायभाग this view was held by विश्वरूप 'तदुक्तं विश्वरूपेणापि तस्करदोषो नास्तीति वचनारम्भसामर्थ्यात् स्तेयधात्वर्थानिष्पत्तेरिलभिप्रायः'. भारव्चि also is credited with the same opinion. The सिद्धान्त is that all who conceal ancestral wealth incur sin. Even the eldest son, who, according to मतुः, is to be as highly honoured as the father himself ('पुत्रवच्चापि वर्तेऽरज्येष्ठे भ्रातरि धर्मतः' 9. 108), incurs blame if he conceals joint wealth; much more therefore will others incur sin. And गौतम declares the results of concealment in general without confining his remarks to the eldest. The मिता० relies upon पू. मी. सू. (IV. 3. 20 प्रतिषिद्धं चाविशेषेण हि तच्छ्रुतिः) in support of this conclusion. The दायभाग holds the opposite view 'अत्र च साधारणधने परधनमप्यस्तीति तन्निहवे स्तेन एव भवति किलिबर्षी चेति ये मन्यन्ते तान् प्रत्युच्यते' (p. 347 ff.). अज्येष्ठः deprived of the honour due to the eldest son. अभागः deprived of his additional share as eldest. ज्येष्ठपदं—the word ज्येष्ठ in this implies every person who is entitled to a share on the

maxim of the staff and the cake. दण्डापूपिकनीति or—न्याय is as follows:—अपूपs are cakes or preparations of flour and ghee (like the Marathi वडा or अनरसा). These cakes were placed on a stick. If a mouse gnawed the stick it would follow as a matter of course that the cakes thereon (which are, as compared to the stick, soft things) also would be eaten by the mouse. If a man said मूषकेण दण्डो भक्षितः, then one would naturally presume that the cakes also were eaten by the mouse. Compare the अलंकारसर्वस्स (p. 156) ‘अत्र हि मूषकर्तृकेण दण्डभक्षणेन तत्सह-भाव्यपूपभक्षणमर्थात्सद्धम् । एवं न्यायो दण्डापूपिकाशब्देनोच्यते । ततश्च यथा दण्डभक्षणदपूपभक्षणमर्थयातं तद्वत्कस्यचिदर्थस्य निष्पत्तौ सामर्थ्यात्समानन्यायत्व-लक्षणादर्थान्तरमापतति साथांपत्तिः । ’. The word दण्डापूपिकनीति may be derived from the द्रन्द compound दण्डापूप according to the sūtra ‘द्रन्दमनोज्ञादिभ्यः’ (पा. V. 1. 33). But here the affix वुञ् would require वृद्धि in दण्ड. Therefore we may derive दण्डापूपौ विद्येते यस्यां नीतौ सा दण्डापूपिकनीतिः according to ‘अत इनिठनौ’ (पा. V. 2. 115). The explanation of Mandlik that ‘when a cake is asked for, the servant brings the stick whereby he leaves it to the master to choose any he likes, so here the elder stands for any brother’ (translation p. 72 n. 5) is not satisfactory. The real meaning is:—Just as the eating of the staff which is so hard leads irresistibly to the presumption that the cakes thereon must have been eaten by the mouse, so the fact that even the eldest son, who is like the father to his brothers, incurs blame leads to the conclusion that others also will incur blame if they conceal paternal wealth. Compare वीर० p. 706 ‘संभावितस्य पितृस्थानीयस्य ज्येष्ठस्यापि दोष उक्ते तत्परतत्त्वाणां पुत्रस्थानीयानां दण्डापूपन्यायेन दोषः सुतरामुक्त एव भवतीति । ’. The मिता० uses the word दण्डापूपिकनीता in commenting upon याज्ञ. II. 126. The दण्डापूपिकन्याय occurs very frequently in the स्मृतिचन्द्रिका e. g. in commenting on the text of देवल about श्रीधन ‘भोकुं

तत्स्यमेवेदं पतिर्नाहस्यनापदि' it says 'पत्युर्बुद्धासेन ततो बहिरङ्गभ्रात्रादिव्युदासस्य च दण्डापूपन्यायसिद्धत्वात् ।'. श्रीकृष्णतर्कलंकार commenting upon the words of the दायभाग (p. 57) 'सर्वस्यानर्थक्यापत्तेः स्थावरप्रहणाश्विबन्धादिपदयोर्दण्डापूपन्यायाददानादिनिषेधसिद्धिः' explains 'एकत्र स्थापितयोर्दण्डापूपयोर्यदापूपो नास्ति दण्डस्तु मूषिकैर्भक्षितो वर्तते तत्र यथा मूषकस्य दुष्करदण्डभक्षणसिद्धौ तत्सहचरितापूपभक्षणमपि सिध्यति तथैकस्याप्रभुत्वे सिद्धे युगनद्वाहित्वादपरयोरपि अप्रभुत्वं सिध्यति इति समुदायार्थः ।'. अत एव गैतमः यो वै—The मिता० attributes this quotation to गैतम, though it is from the ऐतरेयब्राह्मण. The परा. मा. and the वीर० call it a श्रुति. भागिनं—one who is entitled to a share. भागद् नुदते—deprives him of his share. एनं—him who deprives. विभक्तेनैव—This is ascribed to काल्यायन by the स्मृतिच० (व्य. p. 309). The latter connects it with another verse of काल्यायन 'अन्योन्यापहृतं इव्यं दुर्विभक्तं च यद्भवेत् । पश्चात्प्रासं विभज्येत समभागेन तद्भग्नः ॥' and says that प्रागुक्त refers to what is concealed from one's coparceners and what is divided in an inequitable manner (both of which occur in the verse अन्योन्या०). 'प्रागुक्तमिति मिथोपहृतं दुर्विभक्तं च । दृष्टान्तार्थमत्र पुनरुक्तोपादानम् । एवं च प्रागुक्तवद् विभजेदित्यर्थः ।'. विभक्तेनैव—The first half of this verse lays down that whatever is acquired by a man after separation is his own property (and others have no share in it). The second half declares that what is recovered (लब्ध) after being seized (हृत) by a stranger or after being lost (नष्ट) and what is concealed from the coparceners (but afterwards found out) should be divided. विभगे तु कृते—This verse is not found in the printed मनुस्मृति, but the स्मृतिच० and परा. मा. also ascribe it to मनु. नासौ... विहेयः the partition (already made) should not be regarded (as a proper one). The स्मृतिच० adds 'यत्तु मनुनोक्तं...तद्विभक्तिर्विभक्तद्वयेष्वायव्ययादिकरणात् प्रागेव दृष्टविषये दृष्टव्यम् । अन्यथा पूर्वोक्तसर्ववचनविरोधापत्तेः । पुनर्विभागविधानस्य प्रयोजनं पश्चाद् दृष्टव्येष्वायव्ययकरणादर्वाग्वेदितव्यम् । अन्योन्यापहृतमित्यादिवचनानां निर्विषयतापत्तेः ।'.

Page 132, line 10—page 136, line 2. निहवे=अपलापे on denial. ज्ञाति—agnatic relations. बन्धु cognate relations like the maternal uncle, paternal aunt's son. अभिलेखित a document (of partition). यौतकैः—नील० explains that यौतकैः qualifies एहस्तैः. गृह...तकैः by houses and fields being separately held. यौतक is derived from युत (to which क is added). यु means 'to separate'. मिता० explains यौतकैः as पृथक्कृतैः. पृथक्कार्यप्रवर्तनात् by the separate transaction of business (such as agriculture &c). 'कार्यं कृष्यादि तस्य पृथक्प्रवर्तनात्' वीर० p. 716. The स्मृतिच० says 'पृथक् कार्यप्रवर्तनं दायादानां पृथक् पृथक् वैश्वदेवभिक्षादानातिथिपूजादिधर्मप्रवर्तनम्' (व्य. p. 310). आतृणाम... पृथक्—Compare मनु० 9. 111. 'एवं सह वसेयुर्वा पृथग्वा धर्मकाम्यया । पृथग्विवर्धते धर्मस्तसाद्दम्यर्या पृथक्किया ॥'. अत्र...समर्पकम्—उद्देश्य means 'subject' and विधेय 'predicate'. In this verse the subject is अविभक्तानाम् alone, while आतृणा is only an attribute of the subject (and not the subject itself) and therefore it is not to be taken in its literal sense but only as indicating others also (who are अविभक्त). If आतृणा had been the subject, the विधेय (एको धर्मः प्रवर्तते) would have applied only to brothers and not to other persons that may be in a state of union. Compare the remark अनुवायविशेषणत्वात् (text p. 90, l. 4) on पितामहोपात्ता (in the verse भूर्या पितामहोपात्ता) or the words परदारह्यं विशेषणमविवक्षितमभिशापस्यानुवायत्वात् (p. 46, l. 1 on दिव्य). The verse (आतृणा...पृथक्) enjoining a single performance of religious rites for undivided members, such as father, grand-father, son, grand-son, uncle and nephew suggests to नील० a topic of the पूर्वमीमांसा. For the word तत्र see above (notes p. 93). It means 'अनेकोद्देशेन सकृदनुष्ठानम्.' In the दर्शपूर्णमासयाग we have the following rules about देश, काल and कर्तृ 'समे दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेत्, पौर्णमासां पौर्णमासा यजेत् अमावास्यायामावास्या यजेत्, दर्शपूर्णमासयोर्यज्ञक्रत्वोथ्वार ऋत्विजः'. The question arises whether the principal rites such as आप्नेय, अमीषोमीय are to be performed on the same level spot, on the same पौर्णमासी day and by the same priests or

whether these rites are to be performed on a different level spot by different priests and on different पौर्णमासीं. The former is the सिद्धान्त view and is expressed in the पू. भी. सू. XI. 2. 1 (एकदेशकालकर्तृत्वं मुख्यानामेकशब्दोपदेशात्) on which the भाष्य of शब्द is 'तत्र विचार्यते किमाम्रेयादीनां प्रधानानां तत्र देशकालकर्तारः, अथवा भेद एवेति ।...किं प्राप्तम् । एकदेशकालकर्तृत्वं मुख्यानां तत्रमिलेषा प्रतिज्ञा ।'. Then a further question arises in this way :—In the दर्शपौर्णमास, there are six principal actions, three to be performed on the full moon day and three on the new moon-day. The above sūtra has laid down that the three principal actions (आम्रेय, अम्रीषोमीय &c.) are to be performed on the same full moon-day, on the same level spot and by the same priests. The question is whether the subsidiary actions (such as प्रयाजस, आधार &c.) are to be performed for each of the three principal actions separately or only once. The latter is the सिद्धान्त view. Vide पू. भी. सू. XI. 1. 53-55 'प्रधानकर्मार्थत्वादङ्गानां तद्देवात्कर्मभेदः प्रयोगे स्यात् । कमकोपश्च यौगपद्ये स्यात् । तु यौगपद्यमेकशब्दोपदेशात्साद्विशेषाप्रहणात् ।' (the last expresses the सिद्धान्त). The result is that one single performance (of the प्रयाजस or आधार) is sufficient, though it has reference to several principal acts that are to be performed (कर्मणः अनेकप्रयोगविषयिणी तत्रता). According to the भीमांसा doctrines discussed above this is possible only when the place, the time and the agent are the same. न्यायः—means 'a conclusion established in the भीमांसा system'. But the text (ब्रातृणा...प्रवर्तते) declares that a single performance (of a religious rite) is sufficient although there may be different persons connected with it provided they are undivided. The idea is that this text expressly (वचनेन) carries the rule beyond what is laid down by the *mīmāṃsā* (which requires sameness of agent in order that a single performance may suffice). तेन...तत्रैव—नीलो tries in this passage to lay down rules as to the

performance of various religious acts by members of an undivided family, though the text (भ्रातृणा...प्रवर्तते) discussed above seems to lay down a general rule that there is to be a single performance of religious acts in an undivided family. The rule (भ्रातृणा...प्रवर्तते), if pressed too far, will lead to this that only one member in an undivided family need perform the संच्चावन्दन, ब्रह्मायज्ञ &c. and the rest need not perform any of these religious acts. The rules that नील० lays down are rather abruptly brought forward without any previous discussion and are opposed in some cases to what other writers like कमलाकर say, as we shall see later on. The दर्शपूर्णमास, चारुमास, the सौत्रामणि and other rites are performed with consecrated fires (गाहैपत्य, आहवनीय and दक्षिणामि); while the पञ्चमहायज्ञs, the पार्वणश्राद्ध, श्रावणी, आश्वयुजी and certain other rites (described in the गृहसूत्रs) are performed with the ordinary domestic fire. All offerings (in श्रौत rites) are to be made in the आहवनीय fire, unless otherwise directed. 'आहवनीये होमाः श्रुतिसमाख्यानाभ्याम्' का. श्रौ. सू. I. 8. 44. आहव...मेदात—This is given as a reason for the position that in undivided families rites performed with consecrated and domestic fires are to be performed separately by each member. The meaning is that the आहवनीय and the आवस्थ्य (the domestic fire) cannot be thought of except as related to some person who kindles them and that therefore the आहवनीय kindled by A must be regarded as distinct from the आहवनीय kindled by B and cannot do for the latter. एवं श्राद्ध...पृथगेव—The paternal uncle would offer s'rāddha to his three paternal ancestors, while the nephew would offer श्राद्ध to his own three ancestors. All the three are not common (though some are, the father of the uncle being the grand-father of the nephew) and hence as the देवताः in the two श्राद्धs are different,

they must be separately performed by the uncle and the nephew. निरप्रिकानां who have not yet kindled the sacred fire (because not yet married &c). These brothers must rest content with the performance of such rites by a brother who has kindled the sacred fire. As all brothers have the same three paternal ancestors (i. e. there is देवतैक्य), the श्राद्ध performed by one brother will serve the purpose of the others. But if some of the brothers have gone abroad, then they must perform श्राद्ध separately (as the देवा is different, though काल and देवता are the same). The निर्णय-सिन्धु gives different rules. “मिताक्षरायां नारदः—‘श्रातृणा...पृथक् ॥’ बृहस्पतिरपि—‘एकपाकेन वसतां पितुदेवद्विजार्चनम् । एकं भवेद्विभक्तानां तदेव स्याद्गृहे गृहे ॥’ अत्र यद्यप्यविशेषश्रवणाद् ब्रह्मयज्ञसंध्यादिष्वपि अविभक्तानां पृथक् निषेधः प्राप्नोति तथापि द्रव्यसाध्यश्राद्धवैश्वदेवादिष्वेव सः, द्रव्यस्यानेकस्त्रामिकत्वेनैकस्य व्ययेनधिकारात् । यानि तु द्रव्यसाध्यानि मन्त्रजपोपवाससंध्याब्रह्मयज्ञपारायणादीनि नित्यनैमित्तिकाम्यानि तेषु पृथगेवाधिकारः, द्रव्यव्ययाभावेनुमत्यनपेक्षणात् । इव्येण चाविभक्तेनेत्यस्याविषयत्वात् । पृथगव्येकपाकानां ब्रह्मयज्ञो द्विजातीनाम् । अभिहोत्रं दुरुच्चां च संध्या नित्यं भवेत्तथेति प्रयोगपारिजाते आश्वलायनस्मृतेश्च । अभिहोत्र-शब्दोभिसाध्यश्रौतसार्तनित्यकर्मपरः । तेष्वप्यन्यानुमत्यैवाधिकारेण न्यायसाम्यात् । पितृश्राद्धादिषु तुत्यफलेषु नित्यफलेषु नित्येष्वनुमतिं विनायेकस्याधिकारः । एकोपि स्थावरे कुर्याद्वानाधमनविक्रयम् । आपत्काले कुटुम्बार्थे धर्मार्थं च विशेषतः ॥ इति वचनात् ॥...तदयमर्थः । पञ्चमहायज्ञमध्ये देवभूतपितृमनुष्ययज्ञानन्यानुमत्या ज्येष्ठ एव कुर्यात् । होमाग्रदानरहितं न भोक्तव्यं कदाचन । अविभक्तेषु संसुषेष्वेकेनापि कृतं कृतम् ॥ इति व्यासोक्तेश्च” (परि० III, उत्तरार्ध) . For वैश्वदेव (an offering to all the gods) *vide* मनु 3. 84-86. विभक्तानां ...गृहे in the case of divided members, these (देवार्चन and वैश्वदेव) are performed in each house separately. एकपाकेन...दिने—नील० takes both the verses as applying to re-united coparceners. He construes (आदौ) विभक्तानामपि (पश्चात्) एकपाकेन वसताम् and (आदौ) विभक्ताः (पश्चात्) अविभक्ताः (i. e. re-united). If re-united coparceners cook their food in one place, the chief one should perform the four यज्ञः preceded by वाय्यज्ञ. If even after reuniting they

cook their food separately, they should perform the four यज्ञs separately. The five महायज्ञs which every householder was called upon to perform were ब्रह्मयज्ञ, पितृयज्ञ, देवयज्ञ, भूतयज्ञ and नृयज्ञ. ‘अध्यापनं ब्रह्मयज्ञः पितृयज्ञस्तु तर्पणम् । होमो दैवो बलिभैर्णो तो नृयज्ञोतिथिपूजनम् ॥’ मनु. 3. 70. It will be noticed that out of the five the first is ब्रह्मयज्ञ which consists in the study and teaching of the Vedas (*i. e.* it is वाग्यज्ञ). Therefore चतुरो...पूर्वकान् would mean ‘the four यज्ञs which are preceded by ब्रह्मयज्ञ, that is, पितृयज्ञ and the rest.’ वाग्यज्ञः पूर्वः येषाम् (this is a बहुवीहि). नील० notes that it is an अतद्गुणसंविज्ञानबहुवीहि. पाणिनि defines बहुवीहि as ‘अनेकमन्यपदार्थे’ II. 2. 24 (अनेकं प्रथमान्तं अन्यस्य पदस्य अर्थे वर्तमानं वा समस्यते स बहुवीहिः । प्रासमुदकं यं सः प्रासोदकः प्रामः । सि. कौ.). When one says to us चित्रगुरानीयताम्, we do not bring the variegated cows (चित्रगुः=चित्राः गावः यस्य), but we bring the person who has such cows. That is, the words that go to make up a बहुवीहि compound simply indicate a third person or thing with whom the objects denoted by the component words may not be in contact at all. When we say चित्रवाससमानय (bring the man who has variegated clothes) or when it is said लोहतोष्णीषा ऋत्विजः प्रचरन्ति (the priests who have red turbans move about), then the person denoted by the word चित्रवासस् (बहुवीहि compound) comes associated with ‘clothes’ which is the meaning of the component parts of the compound and the priests walk about with red turbans. The first class of बहुवीहि compounds (in which the things denoted by the component parts of the compound do not accompany the person or object denoted by the whole compound word) is called अतद्गुणसंविज्ञान and the second class of बहुवीहि compounds (where the things denoted by the component parts of the compound accompany the person or thing denoted by the whole compound word) is styled तद्गुणसंविज्ञान. These two words do not occur in पाणिनि, but they

occur in the वार्तिकः and the महाभाष्य. ‘सिद्धं तु तद्बुणसंविज्ञानात्पाणि नैर्यथा लोके’ वार्तिक on पा. VI. 1. 1 (Kielhorn, vol. III. p. 3). The महाभाष्य on सर्वादीनि सर्वनामानि (पा. I. 1. 26) explains ‘सर्वादी-नीति कोयं समासः । बहुत्रीहिरित्याह । कोस्य विग्रहः । सर्वशब्द आदिर्येषां तानीमानीति । यदेवं सर्वशब्दस्य सर्वनामसंज्ञा न प्राप्नोति । किं कारणम् । अन्यपदार्थत्वाद्बहुत्रीहेते । बहुत्रीहिरयमन्यपदार्थे वर्तते । तेन यदन्यत्सर्वशब्दात्तस्य सर्वनामसंज्ञा प्राप्नोति । तथथा चित्रगुरानीयतामित्युक्ते यस्य ता गावो भवन्ति स एवानीयते न ता गावः । नैष दोषः । भवति हि बहुत्रीहौ तद्बुणसंविज्ञानमपि । तथथा—चित्रवाससमानय लोहितोष्णीषा ऋत्विजः प्रचरन्ति—इति तद्बुण आनीयते तद्बुणाश्च प्रचरन्ति ।’ कैयट explains the word तद्बुणसंविज्ञान as ‘तस्य अन्यपदार्थस्य गुणा उपलक्षणानि तेषामपि कार्ये संविज्ञानं तद्बुणसंविज्ञानम् । तत्र चित्रगुरानीयतामिति ख्यामिभावसंबन्धः षष्ठ्यर्थं इति ख्यविशेषोपलक्षितस्य ख्यामिन एवानयनं न तु गवाम् । दृष्टी विषाणी चानीयतामित्यत्र तु संयोगसमवायलक्षणेन संबन्धेन संबन्धिनि कार्ये विज्ञायमाने उपलक्षणस्याप्यन्तर्भावो भवति ।’. The परिभाषेन्दुशेखर has the परिभाषा (77) ‘बहुत्रीहौ तद्बुणसंविज्ञानमपि’ on which the explanation is ‘अपिना अतद्बुणसंविज्ञानम् । तेषां गुणानामवयवपदार्थानां संविज्ञानं विशेष्यान्वयित्वमिति तदर्थः ।’. The उद्योत on the above passage of कैयट remarks ‘एवं तद्बुणसंविज्ञाने तद्विशिष्टस्यतरान्वयः, अन्यत्र तदुपलक्षितस्येत्यापि भेदः ।...एवं च यत्र संयोगसमवायान्यतरसंबन्धेन संबन्ध्यन्यपदार्थस्तत्र तद्बुणः । अन्यत्रातद्बुण इत्युत्सर्गं इति गोलर्थः ।’. In लम्बकर्णमानय and चित्रवास-समानय, which are examples of तद्बुणसंविज्ञानबहुत्रीहि, in the first case there is समवाय relation between कर्ण and the person denoted by the whole word and संयोग between the cloth and the person denoted by the whole word. The word वाग्यज्ञपूर्वकान् must be taken as an अतद्बुणसंविज्ञान, because in that case वाग्यज्ञ would be excluded from calculation when the four यज्ञः are spoken of. वाग्यज्ञ, being excluded, there remain only four महायज्ञः (out of five) and the text (एकपाकेन &c) lays down a rule about those four that remain. This interpretation leads to a reasonable view, because it leaves liberty to all members of an undivided or re-united family to engage separately in व्रद्धयज्ञः, as श्रुति calls upon all to study the Vedas in such texts as ‘खाध्यायोध्येतव्यः’, ‘ब्राह्मणेन निष्कारणं

षड्जो वेदोच्येयो हेयश्च'. If वाग्यज्ञ were taken as a तदुणसंविज्ञान, then वाग्यज्ञ would be included in the four about which the text lays down a rule. But in that case वाग्यज्ञपूर्वकान् would be superfluous. When the text says चतुरो यज्ञान्, the first four (out of the five mentioned in the मनुस्मृति) will naturally be intended; the first यज्ञ mentioned in Manu's text and everywhere else is ब्रह्मयज्ञ (or वाग्यज्ञ). There is no reason mentioned (in the text एकपाकेन) why वाग्यज्ञ should be excluded and so, if it merely said 'एकस्तु चतुरो यज्ञान् कुर्यात्', the first four would naturally be understood as the those intended. नील० supports this argument by relying on a maxim 'प्रथमस्यागे कारणाभावात्'. नील० here relies on the doctrine contained in पू. भी. सू. X. 5. 1 and 6 'आनुपूर्व्यवतामेकदेशप्रहणेषु आगमवदन्त्यलोपः स्यात्। आदितो वा प्रवृत्तिः स्यादारम्भस्य तदादित्वात् वचनादन्त्यविधिः स्यात्।'. In many modifications (विकृति) of the principal rite (प्रकृति), only portions of the *angas* of the प्रकृति are to be employed. The question is whether the portions are to be taken from the beginning or middle or end (at the option of the agent) or whether they are to be taken from the beginning. The सिद्धान्त is that in the absence of any special reason or text, the portions are to be taken from the beginning. धर्मप्रवृत्तौ—Out of five MSS. of the धर्मप्रवृत्ति that were consulted, only two, No. 110 of Vis'rambag I and No. 114 of 1892-95 of the Deccan College collection, contain all the three verses, the rest contain only the first two verses (Nos 108, 109 and 111 of Vis'rambag I). All the MSS. (except No. 110) quote the verse from a work called संभ्रह under the topic of अविभक्तशास्त्र. Some of them read सुतादयः or सुता यदि for सदैव हि and one MSS. (No. 114) reads मात्रापित्रोः पृथक्पृथक् for पार्वणं च पृथक्पृथक्. मृताहिकम्—the श्राद्ध performed on the anniversary of death. अनुमासिकम्—the श्राद्ध performed month by month up to one year.

after death. Compare याज्ञ। I. 256 'मृतेहनि तु कर्तव्यं प्रतिमासं तु वत्सरम्। प्रतिसंवत्सरं चैवमाथमेकादशेहनि ॥'. For one year after death, every month on the day of the death of a person, a श्राद्ध (एकोहिष्ट) should be performed, as also on the anniversary of death every year. पैठीनसि quoted in the मिता० says 'एकोहिष्टं हि कर्तव्यमौरसेन मृतेहनि । सपिण्डी-करणादूर्ध्वं मात्रापित्रोने पार्वणम् ॥'. दर्शश्राद्ध—would be पार्वणश्राद्ध. खखा...शिनः who subsist on the wealth acquired by each separately. श्राद्ध—this would stand for एकोहिष्टश्राद्ध as पार्वण follows immediately. क्षयाहः—the day of death i. e. the श्राद्ध on the anniversary of the death of a person. The श्राद्धमयूख says 'मासपक्षतिथिस्पृष्टे यो यस्य नियतेहनि । प्रत्यब्दं तु तथाभूतं क्षयाहं तस्य तं विदुः ॥'. महालय—s'rāddhas were prescribed to be performed in the dark half of भाद्रपद, from the first day to अमावास्या or from the 5th, 6th, 10th or 11th day to अमावास्या if a man was able to do so or at least on one day in that fortnight; when the महालयश्राद्ध was performed only once, it was performed for all *pitrīs* and the persons invoked were the three paternal and maternal ancestors with their wives, and the following persons (if dead), viz wife, son, daughter, uncles and aunts on both sides, brothers, sisters, uncle's son, sister's son, father-in-law and mother-in-law, son-in-law, *āchārya*, *guru*, friend and pupil. The परा. मा. quotes वृद्धमतु 'नभस्यसापरः पक्षो यत्र कन्यां ब्रजेद्विः । स महालयसंज्ञः सादूजच्छायावहस्तथा ॥'. देशान्तर...केचित् Some say that these verses refer to re-united members residing in different places. नीलकण्ठ is of opinion that these verses are not authoritative. देशकाल...श्राद्धादीनि—when the time, place and the agent are the same, the mīmāṃsa rule as explained above is that an act is to be performed only once. Even when the agents are different, yet if they are undivided, religious acts (such as श्राद्ध) are to be performed only once and not separately, as laid down by an express text (such as श्रातुणामविभक्तानि

...पृथक् above); but where there is a difference of residence, there being no express text (ordaining a single performance) and the mīmāṃsā rule not being applicable (as it applies only when there is देशकालकर्त्रैक्य), श्राद्धs must be performed separately by the members of a joint family residing in different places. युक्ति...कृतानि— the texts cited above (from धर्मप्रवृत्ति and स्मृतिसमुच्चय) were composed by somebody basing them on reasoning as stated above. प्रातिभाव्यं (from प्रतिभू) standing as a surety. दान—giving a debt. प्रहण taking back a debt. With the verse साक्षित्वं...परस्परम् compare याज्ञ. II. 52 'ब्रातृणामथ दम्पत्योः पितुः पुत्रस्य चैव हि। प्रातिभाव्यमृणं साक्ष्यमविभक्ते न तु स्मृतम्॥'. The स्मृतिच. explains प्रहण as प्रतिप्रह. The words दान and प्रहण occurring in the second verse refer to the same topic as in the first. परिग्रहः a servant. This seems to be a better reading than प्रतिप्रह. प्रतिग्रह is to be connected with पशु and the following words (according to नील.). दानधर्म is explained as a written deed by नील. We may explain as 'gifts and other religious acts'. आगम is explained as अर्थप्राप्ति and व्यय as लाग by the वि. र.; but नील. explains आगम as the addition of interest to the principal. The reading पाकधर्मा० is better. येषां...रिक्षिष्यु those in whose case these transactions are transacted openly with their co-heirs. पृथक् आयव्यययोः आधानं येषां—who keep their income and expenditure separate. आधानं may mean 'mortgage'. The reading व्ययधनाः (पृथक् आयः व्ययः धनं च येषाम्) is not bad. कुर्सीदं money-lending. परस्परम्—goes with both कुर्सीद and वणिक्षप्त. The idea is that if one brother lends money to another or sells goods to another, then that is an indication of separation. तस्मि०परम् that text refers to a case where other indications of separation exist. विभागे यत्र— This verse is not found in the printed editions of मनु०; but the परा. मा. and the वीर० ascribe it to मनु०. पृथक्...तैरपि—although they may be residing in distinct places.

Page 136, line 3—page 137, line 3. एकजाताः born of one person. This is merely illustrative; it indicates all those who once belonged to an undivided family. पृथग्धर्माः—who perform such religious duties as the five महायज्ञs separately. वैधाः laid down by injunctive passages. The word is derived from विधि. पृथ...पेताः separately possessed of things (such as household utensils) that are subsidiary to (that is, that help in) the performance of various actions. The परा. मा. explains 'विभिन्नोल्खलमुसलादिकर्मोपसर्जनद्वयोपेताः स्युः'; अपरार्क 'कर्मगुणः लाभः क्षयो वा तेनोपेताः स्युः'; वि. र. 'पृथक्विक्रिया: पृथक् कुसीदादिव्यतिमन्तः पृथक्कर्मगुणोपेताः पृथक् प्रजारक्षणकृषिशूश्रादियुक्ताः'; स्मृतिच० 'भिन्नभाण्डादिकर्माङ्गद्वयोपेताः स्युः'. न चेत्...मताः if they do not consult each other in their transactions. 'परस्परमनुमतिं यदपि न कुर्वन्ति ।...विभक्ता यदनुमतिं कुर्वन्ति व्यवहारसौकर्यमात्रं भवति । अथ न कुर्वन्ति तथापि न दानाद्यनिष्पत्तिः ।' वीर० p. 114. वि. र. explains its reading as 'न चेक्क्येषु संगताः न चेत्संभूयकारिणः' (p. 609). अविभक्ताः—This is attributed to कात्यायन by अपरार्क (p. 757) and to व्यास by the दायभाग (p. 58). This verse is variously explained. The मिताक्षरा says that in a state of union a single member of a joint family cannot enter into a transaction of sale, gift &c, without the consent of the other members and that after a partition, the consent of the other members is taken for dispelling doubts about there being a separation and for effecting transactions with care, but not because the separated member has not the power to deal with what fell to his share just as he pleases. 'तदप्यविभक्तेषु द्रव्यस्य मध्यस्थत्वादेकस्यानीश्वरत्वात् सर्वाभ्यनुज्ञावश्यं कार्या । विभक्तेषु तरकालं विभक्ताविभक्तसंशयव्युदासेन व्यवहारसौकर्यं सर्वाभ्यनुज्ञा न पुनरेकस्यानीश्वरत्वेनातो विभक्तानुमतिव्यतिरेकेणापि व्यवहारः सिध्यत्येवेति व्याख्येयम् ।' मिता० (on यज्ञ. II. 113). The स्मृतिच० explains that this verse applies to a case where the division of immovable property was not made, though movable property was divided, and where the dividing members agreed

to divide the produce at the proper season. 'तदेतथत्र समतया स्थावरविभागमपि दुष्करं मत्वा तत्कलमेव काले प्रहीण्यामो विभक्ष्येत् भिसंधिना तदितरथनविभागतो दायादा विभक्ता भवन्ति तद्विषयम् । तत्र स्थावरे त्वैकैकस्य खतश्चासामित्वाभावात् । स्मृतिच० (व्य. p. 309). The view of मदन is similar to this. The वीर० (p. 715) sides with the मिता० and criticizes the view of स्मृतिच० by saying that in the case supposed (in the स्मृतिच०) consent of all is required for the very reason that the immovable property is not divided. The दायभाग explains that this verse prohibiting alienation simply indicates that if a vicious man sells his property so as to ruin his family he incurs sin and that it does not mean that the sale is invalid. 'व्यासवचनं तु स्वामित्वेन दुर्वृत्तपुरुषगोचरविक्रयदानादिना कुदम्बविरोधादधर्मभागिताज्ञापनार्थं निषेधरूपं न तु विक्रयादनिष्पत्त्यर्थम् ।' दाय० p. 59. स...कृत् he should be compelled by the king to abide by his own share (already allotted to him) and should be fined (because) he was obdurate. अनुबन्धः pertinacity.

Page 137, line 4—page 140, line 16. पक्षी—The wife's right to succeed to her deceased husband's estate, when he died separated and un-reunited, was acknowledged only after a long struggle extending over centuries. In the गौतमधर्मसूत्र we have the sūtra पिण्डगोत्रार्थं-संबन्धा रिक्थं भजेरन्द्वी वानपत्यस्य (28. 19), which, according to हरदत्त, means that the wife took along with the nearest *sapinda* and not exclusively. 'ज्ञी तु सर्वैः सगोत्रादिभिः समुच्चीयते यदा सपिण्डादयो गृहन्ति तदा तैः सह पढ्यप्येकमंशं हरेत् । ...पक्षीदायस्त्वाचार्यस्य पक्षो न भवति ।'. The आपस्तम्बधर्मसूत्र (II. 6. 14. 2) does not mention the wife as an heir (पुत्राभावे यः प्रत्यासनः सपिण्डः) and हरदत्त tells us in his commentary that the view of the teacher (आपस्तम्ब) is that the *sapindas* of the deceased should look after his wife and take his wealth. हरदत्त himself preferred the view of Gautama. The मनुस्मृति

does not declare that the wife is the heir of a sonless man. And there are passages which by implication seem to exclude her e. g. 'पिता हरेदपुत्रस्य रिक्षं भ्रातर एव च' मनु 9. 185. It is याज्ञवल्क्य and विष्णु (विष्णुध. सू. 17. 4) among स्मृति writers who were the first clearly to enunciate that the wife is the foremost heir of a sonless man. व्यास said that a wife took the whole of her husband's wealth if of small extent, but that she never took more than two thousand *panas* out of her husband's estate. 'द्विसहस्रपणो दायः पद्मयै देयो धनस्य तु । यच्च भर्ता धनं दत्तं सा यथाकाममाप्नुयात् ॥' (quoted by हरदत्त on गौ. ध. सू. 28. 19). This view was followed by श्रीकर, as we are informed by the मिता०. But even after याज्ञवल्क्य declared the right of the widow to succeed to her husband there were persons who denied it. नारद does not appear to recognise the widow as the first among the heirs of a sonless man or even as an heir. *Vide* नारद (दायभाग 49-51). मेधातिथि according to कुबूक on मनु (9. 187) denied the right of the widow. According to the मिता०, स्मृतिच० and the वीर०, धारेश्वर allowed a widow to take her husband's wealth if she submitted to the practice of नियोग. The मिता० enters upon an elaborate examination of the conflicting smṛiti texts and the views of धारेश्वर and श्रीकर and establishes the proposition that the widow, if chaste, is entitled to the whole of her deceased husband's wealth. कर्कशा—This is explained by the मिता० as 'one who is suspected to be unchaste'. "यन्तु हारीतवचनं 'विधवा...तदा' इति तदपि शङ्कितव्यभिचारायाः सकलधन-प्रहणनिषेधपरम् । अस्मादेव वचनादनाशङ्कितव्यभिचारायाः सकलधनप्रहणं गम्यते ।" मिता०. पूर्वं मृता—the दायभाग (p. 231) and अपरार्क (p. 741) ascribe this verse to बृहस्पति. If a woman died before her husband who had consecrated the three sacred fires (who was आहितामि), she was burnt with those fires. पूर्व...नारी a chaste woman dying before (her husband) takes his *agnihotra* (sacred fires) and on the

death of her husband his wealth. Compare याज्ञा I. 89 'दाहयित्वामिहोत्रेण खियं वृत्तवतीं पतिः । आहरेद्विधिवदारानमीश्वैवाविलम्बयन् ॥' on which the भिता० says 'वृत्तवतीं आचारवतीं विपन्नां खियमिहोत्रेण श्रौतेनाभिना तदभावे सार्तेन दाहयित्वा...एतचाधानेन सहाविकृताया एव नान्यस्याः.' The निर्णय० says "मदनरबे ब्राह्मणे पि 'आहिताम्योश्च इम्पल्यो-र्यस्त्वादौ मियते भुवि । तस्य देहः सपिष्ठेश्च दग्धव्यक्तिभिरभिभिः ॥ पश्चान्मृतस्य देहस्तु दग्धव्यो लौकिकाभिना । अनाहिताभिदेहस्तु दत्यो गृह्णाभिना द्विजैः ॥'." जज्ञमं—These two verses are ascribed to वृहस्पति by the दायभाग and अपरार्क. कुर्यां—means all metals such as tin, lead, iron (other than gold and silver). रस liquids (such as oil, ghee &c.). अम्बरम् clothes. श्राद्धं...निकम्—the श्राद्ध performed every month on the day of death, performed every six months after death and performed every year on the anniversary of death. According to some the widow is forbidden to offer the पार्वणश्राद्ध and therefore the text specifies the मासिकश्राद्ध० (which are twelve), the षाष्मासिकश्राद्ध० (which are two). 'केचित्खिया पार्वणमप्याहुस्तनिषेधाय श्राद्धानि परिगणयति मासषाष्मासादिकमिति । अत्र मासशब्देन द्रादश मासिकान्युच्यन्ते । षाष्मासिकशब्देन द्वे ऊनषाष्मासिके । आदिशब्देन एकादशसपिष्ठन-प्रत्यब्दकर्तव्यक्षयाहश्राद्धानि गृह्णन्ते । अतो नान्यत्कुर्यात् । अन्यथा वचनान्तरैरेव एतेषां श्राद्धानां सिद्धत्वाद्वचनमिदमनर्थं क्यादिति ।' वि. र. p. 590. भर्तुः is to be connected with दौहित्रान् and मातुलान्. स्त्रीय sister's son (of the husband). We saw above that पितृव्य, मातुल and others were to be specially honoured with मधुपर्क (notes p. 208). कव्यं—'पित्रर्थं संकल्पितं द्रव्यम्' स्मृतिच०. पूर्ण—has been explained above (notes p. 217). खियः—women (born in the family). य... भर्तुका a wife, after her husband is dead, gets whatever wealth of various kinds such as a pledge belongs to him, except immovable property, when the husband was separate. "स्थावरं मुक्तवेत्येतहुहितृहितपनीविषयम् । पलीमात्रविषये 'जज्ञमं स्थावरं हेम... आदाय' इति पूर्वोक्तवचनविरोधः स्यात् । न च तद्विरोधादविभक्तपत्यं वृत्तहीन-पनीविषयं चेदं वचनमस्त्वति वाच्यम् । यत एव प्रकारान्तरव्यवस्थां निराकर्तुमाह स एव । 'वृत्तस्था...र्हति' इति । संतानवृत्तिभूतस्थावरलभ्यार्हता तु संतानशालि-त्वायत्तेति तच्छून्या ऋति वृत्तस्थापि विभक्तविषयेषि स्थावरं नार्हतीत्यर्थः ।' स्मृतिच०

(व्य. p. 292). The वीर० (p. 626) tells us that the मदनरत्न regarded the text as not authoritative, as it was not mentioned in many such works as the मिताक्षरा, कल्पतरु and हलयुध, that it regarded the view of the स्मृतिच० as purely imaginary and that even if the text was authoritative it applied to a woman married in the Āsura form, while the other texts allowing her to take स्थावर applied to one married in the ब्राह्म form. दाया...माधवः—The पराशर-माधव says “यत्तु बृहस्पतिवचनं ‘यद्विभक्ते...भर्तृका’ इति तदितरदायादानु-मतिमन्तरेण स्थावरविकल्पनिषेधपरम् । अन्यथा ‘जङ्गमं स्थावरं...तिर्थीत्स्था’ इत्यनेन विरोधप्रसङ्गात् ।” (vol III, part 2, p. 536). This view of माधव is more reasonable and has been universally accepted. A widow cannot alienate immovable property except for legal necessity or without the consent of the nearest heir after her. कुलपालिका—preserving (the honour of) the family i. e. chaste. The prohibition against the gift or sale of the husband's property refers to the gift of wealth to bards, chāraṇas and the like. The idea is that the widow had no power to make a gift or sale for mere pleasure or on trifling matters. But she could make a gift for unseen purposes (i. e. for spiritual purposes) and could make a mortgage for that purpose, since the verses (जङ्गमं स्थावर &c) call upon her to perform आद्राः for her husband, to honour his relations and to make पूर्त gifts. Compare वीर० (p. 626-627) “यत्तु गृहीतधनायाः पन्थासाद्धनेन जीवनमात्रं दानाधीकरण-विकल्पेषु तु नाधिकार इति ‘मृते भर्तरि...विकल्पे’ इति काल्यायनवचनात्प्रतीयते तदपि दृष्टार्थनटनर्तकादिदानासातच्यम् । अदृष्टार्थदाने तदुपयोगिनोराधीकरणविकल्पयोश्च तेनैवाधिकाराभिधानात् ‘ब्रतोप...ब्रजेत्’ इति । दिवं ब्रजेदित्यनेन काम्येषि दानादौ तस्या अधिकारः प्रतीयते किमुत निस्ये नैमित्तिके च । जङ्गमं स्थावरं हेमेत्यादिपूर्वोदाहृत-प्रजापतिवचनाच्च । तत्रापि पूर्व(पूर्त ?)प्रहणात्काम्येष्वपि अधिकार आयातीति स्मृतिचन्द्रिकाकाराद्यः ।” अदायिकं...र्पयेत्—this provides that heirless (अदायिकं) property goes to the king after

setting aside (wealth sufficient to provide) for the women, the servants and the s'rāddhas (of the deceased); the wealth of a श्रोत्रिय (when there is no heir) should be given to other श्रोत्रियः. The मिता० says 'अदायिकं दायादरहितं यदनं तद्राजगामि राज्ञो भवति योषिद्वृत्यौर्ध्वेदहिकमपास्य तत्त्वीणामशनाच्छादनोपयुक्तं और्ध्वेदहितं धनिनः श्राद्धाद्युपयुक्तं चापास्य परिहत्य राजगामि भवतीति संबन्धः । अस्यापवादः । श्रोत्रियद्रव्यं च श्रोत्रियायोपपादयेदिति ।'. अन्यत्र ब्राह्मणात्—The preceding verse is 'अभावे तु दुहितृणां सकुल्या बान्धवास्ततः । ततः सजातिः सर्वेषामभावे राजगामि तत् ॥'. अन्यत्र ब्राह्मणात्—these words are to be connected with the preceding सर्वेषामभावे. Heirless property goes to the king except in the case of ब्राह्मणः. तत्त्वीणां—to the women of him whose wealth goes to the king. जीवनं maintenance. नील० remarks that the two passages of कास्यायन and नारद in which the words योषित् and ली occur refer to women kept as mistresses. The word पत्नी does not occur in them. It is only a पत्नी that takes her husband's wealth. When the wealth of an heirless man escheats to the king, the two texts declare that the king must maintain his concubines. A king cannot take a man's wealth when his wife is alive. So these texts must be interpreted as suggested. It is on the strength of the texts which occur in connection with an heirless man's wealth that modern decisions base the right of a concubine to maintenance even against the sons of the man whose concubine she continued to be till his death. *Vide I. L. R. 26 Bom.* p. 163. The वि. र. (p. 597) refers the words किंचिद्ब्राजा...स्मृतः to the women of a poor ब्राह्मण. But this does not seem to be correct. As regards the wealth of a श्रोत्रिय, *vide* बौ. ध. सू. I. 5. 102 'ब्राह्मसं पुत्रपौत्रमं विषमेकाकिनं हरेत् । न विषं विषमिल्याद्वैद्यसं विषमुच्यते ॥ तस्माद्ब्राजा ब्राह्मणसं नाददीत परमं खेतद्विषं यद्युभाद्यनस्मिति ।'; मनु० 9. 189 'अहार्य ब्राह्मणद्रव्यं राजा नित्यस्मिति स्थितिः । इतरेषां तु वर्णानां सर्वाभावे हरेत्पः ॥'. The दायभाग remarks 'तदीय-लीणामपत्नीनां वर्तनधनदानम् । पत्नीनां पुनः कृत्तज्जनेषिकारितेस्यविरोधः ।'

(p. 260). प्रव्रजेत becomes an ascetic (संन्यासिन्). रक्षन्ति... तु if they keep (unsullied) the bed of their husband, but if they are otherwise (*i. e.* unchaste), they (the brothers) should cut off (their maintenance). नील० follows the explanation of मदन that these verses refer to the wives of one who died undivided or in a state of re-union, as they occur when that (*i. e.* re-union) is the topic of discussion. The verse immediately preceding is ‘संसृष्टानां तु यो भागस्तेषामेव स इध्यते । अनपल्योशभाग्योपि निर्बोजेऽधितरानियात् ॥’ Thus the subject of this verse is re-united (संसृष्ट) members and then the two verses quoted in the text follow. These two verses are ascribed to शङ्क in the मद. पा. (p. 680). *Vide* मिता० (on याज्ञ ॥ 135) “यदपि नारद-वचनं ‘भरणं...क्षयात्’ इति तदपि ‘संसृष्टानां...इध्यते’ इति संसृष्टानां प्रस्तुत-त्वात्तत्त्वीणामनपत्यानां भरणमात्रप्रतिपादनपरम् । न च ‘आतृणामप्रजाः प्रेयात्’ इत्येतत्य संसृष्टिविषयत्वे ‘संसृष्टानां तु यो भागः’ इत्यनेन पौनरुक्त्यमाशङ्कनीयम् । यतः पूर्वोक्तविवरणेन ख्वीधनस्याविभाज्यत्वं तत्त्वीणां च भरणमात्रं विधीयते ।” The दायभाग remarks that the words of नारद quoted in the text apply to those women who, though married, such as a शहा married to a द्विज, are not पलीं ‘अनेनैव पलीभावकमेष्ठैव धनाधिकारिता बोद्धव्या । अतः परिणीतत्त्वीणामप्यपलीत्वात्दभिप्रायकमेव नारद-वचनं आतृणा...तराषु च ।’ (p. 259). अपरार्क explains differently “यन्तु नारदेन आतृणामप्रजाः प्रेयादिल्यभिधायोक्तं भरणं...क्षयादिल्यादि तत्पुर्नभूस्तैरिण्यादिविषयं वेदितव्यम् । ख्वीशब्दमात्रप्रयोगात् । पलीशब्दस्तु विवाहयसंयोगिन्यामेव वर्तते । ‘पत्न्युर्नैव यज्ञसंयोगे’ इति शब्दस्मृते:” (p. 743). खर्यते...न्तिकम्—According to the मदनरत्न, the first half of the verse applies to the mistresses (of the deceased) and the latter half to a lawfully wedded wife. The word अविभक्ते qualifies खासिनि. तु is used in the sense of वा. The मदनरत्न seems to follow the स्मृतिच० which says ‘धनांशं यावता धनेन छृसजीवनं धनसाध्यं तु नित्यनैमित्तिककम् काम्यं ब्रतादिकं सिध्यति तावद्दनमित्यर्थः । तुशब्दे वाशब्दार्थे । धनांशं वा रुद्धिकारिकं प्राप्नोतीत्यर्थः । एतावद्दनसंपादकक्षेत्रांशं वा प्राप्नोतीत्यर्थः । धनप्रहृणस्य वर्तनाद्युपायोपलक्षणार्थत्वात् । अत्राद्यः पक्षः पलीव्यतिरिक्तभार्याविषयः ।’

नील० questions the explanation of the मदनरत्न. The वीर० (p. 654) holds the same view as that of नीलकण्ठ. 'तु शब्दो वाशब्दार्थः । तथा चायमर्थः । ग्रासाच्छादनमेव साक्षात्तभते आमरणान्तिकं यावज्जीवं यावता धनेन जीवनं रुयधिकारिकमावश्यकं च कर्म सिद्धाति तावन्तं धनांशं वा प्राप्नोति धनांशमामरणान्तिकमित्युक्तेः । कृत्वा धनमविभक्तस्य पत्युर्लभते इति निरस्तम् । न च ख्वीशब्दश्रवणात्पक्षीयतिरिक्तख्वीपरमिदमपीति वाच्यम् । अविभक्ते इति विशेषणानर्थक्यापत्तेः । विभक्तेषि भर्तेरि पक्षीभिन्नाया अपुत्राया भरणमात्रोक्तेः ।' तात्त्विकी व्यवस्था—the correct statement of the law. भोक्तु...रता if she (the widow of a deceased undivided coparcener) is intent on serving the elders of the family, she should be allowed to enjoy the portion allotted to her. चैलं पिण्डं नियोजयेत् only raiment and food should be assigned to her. तदिच्छायां—at the pleasure of the elders, the widow (of an undivided coparcener) may get a share of the family property. ख्वी धनं न च सार्हति—such a woman is not entitled to wealth (for her maintenance). 'धनं जीवार्थमुपकृत्स-धनांशं क्षेत्रांशं वा जीवायर्थमुपकृत्सम् । उक्तचतुर्विधा ख्वी नार्हतीत्यर्थः । धनग्रहण-मशनाच्छादनस्याप्युपलक्षणार्थम् ।' स्मृतिच० (व्य. p. 293); 'धनं जीवनायोपकृत्सं क्षेत्रांशं नार्हतीत्यर्थः' परा. मा. एतमेव विधिम्—this refers to the words पतितस्योदकं कार्यं सपिण्डैर्बान्धवैर्बहिः । निन्दितेहनि सायाहे ज्ञात्युत्तिगुरुसंनिधौ ॥ निवर्त्तेन्द्रं तस्मात्तु संभाषणसहासने । दायायस्य प्रदानं च यत्रा चैव हि लौकिकी ॥ मनु० XI. 182 and 184. त...कृतः—some writers say that this refers to the husband. So the rule is that the husband is bound to give at least starving maintenance to his wife even though she be sinful, but on the husband's death the other members of the joint family are not bound to give her even starving maintenance if she is unchaste. This rule about the husband has been followed in I. L. R. 34 Bom. 278. The स्मृतिच० remarks that the first half indicates that the verse refers to maintenance by the husband. 'तद्भृत्यर्तुकमरणविषयमिति पूर्वाधित एवावागम्यत इत्य-विरोधः' (व्य. p. 293). याज्ञ० says about an unchaste wife 'हताधिकारां मलिनां पिण्डमात्रोपजीविनीम् । परिभूतामधःशश्यां वासयेदव्यभिचारणीम् ॥' (I. 70). The वीर० (p. 640) says "यत्तु व्यभि-

चारिणीनामपि अशनवसनदानमुक्तं 'एवमेव...गृहान्तिके' इति ततु...भर्तुविषयकम् । तदपि प्रायश्चित्तावधि । अल्पौद्धत्यात्तदकुर्वन्तीनां त्वनेनापि निष्कासनमित्यादि प्रायश्चित्प्रकारो (०त्प्रकरणे?) विवेक्ष्यामः । संयता controlled i. e. chaste.

Page 140, line 17—page 141, line 10. The word दुहिता in Manu's verse is explained as पुत्रिका by कुरुक्षुर and other commentators. धारेश्वर held the same view. *Vide स्मृतिच०* (व्य. p. 295). For यथैवात्मा तथा पुत्रः compare ऐ. ब्रा. VII. 13 'शश्वत्पुत्रेण पितरो अल्यायन् बहुलं तमः । आत्मा हि जन्म आत्मनः स इरावत्यतितारिणी ॥' or 'आत्मा वै पुत्रनामासि' quoted above (p. 170). For the daughter's claim, compare वृहस्पति (quoted in the मिता०) 'भर्तुर्धनहरी पक्षी तां विना दुहिता स्मृता । अङ्गादङ्गात्संभवति दुहिता वृणाम् ॥ तस्मात्पितृधनं त्वन्यः कथं गृहीत मानवः ।'. Similarly नारद says 'पुत्राभावे तु दुहिता तुल्यसंतानकारणात् । पुत्रश्च दुहिता चोभौ पितुः संतानकारकौ ॥' (दायभागप्र० 50). अनूढा unmarried. Among married daughters one that is poor is preferred to her who is rich. ऋषिपदं...सांप्रदायिकाः—the मिता० says “‘बीधनं दुहितृणां...च’ इति गैतमवचनस्य च पितृधनेषि समानत्वात् । न चैतत्पुत्रिकानिषयमिति मन्तव्यम् । ‘तत्समः पुत्रिकासुतः’ इति पुत्रिकायाः तत्पुत्रस्य चौरससमत्वेन पुत्रप्रकरणेभिधानात् ।”. The सुबोधिनी explains 'बीधनं दुहितृणामिति ऋषिनोद्देशेन दुहितृसंबन्धविधानादुद्देश्यविशेषणवेन ऋत्वस्याविवक्षितत्वात् न्यायस्य साधारणत्वमिति ।'. अपरार्क gives three meanings of अप्रतिष्ठिता 'अप्रतिष्ठिता अनपत्ना निर्वना दुर्भगा वा' (p. 721). According to the दायभाग, the unmarried daughter is preferred to married daughters and among married daughters those that have sons or are likely to have sons take the wealth and widowed or barren daughters or those that give birth only to daughters do not take at all. 'अतः पुत्रवती संभावितपुत्रा चाधिकारिणी । विधवा त्ववन्ध्यात्वदुहितृत्वप्रसूत्वादिना विपर्यस्तपुत्रा पुनरनधिकारिण्येवेति दीक्षितमतमादरणीयम् । तत्र प्रथमं कन्यैवैका पितृधनहारिणी ।' (p. 271). This is due to the fact that the दायभाग makes spiritual benefit the guiding principle in matters of succession. The वीर० rightly points out that जीमूतवाहन is not consistent in giving preference to an unmarried

daughter over a married one having sons, as the latter is then and there capable of conferring spiritual benefit, while an unmarried daughter may or may not (according as she has or has not a son later on) confer that benefit.

Page 141, lines 11-14. It should be noted that याज्ञवल्क्य does not expressly mention the दौहित्र in the verse पत्नी दुहितरः. The मिता० brings in the दौहित्र under the word च 'चशब्दाद् दुहित्रभावे दौहित्रः'. अपुत्र...ताने when there is no continuance (of the line) through the son and son's son. स्वधाकारे—थाद्धादौ दौहित्राः पौत्राः मताः ते एवाधिकारिणः. Compare मनु. 9. 136 'अकृता वा कृता वापि यं विन्देत्सद्वशात्सुतम् । पौत्री मातामहसेन दयातिपृष्ठं हरेद्दनम् ॥'. अपुत्रपौत्र०—this is ascribed to विष्णु by the मिता०, दायभाग and other writers, but does not occur in the विष्णुव. सूत्र. In the विष्णुध. सू. (15. 47) we have 'पौत्रदौहित्रयोर्लेङ्के विशेषो नोपपयते । दौहित्रोपि ह्यपुत्रं तं संतारयति पौत्रवत् ॥'. *Vide* मनु. 9. 132-133 for similar ideas.

Page 141, line 15—page 142, line 10. अपुत्रधनं—this is attributed to वृद्धविष्णु by the मिता०, स्मृतिच०, वीर० and to वृद्धविष्णु by the परा. मा. It is to be noted that the विवादरत्नाकर and वि. चि. ascribe this text to विष्णु and read 'तदभावे दुहित्रगामि तदभावे मातृत्रगामि तदभावे पितृत्रगामि &c'. The printed विष्णुध. सू. reads as in the text, but omits तदभावे दौहित्रगामि. यत्तु विज्ञानेश्वरः—विज्ञानेश्वर preferred the mother to the father, while नील० preferred the father to the mother. नील० follows the स्मृतिच० and the दायभाग; while वि. र., वि. चि., वीर० follow the मिताक्षरा. The words of the मिताक्षरा are "यद्यपि युगपदधिकरणवचनतायां द्वन्द्वस्त्रणात् तदपवादत्वादेकशेषस्य धनग्रहणे पित्रोः कमो न प्रतीयते तथापि विग्रहवाक्ये मातृशब्दस्य पूर्वनिपातादेकशेषाभावपक्षे च मातापितराविति मातृशब्दस्य पूर्वं श्रवणात् पाठक्कमादेवार्थकमादगमाद्बन्संबन्धेषि कमापेक्षायां प्रतीतकमानुरोधेनैव प्रथमं माता धनभाकृ तदभावे पितेति गम्यते । पिता पुत्रान्तरेष्वपि साधारणो माता तु न साधारणीति प्रसासन्यतिशयात्, 'अनन्तरः सपिष्ठाद्यस्तस्य तस्य धनं भवेत्' इति वचनान्मातुरेव प्रथमं धनग्रहणं युक्तम् ।".

The remarks of the सिताक्षरा are condensed in the words द्वन्द्वापवादके...पितुर्धनप्रहणमूचे and then refuted. पाणिनि lays down that several words may be compounded when they together are employed to convey the sense of च and the compound becomes a द्वन्द्व. 'चार्ये द्वन्द्वः' पा. 2. 2. 29 (अनेकं सुबन्तं चार्ये वर्तमानं वा समस्यते स द्वन्द्वः । सि. कौ.). There are four senses conveyed by च viz. समुच्चय, अन्वाचय, इतरेतरयोग and समाहार. A द्वन्द्व is possible in the latter two senses. When one says रामकृष्णौ, it is an example of द्वन्द्व (of the type called इतरेतर-द्वन्द्व). Another *sūtra* of पाणिनि is 'सरूपाणामेकशेष एकविभक्तौ' पा. I. 2. 64 (एकविभक्तौ यानि सरूपाणि एव दृष्टानि तेषामेक एव शिष्यते). Following this rule and another rule contained in पुमान् द्विया (पा. I. 2. 67, which means 'द्विया सह उत्तौ पुमान् शिष्यते तल्लक्षण एव विशेषथेत् । हंसी च हंसश्च हंसौ'), we get the एकशेष पितरौ. 'पिता मात्रा' पा. I. 2. 70 (मात्रा सहोक्तौ पिता वा शिष्यते). So we have two words मातापितरौ and पितरौ (in this latter the word मातृ is omitted and पितृ is retained). According to the सि. कौ. both एकशेष and समास are styled वृत्ति 'कृत्तद्वित-समासैकशेषसनाद्यन्तधातुरूपाः पञ्च वृत्तयः ।'. Here it will be noticed that the general rule is that both words in a द्वन्द्व are retained, while in the एकशेष only one is retained; but this occurs only in a limited class of cases viz. where words like भ्रातृ, पुत्र, पितृ, शशुर are compounded with खस, दुहितृ, मातृ, शश्रू. It is in this sense (viz. that the एकशेष occurs only in a limited class of cases) that the एकशेष can be said to be an अपवाद of द्वन्द्व. Really speaking एकशेष is not an अपवाद in the strict sense. When there is an अपवाद, the result stated in the rule (उत्सर्ग) does not take place at all. 'अपवादविषयपरिहारेण उत्सर्गस्य व्यवस्थितिः'. So that if एकशेष were really an अपवाद, we should not be able to form the compound मातापितरौ, which follows from the general rule 'चार्ये द्वन्द्वः'. But we do get that form. Therefore एकशेष is really an additional form and we are allowed to employ the word पितरौ or मातापितरौ at our choice. It

is therefore that नील० says 'एकशेषस्य द्रन्दूवैकल्पिकत्वेन तदपवादत्वे मानाभावात्'. When we hear the word पितरौ (meaning father and mother) as in the text of याज्ञ०, there is nothing in that word itself to indicate the order in which the father and the mother are to take. The reasons which induced the मिताक्षरा to prefer the mother to the father are three; (1) if we take the compound मातापितरौ (for which पितरौ is an alternative form with the same meaning), it is dissolved as माता च पिता च मातापितरौ i. e. the word मातृ occurs first in dissolving that compound; (2) in the form मातापितरौ the word मातृ occurs first. This second reason is contained in the words of the मिता० 'एकशेषाभावपक्षे...श्रवणात्' and it is put in the Mayūkha as 'अपवाद...सारात्'. The third reason is as follows:—A father may have other wives and sons from them all. So that a father is equally related to all sons, while the mother is only related to her own son and not to the other sons of her husband. So the mother has greater nearness (प्रत्यासति) to her son than the father. मनु declares that the nearest among the *sapindas* takes the wealth of the deceased (*sapinda*). Therefore the mother is preferable to the father. नीलकण्ठ replies by denying the assumptions made by the मिता०. He says that एकशेष is not an exception, but is only a विकल्प i. e. we have both the forms पितरौ and मातापितरौ. He denies that there is any authority (मान) for saying that the word मातृ occurs first in dissolving the compound. He further says that there is nothing to show that being equally related to all sons and not being so related has anything to do with determining the order of succession to a person. It must be seen how far नीलकण्ठ is correct in his attack on the मिता० It must be admitted that एकशेष is not in the strict sense an अपवाद of द्रन्दू. So far नीलकण्ठ is right. But नीलकण्ठ overdoes his part in saying 'विप्रहवाक्ये मातृशब्दपूर्वनिपाते'

मानाभावात्'. Though पाणिनि does not say anything about the order of words in dissolving the compound, yet his commentators have for ages past dissolved the compound पितरौ as माता च पिता च. For example the काशिका (on पा. I. 2. 70) has 'माता च पिता च पितरौ मातापितराविति वा'. So वीरो is right in justifying the मिता० on this point. 'विग्रहवाक्येष्वपि पूर्वनिपातनियमो नानुशासनसिद्धस्तथापि व्याख्यातृसंप्रदायसिद्धोस्त्वेव । नहि क्वापि पिता माता च पितराविति विग्रहो दृश्यते । किं तु माता च पिता च पितरावित्येव इति अणुरपि विशेषोऽध्यवसायकर इति न्यायेन तस्यापि विनिगमकता संभवतीत्यनेनाशयेन तथोक्ते: संभवः ।' (p. 666). It must be admitted that the argument about the father being common to other sons is extremely specious. When the question is about the relative proximity of the father and mother to their son, it is difficult to see, as the स्मृतिच० remarks, what difference can be made between the two as regards proximity to their own son. 'विप्रलभ्मसद्वशमिदम् । नहि जननीजनक्योर्जन्यं प्रति संनिकर्षतारतम्यमस्ति ।...अपरे पुनरन्यथा मातुः प्रत्यासत्तिमुच्यन्ति । सोदरस्य तु सोदरः इत्यत्र मातृद्वारेण सोदरवचनात् मातुः प्रत्यासत्तिर्गम्यते इति । तदपि कुशावलम्बनमात्रम् । तथाहि आतुर्भिष्ठोदरादेकोदरयोरभिञ्चमातृकत्येन प्रत्यासत्तौ विशेषोस्तु । जनकात्पुनर्जनन्याः पुत्रं प्रति प्रत्यासत्तौ विशेषः किनिवन्धनो भविष्यतीति न विद्यः ।'. The principal objection of नीलकण्ठ is that the view of the मिता० is opposed to the text (एतद्वचेविरोधात्) quoted by him from विष्णु, which places the father before the mother. The मिता० quotes that text in another connection and so was aware of it and yet preferred the mother to the father. The वीरो tries to get over this difficulty by saying that the mother if more worthy than the father takes first and not otherwise. It is further to be noted that the वि. र. reads the text of विष्णु in a different manner and places the mother before the father. We are informed by the स्मृतिच० and the वीरो that श्रीकर said that both father and mother took at the same time and divided their deceased son's wealth. 'अत एव श्रीकरेण पित्रोर्विभज्य धनग्रहणमुक्तं तदप्ययुक्तम् ।' स्मृतिच० (व्य. p. 297).

Page 142, lines 11—19. विज्ञानेश्वर laid down that, among brothers, full brothers were entitled to preference over half-brothers as the latter are less closely connected than the former because their mother is different (from the mother of the deceased). ‘आतृष्वपि सोदराः प्रथमं गृहीयुः । भिन्नोदराणां मात्रा विप्रकर्षात् । अनन्तरः सपिष्ठायस्तस्य तस्य धनं भवेत्—इति स्मरणात् । सोदराणामभावे भिन्नोदरा धनभाजः ।’ मिता०. The मिता० is followed by the दायभाग, the स्मृतिच०, the परा० मा०, the मदनपारिजात, वीर०. नील० finds fault with the मिता०. He says that the word आतृ directly expresses ‘full brother’ and only conveys the meaning ‘half-brother’ by indication. याज्ञ० simply uses the word आतरः and it is not proper to suppose that the same word was used in two senses (one मुख्य and the other लक्ष्य) in the same sentence. शक्त्या=अस्मिध्या. For शक्ति *vide* notes above (p. 117). The answer to this objection of नील० would be that there is no such difference of मुख्य or लक्ष्य sense as regards the word आतृ. That word simply means ‘brother’ (whether full or half is not expressed). The दायभाग points out that where याज्ञ० wants to make a distinction between full and half brothers he uses the words सोदर and भिन्नोदर or अन्योदर्य and if आतृ primarily means सोदर as नील० asserts then instead of using the word सोदर later on (याज्ञ. II. 138) he would have only employed the word आतृ. ‘प्रथमं सोदरो गृहीयदिल्लर्थः । तस्य त्वभावे सापन्नो आता । एकप्रभवत्वेन तस्यापि आतृ-शब्दार्थत्वात् । तथा च । संसृष्टिनस्तु संसृष्टी सोदरस्य तु सोदरः ।...स्मृतस्य च । इदमपि याज्ञवल्क्यवचनं सोदरासोदरयोप्रातृशब्दार्थत्वं दर्शयति । अन्यथा सोदरमात्रस्य तदर्थत्वे सोदरस्य तु सोदर इति न पुनर्विशेषणीयम् । आतृशब्दादेव सोदरावगते ।’ दाय० p. 296. The दायभाग puts the preference of the full brother on the ground that the latter offers *pindas* to the same three paternal ancestors and the three maternal ancestors to whom the deceased was bound to offer *pindas*, while the half-brother offers only to the three paternal ancestors and not to the three maternal

ancestors of the deceased. The मिताक्षरा would prefer the full brother on the ground that in the full brother there are more particles of the bodies of the parents of the deceased than in the half-brother. केचित्तु—who advanced the view here criticised is not clear. But even in the स्मृतिच ० the same view (allowing the sisters to succeed after brothers) is criticised and disapproved of, following the view of the भाष्यकार on आ. ध. सू. “अत एव जीवनपुत्रेभ्यो दायं विभजेदिलापस्तम्बसूत्रं व्याचक्षाणेन तद्वाष्यकारेण पुत्रेभ्य एव दायं विभजेत् छ्रीभ्यो दुहितृभ्य इत्युक्तम् । यद्यपि ‘भ्रातृपुत्रौ खस्तदुहितृभ्याम्’ इति शाढदस्मृत्या पुत्रेभ्य इत्यत्र विरूपैकशेषं कृत्वा दुहितृणामनुप्रवेशोत्र कर्तुं शक्यते तथापि पुमांसो दायादा न स्थियः ‘तस्मात् स्थियो निरिन्द्रिया अदायादीः’ इति श्रुतेरित्येतेनेदं निरस्तं यत्कैश्चिदुक्तम् ।” *Vide* also वीर ० pp. 671-72. The *sūtra* भ्रातृ...दुहितृभ्याम् means that the words भ्रातृ and पुत्र may be compounded with खस्त and दुहितृ respectively to form an एकशेष, the result being that भ्रातरौ may mean ‘brother and sister’ and पुत्रौ may mean ‘son and daughter’. Ordinarily भ्रातरः and पुत्राः mean ‘brothers’ and ‘sons’ respectively. नील ० says that there is no reason why this usual meaning should be given up and the special meaning be accepted in the text of याज्ञ ० When one says ‘कुकुटावानय मिथुनं करिष्यामः’, there कुकुटौ means ‘a cock and a hen’ and not two cocks because of the following words. There is nothing in the context in याज्ञ ० to show that भ्रातरः means ‘brothers and sisters’, while there is the श्रुति against it, saying that women take no share. भ्रातृपुत्रा अपि...गृहीयुः—this refers to a case where A dies leaving no nearer heirs than his brothers B, C, D and where before B, C, D divide the property of A according to their shares, one of them (say B) dies leaving sons. Here the sons of B had no right over the property of A at the time

1 This refers to आप. ध. सू. ‘जीवनपुत्रेभ्यो दायं विभजेत्’ (II. 6. 14. 1).

2 This is तै. सं. VI. 5. 8. 3.

of the latter's death, as their father B was alive. Yet when the property is to be divided, the sons of B will be entitled to the one-third which their father would have taken if the property had been divided the moment A died. The underlying principle is to see whether the property has vested in interest and then it is not necessary that it should have come into the possession of the person entitled. The words of the सिता० make this quite clear. 'यदा ल्पुत्रे भ्रातरि स्वर्याते तद्रातृणामविशेषेण धनसंबन्धे जाते भ्रातृधनविभागात्प्रागेव यदि कथिद्भ्रातां मृतस्तदा तत्पुत्राणां पितृतोधिकारे प्राप्ते तेषां भ्रातृणां च विभज्य ग्रहणे पितृतो भागकल्पनेति युक्तम् ।' The सिता० had to state this because it might be argued that यज्ञ० prefers brothers to brother's sons and that therefore in dividing the wealth of A the brothers in the case taken above should exclude the sons of a brother B. The reply is that one has to look to the time of death when the interest vests in the heir; one need not look to the time of actual partition or possession, which may be postponed for years. The Privy Council following an incorrect translation of this passage of the Mayūkha holds that the son of a brother who is dead succeeds along with the brothers. *Vide Chandika v. Muna* I. L. R. 24 All. 273.

Page 143, lines 1-4. The general rule is that the nearest among the *sapindas* takes the wealth of the deceased (*sapinda*). 'अनन्तरः सपिण्डाद्यस्तस्य तस्य धनं भवेत् ।' मनु. 9. 187. सपिण्डः are of two kinds, गोत्रज सपिण्डः and भिन्नगोत्रसपिण्डः (otherwise called बन्धु). The heirs from the wife to the brother's son are specifically mentioned by name; they take in the order in which they are mentioned and do not allow any one else (not specifically mentioned) to take before them. Therefore these heirs from the wife to the brother's son are called the 'compact series of heirs' (बद्धकम्). Among

these heirs, the father, the brothers and their sons are really गोत्रजे, but they are specially mentioned in order to distinguish them from the other गोत्रजे. 'आतुपुत्राभावे गोत्रजाः पूर्वोक्तपितृप्रातृतसुतमिन्ना गृह्यन्ते गोबलीवर्दन्यायात् । ते च पितामही सपिण्डाः समानोदकाश्च ।' वीर० p. 671. वृत्तायां=सृतायां. The text of मनु places the paternal grand-mother after the mother, but, as she cannot be assigned a place among the heirs ending with the brother's son who are arranged in a fixed order, she is to be placed immediately after the brother's son, following the maxim आग...वैशः. When certain persons are specially invited, they are allotted definite places and if some people come uninvited or without previous notice, such persons must be assigned places at the end i. e. after those that were specially invited. This maxim has been employed by शंकराचार्य in his भाष्य on तडितोपि वरणः संबन्धात् (वेदान्तसूत्र IV. 3. 3) 'आदित्याचन्द्रमसं चन्द्रमसो विद्युतं (छान्दोग्योप० IV. 15. 5) इत्यसा विद्युत उपरिष्ठात् स वरुणलोकमित्यर्थं वरुणं संबन्ध्यते ।... वरुणादधि इन्द्रप्रजापती स्थानान्तराभावात्पाठसामर्थ्याच्च आगन्तुकत्वादपि वरुणार्थी-नामन्त एव निवेशो वैशेषिकस्थानाभावाद्विद्युत्याच्चार्चिरादिवर्तमनि ।'. The भास्ती says 'आगन्तुनां निवेशोन्ते स्थानाभावात्प्रसाधितः । तथा चेन्द्रादिरागन्तुः पर्वते चाप्ते: परः ॥'. Compare the शाबरभाष्य on the word आगमवत् in पू. मी. सू. X. 5. 1 'यथा समाजेषु समासेषु च ये आगन्तवो भवन्ति ते पूर्वोपविष्टानुपसृथैव निविशन्ते, एतमिहापि हष्टव्यम् ।' and the sūtra 'अन्ते तु बादरायणस्तेषां प्रधानशब्दत्वात्' (पू. मी. सू. V. 2. 19). The सृतिच० following this verse of मनु and a verse of काल्यायन 'विभक्ते संस्थिते द्रव्यं पुत्राभावे पिता हरेत् । आता वा जननी वाथ माता वा तत्पितुः क्रमात् ॥' places the brother after the father, then the mother and then the father's mother. The मिता० says 'मातर्यपि च वृत्तायां पितुर्माता धनं हरेदिति मात्रनन्तरं पितामहा धनग्रहणे प्राप्ते पित्रादीनां आतु-सुतपर्यन्तानां बद्धकमत्वेन मध्येषुप्रवेशासंभवात् पितुर्माता धनं हरेदित्यस वचनस्य धनग्रहणाधिकारप्राप्तिमात्रपरत्वादुक्तर्थे तत्सुतानन्तरं पितामही गृहाती-स्यविरोधः ।'.

143, line 5—10. नील० here tries by a specious argument to bring in the sister as an heir after the paternal grand-mother and even before the paternal grand-father. Before entering into details we have to understand the exact meaning of गोत्रजाः, which is the word याज्ञ० employs. That word literally means 'born in the *gotra*' (to which the deceased belonged). We have to remember a principle of the ancient smṛitis that a woman by marriage passes into the *gotra* of her husband. The wife, daughter and mother take as heir by virtue of special texts and so does the paternal grand-mother. The मिता० paraphrases the word गोत्रजाः by समानगोत्राः (those who have the same *gotra* as the deceased) in the words 'एवमाससमात् समानगोत्राणां सपिण्डानां धनप्रहणं वेदितव्यम्'. The sister is no doubt born in the *gotra* of the man whose sister she is; but by her marriage she would pass over into another *gotra* and therefore she would not be a सगोत्र of her brother. 'खगोत्राद् भ्रश्यते नारी विवाहात्सम्प्रभुम् पदे। खामिगोत्रेण कर्तव्या तस्याः पिण्डोदकक्रिया ॥' (quoted in the मिता० on याज्ञ० I. 254). The argument of नील० is that the sister, being born in the *gotra* of her brother, is equally a गोत्रज (with others like the deceased's brothers &c) and as याज्ञ० speaks of गोत्रजाः, she is an heir. नील० admits that she is not a सगोत्र (because by marriage she would pass into another *gotra*), but याज्ञ० does not declare that it is the relation of सगोत्र that is the cause of entitling a person to be an heir, i. e. याज्ञवल्क्य does not say सगोत्राः but गोत्रजाः. The objection to this argument of नील० is twofold. In the first place whatever meaning याज्ञ० may have attached to the word गोत्रजाः authoritative commentators like the मिता० have taken it in the sense of सगोत्राः. The sister is no doubt a सपिण्ड, but she is not सगोत्र. In the second place if the reason advanced by नील० for bringing in the

sister as a गोत्रज were pursued to its logical conclusion, the result would be that every girl born in the family would be an heir as a गोत्रज. For example, the father's sister and the brother's daughter are also born in the family and should be entitled to succeed as *gotrajas*. But नील० nowhere mentions them as *gotraja* heirs. नील० stands almost alone among eminent writers on व्यवहार in making the sister a *gotraja* and giving her a high place in the order of succession. The मिता० passes her over and brings in the paternal grand-father immediately after the paternal grand-mother 'पितामह्याश्राभावे समानगोत्रजाः सपिण्डाः पितामहादयो धनभाजः ।...तत्र च पितृसंतानाभावे पितामही पितामहः पितृव्यास्त-त्पुत्राश्च क्रमेण धनभाजः ।' मिता०. The words अनन्तरः...भवेत् are variously explained. कुलूक remarks 'सपिण्डमध्यात् संनिकृष्टतरो यः सपिण्डः पुमान्क्षी वा तस्य मृतधनं भवति ।'. मद. पा. (p. 673) explains 'सपिण्डाद्योनन्तरः संनिहितः प्रत्यासन्नः शरीरसंबन्धेन तस्य प्रत्यासन्नस्य धनं सपिण्डस्य धनं भवेत्' i. e. one तस्य goes with the nearest among सपिण्डस and the other तस्य goes with the man deceased. कुलूक takes सपिण्डात् as equal to सपिण्डमध्यात्. It is better to take सपिण्डात् अनन्तरः as meaning 'who is nearest to the deceased सपिण्ड' as मद. पा. seems to do. The बालंभट्टी says 'सपिण्डस्य योनन्तरः संनिहितः तस्य सपिण्डसंनिहितस्य धनं तस्य सपिण्डस्य भवेदित्यर्थः ।'. ज्ञातयः means blood relations in general. सकुल्याः—those that belong to the same family or *gotra* (that is agnates). बान्धवाः—cognates. 'मिन्नगोत्राणां सपिण्डानां बन्धुशब्देन प्रहणात् ।' मिता०.

The High court of Bombay has accepted the position that the sister is an heir even under the Mitāksharā though the latter is entirely silent about her right. Vide *Bhagwan v. Varubai I. L. R.* 32 Bom. p. 300. For the same reasons that are advanced for including a full sister among *gotrajas*, a half-sister would succeed as *gotraja* (after the full sister). Vide *I. L. R.* 43 Bom. 461.

Page 143, lines 11-18. नीलकण्ठ allows the paternal grand-father and the half brother to succeed together and to share equally the wealth left by the deceased. According to the मिता० the order of succession is as follows:—full brother, half-brother, full brother's son, half-brother's son, paternal grand-mother, paternal grand-father, paternal uncle and then his son. According to the मयूख, the order is:—full brother, full brother's son, paternal grand-mother, sister (full and then half), paternal grand-father and half-brother together. Under the Bombay decisions, even in districts governed by the मिता०, the sister is a *gotraja* and her position is after the paternal grand-mother, so that the result is that under the Mitāksharā law the sister is postponed to the half-brother and his son; while under the Mayūkha the full sister takes before the half-brother and his son.

The reason assigned by नील० for making the पितामह and half-brother inherit together is that both are equally distant (or equally near) from the deceased owner, in that the one is the father of his father and the other is the son of his father. नील० says that, where the propinquity (प्रत्यासत्ति) of two persons to the deceased is the same and there is no other distinguishing circumstance, however slight (अणु), such as the order of the words in the text, the same rule holds good i. e. the several persons inherit together. He gives an example viz. that paternal great-grand-father, paternal uncle and half-brother's son succeed together. From the words of नील० it follows that पाठक्रम is a means of determining the order of succession. In the पूर्वमीमांसा क्रम or स्थान is one of the means of settling what things or actions are subsidiary or principal. ‘श्रुतिलिङ्गवाक्यप्रकरणस्थान-

समाख्यानां समवाये पारदैर्बल्यमर्थविप्रकर्षात्' पू. भी. सू. III. 3. 14. क्रम is of six kinds, श्रुति, अर्थ, पाठ, स्थान, मुख्य and प्रतिस्ति, each succeeding one being less cogent than each preceding one. 'अध्यर्ग्यहपति दीक्षयित्वा ब्रह्माणं दीक्षयति' is an instance of श्रुतिक्रम; here the termination क्वा directly shows that ब्रह्मदीक्षा comes after गृहपतिदीक्षा. 'अभिहोत्रं जुहोति यवागू पचति'—this is an example of अर्थक्रम. Here the cooking of यवागू is ordained for the *homa* and as *homa* is not possible without the cooking, the order of the words in the text is given up and we have to follow the order of the objects intended to be served *i. e.* यवागू is first cooked and then होम is made. In the case of the प्रयाजः, the order of the text is समिधो यजति तनूनपातं यजति इडो यजति बहिर्यजति स्वाहाकारं यजति &c.; therefore the समिद्याग and the others are to be performed in the same order. 'पदार्थबोधकानां वाक्यानां यः क्रमः स पाठक्रमः। तस्माच्च पदार्थानां क्रम आश्रीयते येन हि क्रमेण वाक्यानि पठितानि तेनैव क्रमेणाधीतान्यर्थप्रत्ययं जनयन्ति। यथार्थप्रत्ययं पदार्थानामनुष्टानम्' भीमांसान्यायप्रकाश of आपदेव; *vide* शावरभाष्य on पू. भी. सू. V. 1. 4 'क्रमेण वा नियम्येत क्लेकक्त्वे तद्गुणत्वात्'. The treatment of the subject of inheritance in the मयूख after the sister is very scrappy and meagre. Even the मिता० goes into greater details. It distinctly states that after the line of the father come in order the paternal grandmother, the पितामह, the paternal uncles and their sons; after the line of the paternal grand-father come in order the paternal great-grand-mother, the प्रपितामह, his sons (*i. e.* grand-uncles) and their sons; that in this way up to the seventh person (from the deceased) is to be understood the right of succession in the case of '*samānagotra sapindas*'. The मयूख is quite silent about the प्रपितामही, nor does he say anything about uncles and their sons, grand-uncles and their sons, or the descendants of remoter ancestors.

In practice very intricate questions arise for the solution of which the मिता० (much less the मयूख) offers very scanty help. For example, the brother's grandson is not specifically mentioned anywhere and so the question is whether he takes immediately after the brother's son (who is specially mentioned) and before the paternal grand-mother or grand-father. The मिता० is quite silent on this point, but नन्दपण्डित in his वैजयन्ती on विष्णुध. सू. (17. 10) places the brother's grand-son immediately after the brother's son and before the grand-father. The दायभाग also gives the brother's grand-son a place before the paternal uncle. *Vide* अपरार्क quoted below. Another difficult question arises. What is the meaning of संतान (line)? The मिता० says that after the line of the father come the पितामही, पितामह, paternal uncle and his son. This leads to the inference that the nearer line excludes a remoter one. But how many generations in each line are to be taken? *Sapindu* relationship extends up to seven generations *i. e.* the *propositus* himself, his six descendants and six paternal ascendants and the six descendants of his six paternal ascendants. Does पितृसंतान or पितामह-संतान extend up to six descendants of the father or grand-father. The मिता० speaks of only two generations (*i. e.* son and grand-son) in each line (viz. that of the father, grand-father and great-grand-father). So it may be argued that according to it the संतान extends up to only two generations in the father's line and in the remoter ancestors' lines. The सुबोधिनी distinctly says 'पितृसंतानो भ्रातृतत्सुतपर्यन्तः'. The स्मृतिच. similarly observes 'गोत्रजशब्देनैव भ्रातृतत्सुतयोर्निर्देशे गम्यमानेषि पृथक्तयोरभिधानस्य गोत्रजेषु पितामहादिषु तस्य तस्य संतानौ पितृसंतानावपि च पुत्रपौत्रयोर्धनभागित्वज्ञापनार्थत्वात् ।...अत्रायं दायप्रातिक्रिमः । भ्रातृतसुताभावे पितामहसुतस्य दायप्राप्तिः तस्याभावे तत्सुतस्य, तस्याभावे बृद्धपितामहसुतस्य तस्याभावे तत्सुतस्य ।'. *Vide* मद. पा. (p. 674).

Others like the वैजयन्ती of नन्दपण्डित take the संतान to extend to three generations in each line. अपरार्क also says (p. 745) 'एवं आता तत्पुत्रसत्यैव इति पितृसंततौ त्रयः प्रल्यासन्नाः सपिण्डाः । एवं पितामहसंततौ प्रपितामहसंततौ च ।'. To take a concrete example, suppose the competition is between the great-grand-son of the grand-father of the *propositus* and the grand-son of the great-grand-father of the *propositus*. If we follow the सुबोधिनी, the latter is the preferable heir; if we follow the वैजयन्ती, the former is the preferable heir. Vide *Bhudhasingh v Laltusingh* I. L. R. 34 All. 663 (which was confirmed by the Privy Council in 37 All. p. 604) which contains an exhaustive examination of this question.

The सुबोधिनी extends the principles of succession contained in the मिताक्षरा to three lines beyond that of the great-grand-father.

सर्वसपिण्डाः...क्लेण—all the *sapindas* and *samānolakas* take the wealth of the deceased in the order of their propinquity (to the deceased). So according to the मथूरा propinquity to the deceased is the guiding principle in the matter of succession and not spiritual benefit (by means of *pindas*) which is the principle of the दायभाग. सपिण्डता...वेदने—Here we are dealing with सपिण्ड relationship in the same *gotra*. A person himself and his six paternal ancestors are *sapindas*; they are in all seven; similarly a person and his six male descendants are सपिण्डः; they are seven; the eighth descendant or ascendant from the man is not his *sapinda* i. e. *sapinda* relationship ceases after the seventh generation and does not extend beyond the seventh. The six descendants of each of the six ascendants are *sapindas*, because the descendants together with the ascendants make seven generations. The दायभाग would explain

this differently. A man has to offer *pindas* to his three paternal ancestors and he is the offerer. So there are four generations who are *sapindas* of each other. To the three ancestors beyond the great-grand-father, a man offers पिण्डलेप्स (the leavings of the *pindas*). If these three are included, there are seven generations who are connected with the *pindā* offered by a man. The मत्यपुराण says 'लेपभाजश्चतुर्थाद्याः पित्राद्याः पिण्डभागिनः । पिण्डदः सप्तमस्तेषां सापिण्ड्यं साप्तपौरुषम् ॥'. The दायभाग restricts the term सपिण्ड to three ancestors and the man who offers to them and the term सकुल्य is applied to the three ancestors beyond the great-grand-father and their descendants and one's own descendants after the great-grand-son 'सकुल्यो विभक्तपिण्डः प्रतिप्रणमतः प्रभृति पुरुषत्रयमधस्तनः । वृद्धप्रपितामहादिसंततिश्च । तत्रापि प्रतिप्रणमा-देरानन्तर्ये (ये?) पिण्डलेपद्वारेण तेषामुपकारकत्वात्तदभावे वृद्धप्रपितामहादिसंततिः । मृतदेयपिण्डलेपभोगीःयो वृद्धप्रपितामहादिभ्यः पिण्डदातृत्वात् । एवंविधसकुल्याभावे च समानोदकाः ।' दायभाग p. 232. The सिताक्षरा and परा. मा. attribute to वृहन्मनु the words 'सपिण्डता...समानोदकभावस्तु निवर्तेताचतुर्दशात् । जन्मनाम्नोः स्मृतेरेके तत्परं गोत्रमुच्यते ।'. The वीरो reads as the सिता० does but ascribes the lines to मनु. The समानोदकs are seven generations beyond the *sapindas* and therefore मनु says 'up to the fourteenth'. According to others समानोदक relationship extends as long as 'the birth (in a particular family) and name are remembered or known.' The *samānodakas* according to मनु are the seven paternal ancestors beyond the first six, the thirteen descendants of these seven ancestors and the descendants from the seventh to the 13th of the first six ancestors.

Page 143, line 19—page 144, line 14. सोदका-भावे बन्धवः—It will be noticed that agnatic relations up to the 14th degree (or even remoter ones according to others) are preferred to *bandhus*, who are described by the सिता० 'as भिन्नगोत्रसपिण्डाः'. *Bandhus* are persons

who are related to the deceased as *sapindas* but are so related through one or more females. स्मृत्यन्तरे—the three verses are ascribed to बौधायन by परा. मा. and to वृद्धशातातप by मद. पा. and बालंभट्टी. The three verses describe three kinds of *bandhus*, आत्मबन्धु, पितृबन्धु and मातृबन्धु. The मिताक्षरा distinctly says that आत्मबन्धुः are to be preferred to the पितृबन्धुः and पितृबन्धुः to मातृबन्धुः. 'तत्र आत्मरक्तत्वात्प्रथममात्मबन्धवो धनभाजस्तदभावे पितृबन्धवस्तदभावे मातृबन्धव इति क्रमो वेदितव्यः ।' मिता०. The words of the मयूख also 'अत्र क्रमः पाठिक एव' (the order is governed by the order in which the words occur) must be understood as referring to the three classes of *bandhus* and not to three *bandhus* specified in each class. The मद. पा. says 'तत्रापि प्रथममन्तरक्रत्वात् पाठ-क्रमेणात्मबन्धवो धनभाजस्तदभावे तथैव पितृबन्धवस्तदभावे तथैव मातृबन्धव इति क्रमः' (p. 674). The use of the word तथैव indicates that, according to the मद. पा., at least among the three of each class the order in which they occur governs priority. The question is whether the three बन्धुः mentioned in each class are exhaustive or are only illustrative. If the list were exhaustive, absurd results would arise. For example, the maternal uncle's son is specifically mentioned as an आत्मबन्धु, but the maternal uncle is not. Therefore the maternal uncle who is nearer to the deceased than the maternal uncle's son would be excluded altogether. This could hardly have been intended. Therefore the list must be taken as illustrative. There are indications to this effect in the मिता० and other works. In commenting upon याज्ञ. II. 264 (which lays down that when one of several partners dies abroad, his estate should be taken by his *dāyādas*, *bandhavas*, *jñātis*, or the surviving partners), the मिता० explains बान्धवाः as 'मातृपक्षा मातृलाभाः'. The वीर० (p. 674) says 'तत्रापि प्रत्यासम्भत्वात्प्रथममात्मबन्धवस्तदनन्तरं पितृबन्धवस्तदनु मातृबन्धव इति क्रमः । मनुस्मृतौ तदभावे सकुल्यः स्यादाचार्यः शिष्य एव वा—इत्यत्र सकुल्य-

शब्देन सगोत्रसमानोदकानां मातुलादीनां बन्धुत्रयस्य च प्रहणम् । योगीश्वरवचनेपि बन्धुपदेन मातुललक्षणमन्यथा मातुलादीनामप्रहणमेव प्रसज्येतेति तत्पुत्राणां धनाधिकारस्तः प्रत्यासञ्चानां तेषामेव स नेति महदनौचित्यमापयेत् ।'. Therefore the maternal uncle, sister's son and others similarly situated will be *bandhus*. The Privy Council decided in *Gridhari Lall Roy v. The Government of Bengal* (12 Moo. I. A. p. 448) that the list of *bandhus* was only illustrative, that the maternal uncle was a *bandhu* and that the father's maternal uncle also was a *bandhu*. There are many other questions that arise in regard to *bandhus*. If there is a *bandhu* like the maternal uncle (who is not specifically mentioned among आत्मबन्धुष) and another like the paternal aunt's son, does the latter being specifically enumerated as a बन्धु take in priority to the maternal uncle, though the latter is nearer in degree? The परा. मा. says 'बन्धुष्वपि यस्त्वासन्तरः स एव पूर्वं यृद्गति'. Other questions are whether, if there are two *bandhus* of the same class both specifically mentioned, the order in the text will govern preference, or whether a *bandhu* related through the father's side is entitled to preference over one related through the mother's side, though both be of the same class. Then there is the question as to what are the limits of heritable *bandhus*. It is laid down in the decided cases that there must be mutuality of *sapinda* relation between the deceased and the person inheriting as *bandhu* (this is taken from the interpretation of the words अनन्तरः सपिण्डाद्यस्तस्य तस्य धनं भवेत्), that in the case of *bandhus*, *sapinda* relationship extends only up to five degrees and not seven (this is gathered from the words पञ्चमात् सप्तमादूर्ध्वं मातृतः पितृतस्था), and that the deceased and the person claiming as *bandhu* must be related to each other either directly through

themselves or through their mothers and fathers. Vide I. L. R. 6 Cal. 119 and 42 Cal. 384 (P. C.).

An interesting question is how far women were recognised as heirs. The मिता० mentions only five females as heirs viz. wife, daughter, mother, paternal grand-mother and paternal great-grand-mother. This has been construed by the writers of the Benares, Mithilā and Dāyabhāga schools as indicating that no female except these five can inherit to a male. In Bombay and Madras many females are allowed to succeed as heirs who would not succeed elsewhere. In Bombay the sister succeeds as a *gotraja*, but the son's daughter, brother's daughter, paternal aunt succeed only as *bandhus*. Besides in Bombay the widows of *gotraja sapindas* such as the widows of the son, brother, uncle are allowed to succeed. It is the बालंभट्टी that has been most liberal to females. It allows the daughter-in-law to succeed as a *gotraja*. 'गोत्रजपदेन पितामही समानगोत्रजाः पितामहस्तुषादयः सप्त सपिष्ठाः समानोदकाश्च सप्त तदुपरितनाः, जन्मनामज्ञानावधिका वा'. But the दायभाग says 'याज्ञवल्क्येन च पित्रादिदौहित्रस्यापि तद्वोत्रजातस्य पिण्डदानानन्तर्यक-मैण्डाधिकारप्रतिपत्त्यर्थं गोत्रजपदं कृतं सपिष्ठरुणां च व्युदासार्थं तासा-मतद्वोत्रजातत्वात् । अत एवार्हति स्त्रीत्यनुवृत्तौ वौधायनः—न दायं निरन्दिया अदायादाश्च लियो मता इति श्रुतेः । न दायमर्हति स्त्रीत्यन्वयः । पह्यादीनां त्वधिकारो विशेषवचनादविरुद्धः' (pp. 326-327). The वीर० says 'स्त्रीत्यादीनां तु ग्रासाच्छादनमात्रभाक्त्वम् । वचनविरोधे सपिष्ठवप्त्रलासते-रप्योजकत्वात् । 'तस्मात् लियो निरन्दिया अदायादाः' इति श्रुतेः अनिन्दिया द्यदायाश्च लियोवृतमिति स्थितिरिति तन्मूलकमनुवचनाच्च शङ्खाहिकया यत्र कण्ठोक्तः पल्ली दुहितर इत्यादौ यासां स्त्रीणां धनाधिकारस्तासामेव । अन्यासां तु श्रुतिमनुवचनाभ्यां दायग्रहणनिषेध एवेति स्मृतिचन्द्रिकाकारहरदत्तादीनां दाक्षिण-त्यनिबन्धूणां जीमूतवाहनादिपौरस्त्यसर्वनिबन्धूणां सिद्धान्ताच्च ।' (p. 705).

1 This is वौ. ध. सू. II. 2. 47.

2 This is मनु. 9. 18 which reads निरन्दिया शमवाश्च.

An objection is raised in the words नन् पत्न्यादीर्णा... धनसंबन्धार्थमिति. The wife, daughter and others are declared to be entitled to take the wealth of the deceased because they are seen to be directly connected with the deceased. So in the case of the *bandhus* also the same rule should be followed i. e. those *bandhus* only should be allowed to take as heirs who are directly connected with the deceased. But the *bandhus* mentioned in the verses पितुः पितृबन्धुः पुत्राः and मातुः पितृबन्धुः पुत्राः are spoken of as the बान्धवs of the father and the mother of the deceased. Therefore it is asked how they can be entitled to the estate of the deceased (with whom they are not expressed to be directly connected). Those two verses do not contain any words laying down that the persons enumerated therein are entitled to take the estate; those words simply point out the connection between the words पितृबन्धु and मातृबन्धु (संज्ञा) and the objects denoted by those words. This is the objection. The reply is as follows:—even without this text (वचनं—the two verses indicated above), it is possible to apply the word बान्धव from its root meaning to the *bandhus* of the father and mother as it is applied to the father's maternal uncle and paternal uncle and therefore the result would be that it is not necessary to give two verses defining the relation between the terms (पितृबन्धु and मातृबन्धु) and the objects which are denoted by the terms. बन्धु or बान्धव is derived from बन्ध् (to bind) and means 'those who are bound by ties of blood'. Therefore one can very well call the father's father's sister's son or the father's mother's sister's son a *bandhu* of the father &c; one does not require the help of verses defining the term पितृबन्धु and मातृबन्धु. Therefore this text (the verses about पितृबन्धुs and मातृबन्धुs) can have a purpose only if it is

understood as conveying that the *bandhus* of the father and the mother also are meant to be included as heirs to the wealth when a rule as regards the taking of wealth is to be laid down with reference to *bandhus*. बन्धु... एवमेवेति दिक्—the same reasoning is extended to rules about mourning for *bandhus*. The idea is that when it is said that mourning for a बन्धु is to be observed for a particular period, the *bandhus* of the father and the mother of the man observing mourning are included. In commenting on the words of याज्ञ० (III. 24 गुर्वन्तेवास्यनूवा-नमातुलश्रोत्रियेषु च ॥) the मिता० says 'मातुलग्रहणेनात्मबन्धवो मातृबन्धवः पितृबन्धवश्च योनिसंबन्धा उपलक्ष्यन्ते । ते च पली दुहितर इत्यत्र दर्शिताः ।... एषूपरतेष्वहोरात्रमाशौचम् ।'. Similarly with reference to मनु 5. 81 (श्रोत्रिये तूपसंपन्ने त्रिरात्रमशुचिर्भवेत् । मातुले पक्षिणीं रात्रिं शिष्यत्विं ग्रान्धवेषु च ॥) quoted in the comment on the same verse of याज्ञ० it says 'मातुलग्रहणं मातृव्यासादेष्वलक्षणार्थम् । बान्धवा इति आत्मबन्धवो मातृबन्धवः पितृबन्धवश्चोच्यन्ते ।'.

Page 144, line 15—page 145, line 14. आचार्यः—
 मनु says (II. 140) 'उपनीय तु यः शिष्यं वेदमध्यापयेद् द्विजः । सकल्पं सरहस्यं च तमाचार्यं प्रक्षक्षते ॥'. Similarly the गौ. ध. सू. says (I. 9-11) 'तदद्वितीयं जन्म । तद्यसात्स आचार्यः । वेदानुवचनाच्च ।'. श्रोत्रियः— means here 'one who studies the same Vedic s'ākhā as the deceased.' सर्वेषां—This is मनु० 9. 188 and is ascribed to मनु in the मिता०, वीर० and other works. तथा...हीयते—कुल्कुल explains 'तथा सति धनिनो मृतस्य श्राद्धादिधर्महानिन् भवति ।'. The following verses show that this verse applies only to a ब्राह्मण. 'अहार्यं ब्राह्मणद्रव्यं राजा नित्यमिति स्थितिः । इतरेषां तु वर्णानां सर्वाभावे हरेच्छुपः ॥' मनु. 9. 189. In the absence of persons up to a fellow-student, the wealth of a deceased ब्राह्मण was taken by a श्रोत्रिय or other ब्राह्मणs. In the case of persons of other castes, the king took the wealth if there was no one to take up to a fellow-student. About ब्राह्मण, see notes above (p. 237). Compare 'श्रोत्रिया ब्राह्मणस्यानप-

त्यस्य रिक्षं भजेरन् । राजेतरेषाम् ।' गौ. ध. सू. 28. 39-40; 'तेषामलभे आचार्यान्तेवासिनौ हरेयाताम् । तयोरलभे राजा हरेत् । न तु ब्रह्मणस्य राजा हरेत् । ब्रह्मस्य तु विषं घोरम् ।' व. ध. सू. 17. 82-85. वान०—In the case of the forest hermit, the *sannyāsin*, and a student the wealth is taken in (the reverse) order by the teacher, a worthy pupil and one who belongs to the same order and has agreed to be (like) the brother (of the deceased). The मिता० explains that क्रमेण here means प्रतिलोकक्रमेण i. e. the wealth of the वानप्रस्थ is taken by the धर्मप्राचेकतीर्थी, of the यति by a virtuous pupil, and of the ब्रह्मचारिन् by his teacher. A ब्रह्मचारिन् is of two kinds, नैषिक (a perpetual student till his death) and उपकुर्वाण (a temporary student, who intends to marry at a later stage). The नैषिक (from निष्ठा meaning 'end of life') is referred to by गौ. ध. सू. as 'आचार्याधीनतवान्तम् । गुरोः कर्मशेषेण जपेत् । गुरुभावे तदपल्ये वृत्तिः । तदभावे वृद्धे सब्रह्मचारिण्यमौ वा । एवंवृत्तो ब्रह्मलोकमवाप्नोति जितेन्द्रियः ।' (3. 5-9). धर्मप्राता—'श्रातृत्वेन प्रतिपन्नः' accepted as a brother. आनु...मदनः—the मदनरत्न says that in the verse of याज्ञ० we must follow the natural order (and not the reverse order) as विष्णु says that the wealth of a वानप्रस्थ is taken by the teacher or pupil. In the verse of याज्ञ० also आचार्य is mentioned first and corresponds with वानप्रस्थ that is mentioned first. The मदनपारिजात follows the मिता० 'अत्र क्रमशब्दः प्रतिलोकमामिप्रायः' (p. 676). अपरार्क explains that in the case of वानप्रस्थ, यति and ब्रह्मचारिन्, the teacher, virtuous pupil, धर्मप्रात् and एकतीर्थी take one after another 'पूर्वस्य पूर्वस्याभाव उत्तर उत्तरो गृहीयादित्यर्थः'. He explains धर्मप्राता as समानाचार्यः and एकतीर्थी as 'one who holds the same philosophic views (as the deceased)' or 'who resides in the same sacred spot like Benares'. The परा. मा. gives both explanations viz. that of अपरार्क (about the four succeeding one after another) and of the मिता०. स्मृतिच० follows अपरार्क. वीर० follows the मिता० and remarks 'मदनरत्नकारस्तु वानप्रस्थ-

धनमाचार्यो गृहीयान्त्तिष्ठो वेति विष्णुवचनं लिखित्वानुलोममेव क्रमं मत्वा वानप्रस्थ-धनमाचार्यभावे शिष्यो गृहीयादित्याह' (p. 675).

An objection is raised in the *मिता०*, परा. मा. and other works as follows:—व. ध. सू. (17. 52) says 'अनंशास्त्वा-अमान्तरगताः' (those that have taken to another order than that of the householder are not entitled to a share). So वानप्रस्थ, यति and नैषिकब्रह्मचारी have no wealth. What is the necessity of laying down rules about their wealth ? The reply is that the वानप्रस्थ is allowed to store food stuffs, fuel &c which will last him for a period. Similarly the यति is allowed to have clothes to cover his body and a library and sandals. These comprise the wealth spoken of here. "वानप्रस्थ तावत्—'अहो मासस्य षण्णां वा तथा संवत्सरस्य वा । अर्थस्य निचयं कुर्यात्कृतमाश्रयुजे त्यजेत् ॥' इति वचनाद्वान्संबन्धोस्त्वेव । यतेरपि—'कौपीनाच्छादनार्थं वा वासोपि विभूयाच्च सः । योगसंभारमेदांश्च गृहीयात्यादुके तथा ॥' इत्यादिवचनाद् वल्लपुस्तक-संबन्धोस्त्वेव । नैषिकयापि शरीरयात्रार्थं वद्यादिसंबन्धोस्त्वेवेति तद्विभागकथं युक्तमेव ।" *मिता०*.

Page 145, line 15—18. नील० says that whoever takes the wealth of a person deceased (including the king) must perform the funeral rites for the deceased up to the tenth day (after death). In the आद्यमयूख (p. 23 of the Benares edition of 1879) we read "जामात्रभावे खीहारी तदभावे धनहारी । यद्यपि तयोः क्रमबोधकमथशब्दादि नात्ति तथापि पाठकमादेव पूर्वं खीहारी ततो धनहारी कार्णजिनिवाक्यात् । यश्चार्थहरः स पिण्डदायीति विष्णुपापस्तम्बस्मरणाच्च । धनहारी यदि न करोति तदा राजा कारणीयः सोपि सजातीयः । तदुक्तं मार्कपदेयपुराणे—सर्वभावे च तृपतिः कारयेत्स्य रिक्षथतः । सजातीयैर्नैः सम्यग्दाहाद्याः सकलाः क्रियाः ॥." The द्वैतनिर्णय of शंकरभट्ट has a similar passage 'तदभावे खीहारी धनहारी च क्रमेण । खीहारी धनहारी च कुर्यात्पिष्ठोदकक्रियामिति कार्णजिनिवचनात्' and then विष्णु, आपस्तम्ब and the मार्कपदेय are quoted.

Page 145, line 19—page 147, line 5. संसर्ग re-union. संस्थिन् or संसृष्ट a re-united coparcener. विभक्तो...

उच्यते that man who being once separated dwells again through affection with his father, brother or paternal uncle is said to be re-united with him. According to the मिता० a re-union is possible with one's father, brother and uncle only and with no one else, as no one else is expressly mentioned in the text (वचन of वृहस्पति). 'विभक्तं धनं पुनर्मिश्रीकृतं संसृष्टं तदस्यास्तीति संसृष्टी । संसृष्टिं च न येन केनापीति किं तु पित्रा आत्रा पितृव्येण वा । यथाह वृहस्पतिः &c.' मिता० नील० does not approve of this. He says it is proper to say that the state of re-union is co-extensive with all those who participated in the division. And therefore the words (in वृहस्पति's text) 'father and others' are merely indicative (of a class) like the words अर्धमन्तर्वैदि &c. These words have been explained above (notes p. 191). The दायभाग and the स्मृतिच० hold the same opinion as the मिता०, while the वि. र., वि. चि., वीर० hold the same opinion as that of नील०. अन्यथा वाक्यमेदात्—if the interpretation of the मिता० be followed, the fault of वाक्यमेद would arise. For वाक्यमेद see above (notes p. 139). This text of वृहस्पति is intended to lay down the circumstances in which re-union takes place. But if the मिता० be followed, then this text also prescribes that re-union can take place only with three persons. That is, this one text will have to be regarded as laying down two rules (विधिः). As there is the same case-relation (expressed as यः विभक्तः एकत्र स्थितः स संसृष्टः) there can be no re-union of the sons of those brothers who separated. पुनविर्भागवधि up till a fresh partition. बुद्धिः intention or understanding. संसृष्टः सह जीवन्तो &c.—occurs in विष्णुध. सू. (18. 41). ज्यैष्ठं...विद्यते—this is explained by some as follows:—The words समस्तत्र विभागः स्यात् preclude an unequal division (such as उद्धार) and yet the text again says ज्यैष्ठं...विद्यते. The object is to convey that no unequal division due to a person being the eldest is allowed, but that unequal division will be allowed if

at the time of re-union there was inequality in the wealth put into the common stock by each re-uniting member. अपराके, सृष्टिच०, परा. मा., and वीर० (p. 676) hold this opinion. 'अनेन ज्यैष्णविनिमित्तं विभागवैषम्यं निषिद्धते नान्यनिमित्तं, तेन संसर्गसमये तदीयं यावद्दनं संस्तु विभागसमये तदनुसारेणैव भागं लभते ।' अपराके (p. 748); 'संसृष्टधनविभागे समभागविधानादेव सिद्धे ज्यैष्णविनिमित्तकभागप्रहणे पुनर्ज्येष्वानिमित्तकैषम्यनिषेधो बहुत्पथनसंसर्गनिमित्तकभागवैषम्यानुज्ञानार्थः । तेन संसर्गसमये यदीयं यावत्संस्तु तदनुसारेण संसृष्टविभागवैषम्यं कल्पनीयम् ।' सृष्टिच० (व्य. p. 303). The view of नील० is that the words ज्यैष्ण...विद्धते merely repeat (in another form) what is prescribed in the words समस्तत्र विभागः स्यात् and therefore they are only an अनुवाद and that even if the wealth brought into the common stock at the time of re-union was unequal, still the division is equal. तेन...न्याय्यम्—when it is possible to base this text on popular usage, it is improper to assume a Vedic text opposed to it. If ज्यैष्ण...विद्धते were interpreted as some do, we shall have to assume a rule opposed to the one laying down equal division in those cases where at the time of re-union there was inequality in the wealth thrown together. But if the words ज्यैष्ण...विद्धते were explained as an अनुवाद there is no necessity to assume an opposite text and popular usage is thereby followed. मनु himself declares 'आचारः परमो धर्मः' मनुसृति I. 108; so also the मिता० quotes the verse 'अखर्ग्य लोकविद्विष्टं धर्ममध्याचरेन्न तु' (on याज्ञ. II. 117). The sāstra of judicial administration is based upon usage like the science of grammar. Compare what the महाभाष्य says on सिद्धे शब्दार्थसंबन्धे (vol. I. p. 7 Kielhorn) 'कथं पुनर्ज्ञायते सिद्धः शब्दोर्थः संबन्धश्वेति । लोकतः । यत्केऽर्थमुपादाय शब्दान् प्रयुजते नैषां निर्वृत्तौ यत्रं कुर्वन्ति । ये पुनः कार्या भावा निर्वृत्तौ तावत्तेषां यत्रः कियते तदथा घटेन कार्यं करिष्यन् कुम्भकारकुलं गत्वाह कुरु घटं कार्यमनेन करिष्यामीति । न तद्वच्छब्दान् प्रयोज्यमाणो वैयाकरणकुलं गत्वाह कुरु शब्दान् प्रयोक्ष्ये । तावत्तेषां वर्थमर्थमुपादाय शब्दान् प्रयुजते ।'. संस्कृतिन्...शिनः—नील० quotes the opinion

of the मदनरत्न which is as follows:—from व. ध. सू. (17. 51) ‘येन चैषां स्वयमुपार्जितं वांशमेव हरेत्’ it follows that the acquirer is entitled to two shares; so it may be argued that there was no necessity to declare expressly ‘तस्य दातव्यो द्वयंशः’ in the text of बृहस्पति. But the explanation is that the acquirer gets two shares when there is a partition without re-union, provided the acquirer obtained wealth without detriment to the paternal estate, but in a partition among re-united members the acquirer gets two shares though he may acquire property at the cost of the re-united wealth. Therefore this verse of बृहस्पति has a special purpose (and does not merely re-iterate what we know from व. ध. सू.). It will be noticed that the मदनरत्न starts with a proposition that is not acceptable to नील० himself. नील० has already said ‘पितृद्वयविरोधेष्यर्जकस्यां-शद्यमस्त्येव । येन...हरेदिति वसिष्ठोर्क्षे: ।’; while the मदनरत्न says ‘असं-सृष्टविभागे पितृद्वयविरोधेनैवार्जने भागद्वयम्.’ The स्मृतिच०, परा. मा. and वीर० explain this verse differently and say that it lays down that even if a man acquires wealth with his own efforts after re-union without detriment to the re-united wealth, all the members get one share therein and he gets only two shares (i. e. the acquirer does not retain the whole as his self-acquisition as he would do in case of partition between undivided coparceners). ‘संसृष्टद्वयानुपरो-धेनार्जितेषि विभाज्यत्वविधानार्थमेतत् ।’ स्मृतिच० (व्य. p. 303); ‘एतत्संसृ-ष्टद्वयानुपरोधेनार्जितेषि विभाज्यत्वप्राप्त्यर्थम् ।’ परा. मा.; ‘संसृष्टविभागेष्यविभक्त-विभागवत् संसृष्टद्वयाविरोधेन विद्यादिलब्धस्याविभाज्यत्वं तु तुल्यमेव प्राप्तमपवदति बृहस्पतिः संसृष्टिनां तु &c’ वीर० (p. 676).

Page 147, line 6—page 152, line 12. The verse संसृष्टिनस्तु follows after the three verses in याज्ञ. II. 135-137 (पन्नी दुहितरथैव...तीर्थिनः). The word तु shows that in this verse याज्ञ. states something different from what precedes, as the मिता० remarks ‘इदानीं स्वर्यातस्यापुत्रस्य पञ्चादयो

धनभाज इत्यस्यापवादमाह संसृष्टिनस्तु संसृष्टी &c'. नील० says that from this fact (*viz.* that संसृष्टिनस्तु संसृष्टी is an exception to पत्नी दुहितरश्वैव &c.) it follows that what determines the right to take the wealth of one re-united is not the relation of being a wife, but that it is the fact of being re-united (with the deceased) that determines the right. For further information as to अवच्छेदक *vide* Cowell's note (p. 26) to his translation of the न्यायकुसुमाञ्जलि. अपवादस्य... नियमात्—because the general rule is that an exception has the same province as the rule to which it is an exception. पूर्वोक्त...षड्गाच—*in* याज्ञ० II. 136 we have the words खर्यातस्य हुपुत्रस्य सर्ववर्णेष्वयं विधिः. After this comes the verse वानप्रस्थयति &c., and then we have the exception संसृष्टिनस्तु संसृष्टी. Therefore it follows that the two words 'of one dead' and 'of one who is sonless' are to be transferred over as connected with the exception also. एतद्वपि—*the* verse संसृष्टिनस्तु संसृष्टी. According to the मिता०, this verse applies to a re-united member who dies without leaving a son, grand-son or great-grand-son and prescribes that the wealth of such a deceased re-united member is taken by another re-united member alone, although a near (*sapinda*) of the deceased like the wife is in existence, though not re-united with the deceased. 'पुत्राभावे संसृष्टेष्वापहरेत् गृहीयात् न पव्यादिः' मिता०. तच्चिन्त्यम्—नील० does not approve of this interpretation of the मिता०. तेन... भावात् when it is possible to explain a text (without having resort to अनुषङ्ग), there is no authority for understanding an अनुषङ्ग. अनुषङ्ग is a technical term in the पूर्वमीमांसा. It means 'supplying a word or words in one sentence from another'. 'अनुषङ्गो वाक्यसमाप्तिः सर्वेषु तुल्ययोगित्वात्' पू. मी. सू. II. 1. 48. There is a श्रुति passage 'या ते अमेयःशया तनूर्वैर्षिष्ठा गहरेष्टोप्रं वचो अपावधीत्वेषं वचो अपावधीत् खाहा । या ते अमे रजःशया...या ते अमे हरिशया ।' वाज. सं. V. 8; the same occurs in तै. सं I. 2. 11.

2 (where the readings are अयाशया, रजाशया and हराशया; *vide* शतपथब्रा. 3. 4. 4. 23–25 for explanation and आप. श्रौ. सू. 11. 3. 12). Here as regards the two texts ‘या ते अमे रजाशया’ and ‘या ते अमे हराशया,’ a doubt arises whether in them we have to supply some words from ordinary speech or whether the words from ‘तन्वर्षिष्ठा’ in the first part of the passage are to be understood in the two texts. The सिद्धान्त is that the words from तन्वर्षिष्ठा are to be understood in the two texts. The शास्त्रदीपिका says ‘पुनः पुनरसमाप्तातोप्ययं शेषः सर्वार्थैनवाप्नात इति युक्तमश्चीकरुम् । एवं वेदसमर्पितेन शेषेण सर्वेषां नैराकाङ्क्ष्यसिद्धेः निष्प्रमाणको लौकिकोध्याहारः । शकोति चायं सर्वैः संबद्धम् । प्रथमेन हि संबद्धो द्वितीयस्याप्याकाङ्क्षावेलायां बुद्धो विपरिवर्तमानस्तेनापि संबद्धयते । तत्संबन्धाच विपरिवृक्ष्यभङ्गात्तीयेनापि संबन्धसिद्धिः । तुल्यो ह्यस्य सर्वैर्योगः कारणाविशेषात् । एतावच्च शब्दानामन्वये कारणमाकाङ्क्षा संनिधिर्योग्यत्वं च न त्वनन्तरसमाप्नानम् ।’ समान...षयतया when it is said that a rule and its exception have the same province, it is not necessary that the sameness of scope should be complete in every respect; it will do if in some respects they have the same scope. In the present case both the rule (in पनी दुहितरस्वैव) and the exception (in संस्तुष्टिनस्तु संस्तुष्टी) have the same scope in so far as both relate to (the right of succession among) the *sapindas* of the deceased. It is not necessary to understand अपुत्रस्य also in the words संस्तुष्टिनस्तु संस्तुष्टी (from the words in the rule about पनी &c). अपुत्रस्येति...न लभ्येति चेत—One may object that if the word अपुत्रस्य is not to be understood as extended to the verse संस्तुष्टिनस्तु &c, then the word स्वर्यातस्य also (which occurs together with अपुत्रस्य in याज्ञ. II. 136) cannot be understood in the verse (संस्तुष्टिनस्तु &c) and the result would be that that verse cannot refer to a re-united member who is deceased. That verse, according to all, refers to one dead. The reply is that it is not necessary to fall back upon याज्ञ. (II. 136) to understand the words

संस्थिनस्तु &c. The verse of मतु (9. 211) to be cited below contains a reference to one dying and so this text (संस्थिनस्तु &c) can be connected with that. अनुष्ठे...प्रवृत्तेः—If अपुत्रस् is to be understood in the verse संस्थिनस्तु, then the result would be that, of two sons or a son and a grandson one of whom is re-united with the father and the other is not, both will be entitled to the same share (on their father's death, though one is re-united and the other is not), since in that case (if अपुत्रस् be understood) this verse can have no application to a deceased re-united member who dies leaving sons. This result (viz. that a son re-united and one not re-united with the father both share equally their father's wealth) would be opposed to popular usage (व्यवहार) which is the basis of the authority of the science of law and judicial administration. नन्वतु...परिहरिष्यमाणत्वात्—An objection is raised against the view (of नील०) that the word अपुत्रस् is not to be understood as extending to the verse संस्थिनस्तु. In that case, this verse applies also to one who dies leaving a son and then the result will be that in a competition (समवाये) between a son who is not re-united (with his deceased father) and a brother who is re-united, the brother alone will take the estate and not the son. The reply is that this objection will be answered while explaining the latter half of this verse (viz. the words दद्यादप...मृतस्य च). नील० construes the words संस्थिन...सोदरः as yielding two propositions; (1) the wealth of one dying re-united is taken by the surviving re-united member or members; (2) if there is a competition between two re-united members, one of whom is a full brother and the other a half brother, then the re-united full brother takes the property of the deceased re-united member. The words सोदरस्य तु सोदरः are an exception to the rule in संस्थिनस्तु संस्थी

and these latter words are to be understood as extended to the clause सोदरस्य &c, the sentence being संस्थिनः सोदरस्य (मृतस्य) संसृष्टी सोदरः गृहीयात्. The latter half दद्या...मृतस्य च is an independent sentence. नील० refers it to a case where, when a re-united member died, his wife was pregnant but there were no visible signs and therefore his estate was *divided* by the surviving re-united members. In such a case if a son is born, the surviving re-united members (such as the paternal uncle of the posthumous son) should hand over to the posthumous son the share of the deceased re-united member. But if no such son is born then he (the surviving re-united member) should take it himself. अत्र...तपन्नत्वम् Here the mere fact of being a son determines the right to take the share of the deceased father and not the fact of being born after partition (by the surviving re-united members). To suppose the latter as the determining factor serves no purpose, there is cumbrousness (in that supposition) and it would lead to the result that if a son were born to a re-united member in a distant country even before partition, but that fact was not known to the surviving members, the son would not be entitled to share his father's wealth. Therefore a son, though not re-united with his father and born before partition between the re-united members, will be entitled to receive his father's share from his paternal uncle and others, though re-united with the deceased father.

It will be noticed that नील० differs from the interpretation the मिता० places on this verse. The मिता० understands the words अपुत्रस्य as extended to the verse संस्थिनस्तु from the preceding verse (II. 136), while नील० does not accept this. The मिता० connects the clauses संस्थिनस्तु संसृष्टी and सोदरस्य तु सोदरः with the latter half, so

that the construction is संसृष्टिनः मृतस्य अंशं संसृष्टी (विभागकाले अविज्ञातगर्भायां भार्यायां पश्चात्) जातस्य (संसृष्टिमरणानन्तरं जाताय तत्पुत्राय) दद्यात्, (पुत्राभावे) संसृष्टी अपहरेत्; संसृष्टिनः सोदरस्य मृतस्य अंशं संसृष्टी सोदरः (विभाग...भार्यायां पश्चात्) जातस्य दद्यात् (अन्यथा पुत्राभावे) अपहरेत्. From this latter the मिता० draws by implication another rule 'एवं च सोदरासोदरसंसर्गे सोदरसंसृष्टिनो धनं सोदर एव संसृष्टी गृह्णाति न मित्रोदरः संसृष्टपीति पूर्वोक्तस्यापवादः ।'. The मयूख on the other hand takes संसृष्टिनस्तु...च as containing three distinct clauses. The construction according to him is संसृष्टिनः मृतस्य धनं संसृष्टी गृहीयात् (this does not apply only to the case where the deceased संसृष्टी died sonless, but applies to every case, whether he died sonless or not); संसृष्टिनः सोदरस्य मृतस्य धनं सोदरः संसृष्टी (एव) गृहीयात् (न तु असोदरः संसृष्टपि); मृतस्य संसृष्टिनो धनं (इव्यविभागकाले अस्पृष्टगर्भायां भार्यायां पश्चात्) जातस्य पुत्रस्य (तथा विभागात् पूर्वमपि जातस्य पुत्रस्य असंसृष्टस्य अपि) संसृष्टो (अन्यः सर्वोपि) पितृब्यादिः दद्यात् (पुत्राभावे) स्वयं अपहरेत्. The result of the first proposition of the मयूख is that if a man has several sons, whom he separated during his life-time and with some of whom he re-united and then died, the re-united sons will be entitled to share their father's estate and not those who were not re-united. The मिता० contains no express rule on such a point; similarly the मिता० contains no rule as to a case where a son exists who is separated from the father and there is re-union between the father and his brothers &c and then the father dies. The मयूख makes it clear that the son succeeds though not re-united to the exclusion of the father's brothers, though re-united. असंसृष्टिसोदर...धनप्रहणमाह—this proposition is contained in the latter half of the verse quoted. अन्योदर्यस्तु...हरेत्—add the word असंसृष्टी from the latter half to the words नान्योदर्यो...हरेत्. The meaning is 'one re-united, though born of another womb, takes (the wealth of the deceased re-united member); one who is born of a

different womb, if not re-united, does not take it'. The मिता० construes these words as applying to brothers. The idea is 'out of two half brothers, of whom one was re-united and the other not re-united (with the deceased brother), the re-united half brother takes the whole to the exclusion of the half brother not re-united.' 'अन्योदर्यः सापन्नो भ्राता संस्थी धनं हरेत् न पुनः अन्योदर्यः धनं हरेदसंस्थी । अनेनान्वयव्यतिरेकाभ्यामन्योदर्यसंस्थित्वं धनग्रहणे कारणमुक्तं भवति । असंस्थीलेतदुत्तरेणापि संबन्धते ।' मिता०. The मधूख remarks that अन्योदर्य and अन्यमातृज are not restricted to brothers only, but these words refer to a paternal uncle and others also, because the etymological meaning (योग) of the two words equally applies to a brother, paternal uncle and others. A paternal uncle also is born of a mother different from that of the deceased re-united coparcener. अन्यथा...भावात्—We saw above that re-union took place with the father, brother or paternal uncle or others (according to the व्य. म.). Some rule must be laid down for governing the right of succession to a deceased re-united member, when he has some paternal uncles with whom he re-united and other paternal uncles with whom he did not. As among half brothers, re-union is made a ground of preference, the same rule should apply to others like the paternal uncle. Otherwise (i. e. if re-union were not a ground of preference) the paternal uncle stands to gain nothing by re-union and the rule about re-union with paternal uncle would be without any use or purpose. संस्थि...भावात्—as there is no other result produced or brought about by being a re-united member. असंस्थापीति...न्वेति—the word असंस्थी is to be understood as connected with the preceding clause (नान्यो...हरेत्) and also with the succeeding one (असंस्थ...दद्यात्). देहलीपीपवत्—like a lamp on a threshold (which casts light both inside the house and also outside

the house or which lights two rooms at the same time). This is a maxim similar to that of काकाक्षिगोलकन्याय which occurs above (p. 135). Compare the भाष्य of शबर on पू. मी. सू. XII. 1. 3 'यथा प्रासादे कृतः प्रीपः संनिधानाद्वाजमार्मोप्युपकरोति ।'. Compare मद. पा. (p. 678) 'असंसृष्टील्यनेन वाक्येनैतदुरुक्तं भवति । सापन्नब्रातुः संसृष्टित्वमेव धनग्रहणे हेरुरिति । असंसृष्टील्येतत्पदं काकाक्षिवदुभयत्राचेति ।'. The word संसृष्ट is used in a double sense i. e. to convey one who is related by being born of the same mother or one who is united so far as wealth (द्रव्य) is concerned. संसृष्ट, therefore, means 'a full brother' and also 'one re-united'. The word अपि is to be understood after संसृष्ट (when it means 're-united') and एव is to be understood after मातृजः. Therefore the construction is असंसृष्टी अपि च संसृष्टः (सोदरः) मृतस्य संसृष्टिनः (धनं) आदद्यात् ; संसृष्टः (द्रव्यसंसर्गवान्) अपि अन्यमातृजः (एव) न (आदद्यात्). This explanation of the half verse given by नील० is the same as that of the मिता०. "अतधासंसृष्टापि संसृष्टिनो धनमाददीत । कोसाविल्यत आह । संसृष्ट इति । संसृष्ट एकोदरसंसृष्टः सोदर इति यावत् । अनेनासंसृष्टस्यापि सोदरस्य धनग्रहणे सोदरत्वं कारणमुक्तम् । संसृष्ट इत्युत्तरेणापि संबध्यते । तत्र च संसृष्टः संसृष्टील्यर्थः । नान्यमातृजः । अत्रैवशब्दाहारेण व्याख्यानं कार्यम् । संसृष्टप्यन्यमातृज एव संसृष्टिनो धनं नाददीतेति । एवं च 'असंसृष्टापि चादद्यात्' इत्यपिशब्दश्रवणात् 'संसृष्टो नान्यमातृजः' एवेत्यवधारणनिषेधाचासंसृष्टसोदरस्य संसृष्टभिन्नोदरस्य च विभज्य ग्रहणं कर्तव्यमित्युक्तं भवति । द्वयोरपि धनग्रहणकारणसैकक्षय सद्भावात् ।" मिता० If there is a full brother not re-united (with the deceased) and also a person re-united with the deceased, though born of a different mother, then both share the wealth of the deceased, viz. being of full blood in the case of the full brother not re-united and the fact of re-union in the case of the other. तदेते वाक्यार्थः—नील० here summarises the result of his discussion on the verse अन्योदर्यस्तु...मातृजः.

अन्वयव्यतिरेकान्याम्—by presence and absence. Wherever there is संसर्ग (re-union), those re-united take the wealth

of the deceased member (in case all competing persons are born of a different mother). This is अन्वय. Where there is संसर्ग, those who are *not* re-united do not take the wealth of the deceased. This is व्यतिरेक. नील० extends the last of his rules to the case where the heirs are the son of a full brother not re-united and the son of a re-united member, though the latter was born of a different mother. They take equally. नील० supports his interpretation of the words 'असंसृष्टिपि...मातृजः' by reference to मञ्जु. The मिता० does the same. The two verses are explained by the मिता० 'येषां आतृणां संसृष्टिनां मध्ये ज्येष्ठः कनिष्ठो मध्यमो वांशप्रदानतोशप्रदाने सार्वविभक्तिकस्तसि: विभागकाले इति यावत् । हीयेत खांशाद् प्रश्येत आश्रमान्तरपरिग्रहेण ब्रह्महत्यादिना वा विष्येत वा तस्य भागो न छप्यते । अतः पृथगुद्धरणीयो न संसृष्टिन एव गृहीयुरित्यर्थः । तस्योद्धृतस्य विनियोगमाह । सोदर्या विभजेयुत्समिति । तमुद्धृतं भागं सोदर्याः सहोदरा असंसृष्टा अपि समेल देशान्तरगता अपि समागम्य सहिताः संभूय समं न न्यूनाधिकभावेन ये च आतरो भिन्नोदराः संसृष्टासे च सनाभयो भगिन्यश्च समं विभजेयुः । समं विभज्य गृहीयुरिति स्पष्टोर्थः ।'

हीयेतांशप्रदानतः—As to the circumstances on account of which a man became disqualified to take wealth, see below under the section on अनंशाः. The word सोदर्याः is to be connected with आतरः and संसृष्टः refers to half brothers according to the मिता० and according to नील० to all those who, like the wife, father, half brother or uncle, are re-united, but are born of a different mother. भगिन्यश्च सनाभयः—full sisters. 'सनाभयः सोदराः ताश्चप्रदत्ताः प्रदत्ताः पुनः पतिगोत्रमासाद्यन्तीति प्रकाशः' वि. र. p. 601. This verse is variously explained. कुछूक (differing from नील० to some extent) remarks 'एतच्च पुत्रपनीपितृमात्रभावे द्रष्टव्यम् ।'. अपराक (p. 749) explains 'तं भागं सोदरा यदि संसृष्टिनस्तदा त एव गृहीयुः । नासंसृष्टिनः सोदर्या अपि । संसृष्टिनां सोदराणामभावे सर्वे सोदराः समेल मिलित्वा सहिताः समं... विभजेरन् । सोदराणामभावे भगिन्यः सनाभयः सोदर्या विभजेरन्निति शेषः । तासामप्यभावेन्योदर्या भगिन्यो आतरक्ष ।'. The स्मृतिच० condemns this

interpretation ‘तदेतदनेकाध्याहारकरणादत्यन्तासमज्जसत्वाच उपेक्षणीयम् ।’ (व्य. p. 304). The two verses ‘येषां...सनाभयः’ are attributed to बृहस्पति by अपराक्ष (p. 748).

As regards the verses of यज्ञः there is great divergence of views among the commentators and the writers of digests. अपराक्ष says “अतश्च संसृष्टिनोपि यदि पद्यादयः सन्ति तदा पन्नी दुहितर इत्ययमेव क्रमः । यत्र आतृणां रिकथग्राहिन्वे प्राप्ते संसृष्टिसोदरत्व-संभवे तद्विशिष्टस्यैव आतुर्धनभाक्त्वं नियम्यते । भगिन्याः सोदरप्रात्रभावेदिकारिता मन्तव्या । अन्यथा ‘तस्मान्निरन्दियाः लियोऽदायादाः’ इति श्रुतिविरोधः स्यादिति । उच्चमेतत्संसृष्टिनो मृतकस्यांशं सोदर्यः संसृष्टी हरेदिति । एतदेव व्यतिरेकतः स्पृष्टियुतमाह । अन्योदर्यस्तु...हरेत् ।...यदा पुनरन्योदर्यः संसृष्टी न सोदरथेत्तदा कोशहर इत्यपेक्षायामाह—असंसृष्टिपि...मातृजः । सोदर्यो यद्यप्यसंसृष्टी तथापि स एवाददाति न पुनरन्योदर्यः संसृष्टिपि । अन्योदर्यस्य संसृष्टित्वं विशेषणमसंसृष्टिपीत्यपिशब्दाद्यम्यते ।”. अपराक्ष explains that the full brother, though not re-united, takes to the exclusion of a half brother or others born of a different mother, though re-united. The स्मृतिच० follows अपराक्ष ‘यत्र त्वसंसृष्टाः सर्वे सोदरा भिन्नोदरास्तु संसृष्टासत्र सोदरा एवासंसृष्टा अपि तस्य धनं विभजेतन् न तु भिन्नोदराः संसृष्टाः । असंसृष्टिपि चादया...मातृज इति याज्ञवल्क्यसरणात् । असंसृष्टिपीत्यपि-शब्दादन्यमातृजस्य संसृष्टित्वविशिष्टस्यादानप्रतिषेधो गम्यते ।’. The स्मृतिच० criticizes the explanation of the words असंसृष्टिपि...मातृजः given by the मिता० ‘तदेतदेव व्याख्यातृभ्यस्तेभ्य एव रोचते । न पुनः प्रतिवक्तुभ्यो वचनतोत्यन्ताप्रतीतस्यैव खप्रज्ञावलाद्वचनार्थत्वाङ्गीकरणात् ।’. It must be admitted that the meaning ascribed to the words by the मिता० is extremely strained and that the interpretation of अपराक्ष is more natural. मेधातिथि read नान्योदर्यधनं हरेत् (vide मनु 9. 212). वि. र. (p. 601) notices that कल्पतरु read नान्योदर्यधनं हरेत् and remarks that the meaning even with that reading is the same (as the मिता० gives). वि. चि. remarks (p. 159) ‘नान्योदर्यो धनं हरेदिति पाठस्तु सुगमः’ and follows the मिता०. The वीर० (p. 678) follows the interpretation of the मिता० and criticizes the explanations of याज्ञवल्क्य’s verse given by श्रीकर, शूलपाणि, स्मृतिचन्द्रका, दायतत्त्व.

The दायभाग gives the same explanation of अन्योदर्दर्थ...मातृजः as the मिताक्षरा. श्रीकरमिश्र applying the rule contained in पू. मी. सू. VII. 3. 19-25 held that when there was a competition between the full brother not re-united and the half brother re-united, the full brother, though not re-united, took the estate to the exclusion of the re-united half brother. *Vide* दायभाग pp. 299-316. ‘अन्योदर्दर्थस्तु संसूक्ष्मीस्यायमर्थः । अन्योदर्दर्थस्तु संसूक्ष्मी यः स नान्योदर्दर्थधनं हरेत् कि त्वसंसूक्ष्मपि सोदरपदानुषज्ञात्सोदर एव गृहीयात् संसूक्ष्मोपि नान्यमातृजो गृहीयादिति व्याख्यानं तदपि न । पूर्वार्थे एकस्यान्योदर्दर्थपदस्य पुनरुक्तत्वात् । तथोत्तरार्थेष्वि नान्यमातृज इत्यस्यानर्थक्यापत्तेः । अपिशब्दस्य चैवकारार्थेऽवर्णनात् ।’ दाय० (p. 315). The स्मृतिच० proposes to take the words of मनु (9. 211-212) laying down an equal division among re-united and unre-united members as applying to a case where there is both immovable and movable property and holds that the words of याज्ञ० apply only to those cases where there is either immovable property or movable property. ‘तस्मादत्र मनुयाज्ञवल्क्यवचनयोर्यथाप्रतीयमानार्थयोर्विषयव्यवस्थैवाविरोधो वाच्यः । न पुनरर्थैक्याभिधानवशादिति सैवोच्यते । मनुवचनं तावत्स्थावरतदितरधनसङ्घावविषयम् । प्रजापतिना तत्रैव संसूक्ष्मासंसूक्ष्मानां विभज्य ग्रहणाभिधानात् । एवं च पारिशेष्यात्केवलस्थावरसङ्घावविषये केवलस्थावरेतदव्यसङ्घावविषये वा याज्ञवल्क्यवचनं द्रष्टव्यम् ।’ स्मृतिच० (व्य. p. 305).

अन्तर्धनं concealable wealth. नील० explains that concealable wealth (like gold and silver) is taken by the re-united member though born of a different mother; houses and lands are taken by full brothers and cattle, horses &c. are to be divided equally by both full and half brothers. The मदनरत्न says that a re-united half brother should take also cattle and horses &c. नील० remarks that this is not borne out by the text (of प्रजापति). That text is silent as to cattle and horses. अन्तर्धन...चन्द्रिकायाम्—The स्मृतिच० says that the full brother alone, though not re-united, takes when

what is left (by the dying member) is either concealable wealth, or land or cattle. नील० remarks against this that the authority for this is questionable. But the printed editions of the स्मृतिच० do not contain the view attributed to it by नील०. 'संसृष्टानां भिन्नोदरत्रातृणां यथांशतो गृहधनं जड्हमं च द्विपदादिरूपं भवेत् । असंसृष्टाः सोदरत्रातृभगिन्यस्तु गृहं क्षेत्रं यथांशतो गृहीयुरित्यर्थः ।' स्मृतिच० (व्य. p. 305). But the वीर० (p. 682) attributes the same view to स्मृतिच० as नील० does 'तस्मात्केवल-स्थावरसद्ग्रावे केवलजड्हमसद्ग्रावे च योगीश्वरवचनादसंसृष्टेषि सोदरस्तद् गृहीयात् तु संसृष्टेषि भिन्नोदरः । उभयविधधनसद्ग्रावे तु प्रजापतिवचनोक्तव्यवस्थया ।'. संसृष्टिनि प्रेते...भाक्—On this हरदत्त comments 'अनपत्यस्येति वर्तते । संसृष्टीत्यनपत्ये (संसृष्टिन्यनपत्ये ?) प्रेते तस्य रिक्तं संसृष्टी भजेत् । तत्रापि सोदर्येणासोदर्येण च संसृष्टे सोदर्यो भजेत् । सोदरस्य तु सोदर इति याज्ञवल्क्य-दर्शनात् ।'. संसृष्टै...भागिनौ—those, who have again (after separating) re-united through affection, are entitled to inherit to each other. अत्राय...यैः—this is the sense extracted (from the above discussion). संसृष्ट...समवाये—when the question is who out of sons and others re-united (with the deceased) is entitled to take. तत्राप्यादै...मद्नः—नीलकण्ठ's own opinion would be opposed to this as he prefers the father to the mother. असंसृष्ट...विभज्यैव when there is a competition between the (full) brother not re-united and paternal uncle, half brother and others that are re-united, they (take and) equally divide among themselves the wealth of the deceased. If there is only a re-united wife (and no one else re-united) she alone takes; but when there are males re-united and also the wife, then the former alone take and not the wife (though re-united). ब्रातृणामप्रजाः—the first two verses are ascribed to शङ्क in the मद. पा. (p. 680) and all to शङ्क in the वि. चि., वि. र. These verses declare that if one out of several brothers dies sonless or becomes an ascetic, the remaining brothers should divide his wealth among themselves (except the जीधन of his wife)

and should maintain his wives (if chaste) till their death and his unmarried daughter till her marriage. These verses are relied upon by नील० for the proposition that the wife is excluded as regards inheritance by others re-united (with the deceased). Though the text employs the word आतृणं, still that is only illustrative; the same rule applies when the re-united members are uncles, father &c. These latter also would exclude the wife. The reason is that the topic of discussion opens with the re-united members in general (and not with brothers only). The verse preceding the three is 'संसृष्टानां तु यो भागस्तेषामेव स इष्यते । अनपत्न्योशभाग्योपि निर्बंजेष्वितरानियात् ॥' नारद (दायभागप्र० 24). Therefore from this opening verse (प्रक्रम) we come to know that re-united members are the agents in making a division on the death or entrance into an ascetic order (of one of them) and therefore it follows that the word आतृणं is only indicative (of others who are re-united) and is not to be taken literally. It may be urged that the verse संसृष्टानां...नियात् declares that surviving re-united members are entitled to share the estate of one dying sonless and that, if the verse आतृणं...विभजेरन् lays down the same proposition (*viz.* that re-united brothers divide the wealth of one of them dying sonless), then the latter verse is superfluous. The reply is that the latter verse declares that the ऋधन of the wife of the coparcener dying sonless is not liable to partition and the next verse lays down that the wives are only entitled to maintenance. नील० supports his view that the word आतृणं is not literally intended but is indicative of a larger group by reference to a पूर्वमीमांसान्वयाय. 'यस्य हविर्निर्सं पुरस्ताच्चन्द्रमा अभ्युदेति स त्रैधा तण्डुलान् विभजेदे मध्यमाः स्युस्तानभये दात्रे पुरोडाशमष्टाकपालं निर्विपेत् । ये स्थविष्टास्तानिन्द्राय प्रदात्रे दधंश्वरम् । ये क्षोदिष्टास्तान् विष्णवे शिपिविष्टाय शृते

चरम् ।' तै. सं. II. 5. 5. 1-2. This text refers to a case where a man thinking a particular day to be अमावास्या through miscalculation or through being misled by clouds sets about the दर्शणि and after he has made the preliminary preparations by setting apart some husked rice, the moon rises (it being really the 14th day of the dark half). This text lays down certain expiatory rites by way of प्रायश्चित्त in such a case. He is to divide the rice into three classes. From those grains of rice that are of middling size he is to prepare a cake on eight potsherds to be offered to Agni, the giver; from those that are the largest he is to prepare a pap in curds for Indra *Pradātri* and from the smallest he is to prepare a pap in boiled fresh milk for Vishnu *S'ipivishṭa*. There is a similar passage in the शतपथब्राह्मण XI. 1. 4. 1-2 तद्वैके द्विषोपवसन्ति श्वो नोदेतेस्यभ्रस्य वा हेतोरनिर्जीव्य वाथातो-पवसन्त्यथैनमुताभ्युदेति स यद्यगृहीतं हविरभ्युदियात्प्रज्ञातमेव तदेषैव व्रतचर्या यत्पूर्वेद्युर्दुर्गं दधि हविरातश्चनं तकुर्वन्ति प्रतिमुञ्चन्ति वत्सांस्तान्पुनरपाकुर्वन्ति । तानपराङ्के पर्णशाखायापाकरोति । तद्यथैवादः प्रज्ञातमामावास्यं हविरेवमेव तद्यद्यु व्रतचर्या वा नोदाशंसेत गृहीतं वा हविरभ्युदियात् इतरथो तर्हि कुर्यादेतानेव तण्डुलान् मुफलीकृतान् कृत्वा येणीयांस्तानप्रये दात्रेशकपालं पुरोडाशं श्रपयति । अथ यत्पूर्वेद्युर्दुर्गं दधि तदिन्द्राय प्रदात्रेथ तदानीं दुर्गेषे विष्णवे शिपिविष्टायै-तांस्तण्डुलात् छृते चरं श्रपयति ।'. On the text of the तै. सं. a doubt arises as follows:—निर्वाप means 'देवतार्थेन पृथक्करणं निर्वाप'; *vide* रद्वद्त on आप. श्रौ. सू. I. 17. 10. The अध्वर्यु places a handful of grains of rice in the अमिहोत्रहवणी and then throws the grains on to a शूर्प with the अमिहोत्रहवणी; this is called निर्वाप. In the above passage we are told that a certain प्रायश्चित्त is to be performed when the moon rises after a man has gone so far as to make a निर्वाप. The question is whether the expiatory rites prescribed are to be performed if the moon rises after the निर्वाप or if they are to be performed even when there is no निर्वाप but

preparations for दर्शेष्टि are made at an improper time. The पूर्वपक्ष is that, as the rites occur in the text only after the words हविर्निरुसं, we must strictly adhere to that condition and so there should be no performance of the expiatory rites when there is no हविर्निर्वाप, even though preparations for दर्शेष्टि were made at an improper time. The सिद्धान्त is that हविर्निर्वाप is mere indicative, that the rites are also to be performed when the moon rises after preparations are made for दर्शेष्टि, although matters may not have gone so far as निर्वाप. The reason is that in another text (the शतपथब्राह्मण quoted above) the section dealing with these expiatory rites opens with the words अग्रहीतं हविरभि उदियात् (if the moon rises even before the material for the हवि: is taken out). Therefore the words हविर्निरुसं are not literally intended in the तै. सं. This topic is discussed in पू. मी. सू. VI. 5. 12-15. 'निरुसे स्थात्तसंयोगात्' पू. मी. सू. VI. 5. 12 (भाष्य । किं यदि निरुसेभ्युदयोवगम्यते तदाभ्युदितेष्टिः, उत अनिरुसेपि, इति । किं प्राप्तम् । निरुसेवगतेभ्युदयेष्टिः स्यात् । कुतः तत्संयोगो हि भवति यस्य हविर्निरुसमिति । तस्मादनिरुसे नैतद्विधानमिति ।); 'प्रवृत्ते वा प्रापणाच्चिमित्तस्य' । पू. मी. सू. VI. 5. 13 (वाशव्दः पक्षं व्यावर्तयति । अकाले तच्चप्रवृत्तिमात्रे स्यात् एतद्विधानं, प्राप्तं हि तावस्येव निमित्तं, यस्य हवि:... अभ्युदेतीति । हविर्हणं लक्षणत्वेन यस्य हवि:... अभ्युदेति इति । हविर्लक्षित उदयो निमित्तं प्रवृत्तं हविर्लक्षयति नोदासीनम् । तस्माद्विरभ्युदेति इत्युच्यमाने प्रवृत्तं हविरभ्युदेतीति गम्यते । नहि तत् निरुसमिल्येतेन शक्यं विशेषयितुम्, भिद्येत हि तदा वाक्यम् । यस्य हविर्निरुसं न अनिरुस—इत्येवमपेक्षयमाणे हवि: अभ्युदेतीति न शक्यते विधातुम् । तस्मात् अनिरुसेपि इष्टिरिति); 'लक्षणमात्रमितरत्' । पू. मी. सू. VI. 5. 14 (अथ यदुक्तं निरुससंयोगो भवति यस्य हविर्निरुसमिति । कस्मिंश्चित्पदार्थं तस्य प्रवृत्ते इत्यर्थः ।). Compare का. श्रौ. सू. 25. 4. 37-40 for a discussion of the same topic. See also आप. श्रौ. सू. 9. 4. 6 and 12 'यस्य हविर्निरुसं पुरस्ताच्चन्द्रमा अभ्युदेतीत्युक्तम् । यस्याग्रहीतं हविरभ्युदियाद् ब्रतचर्च्या वा नोदाशंसीत स त्रेधा तण्डुलानिति पूर्ववत् ।'. Most MSS. and editions read हविरभिन्न उदियात्, but that is manifestly wrong as the above discussion will show.

शङ्कः स्वर्यातस्य &c—The सिता० remarks that this passage of शङ्क refers to the wealth of one re-united. The मदनरत्न agreeing with the स्मृतिच० (except as to father and mother) says that this text lays down a special order of succession (differing from that in पनी दुहितरश्वैव) when one, who was re-united with his brother, uncle or nephew, dies after all those re-united with him are dead. In such a case the brother who is not re-united takes the wealth of the deceased, then his parents and then his wife of highest merit. 'स्वर्यातस्यापुत्रस्य पितृव्येण पित्रा आत्रा वा संसुष्टस्य संसुष्टाभावे भिन्नोदरासंस्थित्रातुगामि द्रव्यमित्यर्थः । ... जयेष्ठग्रहणं बुसंयतत्वादिगुणवत्याः कथनार्थं न पुनर्मध्यमादिनिवृत्त्यर्थम् । एवं चायं क्रमः । आत्रभावे पिता हरेत् । तदभावे माता । तदभावे पनी । ततश्च विभक्तविषयोक्तपनीदुहित्रादिकमविरुद्धत्वात्तदविरोधायै-तत्संस्थांशविषयमिति कल्प्यते । विभक्तविषयोक्तनैयायिकपनीदुहित्रादिकमोस्मिन्विषये शङ्कोच्चवाचनिकक्षेण बाध्यते । वाचनिक एवायं क्रमः । अस्मिन् क्रमे कस्यचिन्हयायस्याभावात् ।' स्मृतिच० (व्य. p. 305). *Vide* वीर० (p. 684) where we read 'मदनरत्ने तु मातापित्रोविपरीतः क्रमः'. केविच्चु या तस्य दुहितेति—*Vide* परा. मा. which says 'केविच्चु या तस्य दुहितेति पठित्वा पनीनामभावे दुहिता गृहीतेत्याहुः । दुहितभगिन्योरभावे—अनन्तरः सपिष्ठाद्यस्तस्य तस्य धनं भवेत्—इति उक्तप्रत्यासत्तिकमेण सर्वे सपिष्ठादयो धनं गृह्णीयुः ।'

स्त्रीधनम्.

Page 152, line 13—page 157, line 9. अध्य... कर्मणि what was given before the (nuptial) fire, what was given on the bridal procession, what was given in token of love. The मिता० and the सरस्वतीविलास (text para 261) explain अध्यमि as ‘यच्च विवाहकाले अप्नौ अधिकृत्य मातुलादिभिर्दत्तम्’; कुल्लूक says ‘विवाहकाले अप्रिसंनिधौ यत्पित्रादिदत्तं तदध्यमि लीधनम्।’. On अध्यवाहनिकं the वि. र. (p. 522) remarks ‘पतिगृहं नीयमानायाः पृष्ठतो यच्चीयते तत्। भर्तृगृहाद्यदा पितृगृहं वाद्यते तदा शशुरादिभिर्दत्तमध्यवाहनिकमिति मेधातिथिः तदपि प्रायं न्यायसम्यात्।’. The वि. चि. (p. 138) says ‘द्विरागमनकाले यत्कुतोप्यवासं तदध्यवाहनिकमित्यर्थः’. षडिति...र्थम्—Compare मिता० ‘यत्पुनर्भनुनोक्तं...स्त्रीधनस्य षडिधत्वं तज्यूनसंख्याव्यवच्छेदार्थं नाधिकसंख्याव्यवच्छेदाय’. The mention of six kinds does not exclude a larger number, but only serves to indicate that there cannot be less than six kinds. तेन...संगच्छते since this is so (*i. e.* since there are more than six kinds of स्त्रीधन), the use of the word आद्य (‘and others’) by याज्ञ० is easily explained. Besides the six kinds mentioned by मनु०, याज्ञ० enumerates आधिवेदनिक and employs the word आद्य, which shows that there are more kinds of स्त्रीधन than six. आधिवेदनिक—आधिवेदनं निमित्तं यस्य तत्—according to पाणिनि ‘तस्य निमित्तं संयोगोत्पत्तौ’ V. 1. 38. आधिवेदन means ‘marrying another wife when the first is living’ (*i. e.* superseding the latter). The grounds on which आधिवेदन was allowed are enumerated by याज्ञ० (I. 73) ‘सुरापी व्याधिता धूर्ता वन्ध्यार्थद्यप्रियंवदा। स्त्रीप्रसूथाधिवेत्यव्या पुरुषदेविणी तथा ॥’. आधिवेदनिक is explained below in the text by quoting याज्ञ०. बन्धुदत्तं—मिता० explains ‘कन्याया मातृबन्धुभिः पितृबन्धुभिश्च यहत्तम्’; the दायभाग says ‘विष्णुवचने च बन्धुपदं मातुलाद्यभिप्रायम्। पित्रादीनां खपदेनैव निर्दिष्टत्वात्।’; the स्मृतिच० says ‘बन्धुदत्तमित्यत्र बन्धुशब्दः पूर्वोक्तपित्रादिव्यतिरिक्तबन्धुषु गोबलीवर्दन्यायाद् वर्तते।’. शुल्कं—bride-price. The मिता० says ‘शुल्कं

यहूहीत्वा कन्या दीयते'; the स्मृतिच० says that शुल्क is that wealth which is obtained from the bridegroom as bestowed upon the bride for purchasing house utensils &c. 'गृहो-पस्करारीनां मूल्यं लब्धं कन्याधनत्वेन वरादिसकाशात्कन्यार्पणोपाधितयेति शेषः' स्मृतिच० ; 'गृहोपस्करारीनां यन्मूल्यं कन्यार्पणोपाधित्वेन वरादिभ्यः कन्याभरणल्पेण गृह्यते तच्छुल्कमिति मदनरत्ने व्याख्यातम्' वीर० (p. 690). The वीर० remarks 'whatever sense be taken, it is intended that the parents and others must keep it aside as that of the girl' (उभयत्रापि पित्रादीनां कन्याया इदमित्युद्देशो विवक्षितः). अन्वाधेयकम्—a gift subsequent to marriage. 'परिणयनादनु पश्चात् आहितं दत्तम्' मिता०; the दायभाग quotes a verse of काल्यायन (ऊर्ध्वं लब्धं तु यत्किञ्चित् संस्कारात् प्रीतिः खिया । भर्तुः पित्रोः सकाशाद्वा अन्वाधेयं तु तद्भूगुः ॥) and remarks 'मातापितृद्वारेण संबन्धिनां पित्रोश्च सकाशाद्यनु विवाहात्परतो लब्धम्, तथा भर्तुः सकाशाद्वर्तुकुलाच्च शशुरादितो यल्लब्धं तद्भनमन्वाधेयम्' (p. 117). पादवन्दनिकं—received at the time of bowing at the feet of elders. पादवन्दनावसरे दत्तं पाद०. गृहो... कीर्तिंतम् that is declared to be शुल्क which is obtained as the price of household utensils, of beasts of burden, of milch cattle and of ornaments. We must take आभरणकर्म as one word. If we read °कर्मिणाम्, then कर्मिणां may mean 'of slaves'. The दायभाग interprets differently 'that wealth which is obtained by a woman as a bribe from artisans for inducing her husband to embark upon building a house &c' or 'what is given to a girl for inducing her to go to her husband's house'. 'गृहादिकर्मिभिः शिल्पिभिस्तत्कर्म-करणाय भर्त्रादिप्रेरणार्थं खियै यदुकोचदानं तच्छुल्कं तदेव मूल्यं प्रवृत्त्यर्थत्वात् । व्यासोर्कं वा—यदानीतं भर्तृगृहे शुल्कं तत्परिकीर्तिंतम्—भर्तृगृहगमनार्थमुत्कोचादि यदत्तम्' दायभाग (p. 150). अधि...समम् he (the husband) should give to a superseded wife a sum (called आधिवेदनिक) equal (to the expenses of the second marriage of the husband). अपराकं explains 'तच्च समं, केनेल्परेक्षिते प्रकृतत्वादधुना परिणीतायै यदत्तं तेनेति गम्यते ।'. अर्ध—does not mean an exact half, but as much as will make her जीधन (already given) equal to the expenses of the second marriage.

‘अर्धशब्दधात्र समविभागवचनो न भवति, अतश्च यावता तत्पूर्वदत्तमाधिवेद-
निकसमं भवति तावहेयमित्यर्थः ।’ मिता०. यथा...दते—wealth up to
two thousand according to one's means should be given
(to a woman) excepting immovable property. नील०
quotes the explanation of the मदनरत्न that wealth excluding
immovable property up to two thousand *panas* should
be given. The मदनरत्न further explains that this restriction
up to two thousand applies only when the gift is
made every year; but if the gift is made once in several
years, then more than this (इतोधिकमपि) may be given;
similarly if the gift is made only once in several years
then even स्थावर may be given to a woman if the donor
is able to do so (शक्तौ). इत्यपि स एव—refers to the मदनरत्न.
The same explanation is offered by अपरार्क, स्मृतिच० and
वीर० (p. 691). ‘प्रत्यन्दं काषायपणसहस्रदयपरिसितो धनस्यैकदेशः परो दायः
क्लियै देयः । परः परमः । दीयते इति दायः । तमिमं दायं भर्तुदत्तं वानिषिद्देन
मार्गेण यथाकामं देवरादेरनुमतिमन्तरेणाप्याप्नुयात् । अतोधिके तु देवरायनुमतिरपे-
क्षणीयेत्यर्थाद्बृद्ध्यते ।’ अपरार्क (p. 752); ‘एवं च द्विसाहस्रकाषायपणाधिकमूल्यो
धनस्य भागो जीवनार्थं न समृद्धानामपि देय इत्यवगम्यते । क्लियै देय इत्यत्र
प्रत्यन्दमिति विधेयसंख्यायोग्यताबलादवगम्यते । ततश्च प्रत्यन्दमसकृदर्पणे नियमो-
यम् । अनेकान्देष्पूपजीवनार्थं सकृदेव दाने तु नायमवधिनियमो नापि स्थावर-
पर्युदासः ।’ स्मृतिच० (व्य. p. 281). तत्र...वा what was given
with a fraudulent intent or what was given (for wear-
ing) on some occasion. The स्मृतिच० reads ‘यच्च सोपाधिकं दत्तं’
and explains ‘यत्तु उत्सवादावैव धार्येमित्येवमाद्युपाधिना अलंकारादि दत्तं यच्च
दायादादिवश्वनार्थं दत्तं तत्पूर्वीधनं न भवतीत्याह कात्यायनः । योगवशेन वश्वनाद्युपा-
धितयेत्यर्थः ।.’ The परा. मा. and वीर० explain in the same
way. क्लिप्य...स एव—the same author (कात्यायन) declares
that what is obtained by the mechanical arts and also
what is received from a friend and others than the
father does not constitute श्वीधन (the peculiar property
of a woman). अन्यतः from one other than (father or
husband &c.). The दायभाग says ‘अन्यत इति पितृमातृभर्तुकुलव्य-
तिरिक्ताद्यल्लभं क्लिपेन वा यदर्जितं तत्र भर्तुः स्वास्यं स्वातक्यमनापयपि भर्ता

ग्रहीतुमर्हति । तेन लिया अपि धनं न स्त्रीधनमस्वातच्यात् । एतद्वयातिरिक्तधनं तु लिया एव । यत्र दानविक्यायाधिकारः ।' (p. 123). यतु...धनपरम्— This text declaring a wife, a son or a slave to be entitled to no wealth is to be taken as referring to wealth acquired by mechanical arts (as declared by काल्यायन above). This is the view of the स्मृतिच ० and the वीर०. 'अथवा निर्धनत्वाभिधायकस्मृतिवाक्यस्य शिल्पादिग्रासधनविषयत्वं ज्ञेयम्' स्मृतिच ० (व्य० p. 281). कुल्लूक and other commentators say that the purport of this verse is to declare that these cannot independently dispose of what they acquire. The स्मृतिच ० also gives this explanation. 'धनव्ययादावस्वातच्यमात्रम् । तेन यस्यै-ते तस्यानुज्ञया स्वधनस्यापि विनियोगं कुर्युरिति स्मृतिवाक्यस्य तात्पर्यमवसेयम् ।' स्मृतिच ०. शबर on पू. मी. सू. VI. 1. 12 quotes the verse as a स्मृति text (with the reading निर्धनाः सर्वं एव ते) in the पूर्वेपक्ष on the अधिकरण (यागादौ स्त्रीपुंसयोरुभयोरधिकारः). जैसिनि declares in the sūtra स्ववत्तामपि दर्शयति (VI. 1. 16) that women are entitled to some property as their own. The view of नील० is that the verse of मनु declares that women have no independent power of disposal (apart from their husbands) over even such स्त्रीधन as आधिवेदनिक. The मिता० quotes the verse (on ग्राह. II. 49) and remarks 'न चानेन वचनेन रुग्णादीनां निर्धनत्वमभिधीयते पारतच्यमात्रप्रतिपादनपरत्वात् ।'. न निर्हारं— Women should not hoard from (the property of the) family which is common to many, nor from their own (husband's) property without the husband's permission. This is the way in which कुल्लूक explains. नील० says that the verse means that women should not spend from common family funds. स्मृतिच ० explains 'परतत्राः लियः स्त्रीपुंससाधारणवित्तात्मीयवित्ताद्वा लाग्भोगादिकं न कुर्युरित्यर्थः.' नील० seems to take स्वकात् as referring to the woman's own property. वीर० does the same 'स्त्रीधनेषि भर्त्रेतुमतिमन्तरेण स्त्रीणां न स्वातच्यमित्याह मनुः न निर्हारं &c.' (p. 691). काल्यायन declares that over सौदायिक स्त्रीधन women have absolute dominion. It is better to read कन्यया वापि. The वि. चि. says 'सार्वमित्यपपाठः' (p. 139).

That is सौदायिक which a woman, whether married or a virgin, receives in her husband's or father's house from her brother or parents (and not from her husband or his relations). वीर० remarks that कल्पतरु read 'भर्तुः सकाशात्' for आतुः सकाशात्. अपराक॑ quotes वृद्धव्यास to the same effect (p. 751) 'यत्कन्यया विवाहे च विवाहात्परतश्च यत् । पितृश्रातृगृहात्मासं तत्तु सौदायिकं स्मृतम् ॥'. The स्मृतिच० attributes this to व्यास and remarks 'एतद्वचनद्वयेनैतदुक्तं भवति । वागदानप्रभृतिपतिगृहप्रवेशरूपोत्सवसमाप्तिपर्यन्तं पितृगृहे पतिगृहे वा पितृपक्षत एव लिया लब्धं यौतकादिधनं सौदायिक-शब्दभिषेयमिति' (व्य. p. 282). The वि. र. (p. 511) explains similarly. The word सौदायिक is derived from सुदाय with the affix ठक् (सार्थिक) according to 'विनयादिभ्यष्टकृ' (पा. V. 4. 34. 'विनय एव वैनयिकः' सि. कौ). सुदायः and सौदायिकं mean the same thing. "ननु 'सौदायिकं तु यद्येयं सुदायो भरणं च तत्' इति निघण्डुपाठात्कथं सौदायिकशब्दोत्र प्रयुक्तः । खार्थे तद्वितान्ततयेत्यनवयम् ।" स्मृतिच० (व्य. p. 282); the सरस्वती० says 'नन्वेतदनुपचम्य । खार्थिकतद्वितान्तत्वेन दायमात्रपरत्वेन लीणां दायानर्हत्वादिति चेन्मैवं लीणां भर्तु-दायार्हत्वात् । खार्थिकाः प्रत्ययाः प्रकृतितो लिङ्गवचनान्यतिवर्तन्ते इति न्यायात् सौदायिकशब्दस्य नियतनर्पुंसकलिङ्गता ।' (para 255-256). यस्मा...जीवनम् since it was given by them (by the paternal kindred) for their support in order that they might not be reduced to a terrible condition. The वि. र. says 'आनुरोदसमराणता तेन यस्मादियं वित्ताभावाहरणा न भवत्वेतदर्थम्' (p. 511). The word सदा shows that even during the husband's lifetime women have absolute power of disposal over सौदायिक (including even खावर). भर्ता...दते—As regards gifts made through affection by the husband, women have absolute power of disposal except in the case of खावर (which they cannot dispose of even after the husband's death). The result is 'एवं च सौदायिके खावरेतरपतिदत्ते च लीणां खातक्ष्यम् । अन्यत्र लीधनेष्य-खातक्ष्यमिति मन्तव्यम् ।' स्मृतिच० (व्य. p. 282). आदाने वा विसर्गे वा as regards taking it or giving it away. न भर्ता &c. These three verses are ascribed to काल्यायन in the स्मृतिच०, सरस्वती०, परा मा., वि. र., वीर०, व्यव. मा. सद्विक...दायः he should

be made to pay with interest. मूलमेव...भवेत्—this shows that, when the husband takes his wife's स्त्रीधन with her permission and he is poor, he need not pay back even the principal. The स्मृतिच० makes the interesting remark 'एवं च विवाहेन भार्याया भर्तृधने निष्परतञ्चस्त्रामित्वं संपायते । न पुनर्भुर्भार्याधने तावशमपीत्यवगन्तव्यम् ।' (व्य० p. 282). ताण्डि...दण्डेन (the king) should inflict on them the punishment for thieves. पत्नौ...पतन्ति ते—occurs in विष्णुध. सू. 17. 22. According to कुछूक this verse refers to sons and others separating after the death of the woman's husband and lays down that the ornaments worn by women during their husband's lifetime should not be partitioned. अपराक॒ remarks 'सततधृतालंकारविषयमेतत्'. स्मृतिच० says 'धृतः स्वातञ्चयेणि शेषः'. The वि. चि. says 'पत्युरदत्तोपि तदनुज्ञया परिहितोलंकारस्तावतैव भार्यायाः स्त्रीयो भवतीति मेधातिथिः ।' (p. 139). वृत्तिः—'वृद्धिवैर्धनार्थं पित्रादिना दत्तमिति स्मृतिचन्द्रिकायाम् । मदनरात्रे तु वृत्तिरिति पठितं वृत्तिर्जीवनार्थं पित्रादिभिर्दत्तमिति व्याख्यातं च' वीर० p. 693. नील० explains लभ as 'interest' or 'profits of money-lending'. The स्मृतिच० explains 'पार्वत्यादिग्रीत्यर्थं' ब्रतादौ यत्क्रिया लभ्यते तदपि स्त्रीधनमिति ।'. वीर० gives the same explanation. वि. र. and वि. चि. explain 'आमो बन्धुभ्यो लब्धम् । एतत्सर्वं स्त्रीधनम् &c'. भोक्त्री ...पदि she alone is entitled to enjoy it and the husband is not entitled (to enjoy it) except in the case of distress. 'खयमेवेत्येवकारः स्वापत्यानां व्युदासार्थः । पत्युर्बुद्धासस्य पतिर्नीहतीत्यनेन सिद्धत्वात् । पत्युर्बुद्धासेन ततो बहिरङ्गश्चात्रादिव्युदासस्य च दण्डापूपन्यायसिद्धत्वात् । ...पतिर्नीहत्यनापदीति वदन् आपदि तु पतिरेवार्हति स्त्रीधनं भोक्तुं नान्य इति दर्शयति ।' स्मृतिच०. वृथा मोक्षे—'द्यूतगीतादिप्रयोजनो वृथामोक्षः । भोगस्तु रूप्यजपानाद्युपयोगः ।' अपराक॒ (p. 755); 'वृथा आपदं विनेत्यर्थः । मोक्षस्त्यागः । वियानुज्ञातबलात्काररहितस्यागमोगविषयमेतत् ।' स्मृतिच०. पुत्रार्ति...हैति—supply पतिः. 'आर्तिधीनालाभनिमित्ततो दुरपनोदात्र विवक्षिता । तस्य हरणे परिहरणे वाशब्दादन्यत्रापि धनालाभनिमित्ततो दुष्परिहारमहासङ्कटे स्त्रीधनमनुज्ञातमपि पतिर्भोक्तुं लक्ष्यं वार्हतीत्युक्तम् ।' स्मृतिच०. धर्मकार्ये—indispensable religious acts. But the स्मृतिच० goes further

'धर्मकार्ये नित्ये नैमित्तिके वा काम्येपि क्वचित् शान्तिके गृहयज्ञादौ'. संप्रतिरोधके—when taken as a captive or imprisoned. 'बन्दिप्रहणनिप्रहादौ' मिता०; 'धनदानं विना निवारयितुमशक्ये धनिकाद्यासेधादौ' स्मृतिच०; 'दण्डाद्यर्थं राज्ञावरोधे कृते' वीर० (p. 694). वि. चि. takes it as an adjective of व्याधौ and explains 'कार्यानुष्ठानबाधके इत्यर्थः'. नाकामो...हेति the husband is not liable to pay if he is unwilling. अथ चै... रिक्विथनस्तदा—These two verses are ascribed to काल्यायन by the दायभाग, वि. र. and the वीर०, and अपरार्क and स्मृतिच० seem to do the same. अपरार्क (p. 755) adds one more line 'लिखितस्य महर्षेभूतोयं धर्मः । यद्वा भर्तृदेयस्य ऋधनस्य पुत्र (पत्र ?) निविष्टस्यायं धर्मः । प्राप्ते च धने ऋषी भर्तृकुले वसेन्नन्यत्र ।'. The वि. र. (p. 514) also reads like अपरार्क. The two verses are explained in the दायभाग (p. 125) 'क्विया धनं गृहीत्वा भर्ता यथपरभार्यया सह वसति तां चावजानीते तदा गृहीतं धनं राज्ञा बलाद् दाप्यः । भक्ताच्छादनादिकं यदि भर्ता न ददाति तदा तदपि क्विया आकृष्य प्राप्यम् ।'. वास means 'residence'. The idea in the last half is 'if the husband does not give a woman food, raiment and residence, she should demand from the coparceners (husband's brother and others) her husband's share (for her own maintenance, residence &c.).' न च सार्हति—स्मृतिच० adds 'खेच्छया विनियोक्तुमिति शेषः;' the वीर० says 'दुष्टा पुनः किमपि ऋधनं न लभते इत्याह स एव । अपकार० । नार्हतीत्यनेन तथा लब्धमप्याच्छिद्य प्राप्यमिति सूचितम् । अपकारकियायुक्ता सदा भर्तृप्रतिकूलाचरणपरा । निर्मर्यादार्थनाचिकेत्यपि पाठः ।'. यज्ञार्थं द्रव्यमुत्पन्नं—The मिता० does not accept the position that all wealth is intended for sacrifice. If that were the case one cannot make gifts to deserving people. If it were said that यज्ञ is indicative of धर्म and so includes दान and होम, then the result would be that wealth cannot be used for accomplishing अर्थ and काम which are prescribed as human goals (पुरुषार्थ) by such texts as 'धर्मार्थकामान्वये काले यथाशक्ति न हापयेत्' (याज्ञ. I. 115) and 'न पूर्वाङ्गमध्यनिदनापराह्नानफलान्कुर्याद्यथाशक्ति धर्मार्थकामेभ्यः' (गौ. ध. सू. 9. 46). Further Vedic scriptures prescribe that one should wear gold (सुवर्णं हिरण्यं भार्य) and

the पूर्वमीमांसा (III. 4. 20-24) holds that this direction is not कत्वर्थ but पुरुषार्थ. If all wealth were meant for sacrifice, this सिद्धान्त of the Mimānsā would be contradicted. Besides women also can practise पूर्ण acts (such as sinking wells &c.) and thus perform धर्मे. Then the मिता० explains यज्ञार्थ इव्यमुत्पन्नं as 'यज्ञार्थमेवार्जितं यद्दनं तद्यज्ञ एव नियोक्तव्यं पुत्रादिभिरपीत्येवंपरं तत् । यज्ञार्थं लब्धमदद्भासः काकोपि वा भवेदिति दोषश्वरणस्य पुत्रादिष्वप्यविशेषात् ।'. विधार्मिषु on irreligious persons.

It is to be noted that the मिता० says that the word स्त्रीधन is used in its etymological sense and not in a technical sense, since when it is possible to have the etymological sense of a word it is improper to take the technical sense and that स्त्रीधन includes what is acquired by a woman by inheritance, partition, purchase &c. (the modes mentioned by गौतम). 'आद्यशब्देन रिक्तक्यसंविभागपरिग्रहाधिगमप्राप्तमेतत्स्त्रीधनं मन्वादिभिरक्तम् । स्त्रीधनशब्दश्च यौगिको न पारिभाषिकः । योगसंभवे परिभाषाया अयुक्तत्वात् ।' मिता० (on यज्ञ. II. 143). As स्त्रीधन includes wealth obtained by inheritance, it may be argued that what a widow inherits from her husband or what a widow inherits from her husband's collaterals as a *gotraja sapinda* in the Bombay Presidency is her स्त्रीधन. But it has been held that a widow succeeding to her husband, or a mother or grandmother succeeding to her son or grand-son and widows succeeding to males as *gotraja sapindas* take only a limited estate and that the wealth they take does not constitute their स्त्रीधन and therefore after their death the property inherited by them does not go to their *stridhana* heirs but to the heirs of the male from whom they inherited. *Vide* 11. M. I. A. p. 487; I. L. R. 32 Bom. 26 (mother succeeding to her son); I. L. R. 36 Bom. 546 (paternal grand-mother succeeding to her

grand-son); I. L. R. 21 Bom. 739. But the Bombay High Court makes a distinction between women entering a family by marriage (such as widows, mother, paternal grand-mother, widows of *gotraja sapindas*) and succeeding to a male and women born in the family and succeeding to males (such as daughter, sister, son's daughter, brother's daughter and so on). As regards the former class, the property they inherit from males is not their जीधन; while as regards the latter, it has been held that the property inherited is जीधन, over which they have absolute power of disposal and which passes on their death to their own heirs. *Vide* I. L. R. 21 Bom. 739 (as regards the former class of female heirs) and 1 Bom. H. C. R. 130 (daughter), I. L. R. 15 Bom. 206 (sister). In all Presidencies other than Bombay it has been held that in property inherited by any female (whether widow, mother or daughter) from a *male* she has only a limited estate and that on the death of the female the property passes not to her heirs, but to the heirs of the male from whom she inherited. *Vide* 4 Cal. 744 (P. C.), 3 Mad. 290 (P. C.), 25 Mad. 678 (P. C.). The Privy Council has further laid down that there is no distinction between a female inheriting from a male and one inheriting from a female. In both cases the female inheriting property takes only a limited estate and on her death the property passes to the heirs of the person (male or female) from whom the female inherited. *Vide* 25 All 468 (P. C.). The Bombay High Court on the other hand holds that property inherited by a female from a female is her जीधन over which she has absolute control and which passes on her death to her own heirs. *Vide* I. L. R. 24 Bom. 192 (F. B.), I. L. R. 46 Bom. 17.

It will be noticed that the व्यवहारमयूख does not accept the wide definition of स्त्रीधन given by the मिता०. It divides स्त्रीधन into two classes, पारिभाषिक and अपारिभाषिक. The former comprises those kinds of स्त्रीधन that are enumerated by such ancient sages as मनु, याज्ञवल्क्य and विष्णु (such as अध्यग्नि &c.), while the latter embraces all other kinds of wealth that belongs to a woman absolutely. According to the दायभाग, that is स्त्रीधन which a woman is entitled to give, sell or enjoy independently of (the control of) her husband. 'तदेव च स्त्रीधनं यद्वर्ततः स्वातच्छेण दानविकथभोगान् कर्तुमधिकरोति' (p. 123). The स्मृतिच० also gives a restricted meaning to the word and अपराकै does the same 'अन्यदपि यत्स्त्रीस्वामिकं तत्स्त्रीधनमिति मन्वादिभिः परिकीर्तितम्' (p. 751). The विवादचिन्तामणि restricts स्त्रीधन to the six kinds enumerated by मनु and to आधिवेदनिक, शुल्क and अन्वाधेयक. The वीर० (p. 680) follows the मिता० 'स्त्रीधनशब्दश्वायं यौगिकः स्त्रीस्वामिकं धनमिति न तु पारिभाषिकः । योगसंभवे परिभाषाया अन्याप्यत्वात् ।'

Page 157, line 10—page 158, line 4. स्त्रीमरणो०—After this the व्यवहारमयूख treats of the succession to स्त्रीधन property. For that purpose it divides स्त्रीधन into five groups and gives different rules for the devolution of each group. The five groups are: (1) अन्वाधेय and भर्तृस्त्रीतिदत्त; (2) यौतक; (3) पारिभाषिकस्त्रीधन other than अन्वाधेय and भर्तृस्त्रीतिदत्त; (4) स्त्रीधन which is not पारिभाषिक; (5) शुल्क. अन्वाधेय च....भवेत्—The preceding verse is अध्यग्न्यावहनिकं and therefore कुल्लूक says that the six kinds enumerated in the previous verse as well as अन्वाधेय and the affectionate gift of the husband go to her progeny on her death. वृत्ता=मृता. The व्यवहारमयूख takes the verse अन्वाधेयं च &c. as unconnected with the preceding verse and declares that the two kinds of स्त्रीधन descend to her progeny though the husband be living. The next question is

what is meant by प्रजा. The answer is furnished by the verse जनन्यां &c. When the mother dies, all the full brothers should equally divide the mother's estate and also full sisters. This verse has been interpreted in two ways. According to the मितां, this verse does *not* lay down that the sons and daughters succeed together to their mother's wealth. What it does is to repeat that sons take *equally* in those cases where they succeed in the absence of daughters and that, where the daughters of the deceased woman exist (who are, therefore, full sisters of each other), they succeed together and take equally. The object of the text is not to prescribe what is unknown (अप्राप्त) from any other source (viz. the simultaneous succession of sons and daughters to the स्त्रीधन of their mother) but simply to repeat a well-known rule (viz. of equal division among sons when there are only sons and among daughters when they succeed in preference to sons). The words of the मितां (on याज्ञ. II. 145) are 'मातृकं रिक्थं सर्वे सहोदराः समं भजेरन् सनाभयः भगिन्यश्च समं भजेरन्निति संबन्धः । न पुनः सहोदरा भगिन्यश्च संभूय भजेरन्निति । इतरेतरयोगस्य द्रन्दैकशेषाभावादप्रतीतेः । विभागकर्तृत्वान्वयेनापि चशब्दोपपत्तेः । यथा देवदत्तः कृष्णं कुर्यादज्ञदत्तश्चेति । समग्रहणमुद्धारविभागनिवृत्त्यर्थम् । सोदरप्रहणं भिजोदरनिवृत्त्यर्थम् ।'. On the other hand the दायभाग says that both sons and daughters divide equally and that by daughters those that are unmarried are intended. 'द्रन्दाश्रवणेषि तत्तुत्यार्थकचकारेण आतुभगिन्योरितरेतर-युक्तयोर्विभागप्रतिपादनाद्गणिन्यः सोदराश्च विभजेरन्नित्यमेवास्य वचनस्यार्थः ।... किं तूकादेव हेतोः पुत्रकुमारीदुहित्रोस्तुल्यवदधिकारः । एतयोश्चान्यतराभावेन्यतरस्य तद्दनं द्वयोरप्येतयोरभावे ऊढाया दुहितुः पुत्रवत्याः संभावितपुत्रायाश्च तुल्योधिकारः स्वपुत्रद्वारेण पार्वणपिण्डदानात् ।' (pp. 126-129). Similarly the स्मृतिं च says 'तत्र स्त्रीपुंसप्रजाया उक्तद्विविधरिक्थप्रग्रहणधिकारः समसमये जायत इति स्वत्वापत्तिरपि तदैव न पुनः पूर्वं भगिनीनां तदभावे आतृणां च भवतीति मन्तव्यम् ।' (व्य. p. 284); the वि. र. remarks 'बृहस्पतिः । स्त्रीधनं सादपत्यानां...मानमात्रकम् ।...तैनैतद्वाक्यबलान्मनुवाक्येषि अनूदानामेव आतुभिः

सह समांशित्वमिति बोद्धव्यम् । (p. 516). The व्यवहारमयूक्त sets out the conflicting views, but does not definitely express its own opinion. But from the way in which the views are stated it seems that it favours the latter view that both sons and daughters succeed together. The वीर० also (pp. 694-695) holds that sons and unmarried daughters succeed together in the case of अन्वायेय and भर्तप्रीतिदत्त. The दायभाग and the वीर० rely upon a text of देवल 'सामान्यं पुत्रकन्यानां मृतायां स्त्रीधनं वियाम् । अप्रजायां हरेद्धर्ता माता भ्राता पितापि वा ।'. कुछुक also takes भगिन्यः to refer to unmarried daughters.

Page 158, lines 5-18. मनुः स्त्रीधनं स्यादपत्यानां &c—This verse is ascribed to बृहस्पति by the दायभाग, स्मृतिच०, वि. र., परा. मा., हरदत्त and other writers. It seems that the mss. ascribe it to मनु by oversight, since a little below नीलकण्ठ appears to ascribe the verse to बृहस्पति 'तेन स्त्रीधनं स्यादपत्यानां स्त्रीधनं दुहितृणामित्यादीनि पूर्वोक्तानि स्त्रीधनपदवन्ति बृहस्पति-गौतमादिवचनानि &c'. लभते...मात्रकम्—she receives a little as a token of regard. 'गौरवार्थं तदनुसारेण किमपि लभते न तु पुत्रसमांशमित्यर्थः'। वीर० (695). यथार्हतः according as they deserve. 'यथार्हतः शीलोपयोगदरिद्रायपेक्षयेत्यर्थः' स्मृतिच०. On the right of daughter's daughters when there are daughters living and on the word ग्रीतिपूर्वकं the स्मृतिच० remarks "यथा पैतृके धने कन्यानां दायार्हत्वाभावेपि वचनबलात्ताभ्यस्तुरीयांशो भ्रातृभिर्दीयते तथात्र स्यामित्वाभावेपि भ्रातृभगिनीभिर्वैचनबलात्किञ्चिद्दीयते । इयांस्तु मेदः । तत्र दायानर्हत्वेपि जन्मना साम्यमस्तीत्यभिसंधाय 'पतिताः स्युरदित्सवः' इति दोषकीर्तनादवश्यं दातव्यम् । इह तु स्यामित्वमपि नास्तीत्यभिसंधाय ग्रीतिपूर्वकमिति वचनात्प्रीतौ सलां देयमसत्यामदेयमिति ।'. The वीर० (696) has a similar note almost in the same words.

The यौतक, according to मनु, is taken by the unmarried daughters to the exclusion of sons. नील० following the मदनरङ्ग explains यौतक as that wealth which is acquired by a woman at the time of her marriage when

seated with her husband on the same seat. यौतक—*is derived from युत (joined).* The स्मृतिच० quotes the निधण्डु and explains यौतक as नील० does. “यौतकं समानोपवेशनप्रत्यासञ्ज्ञयोर्व्यधूवरयोर्विवाहादौ येनकेनचित्समर्पितं तद्व्यधूवरयोर्देव्यम् । ‘युतयोर्यौतकं मतम्’ इति निधण्डुकारेरुक्तत्वात् ।...देवस्थामी तु पितृशृहालब्धं भर्तृशृहालब्धापेक्षया पृथग्धनतया यौतकं मातृधनं नेत्याह । तच्चिन्त्यम् । पक्षद्वयस्यापि कल्पनामात्रत्वात् ।” (व्य. p. 285). The root यु means both ‘joining’ and ‘severing’. Therefore देवस्थामी took युत in the sense of ‘kept separate’. *Vide* वीर० p. 696 for the same remarks.

परा. मा. explains यौतकं as ‘पितृकुललब्धम्’. The वि. र. says ‘यौतकमत्र परिणयनकाले पित्रादिभिः ख्लियै दत्तम् । हलायुधस्तु यौतकं शाकसूपार्थं ख्लियै दत्तं तया ख्लकौशलेन विशेषितं तत्र न ब्रातृणामूढानां च भागः’ (p. 517). The दायभाग explains ‘यौतकं परिणयनलब्धं यु मिश्रण इति धातोर्युत इति पदं मिश्रतावचनं मिश्रता च ख्लिपुष्पयोरेकता । विवाहाच्च तद्वति । अस्थिभिरस्थीनि मांसैर्मासानि त्वचा त्वचमिति श्रुतेः । अतो विवाहकाले लब्धं यौतकम् ।’ (p. 132).

Page 159, lines 1-8. नील० now gives the rules about succession to the technical kinds of ख्लीधन (अध्यग्नि &c.) other than अन्वाधेय and भर्तृप्रीतिदत्त. The heirs to these kinds of ख्लीधन are; first unmarried daughters (to the exclusion of married daughters); then (among married daughters) those who are poor exclude rich married daughters; if there are no poor married daughters, then the well-to-do married daughters take. The मिता० explains अप्रतिष्ठिता as ‘अनपत्या निर्धना वा,’ while अपराके explains ‘अनपत्या निर्धना दुर्भगा वा’. दुर्भगा means ‘a widow’. The स्मृतिच० follows अपराके ‘एवमपराकानुसाराद्वौतमवचनं व्याख्यातम् । अस्य विज्ञानेश्वरकृता व्याख्या हेया ख्लबुद्धिमात्रेणाध्याहारादिकरणात् ।’ (व्य. p. 285). The वि. र. also follows अपराके. According to the दायभाग, the words of गौतम (ख्लीधनं दुहितृणां &c.) and of याज्ञ० (II. 117 मातुर्दुहितरः शेषमृणात्ताभ्य ऋतेन्त्यः) refer to यौतकख्लीधन only; while according to the स्मृतिच०, मदनरत्न (and नीलकण्ठ) the text of गौतम applies to all technical ख्लीधन (except अन्वाधेय, भर्तृप्रीतिदत्त and यौतक). विज्ञानेश्वर gives only two orders

of succession. Excepting शुल्क, the succession to all स्त्रीधन is regulated by गौतम's text, the order being daughters (even when there are sons), then daughter's daughters, daughter's sons, then sons. According to the दायभाग, as regards succession to स्त्रीधन (other than अन्वाधेय, भर्तुदत्त, गौतक and शुल्क) the daughters come first, then sons. *Vide* वीर० (p. 697-701) for a lucid statement of the different views on this point.

ब्राह्मणी कन्या...गृहीयात्—the daughter of a wife of the ब्राह्मण caste may take the wealth of even her step-mother. कुल्लूक explains that when a ब्राह्मण has wives of different classes and his क्षत्रिया or वैश्या wife dies after him without children, then wealth given even by the father of the क्षत्रिया wife to her is taken by the daughter of the ब्राह्मणी co-wife and not even by the sons or daughters of wives of lower castes and that if the daughter of the ब्राह्मणी wife be dead, then the issue of the daughter takes it. This seems to be the plain meaning. नीलकण्ठ twists the meaning. He takes वा as meaning 'and' and says that the daughter of the ब्राह्मणी wife divides (equally) with the issue of the deceased co-wife of a lower caste. The मिता० says 'अनपत्यहीनजातिस्त्रीधनं तु भिन्नोदराप्युत्तमजातीयसपलीदुहिता गृहाति । तदभावे तदपत्यस्मृ'. The सृष्टिच० explains similarly. If there be no ब्राह्मणीकन्या or her issue, then the स्त्रीधन of the childless क्षत्रिया wife of a ब्राह्मण will go to her husband's सपिष्टस. If there are many wives of the same caste and one of them dies without issue, her स्त्रीधन will go to the husband (and not to the daughter of a co-wife). The वीर० states (p. 699) 'अन्नानपत्यक्षत्रियादिजातीयस्त्रिया इति विवक्षितम् । ब्राह्मणीपदं चोत्तमजात्युपलक्षणम् । अप्रजःस्त्रीधनं भर्तुरित्यस्य चायमपवादः । अतश्चानपत्यवैश्याधनं क्षत्रियादुहिता, अनपत्यशद्वाधनं च वैश्यादुहिता गृहाति तदभावे तदपत्यसि तदभावेऽप्रजःस्त्रीधनमित्यस्य प्रवृत्तिः ।'. ब्राह्मणी...केचित्—It is difficult to say who the writers were that

took the word ब्राह्मणी as indicative of any daughter of a co-wife of the same caste or of a higher caste. The मिताक्षरा and many other works say that the word ब्राह्मणी is indicative of any higher class. ‘ब्राह्मणीश्रवणमुत्तमजात्युपलक्षणम् । अतश्चानपत्यवैश्याधनं क्षत्रिया कन्या गृह्णाति’ मितां. But no author is known to have said that, where the wives are all of the *same* caste and one of them dies without issue, her स्त्रीधन wealth is taken by the daughter of her co-wife of the same caste. The स्मृतिंच० distinctly says that in such a case the स्त्रीधन goes to her husband (and his *sapindas*) when marriage is in the approved forms. मानं...लम्—The मयूख does not agree with the मितां in extending the words of मतु to the daughter of a क्षत्रिया co-wife when the woman dying (and married to a ब्राह्मण) is of the वैश्य caste. He wants to restrict the rule to the ब्राह्मणी कन्या.

The मदनपारिजात says ‘यदा तु सापनदुहिता उत्तमजातीया सापनपुत्रश्च हीनजातीयस्तदोत्तमजातीया दुहितैव गृह्णाति तदभावे तादिवधो दौहित्र एव ।’ (p. 667).

Page 159, line 9-16. तदन्वयः—the issue of them (daughters). If a woman has स्त्रीधन and dies leaving grand-daughters (born of different daughters) or grandsons (of different daughters), then their shares are to be allotted according to the daughters, i. e. if there be grand-daughters born of three daughters, then the estate will be divided into three shares, each share being allotted to the daughters (whatever their number) of each daughter of the deceased woman. ‘सर्वासां दुहितृणामभावे दुहितदुहितरो गृणन्ति । दुहितृणां प्रसूता चेदित्यसाद्वचनात् । तासां भिन्नमातृकाणां विषमाणां समवाये मातृद्वारेण भागकल्पना ।...दौहित्रीणामप्यभावे दौहित्रा धन-हारिणः । यथाह नारदः । मातु...तदन्वयः । इति । तच्छब्देन संनिहितदुहितृपरा-मर्शात् ।’ मितां. मातु...न्वयः—the daughters share the residue

of their mother's estate after (paying off her) debts; in the absence of them (daughters), the issue. The मिता० explains "मातुर्धनं दुहितरो विभजेरन् । कृणाच्छेषं मातृकृतर्णपाकरणावशिष्टम् । अतश्वर्णसमं न्यूनं वा मातुर्धनं 'सुता विभजेरन्' इत्यस्य विषयः । एतदुक्तं भवति । मातृकृतमृणं पुत्रैरेवापाकरणीयं न दुहितृभिः । कृणावशिष्टं तु धनं दुहितरो गृहीयुरिति ।...ताभ्यो दुहितृभ्यो विना दुहितृणामभावे अन्वयः पुत्रादिर्गृहीयात् ।". अन्वय...केन्ति—अपराक्त explains in this way 'दुहितृणामभावे तदन्वयो दुहित्रन्वयः' and so does the स्मृतिच । 'अप्रत्तदुहित्रन्वयासंभवात् प्रत्तदुहित्रन्वय इति पारिशेष्यादवगम्यते । स्त्रीगामिधनत्वात्स्त्रीरूपान्वय इति च गम्यते । प्रत्तदुहितृणां स्त्रीरूपान्वयाभावे दौहित्राणां यथा स्यादिति सामान्येन तदन्वय इत्युक्तम् ।' (व्य. p. 286). परे...लाहुः—This refers to the view of the दायभाग. According to the दायभाग in the words of याज्ञवल्क्य (मातु...न्वयः), the word अन्वयः is connected with मातुः (which is in the genitive and not with दुहितः which is in the nominative case nor with the word ताभ्यः which is in the ablative case) and therefore in the text of नारद also (viz. मातुर्दु...तदन्वयः), which is of the same import, deals with the same subject and contains almost the same words, we must take तदन्वयः as मातुरन्वयः, though the word मातुः in the genitive is remote from the word तदन्वयः and though the word दुहितृणां (also in the genitive) is very near it. 'किं च याज्ञवल्क्यवचने दुहितर इति पदं प्रथमान्तं ताभ्य इति पदं पञ्चम्यन्तमन्वयपदेन षष्ठ्यन्तान्वययोगेनान्वीयते । किं तु व्यवहितमपि मातुरित्येव पदमन्वयि । तदत्र मातुरन्वये निश्चिते नारदकात्यायनवाक्येष्वि मातुरेवान्वयो न्याय्योऽविरोधात् ।...ब्राह्मादिषु विवाहेषु यज्ञवधमध्यमि धनं ख्रिया तत्त्वाणां सृतायां प्रथमं दुहितृणामेव ।...सर्वदुहित्रभावे च पुत्रस्याधिकारः ।' दायभाग pp. 136-139. The वीर० (p. 701) criticizes this view of the दायभाग. But नीलकण्ठ follows the दायभाग on the ground that that view is in accordance with usage. सांप्रदायिका:—men like the author of the मिता०. The rule was that sons and grand-sons were to pay off the debts of their father and mother. *Vide* याज्ञ II. 50 पुत्रपौत्रैर्कृणं देयम् &c.

Page 159, line 17—page 160, line 13. मातृ... अर्थम् if this right of the daughters to succeed to their mother's wealth were to extend to all wealth whatever in which the mother has ownership, then the technical terms (अध्यनि and others) would be purposeless (*i. e.* no purpose is served by defining those technical terms). यानि तु...पराण्येव those texts in which the word स्त्रीधन does not occur but which have the same purport (such as 'they should divide the maternal wealth') must be deemed to refer to this (technical स्त्रीधन) alone. एक...लाघवात् there is brevity in assuming that all the texts (having the same import, though a word like स्त्रीधन be absent in some) have one basis (or origin). The मानसेयोदय quotes a verse ascribed to āchāryas on कल्पनालाधव 'कल्पनालाधवं यत्र तं पक्षं रोचयामहे । कल्पनागौरवं यत्र तं पक्षं न सहामहे ॥' (in प्रमेयपरिच्छेद). यत्तु...परम्—the words of यज्ञः (sons should equally divide the estate and debts &c.) apply to what is acquired by partition or by cutting (*i. e.* sewing and other mechanical arts), excepting the technical kinds of स्त्रीधन. नीलः here lays down the rule for the succession to a woman's wealth (such as inherited estate) other than परिभाषिकस्त्रीधन that it is taken by her sons and others, though there may be daughters existing. अतीतायां=मृतायाम्. अप्रजसि अनपत्न्यायां दुहितृदौहित्रीपुत्रपौत्ररहितायाम्.

Page 160, line 14—page 162, line 3. अप्रज... तत्—the estate of a childless woman married in the four forms, *viz.* Brāhma and the rest, goes to her husband; (if married) in the remaining (four forms) it goes to her parents; but if she has given birth to children, it goes to her daughters (daughter's daughters). भर्तुरभावे &c.—In the absence of the husband, whoever is nearest to her in the husband's family takes the woman's wealth. मनुना...भिधानात्—as Manu declares propinquity with

reference to the deceased as the only determining principle with regard to the right to take an estate. The first four forms of marriage are ब्राह्मा, दैव, आर्ष and प्राजापत्य. 'ब्राह्मो दैवस्तथैवार्षः प्राजापत्यस्तथासुरः । गान्धर्वो राक्षसश्चैव पैशाचधाष्ठोधमः ॥' मनु III. 21. मनु declares that the first four are recommended for ब्राह्मणs, while गान्धर्व and राक्षस are specially appropriate to क्षत्रियs. 'चतुरो ब्राह्मणस्याद्यान्प्रशस्तान्कवयो विदुः ।' मनु III. 24; 'गान्धर्वो राक्षसश्चैव धर्म्यौ क्षत्रस्य तौ स्मृतौ ।' मनु III. 26. तदूडाधनं—the estate of a woman married in that (form). पितृगामि that goes to the parents (*i. e.* first to the mother and then to the father according to the मिता० and in the reverse order according to the मयूख). यत्तु मिताक्षरायां... व्याख्येयम्—The words of the मिता० are 'अप्रजसः लिया: पूर्वोक्ताया ब्राह्मदैवार्षप्राजापत्येषु चतुर्षु विवाहेषु भार्यात्वं प्राप्ताया अतीताया: पूर्वोक्तं धनं प्रथमं भर्तुर्भवति । तदभावे तत्प्रत्यासज्ञानां सपिण्डानां भवति । शेषेष्वासुरराक्षसपैशाचेषु विवाहेषु तत् अप्रजःस्तीधनं पितृगामि । माता च पिता च पितरौ तौ गच्छतीति । एकशेषनिर्दिष्टाया अपि मातुः प्रथमं धनग्रहणं पूर्वमेवोक्तम् । तदभावे तत्प्रत्यासज्ञानां धनग्रहणम् ।'. The मिता० says that in the absence of the husband (तदभावे) or father the estate of the woman goes to the *sapindas* that are तत्प्रत्यासज्ञ. The question is: what is the meaning of the word तत्प्रत्यासज्ञ in the मिता०. If we look to the context the meaning is 'nearest to him, the husband or father (as the case may be)'. A woman's estate is to go, failing her husband (when married in the approved forms) and her father (when married in an unapproved form), to the nearest *sapindas* of her husband or father. The मयूख explains the word तत्प्रत्यासज्ञ as तेन (भर्ता पित्रा वा) अस्याः प्रत्यासज्ञाः and not as तस्य भर्तुः पितृवा प्रत्यासज्ञाः. The meaning of the words of the मयूख is 'those *sapindas* who are nearest to her through her husband or father'; while the words of the मिता० mean 'nearest to him'. The question is whether there is any conflict between the two explanations and whether the

same heirs are meant by both the authors. It must be borne in mind that a woman when married in an approved form passed into the *gotra* of her husband and when married in an unapproved form (like आसुर) retained the *gotra* of her father (*vide* मिता० on याज्ञ. I. 254). After her marriage her heirs (*gotraja sapindas*) would have to be found in her husband's family (or father's family, as the case may be). That is we must look to the husband (or father) to find out the woman's heirs. This is expressed by the मिता० by saying that 'in the absence of the husband, the जीधन goes to the nearest *sapinda* of the husband'. The person so indicated takes as the heir of the *woman* (and not as the heir of the husband). But it may be argued that the word तत्प्रत्यासनानां (nearest to the husband) shows that the woman is altogether ignored and the husband as it were becomes the *propositus* to whom descent is to be traced and not the woman, although it is the woman whose जीधन is to be inherited. This plea is met by the explanation which the मयूख gives. That explanation distinctly makes the woman the *propositus* and says that the heir is to be found through the husband or father as the door. Therefore the मिताक्षरा and the मयूख refer to the same heirs and there is really no conflict between the two. *Vide Tukaram v Narayan* I. L. R. 36 Bom. 339 (F. B.) for a discussion on this point.

It may be argued that तत्प्रत्यासनानां means 'nearest to the woman' (तस्याः प्रत्यासनानां) and not 'nearest to the husband or father'. But this is not right. In तदभावे तत् refers to भर्त् or पितृ, which is the nearest word (in the मिता० 'भर्तुभवति । तदभावे तत्प्रत्यासनानां'). Therefore the pronoun तत् in तत्प्रत्यासनानां must also refer to भर्त् which is very near it rather than to the word तस्याः which

is far removed in the context, on the analogy of the explanation of the मिता० (a little below) of the text 'मारुद्ध-हितरोभावे दुहितृणं तदन्यः' (on which it is said तच्छब्देन संनिहित-दुहितपरामर्शात्). There is no special reason why the word तत् in तत्प्रत्यासज्जानां should be connected with a remote word (स्त्रिया॒) rather than with a near one. The general rule about pronouns is 'सर्वेनान्नामसति बाधके संनिहितपरामर्शकत्वात्' वीर० (p. 325). The बालंभद्री makes it clear that it takes तत् in तत्प्रत्यासज्जानां as referring to the husband or father (and not to the woman) when it says 'उभयाभावे यथाक्रमं उभयप्रत्यासज्जानामित्यर्थः'. The वीर० (p. 702) also makes this clear 'ब्राह्मादिविवाहोढाया धनमनपत्याया भर्तुर्भवति । तदभावे भर्तुः प्रत्यासज्जानाम् । खामिप्रत्यासत्तेभैवान्तराये भर्तुर्प्रत्यासत्तेरेव पुरस्करणीयत्वात् ।'. The मद. पा. (p. 666) supports the same explanation 'ब्राह्म-दैवार्षप्राजापत्यविवाहसंस्कृतायां भार्यायां मृतायां तद्दनं भर्ता गृह्णति तदभावे ये भर्तुकुले प्रत्यासज्जतरात्ते गृहीयुः । शेषेषु धनं मातापितृरौ गृहीतः प्रथमं माता तदभावे पिता तदभावे पितृकुलप्रत्यासज्जा बान्धवास्तदभावे भर्तुकुले प्रत्यासज्जसे गृहीयुः ।'

The दायभाग explains the verse of याज्ञ० differently. According to it the verse means that what is acquired by a woman near the nuptial fire when she is married in the approved forms goes to her husband when she dies without issue; the verse does not apply to all kinds of स्त्रीधन as the मिता० and others suppose (but only to यौतक). One of the reasons is that in the verses of मनु (9. 196-197) quoted below we have the words अस्यै धनं दत्तं स्यात्. Therefore in order that there may be no conflict between मनु and याज्ञ०, we must understand similar words in याज्ञ०. 'ब्राह्मादिषु विवाहेषु यज्ञवधमध्यमिधनं स्त्रिया तत्तस्यां मृतायां प्रथमं दुहितृणमेव ।... न च यौतकमात्रधनाभिप्रायेण नेदं वचनं किं तु ब्राह्मादिविवाहेन विवाहिताया यद्यावद्दनं यौतकमयौतकं वा तदभिप्रायेणेति वाच्यम् । बन्धुदत्तमिति वचनस्य निर्विषयतापत्तेः । मनुविरोधाच्च । यदाह मनुः । ब्राह्मदैवा...स्तदिष्यते । अस्याः स्याद्दत्तमिति पराचीनं पूर्वत्रानुषेष्यते । तेन विवाहेषु यद्दनं दत्तमिति संबन्धादैवाहिकधनमात्रप्रतीतेन यावद्दनविषयत्वम् ।' दायभाग (p. 141). *Vide* वीर० p. 703 for a criticism of this view.

ब्राह्मदैवा०—मनु mentions five forms of marriage, while याज्ञ० speaks of four. नील० obviates the difficulty by saying that the verse of याज्ञ० primarily refers to ब्राह्मणs and that, गन्धर्व० being an approved form for क्षत्रियs, the same rule applies to a क्षत्रिय woman married in that form. The दायभाग, in order to reconcile the two texts, dissolves ब्राह्मादिषु as 'ब्राह्म आदिर्येषां चतुर्णा ते दैवार्थप्राजापस्यगान्धर्वाश्वत्वारो ब्राह्मेण सह पश्च भवन्ति' i. e. the दायभाग takes ब्राह्मादिषु as an अतद्वृण्डसंविज्ञान बहुत्रीहि. वीर० (p. 702) does the same. The essence of the आसुर form is that a bride-price is to be paid to the father or other relative who gives away the bride in consideration of the money. At present the Brāhma and Āsura are regarded to be the only forms in vogue.

आसां—refers to the female relations enumerated in the preceding verse. पूर्वजपत्नी wife of the eldest brother. यदा...मुयुः when they have no son of the body, nor (other) son (such as दक्षता), nor daughter's son, nor the son of these (i. e. of औरस or other son), their sister's son and others would inherit their estate. The word खस्त्रीय corresponds to the first of the series of the females mentioned (*viz.* मातृष्वसा). The दायभाग comments on these verses at length and says that these verses do not prescribe that the खस्त्रीय succeeds to his maternal aunt's छीधन as the most preferential heir (after her issue), but that they simply declare that the खस्त्रीय is an heir and may take if no nearer heirs like the woman's husband's brother or father-in-law exist. The वीर० on the other hand says that on account of these very verses the खस्त्रीय would succeed in preference to the husband's brother or father. 'औरसपदेन पुत्रकन्ययोरुपादानम् । तयोः सर्वापिवाद-कृत्वात् । सुतपदेन सपत्नीपुत्रस्य । सर्वासामेक...मनुः (मनु 9. 183) इति स्मृतेः । न तु सुतपदमौरसविशेषणम् । वैयर्थ्यात् सपत्नीपुत्रसद्भावेषि खस्त्रीयायथधिकारापत्तेश्च । औरसपुत्रकन्ययोः सपत्नीपुत्रस्य चाभावे दैहित्रस्याधिकारिता । तस्मृत

इति तच्छब्देन पुत्रसप्त्नीपुत्रयोरुपादानम् । तेन तत्पुत्रयोरधिकारो न तु दौहित्रस्यापि (पुत्रस्य) । तस्य पिण्डदाने बहिर्भावात् ।...स्वस्त्रीयाद्या इति न क्रमार्थं किं त्वधिकारिमात्रज्ञापनार्थपरम् ।' दायभाग p. 154 and p. 159; वीर० says 'तदेषामभावे सत्स्वपि क्षशुरादिषु सपिण्डेष्वनन्यगतिकैतद्वचनवलाङ्घणीनीपुत्राद्यानमेव मातृष्वस्यादिधने प्रत्यासत्तिरारतम्येनाधिकारः । शृण्वादीनां तु प्रासाच्छादनमात्रभाकृत्वम् । वचनविरोधे सपिण्डवत्प्रत्यासत्तेरप्रयोजकत्वात् ।' (p. 705). दुहित० बोध्यः—नील० says that the स्वस्त्रीय and others can take only when there are no daughters or daughter's daughters, (though they are not mentioned in the text along with औरस and others). तदभावे...कारात् because, as we saw above, the son and daughter's son can take (पारिभाषिकस्त्रीधन) only when there are no daughters or daughter's daughters. बन्धुदत्तं—The दायभाग takes it to refer to शुल्क. The स्मृतिच० refers it to the स्त्रीधन of a woman married in a form other than the five 'तदुक्तपञ्चविधेतरविवाहसंस्कृतस्त्रीधनविषयम्' (व्य. p. 286).

Page 162, line 4—13. भगिनी...मातुः—these words literally mean 'the sister's fee belongs to the full brothers after mother'. According to हरदत्त (on गौ. ध. सू.) the mother takes first and then the brothers. 'भगिनीप्रदाननिमित्तं पित्रा यद्गृहीतं द्रव्यमासुरार्थविवाहयोस्तस्मिन्मृते तस्या भगिन्या एव सोदर्या आतरस्तेषां भवति । तच मातुरुर्ध्वं जीवन्यां मातरि तस्या एव । न तु मृतस्य पेतुरेतत्स्वमिति तत्र ये भागिनो भिन्नोदरा आतरो मातृसप्त्नी चेति ते सर्वेषां न गृहीयुरिति ।'. The next sūtra of गौतम 'पूर्वं चैके' supports the interpretation of हरदत्त. The मिता० seems to hold that the brothers take first 'शुल्कं तु सोदर्याणामेव'. The स्मृतिच० says 'तेषामभावे मातुर्भवतीत्यर्थः'. The परा. मा. distinctly says 'सोदर्याणामभावे मातुर्भवतीत्यर्थः'. The वि. र. sides with हरदत्त. The सुबोधिनी also says 'मातुरभावे सोदर्या गृहीयुरित्यर्थः'. The वीर० says 'शुल्कं तु सोदर्याणामेव । भगिनीशुल्कं सोदर्याणामिति गौतमवचनात्सोदराभावे मातुः । ऊर्ध्वं मातुरिति तद्वचनादेव । पूर्वं चैके इति तु परमतम्' (p. 704). शङ्कः—The words of शङ्क apply to a case where a girl dies before the actual celebration of marriage, although the intended

bridegroom made presents to the father. In such a case the शुल्क is taken by the bridegroom on the death of the intended bride before actual marriage. We are told by the वि. र. that we have to understand the word अर्हति in the सूत्र of शङ्क. वोढा means 'bridegroom' (वरः). मृतायां... व्ययम्—The मिता० comments 'यदि वाग्दत्ता मृता तदा यत्पूर्वमहुलीयकादि शुल्कं वा वरेण दत्तं तद्वर आददीत । परिशोध्योभयव्ययम् । उभयोः आत्मनः कन्यादातुश्च यो व्ययस्तं परिशोध्य विगणव्यावशिष्टमाददीत ।'. This refers to a girl that was betrothed (वाग्दत्ता) but died before marriage. बौधायनः—The मिता० says 'यत्तु कन्यायै मातामहादिर्मिर्दत्तं विरोभूषणादिकं वा क्रमागतं तत्सहोदरा भ्रातरो गृहीयुः । रिकथं मृतायाः कन्याया गृहीयुः सोदरास्तदभावे मातुस्तदभावे पितुरिति बौधायनस्मरणात् ।'. From this it will be seen that the word सांप्रदायिकाः in the मयूख refers to the मिता०. The मिता० does not quote the text of बौधायन in the form of a verse; but the मद. पा., the वि. र., वि. चि., वीर० read it as a verse.

Page 162, line 14—page 165, line 14. अनंशः persons excluded from inheritance. पतितः—one guilty of Brāhmaṇa murder and other grave sins. पङ्कः—'पादविकलः' मिता०; 'पदम्यां न गच्छतीति' दायभाग. उन्मत्तकः—'वातिकपैत्तिकः' कैजिमकर्यनिपातग्रहावेशलक्षणैरुन्मादैरभिभूतः' मिता०—one who is out of mind owing to one of the three humours or to their combination or through being possessed. जड़ an idiot. 'विकलान्तःकरणः हिताहितावधारणाक्षमः' मिता०. अचिकित्सरोग one suffering from an incurable disease (such as leprosy, consumption). 'अचिकित्सकुष्ठादिमन्तः' वि. चि.; 'अप्रतिसमाधेयक्षमादिरोगप्रस्तः' मिता०. भर्तव्याः...शकाः—these are not entitled to a share, but must be maintained. The वीर० says that impotency and blindness must be congenital in order to disentitle a man to inherit or share in ancestral property. "झीबान्धौ यदि जन्मत आरभ्य तदा विभागानहावेव यदि त्वन्तरा तदा तद्वग्मश्चेदौषधादिना तर्हि 'दृश्याद्वा तद्विभागः सादायव्ययविशेषितात्' इति रीत्या विभागानहावेवेति घ्येयम् ।". तज्जः—the son of a sinful person

became sinful according to वसिष्ठध. सू. 13. 51 'पतितेनोत्पन्नः पतितो भवतीत्याहुरन्यन्त्र लियाः'. The Caste Disabilities Removal Act (XXI of 1850) has totally altered the ancient Hindu Law as regards the पतित and his son. Jaimini (in his पू. भी. स.) lays down that those who are devoid of a sense organ from birth are not entitled to perform a sacrifice, but those who are not suffering from grave bodily defects may offer sacrifice. 'अङ्गहीनश्च तद्दर्मा' and 'उत्पत्तौ निसंयोगात्' VI. 1. 41-42 (which form two different *adhikaranas*). विभागो...त्यज्ञवत्—If after partition the defect such as impotency is removed by taking medicine and other means, then they do take a share, on the analogy of a son born after partition. The idea is that if at the time of partition a man is suffering from any one of these defects, he gets no share; but if later on he is cured he can demand a share. "एतेषां विभागात्प्रागेव दोषप्राप्तावनंशित्वमुपपत्नं न पुनर्विभक्तस्य । विभागोत्तरकालीनमप्यौषधादिना दोषनिर्हणे भागप्राप्तिरस्त्वेव । 'विभक्तेषु सुतो जातः सवर्णायां विभागभाक्' (याज्ञ. II. 122) इत्यस्य समानन्यायत्वात् ।". But this cannot apply to inheritance. Once a person has been excluded from inheritance on the ground of bodily or mental defect and the property has become vested in another person, then that man cannot be divested by subsequent removal of the defect. The grounds of exclusion are applicable to females also. 'पतितादिषु पुँलिङ्गत्वमविवक्षितम् । अतश्च पनीदुहितमात्राशीनामप्युक्तदोषदुष्टानामनंशित्वं वेदितव्यम् ।' मिता०. The मिता० reads 'रोगायाः' and remarks that the word आय includes others also (mentioned in other texts such as that of नारद and of मनु) viz. those who have entered into another order, one who is an enemy of his father, one who is guilty of a lesser sin, the deaf and the dumb, and those void of a sense. 'आथशब्देनाश्रमान्तरगतपितृद्युपपातकिवधिरमूकनिरन्दियाणां ग्रहणम् ।' मिता०. लीब—काल्यायन quoted in the दायभाग says 'न मूर्त्रं

फेनिलं यस्य विश्वा चाप्सु निमज्जति । मेद्रूं चोन्मादशुक्राभ्यां हीनं क्लीबः स उच्यते ॥’ (p. 163). *Vide* नारद (ख्यात्संयोग verses 10-13) for क्लीबः of various kinds. जात्यन्धवधिरौ born blind or deaf. The वालंभट्टी explains जात्यन्धवधिरौ as ‘जात्या स्वभावेनान्धवधिरौ’. कुल्लूक connects जाति with अन्ध alone; while the दायभाग distinctly says ‘जातिपदमन्धवधिराभ्यां संबद्धते’ (p. 163). The वि. र. says ‘जात्यन्धेत्यत्र जातिप्रहणेनान्धत्वस्याप्रतिसमाधेयतामाह नोत्पत्तिकत्वम्’ (p. 488). निरिन्द्रियाः devoid of a sense. ‘निर्गतमिन्द्रियं यस्मात् व्याध्यादिना स निरिन्द्रियः’ मिता०. वीर० gives the same explanation. इन्द्रियः are those of action or of sensation (कर्मेन्द्रियः and ज्ञानेन्द्रियः). ‘श्रोत्रं त्वक्चक्षुषी जिह्वा नासिका चैव पञ्चमी । पायूपस्थं हस्तपादं वाक्चैव दशमी स्मृता ॥ बुद्धीन्द्रियाणि पञ्चाणां श्रोत्रादीन्युपूर्वेशः । कर्मेन्द्रियाणि पञ्चाणां पायादीनि प्रचक्षते ॥’ मनु० II. 90-91. Compare (with मनु) ‘जड़क्लीबौ भर्तव्यौ’ गौ. ध. सू. 28. 41 ; ‘जीवन्पुत्रेभ्यो दायं विभजेत्समं क्लीबमुन्मत्तं पतिं च परिहाप्य’ आप. ध. सू. II. 6. 14. 1 ; ‘अनंशास्त्वाश्रमान्तरणताः । क्लीबोन्मत्तपतिताश्च । भरणं क्लीबोन्मत्तानाम् ।’ वसिष्ठध. सू. 17. 52-54. पितृद्विद् one who is hostile to his father. वि. र. explains ‘द्वैषश पितरि जीवति मारणादिफलः, मृते तु तदुद्देशेनोदकायदानरूपः’ (p. 489); ‘पितरि जीवति तत्ताडनादिकृत्, मृते तच्छाद्यादिविमुखः’ वि. चि.; the सरस्वतीविलास (para 151) says it means “one who goes so far as to say ‘he is not my father’” (पितृद्वेषो नाम असौ मम पिता नेत्येवंरूपः). पतिः— one guilty of the five महापातकः, ब्रह्महत्या, सुरापान, स्तेय, गुर्वङ्गनागम, एतत्संर्गः. *Vide* मनु 11. 54. अपयात्रितः—this is explained by the मद्वनरक as ‘one who is excommunicated by his kinsmen on account of his being guilty of sedition or high treason by the method of breaking a jar.’ The दायतत्त्व tells us that the कल्पतरु gave the same explanation ‘कल्पतरुकृता तु औपपातिक इत्यत्र अपपात्रिक इति पठित्वा राजवधादिदोषेण वान्धवैर्यस्य घटापवर्जनं कृतमिति विवृतम् ।’. The मद्वनरक seems to have followed the कल्पतरु and the स्मृतिच०. The सरस्वती० (para 151) explains ‘अवपातितो महापराधो बन्धुभिर्बहिष्कृतः’. The स्मृतिच० reads ‘अवपातिकः’ and explains ‘अवपातिकस्य रिक्थपिण्डोदकानि लिवर्तन्ते इति शङ्खलिखितस्मरणात् अवपातितस्य महापराधेन बन्धुभिर्बहिष्कृतस्येत्यर्थः’. The वि. र. (p. 489) similarly explains ‘अपपात्रितः राजवधादिदोषेण कृतघटापवर्जनः’. In

old mss. ए and य look alike. If we read अपपात्रित, that word means 'one with whom his kinsmen have given up intercourse (as to eating &c.) because he is guilty of sin.' 'पतितत्वाज्ञातिभिर्बहुकृतोपपात्रितः' अपराके p. 720. For अपपात्र in another sense (viz, one who is so low in the caste system that if he uses a vessel for his meals, others cannot use it thereafter) see आप. ध. सू. I. 1. 3. 25 and हरदत्त thereon. The वीर० ascribes to आपस्तम्ब the words 'अवपात्रितस्य...निवर्तन्ते (p. 713). The दायभाग (p. 161) seems to do the same. नील० does not approve of the interpretation of अपयात्रित given by the मदनरत्न and says that it rather means 'one who goes to another continent (than जम्बुद्वीप) through mid-ocean by means of vessels for purposes of trade'. नील० derives the word from यात्रा (which means also 'a sea voyage') and quotes in support a verse which forbids intercourse in the Kali age with a man of the three higher castes who leads a sea-faring life. हेमाद्रि (चतुर्वर्ग० vol. III, part 2, p. 667) cites a long quotation from the आदित्यपुराण forbidding certain acts in the कलियुग, where the words द्विजस्या...संग्रहः occur. The passage begins 'विहितान्यपि कर्मणि धर्मलोपभयाद् बुधैः । समयेन निवृत्तानि साक्ष्यभावात्कलौ युगे ॥ विधवायां प्रजोत्पत्तौ देवरस्य नियोजनम् ।' &c. It is in this very passage that the words दत्तौरसेतरेषां तु पुत्रत्वेन परिग्रहः (quoted above in दत्तकप्रकरण) occur. In the बृहज्ञारदीय quoted in the चतुर्विंशतिमत्संग्रह (Benares ed. p. 50) we read 'समुद्रयातुः स्थीकारः कमण्डलविधारणम् । द्विजानाम् सवर्णासु कन्यासूपगतं तथा ॥...इमान् धर्मान्कलियुगे वर्ज्यानाहुर्मनीषिणः ॥'. This text (द्विजस्याब्धौ &c.) has given rise to great discussion and it has been argued that the affix तु (in यातुः gen. sin.) is not the affix तृच् but it is तृन् used in the sense of ताच्छील्य, the result being that it is only one who is constantly undertaking sea voyages that is declared to be unfit for social intercourse though he has taken प्रायश्चित्त (and not one who has only casually undertaken

a sea voyage). राजद्रोहा...धानाच्च—नील० says that the breaking of a jar and excommunication are nowhere prescribed for राजद्रोह. In this assertion नीलकण्ठ seems to be wrong. गौतम declares that one should desert even one's father who is राजधातक and describes a ceremony which resembles घटस्फोट 'त्यजेत्पितरं राजधातकं शद्याजकं शद्धार्थयाजकं वेदविश्वावकं भूणहनं यश्चान्त्यावसायिभिः सह संवसेदन्त्यावसायिन्यां वा । तस्य विद्यागुरुन्योनिसंबन्धांश्च संनिपाल्य सर्वाण्युदकादीनि प्रेतकार्याणि कुरुः । पात्रं चास्य विपर्यस्येयुः । दासः कर्मीकरो वाऽवकरादमेध्यपात्रमानीय दासीघटात्पूरमित्वा दक्षिणामुखो यदा विपर्यस्येदमुक्तमगुदकं करोमीति नामप्राहम् ।' गौ. ध. सू. 20. 1-4. Similarly मनु० says about all persons guilty of महापातकs 'दासी घटमपां पूर्णं पर्यस्येत्प्रेतवत्पदा । अहोरात्रमुपासीरजशौचं बान्धवैः सह ॥ निवर्त्तेत्वं तस्मात्तु संभाषणसहासने ।' मनु० 11. 183-184. *Vide* याज्ञ. III. 295.

The भिता०, the दायभाग, अपराक॒, दायतत्त्व, वीर० read औपपातिकः for अपयात्रितः. अपराक॒ explains 'उपपातकमुपपातः तद्युक्तः' i. e. one guilty of an उपपातक; the दायतत्त्व explains 'उपपातकैः सह संसृष्टः'. The मनुस्मृति (XI. 59-66) gives a long list of उपपातकs such as गोवध, अयाज्ययाजन, पारदार्थ &c. See also विष्णुध. सू. chap. 37 for उपपातकs. The वि. र. tells us that प्रकाश read 'औपपातकी' and explained as 'उपपातकैर्युक्तः' (p. 489). नैषिक... इत्यर्थः—As the उपकुर्वाण intends to enter on गृहस्थाश्रम and is only preparing for it while he is a student, he is not excluded. अक्षमोढासुतः—the son of a woman who was not married in the proper order (among her sisters). According to नील०, when there are several sisters, if the younger is married before her elder sister, both become अक्षमोढा and this text declares that the son of the woman who is married before her elder sister and the son of her who is married later than her younger sister are both excluded from inheritance. नील० is here referring to what is called परिवेदन. When a younger

brother married before his elder brother, the former was called परिवेत् and the latter परिवित् or परिविन्. परिवेदन was regarded as very sinful. ‘परिवित्तः परिवेता या चैनं परिविन्दति । सर्वे ते नरकं यान्ति दातृयाजकपश्चमाः ॥’ बौ. ध. सू. II. 1. 39. Compare मनु० III. 172 for almost the same words. Most eminent writers however do not give this meaning of अक्रमोदा. मनु० says that every one should at first marry a girl of the same caste and then he may marry other girls of lower castes than his own. ‘सर्वर्णाग्रे द्विजातीनां प्रशस्ता दारकर्मणि । कामतस्तु प्रवृत्तानामिमाः स्युः क्रमशोवराः ॥’ मनु० III. 12. If a ब्राह्मण married a girl of the क्षत्रिय caste first and then one of the ब्राह्मण caste, both became अक्रमोदा. But the son of the क्षत्रिय woman would not be entitled to a share, while the son of the ब्राह्मणी would take a share on account of the words ‘अक्रमोदासुतस्त्वकथी सर्वर्णश्च यदा पितुः’ quoted below. But if a ब्राह्मण married a ब्राह्मणी girl and then a girl of the क्षत्रिय caste, then the sons born of both the women would have inherited (according to their proper shares), as there is no fault of अक्रमोदात्व. ‘हीनवर्णपरिणयनानन्तरमुत्तमर्वर्णस्त्रीपरिणयने द्रयोरप्यक्रमोदात्वं तयोः, सगोत्रान्नियुक्तादुत्पन्नः क्षेत्रजः पुत्रो नाहंति धनं, अक्रमोदायामपि सर्वेन परिणेत्रोपादितः पुत्रो धनविकारी । क्रमोदायामसर्वजातोपि’ दायभाग (pp. 164-165); ‘अक्रमोदासुतोव नानावर्णानां कन्यानां विवाहे यः क्रमः शास्त्रीयः तदुल्लङ्घनेन विवाहितायामसर्वायामुत्पन्नः, अग्रे अनेनैवाक्रमोदासुते सर्वजाते अक्रमोदासु-तस्त्वकथीत्यनेन भागग्राहकत्वविधेः...अक्रमोदासुतोपि सर्वं एव स्यात् तदा रिक्षी भागग्राहक एव, एवमसर्वाप्रसूतोपि क्रमोदायां जातो भागग्राहक एव’ वि. र. (p. 492). अपराक्ष and the स्मृतिच० appear to mix up the two interpretations ‘अक्रमेण वर्णक्रमजन्मक्रमातिक्रमेण या ऊढा तस्याः सुतः’ अपराक्ष p. 750 ; ‘वर्णक्रमजन्मक्रमातिक्रमेण परिणीतायाः सुतो यः’ स्मृतिच०. सगो...जायते—The स्मृतिच०, वि. र., अपराक्ष explain that this refers to one born of a woman of the same gotra with her husband ‘सगोत्रान्नियपरिणेतुः सकाशादाः सुतः’ स्मृतिच०; but the दायभाग says that this refers to the क्षेत्रज son due to the practice of नियोग. प्रव्रज्यावसितः one who falls from the

order of *sannīśins*. ‘प्रवर्जयां गृहीत्वा ततो भ्रष्टः’ वि. चिः ‘स्त्रीकृत-चतुर्थाश्रमलयागी’ स्मृतिच०। तस्य पितृसर्वण्ठवे—तस्य refers to अक्रमोडासुतः. असर्वणा...भेवेत्—the son of a woman not of the same caste with her husband (but of a lower caste) and married in the proper order of the *varṇas* is entitled to his father's wealth. This is declared in याज्ञ ॥ 125 ‘चतुर्खिद्वयेकभागाः स्युर्वर्णशो ब्राह्मणात्मजाः’ quoted above. प्रति...तायां (the son) of a woman married in the reverse order (i. e. of a woman of a higher caste marrying a man of a lower caste). ‘प्रतिलोमप्रसूता या अपकृष्टवर्णेनोक्तकृष्टवर्णा या परिणीता तत्पुत्रो न रिक्षथभाक्’ वि. र. अत्यन्तं=यावज्जीवम् up to the end (of their lives). The दायभाग and the वि. र. add a verse after प्रतिलोमप्रसूता० viz ‘बन्धूनाम-प्यभावे तु पित्र्यं द्रव्यं तदाप्युतात् । अपित्र्यं तद्दनं प्राप्तं दापनीया न बान्धवाः॥१॥’. सर्व...धनम्—विकर्मस्थाः addicted to vicious acts. ‘द्यूतवेश्यासेवादिविकर्मासक्ताः’ कुल्लूकः; ‘विकर्मस्था यतायासक्ताः । कुटुम्बार्थहनिपरा इत्यन्ये’ वि. र.; ‘निषिद्धकर्मकरताः’ स्मृतिच०। Compare आप. ध. सू. II. 6. 14. 14-15 ‘सर्वे हि धर्मयुक्ता भागिनः । यस्त्वधर्मेण द्रव्याणि प्रतिपादयति ज्येष्ठोपि तम्भागं कुर्वति ।’; ‘सर्वणपुत्रोप्यन्याप्यवृत्तो न लभेत्केषाम्’ गौ. ध. सू. 28. 38. सर्वणांजो...प्रयोजनम्—These verses and two more are cited as वृहस्पति' s in the दायभाग, स्मृतिच०, वि. र., वीर०। One of these is interesting ‘तया गवा कि कियते या न धेनुर्न (v. l. दोग्नी न) गर्भिणी । कोर्थः पुत्रेण जातेन यो न विद्वाच धार्भिकः॥२॥’. उत्त...सुतः—the son saves the father from higher and lower debts. The higher debt is that due to देव, पितृ and ऋषि and the lower is money due to creditors. Vide above p. 168 for the three debts. See मतु० 9. 138 ‘पुञ्चान्नो नरकाद्यसात्रायते पितरं सुतः । &c’.

अपराक्ष states that these persons are excluded on the strength of express texts, not because they are incapable of performing religious duties. ‘एतेषां च वाचनिकमंशानर्हत्वं न पुनर्धर्मानधिकारित्वहेतुकं धर्मानधिकारिताया हेतुभावात् । यद्यपि पतितस्य धर्मानधिकारस्तथापि नान्धपद्मवादीनां, तेषां ह्याज्यावेक्षणाद्यज्ञवल्येव धर्मविशेषेनधिकारो न सामान्यतो धर्ममात्रे ।...भवतु वा जात्यन्धादीनामुपनयनदारपरिप्रहाभावादिष्टे

धर्मे तेषामनधिकारः पूर्वे तु शशादिवदस्त्येव । तस्मान् धर्मानधिकारित्वहेतुकं तेषाम-
नंशत्वं किं तु वाचनिकमेव ।' (p. 750).

अत्र...परिसंख्यार्थम्—here the express mention of the maintenance of two serves the purpose of excluding the other two (*viz.* आश्रमान्तरगत and पतित). 'अत्र विशेषग्रहणं विशेषप्रतिबेधार्थमिति न्यायेन पतिताश्रमान्तरगतविषयस्य भरणस्य प्रतिबेधो गम्यते ।' स्मृतिच० (व्य. p. 272). *Vide* notes above (p. 165) on परिसंख्या. मृते पितरि—this is only illustrative. Even when the father is living and makes a partition during his life-time, these persons will be excluded. लिङ्गी is explained as 'प्रवजितादिः' (one who has become a संन्यासी) by the दायभाग and वीर०. वि. र. explains 'अतिशयेन कपटत्रतचारी'. सरखती० (153) says 'लिङ्गी नैषिकवनस्थादिः क्षपणकपाशुपतादिश्व'. नील० explains 'those who wear heretical sect marks'. This is better. मेधातिथि commenting on मनु IV. 30 (पाषण्डिनो विकर्मस्थान् &c.) explains 'पाषण्डिनो वेदबाह्यत्रतलिङ्गधारिणः शाक्यभिक्षुक्षपणकादयः' and गोविन्दराज explains it as 'रक्ताम्बरादिलिङ्गधारिणः'. अतीतव्यवहारान्—those who are beyond (*i. e.* incapable of) transacting worldly transactions (either because they are minors, or lunatics or idiots). अकर्मिणः—this is explained by गोविन्दस्वामी (commentator of वौ.) as 'समर्था अपि सन्तो निरुत्साहा'; 'अकर्मिणः धर्मयागादिषु नाधिकारिणः' वि. र; 'अकर्म कृष्णादिकं जीविकात्मकं येषां न विद्यते इति' अपराक्त. It seems best to take अकर्मिणः in the sense of 'those who do not perform the prescribed duties (but rather the forbidden ones).' संन्यास...मदनादयः—the man who is an apostate from the order of ascetics was called प्रब्रज्यावसित above. He and his son were not, according to the मदनरत्न and others, entitled to maintenance. The स्मृतिच० holds the same view 'आश्रमान्तरगतिमन्तरेण प्रब्रज्यावसितत्वाभावात् प्रब्रज्यावसितभरणस्यापि प्रतिबेधोत्त्रावगम्यते ।' (व्य. p. 272).

लभन्त एव—*the sons of those excluded from a share do get a share if they are themselves without any defect.* न तु...पर्ये but (the sons) of the sinful person born after the commission of the sin (which excludes their father) do not take a share in the wealth of their paternal grand-father and so those who are born of women of higher castes (than their father) do not take a share, nor their sons (in the paternalgrand-father's wealth). क्षेत्रजाः—this would have reference to the क्लीब in particular. मतु also says 'यद्यर्थिता तु दारैः स्यात्क्लीबादीनां कथंचन । तेषामुत्पञ्चतन्त्रूनामपत्य दायमहति ॥' 9. 203. The दायभाग remarks 'न चापुंस्त्वात् क्लीबस्य जननासामर्थ्यात्, अध्ययनाभावान्मूकादेशपनयनाभावेन पतितत्वात्कथं दारसंबन्ध इति वाच्यम् । क्लीबस्य पल्यामन्येन पुत्रोत्पादसंभवात् &c.' (p. 165); but the स्मृतिच० says "क्षेत्रजपुत्रविषयेष्युक्तं याज्ञवल्क्येन 'औरसा:...हारिणः' तत् द्वापरादिविषयं मन्तव्यम् । कलौ क्षेत्रजपुत्रनिषेधात् ।". The मिता० remarks 'औरसक्षेत्रजयोर्प्रहणमितरपुत्रव्युदासार्थम्' i. e. the express mention of the two shows that other kinds of sons (of those excluded from inheritance) are not entitled to share or inherit. बुताः daughters. एषां=क्लीबादीनाम्. They should be maintained till married and their marriage expenses should be defrayed by those who take the wealth. 'चशब्दात्संस्कार्योश्च' मिता०. प्रतिकूलाः—As regards these, the मिता० says that they may be driven out of the family house, but maintenance must be given to them if they are chaste. 'प्रतिकूलात्संथैव च निर्वास्याः । भरणीयाश्वाव्यभिचारिष्यथेत् । न पुनः प्रातिकूल्यमात्रेण भरणमपि न कर्तव्यम्' मिता०. The मदनरत्न seems to have followed the मिता०. The वि. र. remarks 'प्रातिकूल्यं विषप्रयोगकारित्वं विवक्षितं न तु कलहमात्रकारित्वम् ।'

९ ऋणादानम्.

Page 166, line 10—page 171, line 8. ऋणादानम्—non-payment of debt. There are seven topics to be discussed under ऋणादान, two from the creditor's point of view (*viz.* the method of lending and the manner of recovering) and five from the debtor's point of view, *viz.* what debts must be paid, what debts need not be paid, who is liable to pay debts, at what time, and in what manner. Compare नारद for the seven. 'ऋणं देयमदेयं च येन यत्र यथा च यत् । दानग्रहणधर्माभ्यामृणादान-मिति स्मृतम् ॥' (4. 1.). परिपूर्ण आधि pledge of adequate value. 'सवृद्धिकमूलद्रव्यपर्याप्तम्' स्मृतिच ० (व्य. 135). बन्ध—बन्ध and आधि are often used as synonyms. 'बन्धकं व्यसनं चेतःपीडाधिष्ठान-माध्यः' अमरः. So वृहस्पति himself says 'आधिर्बन्धः समाव्यातः स च प्रोक्षश्चतुर्विधः । जङ्गमः स्थावरश्चैव गोप्यो भोग्यस्तथैव च ॥' (quoted in the स्मृतिच ०). 'बन्धकं विश्वासार्थं यदाधीयते आधिस्ति यावत् ।' मिता० (on याज्ञ II. 37). आधि is defined as 'what is kept with the creditor by the debtor in order that the former may have confidence about the money lent by him' 'आधिर्नीम गृहीतस्य द्रव्यस्योपरि विश्वासार्थमधमर्णेनोत्तमर्णेधिक्रियते आधीयते इत्याधिः' मिता० (on याज्ञ II. 59). According to the मयूख, बन्ध means 'an agreement by the debtor that he would not make a gift, or a sale or a mortgage (आधि) of certain fields or a house till he paid back the debt'. According to नारद, बन्ध is 'a deposit by the debtor made to a friend for inspiring confidence in the creditor'. 'निषेपो मित्रहस्तस्थो बन्धो विश्वासकः स्मृतः' (नारद quoted in स्मृतिच ०). वीर० says the same (p. 293). According to the वि. चि., आधि is a pledge to be used or enjoyed by the creditor, while बन्ध is a pledge which is not to be enjoyed 'आधिर्भौम्यः, बन्धोत्र

भोगलाभाद्यन्यत्सुवर्णदिःः। साधुलमकम्—a substantial surety. वीर० takes साक्षिमत् as an adjective of केह्यास्तं ‘साक्षिगुरुं वा पत्रम्’. It may be taken separately ‘in the presence of witnesses.’ कृत्स्तितः...तः स्मृतम्—these words give an etymology of कृत्सीद (usury). ‘This is therefore called कृत्सीद which is taken fourfold or eightfold without any qualm from a wretched man who is sinking or distressed.’ सीदतः is ablative sing. of the pr. p. of सद्. वृद्धि (interest) is said to be of four kinds ‘कालिका कारिता चैव कायिका च तथापरा । चक्रवृद्धिश्च शास्त्रेस्मिन् वृद्धिर्दृष्टा चतुर्विंधा ॥ प्रतिमासं स्ववन्ती या वृद्धिः सा कालिका स्मृता । वृद्धिः सा कारिता नाम यर्णिकेन स्ययं कृता ॥ कायाविरोधिनी स्वस्पणपादादिका क्रमात् । वृद्धेरपि पुनर्वृद्धिश्चकवृद्धिरुदाहृता ॥’ नारद (4. 102-104). See मनु० VIII. 153 for the same four kinds. चक्रवृद्धि is compound interest, कालिका is ‘monthly interest’. कायिका is that where a पण or a quarter of a पण is to be paid every day and the principal remains untouched, so that if this goes on for a long time, the creditor gets several times more than the principal. कायिका is also explained as involving bodily labour (by way of interest) or the labour of cattle and other beasts. ‘गोघोटकादेराधीकृतस्य दोहनवहनादिकः कायिको व्यापार एव वृद्धित्वेन कल्पितः सा कायिकेत्यर्थः । तथा च व्यासः । दोहनवाद्यक्रियायुक्ता कायिका समुदाहृता । इति ॥’. कारिता is ‘stipulated interest which is exorbitant (अधिका), but which the debtor agreed to pay in a time of distress’. वृहस्पति says ‘कायिका कर्मसंयुक्ता मासप्राद्या तु कालिका वृद्धेर्वृद्धिश्चकवृद्धिः कारिता क्रणिना कृता ॥’ (quoted in the स्मृतिच०). वृहस्पति speaks of six kinds of वृद्धि ‘कायिका कालिका चैव चक्रवृद्धिरथापरा । कारिताथ शिखावृद्धिभोगलाभस्यैव च ॥’ (quoted in the स्मृतिच० and वि. र.). In this he seems to follow गौ. ध. सू. XII. 31-32 ‘चक्रकालवृद्धिः । कारिताकायिकाविखाधिभोगात् ॥’. वीर० explains कारिता as ‘उत्तमर्ण-प्रलोभनार्थमापत्काले शास्त्रोक्तादधिका स्ययं कल्पिता या सा वृद्धिर्दृतव्या न पुनरेवंविधा धनिकेन कारिता दातव्येत्यर्थः’ (p. 294); ‘क्रणिकेन तु या स्वकार्यतया आशीतभागादिकशातादिरूपवृद्धितोषिका’ वि. र. शिखावृद्धि—It is so

called because it grows every day like the tuft of hair on one's head. “प्रतिदिनलभ्या तु शिखासादशयाच्छिखावृद्धिरिति व्यपदिक्षयते । किं पुनः शिखासादशयमित्यपेक्षिते वृहस्पतिरेवाह । शिखेव वर्धते नित्यं शिरश्छेदाभिवर्तते । मूले इते तथैवैषा शिखावृद्धिस्तु सा स्मृता ॥” स्मृतिच० (व्य. p. 154). वि. चि. adds to this ‘प्रत्यहं गृह्णते या तु शिखावृद्धिस्तु सा मता ।’. भोगलाभ is defined by काल्यायन as ‘गृहात्तोषः फलं श्लेष्ट्राद्घोगलाभः प्रकीर्तिः’ which the वीर० explains ‘बन्धकीकृतादृहाभिवासादिजनितः संतोषः श्लेष्ट्रात् सस्यादिफलं च भोगलाभाद्यो वृद्धिप्रकार इत्यर्थः ।’ (p. 295).

अशीति...न्यथा—an eightieth part (of the principal) shall be the interest every month when money is lent on a pledge, otherwise (when money is lent without taking a pledge) the interest may be two, three, four or five per cent (per month) in the order of the (four) castes. Supply प्रयोगे after सबन्धके. So when something was pledged, the (proper) interest was fifteen per cent per annum. ‘ब्राह्मणेऽधमणे द्विकं शतं क्षत्रिये त्रिकं वैश्ये चतुष्कं शूद्रे पञ्चकं मासि मासीलेव ।’ मिता० (on याज्ञ. II. 37). द्वित्रिचतुःपञ्चकं शतं is explained grammatically as “द्वौ वा त्रयो वा चत्वारो वा पञ्च वा द्वित्रिचतुःपञ्चः अस्मिन् शते वृद्धिर्दीयते इति द्वित्रिचतुःपञ्चकं शतम् । ‘तदस्मिन्वृ-खायलाभशुल्कोपदा दीयते’ इति (पा. V. 1. 47) । ‘संख्याया अतिशदन्तायाः कन्’ (पा. V. 1. 22) । तदन्तविधिशात्र द्रष्टव्यः ।” मिता० (on याज्ञ. II. 37). The last words refer to the sūtra ‘येन विधिस्तदन्तस्य’ (पा. I. 1. 72). ‘तदस्मिन् वृद्धिः आयः लाभः शुल्कं उपदा वा दीयते पञ्चकः । शतिकः ।’. As the 80th part was to be given every month, it was कालिका वृद्धि. वाष्टो...लम्पके sixtieth part is to be taken as interest (every month) when there is a surety (but no pledge). The reading of the वि. र. (साष्टभागः) means ‘when there is only a surety, the interest is 80th part of the principal plus an eighth part of the 80th part’. निराधाने when there is no pledge (nor surety). कान्तारगास्तु...शतम्—‘ये वृद्धा धनं गृहीत्वाधिकलाभार्थमतिगहनं प्राणधनविनाशकास्थानं प्रविशन्ति ते

दशकं शतं द्वयः । ये च समुद्रगास्ते विंशकं शतं मासि मासीखेव । एतदुक्तं भवति । कान्ताररोभ्यो दशकं शतं सामुद्रेभ्यश्च विंशकं शतमुत्तमणं आदयात् । मूलनाशसापि शङ्कितलात् ।' सिता० These high monthly rates were allowed because of the risks involved. वीर० says 'कान्तारगा दुर्गस्थलगन्तारो वस्त्रादिक्रयकारिणः'. द्वयुर्वा...जातिषु—debtors of all castes (whether there is a pledge or not) must give the interest stipulated for by them. This would be कारिता वृद्धि. यो...मुयात्—this refers to a case where a man first borrowed money and agreed to return the amount the next day (or some other fixed day) without interest, but does not return it on the day fixed; the verse declares that from that date (on which money was to be returned) interest (though not agreed upon) will begin to run. The reading कृणं पूर्वं is better. The वैजयन्ती explains 'सर्वमूर्णं हिरण्यं धान्यादि गृहीत्वा'. सामकम् means the same thing as 'समं' (i. e. the same amount that is borrowed). 'सममेव सामकमवृद्धिकमिति यावत् । एतदुक्तं भवति । प्रतिदानकालावधिमझीकृत्य गृहीतमवृद्धिकमपि कृणमवधेरनन्तरकालादारभ्यं वर्धत एवेति ।' स्मृतिच० (व्य. p. 155). 'श्च इति प्रतिश्रुतस्य प्रतिदानकालावधेरुपलक्षणम् ।' वीर० (p. 301). याचितकं—a loan (for use). दिशं त्रजेत् goes to a distant country. कृत्वो...मुयात्—this refers to a case, where a man borrowed money (उद्धार) without interest, was then asked to return it, but without doing so goes to another country. In such a case interest begins to run after three months. 'उद्धारोर्थप्रयोगस्तु' अमर०. 'प्रतियाचिते याचितकमदर्श्या यदि देशान्तरं गच्छति तदा विशेषमाह स एव । कृत्वोद्धार...मुयात् । इति । कृत्वा उद्धारं याचितकं गृहीत्वा याचितोपि अदत्त्वेत्यन्यः ।' वीर० (p. 302). 'उद्धारोत्र कलामव्यवस्थाप्य गृहीतं धनम्' वि. र. The preceding verse refers to a case where there was no request to repay made by the lender. खदेशो...दापयेत्—this contemplates a case where the borrower is in his own country and does not return the loan though requested to do so. In such a case the borrower is to be made to pay interest, though none was stipulated (अकारिता), from

the date of demand. 'ततः प्रतियाचनकालादारभ्येत्यर्थः' स्मृतिच०. The interest would be as laid down in 'वर्णकमात् &c.' (याज्ञ० II. 37). The वीर० (p. 302) says 'एतत्कंचिदविधिमपरिकल्प्य याज्ञाप्राप्ते हेयम् । अवधि स्तीकृत्य तदतिकमे लतिकमदिनमारभ्य तद्धनस्य वृद्धिर्हेण्या । तदह्न(?)वृद्धिमासुयादिति न्यायसाम्यात् ।'. न वृद्धि...वर्धते—No interest can ever be claimed on loans given through friendship, unless there be a stipulation to that effect; but even in the absence of stipulation, after half a year, interest can be claimed. 'अनाकारिता अकृता । प्रीतिदत्तानां प्रतियाचनप्रतिदान-दिननिर्देशशूल्न्यानाभिति शेषः ।' स्मृतिच० (व्य. p. 156) ; 'अनाकारितेलादे-रथमर्थः । वृद्धिमकृत्वा गृहीतमपि पण्मासादूर्ध्वं प्रीतिदत्तं वृद्धिं प्राप्नोति ।' वीर० (p. 301). पण्यं गृहीत्वा...शतम्—The स्मृतिच० and वीर० both remark that this refers to a case where no demand is made for the price. Here also the interest would be regulated according to याज्ञ. II. 37 'अशीतिभागे &c'. निक्षिसं...शतम्—a deposit, the balance of interest, the price of articles bought and sold, bear interest at five per cent (per month) when they are not returned though a demand is made. 'क्रयविक्रयशब्देन पण्यमूल्यं लक्ष्यते' स्मृतिच०, 'क्रयं क्रयद्रव्यं वस्त्रादि । विक्रयं विक्रयसाधनमूल्यम् । तेन यो मूल्यं गृहीत्वा विक्रीतमपि वस्त्रादि याचितं न ददाति, केता वा क्रीत्वा क्रयसाधनमूल्यं याचितं न ददाति' विर. र. p. 15; 'प्रतियाचने त्वेतस्य निक्षिसवृद्धिरेष्योथं तद्दिनमारभ्यं प्रतिमासं शते पञ्चकं वर्धते इत्याह स एव ।' वीर० (p. 302). पण्यमूल्यं...वक्षिताः the price of a commodity (sold), wages, deposit, a fine that is inflicted, a promised gift without consideration (or for an improper purpose), a stake in gambling—these do not carry interest in the absence of an agreement. 'वृथादानं नर्तकादिभ्यः प्रतिशुतम् । आक्षिकपणो वृत्तद्रव्यम् । उक्तेषु पदसु अकृतवृ-द्धिर्नास्तित्यर्थः । अत्र पण्यमूल्यस्यावृद्धिः प्रवासप्रतियाचनाभावे । न्यायस्य त्ववृद्धिः प्रतियाचनाभावे यथावस्थितस्यैव । अतो न पूर्वोक्तप्रकरणोक्तवचनविरोधापत्तिः ।' स्मृतिच० (व्य. p. 157). This verse is apparently in conflict with काल्याण's text 'निक्षिसं &c. so far as deposit and the price of goods are concerned. But, as the स्मृतिच० explains, the verse of नारद applies where there is no demand

while कात्यायन's verse applies where there is a demand. 'अविवक्षिता अनाकारिता इति' मिता० (on याज्ञ. II. 38). दीयमानं... परम्—if a creditor does not take back money lent out when it is tendered (by the debtor), it carries no interest from that date if it be deposited with a third person. The मिता० says 'ततः स्थापनादूर्ध्वं न वर्धते । अथ स्थापितमपि याच्यमानो न ददाति ततः पूर्ववद्वर्धते एव ।'; वीर० (p. 305) 'मध्यस्थ-स्थापितमिति विशेषणेनाधमर्णो यदि स्वनिकटे स्थापयति तदा भवत्येव वृद्धिरिति ।'. हिरण्ये...वृद्धिः on gold (and silver) the interest allowed is as much as to make the debt double. कुप्यं or कुप्यकं base metals such as copper, tin and lead. शदः fruits and flowers and other produce of land (different from corn). लव wool. 'शदः क्षेत्रफलं तत्र गोबलीवर्दन्यायाद्वान्यव्यतिरिक्तं पुष्पमूलफलादिकम् । वास्तो बलीवर्दतुरगादिः लवो मेषलोमचमरीकेशादिः ।' स्मृतिच० (व्य. p. 159) and वीर० (p. 298). The idea is that however long these things may be lent the maximum that can be recovered by the creditor is double (of what is lent) in the case of gold, treble in the case of clothes and baser metals &c. It is to be noted that the interest here intended is such that it is not paid in dribs and drabs, but accumulates and is to be paid in a lump sum. Compare विष्णुध. सू. VI. 11-14 'हिरण्यस परा वृद्धिर्द्विगुणा । &c.' (quoted below). धान्ये... पञ्चताम्—There is here a conflict between मनु and वृहस्पति. Various explanations are proposed. The मिता० says that Manu's text refers to the ability of the debtor and to seasons of famine 'तत्राधमर्णोग्यतावशेन दुर्भिक्षादिकालवशेन च व्यवस्था द्रष्टव्या ।'. The परा. मा. quotes these very words. The स्मृतिच० says 'यत्तु मनुनोक्तम्...तत्प्रत्यपेणसमयसमृज्ञाधमर्णविषयम् ।'. The वीर० repeats the explanation of the स्मृतिच० and remarks 'पाहुगुण्यादिनिषेधपरमिति मदनरत्ने' (p. 298). So the मध्यूत्र follows the मदनरत्न. Manu's text must be interpreted as forbidding the taking of six times of the original loan. With the मनुस्मृति compare गौ. ध. सू. XII. 33 'कुसीदं पश्चात्जलोमक्षेत्र-शदवाशेषु नातिपञ्चगुणम्'. याज्ञ० (II. 39) agrees with वृह०. कैट—

produced from insects (*i. e.* silk). आविक wool (*i. e.* blankets &c.). रीति: brass. संतति: छोपश्चनाम्—the offspring (is the interest) in the case of female beasts (like a she-buffalo). अपराक्त on याज्ञः (II. 39 संततिस्तु पशुब्रीणां) says 'पशुब्रीणां महिषीप्रसृतीनां वृद्धयर्थं प्रयुक्तानां तदीया संततिरेव वृद्धिः'; the मिता० however seems to refer पशुब्रीणां to beasts and female slaves. 'पश्चनां लीणां संततिरेव वृद्धिः । पश्चनां लीणां पोषणा-समर्थस्य तत्पुष्टिसंततिकामस्य प्रयोगः संभवति । प्रहृणं च क्षीरपरिच्यार्थिनः ।'. The शुबोधिनी (on the मिता०) remarks 'लीणां दासीनां न कुलब्रीणाम्'. This last must be taken to be the meaning in the text of विष्णु. पुष्प...गुणम्—This is really a quotation from वसिष्ठध. सू. II. 46-47. कृष्णानां...तिष्ठते—The following verse is 'द्विगुणं त्रिगुणं वापि तथान्यत्र चतुर्गुणम् । तथाष्टगुणमन्यसिन् देयं देशेवतिष्ठते ॥'. According to the विष्णुध. सू., where no rule is laid down as to the maximum recoverable by the creditor, he can recover only double of what is lent. 'अनुकूलानां द्विगुणं' विष्णुध. सू. VI. 17.

इदं...योग एव—These rules about the maximum recoverable not being more than double (of what is lent, as in the case of gold) or treble (as in the case of clothes or baser metals) &c. hold good only when there is a single transaction. काल...विज्ञानेश्वरादयः—नील० here lays down rather very tersely several rules about the principle of *damdupat*. The principal text is that of मनु, which is similar to गौ. ध. सू. 'चिरस्थाने द्वैगुण्यं प्रयोगस्य' (XII. 28). The text of Manu means that the interest in a money lending business cannot be so much as to make the amount due more than double (of what was lent) if the lending is done only once. The principal rules about *damdupat* laid down in the मिता० (and repeated by the मयूख) are:—(I) if money is lent only once (सङ्काहिता) to a man and interest is recovered once in a lump, then the maximum amount recoverable (together with interest)

cannot be more than double the sum lent, whatever the length of time may be and whatever the rate of interest may be; (II) if however interest is received by the creditor either every day, or every month or every year and not in a lump sum at one time (सङ्कदाहृता), then the total interest received may be so much that the creditor may in all receive more than double the sum lent; (III) if, after the interest has accumulated for some time, there is a fresh agreement for lending (प्रयोगान्तर) to the same man whereby the sum originally lent together with the interest thereon is taken as the principal sum lent and fresh interest is agreed to be paid on the sum so arrived at, then the total recoverable after this second agreement may exceed more than double the sum originally lent, e. g. if a hundred rupees are lent at twenty per cent per annum and at the end of five years (when the total sum due is two hundred), a fresh agreement is made so far as the sum of two hundred then due is concerned, then at the end of a further period of five years, rupees four hundred (i. e. more than double the original sum of one hundred) may be recovered by the creditor; (IV) if after the sum due to the creditor has become double the sum lent, the creditor asks the debtor to pay it to another person, who then becomes the debtor, or the creditor accepts another man as the debtor (who takes the liability upon himself), then in such a case the creditor may recover from the subsequent debtor after the lapse of years a sum which may be more than double the sum originally lent by the creditor. This last case is referred to as 'पुरुषान्तरेण प्रयोगान्तरे' in the मध्यूक and 'पुरुषान्तरसंकरणेन प्रयोगान्तरकरणे' in the भिता०. The third rule is referred to as 'तस्मिन्नेव पुरुषे अनेकशः प्रयोगान्तरकरणे' in the भिता० and as 'कालान्तरेण प्रयोगान्तरे' in the मध्यूक. It is not necessary in cases falling

under the third rule that the whole sum due (*i. e.* double of what was originally lent) should be capitalized and again put to interest; it may be that the creditor deducts (रेक) something from the sum due as a concession and capitalises the rest or that he adds (सेक) by a further cash payment to the amount that has become due and the total is then again put to interest. This is referred to as 'तत्रैव रेकसेकादिना वा प्रयोगान्तरे' in the मयूख. The words 'एकप्रयोग...आधिक्यम्' refer to the second rule. *Vide* मिता० (on याज्ञ. II. 39) "एतच्च सङ्कल्पयोगे सङ्कदाहरणे च वेदितव्यम् । पुरुषान्तरसंक्रमणेण प्रयोगान्तरकरणे तस्मिन्नेव वा पुरुषे अनेकशः प्रयोगान्तरकरणे सुवर्णादिकं द्वैगुण्याद्यतिकम्य वर्धते । सङ्कृतं प्रयोगेषि प्रतिदिनं प्रतिमासं प्रतिसंवत्सरं वा वृज्जाहरणेधमणे देयस्स द्वैगुण्यसंभवात् पूर्णाहृत-वृज्जा सह द्वैगुण्यमतिकम्य वर्धत एव । यथाह मनुः 'कुसीद...हिता' इति । सङ्कदाहतेत्यपि पाठोस्ति । उपचयार्थं प्रयुक्तं द्रव्यं कुसीदं तस्य वृद्धिः कुसीदवृद्धिः द्वैगुण्यं नाल्येति नातिक्रामति । यदि सङ्कदाहिता सङ्कृतं प्रयुक्ता । पुरुषान्तरसंक्रमणादिना प्रयोगान्तरकरणे द्वैगुण्यमत्येति । सङ्कदाहतेति पाठे तु शनैः शनैः प्रतिदिनं प्रतिमासं प्रतिसंवत्सरं वाधमर्णादाहता द्वैगुण्यमत्येतीति व्याख्येयम् ।". अपरार्क says 'द्वैगुण्यापि वृद्धिरधमर्णसंप्रतिपत्त्या मूले निवेदिता पुनर्वर्धत इति सङ्कदाहणात्सिध्यति । सुवर्णविषयं चैतत् ।' (p. 643).

It will be noticed that the मिता० accepts both the readings सङ्कदाहिता and सङ्कदाहता and extracts therefrom two different rules. The वि. चि. remarks (p. 8) that सङ्कदाहिता is a bad reading. It is worthy of note that the मयूख names विज्ञानेश्वर as the first among सांप्रदायिकः.

Page 171, line 9—page 175, line 17. गोप्य to be kept only (without being used or enjoyed). बृहस्पति's fourfold division is not logical. A जडाम pledge may be गोप्य as well as भोग्य. नारद's division is much better. आधि is of two kinds, कृतकालोपनेय (to be redeemed within a certain stipulated time) and यावदेयोषत (to be retained

till the debt is paid off). Each of these two नारद again divides into two, गोप्य and भोग्य. Again we may divide these into स्थावर and जड़म. अथि...यिः an *ādhi* is so-called because it is kept (with the creditor). The मिता० explains 'कृते काले आधानकाले एवामुष्मिन्काले दीपेत्सवादै मयायमाधिभौक्त्योन्यथा तवैवाधिर्भविष्यतीति एवं निलपिते काले अपनेयः आत्मसभीपं नेतव्यो मोचनीय इत्यर्थः। देयं दानं देयमनतिकम्य यावदेयमुद्यतो नियतः स्थापित इत्यर्थः। यावदेयमुद्यतो यावदेयोदयतः गृहीतधनप्रल्पणावधिरनिलपितकाल इत्यर्थः। गोप्यः रक्षणीयः।' (on याज्ञ० II. 57); 'कृतकालः कृतावधिः उपनेयः स्वसमीपे नेयः मोचनीय इति यावत्' वीर० (p. 306). In यावदेयोदयत, there is no time fixed. बन्धं...क्रमात् a pledge must be preserved in the same state in which it was deposited; otherwise the pawnee loses his interest and if the pledge were lost (or destroyed) he would lose the principal. 'आधिप्रहणादूर्ध्वमाधेनाशहासविकारासारत्वादयो यथा न भवन्ति तथा धनी प्रल्पणपर्यन्तं प्रयत्नेन पालयेदित्यर्थः' स्मृतिच० (व्य. p. 137). गोप्या... हापिते If a pledge that is to be simply kept be used, the creditor shall receive no interest; so also if a pledge that is to be used be damaged (and so became unfit for use). 'किं च गोप्याधेस्तान्नकटाहादेरुभोगेन न शृद्धिर्भवति। अल्पेष्युपभोगे महत्यापि शृद्धिर्हीतव्या। समयातिकमात्। तथा सोपकारे उपकारिणि बलीवर्दताप्रकटाहादौ भोग्याधौ सवृद्धिके हापिते हानिं व्यवहाराक्षमत्वं गमिते नो शृद्धिरिति संबन्धः।' मिता०. अकाम...लमेत सः—The स्मृतिच० explains that अकाम applies only to such sentient pledges as female slaves 'अकाममिति दास्यादिबुद्धिमदाधिविषयम्'. कर्मफलं wages (in the case of female slaves pledged) or rent (in the case of things like a cart &c.). भोक्ता refers to the pawnee (who is to be made to pay the wages or rent to the pawnor). This verse refers to गोप्याधि. नष्टे...इते a pledge, spoiled or destroyed, except by the act of God or king, must be restored (by the pawnee). If a pledge that is गोप्य, be spoiled (e. g. a copper pan is broken or pierced with holes), the pawnee has to restore it as it was when pledged (and then he may claim the interest also).

If the pawnee made use of it, then he loses the interest. If a pledge be भोग्य and be spoilt by use, the pawnee must restore it in the condition it was in, when pledged. If, even when the pledge was भोग्य, interest was agreed upon, the pawnee loses the interest in this case. If the pledge were destroyed, the pawnee must restore a similar thing or its price and will then recover his loan with interest. But if the pledge were destroyed by unforeseen accident like fire or flood or by the king's wrath (against the creditor without any fault), then the loss fell on the pawnor and the pawnee could recover the loan with interest. Compare section 152 of the Indian Contract Act about loss, destruction or deterioration.

‘नष्टे विकृति गतः ताप्रकटाहादिच्छद्मेदनादिना पूर्ववत्कृत्वा देयः । तत्र गोप्याधिर्नष्टशेत्पूर्ववत्कृत्वा देयः । उपभुक्तोपि चेद्वद्विरपि हातव्या । भोग्याधिर्यदि नष्टस्तदा पूर्ववत्कृत्वा देयः । वृद्धिसद्वावे वृद्धिर्हातव्या । विनष्टः आत्यनितकं नाशं प्राप्तः सोपि देयो मूल्यादिद्वारेण तद्वाने सवृद्धिकं मूलं लभते । यदा न ददाति तदा मूलनाशः । विनष्टे मूलनाशः स्यादैवराजकृताद्वते—इति नारदवचनात् । दैवराजकृताद्वते । दैवमायुदकदेशोपङ्कवादि । दैवकृताद्विनाशाद्विना । तथा स्वापराधरहिताद्वाजकृतात् । दैवराजकृते तु विनष्टे सवृद्धिकं मूल्यं दातव्यमधमर्णेनाध्यन्तरं वा ।’ मिता० भुक्ते...जायते when a pledge has become worthless by being used, the pawnee loses the principal. प्रहीतुदोषात् through the fault of the receiver (*i. e.* pawnee). अहं...द्वन्नी the pawnee shall recover the loan with interest and pay the price (of the thing pledged). The स्वृतिच० says that this refers to a case where the loan with interest exceeds the price of the pledge. But where the pledge is just equal in value to the loan advanced, the pawnee loses the loan, as said by नारद in ‘विनष्टे मूल...द्वते’. Compare विष्णुध. सू. VI. 6 ‘दैवराजोपधाताद्वते विनष्टमाधिमुक्तमर्णो दद्यात् ।’ मूल्येन... भवेत्—This is identical with नारद (4. 127). According to कुल्क तhis refers to a case where the pledge is deteriorated by use (in which the pledgee must give as much money as will be required to restore the pledge to its

original condition. According to असहाय, the pawnee must satisfy the pawnor by returning to him the profit made by using the pledge. तत्रा...मृणी in that case the pawnor should deliver another pledge or pay the loan with interest. निष्पतेद्वा नियेत वा—either sink (in value) or perish. आधिमन्यं...स्यात् refers to the pawnor. क्रुणिकः debtor (pawnor). वीर० (p. 309) 'निष्पतेत् नश्येत् । नियेतेति पश्चायभिप्रायेण । अदाने तस्माद्वाच मुच्येतेलर्थः ।'. आधे:...भवेत् a pledge becomes complete (valid) by acceptance (possession) of the pledge; if a pledge becomes worthless, though proper care be taken, another pledge must be delivered (to the pawnee) or the creditor must receive his dues. Possession is necessary in the case of a pledge to give it validity against subsequent dealings with the thing pledged, the rule being that in the case of a pledge, gift and sale, a prior transaction prevails over a later one (provided the prior one is complete). 'आधेभोग्यस्य गोप्यस्य च स्वीकरणादुपभोगादाधिप्रहणसिद्धिः, न साक्षिल्यमात्रेण नाप्युद्देशमात्रेण । अया च फलम्—आधौ प्रतिग्रहे कीरे पूर्वा तु बलवत्तरेति । स्वीकारान्तकिया पूर्वा बलवती । स्वीकाररहिता तु पूर्वापि न बलवती । रक्ष्यमाणोप्यसारातामिति वदता आधिः प्रयत्नेन रक्षणीयो धनिनेति ज्ञापितम् ।' मिता०. भोगः possession. अन्यथा if there be no possession (but a mere document or witness). 'सिद्धिराधित्वसिद्धिः । अन्यथा विना भोगम् । अधमर्णैष्ट्य-स्योत्तमर्णस्वीकारमात्रेणति यावत् । गोप्याधौ निभोगे भोगस्थानीयभाष्टागारान्त-र्निंधानादिव्यापारादाधिसिद्धिरवसेया' स्मृतिच०. In the case of गोप्याधि, the भोग consists in keeping it in one's custody, though one cannot use it or enjoy it. The वीर० (p. 311) says 'गोप्याधौ भोगः स्वीकारः भोग्याधौ फलभोगः'. तुल्यकाले निष्पृष्ठानां passed or executed at the same time. विष्णु declares that possession is the determining principle in case of a dispute between two pawnees 'योनिंक्षिप्त आधिस्तौ विवदेतां यदा नरै । यस्य भुक्तिः फलं तस्य बलात्कारं विना कृता ॥' विष्णुध. स. 5. 184 (परा. मा. and वीर० read जयस्तस्य). Compare with the text of Vasishtha a verse from शृङ्खस्ति 'क्षेत्रमेकं द्वयोर्बन्धे यदत्तं समकालिकम् । येन भुक्तं भवेत्पूर्वं तस्य

तस्मिद्दिमासुयात् ॥' (quoted in the परा. मा. and वीर०). यदेक... निष्पयः—this applies to a case where the owner of a thing agrees to pledge it to two persons on the same day, but no one gets possession and both apply for possession. The words तं प्रति यद्भवेत् hardly make any sense. The reading of the स्मृतिच०, वि. र. and वीर० yields a good sense. का... भवेत् what should be the decision or what should be the first (and therefore preferable)? 'ऋणग्रहणोपक्रमत्वादाधिकिया प्रतिपदित्युच्यते । पूर्वकृतं पूर्वमुपादानादिना सिद्धम्' स्मृतिच० (व्य. p. 144) and वीर० (p. 312); 'प्रतिपद् ब्यवस्था, पूर्वमाधानं ग्राह्यमित्यर्थः' वि. र. (p. 35); 'प्रतिपदिति प्रतिपत्तिरिल्यर्थः' परा. मा. विष्णु prescribes a special punishment in the case of the hypothecation of land of a particular extent. 'गोचर्ममात्राधिकां भुवमन्यस्याधीकृतां तस्मादनिर्मोच्यान्यस्य यः प्रयच्छेत्स वध्यः । ऊनां चेत्षोडश सुवर्णान्दण्डः । एकोश्नीयाशदुत्पन्नं नरः संवत्सरं फलम् । गोचर्ममात्रा सा क्षोणी स्तोका वा यदि वा बहुः' विष्णुध. सू. V. 181-183. आधि...मोच्यते—a pledge is forfeited (or lost) if it is not redeemed before the loan has become double (with interest). कालकृतः—is equal to कृतकालः on the analogy of words like आहितामि (पा. II. 2. 37). आधि...मोच्यते—the result is that the thing pledged goes to the pawnee and the money lent to the pawnor. काले...नश्येत्—this happens whether the loan has been doubled or not. 'कृतकालस्य गोप्यस्य भोग्यस्य च तत्कालातिकमे नाश उक्तः काले कालकृतो नश्येदिति । अकृतकालस्य भोग्यस्य नाशाभाव उक्तः फलभोग्यो न नश्यतीति । पारिशेष्यादाधिः प्रणश्येदित्येतद्कृतकालगोप्याधिविषयमवृत्तिष्ठते' मिता०. हिरण्ये...प्रतीक्ष्य तु—This is ascribed to व्यास by the वि. र., अपरार्क, परा. मा.; to वृहस्पति by the मिता० and to व्यास and वृहस्पति by the वीर०. The verse allows a period of grace viz. fourteen days, even after the pledge has become liable to be forfeited. बन्धकस्य...स्वामी—the creditor becomes the owner of the pledge. This verse prescribes two points of time when the pawnee becomes the owner, viz. when the gold has been doubled (with interest) and when the time stipulated has passed. गोप्याधिः &c.—

This is ascribed to वृहस्ति by अपराक्. A गोप्याधि may be enjoyed (as owner) when the loan has become double or a गोप्याधि with a fixed period may be enjoyed when the period has elapsed, after informing the family of the debtor. Understand ऊर्चे after कृतावधे:.. This allows enjoyment of a गोप्याधि after a certain period but does not say anything about ownership. नष्टे not heard of for a long time. द्रव्यं—*the thing pledged.* The परा. मा. remarks ‘आधिकृतं द्रव्यं ससाक्षिं विक्रीय क्रुणानुरूपं द्विगुणीभूतद्रव्यपर्याप्तं गृहीत । ततोवशिष्टं वर्जयेत् । राहो समर्पयेदित्यर्थः ।’. चरित्र...दापयेत्—this is an exception to the rule ‘आधिः प्रणश्येद् द्विगुणे’ &c. The मिता० offers two explanations of चरित्रबन्धक and सत्यङ्कार. ‘चरित्रं शोभनचरितं चरित्रेण बन्धकं...। धनिनः खच्छाशयत्वेन बहुमूल्यमपि द्रव्यमाधीकृत्याधमणेनाल्पमेव द्रव्यमात्मसाल्कृतं, यदि वाधमर्णस्य खच्छाशयत्वे-नाल्पमूल्याधि गृहीत्वा बहु द्रव्यमेव धनिनाधमर्णधीनं कृतमिति । तद्वनं वृपो वृद्धा सह दापयेत् । अयमाशयः । एवंरूपं बन्धकं द्विगुणीभूतेषि द्रव्ये न नश्यति । किं तु द्रव्यमेव द्विगुणं दातव्यमिति ।...अन्योर्थः । चरित्रमेव बन्धकं चरित्रबन्धकम् । चरित्रशब्देन गङ्गास्नानाभिहोत्रादिजनितमपूर्वमुच्यते । यत्र तदेवाधीकृत्य यद् द्रव्य-मात्मसाल्कृतं तदा तत्र तदेव द्विगुणीभूतं दातव्यं नाधिनाश इति ।’. सत्यङ्कार—सत्यस्य कारः (करणं) सत्यङ्कारः, according to ‘कारे सत्यागदस्य’ पा. VI. 3. 70. (मुम् स्यात् । सत्यङ्कारः सि. कौ.). “यदा बन्धकार्पणसमय एवेत्यं परिभाषितं ‘द्विगुणीभूतेषि द्रव्ये मया द्विगुणं द्रव्यमेव दातव्यं नाधिनाशः’ इति तदा तद् द्विगुणं दापयेदिति ।”. This is one meaning. The other is ‘आधिप्रसङ्गादन्यदुच्यते । सत्यङ्कारकृतमिति । क्रयविक्रयादिव्यवस्था-निर्वाहाय यद्कुलीयकादि परहस्ते कृतं तद् व्यवस्थातिकमे द्विगुणं दातव्यम् । तत्रापि येनाकुलीयकायप्रिंतं स एव चेद्रव्यवस्थातिवर्ती तेन तदेव दातव्यम् । हतरथेद्रव्यव-स्थातिवर्ती तदेवाकुलीयकादि द्विगुणं प्रतिदापयेदिति ।’. In this latter sense सत्यङ्कारकृत means ‘what is given as an earnest’ (in case of sale or purchase). अपराक् gives this latter meaning only. In this case the meaning is that double the earnest is forfeited if the sale goes off through the default of the seller (who hands over the earnest). According to the मिता०, whoever gives an earnest (like a ring) forfeits it if he breaks the contract and that

if the other side breaks the contract, it has to pay double the earnest to the person who first offered the ring &c. as an earnest. उप...भवेत्—‘धनदानेनाधिमोक्षणाय उपस्थितस्य आधिमै-कल्पो धनिना न वृद्धिलोमेन स्थापयितव्यः । अन्यथा अमोक्षणे स्तेनः चोरवददण्ड्यो भवति ।’ मिता० प्रयोजके...मुत्रात् if the pawnee (प्रयोजकः lender) is not present (is dead or gone abroad), (the debtor) may get back his pledge after keeping with some other person in the family of the creditor the money (due to the creditor). Read •केसति. The मयूख seems to have separated as कुले and अन्यस्य. But the मिता० and अपराके take कुले न्यस्य (i. e. निक्षिप्य or निधाय). The वीर० (p. 319) notices a reading ‘प्रयोजको सति धनं &c.’ where प्रयोजक will have to be interpreted as ‘debtor’. तत्काल...वृद्धिकः—According to the मिता०, this is concerned with cases where the creditor is absent and there are no near relatives to whom the debt can be returned or where the creditor being absent, the debtor wants to pay off the debt by selling the pledge. This verse declares that in such cases the price of the pledge should be settled (probably with the help of *panchas*) and the pledge may be left with the creditor, but interest shall cease from that date. ‘अथ प्रयोक्ताप्यसंनिहितस्तदासाध धनस्य प्रहीतारो न सन्ति यदि वा असंनिहिते प्रयोक्तार्याधिविक्रयेण भनदित्साधमर्णस्य तत्र कि कर्तव्यस्मिल्यपेक्षित आह—तत्काल...वृद्धिकः । तस्मिन्काले यत्साधेर्मूल्यं तत्परिकल्प्य तत्रैव धनिनि तमाधिं वृद्धिरहितं स्थापयेत तत ऊर्ध्वं विवर्धते यावद्दनी धनं यहीला तमाधिं मुच्छति यावद्वा तन्मूल्यद्वयमृणिने प्रवेशयति ।’ मिता०. The मयूख takes only the latter of the two cases suggested by the मिता०. तत्र=उत्तमर्णे तत्कुले वा. तिष्ठेत्—
supply आधिः. क्षेत्रादिकं... दृष्टि—This applies to भोग्याधि. The agreement with reference to a भोग्याधि may be of two kinds viz. that the income derived from the enjoyment of the pledge should be taken in lieu of interest or that a portion of the income may be taken in lieu of interest and the residue of the income be applied towards reduction of the principal. In this latter case the creditor

will have to keep an account of the income and the expenditure. 'फलं भोग्यं यस्यासौ फलमोग्यः बन्धकः अधिः । स च द्विविधः । सद्वद्विकमूल्यापाकरणार्थौ द्वद्विमात्रापाकरणार्थश्च ।' मिता० (on याह० II. 64). क्षेत्राद्दणी when land or other property has been enjoyed (by the creditor as a pledge) and from that property (ततः) large income (in comparison with the principal) has accrued so that it is sufficient to cover the principal and interest, then the debtor shall recover his pledge. मूलं उदयश्च तयोः समाहारः मूलोदयम्. अधिकं is variously explained 'अधिकं मूलंपेक्षयाधिकं क्षेत्रार्थव्ययद्व्यम्' वीर० (p. 320); 'अधिकं सद्वद्विकम् एतदेवभिमखण्डे मूलोदयमित्युक्तम्' वि. र. (p. 29); 'अधिकं क्षेत्रार्थव्ययादभ्यधिकं मूलोदयतुल्यम्' स्मृतिच०. The स्मृतिच०, परा. मा. and वीर० cite two more verses which explain the circumstances in which the verse quoted by the मयूरः applies. The verses are 'परिभाष्य यदा क्षेत्रं प्रददाद्वनिके क्रणी । त्वयैतच्छान्तलामेर्ये मोक्षव्यमिति निश्चयः ॥ प्रविष्टे सोदये द्रव्ये प्रदातव्यं त्वया मम ।'. The वीर० explains 'उपभोगेन च सद्वद्विकधने प्रविष्टे त्वयैतत्क्षेत्रं मोक्षव्यमिति परिभाष्य यदा क्षेत्रादिकं बन्धकीकुर्यात्तदा क्षेत्रादिफलभोगेन क्षेत्रार्थव्ययसहिते सद्वद्विके धने प्रविष्टे क्रणी किमप्यदद्वा तमाधिं प्राप्युयादिलर्थः ।' वीर० (p. 320). यदा...धने—This applies to a case where a debt has risen to double the sum lent and then a pledge is made, out of the income of which it is agreed that the accumulated amount is to be paid off. In such a case when the accumulated amount is paid off from the income the pledge must be allowed to be redeemed. According to the मिता०, this verse may also apply where a pledge is made when a debt is taken, but the agreement is that the pledge is to be enjoyed only after the debt rises to double the original sum lent or the creditor could not enjoy the income of the pledge from the beginning for some other reason (such as राजदैवोपघात) till the debt became double. Whatever case be taken as referred to, this verse applies only where the income of the pledge is to be taken in lieu of interest and also

in reduction of the principal. According to the मिता० and अपराके॒ such an आधि॑ is called क्षयाधि॑. This verse and the verse आधि॑ प्रणश्येत् (याज्ञ० II. 58) apply to different matters. The latter verse applies where the agreement is to return the principal with interest and a pledge is given to be retained till payment by the debtor.

If the agreement is to take the income in lieu of interest only, then the creditor can take the income till the principal is actually returned by the debtor. In such a case the total income received (by way of interest) may be so much as to exceed the double of the original sum lent (as it is taken every year and not at one time). ‘यत्र तु वृद्धर्थं एवाधिभोगं इति परिभाषा तत्र द्वैगुण्यातिकमेपि यावन्मूल्यदानं तावदुपभुर्णै एवाधिम् ।’ मिता०.

Page 175, line 18—page 178, line 8. दर्शने... धीयते suretyship is ordained for appearance, trust and for repayment (of debt). The मिता० explains the three ‘दर्शने दर्शनपेक्षायां एनं दर्शयिष्यामीति । प्रत्यये विश्वासे मत्प्रस्ययेनास्य धनं प्रयच्छ नायं त्वां वशयिष्यते यतोमुकस्य पुत्रोयमुर्वराप्रायभूरस्य ग्रामवरोस्तीति । दाने यथायं न ददाति तदानीमहमेव दास्यामीति ।’. The four kinds of प्रतिभू according to वृहस्पति are ‘दर्शने प्रत्यये दाने कङ्गिङ्ग्रव्यार्पणे तथा । चतुष्प्रकारः प्रतिभूः शाले दृष्टे मनीषिभिः ॥’ (quoted by अपराके॒, स्मृतिच० and वीर०). आहैको...चापरः—the four pādas of this verse contain the promises which the four kinds of sureties respectively make. ‘एको दर्शनप्रतिभूमेनं पलायनप्रवृत्तं दर्शयामीति प्रातिभाव्यं भजमाह । अपरः प्रत्ययप्रतिभूरेष सामुरवश्वको मत्प्रस्ययेनास्य धनं देहीति बूते । दानप्रतिभूर्यदायं न ददाति द्रविणं गृहीतं सबृद्धिकं तदा तस्य द्रविणस्याहमेव दातेति वदति । अपरः कङ्गिङ्ग्रव्यार्पणप्रतिभूर्यदायं गृहीतं धनं न ददाति तदाहमेतीयं धनमर्पयामीति ब्रवीति ।’ स्मृतिच० (व्य० p. 148). The वीर० explains the last ‘तदाहमेतीयगृहोपकरणादिकर्मर्पयिष्यामीति कथयतीत्यर्थः’ (p. 321). This last promises to deliver to the creditor the property of the debtor (such as furniture &c.) in case the latter does

not pay. काल्यायन summarises the cases in which a surety may be taken 'दानोपस्थानविश्वासविवादशपथाय च । लग्नकं दापयेदेव यथायोगं विपर्यये ॥' (quoted by अपराके on याज्ञ. II. 53). उपस्थान means दर्शन and विवाद means व्यवहार (a surety was taken from the litigants for carrying out the decretal order). याज्ञ० includes the fourth (viz. क्रुणिद्रव्यार्पण०) under दानप्रतिभू० हारीत speaks of five kinds 'अभये प्रलये दाने उपस्थाने प्रदर्शने । पञ्चखेषु प्रकारेषु ग्राहो हि प्रतिभूबुधैः ॥' (quoted in the स्मृतिच० and वीर०). मनु says about दर्शनप्रतिभू० 'यो यस्य प्रतिभूसिष्टेदर्शनायेह मानवः । अदर्शयन्स तं तस्य प्रयच्छेत्खधनादणम् ॥' 8. 158. नष्टस्या...परम्—three fortnights at the most should be allowed for finding out the absconding (debtor). The स्मृतिच० says that according to काल्यायन a month and a half is the maximum period allowable for such a purpose; it may be less but not more. निबन्धमावहेतत्र in that case he should pay to the creditor the money due to the latter. 'निबन्धं देयद्रव्यं आवहेत् धनिने प्रापयेत् । दैवकृतं दीर्घरोगज्ञातिमरणादि । राजकृतमासेधनबन्धनादि ।' स्मृतिच० (व्य. p. 149). आद्यौ...धनम् the first two (viz. दर्शनप्रतिभू० and प्रलयप्रतिभू०, but not their sons) must be made to pay the sum that may be declared to be due at the time (when the principal should have paid), if (the debtor) fails (to appear or to carry out his promise). उत्तरौ...तथा the last two (दानप्रतिभू० and क्रुणिद्रव्यप्रलयार्पणप्रतिभू०) should be made to pay when (the debtor) fails (to keep his word) and in default of them their sons also (are liable); compare याज्ञ. II. 53 'आद्यौ तु वितथे दाप्यावितरस्य सुता अपि ॥'. The मिता० says 'इतरस्य दानप्रतिभुवः सुता अपि दाप्याः । वितथे इत्येव शाश्वेन निर्धनत्वेन वाधमणेऽप्रतिकृत्वेति । इतरस्य सुता अपीति वदता पूर्वयोः सुता न दाप्या इत्युक्तम् । सुता इति वदता न पौत्रा दाप्या इति दर्शितम् ।'. प्राति...पैतृकम्—connect सर्वत्र with प्रातिभाव्यागतम्. पुत्रेणा...देयम्—even the son should pay only the principal (and not the interest). क्रुण...निश्चयः—A grandson must pay the debt of his grand-father except suretyship debts; but he has to pay only the principal and not interest; the

son has to pay the suretyship debt of his father, but not the interest; but the son need not pay his father's suretyship debt as a दर्शनप्रतिभू or प्रत्ययप्रतिभू. तत्सुतौ refers to the son of the grand-son and of the son *i. e.* the great-grand-son need pay no debt of his great-grand-father and the grand-son need not pay the suretyship debt of his grandfather. इदं...कारे—this text of व्यास applies when a man stands surety without receiving any monetary consideration. गृहीत्वा...सुतः—the reading of the मिता० 'विना पित्रा' is better. With 'विना पितृधनात्' we must understand पित्रा after विना. This verse applies to प्रत्ययप्रतिभू also. 'यत्र दर्शनप्रतिभूः प्रत्ययप्रतिभूर्वा बन्धकं पर्याप्तं गृहीत्वा प्रतिभूर्जातस्तत्र तत्पुत्रा अपि तस्मादेव बन्धकात् प्रातिभाव्यायातमृणं दद्युरेव । यथाह कात्यायनः । गृहीत्वा...सुतः । इति । दर्शनग्रहणं प्रत्ययस्योपलक्षणम् । विना पित्रा पितरि प्रेते दूरदेशं गते वेति ।' मिता० (on याज्ञ II. 54). बहवः...सचि if there are many sureties they should pay (the debt due from their principal) in accordance with their shares (*i. e.* equally or in the proportion agreed upon); but when each of them has bound himself to the same extent (as the principal), then any one of them will have to pay the whole at the pleasure of the creditor. The मिता० says 'एकस्याधर्मणस्य च्छाया सादृशं तामाश्रिताः एकच्छायाश्रिताः । अधर्मणो यथा कृत्त्वद्व्यदानाय स्थितस्तथा दाने प्रतिभुवेपि प्रत्येकं कृत्त्वदानाय स्थिताः ।...तेष्वेकच्छायाश्रितेषु कश्चिददेशान्तरं गतस्तत्पुत्रश्च संनिहितस्तदा धनिकेच्छया सर्वं दाप्यः । मृते तु कर्मिक्षित् तत्सुतः खपित्रंशमवृद्धिकं दाप्यः । यथाह कात्यायनः । एकच्छाया...मृते सुमिति ।' मिता०. If the father has undertaken as a surety to pay the whole debt and goes abroad, then the son must pay the whole with interest (if the creditor chooses to recover from him alone). If the father dies then the son should be made to pay what would fall to his father's share (if the debt were distributed among all the sureties) and the son has to pay no interest according to the मिता०. The वीर० (p. 327) seems to say that the son will have to pay interest 'मृते तु पितृरुंशं सवृद्धिकं दद्यादित्यर्थः'. The

स्मृतिच० reads differently ‘एकच्छायाश्रिते सर्वं दद्यान् प्रोषिते सुतः । मृते पितरि पित्रंशं परर्ण न बृहस्पतिः ॥’ which is explained as ‘सर्वं परर्णमपि न पित्रंशमात्रमित्यर्थः । न तु सत्रद्विकमिति व्याख्येयम् ।’ (व्य. p. 152). प्रकाशं सर्वजनसमक्षम्. प्रतिभूः—the surety (or his son). This applies only to a case where the surety is pressed by the creditor and therefore he pays. The surety would not have been entitled to double of what he pays if he pays without pressure (out of greed for demanding twice as much). ‘न पुनर्द्वयगुण्यलोभेन स्वयमुपेत्य दत्तम् । यथाह नारदः । यं चार्थं प्रतिभूद्वयाद्वनिकेनोपपीडितः । ऋणिकस्तं प्रतिभूवे द्विगुणं प्रतिदापयेत् ॥ (नारद 4. 121) इति ।’ मिता०. It is to be noted that this applies to a debt of money or gold (where the highest श्रद्धि is द्विगुणा). प्रतिभाव्यं...मर्हति—This is attributed to काल्यायन by स्मृतिच०, परा. मा., अपराकं and to काल्यायन and बृहस्पति by the वीर०. प्रतिभावितः—प्रतिभूत्वं कारितः. The स्मृतिच० remarks that before three fortnights have elapsed the surety is entitled to receive from his principal the same sum that he has to pay ‘त्रिपक्षात्प्राक्तु समभेद लब्धुमर्हतीत्यर्थोपि गम्यते’.

Page 178, line 9—page 184, line 13. प्रतिपञ्च— which is not disputed (by the debtor). उपक्रमैः means, expedients. सामादिभिः—by साम, दान, दण्ड and भेद. गृहसंरोधनेन by confining him in his house. संदिष्टैः by the words of advice or messages. सामोक्त्या by coaxing words. अनुगमेन by (persistently) following him. प्रायेण—by importunate entreaties. ‘प्रायेण प्रार्थनाबाहुल्येन’ स्मृतिच० and वीर०. छद्मना... द्वनी—when the creditor by an artful design borrows from the debtor some ornament for wearing on a festive occasion (and then refuses to return it unless the debt is paid off). अन्वाहितं—is what the debtor hands over to the creditor for being delivered to a third person. The creditor retains such a deposit and thereby compels payment. ‘अन्वाहितं अन्यसै दातुमर्पितम्’ स्मृतिच०. पुत्र...वैशनम् confining the wife, sons and beasts of the debtor and

by watching at his door. प्रायोपवेशन is 'fasting at a debtor's door and threatening to starve oneself if the debt be not paid.' This mode of recovering a debt was called आचरित. मनु says 'धर्मेण व्यवहारेण छलेनाचरितेन च । प्रयुक्तं साधयेदर्थं पञ्चमेन बलेन च ॥' 8. 49. धर्मांशु...माह—these modes were not to be employed promiscuously, but each was appropriate to particular persons only. सान्तवेन—साम्रा धर्माल्ययेनोपायेन. वणिजः कर्षकाशैव—connect with देशाचारेण दाप्याः स्युः. संपीड्य refers to the modes of बलात्कार and आचरित. 'संपीड्यशब्देन बलात्काराचरिताल्योपाययोग्रहणम्' स्मृतिच. (व्य. p. 165). अब्रवीत् भृगुः—This is the opinion of भृगु. काल्यायन very frequently cites the opinions of भृगु, some of which are found in the extant Manusmṛiti. धार्योवरुद्धः—This illustrates the local customs referred to in the preceding verse. The debtor should be kept openly in restraint before an assembly of people according to the dictates of local usage; whatever he gives may be taken. The reading of the स्मृतिच० and वि. र. is better. 'यत्र देशे धनी स्यमेवावरुद्ध धारयति तत्र तथैव धार्यः । यत्र पुनरधमणीसकाशाद्वृत्तनार्थिना निर्षृणेन पुरुषान्तरेणावरुद्ध्य प्रियते तत्र तथा पुरुषान्तरद्वारा धार्य इति देशाचारस्थितिर्थयेस्यार्थः । एवं चावरुद्ध्य धारणमेव देशाचारानुरोधित्वादेशाचार इत्युच्यते ।' स्मृतिच० (व्य. p. 165). निबन्धं...स्तुजेत् he should furnish (another person) as a hostage. The reading निबद्धं वा समुत्सजेत् means 'he should be let out with fetters'. The वि. र. (p. 70) explains निबन्धं as 'निगडादिना बन्धं'. The स्मृतिच० says that this latter treatment should be meted out to a very bad debtor; while others should simply be watched. सः—refers to the debtor who is restrained. कृतप्रतिभूः means one who has furnished a surety (for appearance). निबन्धे...स्थितः—while the surety remains confined; or the words may mean 'the surety undertakes to prevent the debtor from absconding'. 'पलायनप्रतिबन्धे प्रतिभूर्यतः स्थित इत्यर्थः' स्मृतिच०. यो...श्रयेत् who cannot secure or does not tender a surety for appearance. स्थाप्यो...रक्षिणः should be

placed in the presence of guards. ‘यदा तु प्रतिभूर्ते लभ्यते लब्धं वा प्रतिभुवं न ददाति तदाधमाधमर्णविषये पुनः पक्षान्तराभिधानार्थमाह । यो... रक्षणः । चारके सञ्चारके चरण इति यावत् । आद्यः पक्षः प्रतिभूलभेषि यो न ददाति तद्विषयः तस्यातिदौष्ट्यात् । अलब्धप्रतिभूविषयो द्वितीयः पक्षः । तस्यातिदौष्ट्याभावात् ।’ स्मृतिच० (व्य. p. 165). प्रात्यक्षिकः trust-worthy. ‘अपलायित्वेन विश्वासी’ स्मृतिच०. अनिबद्धः—‘रक्षकेणासंबद्ध इत्यर्थः’ स्मृतिच०; ‘रक्षकशून्यः’ वीर०. पूर्णा...द्वन्द्वी—when the period has elapsed, the creditor should recover the debt on which interest has ceased to run. कारये...व्यवस्थया or the debtor should execute a writing by the mode of compound interest (*i. e.* the principal with interest should be capitalised and interest agreed to be paid on both). यथोदयम्—as he happens to acquire (money). ‘यथोदयं यथा धनोत्पत्तिम्’ वीर० p. 338; ‘अथ कदाचिद्विष्णी अन्यमथाधि कर्तुमशक्तः, धनमपि दातुमशक्तः, ततो यथाशक्त्यनुसारेण स्कन्धकस्थित्या (?) काले काले यथोदयं यथालाभं धनं दाप्य इति’ असहाय. कर्मणा...जातिः—Even by (doing) work (suited to his caste) should the debtor make himself equal to the creditor (*i. e.* he should be free from being indebted to him), if the debtor be of the same caste (as the creditor) or a lower one. In these words we must understand that the debtor is of the क्षत्रिय, वैश्य or शूद्र caste and the creditor belongs to the same caste as the debtor or to a higher one, because as regards a ब्राह्मण debtor the rule is contained in द्या...तच्छनैः. श्रेयान्=उत्तमर्णपेक्षया उत्कृष्टजातिः अधमर्णः. The मिता० explains समं कुर्यात् as ‘उत्तमेन समं निवृत्तोत्तमर्णवर्मणव्यपदेशमात्मानमधमर्णः कर्मणा कुर्यादित्यर्थः’ (on याज्ञ. II. 43). Compare a similar rule about fines imposed by the king ‘क्षत्रियदिश्वद्योनिस्तु दण्डं दातुमशक्तुवन् । आनृप्यं कर्मणा गच्छेद्विप्रो द्याच्छनैः शनैः ॥’ मनु. 9. 229. हीनजातिं...यथोदयम्—To bring this rule in a line with that of मनु, we must understand that हीन० indicates समजाति also. ‘ब्राह्मणादिरुत्तमर्णो हीनजाति क्षत्रियादिजाति परिक्षीणं निर्धनमृणार्थं ऋणनिवृत्यर्थं कर्म स्वकर्मं स्वजात्यनुरूपं कारयेत् तत्कुटुम्बाविरोधेन । ब्राह्मणः पुनः...यथोदयं यथासंभव-मृणं दाप्यः । अत्र च हीनजातिप्रहणं समजातेरप्युपलक्षणम् । अतश्च समानजातिमपि

परिक्षीणं यथोचितं कर्म कारयेत् । ब्राह्मणग्रहणं च श्रेष्ठजातेहपलक्षणम् । अतश्च क्षत्रियादिरपि परिक्षीणो वैश्यादेः शनैः शनैर्दांप्यो यथोदयम् ।' मिता० प्रपञ्च... भंवेत् (a creditor) recovering his admitted debt (by the expedients of धर्म, छल, आचरित &c.) will not be liable to be censured by the king. साध्यमानः (a debtor) from whom a debt is being recovered (by the means stated above). 'प्रपञ्चमभ्युपगतमधर्मणेन धनम् । साक्षादिभिर्भवितं वा ।' मिता० As regards fine विष्णु says 'साध्यमानश्चेद्राजानमस्मिगच्छेत्तसमं दण्डः ।' विष्णु-ध. सू. VI. 19. मनु० lays down a lesser fine (in the case of a poor debtor or a ब्राह्मण) 'यः साधयन्तं छन्देन वेदयेद्वनिकं नृपे । स राजा तच्चुभार्ग दाप्यस्तस्य च तद्धनम् ॥' मनु. VIII. 176. प्रतिपञ्च... दाप्यते—This is the rule where the debt is admitted (by the debtor); but when a man repudiates a debt, he shall be made to pay after the debt is proved in an assembly by means of a document or witnesses. न रोद्ध... कथंचन a debtor who claims proof (of a debt) in a doubtful case shall never be put under restraint (by the creditor). वृहस्पति himself explains the meaning of संदिग्धार्थं 'रूपसंख्यादिलासेषु यत्र भ्रान्तिर्द्वयोर्भवेत् । देयानादेययोर्वापि संदिग्धोर्थः स कीर्तितः ॥' (quoted in the स्मृतिच०, वीर० p. 336, वि. र. p. 75). पीडयेत्तु...इमम्—From this it is clear that when there is a *bona fide* dispute about a debt, the creditor's only remedy was a suit. 'तेन विप्रतिपञ्चे विप्रतिपत्तिनिवृत्ये व्यवहाराख्य एवोपाये प्रवृत्तिः कार्येत्यभिप्रायः ।' स्मृतिच० (व्य. p. 166). ततः=अधर्मणात्. राजा... शतम्—the debtor should be made by the king to pay (to himself) ten per cent of the claim (of the creditor) that has been recovered by him. This refers to a case where the debtor does not dispute the debt. पञ्चक... र्णिकः—the creditor had to pay five per cent to the king (as commission or in modern language 'court fee') when the creditor succeeded in his claim. This also refers to a case where the debt is not disputed. 'प्रतिपञ्चस्य साधितार्थस्य दशममंशं राजाधर्मर्णिकाहण्डरूपेण गृहीयादित्यर्थः । उत्तमण्णस्तु प्रासार्थः पञ्चकं शतं भृतिरूपेण दाप्यः । साधितार्थस्य विंशतितमं भागमुत्तमर्णिद्राजा भृत्यर्थं

गृहीयादिसर्थः ।' मिता० Where the debt itself is repudiated, then the rule is laid down by the verse of याज्ञ० (II. 11) 'निहवे भावितो दद्याद्दनं राजे च तत्समम् । सिध्याभियोगी द्विगुणमभियोगाद्दनं वहेत् ॥'. गृहीत्वांशं तु विशकम्—these words on the analogy of पञ्चकं शतं may mean 'twenty per cent'. But the परा. मा. and वीर० interpret this verse differently, viz in the sense of 'a twentieth part'. 'यस्तु प्रभुत्वायवलेपादुत्तमणेन याचितस्तदाऽसं-प्रतिपद्य राजसभायामानीतः स्वयमेव संप्रतिपद्यते सोभियुक्तार्थस्य विशितितममशं दण्डनीय इत्याह नारदः । क्रुणिकः...विशकम् । इति ।' वीर० p. 359. Compare मनु० 'ऋणे देये प्रतिज्ञाते पञ्चकं शतमर्हति । अपहवे तद्विगुणं तन्मनोरजुशासनम् ॥' VIII. 139 '(मयोत्तमर्णस्य ऋणं देयमिति सभाया-मधमणेनोक्ते' कुल्लूक). *Vide* विष्णुध. सू. 'उत्तमर्णश्वेद्वाजानमियात्तद्विभावितो-धमणो राजे धनदशभागसंमितं दण्डं दद्यात् । प्राप्तार्थश्वेत्तमणो विशितितममशम् ।'

VI. 20-21. गृही...मर्णिकः—when the creditors were of the same caste and all approached the king for recovery, the debts were paid in the order in which they were contracted (*i. e.* the first in time prevailed over the rest). But if the creditors were of different castes, then the creditors had precedence according to their castes (*i. e.* the ब्राह्मण creditor was paid first, though his debt was later in date than that of a क्षत्रिय creditor). वृपते:=क्षत्रियस्य. 'विप्रनृपग्रहणं वैश्यशूद्ययोः प्रदर्शनार्थम्' अपरार्क. विवाद...यनः—In the printed edition of the विवादरत्नाकर, these three verses occur (on p. 79) but they are not ascribed to काल्यायन. The स्मृतिच० (व्य. p. 167) ascribes them to काल्यायन and the last two of them are ascribed to काल्यायन by अपरार्क also. काल्यायन simply paraphrases the rule of याज्ञ०. 'श्रोत्रियोत्र ब्राह्मणजातिमात्रशाली न श्रुताध्ययनशाली त्रैवर्णिकः । राजजाल्यपेक्षयोत्कृष्ट-जातिपरत्वेनात्र श्रोत्रियपदप्रयोगात् । गृहीतजातिकमयोर्विरोधे जातिकमो ग्राह्यः । ब्राह्मणस्य पूज्यतयानुप्राप्तत्वात् । एवं क्षत्रियवैश्ययोः वैश्यशूद्ययोर्वा युगपदुपस्थाने वर्णकमेण दातव्यम् ।' स्मृतिच०. The verse एकाहे...क्रमम् states a special rule when several debts were contracted by a debtor on the same day from several creditors. In such a case if the debtor is unable to pay all the debts

in full, his assets were to be distributed among all the creditors in proportion to the debts due to each. The same rule (*viz.* rateable distribution) applies to a pledge, to the preservation of it (*i. e.* expenses of preservation) and to the interest or enjoyment (of the pledge). ‘एकदिनकृतनानर्णसमवाये तु न पूर्वोक्तो दापनक्रमः । किं तु युगपदेव प्रतिदापनमृणिकस्य धनबाहुल्ये । धनाल्पत्वे तु तत्तदणानुसारेण विभज्य युगपदंश-दापनम् ।...ग्रहणमाधिवनम् । रक्षणं तस्यैव पालनम् । लाभं भोगरूपलाभं च सममेव कुर्यात् । अन्यथा त्वहर्भेदे लिखितक्रमेण वर्णक्रमेण वा क्रणप्रतिदानम् ।’ स्मृतिच० (व्य. p. 167). यस्य द्रव्येण &c—This states an exception to the rule of rateable distribution. ‘अनेकर्ण-समवायेषि अधमर्णे यदुत्तमर्णाद् द्रव्यं गृहीत्वा यद्ब्यवहारादिकं करोति तस्मात्प्राप्तं धनं तदुत्तमर्णयैव दद्यात्नान्येषाम् ।’ वीर० p. 340. एव—should be connected with तस्य. दत्त्वा दत्त्वा—having paid by instalments. धनी वा उपगतं दद्यात् or the creditor shall pass a receipt. ‘एतावदेन प्रतिदत्तमिति लिखितान्तरमुपगतमित्युच्यते ।’ अपराक्त; ‘उत्तमर्णे वा उपगतं प्राप्तं धनं तस्यैव लेख्यस्य पृष्ठे दद्यादभिलिखेत् । एतावन्मया लब्धमिति ।...यद्वोपगतं प्रवेशपत्रं स्वहस्तलिखितचिह्नितमधमर्णयोत्तमर्णे दद्यात् ।’ मिता०. Compare नारद (4. 114) ‘गृहीत्वोपगतं दद्यादणिकायोदर्थं धनी । अदद्याच्यमानस्तु शेषहानिमवामुयात् ॥’. तदभावे प्रतिश्रवः—‘हृतप्रणष्टाद्यपाय-बाहुल्यात्तदभावे लेख्याभावे धनी क्रणिकस्य प्रतिश्रयं विशुद्धिपत्रं दद्यात्’ असहाय; ‘प्रतिश्रवं प्रतिदत्तमित्यस्मिन्द्यें साक्षिसिद्धे श्रोत्रियादिश्रावणम् ।’ स्मृतिच० (व्य. p. 162). ‘प्रतिश्रवशब्देन साक्षिश्रवणं विवक्षितम्’ अपराक्त. ‘प्रतिश्रवः लोके दत्तमनेनेति ख्यापनम्’ वि. र. (p. 81). This meaning given by अपराक्त and वि. र. *viz.* ‘a public acknowledgment (or before witnesses) of the repayment of a debt’ seems to be the proper meaning of प्रतिश्रव. ‘अङ्गीकाराभ्युपगमप्रतिश्रवसमाधयः’ अमरः. The meaning ‘a document of receipt’ seems rather forced. याज्ञ० (II. 94) says ‘दत्तवर्णं पाटयेलेख्यं शुद्धै वान्यन्तु कारयेत्’. If the bond evidencing the debt be missing or deposited in some distant or inaccessible place, the creditor should pass another document (of receipt). For गर्भदास see above (p. 133). मूल्योपात्तः who is employed for wages. ‘उद्धारादिकं दातुः यद्येतया स्थितम्’ परा. मा.; ‘उद्धारादिकं प्रतिदेयतयैव स्थितम्’ स्मृतिच०.

Compare the vernacular word *udhar*. प्रतिग्रहं—here means ‘what is promised as a gift’. याच्यमानं न &c—It is not to be supposed that the debtor incurred the heavy penalties mentioned herein only if he did not pay after demand; he incurred them if he did not return the debt whether demanded or not. ‘अत्र याच्यमानग्रहणं याच्यमानस्य कृणदेवप्रतिदाने क्लेशातिशयप्रदर्शनार्थम् न तु याच्यमानस्याप्रतिदाने क्लेशो नान्यसेत्यभिधानार्थमिति मन्तव्यम् ।’ स्मृतिच ० (व्य. p. 162). तपस्मी चाग्नि ०—This verse is found in नारद, though it is ascribed to व्यास by the वीर० and the मयूख and to a पुराण by the स्मृतिच ० (व्य. p. 161).

Page 184, line 14—page 186, line 9. कृण... विभावितम्—the father’s debt, when proved, must be repaid by the sons as if it were their own (i. e. with interest). समं—equal (to the principal lent) i. e. without interest. न...तत्सुतस्य च—the son of the grandson need not pay the debt (of his great-grand-father). The वीर० adds that the प्रपौत्र need not pay the debt of the प्रपितामह if he has not taken any estate of the latter ‘पुत्रेण रिक्थग्रहणाग्रहणयोः सञ्चादिकमेव देयम् । पुत्राभावे पौत्रेण रिक्थग्रहणे सोदयं देयम् । अग्रहणे मूलमेव । प्रपौत्रेण तु रिक्थाग्रहणे मूलमपि न देयम् ।’ p. 341; ‘तत्सुतस्य प्रपौत्रस्यादेयम् गृहीतधनस्य’ मिता० (on याज्ञ. II. 50). व्यसनाभिष्टुते—‘अचिकित्सनीय-व्याध्याद्यभिष्टूते’ मिता०. But अपरार्क says ‘पानादिव्यसनासके वा’. The son and the grandson were under a liability to pay the father’s or grandfather’s debt even when he left no wealth. Among sons and grandsons, the sons were the first to pay. ‘तत्र क्रमोप्ययमेव पित्रभावे पुत्रः पुत्राभावे पौत्र इति ।’ मिता०. निहवे...वितम् if they (sons and grandsons) repudiated the debt, they had to pay it when it was proved by witnesses (and other means of proof). नार्वाक्...र्यथापि वा—the father, uncle or elder brother having gone abroad, the son (or nephew or younger brother) is not bound to pay the debt (of the father, uncle or elder brother)

before the lapse of twenty years. नील० thinks that the son and others need not pay till their twentieth year the debt of the father and others when the latter are gone abroad. But other writers interpret this verse differently. They say that till twenty years have elapsed after the father goes abroad, the son need not pay. 'विशात्संवत्सरात्र-वासादारभ्येति शेषः' स्मृतिच०; 'प्रोषिते यत्प्रतिदानं तत् प्रवासादारभ्य विशात्प्रवर्षादूर्ध्वं मन्तव्यम्' वीर० (p. 342). A text of विष्णुध. सू. quoted below (VI. 27) supports this latter interpretation. The मिता० seems to support the वीर० 'अत्र पितरि प्रोषित इत्यतावदुक्षम् ! कालविशेषस्तु नारदेनोक्तो द्रष्टव्यः'. विद्यमानेषि &c.— According to the वि. र., this applies when the father's disease is curable and when the father is expected to return from abroad. 'एतच्च रोगात्मय शक्यप्रतिक्रियत्वसंभावनायां प्रोषितस्य पुनरागमनसंभावनायां च ज्ञेयम् । यदि त्वसाध्यत्वेनैव रोगावधारणं प्रवासिनश्च पुनरागमनव्यतिरेकावधारणं भवति तदा जीवतोपि बुद्धस्य पितुः पुत्रस्तत्काल एव क्रुणं दातुमर्हति ।' (p. 50). On द्विदशाः समाः the वि. र. (p. 50) says 'द्विदशाः समा इति प्रवसित इत्यनेन संबद्धते'. यथांशतः according to their shares (of inheritance). 'यथांशत इति विषमांशविधायकशास्त्रानुसारेण विभक्तपुत्रविषयम् । समभागतया विभक्तास्तु समानेव धनं दद्युः । अविभक्तास्तु समप्रधानतया वर्तमानाः संभूयसमुत्थानेन दद्युः ।' स्मृतिच० (व्य. p. 169); 'अत्रैतदुक्तं भवति । यदि ज्येष्ठः सुविरद्ध-रमवसितो (सुचिरं दूरमवस्थितो ?) भवति कुष्ठक्षयपातकादिभिरयोग्यो भवति तदा यः कोपि पितृवनभारस्य धुरमुद्धरेत् स कनिष्ठोपि पितृकृतमृणं दद्यादित्यर्थः ।' असहाय. अविभक्ता वा...द्वारम् If they are undivided, then he who bears the responsibility (i. e. who manages the family affairs) should pay the debt. पित्रेण...दाप्यते while the father's debt remains (unpaid), the son shall not take the father's wealth, which should be given to the creditor; even without (receiving paternal wealth) the son is made to pay (the father's debt). According to the परा. मा. and the वीर० this verse refers to the debts contracted by the father after he separates from his sons. 'विभागोत्तरकालं पित्रा यद्यनं कृतं तत्केन देयमित्यपेक्षित आह काल्यायनः—पित्रेण०' परा. मा.; 'विभक्ते

पुत्रे विभागानन्तरं पितृकृते क्रणे तिष्ठति तस्मिन्मृते तद्दनं न गृहीयात्किं तु धनिकाय दद्यात् । यदि किञ्चित्तोवशिष्टं भवति तर्हि गृहीयात् । पितृधनाभावे रिक्थप्र-हणराहिसेपि स्वधनं दद्यादित्यर्थः ।' वीर० p. 344. सुराकाम...पैतृकम्—This verse states an exception to the rule पुत्रपौत्रैर्क्रियं देयं which occurs above. The son (and so also the grandson) was not bound to pay the father's debts contracted for wines, women and gambling, or the fine or toll left unpaid (by the father), a promise (made by the father) to worthless men like singers, dancers &c. “कामकृतं स्त्रीव्यसनेन निर्वृत्तम् । द्यूते पराजयनिर्वृत्तम् । दण्डशुल्कयोरवशिष्टम् । वृथादानं धूर्तबन्दिमलादिभ्यो यत्प्रतिज्ञातम् । 'धूर्ते बन्दिनि मले च कुवैये कितवे शठे । चाटचारणचौरेषु दत्तं भवति निष्फलम् ॥' इति स्मरणात् । एतद्वां पित्रा कृतं पुत्रादिः शौणिङ्कादिभ्यो न दद्यात् ।” मिता०. According to काल्यायन, कामकृत is what is promised orally or in writing to a woman who is another's wife or who is not married to the father (i.e. an immoral debt) 'लिखितं मुक्तकं चापि देयं यत्तु प्रतिश्रुतम् । परपूर्वाभ्यै तत्तु विद्यात्कामकृतं नृणाम् ॥' (quoted by अपरार्क, स्मृतिच०, वि. र.). मुक्तकं means लेखनरहितम्. 'परपूर्वाशब्दश्वापरिणीतस्त्रीमात्रपरः' वि. र. वृथादान has been explained by the मिता० above. 'वृथादानं, परिहासनिमित्त-पण्डादिभ्यो देयत्वेन पित्राज्ञीकृतम्' कुलूक. सौरं च आक्षिकं च debts contracted for drinking wine (सुरा) and on account of losses in gambling (अक्ष). काम...शुतम् promises made under the influence of lust or wrath. कोधकृत is defined by काल्यायन as 'यत्र हिंसां समुत्पाद्य कोधाद् द्रव्यं विनाश्य तु । उक्तं तुष्टिकरं यत्तु विद्यात्कोधकृतं तु तत् ॥' (quoted by अपरार्क, स्मृतिच०, वि. र. and वीर०). 'हिंसां धनविनाशं वा कोधात्कृत्वा तत्तुष्टये यद्वयं दास्यामीति प्रतिश्रुतं तद्वां कोधकृतमिति' स्मृतिच० (व्य. p. 170). ग्रातिभाव्यं suretyship debt (for दर्शन and प्रस्त्रय). Compare मनु 'ग्रातिभाव्यं वृथादान-माक्षिकं सौरिकं च यत् । दण्डशुल्कावशेषं च न पुत्रो दातुर्महति ॥ दर्शनग्रातिभाव्ये तु विधिः स्यात् पूर्वचोदितः । दानग्रातिभुवि प्रेते दायादानपि दापयेत् ॥' (8. 159-160); 'रिक्थभाज क्रणं प्रतिकुरुयः । ग्रातिभाव्यवणिकशुल्कमयदूतदण्डः पुत्राज्ञाभ्याभवेयुः ।' गौ. ध. सू. 12. 37-38. दण्ड—हरदत्त explains 'व्यवहारे पराजितो राज्ञे दण्डमदत्त्वैव यदि मिथते तदा न सोपि दण्डः पुत्रानभ्याभवति'. शुल्क—is explained by कुलूक as घटादिदेय (what is to

be given at a toll-gate); while हरदत्त explains it as 'the bride-price' (तथा शुल्कं प्रतिशुल्य विवाहं कृत्वा मृते तत्पुत्रं न तच्छुल्कमभ्याभवति). The बालभट्टी explains शुल्क here as 'रक्षानिर्वेशो राजभागः शुल्कमिति'. The word अवशिष्टकं is only illustrative. The son need not pay the whole fine or toll (to be paid by the father) or any portion of it left unpaid. "अत्र दण्डशुल्कावशिष्टकमित्यवशिष्टप्रहणात्सर्वं दातव्यमिति न मन्तव्यम्। 'दण्डं वा दण्ड... व्यावहारिकम् ॥' इति औशनसस्मरणात्।" मिताऽ; 'अवशिष्टकमित्यविवक्षितम्' अपराकं. दण्डं वा...व्यावहारिकम्—This is ascribed to व्यास by the वि. र. and the वि. चि. (both read दण्डो वा दण्डशेषो वा...तच्छेष एव वा). यत्र न व्यावहारिकम्—This has been variously explained in modern decisions. अपराकं explains it as 'न न्यायमित्यर्थः' (what is not righteous or proper). The स्मृतिच० explains it as 'सौरिकम्' (i. e. incurred for drinking). The same explanation is offered by the वीर० 'न व्यावहारिकं सुरापानादिनिमित्तम्'. The बालभट्टी explains it as 'न कुटुम्बोपयोगीत्यर्थः'. The वि. चि. explains as 'व्यवहारबहिष्कृतं' (i. e. what is beyond the ordinary conduct of a person). The Bombay High Court interpreted अव्यावहारिक as such debts which no decent and respectable man would incur; *vide* I. L. R. 32 Bom. 348. But this opinion has been dissented from in I. L. R. 37 Mad. 458, 39 Cal. 862 (which explains अव्यावहारिक as 'not lawful, usual or customary or which is a debt for a cause repugnant to good morals'), 33 All 472.

Page 186, line 10—page 190, line 5. रिकथग्राह...
रिकथनः—This verse has given rise to great difficulties to all commentators. The plain meaning of this verse is:—The debt of a man deceased must be paid first of all by him who takes his wealth; then by one who takes his wife; then by his son who has not taken the wealth (of his father); the debt of one dying without sons (or grandsons) must be paid by those who take his wealth.

ऋणं दाप्यः—is to be connected with रिक्थग्राहः, योषिद्वाहः and पुत्रः and after रिक्थनः (*nom. plu.*) we have to understand ऋणं दाप्यः. ‘अन्यदीर्यं द्रव्यमन्यस्य कथादिव्यतिरेकेण यत्स्वीयं भवति तद्रिक्थम्। विभागद्वारेण रिक्थं गृह्णातीति रिक्थग्राहः। स ऋणं दाप्यः। एतदुक्तं भवति। यो यदीर्यं द्रव्यं रिक्थरूपेण गृह्णाति स तत्कृतमृणं दाप्यो न चौरादिरिति। योषितं भार्या गृह्णातीति योषिद्वाहः।...योषितोऽविभाज्यद्रव्यत्वेन रिक्थव्यपदेशानर्हत्वाद्वेदेन निर्देशः।’ मिता० अनन्याश्रितद्रव्यः is explained by the मिता० as ‘अन्यमाश्रितमन्याश्रितं, अन्याश्रितं मातापितृसंबन्धे द्रव्यं यस्यासौ अन्याश्रितद्रव्यः न अन्याश्रितद्रव्यः अनन्याश्रितद्रव्यः’. If there are three classes of persons, viz रिक्थग्राह, योषिद्वाह and अनन्याश्रितद्रव्य पुत्र, then the order of words (*पाठक्रम*) in the text conveys the order in which these classes of persons are to repay the debt of the deceased. ‘एतेषां समवाये क्रमशः पाठक्रम एव। रिक्थग्राह ऋणं दाप्यः, तदभावे योषिद्वाहः, तदभावे पुत्र इति।’ मिता० The first rule is that whoever takes the estate of the deceased should pay his debts. If a son or grandson takes the estate, he pays off the debts of the deceased. But even when a son or grandson is living, another person (such as a brother) may take the wealth of the deceased, if the son or grandson is suffering from a mental or bodily defect (like congenital blindness). In such a case the rule is that the person taking the wealth of the deceased must preferably pay the debts of the deceased and not the son excluded from inheritance (in spite of another rule पुत्रपौत्रैर्कृणं देयम्). If there is no wealth of the deceased, the person who takes his wife must pay his debts. According to the मिता० (quoted above) the wife is द्रव्य belonging to the deceased; but as a wife is द्रव्य which cannot be called रिक्थ she is separately mentioned. The present text does not encourage the re-marriage of women once married. Re-marriages are prohibited by मनु ‘न द्वितीयश्च साखीनां क्वचिद्भूतोपदिश्यते।’ (5. 162). But if in spite of this *sāstric* injunction a man takes the widow of the deceased,

then he had to pay the debts of the deceased (in the absence of रिक्षयाह). Although the rule is that sons must pay the debts of the father, the present text again says पुत्रः अहं दाप्यः in order to lay down the order in which several persons (including the son) are to pay the debts of the deceased. If there is no रिक्षयाह of the deceased and there is no योषिद्वाह, then the son, who, owing to defects such as impotence, blindness &c., is not entitled to succeed, should pay the debt of the deceased. अनन्याश्रितद्रव्यः पुत्रः may occur in either of two ways. A man may leave no property whatever, when his son, though free from defects, can take no wealth (because there is none to take). Such a son may be called अनन्याश्रितद्रव्य. Such a son, though he may inherit no wealth, would have been called upon to pay his father's debt (as a pious obligation), if there were no योषिद्वाह. The योषिद्वाह would have had to pay the debts before the son who took no wealth. In this case there is an absence (अभाव) of wealth (द्रव्य) belonging to the father (अन्याश्रित). A father may have left property and a son suffering from congenital blindness or other disqualifying defect. In that case also the son is अनन्याश्रितद्रव्य. But here there is no lack of wealth (द्रव्य). द्रव्य exists, but it cannot belong to the disqualified son. Both these meanings are referred to by the मयूख in the highly technical language 'अनन्याश्रित...भावाच'. द्रव्य is a विशेषण (an attribute or adjunct of a person). When we predicate अनन्याश्रितद्रव्यत्व of a person, it is possible to do so because there is no द्रव्य belonging to his father and therefore he could inherit nothing from him or because he could not inherit, from his father on account of bodily or mental defect though the father had wealth. In the language of Sanskrit logic घट is the प्रतियोगी (counter entity) of घटाभाव. द्रव्यरूपं विशेषणमात्रं प्रतियोगी यस्य सः द्रव्य...योगिकः अभावः तस्मात्.

अन्याश्रितत्वरूपविशिष्टः प्रतियोगी यस्य सः अन्याश्रित...योगिकः अभावः तस्मात्. In अनन्याश्रितद्रव्यत्व there are two constituent ideas, that of अन्याश्रित and that of द्रव्य. अनन्याश्रितद्रव्यत्व may be due to the absence of both or to the absence of द्रव्य alone (in the son owing to some defect), although there is अन्याश्रितत्व. The case is similar to that of the definition of पक्षता as सिषाधयिषाविरहसहकृतसिद्ध्यभाव.

An objection may be raised that the word अनन्याश्रितद्रव्यः is purposeless. When there is a son, the property cannot go to any one else; and so the words अनन्याश्रितद्रव्यः पुत्रः are a contradiction in terms. If it be said that when the son is disqualified, he does not take the wealth, but some one else takes, then it may still be argued that that case (where some one other than the son takes the wealth) is provided for by the words रिक्थप्राह कृणं दाप्यः. The answer is that the word अनन्याश्रितद्रव्यः has a special purpose. When there are several sons some of whom are free from disqualifying defects and others are not (and there is no paternal wealth) those who are free from defects (and so capable of inheriting) are liable to pay the debts of their father and not those who have defects. 'पुत्रस्य पुनर्वैचनं क्रमार्थम् । अनन्याश्रितद्रव्य इति बहुषु पुत्रेषु रिक्थाभावेव्यंशग्रहणयोग्यस्यैव कृणापाकरणेऽधिकारो गम्यते नायोग्यस्यान्धादेरिलेवमर्थम् ।' मिता०.

An objector might urge that the words पुत्रहीनस्य रिक्थिनः are unnecessary. Even when there is a son (who is disqualified) those who take the wealth have to pay the debts of the deceased (as laid down in रिक्थप्राह कृणं दाप्यः); much more therefore does it follow that those who take the wealth in the absence of sons should pay the debts of the deceased. The reply is that these words convey that persons other than sons (and grand-sons) are liable to pay the debts of the deceased only if they take his estate. A प्रपौत्र, a daughter and other heirs

need pay no debts if they do not take the estate. But sons and grand-sons had to pay debts even if they took no estate. रिक्ष्य...नियमः—नीलकण्ठ says that there is no rule that in order that a person may be liable to pay all the debts of the deceased, he should take assets of the deceased equal in value to the debts or exceeding the debts and that, if a man inherits even some property of small value, he may be called upon to pay debts however large they may be. It must be said that this remark of नीलोः is not supported by the भिता० and other authoritative works.

The words पुत्रहीनस्य रिक्षिथनः are explained in other ways also. रिक्ष्य may mean 'the wife' (in the case of one who dies without any estate), as नारद says 'अधनस्य द्विपुत्रस्य मृतस्योपैति यः ख्रियम् । स आभजेद्वन् वोद्धः सैव तस्य धनं यतः ॥' (4. 22). So पुत्रहीनस्य रिक्षिथनः would mean 'पुत्राभावे योषिद्वाहः दाप्यः'. An objection may be raised:—it is said that in the absence of योषिद्वाह, the son should be made to pay the debts and it is now said that in the absence of the son, the योषिद्वाह should pay the debts. Is it meant that, when there are both योषिद्वाह and पुत्र, no one is to pay the debt? The answer is that one who takes the last of the four kinds of खैरिणीs and the first of the three kinds of पुनर्भूs or a widow with abundant wealth, must pay the debts of the husband of the woman; in the absence of such a person, the son must pay the debts; in the absence of the son, one who takes the widow of a man who dies childless and without wealth must pay the debts. नारद (ख्रीपुंसयोगप्र. 45-53) describes three kinds of पुनर्भू and four kinds of खैरिणी. 'कन्यैवाक्षतयोनिर्या पाणिग्रहणद्व-
विता । पुनर्भूः प्रथमा प्रोक्ता पुनः संस्कारमहंति ॥ प्राप्ता देशाद्वनकीता क्षुत्पिपासातुरा
च या । तवाहमित्युपगता सा चतुर्थी प्रकीर्तिंता ॥' (quoted in the भिता० and अपरार्क, नारद's verse being quite different in the printed text).

Another meaning of पुत्रहीनस्य रिक्ष्यनः is as follows:—the रिक्ष्यग्राह, योषिद्वाह, or the son (who is अनन्याश्रितद्रव्य) should be made to pay the debt to (the creditor or his son and the like or) those who take his (the creditor's) wealth when the creditor dies sonless. This explanation is referred to by the मयूख in the words 'पुत्रहीनस्योत...पादार्थः'.

अपरार्क gives an alternative explanation of योषिद्वाह that the word refers to wine-sellers and similar people 'योषिद्वाहस्तथैव चेति शौणिङ्कादिविषयं वा यथाह काल्यायनः—निर्धनैरनपत्यैस्तु यत्कुं शौणिङ्कादिभिः । तत्क्षीणामुपभोक्ता तु दथातरणमेव हि ॥'. अपरार्क explains अनन्याश्रितद्रव्यः in another manner also 'यः पुत्रोनन्याश्रितद्रव्यः स्वाधीनधनः स पित्र्यमृणं दाप्यः । अन्याश्रितमन्याधीनं द्रव्यं धनं यस्य सोन्याश्रितद्रव्यः स न भवतीत्यनन्याश्रितद्रव्यः । तत्क्ष ये भ्रातरो भातुविशेषाधीनधना न ते दाप्याः । किं तु यस्तेषु स्वातक्षयेण वर्तते स एव दाप्यः ।'. अपरार्क explains पुत्रहीनस्य रिक्ष्यनः in a different way altogether 'पुत्रहीनस्य रिक्ष्यनः इति पौत्ररूपरिक्ष्यविषयम् । तेषां हि पुत्रवतोपि पितामहस्य रिक्ष्यप्रहणयोग्यतास्ति नान्येषां भ्रातादीनाम् । ...तत्र पुत्रपौत्रैर्कुणं देयमिति पुत्रवतोपि पितामहस्य पौत्रैर्कुणमपाकरणीयमित्यतिप्रसङ्गं निवारयितुमिदमुच्यते पुत्रहीनस्य रिक्ष्यन इति । अत्र रिक्ष्यशब्दो रिक्ष्यप्रहणयोग्ये वर्तते न गृहीतरिक्ष्य एव । तेन निर्धनस्य पितामहस्य पुत्राभाव एव पौत्रा कुणपाकरणेऽधिक्यन्ते न पुत्रसङ्घावे । गृहीतरिक्ष्यास्तु पुत्रसङ्घावेपि पैतामहमृणं देयं यथांशमपाकुर्युः'. जीहारी...हारिणः—the first half is 'ऋणभाग्द्रव्यहारी च यदि सोपद्वः सुतः' (वि. र. p. 64). कुणभाकृ is the predicate of जीहारी. The वि. र. remarks 'अनयोः (i. e. of द्रव्यहारी and जीहारी) अभावे सोपद्वोपि पुत्र ऋणभाग्यिति नारदेन बोधितमेवेत्यवधेयम्'. निर्षपद्वः free from calamity. द्रव्याहैः capable of taking the estate (i. e. free from such defects as blindness &c.). धुर्यः able to shoulder the debt. पूर्व दया...निर्धने—There is some apparent conflict between this and the verse of याज्ञ. 'रिक्ष्यग्राह कुणं दाप्यो योषिद्वाहस्तथैव च'. It is explained away by taking काल्यायन's text to apply where, as compared with the योषिद्वाह, the son who is disqualified from taking the estate, possesses a large fortune. 'यत्पुनस्तेनवोक्तं—पूर्व दया...निर्धन इति तथोषिद्वाहपेक्षयात्यन्त-

बहुधनो यः पुत्रस्तस्य धनप्राहानन्तर्गर्थमिति सर्वमविरुद्धम् ।' स्मृतिच. (व्य. p. 172); 'दायभागान्हस्यापि भूयिष्ठधनवर्वे योषिद्वाहो न दाय इत्याह कालायनः । पूर्व दया...निर्धनमिति ।' वीर० p. 351. सप्रधना who has plenty of wealth. 'प्रकृष्टेन धनेन सह वर्तते इति सप्रधना बहुधनेति यावत्' मिता०. तथैव together with her wealth and son. Construe सः अस्याः भर्तुः क्रुणं दयात्. The मिता०, अपराक्त, वीर०, viz. r. take this verse as referring to one who gives shelter (as his wife) to the widow of another. But the स्मृतिच० explains differently. 'या ज्ञी सधना सतनया च रक्षार्थ मातुलादिकमाश्रयेत् स चाश्रयभूतो मातुलादिर्भर्तुं-कृतर्णं दापयेत् । यदि तु सा दातुं नेच्छति तदा सधनां सतनयां त्यजेदिति' स्मृतिच० (व्य. p. 173). धन...हरेत् Among the three, viz the taker of the assets (of the deceased), one who takes his widow, and his son, he is liable for the debt who takes the wealth. पुत्रो...धनिनोः—'ज्ञी च धनं च ज्ञीधने ते विद्यते योस्तौ ज्ञीधनिनौ तयोः ज्ञीधनिनोरसतोः पुत्र एव क्रुणभाकृ भवति ।' मिता०; 'यस्य तु सक्रुणस्य मृतस्य पुरुषस्य धनस्याभावात् धनहारी कथिज्ञातः ज्ञिया अप्यभावाज्ञीहारी कथिदस्ति पितृमातृधनवर्जितः पुत्रः केवलस्तिष्ठति । तदा असतोः ज्ञीधनहारिणोः पुत्र एव बीजसंभवसंबन्धातिपतृकृतमृणं प्रयच्छति । यस्य तु धनस्य हारी न कथिदस्ति न पुत्रो विद्यते पञ्चयत धनपुत्रविहीनान्यस्य गृहे प्रविष्टा तदा धनहारिपुत्रयोरसतोरविद्यमानयोः ज्ञीहारी क्रुणं दयादिति ।' असहाय. अपराक्त says that the words पुत्रोसतोः ज्ञीधनिनोः refer to a son disqualified from taking. 'एषामयमर्थः सिद्धः । रिक्थप्राहः पुत्रादिर्दायः । तदभावे योषिद्वाहस्तस्याप्यभावे दायानर्हः पुत्र इति । तथाह नारदः । धनज्ञी...पुत्रयोः । अत्र ज्ञीहारि-धनहारिणोरभावे पुत्र क्रुणप्रद इति अभिधायोक्तं धनिपुत्रयोरभावे ज्ञीहारी क्रुणप्रद इति । तत्र पूर्वोक्तज्ञीहारी पुत्रसद्वावे क्रुणभाकृ । अन्यज्ञीहारी तु पुत्राभाव इति व्यवस्था ।' अपराक्त. In order to prevent a conflict we must take the words पुत्रोऽसतोः ज्ञीधनिनोः as referring to the words of याज्ञ० 'पुत्रोऽनन्याश्रितद्वयः' (i. e. to a son who is दायानर्ह). But the words ज्ञीहारी...पुत्रयोः seem to conflict with the order as presented by याज्ञवल्क्य (viz. first रिक्थप्राह, then योषिद्वाह and then पुत्र). Therefore these words must be taken as referring to a case where there is no son richer than the paramour of the widow, as

follows from the words of कात्यायन above 'पूर्वं दद्याद्धनप्राहः' &c. Supply असतोः after धनिपुत्रयोः. If a poor man dies indebted leaving a son and a wife, who takes shelter with another, then असहाय says that if she is handsome and highly honoured by her paramour, the latter must pay her deceased husband's debt and if she is kept merely as a maid and given bare maintenance, then the son must pay the debts. 'यदि रूपयौवनसंपत्ता काममदोद्धता प्रधानाभिमता च स्त्री तस्य तदा स्त्रीहारी ऋणं दद्यात् । यतस्तदेव तस्य धनसित्युक्तमेव । अथवा सापि स्त्री कर्मकारित्वप्रासादमात्रभोजना ततः पुत्रोऽसतोः स्त्रीधनिनोरिति न्यायात् पुत्र एव ऋणं दद्यात्' । असहाय. प्रोषित...भृगुः—नारद has a similar verse शिष्यान्तेवासिदासस्त्रीप्रेष्यकृत्यकरैश्च यत् । कुटुम्बहेतोशत्किं दातव्यं तत्कुटुम्बिना । (ऋणादान 12). न...तथा—*the words कर्ते कुटुम्बार्थात्* are to be understood with each clause. न...पुत्राभ्यां a woman was not bound to pay a debt contracted by her husband or son. 'अतश्च कुटुम्बार्थं येन केनापि कृतं तत् कुटुम्बिना देयम्' । मिता०. अनुमोदितं ratified (subsequently to contracting the debt). कृच्छ्रे in distress or serious difficulty. 'प्राणान्तिक-कृच्छ्रे' असहाय. शौलूष actor or dancer. यस्माद्...श्रया because their livelihood depends upon them. 'यस्मादृत्स्तदाश्रयेति हेतुव्यपदेशादन्येषि ये योषिदधीनजीवनास्तेषि योषितकृतमृणं दद्युरिति गम्यते' । मिता०. Compare नारद (ऋणादान 18-19) 'न च भार्याकृतमृणं पत्युर्वापि कर्तं भवेत् । आपकृताद्वते उंसां कुटुम्बार्थो हि दुस्तरः ॥ अन्यत्र रजकब्याधगोपशौण्डिकयोषिताम् । तेषां तत्पत्यया वृत्तिः कुटुम्बं च तदाश्रयम् ॥'. For the wives of actors compare the महाभाष्य 'नटानां जियो रङ्गं गता यो यः पृच्छति कस्य यूयं कस्य यूयमिति तं सं तव तवेत्याहुः' (Kielhorn vol. III. p. 7.). प्रतिपन्नं...मर्हति—This states exceptions to the rule contained in the verse 'न योषित् पतिपुत्राभ्यां' (याज्ञ. II. 46) quoted above. प्रतिपन्नं—what has been agreed to (by her). The मिता० adds that this refers to a promise made by a wife to her husband when on the point of death or when he goes abroad that she would pay his debts. अपराक्ते adds that she has to pay such debts even though they may not be

for the purposes of the family. पत्ना...कृतम्—the wife has to pay such a debt on her husband's death without sons. स्वयं...मृणं—it is not necessary to say that a debt contracted by a woman herself must be paid by her. That is a self-evident proposition. The other two propositions also are evident. The मिता० explains that these words are put in specially for the purpose of dispelling a doubt that a woman need not pay or cannot pay a debt because of the verse 'भार्या पुत्रश्च दासश्च' (मनु. 8. 416) quoted above (text p. 154). “ननु प्रतिपञ्चादित्रयं लिया देयमिति न वक्ष्यम् । संदेहाभावात् । उच्यते । ‘भार्या पुत्रश्च...तस्य तद्दन्तम्’ इति वचनाग्निर्धनत्वेन प्रतिपञ्चादित्रयामिदमुच्यते प्रतिपञ्चं लिया देयमित्यादि । न चानेन वचनेन रुग्यादीनां निर्धनत्वमभिधीयते पारतत्रयमात्रप्रतिपादनपरत्वात् ।” अपरार्क explains the necessity of the words स्वयंकृतं ऋणं differently 'स्वयंकृतमिति वचनं कुदुम्बाजुपयोगि मातृकं कृणं पुत्रेण देयमित्येतदर्थम् । अन्यथा हि वचनमनर्थकं स्यात् । शातमेवैतदत्तेषि वचनात्स्वयं-कृतमृणं स्वयं देयमिति ।'. The मिता० says that the words 'नान्य...हृति' are put in to convey that a debt contracted by her husband for wine, or lust or gambling and such other purposes (mentioned in the verse सुराकामद्यूतकृतं) need not be paid by the wife even if she agreed to pay it or associated with the husband in contracting it. “नान्यत्स्त्री धातुभर्हतीलेतत्तर्हि न वक्ष्यं विधानेनैवान्यत्र प्रतिषेधसिद्धेः । उच्यते । ‘प्रतिपञ्च...यत्कृतम्’ इत्येतयोरपवादार्थमुच्यते । अन्यत्सुराकामादिवचनोपातं प्रतिपञ्चमपि पत्ना सह कृतमपि न देयमिति ।”. भर्तु...लिया—This says that when a dying husband commands a wife to pay his debts, she should be made to pay them if she takes his estate, although she may not have consented (to pay them). The reading in the text धनं दधात्...लिया is not so good as that of the वीर०. धनं=भर्तुभनम्. The वि. र. (p. 60) remarks that this rule holds good in the case of a husband about to go on a journey. पुत्रिणी...एव तु—असहाय reads इव्यं for कृणं and explains 'तस्य यत्स्त्रीषनं तत्सोऽन्य एव

भर्ता गृहीयाज्ञ पुत्राः । या पुनर्निःस्वा द्वी धनरहिता भर्तृधनसहितान्यं याति तद्धनमन्यो भर्ता न लभते तस्य पितृधनस्य पुत्रः स्वामीति ।'. Here the word द्वयं is once taken in the sense of द्वीधन and then in the sense of 'the husband's wealth' with पुत्र एव. The वीर० (p. 355) says that the son should pay the debts of his poor mother (although she forsakes him) "मातुर्दैर्घ्येषि (?) निर्धनायास्तस्या अहं पुत्रेण दातव्यमित्याह नारदः । 'पुत्रिणी तु...पुत्र एव तु ॥' इति । अन्यं भर्तारमिति शेषः ।". The वि. र. (p. 65) takes this verse as meaning that the son should pay her husband's debts if she is penniless 'यदि पुत्रं परित्यज्य समस्तपूर्वधनशूल्या पुरुषान्तरमाश्रयेत् तत्पतिकृतमृणं पुत्र एव दयादित्यर्थः'. The स्मृतिच० (व्य. p. 174) takes अन्यं to refer not to another husband but to some relative (such as the maternal uncle). The मधुख thinks that this verse applies to a son who takes the estate (of the deceased husband, the woman herself being referred to as निःस्व in the verse). If the son inherits his father's wealth, he should also pay off his mother's debts, if she is poor, although she may have gone to another husband. पितृव्य...रिक्षिथः—Compare याज्ञ. II. 45 'अविभक्तैः कुटुम्बार्थे यद्हर्ण तु कृतं भवेत् । दद्युस्तद्रिक्षिथः प्रेते प्रोषिते वा कुटुम्बिनि ॥'. ब्राह्मणस्य...बन्धुषु—Whatever is to be paid to a Brāhmaṇa (creditor) who is no more together with his progeny (*i. e.* neither he nor his children are alive) should be given to his kinsmen and in their absence to his *bandhus*. 'कुल्यान्यस्थीन्युच्यन्ते । तानि एकानि समानि येषां ते सकुल्याः पितृपितृव्यतत्सुतादयः । ...तदभावे बन्धुषु मातृभगिनीभागिनेयादिभिति ।' असहाय; 'एतच्च अड्डणप्रतिदानमुलामर्णभावे तत्पुत्रादिषु कर्तव्यं तेषामभावे तत्सगोत्रेषु तेषामभावे तद्वन्धुषु मातृलादिभित्याह नारदः । ब्राह्मणस्य...बन्धुषु । इति । ब्राह्मणप्रहणमुत्तमर्णोपलक्षणार्थम् । अन्वयः पुत्रसंततिः दुहित्रसंततिश्च ।' वीर० (p. 356); the स्मृतिच० (व्य. p. 177) explains similarly. If the creditor is not a ब्राह्मण but a क्षत्रिय, then instead of throwing the debt into water, the king should take it. *Vide* वि. चि. (p. 20) 'क्षत्रियादेस्तु राजैव गृहीयात् । ब्राह्मणधनवर्ज

हि राजगामीति दर्शितम् ।¹ अमौ—we have to understand हुतं after this. पारलोकिकं—this is explained by the स्मृतिच० as ‘आनृष्णा-पादनेन परलोकहितं जलादौ प्रक्षिप्तं धनं भवतीयुत्तरार्थस्याथैः’। The स्मृतिच० quotes from the संग्रहकार the following ‘द्रव्यं यस्त्वधमणेस्थं क्लचिद् ब्राह्मणं भवेत् । युतादिब्राह्मणान्तानां रिकथभाजामसंभवे ॥ पलाशस्य पलाशेन शुहृयान्माध्यमेन तु । यस्त्वसीदसिति प्राप्यदेवाप्लवेव तद्दनम् ॥’।

¹ यस्त्वसीदमप्रतीतं मयि येन यमस्य बलिना चरामि । इहैव सञ्चिक्षदये तदेतत्तद्ग्रे अनृणो भवामि ॥ तै. सं. ३. ३. ८ १.

१० निक्षेपः (deposit).

Page 190, line 6—page 195, line 4. The words न्यास, निषेप and उपनिधि are very similar in meaning, though they are to be differentiated. निषेप is a deposit entrusted to a man in his presence after counting before him the coins &c; while an उपनिधि is the deposit of articles enclosed in a sealed box (the articles not being counted in the presence of the depositee). A न्यास is a deposit not made in the presence of the depositee, but handed over to persons in his household for being given into his custody. These three words, especially न्यास and निषेप, are often used as synonyms. ‘न्यासो नाम गृहस्वामिनेऽदर्शयित्वा तत्परोक्षमेव गृहजनहस्ते प्रक्षेपो गृहस्वामिने समर्पणीयमिति । समक्षं तु समर्पणं निषेपः ।’ मिता० (on याज्ञ० II. 67); ‘प्राहकथ समक्षं गणयित्वा स्थापितं निषेपः । गृहस्वामिनोऽसमक्षं गणितं वा तस्मिन्नागते एतद्वात्व्यमिति उक्तव्यान्यस्य तत्पुत्रार्देहस्ते दत्तं न्यासः । मुद्राङ्कितं समक्ष(म ?)गणितं स्थापितसुपनिधिरिति ।’ वीर० p. 361. असं...धीयते—what is deposited under seal without being counted, or without being shown. This verse is ascribed to नारद in the मिता०, परा. मा., वीर०, but it is not found in the printed नारदस्मृति. Compare याज्ञ० II. 65 ‘वासनस्थमनां ख्याय हस्तेन्यस्य यदप्यर्थते । इव्यं तदौपनिधिकं प्रतिदेयं तथैव तत् ॥’. व्यास says ‘स्थानस्याग्राजभयाद्यायादानां च वशनात् । स्वद्व्यमर्प्यतेन्यस्य हस्ते निषेपमाह तम् ॥’ (quoted in the स्मृतिच०); ‘राजचौरारातिभयाद् दायादानां च वशनात् । स्थाप्यतेन्यगृहे इव्यं न्यासस्तत्परिकीर्तितम् ॥’ बृहस्पति (quoted by अपरार्क on याज्ञ० II. 65). प्रत्यनन्तरः—the nearest relative of the depositor (such as his son). The स्मृतिच० explains ‘स्थापकेतरस्य यस्य स्थापितद्व्ये स्वाम्यमति स इह प्रत्यनन्तर इत्युच्यते’ (व्य. p. 181); the वीर० says that the कल्पतर explained प्रत्यनन्तर as पुत्रादि (p. 367). कुल्लूक (on मनु० 8. 185 निषेपोपनिधी नित्यं न देयौ प्रत्यनन्तरे) explains ‘निषेपसरि उपनिधातरि जीवति प्रत्यनन्तरे तदीयपुत्रादौ तदनन्तरे तदनाधिकारिणि’. शो...यान्ते he who

does not return a deposit or demands what he never deposited. चोरवच्छासौ—according to कुलूक this applies to a deposit of valuables like gold and pearls, while दाप्तौ... सम् refers to deposits of small value. मेदे...नाशयेत् if the depositary (or bailee) were to allow the deposit to perish after accepting it by making a distinction (in the care bestowed upon it and on his own property) or by his indifference. सोदयं together with interest. 'भेदेन स्वद्व्यबहिर्भवेण उपेक्षया' वि. र. (p. 90); 'नाशे मूल्यद्वारेण दाप्तः। अदाने तु स्वरूपत एव' स्मृतिच०. आजी...सोदयम्—'यः स्वेच्छया स्वाम्यनुशया उपनिहितं द्रव्यमाजी-वति उपभुक्ते व्यवहरति वा प्रयोगादिना लाभार्थम्, असाक्षुपभोगानुसारेण लाभानुसारेण च दण्डः, तं चोपनिधिं सोदयमुपभोगे सञ्चिकं व्यवहारे सलाभं धनिने दाप्तः' मिता०. If the depositary enjoys or uses the deposit, he was to be made to give interest; if he made profit out of it by using it in trade &c, he had to return the profit. The interest would be five per cent per month according to कात्यायन. This rule applies when the thing deposited perished by use. But if it were lost through indifference or ignorance a different rule was laid down by कात्यायन 'भक्षितं सोदयं दाप्तः समं दाप्त उपेक्षितम्। किञ्चिद्यूनं प्रदाप्तः स्याऽद्रव्यमज्ञान-नाशितम्॥ (quoted in the मिता०, which says 'किञ्चिद्यूनमिति चतुर्थाशहीनम्'). दैवराज०—the वीर० remarks 'दैवराजप्रहणमसमावेष-निक्षिप्तोपलक्षणार्थम्'. स्वयमेव...बन्धुभिः—A depositary who of his own accord returns (the deposit) to the nearest (relative) of the deceased (depositor) should not be proceeded against (or harassed) by the king nor by the relatives of the depositor. The harassment would consist in saying that more was deposited with him. This should not be done without clear evidence. 'अन्यदपि त्वयि निक्षिप्तमसीति नाशेसव्यः' कुलूक. 'अनेन वचनेन वचोभज्या स्थापके स्तुते प्रत्यनन्तरे प्रत्यपैणं ग्राहकेण कार्यमित्युक्तम्। स्वयमेव याचनमन्तरेणत्यर्थः। याचनमन्तरेण दानं भयादिकालोपाये मन्तव्यमन्यथा दोषापत्तेः। प्रत्यनन्तरेणहुत्वे तु नैकस्मिन् प्रत्यनन्तरे देयं किं तु सर्वप्रत्यनन्तरसंनिधाविति न निक्षेप्तव्यनुभुमिरभियो-कम्या इत्यनेन सूचयांबभूत्।' वीर० (p. 368). अन्वाहितं bailment

for delivery to another. Where A makes a deposit with B and B hands it over to C for being delivered to A, this is अन्वाहित. याचितकं a loan (of ornaments &c.) for use. सब्जःके—what is given as a pledge. विवाहाद्युत्सेषु वलालंकारादि याचित्वा नीतं याचितम्। यदेकस्य हस्ते निहितं इव्यं तेनाप्यनु पश्चादन्यहस्ते स्वामिने देहीति निहितं तदन्वाहितम्।...आदिशब्देन मुवर्णकारादिद्वस्ते कटकादिनिर्माणाय न्यस्तस्य मुवर्णोदेः प्रतिन्यासस्य च परस्परप्रयोजनापेक्षायां त्वयेदं मदीयं रक्षणीयं मयेदं त्वदीयं रक्षयते इति न्यस्तस्य ग्रहणम्।' मिता० (on याज्ञ. II. 67). A प्रतिन्यास is a mutual deposit, both sides delivering articles as occasion arises. नील० explains it differently as meaning 'a re-deposit'. नारद extends the rules about the return of a निष्क्रेप to याचित and the rest. Compare याज्ञ. II. 67 'याचितान्वाहितन्यासनिष्क्रेपादिष्वयं विधिः', where he extends the rules about उपनिधि to याचित and the rest. From this it follows that a goldsmith or other artisan cannot be asked to pay the price of the gold or other thing which he is to work up if it perishes through ill luck or the king's wrath (as said by याज्ञ. about उपनिधि. 'न दायोपहृतं तं तु राजदैविकतस्करैः). But काल्यायन states an exception to this. यथा...तम् if an artisan agrees to work up a thing deposited with him in a definite number of days and keeps it with him beyond those days, he would be made to pay for it, even if it were lost through the act of God. If clothes are given to a washerman for being washed and he spoils them entirely or they are torn by him, नारद lays down rules as to what compensation should be demanded from him. If clothes are washed only once and then spoilt by the washerman, he has to pay their price minus one-eighth of it; if they were washed twice, then the price minus one-fourth of it and so on. Supply धौतस्य after द्विः (twice) and त्रिः (thrice). अर्धक्षया...क्रमात् after half the value is lost, one fourth of the value will be reduced in order (for each further washing). 'ततः परं प्रतिनिर्णेजनमवधिष्ठृष्टं मूल्यं पादायपचयेन देयम्' मिता०

(on याज्ञ. II. 238). वसानः wearing it himself. नेजकः washerman. पण is explained as 'कार्षिकस्तापिकः पणः' (याज्ञ. I. 395). A पण is also called कार्षीपण; it weighed a कर्ष i. e. a fourth part of a पल. अवक्रयः giving it out for hire (भाटक). आधान pledging. याचित lending for use (without hire). 'एतावत्कालमुपभोगार्थं वस्त्रं दीयते मद्यमेतावद्धनं देयमित्येवं भाटकेन यो ददाति । खसुहृष्यो याचितं वा ददाति' मिता० (on याज्ञ. II. 238). अमौ...यसि gold remains unreduced (in weight) when heated in fire; in the case of silver, (the reduction) is two *palas* in a hundred (*palas*); in the case of tin and lead, eight (*palas* in a hundred), five in the case of copper and ten in the case of iron. क...विशेषमाह स एव the same author gives a special rule about increase of weight when yarn is given for being woven into cloth. शते...सैत्रिके in the case of woollen and cotton yarn the increase (of weight in the cloth woven) is ten *palas* in one hundred (*palas*). This is so when the yarn is coarse. On शते दशपला &c. the मिता० remarks 'एतच्चाप्रक्षालितवासोविषयम्'. कार्मिके...मतः a reduction of the thirtieth part is allowed in the case of cloth on which figures are drawn and of cloth embroidered with hair. 'कार्मिकं कर्मणा चित्रेण निर्मितम् । यत्र निष्पत्ते पटे चक्रस्तिकादिकं चित्रं सूत्रैः कियते तत्कार्मिकमुच्यते । यत्र प्रावारादौ रोमाणि बध्यन्ते स रोमबद्धः ।' मिता०; 'यन्न तान्तवे कर्मवशाद् वस्त्रे छीपुरुषादीनि रूपाणि संपद्यन्ते तत्कार्मिकम् । यत्र रोमाणि बध्यन्ते तद्रोमबद्धम्' अपराकृ. कार्मिके...निर्माणे in working figures of the *svastika* &c. with fine silken thread on cloth already woven. नियता...भावमाह—If something was delivered to an artisan for being worked up into a finished article and a time was fixed (नियतावधिक) at the end of which the finished product was to be delivered, and the owner (of the raw material) made a demand before the time fixed had elapsed, the artisan would not be held liable even though he did not return on demand. Read याचितेदत्ते. यदि...दाप्यते if an artisan, after the owner (of raw materials) made them over to him for a particular

purpose or after fixing a time (when the finished article was to be delivered), were requested (to return the thing entrusted to him for being worked up) when the article was only half-finished (and the artisan refused), then he is not to be made to deliver the article or its price.

But if, after the article is finished and there is a demand made, the artisan does not deliver it and then the article is lost, the artisan will have to pay the price, even though the loss may be due to no fault of his. The general rule is 'यस्य दोषेण यत्किञ्चिद्विनश्येत हियेत वा । तद्वयं सोदयं दाप्यो दैवराजकृताद्विना ॥' (काल्यायन quoted by अपरार्क on याज्ञ. II. 66). But the verse प्राप्तकाले...वहेत् contains an exception to it. It is to be noted that this verse is ascribed to काल्यायन by the स्मृतिच०, परा. मा., वीर० and referred by them to याचितक and not to शिल्पिन्यास and explained somewhat differently. They say that the rule enunciated by बृहस्पति (याच्यमानो न दयादा दाप्यं तत्सोदयं भवेत्) quoted above does not apply to याचितक in certain cases. When a person makes a loan of an article to a friend for a definite purpose (कार्य) or for a certain period (e. g. a year) and then demands it back before the purpose is completely fulfilled or the period fixed expires, the friend, if he refuses to deliver in such a case, is not liable to pay with interest (as बृह० declares); but after the purpose is fulfilled or the period elapses, the friend should return what he took as a loan and if he does not give even then and there is loss of the thing then the person taking the loan was to pay the price, even if the loss was due to inevitable accident. "एवं शिल्पिन्यासे विशेषमुक्त्वा याचितविषयेष्याह स एव । 'यदि तत्का...दाप्यते ॥ तात्पर्य तावदुच्यते । 'याच्यमाने न दयादा...भवेत्' इत्यर्थं धर्मोत्तिदेशाद्याचितके प्राप्तोनेन प्रतिषेधवचनस्थायमर्थः । यत्कार्यं शीर्घकालसाध्यं तत्कार्यमध्ये यदि याचितः यदि वा संवत्सरपर्यन्तं दीयतासिलेवं कालं परिनियम्य याचितः

तस्मिन्कार्यमध्ये परिनियतकालमध्ये वा प्रतियाच्यमानो याचितकं यो न ददाति असौ न सोदयं दाप्य इति । याचितकमात्रमेवासै कृते कार्ये परिनियतकालात्यये वा दद्यात् । यदि तदापि न ददाति तदा दैवादितो विनाशे हरणे वा जाते मूल्यं देयमित्याह स एव । ‘प्राप्तकाले...वहेत् ।’ इति ।” स्मृतिच० (व्य. p. 183); vide वीर० p. 371 for the same explanation (almost word for word). प्राप्तकाले...वहेत्—This is ascribed to काल्यायन by the स्मृतिच०, परा. मा. and वीर०. स निगृह्ण...यः—‘निगृह्ण बलादुपवासादि कारणित्वा स्थापकेन दाप्यो दानोन्मुखं कृत्वा प्राप्यम् । एवमपि यदि न ददाति तदा स राजा दाप्यो दण्डश्वेतर्थः ।’ स्मृतिच० (व्य. p. 184).

११ अस्वामिविक्रयः (sale without ownership).

Page 195, line 5—page 200, line 7. यच्चिता...
 स्वाम्यभावे When the wealth of another is stolen or when
 what is borrowed (for use) or is entrusted for being
 delivered to another or is a deposit is sold behind the
 back of the owner. स्वाम्यभावे means स्वाम्यसंनिधाने. The
 word विक्रीयते suggests a mortgage and a gift also. These
 latter two when made without title are as invalid as a
 sale. अस्वामि...विनिवर्तयेत्—we must supply राजा (or judge)
 before विनिवर्तयेत्—a sale, gift or mortgage made without
 ownership must be rescinded (or cancelled). नील०
 remarks अस्वामि is an adverb and a separate word. अविद्यमानः
 स्वामी यस्मिन् कर्मणि यथा स्यादिति अस्वामि. वीर० takes अस्वामिविक्रयं as
 one word ‘अस्वामिना कृतं विक्रयम्। अस्वामिकृतत्वं दानाद्योरपि तत्साहचर्यात्।’
 (p. 374). प्रकाशतः...कथात् a purchase made openly is
 blameless, but the purchaser is liable to the charge of
 theft if he buys clandestinely. अस्वाम्य...गमवेत् if a man
 buys from a slave who is not authorised (by the master
 to sell), or from a bad man, or in secret or for a very
 low price or at an improper time, he incurs the guilt
 of a thief. Most mss. and editions read दासाद्वसतश्च, which
 makes no sense. वीर० explains ‘असतो जनात् चाष्टालदेवित्यर्थः।
 दासप्रहणं समानन्यायत्वादस्तत्त्वाणां बालादीनामुपलक्षणार्थम्।’ (p. 375–376);
 ‘असती जनात् असाधुत्वेन ज्ञातात्’ वि. र. (p. 107). Compare विष्णुव.
 सू. ‘अजानानः प्रकाशं यः परद्रव्यं कीर्णीयात्तत्र तस्यादोषः। स्वामी द्रव्यमामुयात्।
 यद्यप्रकाशं हीनमूल्यं च कीर्णीयात्तदा विक्रेता क्रेता च चौरवच्छासौ।’ (V. 164–
 166). आगमेनो...विभाविते—This applies to a case where a
 man claims a thing as his own which another person has
 sold to a third man, but which he says he had lost. A
 person claiming a thing as his own and lost by him must
 prove that it was his by title (such as purchase, partition
 &c.) or by possession. But if he failed to prove this he

had to pay to the king a fine equal to a fifth part of the value of the thing. नाशिक means 'नष्टद्रव्यसामी'—a person claiming to be the owner of a thing lost by him. Some of the ways in which title arises are 'लब्धं दानक्यप्राप्तं शौर्यं वैवाहिकं तथा । बान्धवादप्रजाज्ञातं षडविधस्तु धनागमः ॥' (quoted in the स्मृतिच ०). वारी...विभावयेत् if the claimant (i. e. one who claims a thing to be his, which is sold by another to a third man) is not able to establish by means of witnesses that the thing sought (मार्गित) by him (is his). 'साक्षिग्रहणं प्रमाणान्तरोपलक्षणार्थमिति केचित् । यत्तूकं साक्षिग्रहणं अस्तास्मिविक्रयविवादे खत्वसाधनप्रमाणान्तरनिवृत्यर्थमिति मदनरब्ले तदयुक्तम् ।' वीर० p. 377. दाप्यः स्थाद्विगुणं दण्ड—Here a heavy penalty is laid down, while in the words पञ्चवन्धो दमस्तस्य we have a light fine. On this conflict of texts about fine वीर० says 'अत्र दण्डविप्रतिपत्तिरपराधाल्पत्वमहत्वानुसारेण व्यवस्थापनीया ।' (p. 378). मूले...विधीयते—when the original (person from whom the purchaser bought) is produced (or brought forward), the purchaser (of a thing claimed by a man as his own) should not be proceeded against; but it is ordained that there should be a litigation between the original (seller) and the man claiming the thing as his own (and lost by him). मूले समाहृते &c—This is referred to वृहस्पति by the मिता०, but to व्यास by अपरार्क, स्मृतिच ०, परा. मा., वीर०. 'मूलमत्र यसात्कीतमसाकुच्यते ।...समाहृते अस्तान्धया कीतमिति निर्दिष्टे ।' वीर० (p. 379). विक्रेता...धनम् where the seller pointed out (by the buyer) is defeated in the law-suit, he should give to the buyer and the king the price (of the thing sold) and a fine respectively and the thing (in dispute) to its owner. Compare 'विक्रेतुर्दर्शनाच्छुद्धिः सामी इन्यं नृपो दमम् । केता मूल्यमवाप्नोति तस्मायस्तस्य विक्रयी ॥' याह० II. 170. मूला...संख्यया—time should be allowed (to the buyer) for producing the original (seller) having regard to the distance. If the original seller cannot be produced (because it is not known where he is gone) the purchaser should establish his purchase (as actually

made). The स्मृतिच० reads 'देयो योजनसंख्या' and वीर० does the same and remarks 'तत्र देयोच्चसंख्ययेति मदनरत्ने पाः' (p. 179). नील० seems to have followed the मदनरत्न. 'तदा क्रेता आत्मदोष-परिहारार्थं स्वबन्धुभिः साक्षिभूतैः कथं साधयेत्' अपरार्क (on याज्ञ. II. 371); 'अविज्ञातदेशतया मूलमाहर्तु न शकोति तदा कथं शोधयित्वैव शुद्धो भवति ।' मिता०. अभियोक्ता...स्वकम्—the claimant (i. e. one who claims a thing as his and as lost by him, though sold by another to a third person) should first establish by means of his kinsmen (as witnesses) that the thing (in dispute) is his. 'अभियोक्ता नाष्टिकः नष्टधनस्यैवात्राभियोक्तृत्वात् । सोन्यहस्ते दष्टधनं स्वज्ञातभिः साक्षिभूतैः स्वकं स्वकीयं यथा भवति तथा तावस्ताधयेदिस्यर्थः ।' स्मृतिच० (व्य. p. 214). क्रेता...लभते though the buyer may establish that he purchased the thing, the thing in dispute belongs to the claimant (who claims it as his, though it was lost). The only benefit derived by the purchaser who proves his purchase is that he escapes punishment and gets back the money paid by him to the seller as the price. अथ... धनम् if the original seller cannot be produced, (the purchaser) is let off by the king without a fine and the person claiming the thing (as his lost chattel) gets it when it is established to have been purchased openly. We must take प्रकाश...शोधितं with धनम्. The printed editions of मनु read °शोधितः, which is better. °शोधितः would refer to the purchaser. नील० seems to have read मूलमनाहर्य. This will mean 'on not producing the original seller the purchaser will be let off &c.' गोविन्दराज takes मूल in the sense of 'price' (मूल्य). 'अनाहर्यः अनानीयः (नेयः?) । प्रकाशक्य-शोधितं नाष्टिको लभते क्रेता त्वदण्डो भूत्वा राजोपराधान्मुच्यते इत्यर्थः ।' वीर० (p. 380). कुछूक quoting two verses from बृहस्पति (वणिगवीथी &c. that occur below) says that in such a case the real owner should pay half the price to the buyer and then take his chattel. यथा...दाप्यः (the purchaser) should be made to deliver to the real owner the chattel in accordance with the (owner's) plaint. वणिगवीथी...बहारतः—

When a purchase has been made before a row of traders to the knowledge of the king's officers, but the purchase is from one whose habitation is not known, or where the vendor is dead, the real owner (of the thing thus sold away and purchased without title) will recover his own chattel after paying half the price (to the purchaser); in such a case both (the real owner and the purchaser) lose a half on account of the popular usage (on such a point). Each is guilty to some extent; the purchaser bought from a man whose habitation was not known; the real owner was careless enough to lose his property. The reason is furnished by the verse 'अविज्ञातक्यो दोषस्तथा नापरिपालनम् । एतद् द्वयं समाख्यातं द्रव्यहानिकरं बुधैः ॥' (quoted by अपरार्क, the स्मृतिच०, वीर०). वणिग्वीथी &c.—These verses are ascribed to बृहस्पति by कुलूक, वि. र., अपरार्क and to कालायन by the स्मृतिच०, परा. मा., वीर०. 'वणिग्वीथीपरिगतं वणिग्वीथ्यां प्राप्तम् । अनेन रहःक्यो नास्तीति दर्शितम् । विज्ञातं राजपुरुषैरित्यनेनाप्रकाशक्यो नास्तीति दर्शितम् । अविज्ञाताश्रयात् अविज्ञातस्थानकात् । यद्हःक्यादिरहितं सदविज्ञाताश्रयात् क्रीतं मृतविकेतुकं वा' वीर० (p. 380). मूलं=विकेता. उद्विष्टमेव &c—The वीर० remarks 'अस्मामिविकेतुरिव अस्माम्यदत्तं स्वाम्यनुभातिमन्तरेणोपभुजानस्य दण्ड्यतामाह नारदः'. शौलिकैः...नृपः The owner of a thing, that was lost or stolen and was brought to the king by the toll-gate officers or by guards (of a city &c), shall recover it (from the king) within one year; after that the king shall take it. Compare गौ. ध. सू. 'प्रनष्टस्वामिकमधिगम्य राजे प्रबूयुः । विख्याप्य संवत्सरं राजा रक्ष्यम् । ऊर्ध्वमधिगन्तुश्चतुर्थं राज्ञः शेषः ।' (X. 36-38). The king had to proclaim that he had received a lost chattel. प्रणष्टः स्वामी यस्य—the owner of which is not forthcoming or has disappeared. तच्छेत्रिय...विषयम्—The मिता० says 'तच्छुतवृत्तसंपन्नव्राद्याणविषयम्'. (on याज्ञ. II. 173). आददीताथ पद्मभागं &c—Various explanations are given by the commentators of Manu as to the grounds on which a sixth, tenth or twelfth share was to be taken by the king. According to कुलूक it depended on the worth of

the owner ‘धनसामिनो निर्गुणसगुणतापेक्षक्षायं षडभागदिग्रहणविकल्पः’. The मिताक्षरा (on यज्ञ० II. 33) following मेधातिष्ठि places it on the ground of length of time. ‘तत्र वर्षत्रयपर्यन्तमवद्यं रक्षणीयम् । तत्र यदि संवत्सरादर्वाहूङ् स्वाम्यागच्छेत्तदा कृत्स्नमेव दद्यात् । यदा पुनः संवत्सरादूर्ध्वमागच्छति तदा किंचिद्गां रक्षणमूल्यं गृहीत्वावशेषं सामिने दद्यात् । यथाह । आददीताथ...सरन् । इति । तत्र प्रथमे वर्षे कृत्स्नमेव दद्यात् । द्वितीये द्वादशं भागं तृतीये दशमं चतुर्थादिषु षष्ठं भागं गृहीत्वा शेषं दद्यात् । राजभागस्य चतुर्थोशोधिगच्छे दातव्यः । स्वाम्यनागमने तु कृत्स्नस्य धनस्य चतुर्थमंशमधिगच्छे दत्त्वा शेषं राजा गृहीयात् ।...हरेत परतो वृप इति एतदपि स्वामिन्यनागते व्यबद्दादूर्ध्वं व्ययीकरणाभ्यनुज्ञा । ततः परमागते तु सामिनि व्ययीभूतेषि द्रव्ये राजा स्वांशमवतार्य तत्समं दद्यात् । एतच्च हिरण्यादिविषयम् ।’ मिता०. इदं....ज्ञाने these rules hold good only when the owner of the thing (found and kept in the king's custody) is not known. अवधारणं certain knowledge. भागं a share (for his trouble in guarding it). परः स्वामी येषां ते परस्वामिकाः; नष्टलब्धाः (आदौ नष्टाः पश्चात् लब्धाः) पश्चवः तेषाम्. भूतिः remuneration or wages. पणाने... मानुषे the owner of stray one-hoofed animals (like horses) should pay four *panas* and five for human beings (as remuneration for one day's custody by the king). पादं... के only a fourth (*pana*) for each goat or sheep. This verse contains, according to the मिता०, an exception to the rule of मनु stated in आददीताथ षडभागं &c. अपराह्ण says that this verse states what the finder of stray animals is to get as reward. The स्मृतिच० refers to both these views ‘तदेकशफादौ विशेषशास्त्रं मनूकषष्टभागादानविधेबाधकमिति कैश्चिद् व्याख्यातुभिरुक्तम् । अन्यैस्त्वेकशफादौ अधिगच्छे देयं निरूपयितुमेतदित्युक्तम् ।’ (व्य. p. 133). भक्षितं तु देयमेव—the owner must pay to the keeper of stray cattle the price of what they ate up (in addition to the above amounts for custody). निधिः treasure (buried in the earth). If a king himself found treasure, he was to retain half for himself and distribute the rest among ब्राह्मणः; if a learned ब्राह्मण found treasure (to which no one else could establish a claim), the ब्राह्मण was to take the whole; if any one else (other than the king or a learned ब्राह्मण) found

buried treasure, the king was to give a sixth part to the finder and should take the rest; if the finder of treasure-trove did not inform the king, he was to be made to pay the whole treasure to the king and also a fine (according to his ability). Compare the Indian Treasure Trove Act (VI of 1878) sections 4, 10, 11, 12, 20 (as to penalties) with these rules. For विद्वा...र्यतः, compare मनु (8. 37) 'विद्वांस्तु ब्राह्मणो दद्वा पूर्वोपनिहितं निधिम् । अशेषतोप्याद्यीत सर्वसाधिपतिर्हि सः ॥'. अनिवेदितं विज्ञानं येन—the finder (of treasure) who does not communicate his knowledge (to the king). The reading of the printed editions अनिवेदितविज्ञातः means 'अनिवेदितशासौ विज्ञातश्च'—who did not inform the king (अनिवेदितवान्), and was found out by the king. The words 'राजा षष्ठांशमाहरेत्' are explained by अपराक as 'षष्ठमंशं राजा जनपदपालक आहरेत् अधिगच्छेत्', while the मिता० explains 'राजा षष्ठांशमधिगच्छे दत्त्वा शेषं निधि स्वयमेवाहरेत् ।'. The explanation of अपराक appears natural; but the मिता० is supported by वसिष्ठ and गौतम. 'अप्रज्ञायमानं वित्तं योधिगच्छेदाजा तद्वरेदधिगच्छे षष्ठमंशं प्रदाय' व. ध. सू. III. 13; 'निष्वधिगमो राजधनम् । न ब्राह्मणस्याभिल्पस्य । अब्राह्मणोप्याख्याता षष्ठं लभेतेत्येके' गौ. ध. सू. X. 43-45. यदा...भावयति but when a person establishes that a treasure (found by another or by himself) is his by means of some signs or by proof (मान). मान may also mean 'weight'. ममा...मानवः when a man declares truthfully (i. e. by his oath and other means of proof) 'this treasure is mine'. The natural interpretation is that the king should take the sixth or twelfth (according to the caste of the claimant, time and place &c). This is the explanation given by the मिता०. मेधातिष्ठि explains 'तत्र प्रथमे वर्षे द्वादशो भागो द्वितीये दशमस्तृतीये षष्ठं इति । अथवा रक्षाक्षेशक्षयापेक्षो भागविकल्पः'. कुल्लूक says that the sixth or twelfth part depends upon the virtues (of the claimant). So says the वि. र. also. नील० takes the 6th part to refer to the king and the twelfth to the finder. दातव्यं...धनम् property stolen by thieves must be restored to men of all castes by the king

(if he recovers it). Compare याज्ञ० II. 36 'देयं चौरहृतं इव्यं राजा जानपदाय तु । अदद्विं समाप्रोति किल्बिषं यस्य तस्य तत् ॥' on which the मिता० comments 'यदि चौरहस्तादादाय खग्मुपभुक्ते तदा चौरस्य किल्बिष-माप्रोति । अथ चौरहृतमुपेक्षते तदा जानपदस्य किल्बिषम् । अथ चौरहृताहरणाय यतमानोपि न शङ्कुयादाहर्तुं तदा तावद्वनं स्वकोशाद् दद्यात् ।'. Compare 'चौरहृतमपजिल्य यथास्थानं गमयेत् । कोशाद्वा दद्यात् ।' गौ. ध. सू. X. 46-47 ; 'चौरहृतं धनमवाप्य सर्वमेव सर्ववर्णेभ्यो दद्यात् । अनवाप्य च स्वकोशादेव दद्यात् ।' विष्णुध. सू. III. 66-67. प्रत्याहर्तुमशक्तस्तु &c.—This verse is ascribed to कृष्णद्वैपायन by the मिता० and to व्यास by अपरार्क, स्मृतिच०.

१२ संभूयसमुत्थानम् (partnership concerns)

Page 200, line 8—page 202, line 4. वगि...कुर्वते where merchants and others carry on an undertaking jointly. संभूय *ind. past part.*—coming together, joining together (either funds or labour). समुत्थानं undertaking. बहूनां...भवेत् If one out of many (partners), being approved by all (or authorised by all), gives property (*i. e.* enters into sales and other transactions with the world) or causes a document to be executed, it will be regarded as done by all. Compare with this rule the Indian Contract Act, section 251. ‘करणं लेख्यादि’ वि. र. परीक्षकाः...युताः—this verse states the way in which the partners should act if there is a difference of view among them. ‘In case of doubt and in case of (the discovery of) fraud they are declared to be the judges and witnesses among themselves, provided there does not exist an enmity among them. If there is enmity among them, then the verse यः...विधिः lays down the procedure. When any one of them (partners) is found out to have practised fraud in sales or purchases (for the partnership), he must be cleared of guilt by oaths (ordeals and other means of proof). ‘विशोध्यः सम्यैरिति शेषः । सर्ववादेषि वशनेतरविवादेषीलर्थः’ स्मृतिच० (व्य. p. 185); ‘शपथैरिति प्रमाणोपलक्षणम्’ वि. चि. (p. 30). जिह्वां...कारवेत् they should expel a fraudulent partner without giving him any profit ; one (partner) who is unable (personally to look after the partnership business) may cause (the work) to be done by another (by his agent or representative). ‘जिह्वां वशकं निलाभं मूलमात्रं दस्त्वा बहिः कुर्युः’ वि. र. p. 115. प्रतिषिद्ध...भाक् if a loss be caused (to the partnership) because one did what was forbidden or did something without being asked to do so (or without being approved)

or through one's negligence (प्रमादः carelessness), he should make good the loss ; that partner who saves (partnership property) from destruction is entitled to (an additional) tenth part (as his reward). 'चौरराजादिजनिताद् व्यसनात्पर्यं पालयति स तस्मादक्षितात् पर्यादशममर्णं लभते ।' मिता० Compare कात्यायन 'चोरतः सलिलादगर्नेद्वयं यस्तु समाहरेत् । तस्यांशो दशमो देयः सर्वद्रव्येभ्यं विधिः ॥' (quoted in the सूत्रिच. व्य. p. 186). शिष्य...तरम् If there are artisans (employed in a work) such as mere learners, advanced students, experts and those who are masters in their craft, then these four classes take respectively one after another, one, two, three and four shares (of the total payment or profit). 'अत्र शिक्षकाभिज्ञकुशलाचार्याशत्वारो यथोत्तरं घटनाज्ञानोत्कर्षेण भिद्यन्ते' वि. र. p. 125. This is somewhat similar to the distribution among the sixteen priests of one hundred cows prescribed as the दक्षिण in the ज्योतिषोम. The question arises whether these cows are to be distributed equally among the four principal priests (होता, अध्यर्थुः, उद्धाता and ब्रह्मा) and their twelve assistants or in any other manner. The पूर्वपक्ष is that there should be equal distribution ('समं स्यादशुतित्वात्' पू. मी. सू. X. 3. 53) or that whoever does more work should get more ('अपि का कर्मवैषम्यात्' पू. मी. सू. X. 3. 54). The orthodox conclusion is (पू. मी. सू. X. 3. 55) that, in accordance with a passage occurring in the द्वादशाह section, the distribution is unequal and is in conformity with the words अर्धिनः, तृतीयिनः and पादिनः used in that passage. That is, the four principal priests get forty-eight cows in all, then the first batch of their assistants (मैत्रावरुण, प्रतिप्रथातु, ब्राह्मणाच्छसिन्, प्रस्तोतु) gets twenty-four, the second batch (अच्छावाक, नेष्टु, आशीष and प्रतिहृतु) gets a third of what the principal priests get, viz. sixteen cows, and the third batch (ग्रावस्तुत, उज्जेतु, पोतु, मुब्रह्मण्य) get a fourth i. e. twelve cows. Vide मनु. 8. 210 'स्वर्वेषामर्धिनो मुख्यास्तदर्थेनार्धिनोऽपरे । तृतीयिनस्तृतीयांशाश्चतुर्थाश्च पादिनः ॥' and मिता० on याज्ञ. II. 265 for the application of this dis-

cussion. धार्मिकोपस्करणि—Utensils required for religious worship. The reading चार्मिकोपस्करणि (articles of leather) is bad, when placed in juxtaposition to देवगृह. नर्तकानामेष एव धर्मः—The same rule applies to dancers i. e. the chief dancer gets two shares (as the chief builder gets two shares). तालज्जः one who beats the time (while others sing). The reading अध्यर्ध (a share and a half) is better, being supported by most of the principal *nibandhas*. परा. मा. reads 'लभते हार्धम्' गायनाः—singers. तेषां चेत्... यथांशतः—नील० introduces this verse rather abruptly. The verses preceding this are 'परराष्ट्राद्धनं यत्थाच्चोरैः साम्याज्ञया हृतम् । राज्ञो दशांशमुत्सज्य विभजेरन् यथाविधि ॥ चोराणां मुख्यभूतस्तु चतुरोशांस्ततो हरेत् । शूरोशांखीन् समर्थो द्वौ शेषास्त्वैकमेव च ॥' (quoted in the स्मृतिच०, त्रि. र., परा. मा., and वीर०). If certain adventurous spirits pillage the territory of an enemy at the bidding of their king and some of them are caught in the venture and are released after paying a ransom, then the verse 'तेषां चेत्' declares that the members of the pillaging party have to contribute to the ransom in proportion to the share of the booty they were in the habit of taking. 'प्रसुतानां चोरयितुमितस्ततो गतानां यः कश्चिद् ग्रहणमवरोधनं प्राप्तः सन् धनं दत्त्वात्मानं मोक्षयति तद्धनं सर्वैरेव विभज्य शोधनीयमित्यर्थः' वि. र. (p. 126). अनिय...कर्तुणाम् who enter upon an undertaking without fixing the share of each. एष निर्णयः—the rule propounded by काल्यायन, viz. the chief one gets four shares and so on, is the one applicable when there is no agreement made as to shares.

१३ दत्ताप्रदानिकम् (resumption of gift).

Page 202, line 5—page 206, line 6. असम्यक् in an improper or prohibited manner. This is to be connected with दत्ता. अथ...दत्तमेव च—What may be given and what may not be given, valid gifts and invalid gifts. On these four नारद says ‘तत्रेहाष्टावदेयानि देयमेकविधं स्मृतम् । दत्तं सप्तविधं ह्येयमदत्तं षोडशात्मकम् ॥’ (दत्ताप्रदानिकप्रकरण v. 3). The words अन्वाहितं...श्रुतम् contain the eight kinds of objects that cannot be given away (पुत्रदारः being taken as one). अन्वाहित, याचित, आधि and निषेध have been already explained. साधारणं jointly owned (with other members). सर्वस्वं...सति one's whole property, when one has offspring. नीलः omits a half line ‘आपत्स्वपि च कष्टाद्यु वर्तमानेन देहिना’ after ‘चान्वये सति’. अत्र...मात्रम्—It will be noticed that there is no ownership in a man as regards a thing that is अन्वाहित, याचित, a pledge or a deposit. So also नीलः has established above in the section on ownership that there is no ownership over sons and wives. What one does not own cannot be given away. Hence the prohibition contained in the word अदेयानि with reference to the first six things (अन्वाहितं to पुत्रदारः) is not really a निषेध properly so called but merely an अनुवाद. A prohibition is made about something that might, in the absence of the prohibition, follow as a matter of course. ‘प्रासिसापेक्षत्वात् प्रतिषेधस्य’ भीमांसान्यायप्रकाश. In the present text, there being no ownership in the six things and it being well known that a gift can be made of that alone which is one's own, it is not necessary to say that these six should not be given. Therefore this is not a proper निषेध. These words only repeat what is already well known. That is they are mere अनुवाद (a variety of अर्थवाद). ‘दिरोधे गुणवादः

स्थादनुवादोवधारिते । भूतार्थवादस्तद्वानादर्थवादविधा मतः ॥'. A proper example of निषेध is 'ब्राह्मणो न हन्तव्यः'. Here it is possible that a man may set about to kill a ब्राह्मण when his passions are roused (i. e. there is प्राप्ति of ब्राह्मणहनन). This is forbidden by the words ब्राह्मणो न हन्तव्यः. Therefore this is a proper निषेध. Another example of निषेध is न कलञ्जं भक्षयेत् नान्तरिक्षे न दिवीतिवद्—About अभिच्यन the rule laid down is that fire should be kindled on gold and not on bare ground. There is a further passage which runs 'न पृथिव्यामिश्वेतव्यो नान्तरिक्षे न दिवि'. This is तै. सं. V. 2. 7. 1, where the reading is न पृथिव्यां नान्तरिक्षे न दिव्यमिश्वेतव्यः. It is not possible to kindle fire in the air or in the sky. Therefore this निषेध (in नान्तरिक्षे न दिवि) does not forbid what might possibly be done. Therefore it is not a proper निषेध. Then it may be asked:—what do these words convey? The reply is that these words contain a mere अर्थवाद. They extol the *vidhi* about the placing of gold as a seat in अभिच्यन by censuring the placing of fire on bare ground &c. Compare the भाष्य of शबर on 'अन्त्ययोर्योक्तम्' (पू. मी. सू. I. 2. 18). " 'अभागिप्रतिषेधात्' (पू. मी. सू. I. 2. 5) इत्यादावुदाहृतं 'न पृथिव्यामिश्वेतव्यो नान्तरिक्षे न दिवि' इति, 'हिरण्यं निधाय चेतव्यम्' इत्याकाङ्क्षितत्वात् अस्य विधे: शेषः । पृथिव्यादीनां निन्दा हिरण्यस्तुलर्थां । असति प्रसङ्गे प्रतिषेधो निलानुवादः । ". The तत्त्वार्तिक says "यथैव वाङ्मनसयोर्निन्दा हिरण्यस्तुलर्था तथा शुद्धपृथिवीनिषेधः 'प्रकृत्सावर्थवादः स्यात्' (पू. मी. सू. X. 8. 7) इत्येवं हिरण्यनिधानस्तुलर्थो न प्रतिषेधमात्रफलः । नान्तरिक्षे न दिवीति औचिलेन पृथिवीसमर्थनायैव । यथान्तरिक्षे दिवि वा चयनं न प्रसिद्धं तथा हिरण्यरहितायां पृथिव्यामिति स्तवनम् । ". The मीमांसान्यायप्रकाश says 'अत एव नान्तरिक्षे न दिवीत्यस्य न प्रतिषेधकत्वम् । अन्तरिक्षे चयनाप्राप्तेः । '.

एतेन...व्याख्यातः—The words of याज्ञो according to the सिता० and अपराक० are सं कुड...द्वै—a man may make a gift of what belongs to him except wife and son in such a way as not to cause detriment to his family. पर्युदास means 'a proviso or an exception'. In passages where

the negative न (नव्) occurs, the question often arises as to the exact import of न. In some cases न has the sense of प्रतिषेध. In the Vedic sentence नातिरात्रे षोडशिनं यृद्धाति (which is opposed to another Vedic sentence अतिरात्रे षोडशिनं यृद्धाति), न must be taken in the sense of प्रतिषेध and therefore there is an *option* (विकल्प) as to the taking of the *Shodas'i* cup in the *Atirātra* sacrifice. But a विकल्प should not be resorted to as long as it is possible to explain the sentences in a different manner, as it is liable to eight faults. Therefore in many passages containing न, the attempt is to show that they simply extol something other than what is negated by them (*i. e.* those passages are mere अर्थवादः). An example is offered by नान्तरिक्षे न दिवि. In other cases न has the sense of पर्युदास. There is a Vedic passage नेक्षेतोयन्तमादिल्यम्. The question is whether it forbids the looking at the rising sun. The passage is preceded by the words 'तस्य व्रतम्'. A व्रत is something positive to be done by a man (in this case by the ज्ञातक). Therefore in the words 'नेक्षेतो...स्म' it must be supposed that the ज्ञातक is called upon to do something positive. Therefore the meaning here apprehended on account of the opening words तस्य व्रतम् is that he should resolve in his mind that he would not see the rising sun *i. e.* here there is no prohibition of seeing the sun, but there is a positive injunction about a resolve (उयन्तमादिल्यं नेक्षिष्ये हति संकल्पः अनुष्टेयत्वेन विधीयते). We have a Vedic sentence यजतिषु येयजामहं करोति and then another नानुयाजेषु येयजामहं करोति. The question is whether this is a विकल्प or पर्युदास. A case for विकल्प has to be avoided as far as possible, as then the two Vedic passages render each other nugatory. Therefore the न in नानु...करोति is not to be connected with करोति, but with the noun अनुयाजेषु and the meaning of the two sentences is अनुयाज-वर्जितेषु यजतिषु येयजामहं करोति. See the भाष्य of शबर on 'अपि तु

वाक्यशेषः स्यादन्याश्चत्वाद्विकल्पस्य विधीनामेकदेशः स्यात् (पू. मी. सू. X. 8. 4)
 'नैवमभिसंबन्धः—अनुयाजेषु येयजामहो न कर्तव्य इति, कथं तर्हि, नानुयाजेष्विति
 नशब्दोनुयाजशब्देन संबन्धते न करोतिना । किमतो यद्येवम् । नानुयाजेष्वित्येता-
 वदपरिपूर्णं वाक्यं तत्साकाङ्क्षं पूर्ववाक्यैकदेशेन संभन्त्सते, यदेतद् येयजामहं
 करोतीत्युक्तं तत् न अनुयाजेषु, यावदुक्तं स्यात्, अनुयाजवर्जितेषु यजित्सु
 येयजामहं करोतीति । तस्माद् विधिरेव पर्युदस्तानुयाजकः, नास्ति प्रतिषेध
 इति न विकल्पो भविष्यति ।'. For passages containing न as
 being अर्थवादस *vide* पू. मी. सू. X. 8. 7; for विकल्प *vide*
 पू. मी. सू. X. 8. 6 and for पर्युदस *vide* पू. मी. सू. X. 8. 1-4 and
 12-15. In याज्ञवल्क्य's verse the words दारसुतादते constitute
 an exception to the rule contained in the words स्तं देयम्.
 The rule is स्तं देयं, from which sons and wives are
 excepted. Just as in the verses 'अन्वाहितं...शुतम्', there
 are several things declared to be अदेय, though there is
 no ownership over them, so याज्ञवल्क्य excludes sons and
 wives from देय things, though they (sons and wives) are
 not of the same nature as other things (expressed by स्तं,
 over which there is ownership). This is the idea
 conveyed by the words एतेन...व्याख्यातः. It is probable
 that नील० purposely read स्तकुट्टम्बाविरोधेन for स्तं कुट्टम्बाविरोधेन;
 for, the latter reading would suggest that there was
 ownership in sons and wives inasmuch as they were
 excepted from स्तं so far as a gift was concerned. The
 मिता० holds a view opposed to that of the मयूख०. It says
 that पुत्र and दार are spoken of in the same breath with
 deposits and pledges merely for the purpose of laying
 down that they are not proper subjects of gift and that
 it is not intended to convey that there is no ownership
 in sons and wives (as there is none in deposits and
 pledges, mentioned along with them). 'एतददेयत्वमात्राभिप्रायेण
 न पुनः स्तत्वाभावाभिप्रायेण । पुत्रदारसर्वेस्तप्रतिशुतेषु स्तत्वस्य सद्ग्रावात् । मिता०'.

एताहाने...वित्तमपि—When a man professes to make a
 gift of these (eight things mentioned), not only is there

no valid transaction effected but the man is liable to a प्रायश्चित्त (for doing what is forbidden by the Sāstras). इत्याह एतानि प्रकृत्य दक्षः—The words of दक्ष are ‘सामान्यं याचितं न्यासं आधिदाराश्च तद्वनम् । अन्वाहितं च निष्क्रेपः सर्वेखं चान्वये सति ॥ आपत्त्यपि न देयानि नव वस्तुनि पष्टितैः । यो ददाति &c’ (quoted by हेमाद्रि in चतुर्वर्णी० vol. I. p. 50, स्मृतिचन्द्रिका व्य. p. 190 and by the वीर० p. 393). In the दक्षस्थृति (Ānandāśrama edition 3. 20) these verses occur with variations viz. सुहृद्दनं for तद्वनं, भयादितं for अन्वाहितं, सर्वेदा for पष्टितैः. अदेयं...साहसम्—This verse is ascribed to मनु by the परा. मा. and the वीर० (p. 393) but is not found in the printed editions. For उत्तमसाहस see याज्ञ० I. 366 and मनु 8. 138. कुटुम्ब...रिच्यते whatever remains after (providing for) the food and clothing of the family may be given. But वृहस्पति himself says that there were exceptions to this. ‘ससारामगृहस्त्रेत्राध्यदक्षेत्रं प्रचीयते । पित्र्यं वाश स्वयं प्रासं तद्वातव्यं विवक्षितम् ॥’ (quoted in the स्मृतिच०, which explains ‘सप्तभ्य आरामादिभ्यो यत्प्रचीयते अधिकं स्यात् तद्वातव्यमिति स्मृतिशास्त्रे विवक्षितमित्यर्थः’). अपरार्क (p. 780) quotes this verse. प्रतिश्रुत्या...दद्यात्—on this हरदत् says ‘दासामीति प्रतिश्रुत्यापि अधर्मसंयुक्तविषये न दद्यात् । यदि तेन इव्येणाधर्मसंयुक्तं वेश्यागमनावसौ करिष्यतीति विजानीयात् । अधर्मसंयुक्त इति वचनादन्यत्र प्रतिश्रुतमददत् प्रत्यवेयादिति दर्शयति’ . इति means ‘means of livelihood’. ये जाता...विक्रयः—this verse is quoted by the मिता० (on याज्ञ० II. 114) after ‘स्थावरं द्विपदं चैव यथापि स्वयमर्जितम् । असंभूय सुतान्सर्वाङ्ग दानं न च विक्रयः’ ॥. Therefore the words ये जाता...विक्रयः mean that there should be no sale or gift of such property as will be the means of livelihood for sons already living and yet unborn. It is not necessary to take व्रित्ति in the modern sense ‘the office of a village priest’ as Mandlik seems to do. दत्त—valid gift. ‘यत्युनः प्रकृतिस्थेन दत्तमव्यावर्तनीयं तद्वात्सुच्यते’ मिता० (on याज्ञ० II. 175). Those gifts are called दत्त that cannot be resumed, being made by a man in full possession of all his faculties. पण्य...र्खय— the price paid for goods, wages, (what is paid) for pleasure (derived from dancers, bards &c), a gift

through affection, a gift from gratitude, money (paid to a bride's kinsmen) and gifts for charitable or spiritual purposes. 'तुष्णा बन्दिचारणादिभ्यो दत्तम् । लेहाद् दुहितपुत्रादिभ्यो दत्तम् । ... ऋशुलं परिणयनार्थं कन्याज्ञातिभ्यो यद् दत्तम् । यच्च अनुप्रहार्थमदृष्टार्थं दत्तम् ।' मिता० If we read ऋशुलं, that would mean 'for the devotion shown by the wife' or possibly 'for sexual intercourse'. About प्रत्युपकारतः, काल्यायन says 'भयत्राणाय रक्षार्थं तथा कार्यप्रसाधनात् । अनेन विधिना लब्धं विद्यात्प्रत्युपकारतः ॥' (quoted in the स्मृतिच । व्य. p. 193 and अपराके p. 781). अपराके explains अनुप्रहार्थ as 'वीनानाशादिभ्यः दत्तम्'. Compare the eight kinds of valid gifts mentioned by बृहस्पति 'भूत्या तुष्णा पर्यमूलं ऋशुलमुपकारिणे । श्रद्धानुग्रहणं ग्रीत्या दत्तमष्टविधं विदुः ॥' (quoted in the स्मृतिच ।). Supply दत्तं after °नितैः and °योगतः. We must take शोकवेग as one word or वेग may be connected with भय, क्रोध, शोक. If we read °क्रोधद्वेष &c, then क्रोधद्वेष must be regarded as one. भय... नितैः (gifts made) by a man under the influence of fear, or through anger, sorrow or disease. 'कुषेन साखुरटव्यां प्राप्तेभिर्हितः इम्माणां शतं ददासि ततो जीवति अन्यथा नियसे । सोपि भयाद्वदति दासामीति । एतद्वयप्रतिशुतमदरामिति विहेयम्' असहाय. 'क्रोधेन पुत्रादिभ्यो वैरनिर्यातनायान्यसै दत्तम्' मिता०. नील० connects रुक् with भय, क्रोध and शोक and takes it to mean 'pressure or trouble'. उत्कोच bribe (offered to officers). परीहासः jest. व्यत्यास is explained as 'exchange' in the मिता० and the वीर०. 'एकोपि स्वं द्रव्यमन्यसै ददाति अन्योपि तस्य ददातीति दातव्यत्यासः' मिता०. The वि. र. (p. 135) explains it as 'अन्यसै दातव्यत्यासान्यसै दानं, अन्यसिन्दातव्ये अन्यस वा यदानम्' i. e. giving a gift to A when it was to be made to B or giving x to A when y was intended to be given. This seems to be the correct meaning. नील० follows this explanation. वि. चि. simply says 'व्यत्यासो भ्रमः'. The स्मृतिच० takes व्यत्यासच्छलयोगतः as one word 'व्यत्यासच्छलयोगतः' प्रच्छलतया प्रहीतुं परगतारणार्थं जनसमक्षं दत्तम्'. So also असहाय says 'व्यत्यासो व्यपदेशः तत्सहितं छलमिति'. But this is wrong. काल्यायन as quoted by the स्मृतिच० gives व्यत्यास as a separate ground for making a gift invalid 'कामक्रोधास्तत्त्वार्थान्हीनोन्मत्प्रमोहितैः । व्यत्यासपरिहासम्'

यहां तत्पुनर्हरेत् ॥'. छलं—fraud. 'शतदानमभिसंधाय सहस्रमिति परिभाष्य ददाति' मिता०, 'छलं वहु परिभाष्यात्पदानं छलं प्रसादं हति प्रकाशकारादयः' वि. र. (p. 135). बाल— one who is not sixteen or one who is incapable of deciding for himself the nature and effect of transactions he enters into. अखतच्च— one who is not his own master (like a son or a slave). आर्ते is well explained by असहाय as 'नवीपूरनीयमान आर्ते यद्वदति यो मां खियमाणं रक्षयति तस्माहं सुवर्णशंतं दास्यामीति'. मत्त intoxicated. उन्मत्त insane. अपवर्जित= दत्तम्.—वि. र. reads ○वर्जितैः and explains अपवर्जित as बन्धुबहिष्कृत. कर्ता...यत् what is given from the desire of a reward, thinking 'this man will do me some good turn'. The स्मृतिच० seems to make two grounds of invalidity out of 'कर्ता...या च यत्'. 'कर्मकरणार्थं सत्काररूपेणाकर्मकराय दत्तम्। प्रतिलाभम-कुर्वाणाय दत्तम्' स्मृतिच०. अपात्रे...के what is given through ignorance to an undeserving person, because he proclaimed that he was a worthy person. 'अचतुर्वेदाय चतुर्वेदोहमित्युक्तवते दत्तम्' मिता०; 'अयोग्याय योग्योक्तिमात्रेण दत्तम्'. कार्ये...संक्षिते what is given for a purpose which is really sinful (though it was thought to be meritorious). 'जन्मं करिष्यामीति धनं लब्ध्वा घूतादौ विनियुज्ञानाय दत्तम्' मिता०. The sixteen grounds of invalid gifts are suggested by the sixteen words भय, क्रोध, शोक, रुग्नित, उत्क्लोच, परीहस, व्यत्यास, छल, बाल, मूढ, अखतच्च, आर्ते, मत्त, उन्मत्त, प्रतिलाभेच्छया, अपात्रे...संक्षिते. अविज्ञानात् is to be taken with the preceding half verse. अपात्रे पात्रमित्युक्ते and कार्ये वाधर्मसंक्षिते are aspects of the same ground. For this last compare मनु 'धर्मार्थं येन दत्तं स्यात्कसैचिद्याचते धनम्। पश्चाच न तथा तत्साक्ष देयं तस्य तद्गवेत् ॥' (8. 212). एतानि परावर्तन्ते these (gifts) return (to the donor). व्यत्यास...यहां what was given for avoiding (the results of) lapses (from the right path) i. e. a bribe. But the readings of अपराके, स्मृतिच० and others are better. तस्मिन्नपि...कर्यन्वन even when the object (for which the bribe was promised) has been accomplished, it should be never given. अथ...बलात् if the bribe were already given (before the object is accomplished) it should be

returned by force (to the giver). स्तेय...दुच्यते that is called a bribe which is obtained by these, viz. giving information about a thief (i. e. either suppressing information about a person who is really a thief or threatening a person that he would be reported as a thief), about a felon, about one who breaks the rules of correct conduct, about an adulterer or one who is of an abandoned character, or by threatening to spread false reports about a man (or by offering to suborn witnessess). The सृष्टिच० explains 'यदि मर्यान् प्रयच्छसि तदा त्वक्तुं कथयामीति भीतिमुत्पाद्य स्तेनादिसकाशाद् यत्किञ्चिद्दनभादते, तथा यदि मर्यान् प्रयच्छसि तदा त्वां वारकस्य दर्शयामीति भीतिमुत्पाद्य पलायितसकाशायत्किञ्चिदादते, तथा यदि मर्यान् प्रयच्छसि तदा सत्यं कृतमिति स्वामिनः पुरुत्तादसत्यमपि सत्यतया वच्चीति अनुकूलमुक्त्वा दासादिसकाशायत्किञ्चित् आदते' (व्य. p. 194). The वि. र. explains 'स्तेयं च साहसं च स्तेयसाहसे ते यस्य स्तः स स्तेयसाहसिकः वृत्तनष्टो वृत्तच्युतः तेन स्तेयसाहसिकोद्वृत्तपाररदारिकवृत्तनष्टानां दर्शयित्रे साक्षादीनामसत्ये प्रवर्तयित्रे वा यद्दनं स्वीकृतं' (p. 137-138). Vide वीर० (p. 400). नील० omits a half verse which is important 'न हाता तत्र दण्डः स्यान्मध्यस्थैव दोषभाक्' which lays down that the person offering the bribe is not punished and gets his money back; but the intermediary (who approaches the person to be bribed) and the person accepting the bribe are to be punished. 'तद्राज्ञा दत्रे दाप्यमुत्कोचकसंपादकप्राहकौ च दण्डनीयाविल्यर्थः' अपरार्क (p. 783). योगाध...वर्तयेत a fraudulent mortgage or sale, a fraudulent gift or acceptance and everything else where he (the king or judge) finds deceit, all these he (the judge) shall declare to be void. उपधिः deceit, fraud. उपध्यपगमे when the fraud vanishes i. e. is detected. It was said above that a gift made by one distressed (आर्ते) is void; an exception to that rule is stated in the words स्वस्वेन &c. When the gift is made or promised for a religious purpose, even though made by one who is आर्ते, it should be upheld and if the man dies without completing it, his son should be made to complete it.

‘आर्तदत्तस्यादत्तत्वं धर्मकार्यव्यतिरिक्तविषयम्’ मिता०। अत्र...दृष्टव्यः—In the द्वैतनिर्णय there is a long discussion on this verse of काल्यायन, the main purport of which is that the word सुतः stands for all heirs. “वयं तु ब्रूमः । अत्र पूर्वार्थे ‘श्रावितं धर्मकारणात्’ इत्युक्तेष्वर्गं प्रतिश्रुतं चैवेति सामान्यप्रवृत्तस्य प्रतिश्रुतदानविवेष्यपसंहारार्थमेतद्वाक्यमित्यम्भुपगतं सर्वनिबन्धकारैः । ततश्च पुनः सुतविषयत्वेनाप्युपसंहाराम्भुपगमे तात्पर्यमेदाद् दुष्परिहरो वाक्यमेदः प्रसञ्जेतेति । न चात्र विनिगमनविरहो येन श्रावितं धर्मकारणादित्येतदेवोपलक्षणं स्यादिति शक्ताते ।...श्रावितं धर्मकारणादिति एतद्वाक्याश्रुतमेव श्राव्यं नोपलक्षणं युक्तमिति पूर्वत्रैबोपसंहारार्थता युक्ता नोत्तरत्र सुतमहण इति विनिगमकमिति युक्तमुत्पश्यामः । अत एवापराके ‘खस्येन व्याध्यातेन वा यद्यानं संप्रदानं ब्राह्मणं प्रत्येतावन्मया तुम्यं देयमिति श्रावयित्वा दानमकृत्वैव मृतस्तदा तद्वायादाशीनां तदेयम् । अप्रयच्छन्तो राजा दाप्याः’ इत्यन्तेन प्रन्थेन दायाम्भुपलक्षणार्थत्वैव व्याख्यातमिति” (MS. No. 109 of 1895-1902 folios 165-167).

१४ अभ्युपेत्याश्रूषा (breach of a contract of service).

Page 206, line 7—page 211, line 7. अभ्युपेत्याश्रूषा having made an agreement as to service. न प्रतिपथते does not carry it out. भारवाहः a porter. गृहकर्मकृत् a menial servant. नारद says 'शुश्रूषकः पश्चविधः शाके दृष्टे मनीषिभिः । चतुर्विधः कर्मकरत्सेषां दासालिपशकाः ॥' (शिष्यान्तेवासिभृतकाश्चतुर्थस्त्वधिकर्मकृत् । एते कर्मकरा शेया दासास्तु गृहजादयः ॥) (अभ्युपेत्याश्रूषाप्र. 2-3). शिष्य a pupil learning the Vedas. अन्तेवासि an apprentice learning some art or craft. शृतक a hired servant. अधिकर्मकृत् one who supervises workmen. With the verse of शृहस्ति compare नारद 'उत्तमस्त्वायुधीयोत्र मध्यमस्तु शृषीबलः । अधमो भारवाहः स्यादित्येष त्रिविधो भृतः ॥' (अभ्यु. प्र. verse 23). सर्वेष्व...स्मृतः He who is appointed over all (servants) and (to supervise) over the household is also a labourer and he is termed *kauṭumbika* (the general family servant). The स्मृतिच० remarks 'अर्थेष्वधिकृत इति केचित्पठन्ति । तथा चायमर्थः । अर्थेषु शेत्रहिरण्यादिष्वधिकृतः पालकत्वेन नियुक्त इति । कुटुम्बस्योपरीत्यत्र कृत इत्यच्याहार्यम् । कुटुम्बस्योपरिकरणमायव्ययकर्तृत्वेन नियोग एव ।' (व्य० p. 197). स्वतन्त्रस्या...द्वृगुः—‘यथा भर्तुः संभोगार्थं स्वशरीरदानाद् दारत्वं तथा स्वतन्त्रस्यात्मनः परार्थत्वेन दानाद् दासत्वमिति भगुराचार्यो मन्यते स्वेत्यर्थः’ स्मृतिच० (व्य० p. 197). One difference between a कर्मकर and a दास is that the latter is extremely dependent upon another (अल्पन्तं पारार्थं तस्य), while the former is not so. वर्णानां...लोमतः—for the same words see याज्ञ० II. 183. Any one of the three—क्षत्रिय, वैश्य and शूद्र—can be a दास of a ब्राह्मण; a क्षत्रिय, वैश्य or शूद्र can be a दास of a क्षत्रिय and so on; but a क्षत्रिय could not be the दास of a वैश्य or शूद्र and a वैश्य could not be a दास of a शूद्र. वर्णानां...विधीयते—the other half of the verse is ‘खद्यर्मस्याग्निनोन्यन्त्र दारवद्वासता मता ।’ on which the स्मृतिच० observes ‘यथोत्तमवर्णं प्रति हीनवर्णं सवर्णं वा भार्या भवति न पुनर्हानवर्णं प्रति उत्तमवर्णं तथैव दासोभि भवेदित्यर्थः’. If even a क्षत्रिय or वैश्य forsook his

religious duties (or rather forsakes the duties of the order of ascetics after having entered it) he could be made a दास of a शूद्र, but if a ब्राह्मण did so he was to be banished from the country by the king. प्रव्रज्यावसित (प्रव्रज्या + अवसित past pass. p. of सो with अव) fallen from the order of ascetics. Supply राजा after कारयेत्. दासत्वं...भृगुः Bhṛgu says that a क्षत्रिय (fallen from प्रव्रज्या) is to be made a slave (of the king). Compare 'प्रव्रज्यावसितो राजो दास आमरणान्तिकम्' याज्ञ. II. 183, on which the मिता० says 'प्रव्रज्या संन्यासस्तोवसितः प्रच्युतः अनभ्युपगत-प्रायश्चित्तथेद्राज्ञ एव दासो भवति । मरणमेव तद्वासत्वस्यान्तोन्यस्मिन्काले न मोक्षोस्ति.' क्षत्रिये—this word stands for वैश्य also, to whom the same rule applies. Some digests expressly mention विद् (i. e. वैश्य). क्षत्रप्रहणं...लक्षणम्—नील० does not seem to be right here in saying that a शूद्र could enter the order of *sannyāsins* and could be punished if he became an apostate. According to the धर्मसूत्रs, a ब्रह्मचारी after finishing vedic studies could enter upon the fourth stage (if he were विरक्त) or could become a गृहस्थ, then a वानप्रस्थ and then a परिव्राजक. But ब्रह्मचर्य which consisted in the study of the Vedas was not prescribed for the शूद्रs. So it follows that the ancient authorities did not contemplate that a शूद्र could be a परिव्राजक. Compare व. ध. सू. VII. 1-3. परिव्रज्यां...वासयेत्—this is ascribed to नारद by the स्मृतिच० and परा. मा., to दक्ष by अपराके, वि. र.; and to दक्ष and नारद by the वीर०. खधर्मे—परिव्राजकधर्मे. क्षपदेनाङ्गुष्ठित्वा having branded on his skin the mark of a dog's foot. 'क्षपदेन शुनः पादसद्वशतसायसेन' स्मृतिच०. Some thought that as regards a Brāhmaṇa who was प्रव्रज्यावसित there was an option on account of the words of नारद 'राज्ञामेव तु दासः स्यात्प्रव्रज्यावसितो नरः' (अभ्यु. प्र. 35). The वीर० negatives the option 'केचित्तु प्रव्रज्यावसितस्य ब्राह्मणस्य दासत्वनिर्वासनयोर्विकल्पमाहुस्तज्ज पूर्वोक्तप्रकारेण संभवन्त्यां गतौ अष्टदोषदुष्टविकल्पाङ्गीकरणात्याव्यत्वात् । दासं विप्रस्य न क्षमिदिति निषेधाच्च ।' (p. 407). सवर्णे...कारयेत् a Brāhmaṇa should not be made a slave even to a Brāhmaṇa. शीला...
शीला...

कामतः (कारयेत्) but a Brāhmaṇa may, if he so chooses, do work for another ब्राह्मण who is possessed of character and learning. तद्वन् (विप्रं) may mean 'who is inferior than the ब्राह्मण who is शीलाध्ययनसंपन्न' or it may mean 'actions inferior to those (of the learned ब्राह्मण of character)'. The स्मृतिच० explains 'खक्षीयेच्छया विविष्टपुरुषोपकारार्थं तत्कर्मं कुर्वेच्चपि ब्राह्मणो नशुभं कर्मं कुर्यादिल्याह स एव—शीला...द्विजोत्तमः । यस्मात्परोपकारः कर्तव्यस्तस्माद्वन् कर्मं मध्यमोत्तमकर्मव्यतिरिक्तमपि कर्मं कामतो वेतनमन्तरेण स्वेच्छया परहितार्थमपरः कुर्यादिति पूर्वाधंस्यार्थः' (व्य० p. 108); compare वीर० 'यदि ब्राह्मणः स्वेच्छया दास्यं भजते तदासौ अशुभं कर्मं न कुर्यादिल्याह स एव' (p. 407). नारद divides कर्म into शुभ and अशुभ; the four kinds of persons who waited upon others (*viz.* शिष्य, अन्तेवासिन्, भृतक and अधिकर्मकृत्) were to be employed in शुभ actions and slaves in अशुभ actions. 'कर्मापि द्विविधं हेयं अशुभं शुभमेव च । अशुभं दासकर्मोक्तं शुभं कर्मकृतां स्मृतम् ॥ गृहद्वाराशुचिस्थानरथ्यावस्कर-शोधनम् । उद्याक्षस्पर्शनोच्छिष्टविष्पूत्रप्रहणोज्ज्ञनम् ॥ इष्टतः (च्छतः?) स्वामिनश्चाङ्गैरुपस्थानमयोन्ततः । अशुभं कर्म विहेयं शुभमन्यदतः परम् ॥' (अभ्यु. प्र. 5-7). 'Sweeping the gateway, the privy, the road, the place for rubbish; touching the private parts of his master's body; gathering and throwing away the leavings of food, ordure and urine; and lastly waiting on the master when he so desires with one's limbs (*i. e.* either shampooing his body with one's hands or allowing him to make use of one's hands for cleansing his body)—this is impure work.' वृत्तिकर्त्तौ distressed for their livelihood. बिभृयादानृशंसेन should support without harshness (*i. e.* kindly). स्वामिकर्म तु कारयेत् he should cause them to do work befitting them if they were their own masters. The reading स्वानि कर्माणि is much better, the meaning then being 'he should make them perform work suited to their caste' (such as keeping watch for a क्षत्रिय and agriculture for a वैश्य). 'वृत्तिकर्त्तौविल्यनेन गत्यन्तराभावे एव क्षत्रियवैश्ययोर्दासस्त्वाङ्गीकारः कार्यो न तु गत्यन्तरसंभवे इति दर्शयति ।' वीर० (p. 408). राजा...कार्यं the king should make that transac-

tion null and void. कामात्तु...न्यत्र he who enslaves a woman of a respectable family that took shelter with him at her pleasure or who transfers her to another (as a slave). 'यस्त्वच्छयोपगतामपि कुलिण्यं दासीकुर्यात् अन्यसै वा समर्पयेत्' वि. र. (p. 154). बालधात्री the nurse of his child. 'बालधात्रीं बालस्स्तन्यदानेन पोषणं कुर्वणाम्, अदासीं निश्चिसां शरणागतां वा, परिचारकः सेवकः' वि. र. (p. 155). दासीमव भुनक्ति यः who enjoys her as if she were a slave. यस्तूतम् वर्ण—उत्तमं वर्ण refers to a ब्राह्मण or it may refer to one of a lower caste employing as a slave a man of a higher caste. See वि. चि. (p. 47) for the first explanation and स्मृतिच । (व्य. p. 198) for the second.

विक्रोशमानां—नाहं विकेतव्येति वदन्तीम्. भक्तां faithful (to her master). गृहजात...स्वता—*the मिता* explains 'गृहे दासां जातो गृहदासः' । कीतो मूल्येन । लब्धः प्रतिग्रहादिना । दायाकुपागतः पित्रादिदासः । अनाकालभृतः दुर्भिक्षे यो दासत्वाय मरणाद्रक्षितः । आहितः सामिना धनग्रहणेनाधित नीतः । शुण्मोचनेन दासत्वमभ्युपगतः ऋणदासः । युद्धप्राप्तः समरे विजित्य गृहीतः । पणे जितः यद्यस्मिन् विवादे पराजितो हं तदा त्वदासो भवामीति परिभाष्य जितः । तवाहमित्युपगतः तवाहं दास इति स्वयं संप्रतिपञ्चः । प्रव्रज्यावसितः प्रव्रज्यातश्चयुतः । कृतः एतावत्कालं त्वदास इत्यभ्युपगमितः । भक्तदासः सर्वकालं भक्तार्थमेव दासत्वमभ्युपगम्य यः प्रविष्टः । वडवाहृतः वडवा गृहदासी तथा हृतः तल्लोमेन तामुद्वाल्य दासत्वेन प्रविष्टः । य आत्मानं विक्रीणीते असावात्मविक्रेतेलेवं पश्चदश प्रकाराः ।'. The स्मृतिच । explains भक्तदास (*the slave for food*) as 'भक्षितं भक्तं मूल्यद्वारेण यावत्ते ददामि तावदहं ते दास इत्यभ्युपगतः'; but 'भक्षणितुं भक्तं यावन्मे ददासि तावदहं ते दासः' अपराकं पूर्वश्चतुर्वर्गः—*the first four viz.* गृहजात, कीत, लब्ध and दायागत. These four can be freed from slavery only by the favour of their master. 'सोपि दास्याज्ज मुच्यते—*we have to understand प्रसादात्सामिनोन्यत्र here also.* So these five become free through सामिप्रसाद only. This means that the other ten also can become free in the same way (and also in other ways). यो...लभेत च—This declares another mode of becoming free in the case of all kinds of दासः. If the slave saved the life of his master from danger (such as being attacked by robbers or a tiger) by imperilling his own life, he became

free. ‘चौरब्याग्रायवरुद्धस्य खासिनः प्राणान्यः प्रददाति रक्षत्यसावपि मोचयितव्यः’ मिता० (on याज्ञ० II. 182). प्रव्रज्या...नितकम्—the slave called प्रव्रज्यावसित could not become free from slavery even through खासिप्रसाद or by endangering his life for his master. अनाकाल...वडवाहतः—these verses contain special modes in which the different kinds of slaves (from अनाकालभृत) would become free (except प्रव्रज्यावसित). आहितो...द्वरेत् a slave who is pledged becomes free (from the pledgee's slavery) when his master redeems him by paying off the debt. प्रतिशीर्ष a substitute. तुल्यकर्मणा is a better reading (who will do as much work). तुल्यं कर्म यस्य. अल्पकर्मणा by doing some work. कृतकालव्यपगमात् by the lapse of the time originally fixed. भक्तस्योपे...मुच्यते—‘भक्तदासस्तु भक्तस्योत्थेपणात् भक्षितभक्तमूल्यसमर्पणाद्विमुच्यते’ वीर०; भक्तमन्नं तस्योपयुक्तस्य प्रतिपादनमुत्क्षेपणम्’ अपरार्क. भक्तस्योपेक्षणात् may mean ‘from the moment the master ceases to give the food’. निग्रहः—स्यागः. ‘गृहदासीलोभेन दासत्वमापन्नस्तस्तंभोगस्यागाद्विमुच्यते’ स्मृतिच० (व्य० p. 200). बला...मुच्यते one who is made a slave by force and one who is (kidnapped and) sold away by thieves are released from slavery (at once). The word ‘sold’ also suggests ‘one gifted away by thieves or pledged by them’. ‘यदि खासी न मुच्यति तर्हि राजा मोचयितव्यः। उक्तं च नारदेन—चौरापहृतविक्रीता ये च दासीकृता बलात्। राजा मोचयितव्याते दास्यं तेषु हि नेष्यते॥ (अन्यु. प्र. 38) इति’. तवाह...तम्—If the slave of A goes to B and agrees to serve the latter as his slave, B would not indeed secure (ownership over) him; but the former master may recover the slave. न...त्कामं—these words may mean ‘the slave would not secure his desire’. ‘अस्तत्रः परदासत्वेनास्तत्रः। कामं नूतनखासिनि दासं पुरातनखासिदासेन काम्यमानत्वात्’ स्मृतिच० (व्य० p. 200). अवेक्ष्य ...सा—the स्मृतिच० explains ‘स्वकृतगर्भाधानमनुसंधाय खासिना खदासी संतानसहिता दासत्वविमोचकविधिना स्वकृतगर्भादर्दसत्वपरिहारार्थमदासीत्वेन कार्या सादित्यर्थः’. The वि. र. says that this was so when the master had no other son. ‘अवेक्ष्य बीजं खासिना तस्यां जनितं पुत्रं सान्वया तत्पुत्रसहिता, सा अदासी कार्या अन्यपुत्राभावे, अन्यथा त्वन्य एव

पुत्रस्तदर्थक्रियायामिति न सान्वया अदासी कार्येति । एवमेव प्रकाशपारिजातौ ।' वि. र. (p. 149). ततः प्रश्नति...सताम्—this verse is not found in the printed नारदस्मृति, but it is ascribed to नारद by the स्मृतिच०, वि. र. and वीर०. वक्तव्यः he becomes fit to be addressed (as an equal) by (his former) master. The वि. र. explains 'खाम्यनुग्रहपालित इति संज्ञया वक्तव्यः'. 'खाम्यनुग्रहेण कष्टतरदशापाकरणहृपेण पालितः निजस्वरूपं नीतः, संभाषणादियोग्यो भवति तदानीमेव' स्मृतिच०. भोज्यं अञ्ज यस्त—*the master may partake of food cooked by him.* प्रतिप्राद्यः to whom presents may be made. दासस्य...मैतः—Compare 'भार्या पुत्रश्च दासश्च त्रय एवाधनाः स्मृताः । यत्ते समधिगच्छन्ति यस्य ते तस्य तद्धनम् ॥' मनु 8. 416 (नारद अभ्यु. प्र. 41). नील० omits a half verse which is found in अपरार्क 'प्रकाशं विक्रयाये तु न खामी धनमर्हति' after 'दासस्य...मैतः'. The वि. र. reads it as प्रकाशं विक्रयायत्तु and वि. वि. as 'प्रसादविक्रयायत्तु'. This last is the best reading and means 'the price which the slave gets on selling himself and whatever he gets through the favour of his master (as a gift) does not belong to the master'. 'खामिप्रसादाच्च आत्मविक्रयाच्च यद्यन्धं दासेन तद्वासधनं खामी नार्हति' वि. वि. (p. 46).

१५ वेतनादानम् (non-payment of wages).

Page 211, line 8—page 214, line 11. भूतानां of those who are paid wages for their labour. दाना...कर्मः a series of rules for payment and non-payment. अनपाकर्मे is explained by the स्मृतिच० and वीर० as 'सृत्याय समर्पणम्, समर्पितस्य वा परावर्तनम्'. दाप्यस्तु...महीक्षिता—this verse states the rule about wages, when there is no definite agreement about them and when the labour is not great. 'यस्तु खामी वणिगोमी क्षेत्रिको वा अपरिच्छिन्नवेतनमेव भूत्यं कर्मे कारयति तसाद्वाणिज्यपशुसखलक्षण-त्कर्मणो यद्वाव॑' मिता०. त्रिभागं पञ्चभागं वा—This refers to a labourer working on a field which is tilled with great labour. भक्षाच्छादभृतः if he is provided with food and clothing. Separate as अथ अभृतः. 'लाङूलविकृष्टक्षेत्रजातसस्यात् पञ्चमं भागं गृहीयात् तात्यामभृतस्तु तृतीयं भागमित्यर्थः' स्मृतिच०. कार्यो...बलात् he should be forced to do it after paying him the wages. द्विगुणं भूतिमा-मुयात्—This must be taken to mean that he (labourer) would have to give twice the wages. Therefore the reading 'भूतिमावहेत्' of the नारदस्मृति is better. Compare याज्ञ० II. 193 'गृहीतवेतनः कर्मे लजन् द्विगुणमावहेत् ।'. भूतोनर्तः a hired workman who without being ill (or distressed). स दण्डः ...ष्टौ—the स्मृतिच० remarks that this verse refers to a case where only a part is left unperformed, as the fine mentioned is light. कृष्णः explains that the कृष्णलः may be of gold or other metal (*i. e.* silver or copper) according to the importance of the work to be done 'स कर्मानुरूपेण सुवर्णादिकृष्णलान्यष्टौ दण्डनीयः'. A कृष्णल (otherwise called रक्किका or *guñjā* berry) is a little less than two grains. Five कृष्णलः made one माष and sixteen माषः made a सुवर्णः. But two कृष्णलः made a माष (of silver). *Vide* मनु० 8. 134-135 and याज्ञ० I. 362-363. न देयं...तनम्—he was not to be given wages even for work done. यथोक्त...कारयेत् who would not (himself perform or) cause to be performed the work as

agreed upon, whether he be well or ill. इल्यो...मेणः even if the work be only slightly incomplete. आर्त...दितः but if a (labourer) being ill performs, after recovering from the illness, his work as originally agreed upon. अपूर्णे काले before the stipulated period expires. अन्यत्र...देवात् except in cases where the servant is to blame. The स्मृतिच० remarks 'दोषोत्र चौर्यादिरभिप्रेतः, न बह्वाशित्वादिः' (व्य० p. 204). प्रमादा...शितम् (a servant) should be made to pay the value of what he lost through carelessness, and twice the value of what he lost through hatred (of the master). प्रस्थानविघ्नकृत् who causes an obstacle (by refusing to work) just at the moment of starting (on an auspicious occasion like marriage). प्रकान्ते सप्तमं भागं when (the servant causes obstacle by refusing to work) after a start is made he should be fined a seventh part of the wages agreed upon. "प्रकान्ते अध्यवसिते प्रस्थाने स्वाङ्गीकृतं कर्म यस्त्यजति असौ भृतेः सप्तमं भागं दाप्यः । नन्वत्रैव विषये प्रस्थानविघ्नकृदित्यादिना द्विगुणभृतिदानमुक्तं, इदानीं सप्तमो भाग इति विरोधः । उच्यते । मृत्युन्तरोपादानावसरसंभवे स्वाङ्गीकृतं कर्म यस्त्यजति तस्य सप्तमो भागः । यस्तु प्रस्थानलग्नसमय एव ल्यजति तस्य द्विगुणभृतिदानमित्यविरोधः । यः पुनः पथि प्रकान्ते गमने वर्तमाने ल्यजति स भृतेश्वतुर्थं भागं दाप्यः' मिता०; 'अत्र च प्रकान्ते पथि अर्धपथे इति पदैः मुलभान्यभृत्योपादानहुर्लभान्यभृत्योपादानसमया विक्षिताः, तेषु यथायथं सप्तमं चतुर्थं भागं सर्वा भृतिं वाहका दापयितव्याः' वि. र. (p. 163). All these rules apply only if the servant is not ill. पथि...वदि if a merchant (who has made a contract with a servant for a certain distance) dismisses the servant on part of the journey after selling his merchandise on the way. तस्यापि=तस्मै अपि (to the servant). सः servant. यथा...वा if the goods be detained or seized on the way. 'शौलिककारीनामासेधेन प्रतिबद्धभाण्डस्वामिविषये चाह कात्यायनः । यदा तु...भृतिम् । गतसरण्यनुसारेण स्वामी भृतिं प्रागदत्तां दद्यात् । प्रागदत्तायास्तु भृतेरधिकमादवीतेल्यर्थः' स्मृतिच० (व्य. p. 204); 'भाण्डस्य चौरादिभिः प्रतिरोधे राजादिभिरपहते' वीर० (p. 419). यः—refers to the master. प्रामे...पालयन् if the master does not wait for three days in the village (after the servant is taken ill). प्रभुणा...भृत्यात्

if a servant being ordered by his master does any wrong (such as a theft) for the benefit of his master, the master should be regarded as guilty. 'अशुभं कर्म सीमोल्लृनायन्यायेन क्षेत्रकर्षणादिकं, खाम्यनुज्ञया भूत्येनाशुभकर्मकरणे खासिनो दण्ड इति वकुमिदसु-कम् ।' स्मृतिच० (व्य० p. 204). The reading विनये for वैतनं is better, the meaning being 'that the master should be made to pay the wages and also a fine'. अनग्रन् ...वाहने (a merchant) who hires vehicles and beasts of burden but does not carry his goods by them. With the reading in the text, we must connect भाष्डं with अनग्रन् and वाहने with भाटपित्वा. The reading भाष्डवान्यान० is much better. भाष्डवान् a merchant. सर्वम्—Supply भूतिम्. तावद् दाप्यः स भाटकम्—he should be made to pay the hire so long (as he does not return them). तृण...दिकम् ·the thatch, the timber and the bricks and other (building materials). अनिश्चितः without settling any agreement with the landlord. 'अनिश्चित इति वदंस्तृणकाष्ठादिप्रहणाग्रहणपरिभाषाविहीनविषयमेतदिति दर्शयति । परिभाषितविषये तु यथा परिभाषा कृता तथैव ।' स्मृतिच० (व्य० p. 205). If we read अनिच्छितः the meaning would be 'without the consent of the owner of the land.' The नारदस्मृति, अपराक, स्मृतिच०, परा. मा., वीर० read 'निर्गच्छस्तृणकाष्ठादि न गृहीयात्कथंचन' after 'परभूमावनिश्चितः'. The words यान्येव...वैदयेत् do not occur in the printed नारदस्मृति, though they are ascribed to नारद by अपराक, स्मृतिच०, परा. मा., वीर०. खासिनि वैदयेत्—'खासिनीति चतुर्थ्यै सप्तमी' अपराक; 'खासिने निवैदयेदित्यर्थः' वीर० (p. 421). Compare व्यास 'ज्ञेहेन तु चिरं कालं मन्दिरं कुरुते तु यः । निर्गच्छतस्तस्य दारु दत्तस्तोमस्य नान्यथा ॥' (quoted by अपराक and स्मृतिच०).

४६ संविद्व्यतिक्रम (transgression of conventions)

Page 214, line 12—page 216, line 5. The title संविद्व्यतिक्रम was also spoken of under the name समयानपार्कम् (which means ‘non-violation of a convention or usage’, which gave rise to litigation when the समय was transgressed). स्थिति: established rules or conventions. ‘पारिभाषिकैर्धमैव्यवहारः’ वि. र. पाखण्ड (or पाषण्ड) is explained by मेधातिथि (on मनु० IV. 30) as ‘बाद्यलिङ्गिनो रक्षपतनमचरकादयः’ (i. e. those who wear marks of heretic sects, such as the Bauddhas, the naked Jainas). The मिता० explains ‘पाखण्डिनो ये वेदस्य प्रामाण्यमेव नेच्छन्ति नग्नाः सौगतादयः’. नैगमा॒—are such followers of the Vedas as the Pāśupatas (who do not accept all the dogmas of orthodox Brahmanism) ‘नैगमाः ये वेदसाप्रणीतत्वेन प्रामाण्यमिच्छन्ति पाशुपतादयः’ मिता० (on याज्ञ० II. 192); नील० follows this. तदविरोधिनः वेदमार्गविरोधिनः. The वि. र. explains नैगमाः as पौराः or पौरसमूहः (p. 177); it quotes काल्यायन’s words ‘नानापौरसमूहस्तु नैगमस्तु प्रकीर्तितः’ (p. 668); according to the मदनरत्न, नैगमाः means ‘merchants who form a caravan.’ ‘नैगमाः सार्थिका वणिज इति मदनरत्ने’ वीर० (p. 423). The स्मृतिच० explains ‘नैगमाः सार्थकवणिकप्रभृतयः’. तेषां...कल्पयेत् he should assign to them means of livelihood. अना...कराः from which taxes are not to be levied. गृहभूमयः—the nom. stands for the accusative. Therefore अपराक॑ reads ‘गृहभूमिकाः’. मुक्त...शासने the king, having declared in a grant that they would be free from the liability to pay (the king’s dues for the lands cultivated) in future. ‘मुक्तभाव्याः लक्ष्मराजदेयाः’ वि. र.; ‘अनाच्छेद्यकराः अप्राश्यकराः अप्राश्यराजभागधेयका इति यावत्। एतदुक्तं भवति। आगमिनृपति-भिरप्राश्यकराः खेन विसृष्टकराश्च प्रहभूमीः प्रदद्यादिति खशासने लेखनप्रकारो लेख्य-प्रकरणोक्तोनुसंधेयः।’ स्मृतिच० (व्य० p. 222). निज...यः whatever rules are established by the king or by local conventions should

be assiduously observed (by the learned Brāhmaṇas and others) so far as they are not opposed to their (Vedic) duties. ‘निजधर्मो वर्णश्रमादिधर्मः’ स्मृतिच०; ‘श्रौतस्मार्तधर्मा-कुपमर्देन’ मिता०. अपराक्ष and स्मृतिच० give some examples of सामयिकधर्मे. ‘व्याध्यायुपद्रवसमये प्रतिक्षेप्त्रं प्रतिगृह्णं वा धनमेतावद्बृह्यज्ञादिशान्तिकसिद्धये देयम् । यथा वा सर्वैर्जनपदैः स्वव्यापारपरिहारेणामुत्र स्थानविशेष आगन्तव्यं यो नागच्छेत्स्यायं दण्ड इति । यद्वा सभाप्रापादेवकुलतडागावीनां जीर्णानामुद्धारो दीनानाथादीनां च संस्कारो यज्ञमिक्षादिनिमित्तं च दानं साधारणधनेनानया व्यवस्थयैतत्कर्तव्यमिति ।’ अपराक्ष; ‘तथा चौरोपद्रवे प्रतिगृहमेकैकः श्रेष्ठ आगन्तव्य इति ।’ स्मृतिच० (व्य० p. 223). On निजधर्माविरोधेन the स्मृतिच० remarks ‘यः पुनर्निजधर्मविरोधी सामयिको धर्मः, यथा संधावन्दनवेलायां सर्वैरेव स्वव्यापारपरिहारेण राजभवनं प्रलयागन्तव्यं यो नागच्छेत्स्य प्रथमसाहसो दण्ड इति नासौ रक्ष्य इत्यर्थदृम्यते ।’ स्मृतिच० (व्य० p. 224). On राजकृतः the मिता० remarks “राजा च निजधर्माविरोधेनैव यः सामयिको धर्मः ‘यावत्पथिकं भोजनं देयं, अस्मदरातिमण्डले तुरंगादयो न प्रस्थापनीया’ इत्येवंरूपः सोपि रक्षणीयः”. पाखण्डि and नैगम have been explained above. For श्रेणि, see above (notes p. 12). पूरा has been variously explained. नील० explains it as ‘a community of members of different castes carrying on different occupations’. The स्मृतिच० explains हस्त्यश्वारोहकादयः and वीर० explains it as ‘horse-riders and elephant-riders’, while the वि. र. explains ‘पूरोत्र वणिगादिसमूहो नानाजातीयानियतवृत्तिसमूह इत्यन्ये ।’. कात्यायन (quoted in the वि. र. p. 669) explains these terms; *vide* notes above (p. 13). The स्मृतिचन्द्रिका mentions some of the conventions prevalent among these ‘पाषण्डाः...तेषु मठादिहिताचरणाद्याः समयाः सन्ति । नैगमाः...तेषु सकञ्चुकसंदेशाहरपुरुषतिरस्कारिणो दण्ड्या इत्येवमादयो बहवः समयाः विद्यन्ते । श्रेण्यः...तासु इदमनयैव श्रेण्या विक्रेयमित्यादिकाः समयाः सन्ति । ...पूरगत्राते चान्योन्यमुत्सुज्य समरे न गन्तव्यमित्यादयः सन्ति समयाः । गणे तु पञ्चमेहि पञ्चमे वाल्दे कर्णवेघः कर्तव्य इत्येवमादिरत्ति समयः । गणादिवित्यत्रादिशब्देन ब्रह्मपुरीमहाजनः परिगृहीतः । तत्र गुरुदक्षिणाद्यर्थमागतो माननीय इत्यादिसमयोस्ति । दुर्गे तु धान्यादिकं गृहीत्वान्यन्त्र यास्यतो न तद्विक्रेयमित्यस्ति समयः । जनपदे तु कच्चिद्विक्रेत्वात्स्ते दशबन्धग्रहणं कार्यं क्वचित्केतुहस्ते इत्यादिकोस्त्यनेकविधः । जनपदे तथेत्यत्र तथाशब्दोनुक्तप्रामधोषपुरावीनां प्रदर्शनार्थः ।

तत्र न गोप्रवारस्थाने खातव्यमित्यादिकोस्ति ग्रामे समयः । आभीरखीपुरुषव्यभिचारे न दण्ड इत्यादिकोस्ति धोषसमयः ।” (व्य० p. 223). *Vide* वीर० (pp. 425-26) for the same. संविदं=समयम्. This punishment was to be awarded only when the offence was great or there was great persistence therein. As regards lighter offences मनु says ‘निगृह्य दापयेचैनं समयव्यभिचारिणम् । चतुः सुवर्णान् षष्ठिनष्टकान् शतमानं च राजतम् ॥’ (8. 220).

१७ क्रीतानुशयः (repentance or rescission of purchase)

Page 216, line 6—page 217, line 12. केता...मन्यते the purchaser does not approve of it (*i. e.* repents of it). अहादोषं परीक्षेत one should examine milch cattle within three days (from the date of purchase). नारद states the general rule as follows 'केता पञ्चं परीक्षेत प्राक् स्वयं गुणदोषतः । परीक्षयाभिमतं कीर्तं विक्रेतुर्न भवेत्युनः ॥' (क्रीतानुशय verse 4). This applies where the purchaser examined the thing to be bought and made no agreement for return if a defect were discovered. The two verses allow a period in which certain things may be returned by the purchaser if a defect is discovered. वज्र diamond. पुंसां and लियः refer to male and female slaves. तद्विगुणं double of that *i. e.* of a fortnight. We may connect पुंसां with अर्धमासं and तद्विगुणं with लियः only. These rules can only apply if the thing were purchased without being examined. Compare 'दशकपञ्चसप्ताहासन्ध्यार्धमासिकम् । बीजयोवाशरनस्तीदोषपुंसां परीक्षणम् ॥' याज्ञ० II. 177 on which the मिता० says 'सर्वं चैतदपरीक्षितकीर्तविषयम् । यत्युनः परीक्ष्य न पुनः प्रत्यर्पणीयमिति समयं कृत्वा कीर्तं तद्विक्रेते न प्रत्यर्पणीयम् ।'. अतोर्बाहूङ् before (or within) the periods (mentioned in the two verses above). पञ्चदोषस्तु यदि संजायते—this means 'if a defect be discovered by examination'. अविज्ञातं तु &—'अविज्ञातं परीक्षादैथिल्यात्तत्त्वतोऽपरिज्ञातम् । काले यस्य इव्यस्य यावान्परीक्षाकाल उक्तस्तस्मिन्नित्यर्थः । अन्यथा तत्कालात्यये दुष्टतया विभावितमपि कीर्तं न तत्खासिने देयम् ।' स्मृतिच० (व्य० p. 221). अवीक्षितम् without looking at it (or examining it). The reading वीक्षितम् would mean 'after examining it'. The reading अविक्षतम् (without any loss or damage) is much better. 'अविक्षतं अविकृतं विकृतं चेद्वैक्षत्यसमाधानार्थं मध्यस्यजनकल्पितद्व्यसहितमेव क्रयदिनेषि प्रतिदेयम्' स्मृतिच०. मूल्या...वहेत् he shall lose a thirtieth part of the price (paid). This seems to be the natural meaning. But the वि. र.

explains 'मूल्यात्रिशांशं मूल्यादधिकं त्रिशत्तमभागमित्यर्थः'. द्वितीयं double of the thirtieth part (*i. e.* fifteenth part). परतः...तत् after the third day it belongs to the purchaser only (*i. e.* he cannot return it). परिभुक्तं worn. कृष्णरूपं dark. सदोष...त्पुनः when it was purchased with all these faults, it cannot be returned to the seller. The वि. र. remarks 'सदोषमपि ज्ञात्वेति शेषः । एतत्तु ज्ञातदोषकीतवस्त्वन्तरेषि इष्टव्यं न्यायतौल्यात् ।' (p. 200).

१८ विक्रीयासंप्रदानम् (non-delivery of a sold chattel)

Page 217, line 13—page 219, line 6. सोदयं तस्य काप्योसौ—the मिता० explains that this applies where the seller and the buyer are in the same place and that if the article sold depreciates in price, then the king should make the seller deliver the article and also the difference between the price agreed upon and the price at the date of demand. If the price remains the same, the seller should be made to pay interest. ‘गृहीतमूल्यं तद्यदि विक्रेता प्रार्थयमानाय स्वदेशवणिजे केत्रे न समर्पयति तच्च पर्यं यदि क्रयकाले बहुमूल्यं सत्कालान्तरेत्य-मूल्येनैव लभ्यते तदार्थहासकृतो य उदयो द्विद्धिः पर्यस्य स्थावरजडमात्मकस्य तेन सहितं पर्यं विक्रेता केत्रे दापनीयः । यदा मूल्यहासकृतः पर्यस्योदयो नास्ति किं तु क्रयकाले यावदेव यतो मूल्यस्येत्यपर्यमिति प्रतिपत्रं तावदेव तदा तत्पर्यमादाय तस्मिन्देशे विक्रीणानस्य यो लाभस्तेन उदयेन सहितं द्विकं विक्रमित्यादिप्रतिपादितद्विद्धि-रूपोदयेन वा सहितं केतुर्वाञ्छावशादापनीयः ।’ दिग्लाभं... गते If the purchaser comes from a different land, then the seller should be made to deliver the chattel together with the profit which the buyer would have made by selling the chattel in his own country. ‘यत्पर्यं यस्मिन्दिगन्तरे विक्रेतुं क्रीतं तत्पर्यं तस्मिन्दिगन्तरे विक्रीणानस्य यो लाभस्तेन सहितं देयमित्यर्थः ।’ स्मृतिच० (व्य. p. 218). हानि...भवेत् if loss of the thing sold arises through the default of the purchaser, the loss falls on him. ‘तच्च पर्यं राजदैविकेनोपहतं तदा केतुरेवासौ हानिर्भवेत् । पर्याप्रहणरूपेण केतुदोषेण नाशितत्वात् ।’ मिता०. क्री—‘जातातुशय इति शेषः’ वीर० (p. 440). Compare section 107 of the Indian Contract Act. मत्तोन्मत्तेन &c.—the स्मृतिच०, वि. र., परा. मा., वीर० ascribe this verse to बृहस्पति. मत्तो...भवेत् what has been sold by one intoxicated or insane or for a low price or by one not his own master or by an idiot should be relinquished (by the purchaser); it would still belong to the seller. तस्य refers to the seller or we may construe ‘तस्य (केतुः) लाज्यं भवेत्—i. e. the purchaser will have to relinquish

it to the seller. अयं...विधि: all these rules (about the delivery of the article sold with compensation or interest &c.). अदत्ते...क्रमः where the price has not been paid, the seller, in the absence of a special agreement, is not guilty (if he retains the article or disposes of it to another). When there is a mere verbal agreement for sale without any payment and there is no special stipulation (e. g. that the sale should not be rescinded or that the price may be paid after a month), then the seller was not guilty if he did not abide by the agreement. 'अदत्तमूल्ये पण्ये च वाद्यात्रेण क्रये कृते न परावर्तितव्यसिलेव-मादिसमयाभावे सति प्रवृत्तौ वा निवृत्तौ वा न कश्चिहोषः ।' सूतिच० (व्य० p. 220). ज्ञात्वा...तथा that clever man, who knowing his chattel to be full of defects sells it, should be made to pay double its price and a fine equal to that (i. e. double the price). The reading विक्रीणीताविचक्षणः is bad. This verse provides for a case where a man knowingly sells a defective chattel. Where he does so unknowingly the sale is simply rescinded. This verse is ascribed to बृहस्पति by the सूतिच०, परा. मा. and वीर०. Compare याज्ञ० II. 257 'अन्यहस्ते च विक्रीतं दुष्टं वादुष्टवयदि । विक्रीणीते दमस्तत्र मूल्यात् द्विगुणो भवेत्' ॥; 'निर्देषं दर्शयित्वा तु सदोषं यः प्रयच्छति । स मूल्याद् द्विगुणं दाप्यो विनयं तावदेव तु ॥' नारद (विक्रीया० verse 7).

१९ स्वामिपालविवादः (dispute between master and herdsman).

Page 219, line 7—page 221, line 9. सार्ध...पणः—
the मिता०, अपराक्, स्मृतिच० take this as equal to $13\frac{1}{2}$ panas; but the परा. मा and the वीर० interpret it to mean '12 $\frac{1}{2}$ panas'. 'अर्धत्रयोदशपणः अर्धरहितत्रयोदशपणः। सार्धद्वादशपण इति यावत्। तास्तुतीयपूर्वपदाः समानाधिकरणेन समस्यन्ते उत्तरपदलोपथेति वार्तिकादुत्तरपदलोपी कर्मधारयः। यत्तु केनचिदर्धाधिकत्रयोदशपणो दण्ड इति व्याख्यातं तत्सार्धद्विमात्रादिषु अर्धत्रिमात्रादिमहाभाष्यकारशब्दप्रयोगदर्शनादुपेक्ष्यम्।' वीर० p. 445. द्रव्यमेव—also the price (of the animal that perished). नील० seems to hold that a similar animal should be restored. बालांश tails. बस्ति bladder. रोचना yellow bile. मृतेषु—when cattle die 'खयं मृतेषु पशुषु' कुल्लूक. अङ्गभिर्दर्शने in order to show (to the master) the signs (for recognising his deceased cattle). The reading अङ्गांश दर्शयेत् is better. कुल्लूक explains 'अन्यानि च चिह्नानि शङ्खशुरादीनि दर्शयेत्'. The मिता० reads मृतेष्वज्ञानि दर्शयेत् and so do the परा. मा., वि. र. and वीर०. The मिता० explains that this verse applies when cattle die through the act of God or the king. The स्मृतिच० explains 'कालवशादप्यरप्ये मृतेषु पशुष्वपहारशङ्खानिवृत्यर्थं बालशङ्खादिपश्ववयवभूतं पालको दर्शयेदित्यर्थः।'. धनुःशतं...भवेत् a vacant space (for grazing cattle) of one hundred bows should be left between one village and another. खर्वट is a large-sized village (a country town) containing various kinds of artisans and agriculturists. क्षीरस्वामी explains खर्वट as 'चतुःशतप्रामाणां संग्रहस्थानम्'; अपराक् explains 'प्रामादधिको नगराभ्युनः गृहसमूहः खर्वटः'. The मिता० explains खर्वट as a village full of thorny bushes 'खर्वटस्य प्रचुरकण्टकसन्तानस्य'; the वीर० says 'खर्वटः अनेककारुषीवलयुक्तो प्राम इति मदनरत्ने' (p. 446). नील० refers to the मिता० in the words वह...केचित् and follows the मदनरत्न. The reading of

1 This seems to be the वार्तिक 'सिद्धं तु समानाधिकरणाधिकारे त्स्तुतीयापूर्वपद उत्तरपदलोपश्च' on पा. II. 1. 34 'अद्वेन व्यञ्जनम्'. The महाभाष्य cites दध्योदन and गुडधाना ^{as} examples 'दधा उपसिक्तो दध्युपसिक्त ओदनः'.

the printed text of याज्ञवल्क्य 'ग्रामक्षेत्रान्तरं' is better. It means 'a vacant space of a hundred bows should be left between a village and fields' (for grazing cattle). विश्वरूप reads कर्पटस् and explains 'ग्रामनगरोभयधर्मयुक्तं कर्पटम्'. परीणाह is the same as the word परीहार in the मनुस्थानि. The idea is that round the cottages in a village there should be a space for pasturing the village cattle and the fields should be beyond the pasture-land. A धनुः was often taken as equal to four cubits (इत्स). For the length of धनुः, note नारद (quoted above in text p. 76) 'कूर्णं धनुः सप्तशतं... हैयो धनुर्विधिः ॥' (ऋग्वेदान् verse 307). महिषी... दण्डनीया—'महिष्यारीनां धनसंबन्धाभावात्तत्त्वाभी पुरुषो लक्ष्यते' मिता०. माषान्—The मिता० and अपरार्क say that a माष is the twentieth part of a कार्षपण or पण (of copper). 'माषो विशतिभागस्तु हैयः कार्षपणस्य तु' नारद (परिचिष्ट verse 58). मनु 8. 136 shows that कार्षपण or पण was of copper and was equal to a कर्ष in weight, which was a fourth of a पल. A कर्ष was equal to 80 *guṇjas* according to भास्कराचार्य 'दशार्धगुणं प्रवदन्ति माषं माषाह्यैः षोडशभिष्ठ कर्षम् । कर्षैष्टुभिष्ठ पलं तुलाज्ञाः कर्षं सुवर्णस्य सुवर्णसंज्ञम् ॥' (लीलावती 4). माषानष्टौ... विकम्—This applies where the master was ignorant of the damage caused by his cattle. According to the मिता०, the fine was higher when the owner of cattle knowingly allowed them to graze in another's field. सममेषां विवीतेषि the same fine is levied in the case of विवीत when these (buffaloes and others) trespass and cause damage. विवीतः is an enclosure in which grass is allowed to grow and wood is stored. 'विवीतः प्रनुरत्णकाष्ठो रक्ष्यमाणः परियुहीतो भूप्रदेशः' मिता०, 'तृणायर्थमाष्ठो भूभागो विवीतम्' अपरार्क. खरो... समम् asses and camels are equal to she-buffaloes (as regards fine). The वीर० says 'अत्र पशुलाभिनो दण्ड इत्यभिधातव्ये महिष्यादिप्रहणं प्रतिपश्य दण्डप्राप्त्यर्थम्' (p. 447). यावत्स... फलम् as much crop as may be destroyed (by straying cattle) shall be paid to the owner of the field. गोमी the owner of cattle. If it was through the fault of the cowherd

employed by the owner of cattle that the crop was damaged, then the owner had to make good the damage and to pay a fine and the cowherd was whipped. If the owner himself was at fault, there was no whipping; but he had to pay damages and fine. ‘गोमी पुनः स्वापराधेन सस्यनाशे पूर्वोक्तं दण्डमेवार्हति न ताडनम् । फलदानं पुनः सर्वत्र गोस्यामिन एव । तत्फलपुष्टमहिष्यादिक्षीरेणोपभोगद्वारेण तत्क्षेत्रफलभागित्वात् ।’ मिता० आक्रम्य having committed a trespass or forcible entry. वाजपेय— one of the seven Soma sacrifices. *Vide* गौ. ध. स. 8. 21. The वीर० says ‘गोभिः श्राद्धकालादौ भुक्तमतिश्रेयस्करमित्याशयेनाह व्यासः’. गोभिर्विद्युतिः कसः—अपरार्क remarks that this is true only about cows (on याज्ञ. II. 161); while the परा. मा. says ‘यस्तूशनसा शदयाचननिषेधोऽर्थात्कृतः गोभिद्युतिः इति स ग्रामादिसमीपस्थानावृतक्षेत्रविषयः’ and the वीर० says ‘श्राद्धकालादौ गोभक्षितविषयमिति मदनरत्नकृतः’ (p. 451).

२० सीमाविवादः (boundary disputes)

Page 221, line 10—page 226, line 14. सीमा is of four kinds जनपदसीमा, आमसीमा, क्षेत्रसीमा and यूहसीमा. Each of these may be settled in five ways ‘ध्वजिनी मतिस्यनी चैव नैधानी भयवर्जिता । राजशासननीता च सीमा पञ्चविधा स्मृता ॥’ नारद (quoted in the मिता०). The मिता० explains these ‘ध्वजिनी बृक्षादिलक्षिता बृक्षादीनां प्रकाशत्वेन ध्वजतुल्यत्वात् । मतिस्यनी सलिलवती ।...नैधानी निखाततुल्यतारादिमती । तेषां निखातत्वेन निधानतुल्यत्वात् । भयवर्जिता अर्थप्रत्यर्थपरस्परसंप्रतिपत्तिनिर्मिता । राजशासननीता ज्ञातुचिह्नभावे राजेच्छया निर्मिता ।’. The marks of boundaries are either patent (प्रकाश) or concealed (उपांशु or उपच्छब्द). *Vide* मनु 8. 249. बृहस्पति says ‘वापीकूपतटाकानि चैत्याराममुरालयः । स्थलनिम्ननदीस्रोतःशरणुल्मनगादयः ॥ प्रकाशचिह्नान्येतानि सीमायां कारयेत्सदा । करीषास्थि &c.’ (quoted in the स्मृतिच०). करीष dry cowdung. तुष chaff. शर्करा gravel. अश्मकपालिकाः pieces of stones hollowed out. कार्पासास्थि cotton seeds. Compare मनु 8. 250-251 ‘अश्मनोस्थीनि गोबालांस्तुषान्भस्मकपालिकाः । करीषस्मिष्टकाङ्गारांश्छर्करा वालुकास्तथा ॥ यानि चैवंप्रकाशाणि कालाद् भूमिन् भक्षयेत् । तानि संधिषु सीमायामप्रकाशानि कारयेत् ॥’. If a doubt still remained in spite of patent or invisible signs, the boundary was to be settled by the evidence of witnesses. ‘यदि संशय एव स्यालिङ्गानामपि दर्शने । साक्षिप्रत्यय एव स्यात्सीमावादविनिर्णयः ॥’ मनु 8. 253. The मिता० says ‘सामन्ता वेति विकल्पाभिधानं स्मृत्यन्तरोक्तसाक्ष्यभिप्रायम् । यथाह मनुः । साक्षि...र्णयः ॥ इति । तत्र च साक्षिणां निर्णेतृत्वं मुख्यं तदभावे सामन्तानाम् ।’. If no witnesses were available, then सामन्ताः (persons from the neighbouring villages) should settle the boundary. साक्ष्यभावे तु चत्वारो ग्रामाः सामन्तवासिनः । सीमाविनिर्णयं कुर्युः प्रयता राजसंनिधौ ॥ मनु० 8. 258. सामन्ताः (from समन्त)—men from neighbouring villages. ‘समन्तात् परितोऽनन्तरग्रामादिभोक्तारः’ अपराक्त; ‘विप्रतिपञ्चसीमाकल्य ग्रामादेशतस्मृषु विक्षु अनन्तरग्रामादिभोक्तारः संसक्काः ते एव सामन्ता हेया इत्यर्थः’ स्मृतिच०. समग्रामाः villages even in number. The मिता० explains सामन्ताः

समग्रामा: as 'समसंख्या: प्रत्यासनग्रामीणाः'; 'समग्रामा: समा: समसंख्या: ग्रामाः प्राम्न्याः तेन समसंख्या प्राम्न्यं इत्युक्तं भवति । एतदेव विवृतं चत्वार इत्यादिना' वि. र. p. 206. The words चत्वारोष्टौ दशापि वा indicate that two or six will not do (according to अपराक). अपराक reads समा ग्रामाः and takes सामन्ताः (समन्तात् सर्वतो वर्तमानाः) as qualifying ग्रामाः (ग्रामादिस्थाः पुरुषाः). सीमां नयेयुः they should trace (point out) the boundary. क्षितिधारिणः carrying on their heads clods of earth. Compare मनु 8. 256 'जिरोभिस्ते गृहीत्वोर्वा जनिवणो रक्षवाससः । मुकृतैः शापिताः स्वैः सैर्वनयेयुस्ते समझसम् ॥'. प्रत्ययवानपि although he may be confident (about his knowledge of the boundary). This applies to a case where the single man is not approved of as arbiter by both sides. 'योयं नैकः...स्थितेति निषेधः स उभयानुमतधर्मविद्यतिरिक्तविषय इत्यविरोधः' मिता०. ज्ञातृचिह्निविना in the absence of witnesses and marks. सीमा...कमिष्यते—In the case of settling the boundary by walking, in the ordeal by holy water and in swearing by the feet (of idols or Brāhmaṇas or parents &c.), the (visitation of) divine disfavour or royal disfavour is to be expected within three fortnights, one fortnight and a week respectively. The idea is that the boundary as settled by witnesses should not be regarded as final for three fortnights; if within that period the persons settling it are visited by divine or royal displeasure, then it is to be inferred that they decided falsely. 'एतेषां साक्षिसामन्तप्रभृतीनां सीमाचङ्कमणदिनादारन्य यावत्रिपक्षं राजदैविकं व्यसनं चेतोपत्यते तदा तत्प्रदर्शनात्सीमानिष्यते । अयं च राजदैविकव्यसनावधिः काल्यायनेनोर्कः' मिता० (on याज्ञ० II. 152). यथोक्तेन—Supply विधिना after this. अथ चेतनृतं...साहसम्—मध्यम-साहस was a fine of 500 panas. The सामन्तs that falsely decided were to be fined 500 panas, while others such as witnesses were to be fined 200 panas. The falsity could be proved by the visitation of divine or royal displeasure within three fortnights or by other modes. Compare मनु 8. 263 and याज्ञ० II. 153. बहुनां गृहीतानां of the

several persons gathered together (for settling the सीमा). 'सीमासाक्षित्वेन परिकीर्तिनामशेषाणां साक्ष्यवादार्थमेलने कृते ते सर्वे यदि भयादिना साक्ष्यवादं न ब्रूयुत्तदा ते प्रत्येकमुस्तमसाहसं दाप्या इत्यर्थः ।' स्मृतिच० (व्य० p. 233). अपराके remarks that the high fine was to be imposed only if their fault was great 'तदाशयदोषगौरवे सति इष्टव्यम्' (on याज्ञ० II. 153). ज्ञातृचिह्नानां=ज्ञातृणां सामन्तप्रभृतीनां चिह्नानां च. प्रवर्तिता=प्रवर्तयिता. Compare नारद 'यदि च न स्युर्जातारः सीमायाथं न लक्षणम् । तदा राजा द्वयोः सीमामुन्नयेदिष्टः ख्यम् ॥' (सीमा० verse 11). When there were no witnesses nor signs, the king was allowed to decide the boundary according as he thought fit. 'आमद्वयवर्तिनीं विवादास्यर्वभूतां भुवं समं विभज्य अस्येवं भूरस्येयमित्युभयोः समर्प्य तन्मध्ये सीमालिङ्गानि कुर्यात् ।' मिता०. But the words सीमायामवि० state an exception to this rule. If the strip in dispute is very useful (उपकारात्) to one village and not so useful to another, the king should assign it to that village which would benefit the most. अविष्ट्यायाम्—अपराके and स्मृतिच० explain अविष्ट्या as 'ज्ञातृज्ञापकशून्या'; कुलूक explains 'परिच्छेत्तुमशक्या'; वि. र. as 'निश्चेत्तुमशक्या' and वीर० as 'ज्ञातृचिह्नहिता'. उपकारात्=उपकारहेतोः. 'यदा पुनर्विवादविषयीभूता सीमाभूमिरेकस्य आमस्य क्षेत्रादेरत्यन्तोपकारिका तथा विना तदग्रामादि न भवत्येव इतरस्य न तथा' अपराके (on याज्ञ० II. 153). निवेश...चालयेत् one should not disturb a man in the manner and extent of the enjoyment of a house, of access through a door or of a market, which he had from the time of its foundation. This is attributed to बृहस्पति by अपराके, स्मृतिच०, परा. मा., वीर० and other works. 'आमादिप्रवेशकालादारभ्य गृहादिकं तत्स्वामिना येन यावत्प्रचारभूम्यायुपेतं यथा यसां दिशि द्वारादिमहूकं तस्य तन्न विचालयेत् । प्रातिवेश्यादिजन इत्यर्थः । निवेशकालादारभ्येति वदन् कालान्तरादारभ्य भुक्तं विप्रतिपञ्चं चेद्विचालयेदिति दर्शयति ।' स्मृतिच० (व्य० p. 234). मेखला— the base of a wall (or plinth). भ्रम a drain or water-spout. निष्कास a balcony. प्रणाली a water-course 'मेखला कुञ्जमूलबन्धः । अग्नो जलनिर्गमः । निष्कासो हर्म्यादिभित्तिनिर्गतं काष्ठादिनिर्मितमस्पृष्टभूमिकमुपवेशनस्थानम् । गृहवास्तुर्वासभूमिः ।' अपराके. It will be noticed that the explanation of the मदनरन्न is the same as that of अपराके.

धूमनिष्कास would mean 'a chimney'. निवेश...कदाचन these are not to be added to one's house after the foundation (*i. e.* after one's house is built, so as to cause obstruction or annoyance or trouble to another). दृष्टि...वेशम् one should not open a window commanding the inside of another's house nor should construct a water-course (that will flow on or drain off rain-water to another's house). This refers to the right of privacy recognised even now in Gujarat. 'दृष्टिपातः गवाशः' अपरार्क. वर्चः...सेचनम् a privy, fire place, a pit, a receptacle for throwing in leavings of food and dirty water. वहि...वेशनम् the construction of a fire place or pit. The reading दक्कचकं च is explained by the वि. र. as 'चकं तैलादियत्रम्'. अरलि—*the hand from the elbow to the tip of the little finger.* न रोद्धव्यं should not be obstructed (by keeping cars for a long time). अवस्करः 'ordure' or 'a heap of dust for plastering the house'. 'अवस्करः विष्णा गृहादिशोधनार्थं पांशुनिचय इति हरिहरादयः' वि. र. (p. 220). स्थल a raised platform. स्यन्दनिका is explained as पटलप्रान्त by अपरार्क, वि. र., वीर०. The वि. चि. says 'स्यन्दनिका गृहपटलप्रान्तः तुहारीति प्रसिद्धा'. It means 'the eaves of a house.' सुरस्थान—*a temple.* चतुष्पथ and राजमार्ग are defined below. अनिषिद्धाः—*is to be connected with the first half.* यथाकालं...उच्यते that is called राजमार्ग by which men come and go at fixed times. 'अवेलायां यत्र मार्गे राजकीयैश्वर्क्षमणं निषिद्धते स राजमार्ग इत्यर्थः' स्मृतिच० (व्य० p. 235). यस्तत्र...माषकः—this is attributed to बृहस्पति by अपरार्क, स्मृतिच०, परा. मा., वीर०; वि. र. ascribes it to कालायन and says that हरिहर ascribed the verse to प्रजापति (p. 221). अपरार्क and परा. मा. read it after the words defining संसरण. संकरः—obstruction (by keeping carts &c.). 'संकरो द्रव्यान्तरेण संकीर्णता' अपरार्क; 'संकरः संकीर्णता अवरोध इति याषद्' स्मृतिच०; संकरोत्र शकटादिसंकीर्णता' वीर०. कामात् पुरीषं कुर्यात् wilfully voids excrement. For माष see above. समुत्स...शोधयेत्—higher fine is imposed on those who void excrement on a राजमार्ग than on those who do so in a चतुष्पथ or संसरण. अनापदि when

there is no calamity or extreme pressure. But there was more leniency shown to old men, pregnant women, children &c. ‘आपद्योथवा वृद्धा गर्भिणी बाल एव वा । परिभाषणमर्हन्ति तच्च शोध्यमिति स्थितिः ॥’ मनु० 9. 283. अमेध्यं शोधयित्वा—‘अमेध्यशोधनमगेध्यकर्तृद्वारा कारयित्वेत्यर्थः’ वि. र. (p. 222). मर्यादायाः प्रमेदे for destroying boundary marks. ‘अनेकस्त्रेत्रव्यवच्छेदिका साधारणा भूर्मर्यादा । तस्याः प्रकर्षेण भेदने सीमातिकमणे सीमानमतिलङ्घय कर्षणे क्षेत्रस्य च भयादिप्रदर्शनेन हरणे यथाकर्मणे अधमोत्तमव्ययमसाहसा दण्डा वेदितव्याः । क्षेत्रग्रहणं चात्र गृहारामाण्युपलक्षणार्थम्’ मिता०. सामान्यं=साधारणम्. अन्यक्षेत्रे &c.—‘येषां तु वृक्षादीनामेकस्य क्षेत्रे मूलप्रदेशा वर्तन्ते अन्यस्य क्षेत्रोपरि शाखाप्रदेशास्तद्विषयेष्याह’ स्मृतिच०. Supply शाखाः after संस्थिताः. संस्थिताः spread over. Mark the antithesis between जातानां and अन्यत्र संस्थिताः. A सेतु does not mean ‘a bridge’ here. It means ‘a dike’ or ‘watercourse’. A सेतु is of two kinds, खेय (to be dug i. e. that carries off surplus water from one field to another) and बन्ध (to be stopped i. e. that prevents water running down from a field). ‘सेतुस्तु द्विविधः प्रोक्तः खेयो बन्ध्यस्तथैव च । तोयप्रवर्तनात्खेयो बन्धः स्यात्तन्निवर्तनात् ॥’ नारद (सीमा० verse 18). स्वामिनेऽनिवेद्य without informing the owner of a field (i. e. without his permission). क्षेत्रे...प्रवर्तयेत् who makes a water-course in another’s field. उत्पन्ने...पते: the owner (of the field in which the सेतु is made) is entitled to the profit arising therefrom or in his absence the king. अपरार्क explains ‘स तस्य फलोपभोगं दृष्टमहस्तं वा न लभते किं तु क्षेत्रस्वाम्यैव लभते’. If A makes a water-course in B’s land and the latter’s land thereby yields more crops, it follows as a matter of course that B is entitled to it. Hence if the verse of याज्ञ० is intended to lay down that the owner reaps the profit due to irrigation, it tells us nothing new and is therefore superfluous. Therefore the purport of the verse is that a सेतु should not be made in another’s field without his permission or without paying him some consideration. ‘यत्पुनर्स्तेनोक्तं—स्वामिने...पते: इति तस्य सति संभवे क्षेत्रस्वामिनं तदभावे राजानं वानुजाप्तैव परेण परक्षेत्रे सेत्वादिः प्रवर्तनीय इत्यत्र

तात्पर्यम् । न पुनरनिवेदने सेत्वादिवशादुत्पन्नपरक्षेत्रफलनिरूपणे । बृचनवैयर्थ्यात् । न हि सेत्वादिप्रवर्तनमात्रेण परः परक्षेत्रफलभोकृतां प्रतिपद्यते । येन तत्त्विवारणार्थं वचनमर्थवद् भवेत् । केचित्तु सेत्वादिनिर्माणोत्पन्नदृष्टफलभोकृनिरूपणार्थं वचनमेतदिति वदन्ति । स्मृतिच ० (व्य० p. 237) । अल्पा बाधा यस्यात् परभूमि &c.—‘कूपश्चाल्पक्षेत्रव्यापिवेनाल्पबाधो बहूदक्तवेन कल्याणकारकश्चातो बहूदको नैव निवारणीयः । कूपग्रहणं च वापीपुष्करिण्याशुपलक्षणार्थम् । यदा पुनरसौ सर्वक्षेत्रवर्तितया बहुबाधो नद्यादिसमीपक्षेत्रवर्तितया अल्पोपकारकस्तदासौ निषेध्य इत्यर्थादुक्तं भवति ।’ मिता० । न निषेध्यः—this has to be understood after कूपः । वृद्धि...सति (large) increase (of crops) is desirable even when there is (slight) loss (of land). ‘यस्यादल्पक्षेत्रक्षये सत्यपि समृद्धिरिष्टेति’ स्मृतिच ० । पूर्व...रभवेत्—this verse extends the rule laid down above about permission of the owner of a field to the repair of an old water-course. उत्सञ्ज dilapidated. न कुर्यात् shall not till it himself. शदः crop. तत्समं तस्य क्षेत्रशदस्यानुरूपम्. क्षेत्रो...फलं as much crop as it is possible to raise from the field. Compare याज्ञ० II. 158 फालाहृतमपि क्षेत्रं न कुर्यायो न कारयेत् । स प्रदाप्यः कृष्टफलं क्षेत्रमन्येन कारयेत् ॥’.

२१ वाक्पारुद्यम् (abuse)

Page 227, line 1—page 229, line 14. देश... दुच्यते that is said to be the abuse of the first (*i. e.* lowest) degree when the country, village or family of a man is abused or sinfulness is ascribed without specifying any definite act or object. ‘द्रव्यं विनेत्यत्र द्रव्यशब्दोभिवैयपरः’ अपरार्क (on याज्ञ० II. 204); ‘द्रव्यं विना पदार्थं विना । तेनासत्यम् । इदं तु सर्वान्वयि । तेनासत्यं पापाभिधानं प्रथमं, असत्यमुपपातकाभिधानं द्वितीयं, ‘असत्यं महापातकाभिशंसनमुत्तमं वाक्पारुद्यमित्यर्थः’ वि. चि. (p. 70). ‘तत्र कलहप्रियाः खलु गौडाः’ इति देशाकोशः । ‘नितान्तं खलु लोछुपा विप्राः’ इति जात्याकोशः । ‘क्लूरचरिता ननु वैधामित्राः’ इति कुलाक्षेपः । आदिग्रहणात्वविद्याशिल्पादिनिन्दया विद्वच्छिल्पादिप्रशास्त्रेषो गृह्णते ।’ निता० (on याज्ञ० II. 204). Compare नारद ‘देशजान्तिकुलादीनामाकोशं न्यज्ञसंयुतम् । यद्ब्रचः प्रतिकूलार्थं वाक्पारुद्यं ततुच्यते ॥ निष्टुराश्लीलतीत्रत्वात्तदपि त्रिविधं स्मृतम् ।’ नारद (पारुद्यप्रकरण verses 1–2). भगिनी...शंसनम् speaking of one’s (the abuser’s) connection with the sister or mother (of the abused) or ascription of minor sins. ‘भगिनी तव माता मया ग्राह्यत्वभिकीर्तनम्’ वि. र. (p. 244). For उपपातकs see above. तीव्र...घटनम् mercilessly exposing a man’s weakest point (a point on which he is most touchy). समवर्णाकोशने &c.—The वीर० adds ‘परस्परमिति शेषः’ *i. e.* when two men of the same caste abuse each other. पारुद्यदोषा०—this is नारद (पारुद्य० verse 8). परा. मा. attributes it to नारद. The स्मृतिच० also speaks of it as समत्यन्तर. युग...द्वृतयोः who began to abuse each other simultaneously. विशेषः difference. आक्षारयेत् who offers insult. पश्चा...गुरुः he who returns the insult is also a wrong-doer ; but the one who began suffers heavier punishment. ‘आक्षारितः क्षारितोभिशस्ते’ अमरः on which क्षीरखामी remarks ‘आक्षारयेते स्वरूपाचाल्यते आक्षारितः अलीकोत्पत्तापातकव्यपदेशः’. शतं ब्राह्मणमाकुश्य &c—This is also नारद (पारुद्य० verse 15). आकुश्य defaming. ‘चौरेत्याक्षेपलं परशमुक्त्वा’ कुक्लूकः; ‘आकुश्य मध्यमेन वाक्पारुद्येणेति शेष इति पारिजातः’ वि. र. (p. 250).

वधम् corporal punishment. ‘ताडनादिरूपं वधं’ कुल्लूक; ‘वधोत्र जिहाच्छेदः’ अपराक्, who cites मनु 8. 270 in support ‘एकजातिर्द्विजातीस्तु वाचा दारण्या क्षिपन् । जिहायाः प्रामुख्याच्छेदं जघन्यप्रभवो हि सः ॥’. विप्रे...शंसने—In the case of a Brāhmaṇa, for abusing a क्षत्रिय the fine shall be half of a hundred (panas). विश...आशत् (a ब्राह्मण abusing) a वैश्य should be fined half of fifty (panas). Compare गौ. ध. सू. ‘ब्राह्मणस्तु क्षत्रिये पश्चाशत् । तदर्थं वैश्ये । न श्वदे किञ्चित् ।’ XII. 8-10. विश...त्रयोदश—on account of the fact that each is half of the preceding, it appears that अर्ध-त्रयोदश must be taken to mean $12\frac{1}{2}$ and not $13\frac{1}{2}$ as मिता० does on याज्ञ० II. 204. वेदोदाहरण loudly uttering the Veda. Compare ‘श्वदो द्विजातीनभिसंधायाभिहत्य च वागदण्डपारुष्याभ्यामङ्गमोच्यो येनोपहन्यात् । अथ हास्य वेदमुपशृण्वत्थपुजुभ्यां श्रोत्रप्रतिपूरणमुदाहरणे जिहाच्छेदो धारणे शरीरमेदः ।’ गौ. ध. सू. XII. 1, 4; ‘जिहाच्छेदनं श्वदस्यार्थं धार्मिकमाकोशतः’ आप. ध. सू. II. 10. 27. 14. आक्षारयन्—accusing them of sins. कुल्लूक says that मेधातिथि explained आक्षारयन् as ‘causing dissension between mother, father and the son or between brothers &c’. ‘मेधातिथिस्तु आक्षारणं भेदनमित्युक्त्वा मातृपुत्रपित्रादीनां परस्परभेदनकर्तुरर्थं दण्डविधिरिति व्याख्यातवान्’ कुल्लूक. मेधातिथि says ‘आक्षारणं भेदनमनुत्तेन । एषा ते माता न लेहवती द्वितीये पुत्रेत्यन्तर्भूतवती कनकमयमङ्गलीयकं रहसि तस्मै दत्तवतीलेवमाशुक्त्वा भेदयति । एवं पितामुत्रौ जायापती भ्रातृन् शुरुषिष्यौ ।...अन्ये तु चित्कदर्थनोत्पादनमाक्षारणमाहुः । प्रवक्ष्यामि धनं श्रुतं वार्जयितुं तीर्थान्युपसेवितुं तत्प्रवासशङ्क्या च मानसी तृष्ण्या पीडा भवति तथा न कर्तव्यम् ।’. मात्रादीनां...मिताक्षरादिषु—Vide मिता० (on याज्ञ० II. 204) ‘एतच्च सापराधेषु भात्रादिषु शुरुषु निरपराधायां च जायायां द्रष्टव्यम् ।’. ०विनाशे वाचिके when the injury to the arms is threatened in words. सक्षिथ thigh. ‘बाह्यादीनां प्रलेकं विनाशे वाचिके वाचा प्रतिपादिते तत्र बाहू छिनश्चीलेवं रूपे शत्यः शतपरिमितो दण्डो वेदितव्यः ।...तदर्थिकः तस्य शतस्यार्थं तदर्थं तदस्यास्त्यसौ तदर्थिकः पश्चाशत्यणिको दण्डो वेदितव्यः ।’ मिता०. अशक्तः not able to carry out the threat (owing to his weakness or to his suffering from fever or other disease). त्रैविष्य...साहसः the highest fine shall be awarded in the case of him who abuses a Brāhmaṇa learned in the three Vedas, the king or the

gods. पतितं...ब्रजेत्—this verse occurs also in the वसिष्ठध. स. XX. 30. This verse lays down that even if the imputation made be true it is no answer; the man who makes the imputation is liable to be punished on account of the texts (वचनात्) laying down punishment for abuse. Or वचनात् may mean 'even if he simply says what is true'. सत्यवादित्वेषि वाक्पारुष्यदद्भो नापैस्याह वचोभङ्गा नारदः—पतितं...ब्रजेत् । तथ्यवचनात् ।' स्मृतिच० (व्य. p. 327); 'वचनात् शाश्रयात्' वि. र. (p. 258). मिथ्या...ब्रजेत् but if he falsely accuses a man (of theft or mortal sin) his offence is double. Compare मनु 8. 274 'काणं वाप्यथवा खड्गमन्यं वापि तथाविधम् । तथ्येनापि ब्रुवन्दाप्यो दण्डं कार्षीपणावरम् ॥'. कात्यायन states an exception to the rule contained in पतितं पतितेत्युक्त्वा. 'यत्र स्यात्परिहारार्थं पतितस्तेन (पतितत्वेन ?) कीर्तनम् । वचनात्तत्र न स्यात् दोषो यत्र विभावयेत् ॥ अन्यथा तुल्यदोषः स्यान्मध्योक्तौ तृत्तमः स्मृतः ॥' (quoted in the स्मृतिच० and वि. र.). Where a man truthfully speaks of a man as a thief or as a sinner in order to avoid contact with him, he is not guilty of वाक्पारुष्य. सत्यासत्या...करोति चेत् if a man insults those who are wanting in a limb or sense or those who are diseased (such as lepers) by true, untrue or ironical statements. 'अङ्गानि कर्मन्द्रियाणि जिह्वादीनि । इन्द्रियाणि पुनः श्रोत्रादीनि ज्ञानेन्द्रियाणि । रोगाः कुष्ठादयः ।...तेषां क्षेपमप्रियोर्क्षे सत्येनासत्येन विपरीतस्तुत्या वा यः करोति... । तत्र सत्येनाङ्गहीनक्षेपो यथा पादहीनं प्रति कुण्ठस्त्वमित्यादिः । असत्येन यथा सकलाङ्गं प्रति विकलाङ्गस्त्वमिति विकलाङ्गं प्रति सकलाङ्गस्त्वमिति । विपरीतस्तुत्या यथा—हस्तहीनं प्रति सुवाहुर्महाबाहुर्वेति ।' अपरार्क. संघर्षात् through envy or rivalry. प्रीत्या through familiarity or friendship.

२२ दण्डपारुष्यम् (assault).

Page 229, line 15—page 232 line 14. पर...
 दिभिः—injuring the limbs of another with the hand, foot, weapon or other means (such as stones). The मिता० explains परगात्रेषु 'स्थावरजङ्गमास्मकदव्येषु'. The स्थावर things here intended seem to be trees and shrubs. Vide the last verse cited in this section on दण्डपारुष्य. अभिद्रोहः हिंसनं दुःखोत्पादनं तथा भस्मना आदिग्रहणात् रजःपङ्कपुरीशायैश्च य उपधातः संस्पर्शनरूपं मनोदुःखोत्पादनम्' मिता० (on याज्ञ. II. 212). आकुष्ट...भवेचरः—this seems to be in conflict with the words of नारद (पारुष्य० verse9) 'पूर्वमा...गुरुः' quoted above (p. 227, ll. 15-16). But बृहस्पति does not mean that the man who returns an abuse or a blow is not guilty at all; but the meaning is that he is not equally guilty with him who begins the abuse &c. Compare बृहस्पति 'द्वयोः प्रहरतोर्दण्डः समयोस्तु समः स्मृतः । आरम्भकोनुबन्धी च दाप्यः स्यादधिकं दमम् ॥' (quoted by अपरार्क on याज्ञ. II. 212). छेदन cutting off. मेदन wounding. अमेघ...स्पर्शने if one throws on another's body impure things (like tears, phlegm &c), or strikes him with his heels, or touches him with spittle. 'अमेघमिति अशुश्लेष्मनस्केशकर्णविददूषिकामुक्तोच्छिष्ठादिकं च गृह्णते' मिता०. समेघ...दमः this is the case as regards offenders who are of the same class (with those whom they offend); against the wives of others (without distinction of caste) or one of higher merit, the fine shall be double (i. e. 20 or 40 panas). मोह...दण्डनम् no fine is to be levied if the offence (of दण्डपारुष्य) be committed through insanity or drunkenness and other (similar) causes. 'उत्तमेषु स्वापेक्षयाधिकश्रुतवृत्तेषु' मिता०. छहिं: matter vomited. आपायः would mean 'it should be raised to'. 'आपायग्रहणाद्वासाशुक्रासूक्ष्मज्ञानो गृह्णन्ते' मिता०. 'आपायः स चतुर्गुणः कायमध्यशिरोव्यतिरिफसर्वाङ्गसर्वने चतुर्गुण इत्यर्थः' वि. र. (p. 262).

उद्धूर्णे raised up. When the hand was raised to strike another, the fine would be ten paṇas, but if the foot was raised then twenty paṇas. परस्परं...साहसः the middle scale of punishment is prescribed for all (castes) when weapons are raised to strike each other, पादके...तुष्णेषु for violently pulling the foot, hair, garment, or hand. पीडा...ध्यासे—‘पीडा च कर्षश्च अंशुकावैष्टश्च पादाध्यासश्च पीडा... ध्यासं तसिन् समुच्चिते शतं दण्डः । एतदुक्तं भवति । अंशुकेनावैष्ट्य गाढमापीष्य आकृष्य च यः पादेन धृश्यति’ मिता०. पीडा...ध्यासे for violently pulling a man after covering him with a garment and tightly tying him with it and then trampling him under the feet. The reading शोणितेन सर्वं is bad though supported by almost all the mss. शोणितं विना alone yields a good sense. When no blood comes out, though a man is belaboured with sticks, the fine is half of that which is awarded when blood comes out. ब्रणोद्भ्रेदे for opening up a sore that was healed up. ‘रुद्धव्रणस्योद्भ्रेदने’ मिता०. मृतकल्पहते when a man is so (severely) beaten as to be almost dead. विप्र... तु the limb with which any one who is not a Brāhmaṇa causes injury to a Brāhmaṇa should be cut off. The मिता० remarks ‘क्षत्रियवैश्ययोरपि पीडां तुर्वतः शूद्रस्याक्षच्छेदनमेव’. उद्धूर्णे—when a weapon (or stick) is raised (for striking) then there is the lowest punishment; when (a weapon or stick) is merely touched, the fine is half (of पूर्वसाहस). अपराके says ‘अयं च दण्डः क्षत्रियवैश्ययोः’. As regards a शूद्र, the verses of मनु cited immediately after this lay down the rule. श्रेयांसम्—a man of the three higher castes. अन्तर्जः—शूद्रः. हिंसात्—प्रहरेत्. पाणि...दण्डं वा (if a शूद्र) raises his hand or a stick (to strike one of a higher caste). एकं...द्विगुणः where many attack a single man, the punishment for each shall be double of that which is prescribed for (attack by) a single person. Compare याज्ञ० II. 221 ‘एकं नृतां बहुनां तु यथोकाद् द्विगुणो दमः ।’. देहेन्द्रियविनाशे for injury to the organs of the body. तथा...पञ्चतः so also something

must be given for appeasing (the man injured) and also for curing him (as may be fixed) by experts. Compare याज्ञ० II. 222 'दुःखसुत्पादयेयस्तु स समुत्थानं व्ययम् । दाप्यो दण्डं च यो यस्मिन्कलहे समुदाहृतः ।' (whereon the मिता० says 'समुत्थानं ब्रणरोपणं'); 'अज्ञावमेदने चैव पीडने छेदने तथा । समुत्थानव्ययं दाप्यः कलहापहृतं च यत् ॥' बृहस्पति (quoted by अपरार्क). 'समुत्थानव्ययं भिषग्मेषजपथ्यपानाद्यर्थं क्रियमाणं व्ययम्' सूत्रित्वा. (व्य० p. 329). दुःखे=ताडने. शाखाङ्गच्छेदने for cutting off the horns and limbs (feet &c.). क्षुद्रपश्चात्ताडने—अजाविकहरिणप्रायाणाम्. द्विपण...क्रमात्—this means, according to अपरार्क, two paṇas for beating, four paṇas for drawing blood, eight for cutting off the horns, 16 for cutting off a limb; while the मिता० says that it is respectively 2, 4, 6, 8. 'द्वौ पणौ यस्य दण्डस्य स द्विपणः । द्विपणः प्रभृतिः आदिर्यस्य दण्डगणस्यासौ द्विपणप्रभृतिः । स च दण्डगणो द्विपणश्चतुःपणः षट्पणोष्टपण इत्येवंरूपे न पुनर्द्विपणत्रिपणश्चतुष्पणः पञ्चपण इति । कथमिति चेदुच्यते । अपराधघुरुत्तात्तावत्प्रथमदण्डाद्वुरुतरमुपरितनदण्डत्रयमवगम्यते । तत्र चाश्रुतत्रित्वादिसंख्याश्रयणाद्वरं श्रुतद्विसंख्याया एवाभ्यासाश्रयणेन शुरुत्वसंपादनमिति निरवद्यम् ।' मिता०. महापशु in the case of bulls, horses, elephants &c. एतेषु स्थानेषु ताडनलोहितस्थावणादिनिमित्तेषु. वनस्पती...धारणा—the settled rule is that a fine must be inflicted for injuring trees according to the usefulness of the (several kinds of) trees. The सूत्रित्वा० explains 'फलभोगार्थेषु पनसादिषु महाभोगकारणेषु उत्तमसाहसं दण्डः । पुष्पभोगार्थेषु चम्पकादिषु पक्षापकफलभोगपेक्षयाल्पभोगकारणेषु मध्यमसाहसं दण्डः । पुष्पभोगपेक्षया खल्पभोगकारणेषु वल्लीगुल्मलतादिषु प्राणिषु कार्षपणशतम् । अल्पल्पभोगार्थेषु तुणेष्वेकः कार्षपण इत्युपभोगानुसारेण दमोवगन्तव्यः ।' व्य० p. 330; vide वीर० p. 478. Compare विष्णुध. सू. 'फलोपगमद्वुमच्छेदी तृत्तमसाहसम् । पुष्पोपगमद्वुमच्छेदी मध्यमम् । वल्लीगुल्मलताच्छेदी कार्षपणशतम् । तुणच्छेदेकम् । सर्वे च तत्खामिनां तदुत्पत्तिम् ।' (V. 55-59). Those who cut such trees have to pay the price to the owner. Vide याज्ञ० II. 228 about higher fine as regards trees near temples and boundaries.

२३ स्तेयम् (theft).

Page 232, line 15—page 238 line 10. स्तेय must be clearly distinguished from साहस. साहस comprehends many offences in all of which the use of force or threat of the use of force is an essential element; in theft (स्तेय) there is no use of force or threat of using it; it consists in depriving a man of movable property without his consent by deceit, tricks or when he is asleep &c. Compare नारद 'सहसा कियते कर्म यत्किञ्चिद्वलदपि तैः । तत्साहसमिति श्रोक्तं सहो बलमिहोच्यते ॥ उपर्यैविधैः सर्वैः कल्पयित्वापकर्षणम् । शुभप्रमत्तमत्तेभ्यः स्तेयमाहुर्मनीषिणः ॥' नारद (साहस verses 1 and 17); 'सात्साहसं लन्वयवत्प्रसभं कर्म यत्कृतम् । निरन्वयं भवेत्स्तेयं हत्वापद्धते च यत् ॥' मनु 8. 332 ('अन्वयवद् द्रव्यरक्षिराजाध्यक्षादिसमक्षम् । प्रसभं बलावष्टम्भेन यत्परधनहरणादिकं क्रियते तत्साहसम् । स्तेयं तु तद्विलक्षणं निरन्वयं द्रव्यस्थान्याद्य-समक्षं वश्यित्वा यत्परधनहरणं तदुच्यते । यच्च सान्वयमपि कृत्वा न मयेदं कृतमिति भग्याजिह्वते तदपि स्तेयम् ।' मिता०).

मृद्घाण्ड earthenware. आसन seat. खदा cot, couch. शमीधान्यं—'कोशवेष्टिं माषमुद्दादि' स्मृतिच०—corn that grows in pods, leguminous corn. 'माषादयः शमीधान्ये शूकधान्ये यवादयः' अमर. वासः...वर्ज clothes other than those of silk. लोह is used here in the sense of 'any metal'. अपरार्क says हिरण्य stands for both gold and silver. याज्ञ० alludes to these three classes of movable things, the subjects of theft. 'क्षुद्रमध्यमहाद्रव्यहरणे सारतो दमः । देशकालवयःशक्ति संचिन्त्य दण्डकर्मणि ॥' II. 275. मनु divides thieves into two varieties, प्रकाशवशक and अग्रकाशवशक or प्रच्छन्नवशक 'द्विविधांस्तस्करान् विद्यात्परद्रव्यापहारकान् । प्रकाशांश्चाप्रकाशांश्च चारचक्षुर्महीपतिः ॥' प्रकाशवशकास्तेषां नानापण्योपजीविनः । प्रच्छन्नवशकास्तेषे ये स्तेनाटविकादयः ॥' 9. 256-257. नैगमा...जीविनः—these verses are attributed to बृहस्पति by the स्मृतिच०, परा. मा. and वीर०. नैगमा: merchants (they are said to be प्रकाशतस्कर because they employ false weights and thus cheat a man

to his face). वैया:—they may purposely aggravate the disease to induce the patient to give them more money. कितवाः gamblers. ‘कितवाः कूटदेवनद्वारा अर्थहारिणः । सभ्याः पार्षदाः अर्थलोमेनान्यायवादिनः । उत्कोचकाः कार्याधिकृताः सन्तः उत्कोचप्राहकाः । वशकाः संभूयोदयतानां प्रच्छायेतरार्थप्राहिणः । दैवं भाग्यमुत्पातोद्भुतं तद्विदो मिथ्योत्तथार्थहराः । भद्राः शान्तिनियुक्ताः शान्तिमकृत्वैवार्थहराः । शिल्पज्ञाः कूटशिल्पेनार्थहराः । प्रतिरूपकाः कूटशिवाङ्कादिवारार्थहराः । अकियाकारिणो भृतका भृति गृहीत्वा अकियाकारिणः । मध्यस्थाः मूल्यव्यवस्थापकाः मूल्यव्यवस्थापनेनार्थहराः ।...कुहकजीविन् इन्द्रजालादिनार्थहारिणो विवक्षिताः ।’ वि. र. (p. 290). सभ्याः—assessors (who are to help the judge) give wrong advice through greed for money. वशकाः—a partner may deceive his copartners. दैवोत्पातकराः those who foretell portents and fortune. The reading क्षुद्राः may mean ‘prostitutes or *nautch girls*’. ‘क्षुद्रा व्यज्ञा नटी वैश्या’ अमरः. प्रतिरूपकाः those who sell imitations (such as imitation pearls and jewels). मध्यस्थाः who profess to be arbitrators (and make money by favouring one side or the other). प्रकाश...भुवि—These verses are ascribed to नारद by the स्मृतिच०, परा. मा. and वीर०. कूट...त्रिता: who employ false measures and weights (lit. balance). सोपधिकाः those who are full of tricks. ‘सोपधिका ये भयमाशां वा दर्शयित्वा परस्य धनमपहरन्ति’ वि. र. (p. 290). प्रतिरूपकराः ‘those who walk in disguise’ (Dr. Jolly). But it seems that प्रतिरूपकराः means the same thing as प्रतिरूपकाः above (which is explained by परा. मा. and वीर० as प्रतिरूपकाराः and by the स्मृतिच० as प्रतिरूपकराः). मङ्गला...त्यः those who make their livelihood by declaring how a person may bring about his welfare (such as persons who sell amulets &c.). Dr. Jolly translates ‘those who live by teaching the performances of auspicious ceremonies.’ कुद्दूक explains मङ्गलादेशवृत्ताः as ‘धनपुत्रलभादिमङ्गलमादित्य ये वर्तन्ते ते मङ्गलादेशवृत्ताः’. Compare मनु 9. 258-260 ‘उत्कोचकाशौपधिकावशकाः कितवास्था । मङ्गलादेशवृत्ताथ भद्राश्वैकणिकैः सह ॥ असम्यकाश्वैकित्सकाः । शिल्पोपचारयुक्ताथ निपुणाः पण्योषितः ॥ एवमाशीन्विजानीयात्प्रकाशँलोकपृष्ठकान् । निगूठचारिणश्चान्याननार्थायलिङ्गिनः ॥’. मेधा० explains ‘मङ्गलादेशवृत्ता ज्यौतिषिकाद्यः, अथवा एतां देवतां त्वदर्थेनाहं

प्रीणयामि दुर्गं मार्तण्डं चेति तथाद्यानां धनमुपजीवन्ति । अथवा मङ्गलं तथास्तिवति वादिनः ।' प्रच्छाय &c.—connect कण्ठ and पर्यं with विकरी. प्रच्छाय...तत्समम्—a merchant, who sells goods after concealing their defects or after mixing (good and bad ones) or sells old articles after repairing them (so as to make them look like new ones), should be made to pay double the quality of the goods and a fine equal (in value) to the article. कूटाक्षदेविनः gamblers playing with false dice. राजभाव्यहरा: those who appropriate to themselves royal taxes. For भाव्य compare the expression आभाव्य in 'सर्वराजकुलाभाव्यप्रत्यायसमेतः' (ग्राम:) in the Madhuban copperplate inscription of Harsha (E. I. vol. I p. 67 and vol. VII p. 155). विश्वस्तवचकाः those who deceive persons that trust them. दण्डजिनादिभिर्युक्तं—this refers to the outward signs of one belonging to the order of *savīnyāśins*. Compare बौ. ध. सू. II. 10. 12 'यष्ट्यः शिक्यं जलपवित्रं कमण्डलं पात्रमिति' (on which the com. quotes the verse 'पादुकामजिनं छत्रं तथा सूत्रमुपानहौ । सूचीपल्लवलक्षं च त्रिविष्टब्धं कमण्डलम् ॥'; 'कृत्सकेशनखशमश्चुः पात्री दण्डी कुसुमभवान् ।' मनु VI. 52. द्विगुणं दमम्—fine double of the price of the article (of gold &c.) that they professed to sell. 'द्विगुणं विकीतताद्वद्व्यमूल्यापेक्षया' वि. र. (p. 311). साधना...निवासात् those who stealthily move about at night furnished with tools (for theft) and whose places of residence are not known. उत्क्षेपकः—The मिता० explains it as 'one who steals the wearing apparel of a person' वस्त्राद्युत्क्षिपति अपहरति' (on याज्ञ. II. 274); the स्मृतिच० and परा. मा. explain it as one 'who quietly steals money lying near a person when the latter is inattentive or attending to something else.' 'उत्क्षेपको धनिनामनवधानमवधार्यान्तिकस्यं धनमुद्घृत्य आहकः' स्मृतिच०; अपराक says 'योकृष्टाहृलिभ्यां परस्वत्वमपहरति'. संधिमेत्ता a house-breaker. 'गृहयोः संधौ स्थित्वा तत्रत्यभित्तिभेत्ता' परा. मा. पान्थमुद a highway robber (who robs travellers of their money). 'उत्कटकान्तारादौ पथिकानां धनापहारकः' स्मृतिच०. ग्रन्थिमोचकः—'वस्त्रादिबद्धं खण्डिकं विश्वस्य उत्कृत्य वा यो अपहरत्यसौ ग्रन्थिभेदकः' मिता०—a cut-purse.

ज्ञी...स्त्री who steals women, men, cows, horses and other beasts (here five kinds of thieves are enumerated). करसंदंशहीनकौ deprived of their two fingers (viz. the thumb and the index finger). The मिता० says that the उत्क्षेपक should have his hand cut off and the ग्रन्थिमेदक should have his two fingers (that resemble संदंश—tongs) cut off. 'तौ यथाक्रमं करेण संदंशसदशेन तर्जन्यङ्गुष्ठेन च हीनौ कार्यौ ।' मिता०; 'तौ करसंदंशेन अङ्गुष्ठाङ्गुलिभ्यामपराध्वेहुभूताभ्यां हीनौ कार्यौ' अपरार्क. The स्मृतिच० remarks that the thumb and the forefinger are to be cut off because they are most useful in untying a knot. 'अङ्गुष्ठी तर्जन्यङ्गुष्ठौ ग्रन्थिमेदने तयोः साधकतमत्वात्' स्मृतिच०. When he was found guilty a second time, one foot and one hand was to be cut off. 'करश्च पादश्च करपादं तच्च तदेकं च करपादैकं तद्वानं ययोस्तौ...हीनकौ कार्यौ । उत्क्षेपकग्रन्थिमेदयोरेकमेकं करं पादं च छिन्न्यादित्यर्थः ।'. वि. र. (p. 321) reads करसंदंशमेदकौ and explains 'करसंदंशस्य मेदो ययोस्तौ तथेति व्यधिकरणेण बहुवीहिः'. गोचरे...निर्गतम् in whose-soever land (range or circle) a theft takes place should try to catch the thief or he should be made to pay (the price of) the thing stolen, unless the footmarks (of the thief) are found to go out (from that land). वि. र. explains 'गोचरे विषये'. निर्गते...दापयेत् when the footmarks are not seen anywhere else after leaving the place where the theft was committed, the king shall make the neighbours, the guardians of the marches (roads) and the governors of that district to pay (for the stolen goods). The reading of अपरार्क and परा. मा. is easier. 'पदे चौरामार्गे तस्माद् ग्रामाभिर्गते, तद्यदि न ग्रामान्तरे पातिं चौरेण तदा सामन्तादीन् दापयेत् ।' अपरार्क (on याज्ञ० II. 271). These verses do not clearly explain what the rules about making good the loss caused by a theft were. The परा. मा. explains 'विवीते त्वपहारे विवीतस्वास्मिन् एव दोषः । यदा तु अध्यन्येव तद्वात् भवति अविवीतके वा विवीतादन्यक्षेत्रे तदा चोरोऽर्द्धर्तुर्मार्गपालस्य दिक्पालस्य चापराधः । यदा पुनर्ग्रामादबहिः सीमान्तपर्यन्ते क्षेत्रे दोषे जायते तदा तदूग्रामवासिन एव दद्युर्यदि सीमो बहिश्चोरपदं न निर्गतम् । निर्गते पुनर्गते तत्प्रविशति स एव ग्रामश्चोरापणादिकं कुर्यात् ।'. Vide याज्ञ० II. 271

‘धातितेपहृते दोषो ग्रामभर्तुरनिर्गते । विवीतभर्तुस्तु पथि चौरोद्धर्तुरवीतके ॥’.
 स्वसीनि...युनः—the village shall make good (the things stolen) when the theft took place on its border (provided the footmarks of the thief are not seen to go out of that village), or (that village should make good) to which the footmarks are traced (from the village where the theft was committed). (If the theft was committed) beyond one *kros'a* (from a village), then the five surrounding villages or ten villages should make good (the thing stolen). वि. रू. explains ग्रामः as ग्रामाध्यक्षः, while the मिता० explains ग्रामः as ग्रामवासिनः; the first seems to be better, looking to the word ग्रामभर्तुः occurring in the previous verse quoted above. ‘यदा त्वनेकग्राममध्ये कोशमात्राद्विः प्रदेशो धातितो मुषितो वा चौरपदं च जनसंमर्ददिना मध्यं तदा पञ्चानां ग्रामाणां समाहारः पञ्चग्रामी दशग्रामसमाहारो दशग्रामी वा द्व्यात् विकल्पवचनं तु यथा तत्प्रस्यासत्यपहृतधनप्रत्यर्पणादिकं कुर्यादित्येवमर्थम्’ मिता०; ‘यदा तु कोशमात्रव्यवस्थितानामनेकेषां ग्रामाणां मध्ये चौर्यं भवति तदा तुल्याध्वानः पञ्च ग्रामाः समाहृता मोर्षं दद्युः ।’ अपराकै. कटाग्निना—with the fire of grass or weeds. सर्वस्वं...बृहस्पतिः—these words are attributed to व्यास in the वि. र. (p. 318); while the वीर० (p. 494) attributes both halves to नारद (just as नील० does). सर्वस्वं...बृहस्पतिः—If a man kidnapped a married woman his whole wealth (should be confiscated by the king); but if he kidnapped a maiden he should be killed; for a theft of horses, elephants and metals, the king should take (the whole wealth of the thief). This is the view of बृहस्पति. Compare मनु 8. 323 ‘पुरुषाणां कुलीनानां नारीणां च विशेषतः । मुख्यानां चैव रक्षानां हरणे वधमर्हति ॥’. On this conflict about punishments the वि. र. remarks ‘अत्र चैकवस्तुहरणे परस्परविरुद्धशारीरार्थदण्डानां हारकोत्कृष्टपकृष्टजातीयत्वधनवस्त्राधनवस्त्रकार्योत्कर्षपकर्षेवस्था कार्या’ (p. 318). मध्यमं and पूर्वं stand for मध्यमसाहस and प्रथमसाहस. धान्यं...वधः on him who steals more than ten kumbhas of corn corporal punishment (shall be inflicted). शेषे...तद्दनम् in other cases (*i. e.* in a theft of from one to ten कुम्भस) he should be fined eleven

times as much and shall pay (to the owner) the price (of the corn stolen). कुङ्कूक says that वध may consist in flogging, mutilation or even capital punishment according to the qualities of the person robbed and the status of the thief 'हर्तृखामिगुणवत्तापेक्षया ताडनाङ्गच्छेदमारणात्मको ज्ञेयः'. कुङ्कूक says that a कुम्भ is equal to twenty द्रोणs and a द्रोण is equal to 200 पलs. The मिता० says 'विशतिद्रोणकः कुम्भः'. The वि. र. says that a कुम्भ is equal to 20 प्रस्थs. अपरार्क says 'कुम्भो द्रोणद्वयम्'. The स्मृतिच० says that कुम्भ is the same as खारी and quotes the following from a स्मृति, where each succeeding measure is four times the preceding one 'अङ्गुल्यप्रत्रयग्राह्या शाणमिलभिधीयते । शाणं पाणितलं मुष्टिः प्रस्थतिथं तथाङ्गलिः ॥ कुडवश्च तथा प्रस्थ आढको द्रोण एव च । मानी खारी च विज्ञेयाः संख्यायाश्चतुरुत्तराः ॥' (व्य० p. 319). But अपरार्क quotes two verses which differ as regards these measures (on याज्ञ० II. 275) 'पलद्वयं तु प्रस्तुं द्विगुणं कुडवं मतम् । चतुर्भिः कुडवैः प्रस्थः प्रस्थाश्चत्वार आढकः । आढकैस्तैश्चतुर्भिश्च द्रोणस्तु कथितो तुवैः । कुम्भो द्रोणद्वयं शूर्पः खारी द्रोणास्तु षोडश ॥'. The truth seems to be that these measures differed in different countries. The शुक्रनीतिसार (chap. II. 385-387) says 'गुज्जा मासस्तथा कर्षः पदार्घः प्रस्थ एव हि । यथोत्तरा दशगुणाः पञ्चप्रस्थस्य चाढकाः ॥ ततश्चाष्टाढकः प्रोक्तो ह्यर्मणस्ते तु विशतिः । खारिका स्याद् भियते तदेशो देशो प्रमाणकम् ॥ पञ्चाङ्गुलावर्तं पात्रं चतुरङ्गुलविस्तृतम् । प्रस्थपादं तु तज्ज्ञेयं परिमाणे सदा तुवैः ॥'. The वि. वि. says 'प्रमाणस्य पुरुषस्य प्रमाणस्थकर्त्तरणस्य द्वादशभिः प्रस्थतिभिः कुडवो भवति । चतुर्भिः कुडवैः प्रस्थः विशत्या प्रस्थैः कुम्भ इति रत्नाकरादयः । तादशकुम्भाः पुरुषाहारमानेन खारीति मैथिलाः । अन्ये तु पलं च कुडवः प्रस्थ आढको द्रोण एव च । धान्यमानेषु षोडश्वाः कमशोभी चतुर्गुणाः ॥ द्रोणैः षोडशभिः खारी विशत्या कुम्भ उच्यते ।' p. 88. The लीलावती says 'हस्तोन्मितैर्विस्तृतिदैर्घ्यपिष्ठैर्यदद्वादशासं धनहस्तसंज्ञम् । धान्यादिके यद्यनहस्तमानं शास्त्रोदिता मागवद्यारिका सा ॥ द्रोणस्तु खारीं खलु षोडशांशः स्यादाढको द्रोणचतुर्थभागः । प्रस्थश्चतुर्थश्च इहाढकस्य प्रस्थाङ्गुरायैः कुडवः प्रदिष्टः ॥' (verses 7-8). शतादभ्यधिके—for stealing more than a hundred (palas). पञ्चाशतस्त्वभ्यधिके—According to कुङ्कूक this means 'for theft of these above fifty palas up to one hundred palas'. शेषेषु—for theft of these in other cases (from one pala to fifty). सचिहं—branded with the mark

of a dog's feet. *Vide* मनु 9. 237 'गुरुतल्पे भगः कार्यः सुरापाने
सुराध्वजः । स्तेये च शपदं कार्यं ब्राह्मणविराः पुमान् ॥'. If the ब्राह्मण
did not perform the प्रायश्चित्त prescribed for theft then only
he was to be branded. For the प्रायश्चित्तs about theft, see
मनु II. 162-168 and याज्ञ. III. 257-258. पूर्वे वर्णाः the first
(three) varnas. A ब्राह्मण offender was to be killed on no
account. Compare नारद (साहस 8-10) quoted below (text
p. 240). चौर...ईचैः the king should make the thief
restore the thing stolen (or its price) and should inflict
on him various kinds of corporal punishments. The
मिता० remarks 'एतचोत्तमसाहसदण्डप्रातियोग्योत्तमद्रव्यविषयम् । न पुनः पुष्पवत्ता-
दिक्षुद्रमध्यमद्रव्यापहारविषयम्'. भक्ता...दातारः those who give food
or shelter. प्रसर्पताम् running about (to avoid punishment).
शक्ता...न्ते who, though able to catch them, allow them to
escape. Compare याज्ञ. II. 276 'भक्तावकाशाम्युदकमश्चोपकरणव्ययान् ।
ददृवा चौरस्य वा हन्तुर्जनतो दम उत्तमः ॥'; also मनु IX. 278.

२४ साहसम् (violent or heinous deeds).

Page 238, line 11—page 245, line 6. सहसा with force. ‘राजदण्डं जनाकोशं वोल्लङ्घ्य राजपुरुषेतरजनसमक्षं यक्किचिन्मारणपरदा-प्रप्रहृष्टणादिकं कियते तत्सर्वं साहसमिति साहसलक्षणम् । अतः साधारणधनपरधन-योर्हरणस्यापि बलावटमेन कियमाणत्वात्साहसत्वमिति ।’ मिता० (on याज्ञ० II. 230). साहस included all heinous offences in which violence entered, such as homicide, rape, robbery, dacoity, mischief &c. The province of साहस overlapped that of स्तेय, वाक्यारुप्य, दण्डपारुप्य, लीसंप्रहण, but as violence was an additional circumstance in it, it is separately treated of in order to lay down heavier punishments for the offences included in it. क्षेत्रोपकरण implements of husbandry, such as ploughs. भज्ञाक्षे...यैः by destroying, reviling, disfiguring or other means. ‘भज्ञो भज्नम् । आक्षेपो दोषोत्पादः । उपमर्दो म्लानतापादनम् । आदिशब्दाच्छेदनादिकं गृह्यते ।’ मुबेधिनी (on याज्ञ० II. 230). अवमर्द or उपमर्द means ‘so handling as not to destroy them altogether but to make them lose their value; trampling upon’ ‘आक्षेपः आक्रोशः फलमूलदेर्वाचा न्यग्भावकरणमिति यावत् । अवमर्दः खरूपावशेषेण पीडनम् । आद्यशब्देनामेध्यादिनोपधातादि गृह्यते ।’ स्मृतिच० (व्य० p. 323). आक्षेप should rather mean ‘throwing away’. गृहोपकरणस्य—household utensils such as mortar and pestle. एतेनैव प्रकारेण—This refers to भज्ञा...यैः. परदार-मिर्शनम् indecent assault on another’s wife. प्राणो...यत् whatever else endangers life. बन्दिमाहान्—those who make others captive (i. e. those guilty of wrongful confinement). प्रसद्यधातिनः who kill others by force ‘प्रसद्यधातिनः जनसमक्षं मनुष्यादिहन्तारः’ अपराक्ष; compare मनु 9. 280 ‘कोष्ठागारायुधागा-रदेवतागारमेदकान् । हस्त्यश्वरथहतृष्ठ हन्यादेवाविचारयन् ॥’ उपांशुधातकाः those who kill secretly. धनं हृत्वा confiscating their property. The स्मृतिच० says that this verse of वृहस्पति applies only where a ब्राह्मण is killed by a क्षत्रिय, वैश्य or शूद्र and refers to वौ. भ. सू. (I. 10. 19–20) in support of its remarks ‘क्षत्रियादीनां

ब्राह्मणवचे वधः सर्वस्वहरणं च । तेषामेव तुल्यापकृष्टवचे यथाबलमनुरूपान्दण्डान् प्रकल्पयेत् ।'. *Vide* वीर० p. 501 for the same. मर्मप्रहारकः who strikes a vital part i. e. who deals the fatal blow or stroke. धातकः...हृतः—that man will have to suffer the punishment prescribed for धातकs in the above-verse. आरम्भकृत् who commences a साहस. मार्गा...कः who gives advice as to the way (in which a साहस may be committed). 'तस्य तत्कर्मनुकूलधर्मोपदेशं वा करोति' वि. वि. p. 107. आश्रयः who gives refuge or asylum (to the person guilty of साहस). विकर्मिणाम् to wrongdoers. The reading of the वि. वि. 'युक्त्योपदेशकः' is better. It is explained as 'कृतापकर्मणाणाय तस्मै युक्तोपदेशं वा करोति'. तद्विर्तकः who incites others for the destruction of the person (killed &c.). 'युद्धोपदेशं विनैव विषादिना नाशप्रवर्तकः' वि. र. (p. 375). उपेक्षा...युक्तः who connives at (the commission of an offence). This man is not able to prevent the offence, but he does not raise even a vain protest or does not inform others of the intended साहस. 'साहसिकादिना जने पीड्यमाने ख्ययक्षमोपि यः परद्वारापि न प्रतिकरोति' वि. वि. (p. 107). We may separate as उपेक्षाकारी and अयुक्तः. 'अयुक्तः राज्ञानियुक्तः संनियुक्तवत्पीडयति' वि. वि. वि. र. says अयुक्त means 'not related to the offender' (and yet conniving at its commission). सर्वैः...कारिणः All these are perpetrators of the deed (the offence). अनुरूपं=दोषानुरूपम्. अपराकं makes some very sensible remarks on this passage (याज्ञ० III. 227) 'भक्तादिदायकादयः परमरणमभिसंधाय यदि भक्तादि प्रयच्छन्ति तदा वधहेतुवो न भक्तादिदानमात्रेण । यदि तन्मात्रेणापि होडता स्यातदा पित्रोपरि पुत्रं जनयतोस्तत्कर्तुकासु कुशलाकुशलकियासु हेतुता स्यात् । धर्मार्थनिर्मितकूपादौ च प्रमादपातिब्राह्मणमृत्युहेतुता कूपकर्तुरापयेत् । न चैवमस्ति कारणकारणत्वेनाकारणलात् ।'. वधाहते ब्राह्मणस्य (these punishments may be inflicted) on a ब्राह्मण except (the sentence of) death. तस्य=ब्राह्मणस्य. वध stands for death as well as other corporal punishments (such as mutilation). 'वधाहत इत्यज्ञच्छेदस्यायुपलक्षणार्थम्' सृष्टिच० (व्य p. 125). ललटे...ङ्कः branding him on the forehead with the mark appropriate to the crime committed. *Vide*

मनु 9. 237 quoted above as to the marks branded respectively for the महापातकः. Compare बौ. ध. सू. (I. 10. 17-18) ‘अवध्यो वै ब्राह्मणः सर्वपराधेषु । ब्रह्महत्यागुरुतल्पगमनखर्णत्तेयसुरापानेषु कुसिन्धभगसुगालसुराध्वजांस्त्सेनायसा ललटेष्टित्वा विषयाक्षिर्धनम् ।’; ‘न शारीरो ब्राह्मणदण्डः । कर्मविद्योगविश्वापनविचासाङ्करणानि’ गौ. ध. सू. XII. 43-44; ‘मौष्यं प्राणान्तिको दण्डो ब्राह्मणस्य विधीयते । इतरेषां तु वर्णानां दण्डः प्राणान्तिको भवेत् ॥ न जातु ब्राह्मणं हन्यात् सर्वपापेष्वपि स्थितम् । राष्ट्रादेन वहिः कुर्यात्समग्रधनमक्षतम् ॥’ मनु 8. 379-380. आतताय्यपि although he is a felon (bent upon homicide, arson or a similar heinous crime). The स्मृतिच० reads the text of सुमनु as ‘आततायिव वे न दोषोन्यत्र गोब्राह्मणायदा हतः प्रायश्चित्तं सात् ।’. Vide वीर० p. 22 for another interpretation of Sumantu’s text. पापे...भृगुः The view of भृगु is that (punishment of) death is prescribed for a sinner of a lower class. उद्यताः असिविषाम्रयः यस्य. आथ...हन्ता who kills by the use of the incantations contained in the अथर्ववेद. There are numerous hymns in the अथर्ववेद which were employed against enemies; e. g. I. 19, II. 19, III. 1 and 2 (which hymns are styled मोहनानि in the कौशिकसूत्र), VII. 108 &c. पिशुन back-biter, informant. ‘यदभिधानेनावश्यं प्राणात्ययो भवतीति तादृशपैशुन्यस्य राजगामिनः कर्ता’ वीर० p. 19. भार्या...कारी who violates or assaults another’s wife. एवमायान्—this shows that the enumeration of आततायिनः is not exhaustive. गरदः विषदः. षड्ठेते त्वाततायिनः—on this the स्मृतिच० observes ‘उदाहरणभूतानां षड्विधानामत्यन्तप्रसिद्धानां षड्विधत्वादुभयत्र षड्प्रहर्णं न पुनः परिसंव्यार्थम् । विधान्त्वेरणातसायिनां लोके विद्यमानत्वात् ।’ (व्य० p. 315). आयान्तं—approaching (with a murderous or other felonious intent). आतता...भवेत्—this verse is attributed to व्यास by अपरार्क, who also notices the reading भूणहा for ब्रह्महा. जिधांसीयात् is equal to जिधांसी इयात्. तद्यपि...मिताक्षरायाम्—these two verses have exercised the minds of many ancient commentators. Another verse of मनु says that if a man intentionally kills a ब्राह्मण, there is no expiation. ‘इत्य विशुद्धिर्दिता प्रमाप्याकामतो द्विजम् । कामतो ब्राह्मणविषे निष्कृतिर्न विधीयते ॥’ XI. 89. The view of the मिता० is that

there is really no conflict between the verse गुरुं वा on the one hand and the verse इयं विशुद्धिः. The verse गुरुं वा is a mere अर्थवाद्. In मनु 8. 348-349 it is laid down that any man of the three higher castes may take up arms when there is hindrance to *dharma* or in self-defence or for protecting women and Brahmanas and that if he kills any one in such a case he incurs no guilt. The verse गुरुं वा then says that one may kill an *ātātāyi*, whether he is one's teacher, or a child, or an old man, or a learned ब्राह्मण. These words do not contain a विधि that a गुरु and others may be killed, but these words convey that even a *guru* (who is to be highly honoured) or even a child or an old man (who are both objects of compassion) may have to be killed; what of others who approach as *ātātāyins*? Similarly in the verse आततायिः... भवेत् we have merely an अर्थवाद्, as the word अपि (वेदान्तपारगमपि) indicates. The words of the भिता० (on याज्ञ० II. 21) are “‘शक्तं द्विजाति...रुच्यते’ इत्युपक्रम्य (मनु 8. 248) ‘आत्मनश्च... भन्धमेण न दण्डभाक्’ (मनु 8. 249) इत्यात्मरक्षणे...स्त्रीब्राह्मणहिंसायां चाततायिनमकूटशब्देण ऋजु दण्डभागित्युक्त्वा तस्यार्थवादार्थमिदमुच्यते गुरुं वा बालवृद्धौ वेस्यादि । गुर्वादीनस्यन्तावध्यानप्याततायिनो हन्यात् किमुतान्यानिति । वाशब्दत्रवणात् ‘अपि वेदान्तगम्’ इत्यप्रापिशब्दत्रवणाज्ञ गुर्वादीनां वध्यत्वप्रतीतिः ।.” Further, if it were held that the two verses prescribe the killing of an *ātātāyi* Brāhmaṇa, then they would be opposed to the text of Sumantu quoted above, which says that there is दोष in killing an *ātātāyi* ब्राह्मण or cow; besides such a view would be opposed to the text of मनु himself ‘आचार्यं च प्रवक्तारं पितरं मातरं गुरुम् । न हिंसाद् ब्राह्मणान्गात्रं सर्वादेव तपस्यिनः ॥’ मनु 4. 162. In the Vedic passage न हिंस्यात्सर्वाणि भूतानि’ there is a general prohibition against killing any being. Therefore the verse आचार्यं च would be superfluous, unless it were taken to mean that these should not be killed whatever they may do (i. e. even when they are *ātātāyins*). Therefore the view of the भिता० is that the

two verses गुरुं वा and आततायिनमायान्तं, as also the verse नाततायिवदे दोषः (मनु 8. 351), refer to an *ātataī* who is not a ब्राह्मण. In this the मिता० follows मेधातिथि who says “गुर्वादिप्रहणमर्थवादः । एतेषि हन्तव्याः किमुतान्य इति । एतेषामाततायित्वेषि वधो नास्ति । आचार्यं च प्रवक्तारं” इत्यनेनापकारिणमपि वधो निषिद्धः ।”.

On the words वाशब्दध्रवणात् and अपिशब्दध्रवणात्, सुबोधिनी observes “यथा लोके ‘अत्र पिशाचोत्ति’ इत्युक्ते ‘पिशाचो वा भवतु राक्षसो वा अवतु भूतमपि भवतु प्रेतोपि भवतु’ इत्युत्तरे प्रौढिप्रतिपादने तात्पर्यम्, तथात्रापि वाशब्दापिशब्दयोः प्रौढिप्रकर्त्ते तात्पर्यमिति तद्विचिष्टवाक्यजातस्य गुर्वादिहनने न तात्पर्यम्”. In such Vedic passages as ‘वायव्यं श्वेतमालमेत भूतिकामः, वायुर्वै क्षेपिष्ठा देवता वायुमेव खेन भागवेयोनोपधावति’ the words वायुर्वै क्षेपिष्ठा देवता are regarded as अर्थवाद and as intended to extol the विधि in the words वायव्य...कामः *Vide* पू. मी. सू. I. 2. 7 ‘विधिना त्वेकवाक्यत्वात्तुत्यर्थेन विधीनां स्युः’ and the शाब्दभाष्य thereon and also I. 2. 26-27. In such sentences we have words like वै, हि, which suggest that those sentences are अर्थवादस. The same holds good about वा or अपि.

कल्कुली interprets the verse गुरुं वा as meaning that these may be killed when it is impossible to save oneself even by flight. मेधातिथि and गोविन्दराज take this verse as being a mere अर्थवाद. *Vide* the quotation from मेधातिथि cited above. अपराके is of opinion that an *ātataī* ब्राह्मण is to be killed only when he is about to kill another or is in the act of killing but not afterwards (as we have the present participle आयान्तं in मनु and काल्यायन) and that, when it is possible to ward him off by a mere blow (*i. e.* without actually killing him), a man will incur the sin of ब्रह्महत्या, if he kills an *ātataī* ब्राह्मण. “अत्र च वर्तमानमिदानादिव्यापार एवात्तायिन उच्यन्ते । तद्व्यापारनिवारणं च यत्र वधमन्तरेण न संभवति तत्रैव तद्वधानुशा । यत्र तु दण्डशङ्खादिप्रहारमात्रैव शक्यो निवारयितुं तत्र तु तद्वधो दोषनिमित्तमेव ।...एतदेव मल्ला सुमन्तुराष्युक्तम्—‘नाततायिः...ब्राह्मणात्’ इति । एवं च सति यत्र गोब्राह्मणवधाद्वै तत्प्रहारमात्रादिना शक्य आत्मा त्रादुं तत्र तद्वधकारी ब्रह्महत्यादिपातकवान्भवत्येव । तत्थ या आततायिवदे दोषस्मृतयः प्रायविश-

स्मृतयश्च ताः सर्वाः पूर्वोक्तविषया हेयाः ।” अपराके (on गाज़० III. 227). मेधातिथि did not hold the view that an *ātatayi* might be killed only when he was actually engaged in his heinous deed; but he was of opinion that he could be killed even afterwards. *Vide* स्मृतिच० (व्य० p. 314) for the conflict of views on this point.

कैसुतिकन्याय—The word कैसुतिक is derived from किसुत (किम्+उत). Such sentences as the following will illustrate the application of the maxim ‘गर्भेश्वरत्वमभिनवयौवनत्वमप्रतिमरुपत्वं गमानुषशक्तिं चेति महतीयं खल्वनर्थपरंपरा । सर्वाविनयानामेकैकमप्येषामायतनं किसुत समवायः’ (कादम्बरी para 103). This maxim is used where a conclusion will *a fortiori* follow as regards certain matters when it is conceded that it does follow in certain other (less important or less obvious) matters.

The conclusion of the भिता० about killing an आततायिभ्राद्धाण is ‘अतश्च ब्राह्मणादय आततायिनश्च आत्मादित्राणार्थं हिंसानभिसंविना निवार्यमाणाः प्रमादायदि विपथेरन् तत्र लघुप्रायश्चित्तं राजदण्डाभावश्चेति निश्चयः ।’ (on गाज़० II. 21).

उद्यम्य...भवेत्—This is ascribed to देवल in the स्मृतिच० (व्य० p. 315) and the वीर० (p. 27). The word भ्रूण ordinarily means ‘a child in the womb, embryo’; but the स्मृतिच० explains भ्रूण as ब्राह्मण and the वीर० as ‘उत्तमब्राह्मणविशेषः’. The वौ. गृ. सू. says ‘उपनीतमात्रो त्रतानुचारी वेदानां किञ्चिदधीत्य ब्राह्मणः । एकां शास्त्रामधीत्य श्रोत्रियः । अङ्गाध्यायी अनूचानः । सूत्रप्रवचनाध्यायी भ्रूणः ।’ I. 7. 2-4, 8. अहत्वा...भवेत् if one does not kill (such an *ātatayi* Brāhmaṇa) one would be guilty of the murder of a Brāhmaṇa. खाध्यायिनं...भवेत्—the first half of the verse is the same as वसिष्ठ॒. सू. III. 18, the latter half in वसिष्ठ being न तेन भ्रूणहा स श्यानमन्युख्यान्युभुच्छति.

खवधार्य...चन्द्रिकाशयः—The स्मृतिच०, after quoting the verse उद्यम्य...भवेत् remarks ‘भ्रूणमपि ब्राह्मणमपि दण्डापूपन्यायादामप्यातातायिनमात्मपरित्राणायावश्यं हन्तादिल्लर्थः ।’ Then after quoting the

text of कात्यायन 'आतताथिनि चोक्षुषे...भगुः' and a similar text of बृहस्पति (आतताथिन...फलं लभेत् cited below in the text), it remarks 'सदेतद्वचनद्वयं पूर्वोक्तात्मत्राणव्यतिरिक्तविषये ब्राह्मणतताथिनि शष्यम्'. युक्तशायम्—नील० approves of the three propositions of the स्मृतिच०, but it will be seen later on that he adds a qualification to the first, viz, though an आतताथिविष may be killed in self-defence, that holds good as regards past ages, whereas in the Kali age an ātātāyi Brāhmaṇa cannot be killed even in self-defence. It is noteworthy that नीलकण्ठ approves of the views of the स्मृतिचन्द्रिका on this point in the नीतिमयूख but does not add that qualification to them that he adds here. 'अत्र ब्राह्मणवर्ज हन्यात् । ब्राह्मणं तु स्वयं वधार्थमायान्तं निवारयेत् । यदा निवारणमपि कर्तुमशक्तसदा हन्यादेव । यथा मनुः—गुरुं वा गालवृद्धौ...विचारयन् ॥ नातताथि...कथन ॥ इति । कात्यायनोपि । आतताथिनमायान्तं...भवेत् ॥ इति । अतो जिधांसत एव विप्रस्य मारणं न सुसादेः । अत्र विज्ञानेश्वरः—मनुवाक्ये वाशब्दात्कात्यायनवाक्ये अपिशब्दात् न ब्राह्मणवधे तात्पर्यं किं तु एतादशो ब्राह्मणोपि वध्यः किमुतान्य इति कैमुतिकन्यायेनैताह-शास्त्रवधपरमित्याह । वस्तुतस्तु स्वधोथतो ब्राह्मणोपि वध्य एव । पूर्वोक्तवचनयोः स्वार्थत्यागेऽसाधारणमानाभावात् । गालवस्तु अहनने दोषमाह उद्यम्य...भ्रूणहा भवेत् ॥ इति । आत्मधाती भवेदित्यर्थः । बृहस्पतिरपि स्वाध्याथिन...भ्रूणहा भवेत् ॥ इति । सर्वत आत्मानं गोपायेत्—इति श्रुतिरपि । अतः स्वधार्थमागच्छन् ब्राह्मणे वध्यः परवधार्थं गच्छन् स्वयं न वध्य इति तात्पर्यम् । एतत्परमेव बाहस्पत्यम् । आतताथिन...फलं लभेत् ॥ इति । एवमेव चन्द्रिकाशयः ।' (नीतिमयूख Benares ed. of 1880, pp. 76-77). मनु...वित्तवात्—नील० assigns his reason for approving of the three propositions of the स्मृतिचन्द्रिका. The texts of मनु (नातताथि...गोब्राह्मणात्) and कात्यायन (आतताथिन...भगुः) lay down a general proposition that a ब्राह्मण though an ātātāyi should not be killed. The texts of मनु (गुरुं वा...विचारयन्), कात्यायन (आतताथिन...ब्रह्महा भवेत्), of गालव and of बृहस्पति (स्वाध्याथिनं...भवेत्) have a special purpose viz. that they refer to an ātātāyi ब्राह्मण who approaches for killing a man. Therefore these four texts are in the nature of an exception to the rule that a ब्राह्मण, though an आतताथी, should not be killed. The general rule is सामान्यं विशेषेण कात्यायने or डत्तस्माः-

अपदार्द्धाध्यन्ते... *Vide* तत्रवार्तिक p. 879 for numerous वाचः of which one is 'सामान्यविहितं विशेषविहितेन बाध्यते'. उत्कृष्ट—supply ग्राहणम्. तदपि...परम्—this is the view of the सूत्रित्र (quoted above). आतताथि...हिसनम्—this occurs in हेमाद्रि's चतुर्वर्ण (vol. III. part 2 p. 667) where a long quotation is cited from the आदिल्लिपुराण (about matters prohibited in the Kali age though prevalent in former ages). *Vide* notes above (p. 160). तस्य...व्यर्थः सात्—In explaining निषेध, we saw above (p. 367) that a निषेध only prohibits what would otherwise follow as a matter of course. The texts about कलिनिषेध distinctly say that certain matters were proper for former ages (the word धर्म is applied to them) and then they are forbidden in the Kali age. सर्वे...स्थापितत्वात् since all the digests establish that the prohibition of certain acts in the Kali age came within the purview of enjoined acts (as regards former ages) on account of the proper significance of the word धर्म occurring in the text 'इमान्...विषः'.

The वीरो discusses at great length the topic of आतताथिवध (pp. 19-27). Its own view seems to be that the verse of मनु (गुरुं वा...विचारयन्) is a प्रतिप्रसव (a counter exception) and not an अर्थवाद as the भिता० holds. The general rule is न हिस्यात्सर्वाणि भूतानि. If this injunction were broken, the man would be liable to punishment at the king's hand and to प्रायवित्. An exception is stated in the two verses of मनु (8. 348-349) calling upon even Brāhmaṇas to take up arms in self-defence and for other purposes and to kill offenders, if necessary. In cases covered by the exception the man who killed another would neither be liable to punishment nor to प्रायवित्. Then the verse गुरुं वा बालवृद्धौ states an exception to the preceding exception, that if a man killed a *guru* or a child or a learned Brāhmaṇa, though an अतात्यि, he

would be liable to प्रायशित् and punishment, except when he killed in mere self-defence 'वस्तुतस्तु शब्दं द्विजातिभिर्मात्राशमि-
त्येनोक्तास्याततायिवदे दोषाभावस्य प्रायशित्तराजदण्डभावयोथाचार्यादिविषयेपवाकार्यं
मानयम् ।' वीर० (p. 21) and again 'मम तु प्रतिभाति सत्यपि गुरुं वेत्यारीनां
प्रतिप्रसवविवित्वेन तेषामर्थशाङ्कत्वम् ।'.

विनाशयन् हरन् who either destroys or seizes. दण्ड...व्यतः should be fined at least a hundred (*i. e.* hundred or more) according to the nature (of the property destroyed or stolen). शतं आयं (अवरं) यस्य. 'शतायं शतावरं द्विशतान्तः' वि. र. (p. 350). This means 'a hundred or more up to two hundred'. The स्मृतिच० remarks on these four verses 'अत्र विनाशयन् हरन् हिसयन् चोरयन् हन्ता वेति च वदन् इदं दण्डशास्त्रं साहसस्ते-
यकर्तृविषयमिति दर्शयति । कोधलोभवस्त्रेन हननोपेतस्तेयकारित्वात् ।' (व्य० p. 316). On अनुरूपतः and पुरुषापेक्षया (in the last verse) the वि. र. says 'अनुरूपतः विनाशितापहृतमूल्यानुसारेण । पुरुषापेक्षया आद्यद-
दिक्षपुरुषापेक्षया । अत्र यस्य मूल्यमात्रां संभवति तस्य तन्मात्रां, यस्य त्वधिकं तस्य
द्विगुणो दण्डः । यस्य तु न मूल्यमात्रमपि अतिप्रसङ्गिचौर्ये तस्य वधं इति व्यवस्था ।'
(p. 350). प्रसङ्ग...ये for preventing a repetition (of the offence). यौषेयं—from योषा. अत्र विनाशयन्...मदनः—*vide* the quotation from the स्मृतिच० which the मदनरत्न seems to have followed. If the proper significance of the words विनाशयन् and हर्ता is borne in mind these verses apply to साहसस्त्रेय (i. e. theft with violence such as robbery, dacoity). The words हर्ता...घातनीयः can only refer to an offender who is not a Brāhmaṇa. यः साहसं कारयति who incites a man to a violent deed saying 'do this'. Such a man was to be fined double of what the actual offender was fined. यस्तै...
कार्येत् who incites another to commit a violent deed saying 'do this, I shall pay you money (or the fine imposed on you)'. बलात् against her will. गुप्ताः guarded 'भ्रात्रिदिभिः रक्षिताम्' कुल्लूक (on मनु 8. 374); 'गुप्तां स्वनियमेन
रक्षिताम्' स्मृतिच०. सहसा—by force. सहसा...गर्दमेन तु—according to the स्मृतिच० and the वीर० (p. 463) this verse.

applies to an offender other than a ब्राह्मण guilty of rape on a woman of his own caste; the परा. मा. holds that this text applies to a Sūdra guilty of rape against a ब्राह्मणी and refers to गौ. ध. सू. XII. 2 'आर्यस्यभिगमने लिङ्गोदारः
खहरणं च' (about a शहर). क्षत्रिया...गमने as regards rape of a woman of the same caste in the case of क्षत्रियs, rape by persons who are the offspring of an अनुलोम marriage (the marriage of a woman to a man of a higher caste) and by persons who are the offspring of a प्रतिलोम marriage (i. e. of a woman with a man of a lower caste). The स्मृतिच० and वीर० remark that this verse applies when the offender is a man of no merit. The वि. र. refers this to one who forcibly enjoys a woman of a higher caste (p. 390), अनिच्छन्ती...जीविनीम्—this is ascribed to वृहस्पति by the स्मृतिच०. 'गुसां पुनः संभोगरहितां वासयेद्विगुद्धिपर्यन्तमिति शेषः' स्मृतिच० (व्य० 320). हीन...भवेत्—this is ascribed to वृहस्पति by the स्मृतिच०. इच्छन्त्यां—if she was a consenting party. इच्छन्त्यां—would also mean 'if she desired' (that punishment, viz. death). तस्य प्रथमस्य—supply साहसस्य. तस्य...शतावरः—the punishment for a साहस of the lowest degree must be a hundred (pañcas) at the least in proportion to the act (the gravity of the offence committed). The three kinds of साहस have already been defined. तदङ्गच्छेदः amputation of the limb with which the offence was committed. 'शतावरः शतमवधिर्यत्र तत् शतावरं शताधिकमित्यर्थः' वि. र. (p. 351). According to मनु (VII. 138) the fine for प्रथमसाहस is 250 pañcas, for मध्यमसाहस five hundred and for उत्तमसाहस a thousand; while according to याज्ञ० (I. 366) the figures respectively are 270, 540 and 1080. The मिता० remarks on this difference that the scale of Manu applies to an offence committed unintentionally. वधच्छेदना...कारात्—नील० simply echoes the words of the मिता० "अयं च वधाद्युपदेशो राज्ञ एव तस्यैव पालनाधिकाराज्ञ दिजाति-मात्रस्य। तस्य 'ब्राह्मणः परीक्षार्थमपि शब्दं नाद्यीत' (आप. ध. सू. I. 10. 29.

‘६) इति शस्त्रप्रहणनिवेद्यात् ।’ (on याहू० II. 286). But the सिता० adds a significant comment which नील० omits “यदा तु राजो निवेदने कालविलम्बेन कार्यातिपातशङ्का तदा स्वयमेव जारादीन् हन्यात् । ‘शर्ण द्विजातिस्मिप्राणं...ध्यते’ (मनु 8. 348), ‘नातताथिववे दोषो...मृच्छति’ (मनु 8. 351) इति शस्त्रप्रहणाभ्यनुज्ञानात् ।”. Vide वीर० p. 508 for similar remarks.

२५ स्त्रीसंग्रहणम् (adultery).

Page 245, line 7—page 251, line 3. संग्रहणम्—‘स्त्रीपुंसयोर्भिर्थुनीभावः संग्रहणम्’ मिता० on याज्ञ० (II. 283). ‘नदीनां संगमे तीर्थे आरामेषु वनेषु च । स्त्रीपुंसौ यत्समेयातां तच्च संग्रहणं स्मृतम् ॥’ नारद (quoted in the वि. र. p. 380). छलेन by fraud or deceitful tricks. वृहस्पति (quoted by अपरार्क on याज्ञ० II. 283) speaks of three kinds of संग्रहण ‘पापमूलं संग्रहणं त्रिप्रकारं निबोधत । बलोपाधिकृते द्वे तु तृतीयमनुरागजम् । अनिच्छन्त्या यस्तिक्यते भुसोन्मत्प्रमत्तया । प्रलपन्त्या वा रहस्ये बलात्कारकृतं तु तत् ॥ छद्माना गृहमानीय दत्त्वा वा मध्यकार्मणम् । संयोगः क्रियते यस्यास्तदुपाधिकृतं विदुः ॥ अन्योन्यचक्षुरागेण दूतीसंप्रेषणेन च । कृतं रूपाधिलोभेन ह्येयं तदनुरागजम् ॥’. कार्मण means वशीकरण. *Vide स्मृतिच०* (व्य० p. 8) and वीर० (p. 504). कामयेत्—परपत्नी गच्छेत्. अयं...समायाम् this fine is to be imposed when the woman is of the same caste as that of her paramour. दमो नेयः...स्त्रतः—half of the fine to be imposed for enjoying a woman of the same caste is to be imposed when the woman is of a lower caste than the man. This reading is supported by the स्मृतिच० (व्य० p. 320) and वीर० (p. 506). But the स्मृतिच० says that the words दमो नेयः refer to the punishment contained in the words सहसा कामयेष्यस्तु (quoted above under साहस). We shall then have to suppose that the same punishment that is provided for forcible enjoyment is prescribed for enjoyment in which there is no force or fraud. This would be against the general principle of the writers of *nibandhas* who always prescribe heavier punishment for every offence attended with force. Therefore the reading of the वि. र. ‘दमोन्तिमः समायां तु’ is better; that reading means ‘when there is no force nor fraud in enjoying a woman the fine will be the highest (*viz.* 1000 *papas*), half of that when the woman is of a lower caste’. संप्रमापणम्=मारणम्. This verse lays down the punishment for the paramour in case of

adultery, but does not lay down the punishment for the offending woman. हीन...त्रिविध्वासंप्रहणे—The reference here is to the three varieties of अनुरागज संप्रहण. ‘तत्पुन्निविधं प्रोक्तं प्रथमं मध्यमोत्तमम्। अपाक्षेपेषणं हास्यं दूतीसेपेषणं तथा। स्पर्शो भूषणवस्त्राणां प्रथमः संग्रहः स्मृतः॥ प्रेषणं गन्धमाल्यानां धूपमध्वज्ञवाससाम्। संभाषणं रहस्यं च मध्यमं संग्रहं विदुः॥ एकशय्यासनं कीडा त्रुम्बनालिङ्गने तथा। एतत्संप्रहणं प्रोक्तमुत्तमं शास्त्रवेदिभिः॥’ बृहस्पति quoted in the स्मृतिच० (व्य० p. 8), अपराक्त (on याज्ञ० II. 284) and वि. र. (pp. 279-280). Vide a similar quotation from व्यास in the मिता० on याज्ञ० II. 283. अधिकोपि बलाद्रहः would mean ‘even higher punishment may be awarded for enjoyment by force in a lonely place’. But this would be irrelevant, as the threefold division is that of अनुरागजसंप्रहण. Therefore the reading of अपराक्त and others is better. अधिको इविणाधिके means ‘a higher fine than प्रथमसाहस, मध्यमसाहस and उत्तमसाहस may be inflicted if the paramour is a wealthy man’. परस्य...साहसम्—connect सह with परस्य. संभाषं=संलापम्. पूर्वे...दोषैः if formerly (*i.e.* already) he was accused of (similar) offences. ‘तत्त्वीप्रार्थनादिदोषैः पूर्वमुत्पन्नाभिरपवाहप्रार्थनाभिशापादिभिः’ कुल्कृ; ‘दोषैस्तत्त्वीप्रार्थनादिभिशस्तः’ अपराक्त; ‘पूर्वमाक्षारितः पूर्वमेव तत्त्वीप्रार्थनादिभिशस्तः’ वि. र. (p. 384). The वीर० remarks ‘पापबुद्ध्या यः संभाषणं करोति तद्विषयमेतत्’. But मत्तु says about one not suspected or accused before that he is not guilty if he talks with another’s wife for some (reasonable) cause ‘यस्त्वनाक्षारितः पूर्वमभिभाषेत कारणात्। न दोषं प्रामुख्यात्क्वचित् हि तस्य व्यतिक्रमः॥’ 8. 355. छी निषेधे...तथा—The मिता० comments ‘पतिपित्रादिभिर्येन सह संभाषणादिकं निषिद्धं तत्र प्रवर्तमाना छी शतपणं दण्डं दद्यात्। पुरुषः पुनरेवं निषिद्धे प्रवर्तमानः द्विशतं दद्यात्।’. मत्तु says that this rule (against speaking with another’s wife) does not apply to the wives of चारणs, actors &c. (VIII. 361-362). सजातावृत्तमो...कर्तनम्—The मयूख seems to be right in holding that this verse prescribes punishment where the woman is a consenting party. If this verse referred to the enjoyment of a woman of higher caste by a man of a lower

caste against her will or by fraud, then it would be cruel to cut off her ears when she is not to blame. No text lays down a punishment for a woman on whom rape has been committed. The वि. र. quotes the मत्स्यपुराण 'बलात्संदूषयेद्यस्तु परभार्या नरः क्वचित् । वधदण्डो भवेत्सत्य नापराधो भवेत्क्रियाः ॥' (p. 400). The स्मृतिच० supports the view of नील० 'अन्न नार्या अपि दण्डाभिधानात् अन्योन्यानुरागजोपभोगविषयं वचनमिति गम्यते' (व्य. p. 321). The स्मिता० on the other hand construes the words सजा...दण्डः as applying to a man who enjoys a guarded woman of his own caste against her will, the words आनु...मध्यमः to refer to a woman of a lower caste who is not guarded, the words प्रातिलोम्ये...पुंसः to a woman of higher caste who is guarded and the last पाद to a woman who consents to connection with a man of a lower caste. 'चतुर्णामपि वर्णानां बलात्कारेण सजातीयगुप्तपरदाराभिगमने साशीतिपणसहस्रं दण्डनीयः । यदा त्वानुलोम्येन हीनवर्णा ख्रियमगुप्तामभिगच्छति तदा मध्यमसाहस्रं दण्डनीयः । यदा पुनः सवर्णामगुप्तामानुलोम्येन गुप्तां वा ब्रजति तदा मानवे विशेष उक्तः (मनु० 8. 378 and 383)...प्रातिलोम्ये उत्कृष्टवर्णस्त्रीगमने क्षत्रियादेः पुरुषस्य वधः । एतच गुप्ताविषयमन्यत्र तु धनदण्डः । नार्याः पुनर्हीनवर्ण ब्रजन्स्याः कर्णयोः आदिग्रहणाज्ञासादेश कर्तनम् । आनुलोम्ये सवर्ण वा ब्रजन्स्या दण्डः कल्प्यः ।'. The वीर० supports the मयूख 'एतच्चानुरागं ग्रहणविषयं ख्रिया अपि दण्डाभिधानात् । बलात्कारोपयिङ्कृतयोरस्तु ख्रिया अनपरावित्वेन दण्डाभावात्' (p. 507). वधे...कर्तनम्—when the punishment is death in the case of males, (the punishment for women) would be cutting off a limb. अन्यज्ञाख्रियम् is explained by कुल्कूक as 'अन्ते भवः अन्यजः यसादधमो नास्ति चाण्डालादिसत्य ख्रियं गच्छन्'. The स्मृतिच० explains 'अन्यजः प्रतिद्वश्वर्मेकारादिः'. The प्रायश्चित्तमयूख (Benares edition of 1879) quotes a verse ascribed to आपस्तम्ब which enumerates seven classes of अन्यज 'रजकश्वर्मेकारक्ष नदो बुरुड एव च । कैवर्तमेदभिलाश ससैते त्वन्यजाः स्मृताः ॥'. But it is not these अन्यज्ञs that are intended here. The अन्यज्ञs meant are चाण्डाल and others, as the मदनपारिजात says 'चाण्डालाद्यान् तु रजकाद्याः तत्र खल्पप्रायश्चित्तत्वात् । चाण्डालाद्यस्तु मध्यमाङ्गिरसा दर्शिताः । चाण्डालः शपनः क्षता सूतो वैदेहकस्तथा । मागधायोगवौ चैव सैते-

न्यावसाधिनः ॥' (9th स्त्रवक p. 845). ते—क्षत्रियावैश्ये—a woman of the क्षत्रिय or वैश्य caste. गुप्ते—on this the स्मृतिच० remarks 'अत्र गुप्ते मानसव्यभिचारानवकाशाय यहव्यापारासक्तचित्ततया भुरक्षिते विवक्षिते न तु यहेवरुद्धे गुरुतरदण्डत्वात्' (व्य. p. 321). द्वैजातं...वसन् having intercourse (with a woman) of the twice-born classes. अगुप्तं...हीयते—the punishment for a S'ūdra who commits adultery with an unguarded द्विजाति woman is loss of the offending limb and loss of all property and if the woman was guarded then loss of life and wealth. Read in line 10 शूद्रो गुप्ताम्. Most mss. and editions read the sūtra of गौतम as आचार्यस्यभिगमने; but the printed text of the गौ. ध. सू. is आर्यस्यभिगमने. अपरार्क, स्मृतिच०, हरदत्त read 'आर्य०'. आर्य means त्रैवर्णिक. गुप्ता...धिकः if she were guarded, then death is an additional (punishment) i. e. the S'ūdra suffers loss of limb, loss of property and loss of life. This is the reading adopted by the स्मृतिच० also. हरदत्त reads 'गोपा चेदधोधिकः'—if the offending S'ūdra were appointed to protect the woman (of higher caste with whom he has connection), then death is an additional (punishment). Compare वसिष्ठध. सू. 21. 1 and 5 'शूद्रश्चेद ब्राह्मणीमभिगच्छेद्वीरणैर्वेष्टयित्वा शूद्रममौ प्रायेद्वाद्वाप्याः शिरसि वपनं कारयित्वा सर्पिषा समभ्यज्य नमां कृष्णखरमारोप्य महापथमनुसंव्राजयेत्पूता भवतीति विज्ञायते । शूद्रश्च राजन्यावैश्ययोः ।'. उम्भौ—वैश्यपर्थिवौ. शूद्रवाह्यौ i. e. with loss of the offending limb, property and life. कटेनावेष्ट दण्डव्यौ. The वसिष्ठध. सू. (21. 2-3) says that the offending वैश्य was to be covered with red दर्भs and the क्षत्रिय with the leaves of reeds (शरपत्र) and then to be consigned to the flames. कुम्भक adds 'अयं प्राणान्तिकदण्डो गुणवद्ब्राह्मणीगमनविषयो बोद्धव्यः'. यो...दण्डमहतः—the punishment is as laid down in 'ब्राह्मणीं यद्यगुप्तां तु...सहस्रिणम्' i. e. the वैश्य will be fined five hundred and the क्षत्रिय a thousand panas. कुम्भक therefore remarks 'अयं च वैश्यस्य रक्षितक्षत्रियागमने पञ्चशतरूपो दण्डो लक्षुत्वाद्वृणवद्वैश्यस्य निर्गुणजातिमात्रोपजीविक्षत्रियायाः शूद्राभान्यादिविषयो बोद्धव्यः । क्षत्रियस्य रक्षितवैश्यायां ज्ञानतो युक्तः सहस्रं दण्डः ।'. राजन्य...प्रायेत—नील० omits the words ब्राह्मणाः...विज्ञायते from the sūtra of वसिष्ठ.

Those words occur in three sūtras, one of which is quoted above. माता—*the wife* of the paternal uncle, of a friend and of a pupil. राज्ञी—‘राज्यस्य कर्तुभीर्या न क्षत्रियसैव तद्मने प्रायश्चित्तान्तरोपदेशात् ।’ मिता० (on याज्ञ. III. 233). साध्वी a chaste woman (*ब्रतचारिणी*). वर्णोक्तमा a female of the highest caste i. e. a ब्राह्मणी. नान्यो—no lesser punishment. Compare मनु XI. 170 ‘गुरुतल्पव्रतं कुर्यादेतः सिक्त्वा स्थयोनिषु । सख्युः पुन्नस्य च ऋषु कुमारीष्वन्त्यजासु च ॥’; ‘सखिभार्याकुमारीषु स्थयोनिष्वन्त्यजासु च । संगोत्रासु सुत्तर्णीषु गुरुतल्पसमं स्मृतम् ॥’ याज्ञ. III. 231. मातुश्च—understand स्वसारम्. सकामायाः खिया अपि—supply वधः after खियाः—*if the woman herself was full of lust for the paramour and drew him on* ‘यदा पुनरेताः खियः सकामाः सखः एतानेव पुरुषान्वशीकृत्योपभुजते तदा तासामपि पुरुषवद्वध एव दण्डः प्रायश्चित्तं च’ मिता०. अयं च...ब्राह्मणस्य—Compare ‘न जातु ब्राह्मणं हन्यात्सर्वपापेष्व-स्थितम्’ (नारद० परिशिष्ट वers. 41). अवरुद्धासु...गम्यास्वपि—understand गच्छन् after this. According to the मिता० an अवरुद्धा दासी is one who is ordered by her master to stay at home for service and who is forbidden to have intercourse with other males; while a भुजिष्या is a concubine kept by the master himself. ‘उक्तलक्षणा वर्णेखियो दास्यस्ता एव स्वामिना शुश्रूषा-हानिष्युदासार्थं गृहे एव स्थातव्यमिति पुरुषान्तरोपमोगतो निरुद्धा अवरुद्धा: पुरुषनियतपरिग्रहाः भुजिष्या॒ । यदा दास्यो अवरुद्धा भुजिष्या वा भवेयुत्तदा तासु चशब्ददेश्याख्यैरिणीनामपि साधारणत्वाणां भुजिष्याणां प्रहणम् । तासु च सर्वपुरुष-साधारणतया गम्यास्वपि गच्छन् पञ्चाशत्यण्न दण्डनीयः । परपरिगृहीतत्वेन तासां परदारतुल्यत्वात् ।’; ‘या दास्यः स्वामिनावरुद्धा निषिद्धपुरुषसेवा याक्ष भुजिष्या॒ स्वामिनैवोपभुज्यन्ते ता यदि दासत्वे सत्यानुलोभ्येन गम्यात्सथापि तदभिगन्ता पुमान् पञ्चाशत्यणं दाप्यः । गम्यत्वाभिधानं चेदं न प्रत्यायाभिप्रायं किं तु दण्डभावाभिप्रायम् ।’ अपराक्ष. गम्यास्वपि although there may be no objection for intercourse with them (on the score of caste, or the prohibition by elders or fine). The result is that no fine would be incurred if the दासी was not अवरुद्ध or भुजिष्या. But as to प्रायश्चित्त the मिता० says ‘प्रायश्चित्तं तु स्वधर्मस्वलननिमित्तं गम्यानां गन्तुणां चाविशेषाङ्गवस्त्रेव’. The injunction is ‘स्वदारनिरतः सदा’.

(मनु. III. 45). स्वैरिण्यब्राह्मणी a wilful unchaste woman, who does not belong to the ब्राह्मण caste. निष्कासिनी an unchaste woman who has left her family. 'स्वाम्यनवरुद्धा दासी' मिता०. गम्याः...लोम्येन with these women intercourse is allowed if they are of (the same or) a lower caste. लियो न गम्याः स्युः प्रतिलोभतः०. 'निष्कासिनी कुटुम्बाच्चिर्गतेति मदनरबे॑ । स्वाम्यनवरुद्धा दासीति विज्ञानेश्वरमाधवाचार्यप्रभृतयः॑ । भुजिष्यात् आषु एवेति संबन्धः॑ ।' वीर० p. 510. For स्वैरिणी of four kinds, vide नारद० (ख्रीपुंसयोग 49-52). अन्त्या...वधः—अन्त्या चाष्टाली तस्याः अभिगमने. The मिता० comments 'त्रैवर्णिकान् प्रायश्चित्ताभिमुखान् 'सहस्रं त्वन्त्यजब्रियम्' इति मनुवचनात् (8. 385) पणसहस्रं दण्डयित्वा कुबन्धेन कुत्सितबन्धेन भगाकारेणाङ्गयित्वा स्वराष्ट्राचिर्वासयेत् । प्रायश्चित्ताभिमुखस्य पुनर्दण्डनमेव ।'. अपराकं reads कबन्धेन (i. e. the mark of a headless trunk was to be made). The वीर० reads कुर्वेन and explains 'कुत्सितवर्णेन भगाकारेण' (p. 512). The वि. र. reads 'त्वङ्ककबन्धेन प्रवासयेत्' and explains 'अविरस्कपुरुषाकारपुरुषाङ्कः' (p. 394). परा. मा. gives the same explanation as the वीर० but the printed edition reads कुबन्धेन. शद्...एव if a S'udra had connection with a चाष्टाली he was to be branded in the same way as a त्रैवर्णिक (whether the शद् submitted to the प्रायश्चित्त or not). This is the reading of अपराकं, परा. मा., वि. र. The latter explains 'एवकारेण प्रवासनमात्रनिषेधः॑'. The मिता० and the वीर० read अन्त्य एव, which means the शद् becomes a चाष्टाल himself. The वि. र. tells us that the पारिजात also reads अन्त्य एव. 'पारिजाते तु शद्रस्तथान्त्य एव स्यादिति पठितं व्याख्यातं च अन्त्य एव स्याच्च पुनः शद्देषु प्रवेश इति॑' वि. र. (p. 395). The परा. मा. notices the reading अन्त्यज. अन्त्यस्य=अन्त्यजस्य. यृहमागल्य...स्मृतः—this is ascribed to बृहस्पति by the स्मृतिच०, वीर०. तत्र सा दण्ड्या—'यः लियं प्रलोभ्य संगच्छतः॑ पुरुषस्य दण्डः तेन दण्ड्या तद्विष्वार्थः॑ पुरुषस्य' वि. र. (p. 398). मदमोहिता—“मदमोहितेति वदन् वधदण्डस्यासार्वत्रिकमिति दर्शयति॑ । तेन 'नार्याः कणीदिकर्तनम्' (याज्ञ. II. 286) इति प्रागुको दण्डो रागादत्यन्तासक्षविषय इति मन्तव्यम् । अत्यन्तासक्षिरहितविषये तु न शारीरो दण्डः॑ ।” स्मृतिच० (व्य. p. 323). संस्था...तिनाम्—‘व्याघ्रान्ये धातयन्ति चाष्टालाङ्गः॑ तैरधिष्ठिते देशे॑’ वि. र. (p. 398). शभिः स्वादयेद्राजा—Compare गौ. घ. सू. (23).

14) 'श्वभिरादयेद्राजा निहीनवर्णगमने ब्रियं प्रकाशम्'; मनु. 8. 371. अयं... चन्द्रिकायाम्—*Vide* the quotation from the स्मृतिचा० cited above. पुमान्...स्था a man is to be held (caught) as guilty of adultery by the fact of his caressing the hair of another's wife, or by fresh signs of lust or when both admit their guilt. 'संग्रहणप्रवृत्तः पुमान् कामजया केशाकेशिकर्षणक्रियया अन्यैष्व कामजैश्चिह्नैः कार्यं आद्वन्खक्षतादिभिः संग्रहणवानिति निश्चेतत्व्य इति तात्पर्यार्थः' वि. र. (p. 381); "संग्रहणे परब्रिया सह मिथुनीभावे निमित्ते दण्डयितुं पुमान्ग्राह्यः। केन हेतुनेत्यपेक्षिते उक्तं केशाकेशि। परब्रिया सह परस्यर-केशग्रहणवत्या क्रीडया पुमान्ग्राह्य इत्यन्वयः।...उक्तहेत्वभावेपि द्वयोः स्त्रीपुंसयोः 'सिद्धो मिथुनीभाव आवयोः' इत्येवंरूपायां संप्रतिपत्तौ सत्यामपि ग्राह्यः।" अपराकै. केशाकेशि is an adverb here. It is formed according to three sūtras. 'तत्र तेनेदमिति सरूपे' पा. II. 2. 27 (सप्तम्यन्ते ग्रहणविषये सरूपे पदे तृतीयान्ते च प्रहरणविषये इदं युद्धं प्रवृत्तमित्यर्थे समयेते कर्मव्यतिहारे योत्ये स बहुत्रीहिः। सि. कौ.); 'इच्च कर्मव्यतिहारे' पा. V. 4. 127 (कर्मव्यतिहारे यो बहुत्रीहिस्तमादिच् स्यात्समासान्तः। केशाकेशि। सि. कौ.); 'अन्येषामपि दृश्यते' पा. VI. 3. 137 (दीर्घ इत्यनुवर्तते। इच्चि कर्मव्यतिहारे बहुत्रीहौ पूर्वपदान्तस्य दीर्घः। सि. कौ.). केशेषु केशेषु आकृष्य इदं प्रवृत्तं इति केशाकेशि. *Vide* वि. र. (pp. 381-383) for some of the कामज signs. दूषणे as regards proclaiming faults or defects (or slandering). The word स्त्री here stands for a maiden according to both the मिता० and अपराकै, as the preceding two verses speak of maidens. "स्त्रीशब्देनात्र प्रकृतत्वात्कल्पन्यावस्थ-श्यते। तस्या यदि कथिद्विद्यमानानेवापस्मारराजयक्षमादिदीर्घकुत्सितरोगसंसृष्टमैथु-नत्वादिदोषान्प्रकाश्य 'इयमकन्या' इति दूषयति असौ शतं दाप्यः।" मिता०. नारद enumerates the doshas of maidens 'दीर्घकुत्सितरोगार्ता व्यङ्गा संसृष्ट-मैथुना। दुष्टान्यगतभावा च कन्यादोषाः प्रकीर्तिः॥' नारद० (स्त्रीपुंसयोग verse 36). द्वे...शंसने If a man falsely proclaims faults in maidens, he is to be fined two hundred panas. पश्चन्...दाप्यः—'गोव्यतिरिक्तपशुगमने तु शतं दाप्यः' मिता०. अपराकै reads हीनझी० and मिता० 'हीनां स्त्रीम्'. They explain it as referring to अन्त्य-जल्ली. In that case the words are intended to apply to a person who is not a ब्राह्मण. A ब्राह्मण guilty of intercourse with a चाषाली was fined a thousand. *Vide* मनु. 8:385 'अयुते...'.

सहस्रं त्वन्यजिग्निम्' quoted above (p.247 text). मध्यमम्—मध्यमसाहसम्. दीनां जीवी would mean 'a woman in distress' (even one's own wife). योषां—नील० seems to have read पुरीषं वाभिमेहतः: as he explains 'स्त्रीसंमुखं...कुर्वतः'. But the मिता०, अपराक, परा. मा. and वीर० read पुरुषं वापि मेहतः: (or वाधिमेहतः); while वि. र. reads 'गच्छतो रागात्पुरुषं वापि मेहतः । चत्वारिंशत्पणे दण्डः'. अपराक also notices the reading चत्वारिंशत्पणः. 'यथा पुरुषमधि पुरुषस्योपरि मेहं मूत्रपुरीषं चोत्सज्जति ।' अपराक; 'अयोनौ पुरुषं मेहतः अतिरागेण पुरुषमभिगच्छतः ।' वि. र. (p. 407) ; परा. मा. 'योषां मुखादावभिगच्छतः पुरुषं वा मुखे मेहतः'. प्रब्रजितागमे—It is to be noticed how lightly याज्ञ० speaks of the offence of adultery with a प्रब्रजिता; while नारद places it on a level with गुरुत्वपगमन (जीपुंसयोग verse 74 'राज्ञी प्रब्रजिता धात्री &c.' quoted above in this section on p. 248). Compare मनु० 8. 363 'किञ्चिदेव तु दाप्यः स्यात्संभाषां ताभिराचरन् । प्रेष्यासु चैकमकासु रहः प्रब्रजितासु च ॥' वि. र. (p. 407); 'प्रब्रजिता शाक्यादिजीवी'

२६ स्त्रीपुंधर्मः (duties of husband and wife).

Page 251, lines 4—14. The treatment of this topic in the व्यवहारमयूक् is extremely meagre. The मनुस्थाति at the beginning of chap. IX and elsewhere speaks of this topic at great length. नारद has devoted a chapter to स्त्रीपुंसयोग. Some of the निबन्धs, such as the स्मृतिचन्द्रिका, वि. र., वीर०, devote several pages to this topic. Only याज्ञ० does not deal with this matter in the chapter on व्यवहार, but the मिता० says that याज्ञ० spoke of the duties of husband and wife in the section on marriage and therefore he did not dilate upon the subject again. ‘व्यवहारप्रकरणमध्ये स्त्रीपुंसयोगाख्यमपरं विवादपदं मनुनारदाभ्यां विवृतम् ।... यदपि स्त्रीपुंसयोः परस्परमर्थिगत्यर्थितया नृपसमक्षं व्यवहारो निषिद्धस्तथापि प्रलक्षणं कर्णपरंपरया वा विदिते तयोः परस्परातिचारे दण्डादिना दम्पती निजधर्ममार्गे राजा स्थापनीयौ । इतरथा दोषभागभवतीति व्यवहारप्रकरणे राजधर्ममध्ये अस्य स्त्रीपुंसधर्मजातस्योपदेशः । एतच्च विवाहप्रकरण एव सप्रपञ्चं प्रतिपादितमिति योगीश्वरेण न पुनरत्रोक्तम् ॥’ मिता० (on याज्ञ. II. 295).

अतु...वै पतिः—This is नारद (स्त्रीपुंसयोग verse 95). Compare विष्णुध. सू. V. 162—163 ‘निदोषां परित्यजन् । पत्नी च । (चौरवच्छासः)’. त्यजन् is explained by the मिता० as ‘अधिविन्दति’ (he supersedes by marrying another woman). ‘गुणवतीमपि भार्या यो दुराप्रहेणोत्यजति तद्दन्ततृतीयांशं लक्ष्यमाणभार्यायै राजासौ दाप्यः । अल्पधनचेद्भूरणमात्रपर्यासं धनं दाप्य इत्यर्थः ।’ स्मृतिच० (व्य. p. 245). आशुद्धेः... दूषितः—‘यदा तु महापातकदूषितः तदा आ शुद्धेः संप्रतीक्ष्यः । न तत्पारतङ्ग्यम् । उत्तरकालं तु पूर्ववदेव पारतङ्ग्यम् ।’ मिता०.

२७ व्यूतसमाहृयौ (gambling and prize-fighting).

Page 252, lines 1—16. The difference between व्यूत and समाहृय is that the first is carried on with inanimate objects (like dice) and the latter with animate objects (such as cocks, pigeons, rams, buffaloes, wrestlers). ‘अप्राणिभिर्यत क्रियते तत्केव व्यूतमुच्यते। प्राणिभिः क्रियते यस्तु स विज्ञेयः समाहृयः॥’ मनु० 9. 223; ‘अक्षब्रधशलाकायैर्देवनं जिह्वाकारितम्। पणकीडा वयोभिष्ठ पदं व्यूतसमाहृयम्॥’ नारद० (व्यूत० verse 1). The मिता० explains the latter as ‘अक्षाः पाशकाः। ब्रह्मर्थमष्टिकाशलाकादन्तादिमय्यो दीर्घचतुरक्षाः। आयप्रहणाच्चतुरज्ञादिकीडासाधनं करितुरज्ञरथादि गृह्णते। तैरप्राणिभिर्यदेवनं कीडा पणपूर्विका क्रियते। तथा वयोभिः पक्षिभिः कुकुटपारावतादिभिः चशब्दान्मङ्ग-मेषमहिषादिभिष्ठ प्राणिभिर्या पणपूर्विका कीडा क्रियते तदुभयं यथाक्रमेण व्यूतसमाहृयाख्यं विवादपदम्। व्यूतं च समाहृयश्च व्यूतसमाहृयम्’. The attitude of Manu towards gambling was most uncompromising. ‘व्यूतं समाहृयं चैव राजा राष्ट्रान्विवारयेत्। राजान्तकरणावेतौ द्वौ दोषौ पृथिवीक्षिताम्॥ व्यूतं समाहृयं चैव यः कुर्यात्कारयेत् वा। तान्सर्वान् धातयेद्राजा शङ्खांश्च द्विजलिङ्गिनः॥’ मनु० 9. 221 and 224. But later writers like याज्ञवल्क्य allowed gambling when under the supervision of royal officers, specially because the keeping of gambling houses helped in detecting thieves. वृहस्पति says ‘व्यूतं निशिद्धं मनुना सल्यशौचधनापहम्। अभ्युज्ञातमन्यैस्तु राजभागसमन्वितम्। समिकाधिष्ठितं कार्यं तस्करज्ञानहेतुना।’ (quoted by अपराकं and सृतिच०). प्रसे...न तु—the construction is प्रसिद्धे ससमिके धूर्तमण्डले स्थाने जितं वृपतिना भागे प्राप्ते दापयेत्—the king should enforce the payment of the stake properly won in a public assembly of betters presided over by a master (of the gaming house), when the king’s share (in the stake won) has been paid (by the समिक). The word स्थाने means ‘properly’ i. e. when there is no dispute about the stake being won. अन्यथा—when the gambling is carried on secretly and without a समिक. सचिहं—‘शपदादिनाङ्किता’ मिता०. कूदाशा false dice. ‘उपचिना

मतिवश्वनहेतुना मणिमञ्चौषधादिना' मिता०. Compare नारद 'कूटाक्षदेविनः पापान् राजा राष्ट्राद्विवासयेत् । कठेक्षमलामासज्य स हेषां विनयः स्मृतः ॥' (द्यूतं० verse 6 and मिता० on याज्ञ. II. 202). द्यूतं...द्विजलिङ्गिनः—“यानि च मनुवचनानि द्यूतनिषेधपराणि ‘द्यूतं...लिङ्गिनः’ इत्यादीनि तान्यपि कूटाक्षदेवनविषयतया राजाव्यक्षसभिकरहितद्यूतविषयतया च योज्यानि ।’ मिता०. प्राणिभिः द्यूतं यस्मिन्. Read तदभिन्नः in line 15—this means that the rules governing समाहृत्य are not different from the rules about द्यूत. If we read तद्विज्ञ इत्यर्थः, we must take the word as तद्विज्ञे and then the meaning would be ‘the same rules apply to समाहृत्य which is different from द्यूत in this that in the former animals are employed’.

२८ प्रकीर्णकम् (miscellaneous).

Page 253, line 1—page 256, line 9. प्रकीर्णकम्—विष्णुध. सू. (42. 1) defines प्रकीर्णक as ‘यदनुकं तत्प्रकीर्णकम्’. According to नारद, प्रकीर्णक comprehends all those matters in which the king acts on his own motion without any complaint being lodged or a suit being filed by one party against another and also matters which have not been treated of in the preceding व्यवहारपद्स. ‘प्रकीर्णके पुनर्ज्ञेयो व्यवहारो नृपाश्रयः । राजामाज्ञाप्रतीघातस्तकर्मकरणं तथा । पुरप्रदानं संभेदः प्रकृतीनां तथैव च । पाषण्डनैगमश्रेणीगणधर्मविपर्ययः ॥ पितापुत्रविवादश्च ग्रायश्चित्तव्यतिक्रमः । प्रतिग्रहविलोपश्च कोप आश्रमिणामपि । वर्णसंकरदोषश्च तद्वित्तिनियमस्तथा । न हृष्ट यच्च पूर्वेभु तत्सर्वं स्यात्प्रकीर्णके ॥’ (प्रकीर्णक 1-4). The मिता० remarks ‘नृप एव तत्र स्मृत्याचारव्यपेतमार्गं वर्तमानानां प्रतिकूलतामास्थाय व्यवहारनिर्णयं कुर्यात् । एवं च वदता यो नृपाश्रयो व्यवहारस्तप्रकीर्णकमित्यर्थालक्षितं भवति’ (on याज्ञ. II. 295). बृहस्पति says ‘एष वादिकृतः प्रोक्तो व्यवहारः समाप्तः । नृपाश्रयं प्रवस्थामि व्यवहारं प्रकीर्णकम्’ ॥ (quoted in the स्मृतिच०, वि. र., वीर०). Vide काश्यायन quoted in वि. र. (p. 622). परादारि... सुघ्रतः for him who allows an adulterer or thief to escape. ‘पारदारिकं चौरं वा गृहीत्वा राज्ञर्पयित्वा सुघ्रतिं’ मिता०. ‘अभक्ष्येण मूत्रपुरीषादिना भक्ष्यानर्हेणाज्ञपानादिमिश्रणेन द्रव्यरूपेण वा ।’ मिता०; ‘लज्जनादिना’ अपरार्क. शूद्रस्तदर्धकम्—half of प्रथमसाहस्र. अभक्ष्येण...र्धकम्—this really does not come under प्रकीर्णक (which is नृपाश्रयव्यवहार). Therefore the मिता० introduces this verse with the words ‘प्रसङ्गान्तर्पाश्रयव्यतिरिक्तव्यवहारविषयमपि दण्डमाह’. कूट...हारी who deals in false gold (as if it were real gold). ‘असुवर्णे सुवर्णबुद्धिं परस्पोत्पाद्य यो व्यवहरति । यथ विरुद्धं विद्वाराहादिमांसं समीचीनमांसबुद्धिसुत्पाद्य विश्वीजीते’ अपरार्क. मिता० explains विमांस as ‘unclean meat mixed with dog’s flesh’. Both the मिता० and अपरार्क seem to have read अ्यज्ञहीनः, the three limbs being the nose, the ears, and the hands. Such a man was to be punished with mutilation and also a fine of 1000 panas. चश्चदेन...क्षरायाम्—the words

of the मिता० are 'चशब्दादङ्गच्छेदेन समुच्चितमुत्तमसाहसं दण्डं दाप्याः'. शक्तो...तथा if the owner of animals with tusks or horns fails to rescue a man attacked by such animals, though able to do so, he should be fined in the lowest साहस and double that amount when he does not rescue though the victim cried aloud (for help saying 'I am attacked; help'). The मिता० says that this applies to a case where the driver of the animals is not an adept in controlling the animals. But where the driver is an expert, the master incurs no fine, but the driver is fined. 'प्राजकशेष्ठवेदासः प्राजको दण्डमर्हति ।' मनु 8. 294. मनुष्यमारणे—If a human being were killed by an animal or car through the carelessness of the driver. चौरवत— that is, he would be punished in the highest fine (and not with death), as the word अर्ध suggests. प्राणभृत्य—supply मारितेषु. If such animals as cows were killed by rash driving, then half of उत्तमसाहस was the fine. शुभेषु मृगपक्षिषु—auspicious animals are deer of various kinds and auspicious birds are parrots, swans &c. On पञ्चमाषकः, कुछूक says 'पञ्चरूप्यमाषकं परिमाणो दण्डः स्यात् । न चात्र हैरण्यमाषग्रहणमुत्तरोत्तरलघुदण्डाभिधानात्'. A रूप्यमाष was equal to two कृष्णलङ्घ (or *guñja* berries) 'द्वे कृष्णले समचृते विक्षेपो रौप्यमाषकः' मनु. 8. 135. अयं...बोध्यः—the offending driver had to pay the price of the animal killed and then a fine also. जारं...वदन—अपरार्क comments 'यस्तु स्वकीयखीणां दोषं प्रच्छादयितुकामस्तज्जारं चोरत्वेनभिवदति'; मिता० says 'स्ववंशकलहृभयाज्ञारं पारदारिकं चौरं निर्गच्छेत्यभिवदन्'. उप...स्मृतम्—'यः पुनर्जारहस्ताद्धनमुपजीव्य उत्कोचरूपेण गृहीत्वा जारं मुश्चल्यसौ यावद्गृहीतं तावदष्टुगुणीकृतं दण्डं दाप्यः' मिता०. मञ्चस्य भेतारं who divulges (to the king's enemies) the king's secret counsels. विविधैर्दण्डैः—'करचरणजिह्वाच्छेदनाभिर्नानाप्रकारैर्दण्डैः' कुछूक. 'विविधैः सर्वस्यापहारात्तच्छेदवधूपैः' मिता०. अरीणां च उपजापकान्—those who are in league with his enemies. 'शत्रूणां च राजा सह वैरचृद्धिकारिणः' कुछूक; 'उपजापकाः उपोद्गुलकाः' अपरार्क. शुरोः teacher, father and other elders. 'राजानुमतिं विना तथानं गजाश्वादि आसनं सिंहासनादि आरोहतः' मिता०. 'राजद्विष्टा...कृतः of him who

obeys one that is hated by the king (according to अपरार्क 'यश्च राजद्विषसाकारी'); or 'who (being an astrologer and not a teacher or elderly relation or intimate friend of the king) makes a prophecy of impending misfortune as to the king.' The latter is the explanation of the मिता० "यश्च ज्योतिःशास्त्रवित् गुर्वादिहेष्पुष्ट्यतिरिक्तो राजो द्विष्टमनिष्टं 'संवत्सरान्ते तब राज्यच्यु-तिर्भविष्यति' इत्यादिरूपमादेशं करोति". नील० explains it as 'one who does what is forbidden by the king'. विप्रत्वेन च शद्रस्य in the case of a S'üdra who makes his livelihood by passing himself off as a ब्राह्मण. "यः शद्रो भोजनार्थं यज्ञोपवीतादिब्राह्मणलिङ्गानि दर्शयति । ... 'आद्वे भोजनार्थं पुनः शद्रस्य विप्रवेषधारिणः तपशलाकया यज्ञोपवीतव-द्वपुष्ट्यालिखेत्' इति स्मृत्यन्तरोक्तं द्रष्टव्यम् । वृत्यर्थं यज्ञोपवीतादिब्राह्मणलिङ्गधारिणो वध एव । द्विजातिलिङ्गिनः शद्रान् धातयेत् इति समरणात् ।" मिता० Compare मञ्जु 9: 224 quoted above (text p. 252). दुर्दृष्टन्...व्यवहारान् having again investigated (i. e. reviewed) those litigations that were wrongly decided. 'दुर्दृष्टन् स्मृत्याचारप्राप्तसंघर्षोऽह-ह्वनेन रागलोभादिभिरसम्पर्विचारितत्वेनाशङ्कामानान् व्यवहारान् पुनः खर्यं राजा सम्पर्विचार्य'. सम्भायः...इमम् assessors (and the judge also, if found guilty) together with the party declared by them to be successful should be fined twice the amount that was inflicted as a fine in the litigation (decided by them on the losing party). The मिता० and अपरार्क add that if the decision formerly arrived at, was found on review to be wrong through the fault of the witnesses alone then the *sabhyas* and the successful party were not to be fined. Then the मिता० makes a very interesting remark 'यदा तु राजानुमत्या व्यवहारस्य दुर्दृष्टत्वं तदा सर्वं एव राजसाहिताः सम्यादयो दण्डनीयाः'. यो...जितः He who was justly defeated (in a litigation) still thinks 'I am not rightly declared to be the losing party.' तमायान्तं—'कूटलेख्याद्युपन्यासेन पुनर्वर्मविकरणमधितिष्ठन्तम्' मिता०. अपरार्क remarks 'द्विगुणदमाङ्गीकारे सखेव तरीयो व्यवहारः पुनर्दृष्टव्यो नान्यथेति तात्प-र्यार्थः ।'. The decisions of a former king could be reviewed by his successor. 'न्यायापेतं यदन्येन राजाशानकृतं भवेत् । तदप्यन्यायविहितं पुनर्वर्मये निवेशयेत् ॥' (quoted in the मिता०). अत्र...हैया here

(that is, in all verses speaking about fines) the mention of a number without express statement of the objects (to which the number refers) is to be understood as referring to *panas*. कार्षिके...पणः—these words also occur in याज्ञ. I. 365 (where we have कार्षिकस्तामिकः). पण was as much copper as was equal to a कर्ष in weight. The latter half of the verse in the लीलावती is 'ते षोडश इम्म इहावगम्यो इम्मैस्तथा षोडशमिक्ष निष्कः ॥'. This verse gives a table of money value, viz. 20 cowries were equal to a काकिणी, 4 काकिणीs to a पण, 16 पणs to a इम्म and 16 इम्मs to a निष्क. As regards weight, a copper पण was equal to a कर्ष in weight i. e. 80 *gūñjas*; as भास्कराचार्य says in his लीलावती (verse 4). So it would appear that a copper पण was of nearly the same weight as the modern quarter anna coin.

उक्त...संभवे when adequate punishment was not possible by imposing fines of the magnitude mentioned (in the verse of याज्ञ.). आपस्तम्बः—These words are ascribed to आपस्तम्ब in the mss. and printed editions, yet they are not found in the आप. ध. सू. but in the गौ. ध. सू. The मिता० (on याज्ञ. I. 354) and अपरार्क (on याज्ञ. II. 26) ascribe these words to गौतम. दण्डो...लाहुः—(the sages) say that दण्ड is so called because it suppresses (offenders). Compare निरुक्त (II. 2) for this derivation 'दण्डो ददतेर्थारयति-कर्मणोऽक्रूरो ददते मणिमिलयभिभाषन्ते दमनादिल्यौपमन्यवः'. मनु and others speak of four kinds of दण्डs. 'वाग्दण्डं प्रथमं कुर्याद्विद्विं तदनन्तरम् । तृतीयं धनदण्डं तु वधदण्डमतः परम् ॥' मनु. 8. 129; *vide* याज्ञ. I. 367 also. The अभिपु. (226. 16) says 'यस्माददान्तान्दमयत्यदण्डयत्यपि । दमनादण्डनावैत तस्मादण्डं विदुर्बुधाः ॥'. This is the same as शान्तिपर्वे 15. 8 where we have अशिष्टान् for अदण्डान्. नारदः—these verses are quoted in the मिता० (on याज्ञ. II. 302) and by अपरार्क. आयुधीयानं of soldiers. वाय beasts of carriage (such as oxen, horses, mules). There is hardly any difference between वाय and आतोथ. 'चतुर्विधमिदं वायवादित्रातोथनामकम् ।' अमर०. यज्ञ यस्मो...कारुकाः whatever serves as an implement (to a

person in his profession) and by which artisans earn their livelihood. The principle underlying these verses has been accepted in modern times in the execution of decrees. Vide Civil Procedure Code (of 1908), section 60 (a, b, c). The मिता० remarks ‘सर्वस्वापहारेपि यथस्य जीवनोपकरणं तत्प्रापहर्तव्यं चौर्योपकरणं विना.’ दण्डस्य प्रतिपत्तिम्—the procedure about fine. The मिता० gives a further detail ‘यस्मादण्डक्षेण यावद्गृहीतमन्यायेन तावत्सै प्रतिदेयमितरथापहारदोषप्रसङ्गात्। अन्यायदण्डग्रहणे पूर्वस्वास्मिनः स्वत्वविच्छेदाभावाचेति ।’. मनु gives the reason of this procedure ‘अप्सु प्रवेश्य तं दण्डं वरुणायोपपादयेत्। श्रुतबृत्तोपपज्ञे वा ब्राह्मणे प्रतिपादयेत् ॥’ इशो दण्डस्य वरुणो राजां दण्डधरो हि सः। इशः सर्वस्य जगतो ब्राह्मणो वेदपारगः ॥’ मनु० 9. 244-245. In the old Vedic mythology वरुण was called ‘rājan’ and was regarded as marking the good and evil deeds of men. ‘यासां राजा वरुणो याति मध्ये सखान्ते अवपश्यन् जनानाम् ।’ कृउवेद. VII. 49. 3.

Appendix A

व्यवहारतत्त्व ।

A stands for the ms. in the Gattulalji collection of mss. in Bombay and B for the ms. in the Library of the Bengal Asiatic Society (No. 1294 Smṛiti). A and B both appear to be at least 100 years old. In A the first two leaves and the 9th are wanting and in B the first leaf is wanting. A has 28 leaves and about eleven lines on each page, while B has 31 leaves with 9 lines on each page. B is torn in places, the pieces being held together by means of fine paper pasted on to them. This makes it difficult to read the ms.

वादपराजयनिमित्ताद् दमादू द्विगुणं दण्ड्या नाशानमोहादिभिः । बहुश्रुतो ब्राह्मणो
न यद्वा दान्तं कुलीनं मध्यस्थमनुद्वेगकरं धर्मिष्ठमुद्युक्तमक्रोधं सर्वधर्मविदं ब्राह्मणं
खस्थाने राजा नियुज्ञीत स एव प्रावृत्तिवाकः । अन्यत् समानम् । ब्राह्मणासंभवे क्षत्रियं
वैश्यं वा न शद्गम् ।

इति श्रीशंकरभट्टात्मजश्रीनीलकण्ठकृते व्यवहारतत्त्वे राजस्थितिः ।

अथ व्यवहारलक्षणादि । अन्यविरोधेन स्वात्मसंबन्धितयावेदनं व्यवहारः ।
तस्य च प्रतिज्ञासंशयहेतुपरामर्शप्रभाणनिर्णयप्रयोजनानि समस्तानि लक्षणम् । व्यस्ता-
न्यज्ञानि । तत्र प्रतिज्ञोत्तरक्रियासाध्यसिद्धयात्मवारः पादाः स्फुटीकरिष्यन्ते ।
परामर्शादि तु प्रत्याकलितमिलप्युच्यते । आवेद्यमानं पदं विषयेभियोगश्च सः । द्वेष्ठा
शक्त्यात् तत्त्वदर्शनेन वा । तत्त्वाभियोगश्च प्रतिषेधात्मको वा यथा मत्तो हिरण्यादि
गृहीत्वायां न प्रयच्छतीति विष्यात्मको वा क्षेत्रादि ममायमपहरतीति । पुनश्चाष्टादशर्णा-
दयः पदमेदा बक्ष्यन्ते । स चार्यं व्यवहारेभिरप्रत्यार्थिनोः प्रवर्तते । तन्नियुक्तयोरपि
तद्वृत् । तत्त्वयपराजयौ मूलस्वामिनोरेव । नियोगभावे परार्थवादिनौ दण्डौ । एकस्य
द्वयोर्बहुनां वैकेन द्वाभ्यां बहुभिर्वा समं युगपद् व्यवहारोस्त्येकसाध्यविषयश्चान्यथा ।
तथार्थी वक्तव्येभ्ये तिष्ठन्तमासाधयेदाङ्गानं यावत् । राजाज्ञायावरोध आसेधः । स च
स्थानकालप्रवासक्रमभिष्ठुर्धा भिद्यते । तसुक्तामज्ञासिद्धो दण्डः । नशीसंतारकान्ता-
रुद्गदेशोपमाविषु नासेधयेत् । मैथुनानोपस्थितं रोगात् यिगर्तु (?) व्यसनस्थमन्ये-
नामियुक्तं राजकायेष्यतं च । तथा गवां प्रचारे गोपालाः सस्वावपे कृषीवलाः शिल्पि-
न-

स्तत्कालमायुधीया विग्रहे नासेष्याः । तत्रासेद्वा दण्डः । आसिद्धव तमासेषमुक्तामचा-
पराध्यात् । यदा स्मृत्यादिव्यपेतमार्गेण परैराधर्थितस्तदा स्वयमेव राजाव्यप्रेरितो राजा
सङ्गवेन पृष्ठो विनीतवेष आवेदयेद्राहे । आवेदितं च न्यायं चेन्मुद्रालेख्यपुरुषाणाम-
न्यतमेन प्रत्यर्थिनमाहानयेद्राजा । अकल्पबालस्थविरविषमस्थकार्यातिपातिव्यसनोत्स-
धाकुलमत्तोन्मत्तप्रमत्तार्तस्मृत्यांश्च नाहानयेत् । हीनपक्षां युवतिं कुलीनां प्रसूतिकां
आद्धर्णीं कन्यां च । खैरिण्यादाः पुरुषवत् । देशकालकार्यादिप्राबल्यं चेदकल्पादीनपि
शनैराहानयेत् । अभियोज्यान् वनादौ स्थितान् प्रवजितादीश्वाकोपयन् गुरुकार्येषु ।
अथार्था प्रत्यर्थिनः समक्षं यथोपयोगं देशकालविशेषादिचिह्नं प्रसिद्धमविरुद्धमन्यूना-
तिरिक्तार्थकं पत्रं लेखयेद्यथा राजे प्रागावेदितं तथैव । वस्त्वन्तरलेखने पदान्तरलेखने वा
हीनो दण्डः प्रकृतादर्थात् न हीयतेर्थव्यवहारे । दण्डपारुष्यादौ तु दण्डः पराजीयते च ।
अप्रसिद्धनिराबाधनिरर्थनिष्ठयोजनासाध्यविरुद्धपुरराष्ट्रकालविरुद्धः पक्षाभासा नादेयाः ।
अप्रसिद्धं खपुष्यायपहरति ममेति । निराबाधं मदृहदीपालोकेनायं खण्डे
व्यवहरतीत्यादि । निरर्थमभियेष्यद्वयं निष्ठयोजनं देवदत्तोस्मद्वृहसंनिधौ सुखरमधीत
इत्यादि । असाध्यमहमनेन सभूमिभूमिपहसित इत्यादि । असाध्यत्वं च सल्पकालत्वेन
साक्षिलेख्योरल्पविषयत्वेन च दिव्यस्यासंभवात् । विरुद्धमहं मूकेन शस इत्यादि ।
पुरराष्ट्रकालविरुद्धं ममानेन लवक्षश्चो लून इत्यादि । पक्षं च भूमौ फलके वा पाण्डुलेखेन
लिखितमुत्तरदर्शनं यावदावापोद्वाप्यां शोधयित्वा पत्रे निवेशयेत् । राजा (राजा?)
अशोधयित्वैवोत्तरं दापयन्तः सभ्या रागलोभभयोक्तदण्डेन दण्डाः पुनर्भाषापूर्वव्यव-
हारः प्रवैर्तनीयो राजा । सोयं भाषापादः । भाषा प्रतिज्ञा पक्षव्यवर्यायाः ।

अथ श्रुतभाषार्थेन प्रत्यर्थिनार्थिनः समक्षं पक्षनिराकृतिक्षमं न्यायमसंदिग्धं
पूर्वापरविरुद्धमैव्याख्याग्यम्यमुत्तरं लेखनीयं सत्यमित्याप्रत्यवस्कन्दनपैर्वंन्यायोत्तराणामे-
कम् । सल्योत्तरं संप्रतिपत्तिः व्यवहारतः महामिदं धारयतीत्युके सत्यं धारयामीति ।
मित्योत्तरं नाहं धारयामीत्यादि । प्रत्यवस्कन्दनोत्तरं सत्यं गृहीतं प्रतिदृशं प्रतिग्रहलब्ध-
मिति वा । प्राइन्यायोत्तरं—असिक्षयेष्यहमनेनाभियुक्तसत्र चायं व्यवहारतः परावित
इति । संदिग्धाप्रकृतात्यल्पातिभूरिपक्षैकदेशव्यापिव्याख्याग्यासौराण्युत्तराभासाः । पर्दी-
न्तरेणोत्तरं व्यस्तपदम् । पक्षोक्तदेशादिविशेषणरहितमव्यापि । अर्थान्तरव्यञ्जकं निगृहा-
र्थम् । असारमन्याय्यम् । यौगपदेनोत्तरसंकरस्थानुत्तरम् । अभियोगमनिस्तीर्थ स्वाभियो-

१ A begins with तैनीयो राजा.

२ B पर्यायः for पर्यायाः

३ A ०विरुद्धं व्याख्यागम्य०

४ B प्राकृत्यायोत्तराणा०

५ B ०ग्यासाधाराण्युत्तराण०

६ B पदान्तरेण for पदान्तरेण

गोपमर्दनाक्षमं प्रत्यभियोगं च न कुर्यात्प्रत्यर्थी । कलहे साहसे वा कुर्गत् । तत्रासैलकारिणोः पौर्वापर्यं बहुत्पत्वदण्डेत्वं तुत्यकाले द्वयोः समो दण्डः । विषादिना प्राणिव्यापादनं साहसम् । सोयमुत्तरपादः ।

अर्थार्थां साध्यसिद्धये क्रियां लेखयेद् वक्ष्यमाणानमेकां सद्यो विलम्ब्य वेच्छया स्वप्रत्यर्थिसभापतीनाम् । साहसरेयपारुष्याभिशापात्यव्याप्तिषु तु सद्य एव । पारुष्यं वक्ष्यते । अभिशापः पातकाभियोगः । अत्ययः प्राणधनातिपातः । क्रियां कुलीनार्थां चरित्रविवादे दास्यां स्वत्वादिविवादे । प्राइन्यायकारणोत्तरयोः प्रत्यर्थेवार्थीति स एव लेखयेत् । मिथ्योत्तरे पूर्ववायेव । संप्रतिपत्तौ क्रिया नास्त्येव । सोयं क्रियापादः । अथ क्रियासिद्धौ साध्यसिद्धिं जयं प्राप्नोति, अन्यथा पराजयमित्येष साध्यसिद्धिपादः । इति व्यवहारलक्षणादि ।

अथ सभापतिकृत्यम् । सभापतिनार्थिप्रत्यर्थिनोर्निर्णयकार्ये समर्थः प्रतिभू-
र्णाशत्सदंभवे तदक्षणे पुरुषा नियोक्तव्यास्तेभ्यश्च तौ प्रतिदिनं वेतनं दाप्यां । तत्र
ऋणादानेपहववादी यद्यर्थिना भावितस्तदा प्रकृतं धनं दाप्योथिने तत्सममपलापदण्डं
च । भावितः साक्षादिभिः प्रकृतमर्थमङ्गीकारितः । यद्यर्थी भावयितुं न शक्नोति तदा स
मिथ्याभियोगीति अभियुक्तधनाद् द्विगुणं दाप्यः । प्राइन्याये प्रत्यवस्कन्दने वीर्येवाप-
हववादी प्रत्यर्थिना भावितः प्रकृतार्थसमं दण्डं दाप्यः । यदि प्रत्यर्थी प्राइन्यायं कारणं
वा भावयितुं न शक्नोति तदा स एव मिथ्याभियोगीति प्रकृतमर्थं द्विगुणं दण्डं च
दाप्यः । संप्रतिपत्त्युत्तरे तु दण्डो नास्ति । पदान्तरेषु निहृववादी भावितः प्रतिपदोक्त-
मेव दण्डं दाप्यः । यद्यभियोगमर्थी भावयितुं न शक्नोति तदा स मिथ्याभियोगीति
प्रतिपदोक्तदण्डं द्विगुणं दाप्यः । प्राइन्याये प्रत्यवस्कन्दने वीर्येवापहववादी भावितः
प्रतिपदोक्तमेव दण्डं दाप्यः । यदि प्रत्यर्थी भावयितुं न शक्नोति तदा से मिथ्याभियोगीति
धनिने धनं प्रतिपदोक्तमेव द्विगुणं दण्डं दाप्यः । सपणव्यैवहारे येनैव यावान् पणः कृतः

१ A तत्र सत्कारिणोः

२ B ०दण्डलं यौगपदे तुत्यदण्डेत्वं विषादिना &c.

३ B omits अथ before अर्थी.

४ B reads 'इति श्रीशंकरभट्टामजनीलकण्ठज्ञते व्यवहारतत्त्वे व्यवहारलक्षणादि'

५ B चार्येव for वार्येव

६ A प्रकृतमर्थादिदिगुणम्

७ B निहृववादिभावितः

८ B चार्येव

९ B ०हववादिभावितः

१० B स एव मिथ्याभिः

११ B ०पदोक्तं दण्डं च द्विगुणं

१२ B ०व्यवहारे तु येनैव

स एव तावन्तं पणं दाप्यो राजे । अर्थिना लेखितस्य वस्तुजातस्य सर्वस्यैवापहवादी
एकदेशो भावितः सर्वमेव लेखितं दाप्यो नालेखितम् । पुत्रादिः पित्राण्युं न जानानीति
उत्तरवादी चेदेकदेशो भावितस्तावन्मात्रमेवै दाप्यः । असिद्धमर्थमासेधादिना साधयन्द-
पञ्चः । प्रकृतमर्थं दाप्यश्च । यः प्रपञ्चं याच्यमानः पलायेत यश्चाभियुक्तो राजा चाहूतः
सदसि न किञ्चिद्विदेत् सोपि । सर्वार्थसाधनतयोपदिष्टैः साक्षिभिरेकदेशोधिके वाभिधी-
यमाने प्रमाणान्तरेणैव साध्यसिद्धिरवसेया । साहसादौ त्वेकदेशोपि यत्र त्वेकक्षेत्रादौ
पौर्वापयेणोभयोः स्वत्वहेतौ साक्षिणः संभवन्ति तत्रोत्तरकालीनस्तत्ववादिनः साक्षिण
आदेयाः साध्यसिद्धिं प्रति । तथा सर्वत्रार्णाद्यर्थविवादे प्रतिदानेनाधारणायुत्तरकार्यमेव
भावितं सदादेयं न ग्रहणेन धारणादि पूर्वकार्यं सिद्धमपि । आधिदत्तकीतेषु तु पूर्वका-
लीनमेव कार्यमादेयं नोत्तरकालीनम् । सर्वेष्वर्थविवादेषु बलवत्युत्तरा किया । आधौ
प्रतिग्रहे कीते पूर्वा तु बलवत्तरा ॥ इति याज्ञवल्क्योक्तेः । सभैवद्घोषि व्यवहारः
पराजितस्य कुदृष्टबुद्ध्या अपरितोषश्चेत्परावर्तते । स च सोत्तरसाध्येन राजा सपणो
द्रष्टव्यः । तत्र कुदृष्टवादी पराजितश्चेद् दण्ड्याः । जितश्चेदधिकृता दण्ड्याः । पूगश्रेणि-
कुलहृषेषि परावर्तते । भिन्नजातीनां भिन्नजृतीनामेकस्थाननिवासिनां समूहाः पूगाः ।
नानाजातीनामप्येकजातीयकर्मोपजीविनां संघाताः श्रेण्याः । ज्ञातिसंबन्धवन्धूना-
संघाताः कुलानि । तत्र कुलहृषे राजपर्यन्तमारोहति । राजदृष्टस्तु कुलपर्यन्तं नावरोहति
बलोपधिनिर्वृत्तो न चेत् । बलोपधिविनिर्वृत्तान् व्यवहारान् निवर्तयेदिति वचनात् । उप-
धिभयम् । स्त्रीशत्रुमत्तोन्मत्तार्तव्यसनिबालभीतासंबद्धकृता नक्तं गृहाभ्यन्तरे ग्रामाद्बहिः
कृताः पुरराष्ट्रराजविरुद्धाश्च परावर्तनते । मत्तो मदनीयद्रव्येण । उन्मत्तो वातादिना ।
आतो व्याधिना । इष्टवियोगादिजन्यं दुःखं प्राप्तो व्यसनी । अनियुक्तासंबन्धी
असंबद्धः । इति सभापतिकृत्यनिरूपणम् ।

१ B तं पणं दाप्यः

२ B तावन्मात्रं दाप्यः

३ A सभादृष्टोपि

४ B सोत्तरसाध्येन

५ B reads इति श्रीशंकरभृष्टभजनीलकण्ठकृते व्यवहारतत्त्वे स्माप्तिः

अथ प्रमाणप्रपञ्चः ।

प्रमाणं द्विविधं मानुषं दैविकं च । मानुषं पुनर्ब्रिविधम् । भुक्तिः साक्षिणो लेख्यं च । दैविकमेदा वक्ष्यन्ते । मानुषाभाव एव दिव्यमादेयं नान्यथा । यत्र सत्त्वद्विकर्ण-दानापहवादौ प्रहणादिप्रधानैकदेशे मानुषसंभवो न वृद्धिविशेषादौ तत्रापि मानुषमेव न दिव्यम् । साहसपारुच्यबलोद्भवकायेषु साक्षिणो दिव्यं वा । पूर्णश्रेणिगणादिस्थितौ लेख्यमेव । द्वारमार्गजलवाहादिषु भुक्तिरेव । वेतनादानक्रयविक्रयानुशयद्यूतसमाहृतेषु साक्षिण एव । तत्र भुक्तिरूपभोगः । स सागमो दीर्घकालो निरन्तरो निराक्रोशः प्रस्तु-र्थिसमर्कस्थं प्रमाणमादेयः स्वत्वं प्रति । स्वत्वहेतुरागमः तज्ज्ञानसापेक्षः सागमः । अप्रतिरेको निराक्रोशः । पूर्वक्रमागतस्तूफलक्षणो निरागमोप्यादेयोसत्यनागमस्मृति-पारम्पर्ये । पित्रादीनां त्रयाणां क्रमः पूर्वक्रमस्तेनागतो वर्षेशताधिक इति यावत् । यदि पित्रादिरेकाभियुक्तः परेतः स्यात्तदा पुत्रादेये स्वत्वं प्रति पूर्वक्रमागतोपि सागम एवादेयः । तथा चतुर्णामाये पुरुषे साक्षिभावित आगम एवादेयो न भोगः । मध्यमयोः स्तोकेनापि भोगेन युक्त एवागम आदेयो न भोगरहितः । चतुर्थे विशिष्टो भोग एवादेयो नागमः । अनागममर्थं सुपभोक्ता चोरवद्यज्ञः । पश्यतोऽल्लुवतो भूमेहर्वनिविंशतिवार्षिकी । परेण भुज्यमानाया धनस्य दशवार्षिकी ॥ इति । अयमाशयः । अर्थसमक्षनिराक्रोश-विंशतिवर्षोपभोगादूर्ध्वं खामिना क्षेत्रं भावितोपि तदेव दाप्यः । न तु तत्कालीन-सुपभोगनष्ठं फलम् । परेक्षेभोगे समक्षभोगे वा साक्षोशे विंशतेरूर्ध्वमपि उपभोगे नष्ठं फलं निष्क्रयरूपेण दाप्यः । विंशते: प्राक् तु समक्षनिराक्रोशभोगेपि उपभुक्तं दाप्यः । धने च हस्त्यश्वादौ विंशतिस्थाने दशकं निष्क्रियैवं योज्यम् । राजदण्डस्तूपभुक्तेसमो विंशतेर्दशकाच्चोर्ध्वमप्यस्त्वेव । तत्रादास्प्रभोगमुद्धरतो न त्वागममनुद्धरतः । तृतीयस्य क्रमागतभोगात्रमनुद्धरतो न त्वागमं विशिष्टभोगं वानुद्धरतः । आधिसीमोपनिषेषोपनिषिद्धु जडबालराजस्त्रीश्रोत्रियस्तेषु तु भूमौ समक्षनिराक्रोशविंशतिवर्षोपभोगादूर्ध्वं धनस्य तादृशदशवर्षोपभोगादूर्ध्वमप्युपभुक्तमुपचयं दाप्यः । आध्यादीनां चिरकालोपभोगबलेनापहर्ता धने विवादास्पदीभूतद्रव्यसमं गृहज्ञेत्रादिषु भर्याद्वाप्रमेदादौ वक्ष्यमाणं दण्डं दाप्यो दर्पेषशमक्षमं वा । दरिद्रव्येहि (?दि) दण्डेन वा दण्डः शरीरदण्डेन वा दण्डो ब्राह्मणव्यतिरिक्तः । सर्वोपस्थोदरजिह्वाहस्तपादचक्षुर्नासाकर्णदेहानां यज्ञिमित्तोपराहस्तत्र कार्यो वधो वा । यद्वा कर्म कारयितव्यो बन्धनागारे वा प्रवेशनीयः । ब्राह्मणस्य तु

१ B ऋसमक्षप्रमाण०

२ A पञ्चतीपारम्पर्यः

३ B परोक्षमोगेन

४ B omits (by oversight) क्तसमो...रोहण below (p. 446, l. 1)

कर्मवियोगविश्वापननिर्वासनाङ्कनशिरोमुष्ठनगर्दभारोहणानामेकम् । शारीरस्तु नाहृत्येव । वस्त्रादिना चक्षुषी निहृश्य पुराजिक्षासनं निर्वासनम् । ब्रह्महत्यासुरापानसुवर्णस्तेगयुक्त-ल्पगमनेषु क्रमादशिरस्कपुरुषसुराच्छजश्चपदभगाङ्कितमिर्लाटे चिंहकरणमङ्कनम् । प्रन-ष्टाधिगतं राजा वर्षमात्रं संरक्ष्य श्रुतवृत्तसंपज्ञाहाणस्य चेद्र्वर्षत्रयमूर्ख्यमुपभोक्तव्यम् । रथ्यादै परित्रैष्टं शौलिककादिभिरधिगत्य राजे समर्पितं प्रनष्टाधिगतम् । वर्षाद्वर्षत्रया-द्वार्वाक् स्वाम्यागतश्चेत्स्मै कृत्ज्ञं देयं यद्यसौ रूपसंख्यादिभिर्लिङ्गैर्भवयत्यन्यथा स्ववारी दण्ड्यः । वर्षाद्वर्षत्रयाक्षोर्ध्वं तु प्रथमे वर्षे द्वादशं द्वितीये दशमं तृतीयादिषु षष्ठं भागमादाय शेषं प्रतिदेयं सुवर्णं चेत् । अक्षादावेकशफे तु चतुरुः पणान्मानुषे पञ्च महिषे गव्युषे च द्वौ द्वौ अजाविषु च पादमार्दानम् । राजा स्वभागचतुर्थांशोधिगते प्रदातव्यः । स्वाभी नैवागतश्चेच्चतुर्थमंशमधिगत्ये दस्वा शेषं राजा गृहीयात् । राजा निर्धिं लब्ध्वार्धं ब्राह्मणेभ्यो दस्वा शेषं गृहीयात् । विद्वान् ब्राह्मणस्तु कृत्ज्ञं स्वयमेव अविद्वद्वाहाणक्षित्रियादिना निधौ लब्धे तैस्मै षष्ठमंशं दस्वा शेषं राजा गृहीयात् । अनिवेदितविज्ञातः कृत्ज्ञं निर्धिं दाप्यः शक्त्या दण्डं च । तत्खाम्यागतश्चेत् षष्ठं द्वार्दशं वांशमादाय शेषं तस्मै दद्याद्वाजा । तथा चोरैरपहतं तेभ्यो विजित्याशक्तौ स्वोक्षादेव दद्यात् । इति श्रीशंकरभट्टामजनीलकपठकृते व्यवहारतर्त्त्वे भुक्तिप्रपत्तः ।

अथ साक्षिप्रपञ्चः । तत्र साक्षी द्वे धा साक्षाहर्शनाच्छ्रवणाच्च । स पुनद्विविधः कृतोऽकृतश्च । कृतः साक्षित्वेन निरूपितः, अकृतोऽनिरूपितः । तत्र कृतः पञ्चविधो लिखितः सारितो यदच्छाभिज्ञो गृह उत्तरसाक्षीति । लेख्यनिवेशितो लिखितः । पुनः पुनः कार्यं स्मार्यमाणः सारितः । यदच्छयैवागतः साक्षीक्रियमाणो यदच्छाभिज्ञः । प्रत्यधिवचनं गृह एव श्राव्यमाणो गृहः । श्रवणात् श्रावणाद्वा साक्षिणमप्युपर्युपरि साक्ष्यं भाषमाण उत्तरः । ग्रामः प्राइविवाकलेखकसभ्यानामन्यतमो राजा व्यवहारकार्य-धिकृतोर्थप्रत्यर्थप्रहितः कुल्य इत्यकृताः षट् । ते च तपस्विनो दानशीलाः कुलीनाः सत्यवादिनो धर्मप्रधाना ऋजवः सपुत्राः सधना नित्यादिकर्माचरणशीलाः सर्वाः सजातयोर्संभवेऽसर्वाण्याकृयवराः । उभयानुमतावेको द्वौ वा साक्षिण आदेयाः । ख्रीणां ख्रियोपि । उक्तलक्षणानामसंभवेन्येष्यसाक्षिव्यतिरिक्ताः । श्रोत्रियतापसप्रब्रजित-ख्रीबालवृद्धपितृविवादिगुरुकुलवासि कितबमतोन्मत्ताभिशस्त्वपतिपाखण्डरजावतारिकूटङ्ग-द्विकलेन्द्रियातार्थसंबन्धसहायरिपुसेनसाहसिचष्टदृष्टदेषणिर्घृतभिशस्यमुकिमृतान्तराणा असाक्षिणः । तापसो वानप्रस्थः । वृद्धोशीतिकावरः । चण्डः कोपनः । दृष्टदेषो

१ B ०क्रमादिक्षिरख

२ B परिभ्रष्टस

२ B ऋयाद्वोर्धम्

४ B पादं पादमादाय प्रतिपादनम्

५ B omits तस्मै

६ B द्वादशीशमावत

हृषितथवचनः । निर्धूतो बन्धुभिस्त्वकः । द्वैषे सर्वे मेदादसाक्षिणो भिजाः । अनिर्दिष्टः स्वयमेवागल्य वदन् । स्वयमुपिः सूचीत्यपि । यस्य कृते साक्षं वक्तव्यं तस्मिन्मृतेऽनिवेदिते वासौ मृतान्तरः । मुमूर्षुणा स्वस्थेन वा पित्रादिना पुत्रादयः श्राविताश्चेदसिन्धर्येभी साक्षिण इति तत्र मृतान्तरोप्यादेयैः । ऋसुंग्रहणचौर्यपारूप्यसाहसेषु तु तपादिगुणरहिता वचननिषिद्धाश्चादेयाः । न दुर्णिभशस्यमुक्तयः । संप्रहर्णादीन्यपि स्वबलावष्टम्येन जनसमक्षं कियमाणानि साहसानि । श्रोत्रियादयो वचननिषिद्धाः । किर्त्तवाद्या दुष्टाश्च यथायोगमूलाः । वादिप्रतिवादिभ्यां परस्परेणोदिष्टाः साक्षिणो रहसि नानुसर्तव्याः । उद्दिष्टेषु साक्षिषु कियान्तरनिरपेक्षच्छेदर्था तदा पराजितो ह्रेयः । साक्षिषु दोषमुद्भाव्य साधयितुं न शक्नोति चेत्प्रतिवादी सारानुसारेण दण्ड्यः । शक्नोति साक्षिण एव नादेयाः । साक्षिणां स्वभावोक्तमेव वचनमादेयं न तु ते पुनः पुनः प्रष्टव्याः । विस्मरणादिनार्थस्य भावममावं न प्रतिपादयन्ति चेत्प्रमाणान्तरेण निर्णयः कार्यः । प्राहविवाकः शुचिमध्येसर्वं वादिप्रतिवादिसंनिधौ समेत उद्भुखान्नाद्भुखान्ना साक्षिणः पूर्वोल्लेदेवब्राह्मणसाक्षिण्ये सान्वेन साक्षं पृच्छेवेवं श्रावयेत् । अन्यथा श्रुतवतः सत्यं ते नश्यतीति ब्राह्मणं वाहनायुधानि तव विफलानीति क्षत्रियं गोवीजकाश्चनानि तव विफलानि भविष्यन्तीति वैश्यं शूद्रं तु सर्वाणि पातकानि तव भविष्यन्तीति । ये पातककृतां लोका महापातंकिनां तथा । अभिदानां च ये लोका ये च श्वीबालघातिनाम् । स तान्सर्वानवाप्नोति यः साक्ष्यमनृतं वदेत् । सुकृतं यस्यथा किञ्चिज्जन्मान्तरशैतैः कृतम् । तत्सर्वं तस्य जानीहि यं पराजयसे मृषा ॥ इति वा । गोरक्षका वाणिजकाः कारवश्च कुशीलवाः । प्रेष्या वार्षीषिकाश्च ये द्विजास्तान् शृणवत् । श्राविताः सन्तो यदि दैवमातुषोपप्लवरहिताः षट्चत्वारिंशैकाहार्दर्वाङ् नैव बूयुस्तदा तस्मिन्जहनि सबृद्धिकमृणं दशमांशसहितं दाप्यः । तत्र दशमोशो राज्ञः । साक्षिणां द्वैषे बहुनां वचनमादेयम् । समसंख्येषु गुणिनां कतिपयेषु गुणिषु इतरेषु बहुव्यपि गुणिनां गुणिषु गुणवत्तमेषु गुणवत्तमानां सर्वथागृह्यमाणविशेषास्तु मेदादसाक्षिणः । साक्षिणो

१ A सुवीत्यपि

२ B यस्य कृते यस्य चार्ये साक्षं

३ A प्यदेयः

४ B निषिद्धा आदेयाः

५ A न भिज्ञदुष्टः

६ A संग्रहादीन्यपि

७ A omits कितवाद्या...मूलाः

८ A omits उद्दिष्टु...देयः

९ B ०पातकिनस्तथा

१० B ०त्वारिंशाहार्दर्वाङ्

११ A omits न after अर्दर्वाङ्

१२ B omits गुणवत्तमेषु

यस्य प्रतिज्ञां सत्यां ब्रूयुस्तस्य जयो यस्यासत्यां पराजयस्तस्य । तत्र साक्षे साक्षिनिरुक्ते-प्यर्थिनौ स्वप्रत्ययविसंबद्धितेनासंनिहिताः पूर्वसाक्षिभ्यो गुणवत्तमा द्विगुणा वा साक्षिणः प्रमाणीकर्तव्याः । पूर्वनिर्दिष्टासंभवेऽनिर्दिष्टा अपि । पूर्वसाक्षिणस्तु कूटात्मेषामसंभवे दिव्यम् । तत्राप्यपरितोषे न प्रमाणान्तरमस्ति । व्यवहारसमाप्तिरेव । सप्ताहावधिकराजिकदैविकव्यसनोद्भवात्तद्वाभ्यां साक्षिणः परीक्ष्याः । तत्र दोषावधारणे त एव विप्रतिपञ्चमृणं दाप्याः । सारानुसारेण दण्डाश्च । कूटः कूटकृत्कूटतुल्यश्च । लोभादिकारणविशेषापरिज्ञानेऽनभ्यासे विवादैपराजयनिमित्तं प्रतिपदोक्तं दण्डं द्विगुणं दण्डः पूर्वकृपृथक् । तत्र महाविषये कौटसाक्षे ब्राह्मणो देशाभिर्वास्यै एव न दण्डः । लोभादिकारणविशेषपरिज्ञानेऽनभ्यासे त्वेवम् । लोभे उत्तमसाहसम् । भये मध्यमसाहसम् । भैत्र्यां चतुर्गुणं पूर्वसाहसम् । कामे दशगुणं पूर्वसाहसम् । क्रोधे त्रिगुणमुत्तमसाहसम् । अज्ञाने द्वे शते । बालिश्ये शतं दण्डः । लोभादिकारणविशेषपरिज्ञानेभ्यासे त्विमं दण्डं दण्डयित्वा ब्राह्मणो विवास्यः क्षत्रियादिः प्रवासः । लोभादिकारणविशेषापरिज्ञानेभ्यासे तु विवादपराजयनिमित्तं प्रतिपदोक्तं द्विगुणं दण्डं दण्डयित्वा ब्राह्मणो विवास्यः क्षत्रियादिः प्रवासः । कूटकृद्यो धनदानादिना कूटान् साक्षिणः करोति । कूटतुल्यो यो विग्रतिपञ्चमर्थं विशेषतो जानक्षये साक्ष्यं नाज्ञाकरोति । विर्वासनं देशाभिर्वासनं भगवृहीकरणं नभीकरणं च । जातिद्रव्यगुणायपेक्षया व्यवस्थाप्यम् । प्रवासनं ताडनमोष्ठच्छेदनं जिह्वाच्छेदनं प्राणवियोजनं च कौटसाक्षयविषयानुसारेण द्रष्टव्यम् । साहसादिषु तान्निकाः पणा शेयाः । तत्परिमाणं पूर्वसाहसादिमानं च वक्ष्यते । लोभोर्थलिप्सा मोहो विपर्ययज्ञानम् । कामः अभिलाषः । अज्ञानमस्फुटज्ञानं बालिश्यं ज्ञानानुतादः । कूटसाक्षिणो दण्डयित्वा पुनर्व्यवहारः प्रवर्तनीयः । कृतोपि कौटसाक्षे विदिते निवर्तनीयः । यस्तु संक्षिभिः सह साक्ष्यं श्रावितः सन्निगदकाले तत्तेभ्यो निहुते नाहमत्र साक्षी भवामीति स विवादपराजयनिमित्तप्रतिपदोक्तं दण्डमष्टगुणं दाप्यः । तावदण्डदानाशक्तौ ब्राह्मणखेदा विवास्यो विषयानुसारेण ।

१ B reads ऋथिनः

२ B reads ओसंवादित्वेनापरितोषेण तेनासंनिः

३ B reads विवादे

४ B निर्वास्यो न दण्डः

५ B reverses the order of the two sentences लोभादि...प्रवासः and कूटकृ...करोति

६ A निर्वासनं for विवासनम्

७ B सहस्रादिषु

८ A omits कामः अभिलाषः

९ B कृतोपि

१० A omits साक्षिभिः सह

११ A omits तत्तेभ्यः

इतरेषां जात्युचितकरणनिगडबन्धकारागृहप्रवेशादि व्यष्टिम् । कूटादिष्पि इदं यथा-संभवमूल्यम् । सर्वे निष्कृते चेत्समानदोषाः । साक्ष्यमुक्त्वा उत्तरन्यथा वदन्तो तु बन्धाण्य-पेक्षया दद्याः । साक्षिणोपि सत्यवचने वर्णिवधप्रसक्तौ सत्यं न वदेयुः सत्यवचनेऽसत्य-वचने च तप्रसक्तौ न किञ्चिद्दद्येयुः । तत्र साक्ष्यनृतवचनप्रयुक्तः साक्ष्यवचनप्रयुक्तश्च दोषो नास्ति । अवचने राजा न मुक्तति चेद्दादसाक्षित्वं कर्तव्यम् । सर्वत्र कालान्तरे-र्थतस्त्वावगतावपि राजदण्डो नास्ति । भेदादसाक्षित्वासंभवे सत्यमेव वदितव्यम् । तत्र वर्णिवधदोषो नास्ति । एवं पान्थादीनां चौरादिप्रश्नेषु । इति श्रीशंकरभट्टामजनीलकण्ठ-कृते व्यवहारतर्त्वे साक्षिनिरूपणम् ।

अथ लेख्यप्रपञ्चः । लेख्यं द्विविधं शासनं जानपदं च । चीरकमित्यपि शासनम् । राजा भूनिबन्धादि दत्त्वा कालजातिस्त्वप्रतिप्रहीतुनामतिप्रतिप्रादिनाम-मीमांसकाशुपनामक्षेत्रादिपरिमाणत्रैमाणाद्युपेतं समुद्राचिह्नितं ताप्रपटादौ लिखेत् । जानपदं द्विविधं स्वहस्तकृतमन्यकृतं च । अनयोर्देशाचारवशेन प्रामाण्यम् । तदुभयं धनिकाधर्मणिक्योः स्वरूच्या व्यवस्थितेर्थे कालान्तरे विप्रतिपत्तिनिरासेन कालवस्तुतस्वनिर्णयाय कार्यम् । उक्तलक्षणाः साक्षिणो वा कार्याः । धनिकाधर्मणिक्यामजातिगोत्रमीमांसकादिगौणनामपितृनामद्रव्यजातिसंख्यादिचिह्नितं संबैन्ध-कालादियुक्तमधर्मणः स्वहस्तेन लिखेदसाक्षिकं प्रतिनियतदेशभाषयापि । नात्र राजदौस-नवत्साक्षुद्दिनियमोस्ति । तदिदं स्वहस्तकृतमादेयं बलोपध्यादिकृतं न चेत् । उपधिः क्षोर्वलोभभयादिः । यत्तूक्तलक्षणमधर्मणः सासाक्षिकमैन्येन लेखयेत्तदन्यकृतम् । तत्र व्यव-स्थितेर्थे लिखिते सत्यधर्मणे आत्मीयं नाम स्वहस्तेन पत्रे लिखेद् यद्बोपरि लिखितं तन्मतं ममामुक्तपुत्रस्येति । ये चात्र साक्षिणो लिखितास्तेपि आत्मीयपितृनामपूर्वकम-स्थितेर्थेहमुक्तः साक्षीति स्वहस्तेनैकक्षेत्रे लिखेयुः । यद्यधर्मणः साक्षी वा लिपिज्ञो न स्थात्तदान्येन साक्षी च साक्ष्यन्तरेण सर्वसाक्षित्वमक्षं लेखयेत् । लेखकोपि तु मया-भ्यर्थितेन मयामुक्तेनामुक्तपुत्रैतत्तेष्वयं लिखितमित्येवमन्ते लिखेत् । देशान्तरावस्था-नच्छेदनादिना व्यवहारप्राप्तौ देशान्तरस्थपत्रानयनाय दुर्गायपेक्षया कालो दातव्यः । दुर्गदेशावस्थिते नष्टे वा पत्रे तच्चिवेशितसाक्षिभिरेव निर्णयः । तदभावे दिव्येन । लेखेऽशुद्धिदशङ्कायां स्वहस्तलिखितान्तरसंवादादिना निर्णयः कार्यः । तदसंभवे तदाहृष-

१ B omits बन्ध

२ B reads इति साक्षिनिरूपणम्

३ B प्रमाणाद्यपदितम्

४ A संबै (संबद्ध?)

५ A omits राजदौसनवद्

६ A क्षोर्वलोभः

७ A has the 9th leaf missing, which begins with ऋन्येन लेखयेत् and ends with the words स्त्रमाणा इत्येते (p. 450, l. 14 below).

८ ५७ [Notes on Vyavahāramayūkha]

साक्षिभिस्तदभावे दिव्येन । युगपत् कृत्त्वादानाशक्तौ यथायथा दत्तं तथातथा पूर्वलेख्य-
पृष्ठेभिलिखेदधर्मणे उत्तमणों वा प्राप्तम् । यद्वा प्रवेशपत्रं स्वहस्तलिखितचिह्नितमधर्मणे
उत्तमर्णाय दद्यात् । युगपत् क्रमेण वा कृत्त्वे क्रृणे दत्ते लेखं पाटयेत् । दुर्गदेशावस्थिते
नष्टे वा पत्रेधर्मणेत्वनिवृत्यर्थं पूर्वोक्तकमेणोत्तमणों विशुद्धिपत्रमधर्मणाय दद्यात् ।
ससाक्षिकं त्वं पूर्वसाक्षिसमक्षमेव दद्यात् । राजकीयं व्यवस्थापत्रमपि तु राजमुद्रा-
चिह्निं जानपदव्यवस्थापत्रवत् । तथा राजकीयं जयपत्रं हीनपत्रं वा । तत्र जयपत्रं
साध्योत्तरक्रियावधारणयुक्तप्राइविवाकादिस्वहस्ताङ्कितं राजमुद्रामुद्रितं जयिने बादिने
कालान्तरे प्राह्न्यायविधिसिद्धर्थं दद्यात् । तत्र सभासदो मतमसुकुप्रस्त्रेति स्वहस्त-
लिखितमेकैकशो दद्युः । तेषां परस्परानुमतौ निःशल्यो विवादोन्यथा सशल्यः । यत्र
तु—अन्यवाची क्रियाद्वेषी नोपस्थाता निरुत्तरः । आहूतप्रपलायी च हीनः पञ्चविधः
स्मृतः ॥ इत्येवं पञ्चविधा हीनता तत्र हीनपत्रं दद्यात्कालान्तरे दण्डप्राप्त्यर्थमित्यादि ।
इति लेख्यप्रपञ्चः ।

अथ दिव्यम् । तुलाभिस्तदं विषमिति चत्वारि दिव्यानि । अन्ये
दिव्यमेदाः शपथा इति व्यपदिश्यन्ते । ते च कोशस्तण्डुलास्तसमाषा इत्येते । तथा
देवतापितृपादस्पर्शः पुत्रदारसुहृदां च शिरःस्पर्शः शब्दवाहनगोबीजकाश्चनानां च स्पर्शः
सत्यसुकृतनाशवचनं चेत्येवमादयः । अन्ये च घटसर्पादयो दिव्यमेदास्तत्त्वेशाचारतो
हैयाः । तत्र तुलादीनि चत्वारि मदाभियोगेष्वेव सौवष्टम्भेष्वेव च दातव्यानि । राजद्रोह-
महापातकमहाचौर्येषु त्वभिशङ्कितेष्वपि । कोशस्तु महाभियोगे शङ्किते सावष्टम्भे वा
विशेषेण दातव्यः । तण्डुलास्त्वल्पचौर्यशङ्कायामेव । तस्मैषस्तु महाचौर्याभिशङ्कायाम् ।
अन्ये पुनः शपथाः स्वल्पार्थाभियोगेषु । सहस्राधिकविषयस्य स्तेयस्य साहस्रस्याभियोगो
महाभियोगः । शीर्षकस्येन कृतः सावष्टम्भः पराजयनिमित्तं दण्डमङ्गीकृतवतेति यावत् ।
पातिस्यावहद्रव्यापहारे तु सहस्रे घटस्तदर्थेभिस्तदर्थे सलिलं तदर्थे विषं देयम् ।
सहस्रादिताभिक्रिपणानामपहवे तु सर्वस्य मूल्यं हेम परिकल्प्य सुवर्णानां शतापहवे विषम-
शीर्षपहवेभिः षष्ठ्यपहवे जलं चत्वारिंशदपहवे धंडं त्रिशदपहवे तदर्धापहवे च
कोशमानम् । तदर्धापहवे तण्डुलास्तदर्धार्धापहवे पुत्रादिशिरःस्पर्शं तदर्धार्धापहवे
लौकिकीं क्रियां दद्यात् । सुवर्णः षोडशामाषात्मकः । तुलादीनि दिव्यान्यर्थित्यर्थिनोरि-

१ B omits the words पुत्रदारसुहृदां...चेत्येवमादयः

२ B omits सावष्टम्भेष्वेव च

३ B reads तण्डुलादिस्त्वल्पचौर्याभिशङ्का०

४ B reads ○माषास्तु and ○शङ्कायामेव

५ B reads षष्ठ्यपहवे तण्डुलास्तदर्धार्धापहवे पुत्रादिशिरःस्पर्शं and repeats the
words तदर्धार्धापहवे तु...पुत्रादिशिरःस्पर्शम् ।

६ B छौकिकीः क्रियाः

च्छैयैव कुर्यादन्यतरः शिरःस्थायी चेत् । शिरःस्थायी दण्डभ्युपगमावष्टम्भेनाभियोक्ता । लीबालशृङ्गान्धपकृतपस्त्रिवतिनां तु अवष्टम्भाभियोगेभियोज्यत्वेभियोकृत्वे वा न दिव्यं किं तु अभियोकुरेवाभियोज्यस्यैव च । परस्पराभियोगे तु विकल्प एव । महापातकादिशङ्काभियोगे तु ऋयादीनामपि दिव्यम् । दिव्यानि शपथाश्च यथासंभवमृणादिविवादेष्वपि योज्याः । प्राह्विवाकः पूर्वेण्युरुपेषितः पूर्वेण्युरुपेषितं त्रिरात्रोपेषितं वोदिते सूर्ये सचैलकृतज्ञानं दिव्यग्राहिणमाद्यूथ नृपस्य सभ्यानां ब्राह्मणानां च संनिधौ भाजुवारे दिव्यानि कारयेत् । तत्र पूर्वाङ्गे धटाभिकोशान्मध्याङ्गे जलं रात्रौ पक्षिमे यामे दिवा वा पूर्वाङ्गे विषम् । तण्डुलत्समाषप्रश्त्रीस्तु पूर्वाङ्ग एव । अहत्रिषु भागेष्वादद्वितीयौ पूर्वाङ्गमध्याहौ । तथा हेमन्तशिशिरवर्षास्त्रभिः । ग्रीष्मशरदोरुदकं न हेमन्तशिशिरवर्षासु । हेमन्तशिशिरयोः समयवमात्रं विषं न वर्षासु । तुलां सर्वदैव न प्रवाते न मध्याह्नापराह्नसंध्यासु । अहस्तृतीयो भागोपराहः । कोशादि सर्वशपथाश्च सर्वदैव । चैत्रवैशाखमार्गशीर्षेषु सर्वाणि । तत्र चैत्रादिषु ऋयादीनां ब्राह्मणस्य च तुलैव दातव्या क्षत्रियस्याभिरेव । अभिः फालस्तसमाषप्तश्च । वैश्यस्य जलमेव । शूद्रस्य विषमेव वर्षासु । सर्वेषामभिरेव हेमन्तशिशिरयोः । क्षत्रियवैश्यशूद्राणामग्रिविषं वा । ब्राह्मणस्याभिरेव न कदाचिद्विषम् । ग्रीष्मशरदोरुद्यु सर्वेषां जलमेव न खीणाम् । तासां साधारणं तुलायेव । कुष्ठिनां श्वासकासिनां पित्तश्लेष्मवतां दुर्बलानां च साधारणं तुलायेव न त्वमितोयविषाणि । तथाभिशस्तानां देवायतने नृपद्रोहिणां राजद्वारे प्रतिलोमप्रसूतानां चतुष्पथेन्येषां सभामध्ये दिव्यं देयैम् । अस्यशाधमदासम्लेच्छपैप्रतिलोमप्रसूतानां तु तत्रप्रसिद्धानि दिव्यानि निर्दिशेत् । इति दिव्यमात्रका ।

अथ धटविधिः । नारदः । वानस्पत्येन मञ्चेण छित्त्वा वृक्षं तु यज्ञियम् । तत इष्टे शूचौ देशो कर्तव्या प्राज्ञुखी तुला ॥ चतुरसा चतुर्दस्ता दृढा कृज्वी सुनिश्चल । कटकत्रयसंबद्धा कर्कटादिसमन्विता ॥ कर्कटौ तुलान्तयोः शिक्याधारावीषद्वक्षायायस्कीलौ । हस्तषद्कमितौ पादौ कृत्वा खेयौ द्विहस्तकौ । हस्तद्वयमितं कार्यं तयोरध्यर्धमन्तरम् ॥ पार्श्वयोस्तोरणे कार्ये धटादुचे दशाङ्गुले । ताभ्यामधोमुखौ कार्यौ धटमस्तकञ्चिन्नौ ॥ मृन्मयौ सूत्रसंबद्धाववर्लम्बौ च साक्षिणौ । आस्तीर्य प्राज्ञुखान्दर्भान् विक्ययोः पक्षिमे नरम् ॥ इष्टकाः पिटकं प्रावणः पांसून्वान्यन्त्र तोलयेत् । उपरि क्षिप्तमम्भो न ल्लवते चेत्समो धटः ॥ परीक्ष्यो हेमकारादैरवलम्बसमस्ततः । संनिविष्टो यथा शोष्यः पाण्डुलेखादिना तथा । चिह्नं शिक्यतले कृत्वा शोष्यं समवतारयेत् । अथ ष्वजपताकाभिस्तुलामलंकृत्य तसां प्राह्विवाकः प्राज्ञलिभूत्वा धर्ममावाहयेदेवम् । एतेहि

१ B ओरिच्छैयैकतरः

२ B reads दिव्यदानम्

३ B reads पापकारि

४ A reads संगदावचलं वौ च

५ A reads पितॄकं for पिटकं

भगवन्धर्मे अस्मिन्दिव्ये समाविश । सहितो लोकपलैश्च वस्त्रादित्यमल्लज्ञैः ॥ इति ।
 ततोऽप्नेवताः प्रागादिभिन्नारीन् विन्द्येत् कोणेष्वग्न्यादीन् स्थापयेत् । इन्द्रः पीतो यमः
 स्थामो वरुणः स्फटिकप्रभः । कुबेरेषु सुवर्णाभो वैहिकैव सुवर्णभः । तथैव निश्चितिः
 स्थामो बायुर्धूमः प्रशस्यते । ईशानस्तु भवेद्वक्त एवं ध्यायेत् क्रमादिमान् । तत इन्द्रा-
 इन्द्रोर्मध्ये धरादीनष्टै वसूनावाहयेत् । इन्द्रैशानयोर्धात्रारीन् द्वादशादित्यान् । अभियम-
 योर्बारभद्रारीनेकादश रुद्रान् । यमनिर्झलोर्बाह्यायाः सप्त मातृः सगणाः । निश्चितिव-
 रुणयोर्गणेशम् । वरुणवाय्वोर्गणगनादीनष्टै मरुतः । धटसोत्तरे दुर्गमावाहयेत् । ततो
 धर्मे षोडशोपचारैः संपूज्येन्द्रारीनां दुर्गान्तानां प्रणवायैः खनामभिक्षुतुर्ध्यन्तैर्मोत्तैः
 पूजां पदार्थानुसमयेन कृत्वा धर्माय गन्धपुष्पधूपदीपनैवेयानि दत्त्वा इन्द्रारीनां
 गन्धारीनि पूर्ववद् दद्यात् । धटपूजायां गन्धपूष्पाणि रक्तानि यथालाभमन्यत्र ।
 ततश्चत्वार छत्विजक्षतस्तुषु दिक्षु लौकिकेभौ प्रणवादिकां गायत्रीमुच्चार्यं पुनः खाहाका-
 रान्तं प्रणवमुच्चार्यं समिदाज्यचरून् प्रलेकमष्टोत्तरं शतं ज्ञहुयुः । यत्तु गौडमीमांसक
 आह दिव्यतत्त्वे आज्यपायससमिदो मिलिता होतव्या लाघवादिति । तत्र । चतुर्दिशु
 तथा होमः कर्तव्यो वेदपारगैः । आज्येन हविषा चैव समिद्धिर्होमसाधनैः ॥ इति
 प्रलेकं तृतीयाश्रवणेन निरपेक्षसाधनत्वावगमात् । ततोभियुक्तमर्थं मञ्चसहितं पत्रे
 लिखित्वा तत्पत्रं संशोध्य शोध्यैशिरोगतं कुर्यात् । मञ्चस्तु

आदिसचन्द्रावनिलोनलक्ष्यैर्भूमिरापो हृदयं यमश्च ।

अहक्ष रात्रिश्च उमे च संघे धर्मश्च जानाति नरस्य वृत्तम् ॥

इदं च धर्मावाहनादिविरःपत्रारोपणान्तमनुष्टानकाण्डं सर्वदिव्येषु योज्यम् । ततः
 प्राहविवाको धटमामञ्चयेदित्यम् । त्वं धट ब्रह्मणा सुष्टुः परीक्षार्थं दुरात्मनाम् ।
 धक्काराद्धर्ममूर्तिस्त्वं टकारात्कुटिलं नरम् ॥ धूतो भावयसे यस्माद्धटसेनाभिधीयसे ॥ त्वं
 वेत्सि सर्वभूतानां पापानि सुकृतानि च । त्वमेव सर्वं जानीषे न विदुयानि मानवाः ॥
 व्यवहाराभिशस्तोर्यं मातुषः शुद्धिमिच्छति । तदेन संशयादस्माद्धर्मतत्त्वातुमर्हसि ॥
 इति । शोध्योपि-त्वं तुले सत्यधामारि पुरा देवैर्विनिर्भिता । तत्सत्यं वद कल्याणि
 संशयान्मां विमोचय ॥ यद्यहं पापकृन्मातस्तो मां त्वमधो नय । शुद्धेद्रमयोर्ध्यं मां
 तुलामिल्यभिमञ्चयेत् ॥ ततः प्राहविवाकः शिरोगतपत्रकं शोध्यं यथास्थानं यथासंनिः
 वेषं धटमारोप्य पलपैष्वकं यावत्यैव स्थापयेत् । तत्काले शुद्धिपरीक्षार्थं विशिष्टा ब्राह्मणा
 राशा नियोक्तव्याः । ते च शुद्धथशुद्धी राहे कथयेयुः । शोध्यस्य लघुताजात्यसाम्येषु

१ B reads विन्द्यसेत्

२ B reads अभिशापि for वहिकैव

३ B omits शोध्य

४ B विनारीपञ्चकं for पलपञ्चकम्

५ B adds after this दशुर्गुर्वक्षरोच्चारणकालः प्राणः च दू प्राणा विनारी । तत्पञ्च-
 परीक्षां च ज्योतिःशास्त्राभिक्षः कुर्यात् ।

प्रतिमानतः । हेया: क्रमेण विद्वेषबहुदोषात्पदोषताः ॥ बहुत्तमसकृन्पत्याऽभस्या
कर्तुत्वमन्यथा । बहुत्पत्वे पुनर्दण्डग्रायथिक्तोपयोगिनी । अदश्यहेतावक्षारेभेद्धे हेगा
सदोषता । दश्यहेतौ पुनः शोध्यं धटमारोप्य शोधयेत् । अक्षः पादस्तम्भयोद्परिनि-
विष्टस्तुलाधारपदः । तत कृत्विक्षुपुरोहिताचार्यान् दक्षिणाभिस्तोषयेत् । यदा तूफलक्षणं
धटं तथैव स्थापयितुमिच्छा तदा—विशालामुच्छ्रितां शुत्रां धटशालां तु कारयेत् । यत्रसो
नोपहन्येत श्वभिक्षाङ्गलालवायसैः ॥ तत्रैव लोकपालादीन् सर्वदिक्षु निवेशयेत् । त्रिसंधर्म
पूजयेचैनान्गन्धमाल्यानुलेपनैः । कपाटबीजसंयुक्तां परिचारकरक्षिताम् ॥ मृत्यानीया-
मिसंयुक्तामशृत्यां कारयेत्तुपः । इति धटदिव्यविधिः ।

अथाग्निविधिः । पूर्वेद्युर्भूशुद्धिं विधायापरेयुर्नवमण्डलानि कार्याणि । तत्रायं
घोडशाङ्कुलं विधायाप्रे द्वात्रिंशदङ्कुलं भूशां द्विधा विभज्य द्वितीयभागे गन्तुपदप्रमाणं
द्वितीयं मण्डलं कार्यम् । अवशिष्टमन्तरालं भवति । एवमेव तृतीयाथष्टमपर्यन्तमन्त-
रालसहितं निर्वर्त्त्याप्रे घोडशाङ्कुलमन्तरालं मुक्त्वा नवममपरिमिताङ्कुलप्रमाणं कार्यम् ।
तथा चाषानां मण्डलानामन्तरालानां च मिलित्वाङ्कुलानां षट्पञ्चाशदधिकं शतद्वयं
संपद्यते । तिर्यग्यवोदराण्यष्टावृच्छ्वां वा त्रीहयष्यः । प्रमाणमङ्कुलस्योकं वितस्तिर्द्वाद-
शाङ्कुलः ॥ हस्तो वितस्तिर्द्वितयं दण्डो हस्तचतुष्टयम् । तत्सहस्रद्वयं क्रोशो योजनं
तत्त्वतुष्टयम् ॥ वितस्त्याद्युत्तरत्रोपयोक्ष्यते । ततः पश्चिमादिषु नवसु मण्डलेष्वधिदेवताः
क्रमेणाभिं वरणं वायुं यमसिन्द्रं कुबेरं सोमं सवितारं सर्वदेवताश्च संपूज्य मण्डलभू-
भागाहक्षिणप्रदेशे लैकिकमग्निमुपसमाधायाभये पावकाय स्वाहेत्यनाशोत्तरशतं
शुहुयात्राहविवाकः शान्त्यर्थम् । ततस्तस्मिन्नामावक्षरैहितं वृत्तं शुक्षणमष्टाङ्कुलायामं
पञ्चाशतपलसंमितमयःपिण्डं प्रक्षिप्य तस्मित्साप्यमाने धर्मावाहनादिवनान्तं धर्मधि-
च्छुक्तमनुष्ठानकाञ्जं क्षत्वा तृतीये तापे वर्तमानेयःपिण्डस्थमग्निमध्येदेभिमिच्छैः
प्राहविवाकः । त्वमग्ने वेदाश्वत्वारस्त्वं च यजेषु हूयसे । त्वं मुखं सर्वदेवानां त्वं मुखं
त्रिष्वावादिनाम् ॥ जठरस्यो हि भूतानां ततो वेत्सि शुभाङ्गुभम् । पापं पुनासि वै
यस्मात्सात्मावाक उच्चर्यसे ॥ पापेषु दर्शयात्मानर्मचिष्मान्भव पावक । अथवा शुद्धभान-
वेषु शुद्धो भव हुताशन ॥ त्वमग्ने सर्वभूतानामन्तश्वरसि साक्षिवत् । त्वमेव देव जानीषे
न विद्युर्यानि मानवाः । व्यवहाराभिशस्तोर्यं मानुषः शुद्धिमिच्छति । तदेवं संशयाद-
स्माद्यर्मतस्त्रातुर्मर्हसि ॥ इति । लोहशुद्धयर्थं सुतसं लोहपिण्डमुदके निक्षिप्य पुनः संता-
प्योदके निक्षिप्य पुनः संतापनं तृतीयस्तापः । एवमभिमिच्छितं सुतसमग्निवर्णमयःपिण्डं
सन्देशेन (सन्देशेन ?) युहीत्वा प्राहविवाक उपोषितस्य ज्ञातस्याद्वासप्तः शिरोबद्ध-
प्रतिशापत्रसं पश्चिमे मण्डके तिष्ठतो दिव्यकर्तुः पुरत आनीय—त्वमग्ने सर्वभूतानाम-
न्तश्वरसि पावक । साक्षिवस्तुष्यपापेभ्यो ब्रूहि सर्वं कवे मम ॥ इति विव्यक्तर्त्तभिम-

श्रितस्य कृतसंस्कारयोर्हस्तयोनिक्षिपेत् । कृतसंस्कारयोर्वीहीन्मर्दयित्वाजलीकृतयोस्ति-
लकालब्रणकिणादिस्थानेष्वलक्षकरसादिनाङ्गयित्वा सप्ताश्वथपत्राण्येत्यभेकपत्राणि सप्तश-
मीपत्राणि सप्तदूर्घापत्राणि अक्षतान् दध्यज्ञाक्षतान् पुष्टाणि च विन्यस्य सप्तभिः
शुक्रसूक्तैः सप्तकृत्वो वैष्टितयोः । ततो दिव्यकर्ता द्वितीयादीन्यष्टमान्तानि मण्डलेष्वैव
पदं निक्षिपन् सप्त पदानि शनैर्गत्वाजलिस्थमयःपिण्डं नवमे निक्षिपेत् । ततः पुनः
कराभ्यां त्रीहीन् संघृष्णादृग्धहस्तश्चच्छुद्धो भवति । संत्रासात् प्रस्खलन् हस्ताभ्यामन्यत्र
दशमानोप्यशुद्धो न भवति । यदा तु गच्छतो नवेममण्डलादवर्गेवायःपिण्डः प्रपतति
तदा पुनर्हरेत् । इत्यग्निदिव्यविधिः ।

अथोदकविधिः । जलस्थानं नदीसागरहृददेवखातसरस्तडागादिस्थिरतोयं
योज्यम् । अल्पमाहर्थं तुणशैवालोमिंपङ्कप्राहजल्लक्ष्मस्थादियुक्तं शीघ्रवेगमित्यादि
वर्जयम् । तत्र नाभिदग्ने जले यश्चियत्रक्षोद्धवा धर्मस्थूणा कार्या । तत्संनिधौ पश्चिमतीर-
देशो शोध्यकर्णोच्छ्रुतं तोरणं कार्यम् । तत्संनिधे षड्कृतं शताङ्गुलं वैष्णवं धनुरनायसाप्रा
वैष्णवाल्यः शराश्व स्थाप्याः । तोरणात्सार्धशतहस्तमिते सुदेशो लक्ष्यं स्थाप्यम् । ततः
सशरं धनुः श्वेतगन्धमाल्यादिभिः संपूर्ज्यं जलाशये वरुणमावाद्य पूजयित्वा तत्तीरे
धर्मावाहनादि हवनान्तं पूर्वोक्तं निर्वल्यं शोध्यशिरसि प्रतिज्ञापत्रमावध्य प्राइविवाको
जलमनिमत्त्वयेदेवम् । तोय त्वं प्राणिनां प्राणः सृष्टेराद्यं तु निर्भितम् । शुद्धेश्व कारणं
प्रोक्तं द्रव्याणां देहिनां तथा ॥ अतस्त्वं दर्शयात्मानं शुभाशुभपरीक्षणे । इति । ततः
शोध्योपि-सखेन माभिरक्ष त्वं वरुणेत्यभिमत्त्वयेत् । ततोवष्टधर्मस्थूणस्य प्राच्छुखस्य
नाभिदग्नोदकावस्थितस्य बलीयसः पुरुषस्य समीपं गच्छेच्छोध्यः । ततो धनुःस्थानात्
क्षत्रियस्तद्वितीर्णाङ्गो वाऽनायसाप्रान् त्रीन् शरान् लक्ष्यं प्रति सुदृढं क्षिपेत् । तत
एकस्मिन्निविनि पुरुषे मध्यमं शरं गृहीत्वा तस्य प्रसरणस्थानं विहाय पतनस्थाने स्थिते
सत्यनेन जविना शरमोक्षस्थाने तोरणमूले स्थातव्यम् । जवी च पश्चाशतो धावकानां
मध्ये जवाधिकः । ततस्तोरणमूलस्थितेन प्राइविवाकेन करतालिकात्रये दत्ते तृतीयकर-
तालिकासमकालमेव शोध्यतोरणमूलस्थितेन भ्यां मञ्जनद्वृततरगमने कार्ये । मञ्जनं
चावष्टधर्मस्थूणस्योरु गृहीत्वा कार्यम् । ततस्तस्मिन्मध्यमशरपातस्थानं गते तत्र
स्थितः शरप्राही द्वृततरं तोरणमूलं प्राप्य जलान्तर्गतं शोध्यं यदि पश्यति तदासौ शुद्धः ।

१ B सप्त सप्तान्यश्वथ०

२ B reads शुक्र for शुक

३ B reads संश्व दश०

४ B reads गच्छतोष्टमपण्ड०

५ B reads जलका for जलक

६ A संलज्य for संपूर्ज्य

७ B तद्वितीर्णाङ्गो वा तापसो वा त्रीन्

शिरोमात्रदर्शनेषि शुद्धो न कर्णायज्ञान्तरदर्शने निमंजनस्थानादन्यत्र गमने वा ।
इत्युदकदिव्यविधिः ।

अथ विषविधिः । विषं वत्सनामं शुद्धभवं हिमशैलजं वा ग्राघम् । इतो-
न्यत्कालकूटालाबूभूमिजादि जीर्णेभ्रष्टमिश्रितादि विकृतं च वर्जयम् । गन्धवर्णरसादिगुण-
युक्तं परीक्ष्य कुहकमणिमञ्चौषधिग्रन्थिभ्यः संरक्ष्य प्रयोजयम् । शोध्यक्ष त्रिरात्रं
पश्चरात्रं वा राजा ख्यात्पुरुषाधिष्ठितः संरक्षणीयः । हेमन्तशिरयोर्वंसन्ते च विषस्य
सप्तयवा मात्रा देया शरदि षड्यवा वर्षासु चतुर्यवा । तत्र प्राहविवाकः सोपवासो
महादेवं संपूज्य तत्पुरतो विषमवस्थाप्य धर्मावाहनादि हवनान्तं पूर्वोक्तं कृत्वा पत्रं
शोध्यशिरसि बद्धा विषमभिमञ्चयेदेवम् । त्वं विष ब्रह्मणा सुष्टुं परीक्षार्थं दुरात्मनाम् ।
पापानां दर्शयात्मानं शुद्धानाममृतं भव । मृत्युर्मृतो विष त्वं हि ब्रह्मणा परिनिर्मितः ।
त्रायस्वैनं नरं पापात्स्वेनास्यामृतं भव ॥ इति । एवमभिमङ्ग्य विषं त्रिशङ्कुणघृतमृतं
दक्षिणाभिमुखाय शोध्याय प्राङ्मुख उद्धुखो वा दद्यात् । शोध्यस्तु-त्वं विष ब्रह्मणः
पुत्रः सत्यधर्मे व्यवस्थितः । त्रायस्वासादभीशापात्स्वेन भव मेऽमृतम् ॥ इति
अभिमङ्ग्य भक्षयेत् । ततः करतालिकाशतपद्मकं यावदल्पमात्रायां तु दिनान्तं यावत्प्र-
तीक्षणीयः शोध्यः । अनन्तरं चिकित्सनीयः । तावति काले विषं वैगैविना जीर्णं ते
चेच्छुद्धः । त्वगसृज्वांसमेदोस्थिमजाशुकाणां धातूनां परस्परात्तिर्वेगः । स सप्तधा
विषतेष्वे । वेगो रोमाश्वमाद्यो रचयति विषजः स्वेदवक्त्रोपशोषौ तस्योर्ध्वस्ताप्तरौ द्वौ
वपुषि जनयतो वर्णभेदप्रवेपौ । यो वेगः पश्चमोसौ नयनविवशतां कण्ठभङ्गं च हिकां
षष्ठो निश्चासमोहौ वितरति च मृतिं सप्तमो भक्षकस्य ॥ इति । इति विषविधिः ।

सूर्यदुर्गाद्युप्रदेवतास्थापनाहृतमुदकं कोशः । सविस्तम्भे संधिकार्ये सर्वशङ्कासु च
दातव्यः । सोपवासस्याद्र्वासास आस्तीकस्याव्यसनिनश्च शोध्यस्य देयः । न तु मद्यादी-
व्यसनिकितवनास्तिकमहापातिकिनिर्धर्मकृताङ्गीबैप्रतिलोमजकैवर्तानाम् । यस्य देवस्य
यो भक्तस्तदभिषेकजलं तं पाययेत् । सर्वत्र समभावे त्वादित्यस्य ब्राह्मणवर्जम् । तस्या-
न्यवैर्वतोदकम् । चौराज् श्वसोपजीविनश्च दुर्गायाः । तत्र दुर्गायाः श्वलं ज्ञाप्यम् ।
आदित्यस्य मण्डलमन्येषां देवतानामायुधानि । अथातो गोमयेन मण्डलं कृत्वा तत्र
शोध्यमादित्याभिमुखं स्थापयित्वा धर्मावाहनादि होमान्तं शोध्यशिरसि प्रतिज्ञापत्रं
निवेश्योप्रदेवताः समभ्यर्थ्य ज्ञाप्य तदुदकमाहृत्याभिमञ्चयेत् प्राहविवाक इत्यम् ।

१ B निमज्जनादन्यत्र.

२ B adds उक्तः after विषतत्रे

३ A reads सूर्याङ्गुष्ठः

४ B अस्तीकस्य व्यसनिनश्च

५ B कृताङ्गीबैप्रतिलोमकैः

६ B तस्य त्वन्देवतः

७ B होमान्ते कृते

तोय त्वं प्राणिनां प्राणः सुष्टेरायं तु निर्मितम् । शुद्धेष्ठ कारणं प्रोक्तं इव्याणां देहिनां तथा । अतस्त्वं दर्शयात्मानं शुभाशुभपरीक्षणे ॥ इति । ततस्ततोयं पात्रान्तरे कृत्वा शोध्येन सलेन माभिरक्ष त्वं वरुणेत्यभिमन्त्रितं प्रस्तुतिश्रयं पाययेत् । ततश्चतुर्दशादहः पूर्वं राजिकं दैविकं वा महद्व्यसनं न चेच्छुद्दो महाभियोगेषु पञ्चदशादावहि महति व्यसनेपि नाशुद्दः । अत्याभियोगेषु तु महाभियोगोक्तद्वयं त्रिधा विभज्य क्रमेण त्रीणि सप्तै द्वादशा वाहोरात्राणि व्यसनावधित्वेन योज्यानि । इति कोशविधिः ।

अथ तण्डुलविधिः । प्राइविवाकः शुक्लशालितण्डुलान्दृन्मये भाजने निधायादित्यस्याग्रतस्तत्त्वानोदकेन संसिद्धान्कृत्वा रात्रौ तत्रैव वासयित्वा पूर्वाङ्के धर्मावाहनादि प्रतिज्ञापत्रारोपणान्तं विधायोपोषितं प्राच्छुखं ज्ञातं शोध्यं तण्डुलान् भक्षयित्वा पिप्पलपत्रे तदभावे भूर्जपत्रे वा निष्ठीवयेत् । लोहितं दृश्यते यस्य हुतसालु च शीर्यते । गात्रं च कम्पते यस्य तमशुद्दं विनिर्दिशेत् । इति तण्डुलविधिः ।

अथ तस्मात्विधिः । सौवर्णं राजतं तात्रं मृन्मयं वा षोडशाकृत्वं चतुरहुल्लक्ष्मातं वर्तुलं पौत्रं विशस्या पलैर्मिताभ्यां पूर्यित्वा चुतस्योत्सयोः सुर्वर्णमात्रं निक्षिप्य धर्मावाहनादि विधाय धृतमभिमन्त्रयेत् प्राइविवाक इत्यम् । परं पवित्रममृतं धृत त्वं यश्चकर्मसु । दह पावक पापं त्वं हिमशीतं शुचौ भव ॥ इति । शोध्योपि-त्वममे सर्वभूतानामन्तश्चरसि पावक । साक्षिवतुष्यपापेभ्यो ब्रूहि सत्यं कवे मम ॥ इति । ततः शोध्योकृष्णाकृलियोगेन तस्मात्मां पात्रादुद्धरेत् । कराप्रं यो न धुनयाद् विस्फोटो वा न आयते । शुद्दो भवति धर्मेण निर्विकारकराकृलिः ॥ उद्धृते माषे दैवात्पुनः पात्रे पतितेषि नाशुद्दः । एवं वा सौवर्णे राजते तात्रे आयसे मृन्मये वा पौत्रे गव्यं धृतमाधाय संताप्य तत्र सौवर्णी राजतीं तात्रीमायसीं वा सलिलेन धौतां मुद्रिकां निक्षिप्य धर्मावाहनादि विधायार्द्धपत्रप्रक्षेपणसधोषचुरुकारं धृततापं परीक्ष्य प्राइविवाको धृतमभिमन्त्रयेदुक्तेन मन्त्रेण । शोध्यस्तूक्मञ्चेणाभिमङ्ग्य प्रदेशिन्या मुद्रिकां शृङ्खीयात् । स्फोटाद्यभावे शुद्दः । इति तस्मात्विधिः ।

अथ धर्माधर्मविधिः । स साहसपातकार्थभियोगादौ प्रयोज्यः । राजतं धर्ममायसं सैसं वाधर्मं कृत्वा भूर्जपत्रे पटे वा सितासितौ धर्माधर्मौ लिखित्वा पञ्चगव्येनाभ्युक्त्य गन्धादिभिः सितपुष्टैर्धर्मसितपुष्टैरर्धर्मं संपूज्य गोमयपिष्ठयोर्दृतिपिष्ठयोर्वा

१ A राजिकदैविकं महद्व्यसनं न चेत्

२ B व्योगोक्तं द्रव्यम्

३ A omits सप्त...रात्राणि

४ B omits पात्रं

५ B reads चुतसे तस्मिन्

६ B omits पात्रे

७ B कृत्वा यदा भूर्जपत्रे

८ A omits धर्मसितपुष्टैरर्धर्मसम्

निधायोपलिसे भुदेशेनुपहतमृद्गाप्णे उपलक्ष्यमाणौ स्थापयित्वा धर्मावाहनादि विधाय आहयेत् प्राइविषाकः । शोधस्तु—यदि पापविमुक्तो हं धर्मस्त्वायात् मे करे—इति अभिमङ्गलैकं गृहीयात् । धर्मे गृहीते शुद्धोऽधर्मे त्वषुद्धः । इति धर्माधर्मविधिः ।

अथ प्रकीर्णकविधिः । निक्ते तु सत्यवचनं द्विनिष्ठे पादलम्मनम् । त्रिकार्दर्वाकु पुण्यं स्यात् कोशपानं ततः परम् ॥ सत्येन शापयेद्विप्रं क्षत्रियं वाहनायुधैः । गोबीजकाक्षनैवैश्यं शूद्रं सर्वैस्तु पातकैः ॥ इत्यादयः शपथा ग्राह्याः । अत्र कार्यादिवै-शिष्यवशेन पूर्वोक्तिरात्रप्रश्तिकालौ राजिकैविकव्यसनावैधितया योज्याः । शुद्धशूद्धिविवेकाय । एवं दिव्यप्रयोगेषु शुद्धः शतार्थं दाप्यो राज्ञे । अशुद्धस्तु विषे सहस्रं तोये षट्शतानि हुताशे पञ्च तुलायां चत्वारि कोशे त्रीणि तण्डुले द्वे शते तस्माष एकशतं दण्डं दाप्यः । अन्येषु यथोन्मितं दण्डं दाप्यः । अयं दिव्यनिबन्धनो दण्डः प्राणुकापलापदण्डेन समुच्चीयते । एतदनुष्टानेऽपद्धतिस्तु भद्रृकृता द्रष्टव्या । इति दिव्यनिरूपणम् ।

अथ सुवर्णमानादि । तत्र जालसूर्यमरीचियं रजस्त्रसरेणः । तेष्टौ लिक्षा तात्सिक्षो मध्यमो राजसर्षपः । ते त्रयो मध्यमो गौरसर्षपः । ते षट् यतो मध्यमः । ते त्रयः कृष्णलः । ते पञ्च माषः । ते षोडश सुवर्णः । ते चत्वारि पञ्च वा पल्म् । द्वौ कृष्णलौ रूप्यमाषः । ते षोडश धरणं पुराण इत्यपि । ते दश शतमानं रूप्यपलं च । चत्वारः सुवर्णा निष्कम् । कर्णोन्मितस्ताम्रिकः पणः । कर्णः सुवर्णपलचतुर्थाशः । पर्णानामशीलधिकं सहस्रमुत्तमसाहसो दण्डः । चत्वारिंशदधिका पञ्चशती मध्यमसाहसः । सप्तस्त्यधिकशतद्वयी प्रथमसाहसोधमसाहस इत्यपि । यद्वा । सहस्रं पञ्चशती पञ्चाशदुत्तरशतद्वयीलेवोत्तमादयः । अयं पक्षोऽमतिपूर्वापराधे योज्यः । सर्वत्र दण्डदानं राज्ञे धनदानं जयिने । इति व्यवहारमातृकाप्रकरणम् ।

अथास्य व्यवहारस्य पदान्यष्टादश क्रमात् । निरूप्यन्ते तद्विभागस्तत्प्रकरणैः स्फुटः ॥ तत्र क्रुणादानप्रकरणम् । साधौ प्रयोगे प्रयुक्तस्य द्रव्यस्याशीतितमं भागं वृद्धिमादशान्मासि मास्युत्तमर्णः । अनाधौ तु द्विं त्रिं चतुर्थं पञ्चकं शतं प्रतिमासि क्रमाद् ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यशूद्रेभ्यः । इयं च प्रतिमासं गृह्यमाणा वृद्धिः कालिका नाम ।

१ B reads पूर्वोक्ते

२ B reads अप्रभृतिः कालः

३ A व्यसनविधितया

४ B योज्यः

५ B अनुष्टानार्थं पद्धतिः

६ A पलानामशी०

७ B omits इति...प्रकरणम्

८ B तदुदेशः for तदिमागः

९8 [Notes on Vyavahāramayūkha]

दिवसगणनया विभज्य प्रतिदिवसं गृह्यमाणा तु कायिका । वृद्धेरपि वृद्धिक्षम्बिनाम् । कान्तारगेभ्यो दशकं शतमादयात् । समुद्रगेभ्यस्तु विंशकं शतम् । यद्वा साधावनाधौ वा प्रयोगे ब्राह्मणादिभ्यस्तदभ्युपगतां वृद्धिमादयुः सर्वा ज्ञातयः । सेयं कारिता नाम । प्रतिदिवसा नाम कारितापि संवत्सरादूर्ध्वं वृद्धिरस्ति । यदा तु याचितकं गृहीत्वा तददत्तैव देशान्तरं गच्छेतदा तद्दनं संवत्सरादूर्ध्वं वर्धते । यदि खामिना याचितोप्यदत्त्वा गच्छेतदा मासत्रयादूर्ध्वम् । यैत्र स्वदेशस्य एव याचितो न ददाति स पावनकालादारभ्य खामिने वृद्धि दाप्यो राजा । पण्यमूल्यं भृतिन्यासो दण्डो वृथादानमाक्षिकपण इत्येत्येवंकारिता वृद्धिनांस्ति । धृतीबन्दिमल्लकुवैद्यकितवशठचारणचौरादिभ्यः प्रतिश्रुतं वृथादानम् । पश्चात्तां ऋणां च संतैतिरेव वृद्धिः । वृद्धिग्रहणमन्तरेण विरकालावस्थितस्य खल्हतया वृद्ध्या वर्धमानस्य हिरण्यस्य द्विगुणा वृद्धिः परा काष्ठा नाधिकास्ति । धान्यस्य त्रिगुणा वल्लस्य चतुर्गुणा । तैलादिरसस्य पुष्पमूलफलानां चाष्टगुणा । यद्वा रसस्य त्रिगुणा धान्यपुष्पमूलमेषोर्णाचमरीकेशवलीवर्द्धतुरगादीनां पञ्चगुणा । पुरुषान्तरसंक्रमणेन तस्मिन्नेव वा पुरुषे रेकसेकाभ्यां प्रयोगान्तर्करणे सुवर्णादिद्विगुण्याद्यतिकम्य पूर्ववद्वर्धते एव । अधमणेनाङ्गीकृतमर्थं व्यवहारच्छलाभोजनप्रीतियुक्तसत्यवचनबलैः साधयेदुत्तमणः । अन्यथा साधयनिवायों राजा साध्यं हात्यै (दाप्य?) स्तात्समं दण्डं च दाप्यः । प्रपञ्चं साध्यमानोधमणों यदि साधकाभियोगार्थं राजानमभिगच्छेत् तदा शक्त्यनुसारेण दण्डं दाप्यः । तत्र विप्रश्वेत्सान्त्वेनैव दाप्यः । देशाचारतोन्यो दाप्यः । दुष्टः संपीड्य दाप्यः । रिकथी सुहृद्वा छलेन दाप्यः । बहुशूत्तमणेषु समानाजातीयेषु युगपत्रासेषु धनग्रहणकमेषैव दाप्यः । भिन्नजातीयेषु तु ब्राह्मणादिकमेण । यदि तूतमणेषार्थसाधनाशक्तो राजसाधितार्थो भवति तदा साधितस्यार्थस्य विंशतितमं भागं भृति गृहीयाद्राजोत्तमणात् । अधमणेन्तु दशममंशं दण्डम् । निर्धनमधमणं सवर्णादिकं तस्कुदुम्बानिरेषेनानुरूपं कारयेद्दणनिवृत्यर्थम् । उत्तमवर्णं तु शनैर्यथासंभवमृणमेव दापयेत् । दीयमानस्तूलमणों वृद्धिलोभादिना न गृह्णाति चेन्मध्यस्थहस्ते स्थापितं सत् स्थापनादूर्ध्वं न वर्धते । म्यापितमपि याच्यमानो न ददाति चेत्पूर्ववद्वर्धते एव । अविभक्तेषु येन केनचित् कुदुम्बार्थं कृतमृणं कुदुम्बी दद्यात् । तस्मिन् प्रेते प्रोषिते

१ B reads प्रीतिदत्ता

२ B reads संवत्सरार्धादूर्ध्ववृद्धिरस्ति

३ B reads यस्तु

४ A reads एतेषु कारिता

५ A संततिरिव

६ B व्योगान्तरीकरणे तु

७ A reads दाप्य तत्समं दण्डं दाप्यः

८ B reads दण्डयो धनं स दाप्यः

९ B reads तूतमणः प्रपञ्चार्थसाधनाशक्तो राजा साधिताऽ

वा रिक्षितः सर्वे दद्युः । कुदुम्बादते पुत्रेण कृतं माता पिता वा न दद्यात् । भार्याकृतं पतिर्न दद्यात् कुदुम्बार्थादते । सुमूर्धतः प्रवत्सयो वा पत्न्युरौशयाङ्गीकृतं पत्ना सह कृतं वर्णं भर्त्रेभावे भार्या दद्यादपुत्रा चेत् । स्वकृतं तु दद्यादेव । सुरा-काम-यूत-दण्ड-शुल्क-वृथादाननिमित्तं तु प्रपञ्चं पत्ना सह कृतमपि नैव दद्यात् । पितरि दातव्यमृणमदत्ता दूरदेशं गते तद्धनभावेपि रिक्षयग्रहणयोग्येन पुत्रेण सवृद्धिकमवश्यं दातव्यं विशाङ्कैस्त-रादूर्ध्वे नार्वाक् । प्रेतेऽन्विकितस्नीयव्याख्यभिभूते दद्यात्वेऽशवर्षाधिकवयस्कथेज्ञान्यशा । पुत्राभावे पौत्रेण मूलमात्रं देयं न वृद्धिः । प्रपौत्रेण तु अगृहीतधनेन न देयम् । बन्धकं तृष्णापाकरणेन पौत्रादिनाप्याहर्तव्यम् । पुत्रादयो विभक्ताश्वेत्सर्वैपि स्वांशेन दद्युः । अविभक्ताः संभूय । गुणप्रधानभावेन वर्तमानानां प्रधानभूत एव दद्यात् । सुराकामादि-निमित्तं त्वदेयमेव पुत्रादेः । पुत्रपौत्रप्रपौत्राभावे आत्रादयो दर्दुयदि रिक्षं गृही-युर्नान्यथा । आत्रादिरिक्षयग्राह्यभावे त्रिविधो योषिद्ग्राहो दद्यात् । त्रिविधः । कन्त्यैवा-क्षतयोनिर्या पाणिग्रहणदृष्टिता । पुनर्भूः प्रथमा सोक्ता पुनः संस्कारकर्मणा ॥ इति पुनर्भूषाही । तथा । प्राप्ता देशाद्धनक्रीता क्षुतिपासातुरा च या । तवाहमित्युपगता सा चतुर्थी प्रकीर्तिता ॥ इति स्वैरिणीप्राही । या तु सप्रधानैव (सप्रधानैव ?) ली सापत्ना वान्यमाश्रयेत् । सोस्या दद्याहणं भर्तुरुत्पृजेद्वा तथैव ताम् ॥ इति सधनसापत्यब्लीहारी च । त्रिविधयोषिद्ग्राह्यभावे पुत्रेण दातव्यमित्युक्तं द्रष्टव्यम् । पुत्राभावे निर्धननिर-पत्न्ययोषिद्ग्राह्यभावे दद्यात् । एते रिक्षयोषिद्ग्राहपूत्रलीमात्रहारिण उत्तमर्णतप्युप्रादितदि-क्षयग्रहणयोग्यद्विजानां पैर्वैपूर्वाभावे उत्तरोत्तराय दद्युः । द्विजाभावेऽगाधे जले निष्ठि-पेयुः । आतृणां दप्त्योः पितापुत्रयोश्च कठं प्रतिभाव्यं साक्षयं च न कार्यं विभागात्प्राक् परस्परानुमति विनेत्यादि । ऋष्णप्रयोगादिविधिः ।

अथ प्रतिभूविधिः । प्रतिभूविधो यथैतदृशनापेक्षायामहमेनं दर्शयिष्या-मीति दर्शनप्रतिभूरेकः । मद्विश्वासेनास्य धनं प्रयच्छेति प्रत्ययप्रतिभूरन्यः । यद्यत्य न दद्याति तदाहमेव दास्यामीति दानप्रतिभूरपरः । तत्र स्वामी तदधिकृतः शत्रुनिरुद्धो दण्डितोभिशत्तो रिक्षी मित्रं नैषिकज्ञाहारी राजर्कायनियुक्तः पैणजितो धनदण्डवा-नाशक्तो जीवत्पितृक इच्छाप्रवर्तकोऽविज्ञात इत्येते प्रतिभुवो न कार्याः । तत्र दर्शनप्रति-

१ B भार्या कृतम्

२ B पत्न्युर्नियोगेन प्रपञ्चम्

३ B विशाल्संवत्सरादूर्ध्वे नार्वाक्

४ A omits बोड्जा...न्यथा

५ B पितृव्यादयः for आत्रादयः

६ B reads पितृव्यादि for आत्रादि०

७ B पूर्वाभावे

८ B राजा कार्यं (राजा कार्यें ?)

९ B प्रवर्जितः for पणजितः

भूरुक्कालादूर्ध्वं पक्षत्रयमध्ये न दर्शयति चेत्प्रस्तुतं धनं दाप्यः प्रत्ययप्रतिभूत्तु
विश्वासव्यभिचारे । बन्धकमादाय प्रतिभुवौ चेत् बन्धकधनात्पुत्रा अपि दाप्या नान्यथा ।
दानप्रतिभुवस्तु पुत्रा अपि दाप्या मूल्यमात्रं न वृद्धिम् । पौत्रास्तु न दाप्या अगृहीतध-
नाश्चेत् । एकत्रानेकप्रतिभुवश्चेद्विभज्य स्वांशेनैः दद्युः । प्रत्येकं कृत्तदानाय व्यवस्थितेषु
वहुषु तु धनिकेच्छया कृत्तं दाप्यो मृतश्चेत्स्वपित्रिंशमवृद्धिकं दाप्यः । प्रतिभूत्तपुत्रो वा
धनिकेनोपपीड्य सर्वजनसमक्षं यद् इव्यं दापितस्तत्सै प्रतिदातव्यमधमणेन परमका-
ष्टया वृद्धशा सहेत्यादि प्रतिभूविधिः ।

आथाधिविधिः । आधिद्विविधः । कृतकालोऽकृतकालश्च । पुनश्चैककशो द्विविधः ।
रक्षयो भोग्यथ । अमुचिमन्काले मया न मोच्यते चेत्तवैव भविष्यति—इत्येवं निरूपितकालः
कृतकालः । अनिरूपितकालोऽकृतकालः । तत्र कृतकालौ गोप्यभोग्यावाधी तत्कालातिक्रमे
सल्यर्वाक् चतुर्दशादहो न मोच्यते चेन्नश्यत एव । धनप्रयोक्तुः स्वत्वापत्तिपर्यवसायी
अधमणेस्वत्वापगमो नाशः । अकृतकालस्तु फलभोग्यो न नश्यति । गोप्यस्तु अकृतकालः
स्वकृतया वृद्धथा कौलातिकमेण द्विगुणीभूते धने चतुर्दशादहोर्वाह्ने मोच्यते चेन्नश्यति ।
चरित्रेण धनिनोधमणेस्य वा स्वच्छाशयत्वेन प्रयुक्तधनादप्यधिकोत्तम्यः समो वा
कृत आधिश्वरित्राधिः । चरित्रमेव गङ्गाज्ञानामिहोत्राद्याधिश्वरित्राधिरिति वा । सत्यहारेण
द्विगुणीभूतेपि द्रव्ये मया तावद्वयमेव दातव्यं न ताविनाश इत्यादा(?) करणदशायां
संवादेन कृत आधिः सल्यहाराधिस्तावेतौ द्विगुणीभूतेपि धने नश्यतः । गोप्याधेः स्वल्पेष्युप-
भोगे महस्यपि वृद्धिर्हातव्या । नष्टशिल्दादिविकृतिं गतश्चेत्पूर्ववकृत्वापि देयः । भोग्याधिरपि
व्यवहाराक्षमत्वं गमितश्चेद्वद्विसद्भावे सा हातव्या । नष्टश्चेत्कृतापि देयः । आत्यन्तिकनाशं
प्रापितो देयो मूल्यादिद्वारेण । तदा सवृद्धिकं मूलं प्राशम् । विनष्टाधेमूलमपि हातव्यम् ।
दैवोपल्लवात्सापाराधरहिताच्च राजोपल्लवाद्विनष्टश्चेत्पि देयः । सवृद्धिकं मूलं तु प्राशमाच्यन्तरं
वा । आधेरुभयविधस्याप्युपभोगादेव प्रहणसिद्धिन् तूदेशसाक्षिलेख्यमात्रेण । स च प्रयत्नेन
रक्षयमाण एवासारतां कालवशेन गतश्चेदन्यः कर्तव्यो धनं वा देयम् । धनदानायोपतिश-
तस्याधिः वृद्धिलोमेन स्थापयति चेचौरवद् दण्डः । प्रयोक्तर्यसंनिहिते तदाप्तस्ते सवृ-
द्धिकं धनं निधाय स्थापाधिः गृहीयात् । प्रयोक्त्रासासंनिधावाधिविक्रयेण धनदित्सायां
तत्काले तस्याधेमूलं परिकल्प्य धनिन्येव तमाधिः स्थापयेत्तदूर्ध्वं वृद्धिर्नास्ति यावद्दनप्रहणे-

१ B दाप्या एवागृही०

२ A स्वांशं for स्वांशेन

३ B मोच्यते

४ B ऋकालस्तु पभोग्या न (स्तूपभोग्यो न ?)

५ A कमे जीभूते(?)

६ B इत्यविकरणदशायाम्

७ B नश्यनः

८ B मूलं विनष्टाद(दा ?)धेमूलमपि

ज्ञाधिमोचनं तन्मूल्यव्यप्रवेशनं वा । सत्यङ्कारादौ द्विगुणीभूते धने धारैणिके(धर्मणिके?) चासंगिहिते सासाकिकमाधि विकीय सं धनं गृहीयाद्वनी । सद्विभूलर्णापाकरणार्थ कृतो भोग्य आधिस्तदुपभोगमुखेन स्वैधने प्रविष्टे मोक्षव्यो धनिना । अधिकोपभोगे तदपि प्रतिदेयम् । स एष (एव?) क्षयाधिः । वृद्धिमात्रापाकरणार्थ कृतस्तूलक्षेपकृष्टो वा यावन्मूलदानमुपभुज्य मूलमात्रं गृहीत्वा मोक्षव्यः परस्परानुमतिराधीकरणदशामां चेत् । अन्यथोत्कृष्टो मूलमदत्त्वैव ग्राह्योधमर्णेन । अपकृष्टस्तु मूलं वृद्धिशेषं च गृहीत्वा मोक्षव्य उत्तमर्णेन । वृद्धेष्यधिकफल उत्कृष्टः । वृद्धपर्यासोपकृष्टः । इति ऋणादान-प्रकरणम् ।

अथोपनिधिः । वस्तुरूपादिविशेषमनाख्याय विक्षम्भादन्यहस्ते रक्षणार्थमर्य-माणमुपनिधिः । स यत्र यथा स्थापितस्तेन तथैव प्रतिदेयः । ग्रहीत्रयेन सह नष्टमजिहा-कारितराजदैवतस्करोपष्ठवनैष्ट चोपनिधि स्थापयिता न दातव्यः । याच्यमानमदर्तं तूतरकालमेवंविधमपि खामिने मूल्यकल्पनया दाप्यस्तत्समं दण्डं च राहे ।

अथ निक्षेपप्रकरणम् । असंख्यातमविज्ञातं समुद्रं यन्निधीयते । तजानीया-दुपनिधिं निक्षेपं गणितं विदुः ॥ तं यथादत्तमेव स्थापयिता दाप्यः । अजिह्वाकारितदैव-मानुषोपष्ठवनैष्ट तु न दाप्यः । खामिना याच्यमानं नै दत्तवांक्षेदेवंविधमपि दाप्यस्तत्समं दण्डं च । खाम्यनुज्ञां विना लाभार्थं प्रयोक्तोपभोक्ता वा लाभोपभोगानुरूपं दण्डो निक्षेपं च सोदयं दौप्यः । उपेक्षितं तु सममज्ञानाशितं चतुर्थशशन्यूनं दाप्यः । द्वित्रैः परंपरया खामिने देहीति निहितमन्वाहितं, गृहसामिपरोक्षमेव तसै देयमिति तजानहस्ते प्रक्षिप्तं न्यस्तं, सुवर्णकारादिहस्ते कटकादिनिर्माणय दत्तं शिल्पिन्यस्तं, परस्र्वरं हस्तेर्पितं प्रति-न्यस्तमिल्येतेष्वन्वाहितादिषु निक्षेपोक्तं द्रष्टव्यम् । इति निक्षेपप्रकरणम् ।

अथ दायविभागः । यद्दनं खामिसंबन्धादेवान्यस्य सं भवति स दायः । स च द्विविधः । सप्रतिबन्धोऽप्रतिबन्धश्च । तत्र पुत्राणां पौत्राणां च पुत्रत्वेन च पितृधनं पितामहधनं च सं भवतीत्यप्रतिबन्धो दायो रिक्थं च सः । पितृव्यभ्रात्रा-दीनां तु तत्पुत्रसामिनोः सद्भावः प्रतिबन्धस्तदभावे पितृव्यत्वेन भ्रातृत्वेन च सं भवतीति सप्रतिबन्धो दायः संविभागश्च सः । पुत्रादिष्वप्यूत्थम् । द्रव्यसमुदायविषयाण-

१ A धने क्षणिके चास०

२ B omits स्वधने

३ B reads ओपुवनैष्ट चोपनिधि यहा न दाप्यः

४ B omits न

५ After दाप्यः B adds प्रयुक्तसवृद्धिकमुपभुक्तम्

६ B परस्परस्य

अनेकसामिनां सत्वस्य तदेकदेशेषु व्यवस्थापनं विभागः । सत्वं चै लोकप्रसिद्धिगम्यमेव । तदुपायाव लोकप्रसिद्धा ऐवेति निष्टक्षितं चैतन्यमया सत्ववादे । ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यशूद्रा-
रीनां प्रतिग्रहविजयवाणिज्यशुश्रूषादयोऽसाधारणाः । साधारणाव रिक्षकयसंविभाग-
परिग्रहाविगमादयः । अनन्यपूर्वस्य तृणकाष्ठादेः स्तीकारः परिग्रहो निध्यादिना प्राप्ति-
रविगमः । अत्र ब्राह्मणादीनामहृष्टार्थं प्रतिग्रहादिनियमातिक्रमेण शुश्रूषादिनार्जितेषि
सत्वमस्त्वेव परं तु प्रतिग्रहादिनियमातिक्रमे ब्राह्मणादिः प्रत्यवैति । चौर्यार्जितेषि तत्कृष्णं
स्वमुद्राहृतमिति वचनात् सत्वमस्तीति प्राच्याः । तज्ज । खो ज्ञातावात्मनि खं त्रिष्वात्मी-
ये खो खियां धने—इति कोशात् धनमात्रवाचकत्वेनाप्युपपत्तेः कृष्णं स्वमुद्राहृतमिति
स्वशब्दे चौर्यार्जिते सत्वकल्पनायां मानाभावात् । विभागात्याकृ पितुरावश्यकेषु धर्मकृत्य-
प्रसाददानकुद्धम्बभरणापदविमोक्षादिषु स्थावरव्यतिरिक्षखार्जितद्रव्यस्य विनियोगे स्वातङ्गे-
णाधिकारोत्ति । पुत्रादेननुमेतिमात्रं संभवे कार्यम् । पितृप्राप्तस्य पुत्रानुभवैव नान्यथा ।
स्थावरे तु खार्जिते पित्रादिप्राप्ते च पुत्रादिपारतक्षयैव । पुत्रादिष्वनुज्ञादावसमर्थेषु तु
सकलकुद्धम्बव्यापिन्यामापदि तत्पोषणे चावश्यकधर्मेषु वा कर्तव्यवेकेनापि समर्थेन
स्थावरस्य दानाधमनविक्याः कार्या इति । विभागाव वित्तिर्जिते पितुरिच्छया कार्यः ।
अद्वा पित्रार्जितेषि दुर्व्यसनिनि निष्पृहे वा निवृत्तर्मणे वाधर्मवर्तिनि वा दीर्घरोगग्रस्ते वा
मातरि विरजस्कायां वा पुत्रेच्छया यदि वा पित्रोरुच्यम् । पितामहार्जिते तु यदा
कर्द्धाचिदपि पुत्रेच्छया ॥ स द्विविधः समो विषमश्व । तयोः पितुरिच्छया विकल्पः । पितृ-
क्रमायाते तु सम एव कार्यः । तत्र विषमस्तावदित्यम् । सर्वस्य विभाज्यस्य विंशतितमं भागं
सर्वद्रव्येभ्यः श्रेष्ठं च श्रेष्ठाय । चत्वारिंशत्तमं भागं मध्यमं च मध्यमाय । अशीतितमं भागं
कनिष्ठं च कनिष्ठाय । पवीभ्यः परिभाष्डं गृहेलंकारं वोद्धत्यावशिष्टं समविभागवद्योज्यम् ।
सोयमुद्राविभागः । तथान्योपि विषमो विभागः । पित्रोरुच्यं ज्येष्ठस्य द्वावंशौ तदन-
न्तरजातस्य साधारणस्तदनु जातानमेकैक इति । यद्वा सर्वं ज्येष्ठस्य तदुपजीवनमन्येषा-
मिति । सर्वांप्यमुद्राविभागः कलौ वर्जयः । अथ समविभागहृसिः । ब्राह्मणादीनां ब्राह्म-
णादिभायोत्पत्ताश्चतुर्भिर्द्वयेकविधाः प्रत्रास्तत्र ब्राह्मणः पिता ब्राह्मणादिपुत्रेभ्यः क्रमाच-
तुरस्त्रीन् द्वावेकं भागं ददात् । क्षत्रियः क्रमात् त्रीन् द्वावेकं वैश्यो द्वावेकं शूद्रं एकम् ।

१ B ०स्वामिनां तदेकदेशेषु

२ B omits च

३ B omits इति

४ B reads by oversight परिग्रहा नियमातिक्रमे (1. 6)

५ A अनुमितिमात्रम्

६ B विभागः पित्रार्जिते

७ B reads निवृत्तर्मणे वा

८ B reads यदा कर्तव्य

९ B omits विभाज्यस्य and भागम्

१० B adds after this सर्वद्रव्येभ्यः

कन्याभ्यर्थं प्रीत्या किञ्चिन्मात्रां पल्लीभ्यव स्वस्पुत्रांशसमं तासां शशुरेण भर्त्रा सा
खीधनं न दत्तं पुत्रांशसमं भवति तावद् । स्वयं तु सवर्णापुत्रांशसमेव गृहीयात् । ब्राह्मणः पिता
क्षत्रियापुत्रेभ्यः प्रतिग्रहलब्धां भुवं न दद्यात् । दत्तामपि ब्राह्मणीपुत्रा अपहरेतुः ।
कथगदिलब्धां तु दद्यादेव । द्विजातयः शूद्राणुप्रेभ्यः कामपि न दद्युः । अविभक्त-
दशायां कियन्मात्रप्रसाददाने पूर्वोक्तं भागमपि न दद्युः । दास्यामुत्पादितस्य जीवनमात्रं
दद्युरनुकूलवेजान्यथा । शूद्रस्तु दास्यामुत्पादिताय पुत्राय भागं दद्यादिच्छा चेत् ।
पितुरुर्ध्वं परिणीतायाः पुत्रात्तदभौवे दौहित्राः स्वांशार्थं दद्युः । एषामसावे दासीपुत्रः
पित्र्यं कृत्वं गृहीयात् । ब्राह्मणादीनां पुत्रैः सह विभक्ते सति जातः पुत्रः पितुरुर्ध्वं
तुरीयमंशं विभागोत्तरकालार्जितक्रियसहितं कृत्वं गृहीयात्सवर्णवेत् । असवर्णस्तु स्वांशै-
मेव दुहितुर्दैहित्र्या दौहित्रस्य वाभावे । विभक्तजान्तरसद्वावे संस्कृतसद्वावे वा तेन
सह विभजेत् । विभक्तेन पुनरेकीभूतः संसृष्टः । पितृकृतोपि विभागोऽशास्त्रीयवेजितवत्
एव । पितुरुर्ध्वं पुत्रा मातुभिर्भगिनीभिश्च सह विभजेरन् । तत्र पुत्राणां पलीनां च
यथोक्तमेव । अपुत्रपद्या भरणमात्रम् । पुत्रा यद्यसंस्कृताः केचित्तदा संस्कृतात्सान्समु-
दायद्रव्येण संस्कुर्युरपि । कन्याभ्यस्तु स्वजातीयप्रातुभागचतुर्थं चतुर्थमंशं दद्युरदित्सदः
पतिताः स्युः । अत्र चतुर्थशायोजनैवम् । यदि ब्राह्मणीपुत्र एक एव ब्राह्मणीकन्या चैका
तदा पित्र्यं कृत्वं द्विध्य विभज्य पुनरेकं भागं चतुर्धा विभज्य तुरीयमंशं कन्यायै दत्त्वा
शेषं पुत्रो गृह्णाति । यदा द्वौ पुत्रो कन्या चैका तदा त्रिधा विभज्य तत्रैकं भागं चतुर्धा
विभज्यैकं भागं कन्यायै दत्त्वा शेषं द्वौ पुत्रौ विभज्य गृह्णीतः । यदि पुत्र एको द्वे कन्ये
तदा त्रिधा विभज्य तत्र द्वौ भागौ चतुर्धा विभज्य तुरीयं तुरीयमंशं कन्याभ्यां दत्त्वा
शेषं पुत्रो गृह्णीयात् । यदि पुत्रो द्वौ कन्ये द्वे तदा चतुर्धा विभज्य द्वौ भागौ चतुर्धा
चतुर्धा विभज्य तुरीयं तुरीयमंशं कन्याभ्यां दत्त्वा शेषं द्वौ पुत्रौ विभज्य गृह्णीतः ।
एवं समानजातीयद्वित्रादिसमविषमप्रातुभगिनीषु योज्यम् । यदा तु ब्राह्मणीपुत्र एकः
क्षत्रियाकन्या चैका तदा पित्र्यं सप्तधा विभज्य क्षत्रियापुत्रभागांखीन् चतुर्धा विभज्य
तुरीयमंशं क्षत्रियकन्यायै दत्त्वावधिष्ठं ब्राह्मणीपुत्रो गृह्णाति । यदा तु द्वौ ब्राह्मणीपुत्रो
क्षत्रियकन्या चैका तदा पित्र्यमेकादशधा विभज्य क्षत्रियापुत्रभागांखीन् चतुर्धा विभज्य
तुरीयं क्षत्रियकन्यायै दत्त्वा शेषं ब्राह्मणीपुत्रो द्वौ विभज्य गृह्णीतः । यदि ब्राह्मणीपुत्र
एकः क्षत्रियाकये द्वे तदा पित्र्यं दशधा विभज्य क्षत्रियपुत्रयोखीन् श्रीन् भागान्
चतुर्धा चतुर्धा विभज्य तुरीयं तुरीयमंशं क्षत्रियकन्याभ्यां दत्त्वा शेषं ब्राह्मणीपुत्रो
गृह्णाति । यदा ब्राह्मणीपुत्रो द्वौ क्षत्रियकन्ये द्वे तदा पित्र्यं चतुर्दशधा विभज्य क्षत्रिय-

१ B reads शूद्रस्तु

२ B reads पुत्रात्तदभौवे सति जातः पुत्रः पितुरुर्ध्वं (omitting a few lines through oversight).

३ B reads स्वांशेव मातुर्श्च कृत्वयेव दुहित्र्या दौहित्रस्य वाभावे

पुत्रयोर्भार्गांशीलीक्षतुर्धा चतुर्धा विभज्य तुरीयं तुरीयमंशं क्षत्रियाकन्याभ्यां दत्त्वा शेषं ब्राह्मणीयुत्रौ विभज्य गृहीतः । एवं सर्वत्र विजातीयत्रात् भगिनीसंख्यासाम्बैषम्ब्ययोरुद्धारम् । अजीवद्विभागदशायां मातरि स्पष्टगर्भायामपुत्रस्य आतुर्वा पढ्याः प्रसर्वं प्रतीक्ष्य विभजेयुः । पितर्यजीवति विभागोऽजीवद्विभागः । अस्पष्टगर्भायां तु विभक्तोः प्रातिसिक्षभागेभ्यस्तुत्याय सहितेभ्यः पित्र्यर्णपनयाविष्टेभ्यः किञ्चित्किञ्चिदुद्धृत्य स्वभागसमं विभक्ताय दद्युः । पैतामहे लेऽविभक्ते सति अजीवपितृकाः पौत्रा यथेकस्य द्वावन्यस्य त्रयोऽपरस्य चत्वारस्तदा ते स्वस्पितृभागमेव संभूय गृह्णन्ति । यदा तु केषांचिद्विभृते पिता केषांचिददीतस्तदापि प्रियमाणः स्वभागमतीतप्रातुभागं च तत्त्वं पुत्रा गृह्णन्ति । अविभक्तेभ्यन्योन्यातिसंधानेनापहृतवस्तु विभागादूर्ध्वमेकेनापि दद्यमानं सर्वं विभज्य गृहीयुः । अत्रोद्धारविभागो नास्ति । अपहर्तुः स्तेयदोषोस्त्येव । पित्र्यमनीहमानः स्वल्पमसारमपि वा गृहीत्वा विभक्तो भवेत् स्वपुत्रादेवदर्यजिष्ठक्षा मा भूदिति । क्षणं तु पुत्रेण पौत्रेण वापाकरणीयमेव रिक्थाभावेपीत्युक्तं प्राक् ।

अथाविभाज्यम् । पितरि जीवति श्रमार्जितं मैत्रमौद्राहिकं प्रतिगृहीतं क्षेत्रव्यतिरिक्तं क्रमागतमन्यापहृतं पुत्राणामेकेनेतराभ्यनुज्ञयोन्मोचितमुद्धृतं विद्यालब्धं न विभाज्यमर्जकं एव गृहीयात् क्षेत्रे तुरीयांशमेव स्वं गृहीत्वाविष्टमन्यैः सह यथांशं गृहीयात् । भ्रममैश्च्युद्धाहप्रतिप्रहोद्धारणविद्यासु पितृद्रव्याविरोधव्येत्, अन्यथा विभाज्यमेव । तत्रार्जकस्य द्वौ भागौ । अविभक्तानामेकेन साधारणार्थस्य संवर्धनरूपे सामान्यांशसमुत्पाने स्वभाग एव न द्वौ । प्रेते तु पितृद्रव्याविरोधेनार्जितावप्यविभाज्यौ योर्गेश्वरौ । योगक्षेमाविष्टपूर्वे । राजमञ्चिपुरोहितादयोप्येवमिल्येके । पितृभ्यां विभागात्प्रागूर्ध्वं वा यस्य यत्तीतिदत्तं तत् तस्यैव । वस्त्रवाहनालंकारशश्यादिबहुकालमुपभुज्यमानमुपभोक्तुरेव । तदुपजीविनां तु विभाज्यं बहुत्वे वैषम्येणाविभाज्यं ज्येष्ठस्यैव । पितृरुर्ध्वं तदुपभुक्तं तच्छ्रद्धभोक्त्रे देयम् । कूपमार्गादि मूल्येन न विभाज्यं यथासंभवमुपभोक्तव्यम् । कृताङ्गं तण्डुलादि चैवम् । दास्यो विषमा मूल्येन विभाज्या यथासंभवं पर्यायेण कर्म कारयितव्याः । पित्रवरुद्धास्तु सभा अप्यविभाज्या इत्यादि ।

अथ पुत्रमेदेन दायानुक्रमः । सर्वर्णादिभार्गायामुत्पादित औरसः । पुत्रीकृतः पुत्रिकायाः पुत्रो मातामहस्यैकः पुत्रः पुत्रिकैव पुत्रोन्यः । स्वक्षेत्रे देवरादिनोत्पादितः क्षेत्रजः स क्षेत्रिण एव । तद्देदस्तु क्षामुम्बायणो वीजिक्षेत्रिणोरुभयोरपि रिक्ष्यहारी पिष्टदद्य । भर्तुगेहे प्रच्छब्द उत्पत्तो गृहजः । सर्वर्णजत्वनिष्ठये सति पुरुषविशेषजत्वनिष्ठयाभाव एव भर्तुः । एवमनूढायां पितृगेहे स्थितायामेव कन्यायामुत्पन्नः कानीनः ।

१ B reads भागं च तत्पुत्राः

२ B reads द्रव्याविरोधेनापि ज्येष्ठाभिगमे यवीर्यासः स्वभागं लभन्त एव विभानुपालिनाभेत् (१०नक्षेत्) योगक्षेमौ पितृद्रव्याविरोधेनार्जिताभेत्

३ A omits योगक्षेमौ

तद्देवोपि शासुध्यायणो जनकप्रतिप्रहीत्रोस्मयोः पिष्ठदो रिक्थहरश्च । दध्रिमो यो विधिना दत्तः । निर्णीतं चैतन्भया दत्तकनिर्णये । स्वतच्छः पुत्रार्थिना धनादिप्रलोभनैः पुत्रीकृतः स कर्तुरेव । खतच्छः खयमेव पुत्रत्वेनोपनतो दत्तात्मा स परिग्रहीतुरेव । गर्भिण्यामूढायां जातः सहोदजः स बोदुरेव । मातापितृभ्यामुत्सुष्टो यृहीतोपविद्धः । स प्रहीतुरेव । एषां कलिवर्ज्यावज्यादिविवेकोस्य्येष्टब्रातुभद्रामोदरकृतकलिव-
र्ज्यनिर्णयादवसेयः । पूर्वपूर्वाभावे पैरः परः पित्र्यकृत्लेघनप्राही । शशापुत्रस्त्वौरसेयि
कृत्लं धनं न लभते कृत्लाइशममेवांशमविश्वमन्यो धनग्रहणाधिकारी । औरसादि-
समवाये तु औरसेन सममंशं पुत्रिकापुत्रो लभते । क्षेत्रजदध्रिमकीतक्षेत्रिमदत्तात्माप्-
विद्धास्तु चतुर्थं चतुर्थमंशं गूडजकानीनपैन भेवसहोदजास्तु प्रासाच्छादनमात्रम् । दध्रि-
मादयः पश्चाप्यौरसप्रतिकूला निर्गुणाश्वेजीवनमात्रम् । क्षेत्रजस्त्वौरसप्रतिकूल एव निर्गुणं
एव वा पश्चममंशमुभयविधश्वेत्पृष्ठमंशम् । औरसक्षेत्रजदत्तक्षेत्रिमगूडजापविद्धाः स्वपितुः
सपिष्ठसमानोदकानामपि रिक्थं संनिहितरिक्थहराभावे लभन्ते नान्ये । औरसादयः पुत्रा
विभागात्प्रागेव क्षीबपतितोत्पञ्चद्वयन्मत्तजडान्धाविकित्यरोगाश्रमान्तरगतपितृद्वयपा-
तकिबधिरमूकनिरन्दियाश्वेत् पित्र्यात्प्रेषणमात्रं लभन्ते नांशम् । विभागोत्तरकालमपि
शैल्यादिदोषनिर्हणे लभन्त एवांशं विभक्तजवत् । क्षीबादीनां पुत्रास्त्वौरसाः क्षेत्रजात्क
पैतामहं लभन्त एवांशं दुहितरश्च भरणं विवाहान्तं संस्कारं च । अपुत्रपञ्चाश्रमप्रतिकूला
अव्यभिचारिण्यश्वेद्वरणमन्यथा निर्वासनम् ।

अथपुत्ररिक्थहारानुक्रमः । मुख्यगौणपुत्रहीनस्य विभक्तस्यासंसुष्टिनो मृतस्य
धनं कृत्लं पढ्यो यथासंख्यं यृहीयुः संयता एव । शङ्कृतव्यभिचारास्तु जीवनमात्रम् ।
पद्मयभावे दुहितरः । तत्रादावनृदा एव । तदभावे निर्धनौ । तदभावे सधैना । बहुश्च-

१ B omits तद्देवोपि...हरश्च

२ B omits निर्णीतं...निर्णये

३ B omits one परः

४ B reads पित्र्यकृत्लेघनग्रहणाधिकारी (thus omitting by oversight a few words)

५ B औरसस्य प्रतिकूलाः

६ B omits निर्गुण एव

७ B omits अंशम्

८ B reads गूडजपतिभागात् प्रागेव omitting a few lines.

९ B पद्मयश्च प्रतिकूला अथ व्यभिचारिण्यश्वेत्

१० B adds यथांशं after एव

११ A reads व्यभिचारिण्यस्तु for शङ्कृतव्यभिचारासु

१२ B reads तदभावे त्वप्रतिष्ठिता

१३ B reads प्रतिष्ठिता for सथना

५९ [Notes on Vyavahāramayūkha]

वायांशम् । दुहित्रभावे दौहित्रास्तदभावे माता तदभावे पिता । प्राच्यास्तु दौहित्रभावे पिता तदभावे मातेलाहुः । तदभावे आतरः सोदरास्तदभावे भिनोदराः । उभयत्र संजातधनसंबन्धाजीवद्वातुपुत्रसद्वावे तेषि^३ खपित्रिशम् । उभयविधद्वात्रभावे तत्पुत्राः पितृक्मेणैव । तदभावे गोत्रजाः । तत्रादौ पितामही तद्दभावे पितामहस्तदभावे पितृव्यास्तदभावे तत्पुत्राः । तदभावे प्रपितामही तदभावे प्रपितामहस्तदभावे तत्पुत्रास्तदभावे तत्सूनव इत्येवं क्रमेणासप्तमात् समानगोत्राः सपिष्ठाः । तदभावे सोदकाः सपिष्ठानामूर्च्छ सप्त जन्मनामज्ञानावधिका वा । गोत्रजाभावे बन्धवः । तत्रादौ आत्मवन्धवस्तदभावे पितृवन्धवस्तदभावे मातृवन्धवः । आत्मनः पितृष्टसुमातृष्टसुमातुलपुत्रा आत्मवन्धवः । पितृमातुश्चैवम् । बन्धुनामभावे आचार्यस्तदभावे शिष्यस्तदभावे सब्रह्मचारी तदभावे क्षत्रियादिधनं राजा गृहीयात् । ब्राह्मणद्रव्यं श्रोत्रियः कथित्तदर्भावे ब्राह्मणमात्रं राजा तु नैव गृहीयात् । नैषिकब्रह्मचारिवानप्रस्थयतीनां तु रिक्षं क्रमेणाचार्यसतीर्थ्यशिष्या एहीयुः संदृत्ताश्चेत्तदभावे त्वेकतीर्थ्येव सदृत्तो न मातृपुत्रादयः (? आतृपुत्रादयः) । वर्धमानात् प्रतिपन्नो आता स चासौ एकतीर्थी एकाश्रमी । सर्वत्र छीबादिवर्जम् ।

अथ संसृष्टिरिकथविभागः । विभक्तं धनं पुनर्मिश्रीकृत्य पित्रा आत्रा पितृव्यैषव वा संगतः संसृष्टी संसृष्ट इत्यपि । संसृष्टिनो मृतर्सीशं विभागदशायामस्पष्टगर्भायां भार्यायां पश्चादुपत्तो यः संसृष्टानुजातस्तस्मै संसृष्टो दद्यात् । तदभावे सोदरः संसृष्टी गृहीयात् । तदभावे भिनोदरः संसृष्टी । भिनोदरसंसृष्टिसंदावे सोधर्मसंसृष्टिसोदराय दत्त्वा खयमर्घं गृहीयात् । असंसृष्टिसोदराभावे कृत्तम् । भिनोदरसंसृष्टिभावे पित्रादिः संसृष्टेव गृहीयात् । न कदाचित्प्रयादिः । पन्नी भरणमात्रं लमेत्^५ । सर्वत्र छीबादिवर्जम् ।

अथ खीधनविभागः । पितृबन्धुपतिप्रातृमातुलश्चुरार्पितमाधिवेदनिकं शुल्कं रिक्षादि खीधनं स्मृतम् । शुल्कं कन्यायाः । मृतायाँः खीधनाभावेपि कृत्तं पुत्रैः पौत्रैर्वा

१ B adds अप्रतिष्ठा निर्धनाः after o धांशम्

२ A omits दौहित्रास्तदभावे

३ A omits तेषि

४ A omits तदभावे पितामहः

५ B reads तत्रादौ पितृष्टसुमातुल (ला?) आत्मवन्धवः

६ B reads तदभावे तु ब्राह्मणो

७ A reads सदृत्ताश्चेत्तदभावे पितृष्टसुमातुलपुत्रादयः सर्वत्र छीबादिवर्ज, omitting a few words.

८ A omits अंशम्

९ B reads संसृष्टी for संसृष्टः

१० B reads संसृष्टिसद्वावे सोदराभावे कृत्तम्

११ B reads लमेते

१२ B reads मृतायालु

देयम् । तत्सद्गावे तु कृणपर्यासं तेऽयूनं वा त एव गृहीयुः । कृष्णादविशिष्टसूणाभावे वा कृलं दुहितरो गृहीयुः शुल्कवर्जम् । तत्रादावनूढास्तदभावे निर्धनोढास्तदभावे सधनोडा दौहित्रीणां समवाये ताभ्योपि किञ्चित्प्रीत्या दद्युः । शुल्कं तु सोदरा एव गृहीयुः । शुल्कित्रभावे दौहित्र्यो भिजमातृका विषमाश्वेन्मातृतो भौगं कन्यायै दद्युः । दौहित्र्यभावे दौहित्राः । तदभावे पुत्रास्तदभावे पौत्राः । शिष्टाचारस्तु पुत्रपौत्रभर्त्रभाव एव दुहितृदौहित्राद्या इति । तत्र मूलं चिन्त्यम् । पौत्राभावेधिकजातीयसप्त्नीदुहित्रादयस्तदभावे ब्राह्मदैवार्थप्राजापत्यविवाहोढायाश्वेद्वर्ता तदभावे भर्तुकुले प्रत्यासज्ञाः सपिष्ठाः । आशुरगान्धर्वराक्षसपैश्चाचविवाहोढायास्तु माता तदभावे पिता तदभावे तत्पितृकुले प्रत्यासज्ञाः । तत्र जीवत्याः सप्रजाया अपि धनं दुर्भिक्षावश्यकधर्मकार्यव्याधिसंप्रतिरोधेष्वधनो भर्ता गृहीत्वा प्रतिदद्यात् वा । अन्यत्र प्रतिदद्यादेव । अन्ये दायादा न गृहीयुरेव अन्यथा चौरवद्यज्ञाः । वागदत्ताया विवौहात्रागेव मृतायास्तु भैरवं खदत्तमहूलीयकादि शुल्कं वौभयव्ययं विशोध्यावशिष्टमादद्यात् । रिक्थं तु तथाः सोदरा मार्ता पिता च क्रमेण गृहीयुः ।

अथाधिवेदनिकव्यवस्था । याज्ञवल्क्यः । सुरापी व्याधिता धूर्ता वन्ध्याथैङ्गयियंवदा । स्त्रीप्रसूथाधिवेतत्व्या पुरुषद्वेषिणी तथा ॥ इत्येवं सकारणमधिविज्ञाभ्यः साक्षीभ्यो भर्ता रसमधिवेदनोत्थसमं दद्याद्वर्तणं च तासां भर्त्रा श्वशुरेण वा स्त्रीधनं न दत्तं चेदन्यथार्थम् । असाक्षीभ्यस्तु भरणमात्रम् । अर्धमंशरार्थवत् । निष्कारणमधिविज्ञाभ्यः स्वदव्यस्य तृतीयमंशं दद्यात् । अद्व्यथेद्वरणमात्रम् ।

अथ विभागलिङ्गानि । विभागापह्नवे लेख्यसाक्षिभिज्ञातिवैन्दुभिर्गृहक्षेत्रैः पृथक्कार्येष्व निर्णयः । नारदः । आतृणामविभक्तानामेको धर्मः प्रवर्तते । विभागे सति धर्मोपि भवेतेषां पृथक्पृथक् ॥ धर्मः पञ्चमहायज्ञादिः । साक्षित्वं प्रातिभाव्यं च दानं प्रहणमेव च । विभक्ता आतरः कुर्यान्विभक्ताः कथंचन ॥ इति भीमांसकशंकरभद्रसुत-नीलकण्ठकृते व्यवहारतत्त्वे दायविभागः ।

अथ सीमाविवादः । देशप्रामक्षेत्रगृहसीमानां यथासंभवं वृक्षवल्मीकूपवापीतडागार्दीनि प्रकाशानि तुषभस्मकेशकरीषास्थिगोबालेष्टकाङ्गारशकरावाल्लुकार्यीन्यप्रका-

१ B reads ०पर्यासं न्यूनं वा

२ B reads मातृतो भागं कल्प दौहित्राद्या इति तत्र मूलं (omitting two lines).

३ B omits सपिष्ठाः...तत्पितृकुले

४ B reads गृहीत्वा प्रतिदद्यादेव (omitting a few words)

५ B reads संस्कारात् for विवाहात्

६ B reads माता च क्रमेण

७ B reads ज्ञातिवैन्दुभियैत्तैर्गृहैः ।

८ B adds after निर्णयः the words यौतकैः पृथक्कृतैः पृथक्कार्यैः दृष्टादिभिः ।

९ B reads इति दायविभागः

शानि लिङ्गानि । एतैश्वतुर्दिग्भागावस्थितगृहक्षेत्राभद्रेशा गोपकृषीवलव्याधशाकुनिक-
कैवर्तकमूलखातकव्यालग्राहादयः सर्वे बनचराः सीमां निर्णयेयुः (? निर्णयेयुः) । चिह्ना-
भावे तु त एव स्वैः स्वैः शापथैः शापिताश्वत्वारो ग्राम्या अष्टौ दश वा रक्तमात्याम्बरधराः
शिरोधृतलोष्टकाः सीमां प्रदर्शयेयुः । तेषां च पक्षत्रयमध्ये राजदैविकं यदि भवति तदा
ते मध्यमं साहसं दण्ड्याः । यदा न चिह्नानि न निर्णेतारस्तदा राजैव स्वेच्छया सीमान-
मन्यां पूर्वोक्तचिह्नवर्तीं विदध्यात् । सीमाभेदातिक्रमकर्णणगृहक्षेत्रारामादिवलपहरेषु
क्षमात् पणानां सार्धशतद्वयसहस्रपञ्चशतानि दण्डः । बहूपकारमल्पापकारं च जलप्रवाह-
वापीकृपतज्जागादिकं द्रव्यदानेन प्रार्थनया वा परक्षेत्रे कुर्वतां निषेधतः क्षेत्रखामिनो
दण्डः । अहमिदं क्षेत्रं वक्ष्यामीत्यज्ञीकृत्य यो न वहति न वा वाहयति तं क्षेत्रोत्पर्यहं
फलं राजा दापयेत् । क्षेत्रं च तस्माद् ग्राम्यम् । इति श्रीशंकरभट्टामजनीलकण्ठकृते
व्यवहारतत्त्वे सीमानिर्णयः ।

अथ स्वासिपालविवादः । गवादीनर्पयेत् स्वामी चारणार्थं प्रगे यथा ।
पालः प्रत्यर्पयेत्सायं चारथित्वा तथैव तान् ॥ गवां शताद्वत्सतरी धेनुः स्याद् द्विशताद्
मृतिः । प्रतिसंवत्सरं गोपे संदोहश्चाष्टमेहनि ॥ प्रमदान्च्छ्वा (प्रमादान्च्छ्वा ?) दिविर्जग्धं
विषमादौ मृतं यदि । धनं दाप्यो दमं चार्धत्रयोदशपणं तदा ॥ न प्रसद्य हृतं चौरैर्दाप्यो
दैर्वैन्मृतं वने । मिथ्याशङ्कापनोदाय गोपः कर्णादि दर्शयेत् ॥ परकीयेषु क्षेत्रेषु विवीतेषु
वा सस्याधान्यफलादिषु गवादिषु नाशितवत्सु गोस्वामिनोपराधे स एव दण्ड्याः । गोप-
स्यापाराधे स एव दण्ड्यस्ताज्ज्यथ । उभयत्र क्षेत्रादिफलं सामन्तादिकलिपतं गोमी दाप्यः ।
गवादिभिर्भक्षितावशिष्टं तु गोमिन एव । ग्रामार्गविवीतसंनिहिते क्षेत्रादावनावृते
गोपगोमिनोर्नोक्तमैकामे कामे तु चौरवहृज्यौ । आवृते त्वत्राप्युक्तमस्त्येव । महोक्तसूतिका-
गन्तुहस्त्यश्चादिषु दण्डः प्रयोज्यः । अज्ञाने महिष्यामुष्टे वाष्टावष्टो माषा गवि चत्वारोऽ
जायामवौ च द्वौ द्वौ । माषोत्र तात्रिकपणस्य विशातितमो भागः । ज्ञाने तु पणो
महिष्यादौ तदर्थं गवि तदर्थमजादौ । पुनः प्ररोहार्हमूलावशेषसत्यमक्षणे तु महिष्यां
द्वौ द्वौ माषौ तदर्थं गवि तदर्थमजादौ । भक्षयित्वोपविष्टेषु स एव द्विगुणः । सवत्सेषू
पैविष्टेषु चतुर्गुणः । हस्त्यश्चमहोक्तवृषोत्सर्गोत्सुष्टुष्टुष्टुतिकादेशान्तरर्गतेषु पालेषु च दैव-

१ A reads व्याप्र for व्याध

२ B reads इति सीमानिर्णयः

३ B reads हितं for हृतम्

४ A reads देवात् for दैवात्

५ B गोमिनोक्तमैकामे

६ B omits one द्वौ

७ B omits उपविष्टेषु

८ B omits वृष

९ B reads देशान्तरागतेषु

राजोपहुतेषु श्राद्धोत्सवकाले च दण्डो नास्ति । इतिस्तु श्वेतादेरच्छद्रोद्भानवलोकनक्षमा च कार्या । आशृतादपि परपरिगृहीतक्षेत्रादेवगवामिदेवतार्थं तृणकाष्ठकुम्भमानि स्ववदा-हरेत् । यद्युत्तराद्यभावे द्विज ऐव फलानि त्वनावृतादेव । अनापदि स्वार्थमाहरेष्टु तृणादिकं सर्वत्र हस्तच्छेदनमर्हति । गोचारार्थं कृतो यस्तु राजा ग्रामेण वेच्छया । परिणाहस्तु यो ग्रामे खर्वटे नगरे क्रमात् । कलिपतो धनुषामेकद्विचतुर्भिः शतैर्मितः । स च स्थानासानार्थं सर्वत्राधारणो भवतः । ग्रामादेः समन्तादनुमसस्यो भूमागः परिणाहः । कण्टकमयो ग्रामः खर्वटः । इति श्रीशंकरभट्टमजनीलकण्ठकृते व्यवहारतस्यै स्वामि-पालविवादैः ।

अथास्वामिविक्रियः । निष्क्रिसादि परद्रव्यं नष्टं लब्ध्वापहृत्य वा । विक्रीयते समक्षं यत् स वैयोऽस्वामिविक्रियः ॥ दानार्थी च विक्रयवत् । तत्रौप्रकाशिते तादृश-द्रव्यागमहीनात्प्रमूल्येन रहस्यकाले च क्रयकेता तस्कर एव । तत्र नाष्टिकः स्वकीयं द्रव्यं क्रेतृहस्तस्थं ज्ञात्वा स्थानपालादिभिः केतारं प्राहयेदेशकालातिपत्तौ स्वयमेव गृहीत्वा तेभ्यः समर्पयेत् । ततोऽस्वामिविक्रियनिश्चये विक्रेतुः सकाशाज्ञाषिकः स्वद्रव्यमाप्नोति वृपथापराधानुरूपं दण्डं केता च मूल्यम् । देशान्तरस्ये मूले तदानयनार्थमर्मधौपेक्षया कालो देयः । अविज्ञातदेशतया मूलाहरणाशक्तौ आत्मचौर्यपरिहारार्थं क्रयं शोधयित्वैव द्रव्यं नाष्टिकस्यार्थं पर्येत् । क्रयाशोधने तु दण्डोपि । स्वाम्यागमोपभोगदिना स्वं साधयेत् । अन्यथा पञ्चबन्धो दण्डो नाष्टिकस्य । नष्टद्रव्यस्य पञ्चमांशः पञ्चबन्धः । नष्टापहृतं चौरादिहस्तस्थं द्रव्यमात्मीयराजन्यनिवेद्यैव स्वबलेन गृह्णन् षणवतिं पणान्दण्ड्यः । दीयते स्वामिनो यज्ञस्य यज्ञमाधीयते च यत् । तत्रापि सर्वे उभयोऽस्वामिविक्रियनिर्णयः ॥ १६५ इति श्रीगीलकण्ठकृतेऽस्वामिविक्रियः ।

भयवैरकोधशोकोत्कोनपरिहासादिना दत्तं यज्ञ बालमूढास्तत्त्वमत्तोन्मत्तादिभिः

१ B द्विज एव च

२ B reads इति स्वामिपालविवादः

३ B reads तत्र प्रकाशिते

४ A reads ग्रामहानात्प्रमूल्यः

५ B reads ततः केतारि

६ A reads मर्मधौपेक्षया

७ A reads स्वाम्यापगमोपभोगे

८ A reads राजन्यनिवेष्टे वस्तुबलेन

९ B reads स्वामिनो यज्ञ

१० B reads इति स्वामिविक्रियः

प्रत्यस्पात्रे पात्रबुद्धा दत्तं यज्ञार्थं गृहीत्वा शूतादै विनियुज्ञानाय च यद्हत्तं तत्सर्वं परावृत्य ग्राष्म् । एतत्प्रतिग्रहीता च शक्त्या दण्डः । निर्णीतं चैतद्विस्तरेण तातचरण-द्वैतनिण्ये । इति दत्ताप्रदानिकप्रपञ्चः ।

ब्रीह्यादिधान्य-लोह-बलीवर्ददिवात्य-दासी-गवादिदोष-दासान् क्रीत्वा दशैकपञ्चस-
साहमासन्ध्यहपक्षमध्य एव विकेतुः समर्पयेत् । न परतः । एतदतिरिक्तमुपभोगविनश्वरं
तदहरेव । द्वितीयेष्वि तु मूल्यस्य त्रिंशतम् भागं दत्त्वा वृत्तये पञ्चदशं दत्त्वा समर्पये-
ज्ञातः परम् । उपभोगविनश्वरं तु दशाहान्तरेव प्रत्यर्पयेत् । एतत्सर्वमपरीक्षितगृही-
तविषयम् । त्रुपुसीसताप्लोहरजतेषु शैतपलेषु वहौ घ्मातेष्वैवष्टावष्टावष्टै पञ्च द्वे च पलाति
क्रमात् क्षीयन्ते । एतदधिकक्षये वित्पिनो दण्ड्याः । स्थूलैरूणार्कार्पाससूत्रैः शतपलैः कृते
कम्बलपटादावप्रक्षालिते दशपला वृद्धिः । मध्यैः पञ्चपला सूक्ष्मैलिपला यदि भवति
तदा तनुवायादद्यस्तत्कारिणो न दण्ड्याः । इति क्रीतानुशायः ।

गृहजातमूल्यप्रतिप्रहादिलव्यदायागतदुर्भिक्षररक्षिताधीकृतर्थ्यूतजितयुद्धविजिताङ्गीकृ-
तदासत्वप्रब्रज्याच्युतोदरभरणार्थप्रविष्टलोभाङ्गीकृतदासत्वविक्रीतात्मानो दासा गृहद्वाराच्यु-
चिस्थानरथ्यावस्करणोधनगुप्ताङ्गस्पैश्चिद्विष्मूत्रायसमीचीनकर्मणः । चौरविक्रीताहित-
दत्तबलाकृताश्व दासा राजा मोचयितव्याः । यश्च स्वामिनं प्राणसंशयान्मोक्षयेत् सोपि
मुच्यते पुत्रभागं चाप्रोति । दुर्भिक्षररक्षितभक्तदासौ तूपभुक्तं दत्त्वापि मुच्यते । संन्यास-
च्युतोऽकृतप्रायश्चित्तो राज्ञः प्राणान्तिको दासः । उरुगृहे भुजानः चिकितशिल्पविद्यत-
दुपार्जितं गुरवे दत्त्वा कृतं कालं समाप्य गच्छेत् । इत्यभ्युपेत्याशुभ्रष्टानिर्णयः ।

अप्रहारादौ धर्माविरुद्धो यश्च राजकृतः समयः स प्रयत्नेन पालनीयो यस्तमति-
कामेद् गणद्रव्यं च भक्षयति तमपराधानुरूपं सर्वस्वाप्हारान्तं दण्डयित्वा निर्वासयेत् ।
ये च ग्रामहितं प्रतिबध्नन्ति ते सार्धशतद्वयं पणान् दण्डनीयाः । ग्रामकार्याण्य राजसमीपे
गच्छन् यक्षभते तन्महाजनेभ्योनर्पयत्वेकादशगुणं दाप्यः । इति संविद्बृत्यतिक्रमः ।

गृहीतवेतनः कर्माकुर्वन् द्विशुणमावहेत् । यः कृषिवाणिज्यपाशुपाल्यादीनि वेत-
नमकृत्वैव सूखं कारयति स तत्कर्मलब्धस्य दशमभृतं सूखाय दद्यात् । यस्त्वाज्ञापेषि

२ B reads यज्ञार्थम्

२ B omits by oversight त्रीष्णादि...पञ्च

३ A reads शतं पलेषु

* B omits one अष्टि

५ B reads वायाद्यस्तत्त्वारिणः

६ B reads ऋणमोन्ति जितपणजितादीकृत०

७ A reads oऽस्त्रिलिपविद्यः

८ निवासयेत्

भूत्यः पण्योपचयकरं देशां कालं वातिकामति तस्यै स्खामिना स्वेच्छया वेतनं देयं किञ्चिभ
सर्वम् । दैविकैराजकं विना यदि वाहकः कृष्णायुपकरणं नाशयति तदा तदसौ दाप्यः ।
यः पुनरायुधीयादिः कर्माङ्गीकृत्य युद्धविवाहाद्यथं प्रस्थितस्य प्रस्थौनलभविन्नं करोति स
द्विगुणां भूतिं दाप्यः । ततः पूर्वं चेष्टुते: सप्तमं भागं मार्गे चतुर्थमर्धपथे चेत्सर्वा भूतिं
दाप्यः । लाजयन् स्वाम्यपि तत्तत्त्वैवोर्कं भूत्याय दाप्यः । इति वेतनादानप्र-
करणम् ।

चौरविज्ञानार्थं स्वपुरुषाधिष्ठितं राजा द्यूतं कारणीयम् । द्यूताधिकारिणे च कित-
वेन जितस्य विशतितमो भागो देयः । कूटदेवी मञ्चादिना वशकश्च ललाटेक्षयित्वा
निर्वास्यः । इति द्यूतम् ।

योन्धवधिरमूकादिभिर्देवैः सद्विरसद्विर्बा परं शपति स सार्वद्वादशपणान्
दण्डः । यः पित्रादीन्सापराधान् भार्या वा निरपराधां शपति स पणशतं दण्डः ।
यस्तव मातरं भगिनीं भार्या वा गमिष्यामीति वदति स पञ्चविशतिपणान्दण्डः ।
उत्तमेषु परभार्याषु च शतपञ्चाशतपणको दण्डः । शूद्रस्य ब्राह्मणशापे ताडनं जिह्वाच्छेदो
वा । क्षत्रियवैश्यौ विप्रं शपन्तौ शतं शतद्रव्यं वां दण्डौ । सर्वत्रोत्तमशापे दण्डस्यं बाहु-
स्थम् । अधमशापे न्यूनता । इति वाकपारुष्यम् ।

यो रेणुपङ्कभस्मानि परस्मिन् क्षिपति स दशपणान् दण्डः । यः शेष्यादीन्मलान्
पार्थिणिष्ठूतानि च स द्विगुणम् । पार्थिणः पादतलम् । उत्तमेषु चं द्विगुणम् । उत्तमं
यथाधमस्ताडयति तदा करच्छेदः । शब्दमुद्यच्छति चेत्सार्धशतद्रव्यं दण्डः । इति दण्ड-
पारुष्यम् । यः परद्रव्यं बलादपहरति सोपहृतात् द्विगुणं दण्डः । यथं तं प्रेरयति
सोपि द्विगुणम् । यस्तु किञ्चिद्वित्वा प्रेरयति स त्रिगुणम् । इति साहसम् ।

रजको यदि वर्णं परिधत्ते तदा पणत्रयं दण्डः । आधिविक्यभाटक्याचित्कैनि
वाससां कुर्वन् दश पणान् । यदात्मापराधेन नाशयति तदाष्टमभागन्यूनं सङ्कृदौतस्य
मूलं दथात् । द्विधौतस्य पादोनम् । त्रिधौतस्य तृतीयांशोनम् । चतुर्धौतस्यार्धं ततः परं
कल्प्यं यथाशक्त्या । यः पितापुत्रयोः कलहे साक्ष्यमज्जीकरोति स पणत्रयं दण्डः ।

१ A चातिकामति

२ B दैविकं राजकम्

३ B प्रस्थानस्य

४ B reads वृद्धि for भूतिम्

५ B तत्तत्स्याने

६ B शतद्रव्यं च

७ B दण्डवाहुत्यम्

८ B परस्मिन्निक्षिपति

९ B omits च

१० A reads याचितकारिवाससां

जानमाननाणकैः कूटैर्षात्वा व्यवहरन् सहस्रं पणान् दण्डः । अवैद्यो वैद्योहमित्युक्त्वा पशुमनुष्ठराजपुरुषेषु दुश्चिकिसामाचरन् पणानां सार्थशतद्वयशतपद्मकसहस्राणि क्रमेण दण्डः । यः कुवस्तु गन्धादिभावनया सुवस्तुसद्वां कृत्वा विक्रीणीते स विक्रीतमूल्याष्टगुणं दण्डः । राजकृतार्धहासवृद्धी जानन्तोपि वणिजो यथान्यथा कुर्वन्ति तदा पणसहस्रं दण्डः । स्वदेशादागर्तं पण्यं गृहीत्वा ये सद्यो विक्रीणीते ते शतपणमूल्ये पञ्चपणां लाभं गृहीयुः । परदेशादागते तु पणदशकम् । क्रमुककुमशालिगवाङ्नापद्मरागादिपञ्चानां मूल्यं गृहीत्वा याच्यमानानोपि यः केत्रे पण्यं न प्रयच्छति स सोदयं दाप्यः । तत्रान्यत्र वा विक्रीणानः सलाभम् । यदा दीयमानमपि केता नादते तदा राजदैवविनष्टं तस्यैव गच्छति । इति विक्रीयासंप्रदानप्रकरणम् ।

यदा बहवो मिलित्वैकं व्यवसायं कुर्वन्ति तेषां लाभालाभौ यथाद्रव्यदान (नं ?) यथापरिभाषं वा होयै । राजा सर्वपण्यमूल्यस्य विशतितमं भागं शुल्काद्यर्थं गृहीयात् । यः शुल्कस्थानं वस्त्रयति स पञ्चाष्टगुणं दण्डः । खीपश्वोर्नदीतरणे पणपादो देयः । रिक्पुरुषस्य पादार्थम् । दृष्टिशुश्रोत्रिययतिभ्यो न स्थलजं नापि जलजं शुल्कं ग्राहम् । इति संभूयसमुत्थानम् ।

जातिनामकुलादिकं योपहृते यश्च द्यूतपानाङ्गनासको यश्च निष्कारणं कियदस्य धनं कं चास्य गृहमिति पृच्छति यश्च द्रव्यागमाभावे भूयांसं व्ययं करोति ते सर्वे प्रायश्चोरा इति राजा परीक्षणीयाः । तांश्च निर्णीतचौर्यान्यथापराधं दण्डयेत् । विप्रं तु छत्महाचौर्यमकृतप्रायश्चित्तं दण्डयित्वा ललाटे श्वपदेनाङ्गयित्वा निर्वासयेत् । यस्य ग्राममध्ये धनापहारादि जातं स एव चौरं धनं वा दद्यात् । यदि चौरपदमार्गोन्यग्रामे प्रविष्टस्तदा तद्वामस्तामी दद्यात् । बन्दिग्राहकानश्वहस्त्यपहारकान् प्रसाशघातिनश्च राजा शूलानारोपयेत् । कराद्युत्क्षेपकग्रन्थिमेदकौ क्रमेण करसंदंशहीनौ कार्यौ । तर्जन्यङ्गुष्ठयोगः संदेशः । यथौरसाज्ञादिकं ददाति स सहस्रं पणान् दण्डः । वनक्षेत्रखलग्रामदाहकांस्तृणैर्वेष्टयित्वा दाहयेत् । इति स्तेयप्रफरणम् ।

येन सह संभाषणादौ भर्त्रादिना पञ्चादिका वारितापि तेनैव सह चेत् तैलकरोति तदा सा पणशैतं दाप्या । पुरुषस्तु निवारितोप्येवं कुर्वब्लशतद्वयम् । सजातीयपरदारगमने साशीतिपणसहस्रमितो दण्डः । हीनजातीयगमनेसादर्थम् । उत्तमगमने वधः । यः कन्याँया योनिक्षतमहृस्या करोति तस्याङ्गुलिच्छेदः शर्तैप्णो दण्डः । शुल्कमदर्त्तैव बलाद्

१ B reads निष्कार इति राजा परीक्षणीयाः (omitting two lines)

२ A omits तत्

३ B reads पणशैते

४ B reads कन्यान्यथा

५ B reads शतं पणा दण्डः

वेश्यां गच्छन्दश पणान्दण्डः । पूर्वं तस्या इच्छया शुल्कं दत्त्वानन्तरं तस्या अलिच्छायामपि बलादूच्छतो न दण्डः । यदा सा खस्यैव शुल्कं प्रतिददाति तदा द्विगुणं प्रसिद्ध्यात् । यदा पुरुषः शुल्कं दत्त्वापि गन्तुं नेच्छति तदा स तज्ज्ञात् । चण्डालीगमने त्रैवर्णिकान् प्रायश्चित्तानि च्छून् ललाटे भगेनाङ्कशित्वा सहस्रं पणान्दण्डयित्वा निर्बासं येत् । प्रायश्चित्तेच्छूनां तु दण्डे एव भवति । इति खीसंग्रहणम् ।

यः शासने भूमेनिवन्धस्य वा न्यूनत्वमाधिक्यं वा लिखति यक्ष पारदारिकं चौरादिकं वा गृहीत्वा राहे नार्पयति तौ पणसहस्रं दण्ड्यौ । योऽभेद्यं विष्णादि विप्रं क्षत्रियं वैश्यं वा लापयति स यथाक्रमं साशीतिसहस्रतदर्थतदर्थिकान् पणान् दण्डः । यः कूटखण्ड्यवहारी विष्मांसविक्रीयी च तमङ्गहीनं कृत्वा सहस्रं पणान् दण्डयेत् । गोगजाश्वशकटादिभिर्मारितेषि मनुष्यादावपसरेत्युच्चैः प्रजल्पन् खामी न दण्डः । एवं यत्र यत्र न स्वाम्यपराधस्तत्र तत्र दण्डाभावः । यस्तु शक्तोपि खामी गजादिभ्यो न मोक्षयति स सार्वशतद्रवयपणं दण्डः । विकृष्टे (?) द्विगुणो दण्डः । यो जारं चोर इति वदति स पश्चाशतं पणान् दण्डः । यस्तु जारादुकोचमादाय तं मुक्षति स उत्कोचादृष्टगुणं दण्डः । यो मिथ्यैव राजो मरणाद्यनिष्ठं लोकेषु कथयति तस्य वा समक्षमाकोष्टा तदूढमध्यस्य वा प्रकाशकस्तस्य जिह्वां छित्वा स प्रवास्यः । कोशापहर्तून् यथापराधं वधसर्वस्वहरणादिभिर्दण्डयेत् । सर्वत्र सर्वासापहारेषि चौरातिरिक्तस्य जीवनविद्योपकरणं नापेहर्तव्यम् । यो मृतवज्ञं विकीर्णिते गुर्वादीश्व ताडयति राजाद्यनुमतिं विना तद्वाजाद्यारोहति च स पणसहस्रं दण्डः । यो राजानं तव राज्यच्युतिर्भवतिविति शपति यक्ष शूद्रादिभीजनार्थयशोपवीतादि विप्रनिहं धारयति तौ पणाशतं दण्ड्यौ । अन्यायाद् दण्डं गृहीतं त्रिशङ्कुणीकृत्य वस्त्रोद्देशेन संकल्प्य विप्रभ्यो दर्यात् । अत्र सर्वत्र पणस्तात्रिकः कर्त्तः । अनिर्दिष्टसंख्येया च संख्या तद्वास्त्रिन्येव । इति श्रीमीमांसकशंकरभट्टामजरङ्गनाथभट्टामोदरभट्ट-त्रिसिंहभट्टानुजनीलैकण्ठकृतव्यवहारतत्त्वं समाप्तम् । संवृत् १७०० वर्षे (?) वर्षे माघमासे शुक्लपक्षे सप्तम्यां तिथौ शनिवासरे । श्रीमस्तु (?) ।

आश्रेयलक्ष्मणस्येवं पुस्तकम् ।

१ A reads वेश्यां गच्छतो दण्डः

२ B reads दण्ड एव । शूद्रस्तद्रुत्ता चण्डाल एव भवति ।

३ B reads विषमांसविक्रीयी

४ A reads विकृष्टे (विकृष्टे?)

५ B reads नाहर्तव्यम्

६ adds राजा after दत्त्वात्

७ B reads ०कण्ठभट्टकृतं व्यवः

८ B omits संवृत्...शनिवासरे and has श्रीरस्तु शुभं भवतु.

६० [Notes on Vyavahāramayūkha]

Appendix B

(Index of authors and works quoted in the Vyavahāramayūkha.)

No notes have been appended against the names of authors like Manu about whom information can be easily gathered from the Sacred Books of the East and other well-known sources.

अमरकोशः

आपस्तम्बधर्मसूत्रः

आश्वलायनगृहसूत्रः

आश्वलायन (verse quoted in प्रयोगपारिजात).

उशनस्. मेधातिथि on मनु (VII. 15) quotes two verses of Us'anas about the eight functions of a king. गोविन्दराज on मनु (X. 22-23) quotes उशनस् for the means of livelihood of such mixed castes as शळ, मळ, खस, द्रविड. There are many works attributed to उशनस्, which treat of different subjects. The औशनसस्मृति in the Ānandas'rama edition is different from the संहिता of उशनस् published by M. N. Dutt. The Kauṭiliya cites the opinions of Aus'anasas. The Sāntiparva (chap. 56. 29-30 and 57. 3) refers to a work on politics by Us'anas. There is a prose work of Us'anas on dharma in the Deccan College collection.

कल्पतरु. This was a work composed by लक्ष्मीधर. The कृत्यकल्पतरु is mentioned by the वीरभित्रोदय. His विवादकल्पतरु is quoted by रुद्रनन्दन. He wrote also व्यवहारकल्पतरु. The कल्पतरु is quoted by the हारलता (about 1168 A. D.) and विवादराकार. लक्ष्मीधर is spoken of with great veneration by the सरखीविलास. The work was written under Govinda-

chandra of Kanoj who reigned from 1104 to 1155 A. D. He was the साधिविप्रहिक (minister for peace and war) of गोविन्दचन्द्र (I. O. cat. No 1386, p. 410).

काल्यायन. This स्मृति is not now extant. About 800 verses of काल्यायन on व्यवहार are quoted in the various *nibandhas* and about 200 on *āchāra, prāyaśchitta* &c. काल्यायन very often refers to वृहस्पति and भृगु (*i. e.* मनुस्मृति). His legal dicta are very much advanced and he is full of accurate definitions and divisions. मेधातिथि (on मनु VIII. 216) speaks of a काल्यायनीयसूत्र and says that काल्यायन applied the भाष्डवाहवणिहन्याय to all. मेधातिथि also quotes verses from काल्यायन, who is quoted by विश्वलृप and the मिताक्षरा. So he is not later than the 7th century A. D. and may be several centuries older still.

कार्णजिनि. A कार्णजिनि is mentioned as a teacher in the पूर्वमीमांसासूत्र (IV. 3. 17; VI. 7. 35) and in the काल्यायनश्रौतसूत्र (I. 6. 23). He is quoted by the मिताक्षरा, अपरार्क, हेमाद्रि as स्मृतिकार.

कालिकापुराण. This is quoted by अपरार्क, the मदनपारिजात, स्मृतिचन्द्रिका, दत्तकमीमांसा.

कुलूकभट्ट. He wrote a commentary called मन्त्रधर्मसुक्तावलि on the मनुस्मृति. He mentions मेधातिथि, गोविन्दराज and धर्णीधर among the commentators of the मनुस्मृति. He copies who?— sale from मेधातिथि and गोविन्दराज without acknowledgment. He wrote at Benares. He was a Gauda residing in Vārendra. Though he was a Bengal writer he does not refer to जीमूतवाहन. He is referred to by चब्देश्वर and रघुनन्दन. Therefore he flourished later than the 12th century and earlier than 1300 A. D.

कुण्डैपायन.

गालव.

गोविन्दमीमांसक. See under दिव्यतात्त्व.

गौतमधर्मसूत्र.

चन्द्रिका. Vide under स्मृतिचन्द्रिका.

टोडरानन्द. Todaramalla, the finance minister of Akbar, compiled an encyclopaedia of law, astronomy, medicine. The several parts of that encyclopaedia on आचार, दान, व्यवहार, प्रायश्चित्त, समय, शुद्धि, ब्रत, तिथि &c were called सौख्यs. When the ज्योतिःसौख्य was composed, the current S'aka year was 1494 (i. e. 1572 A. D.) An old ms. of a portion of the व्यवहारसौख्य was written in 1581 A. D. The टोडरानन्द is quoted in the द्वैतनिर्णय of शंकरभट्ट, father of नीलकण्ठ.

तत्त्वरत्न. This is a work of पार्थसारथिमित्र. It is a semi-independent work, commenting upon the Pūrvamimānsāsūtras themselves as well as explaining passages from the works of शबर and कुमारिल. पार्थसारथि is referred to by माधव.

दक्ष. Quoted by विश्वरूप, the मिताक्षरा, अपरार्क.

दिव्यतत्त्व. रघुनन्दनभट्टाचार्य is the author of 28 works called तत्त्वs, the whole collection being named स्मृतितत्त्व. He wrote a commentary on the दायभाग of जीमूतवाहन. He was a pupil of वासुदेवसार्वभौम and fellow-student of चैतन्य (who is said to have been born in 1489 A. D.). He quotes the मिताक्षरा, हलायुध, शूलपाणि, परिजात, रायमुकुट (1431 A. D.), कुङ्कुमभट्ट. He is quoted in the निर्णयसिन्धु (1612 A. D.) and by the वीरमित्रोदय. He is styled स्मार्तभट्टाचार्य by the वीरमित्रोदय and the व्यवहारमयूख. So he flourished later than 1480 A. D. and earlier than 1600 A. D.

देवल. He seems to have written a स्मृति on आचार, व्यवहार and प्रायश्चित्त, as the मिताक्षरा, गोविन्दराज and अपरार्क cite quotations from देवल on all these topics. The समाप्ति (72. 5) quotes a view of देवल.

द्वैतनिर्णय. Vide Introduction.

धर्मप्रवृत्ति. This is a work dealing with आचार, संस्कार, दान and श्राद्ध. It is quoted in the द्वैतनिर्णय and in the संस्कार-कौस्तुभ also. The author is नारायण. He mentions by name the माधवीय, स्मृत्यर्थसार, प्रयोगपारिजात, हेमाद्रि, महार्णव, मदनपारिजात, अनन्ताचार्य. Therefore the author flourished after 1400 A. D. and before 1600 A. D. Mahāmahopādhyāya Haraprasādas'āstri (I. A. for 1912 p. 7) ascribes this work to नारायणभट्ट, the grandfather of नीलकण्ठ. But this does not seem to be likely. The author nowhere refers to his father and other ancestors as नारायणभट्ट does. The धर्मप्रवृत्ति opens with the verse 'नारायणं नमस्कृत्य कामदां च सरस्वतीम्', while नारायणभट्ट does not begin his works in this way.

धारेश्वराचार्य. Bhojadeva, king of Dhārā, was one of the most famous patrons of learned men. He composed a टीका called राजमार्तण्ड on the गोगसूत्र and an astronomical work called राजमृगाङ्क. One of his grants is dated *savivat* 1078 (1041-42 A. D.). He is quoted by the मिताक्षरा, by जीमूतवाहन in his दायभाग and व्यवहारमात्रका and by अपरार्क. He held less liberal views as to the rights of widows and daughters than the मिताक्षरा and was of opinion that ownership was शास्त्रैकसमधिगम्य.

नयविवेक. Vide भवनाथ below.

नारद. नारद wrote an extensive स्मृति dealing with व्यवहार. He is also quoted on matters of आचार and प्रायश्चित्त by the स्मृति-चन्द्रिका, हेमाद्रि, माधव. So it seems that he wrote on these topics also. नारद's work on व्यवहार has come down in two recensions, one smaller and the other larger. His work is very systematic and marks a great advance on the Manusmṛiti and even on Yājñavalkya. नारद was commented upon by असहाय who is quoted by विश्वरूप (on याज्ञ. III. 263-264) and मेधातिथि (on मनु VIII. 156). नारद is quoted as an inspired writer by विश्वरूप, मेधातिथि, the मिताक्षरा. Bāṇa in his Kādambari (Peterson's edition p. 91) appears to refer to him.

A half verse of नारद quoted by the व्यवहारमातृका and the पराशरमाधीय is the same as विक्रमोर्चशीय IV. 17. He mentions हीनाराष्ट्र. So the नारदस्मृति is not later than the 4th century A. D. and may be somewhat earlier still.

निघण्ठु. What work is intended is not quite clear. It is not the Vedic Nighaṇṭu on which Yāska comments.

पराशर. The स्मृति of पराशर contains about six hundred verses on आचार and प्रायश्चित्त. माधवाचार्य wrote a commentary upon it and introduced the whole of the व्यवहारकाण्ड in his comment by saying that one verse of पराशर (*viz.* क्षत्रियस्तु प्रजा रक्षन् &c.) suggests the whole of व्यवहार. The पराशरस्मृति is quoted by विश्वरूप, मेधातिथि, the मिताक्षरा, by गोविन्दराज and अपरार्क.

पारिज्ञात. There are several works named पारिज्ञात. There is the प्रयोगपारिज्ञात of वृसिंह and of खण्डेराय, the मदनपारिज्ञात of विश्वेश्वर, the प्रायश्चित्पारिज्ञात, विधानपारिज्ञात and आहिकपारिज्ञात by अनन्तभट्ट. The वीरमित्रोदय quotes a व्यवहारपारिज्ञात. The विवादरत्नाकर of चण्डेश्वर quotes a पारिज्ञात.

पिण्डसिद्धि. A medical work.

पितामह. This स्मृति is frequently quoted by विश्वरूप, the मिताक्षरा, अपरार्क, मदनपारिज्ञात &c.

प्रजापति. Quoted in the मिताक्षरा, अपरार्क, हरदत्त. A प्रजापति is cited in the बौ. ध. स. (II. 4. 15 and II. 10. 71) and वसिष्ठधर्मसूत्र (3. 47, 14. 16-19, 14. 30-32).

प्रयोगपारिज्ञात. This is an extensive work by वृसिंह. A portion of it, *viz.* the संस्कारकाण्ड, is published by the निर्णयसागर press. It very frequently quotes हेमाद्रि and विद्यारथ्य. It also quotes the मिताक्षरा, the स्मृतिचन्द्रिका, स्मृतिरत्नालिङ्ग, स्मृत्यर्थसार, षड्गुरुशिष्य. It is quoted in the प्रयोगरत्न of नारायणभट्ट, grandfather of नीलकण्ठ and in the द्वैतनिर्णय. Therefore the work was composed between 1400 A. D. and 1550 A. D.

प्रवराध्याय. The 11th परिचिष्ठ of काल्यायन is so called. There are प्रवराध्याय ascribed to अगस्त्य, लौगांशि and others.

बृहन्मनु. Quoted by the मिताक्षरा, माधव.

बृहस्पति. The स्मृति of बृहस्पति, like that of काल्यायन, has not yet been discovered. In the *nibandhas* there are over 700 verses of बृहस्पति quoted on व्यवहार alone. He is also quoted in the मिताक्षरा and other works on आचार and प्रायशित्, but very much less frequently than on व्यवहार. बृहस्पति frequently refers to the opinions of the extant मनुस्मृति and amplifies and illustrates the vague and concise statements of मनु. His work abounds in definitions of technical legal terms. His स्मृति may be looked upon as a वार्तिक on the मनुस्मृति. बृहस्पति is quoted by काल्यायन, विश्वरूप, मेधातिथि, विज्ञानेश्वर, अपरार्क. बृहस्पति defines the value of golden शीनारास and uses the word नाणक. बृहस्पति cannot be placed later than the 5th century A. D. and may be a few centuries older still.

बौद्धायन.

भवनाथ. He wrote the भीमांसानयविवेक (or briefly नयविवेक) which is a commentary on the भाष्य of शब्दर. He is quoted in the सरखतीविलास. शंकर, author of उपस्कार on कणाद's वैशेषिकसूत्र, was the son of a भवनाथसिंध्र. Whether the two were identical is doubtful. He is comparatively an early writer, as the स्मृतिचन्द्रिका (1150-1200 A. D.) names him and quotes from his work.

भागवत.

भास्कराचार्य. He was born in 1115 A. D. and wrote the सिद्धान्तशिरोमणि in 1151 A. D. and the करणकुत्तूल in 1184 A. D.

मदन. The मदनपरिज्ञात was composed by विश्वेश्वरभट्ट in the name of his patron मदनपाल, king of काश्मीर (to the north

of Delhi on the Jumna). विश्वेश्वर wrote सुबोधिनी, a commentary on the मिताक्षर, before he wrote the मदनपारिजात. मदनपाल belonged to the family of Taka, was the son of सहारण and emulated the glorious career of भोज. मदनपाल composed a medical work called मदनविनोद in the year 1431 (ब्रह्मगण्डुगन्तु-गणिते) of the विक्रम era (i. e. 1375 A. D.). The genealogy given therein agrees with the one in the मदनपारिजात. He also compiled a commentary on the सूर्यसिद्धान्त, designated सूर्यसिद्धान्तविवेक or वासनार्णव. A ms. of this in the Bhau Daji collection was copied in 1403 A.D. He wrote works called सिद्धान्तगर्भ (or मदनविनोद) and यज्ञप्रकाश. The colophon at the end of the सूर्यसिद्धान्तविवेक describes him as the author of मदनपारिजात, महार्णव, सिद्धान्तगर्भ, यज्ञप्रकाश and numerous other works. In a ms. of the महार्णव in the Deccan College the work is ascribed to मान्धानु, son of मदनपाल. There is a स्मृतिमहार्णव mentioned by चण्डेश्वर in the विवादरत्नाकर, but that seems to be a different work. Rajakumar Sarvadikari assigned मदनपाल to the 12th century by taking 'yuga' to mean 'two'. But this does not seem to be correct, as विश्वेश्वर refers to the स्मृतिचन्द्रिका, अपरार्क and हेमाद्रि. It is doubtful whether Nilakantha in his Vyavahāramayūkha refers to the मदनपारिजात at all. All the references to मदन seem to be concerned with the मदनरत्न. Some of the opinions attributed to मदन in the व्यवहारमयूक्ष are found also in the सुबोधिनी, which was composed by the author of the मदनपारिजात.

मदनरत्न. This was an encyclopaedia in seven parts called उद्योत on समय, आचार, व्यवहार, प्रायश्चित्त, दान, शुद्धि and शान्ति. It was compiled under king मदनसिंह. The genealogy given in this work shows that मदनसिंह is quite different from मदनपाल, who compiled the मदनपारिजात and other works. The मदनरत्न quotes कल्पतरु, हेमाद्रि and is quoted by the द्वैतनीर्णय, कमलाकरभट्ट and वीरभिन्नोदय. It was therefore composed after 1300 A. D. and before the 16th century.

मनुस्मृति.

मेरीचि. Quoted by the मिताक्षरा, अपरार्क and others.

माधव. He wrote a commentary on the पराशरमाधव. He was a voluminous writer. In the पराशरमाधवीय he refers to बुद्धकृष्ण. He became जगद्गुरु at श्रीगंगारी and was styled विद्यारथ्य. He quotes the मिताक्षरा, अपरार्क, स्मृतिचन्द्रिका. The पराशरमाधवीय was written about 1360 A. D.

सिताक्षरा. This is a commentary by विज्ञानेश्वर on the आश्वल्क्यस्मृति and became the starting point for all later developments in Hindu law. He quotes असहाय, विश्वरूप, मेधातिथि, भारुचि, श्रीकर, धारेश्वर. He wrote under विक्रमादित्य, a चालुक्य king of कल्याण (in the Nizam's dominions now) about 1080 A. D. अपरार्क and जीमूतवाहन appear to criticize it without actually naming it.

मेधातिथि. He is the oldest extant commentator on the मनुस्मृति. His commentary is styled भाष्य and is very voluminous and abounds in discussions particularly based on the पूर्वमीमांसा. He quotes कुमारिलभट्ट and also शंकराचार्य's भाष्य on the छान्दोग्योपनिषद्. He refers to असहाय and numerous commentators on the मनुस्मृति among whom he names ऋजु, यज्ञवल्क्य and उपाध्याय. He is quoted by the मिताक्षरा with great respect. Therefore he is later than 820 A. D. and may have flourished about 850—900 A. D.

यम. This स्मृति seems to have embraced all the three subjects of आचार, व्यवहार and प्रायश्चित्त. He is quoted by विश्वरूप, मेधातिथि, मिताक्षरा, अपरार्क, गोविन्दराज and अपरार्क quote verses from शङ्खस्मृति in which यम is referred to with veneration. The वसिष्ठधर्मसूत्र (11. 20, 18. 13–16, 19. 48) quotes the views of a यम.

याक्षवल्क्य. This स्मृति is written in a compact style and seems to be a compendium of the Manusmṛti with additions. He differs from Manu on several points, parti-

cularly in forbidding a Brāhmaṇa to take a sūdra wife. There is a close correspondence between Yājñavalkya on Vyavahāra and the Dharmasthiya section of the Kauṭilya. He speaks of नाणकs and of the worship of Vināyaka which is found also in the Mānavagṛhya. The सूति is not later than about 200 A. D., being certainly earlier than Nārada, वृहस्पति and कात्यायन, all of whom were looked upon as inspired sages by विश्वरूप (about 800-850 A. D.).

लौगाक्षि. This सूति seems to have embraced the topics of आचार, व्यवहार and प्रायश्चित्त also. It is quoted by the मिताक्षरा, अपरार्क, हेमाद्रि. Many of the quotations are in prose.

वसिष्ठ. Some of the quotations under this name are not found in the वसिष्ठधर्मसूत्र.

वाचस्पतिसिंश्र. He is the author of विवादचिन्तामणि, which is an authoritative work on Hindu law in मिथिला. It is based on the विवादरत्नाकर of चण्डेश्वर. He wrote also नीतिचिन्तामणि, व्यवहारचिन्तामणि and श्राद्धचिन्तामणि. In the latter work we are told that it was written by order of queen जयदेवी, widow of king भैरवदेव and mother of पुरुषोत्तमदेव. भैरवदेव is identified with हरनारायणदेव of मिथिला who reigned from 1513 to 1527 A. D. The श्राद्धचिन्तामणि is quoted in the शुद्धिकौमुदी of गोविन्दानन्द (written between 1478-1525 A. D.) and the विवादचिन्तामणि is frequently criticized by the बीरमित्रोदय and is quoted by खुनन्दन. So वाचस्पतिसिंश्र flourished towards the end of the 15th century and the first quarter of the 16th.

विवादरत्नाकर. This was composed by चण्डेश्वरङ्गुर who was a minister of हरिसिंहदेव, king of मिथिला. चण्डेश्वर defeated the chiefs of Nepal and weighed himself against gold on the banks of the वाग्मती (the Bagmati which rises near Khatmandu) in the s'ake year 1236 (i. e. 1314-15 A.D.). He wrote seven treatises styled रत्नाकरs on कृत्य, दान, व्यवहार,

शुद्धि, पूजा, विवाद and गृहस्थकृत्य. His विवादरत्नाकर is a work of paramount authority in मिथिला. He quotes कल्पतरु, पारिजात, हलाशुध, प्रकाश, कामधेनु, स्मृतिमहार्णव. He is quoted by विवादचिन्तामणि, वीरभिन्नोदय.

विष्टतत्त्व. The verse cited by the मयूख from the विष्टतत्त्व occurs in the मिताक्षरा also.

विष्णुधर्मसूत्र.

बृद्धगौतम. This is a late work in verse, which probably formed part of the Āśvamedhikaparva.

बृद्धयाज्ञवल्क्य. This is a different author from याज्ञवल्क्य. विश्वरूप differentiates between them and quotes two verses from बृद्धयाज्ञवल्क्य.

ब्यास. This स्मृति comprised the three topics of आचार, अवहार and प्रायश्चित्त. It is later than बृहस्पति and earlier than कालायन.

शङ्क. The शङ्कस्मृति seems to have embraced the three topics of आचार, अवहार and प्रायश्चित्त. It is quoted by विश्वरूप, मेधातिष्ठि, गोविन्दराज, मिताक्षरा, अपरार्क. There are quotations in both prose and verse. In some of the quotations from शङ्क, यम is spoken of with great veneration. अपरार्क gives a quotation from the भविष्यपुराण in which शङ्क is named as laying down a प्रायश्चित्त for a certain act. Authors make a distinction between the स्मृति of शङ्क and that of शङ्कलिखित.

शङ्कलिखित. This was a dharmasūtra. The तत्त्ववार्तिक of कुमारिल speaks of the धर्मसूत्र of शङ्कलिखित and quotes a quarter of an अनुष्ठुभ् from it. The पराशरस्मृति tells us that the शङ्कलिखित code prevailed in the द्वापरयुग. The महाभारत (शान्तिपर्व chap. 23) has a story about the brothers शङ्क and लिखित. In the कल्पतरु of लक्ष्मीधर a भाष्य on शङ्कलिखितधर्मसूत्र seems to be referred to.

शाकळ.

शुभिद्विवेक. There are several works of this name.

One of them was written by रुद्धधर, son of लक्ष्मीधर. He wrote several other treatises under the name of विवेक. The शुद्धिविवेक deals with impurity arising from birth or death in one's family or from causes limited to one's person. The शुद्धिविवेक of रुद्धधर quotes the मिताक्षरा, the रत्नाकर, the हारलता and पारिजात. It is quoted by कमलाकर and the द्वैतनिर्णय.

शौनक. शौनक is frequently quoted on the matter of adoption. There are however quotations on आचार and प्रायश्चित्त also and some of them are in prose. The दत्तकमीमांसा quotes a verse of वृद्धगौतम, which speaks of the opinion of शौनक.

आद्यमयूख.

संवर्त. This सूति is quoted by विश्वरूप, मेधातिथि, the मिताक्षरा, अपरार्क.

संग्रह. संग्रह or सूतिसंग्रह is an ancient law book quoted by हेमाद्रि, स्मृत्यर्थसार, माधवाचार्य, मदनरत्न, रघुनन्दन. The मदनपारिजात mentions a श्लोकसंग्रह and a गथसंग्रह.

समयमयूख.

सापिष्ठविविर्णय. This is a work by श्रीधरभट्ट, son of रामेश्वरभट्ट, who seems to be the great-grand-father of नीलकण्ठ. One ms. (Deccan College No. 129 of 1895-98) was copied in संवत् 1647 i. e. 1591 A. D. No. 209 of 1882-83 describes it at the end as सापिष्ठविविका also.

सुमन्तु. Quotations in both prose and verse occur. He is quoted by विश्वरूप, अपरार्क, the हारलता, हेमाद्रि. The चतुर्विंशतिमत quotes a verse from सुमन्तु in which शङ्क is mentioned by name. He seems to have written on all the topics met with in a सूति like that of याज्ञवल्क्य.

सोमेश्वर. He is the author of न्यायसुधा, a commentary on the तत्त्वार्थिक of कुमारिल. He is quoted by the सरस्वतीबिलास,

the द्वैतनिर्णय, निर्णयसिन्धु. His न्यायसुधा is also styled राणक on which अन्नम्भट्ट wrote a commentary styled राणकफक्किकाब्याख्या. One ms. of the न्यायसुधा was written in 1440 संवत्सर (probably of the विक्रम era).

स्मृतिभट्टाचार्य. This is the name under which रघुनन्दन is spoken of. Vide दिव्यतत्त्व above.

स्मृतिचन्द्रिका. This is an extensive compilation dealing with संस्कार, आहिक, व्यवहार, आशौच and प्रायश्चित्त. The author is देवण्णभट्ट. The स्मृतिचन्द्रिका quotes विश्वरूप, धारेश्वर, विज्ञानेश्वर, अपराके and is quoted by हेमाद्रि and माधवाचार्य. So the work was composed between 1150 A. D. and 1250 A. D.

स्मृतिसंग्रह. Vide संग्रह above.

स्मृतिसमुच्चय. This work is quoted by the स्मृतिचन्द्रिका, हेमाद्रि, शूलपाणि, रघुनन्दन.

हरिनाथ. He is the author of स्मृतिसार. He is quoted by वाचस्पतिमिश्र, रघुनन्दन, कमलाकर and स्मृतिरत्नावलि.

हारीत. This was a Dharmasūtra. Long quotations from it occur in अपराके, हेमाद्रि and the विचादरत्नाकर. The तत्त्वार्थिक speaks of it as a धर्मसूत्र. The quotations are both in prose and verse. Hārīta is quoted as an authority in the आपस्तम्बधर्मसूत्र and the बौद्धायनधर्मसूत्र.

हेमाद्रि. He was prime minister of the Devagiri Yadava king महादेव (1260–1271 A. D.) and composed an encyclopaedia called चतुर्वर्गचिन्तामणि on त्रित, दान, तीर्थ, मोक्ष and परिशेष (which includes in it काल and भ्राद्र). The published work is nearly as extensive as the महाभारत. He mentions अपराके, गोविन्दराज, स्मृतिचन्द्रिका and is quoted in the महनपारिज्ञात, निर्णयसिन्धु, द्वैतनिर्णय.

Appendix C

Index of authors and works quoted in the twelve Mayūkhas.

(Vedic works have generally been omitted).

सं=संस्कारमयूख, आ=आचारमयूख, सम=समयमयूख, श्रा=श्राद्धमयूख,
नी=नीतिमयूख, व्य=व्यवहारमयूख, दा=दानमयूख, उ=उसर्गमयूख, प्र=प्रतिष्ठा-
मयूख, प्रा=प्रायश्चित्तमयूख, शु=शुद्धिमयूख, शा=शान्तिमयूख.

अगस्तिसंहिता	आ, सम
अग्निपुराण	सं, आ, सम, श्रा, प्र, प्रा. Called वहिपुराण in प्रा, सम.
अभिस्मृति	आ
अज्ञिरस्	सं, आ, सम, श्रा, दा,
	प्रा, शु
अत्रि	सं, आ, सम, श्रा, दा,
	प्रा, शु
अद्भुतसागर	शा
अनन्तभाष्य	सम
अन्त्येष्टिपद्धति	श्रा, शु
अपराक	आ, सम, श्रा, शु, शा
अध्यशान्ति	नी
आग्नेयपुराण	आ
आचारप्रदीप	आ
आचारमयूख	सं, नी
आचारादर्श	आ
आचार्यस्मृति	आ
आचार्यः	आ
आत्रेय	दा
आथर्वणशुति	सम
आथर्वणगृह्ण	नी
आथर्वणपरिच्छिष्ठ	नी
आदिपुराण	सं

आदिस्यपुराण	सं, आ, सम, श्रा, शु
आदिपर्व	प्रा
आपस्तम्ब	सं, आ, सम, श्रा व्य, Verses quoted in शुद्धि, प्रा, शु संस्कार, प्राय० (also सूत्र), आचार, श्राद्ध.
आपस्तम्बसूत्र	श्रा
आप्नायरहस्य	दा
आष्टिषेण	सम
आश्वलायन	सं, आ, सम, श्रा, व्य, Verses in सं दा, प्रा, शा
आश्वलायनगृह्ण	सं, आ श्रा, व्य
आश्वलायनगृह्णपरिच्छिष्ठ	श्रा
आश्वलायनसमृति	आ
आहिकान्त	सम
ईशानसंहिता	सम
उत्तरमीमांसा	नी
उत्पलपरिमल	शा
उशनसू	आ, सम, व्य, प्रा
ऋग्विधान	सं, आ, श्रा
ऋग्यशुद्धि	आ, सम, श्रा, दा, प्रा, शु
कठसूत्र	सं
कप्य	आ, सम, श्रा, आ
कपर्दि	श्रा
कपिल	श्रा
कपिलपञ्चरात्र	दा
कपिलसंहिता	सं
कर्क	आ, श्रा
कर्मप्रवीप	सं, आ, श्रा, दा, शु, शा
कल्पतरु	श्रा, व्य, दा, प्रा, शु
कश्यप	सं, सम, प्रा, शु, शा
काठक	श्रा
काठकगृह्ण	सम, श्रा
कातीय (छन्दोग)	सं, आ, सम
कातीयसूत्र	श्रा

काल्यायन	आ, सम, श्रा, नी, व्य, दा, प्रा, शु, शा
काल्यायनसूत्र (गुण)	सं
कामन्दक	नी
कामशास्त्र	नी
कामिक	सम, दा
कारिका	सं, आ, सम, शु
कारिकानिवन्ध	सं
कार्ष्णाजिनि	आ, सम, श्रा, व्य, प्रा
कालशुणोत्तर	शा
कालशीप	सं
कालादर्श	सं, सम, श्रा, शु
कालिकापुराण	सम, श्रा, व्य, दा, प्रा
कालिदास	नी
काशीखण्ड	आ, सम, दा
काश्यप	श्रा, प्रा
कुण्डलक्ष्मविवृति	आ
कुमार	दा, प्रा
कुमारतात्र	दा, शा
कुमूकमह	सं, व्य
कूर्मपुराण	सं, आ, सम, श्रा*
कृत्यचिन्तामणि	सम
कृत्यमहार्णव	आ
कृत्यरत्न	श्रा
कृत्यरत्नाकर	शा
कृष्णद्वैपायन	व्य
कौण्डिन्य	श्रा
कौशुभ्रात्राद्याण	प्रा
कौशिक	श्रा
कृतु	श्रा, प्रा
खादिरगृह्य	सम
गद्यदेवल	प्रा
गरुडपुराण	सम, श्रा, दा, प्रा, शु

गर्ग	सं, आ, सम, श्रा, शा	Vide वृद्धगर्ग below
गर्गसंहिता	शा	
गार्ज्य	सं, आ, सम, श्रा, प्रा, शु, शा	Vide वृद्धगार्ज्य below
गालव	सं, सम, श्रा, नी, व्य,	
	प्रा, शु	
गृष्णकार	आ	०काराः in the plural in श्रा
गृष्णकारिका	सं, श्रा, शु	
गृष्णपरिशिष्ट	सं, आ, श्रा, दा, शु	
गोपयन्नाद्याण	नी, दा	
गोभिल	सं, आ, सम, श्रा, शा	
गोभिलीय	शा	
गोविन्दार्णव	सम	
गौडनिबन्ध	सम	By रघुनन्दन ?
गौतम (धर्मसूत्र)	सं, आ, सम, श्रा, व्य, शु	Vide छोकगौतम and वृद्ध- दा, प्रा, शु गौतम below.

चण्डेश्वर	सं	
चतुर्विंशति	आ	
चतुर्विंशतिमत	सं, आ, सम, श्रा, प्रा	
चतुर्विंशतिटीका	सं	
चन्द्रप्रकाश	सम	
चन्द्रिका	आ, सम, श्रा, नी, व्य, शु	Probably सूतिचन्द्रिका in all cases.
चमत्कारचिन्तामणि	आ, सम	
चाणक्य	नी	
चिन्तामणि	सम, शा	Is it चमत्कार० or कृत्य० ?
च्यवन	दा, प्रा	Quotations in prose in प्रा
छन्दोगपरिशिष्ट	सं, आ, सम, दा, शु, शा	
छन्दोगपरिशिष्टभाष्य	आ	
छागडेय	सम, श्रा, प्रा, शु	Quotes यम in शु

छान्दोग्य	शा, आ, प्रा
जमदग्नि	सं, आ, प्रा
जयन्तस्वामी	आ
जातकर्ण्य	सं, आ, आ, दा, प्रा, शु ०कणः in शु
जाबाल	आ, दा, प्रा
जाबालशृति	सं
जाबालि	सं, आ, सम, आ, दा, प्रा, शु
जिक्न	सम
जीभूतवाहन	प्रा
जीणप्रयोगरत्न	सम
जैमिनि	सं, सम, शु
ज्योतिर्ग	सम
ज्योतिर्निबन्ध	सं, सम, शु
ज्योतिर्मनु	सं
ज्योतिःपराशर	आ
ज्योतिःप्रकाश	सं
ज्योतिःशास्त्र	सं, सम
ज्योतिषरत्न	सं
ज्ञानमाला	आ
ज्ञानरत्नावलि	दा
टोडरानन्द	सं, आ, व्य, दा
टोडरानन्दीय	प्रा
ठहुर (probably दा दामोदर)	
डामरतत्त्व	सम
दुष्प्रपदति	आ
तत्त्वसागर	आ
तत्त्वरत्न	सं, सम, व्य, दा
तिथितत्त्व	आ

Quotations in verse in
शु and in prose and
verse in सं; called
जैमिनिस्मृति.

त्रिकाण्डमण्डन	दा	
त्रिविक्रम	प्र	
त्रिपथलीसेतु	शु	
त्रैलोक्यसार	दा	
दक्ष	आ, सम, श्रा, नी, व्य, दा, प्रा, शु	
दानधर्म	आ, दा	Probably the section of the महाभारत treat- ing of gifts.
दानभयुद्ध	सं, शा	
दानविवेक	दा	
दानसागर	दा	
दानसार	दा	
दानसौख्य	दा	
दामोदर	शा	
दामोदरलङ्घ	दा	
दामोदरीय	सम, शु	
दिव्यतत्त्व	नी, व्य	
दिवोदास	श्रा, शु	
दिवोदासीय	श्रा	
दीपिका	सम, श्रा, उ	Cited as quoting हेमाद्रि- सिद्धान्त. Is it the same as स्मृतिरीपिका below?
देवरात	सं, शा	
देवल	सं, आ, सम, श्रा, व्य, दा, प्रा, शु, शा	Some of the quotations in प्रा and सं are in prose also. Vide गणदेवल above.
देवल (ण ?) भट्ट	आ	Author of स्मृतिरीपिका ?
देवसामी	श्रा	
देवीमुराण	आ, सम, श्रा, नी, दा, उ, शा	

द्वैतनिर्णय	सम, श्रा, व्य, प्रा, शा	
धर्म	शा	
धर्मप्रकाश	सं, आ, प्रा	The numerous quotations in the संस्कारमयूल्य show that this was a work of शहरभद father of नीलकण्ठ.
धर्मप्रवृत्ति	व्य	
धर्मविवृति	सं, प्रा	
धर्मसार	आ	
धारेश्वराचार्य	व्य	
धूर्तस्त्रामी	श्रा	
धौम्य	सं, सम, श्रा, दा, प्रा	
नन्दिपुराण	श्रा, दा, उ	
नागदेवीय	आ	
नाशरखण्ड	सम, श्रा, शु	
नारद	सं, आ, सम, नी, व्य, प्रा	
नारदपश्चरात्र	दा	
नारदीय	सं, सम, श्रा, दा, उ	In the समयमयूल्य it is spoken of as नारदीय-संहिता and in श as नारदसंहिता (34th chap.). Vide वृह-आरदीय below.
नारसिंह	प्र	Author of com. on मनु.
नारायण	सम	Author of the वेणीसंहार
नारायण	नी	
नारायण	सं, आ, सम, श्रा, दा	Commentator on आश्लायनगृहासूत्र. In आ referred to as quoted by माधवीय
नारायणद्विषि	शा, सम, शा	Probably same as above

नारायणद्विषिकत	आ	
नारायणीय	शा	
निघण्टु	व्य	
निबन्ध	प्रा	
निबन्धकार	आ	
निर्णयरीपिका	श्रा	
निर्णयमृत	सम, शु	
नीतिमयूख	सं	
नीतिसार	नी	The work called कामन्द- कीयनीतिसार.
नृसिंह	आ, श्रा	
नृसिंहपुराण	आ, शा	
नृसिंहप्रसाद	सम	
न्यायसुधाकार	सम	भट्टसोमेश्वर wrote न्यायसुधा, a commentary on तत्त्ववार्तिक
पक्षघरमिश्र	प्रा	
पतञ्जलि	सं	Author of the महाभाष्य.
पद्धति	उ, प्रा, शा	Spoken of in शा as composed by भट्ट. Probably a work of his grand-father.
पद्धतिकार	प्र	In the उत्तरमयूख his grand-father is men- tioned as author of a पद्धति.
पद्मपुराण	सं, आ, सम, श्रा, दा, उ, प्रा	
पराशर	सं, आ, सम, नी, व्य, प्रा, शु, शा	For वृहत्पराशर and वृद्ध- पराशर see below.
पराशरस्मृतिव्याख्यान	सं	

परिशिष्ट	आ, सम, श्रा, दा	It is not clear whether this refers to any single work.
पारस्कर	श्रा, प्रा	In both cases verses are quoted.
पारस्करगृहासूत्र	सं, आ, शु	
पाराशर्य	प्रा	
पारिजात	श्रा, व्य, दा, शु, शा	There are numerous works of this name.
पिङ्गल	दा	
पिण्डसिद्धि	व्य	
पितामह	आ, सम, श्रा, व्य, दा	
पुराणसमुच्चय	सम	
पुराणसार	आ	
पुलस्त्य	आ, था, प्रा	
पुष्कर	सं	
पृथ्वीचन्द्रोदय	आ, सम, श्रा	Mentioned in आ as quoting सृतिरत्नावलि
पैठीनसि	सं, आ, सम, श्रा, दा, प्रा, शु	Quotations in both prose and verse occur.
प्रकाश	शु	Is it धर्मप्रकाश or शृणिह-प्रकाश?
प्रचेतस्	सं, आ, सम, श्रा, दा, प्रा, शु.	Quotations in prose also occur.
प्रजापति	सं, आ, श्रा, व्य, प्रा	
प्रतापमार्त्तिष्ठ	सम, श्रा	
प्रतिष्ठामयूख	आ	
प्रतिष्ठासार	शा	
प्रतिष्ठासारसंग्रह	दा	
प्रधीपकार	सं	
प्रपञ्चसार	दा	This is कैयट commentator of the महाभाष्य.

प्रभासखण्ड	शु	
प्रयोगपारिजात	आ, भा, व्य, प्रा, शा	
प्रयोगरत्न	सम, दा, शु, शा	
प्रयोगरत्नसंग्रह	सं	
प्रयोगसार	शा	
प्रवरमजारी	सं	
प्रवराध्याय	श्रा, व्य	
प्रायक्षितमयूख	सं	
प्रायक्षितविवेक	प्रा	
बहुचृत्यकारिका	सम	
बहुचृत्यपरिचिष्ट	दा	
बहुचृत्यपरिचिष्ट	सं, उ, शु	
वाद्वरायण	प्रा	
तुधु	आ	
बृहत्पराशार	भ्रा	
बृहत्प्रचेतस्	श्रा	
बृहसंवर्त	प्रा	
बृहथम	सम, श्रा, प्रा	
बृहद्विष्ट	आ, सम, प्रा	
बृहद्विष्णु	प्रा	
बृहद्व्यास	प्रा	
बृहज्ञारदीय	आ, सम, श्रा	
बृहन्मनु	सं, श्रा, व्य, शा	
बृहस्पति	सं, आ, सम, श्रा, नी, For बृद्धबृहस्पति see below. दा, प्रा, शु	
बैजवाप	सं	
बैजवापगृह्य	सं, श्रा	
बौधायन	सं, आ, सम, श्रा, व्य, दा, Many of these quotations particularly in व्यवहार, शुद्धि, and संस्कार प्रा, शु, शा	

ब्रह्मगर्भ	प्रा	
ब्रह्मणीता	दा	Quoted in the महार्णव about वर्षासनदान.
ब्रह्मपुराण	सं, आ, सम, श्रा, दा, प्रा, शु, शा	
ब्रह्मयामल	सम	
ब्रह्मवैर्वत	सम, श्रा, दा	
ब्रह्मसिद्धान्त	सम	
ब्रह्माञ्जपुराण	सं, आ, सम, श्रा, दा, प्रा	
भक्तूपाद्याय	प्रा	
भगवद्गीता	सम, नी, दा	
भगवान्	आ, शा	What author is meant is doubtful. Quoted in प्रयोगपरिज्ञात.
भहचरणः or भषा:	सं, आ, श्रा, दा, उ, प्रा	भट्टनारायण, grand-father of नीलकण्ठ, mentioned under this name in almost every मध्यूख, sometimes as पिता-महचरणः as in दानमध्यूख.
भृषपाद (i. e. कुमारिल)	सं	
भट्टोजिदीक्षित	आ.	
भरद्वाज	सं, आ, प्रा	
भरद्वाजगृहा	प्रा	
भवदेव	प्रा	
भवदेवनिबन्ध	प्रा	
भवगाथ	व्य	
भविष्यपुराण	सं, आ, श्रा, दा, प्रा, प्रा	Sometimes spoken of as भविष्यत्पुराण, sometimes as भविष्यपुं and sometimes simply as भविष्य.
मविष्योत्तर	सम, आ, दा, उ, शु, शा	
माणवत	आ, आ, व्य	

भारत	सं, आ, सम, श्रा, दा, शु	
भारद्वाज	श्रा	Probably the same as भरद्वाज above.
भार्गव	श्रा	
भाष्य	श्रा	Seems to be a भाष्य on शङ्कलिति a quotation from which precedes it.
भाष्यार्थसंग्रह	सम	
भास्कराचार्य	व्य, दा	
भूपाल	दा	
मृगु	सं, आ, सम, श्रा, शु	सम appears to distinguish it from मतु.
मण्डन	सम, श्रा, शु	
मण्डपनिर्णय	उ	
मत्स्यपुराण	सं, आ, सम, श्रा, दा, उ,	
	प्रा, शु, शा	
मदन	आ, सम, व्य, दा, प्रा,	
	शु, शा	
मदनपारिजात	सं, आ, श्रा, प्रा	
मदनरत्न	सं, आ, सम, श्रा, व्य,	
	दा, उ, प्रा, शु, शा	
मध्यमाञ्जिरस्	प्रा	
मतु	सं, आ, सम, श्रा, नी, व्य,	For बृहन्मतु and वृद्धमतु see under those names.
मतुस्मृतिटीका (नारा- यणीया)	सम	
मच्छकोशकार	आ	
मच्छराजविद्यि	आ	
मरीचि	सं, आ, श्रा, व्य, प्रा, शु	
मक्षरिमाहात्म्य	सम	
महाभारत	आ, दा, उ	
महापौष्टि	दा, प्रा, शा	
मात्र	नी	

माष्ठव्य	सम, दा	
माखुल	आ	
माधव	सं, आ, सम, व्य, प्रा, शु In प्रा quoted as आन्वा-	रमाधवीय.
माधवीय	सं, आ	
मानव	आ	
मानसोळास	आ	
मार्कण्डेयपुराण	सं, आ, सम, श्रा, दा, प्रा, शा	
मिताक्षरा	सं, आ, श्रा, व्य, प्रा, शु, शा	
मिश्र	व्य, शा	In व्यवहार०, it is un-doubtedly पार्थेसारथि- मिश्र and in the शान्ति० also it seems that the same writer is meant.
मीमांसाभाष्य	सम	
मुहूर्तसंग्रह	सं	
मूलाध्याय	प्रा	Quotes काल्यायन.
मृत्युंजय	दा	
मेघातिथि	सं, आ, व्य, प्रा, शु, शा	
मैत्रायणीयपरिच्छिष्ट	श्रा	
मैथिलग्रन्थ	दा	Is it the दानरक्षाकर of चण्डेश्वर?
मोहचूडोत्तर	सम, दा	
यज्ञपार्श्व	सं	
यम	सं, सम, व्य, दा, प्रा, शु	For वृहद्यम see above.
याज्ञवल्क्य	सं, आ, सम, श्रा, नी	For वृद्धया० and योगया० व्य, दा, प्रा, शु, शा see below.
यामल	शा	
योगयाज्ञवल्क्य	आ, सम, प्रा	
योगयात्रा	नी	
योगसागर	शा	

योगी	आ, प्रा	याज्ञवल्क्य is meant.
रत्नकोश	सं, सम	
रत्नमाला	सम	
रत्नाकर	दा	Is it the दानरत्नाकर of चष्डेश्वर?
रत्नावलि		Probably the स्मृतिरत्ना- वलि.
राजमानसोऽन्नास	नी	Is it the same as the मानसोऽन्नास above?
राजमातृष्ठ	सम	
राम	दा	
रामचन्द्राचार्य	सम	A रामचन्द्राचार्य is spoken of as शब्दशासनाभिहतर in the द्वैतनिर्णय of शंकरभट्ट.
रामायण	सं, दा	
रामार्चनचन्द्रिका	सम	
रुद्रयामल	सम	
रुपनारायण	दा, उ, शा	
लघुपराशर	प्रा	
	प्रा	
लघुब्यास	सं	
लघुहारीत	श्रा, दा, प्रा	
लङ्घ	सम	
लिखित	प्रा	
लिङ्गपुराण	आ, सम, दा, प्रा, शा	
लीलावती	प्रा	
लौगाक्षि	सं, सम, श्रा, व्य, प्रा, श	
वराहपुराण	सं, आ, सम, श्रा, दा, प्रा	
वराहमिहिर	सं, आ, सम, नी, उ	
वराहवैहिता	नी, उ	
वैदर्पञ्च	सम	

वसिष्ठ	सं, आ, सम, शा, व्य, दा, प्रा, शु, शा	Some verses quoted as वसिष्ठ's are not found in the वसिष्ठधर्मदूत्र.
वदिपुराण	सम, दा, उ	The same as अग्निपुराण.
वाग्भट्टीका	शा	Composed by हेमाद्रि.
वाचस्पतिमिश्र	शा, व्य, दा, प्रा	In the प्रायवित्तमयूख it is the author of the भास्त्री that seems to be referred to. In the other three it is the author of the श्राद्धचिन्तामणि and the विवादचिन्तामणि.
वामन	सं, सम, शा, दा, प्रा	
वामनपुराण	सम, दा, शा	
वाशुपुराण	आ, सम, शा, दा	
वाराहीतच्छ्र	सम	
वार्तिककार	सं, सम	Seems to be कुमारिल author of the तत्त्व- वार्तिक.
वार्तिक	व्य	The same as तत्त्ववार्तिक.
विज्ञानेश्वर	सं, आ, सम, शा, नी, प्रा, शा	Often called विज्ञानेश्वर- योगिन्.
विद्याधर	दा	
विवस्तुत	आ	
विवादरलाकर	व्य	
विवाहचण्डेश्वर	सं	
विश्वनाथदेव	नी, दा	
विश्वरूपनिबन्ध	सं	
विश्वामित्र	सम	
विश्वेश्वरनिबन्ध	सं, आ, सम, दा, प्रा, शा	
	सं	Is it the भद्रनपारिजात or कुबोधिनीटीका ?

विश्वेश्वरपद्धति	सं	
विषतत्रा	व्य	
विष्णु (धर्मसूत्र)	सं, आ, सम, श्रा, व्य, दा, प्रा	
विष्णुधर्म	सम, दा	Probably the same as विष्णुधर्मोत्तर.
विष्णुधर्मोत्तर	सं, आ, सम, श्रा, नी, दा, उ, प्रा, प्रा, शा	
विष्णुपुराण	सं, आ, सम, श्रा, दा, प्रा दा	
विष्णुरहस्य	आ, सम, प्रा	
विष्णुसूक्त	दा	
वृत्तशत	सं	
वृत्तिकार	सम, श्रा	In both cases it is probably नारायण commentator of आश्व- लायनधृष्टिसूत्र.
वृत्तिकृत्	आ	
वृद्धगर्ग	सं, श्रा	Probably these two are identical.
वृद्धगर्गर्थ	सं, सम, श्रा, प्रा, शा	
वृद्धगौतम	सम, व्य	
वृद्धपराशर	आ, प्रा, शा	
वृद्धबृहस्पति	श्रा	
वृद्धमनु	आ, सम, शु	
वृद्धयाज्ञवल्क्य	आ, व्य, प्रा	
वृद्धवसिष्ठ	सं, सम, प्रा, शु, शा	
वृद्धविष्णु	प्रा, सं	Quotations in both prose and verse occur.
वृद्धशातातप	सम, श्रा, प्रा, शु	
वृद्धहारीत	प्रा	Quotations in both prose and verse occur.

वैखानससंहिता	सम	Probably the same as व्याघ्र and व्याघ्रपाद below.
वैयाघ्रपाद	शु	
वैवस्त	प्रा	Prose quotation.
वोपदेव	आ, श्रा	
व्यवहारचण्डेश्वर	सं	
व्यवहारमयूख	सं, नी, प्रा	
व्याघ्र	सं, सम, प्रा	These two are probably identical.
व्याघ्रपाद	सम, प्रा, शु	
व्यास	सं, आ, सम, श्रा, व्य, दा, प्रा, शु, शा	Some of the quotations under this name are from the महाभारत, for example, the भारतसामित्री in आचारमयूख.
व्रतखण्ड	दा	In each मयूख quotations in both prose and verse occur.
शंकरकाचार्य	प्रा	
शङ्कु	आ, सम, श्रा, व्य, दा, प्रा, शु	
शङ्कुलिखितौ	सं, श्रा, व्य, प्रा	
शतपथभाष्य	सम	Generally only prose quotations.
शतानन्द	सम	
शावरखामी	सं	
शम्भु	श्रा	
शाकटायन	श्रा	
शाकल	व्य	
शाक्षायन	आ	
शाव्यायनि	आ, श्रा, प्रा	

शारदायनीय	शु	
शापिष्ठल्य	प्रा	
शातातप	सं, आ, सम, था, प्रा, शु	
शान्तिमयूल	सं, नी	
शान्तिसर्वस्व	शा	
शारद	शा	
शारदातिलक	आ, दा, शा	
शारदातिलकटीका	आ	Referred to as quoting नारद.
शारीरक	सं	
शार्ङ्गधरीय	सम	
शालहृष्णन	था	
शालिहोत्र	सम	
शालवीपिकाप्रकाश	सं	Work of शंकरभट्ट, father of नीलकण्ठ.
शित्यशास्त्र	दा	
शिवधर्म	दा	
शिवधर्मोत्तर	था	
शिवपुराण	प्रा	
शिवरहस्य	सम	
शिवराघवसंवाद	सम	Portion of some work.
शिवागम	आ	
शुद्धिमयूल	सं	
शुद्धिविवेक	व्य, शु	
शुनःशेष	शु	
शुल्व	दा	
शूलपाणि	था	
शूलपाणीय	प्रा	Mentioned as explai- ning a quotation from शुल्व.
शैवपुराण	सं, आ, सम	
शौनक	सं, आ, सम, था, व्य, प्रा, शु, शा	
श्रावकातिलका	आ	

श्राद्धरीपकलिका	सम, था	Has this any connection with the शीपकलिका of शूलपाणि, a commentary on याज्ञवल्क्य?
श्राद्धमयूख	सं, व्य, प्रा, शु	
श्राद्धविवेक	आ	Is it the work of शूलपाणि?
श्राद्धहेमाद्रि	आ	
श्रीदत्त	आ, था	
श्रीधर	सं	
श्रीपति	सं	
श्रीपतिरजमाला	सम	
श्लोकगौतम	सं, आ, सम, था	
श्लोकापस्तम्ब	आ	
षट्क्रिंशनमत	सं, आ, सम, था, दा, प्रा, शु	
संवर्ते	सं, आ, सम, था, व्य, दा, प्रा, शु	Quotations in prose also occur.
संस्कारमयूख	आ, प्रा	
संहितासारावलि	सं	
संप्रह	सं, आ, सम, था, व्य, दा, शा	Mentioned as quoted in मदनपारिजात, प्रबोगपारिजात and माभव. It seems to be the same as स्मृतिसंप्रह below.
सत्यव्रत	सं, आ, सम, था	
सत्याषाढसूत्र	सं, था	
सद्गुर्भैच्छिन्नामणि	आ	
सनत्कुमार	सम	
सनत्कुमारसंहिता	सम	
संन्यासिपद्धति	था	
समयमयूख	सं, आ, व्य, प्रा, शु	
सशाद्रिच्छांड	सम	
साख्याग्नयुग्म	सं, आ, था	

सारुह्यायनभाष्य	सम	
सापिण्ड्यनिर्णय	व्य	
सायणीय	सं, आ	
सारावलि	सं	
सामवेदोपनिषद्	दा	
साम्ब	त्रा	
सिंहलद्वीपराज	नी	
सिंद्धान्तशिरोमणि	सम	
सिद्धान्तशेखर	दा	
सुबोध	सं	
सुमन्तु	सं, आ, सम, श्रा, व्य, दा, प्रा, शु	Quotations in both prose and verse occur.
सूतसंहिता	सं, प्रा	
सोमेश्वर	सं, व्य	Author of न्यायसुधा on the तत्त्वातिक.
सौरधर्म	सम	
	श्रा	
स्कन्दपुराण	सं, आ, सम, दा, शा	
स्मार्तभट्टाचार्य (or स्मार्त simply)	व्य	रघुनन्दन is so named.
स्मृतिचन्द्रिका	सं, आ, सम, श्रा, व्य, शा	
स्मृतिचन्द्रोदय	सम	
स्मृतिचिन्तामणि	आ	
स्मृतिदर्पण	श्रा	
स्मृतिदीपिका	सं	
स्मृतिभास्कर	आ	
स्मृतिमजरी	आ	
स्मृतिमहार्णव	सम	
स्मृतिरङ्ग	सं, शा	
रङ्गावलि	आ, श्रा	Mentioned as quoted in पृथ्वीचन्द्रोदय.
स्मृतिसंग्रह	सम, श्रा, व्य, प्रा, शु	

स्मृतिसमुच्चय	व्य
स्मृतिसार	सं, आ
स्मृत्यर्थसार	सं, आ, सम, श्रा, दा, प्रा, शु, शा
खप्राव्याय	प्र
हयशीर्षगम	आ
हरदत्त	सं, आ, सम, श्रा
हरिनाथ	व्य
हरिवंश	दा
हरिहर	आ
हरिहरभाष्य	शु
हलायुधीय	आ
हारीत	सं, आ, सम, श्रा, व्य, Quotations in both दा, प्रा, शु prose and verse occur.
हिरण्यकेशसूत्र	सं
हेमाद्रि	सं, आ, सम, श्रा, नी, For श्राद्धहेमाद्रि and काल- व्य, दा, उ, प्रा, शा हेमाद्रि, see above. In आ. spoken of as quoting पारिजात.

Appendix D

- (a) Passages where the Mitākṣarā or Vijnānes'vara is expressly criticised. References are given to the pages of the text of the Vyavahāramayūkha.

अयं निषेधो दातुरे व पुरुषार्थो न कत्वर्थं इति विज्ञानेश्वरस्तत्र । p. 107, ll. 16-17.

यदपि विवाहप्रकरणे तेनैवोक्तं रोगिण्यादिनिषेधातिक्रमे दृष्टविरोध एव भार्यात्वं तृत्यवत् एवेति तदप्यनेनैवापास्तम् । p. 108, ll. 4-6.

ज्येष्ठस्यैव पुत्रकार्यकारणे मुख्यत्वात् स न देय इत्ययमपि निषेधो दातुरे व न प्रतिप्रहीतुरित्यपि सः स्यादर्य...संगच्छते । p. 108, ll. 13-18.

यत्तु विज्ञानेश्वरः द्वन्द्वापवादके पितराविलेकशेषे...चादौ मातुस्तदभावे पितुर्धनप्रहणमूचे तदेतद्वचोविरोधादपास्तम् । p. 142, ll. 4-8.

यत्तु विज्ञानेश्वरादयः सोदराभावे भिज्ञोदरा:...इत्याहुस्तत्र आतुशब्दस्य...द्रव्यविरोधात् । p. 142, ll. 11-13.

अत्र पितुश्रातुपितुव्यैरेव...नुपादानादिति भिताक्षरादिषु । p. 146, ll. 1-2.

यत्तु विज्ञानेश्वरमदनादयोपवादस्योत्सर्ग...संसृष्टयेव गृह्णीयादिति तच्चिन्त्यम् । p. 147, ll. 10-13.

यत्र दुहित्राद्यभावेन पुत्राणामेव साहित्येनाथिकारः प्राप्त...साहित्यं विधीयत इति भिताक्षराशयः (not expressly criticised, but नील० seems to differ) p. 157, l. 17-p. 158, l. 4.

- (b) Passages where the Mayūkha expressly or impliedly follows or refers to Vijnānes'vara or his work without criticising it.

दशमांशो राजा ग्रामः सद्वद्विकमृणमुत्तमणेन ग्राममिति भिताक्षरायाम् । p. 43, ll. 11-12.

दण्डदानासमर्थस्तु ब्राह्मणो निर्वास्यः क्षत्रियादिः स्वोचितं कर्म कारणितम् इति भिताक्षरायाम् (on याज्ञ. II. 82) । p. 43, ll. 16-17.

एतानि दिव्यानि आदित्यवारे कार्याणीति शिष्टाः । p. 51, l. 6.

धर्मागार्थं प्रकल्पयामि नम इत्यादिप्रयोगेण...रक्षानि कार्याणि । p. 66,
ll. 9-14.

मिताक्षरायां मदनरत्ने च व्यान्त्यर्थं जुहुयादमौ घृतमष्टोत्तरं शतम् । अर्थं च
होमः अग्ने पावकाय स्वाहेति मन्त्रेण कार्यं इति विज्ञानेश्वरः । p. 70,
ll. 10-12.

तावदिति कियाविशेषणं तेन सप्तवारं वेष्टयेदिति विज्ञानेश्वरः । p. 72, l. 7.

तत्रापि सप्तयवा मात्रेति विज्ञानेश्वरः । p. 81, ll. 2-3.

खल्पस्य देहिनामपरिहार्यत्वादिति मिताक्षरायाम् । p. 87, l. 17.

किञ्चिद् दानं तत्पुत्राणां दायजिधृक्षानिवृत्यर्थमिति मिताक्षरायाम् । p. 100,
ll. 2-3.

पितृकृतो धर्म्यश्चेत्स्मृतो न परावर्तनीय इति मदनविज्ञानेश्वरादद्यः । p. 99,
ll. 2-3.

विज्ञानेश्वरोप्येवम् । p. 108, l. 12.

संनिहितेष्वपि आतृपुत्रो मुख्यः—आतृणामेक...मनुरब्रवीदिति मनूकेतिति
मिताक्षरायाम् । p. 113, ll. 15-19.

सवर्णाः क्षेत्रजदत्तकादय इति विज्ञानेश्वरः । p. 116, ll. 9-10.

विभक्ताविभक्तसंदेहनिरासार्थं विभक्तानु...सौकर्यार्थमिति विज्ञानेश्वरादद्यः ।
p. 136, ll. 15-16.

कर्कशा शङ्कितव्यभिचारेति मिताक्षरायाम् । p. 140, l. 15.

स्त्रीपदं पितुरप्युपलक्षकमिति सांप्रदायिकाः । p. 141, ll. 9-10.

आचार्यार्थीनां प्रातिलोम्येन क्रम इति विज्ञानेश्वरः । p. 145, l. 12.

शेषमृणादिति कृणसम...गृह्णीयुरिति सांप्रदायिकाः । p. 159, l. 16.

यन्तु मिताक्षरायां भत्रैभावे तत्प्रत्यासज्जानां...न्याख्येयम् । p. 161,
ll. 4-7.

इदं विवाहात्माषृतायां...दत्तालंकारादिविषयमिति सांप्रदायिकाः । p. 162,
ll. 12-13.

एकप्रयोगमध्ये...परमद्वद्देरप्याधिक्यमिति सांप्रदायिका विज्ञानेश्वरादद्यः ।
p. 171, ll. 7-8.

आगते तु सामिनि व्ययीकृतमपि देयमिति मिताक्षरायाम् । p. 198, l. 14.
 (खर्चटः) बहुकण्टकसंतानः (ग्रामः) इति केचित् । p. 220, l. 5.
 मात्रादीनां सापराधत्वे जायायाश्च निरपराधत्वे दण्ड इति मिताक्षरादित्यु ।
 p. 228, ll. 10-11.

तदपिशब्दाद्वाशब्दाच्च...ब्राह्मणोपि वध्यः किमुतान्य इति मिताक्षरायाम् ।
 p. 241, ll. 15-17.

वधच्छेदनाद्युपदेशस्तु...धिकारात् । p. 245, ll. 4-5.

कूटस्खणव्यवहारी...शोत्तमसाहसम् ।...चशब्देनाऽच्छेदनमपीति मिताक्षरा-
 याम् । p. 253, l. 10.

Appendix E

(a) Passages where the Madanaratna is expressly quoted and either followed or not criticized.

संप्रतिपत्त्युत्तरे तु व्यवहारप्रयोगे भाक्त इति मदनरत्ने । p. 1, ll. 11-12.
एवंविधानीत्यादीन्यन्यान्यपि यज्ञियान्यौदुम्बरादीनीति मदनः । p. 56, l. 14.
एवं तु वैगुण्यपरिहारात्साङ्गः प्रयोग आवर्तनीय इति मदनः । p. 61,
ll. 15-16.

मदनस्तु अष्टमं सर्वदैवतम्...पर्युक्तितानि च-इति पपाठ । p. 69, ll. 10-11.
सिताक्षरायां मदनरत्ने च-शान्त्यर्थ &c. p. 70, l. 10.

तावतां सूत्राणां समाहारस्तावत्सूत्रम् । तेन तावत्सूत्रेण सप्तसूत्र्या सङ्कल्पेष्ट्ये-
दित्यर्थः-इति मदनः । p. 72, ll. 8-9.

आक्षेपो दास्यादिभर्त्सनमिति मदनः । p. 90, l. 17.

मदनस्तु पित्र्यादेरिल्येव पपाठ । p. 94, l. 5.

अत एव मदनरत्ने स्मृतिसंग्रहे-पितृद्वयविभागः स्यात् । p. 94, ll. 12-13.

अकामे विभागेच्छारहित इति मदनरत्ने । p. 96, l. 9.

इदं त्वेकहुतपरम् । स यदेकपुत्रः स्याद् द्वौ भागावात्मनः कुर्यादिति शाङ्ग-
लिखितोकेरिति मदनरत्ने । p. 98, ll. 8-9.

पितृकृतो धर्म्यश्चेत्स्मृतो न परावर्तनीय इति मदनविज्ञानेश्वरादयः ।
p. 99, ll. 2-3.

नापि पितृमरणोक्तरमर्थं नापि पुत्रायभावे सर्वमिति मदनरादिषु ।
p. 104, ll. 4-5.

उपन्यासः क्रमजटादीनां संकलितानां पाठ इति मदनरत्ने । p. 125, l. 19.

अयं च निषेधो विद्यमानश्रातृणां धनान्तरसत्त्वे । धनान्तराभावे तु तेभ्योपि
देयमेवेति मदनः । p. 127, ll. 4-5.

यत्तु बृहस्पतिः-अविभक्ता विभक्ता वा...विक्रये इति तद् द्रव्यांशे विभक्ता...
प्रतिषेधार्थमिति मदनः । p. 136, ll. 11-15.

यत्तु नारदः-श्रातृणामप्रजाः...रितरातु तु इति तदविभक्तसंस्थान्तरापरम् ।

तत्प्रक्रमे पाठादिति मदनः । p. 139, ll. 6-11.

आचार्यादीनां...आनुलोभ्येनेति मदनः । p. 145, ll. 12-14.

अर्जकस्य द्वौ भागाविस्मेनैव...द्रचनमिति मदनः । p. 147, ll. 3-5.

तत्राप्याहै माता ततः पितेति मदनः । p. 151, l. 1.

येन पितृव्यञ्चात्पुत्रसापमध्रामा सह संसर्ग...कमनियमार्थमिति मदनः । p. 152, ll. 5-6.

स्थावरातिरिक्तं सहस्रद्वयपणावधि देयमिति मदनः । p. 154, l. 4.

यौतकं विवाहादिसमये पत्ना सहैकासने...निघट्टकेरिति मदनः । p. 158, ll. 17-18.

संन्यासच्युतत्पुत्रावपि न भरणीयाविति मदनादयः । p. 165, ll. 13-14.

प्रातिकूल्ये बहिर्निष्कासनमेव भरणं तु कार्यमेवेति मदनादयः । p. 166, ll. 6-7.

निष्कासो हर्म्यादि...वेशनस्थलमिति मदनः । p. 223, ll. 10-11.

अत्र विनाशयन्हतेति पदखरसात्...द्रच इति मदनः । p. 243, ll. 12-13.

(b) Passages where Nilakanṭha differs expressly from the Madanaratna.

अश्रुतो अविद्य इति मदनरक्षे भागं दास्याभीत्यप्रतिश्रुत इति तु युक्तम् । p. 126, l. 14.

अविभक्तपदं संसृष्ट्याप्युपलक्षणम् । तुशब्दो वाशब्दार्थे । तेन पक्षद्वयम् । तत्रान्त्यः पल्लीपरः । आद्योवरुद्धापर इति मदनः । एतदूष्यवस्थामूलं विन्यस्म । p. 139, ll. 14-16.

यतु विज्ञानेश्वरमदनादयोपनादस्योत्सर्गसमान...संसृष्टेव गृहीयादिति तस्मिन्स्यम् । p. 147, ll. 10-13.

भिन्नोदरः संसृष्टये गवाश्वाद्यपीति मदनः । तस्वेतद्रचनानारूढम् । p. 150, ll. 7-8.

अपयात्रितः राजद्रोहाद्यपराधेन...बहिष्कृत इति मदनः । व्यवसायार्थ...द्वीपान्तरं गन्तेति तु युक्तम् । p. 163, ll. 10-12.

(c) Passages where Nilakanṭha seems to be referring to the Madanaratna without actually naming it.

गत्वत्र प्रायश्चित्तादिस्मरणं तदेतद्वाक्यानुपात्तदेशपरमिति केचित् । p. 7, l. 14.

- आत्मग्निकप्रतिनिधिनिषेधार्थं पुनः स्तेयग्रहणम् । p. 12, l. 1.
- याचितं विवाहाद्यर्थमानीतमाभरणादिकं कुण्डलादि । p. 35, l. 8.
- अनभिसंबद्धा अपक्षपातिनः । p. 38, l. 1.
- आत्मग्रहणं भगिनीनामुपलक्षणम् । p. 105, ll. 16-17.
- द्वृतिर्जीवनार्थं पित्रादिदत्तं धनम् । p. 156, l. 13.
- यत्तु मनुः धान्ये...पश्चताभिति तत्पाद्युप्यादिनिषेधपरम् । p. 170,
ll. 1-2.
- अनेककारुक्षणीवलयुक्तो ग्रामः खर्वटः । p. 220, ll. 4-5.
- निष्कासिनी कुदुम्बाजिर्गता पुंश्चली । p. 249, ll. 15-16.
-

Appendix F

Passages in which the doctrines of the Pūrva-mīmāṃsā are relied upon or referred to.

परदाररूपं विशेषणमविवक्षितमभिशापस्यानुवादत्वात् । p. 46, l. 1.

आज्यहविःसमिधां संप्रतिपञ्च...युक्ता तत्त्वतेर्ति । p. 54, ll. 7-12.

सौम्यवानस्पत्यर्थोर्जपमन्त्रत्वेनादष्टार्थत्वात् समुच्चयः । p. 57, l. 3.

अस्य यूपवदिस्तिदेशात्सिद्ध्यैवानुवादः । p. 57, l. 5.

आद्यतिस्तोलनमात्रस्य न साङ्गप्रयोगस्येति प्राच्याः ।...साङ्गः प्रयोग आवर्तनीय इति मदनः । p. 61, ll. 15-16.

अर्धादिभूषणान्तं पदार्थानुसमयेन दत्त्वा । p. 66, l. 12.

वस्तुतस्तु पितामहपदमविवक्षितम् ।...अनुवादविशेषणत्वात् । p. 90, ll. 3-4.

पूर्वनिषेधार्थादार्थानन्तरास्तातङ्ग्योक्तिः । p. 90, l. 11.

अत एव सार्वभौमेन संपूर्णा...न देयमित्युक्तं षष्ठे । p. 91, ll. 15-16.

विश्वजिति सर्वस्वं ददातीति विहिते सर्वस्वदाने षाष्टसिद्धान्तविरोध इति चेन्न । p. 92, ll. 6-8.

क्षत्रियादीन् प्रति तावहत्कप्रतिग्रहो गौण एव...युगपद्मिद्यविरोधात् । p. 92, ll. 14-15.

यत्तु षष्ठे गर्भदासदानमुक्तं तच्चिन्त्यम् । p. 93, ll. 5-6.

ऐच्छिकविभाग एव विवृत उत्तरार्थेन...वाक्यभेदापत्तेः । p. 97, ll. 1-2.

यत्तु...तदनेन कार्यशो वाध्यते । p. 97, ll. 15-16.

अयं निषेधो दातुरेव पुरुषार्थो न कल्पर्थं इति विज्ञानेश्वरः । p. 107, ll. 16-17.

अस्य वाक्याददष्टार्थतया...सिद्धिः । p. 107, ll. 17-19.

केचित्तु...न निषेधार्थकल्पम् । p. 108, ll. 1-2.

यथा भूतभाव्युपयोगित्वेन दण्डस्य...विश्रादिशेष्यन्तरपरिसंख्यापत्तेः । p. 111, ll. 6-13.

न चेदं जातिपदं दौहित्रमात्रिनेययोरेवोपसंहित्यते । p. 111, ll. 15-16.

एवं च निषादस्थपतिवत्साधिकारे सिद्धे । p. 112, l. 1.

अतो यस्यामवस्थायां...न त्वपूर्वा विधीयते । p. 113, ll. 13-14,

पुत्रपरिग्रहस्य भाव्याकाङ्क्षायां...पुत्रस्य भाव्यत्वमुक्तम् । p. 114, ll. 14-16.
यथा जातपुत्रः कृष्णकेशोशीनादधीत...यथा वा अर्धमन्तवेंदि मिनोति अर्धं
बहिर्वेदि । p. 115, ll. 8-10.

अत्राविभक्तानामित्येवोद्देश्यसमर्पकम् । ब्रातृणामिति तु तद्विशेषणत्वादविवक्षितम् ।
p. 132, ll. 20-21.

अत्र देशकालकर्त्रादीनामैक्ये...तत्रताऽविभक्तर्त्तुभेदेपि वचनेन बोधते ।
p. 133, ll. 1-3.

प्रथमस्यागे कारणभावात् । p. 134, ll. 1-2.

आगन्तूनामन्ते निवेशः । p. 143, l. 4.

अत्र क्रमः पाठिक एव । p. 144, l. 7.

अर्धमन्तवेंदि मिनोत्यर्थं बहिर्वेदीतिवत् । अन्यथा वाक्यमेदात् । p. 146,
ll. 3-4.

तेन विनापि गतौ संभवन्त्यामनुष्ठेत मानाभावात् । p. 147, ll. 13-14.

यथा यस्य हविर्निरुद्धं पुरस्ताच्चन्द्रमा...शिर्वापाविवक्षा । p. 151, l. 17-
p. 152, l. 2.

अत्र पुत्रदारान्तेषु स्वत्वाभावात्तद्विषये नान्तरिक्षे न दिवीतिविजिषेधानुवादमात्रम् ।
p. 202, ll. 16-17.

एतेन खकुटम्बाविरोधेन देयं दारसुताद्वते इति याज्ञवल्क्यीयः पर्युदासोपि
व्याख्यातः । p. 202, ll. 17-18.

अस्मिन्प्रकरणे दासगतपुंस्त्वस्याविवक्षितत्वाद् दास्यामप्येष सर्वो विधिहेत्यः ।
p. 210, ll. 8-9.

तदपिशब्दाद्वाशब्दाच्च ब्राह्मणभिज्ञातताणिपरम् । ब्राह्मणप्रहणं तु कैमुति-
कन्यायार्थम् । p. 241, ll. 15-16.

Appendix G

(In this appendix all quotations in verse and prose are included ; but quotations from the sūtras of Pāṇini and the lexicon of Amarasimha have generally been omitted. Similarly formulas like अग्ने स्वाहा and the *pratīkas* of Vedic mantras have not been included. Half verses have been included where quoted independently).

अंशमर्णं यवीयांसः:	97	अतोर्बाक्यपृष्ठदोषस्तु	216
अकल्पबालस्थविर	9	अथ चेदनृतं ब्रूयुः	222
अकाममननुज्ञात	172	अथ चेत्प्रतिभून्ति	20
अकामे पितरि	96	अथ चेत्स द्विभार्यः	156
अक्षमोढासुतश्वैव	163	अथ देयमदेयं च	202
अक्षमोढासुतस्त्वक्षी	164	अथ दैवविसंवादे	88
अक्रियाकारिणश्वैव	233	अथ प्रागेव दत्तश्वेत्	205
अक्षतायां क्षतायां वा	106	अथ आतृणां	105
अग्नुसे वैश्यराजन्ये	247	अथ मूलमनाहार्य	197
अभिदो गरदश्वैव	241	अथ यथेषां सासु भार्या	115
अभिवर्णं तु	85	अथ शक्तिविहीनः स्यात्	181
अभिवर्णमयःपिण्डं	70	अथवा सप्ताश्वत्य	71
अभिर्विधि प्रवक्ष्यामि	69	अदण्डाश्वोत्सवे	221
अभः पश्चिमभागे	53	अदत्तं तु भय	204
अभौ मुवर्णमक्षीणं	193	अदायिकं राजगामि	139
अद्यादिलोकपालांश्च	52	अदेयं यथ गृह्णाति	203
अहुलीप्रन्थिमेदस्य	235	अदेशाकालदत्तानि	51
अजाविकं सैकशफं	129	अधिकियत इत्या	171
अज्ञातौषधिमञ्चस्तु	234	अधिविज्ञज्ञियै	153
अत ऊर्ज्जं पितुः	95	अतुना संप्र	85
अंतस्त्वं दर्शयात्मानं	79	अध्यग्न्यच्या	152
अतीतव्यवहारान्	165	अनंशास्वाश्रमा	163
अंतीतायामप्रजसि	160	अनंशौ छीब	163

अनयन् भाटयित्वा	213	अपश्यता कार्यवशात्	5
अनपल्य	103	अपात्रे पात्रसित्युक्ते	204
अनन्तरः	143	अपुत्रधनं पृथ्य	142
अनाकालभृतः	209	अपुत्रपौत्रसंताने	141
अनागमं तु	31, 33	अपुत्रस्यास्य कुलजा	141
अनाच्छेद्यकराः	215	अपुत्रा योषितश्चैषां	166
अनावेद्य तु	182	अप्रगल्भजडोन्मत्त	11
अनाश्रित्य	125	अप्रजःखीधनं	160
अनिच्छन्ती	244	अप्रसिद्धं निराबाधं	13
अनिर्दिष्टस्तु	37	अप्स्य प्रवेश्य	77
अनिरेद्वा	240	अब्राह्मणः संग्रहणे	249
अनुकूलाम्	251	अशूवन् हि नरः	43
अनुपम्न्	124	अभक्ष्यभक्षणे	11
अनुपस्थापयन्	197	अभक्ष्यापेयकथनं	227
अनेकपदसंकीर्णः	14	अभक्ष्येण द्विजं दुष्प्रन्	253
अनेकपितृकाणां	100, 142	अभावयन्दमं दाप्यः	38
अन्तरा पतिते	74	अभावे ज्ञातृचिह्नानां	222
अन्तर्धनं तु यद्दद्व्यं	150	अभिगन्तास्मि भगिनीं	229
अन्याभिगमने	249	अभियुक्तोभि	15
अन्यक्षेत्रे तु	225	अभियोक्ता धनं कुर्यात्	196
अन्यत्र ब्राह्मणात्	139	अभियोगमनिस्तीर्य	18
अन्यथा न विशुद्धः	78	अभिशापे समुत्तीर्णे	25
अन्यायवादिनः	234	अभ्यन्तरस्थनिक्षेपे	35
अन्यायेनापि	31	अभ्युक्त्य पञ्चगव्येन	85
अन्ये वा ये पुर	14	अभ्युपेत्य तु शुश्रूषां	206
अन्योदर्यस्तु	148	अत्रात्कृं प्रदास्यामि	107
अन्योन्यापहृतं	131	अयोनौ गच्छतो योषां	250
अन्वाधेयं च	157	अरप्ये विजने	23
अन्वाहितं याचितके	202	अर्चयित्वा तु	82
अन्वाहिते याचितके	192	अर्थवद्धमसंयुक्तं	12
अपकारकियायुक्ता निर्लज्जा	140	अर्थस्योपरि कर्तव्यं	41
अपकारकियायुक्ता	157	अर्थिग्रत्यर्थिसाक्षिद्ये	41
अपयात्रिते रिक्य	163	अर्थेना संनियुक्तो	11

अर्थिना लिखितः	15	अस्थिरीनं समं	70
अर्धक्षयान् परतः	193	अस्त्वामि विक्यं दान	195
अर्वाक्षितुर्दशादहः	87	अहूपूर्विक्या	11
अलिप्तज्ञ ऋणी यः स्यात्	27	आकारणे रक्षणे च	4
अलेख्यसाक्षिके दिव्यं	29	आक्रम्य च द्विजैभुक्तं	221
अल्पपापः समो हेयः	60	आकुष्टस्तु समाक्षोशन्	230
अवरुद्धासु दासीषु	249	आगतस्तु शरग्राही	78
अवलम्बौ च कर्तव्यौ	58	आगमस्तु कृतो येन स दण्डः	32
अवस्त्ररथ्यलभ्य	224	आगमस्तु कृतो येन	32
अविज्ञातनिवेशत्वात्	197	आगमेन विशुद्धेन	30
अविज्ञातं तु यक्तीतम्	217	आगमेनोपभोगेन	196
अविद्यानां तु सर्वेषाम्	128	आमेयं मण्डलं चायं	69
अविभक्तानां	101	आचतुर्दशकादहो	88
अविभक्ताः पृथग्ग्रामाः	134	आचारेणाकसन्नोपि	15
अविभक्ता विभक्ता वा	136	आचार्यपत्रीं स्वसुतां	248
अविभक्ता विभक्तात्	133	आचार्यरूपभिगमने	247
अविभक्ताः सुताः	134	आजीवन्स्येच्छ्या	191
अविभक्तेनुजे प्रेते	101	आज्येन हविषा चैव	54
अविभागः संगोत्राणां	130	आज्ञासंपादिनीं दक्षां	251
अविशेषेण सर्वेषां	240	आततायिद्विजाय्याणां	242
अशक्तस्तु वदनेवं	228	आततायिनमायान्तं	241
अशीतिभागो वृद्धिः	167	आततायिनमुक्तष्टं	242
अष्टमिर्ण्डलैः	69	आततायिनि चौकृष्टे	240
अष्टमं फालमित्युक्तं	45	आत्मपितृष्टसुः	144
अष्टमं मण्डलं गत्वा	73	आदर्शीताथ पृष्ठभागं	198
असंस्कृति चाद्यात्	151	आदद्याद् ब्राह्मणीं यस्तु	208
असंस्कृता आतरस्तु	105	आदिल्यचन्द्रावनिलो	55, 60, 67
असंस्कृतास्तु यास्तत्र	106	आयौ तु वितये दाप्यौ	176
असंस्कृतास्तु संस्कार्याः	106	आधिः प्रणश्येद् द्विगुणे	174
असंख्यातमविज्ञातं	190	आधिः सीमा वाल	33
असमाहर्यमूलस्तु	196	आधिमेकं द्वयोर्यस्तु	174
असाक्षिणो ये निर्दिष्टाः	37	आधिर्बन्धः समाख्यातः	171
असुतात् पितुः पद्यः	100	आधिस्तु द्विविधः प्रोक्तः	173
अस्त्वश्याधमदासानां	49	आवैः स्त्रीकरणात्सिद्धी	173

आमङ्ग पूजयेदून्धैः	86	उत्तमे साहसे दण्डः	245
आयंसं द्वादशपलं	84	उत्तरे मद्यपा नार्यः	7
आयुधान्यायुधीयानां	256	उत्पत्त्यैवार्थसामिलं	89
आयुधी तृतमः प्रोक्षः	206	उत्पन्ने त्वौरसे पुत्रे	116
आरम्भकृत्सहायथ	240	उत्स्थो गृह्णते यस्तु	106
आरुष संशयं यत्र	127	उद्युगते दाक्षिणात्यैः	7
	212	उद्गुणे हस्तपादे तु	230
आवाहयेत्ततो देवान्	85	उद्दिष्टमेव भोक्तव्यम्	197
आवाश तु धटे धर्मे	52	उद्धारादिकमादाय	184
आत्रमेषु द्विजातीनां	8	उद्धारेनुज्ञते त्वेषां	97
आसामन्यतमां गच्छन्	248	उद्धुत्य कूपवाप्यम्भः	130
आसेधयोग्य आसिद्धः	8	उद्यतासिर्विषाभिश्च	241
आसेधयस्त्वनासेध्यं	9	उद्यम्य शञ्चमायान्तं	242
आखेव तु भुजिष्वासु	249	उपन्यस्ते तु यज्ञवधं	125
आहितोपि धनं दत्त्वा	209	उपवासो त्रतं होमः	112
आहूतो यत्र नागच्छेद्	10	उपस्थितस्य मोक्षव्यः	175
आहूय साक्षिणः पृच्छेत्	42	उपोषितं ततः ज्ञातः	84
आहूको दर्शयामीति	176	उभयोः प्रतिभूमीत्यः	19
इतरेण निधौ लब्धे	199	उभयानुमतः साक्षी	34
इत्येते शपथाः प्रोक्षाः	46	उभयाभ्यर्थितेनैतत्	27
इत्येते द्वादशादिल्याः	53	उभावपि हि तावेव	248
इन्द्रः पीतो यमः इयामः	52	ऊर्ध्या कन्यया वापि	128
इन्द्रस्य दक्षिणे पार्श्वे	52	ऊर्ध्या कन्यया सार्वं	155
इन्द्रस्थानेभिशस्तानां	51	ऊनं वाप्यथिकं वापि	253
इन्द्रं पूर्वे तु	52	ऊर्चं तु पञ्चमाद्वर्षात्	114
इन्द्रो विवस्वान्	53	ऊर्चं पितुः पुत्रा रिक्षं	95
इमान्धर्मान्कलियुगे	242	ऊर्चं पितुश्च मातुश्च	94
	52	ऊर्चं विभागाज्जातस्तु	104
उक्तेषि साक्षिभिः साक्षे	44	ऊर्चं सप्तमात्	117
उक्तेष्ये साक्षिणो यस्तु	39	ऋणमात्मीयविप्रिण्यं	184
उस्केपकः संधिभेता	235	ऋणं तु दापयेत्युत्रं	187
उत्स्केपकग्रन्थिभेदौ	235	ऋणं तु सोदयं दस्वा	209
उत्स्केपकग्रन्थिभ्यः	164	ऋणं पैतामहं पौत्रः	177
उत्स्केपु समस्तेषु	25	ऋणं प्रीतिप्रदत्तं	122

ऋणं लेख्यं गृहं क्षेत्रं	101	करपाददतो भजे	261
ऋणानां सावेभौमोयं	171	कराग्रं यो न धुरुयात्	84
ऋणिकः सधनो यस्तु	182	करीषास्थितुषाङ्गार	221
" " " "	182	करौ विमृदितत्रीहेः	72
ऋणिकेन तु या श्रद्धिः	167	कर्णद्वायापदाक्षीणि	230
ऋणे लेख्यं साक्षिणो वा	23	कर्णौ चर्मं च वालंश्च	219
ऋत्विक्पुरोहिताचार्य	29	कर्मणापि समं कुर्यात्	181
एकच्छायाप्रविशनां	178	कर्माकुर्वन्प्रतिश्रुत्य	212
एकपाकेन वसतामेकं	133	कान्तारगास्तु दशकं	167
एकपाकेन वसतां विभक्ता	133	कामकोधाखतार्ता	205
एकरात्रोपोषिताय	55	कामं बीने प्रोषिते	96
एकस्य बहवो यत्र	239	कामात्तु संश्रितां यस्तु	208
एकं बहूनां निप्रतां	232	कामिके रोमबद्धे च	194
एकाहे लिखितं यत्र	183	कार्यः परीक्षकैनित्यं	58
एतासां देवतानां च	53	कार्यो यन्नेन महता	30
एते च शपथाः प्रोक्ताः	87	कालं देशं च विज्ञाय	10
एतेचेवाभियोगेषु	50	काले कार्यार्थिनं	8
एतैरेव नियुक्तानां	50	कासत्यकसाच्च भृशं	40
एनन्द श्रावयित्वा तु	82	किं कार्यं का च ते पीडा	8
एवं कारयिता राजा	55	कुदुम्बभक्तवसनात्	203
एवं पृष्ठः स यद्बूयात्	8	कुदुम्बं विभृयाद् ब्रातुः	126
एवमेव विविक्षित् कुर्यात्	140	कुत्सितात्तीर्दत्यैव	167
एवंविधानि काषाणि	56	कुवेरस्तु सुवर्णाभः	52
एवं विधायोपलिप्य	85	कुर्यात्प्रत्यभिः	18
एष एव विधिर्वेयः	252	कुले विनीतविद्यानां	126
एष एव विधिर्वेष्टो	193	कुर्सीदवृद्धिद्विगुण्यं	171
एषामन्यतमाभावे	135	कूटसर्णव्यवहारी	253
एषामभावे पूर्वस्य	137	कूटाक्षदेविनः क्षुद्राः	234
एवेहि भगवन्धर्म	52, 63	कृतकालव्यपगमात्	209
ओषधे त्रायस्तैन्	57	कृतं वा यद्यनं कृच्छ्रे	188
औरसाः क्षेत्रजात्सेषां	165	कृते कर्मणि यः स्वामी	213
औरसो धर्मपन्नीजः	106	कृत्वोद्घारमदत्त्वा	168
कपाटवीजसंयु	61	केन कस्मिन्कदा	8
	56	केवलं शाश्वमान्तिल	7

कोशस्तु सर्वदा देयः	50	गृहं तडागमारामं	225
क्रमागते गृहस्त्रे	95	गृहीतमूल्यं यः पर्यं	218
क्रमादन्यागतं इव्यं	124	गृहीतानुकमाद् दाप्यः	183
क्रिया न दैविकी	22	गृहीत्वा बन्धकं यत्र	177
क्रीतश्च ताम्यां विक्रीतः	106	गृहे प्रच्छब्द उत्प्यः	106
क्रीत्वा मूल्येन यः पर्यं	216	गृहोपस्करवायानां	153
“ , केता	217	गृहोपस्करवायाश्च	123
क्रूरं धनुः सप्तशतं	76	गोवरे यस्य मुष्येत	236
क्षीवाशरान्स्त्वहीनान्	47	गोत्ररिक्ये जनयितुः	115
क्षीबोथ पतितस्तज्जः	162	गोत्रसाधारणं लक्ष्यत्वा	101
क्षीबोन्मत्पतिताश्च	165	गोपशौण्डिकशैलूष	188
क्षत्रियं चैव वैश्यं च	208	गोप्याधिभोगे नो	172
क्षमालिङ्गात्मपीडावत्	12	गोप्याधिरिदिंगुणाकूर्ध्वं	174
क्षत्रियाणां स्खाजातौ वा	110	गोभिर्विनाशितं धान्यं	221
क्षिसेषु मज्जनं कार्यं	78	गोरक्षकान् वाणिजकान्	42
क्षुद्रकाणां पश्चां तु	253	गोहर्तुर्नासिकां छित्वा	236
क्षेत्रं गृहीत्वा यः	226	ग्रहीतृदोषाश्चष्ट	172
क्षेत्रादिकं यदा भुक्तं	175	प्रामान्तरं ब्रजेयुक्तेत्	134
क्षेत्रोपकरणं चैव	243	प्रामो देशश्च यत् कुर्यात्	25
क्षेत्रा तु क्षत्रियः कार्यः	78	प्रासाच्छादनवासनाम्	157
क्षेमं पूर्तं योगिष्ठ	129	चतुरुक्तुलखात् तु	88
क्षादिरं कारयेत्तत्र	56	चतुरस्ता तुला कार्या	57
गगनस्पर्शनो वायुः	66	चतुर्दशी श्यामावाया	6
गणश्रव्यं हरेष्यस्तु	216	चतुर्विंशतिराह्यता	70
गत्वा तु तब्बलस्थानं	77	चतुर्हस्ता तुला कार्या	57
गन्धामाल्यैः सुरभिभिः	77	चतुष्पादव्यव	18
गन्धादिकां निवेद्यान्तां	54	चतुर्खिद्येकभागाः स्युः	102
गर्दभाजाविकान् हन्तुः	254	चत्वारिंशत्समिकं	70
गव्यं धृतमूपादाय	84	चरित्रबन्धककृतं	174
गुरुं वा बालवृद्धौ वा	241	चर्मण्वतीतरणिजा	256
गृहस्त्रोदादिकं क्रीत्वा	25	चूडोपनयसंस्काराः	114
गृहजातस्तथा क्रीतः	208	चैत्रो मार्गशिरसैव	50
गृहमध्ये तमादाय	110	चौरं प्रदाप्यापहृतं	238
गृहमागत्य या नारी	250	छग्ना कामयेष्यत्तु	245

छशना याचितं चार्थ	178	ततस्तद्वस्तयोः	73
छर्दिमूत्रपुरीवौ:	230	ततस्तं समुपादय	72
छायानिवेशितो रक्ष्यः	81	ततस्त्वष्टा ततो विष्णुः	65
छिस्ता तु यक्षिणं वृक्षं	56	ततस्त्वावाहयेद्वाग्	77
जग्मन्म स्थावरं बन्धं	25	ततोर्था लेखयेत्	17
जग्मन्म स्थावरं सर्वं	137	तत्कालकृतमूल्यो वा	175
जठरस्यो हि भूतानां	75	तत्प्रसिद्धानि दिव्यानि	49
जननी त्वधना पुत्रैः	100	तत्समस्तु पुनस्तोत्र्यः	61
जनन्यां संस्थितायां तु	157	तत्र पूजां हुताशस्य	71
जनापरकिर्भवति	7	तत्र पूर्वचतुर्वर्गः	209
जन्मज्येष्ठेन चाहानं	97	तत्र सोपधि यद् दत्तं	154
जातसस्याभ्रिभागं तु	211	तत्राभियोक्ता प्रब्रूयात्	10
जातोपि दास्या शूद्रेण	104	तथा पान्धमुषो वृक्षे	235
जालैव लोहकारो यः	70	तथैव निर्झितिः स्थामो	52
जारं चौरेत्यभिवदन्	254	तथैव विनयं दाप्यः	38
जिह्वं लयेयुर्निर्लभं	201	तदवीनकुडम्बिन्यः	10
जीवति पितरि पुत्राणां	90	तदङ्गच्छेद	245
जीवन्तीनां तु तासां ये	156	तदेव यद्यनुजाप्य	156
ज्येष्ठस्य विंश उद्धारः	97	तपसी चाभिहोत्री च	184
ज्येष्ठेन जातमात्रेण	108	तपसापस्य वक्ष्यामि	88
ज्योतिर्ज्ञानं तथोत्पात	234	तमाह्याभिशत्त्वं तु	82
ज्योतिर्विद् ज्ञानाणः ब्रेष्टः	60	तवाहमिति चात्मानं	210
ज्वरातीसारविस्फोट	88	तवाहमित्युपगतो	209
ज्ञातृचिह्निर्विना साधु	222	तस्मिन्ब्रतप्रतिगृहीते	116
ज्ञात्वाभियोगं येपि	10	तस्य दण्डः क्रियापेक्षः	244
ज्ञात्वा सदोर्पं यः पण्यं	219	तस्येत्युक्तवतो लौहं	72
तडागोद्यानतीर्थानि	225	तस्यैकस्य न सर्वेस्य	88
तण्डुलान् कारयेत्	88	ताम्रायःकांस्तरीतीनां	170
तण्डुलानां प्रवक्ष्यामि	83	तिर्यग्यबोदराण्यष्टौ	74
तण्डुलैर्न नियुजीत	48	तुलाम्यापो विषं	45
ततः कोटिशते पूर्णे	184	तुलाधारणविद्वद्धिः	59
ततः प्रस्तुति वक्त्यः	211	तुलालीबालवृद्धान्ध	47
ततः आवाहयेद्वान्	52,58	तुलितो थदि वर्धते	60
ततस्तानेन मञ्चेण	84		

तुल्यकाले निष्ठानां	173	दत्तौरसेतरेषां तु	107
तुल्यः पञ्चमश्वैव	102	दत्त्वर्णं पाटयेल्लर्घं	26
तुल्यः पुत्रिकैवेति	107	दत्त्वादत्ते तथादत्ते	22
त्रेशामायमृणादानं	2	दत्त्वा इन्द्र्यमसम्यग्यः	202
त्रेषामेवौरसाः पुत्राः	165	दत्त्वा भूर्भिं निबन्धं वा	27
त्रेषां चेत्प्रस्तानां च	201	ददतो यद्गवेत्पुण्यं	190
त्रेषां पतितवर्जेभ्यः	165	दद्याच्चापहरेचांशं	148
त्रैलानां चैव सर्वेषां	170	दद्याद्विषं सोपवासः	80
तोय त्वं प्राणिनां	79	दद्युर्बा खक्तां वृद्धिं	167
तोयस्यातः प्रवक्ष्यामि	76	दग्मे नेयः समायां यो	245
तोरणे च तथा कार्ये	58	दर्शनप्रतिभूर्यस्तं	176
तोलयित्वा नरं पूर्वं	58	दर्शने प्रलये दाने	175
तौल्यगणिमेयानां	41	दशगुर्वक्षरः प्राणः	60
त्यजेत्पर्यसहायं यः	213	दातव्यं सर्ववर्णेभ्यः	200
त्रयाणामपि चैतेषां	245	दातुः समक्षं	109
त्रिभागं पञ्चभागं वा	211	दानप्रहणपश्वभ्र	135
त्रैविद्यनृपदेवानां	229	दाप्यस्तु दशमं भागं	211
त्र्यवराः साक्षिणो हेयाः	36	दासचारणमलानां	36
त्र्यहाद् दोषं परीक्षेत	216	दासस्य तु धनं	211
त्वमभे वेदाश्वलारः	75	दासेनोढा त्वदासी या	211
त्वमभे सर्वभूतानां	72,75	दासोन्धो बधिरः	37
त्वं तुले सत्य	59,67	दिवसस्य तु पूर्वाङ्गे	51
त्वं धट ब्रह्मणा सृष्टः	67	दिवसस्याष्टमं भागं	6
त्वं वेत्सि सर्वभूतानां	60	दीयमानं न गृह्णाति	169
त्वरमाण इवाबद्धं	40	दीयमानं न गृह्णाति क्रीत्वा	218
त्वरमाणो न गच्छेत्तु	73	दीर्घतीवामयग्रस्ताः	163
दक्षिणां गुरुवे	111	दुःखे च शोणितोत्पादे	232
दक्षिणार्थं तु यो विप्रः	112	दुर्गमस्ये गृहं कुर्यात्	2
दण्डं वा दण्डशेषं वा	186	दुर्गायाः पाययेचौरान्	82
दण्डाजिनादिभिर्युक्त	234	दुर्दृष्टांस्तु पुनर्दृष्टा	255
दण्डो दमनादिल्याहुः	255	दुर्भिक्षे धर्मकार्ये च	156
दत्तकीतादिपुत्राणां	119	दुहिताचार्यभार्या च	248
दत्तमूल्यस्य पञ्चस्य	219	दुहितृणामभावे तु	159
दर्शन सप्तविधं प्रोक्तं	204	दूतकः खटिकाप्राही	34

दूषितो गर्हितः साक्षी
 हृदयमानं विभज्येत
 हश्याद्वा तद्विभागः
 देयं प्रतिशुर्तं यस्यात्
 देवताज्ञानपानीय
 देववाङ्माणसान्निध्ये
 देवस्य त्वेति
 देवासुरमनुष्याणां
 देवशेषानयोर्मध्ये
 देशकालुवयोद्रव्य
 देशकालविरेषे तु
 देशग्रामकुलारीनां
 देशजातिकुलानां च
 देशश्वैव तथा
 देशादिकं यस्य राजा
 देशान्तरथे दुलेल्ये
 देशादेशान्तरं
 देहेन्द्रियविनाशे तु
 दैवराजोपघातेन यत्रा
 ,, यदि
 दौहित्रो भागिनेयश्च
 यूतं समाहृयं चैव
 यूते समाहृये चैव
 इन्द्र्ये पितामहोपासे
 द्वार्गिशदहूलं प्राहुः
 द्वाभ्यां सहाथ तत्पुत्राः
 द्वारमार्गकिया
 द्वाबंशौ प्रतिपदेत
 द्विशुणो वा कल्पनीयः
 द्विजस्याबधौ तु
 द्विजातिः प्रतिभूहीनः
 द्विजार्था संनिधावेव
 द्वितीये हस्त

30	द्वितीयेहि ददत् क्रेता	217
123	द्विनेत्रभेदिनो राज	254
105	द्विपदामर्घमासं च	216
188	द्विसाहस्रः परो दायः	154
83	द्वैधे बहूनां वचनं	43
40	द्वौ तदा भवतो	98
109	द्वामुम्ब्यायणका ये	118
60	धटः सर्वेर्तुकः	50
52	धटस्योत्तरभागे तु	53
43	धटोमिरुदकं	45
49	धनग्राहिणि प्रेते	185
227	धनं पत्रनिविष्टं तु	131
7	धनं बृज्या	25
12	धनब्रीहारिपुत्राणां	188
28	धनी धनेन तेनैव	26
29	धनुःशतं परीणाहः	220
21	धनुःशतं परीहारः	220
232	धरो ध्रुवस्तथा सोमः	52,64
173	धर्मेज्ञाः पुत्रिणो मौलाः	35
172	धर्मेशान्नविचारेण	3
192	धर्मर्थं प्रीतिदत्तं च	123
110	धर्मर्थं वर्धिताः	119
252	धर्मे यृहीते शुद्धः	85,86
22	धर्मोपदेशकर्ता च	228
98	धातर्यमा च सित्रश्च	65
69	धान्यं दशभ्यः कुम्भेभ्यः	237
116	धान्ये शदे लवे वाये	170
22	धारयेदुत्तरे पाश्वे	58
98	धार्योवरुद्धस्तृष्णिकः	179
243	धृतं वज्रमलंकारो	131
163	धृतो भावयसे यस्मात्	67
20.	ध्वजाहृतं भवेद्यतु	127
80	न कश्चिदभियोकारं	47
235	न कालहरणं कार्यं	42

न चारके निरोद्धव्यः	180	निष्ठेपस्यापहर्तारं	191
न चैकस्मिन् विवादे	16	निग्रहाद्वडवायास्तु	210
न चेद्दनिकदोषेण	173	निजधर्माविरोधेन	215
न जीवति पितरि पुत्राः	90	नियुक्तो वानियुक्तो वा	3
न दायोपहृतं ततु	192	निष्टत्साहान् व्याधि	48
नदीसंतारकान्तार	9	निर्झलेश्वरे भागे	53
न निर्हारं लियः कुर्युः	155	निर्गते पुनरेतस्माज्	236
न निवेद्योल्पवाघस्तु	226	निर्णिके व्यवहारे तु	44
न प्रतिग्रहभूदेया	103	निर्धनैरनपत्यैस्तु	187
न भर्ता नैव च	155	निर्विकारे दिनस्यान्ते	• 73
न मञ्जनीयाः स्त्रीबालाः	48	निर्वास्या व्यभिचारिष्यः	166
न मयैतत्कृतं लेष्यं	23	निवृत्ते चापि रमणे	95
न योषित्पतिपुत्राभ्यां	188	निवेशकालादारभ्य	223
न रोद्धव्यः कियावारी	181	निवेशसमयादूर्ध्वं	223
नर्तकानामेष एव	201	निष्ठेतुं ये न शक्याः	24
न लोहशिल्पिनामग्निः	48	नृपेणाधिकृताः	5
नवमं सर्वदैवत्य	69	नृपोद्यक्षस्तथा	34
नव सप्त पञ्च वा	34	नैकः समुच्चयेत्तीमां	221
न बास्तुविभागो	129	नैकपुत्रेण	111
न वृद्धिः प्रीतिदत्तानां	168	नैगमा वैद्यकितवाः	283
न शेष्यिणां व्याखितानां	48	नैव रिक्ष्यी न	19
नष्टस्यान्वेषणार्थं तु	176	नोपभोगे बलं कार्यम्	33
नष्टो देयो विनष्टेत्	172	न्यूनाधिकविभकानां	99
न स्त्रामी न च	19	पक्षस्य व्यापकं	14
न हीनपक्षां युवर्ति	9	पक्षैकदेशे यस्तस्य	16
नातताधिव्ये दोषः	240	पक्षतालशतं कालं	81
नानर्णसमवाये तु	183	पञ्चमं त्विन्द्रदैवत्यं	69
नारी खल्वनुज्ञाता	113	पञ्चाशतो धावकानां	79
नार्तानां तोयशुद्धिः स्यात्	48	पटे वा ताम्रपटे	27
नार्ताकृ संवत्सरात्	185	पणानेकशके दद्यात्	199
नावैषानां तु वैयेन	126	पण्यमूल्यं भूतिन्यासः	169
नाशको धनिने	20	पण्यमूल्यं गृहीत्वा यो मूस्य	169
निषिद्धसं वृद्धिशेषं च	169	पतिं पतितेत्युक्त्वा	229
निषेपं वृद्धिशेषं च	191		

परितासार्थसंबन्ध	36	पितरि प्रोविते प्रेते	184
पत्नी दुहितरचैव	137	पितर्यशके कुदुम्बस	96
पत्नी भर्तुर्वनहरी	137, 141	पिलर्शुपरते पुत्रा न्द्रण	185
पत्नौ जीवति यः	156	पितर्षुपरते पुत्रा	90
पत्रद्वये लेखनीयौ	86	पितुः पितृष्ठसुः पुत्राः	144
पथि विकीय तद्वाप्तं	213	पितुः स्वसारं मातुक्ष	248
परस्तेत्रय मध्ये तु	226	पितुरूर्ध्वं विभजतां	100
परगत्रेच्छभिद्रेहः	229	पितुर्गोत्रेण यः पुत्रः	114
परदारामिमर्ते तु	249	पितुद्रव्यविभागः स्वात्	94
परदारामिशापे च चौर्या	45	पितुद्वारागतं द्रव्यं	98
परदारामिशापे च बहृः	45	पितुद्रव्याविरोधेन	124
परमकोपयोगेन	125	पितुद्विद्यप्रतितः	163
परभूमौ गृहं कृत्वा	214	पितुपैतामहं चैव	13
परस्य पत्न्या पुरुषः	246	पितुमातृपतिभ्रातृहतिभिः	154
परं निरस्य यद्वच्च	125	पितुमातृपतिभ्रातृदत्त	152
परं पवित्रमस्तुं	84	पितुमातृसुतश्चात्	153
परिपूर्ण गृहीत्वाधि	166	पितुविभक्ता विभागा	105
परिभुक्त तु यद्वासः	217	पितुव्यगुरुदौहित्रान्	138
परिक्षयां गृहीत्वा तु	207	पितुव्येणाविभक्तेन	189
परिद्वृच्यत्स्वलद्वाक्ष्यः	21	पितृणामनृण	108
परीक्षकाः साक्षिणस्तु	200	पितृर्णे विद्यमाने तु	185
पञ्चवज्राज्ञपानानि	243	पितैव तु विभक्ता ये	99
पञ्चर्तुस्त्वर्धपादं	236	पित्रोरभावे भ्रातृणां	94
पञ्चमे तोलयेत्	57	पित्र्यमेवाप्तो देव्यं	185
पञ्चतोशुक्तो भ्रमः	32	पित्र्यं पितृणसंबद्धं	122
पास्ता तैगमत्रेणि	215	पीडयेतु धनी यत्र	182
पास्तिष्ठनैगमार्हीनां	214	पुत्रदारपश्चद्वा	179
पाणिमुद्रम्य दण्डं चा	231	पुत्राभावे प्रल्यासज्जः	144
पादकेशांशुकक्षो	231	पुत्रिणी तु समुत्सृज्य	189
पापेतु दर्शयात्मानं	75	पुत्रैः सह विभक्तेन	104
पाप्त्यदोषावृतयोः	227	पुमान् संप्रहणे	250
पाकदोषविनाशे तु	219	पूर्णेणिगणार्हीना	22
पितामहपितृभ्यां च	127	पूर्णवृषी शान्तलाभ	180.

पूर्वनष्टां तु यो भूमि	124	प्रतिशीषैप्रदानेन	209
पूर्वपक्षं स्वभावोर्कं	13	प्रतिशुत्त्वाप्यधर्मे	203
पूर्वप्रवृत्तमुत्सवं	226	प्रत्यर्थिनोग्रतो	12
पूर्वमाक्षारयेयस्तु	227	प्रत्याहर्तुमशक्त्सु	200
पूर्ववादं परिलक्ष्य	19, 20	प्रथमे मण्डले तिष्ठेत्	71
पूर्व दद्याद्धनप्राहः	187	प्रदातव्यं यद्ग्रवति	181
पूर्वं मृता त्वमिहोत्रं	137	प्रदानं स्वेच्छया कुर्यात्	96
पूर्वामुखस्तूपविशेषं	5	प्रदेशिनां च तस्याथ	84
पूर्वाहेभिपरीक्षा	51	प्रनष्टस्वामिकं द्रव्यं	198
पूर्वाहे तामविष्णाय	6	प्रपञ्चं साधयन्नर्थं	181
पूर्वाङ्गे शीतले देशे	81	प्रभुणा विनियुक्तः सन्	213
पूर्वोक्तेन विधानेन	82	प्रमाणं लिखितं	21
पूर्वोक्तरक्षियावादं	28	प्रमाणस्य हि ये दोषाः	39
पृथग्यायव्ययाधानं	135	प्रमादानाचितं दाप्यः	212
पैतामहं हृतं पित्रा	96	प्रब्रज्यावसितो राज्ञः	209
पैतुकं तु पिता द्रव्यं	95	प्रसिद्धमविरुद्धं च	12
प्रकाशधातका ये तु	239	प्रस्तुत्याभियुक्तेत्	78
प्रकाशतः क्षयः शुद्धः	195	प्रस्थानविघ्नकृच्चव	213
प्रकाशवस्त्रकास्तत्र	233	प्राङ्म्न्यायकारणोक्तौ तु	16, 18
प्रकान्ते साहसे वादे	23	प्राङ्म्न्याये जय	16
प्रक्षिप्य कुम्भवेतानि	221	प्राङ्मुखस्तु ततस्तिष्ठेत्	71
प्रचारश्च यथांशेन	130	प्राङ्मुखो निश्वलः	51
प्रच्छाय दोषं व्याप्तिश्च	233	प्राङ्विवाकस्ततो विग्रः	55
प्रतिकालं ददात्येव	167	प्राणः प्राणेश	53
प्रतिग्रहपरीमाणं	38	प्रातिभाव्यं तु यो दद्यात्	178
प्रतिपत्तौ न साक्षित्वा	178	प्रातिभाव्यागतं पौत्रैः	176
प्रतिपञ्चमूर्णं दाप्यः	181	प्राप्तकाले कृते	194
प्रतिपञ्चस्य धर्मोयं	189	प्राप्तमेतैस्तु यत्किञ्चित्	205
प्रतिपञ्चं लिया देयं	178	प्राप्तं शिल्पैस्तु यत्किञ्चित्	154
प्रतिभूदारपितो यत्तु	233	प्राप्तेनाभागे	252
प्रतिरूपकरात्वै	51	प्राप्तिशीषैप्रदानेन	238
प्रतिलोमप्रसूतानां	164	प्रतिवित्तं तु कुर्वाणा:	
प्रतिलोमप्रसूतायाः	11		
प्रतिवाही न			

प्रीतिदत्तं न वर्षेत्	168	भक्तो यो यस्य देवस्य	82
प्रीता दत्तं तु यत्किञ्चित्	153	भक्षयित्वोपविष्टानां	220
प्रेतेशरक्षोमध्ये च	53	भग्निनीमातृसंबन्ध	221
प्रोषितस्यामतेनापि	188	भगिनीशुल्कं	162
फलमूलोदकारीनां	239	भगिन्यो बान्धवैः सार्थ	158
बद्धा स्थृहमानीय	179	भरणं क्षीबोन्मत्तानाम्	165
बन्दिग्राहांस्तथा वाजि	239	भरणं चास्य कुर्वारन्	138, 151
बन्धं यथा स्थापितः	171	भर्त्रा प्रतिश्रुतं देवं	158
बन्धुदत्तं तु बन्धूना	162	भर्त्रा प्रीतेन यद् दत्तं	155
बन्धूतनेन	109	भस्मपङ्कजःस्पर्शे	230
बन्ध्यमावेषि विप्रेभ्यः	190	भागदानक्याधान	24
बलाद्वासीकृतश्चैरैः	210	भार्यातिक्रमकारी च	241
बहिःकुशा	109	भार्या पुत्रवृद्धास्थ	154
बहवः स्युर्यदि	177	भाषाया उत्तरं	13
बहवो ज्ञातयो यत्र	143	भाषोत्तरक्रिया	18
बहुप्रतिज्ञं यत्कार्यं	14	भिद्यते मुख्वर्णेस्य	40
बहूनां तु यहीतानां	222	भिज्ञाकाले तु यत्कार्यं	42
बहूनां संमतो यस्तु	200	भुक्ते त्वसारतां प्राप्ते	172
बहूयः समाशातो देयाः	130	भुवनाधीश्वरश्चैव	53, 65
बालधात्रीमधात्री च	208	भूमि दत्त्वा तु यत्पत्रं	25
बालमूढाखतच्छार्तं	204	भूर्मेर्दशाहेनुशयः	216
बाहुग्रीवानेत्रसक्षिथ	228	भर्त्या पितामहोपात्ता	89, 98
ब्रदाम्नां ये स्वता लोकाः	59	भूषावसानं धर्माय	54
ब्रदाहस्यासुरापाने	11	भृतकथापूर्णे काले	212
ब्राह्मणक्षत्रियविशां	103	भृतानां वेतनस्योक्तः	211
ब्राह्मणस्य तु यहेयं	189	भृतोनार्तो न यः कुर्यात्	212
ब्राह्मणः क्षत्रियो वैश्यः	77	भेदेनोपेक्ष्या	191
ब्राह्मणानां सपिष्ठेषु	110	भोक्तुमर्हति लूपसां	140
ब्राह्मणीं तु यदा गुरां	247	ब्रमद्वीचितरङ्गाद्ये	84
ब्राह्मदैवापगान्धव	161	ब्रातरः संविभक्ता ये	24
ब्राह्मी माहेश्वरी	65	ब्रातृणामथ दम्पत्योः	20, 185
भक्तदासस्थ विहेयः	209	ब्रातृणामप्रजाः प्रेयात्	139, 151
भक्तस्योपेक्षाणात्	210	ब्रातृणामविभक्तानां	132
भक्तावकाशदातारः	238	ब्रातृणामेकजाताना	113

आत्रा पितृव्यमातृभ्यां	122	मातुरुषु गौतकं	158
पानाणकाना	22	मातृव्यविभागोपि	94
मणिमुक्ताप्रवालानां सर्वस्तैव	90	मातृव्यसा मातुलानी	161
मणिमुक्ताप्रवालानां सुवर्णं	170	माधानष्टौ तु महिषी	220
मण्डलनि तथा सप्त	78	सिद्धाकारणेवापि	17
मण्डके मण्डले देयाः	70	सिद्धा किया	16
मतोन्मत्	9	सिद्धा संप्रतिपत्त्या	14
मतोन्मतेन विक्रीतं	218	सिद्धैतजाभि	15
मणपञ्चीव्यसनिनां	49	सिद्धोत्तरं कारणं च	16
मध्यदेशे कम्कराः	7	सिद्धोत्तरे चतुष्प्रात्सः	18
मध्यमं शरमादय	78	मुख्यानां चैव रक्षानां	237
मध्यमेन तु चापेन	76	मुद्रां वा निक्षिपेत्	8
मध्यस्था वशकाः स्युक्षेत्	234	मुमुर्षुशत्रुभीतात्	30
मध्यस्थितमनाजीव्यं	130	मूलानयनकालश्च	196
मनुव्यमारणं चौर्यं	238	मूले समाहते केता	196
मनुव्यमारणं स्तेयं	2	मूल्याभागो हीयेत	193
मनुव्यमारणे क्षिप्रं	253	मूल्येन तोषयेचैनं	172
मङ्गः सौम्यो वानस्पत्यः	57	मृताङ्गलमविक्रेतुः	254
ममायस्ति यो शूयात्	199	मृतायां दत्तमाद्याद्	162
मरुकामेन या भर्ता	189	मृते पितरि न क्लीब	165
मर्यादायाः प्रभेदे तु	225	मृते भर्तरि भर्त्रशं	138
महापरामे निर्धर्मे	49	मृद्घाण्डासनखद्वारिण्य	232
महापञ्चु स्तेनयतः	237	मृद्घाण्डकेनुपहते	85
महापापाभिशापेषु	22	मेखलाब्रमनिष्कास	223
मातृरं पितरं जायां	228	मोक्षितो महत्क्षणीत्	209
मातरः पुत्रभागात्	100	मोहात्प्रमादात्संवर्षणीत्	229
मातर्यपि च वृत्तायां	143	यः कक्षिदयो निष्णात्तः	26
महा पिता वा दद्यातां	107	यः कविद्योक्तस्तेषां	200
मातापितृद्विजगुरु	50	यः साक्षं श्रावितोन्येभ्यः	43
माता मातृव्यसा शश्रुः	248	यः साहसं कारयति	243
मातुः पिता पितृव्यश्च	36	यत्त्वं यस्योपकरणं	256
मातुः चितृष्ठासुः पुत्राः	144	यच्छिष्ठं पितृ	123
वा तरः शेषम्	159	यशार्थं व्रव्यमुत्पत्तं	157
तरोभावे	159	यस्त्वसे स्याद्दनं	161

यस्तुर्लभते नारी	153	यस्तूर्मं वर्णं दासे	208
यत्प्रभूतार्थविषयं	16	यस्त्वात्पदेषुष्ट्वात्	40
यत्र विद्वाज्ञ विप्रः	4	यस्त्विन्द्रियनिरोक्षेन	9
यत्र विप्रतिपत्तिः स्यात्	6	यस्मिन्न इवते	58
यथा च पश्य तद्गण्डं	213	यस्य जातस्य यमयोः	97
यथा धने तथेण च	104	यस्य इव्येण यत्पर्यं	48
यथोक्तमार्तः स्यस्यो वा	212	याचितान्वाहितन्यासं	183
यथोक्तेन नयन्तसे	222	याच्यमानं न दशाचेत्	195
यथैवात्मा तथा पुत्रः	141	या तस्य दुहिता	184
यदा तु द्विगुणीभूत	175	या तस्य भगिनी	151
यदा तु न सकृत्याः स्युः	189	या तु सप्रधनैव	152
यदासामौरसो न	161	यान्त्यायान्ति जना येन	187
यदि कुर्यात्समानंशान्	99	यावत्सस्य विनश्येतु	224
यदि तत्कार्यमुद्दिश्य	194	यावन्तः पितृवर्गाः स्युः	220
यदि त्वेकतरो होषां	155	यास्तासां स्युर्दुहितरः	116
यदि पापविमुक्तो हं	85	युद्धोपदेशकश्चैव	158
यदद्वयोरनयोर्वेत्य	41	ये चारण्यचरास्तेषां	240
यदभक्तः सोभियुक्तः स्यात्	82	ये जाता येष्यजाताथ	5
यथस्मि पापकृन्मातः	59	ये जन कार्यस्य लोभेन	208
यथाहं पापकृन्मातः	68	येन केनचिद्देहेन	40
यथेकजाता बहवः	102	येन चैषां स्य	231
यथेकजाता बहवः पृथग्भर्माः	136	येन येनाज्ञेनापराधं	126
यथेकदिवसे तौ तु	173	येन येनाज्ञेनापराधं	249
यथेकदेशव्याप्तापि	21	ये पुत्राः क्षत्र	145
यथेको मातुर्षी श्रूयात्	21	ये व्यपेताः स्वकर्मभ्यः	42
यद्विनागममल्यन्तं	81	येषामेताः क्रियाः	135
यद्विभक्ते धनं	138	येषां ज्येष्ठः कनिष्ठो वा	149
यद्वयस्तपदमव्यापि	15	योगाधमनविकीर्तं	205
यमर्थमभियुक्तः स्यात्	54	यो गृहीत्वा अड्णं सर्वं	168
यद्विवं लभकाले तु	128	यो ददाति स मूढाल्मा	203
यक्ष संस्कियते न्यासः	198	यो दर्शनप्रतिभुव	180
यक्षार्थहरः स पिण्डदायी	145	यो न आता	11
यक्षत्र संकरं क्षम्रं	224	यो निशेषं नार्पयति	191
यस्तु कार्यस्य सिद्धर्थं	205	योभियुक्तः परेतः स्यात्	92

यो मन्येताजितोस्मीति	255	लिङ्गिनां प्रमदानां च	50
यो याचितकमादाय	168	लेखकः प्राह्विकाकथ	34
यो याचितकमादाय न दद्यात्	195	लेख्यदोषास्तु ये	39
यो लोभाद्विनिकुर्वात्	131	लेख्यस्य पृष्ठेभिलिखेत्	183
यो वै भागिनं	131	लेख्यं तु द्विविधं	26
यो वैषां स्वामिनं	209	लेख्यं दद्यात्	183
रक्षमाल्याम्बरधरो	222	लेख्यं यत्र न विशेत	24
रक्षैर्गन्धैश्च माल्यैश्च	59	लेख्यं वा साक्षिणो वापि	39
रक्षेत्कन्यां	113	लेख्ये देशान्तरन्यस्ते	29
राजकीयं जानपदं	24	लोकवेदश्चर्थमज्ञाः	4
राजतं कारयेद्भर्मम्	85	लौकिकं राजकीयं च	24
राजदैवोपधातेन	218	वक्तव्येर्थे शतिष्ठिन्तं	8
राजन्यक्षेदः	248	वक्ताव्यक्षो नृपः शास्ता	5
राजभिः शक्तिनां च	46	वणिकप्रभृतयो यत्र	200
राजलेख्यं स्थानकृतं	24	वणिकिशलिप्रभृतिषु	8
राजा लब्ध्वा निधि	199	वणिगमीशीपरिगतं	197
राजानं स्वामिनं विप्रं	179	वणिजः कर्षकाचैव	179
राज्ञः कोशापहर्तृश्च	254	वणिजां कर्षकाणां च	202
राज्ञा तु स्वगमादिष्टः	28	वधः सर्वखहरणं	245
राज्ञाधर्मणिको दाप्यः	182	वधे चेत्प्राणिनां	41
राज्ञान्यायेन यो दण्डः	256	वनस्थस्य धनं	145
राजा विवर्जितो	13	वनसप्तीनां सर्वेषां	232
राजा सचिहं निर्वास्याः	252	वराटकानां दशकद्वयं	255
राज्ञोनिष्टप्रवक्तारं	254	वरणसोत्तरे	53
रिक्तप्राह ऋणं दाप्यः	186	वर्चःस्थानं विच्छयं	223
रिक्यं मृतायाः कन्यायाः	162	वर्णानामानुलोम्येन	207
रुच्या वान्यतरः कुर्यात्	46	वर्णानां प्रातिलोम्येन	207
लभते तस्युतो वापि	101	वर्णान्स्यस्य सदा देव्यं	47
लभेतांशं स पित्र्यं तु	101	वर्णिनां हि वधो यत्र	44
लिखिते साक्षिवादे	23	वर्षतुमास	12
लिखितो लेखितो गूढः	34	वर्षे चतुर्थ्या मात्रा	50, 80
लिखितौ द्वौ तथा	34	वसानसीन् पणान्	193
लिङ्गस्य च्छेदने मूलौ	232	वस्त्रं पत्रमलंकारं	128
लिङ्गिनः भ्रेणिपूर्गाश्च	36	वस्त्रादयो विभाज्या यै	130

वस्त्रादिभिरल
 वस्त्राजहीनः कान्तारे
 वस्त्रालंकारशत्र्यादि
 वाक्पारुच्ये च भूमौ च
 वाक्पारुच्ये गथेवोत्ता:
 वासी चेन्मार्तिं द्रव्यं
 वानप्रस्थयतिब्रह्मा
 वाराही चैव
 वासः कौशेयवर्जं च
 वासः पश्वज्ञपानानां
 वाससी कुण्डले
 विकीर्णिते स्त्रताङ्गः सन्
 विकीर्ण य पर्यं मूल्येन
 विकीर्ण वस्त्राभरणं
 विकेता दर्शितो यत्र
 विकोशमानां यो भक्तां
 विचार्य कार्यं
 विष्मूत्रशङ्खा यत्र स्यात्
 तोदकसेकं च
 विद्यमानेषि रोगार्ते
 विद्याधनं तु तत्प्राहुः
 विद्याधनं तु यद्यस्य
 विद्याप्रतिज्ञया लब्धं
 विद्याप्राप्तं शौर्यधनं
 विद्यालब्धं कृतं चैव
 विद्यधा यौवनस्था चेत्
 विनष्टे मूलनाशः स्यात्
 विनापि शीर्षिं कुर्यात्
 विनापि साक्षिभिर्लेख्यं
 विनिर्गच्छस्तु तत्सर्वं
 विनीतवेषाभरणः
 विप्रतिपत्तौ विवादे
 विप्रपीडाकरं
 विप्रे शाशार्धं दण्डस्तु

110	विभक्तेनैव यत्प्राप्तं	132
25	विभक्तजः पित्र्यमेव	104
129	विभक्तव्यं पितृद्रव्यं	93
23	विभक्तेषु सुतो जातः	105
231	विभक्तो यः पुनः	145
196	विभजेरन् सुताः पित्रोः	100, 160
145	विभागधर्मसंदेहे दायादानां	132
53	विभागधर्मसंदेहे बन्धु०	132, 135
232	विभगनिहृते	132
239	विभागं चेतिता	96
109	विभागे तु कृते	132
209	विभागे यत्र संदेहो	136
217	विभागोर्थस्य पित्र्यस्य	94
130	विवादे पृच्छति प्रश्नं	3
196	विवाहकाले यत्कीभ्यो	153
208	विवाहात्परतो यतु	153
8	विशालामुच्छ्वासां	56
179	विशोधिते कथे राजा	196
224	विष त्वं ब्रह्मणः पुत्रः	81
185	वीरभद्रश्च शम्भुष्ठ	53, 65
125	वृक्षपर्वतमालृडा	9
124	वृत्तस्थापि कृतेष्यंशे	138
125	वृत्तिराभरणं	156
124	वृथा मोक्षे च	156
125	वृषलं सेवते या तु	250
137, 140	वेगो रोमाश्माद्यो	81
172	वेतनसैव चादानं	2
46	वेदविद्याविदो विप्रान्	215
26	वैयोवैद्याय नाकामो	127
214	वैवाहिकं तु तद्विद्यात्	128
3	वैश्यश्चेत्क्षत्रियां गुरां	248
45	वैश्यं वा क्षत्रियं वापि	250
231	वैशदेवः क्षयाहक्ष	184
228	व्यवहारान् दिद्धुस्तु	3

अथवाराहृपः पश्येत्	3	शीलाध्ययनसंपत्ते	207
अथवारभिशस्तोयं	60	शुकशोणितरंभवः	112
मानुषः	67, 75	शुचिक्रियश्च धर्मज्ञः	35
” मानुषः	96	शुल्कं च स्वयं बोढा	162
व्याप्तिः कुपितवैव	9	शदः सर्वे	111
व्याधार्ता व्यसनस्थाप्ति	239	शदापुत्रवत्प्रतिलो०	103
व्यापादो विषवाङ्गावैः	138	शदवैकाहिकं	44
क्रतोषवासनिरता	60	शदापुत्रोप्यनपत्स्य	103
क्षेसन्ति साक्षिणः सर्वे	100	शद्दो गुप्तमगुप्तं	247
शक्तस्यानीहमानस्य	253	शद्या द्विजाति	103
शक्तो ह्यमोक्षयन्	123	शोषेष्वेकादशगुणं	237
शङ्खाविभास	227	शोणितं दृश्यते यस्य	83
शतं ब्राह्मणमाकुरु	250	शोणितेन समं दुःखं	231
शतं जीदूषणे दद्यात्	246	शोधयेत्यूव॒वादं	13
शतानि पश्च	71	शौनकोहं प्रवक्ष्यामि	109
शतार्थपलिंकं वृत्तं	194	शौर्यभार्याधने चोभे	127
शते दशपला वृद्धिः	4	शौलिकैः स्थानपालैर्वा	198
शब्दाभिधानतत्त्वज्ञौ	50	शुताध्ययनसंपत्ता:	4
शरदृशीष्मे तु सलिलं	78	शुतार्थसोत्तरं	14
शरप्रक्षेपणस्थानात्	78	श्रेणिषु श्रेणिपुरुषाः	36
शरस्य पतनं प्रायं	78	श्रोतारो वणिजस्तत्र	4
शरान्त्पूजयेद्भूत्या	76	श्रोत्रिया न पराधीनाः	85
शरांक्षानायसाग्रांथं	77	श्रोत्रिया ब्राह्मणस्या	144
शांशापं तदभावे वा	56	षट्पञ्चाशत्समधिकं	69
शाक्कार्पासवीजेषु	170	षोडशाहुलकं इयं	69
शासनं प्रथमं इयं	28	संसृष्टाः सह जीवन्तः	146
शिक्यच्छेदे तुलभक्ते	61	संस्विन्नस्तु संसृष्टी	147
शिक्यद्वयं समासज्य धट०	58	संस्विन्नां तु यः कवित्	147
शिक्यद्वयं समासज्य पार्श्वयो	57	संस्विनि प्रेते	150
शिरसो मुण्डनं दण्डः	240	संसृष्टौ यौ	150
शिरोमात्रं तु दृश्यते	78	संस्कृतं येन यत्पर्यं	35
शिरोमुण्डभज्ञश्च	88	सकलं द्रव्यजातं	98
शिष्यकाभिशङ्कश्चालाः	201	स कृतप्रतिभूतैव	180
शिष्यादाचार्यतः	125	सचिन्दं ब्राह्मणं कृत्वा	237

सचैलं ज्ञातमाहुय	55	समसेषे ऋग्नी नाम	27
सजातानुत्तमो दण्डः	246	समामासतदर्थी	26
सजातीयेष्वयं प्रोक्षः	92, 108	समुत्सृजेश्वरमार्गे	224
स तद् दशात्	201	समेष्वेवं परलीपु	230
सत्यसन्धः शुर्विर्दक्षः	55	समौ कृत्वा तु कुम्भे तौ	86
सत्यव्रतः सोपवासः	222	संप्रीत्या भुज्यमानानि	33
सत्यं वाहनशशाणि	46	संभोगं केवलं यस्तु	30
सत्यं वाहनशशाणि	87	स यथेकपुत्रः	98
सत्यासूख्यान्यथा	229	सर्वं एव विकर्मस्थाः	164
सत्येन मागिरक्ष त्वं	77, 79	सर्वत्रादापिकं राजा	145
सत्येन शापेद्विप्रं	42, 87	सर्वशाशार्थं	4
सद्ग्निः परिवृतो राजा	55	सर्वत्वं हरतो नारी	236
संदिग्भमन्यत्	15	सर्वं साक्षी संप्रहणे	37
सादरधर्म	29	सर्वासां देवतानां च	55
संदिग्भेषु तु कार्येषु	33	सर्वे जनाः सदा येन	224
संधिः मित्त्वा तु ये	235	सर्वेषामपि तु न्याय्यं	164
संनिवेशं प्रमाणं च	28	सर्वेषामप्यमावे तु	144
समिष्टता तु पुरुषे	143	सर्वेषामेव वर्णनां	47
सपुत्रस्य वाप्यपुत्रस्य	187	" "	110
सप्त पिपलपत्राणि	72	सर्वेषु चापरावेषु	246
सप्ताहाद्वा द्विसप्ताहात्	82	सर्वेष्विष्णुतो यः स्यात्	206
सप्राद्विवाकः सामाल्यः	3	सर्वेष्वर्थविवादेषु	19
सबन्धे भाग आशीतः	167	सर्वाणीजोप्यगुणवान्	164
सभान्तः साक्षिणः सर्वान्	41	सर्वर्णां भिन्नसंख्या ये	102
सभायाः पुरतः स्थाप्यः	10	सर्वर्णे पि तु विप्रे तु	207
सभाराजकुलः	51	सहस्रा कामयेदस्तु	244
सभासदां दूषणं यत्	38	सहस्रं ब्राह्मणो दण्डं	288
सभास्थाने तु	6	सहस्रं ब्राह्मणो दण्डः	247
समयैः परिपृष्ठाण	59	साक्षताभिः सपुष्याभिः	244
समवर्णक्षेत्रे	227	साक्षिणश्च खहस्तेन	210
समवेतैस्तु यद् हठं	42	साक्षिणां लिखितानां च	27
समानजातिसैख्या ये	102	साक्षिणो ब्राह्मणशेषाः	37
समानो यते पितरि	100	साक्षिणोर्येषु समुद्दिष्टान्	60

साक्षितं ग्रातिभाष्यं च	134	स्तोमादिना वसित्वा तु	214
साक्षिदोषाः प्रवक्ष्याः	38	लिङ्गाप्यर्थं भवे कार्यं	37
साक्षिभिर्लिखितेनाथ	23	लियास्तु यद्भवेत्	159
साक्षिषूभयतः	19	ज्ञीणा तु न विषं प्रोक्षं	48
सामग्नो वीर्धकालश्चा	30	ज्ञीधनं दुहितृणां	141, 159
साधनायन्विता रात्रौ	235	ज्ञीधनं स्यादपत्याजां	158
साधारणं समाश्रित्य	127	ज्ञीनेष्व शतं दण्डा	246
साधारणेषु कालेषु	116	ज्ञीपुज्ञोहेमरकाणि	243
साध्यपालस्तु	5	ज्ञीपुन्धर्मो	2
साध्यप्रभाण	12	ज्ञीवालवृद्ध	36
साध्यस्य सत्य	15	ज्ञीभिर्भृत्यचः	251
सामन्ता वा समग्रामाः	221	ज्ञीषु कृतोपभोगः स्याद्	244
सामन्तेष्वय मृत्येषु	29	ज्ञीषु च संसकाणु	129
सावृष्टम्भाग्नियुक्तानां	45	ज्ञीहर्ता लोहशयने	236
साक्षीतिपण्णसाहसः	255	ज्ञीहरी च तथैव	187
साहसेष्यागतानेतान्	48	स्थानासेवः कालकृतः	8
सीमाचक्कमणे कोशे	222	स्थापयेत्प्रथमं तोये	77
सीमामध्ये तु जातानां	225	स्थापितं येन विधिना	190
सीमायामविषयाणां	223	स्थावरं द्विपदं चैव	91
सीमाविवादधर्मेष्व	2	स्थावरेषु विवादेषु	23
सीमाविवादे निर्णये	25	स्नानोदकेन संसिश्रान्	83
सुताक्षैषां प्रमत्यव्याः	166	स्फूर्जेन्निरांसि पुत्राणां	46
सुराक्षामधूतकृतं	186	स्नातें काले किया	31
सुवर्णमाषकं तस्मिन्	84	स्मृत्याचारव्यपेतेन	1
सुवर्णरजतारीणां	237	स्मृत्योविरोधे	6
सुहसुबन्धुसंदिष्टैः	178	खं दासमिच्छेद्यः कर्तुं	210
सोदर्या विभजेयुतं	149	खकुट्टम्बाविरोधेन	202
सोमो ददिलेताभिः	110	खगोत्रेण कृता ये	119
सौदायिकं धनं प्राप्य	155	खतञ्चसात्मनो दानात्	206
सौदायिके सदा ज्ञीणां	155	खवेशेवस्थितो यस्तु	168
सौराक्षिकं वृथादानं	186	खद्रव्यं यत्र विश्रम्भात्	190
सौवर्णी राजतीं तामीं	84	खभावाद्यदि दद्युते	136
सौवर्णे राजते तामे	84	खभावादिष्ठाति	21
स्तेष्यसाहसिकोद्धृतं	205	खर्मर्जितं वैद्यो	126

खयमेव तु यो दथात्	192	हस्तक्षतेषु सर्वेषु	72
खर्यातस्य शपुत्रस्य	152	हस्तद्वयं निखेयं तु	57
खर्यते खासिनि	139	हस्ताभ्यां तं समादाय	73
खल्ममूर्त्यं तु संस्कृत्य	234	हस्तो वितस्तिद्वितयं	74
खरीनिं दयाद् प्रामत्तु	236	हस्त्यशगोऽवरोऽवादीन्	214
खथेनार्तेन वा इतं	206	हानिक्षेत्रेतृदोषेण	218
खाध्यायिनं कुले जातं	242	हिरण्यरजकौशेयं	283
खासिने योनिवैयैव	225	हिरण्यस द्विगुणा वृद्धिः	170
खामी चेष्टृतकमपूर्णे	212	हिरण्ये द्विगुणा वृद्धिः	169
खामी दस्वार्थमूर्त्यं तु	197	हिरण्ये द्विगुणीभूते पूर्णे	174
खामी रिक्थक्रय	89	हिरण्ये द्विगुणीभूते मृते	174
खां दार्तीं यस्तु	210	हीनजाति परिक्षीणं	181
खेच्छया यः प्रतिशुल्य	203	हीनमूर्त्यमवेलायां	195
खेच्छाकृतविभागो यः	137	हीनवर्णोपभुक्ता या	244
खैरिण्यब्राह्मणी वेश्या	249	हीने कर्मणि पश्चाशत्	10
हृर्म्यं देवगृहं वापि	201	हेमरजप्रवालायान्	234



GENERAL INDEX

(The pages refer to the notes and the Introduction)

Abettors,		only son can be taken in	183
punished like principals	415	by widow and husband's	
Abhis'asta, meaning of	83	permission	183
Abhyupetya-as'usrūṣā	376 ff.	married man may be	
Abuse,		taken in	186
fine varied with caste of		effects severance from	
abuser and abused	402-403	family of birth	189-09
of king, punishment for,	402	offering of S'rāddhas after	193 ff
Ācāra,		and sapinda relationship	195 ff
decision when in conflict		Adultery	425 ff.
with smṛti	142	with pravrajitā, punishment	
Ācārya, meaning of	260	for	432
Actions,		Agents, of parties to litigation	20
s'ubha and as'ubha,		decision against, binding on	
according to Nārada	378	principal	20
of three kinds.	123	Agnicayana	
Ādhi	312	rule of, that fire was not	
kinds of,	320-21	to be kindled in space or	
Ādhivedana, meaning of	281	heaven	368
Ādhivedanika	281	Agnipurāṇa	113, 439
Ādhyagni	281	Agnyādhāna,	
Ādhyāvahanika	281	proper time for	190-191
Ādityapurāṇa	143, 145, 306	Aitareyabrahmaṇa	109, 141, 168,
Ādityas, twelve	88		182, 240
Adoption, see under son		Ājyabhāga, offerings	208
occasion of	166-167	Ājyotpavana	170
of eldest son	168	Ākara, meaning of	206
who can give in	161	Amātyas, number of	12
who could be taken in	167, 172	Anapākarma	382
rule that the adoptive		Antyajas, who are	427
father should be capable		Anukalpa, meaning of	53
of having married the		Anupalabdhi, sixth	
boy's mother in her		pramāṇa	59-60
maiden state,	172	Anuśāṅga, meaning of	266-67
of daughter's and sister's		Anus'iṣṭa, meaning of	80
son	172-173	Anuvāda	367

Anuvādya , meaning of	121	Āsura , form of marriage, essence of	301
Anvādhāna , meaning of	170	Āśvalāyana-gṛhyasūtra	91, 92, 100, 128, 170, 208
Anvādheyaka , meaning of	282	Āśvalāyana-s'rautasūtra	176, 199, 208
Anvādhipatra	49	Asvāmivikraya	357
Anvāhita	352-353	Atadguna-samvijñāna , variety of Bahuvrihi,	227-28
Āpadeva	252	Ātatayin , who is	416-417
Apapātrita , meaning of	306	Brāhmaṇa , views about killing	418-421
Aparārka 5, 6, 9, 12, 14, 18 &c. a S'īlāhāra king	52	Atharvaveda	11, 159, 208, 416
Āpastamba-dharmasūtra	15, 42, 82, 83, 138, 145, 233 &c.	Atri	129
Āpastamba-gṛhya-sūtra	169, 187, 208	Attendant ,	
Āpastamba-s'rautasūtra	91, 170, 193, 199, 208, 267	of fifteen kinds	376
Āpayātrita , meaning of	305	Avacchedaka , meaning of	266
Āpratibandha	133	Avakraya	354
Āpratiṣṭhita , meaning of	240	Avaruddhā , meaning of	429
Arjuna , charged with marrying a maternal uncle's daughter	201	Bādari	177
Ārsa , form of marriage	215	Bahuvrihi , compound, two varieties of	227
Arthakarma , meaning of	174-175	Bailee , liabilities of	355
Arthāpatti , meaning of	54-55	Bālambhatṭī	120, 153, 156 161, 168, 189, 250, 340
Arthas'āstra , of Kautilya	14	Balarāma , son of Rohini	201
meaning of	15	Bandha , meaning of	57, 312
Arthavāda	417	Bandhus , meaning of	255
in relation to <i>vidhi</i>	122	three kinds of	256
indications of a sentence		preference among	256
being an,	418	list of, only illustrative	257
three varieties of	368	mutuality between deceased	
Āsahāya	54, 64, 68, 76, 79, 93, 97, 158, 322, 338, 346-47, 372-73	and person inheriting	257
Āśadha , meaning of	18	only those within five	
Assault , kinds of	18	degrees can be	257
by many on one, severely		mourning for	260
punished	405	Bandhu-dāyāda	160
punishment for various		Baudhāyanadharma-sūtra	16, 182, 193, 200, 237, 308, 416
kinds of	404-405	on local usages	16
Ās'ubha , actions	378		

Baudhāyana-ṝg्यasūtra	419	could not become dāsa	
Bhāgavatapurāṇa	142	even of a Brāhmaṇa	377
Bhagavadgītā	201	could marry a girl of any	
Bhāmatī, commentary on		one of the four castes	149
Śaṅkara's bhāṣya	248	could not secure a share in	
Bhāruci	158, 166, 220	land gifted	150
Bhāṣā, meaning of	3	illegitimate son of, from	
Bhāskarācārya	480	s'ūdra woman	150-151
Bhāṭṭoji-Dīksita	160, 193, 200 &c.	not to be killed for any	
Bhāvanātha, a writer on		offence	413
Pūrvamīmāṁsā	115	no expiation for intentionally	
date of	480	killing a,	416
Bhāviṣyapurāṇa	207	punishment for injury to	405
Bhāvyā, meaning of	173	son of, from s'ūdra wife,	
Bhogalābha	314	wealth of heirless, goes to	
Bhrātarah, meaning of	246	other brāhmaṇas	261
Bhrgu	416	Brahmapurāṇa	182
Bhrūṇa, meaning of,	419	Brahmayajñā	227
Bhujiṣyā, meaning of	429	Branding,	
Bhukti,		as punishment	413, 415
better means of proof than		Bṛhad-Viṣṇu	241
writing in some cases	45	Bṛhan-Manu	255
Borrower		Bṛhan-Nāradīya	306
of a thing, when charged		Bṛhaspati	6, 8, 9, 12, 14, 121 &c.
interest	315	blames Manu for regarding	
Boundary		clothes &c. as imparible	219
arbitration about	396	date of,	480
king, final arbiter in		distinguished between civil	
disputes of	397	and criminal law	7
marks of, either patent or		Bṛhatsaṁhitā	87
latent	395	Bribe, what is	374
of four varieties	395	acceptor of, punished	374
punishment for destroying	399	recovery of, by him who	
settled in five ways	395	offered	374
Brāhma,		Brother,	
form of marriage	128, 130	full, succeeds before half	245
Brāhmačārin, heir of	261	grandson of, whether preferred	
two kinds of	261	to paternal grandfather or	
Brāhmaṇa, could at once		grandmother	253
become saṁnyāsin	377	Burden of proof	30

Caritra-bandhaka, meaning of	325	Dāsa, one of higher caste not to be of one lower	376
Caru, distinguished from purodā'sa	89	Das'apura	13
Caturvarga-cintāmaṇi	14, 194, 196, 306, 371, 421	Dāsi, meaning of	152
Caturvims'atimata	160, 192, 306	Dattaka, of two kinds	197 ff.
Cause of action, joinder of several in one suit	26	Dattaka-candrikā	188, 193
Chāndogyopanishad	83, 248	Dattaka-mimānsā	129, 153, 160, 161, 170, 172, 183, 187, 196
Ciraka, meaning of	48	Dattāpradānika	367 ff.
Civil disputes, distinguished from criminal	7	Daughter, her right of inheritance preference of poor over rich	240
change of pleading in, does not lead to dismissal of suit	39	Dāya, meaning of	133
Clothes, worn by deceased father to be given to Brāhmaṇa who partakes of s'rāddha	216	Dāyabhāga	121, 122, 124, 133, 143, 211, &c.
Concealed, property, by coparcener	220	Dāyatattva	120, 125, 138, 305
Concubine, right of, to maintenance after paramour's death	237	Deed, could not be challenged after twenty years	56
Confinement, wrongful	414	invalid, when	56
Conventions, prevalent among guilds &c.	386-387	of mortgage	48-49
Coparcener, whether incurred sin by concealing joint property	220	royal, varieties of	51
Coparcenary, limits of	147-148	Defendant	
Counter-claim by defendant	37	arrest of	18
Courts, gradation of	72	counter-claim by	37
proper time for holding	14	not to be charged with another suit	37
Cūḍākaraṇa, ceremony of	187	summoning of	18
Dakṣa	371	time allowed to, for filing his reply	27
Damdupat, rule of,	318-320	when no time allowed to, to file reply	27
Dānamayūkha	88	Debts, three	168, 309
Dāṇḍa, of four kinds	439	Debt, grandson liable to pay but without interest	329
Dandapārusya	403	son not liable to pay what debt of father	330, 339
Dandapūpika-nyāya	221	Debt means of recovering	331

avyāvahārika, what is	340	right by birth	118, 122
creditor's remedies for	331-332	holds ownership as	
method of recovering from		known only	
Brāhmaṇa	332	from s'āstra	119
of husband, wife not bound		holds widow entitled to	
to pay except in some		husband's wealth if she	
cases	347-48	submitted to niyoga	234
of mother, son's liability		date of	478
for	348-349		
of wife, husband's liability		Dharma-s'āstra	
for	347	conflict of, with	
of several creditors, Brāhmaṇa's debt repaid first	335	arthas'āstra	15
order of persons liable to		Dharma-pravṛtti, a work	229
pay	341-343	date of	478
physical restraint of debtor		Disability, persons under, could	
for recovering	332	litigate through others	20
resort to court the only		Divyatattva	87, 90, 98, 101, 113
remedy when debt repudiated	334	information about	477
sons and grandsons liable to		Documents	
pay father's debt, even when		genuineness of, how proved	54
they took no wealth	337	Drāhyāyaṇa-s'rautasūtra	140
the first in time prevailed,		Dvaitanirpaya	179, 182, 262, 375
when several creditors of		Dvandva, kinds of	242
same caste	335	Dvyāmuṣyāyaṇa	187, 197
when debts exceeded assets,		Dyūta, distinguished from	
payment pro rata	336	samāvhaya	6, 434
Defamation,		Ekānāmīśā, daughter of	
imputation, even if true,		Yas'odā	201
constitutes	403	Ekaśeṣa	242
Deposit, forfeited, when transaction goes off through		Ekatīrthīn, meaning of	261
default of person making		Ekoddīṣṭa, a s'rāddha	192
it	325	Eldest brother, to be honoured	
Devala	122, 205, 221, 292, 419	like father	221
Devasvāmin	293	Exclusion from inheritance	
Dhanus, length of	393	blindness as ground of,	
Dhāres'vara	133, 240, 477	must be congenital	303
holds that sons have no		bodily defects as grounds of	304
		grounds of	303 ff.
69 [Notes on Vyavahāramayukha]		Experts, when to be consulted	
		by king	17
		Falsehood, when not a sin	81

Father,		in some vedic texts	169
debts of, to be paid by sons and grandsons	296	Gifts, eight classes of objects, not subject of	367
his power of giving unequal shares	144-145	eight kinds of valid	372
his power over movables	124	for religious purposes upheld even when made by one	
his share on partition during his lifetime	143	distressed	374
Females, as heirs	258	sixteen grounds of invalid	373
do not succeed to males except under special texts	258	valid	371
Bālambhaṭṭī, most liberal to	258	Girls, brotherless, found marriage difficult	159
Mitakṣarā names as heirs only five	258	Gotrajas, as heirs	248
Fines, grades of	74, 371, 396	Gotra-pravara-nirpaya	193
Fires, consecrated, three domestic	225	Gotras	198
Flower, in the sky, non-existent	3	of kṣatriyas derived from their purohitas	171
Forgery	55	Govinda, ancestor of Nilakaṇṭha	V
Fraud		Govindarāja,	359, 418
vitiates all documents	50	author of Smṛtimāñjari	63
vitiates all transactions	374	Govindasvāmin	310
Gāgābhaṭṭa	XIII	Grandmother, as heir	248
Gains of learning, what are	210-212	Grants, issued by peace and war minister	53
Gambling, forbidden by Manu	434	language of	52
allowed by Yājñavalkya	434	royal,	51-53
Garbhadāsa, meaning of	132-133	Gṛhyasūtras	128
Gārgyanārāyaṇa, commentator of . Āśvalāyana-gṛhyasūtra	91, 101, 170	Guilds, in ancient India	13
Gautamadharmasūtra	11, 16, 57, 81, 114, 116, 135, 140, 152, 156, 158, 159, 189, 214, 216, 233, 261 &c.	special customs of, to be enforced by king	13
Gāyatra, a sāman	112	18 kinds of	68
Gender, of a noun, is em		Guṇa, technical meaning of	168
		Halāyudha	89, 136, 217
		Haradatta	11, 83, 90, 119, 135, 136, 153, 193, 197, 214, 216, 233 &c.
		Harihara	398
		Harinātha	182, 486
		Harivams'a	88, 201

Härīta	19, 35, 136, 194, 212, 329, 486 &c.	maximum interest allowed at one time	317
Harsa, Madhuban inscription of	48	rate per month	314
Hemādri	3, 100, 194, 196, 306, 371, 421	six varieties of when ceases	313 317
date of	486		
Heirs,		Issues, order of, for decision	32
compact series of	247	Iṣṭāpūrta	216
gotrajas as	248	Jaimini	177, 304
of a brähmapa	261	Jalpa, defined	4-5
strangers as	260-61	Jānapada, meaning of	47
taking wealth, must perform rites for the dead	262	Jar, breaking of, as a consequence of rājadroha	307
High-way robbery	409	Jatā, method of vedic recit- ation	213
Hinavādi,		Jayapatra, a royal document	52-53
kinds of	39	contents of	53
punishment for	39	distinguished from Pas'cāt- kāra	53
Hiranyakas'ipu	142	Jewels, sellers of imitation	408
Hiranyākṣa	142	Jimūtvāhana	26, 63, 121, 144, 240 &c.
House-breaking	409	holds that son takes no interest by birth	121
Illegitimate son		Joint family, see under separa- tion in interest	
of a dvijāti, only gets maintenance	151	limits of	147
of a s'ūdra from a dāsi gets a share, when	152	single performance of religious rites in	223
..... gets whole property when	153	exceptions to this discussed	
Impotent persons, kinds of	305	225 ff	
Impure actions	378	single member cannot alie- nate property of,	232
Incantations, for killing enemies	416	Jolly, Dr., criticised	66, 79, 87-88 120, 408
Incitement, to offence, entailed double punishment	422	Judicial notice to be taken of patent defects of witnesses	
Indradhvaja, festival of	87		73
Indrasthāna, meaning of	87		
Indriyas, ten	305		
Inheritance, exclusion from	303		
Intercaste marriages	150		
Interest			
could not be claimed, when	316		
four varieties of	313		

Judge, any one except s'ūdra	Kauṭilya	10, 12, 14, 53
can be a	Kāyikā	313
Judgment,	Khaṇḍadeva	132
contents of	Kharvaṭa, meaning of	392
review of, when allowed	Kidnapping, of married	
Juhū, described	women and maidens	411
Kaimutikanyāya	King,	
Kaiyaṭa	fountain of justice	12
Kali, age, usages not appropriate	has no ownership over lands	
to	125-126	
sea voyage forbidden in	not to undertake the	
Kālikā	litigation among people	8
Kālikapurāṇa,	to set judicial machinery in	
Kalpataru, 103 ff, 123, 184, 194,	motion as to certain matters	8
285, 305	ultimate heir, except of	
date of	S'rotriya	237
Kamalākara	Kos'a, ordeal of	82
cousin of Nilakanṭha	Krama,	
XI-XII	method of Vedic recita-	
Kāmastuti	tion	213
Kapardin	arranged by Pāñcāla	
Karapa, meaning of	Bābhṛavya	213
Kārapottara, same as pratyava-	Krama	
skandana	is a means of settling what	
Kāritā, explained	is principal or aṅga	251-52
Karmakara, distinguished	of six kinds in mīmāṁsa	252
from dāsa	Kratvartha, technical	
Karṣa	meaning of	161
Kārṣṇajini	Kṛtānus'aya	388-89
Kās'ikā	Kriyā,	
74, 169, 244	means burden of proof or	30
Kathā, defined in Tarkas'āstra	means of poof	
Kāṭhaka-saṁhitā	Kṛṣṇala	382
Kātyāyana	Kṛtrima, son	159-160
5, 7, 10, 11, 13, 14,	now allowed in Mithilā	
18, 19, 20, 36, 38, 39, 40,	only	160
53, 55, 66, 67, 80, 121,	Kṣatriya,	
138, 147, 161, 352 &c.	became king's slave, if	
date of	fallen from order of	
Kātyāyanas'rautasūtra	ascetics	
90, 94, 99,	had no gotra of his own	377
140, 174		171
Kaus'ikasūtra		
Kausītaki-brāhmaṇa		

Kṣayādhi	328	for another punishable	
Ksetraja, meaning of	159	in certain cases	21
Kṣīrasvāmin	392	Lokapālas, eight	88
Kula, meaning of	13	Madanapārijāta	136, 139, 145,
Kullūka 5, 64, 141, 161, 168, 189, 215, 217, 250, 322, 351-52, 362, 401, 402		158, 194, 208, 215, 250, 253, 427 &c.	
date of	476	date of	480-481
Kumārila, styled Bhāṭṭa	2, 117, 200	Madanaratna,	3, 17, 21, 68, 99, 143, 146, 156, 236, 238, 261, 265
Kumbha, a measure of corn	412	date of	481
Kusīda, derived	313	Mādhava	31, 182, 200, 236 &c.
Kusumāñjali	60	date of	482
Lāghava, as a ground of preferance	297	Madhuparka,	208, 235
Lagnaka, meaning of	42	Madhyades'a, limits of	16
Lakṣaṇā		Mahābhārata,	81, 88, 171, 199, 202, 213, 217 &c.
is a pada-dōṣa and is preferable to		Mahābhāṣya	169, 206, 228, 264, 392
Vākyā-dōṣa	191	Mahālaya, a s'rāddha	230
Lāṭa, country of	13, 201	Mahāpātakas	305
Lātyāyana-s'rauta-sūtra	140	Maitrāvaraṇa,	
Laugākṣi	483	assistant of hotṛ	176
Laukika, deeds		repeats praīṣas	176
varieties of	48	Maṇḍala, meaning of	126
Law,		Mānameyodaya	55, 60, 297
titles of	7	Mānavagṛhyaśūtra	170, 209
distinction between civil		Mandlik, criticized,	2, 117, 125, 139, 142, 185, 193, 202, 221, 371
and criminal	7		
of champerty and mainten- ance	21	Mafijari, a work	63
Lekhita-sākṣi	66	Mantras, muttering of several, when combined	94
Lekhya		of prāṇapratisthā	112
kinds of	47	Mantraratnamafijūṣā	112
Likhita-sākṣi	65	Manu	6, 8, 10, 12, 16, 20 65, 93 &c.
Lilākhela, a metre	98	Māṭrs, seven or eight	89
Lilāvatī, a work	104, 393, 412, 439	names of	89
Liṅgapurāpa	100	Marici	192
Litigation, carrying on of,			

Marriage,		of the first in a series
approved forms of	298	should not be given up
Ārsa form of	215	229 of uninvited persons being
between persons of different		placed at the end
castes	150	248 of lamp on the threshold
prohibited degrees for	198	272 of two transactions the first
proper forms of, for		in time prevails
Kṣatriyas	130	23, 323 of kaimutika
with maternal uncle's		419
daughter	199 ff.	
Māsa	393	Measures, of weight 111, 382, 439
Maskarin, commentator of		of capacity
Gautama,	217	412
Master, liability of, for servant's		Medhātithi 12, 62, 68, 120, 151,
wrong	384	158, 161, 168, 189, 215,
Matsyapurāṇa	208, 255	217, 234, 274, 362, 402
Maula, meaning of	68	
Maxim,	142	date of 482
of brāhmaṇas and parivrā-		Merchants, associated in the
jakas	6	adminstration of justice
of <i>caveat emptor</i>	388	11
of cows and bulls	6	who sold goods after concea-
of the crow's eye	135	ling defects, punished
of division <i>per stirpes</i>	146	409
of staff and maitrāvaraṇa		Minor, could litigate through
	173-176	guardian
of staff and cake	221	20
of every presumption being		Minority, lasted till 16th
made against wrong-doer	44	year
of bhūta and bhavya being		69, 373
expressed in same sentence	192	Mimāṃsakas
law would not recognise		59
slight injury	24	number of pramāṇas
of Niṣāda who is a chief	181	according to
of nāgrīhita-vis'esaṇa	171	59-60
of a word not being used in		Mimāṃsā, doctrines of 83, 92, 93,
the primary and secondary		94, 101, 122, 139, 163-165,
sense in the same sentence	130	173-176, 179, 181, 220 &c.
of Vedic texts assigning reason		Mimāṃsā-nyāya-prakāś'a 179, 191,
being recommendatory	183	252, 366 368
		Mimāṃsā-paribhāṣā 163, 174
		Mitāksarā, 5, 10, 15, 21&c.
		date of,
		482
		Mithyā, a kind of uttara 3, 27
		Money, units of 439
		Mother,
		preferred to father as heir
		by the Mitāksarā
		241
		postponed to father by
		Mayūkha
		241
		Mṛcchakaṭīka 11

Na' , import of	369-70	XIV-XV
Naigama, meaning of	385	XVII
Naiyāyikas, do not recognise		
Anupalabdhi as a pramāṇa	60	
Nandaparḍita	83, 146, 173, 182, 253	
Nārada	7, 8, 12, 14, 15, 19, 20, &c.	
does not admit widow as an heir	234	
date of	478-479	
Nārāyaṇa, see under Gārgya-		
Nārāyaṇa		
commentator of		
Āśvalāyana-sr'auta-sūtra	176	
Nārāyaṇa-paṭṭha, account of		
VI-VIII		
grandfather of Nilakantha,		
works of,	V-VIII	
Negative particle,		
import of	369-70	
Nibandha		
meaning of	51, 121, 144	
Nigada, meaning of	140	
Nighaṇṭu	293	
Nikṣepa, meaning of	64, 351	
distinguished from Upa- nidhi	351	
" " Nyāsa	351	
Nilakantha, criticized	50, 77, 83, 142, 148, 243-244, 249-50, 252, 294, 307, 377	
account of	V ff.	
his debt to		
others,	XXXVIII-XL	
family of, migrated		
from Paithan	V	
patron of	XIX	
period of his activity	XXV- XXVII	
position of, in dharma- sāstra	XXXV-XXXVII	
progeny of		
works of		
Niravadya-vidyoddyyota	122	
Nirṇayasindhū	143, 170, 181, 192, 193, 196, 199, 203, 205, 226 &c.	
Nirukta	159, 170, 439	
Nirvāpa, meaning of	278	
Niṣāda, a mixed caste	181	
entitled to perform		
Raudra ishṭi	181	
Niṣedha, strictly so-called	367	
Nitimayūkha	420	
Niyama, technical		
meaning of	163-164	
distinguished from Vidhi		
and Parisaṁkhyā	164-65	
Niyamādṛiṣṭa	163	
Niyoga, practice of	159, 172	
rules about	172	
Niyukta, meaning of	20	
Nuisances	397-98	
Nyāya, meaning of	224	
Nyāyakandalī	54	
Nyāyakusumāñjali	118, 266	
Nyāyasudhā	191, 201, 202-3	
Nyāyasūtra	4-5	
-bhāṣya	4-5	
Nyāyavārtika	4-5	
Oaths,	82	
distinction between <i>divyas</i>		
and	45	
modes of	45	
Offences, defences to,		
such as insanity	404	
Offerings, in S'rāuta rites		
to be thrown into		
Āhavaniya as a rule	225	
Ornaments, of every day use,		
not to be partitioned	216	

Ordeals,		Pala, a weight	104
balance, procedure of	95	Papa, weight of	354
history of	82	Pāñchāla Bābhṛavya, first	
number of	82	arranged Kramapāṭha	213
of water	107 ff	Pāṇini	11, 13, 41, 65, 94, 169,
of water and poison, gone			175, 187, 221, 227, 242,
out of vogue in the time			173, 244, 431 &c.
of the Smṛticandrikā	107	Parāś'ara, information about	479
of Kos'a	110	Parāś'aramādhavīya	7, 14, 15,
offered first to defendant			20, 120, 182 &c.
or accused	85	Paribhāṣendus'ekhara	228
oldest and clearest		Pārijāta, a work on	
reference to	82	Vyavahāra	144, 170, 402,
only on Sunday	87		430
proper seasons for	85	information about	479
proper localities for	85	Parisaṃkhyā, explained	155
proper persons for	85-86	distinguished from Vidhi	165
what proper to which		,, Niyama	165-
castes	85		166
Owner		liable to three faults	166
of thing lost, could recover		Parivedana	307-308
it from king when officers		Pārthaśāratḥimis'ra	132
found it.	360	Partition, evidence of	223
Ownership		re-opening of	155, 222
and possession	57	rule of per stirpes on	146,
exists in wife and children			295, 304
according to Mitākṣarā	370	share of mother on	146
none over one's wife and		share of sonless	
children according to		step-mother on	146
Mayūkha	127-128, 370	shares of wives on	145
sources of	57	shares on, between sons	
what is	114	of mothers of different	
whence known	114-115	castes	149
whether it arises on		times for	136
partition	118	unequal shares on	138
Pada, meaning of	5	what property not	
Padarthānusamaya,		liable to	210 ff.
meaning of	101-102	without father's consent	137
Paithinasi	193, 230	Partner, act of one, binding on	
Pakṣa, meaning of	26	all, when	364
		Pārvatas'rāddha	192

Paryudāsa, meaning of,	368-69	Possession	
Pāśandīn, meaning of	385	adverse, period of	62-64
Pasture lands, reserved round villages	392	as means of proof	57
Pāthakrama, explained	252	determines superior right in case of dispute between	
Patra, meaning of	215	pawnees	323
Phāla		legal, characteristics of	57
ordeal of, in inscription	82	mere, of no avail when memory of title is preserved	58
Pinda, offering of, closely related to taking inheritance	189	when confers title	58-59
Pindasiddhi, a medical work	141	without title, does not prove ownership	57
Pitāmaha	20, 82, 88, 108, 479	Prabhākara, also called Guru	2
Plaint, amendment of	23	did not recognise Anupalabdhi as a separate pramāṇa	60
contents of	21-22	regarded ownership as laukika	115
faults of	24-25	Pracāra, meaning of	218
requisite qualities of	22-23	Prādvivāka, derivation of	11
sanskrit equivalents of	23	Prajāpati	27, 65, 479
Plaintiff,		Prajñāpanāpatra	53
has the right to begin	19-20	Prakāś'a, a work	136, 155, 182, 217, 307
not to be offered ordeal first	85	Prakīrṇaka	436 ff.
priority how determined		Pramāṇa, kinds of	44
when several persons come to court at the same time as	20	divine, when to be used	44, 45, 46
Pleading		Prāñ.-nyāya, a kind of Uttara	3
change of, not allowed	38	Pras'astapādabhbāṣya	60
" " punished	39	Pratijñā	26
Pledge,		Pratiloma castes	152
if lost through pledgee's fault must be made good by pledgee	321	Pratipattikarma, meaning of	174-175
loss of, by act of God or of king	322	Pratis'rava, meaning of	336
must be preserved in the same condition	321	Pratyākalita, meaning of	36-37
possession necessary, to prevail against later dealings	323	Pratyavaskandana, a kind of Uttara	3, 28
when liable to forfeiture	324	Pravaras of Kṣatriyas	171, 198
with possession and agreement about produce being applied in lieu of interest	326-27	Pravaramañjari	198
		Prayoga-pārijāta	198, 479
		Prayojaka, meaning of	163

Prāyas'citta, for moon rising after preparations for dars'e- ṣṭi	278	140, 161, 173-75, 223, 229, 248, 251, 266, 277-78 288, 370, 418, schools of	2
Prāyas'oittamayūkha	182, 427	Pūrvapakṣa, meaning of	26
Priests, division of dakṣinā among sixteen	365	Pūrvasāhasa	74, 423
Principal rites, to be performed on same spot and by same priests	223	Pūrvavādī, meaning of	40-41
Privacy, right of	398	Putrikā, meaning of	158
Private defence, right of	417-418	Putrikāputra	158
Pronouns, refer to the nearest word	300	Raghunandana	
Property, stolen by thieves, to be restored by king	362-63	criticized by Mayūkha	90, 120
Pṛthā, daughter of Sūra, given in adoption to Kuntibhoja	202	date of	477
Pūga, meaning of	12, 386	styled smārta	182
Punarbhū, three kinds of	344	Rājadroha, entailed excom- munication	307
Punishment,		Rājas'āsana	47, 51
branding as,	413, 415	three kinds of	51
for employing as slave one		Rāmakṛṣṇa,	
of higher caste	379	son of Nārāyaṇabhatta	IX
for enslaving a woman of a		his sons	X-XI
respectable family	379	Rāmēśvara, ancestor of	
for various wrongs	383, 387, 398, 399 ff. 402, 404-5	Nilakaṇṭha	VI
higher, grounds of	405	Rape, punishment for, varied	
lesser, for women	427	with caste	423-24
whipping as	394	Rash driving	437
Purchase, made openly, is blameless, though vendor		Re-union,	
had no title	357	succession to re-united member	265 ff
rescission of, when allowed	388	two shares to the acquirer	
Purohita, qualifications of	10	in a re-united family	265
Puruṣārtha, technical mean- ing of	161-162	who could reunite	263
Pūrvamimānsā, see under		Review	
Mimānsā, 82, 92, 94, 102, 115, 118, 126, 129, 130, 139,		of judgment, when allowed	
		80, 438	
		Rgveda	159, 440
		Riktha, meaning of	116
		Rṇḍāna,	
		seven points of	312
		Rṣyas'rṅga	212
		Rtvij, choosing of four	100

Rudradatta, commentator of		Samskāras, number of	156
Āpastamba-s'rauta-sūtra	170	performance of, a duty of	
Rudras,		the joint family	156
names of eleven	88-89	purpose of	156
S'abara, bhāṣyakāra of		Samṛṣṭa, meaning of	272
Pūrvamīmāṃsā	92, 93, 118,	Samitāna, meaning of	253
128, 129, 139, 166,		Samuccaya	94
173, 224, 248 &c.		Samvid-vyatikrama	385 ff
Sabhā, four kinds of	9	Samvit-patra	49
ten <i>anigas</i> of	9	Sāndhivigrahika	53
Sabhyas, number of	10	S'āṅkha	9, 137, 151, 212, 484
qualifications of	10	S'āṅkha-Likhita	104, 123, 137,
Sabrahmacārin	50	484	
Sādhana	36	Sānnāyya, offering of	90
Sādhyā	26	Sapiṇḍikaranya	192
Sādhyā-siddhi	36	Sapiṇḍa,	196
Sāhasa,	67, 414 ff	according to Dāyabhāga	255
four kinds of	6	according to	
S'akti, meaning of	117	Mitākṣarā	204
how apprehended	117	of two kinds	196, 247, 254,
Sakulya, meaning of	250	255	
according to Dāyabhāga	255	nearest, takes estate	247
Samānodaka	255	Sapiṇḍya-mīmāṃsā	205
Samāvhaya, explained	6	Sapiṇḍya-nirṇaya,	
Samaya-mayūkha	143	a work	206
Sambhūya-samutthāna	364 ff	date of	485
Sampratipatti, a kind of		Sapratibandha	133-134
Uttara	3, 28	S'āradātilaka, a work	112
Samidhi-patra	59	Sarasvatīvilāsa	120, 144, 281,
Saingrahakāra	22, 67, 70,	285, 305	
	143, 350	S'āstradīpikā	84, 92, 173, 181,
S'aṅkara, bhāṣya of	6, 248	267	
S'aṅkarabhaṭṭa,		S'atapatha-brāhmaṇa	140, 168,
father of Nilakanṭha	1	179, 200, 267, 278 &c.	
profound Mimāṃsaka	1	Satyaṅkāra, meaning of	325
sons of	XII-XIII	Saudāyika, explained	215, 285
works of	1	Saumya <i>mantras</i>	94
wrote a biography of his		S'aunaka	160, 485
family	V	S'aunga-S'ais'ira	199
Samnyāsin, heir of	261	Seals, devices on	52

Self-acquired property	210-212	a single son is like having
Self-defence, right of,	418-420	none 171
Separation, of a coparcener		born after partition 153
takes place even by mere declaration of intention	134	his power over paternal wealth during father's life 135
indications of	231	means son, grandson and great-grandson
S'esa, technical meaning of	177	in inheritance 147, 170
S'eśin	177	saved father from <i>put</i>
Setu	399	hell 182, 309
Siddhāntakaumudi	242	twelve kinds of 158, 160
S'ikhāvṛddhi	314	S'rāddha, defined 192
Simāvivāda	395 ff.	performed every month for one year after death 230
Sins, grave	83, 305	two kinds of 192
Sisters, marriage of, a duty		various subdivisions of 192
of brothers	157	S'rāddhamayūkha 101, 230
share of	157-158	S'repi, defined 12
as <i>gotraja</i> heirs	249	S'ridhara, commentator of the Bhāgavata 142
Slave, fifteen kinds of	132, 379	S'rīdarabhaṭṭa, author of Sāpiṇḍyanirṇaya 206
how one became a	152-53	S'rīkara, held that father and mother succeeded together 244
how was emancipated	379-80	his views about possession for twenty years 63
what property he could claim as his own	381	his views about widow's rights 234
Smārita-sākṣi	66	on re-union 275
Smārta kāla, meaning of	58	S'rīkrishna Tarkālamkāra 120-121, 135, 214, 222
Smṛticandrikā	5, 7, 9, 10, 14, 15 &c.	S'rotriya, wealth of heirless, to be distributed among Brāhmaṇas 237
date of,	486	Sruo, described 91
Smṛtisaṅgraha	135	Sruva, described 91
Smṛti,		Steya, 407 ff.
conflict of	15	distinguished from sāhasa 407
conflict of, with ācāra	142	Sthānakṛta, meaning of 47
Sodas'in, cup in Atirātra sacrifice	369	Sthitipatra, meaning of 48
Somes'vara, auther of		
Nyāyasudhā	201, 485-86	
Son,		
acquires by birth ownership		
in family property	119	
adopted, share of when natural son born	194	

- Straying animals, owner of had to pay fine 361, 393
- Strīdhana
absolute power of disposal over Saudāyika during husband's life 285
according to the Mitākṣarā 288
kinds of 281, 290
husband's power over 286
Pāribhāṣika, meaning of 290
succession to, according to Mitākṣarā 294
to non-technical 297
to Anvādheya 290-91
to S'ulka 302
to Yautaka 292
to Pāribhāṣika in general 293 ff.
succession to, of Kṣatriya woman married to a Brāhmaṇa 294
succession to, of childless woman married in approved form 297
succession to maiden's wealth obtained by mechanical arts is not what is saudāyika 300 283 285
- Strisamgrahaṇa of three kinds 425 ff. 425-426
- Subhadrā, reputed sister of Kṛṣṇa 199-200
Arjuna's maternal uncle's daughter 199
- Sub-mortgage 49
- Subodhini, commentary on the Mitākṣarā 5, 120, 253, 318, 418
- Subsidiary rites, in a Yāga, to be performed once only 224
- Subrahmaṇyaḥ, formula of 140
- Succession, guiding principle in, according to Dāyabhāga 243
" " to Mitākṣarā 254
time of death to be looked to in, 247
- Sudars'ānācārya, commentator of Āpastamba-grhya 169
- S'uddhiviveka, date of 484-85
- S'ūdra, not to be appointed a judge 12
cannot be given away in Vis'vajit Yāga 132
could not enter order of sāmnyāsins 377
illegitimate son of, takes whole estate in some cases 153
punishment inflicted on, for reciting Veda 402
" " for adultery 428
- S'ukranītisāra 126, 412
- S'ulka, meaning of 281-82, 339
- Sumantu, 416, 485
- Surety
for judgment debt 41
joint and several liability of many 330
kinds of 328-29
right to contribution from 330
when son of, liable 329
- Sutherland, criticized 172
- Svahasta, meaning of 48
- Svairipi, four kinds of 344
- Svānipālavivāda 392
- Svastivācana, meaning of 101
- Taittirīya-Āranyaka 101
- Taittirīya-brāhmaṇa 11, 208
- Taittirīyasāṁhitā 138, 168, 208, 266, 278, 350

Tantra, meaning of	93, 170, 223	पपातकस	307
Tantraratna, information about	477	प्रसाम्हारा, technical meaning of	179
Tantravārtika	92, 117, 139, 142, 163, 177, 200, 368	प्राचीनहारा, local and family, peculiar to the south	16 200
Tarkabhāṣā	4	प्राचीनहारा, popular, the basis of law	268
Tarkasamgraha	117	प्राचीनहारा, s'anas	218
Tattvabodhinī	206	प्राचीनहारा, information about	475
Thieves, of two sorts	407	प्रतारा, meaning of	3
abettors of	413	प्रतारा, faults of	28-29
duty of finding out	410	प्रतारा, four kinds of	3, 27
liability of village for the doings of	411	प्रतारा, blending of several kinds of	29 ff.
Thing lost, rules about	358-60	प्रतारासाक्षि, meaning of	66
Tīrita, meaning of	80	प्राचीनहारा, शोक्षिपतिमिस'रा, date of	483
Title to a thing, how arises	358	प्राचीनहारा, अदा, defined	4-5
Todarānanda,	65	प्राचीनहारा, अजयान्ति	253, 315
date of	477	प्राचीनहारा, अजापेया, soma sacrifice	394
Treasure, if found by king, half only to be retained by him	361	प्राचीनहारा, अजासनेयासम्भिता	11, 88-89 94, 266
if found by learned Brāhmaṇa, whole to be retained by him, if none proved title	361	प्राचीनहारा, अक्या-भेदा, a fault, explained	139
if found by any one else, king to give sixth to finder and to take rest	362	प्राचीनहारा, illustrated	191, 263
fine for not informing king of finding of	362	प्राचीनहारा, is a fault of sentence	191
Twins, seniority among, how determined	140, 142	प्राचीनहारा, अक्पूरुष्या	401
Uddes'ya, meaning of	223	प्राचीनहारा, अनप्राप्ता, heir of	261
Uddhāra, meaning of	139, 315	प्राचीनहारा, अनास्पत्या मन्त्रा	94
Uddhāra-patra	49	प्राचीनहारा, अराहपुराणा	89
Uddyota, commentary on Kaiyata's work	228	प्राचीनहारा, अर्तिका	392
Upadhi, meaning of	50	प्राचीनहारा, अरुपा, called राजन्	440
Upanidhi, meaning of	64, 351	प्राचीनहारा, looked into the deeds of men	440
distinguished from Nikṣepa	351	प्राचीनहारा, असिष्ठा-धर्मसूत्रा	64, 68, 76, 81, 140, 184, 186, 200, 261, 362, 377 &c.
Veda, various methods of reciting		प्राचीनहारा, वेदांतसूत्रा	213 248
Vedic rites		प्राचीनहारा, वेदांतसूत्रा, who could perform	181
		प्राचीनहारा, वेतनादाना	382 ff.

Vibhāga, defined	125, 134	Vṛtti, meaning of	129
Vidyādhana	210	varieties of	129
Vidheya, meaning of,	223	in grammar	242
Vidhi, meaning of	164	Vyāhṛtis, mystic syllables	209
distinguished from		Vyāsa	18, 27, 32, 47, 52, 57,
Niyama	164-165		156, 218, 234, 351, 363,
to be a single one in the			384, 416, 484
same sentence	139	Vyavahāra	
Vikalpa (option), in case		compared to yajña	12
of repeating mantras	94	four stages of	36
is liable to eight faults	369	meaning of	3, 5
Vikriyāsampradāna	390-91	Vyavahārapada	5
Vinādi, a measure of time	98	18 kinds of	7
Violence, in all crimes		Vyavahāramātrkā, of Jimūta-	
entails heavier punishment	414	vāhana	7, 8, 11, 19, 20, 21,
Viramitrodaya	5, 6, 10, 14, 15,		23, 26, 33, 63 &c.
	21, ff &c.	meaning of	9
Viṣṇudharmaśūtra	47, 56, 65,	Vyavahāramayūkha,	
	67, 70, 82, 85, 97, 104,	composed after Nitimayūkha	1
	142, 189, 209, 212, 234	Vyavahāratattva	441-473
	307, 323	Wages, what due, when no	
Vis'uddhi-patra	49	agreement	382
Vis'vājīt, sacrifice	127, 132	Wealth	
Vis'varūpa	12, 41, 63, 120,	intended for sacrifice	287
	166, 211, 220, 393	Weight	
Vitañḍā, defined	4-5	reduction of, in case of gold	
Vivāda-cintāmaṇi	149, 151,	and other metals when	
	213, 241 274, 281, 290, 349,	heated	354
	401, 412	increase of, in the case of yarn	
Vivādaratnākara	13, 68, 136,	when given for weaving	354
	137, 143, 148, 213 &c.	Wells	
date of	483	not to be partitioned	216
Vivīta, meaning of	393	Whipping,	
Vṛddha-Gautama	171, 484	as punishment	394
Vṛddha-Manu	230	Widow,	
Vṛddha-S'ātātapa	35, 256	cannot alienate immovable	
Vṛddha-Vasiṣṭha	53	property except for	
Vṛddha-Viṣṇu	241	necessity or with	
Vṛddha-Vyāsa	285	consent of next heir	236
Vṛddhis'rāddha	207	can make a gift of her	

husband's property for spiritual purposes	236	of several iting of, at a late stage	76 78-79
remarriage of, prohibited	341	'as not to tell lies or hold	
right of, to succeed to her husband admitted after centuries	233	is tongue	80
succeeding to her husband's property does not take it as strīdhana	288	men	
view of Vyāsa about her right	234	ntitled to own property according to Jaimini	284
Wife, dying before her husband who was an agnihotrin, was cremated with the consecrated fires	235	ntering family by marriage	
of deceased coparcener, entitled to maintenance	238	ake limited estates	289
unchaste wife, entitled to starving maintenance from husband	239	ave no independent power f disposal over certain trīdhana property	284
Witness,		assed into husband's <i>gotra</i>	
allowed to depose falsely, when	81	y marriage	249
challenging the credibility of	71, 72	ucceeding in family of birth	
conflict of, when several	70	ake absolute estates	289
is one who sees, hears or experiences	65	'ere authorised to perform Vedic rites with their	
kinds of	65-66	usband	182
minimum number of	67	'ere without Vedic	
patent and latent faults of	73	tantras	182
signs of false	43	rd	
who is incompetent to be a,	69	ame, must be supposed to e used in same sentence	
simultaneous examination		a same sense	129-130
		ñias, five daily	226
		ñavalkya	5, 10, 16 &c.
		ate of	482-83
		na, information about	482
		'astilaka	17
		Yautaka, meaning of	293
		Yogakṣema, meaning of	216-217
		Yogloka, a writer	63